ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ/HAIGAZIAN UNIVERSITY
Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոն
Armenian Diaspora Research Center
Հայկական Սփիւռք Ե./ARMENIAN DIASPORA V

ԻՐԱՔԻ ՀԱՅԵՐԸ

Գիտաժողովի Նիւթեր (29-31 Մայիս 2017)

ARMENIANS OF IRAQ

Proceedings of the Conference (29-31 May 2017)

Haigazian University Press
Beirut 2021

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ/HAIGAZIAN UNIVERSITY
Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոն
Armenian Diaspora Research Center
Հայկական Սփիւռք Ե./ARMENIAN DIASPORA V

ԻՐԱՔԻ ՀԱՅԵՐԸ

Գիտաժողովի Նիւթեր (29-31 Մայիս 2017)

ARMENIANS OF IRAQ

Proceedings of the Conference (29-31 May 2017)

Խմբագրեց՝ Անդրանիկ Տագէսեան
Edited by Antranik Dakessian

Haigazian University Press
Beirut 2021

Original Title:
Իրաքի Հայերը
Armenians of Iraq

Edited by
Antranik Dakessian

First Edition 2021

© 2021 HAIGAZIAN UNIVERSITY PRESS
Beirut, Lebanon

All rights reserved.

No part of this publication may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise), without the prior permission of the publisher.

www.haigazian.edu.lb

ISBN 978-9953-585-43-7

Բովանդակութիւն

Մուտք		9
Գիտաժողովի յայտագիր		11
Անդրանիկ Տագէսեան	Բարիգալուստի խօսք	17
Rev. Dr. Paul Haidostian	Opening remarks	19
Աւագ Սրբազան Ասատուրեան	Սրտի խօսք	20
	Զեկոյցներ	
Պետրոս Թովմասեան	Աբբասեան Խալիֆայութեան վերջին շրջանը եւ հայկական ծագումով աբբասեան խալիֆաները (991-1258)	21
Դոկտ. Գայիանէ Պօղոսեան	Պաղտատում գրուած բժշկական բնոյթի ժողովածու	39
Դոկտ. Արտակ Մաղալեան	Սերովբէ Կարնեցին եւ այլ ուղեգիրներ՝ 19րդ դարու իրաքահայութեան մասին	51
Judge Christopher Young	Anglo-Armenian links in 19th century Baghdad	59
الدكتور وفاء محمود	آل جقماقجيان	73
Dr. Hilmar Kaiser	Ottoman Rule and Genocide In Mosul Province	83
Դոկտ. Սեդա Օհանեան	1918Ի Վանի վերջին նահանջը, գաղթականներու անցած ուղին, Պաքուպայի եւ Նահր Օմարի գաղթակայանները	155
Դոկտ. Անդրանիկ Տագէսեան	Պաքուպայի որբանոցայինները. ժողովրդագրական պատկեր եւ ցանկ	173
Prof. Vahram Shemmassian	The repatriation of Armenian refugees from Iraq to Soviet Armenia during 1921-1925	247
الدكتور وفاء محمود	سارة الزنكينة	267
Prof. Jon Armajani	The Iraqi Constitution and the Armenians	279
Դոկտ. Սեդա Օհանեան	Պասրայի հայ համայնքըի անցեալին ու ներկայիս (Ակնարկ)	297

Bedros Torossian	Aspects of Armenian Community Life in Kirkuk in the 1930s: The Beginnings of a Rural Refugee Community in an Urbanizing Territory	313
Yeghia Tashjian	The Armenian Community in Iraqi Kurdistan	325
Փրոֆ. Արման Եղիազարեան	Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէի եւ	337
Մելիք Յովսէփեան	Իրաքի հայ համայնքի գործակցութիւնը 1964-1991	
Անուշ Բեժանեան	Հայաստանի արտաքին քաղաքականութիւնը 2003ի իրաքեան պատերազմի լոյսի ներքոյ	353
Դոկտ. Սօնա Տօնիկեան	Հայաստանի Հանրապետութեան պետական մարմինների քաղաքակա-նութիւնը՝ ՀՀ հաստատուած իրաքա-հայերի հանդէպ (1991-2015)	381
Դոկտ. Վարդան Դեւրիկեան	Իրաքի հայոց առաքելական թեմը (հիմնումից մինչեւ մեր օրերը)	399
Ռաֆայէլ Ումուտեան	Իրաքի հայ կաթողիկէ համայնքը (ակնարկ)	439
Դոկտ. Գոհար Աւագեան	Իրաքի հայ դպրոցները, 1918-1974 (Ակնարկ)	451
Համբարձում Աղպաշեան	Իրաքի Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը	465
Շաքէ Աշճեան-Արծիւեան	Իրաքի հայ կազմակերպութիւններ եւ միութիւններ եւ անոնց ընկերային, բարեսիրական, մշակութային դերը	483
Վարանդ Պետրոսեան	Պաղտատի Հայ Երկսեռ Երիտասարդաց Միութիւնը	495
Նորա Բարսեղեան	*Գոյամարտ* թերթը՝ հայելի իրաքահայ գոյերթին	507
Արամ Քեթէնճեան	Հայոց Ազգային Տարրական Երկսեռ Վարժարան	531
Արամ Քեթէնճեան	Պաղտատահայ մշակութային գոհարը. Կոմիտաս Երգչախումբը	535
Prof. Arda Arsenian-Ekmekji	Dikran Garabed Ekmekjian (1879--1952) a man for all seasons	539
Armine Choukassizian	A photographer: Hovhannes Choukassizian (1914-1994)	547

Editorial team	The philanthropic activity of the Calouste Gulbenkian Foundation in Iraq (1957-1973)	559
Միհրան Մինասեան	Արաբագիր իրաքահայ գրողներ (համառօտ ակնարկ)	567
Դոկտ. Արծուի Բախչինեան	Իրաքահայութեան նպաստն իրաքեան եւ միջազգային մշակոյթին	607
آرا اشجيان	مساهمة الأرمن في الحياة العراقية منذ بداية القرن العشرين والشخصيات العراقية الأرمنية البارزة	627
Դոկտ. Վլադիմիր Պօղոսեան	Աւագ Արք. Ասատուրեանի առաջնորդական գործունէութիւնը (1979-2019)	639
Սարգիս Քոթունեան	Իրաքի հայօճախը 2000-2017 Շրջանին	649
Խաչիկ Ճանոյեան	Իրաքահայերը Մ. Նահանգներու մէջ	669
	Յաւելուած	679
Վարդան Մելքոնեան	Իրաքահայոց հին մշակոյթը	680
Marlen Melkonian-Setrakian	A Profile of the Baghdadtsi Armenians	690
Հայաստանի Ազգային Արխիւ	Երկու նամակ Կարօ Յարութիւնեանէն [1932 եւ 1933]	694
	Քաղաքական ժողովի միամեայ գործունէութեան տեղեկագիր (1934-35)	696
	Հատուած՝ Իրաքի հայ լուսաւորչական համայնքի ընդհանուր ժողովի Բ. օրուան նիստի ատենագրութենէն (2 Օգոստոս 1935)	701
Յովհաննէս Պօղոսեան	Իրաքի տպաւորութիւններ (1939)	708
Հայաստանի Ազգային Արխիւ	Տեղեկագիր Իրաքի ազգային առաջնորդարանի՝ մայր աթոռի համար պատրաստուած հայրապետական պատուիրակ Փրոֆ. Աշոտ Աբրահամեանի թեմս այցելութեան առթիւ (1944)	712
	25 Մարտ 1946ին, ԱՕՔՍէն արտաքին գործերու նախարարութեան ներկայացուած գաղտնի տեղեկագրէն	715
	1947 Օգոստոսի 25ին Իրաքում ԽՍՀՄ առաքելութեան հաւատարմատար Ա. Սուլթանովի գաղտնի զրոյցը Իրաքի	715

	արտաքին գործերի նախարար դոկտոր Ֆազիլ Ջամալի հետ	
	Նամակ՝ ամէնայն հայոց Տ. Տ. Գէորգ Ձ. կաթողիկոսին՝ Իրաքի հայոց քաղաքական ժողովի դիւանէն [1947]	716
	Նամակ՝ ամէնայն հայոց Տ. Տ. Գէորգ Ձ. Ս. կաթողիկոսին՝ Արժ. Տ. Գրիգոր Ա. Քհնյ. Տէր Յակոբեանէն [1947]	718
	Իրաքի հայոց թեմը [1947]	720
Հաղորդագրութիւն	Իրաքահայ կրթական կեանք Ազգային Միացեալ Վարժարանը (1950-60)	721
Անդրանիկ Տագէսեան	Պաղտատի Հայոց Ազգային Միացեալ Վարժարանի *Մաշտոց Տարեգիրքը* (1965-66)	723
Հայաստանի Ազգային Արխիւ	Հմայեակ վարդապետ Հինտոյեանի եւ Բաբկէն վարդապետ Վարժապետեանի զեկուցագիրը Վազգէն կաթողիկոսին (1955)	727
	Իրաքում ԽՍՀՄ դեսպան Գ. Զայցեւի զեկուցագիրը ԽՍՀՄ ԱԳ նախարարի տեղակալ Վ. Կուզնեցովին (1958)	728
	Իրաքում ԽՍՀՄ դեսպանատան կազմած գաղտնի տեղեկագիրը Իրաքի հայ համայնքի մասին 1961, Յունիսի 1ի դրութեամբ (1961)	729
	Հատուած՝ 1986 Դեկտեմբերի 13ի Իրաքում ԽՍՀՄ դեսպան Վ. Մինինի գաղտնի զեկուցումից՝ ԽՍՀՄ արտաքին գործոց նախարարութեան	738
Auswärtiges Amt, Politisches Archiv, Berlin	Էրզրումէն Մուսուլ աքսորուող գաղթականներու լուսանկար, Մայիս 1915	738
Համառօտ կենսագրութիւն հեղինակներու		739
Հիմնական տեղեկութիւններ Իրաքի մասին		751
Համառօտ ուրուագիծ Իրաքի հայօճախին		753
Համառօտ մատենագիտութիւն		756
Մամլոյ հաղորդագրութիւն՝ գիտաժողովի		759
Content of the book		763
الكتاب في سطور		765
Հայկազեան Համալսարանի Հրատարակչատան գրացանկ		767

Մուտք

Հայկազեան Համալսարանին մէջ, Տիար Երջօ Սամուէլեանի տարեկան յատկացումով պաշտօնապէս կեանքի կոչուեցաւ Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոնը, 25 Յունուար 2012ին:

Կեդրոնը ի միջի այլոց նպատակ կը հետապնդէ.

Ա. Լուսարձակի տակ առնել Միջին Արեւելքի յետեղեռնեան հարիւրամեայ Սփիւռքի կենսապատումը՝ իր մշակութային, տնտեսական, քաղաքական, ընկերային, մարզական ոլորտներով, հայապահպանութեան եւ այլ երեսակներով:

Բ. Ակադեմական գիտելիքի յառաջացման սատարել, որով առաւել լուսաբանուին շրջանի հայօճախներուն համարկումը եւ նպաստը՝ նորաբնակ այս երկիրներուն:

Գ. Գիտավերլուծական քննարկումներու նիւթ դարձնել Սփիւռքի գոյառումը, սփիւռքակերտումը, Միջին Արեւելքի հայօճախներուն ինքնութեան կերտումը, անոնց ցանցակալումը՝ արդի եւ պատմական Հայաստաններուն, հայկական տիեզերքին, եւ բացայայտել այս երեւոյթներուն պատմական ընթացքը:

Դ. Խորաքնին վերլուծութեան ենթարկել Միջին Արեւելքի հայօճախներու իւրայատկութիւնները, գոյացուցիչները, բաղադրատարրերը, զանոնք հզօրացնող թէ տկարացնող գործօնները, անոնց թոյլ եւ զօրաւոր օղակները ու բաղդատական քննարկումով յառաջացնել հայկական սփիւռքի այլեւայլ երեսակներու տեսութիւններ:

Ե. Ակադեմական թէ դաշտային նիւթ գոյացնել՝ առաւել սատարելու համար սփիւռքագիտութեան զարգացման:

Զ. Պահպանել Միջին Արեւելքի հայօճախներու կենսագործունէութեան ժառանգը:

Հայաստանի Հանրապետութիւն-Սփիւռք փոխյարաբերութիւններու, հայկական ինքնութեան եւ հայկական անդրսահմանային հաղորդակցութեան նուիրուած գիտաժողովներէն ետք, Կեդրոնը լծուեցաւ Միջին Արեւելքի հայօճախներուն նուիրուած գիտաժողովներու կազմակերպումին: Անոնցմէ առաջինը նուիրուեցաւ Լիբանանի հայօճախին, որուն յաջորդեցին Սուրիոյ, Յորդանանի, Իրաքի, Եգիպտոս-Սուտան-Եթովպիոյ, Կիպրոս-Յունաստանի հայօճախներուն նուիրուած գիտաժողովները: Իսկ Արաբական Ծոցի երկիրներու հայօճախներուն նուիրուած գիտաժողովը, որ ծրագրուած էր կատարել Մայիս 2020ին, Լիբանանի կացութեան բերումով, եւ քորոնա համավարակին պատճառով յետաձգուեցաւ, սպասելով թոյլատու պայմաններու:

Ներկայ հատորը կ'ընդգրկէ Մայիս 2017ին կազմակերպուած «Իրաքի հայերը» գիտաժողովին նիւթերը: Հատորին մէջ աւելցած են Գալուստ Կիւլպենկեան Հաստատութեան Իրաքի մէջ կատարած բարեսիրական եւ

մարդասիրական շինարարական գործունէութեան (1957-1973) համառօտ ակնարկը, դատաւոր Քրիսթոֆըր Եանկի եւ Սարգիս Քոթունեանի իրիկնային դասախօսութիւնները, համապատասխանաբար «Anglo-Armenian Links in 19th Century Iraq» եւ «Իրաքի հայօճախը վերջին 15 տարիներուն» վերնագրերով, Արամ Քեթէնճեանի՝ «Պաղտատի Հայոց Ազգային Տարրական Երկսեռ Վարժարան»ին եւ «Կոմիտաս Երգչախումբ»ին մասին ակնարկներ: Յաւելուածով տրուած են Հայաստանի Ազգային Արխիւին մէջ պահ դրուած շարք մը փաստաթուղթեր՝ 1933-1986 շրջանին վերաբերող (ազնուաբար տրամադրուած ՀԱԱի աշխատակից Գոհար Աւագեանի կողմէ): Տրուած են նաեւ Յովհաննէս Պօղոսեանի 1939ի Իրաք ճանապարհորդագրութենէն հատուած մը, Վարդան Մելքոնեանի 1940ին հրատարակած յօդուածը՝ Պաղտատի հին հայերուն եւ անոնց կենցաղին մասին եւ Պաղտատի հայոց վարժարանի 1950-66 շրջանին վերաբերող նիւթեր, ինչպէս նաեւ Մարլէն Մելքոնեան-Սեդրաքեանի զեկոյցին վերամշակուած տարբերակը: Ասոնք աւելի ամբողջական կը դարձնեն հատորը: Գիտաժողովէն բացակայեցան եւ իրենց զեկոյցները չներկայացուցին դոկտ. Սալահ Մահիկուպ եւ դոկտ. Համիտ Էլհաշիմի: Այս հատորը չի պարունակեր անոնց զեկոյցները: Հատորը չ'ընդգրկեր նաեւ Խորէն Գրիգորեանի զեկոյցը:

Հատորը կարեւոր յաւելում է Իրաքի հայօճախին զանազան երեսակներու պատմութեան: Այդուհանդերձ, ան չի յաւակնիր ըլլալ համընդգրկուն, այլ խթան՝ սփիւռքագիտական նիւթերու տարածման եւ ուսումնասիրման:

Հատորը հինգերորդ գիրքն է Կեդրոնի «Հայկական Սփիւռք» մատենաշարին, ուրկէ յաջորդաբար լոյս պիտի տեսնեն Կեդրոնին կազմակերպած գիտաժողովներուն նուիրուած միւս հատորները եւս:

Ընդգրկած ենք նաեւ համառօտ մատենագիտական ցանկ մը, ուրուագիծ մը՝ Իրաքի հայօճախին պատմութեան, Իրաքի պետութեան քսաներորդ դարու պատմութեան մասին ամփոփ տեղեկատուութիւն եւ Հայկազեան Համալսարանի Հրատարակչատան գրացանկը:

Շնորհակալութիւն՝ գիտաժողովի մասնակիցներուն, այս հատորին աշխատակիցներուն, Գ. Կիլպենկեան Հաստատութեան եւ բոլոր անոնց որոնք այլեւայլ ձեւերով սատար կանգնեցան եւ իրականութիւն դարձուցին այս գիտաժողովն ու հատորը:

Անդրանիկ Տագէսեան

Գիտաժողովի Յայտագիր Conference Sessions

Ա. օր գիտաժողովի First day of the conference

Երկուշաբթի, 29 **Մայիս** Monday, May 29

9:30	Պաշտօնական բացում գիտաժողովի Official opening
Դոկտ. Ռազմիկ Փանոսեան	Հիւր բանախօս/Guest speaker

Ա. նիստ.- **Անցեալ պատմութիւն** Session I: Past history

Նիստավար՝ Դոկտ. Ժոզէֆ էլԱղա Moderator: Dr. Joseph ElAgha

10:00-10:20	Ա. զեկոյց/1st paper
Պետրոս Թովմասեան	Աբբասեան Խալիֆայութեան վերջին շրջանը եւ հայկական ծագումով աբբասեան խալիֆաները (991-1258)
10:20-10:40	Բ. զեկոյց/2nd paper
Dr. Salah Mahgoub	The ruler of Mosul, Badr EdDin Loulou (18th century) (in Arabic)
10:40-11:00	Գ. զեկոյց/3rd paper
Դոկտ. Գայիանէ Պօղոսեան	Պաղտատ ձեռագրուած ԺԸ. դարու բժշկարան մը
11:00-11:20	Դ. զեկոյց/4th paper
Dr. Wafa' Mahmoud	The Chakmakjians of Mosul (18th-20th centuries) (in Arabic)
11:20-11:40	Ե. զեկոյց/5th paper
Դոկտ. Արտակ Մաղալեան	Սերովբէ Կարնեցին եւ այլ ուղեգիրներ՝ ԺԹ. դարու իրաքահայութեան մասին
11:40-12:20	Քննարկում Ա. նիստի Discussion of the first session
12:20-2:30	Ճաշ Lunch break

Բ. նիստ.- **Նախաեղեռն**, **Ցեղասպանութիւն**, **գաղթավայրեր եւ գաղթականութեան աջակցութիւն**

Նիստավար՝ Դոկտ. Նանօր Գարակէօզեան

Session II: Pre-Genocide era, Genocide, refugee camps and relief work

Moderator: Dr. Nanor Karageozian

2:30-2:50	Ա. զեկոյց/1st paper
Մարլէն Մելքոնեան-Սեդրակեան	'Պաղտատցի' հայերուն դիմանկարը (ընդհանուր ակնարկ)
2:50-3:10	Բ. զեկոյց/2nd paper
Dr. Hilmar Kaiser	The Mosul Province and the Armenian Genocide
3:10-3:30	Գ. զեկոյց/3rd paper
Դոկտ. Սեդա Օհանեան	Վանէն գաղթականութեան ժամանումը Իրաք, 1918ին. Պաքուպայի ու Նահր Օմարի գաղթակայանները
3:30-3:50	Դ. զեկոյց/4th paper
Դոկտ. Անդրանիկ Տագէսեան	Պաքուպայի որբանոցայինները, ցանկ եւ ժողովրդագրական պատկեր
3:50-4:10	Ե. զեկոյց/5th paper
Dr. Wafa' Mahmoud	Sara ElZangina (in Arabic)
4:10-4:50	Քննարկում Բ. նիստի Discussion of the second session
6:30	Lecture
Judge Christopher Young	Anglo-Armenian links in 19th century Baghdad

Բ. օր գիտաժողովի Second day of the conference **Երեքշաբթի**, 30 **Մայիս** 2017 Tuesday, May 30, 2017

Գ. նիստ.- **Հայկական կեանքի կերտումը Իրաքի մէջ** (Ա.)
Նիստավար՝ Դոկտ. Անդրանիկ Տագէսեան
Session III: Constructing a new Armenian life in the state of Iraq (A.)
Moderator: Dr. Antranik Dakessian

9:30-9:50	Ա. զեկոյց/1st paper
Dr. Jon Armajani	The Iraqi constitution and the Armenians
9:50-10:10	Բ. զեկոյց/2nd paper
Դոկտ. Սեդա Օհանեան	Պասրայի հայ համայնքի անցեալն ու ներկան
10:10-10:30	Գ. զեկոյց/3rd paper
Bedros Torossian	Aspects of the Kirkuk-Armenians' history in the 20th century

10:30-10-50	Դ. զեկոյց/4th paper
Դոկտ. Վարդան Դեւրիկեան	Իրաքի հայոց թեմը
10:50-11:30	Քննարկում Գ. նիստի Discussion of the third session
11:30-11:40	Դադար Break

Դ. նիստ.- Հայկական կեանքի կերտումը Իրաքի մէջ (Բ.)
Նիստավար՝ Պետրոս Թորոսեան
Session IV: Constructing a new Armenian life in the state of Iraq (B.)
Moderator: Bedros Torossian

11:40-12:00	Ա. զեկոյց/1st paper
Ռաֆայէլ Ումուտեան	Իրաքի հայ կաթողիկէ համայնքը
12:00-12:20	Բ. զեկոյց/2nd paper
Dr. Hamied ElHashimi	The role of institutions in constructing the social identity of Iraqi Armenians (in Arabic)
12:20-12:40	Գ. զեկոյց/3rd paper
Դոկտ. Գոհար Աւագեան	Իրաքի հայ դպրոցները (1918-1974)
12:40-13:10	Քննարկում Դ. նիստի Discussion of the fourth session
13:10-15:00	Ճաշ Lunch

Ե. նիստ.- Հայկական կեանքի կերտումը Իրաքի մէջ (Գ.)
Նիստավար՝ Դոկտ. Արմէն Իւրնէշլեան
Session V: Constructing a new Armenian life in the state of Iraq (C.)
Moderator: Dr. Armen Urneshlian

15:00-15:20	Ա. զեկոյց/1st paper
Համբարձում Աղպաշեան	Իրաքի Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը
15:20-15:40	Բ. զեկոյց/2nd paper
Շաքէ Աշճեան-Արծիւեան	Իրաքի Կարօտելոց Խնամակալութիւնը
15:40-16:00	Գ. զեկոյց/3rd paper
Վարանդ Պետրոսեան	Պաղտատի Հայ Երկսեռ Երիտասարդաց Միութիւնը

16:00-16:20	Դ. զեկոյց/4th paper
Նորա Բարսեղեան	*Գոյամարտ* թերթը՝ հայելի իրաքահայ գոյերթին
16:20-17:00	Քննարկում Ե. նիստի/Discussion of the fifth session
18:00	**Դասախօսութիւն**
Սարգիս Քոթունեան	Իրաքի հայօճախը վերջին 15 տարիներուն

Գ. օր գիտաժողովի Third day of the conference
Չորեքշաբթի, 31 **Մայիս** 2017 Wednesday, May 31, 2017

Զ. նիստ.- **Իրաքահայ նպաստը**
Նիստավար՝ Եղիա Թաշճեան
Session VI: The Iraqi Armenian contribution
Moderator: Yeghia Tashjian

9:30-9:50	Ա. զեկոյց/1st paper
Դոկտ. Արծուի Բախչինեան	Իրաքահայ մշակութային կեանքը եւ ծնունդով իրաքահայ արուեստագէտներ
9:50-10:10	Բ. զեկոյց/2nd paper
Prof. Arda Arsenian-Ekmekji	Dikran Garabed Ekmekjian (1880--1951)
10:10-10:30	Գ. զեկոյց/3rd paper
Armine Choukassizian	A photographer, Hovhannes Choukassizian (1914--1994)
10:30-10:50	Դ. զեկոյց/4th paper
Արա Աշճեան	Ի. դարու իրաքահայ դէմքեր. հայոց նպաստը Իրաքի պետութեան
10:50-11:10	Ե. զեկոյց/5th paper
Միհրան Մինասեան	Արաբերէն ստեղծագործած իրաքահայ գրողներ
11:10-11:40	Քննարկում Զ. նիստի Discussion of the sixth session
11:40-11:50	Դադար Break

Է. նիստ.- **Հայաստան եւ իրաքահայութիւնը**
Նիստավար՝ Դոկտ. Արտա Արսէնեան-Էքմէքճի
Session VII: Armenia and the Iraqi Armenians
Moderator: Dr. Arda Arsenian-Ekmekji

11:50-12:10	Ա. զեկոյց/1st paper
Prof. Vahram Shemmassian	The repatriation of Armenian refugees from Iraq to Soviet Armenia during 1921-1922
12:10-12:30	Բ. զեկոյց/2nd paper
Խորէն Գրիգորեան	Դարբնիկի իրաքահայերը. ազգագրական դիտարկումներ
12:30-12:50	Գ. զեկոյց/3rd paper
Դոկտ. Արման Եղիազարեան	Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէն եւ իրաքահայութիւնը
12:50-13:10	Դ. զեկոյց/4th paper
Անուշ Բեժանեան	Հայաստանի արտաքին քաղաքականութիւնը եւ 2003ի իրաքեան պատերազմը
13:10-13:40	Քննարկում Է. նիստի Discussion of the seventh session

Ը. Նիստ.- Իրաքահայերը այսօր
Նիստավար՝ Դոկտ. Զաւէն Մսըրլեան
Session VIII: The Iraqi Armenians today
Moderator: Dr. Zaven Messerlian

15: 10-15:30	Ա. զեկոյց/1st paper
Դոկտ. Սոնա Տօնիկեան	Հայաստանի Հանրապետութիւն-իրաքահայ յարաբերութիւնները (1991-2015)
15:30-15:50	Բ. զեկոյց/2nd paper
Yeghia Tashjian	Armenians in Iraqi Kurdistan
15:50-16:10	Գ. զեկոյց/3rd paper
Խաչիկ Ճանոյեան	Իրաքահայերը Մ. Նահանգներու մէջ
16:10-16:30	Դ. զեկոյց/4th paper
Դոկտ. Վլադիմիր Պօղոսեան	Աւագ Արք. Ասատուրեանի առաջնորդական գործունէութիւնը
16:30-17:10	Քննարկում Ը. նիստի, փակում գիտաժողովի Discussion of the 8th session Closure of the conference

Բարիգալուստի խօսք՝ «Իրաքի Հայերը» գիտաժողովին բացման պաշտօնական հանդիսութեան

Գերաշնորհ տէր Շահէ սրբ. Փանոսեան, առաջնորդ Լիբանանի հայոց առաքելական թեմի, գերյարգելի Գէորգ եպս. Ասատուրեան կաթողիկոսական փոխանորդ եւ առաջնորդ հայ կաթողիկէ թեմին Լիբանանի, վեր. դոկտ. Փօլ Հայտօսթեան, նախագահ Հայկազեան Համալսարանի, յարգարժան ներկայացուցիչներ հայ աւանդական կուսակցութեանց, լիբանահայ աշխուժ մամուլի պատասխանատու խմբագիրներ, մշակութային միութիւններու ներկայացուցիչներ, յարգելի ներկայացուցչութիւն Լիբանանի մօտ Հայաստանի Հանրապետութեան եւ դեսպանութեան անդամներ, սիրելի դոկտ. Ամատունի Վիրապեան, տնօրէն Հայաստանի Ազգային Արխիւի, յարգելի աշխատակիցներ Սփիւռքի նախարարութեան, «Իրաքի հայերը» գիտաժողովի յարգելի հայրենի, իրաքահայ եւ արատասահմանցի մասնակիցներ, սիրելի բարեկամներ,

Բարի եկած էք Միջին Արեւելքի հայօճախներուն նուիրուած ամէնամեայ, տարեկան, յաջորդական չորրորդ գիտաժողովին, որ այսօր մեզ բոլորս քով քովի կը հաւաքէ Իրաքի հայօճախին առնչութեամբ:

Հայկական Լեռնաշխարհի եւ Միջագետքի փոխյարաբերութիւնները աւելի հին են քան Միջին Արեւելքի որեւէ այլ տարածքի: ԺԲ. դարէն սկսեալ, ինչպէս Սուրիոյ-Հալէպի, նոյնպէս եւ Պասրա-Պաղտատի հետ հայկական առնչութիւնները նոր թափ կ'առնեն եւ տակաւ իւրօրինակ, ներքին օրինաչափութիւններով եւ արտաքին ազդակներով շեշտաւորուած հայկական կեանք մը կը վերընձիւղի ժամանակակից Իրաքի տարածքին վրայ:

Այս գիտաժողովը իմիջիայլոց կը միտի ոչ միայն լուսարձակի տակ առնել Իրաքի հազարամեայ հայօճախը, այլեւ մեզ հրաւիրել առաւել ուշադրութեամբ մօտենալու, խորհրդածելու եւ մանաւանդ գործելու՝ շրջանի հայութեան անցեալի, ներկայի եւ գալիքի կենսագործունէութեան ու դերին մասին:

Արդարեւ, ամբողջ Միջին Արեւելքը ունի շուրջ հազարամեայ հայկական նպաստի եւ բերքի արմատներ, ու անհրաժեշտ է այս իրողութիւնը վերածել շօշափելի *սոֆթ փաուըր*ի յանուն հայ-արաբ բարեկամութեան, երկու ժողովուրդներու բարի դրացնութեան, համապատասխան դրսեւորման, արդիւնաւէտ գործակցութեան եւ յառաջիկայ դարերու ներդրումին:

Եթէ 1991ով հայութիւնը դէմ յանդիման գտնուեցաւ հայկական պետականութեան նոր ձեւաչափի իրականութեան, ապա այսօր հայութիւնը ինքզինք կը գտնէ շուրջ կէս դարէ իվեր զարգացող եւ միայն վերջին տասնհինգամեակին ինքզինք առաւել ռազմավարականօրէն դրսեւորող իրականութեան մը առջեւ, որ կը կոչուի Միջին Արեւելքի հայապարպում:

Այս շրջափոխութիւնը իր արմատական ազդեցութիւնը պիտի ունենայ հայկական տիեզերքի բոլոր երեսակներուն վրայ անտարակոյս:

Այս եւ յառաջիկայ երկու օրերուն վրայ երկարող այս գիտաժողովը, իր ութ նիստերու ընթացքին 34 զեկոյցներու, երկու հրապարակային դասախօսութիւններու եւ երկու շնորհանդէսներու ճիգը՝ Իրաքի հայօճախի կենսապատկեր մը պիտի յառաջացնէ որ իրաքահայ համապատկերը պատմութեան անցընելու, հայութեան գիտական առաւել ինքնաճանաչողութեան սատարելու եւ խթանելու երաշխիքները ունի, մանաւանդ որ մեծ չէ թիւը Իրաքի հայութեան նուիրուած ուսումնասիրական հատորներուն, իսկ նման գիտաժողով մը աննախընթաց է:

Այս գիտաժողովին կը մասնակցին զեկուցողներ Իրաքէն, Լիբանանէն, Հայաստանի Հանրապետութենէն, Եգիպտոսէն, Եւրոպայէն, Մ. Նահանգներէն, Ֆիլիփինէն: Անոնք կը պատկանին տարբեր ազգութիւններու, ակադեմական տարբեր հարթակներու վրայ կեցող անձեր են, ոմանք փորձագէտներ, ուրիշներ՝ տասնամեակներ շարունակ գործած են նոյնինքն այն կազմակերպութիւններուն մէջ, որոնց մասին պիտի զեկուցեն:

Գիտաժողովին մասնակցելու փափաք յայտնեցին եւ իրենց զեկոյցներուն ամփոփումները ղրկեցին շուրջ 45 անձեր: Նկատի առնելով նիւթերու մօտիկութիւնը, կրկնութիւնը եւ Կեդրոնին հնարաւորութիւններուն ու նոյնինքն գիտաժողովին ձեւաչափը՝ հրաւիրուեցան 36 զեկուցաբերներ: Դժբախտաբար, անոնցմէ չորսը աւելի ետք հրաժարեցան: Ճիգ պիտի ընենք որ անոնց զեկոյցները ընդգրկենք գիտաժողովի հատորին մէջ: Անցեալ շաբաթ, մասնակիցներէն մին գրեց թէ առողջական պատճառներով պիտի չկարենայ գալ, բայց իր զեկոյցը ղրկեց: Իսկ երէկ առաւօտ ուրիշ մը հեռագրեց թէ դարձեալ առողջական պատճառներով պիտի չկարենայ մասնակցիլ:

Այս գիտաժողովին հաւատացող եւ անոր յաջողութեան նիւթական մեծագոյն նպաստը բերող Գալուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկութեան Հայկական Համայնքներու Բաժինի ներկայութիւնը այս տարի կը մարմնաւորուի անմիջական ներկայութեամբը անոր տնօրէնին, դոկտ. Ռազմիկ Փանոսեանին: Կը հրաւիրեմ զինք բեմ:

Դոկտ. Անդրանիկ Տագէսեան

Opening Remarks

My word of greeting this morning starts with a welcome to our guests from outside Lebanon in addition to the Lebanese participants. I would like to single out the honor of the presence of the Armenian Apostolic Archbishop Avak Assadourian, Primate of the Diocese of Iraq.

The Armenians of Iraq, on the one hand, if an academic topic for these three days, but how one can forget the pain, the changes, and the losses of Iraq and all its communities in the past two decades. We honor the perseverance of those who continued to serve despite all atrocities.

A word about these annual May conferences of the Armenian Diaspora Research Center. These events have become starting points, the openings of new conversations and new research.

Research may have a starting point, but once a topic is opened, it does not close. And I hope this specific conference will also see the same.

I am also pleased to see representatives of many sister institutions from various countries and universities, including the YSU, St. John/St. Benedict, the Academy of Sciences in Armenia, Ministry of Diaspora, and the University of Cairo, among others.

I end with a few words of thanks to Dr. Dakessian and our staff, for a one year long effort, of a center that had started more than 5 years ago, with the support of Mr. Yercho Samuelian.

I thank the Gulbenkian Foundation's support, financial and moral, and Dr. Panossian's presence is an indication of the same. I also thank everyone who financially or otherwise supported the Center in preparation for this conference.

The formal program is rich and condensed. It does not mention or predict the informal and side discussions and friendships that develop in such events, and I hope we will make the best out of it. I personally look forward to our meetings of that sort.

I wish you much success.

Rev. Paul Haidostian, Ph.D.
President

Սրտի Խօսք

Վերապատուելի դոկտ. Փօլ Հայտօսթեան, նախագահ Հայկազեան Համալսարանի,

Յարգելով հանդերձ զանազան անձնաւորութիւններու պաշտօնական հանգամանքը բոլորիդ կը դիմեմ իբրեւ հարազատ մեր զաւակները, ըսելով՝ սիրելի հայրենակիցներ, իսկ եւ ոչ-հայ մասնակիցներուն՝ սիրելի հիւրեր, քոյրեր եւ եղբայրներ,

Թոյլ տուէք ձեզի ողջունելու մեր Տիրոջ ընծայած խաղաղութեամբ «որ ի վեր է քան զամենայն միտս եւ զբանս»:

Բարի օր բոլորիդ: Կ'ողջունեմ ներկայութիւնը նաեւ դոկտ. Ռազմիկ Փանոսեանին՝ տնօրէն Հայկական Համայնքներու Բաժնին, Գալուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկութեան:

Վստահաբար բարձր կը գնահատեմ Հայկազեան Համալսարանի եւ Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոնի սոյն նախաձեռնութիւնը՝ 2017 տարու այս օրերու այս գիտաժողովը, որ նուիրուած է Իրաքի հայերուն: Համայնք, որուն հոգեւոր սպասաւորը եղած եմ ահաւասիկ 38 տարիներէ իվեր, անցնելով 4 պատերազմներէ, ահաւոր արգելափակումէ, տնտեսական տագնապներէ, ապահովութեան աննկարագրելի բացակայութենէ, ներքին եւ արտաքին արտագաղթէ: Այս բոլորը աղքատացուցին մեր հայ համայնքը իր օրինակելի, աշխուժ, աւանդապահ, եկեղեցանուէր, ազգասէր, ստեղծարար, շրջանակը շէնցնող, խաղաղասէր, կարգապահ, ազնիւ, տիպար իրաքցի քաղաքացիներէ ու մեր զաւակներէն:

Հետեւաբար ինչ լաւ է, որ այս գիտաժողովը լոյս պիտի սփռէ իրաքահայութեան ունեցած բարեմասնութիւններու վրայ, ինչպէս նաեւ անոնց արձանագրած յաջողութեանց եւ ինչու ոչ՝ ձախողութեանց վրայ:

Զանազան տեսանկիւններէ դուք պիտի ուսումնասիրէք Իրաքի հայերը: Սակայն պէտք չէ մոռնանք որ այս վերնագրին մէջ կայ «Իրաք» բառը, որ կը բնորոշէ երկիր մը, հանրածանօթ որպէս Միջագետք, հնագոյն օրրաններէն մէկը մարդկային քաղաքակրթութեան եւ մշակոյթին: Յարգանքով մօտենանք Իրաքին, որ իր դուռը բացաւ մեծ ցեղասպանութենէն մազապուրծ հայ գաղթականութեան. գաղթականներ, որոնք տուն ու տեղ եղան եւ անոնց զաւակները ահաւասիկ սա պահուն այստեղ կը գտնուին իրենց վկայութիւնը բերելու:

Պիտի փափաքէի ամբողջ գիտաժողովին ներկայ գտնուիլ, սակայն առողջական վիճակս առժամաբար չի ներեր:

Աւագ Սրբազան Ասատուրեան,
Առաջնորդ Իրաքի Հայոց Թեմի

Աբբասեան Խալիֆայութեան Վերջին Շրջանը եւ Հայկական Ծագումով Աբբասեան Խալիֆաները (991-1258)[1]

Պետրոս Թովմասեան
mhbt2010@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Կէս հազարամեակ գոյատեւած Աբբասեան Խալիֆայութիւնը (750-1258) կը համարուի Միջին Արեւելքի ժողովուրդներու հին պատմութեան կարեւոր պատմաշրջաններէն մէկը: Խալիֆայութեան երեսունեօթ խալիֆաներէն շատերուն մայրերը արաբ չէին, այլ՝ պարսիկ, թուրք, յոյն, հապէշ, վրացի, ռուս...: Ոչ-արաբ այս մայրերուն շարքին պէտք է աւելցնել հայերը, որովհետեւ հայ մայրեր ալ, վերոյիշեալ ժողովուրդներու ներկայացուցիչներու կողքին, ծնունդ տուած են խալիֆաներու, հակառակ կրօնական տարբերութեանց:

Ըստ արաբական աղբիւրներու, աբբասեան երեք խալիֆաներու մայրերը եղած են հայուհիներ, որոնց անունները յիշատակուած են այդ աղբիւրներուն մէջ: Աբբասեան այդ երեք խալիֆաները մենք կոչեցինք "հայկական ծագումով աբբասեան խալիֆաներ", որոնք են՝ ԱլՔաըմ (1031--1075), ԱլՄուքթատի (1075--1094), ԱլՄուսթատիը (1170--1180): Յիրաւի, իրենց ուշիմութեան եւ գեղեցկութեան շնորհիւ երեք հայ մայրեր դարձան աբբասեան խալիֆաներու մայրեր, որոնք ճակատագրի բերումով եղան հայ ժողովուրդի եւ արաբ մահմետականութեան կապերու զարգացման կարեւոր օղակներէն մէկը:

Այս ուսումնասիրութիւնը կ'անդրադառնայ մահմետական աբբասեան խալիֆաներու հայկական առնչութեան:

Ըստ մահմետական աղբիւրներու, հայկական ծագումով յիշեալ խալիֆաները եղած են արդար եւ հարազատ՝ իրենց խալիֆայի կոչումին, անոնք լաւագոյնս ծառայած եւ պաշտպանած են Աբբասեան Խալիֆայութեան շահերը: Մահմետական պատմիչները անոնց մասին տուած են շատ դրական, գովասանական վկայութիւններ, որոնց կ'անդրադառնանք ստորեւ:

Պատմութեան խոր ուսումնասիրութիւնը կը ծառայէ ժողովուրդներու միջեւ փոխըմբռնման, բարեկամութեան, հանդուրժողականութեան եւ վստահութեան ծնունդին ու զարգացման: Իսկ այս ուսումնասիրութիւնը կը միտի աւելի եւս քաջատեղեակ դարձնելու հայ ժողովուրդը իր պատմու-

[1] Ձեկոյցը խտացուած տարբերակն է մեր՝ *Աբբասեան Խալիֆայութեան պատմութեան վերջին պատմաշրջանը եւ հայութիւնը (991-1258 ԹԹ.) (հայկական ծագումով աբբասեան խալիֆաները)* գիրքին, Երեւան, հրատ. ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, 2016:

թեան եւ ունեցած ներդրումին՝ հարեւան երկիրներու ժողովուրդներու պատմութեան: Այս ուսումնասիրութիւնը նպատակ կը հետապնդէ նաեւ ամրացնել հայ եւ արաբ ժողովուրդներու բարեկամական կապերը, եւ ինչու՞ չէ՝ մղել ծայրայեղ մահմետականները... լայնախոհութեան:

ԱԲԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ՄԻՋԱԳԵՏՔԻ ՄԷՋ

Աբբասեանները Մուհամմատ մարգարէի Աբբաս հօրեղբօր սերունդն էին: Անոնք դաւանանքով սիւննիներ ըլլալով հանդերձ մեծ հեղինակութիւն կը վայելէին շիիներու մօտ, ի մասնաւորի մեծամասնութեամբ շիի ուղղութեան հետեւող պարսիկներու մօտ:

Օմայեան Խալիֆայութեան աւարտէն ետք, Աբբասեան տան ներկայացուցիչ Ապու ԱլԱբբաս ԱլՍաֆֆահ[2] (750--754) խալիֆա հռչակուեցաւ Քուֆա քաղաքի մզկիթին մէջ: Աբբասեան Խալիֆայութեան առաջին մայրաքաղաք հռչակուեցաւ Քուֆան, ապա Անպարը՝ մինչեւ 762, երբ երկրորդ խալիֆան՝ Ապու Ճաաֆար ԱլՄանսուր (ԱլՍաֆֆահի եղբայրը), Տիգրիսի ափին կառուցեց Պաղտատ քաղաքը, խալիֆայութեան մնայուն եւ վերջնական մայրաքաղաքը[3]:

Աբբասեան եւ Օմայեան խալիֆայութեանց միջեւ ազգագրական հիմնական տարբերութիւն մը կար. առաջինը զտարիւն արաբական խալիֆայութիւն էր, ուր արաբները բոլոր այլ իսլամացած ժողովուրդներէն գերադաս կը նկատուէին: Իսկ Աբբասեան Խալիֆայութիւնը՝ բոլոր իսլամացած ժողովուրդներու խալիֆայութիւնն էր, որոնցմէ մէկն էր արաբը. կարելի է ըսել՝ օմայեան շրջանի արաբականութեան փոխարինեց իսլամականութիւնը աբբասեան շրջանին:

Աբբասեան խալիֆա Ապու Ճաաֆար ԱլՄանսուրը (754--775) 762ին սկսաւ կառուցել խալիֆայութեան նոր մայրաքաղաքը Պաղտատ գիւղի տարածքին: Կարեւոր քաղաքի մը կառուցման համար գիւղին վայրը շատ յարմար էր. ԱլՄանսուր վայրին ընտրութեան մասին յիշած է հետեւեալը.

> Այս կղզին, որ կը գտնուի արեւելքէն Տիգրիսի եւ արեւմուտքէն Եփրատի միջեւ, աշխարհի համար տօնավաճառի վայր է: Բոլոր նաւերը, որոնք կու գան Տիգրիսն իվեր՝ Ուասըտէն, Պասրայէն, Ուպլայէն, Ահուազէն, Ֆարիսէն, Ումանէն, Եմէնէն, Պահրէյնէն եւ աւելի հեռուէն, պիտի գան եւ խարսխեն այստեղ. Նաւերով ապրանքներ Տիգրիսն իվար եկած՝ Մուսուլէն, Տիար-Ռապիայէն, եւ Հայաստանէն. Եփրատի վրայով՝ Տիար-Մուտրէն, Րաքքայէն, Սուրիայէն ու անոնց շրջակայքէն, Եգիպտոսէն եւ հիւսիսային Ափրիկէէն պիտի բերուին ու պարպուին այստեղ...[4]:

---

[2] Սաֆֆահ.- արաբ.՝ արիւնարբու:

[3] Որոշ աղբիւրներ Աբբասեան Խալիֆայութիւնը կը կոչեն մայրաքաղաքի անունով՝ Պաղտատի Խալիֆայութիւն:

[4] أبن الجوزي, *المنتظم*, الجزء الثاني, էջ 1174-1175:

Պաղտատի կառուցումը տեւեց չորս տարի եւ աւարտեցաւ 766ին: Կառուցման համար ծախսուեցաւ 4,883,000 տիրհէմ[5]: Քաղաքին կառուցման մասնակցեցան շուրջ հարիւրհազար ճարտարապետեր եւ բանուորներ, որոնք բերուեցան Սուրիայէն, Միջագետքէն եւ կայսրութեան այլ վայրերէ:

Վստահաբար Հայաստանէն ալ բերուած են ճարտարապետեր եւ բանուորներ, քանի որ հայ ժողովուրդը հռչակաւոր էր, որպէս շինարար ժողովուրդ: Հայոց մասնակցութեան մասին Ճոն Տակլըս կը հաստատէ.

> Հայ բանուորներ եւ արհեստաւորներ շատ պահանջուած էին քաղաքը կառուցելու համար. անոնք գործածուեցան որպէս սպիտակ ստրուկներ քաղաքի հոգատարութեան համար: Ճարտարապետերէն շատերը, որոնք պատասխանատու էին թագաւորական պալատները կառուցելու՝ հայեր էին[6]:

Նոր մայրաքաղաքը կառուցելու համար հսկայ գումարներ հարկաւոր էին, որոնք ապահովուեցան հպատակ երկիրներէն, նաեւ՝ Հայաստանէն.

> Նոր մայրաքաղաքի արագ կառուցման ու վարձկան զօրամասերի ստեղծումը կատարւում էր հպատակ ժողովրդների կեղեքման հաշուին: Արաբների հարկային ծանր քաղաքականութեան դէմ Հայաստանից եկած բողոքներին խալիֆը պատասխանում էր նրանով, որ յաճախ փոփոխում էր տեղում նշանակուած ոստիկաններին ու միւս պաշտօնեաներին, միաժամանակ յանձնարարելով նրանց էլ աւելի ուժգին կողոպտել ու հարստահարել ժողովրդին[7]:

Ստրկութիւնը ճանչցուած եւ ընդունուած կարգ մըն էր իսլամական օրէնքով, որ կը վճռէ թէ ազատ ծնած մահմետականը չի կրնար ստրկացուիլ: Հետեւաբար, ստրուկները ոչ-իսլամներն էին, գերուած պատերազմի ժամանակ, կամ ստրուկ ծնողքէ ծնած երեխաներ, եւ կամ՝ այլապէս ձեռք բերուած: Ստրուկները չէին կրնար ունենալ ազատ մարդու իրաւունքները: Միաժամանակ, սակայն, իսլամական օրէնքը կը պատուիրէր անոնց հետ արդարութեամբ եւ ազնուութեամբ վարուիլ:

Խալիֆայութեան ստրուկներու շարքին էին նաեւ հայեր, որոնցմէ ոմանք խալիֆայութեան պալատներուն մէջ կը ծառայէին, ուրիշներ՝ կանանոցին:

Աբբասեան խալիֆաներու վարմունքը՝ իրենց հպատակ քրիստոնեաներուն հանդէպ, փոփոխական էր. եթէ ԱլՄահտի խալիֆան (775--785) արդարութեամբ վարուեցաւ եւ հանդուրժող էր իր քրիստոնեայ հպատակ-

---

[5] Philip Hitti, *The History of the Arabs*, Tenth Edition, St. Martin's press, New York, էջ 272:

[6] John M. Douglas, *The Armenians*, J.J.Winthrop Corp. Publisher, 1992, New York, էջ 159:

[7] Հ. Գ. Ժամկոչեան, Ա. Գ. Աբրահամեան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշեան եւ Ս. Պ. Պօղոսեան, *Հայ ժողովրդի պատմութիւն*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1975, էջ 396:

ներուն հանդէպ[8], անդին՝ ալՄութաուաքքիլի (847--861) օրով, սաստկացան հալածանքները քրիստոնեաներուն հանդէպ.

> ալՄութաուաքքիլի ...խալիֆայութեան ժամանակ քրիստոնեաները ենթարկուեցան հալածանքներու, երբ թուրքերը իրենց թաթը դրին իշխանութեան վրայ[9]:

ԱԼՔԱՏՐ ԽԱԼԻՖԱՅԻ ԵՒ ԳԱԳԻԿ Ա. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻԻ ԲԱՐԵԿԱՄԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Գագիկ Ա. Բագրատունիի (990--1020) գահակալութեամբ սկսաւ Բագրատունեաց Թագաւորութեան հզօրութեան վերջին շրջանը: Գագիկ Ա.ի իշխանութեան երեսուն տարիները ամբողջութեամբ ժամանակակից էին ալՔատրի խալիֆայութեան (991--1031): ալՔատրի եւ Գագիկ Ա.ի միջեւ զարգացան բարեկամական սերտ յարաբերութիւններ, որոնց պատճառ կարելի է ենթադրել խալիֆայի դրական տրամադրութիւնը հայոց հանդէպ, քաղաքական փոխադարձ շահերու առկայութեան կողքին:

Պատմական այս հանգրուանին այժմու Իրաքի հիւսիսային շրջաններուն մէջ գոյութիւն ունեցած է հայկական գաղութ մը, ուստի կարիքը զգացուած է հիմնելու առանձին հայկական եկեղեցական թեմ. *«Ժ. դարու վերջերը Իրաքի հիւսիսային շրջանները այնքան հայ բնակչութիւն կեդրոնացած էր, որ անհրաժեշտ եղած է առանձին թեմ սփեղծել: Այդ թեմը ենթարկուած էր Աղթամարի կաթողիկոսութեան: Թեմի սահմանը կը հասնէր մինչեւ Մուսուլ»*[10]: Իրաքի հիւսիսային շրջաններու մէջ հայութեան բազմանալը այս ժամանակ, մեծ մասամբ արդիւնք էր Հայաստանի եւ Աբբասեան Խալիֆայութեան միջեւ տիրող լաւ յարաբերութիւններուն եւ զարգացած վաճառականական կապերուն:

Գագիկ Ա. աշխատեցաւ լաւ յարաբերութիւններ մշակել Պաղտատի իր ժամանակակից խալիֆային հետ եւ յաջողեցաւ.

> Գագիկ Ա. ուզեց պահել լաւ յարաբերութիւնները Պաղտատի խալիֆային հետ, ուստի պատուիրակներ ղրկեց խալիֆային մօտ, բարեկամական կապերը պահելու միտումով. մանաւանդ որ ան լաւ գիտէր թէ շատ մեծ էր վիհը աբբասեան խալիֆային եւ պետութեան օտար տիրակալներուն միջեւ, որոնք խլեցին իր բո-

---

[8] *«Խալիֆաներէն ոմանք քրիստոնեայ հարճեր ունէին, որոնց եւ արտօնեցին կատարել իրենց կրօնական ծէսերը. քրիստոնեայ հարճը կրնար խաչ կախել վիզէն եւ հագնիլ իր ազգային տարազը, ինչպէս նաեւ խօսիլ իր մայրենի լեզուով [քանի որ] արաբերէն լեզուին չէին փորապետեր: ալՄահտին քրիստոնեայ հարճ մը ունէր, որ իր վիզէն ոսկեայ խաչ կը կախէր»* (رافائيل بابو اسحق, *تاريخ نصارى العراق* Պէյրութ, 2008, էջ 87):

[9] Նոյն, էջ 85:

[10] Յակոբ Աթիկեան, *Համառօտ պատմութիւն հայ գաղթավայրերու*, Անթիլիաս, Լիբանան, 1985, էջ 69, 70: Կը թուի, սակայն, որ թեմը ենթարկուած էր Աղթամարի կաթողիկոսութեան, իր հիմնադրութենէն շատ աւելի ուշ, որովհետեւ Աղթամարի կաթողիկոսական աթոռը հիմնուած է 1113ին:

լոր իշխանութիւնները ու եղան պետութեան իսկական տէրերը: Խալիֆան իրեն պատուազգեստ ղրկեց եւ պարգեւեց “Շահնշահ Արման” տիտղոսը»[11]:

Սուրիացի արաբ ժամանակակից պատմաբան Մարուան ԱլՄուտաուար նոյնպէս կը վկայէ այս մասին.

Երբ արաբ ԱլՔատր խալիֆան լսեց այս թագաւորի (Գագիկ Ա. - Պ.Թ.) բարեկարգչական աշխատանքին եւ իր երկրի ապահովութիւնը հոգալուն մասին, զինք կոչեց “Շահնշահ Արման” տիտղոսով[12]:

Աբբասեան Խալիֆայութեան հետ Գագիկ Ա.ի լաւ յարաբերութեանց վկայութիւն է նաեւ Անի քաղաքի մէջ գտնուած արքային արձանը՝ արաբական զգեստով.

Արաբական զգեստ էին կրում նաեւ Անիի թագաւորները: Օրինակ Գագիկ 1ի արձանը, որ գտնուել է Անիում, գլխին ունի սպիտակ չալմա, հագին արաբական երկարաւուն խալաթ՝ մէջքին փաթաթան կապած: Արաբական զգեստը հագնում էին միայն արքաները եւ ինչպէս նշուեց, արդիւնք էր այն իրողութեան, որ Բագրատունի կամ Արծրունի թագաւորները ճանաչուած էին արաբների կողմից, նրանցից էին թագ ստացել[13]:

Շատ հաւանական է, որ ԱլՔատրի եւ Գագիկ Ա.ի միջեւ զարգացած բարեկամական սերտ յարաբերութիւններու ետին կանգնած էր այն, որ ԱլՔատր աւելի հայասէր դարձած էր շնորհիւ իր հայ կնոջ, որմէ ծնած իր որդին դարձաւ յաջորդ խալիֆան, կոչուեցաւ ԱլՔաըմ եւ իշխեց գրեթէ կէս դար՝ 1031էն 1075:

Արաբերէն՝ գերին կը կոչուի «մամլուք», «ապտ», «րաք». իսկ կին գերին՝ «ամմա»: Ստրուկի որդին ստրուկ կ'ըլլար: Եթէ ազատ մը ամուսնանար *ամմա*յի հետ (օրինակ խալիֆան), իրենց զաւակները ստրուկ չէին դառնար, իսկ հարճը կամ *ամմա*ն կը կոչուէր «Ում-Ուալտ», եւ իր դիրքը հարճէն վեր կը բարձրանար[14]՝ մահմետական կրօնքի համաձայն:

Աբբասեան խալիֆաներու պալատներուն մէջ կ'օգտագործուէին մեծ թիւով տարբեր ազգութիւններէ ստրուկ սպասուհիներ, որպէս երգչուհիներ, պարուհիներ եւ կամ հարճեր. անոնցմէ ոմանք կարեւոր ազդեցութիւն ունեցան իրենց խալիֆա տէրերուն վրայ: Ասոնց շարքին էր ԱլՔատրի հայ կինը, որ անկասկած բացառիկ գեղեցկութեամբ, անհատականութեամբ եւ ուշիմութեամբ օժտուած էր, եւ եղաւ մայրը հայկական ծագումով առաջին խալիֆային:

---

[11] اديب السيد, *ارمينية في التاريخ العربي*, Պէյրութ, 1972, էջ 187:

[12] مروان المدور, *الارمن عبر التاريخ*, دار الحياة, Պէյրութ, 1982, էջ 218:

[13] Վ. Մ. Վարդանեան, *Վասպուրականի Արծրունեաց Թագաւորութիւնը*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1969, էջ 158:

[14] وليم الخازن, *الحضارة العباسية, دار المشرق*, Պէյրութ, 1992, էջ 172:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԾԱԳՈՒՄՈՎ ԱՌԱՋԻՆ ԱԲԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱ ԱԼՔԱԸՄԻ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆԸ 1031ԻՆ

Աբբասեան խալիֆաները ի կողքին իրենց պաշտօնական կիներուն ունէին նաեւ տարբեր կրօնքներու հետեւող մեծ թիւով հարճեր՝ արաբ կամ օտար ազգերէ, որոնցմէ բնականաբար ունեցան օտար ազգութեամբ զաւակներ որոնցմէ ոմանք դարձան խալիֆաներ: Խալիֆաներէն քիչերուն մայրերը արաբ էին:

Միջին դարերու արաբ յայտնի իսլամ աստուածաբան Ճալալ ալՏին Ալ-Սույութի, խօսելով Ալքաըմի ծննդեան մասին կը գրէ.

> Ալքաըմ պիամր ալլահ, աբու Ճաաֆար Ապտուլլահ Պըն Ալքատր Պիլլահ ծնաւ Տի ալքաըտայի[15] կէսին՝ հիճրի երեքհարիւր իննսունմէկին, իր մայրը *ում ուալափ*՝ հայուհի էր, անունն էր Պատր ալՏուճա, կ'անուանուէր Քաթր ալՆատա[16]:

Քաթր ալՆատա հայերէնով կը թարգմանուի Շողակաթ: Շողակաթը Էջմիածին քաղաքի հիւսիսային կողմը կառուցուած եկեղեցի մըն է - ըստ աւանդութեան - հոն՝ ուր Հռիփսիմեանց նահատակներուն վրայ «շող կաթած է»: Քաթր ալՆատա արաբերէն է եւ կը նշանակէ շողին կաթոցը, կամ կաթածը: Շողակաթ գործածական անուն մըն էր այդ ժամանակ հայոց մէջ. հայոց թագուհիներու ցանկին մէջ կը հանդիպինք այդ անունով երկու թագուհիներու՝ Կատրանիդէ Ա., Աշոտ Ա.ի (869--890) կինը[17] եւ Կատրանիդէ Բ.՝ Գագիկ Ա.ի կինը[18]:

Պատմիչ ալՍայյիտ, Ալքաըմի մօր՝ Պատր ալՏուճայի մասին կը վկայէ.

> Ալքաըմ խալիֆայի մայրը աղախին էր Ալքատր խալիֆայի պալատին մէջ. երբ զաւակ ունեցաւ, զայն դարձուց իր կինը: Պատր ալՏուճան լաւագոյն տիկիններէն էր, ապրեցաւ իննսունէ աւելի տարիներ:

Պատմիչ Ճամալ ալՏին Իպն Թաղրի Պիրտի կը յիշէ, որ երբ ան մահացաւ իր վրայ աղօթեց իր որդին՝ խալիֆան. թաղուեցաւ շքերթով մը, որ պատշաճ էր իր դիրքին[19]:

Արաբ նշանաւոր պատմիչ Իպն ալԱսիր, նկարագրելով Ալքաըմի արտաքին տեսքը կը հաստատէ. *«Գեղեցիկ էր, հաճելի դիմագիծով, սպիտակ կարմրած, ներկայանալի մարմնով»*[20]:

---

[15] Տի ալ Քաըտա - մահմետական տոմարի (հիճրի) 11րդ ամիսը:

[16] Հայերէն թարգմանութիւնը մերն է, եթէ այլապէս չէ նշուած:

[17] Արտակ Մովսիսեան, *10 հայ ականաւոր թագուհիներ*, Զանգակ հրատ., Երեւան, 2014, էջ 103:

[18] Վարդան Արեւելցի, *Տիեզերական պատմութիւն*, գլ. ԽԸ. նաեւ՝ Թ. Խ. Յակոբեան, *Անի մայրաքաղաք*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1988, էջ 100:

[19] السيد, էջ 270:

[20] أبن الأثير, *الكامل في التاريخ*, دار الكتب العلمية, Պէյրութ, հատոր Ը. 1987, էջ 406. նաեւ՝ السيوطي, بن تغري بردي, *النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة*, Պէյրութ, հատոր Ե. էջ 321. նաեւ՝ 1992, էջ 99:

ՍԵԼՃՈՒՔՆԵՐԸ. ՆՈՐ ՓՈՐՁԱՆՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ԽԱԼԻՓԱՅՈՒԹԵԱՆ ԳԼԽՈՒՆ, ԱՆՈՆՑ ՄՈՒՏՔԸ ՊԱՂՏԱՏ 1055ԻՆ

Արծրունեաց եւ բագրատունեաց հարստութիւններու անկումէն ետք, Հայաստանը դարձաւ բիւզանդական նահանգ եւ ենթարկուեցաւ սելճուքներու կործանանար արշաւանքներուն:

Սելճուքներու անմիջական նպատակներն էին.- ա) գրաւել եւ հաստատուիլ Հայկական Լեռնաշխարհի տարածքին, որոնք կը գտնուէին Բիւզանդիոնի իշխանութեան ներքեւ, բ) յառաջանալ Աբբասեան Խալիֆայութեան ուղղութեամբ, գրաւել մայրաքաղաք Պաղտատը եւ վերահսկել խալիֆայութեան գահին:

Այսպէս, 1055ին Տուղրիլ Բէկ իր ուժերը բաւարար նկատելով՝ արշաւեց Պաղտատի վրայ, ան յաղթական, եւ որպէս խալիֆայի բարեկամ եւ խալիֆայութեան փրկիչ մտաւ Պաղտատ. Ալ-Քաըմ ստիպուած ճանչցաւ սելճուքներու իշխանութիւնը: Տուղրիլ հանդիպեցաւ Ալ-Քաըմին, համբուրեց գետինը, ապա՝ խալիֆային ձեռքը[21]: Պէտք է նշել, որ սելճուքները սուննիներ ըլլալով կը յարգէին խալիֆայութիւնը:

Սելճուքները 1056ին սկսան գործադրել Ալ-Մութաուաքքիլի (847--861) որդեգրած խիստ որոշումները՝ խալիֆայութեան *զիմմի*ներուն վրայ. անոնց ստիպեցին յատուկ նշաններ զետեղել իրենց զգեստներուն վրայ, որ տարբերին մահմետականներէն[22]: Ալ-Ռաշիտուն խալիֆաներէն, երկրորդ խալիֆան Օմար Իպն Ալ-Խաթթապ, Է. դարուն, երբ գրաւեց Սուրիան եւ Պաղեստինը, քրիստոնեաներուն եւ հրեաներուն կրօնքի ազատութիւն շնորհեց եւ զանոնք պաշտպանելու համար յատուկ պայմաններ յայտարարեց. անոնք իրաւունք չունէին իրենց զգեստներով եւ փոխադրութեան համար գործածած աւանակներով նմանիլ մահմետականներուն:

1056ին, Ալ-Քաըմի օրով, սուլթանին հրամանով[23], *զիմմի*ներու հանդէպ կիրառուեցան Օմարական Պայմանները (*ալշըրութ ալօմարիա*)[24]: Անկասկած, այս խիստ պայմաններու գործադրութեան որոշումը հրահանգն էր ոչ թէ հայկական ծագումով Ալ-Քաըմին, այլ սելճուք սուլթանին, անոր՝ Պաղտատի գրաւումէն տարի մը ետք: Այլապէս անբացատրելի է Ալ-Քաըմի այդ որոշումը՝ իշխանութեան իր հասնելէն քառորդ դար ետք:

ԱԼՄՈՒՔԹԱՏԻ (1075--1094). ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԾԱԳՈՒՄՈՎ ԱԲԲԱՍԵԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ԽԱԼԻՓԱՆ

Սելճուքներու սուլթան Մելիքշահի (1055--1092) իշխանութեան առաջին տարիներուն բնական մահով մահացաւ Ալ-Քաըմ խալիֆան: Իրեն յաջոր-

---

[21] ابو الفدا, *المختصر في اخبار البشر, الجزء الثاني*, الطبعة الاولى, المطبعة الحسينية المصرية, էջ 176:

[22] الخازن, էջ 168. Նաեւ՝ اليعقوبي, *تاريخ اليعقوبي, الجزء الثالث, مطبعة الغري*, Նաժաֆ, 1965, էջ 211:

[23] Նոյն, էջ 892:

[24] أبن الجوزي, էջ 851-852:

դեց իր գահաժառանգը եւ թոռը՝ ԱլՄուքթատին, որ հայկական ծագումով աբբասեան երկրորդ խալիֆան է:

ԱլՄուքթատիի մօտ հայկական արիւնակցական գործօնը իր մեծիօր՝ Ալ Քաըմէն, աւելի զօրաւոր էր: ԱլՔաըմի հայկական ծագումը կու գար միայն իր հայ մօր՝ Քաթր ԱլՆատայի կողմէ, մինչ ԱլՄուքթատիի հայկական ծագումը կու գար երկու կողմէ, թէ՛ հայրական (մեծիօր՝ ԱլՔաըմ) եւ թէ՛ մայրական կողմէ, քանի որ իր մայրը հայուհի Արճուանն էր:

ԱլՔաըմի հայասիրութեան կարեւոր ապացոյց է այն, որ ան իր միակ արու զաւկին՝ Տախիրա ԱլՏին Մուհամմատի դաստիարակութիւնը վստահած էր հայուհիի մը: Շատ հաւանական է, որ այս հարցով ճակատագրական դեր խաղցաւ ԱլՔաըմի մայրը եւ ԱլՔատրի կինը՝ հայուհի Քաթր ԱլՆատան: Բայց ստոյգ է որ, եթէ ԱլՔաըմ հայասիրութիւն չ'ունենար, կրնար հակառակիլ իր ծերացած հայ մօր Քաթր ԱլՆատայի կարգադրութեան: Վերջինս առաջարկեց, որ իր հայուհի խելացի ծառաներէն գեղեցկուհի՝ Արճուանը յատկացուի խնամելու գահաժառանգին՝ ապագայ խալիֆային, Տախիրա ԱլՏին Մուհամմատին: Այդպէս ալ եղաւ: Բայց 1055ին գահաժառանգը հիւանդացաւ ու մահացաւ, երբ հազիւ տասնեօթ տարեկան էր:

Տխրութիւնը պատեց բոլորը եւ ի մասնաւորի ԱլՔաըմ խալիֆան, որովհետեւ ան կորսնցուց իր մակ արու զաւակը եւ ապագայի խալիֆան: Բայց շուտով բոլորը անսահման ուրախացան՝ երբ յայտնուեցաւ, թէ հայուհի Արճուանը յղի էր մահացած գահաժառանգ՝ Տախիրա ԱլՏին Մուհամմատէն[25]: Պատմիչ Մուհամմատ պէք ԱլԽուտարի կը մանրամասնէ դրուագը.

> ԱլՔաըմի որդին Տախիրա ԱլՏինը մահացաւ. ան ուրիշ արու զաւակ չունէր. մարդիկ հասկցան, որ աւարտն էր քատրեան ընտանիքի խալիֆաներուն. խալիֆայութեան անցումը այլ ընտանիքի՝ մտահոգիչ էր, որովհետեւ քատրեան ընտանիքէն զատ բոլորը կ'ամուսնանային հասարակներու հետ, հետեւաբար որեւէ խալիֆա այլ ընտանիքէ ընդունելի եւ պատկառելի պիտի չըլլար. բայց Ալլահը օգնեց, Տախիրան հայուհի հարճ մը ունէր, անունը Արճուան, զոր կը սիրէր. երբ [Տախիրան] մահացաւ, յայտնուեցաւ թէ Արճուանը յղի էր: Տախիրայի մահէն վեց ամիս ետք, Արճուան ծնունդ տուաւ զաւկի մը, որ կոչուեցաւ Ապտուլլահ, որ դարձաւ գահաժառանգը իր պապին, ու եղաւ յաջորդ խալիֆան[26]:

Այսպէս, Աբբասեան Խալիֆայութիւնը հասած պիտի ըլլար իր աւարտին, եթէ չպարզուէր որ Արճուանը յղի էր ապագայ խալիֆայով[27]: Շնորհիւ հայուհի Արճուանին, խալիֆայութեան քատրեան գերդաստանը շարունակուեցաւ, ուստի եւ ան մեծարուեցաւ[28]:

---

[25] أبن الأثير, ջ էջ 962. `նաեւ՝ أبن الجوزي, ջ էջ 407:

[26] محمد بك الخضري, *الدولة العباسية*, المكتبة العصرية, Պէյրութ, 2002, էջ 138:

[27] أبن الأثير, ջ էջ 191. `նաեւ՝ ابو الفدا, ջ էջ 407:

[28] أبن الأثير, ջ էջ 962-961. `նաեւ՝ أبن الجوزي, ջ էջ 408:

Արճուանի զաւակը կոչուեցաւ Ապտուլլահ[29]: Յետագային, երբ դարձաւ խալիֆա, կոչուեցաւ ԱլՄուքթատի: Ան ծնաւ Պաղտատ 1055ին, գահ բարձրացաւ 1075ին եւ իշխեց շուրջ քսան տարի, մինչեւ 1094:

ԱլՄուքթատիի գահակալութեան առնչութեամբ յիշատակութիւններ ունին արաբ յայտնի պատմիչներ, Պաղտատ ծնած ԱլՃաուզին (1114--1200) եւ Թաղրի Պիրտին: Երկուքն ալ կը նշեն անոր մօր հայուհի ըլլալը: Ըստ Ալճաուզիի՝

> Անունն էր Ապտուլլահ Պըն ԱլՏախիրա ԱլՏին Ապի ԱլԱպպաս Մուհամմատ Պըն ԱլՔաըմ ՊիԱմրալլահ, կոչուեցաւ Ապա ԱլՔասըմ. իր մայրը հայուհի, անունն էր Արճուան, կը կոչուի նաեւ Քուրաթ ԱլԷյն, ապրեցաւ իր, իր զաւկին եւ զաւկի զաւկին խալիֆայութեան տարիներուն:
>
> ...Արճուանը, ԱլՏախիրայի հարճը, ԱլՄուքթատի ՊիԱմրալլահի մայրը, Քուրաթ ԱլԷյն հայուհի հարճ էր. յայտնի հաւատացեալ, երեք անգամ հաճի[30] գնաց. ապրեցաւ իր զաւկի ԱլՄուքթատիի, եւ անոր զաւկի Ալ-Մուսթաշիիրի եւ վերջինիս զաւկի ԱլՄուսթրշիտի խալիֆայութեան տարիներուն[31]:

ՓԻԼԱՐՏՈՍ ՎԱՐԱԺՆՈՒՆԻԻ ԴԻՄՈՒՄԸ ԱԼՄՈՒՔԹԱՏԻ ԽԱԼԻՖԱՅԻՆ

Հայազգի Փիլարտոսի (ԺԱ. Դար--1086 կամ 1092) հիմնած իշխանապետութեան հաշտ աչքերով չէր կրնար նայիլ Աբբասեան Խալիֆայութիւնը, որովհետեւ Փիլարտոսի իշխանութեան տակ կը գտնուէին խալիֆայութեան «թղուր» կոչուած սահմանապահ ամրացուած եւ պաշտպանական գօտիի քաղաքներէն միքանին[32]: Մարաշ քաղաքը, զոր Փիլարտոս ընտրեց իբրեւ իր իշխանապետութեան մայրաքաղաք, մէկն էր այն *թղուր*ներէն, որոնք կը համարուէին Բիւզանդիոնի դէմ Աբբասեան Խալիֆայութիւնը պաշտպանող յառաջապահ դիրքերէն[33]:

Այս դիրքին առնչութեամբ մեզ յայտնելով կը հետաքրքրէ պատմիչ Միքայէլ Ասորիի[34] յիշատակութիւնը, թէ Փիլարտոս ոչ միայն գնաց Խորասան, Մելիքշահի մօտ, այլեւ նոյնիսկ՝ Պաղտատ եւ խալիֆայէն հրովարտակ ստացաւ իր գրաւած վայրերը պահելու: Աւելի ետք, հակառակ Փիլարտոսի՝ Մելիքշահի եւ աբբասեան ԱլՄուքթատի խալիֆայի հովանաւորութիւնները ձեռք բերելու քաղաքական ջանքերուն, տարածաշրջանին մէջ տարածուած սելճուքները վերջ տուին Փիլարտոսի հիմնած հայկական իշխանապետութեան: Փիլարտոս 1086ին, յուսահատ քաղաքական կեան-

---

[29] أبن العبري, *تاريخ مختصر الدول*, دار المشرق, الطبعة الثالثة, Պէյրութ, 1992, էջ 192. ՝նաեւ تغري بردي, էջ 270-271, السيد՝ նաեւ 137. էջ, *Ե. հատոր*,:

[30] Մահմետականներու ուխտագնացութեան երթալը Հաճ կը կոչուի:

[31] أبن الجوزي, էջ 907, 961:

[32] Թաղր (յոգնակին՝ թղուր).- արաբ.՝ անցք, այս պարագային՝ սահմանային ամրութիւն:

[33] محمد سهيل طقوش, *تاريخ سلاجقة الروم في اسيا الصغرى, دار النفاش*, Պէյրութ, 2002, էջ 60:

[34] Միքայէլ Ասորի (1126--1199) պատրիարքն էր Սիրիական Օրթոտոքս Եկեղեցիին. հեղինակ է ասորերէնով լայնածաւալ միջնադարեան ժամանակագրութիւններու:

քէն, հեռացաւ եւ մահացաւ վանքի մը մէջ, տարիներ ետք: Անոր մահը վանքի մէջ կասկածի տակ կը դնէ անոր կրօնափոխութեան հարցը:

Ըստ Միքայէլ Ասորու, Փիլարտոս հայ եւ բիւզանդական զօրքերով պայքարում է սելճուքների դէմ: Սակայն տեսնելով, որ նա ի վիճակի չէ դիմադրել սելճուքներին, գնում է Պաղտատ ու Խորասան եւ ընդունում է մահմետականութիւնը: Ստանալով հրովարտակ խալիֆայից եւ սելճուքեան սուլթանից (Մելիքշահից), իր իշխանութիւնը պահպանելու մասին, վերադառնում է իր երկիրը: Մինչեւ այդ, իր բացակայութեան ժամանակ սելճուքները գրաւել էին իր երկրի տարածքի մեծ մասը:

Հետեւաբար մահմետականութիւնն ընդունելու եւ Մելիքշահի հովանաւորութեան տակ մտնելու գնով, իր իշխանութիւնը հաստատելու բոլոր յոյսերը կորցնելուց յետոյ Փիլարտոս զղջալով վերստին դաւանում է քրիստոնէութիւնը, մտնում վանք (հաւանաբար Մարաշի վանքերից մէկը), եւ մեռնում է այնտեղ, 1090թ.[35]:

Վերջաւորութեան, անհրաժեշտ է յիշել, որ Փիլարտոսի ստեղծած իշխանապետութիւնը ամբողջութեամբ չկործանեցաւ. այդ տարածքին մէջ իրենց գոյութիւնը շարունակեցին քանի մը հայկական փոքր իշխանութիւններ, որոնք աւելի ուշ ոչնչացուեցան խաչակիրներու ձեռքով, որոնցմէ էին Եդեսիոյ եւ Մելիտինէի հայկական իշխանութիւնները: Փիլարտոսի մահէն ետք, Եդեսիոյ մէջ կարճ ժամանակ իշխեցին սելճուքները, ապա Փիլարտոսի հայ զօրավարներէն Հեթումի որդի Թորոսը վերցուց իշխանութիւնը եւ իշխեց մինչեւ խաչակիրներու առաջին արշաւանքը:

ԱԼՄՈՒՔԹԱՏԻԻ ԵՂԵՐԱԿԱՆ ՎԱԽՃԱՆԸ

Մելիքշահ Ա. սուլթանի եւ ԱլՄուքթատի խալիֆայի միջեւ յարաբերութիւնները միշտ բարեկամական չէին:

Մելիքշահը եւ իր մեծ վեզիր՝ Նիզամ ԱլՄուլքը յատուկ կարեւորութիւն կու տային Պաղտատի Աբբասեան Խալիֆայութեան քաղաքական եւ կրօնական դերին. այդ պատճառով որոշած էին Մելիքշահին սուլթան օծել Պաղտատի մէջ, եւ աւելին՝ Մելիքշահին աղջիկը ամուսնացնել ԱլՄուքթատիի հետ, իհարկէ քաղաքական նպատակներով: Այսպէս, յաջորդ տարին՝ 1087ին, Մելիքշահ եկաւ Պաղտատ, ուր սուլթան թագադրուեցաւ[36]. տեղի ունեցաւ նաեւ ԱլՄուքթատիի ամուսնութիւնը[37]:

Այնուհետեւ եւս, Մելիքշահի եւ իր փեսան դարձած ԱլՄուքթատիի միջեւ յարաբերութիւնները փոփոխական էին: Մելիքշահի հեռահաս նպատակն էր, որ իր դուստրի զաւակը դառնար ապագայի աբբասեան խալիֆան.

---

[35] Ս. Վ. Բոռնազեան, *Հայաստանը եւ սելջուկները XI-XII դարերում*, ՀՍՍՀ ԳԱ, Երեւան, էջ 196-7. նաեւ՝ Գրիգոր Միքայէլեան, *Կիլիկիայի Հայկական Պետութեան պատմութիւն*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2007, էջ 75:

[36] أبن الأثير, *Ժ. հտր.*, էջ 64:

[37] Բոռնազեան, էջ 214, 215. նաեւ՝ أبن الجوزي, էջ 1004:

այդպէս, խաղաղ միջոցներով սելճուքները ձեռք դրած կ'ըլլային նաեւ խալիֆայի աթոռին վրայ: Սակայն այս քաղաքական ամուսնութիւնը երկար չտեւեց. 1088ին խալիֆայի կնոջ Մեհմելէք Խաթունի հետ Պաղտատ եկած թուրքերը սկսան նեղացնել տեղացի բնակչութեան, որոնք բողոքեցին Ալ-Մուքթատիի մօտ: Վերջինս հրամայեց զանոնք հեռացնել հարէմէն[38]: Անհամաձայնութիւններ յառաջացան խալիֆային եւ իր կնոջ միջեւ. վերջինս տեղեկացուց իր հօր՝ Մելիքշահին, որ սաստիկ զայրացաւ եւ հրամայեց իր աղջկան հեռանալ Պաղտատէն: Մեհմելէք Խաթուն իր զաւկին՝ Ապա Ալ-Ֆատըլի հետ 1089ին գնաց Իսֆահան իր հօր մօտ, սակայն նոյն տարին ան մահացաւ. Մելիքշահ շատ զայրացաւ եւ որոշեց պատժել ԱլՄուքթատի խալիֆան[39]:

Մելիքշահ հրամայեց խալիֆային, որ իր մահացած աղջկան փոքրիկ որդին՝ Ապա Ալֆատըլը նշանակէ գահաժառանգ: Խալիֆան մերժեց կատարել հրամանը Մելիքշահի, որ 1092ին եկաւ Պաղտատ ու նոր հրաման ուղարկեց խալիֆային, որ մէկ ամսուան ընթացքին երթայ Իրաքի հարաւային քաղաք՝ Պասրա եւ հանգստեան կոչուի[40]:

Խալիֆան ծայրաստիճան նեղ վիճակի մէջ էր. կարելի չէր հակառակիլ Մելիքշահին, որ որոշած էր զինք վերջնականօրէն հեռացնել պաշտօնէն: Սակայն խալիֆայի վտարման ժամկէտի լրացումէն առաջ Մելիքշահ մահացաւ[41], որով վերջ գտաւ Մելիքշահի եւ ԱլՄուքթատիի սուր պայքարը եւ չգործադրուեցաւ խալիֆայի հեռացման սուլթանական հրամանը:

Մելիքշահ Ա.ի մահէն ետք սելճուքները զգալիօրէն տկարացան ի հետեւանք իշխող ընտանիքի ներքին պայքարին: Մելիքշահի կինը Թուրքան խաթուն ձեռք առաւ իշխանութիւնը եւ իր անչափահաս որդին՝ Մահմուտը սուլթան նշանակեց, գործնականապէս դառնալով Մելիքշահի յաջորդը:

Թուրքան Խաթուն պահանջեց ԱլՄուքթատիէն իր հինգ տարեկան Մահմուտ զաւակը սուլթան ճանչնալ. ԱլՄուքթատին ստիպուած՝ տուաւ իր օրհնութիւնները: Բայց ԱլՄուքթատիի յարաբերութիւնները Թուրքան խաթունի հետ վատթարացան, երբ խալիֆան մերժեց բանակի հրամանատարութիւնը եւ հարկերու գանձումի կատարումը փոքրիկն Մահմուտ սուլթանին յանձնել, անոր անչափահասութիւնը պատրուակելով: Յստակ էր, որ ԱլՄուքթատի կ'ուզէր օգտուիլ ընձայուած առիթէն եւ ամրապնդել իր քաղաքական դիրքերը: Բայց դէպքերը զարգացան այլ ուղղութեամբ:

---

[38] أبن الجوزي, էջ 1008:

[39] أبن الجوزي, էջ 1010. `նաեւ՝ أبن الأثير, էջ 406:

[40] Նոյն, էջ 1019. նաեւ՝ بن تغري بردي, Ե. հատոր, էջ 131-2. նաեւ՝ Bar Hebraeus, *Chronography*, էջ 231:

[41] بن تغري بردي, *Ժ. հտր.* 46. `նաեւ՝ أبن الأثير *التاريخ*, էջ 462:
Ըստ ԱլԻպրիհի՝ Մելիքշահ մահացաւ թունաւորուած Խուրտիք անունով ծառայի կողմէ (Bar Hebraeus, *Chronography*, էջ 232):

Դէպքերը աւելի սրեցան, երբ պատերազմ բռնկեցաւ Խաթունի եւ իր որդի Մահմուտի ու Մելիքշահի մեծ որդի՝ Պարքիեարուքի միջեւ: ԱլՄուքթատի անորոշ վիճակի մատնուեցաւ, թէ որուն տար իր պաշտօնական օրինութիւնները եւ ճանչնար իբրեւ սելճուքներու նոր սուլթան:

Ներսելճուքեան պատերազմը վերջ գտաւ Պարքիեարուքի յաղթանակով. ան 1094ին յաղթական մուտք գործեց Պաղտատ եւ պահանջեց Ալ-Մուքթատիէն զինք ճանչնալ իբրեւ նոր սուլթան: Ու մինչ ԱլՄուքթատի ստորագրեց սուլթանութեան յայտարարագիրը՝ Պարքիեարուքը լիազօրելով իշխել բոլոր երկիրներուն՝ խալիֆային անունով (բան մը՝ որ հարկաւոր էր որեւէ սուլթանի իշխանութեան օրինակացման), խալիֆայի պալատի վարիչ՝ Շամս ԱլՆահարը թունաւորեց խալիֆան եւ վերջ տուաւ անոր կեանքին[42]:

Հայկական ծագումով աբբասեան երկրորդ խալիֆա ԱլՄուքթատիի տարիներու կարեւոր դէպքերը, որոնք առնչուած են Հայաստանի եւ հայ ժողովուրդին հետ կարելի է տեսնել ստորեւ՝ համապատասխան ցուցակին մէջ:

ԱԼՄՈՒՍԹԱՏԻԸ (1170--1180).

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԾԱԳՈՒՄՈՎ ԱԲԲԱՍԵԱՆ ԵՐՐՈՐԴ ԽԱԼԻՖԱՆ

ԱլՄուսթատիը ծնած է 1142ին: Իր մօր հայուհի ըլլալը յիշած է Եգիպտոս ծնած, միջին դարերու յայտնի արաբ իսլամ աստուածաբան Ճալալ ԱլՏին ԱլՍայութին (1445--1505)՝ «ԱլՄուսթատիըի մայրը հայուհի էր, անունն էր Ղտտաթ: Ան խալիֆա հռչակուեցաւ իր հօր մահացած օրը»[43]: ԱլՃաուզի նոյնպէս կը յիշէ այս փաստը. «ԱլՄուսթատիըի անունն էր ԱլՀասան Պըն Եուսըֆ ԱլՄուսթանճտ Պիլլահ, մայ-րը հայուհի էր, անունը Ղտտաթ»[44], Իպն ԱլԱթիրը՝ եւս. «575 հիճրի տարին մահացաւ ԱլՄուսթատիը Պիամր Ալլահ, որուն մայրը հա-յուհի էր, անունն էր Ղտտաթ»[45]:

Իսկ արաբ այլ նշանաւոր պատմաբան ԱլԽուտարի, գովասանքներ ընելով այս խալիֆային մասին, կը վկայէ.

> ...Ապու Մուհամմատ ԱլՀասան Պըն ԱլՄուսթանճտ Պիլլահ, որուն մայրը հա-յուհի էր, եւ կը կոչուէր Ղտտաթ: Գահ բարձրացաւ իր հօր մահէն ետք: Ան ար-դարասէր էր, լաւ համբաւ ունեցաւ ժողովուրդին մօտ, շատ դրամներ կը նուի-րէր, բայց չէր չափազանցեր ինչպէս որ սովորական դարձած էր. մարդիկ իր ներկայութեամբ ապահով կը զգային. իր նման գթասէր չէին տեսած, հազուա-դէպ կը պատժէր. կը սիրէր յանցաւորները ներել: Իր օրով կործանեցաւ Ֆա-

---

[42] أبن الجوزي, էջ 1029:

[43] جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي, *تاريخ الخلفاء*, دار الكتاب العربي, Պէյրութ, 2006, էջ 340:

[44] أبن الجوزي, էջ 1263:

[45] أبن الأثير, *الكامل في التاريخ*, دار الكتب العلمية, Պէյրութ, հտր. Ժ., էջ 97:

թիմեան Պետութիւնը Եգիպտոսի մէջ եւ հիմնուեցաւ Այյուպեան Պետութիւնը Սալահ Ալ-Տին Ալ-Այյուպիի կողմէ[46]:

Այս մասին յիշած է նաեւ արաբ մերօրեայ պատմաբան Ֆիլիփ Հիթթին. Աբբասեաններէն Ալ-Մանսուրի մայրը պարպար ստրկուհի էր, Ալ-Մաըմունինը՝ պարսիկ ստրկուհի, Ալ-Ուաթըկինը եւ Ալ-Մուհթատիինը յոյներ էին, Ալ-Մուսթանսրինը՝ (յոյնաբիսինեան), Ալ-Մուսթաինինը՝ ստրկուհի (սակլաբ, սլաւոն), Ալ-Մուքթաֆիինը եւ Ալ-Մուկթատըրինը թուրք ստրկուհիներ, եւ Ալ-Մուսթատիինը՝ հայուհի[47]:

ԱԼ-ՄՈՒՍԹԱՏԻՐԻ ԿԱՊԸ ՄԼԵՀԻ ՀԵՏ

Կիլիկիոյ հայկական իշխանութեան մէջ Թորոս Բ.ին (1145--1169) յաջորդեց իր եղբայրը՝ Մլեհ, որ հակառակ իր իշխանութեան կարճատեւ տարիներուն (1170-1175) մեծ փոփոխութիւններ կատարեց ի մասնաւորի արտաքին քաղաքականութեան մէջ:

Մլեհ իշխանութեան հասնելէն առաջ ի գործ դրած էր իր նոր քաղաքական դիրքորոշումը. ան մտած էր Հալէպի սուլթան Նուր Ալ-Տին Մահմուտի ծառայութեան մէջ, ու երբ մահացաւ իր եղբայրը՝ Թորոս Բ., իր բանակով եւ Նուր Ալ-Տինի օգնութեամբ մտաւ Կիլիկիա եւ իշխանութենէն հեռացուց իր եղբօրորդին՝ փոքրահասակ Ռուբէնը[48]:

Կիլիկիոյ հարեւան կարեւոր ուժերէն էր Զանգեան Պետութիւնը, Իմատ Ալ-Տին Զանգիի որդի՝ Նուր Ալ-Տին Մահմուտի ղեկավարութեամբ, որ զանգեան արեւմտեան իշխանութեան տէրն էր՝ Հալէպի իշխանը: Նուր Ալ-Տին յաջողեցաւ իրեն ենթարկել Զանգեան Պետութեան արեւելեան մասը Մուսուլ կեդրոնով՝ առաւել ամրացնելով իր դիրքը: Մլեհ դաշինք կնքեց Մուսուլի եւ Հալէպի աթաբէկ Նուր Ալ-Տինի հետ.

> Թորոս IIին յաջորդած Մլեհը (1169--1175) կտրուկ փոխեց Հայոց Մեծ իշխանութեան վարած արտաքին քաղաքականութեան աւանդական գիծը: Նա ռազմաքաղաքական սերտ դաշինք կնքեց Մուսուլի եւ Հալէպի հզօր աթաբէկ Նուր Ալ-Տինի (1145--1174) հետ՝ ընդդէմ խաչակիրների եւ Բիւզանդիայի, որի շնորհիւ առաւել ընդլայնուեցին եւ ամրապնդուեցին երկրի սահմանները[49]:

Մլեհի եւ Նուր Ալ-Տինի միջեւ քաղաքական այս մերձեցումը նպաստաւոր կը համարուէր ոչ միայն հայերուն, այլեւ զանգեան իշխանապետին համար: Իպն Ալ-Աթիր կը մէջբերէ Նուր Ալ-Տին Մահմուտի բացատրութիւնը՝ Մլեհի հետ իր քաղաքական բարեկամութեան դրդապատճառին մա-

---

[46] محمد بك الخضري, *الدولة العباسية*, المكتبة العصرية, Պէյրութ, 2003, էջ 390:

[47] Hitti, էջ 332:

[48] *Հայ ժողովրդի պատմութիւն III*, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ, Երեւան, 1976, էջ 683. նաեւ՝ طقوش, էջ 149:

[49] Հր. Ռ. Սիմոնեան, *Հայոց պատմութիւն. հիմնահարցեր հնագոյն ժամանակներից մինչեւ մեր օրերը*, Երեւան, Զանգակ հրատ., 2000, էջ 63:

սին, որ որեւէ կերպով առնչուած չէր կրօնական մերձեցման կամ Մլեհի կրօնափոխութեան. *«Ես նրա բարեկամութիւնն էի փնտռում այն պատճառով, որ նրա երկիրը յարմար պաշտպանութիւն ունի. ճանապարհներն այնտեղ համարեա անանցանելի են, իսկ բերդերն անչափ ուժեղ: Մենք նրա երկիրը պտնող ճանապարհ չունենք, այնինչ նա հնարաւորութիւն ունի դուրս նետուել իր երկրից եւ ջախջախել մուսուլմանական երկիրը: Եթէ ես նրա դէմ արշաւանքի ելնեմ, նա կը քաշուի իր երկրի խորքը, ինչպէս անմատչելի որջում: Տեսնելով այդ՝ ես նրան զիջեցի միքանի փիրոյթ, որպէսզի ձեռք բերէի նրա վստահութիւնը, որպէսզի իմ կողմը գրաւէի նրան, եւ ես հասայ այն բանին, որ նա ինձնից կախման մէջ մտաւ եւ ինձ օգնում էր ընդդէմ ֆրանկների»*[50]: Յստակ չէ՝ արդեօք Նուր ալՏինի այս քաղաքական որոշման մէջ որեւէ դեր ունեցած է ալՄուսթաթիը խալիֆան, կամ արդեօք Նուր ալՏին դիմած էր խալիֆայի խորհուրդին: Հաւանական է, որ Մլեհ եւ Նուր ալՏին տեղեակ էին խալիֆայի հայկական ծագումին, որ թերեւս կրնար նպաստած ըլլալ նման մերձեցման մը: Սակայն կար նաեւ այլ դրդապատճառ, ըստ Վահան Տէր Ղեւոնդեանի.

> Մէկ այլ աղբիւր՝ ԺԴ. դարի պատմիչ ալՋահաբին, այլ կարծիք է յայտնում: Նա գրում է. “Նուր ալԴինը, այս իշխանի (Մլեհի - Պ.Թ.) խորամտութեամբ եւ աննկուն բնաւորութեամբ հիացած, նրա մէջ տեսնում էր մի դաշնակցի՝ ֆրանկների դէմ պատերազմում: Նա նրան տուեց Սսի երկրի հողերը, որպէս կալուած՝ ասելով.- նա կռւում է իւրայինների դէմ եւ մի պատնէշ է, որ կը փակի Կոստանդնոպոլսի կայսրի ճանապարհը”: Ապա արաբ պատմիչը շարունակում է. “Բայց հոռոմների դէմ իր տարած յաղթանակից յետոյ Մլեհը յանդգնեց պաշտպանական ամրութիւններով ամրացնել Սսի երկիրը: Նուր ալԴինի տածած չափից աւելի վստահութիւնը նրա թոյլ տուած սակաւ սխալներից մէկն էր”[51]:

Մլեհ պատերազմեցաւ բիւզանդացիներուն դէմ եւ ընդարձակեց հայկական իշխանութեան տարածքը. *«Մլեհ, Նուր ալՏինի օգնութեամբ, յաղթեց բիւզանդական բանակի մը Միքայէլ Վրանաս եւ Կոստանդին Կոլոմանի ղեկավարութեամբ, եւ ազատագրեց Կիլիկիոյ դաշտերն ու ծովափնեայ մասերը բիւզանդական տիրապետութենէն: Ինչպէս անհրաժեշտ էր, պատերազմի աւարի մեծ մասը եւ երեսուն յոյն ու հաւանաբար հայ բարձրաստիճաններ, որոնք գերի ինկած էին, ղրկեց Նուր ալՏինին: Վերջինս իր հերթին փութով ղրկեց Պաղտատ՝ աբբասեան խալիֆային»*[52]: Խալիֆան, որ ստացաւ այդ աւարէն մաս մը՝ ալՄուսթաթիըն էր. հաւանաբար ան՝ որպէս մահմետականներու կրօնապետ, գոհունակ կը հետեւէր հայ-

---

[50] Միքայէլեան, էջ 130. նաեւ՝

أبن الأثير, *الكامل في التاريخ*, *հտր. Ժ.*, էջ 46:

[51] Վահան Ա. Տէր-Ղեւոնդեան, *Կիլիկեան Հայաստանը եւ Մերձաւոր Արեւելքի արաբական երկրները 1145-1226 թուականներին*, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ. Երեւան, 1994, էջ 69-70:

[52] أبن الأثير, *հպտր Ժ.*, էջ 46:

կական Կիլիկիոյ Մլեհ իշխանի պայքարին՝ Բիւզանդիոնի դէմ, եւ Մլեհի գործակցութեան՝ Նուր Ալ-Տինի հետ. թերեւս խալիֆան կը յուսար, որ Կիլիկիոյ հայկական իշխանութիւնը վերջնականօրէն անցնէր մահմետականութեան կողմը ու դառնար մասնիկ մը մահմետական աշխարհէն՝ ընդդէմ Բիւզանդիոնին եւ Խաչակիրներուն: Պէտք է արձանագրել, որ այս ուղղութեամբ ուսումնասիրութեան դուռը բաց կը մնայ:

Մլեհի վարած արտաքին քաղաքականութենէն կարելի է նկատել, թէ ան ունէր քաղաքական զգալի հեռատեսութիւն. Մլեհ հասկցաւ, թէ խաչակիրներու կասկածեալ բարեկամութիւնը կը մեկուսացնէր Կիլիկիոյ հայկական իշխանութիւնը իր շրջակայ հարեւան պետութիւններէն: Նուր Ալ-Տինի հետ իր դաշինքը նպաստեց պաշտպանուելու թէ՛ Բիւզանդական Կայսրութենէն եւ թէ՛ Անտիոքի խաչակիր իշխանապետութենէն, նաեւ՝ սելճուքներէն: Հարց է՝ արդեօք Մլեհի որդեգրած այս նոր ռազմավարութեան մէջ դեր ունէ՞ր իր լաւատեղեակ ըլլալը, թէ իր ժամանակակից աբբասեան խալիֆան հայկական ծագում ունէր, եւ արդեօ՞ք կրնար օգնած ըլլալ իր որդեգրած նոր քաղաքականութեան յաջողութեան, թէ՛ եղածը պարզ զուգադիպութիւն էր: Պէտք է ընդունիլ որ Մլեհի նոր ռազմավարութիւնը պտղաբեր եղաւ Կիլիկեան Հայաստանի համար, հակառակ այն իրողութեան, որ ներքնապէս մերժուեցաւ ու շատ կարճատեւ եղաւ իր իշխանութիւնը: Կան պատմաբաններ, որոնք Մլեհի որդեգրած քաղաքականութիւնը նկատած են «կարճատես»: Բայց Կիլիկիոյ իշխաններէն եւ թագաւորներէն ուրիշներ եւս հետեւեցան Մլեհի քաղաքական գիծին.

> Ե՛ւ Ռուբէն Գ.ը ե՛ւ Լեւոն Բ.ը ե՛ւ Կոստանդին պայլը (որը 1198ից կառավարում էր Կիլիկիան) բոլորովին էլ չէին խորշում նման «կարճատես» քաղաքականութիւնից, եթէ այդ էին պահանջում Ռուբինեանների եւ Կիլիկիայի շահերը[53]:

Ալ-Մուսթաթիրի իշխանութեան տարիներուն, Ռուբինեան Իշխանութեան իշխաններէն ժամանակակից եղան Ռուբէն Բ. (1169--1170), Մլեհ եւ Ռուբէն Գ. (1175--1187): Ինչպէս յստակ է, Ալ-Մուսթաթիրը իշխած է հազիւ մէկ տասնամեակ, որուն կէսի ընթացքին, իրեն ժամանակակից եղած է Մլեհը: Սակայն որեւէ տեղեկութիւն չգտանք Մլե-հի եւ խալիֆայի կապերու մասին, կամ թէ ի՛նչ էր Ալ-Մուսթաթիրի դիրքը Մլեհի եւ Նուր Ալ-Տինի բարեկամական դաշինքին նկատմամբ, կամ Մլեհի մօտեցումը՝ դանիշմենդներուն (իսլամացած հայերուն): Որպէս մահմետականներու կրօնապետ, վստահաբար Ալ-Մուսթաթիրը գոհ էր մահմետականութեան քաղաքական այդ յաջողութենէն: Կարելի է արձանագրել, թէ Ալ-Մուսթաթիրը գոհունակութեամբ պիտի նայէր Մլեհի եւ Նուր Ալ-Տինի դաշինքին, որովհետեւ ատիկա ուղղուած էր Բիւզանդիոնի եւ սելճուքներու դէմ: Որպէս հայ մօրմէ ծնած խալիֆա՝ կ'ենթադրենք, որ ան ուրախ էր իր մօր հայրենա-

[53] Տէր-Ղեւոնդեան, էջ 70-1:

կիցներու թէ՛ քաղաքական նոր կեցուածքին (որով անոնք ամրացուցին իրենց իշխանութեան դիրքերը), եւ թէ՛ Մլեհի բարեկամական մօտեցումին՝ մահմետական ուժերուն (Նուր Ալ-Տին եւ դանիշմենդներ):

Ալ-Քաըմի (1031—1075, *ժամանակակից՝ Յովհաննէս-Սմբատ, Աշոտ Դ. եւ Գագիկ Բ. Բագրատունի գահակալներուն*) տարիներուն Հայաստանի եւ հայ ժողովուրդին առնչուած կարեւոր դէպքեր	
1045	Բագրատունեաց Հարստութեան անկումը
1050	Սասունի Թոռնիկեան Իշխանութեան հիմնադրութիւնը, Թոռնիկ Ա. Մամիկոնեանի կողմէ
1055	Սելճուքներու մուտքը Պաղտատ եւ Պուայիներու իշխանութեան վերջը
1064	Անիի գրաւումը սելճուք Ալփ-Ասլան կողմէ
	Մանազկերտի ճակատամարտի նախօրէին Ալ-Քաըմի խաղաղութեան միջամտութիւնը
	Սեւերէկի հայ իշխան Պօղոսի երթը Պաղտատ եւ աբբասեան խալիֆայէն հրովարտակի ձեռքբերումը
1071	Մանազկերտի ճակատամարտը
1073	Ֆաթիմեաններու հայկական շրջանի հիմնադրութիւնը Եգիպտոսի մէջ հայազգի Պատր Ալ-Ճամալիի կողմէ:
Ալ-Մուքթատիըի (1075--1094) տարիներուն Հայաստանի եւ հայ ժողովուրդին առնչուած կարեւոր դէպքեր	
	Միքայէլ Է. Դուկաս (1071--1078) կայսրի միջամտութեան դիմումը՝ Սելճուքները հեռու պահելու Բիւզանդիոնի մայրաքաղաքէն
1077	Փիլարտոս Վարաժնունի կը հիմնէ հայկական անկախ իշխանապետութիւնը՝ մայրաքաղաք ունենալով Մարաշը
1080	Հայազգի Ռուբէն իշխան Կիլիկիոյ մէջ կը հաստատէ հայկական իշխանութիւնը
	Փիլարտոս Վարաժնունիի երթը Պաղտատ եւ տեսակցութիւնը խալիֆային հետ, եւ խալիֆայէն հրովարտակի ձեռքբերումը
	Փիլարտոսի հայ զօրավար Մելիտինէի Գաբրիէլ իշխանի դիմումը Պաղտատ, եւ խալիֆայէն հրովարտակի ձեռքբերումը
	Քրիստոնեաները եւ հրեաները ազատօրէն կատարեցին իրենց կրօնական ծէսերը
Ալ-Մուսթատիըի (1170--1180) տարիներուն Հայաստանի եւ հայ ժողովուրդին առնչուած կարեւոր դէպքեր	
1171	Սալահ Ալ-Տին վերջ տուաւ Ֆաթիմեան Խալիֆայութեան, դարձաւ Եգիպտոսի սուլթանը եւ հնազանդութիւն յայտնեց Պաղտատի խալիֆային
1170	Մլեհի (1170--1175) իշխանութեան հասնիլը Կիլիկիոյ մէջ եւ զինակցիլը Հալէպի սուլթան Նուր Ալ-Տին Մահմուտի հետ

Աբբասեան խալիֆաներու մայրերու անուններն ու ազգութիւնը				
	Խալիֆա	**Շրջան**	**Անուն**	**Ազգութիւն**
1	Ապուլ Ապպաս	750-54	Ռիտա	հաւանաբար արաբ
2	Ալմանսուր	754-75	Սալամա	բարբար
3	Ալմահտի	775-85	Արուա	արաբ
4	Մուսա Ալհատի	785-86	Ալ-Խայզարան	հաւանաբար արաբ
5	Հարուն Ալռաշիտ	786-809	Ալխայզարան	հաւանաբար արաբ
6	Ալէմին	808-13	Զուբայդա	արաբ
7	Ալմաըմուն	813-33	Մարաջըլ	պարսիկ
8	Ալմուըթասմ	833-42	Մարդթ	հաւանաբար արաբ
9	Ալուաթըկ	842-47	Կարատիս	յոյն
10	Ալմութաուաքքիլ	847-61	Շուճաը	խուարըզմ
11	Ալմունթասր	861-62	Հաբշիա	յոյն
12	Ալմուսթահին	862-66	Մխարըկ	ռուս կամ սլաւ
13	Ալմուըթէզ	866-70	Կաբիհա	յոյն
14	Ալմուհթատի	870	Կարըբ	յոյն
15	Ալմուըթամըտ	870-92	Ֆութեան	արաբ կամ յոյն
16	Ալմուըթըտ	892-902	Դրար	
17	Ալմուքթֆի	902-08	Ջիջէք	թուրք
18	Ալմուկթատր	908-32	Շղաբ	յոյն կամ թուրք
19	Ալկահր	932-34	Կաթուլ, Ֆիթնա	բարբար
20	Ալրադի Պիլլահ	934-40	Զալում	յոյն
21	Ալմութաքի	940-45	Խալուբ, Զուհրա	
22	Ալմուսթաքֆի	944-46	Ամլահ	
23	Ալմութիը	946-74	Շաղլա	
24	ԱլՏաըը	974-91	Հզար	
25	Ալկադր	991-1031	Դմնա	
26	**Ալքաըմ**	1031-75	**Քաթր Ալնաւա**	**Հայ** (Շողակաթ)
27	**Ալմուքթատի**	1075-94	**Էրճուան**	**Հայ** (Քուրաթ Ալէյն)
28	Ալմուսթազիր	1094-1118)	Զուհրա, Քլբհար	
29	Ալմուսթրշտ	1118-35		
30	Ալրաշըտ	1135-36		
31	Ալմուքթաֆի	1136-60		թուրք կամ հապէշ
32	Ալմուսթանճտ	1160-70	Տաուուս	յոյն կամ վրացի
33	**Ալմուսթատիը**	1170-80	**Ղտղաթ**	**հայ**
34	Ալնասր	1180-1225	Զումրըտ	թուրք
35	Ալզահիր	1225-26		
36	Ալմուսթանսր	1226-42		թուրք
37	Ալմուսթաըսմ	1242-58	Հաճր	

The Last Era of the Abbasid Caliphate (991--1258) and Caliphs of Armenian Descent
(Summary)

Bedros Tovmassian
mhbt2010@gmail.com

The Abbasid Caliphate, which lasted for half a millennium (750–1258) is considered one of the most important eras in the history of the peoples of the Middle East. Many of the mothers of the 37 calpihs were not Arabs. Rather, they were Persians, Turks, Greeks, Ethiopians, Georgians, Russians and Armenians.

The mothers of the caliphs Al Qaem (1031–1075), AlMuqtadii (1075–1094) and AlMustadii (1170–1180) were Armenians. Caliph AlMustazhir (1094–1118) was the son of AlMustadii, and AlNaser (1180–1225) was a grandson.

The paper focuses on the history of these caliphs, their policies regarding the Shii-Sunni conflict, relations with Cilician Armenia and Armenians, the formation of the Mosul and Basra Armenian communities, and gives the list of Armenian princes who were granted the Caliph's award. The paper assesses the contribution of these caliphs to the 11th century cultural and scientific development of the caliphate and regards them as reformers who took care of the Christian and Jewish minorities of the caliphate too.

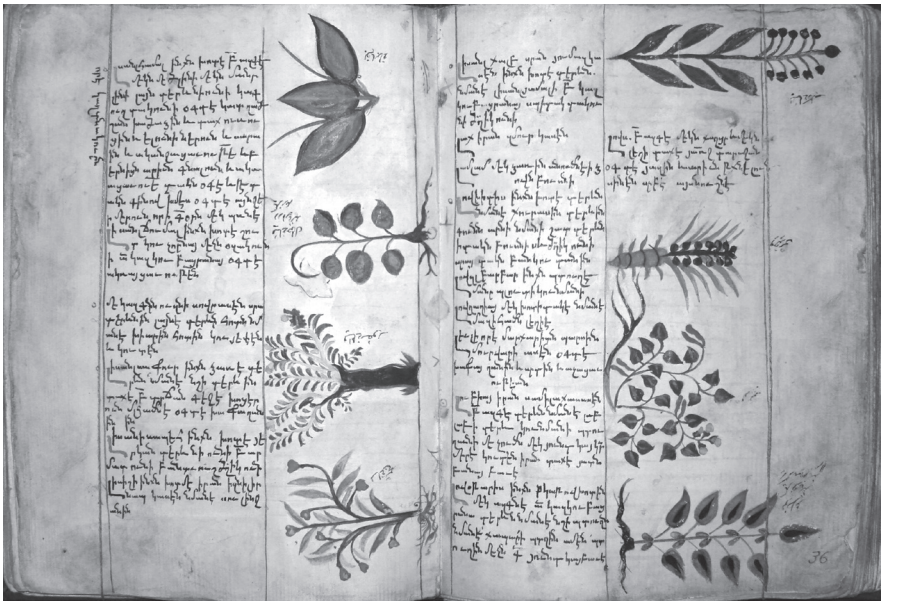
The paper speculates on the origins of their Armenian mothers and quotes Arab historiographers' attestations about these women.

Պաղտատում Գրուած Բժշկական Բնոյթի Ժողովածու

Գայիանէ Պօղոսեան
gayanepoghosian@yahoo.com

Բժշկարաններ եւ դեղագրեր պարունակող ժողովածուներն այն իւրայատկութիւնն ունեն, որ գրուելով այս կամ այն պատուիրատուի համար, հաշուի են առնում պատուիրատուի ցանկութիւնները, որոնք պայմանաւորուած են լինում նրա տարիքով, ունեցած հիւանդութիւններով, աշխատանքի բնոյթով եւ ապրած ժամանակով: Այնպէս որ, նմանաբնոյթ ժողովածուներն ամէն անգամ մի նոր տարբերակով գրւում էին ըստ պատուիրատուի ցանկութեան, եւ անհատականանում:

Բժշկարանները, սովորաբար, գրւում էին ըստ հիւանդութիւնների, ինչպէս օրինակ՝ «Վասն աչացաւի» կամ ըստ դեղաբոյսերի, ինչպէս օրինակ՝ ԺԸ. դարում գրուած եւ այժմ Երեւանի Մաշտոցի անուան Մատենադարանում (ՄՄ) պահուող հմր. 6594 ձեռագիրը, որն անուանւում է «Պատկերազարդ դեղագիտարան», ուր բոյսերը ներկայացուած են ըստ անուանումների այբբէնական հերթականութեան, նշուած են դեղաբոյսի բուժիչ յատկութիւնները, արեւելեան անուանումը, բերուած՝ նկարը:

Պատկերազարդ դեղագիտարան (ՄՄ ձեռ. հմր. 6594)

1776ին Պաղտատում գրուած բժշկական եւ գուշակական բնոյթի նիւթեր պարունակող ժողովածուն եւս նախատեսուել է անհատական օգտագործ-

ման համար: Այն այժմ ՄՄ հմր. 10039 ձեռագիրն է: Գրիչն է Ալեքսան Տիրացուն, ով լինելով քահանայի որդի, թոռն է եղել ժամանակի հայ վաճառականներից մէկի՝ Նազար Թիֆլիսեցի անունով խոջայի:

Ձեռագիրը իր ծաւալով մեծ չէ, ունի 22x17 սմ չափերի 81 թերթ, բայց թեմատիկ առումով բաւականին բազմազան է, թէեւ բոլոր նիւթերը խմբուած են մի առանցքի շուրջ՝ բժշկական օգտակար տեղեկութիւններ հաղորդել եւ ձեռագրի ստացողին հեռու պահել չար ուժերի ազդեցութիւնից: Այն որպէս տեղեկատու ձեռնարկ ծառայել է նաեւ ճանապարհ գնացողների համար՝ յուշելով, թէ ո՛ր նախազգուշական միջոցները եւ նշանները կ'օգնեն բարեյաջող տեղ հասնելուն:

Այս ձեռագիրը հարազատօրէն ներկայացնում է ԺԶ.-ԺԸ. դարերի հայ ուղեգնացների՝ ուխտաւորների, ճանապարհորդների եւ վաճառականների համար գրուող ժողովածուները, ընդ որում ոչ միայն ձեռագիր, այլեւ ինչպէս կը տեսնենք՝ տպագիր:

Թեմատիկ կառուցուածքային առումով՝ բժշկական բնոյթի նիւթեր, տոմարական աղիւսակներ, գուշակական նիւթեր եւ չարխափան աղօթքներ, երազահան, համեմունքների եւ թանկագին քարերի մասին տեղեկութիւններ՝ բնորոշ են ԺԸ. դարի այն հրատարակութիւններին, որոնք նախատեսուած էին Արեւելքից Արեւմուտք գնացող վաճառականների համար:

Ձեռագրի գրչի յիշատակարանը գտնում է ԺԲ. դարի ասորի բժիշկ-գիտնական Աբուսայիդի *Յաղագս կազմութեան մարդոյ* գործի վերջում: Յիշատակարանում ասւում է.

> Կատարեցաւ մարդակազմութիւն ի փառս Աստուծոյ եւ ի վայելումն ստացողի սորա Թփլիզեցի խօջա Նազարենց Տէր Զաքարիայի որդի նվաստ Տիրացու Ալէքսանիս:
>
> **Այլմ գրոց օրինակն գրեցի**: **Ով ոք կարթայցէք մին բերան հայր մեղայիւ զիզ յիշեցէք**: **Եղեւ Պաղտատ թվ. ՌԲՃԻԵ** [1776]. **Մայեսի ԻԸ-ումն** [28**ին**][1]
> (Կատարուեց [գրուեց] մարդակազմութիւնը ի փառս Աստուծոյ եւ ի վայելումն [այս ձեռագրի] ստացող Թիֆլիզեցի խոջա Նազարենց Տէր Զաքարիայի որդի նուաստ տիրացու Ալեքսանիս: Այս ձեռագիրը գրեցի այլ ձեռագրերից: Ով որ կարդայ, մի բերան Հայր մեղայով ինձ յիշեցէք: Գրուեց Պաղտատում 1776ին):

Ինչպէս երեւում է յիշատակարանից, գրիչը բժշկարանի նիւթերն ընտրել է տարբեր ձեռագրերից: Ընտրութեան հիմքում եղել է ամէնօրեայ գործնական կիրառման մօտեցումը: Ձեռագրի ուշադիր քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ այն գրուել է Պաղտատի՝ ժամանակի հայ վաճառականական միջավայրի համար:

Ձեռագրի վերջում գտնուող ժամանակագրական բնոյթի երեք նշումներից երեւում է, որ գրիչը ինքը եւս երկար ճանապարհ է անցել: Առաջին

[1] Մաշտոցի անուան Մատենադարան (ՄՄ), ձեռ. հմր. 10039, թերթ՝ 28ա:

նշման մէջ ասւում է, որ 1767ին նա Թիֆլիսում է եղել՝ վերադառնալով ճանապարհորդութիւնից. «*Եկա ի ղարիբութեան*»[2]:

Կատարուած երկրորդ նշման մէջ ասւում է, որ 1770ին նա Թիֆլիսից գնացել է հեռաւոր ճանապարհորդութեան՝ «*գնալ ի ղարիբութեան*»[3]:

Եւ վերջապէս երրորդ նշման մեջ ասւում է.

> Թվին ՌԲՃԻ [1771] հոքտեմբերի Բ-ումն մին զաւակ պարքեւեց մեզ թիփլիզէցի խօջա Նազար Տէր Զաքարի որդի Ալէքսիանոս, որ անզաւակ էի: Մարիամ օվ Սուրբ Տիրամայր Դու լեր պահապան մեզ[4]
>
> (1771 Հոկտեմբերի 2ին Աստուած մի զաւակ պարգեւեց ինձ՝ Թիֆլիսեցի Տէր Նազարի որդի Տէր Զաքարիայի Ալեքսիանոս որդուն: Մարիամ, ով Սուրբ Տիրամայր, Դու եղիր մեզ պահապան):

Բժշկարաններում, սովորաբար, արեւելեան բառերը եւ ձեռագրի գրութեան ժամանակի բարբառային ձեւերը տեսակարար մեծ կշիռ են կազմում: Այս ձեռագրում այդ ամէնը շատ աւելի նկատելի է: Մի շարք նիւթեր վերաշարադրուած են Պաղտատի հայութեան ժամանակի խօսակցական այն լեզուով, որի օրինակները բերել է Արշակ Ալպոյաճեանը *Իրաքի հայերը* գրքում[5]: Շնորհիւ այս հանգամանքի ձեռագիրն ունի նաեւ բարբառագիտական արժէք:

Այս ձեռագրում գտնուող բժշկական բնոյթի նիւթերը ոչ թէ այս կամ այն բժշկարանի կամ դեղագրի ընդօրինակութիւնն են, այլ որոշակիօրէն պարզեցուած տարբերակը՝ անհատական օգտագործման համար: Ըստ այսմ, պարզեցուած են նաեւ ընդօրինակուած բնագրի լեզուն, ինչպէս օրինակ «Մարդու ականջն որ ծանրացեալ լինի, ձմերուկի կլէպն լաւ չորացնէ» եւ կամ «Յաղագս լօշտակի խասիաթին» վերնագրուած եւ լօշտակի բուժիչ յատկութիւններին վերաբերող նիւթերը:

Հետաքրքիր է նաեւ մէկ այլ օրինաչափութիւն: Բնագրերի գործնական նշանակութիւն ունեցող հատուածները վերաշարադրուած են ժամանակի խօսակցական հայերէնով, իսկ տեսական բնոյթի գործերը բերուած են բնագրային հարազատութեամբ, ինչպէս օրինակ Աբուսայիդի *Յաղագս կազմութեան մարդոյ* գործը:

Աբուսայիդը Կիլիկեան Հայաստանի ասորական միջավայրի ԺԲ. դարի նշանաւոր բժշկապետերից էր[6]: Մեզ է հասել նրա *Յաղագս կազմութեան մարդոյ* գործը: Ինչպէս նշում է Ս. Վարդանեանը, այս գործում «*ամփոփուած են կիլիկեան բժշկական դպրոցի պատկերացումները մարդու մարմնի*

---

[2] Նոյն, թերթ՝ 81ա:

[3] Նոյն:

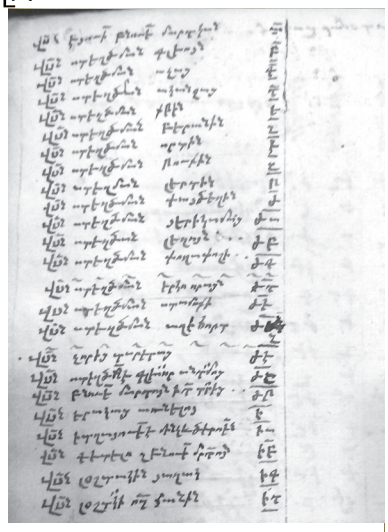
[4] Նոյն, թերթ՝ 1ա:

[5] Ա. Ալպոյաճեան, *Իրաքի հայերը*, Երեւան, Մատենադարան, 2003, էջ 168:

[6] Տե՛ս՝ Ս. Վարդանեան, *Հայաստանի բժշկութեան պատմութիւն (հնագոյն ժամանակներից մինչեւ մեր օրերը)*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 2000, էջ 122-24:

կառուցուածքի՝ ուղեղի նեարդային համակարգի, զգայարանների, ներքին օրգանների, ոսկրերի, յօդերի, մկանների անօթների մասին»[7]:

Աբուսայիդի գործը բացի բուն հին ընդարձակ խմբագրութիւնից, ունի նաեւ Ասար Սեբաստացու կողմից 1617ին կատարուած խմբագրութիւն, ինչպէս նաեւ մէկ այլ համառօտ խմբագրութիւն: Յետագայ խմբագրութիւնների նպատակն է եղել յաջորդող դարերի ընթերցողներին աւելի պարզեցուած ձեւով ներկայացնել Աբուսայիդի գործը[8]:

Աբուսայիդի *Յաղագս կազմութեան մարդոյ* երկի բովանդակութիւնը

Պաղտատի ձեռագրում, սակայն, այն բերուած է իր բուն հին խմբագրութեամբ: Ձեռագրի գրիչ Ալեքսան տիրացուն չի ընդօրինակել Աբուսայիդի վերջին երկու՝ «Վասն ստեղծման, յօրինուածոյ ոսկերաց եւ ջլաց» եւ «Վասն ստեղծման Է անդամոցն» գլուխները:

Լեզուական առումով նկատելի են որոշակի շեղումներ, որոնք արդիւնք են ԺԸ. դարի ժողովրդախօսակցական լեզուին հետեւելուն: Առկայ են նաեւ մի շարք սխալներ եւ աղճատումներ, որոնք ժամանակի լեզուի ազդեցութեամբ են պայմանաւորուած:

Դժուար է ասել՝ լեզուական այս տարբերութիւնները, ինչպէս նաեւ վերջին երկու գլուխների բացակայութիւնը պայմանաւորուած են Ալեքսան տիրացուի ընդօրինակութեամբ եւ սխալագրութիւններո՞վ, թէ՞ այն ձեռագրում, որից նա ընդօրինակել է, արդէն եղել են այդ սխալները եւ բացակայել են վերջին երկու գլուխները:

Աբուսայիդի գործի բնագրի եւ Պաղտատի օրինակի յարաբերակցութիւնը կառուցուածքային եւ լեզուական առումով ցոյց տալու համար, բերենք երկուսի գլխակարգութիւնը, բացի վերջին երկու գլուխներից, որոնք բացակայում են Ալեքսան գրչի ընդօրինակութեան մէջ:

Ձեռագիր հմր. 10039	**ԱԲՈՒՍԱՅԻԴ**
Վասն էութեան բնութեան մարդկան	**Յաղագս կազմութեան մարդոյն**
Վասն ստեղծման գլխոյն	Յաղագս շինուածոյ գլխոյն եւ ըղեղան
Վասն ստեղծման աչաց	Վասն շինուածոյ աչացն

[7] Նոյն, էջ 125:

[8] Աբուսայիդի երկի խմբագրութիւնների մասին տե՛ս՝ Абусаид, *О Строении Человека* (Մարդու կազմութեան մասին), հրատ. պատրաստեց՝ Ս. Վարդանեան, Երեւան, 1974, էջ 8-11:

Վասն ստեղծման ականջաց	Վասն ստեղծման ականջացն
Վասն ստեղծման քթին	Վասն ստեղծման քթին
Վասն ստեղծման բերանին	Վասն ստեղծման բերանոյ եւ ատամանցն
Վասն ստեղծման սրտին	Վասն ստեղծման սրտին
Վասն ստեղծման թոքին	Վասն ստեղծման թոքին
Վասն ստեղծման լէրդին	Վասն ստեղծման լերդին
Վասն ստեղծման փայծեղին	Վասն ստեղծման փայծղանն
Վասն ստեղծման յերիկամաց	Վասն ստեղծման երիկամացն
Վասն ստեղծման լէղոյն	Վասն ստեղծման լեղւոյն
Վասն ստեղծման փողափողի	Վասն ստեղծման փաղաքշտին
Վասն ստեղծման երկոորացն	Վասն ստեղծման երկուորացն
Վասն ստեղծման ստամոքի	Վասն ստեղծման ստամոքսին
Վասն ստեղծման աղէճորտ:	Վասն ստեղծման աղէճորտացն[9]:

Վերն ասուածին համաձայն, ակնյայտ են կառուցուածքային նոյնութիւնը եւ լեզուական շեղումներն ու սխալագրութիւնները:

Այնուհետեւ զետեղուած է մարդակազմութեան բնոյթի մէկ այլ փոքր գործ, ուր ներկայացւում է մարդու մարմնի յարաբերակցութիւնը չորս տարրերի հետ, ինչպէս նաեւ մարդկային մարմնի անդամները՝ զուգահեռի մէջ դիտուած թուերի ունեցած խորհրդաբանական նշանակութեան հետ.

Վասն չորից տարերաց,
Վասն ստեղծման գլխաւոր անդամոց
Վասն բնութեան մարդոյն ի Դ (4) տարերաց:

Յաջորդը փոքրիկ բժշկարան է, ուր բժշկական դեղատոմսերը եւ մոգական գործողութիւնները եւ գուշակութիւնները ներկայացւում են իրար յաջորդող ընթացքով: Այն ունի հետեւեալ գլուխները.

Վասն երակաց առնելոյ
Վասն ի տղայութեան մինչեւ ծերութիւն
Վասն գիտելոյ զբնութիւն մարդոյն
Վասն լօշտակին յաղակ[ս]
Վասն լօշտակի որպէս հանին:

Բժշկական յատկանիշների եւ մոգական գործողութիւնների յարաբերակցութիւնը երեւում է լօշտակին (*Bryonia alba L.)* նուիրուած 2 գլուխներից:

Առաջինը ներկայացնում է լօշտակի ունեցած եւ այս բոյսին վերագրուող գրեթէ գերբնական բուժիչ յատկութիւնները, որոնք մանրամասն շարադրուած են միջնադարեան բժշկարաններում:

Ասար Սեբաստացին *Գիրք բժշկական արհեստի* երկի «Վասն լօշտակին զօրութեանն այս է» գլխում թուարկում է այս բոյսի բուժիչ յատկութիւնները եւ թէ ինչպէս նրանից պատրաստել տարբեր դեղամիջոցներ[10]:

---

[9] Абусаид, էջ 116-45, (բնագրի գլխաբաժանումը):

[10] Ասար Սեբաստացի, *Գիրք բժշկական արհեստի (XVI-XVII դդ.)*, աշխ՝. Դ. Կարապետեան, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 1992, էջ 230-33:

Պատահական չէ, որ լօշտակի մասին բերուած է 2 նիւթ, որոնք գտնւում են անմիջապէս մարդակազմութեանը նուիրուած միաւորներից յետոյ:

Լօշտակը ոչ միայն ամէնաբուժիչ, այլեւ ամէնախորհրդաւոր բոյսն էր համարւում՝ այն պատճառով որ նրա արմատը մարդկային մարմնի նմանութիւն ունէր: Բուն բոյսը համարւում էր հողի վրայ գտնուող գլուխը, իսկ արմատը հողում թաղուած մարմինը: Այս բոյսի մարդանման լինելը պայմանաւորել է նաեւ նրան տրուած անուանումները: Հայր Ղեւոնդ Ալիշանը գրում է, որ արմատի համար նրան տրուած անուանումները «մարդ» բառով են սկսւում. «*Տակին կամ արմատին կէս իրաւ կէս կարծեցեալ ձեւոջն իբրեւ մարդու նման՝ կոչուած է Մարմնատակ կամ Մարդատակ, որ եւ Մարդայատակ, Մարդախոտ, Մարդածաղիկ եւ սպրուգապէս Մանրագոր*»:

Լօշտակի նկարը Ղեւոնդ Ալիշանի *Հայբուսակ* գրքում

Ալիշանը վկայակոչում է Ամիրդովլաթ Ամասիացու եւ մի շարք այլ հեղինակների բժշկարաններում եղած նկարագրութիւնները, թէ ինչպիսի ծիսական արարողութիւններով էին լօշտակը հանում հողից[11]:

Նման ձեւով Պաղտատում գրուած ձեռագրում լօշտակը ներկայացւում է մարդակազմական նիւթերից յետոյ եւ վերջինիս նուիրուած Ա. միաւորում թուարկւում են նրա բուժիչ յատկանիշերը, իսկ Բ.ում՝ արդէն միջնադարից եկող աւանդոյթով ասւում է, թէ այն ինչպէս պէտք է հանել հողից:

Ձեռագրի սկզբում կան միքանի էջ զբաղեցնող կրկնակի ցանկեր: Ա. ցանկում ցոյց է տրւում, թէ ձեռագրում ինչ նիւթեր կան եւ երկրորդում՝ այդ նիւթերից իւրաքանչիւրն ինչ գլուխներից կամ միաւորներից է բաղկացած:

Ողջ ձեռագրում բժշկական եւ մոգական ու գուշակական նիւթերը մէկը միւսին են յաջորդում: Բժշկարանները մոգական եւ գուշակական նիւթերից առանձին խմբաւորմամբ չներկայացնելը, պայմանաւորուած էր այն հանգամանքով, որ բժշկական դեղատոմսերին ու բուժման եղանակներին վերաբերող նիւթերի պէս ծիսամոգականներին եւս վերագրուել են բուժիչ յատկանիշներ, որով տարբերութիւն չի դրուել նրանց միջեւ:

[11] Ղեւոնդ Ալիշան, *Հայբուսակ կամ հայկական բուսաբառութիւն*, Վենետիկ, 1895, էջ 223-24:

Ասուածն աւելի տեսանելի ներկայացնելու համար բերենք ձեռագրի նիւթերից միքանիսի վերնագրերը ըստ ամբողջական ցանկի, ուր սկզբի տառահամարը ներկայացնում է տուեալ նիւթի ձեռագրի համարը.

ԿԶ. Վասն դեղ ձայնի, որ բանայ:
ՀԱ Վասն անանուխի տաք է եւ ամենայն ցաւոց դեղ:
Ղ. Վասն մանուկն քուն լինելոյ:
ՂԴ. Վասն աղօթք ջերման:
ՂԹ. Վասն վիճակ մատն դնելով ցուց տալով իր ղսմաթն:
Ճ. Վասն աստղով եւ կենդանակերպով մանկան գիր գրելոյ:
ՃԶ. Վասն յերակ ճանաչելոյ ամենայն կերպիւ:
ՃԺԲ. Վասն կամիս գիտել մարդն ինչ հասակաւ մեռանի:

Վաճառականական միջավայրի համար նախատեսուած լինելու պատճառով բուն բժշկական նիւթերից բացի կան նաեւ ծիսահմայական բնագրեր, որոնք վերաբերում են վաճառականներին եւ ճանապարհ գնալուն: Նման գործերը բնորոշ են վաճառականների համար նախատեսուած ժողովածուներին, ինչպէս օրինակ՝ «Վասն վաճառականութեան գիր աջողելոյ», կամ՝ «Աղօթք ճանապարհաց»:

Վաճառականների համար նախատեսուած ձեռագրերում պարտադիր լինում են նաեւ տարուայ օրերը որոշելու տոմարական աղիւսակ-օրացոյցներ մի որոշակի ժամանակահատուածի համար: Այստեղ բերուած է նման մի աղիւսակ-օրացոյց, որը սկսուելով 1756ից հասնում է մինչեւ 1795[12]:

Տոմարական աղիւսակի Ա. սիւնակում նշւում է տարեթիւը. այստեղ 1756 թուականն է, վերջին սիւնակում՝ տարուայ տանուտէրը՝ թէ որ կենդանակերպն է այդ տարուայ տէրը, այսինքն այդ տարին որ կենդանակերպի տարին է:

Զարմանալի է, որ տոմարական աղիւսակը սկսւում է 1756ով: Գործնական կիրառութեան համար տոմարական աղիւսակը սկսում էին ձեռագրի գրութեան կամ գրքի տպագրութեան տարով, քանի որ անցած տարիներին վերաբերող տուեալները անհրաժեշտ չէին: Ձեռագրի ստացողը օգտուելու էր այդ եւ յաջորդող տարիներից:

Ձեռագրի քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ այն գրուած է միքանի գրիչների կողմից, երեք տեսակի թղթի վրայ: Այս հանգամանքը հաստատում է, որ ձեռագիրը ժողովածու է ո՛չ միայն տարբեր ձեռագրերից ընդօրինակուած լինելով, այլեւ Ալեքսան գրչի գրած էջերից բացի, նրա ձեռագրին կցուել են եւս երկու ձեռագրերի էջեր:

Թերեւս նոյն այս պատճառով է, որ 1776ին գրուած ձեռագրում կան Ալեքսան գրչի 1767-71ին գրուած յիշատակութիւնները, որոնք եւս տարբերւում են ձեռագրի հիմնական թերթերից:

Ինչպէս համաբնոյթ, այնպէս եւ այս ձեռագրում պարզատոմարին (որը նշանակում է պարզ, հասարակ եւ առօրեայ կարիքների համար կատար-

[12] ՄՄ, ձեռ. հմր. 10039, թերթ՝ 10բ-11ա:

ուող հաշուումների տոմար), յաջորդում է «Պարզատոմար հռոմայեցւոց» անուանուող տոմարը: Այստեղ տարիների եւ վերջիններիս մաս կազմող ամիսների եւ օրերի ու դրանց հետ կապուած տօների հաշուարկը կատարւում էր ըստ Լատին Եկեղեցու տոմարի: Այն հարկաւոր էր հայ ուղեգնացներին, որպէսզի հայկական տոմարով օրերի եւ տօների հաշուարկը յարմարեցնէին լատին օրացոյցին եւ տոմարին, որպէսզի Եւրոպայում կարողանային իմանալ, թէ օրերից իւրաքանչիւրին որ օրն ու տօնն էր համապատասխանում:

Տարիների հաշուարկով աղիւսակները տարածուած էին նաեւ տպագիր հրատարակութիւններում, ինչպէս օրինակ՝ Ոսկան Վարդապետ Երեւանցու 1673ին տպագրուած *Պարզատումարի*ում, ուր առաջին սիւնակում հայկական թուագրութեամբ ներկայացւում են իրար յաջորդող տարիները, ապա՝ տանուտէրը: Տպագիր գրքում լրացուցիչ սիւնակներով բերուած են նաեւ կենդանակերպերի նշանները: Այստեղ ամէն էջի վրայ ներկայացւում է 12ամեայ մի տարեշրջան:

Կենդանակերպերով 12ամեայ տարեշրջանը ներկայացնելու հայ ձեռագրային աւանդոյթով Պաղտատում գրուած այս ձեռագրում «Վիճական ԲԺն առնելոյ», այսինքն 12 տարին հաշուելուն վերաբերող բնագրում նշւում է թէ իւրաքանչիւր կենդանակերպին ինչ յատկանիշ է բնորոշ:

Իւրաքանչիւր կենդանակերպին վերաբերող բաժինը սկսւում է մարդուն՝ կարդացողին ուղղուած «Ով մարդ, …» խօսքերով: Առիւծի կենդանակերպի նշանի համար ասւում է. «*Ո՛վ մարդ, տայ քեզ ողորմութիւն եւ ցանկութիւն ունիս կատարի մի աւուրս: Զայն աւետեաց լսի եւ ուրախանաս, բայց ի կռվոյ պատրաստ կացիր, զոր ուզես տեսնես կամօքն Աստուծոյ*»:

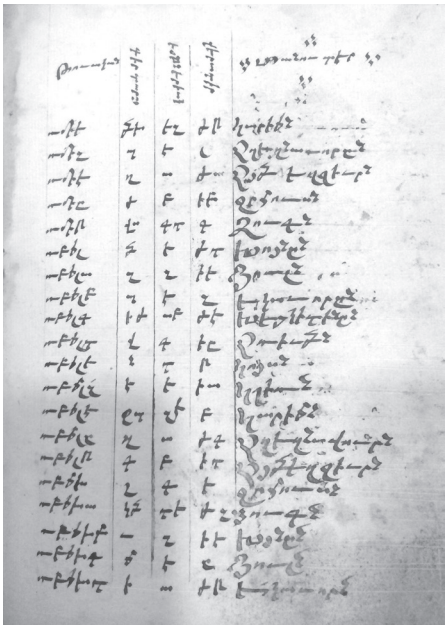
Մեր ձեռագրում ախտարական բնոյթի ծիսամոգական բժշկութեանը վերաբերուող նիւթերը եւս տարածուած էին հնատիպ գրքերում:

Դրանցից «Վասն բժշկութեան գլխացաւի» նիւթն Ուրբաթ օրն ասուելու աղօթք է. «Գիր օրն Ուրփաթ գրէ եւ կարդա», որում ասւում է. «*Տէր Աստուած մեր մարդ յեղեր, ծնար Ս. Կուսէն, լուսաւորեցեր, ըսկզբաննէ լուսն հաւատոյ, որպէս եւ ասացեր ամենայն Սուրբ բերանօվք. «Ես եմ լոյս աշխարհի: Ուսրի աղաչեմ զՔեզ մարդասէր Տէր, Դու լուսաւորեայ զաչս զայս եւ ցաւս գլխոյս **զայս անուն** [գրւում էր հիւանդի անունը] անուամբ Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ անուանէնց յԱզարէանց, Անանիանցն յեղեցի բժշկութիւն ծառայի Աստուծոյ*»:

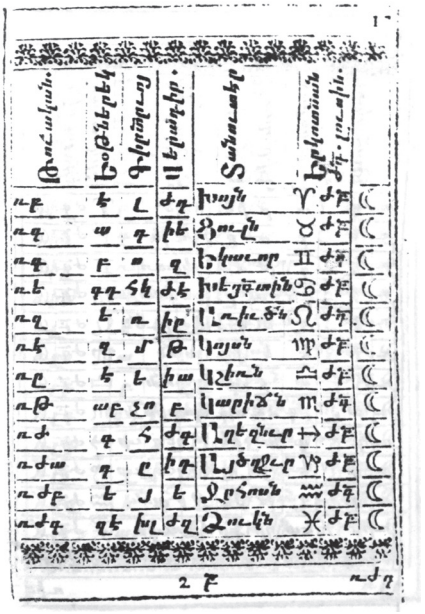
Հայկական տպագրութեան առաջնեկ *Ուրբաթագիրքը* (1512) եւս սկսւում է Ուրբաթ օրն ասուող աղօթքով: Առաջին էջում պատկերուած է պառկած հիւանդի համար աղօթք ասող հոգեւորականը, իսկ երկրորդ էջում բերուած է Ուրբաթ օրն ասուող աղօթքը, որի սկզբի ծիսական հրահանգում ասւում է. «*Ուրբաթ օր կամ չորեքշաբթի գիհւանդն ի դուռն եկեղեցոյն*»[13]:

---

[13] Յակոբ Մեղապարտ, *Ուրբաթագիրք, ըստ հրատարակութեան փիփղոսաթերթի՝ անուն, գրոցս է Սուրբ Ուրբաթագիրք*, Վենետիկ, 1512, էջ ա, բ:

Տոմարական հաշուարկի աղիւսակ. առաջին սիւնակում նշւում է տարեթիւը, վերջինում՝ տանուտէրը՝ տուեալ տարուայ տէրը՝ կենդանակերպը

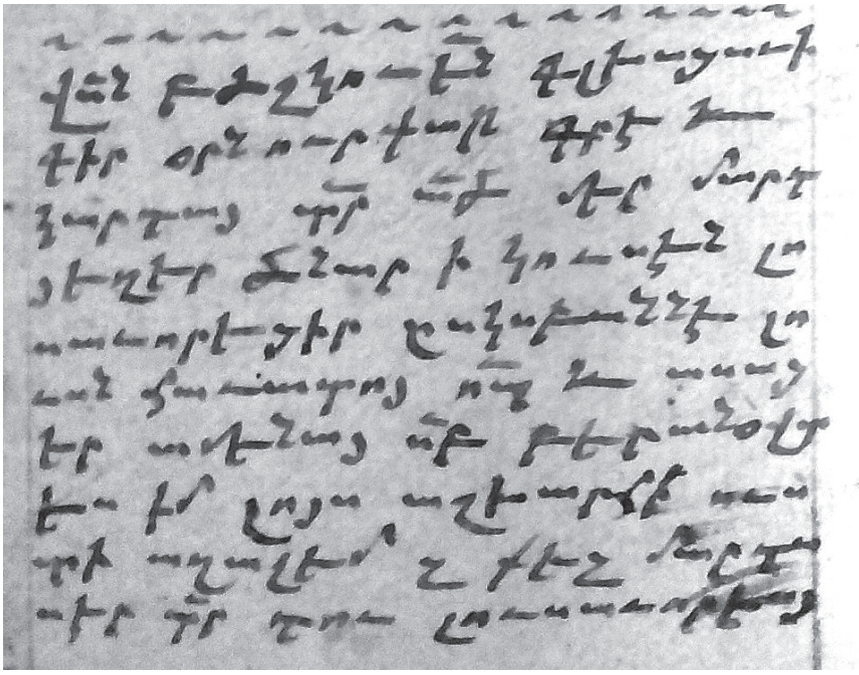

Տոմարական հաշուարկի աղիւսակ (Ոսկան Վարդապետ Երեւանցի, *Պարզապումար*, Մարսէյ, 1673)

Ժողովրդական սնահաւատութեամբ՝ հիւանդութիւնները նախ չար ուժերի ազդեցութեան արդիւնք էին: Համաձայն նոյն այդ ըմբռնման, չար ուժերն աւելի մեծ ազդեցութիւն էին ունենում մատնութեան եւ խաչելութեան օրերը ներկայացնող Չորեքշաբթի եւ Ուրբաթ օրերին, առաւել ուժեղ դառնալով Աւագ Ուրբաթին: Ահա այս պատճառով ծիսահմայական մի շարք արարողութիւններ Ուրբաթ էին կատարում, որ հիւանդին զերծ պահէին այդ օրն աւելի վտանգաւոր դարձող դեւերից:

Դասական բժշկարանների պարզեցուած եւ պատուիրատուների օգտագործման համար նախատեսուած բժշկարաններում բերւում էին բժշկութեան նման աղօթքներ՝ տարբեր հիւանդութիւնների եւ վտանգալից իրավիճակների շուրջ: Այս ձեռագրում բերուած են բժշկութեան այլ աղօթքներ եւս:

Յաջորդ նմանատիպ նիւթը աղիւսակաձեւ երազացոյցն է, ուր աղիւսակի մի վանդակում բերուած են երազում տեսնուող պատկերները, իսկ երկրորդում՝ դրանց բացատրութիւնները, ինչպէս օրինակ, գերուած մարդու գալը երազում տեսնելը նշանակում էր երկար կեանք ունենալ, հիւանդի առողջանալը՝ հեռւում գտնուողի գալը, կին առնելը՝ հարստանալ:

Գլխացաւի համար Ուրբաթ օրը կատարուող աղօթքը

Բոյսերի եւ թանկարժէք քարերի բուժիչ յատկանիշների մասին նիւթերից բացի ձեռագրում կան նաեւ հայ վաճառականների կողմից Եւրոպա արտահանուող դարչինի եւ արեւելեան տարբեր համեմունքների, նաեւ թանկարժէք քարերի մասին նիւթեր: Վերջիններս տարբերւում են «Վասն ականց պատուականաց» անուանուող միջնադարեան բնագրերից, որոնք ներկայացնում էին թանկարժէք քարերի յատկանիշները, ինչը գործնական նշանակութիւն ունէր հայ վաճառականների համար:

Առանձին բաժնով նախ թանկարժէք քարերի բնական յատկանիշները եւ ունեցած բուժիչ զօրութիւնները ներկայացնելը, ապա յաջորդող նիւթով տարբեր թանկարժէք քարերի արտաքին նկարագրութիւնը տալը եւ նշելը, թէ դրանք ինչ արժեն՝ գտնում ենք Առաքել Դաւրիժեցու *Պատմութեան* մէջ, որի ԾԳ գլուխը վերնագրուած է «Վասն անուանց եւ որպիսութեանց պատուական ականց»[14]: Այն կարելի է համարել թանկարժէք եւ պատուական քարերի մասին հայ միջնադարեան գրականութեան հանրագումարը:

Լվովում, հայ գաղթաշխարհի տարբեր վայրերում եղած ու հայ վաճառականներին եւ նրանց հետաքրքրութիւններին քաջածանօթ Դաւրիժեցին յաջորդ գլուխը նուիրել է թանկարժէք քարերի աւելի շատ արտաքին եւ տեսակային յատկանիշներին՝ կարատով ունեցած չափերին եւ թէ այս կամ

[14] *Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դաւրիժեցւոյ*, Վաղարշապատ, 1884, էջ 454-60:

այն կարատի քարը քանի ֆլորին արժէր Եւրոպայում: Այն վերնագրուած է այսպէս. «Այս է գիրք ջոհարներու, որ կան ի վերայ աշխարհի թէ յոր տեղաց հաս կու լինին՝ նախ եւ առաջին ալմասն»[15]: Այս գլխին կից «Այլ եւս բան վասն փանզուհարին» բաժնում եւս խօսւում է թանկարժէք քարերի այն յատկանիշների մասին, որոնք վերաբերում են նրանց վաճառքին[16]:

Ուրբաթ օրուայ աղօթքի կատարումը (Յակոբ Մեղապարտ, *Ուրբաթագիրք*, Վենետիկ, 1512)

Այսպիսով, Դաւրիժեցու *Պատմութեան* մէջ մի գլուխը նուիրուած է քարերի յատկանիշներին ու զօրութիւններին, իսկ միւսը՝ նրանց չափերին եւ ըստ այդ չափերի՝ վաճառքի գներին: Նման մօտեցումը աւելի բնորոշ է արտայայտուել Պաղտատի ձեռագրում, ուր աւանդական նկարագրութիւնից յետոյ յիշւում են, ժամանակի բնորոշմամբ, այն գոհարեղէնները, որոնց վաճառքով հռչակուած էին հայ վաճառականները:

Քանի որ այս ձեռագրում, ինչպէս Դաւրիժեցու *Պատմութեան* մէջ, թանկագին քարերին նուիրուած երկրորդ գլխում խօսւում է քարերի վաճառքի մասին, այդ միաւորների վերնագրերը սկսւում են «Վասն այլ …» բառերով, որոնք նշանակում են, որ տուեալ քարի մասին արդէն այլ՝ վաճառքի հետ կապուած, տեղեկութիւններ են հաղորդւում.

ՃԼԱ. Վասն այլ փորոզա քարին բնութիւն

ՃԼԲ. Վասն այլ զմրուխտ քարին բնութիւն

[15] Նոյն:

[16] Նոյն, էջ 465-67:

ՃԼԳ. Վասն այլ եաղութ քարին բնութիւն

ՃԼԶ. Վասն այլ լաջվարդ քարին խասիաթն

ՃԼԹ. Ալմաս քարին խասիաթն:

Վերջին բաժնի նիւթերը վերաբերում են ճանապարհ ընկնելուն, որը վաճառականների համար կենսական գլխաւոր հարցն էր: Այս բաժնում կան նաեւ երկու միաւորներ՝ հոպոպին եւ ծիծեռնակի գալուն նուիրուած: Ինչպէս ժողովրդական ըմբռնմամբ կկուի կանչելը խորհրդանշում էր գարնան գալը, այնպէս եւ այստեղ երկու թռչունների հետ կապուած հետեւեալ միաւորներն են վերաբերւում գարնան գալուն, որովհետեւ թռչունների վերադարձը կապւում էր ոչ միայն գարնան գալու, այլեւ ճանապարհների բացուելու եւ նոր ուղեւորութիւններ ձեռնարկելու հետ.

ՃԿԷ. Հոպոպին տեսնելն

ՃԿԸ. Վասն այլ ծիծեռնակին՝ գարունն որ առաջ տեսնու:

Ժողովածուն իր տրամաբանական աւարտին է հասնում վաճառականներին եւ ճանապարհորդներին ուղղուած հետեւեալ երկու աղօթք-մաղթանքներով.

ՃՀԲ. Վասն վաճառականութեան գիր աջողելոյ:

ՃՀԳ. Վասն աղօթել ճանապարհորդաց:

Այս ժողովածուն վեր է հանում ձեռագրերում առկայ բնագրերի կապը Պաղտատի հայութեան 1760-70ականների կեանքի տարբեր բնագաւառների հետ:

An Armenian Manuscript Written in Baghdad, in the 18th Century (Summary)

Gayane Poghosyan
gayanepoghosian@yahoo.com

The paper focuses on an Armenian medical manuscript written in Baghdad in the 1760s, which includes conjecture materials too. It was written by Diratsu Alexan, son of a cleric and grandson of Nazar Khodja, a tradesman. The manuscript is not a copy but an adapted version of an older script for personal use. The sections intended for practical use were recomposed in the vernacular of the time, while theoretical sections were copied as they were in the original text. Due to this linguistic adaptation the manuscript is rich with oriental words and dialect forms. Some texts were recomposed in the local Baghdadi-Armenian dialect.

Alongside the medical writings the manuscript includes prayers and superstitions to observe prior to a traveling venture and a calendar for the 1756–1795 period. Other texts detail certain plants and their curing properties as well as some information on precious stones and oriental spices.

The manuscript reflects the interests of the Baghdad Armenians of the 1760s-70s.

Հայ եւ Օտար Ուղեգիրներ Իրաքահայութեան Մասին

Արտակ Մաղալեան
artak_77@mail.ru

ՄՈՒՏՔ

Միջերկրականի երկրները Կենտրոնական եւ Հարաւային Ասիայի հետ կապող ճանապարհների խաչմերուկում գտնուող Պաղտատ քաղաքը հիմնադրուել է աբբասեան խալիֆա Մանսուրի (754--75) կողմից, 762ին եւ դարձել խալիֆայութեան մայրաքաղաքը: Ենթադրւում է, որ հայերը Պաղտատում բնակութիւն են հաստատել հենց այդ ժամանակուանից:

Իրաքի տարածքում հայ գաղթականութիւնը սկսել է ստուարանալ ԺԷ. դարի սկզբներից՝ սէֆեան շահ Աբբաս Ա.ի գործադրած բռնագաղթի եւ ջալալիների ասպատակութիւնների հետեւանքով: Պատահական չէ, որ ԺԷ. դարի սկզբներից Պաղտատ այցելած օտարազգի ճանապարհորդները իրենց ուղեգրութիւններում կարեւոր վկայութիւններ են թողել այդ քաղաքում հայերի ներկայութեան մասին:

Սոյն յօդուածում ներկայացնում ենք երկու հայ (Սերովբէ Կարնեցի, Բարունակ պէյ Ֆերուխեան) եւ վեց օտարազգի ուղեգիրների տեղեկութիւնները իրաքահայութեան մասին:

ՍԵՐՈՎԲԷ ԿԱՐՆԵՑՈՒ ՈՒՂԵԳՐՈՒԹԻՒՆԸ (ԺԹ. ԴԱՐ)

Սերովբէ Կարնեցու *Ուղեգրութիւն Պաղտատից Էջմիածին 1812 թ.* երկի ֆրանսերէն բնագիրն ու հայերէն թարգմանութիւնը լոյս են տեսել 1968ին Երեւանում, վաստակաշատ հայագէտներ Հայկ Խաչատրեանի եւ Լեւոն Խաչերեանի աշխատասիրութեամբ[1]: *Ուղեգրութեան* բնագիրը պահւում է Երեւանի Մաշտոցի անուան Մատենադարանի կաթողիկոսական դիւանում:

Սերովբէ Կարնեցին Պաղտատից Էջմիածին էր տանում Հնդկաստանում Էջմիածնի նուիրակ Յակոբ արքեպիսկոպոսի (?–1809) հանգանակած հարստութիւնները, երբ վերջինս 1809 Հոկտեմբերի 21ին վախճանւում է Պաղտատում:

Կարնեցին Պաղտատից դուրս է եկել 1812 Ապրիլի 6ին եւ Էջմիածին հասել նոյն թուականի Մայիսի 28ին: Նա *Ուղեգրութիւն*ը սկսում է Պաղտատի նկարագրութեամբ՝ նշելով, որ այնտեղ բնակւում է շուրջ 120 հայ ընտանիք:

> Նրա (Պաղտատի - Ա.Մ.) դիրքը Տիգրիսի վրայ նրան վեր է ածում վաճառականական կենտրոնի՝ Հնդկաստանից եկող բոլոր ապրանքների համար, որ-

[1] Սերովբէ Կարնեցի, *Ուղեգրութիւն Պաղտատից Էջմիածին 1812 թ.*, Երեւան, «Հայաստան» հրատ., 1968:

տեղից դրանք առաքւում են դէպի Թուրքիա, ինչպէս նաեւ Պարսկաստանի հիւսիսային նահանգները: Պաղտատը հարուստ է, ընդարձակ, սակայն վատ կառուցուած: Նրա պարիսպները կառուցուած են արեւի տակ թրծուած աղիւսներով: Այնտեղ, Տիգրիսի վրայ, երեւում է մի նաւակամուրջ, որը հարկադրաբար բարձրացւում է ամէն անգամ, երբ հիւսիսային քամին է փչում: 40,000 մարդու կորուստից յետոյ թուրքերը 1638ին վերցրին Պաղտատը: Նրա բնակչութիւնը հաշււում է շուրջ 80,000 հոգի, որոնց մեծամասնութիւնը թուրքեր են, պարսիկներ եւ հրեաներ: Վերջիններս բազմաթիւ սինակոկներ ունեն այնտեղ եւ հիմնական առեւտուրը իրենք են անում: Այստեղ ապրում են նաեւ շուրջ 120 հայ ընտանիք, որոնք ունեն մի եկեղեցի, շատ վատ կառուցուած, ինչպէս եւ կան նաեւ մի քանի քաղդէացի ընտանիքներ…[2]:

Այնուհետեւ, շուրջ երկու ամիս տեւած ուղեւորութեան ընթացքում Կարնեցու կարաւանն անցնում է ժամանակակից Իրաքի Քերքուք, Տերկիզին եւ Սուլէյմանիա քաղաքներով եւ, Պարսկաստանի ու Թուրքիայի վրայով մտնում Էջմիածին: Այդ քաղաքներից Կարնեցին հայերի հանդիպել է նաեւ Սուլէյմանիայում, իջեւանել տեղի փաշայի գլխաւոր մուշտակագործ Յովհաննէսի տանը[3].

Հազիւ թէ Սուլէյմանին արժանի լինի քաղաք կոչուելու, որովհետեւ ոչ պարիսպներ ունի, ոչ դարպասներ, ոչ շէնքեր: Մինչդեռ կառավարչի պալատը, որ գտնւում է արեւելեան մասում մի բարձունքի վրայ, շատ կողմերով նախընտրելի է Պաղտատի պալատից. առաջը զարդարուած է մարմարեայ մի աւազանով եւ ցայտաղբիւրով. աւելի ներքեւ կայ մի պարտէզ՝ թաւուտներով գեղեցկացած: Առիթ չունեցայ պալատի ներսը դիտելու: Սուլէյմանին շուրջ 4000 բնակիչ ունի՝ բոլորն էլ քրտեր են, բացառութեամբ՝ 12 հայ, 15 նեստորական եւ 8 հրեայ ընտանիքների: Կան 5 քարաւնսարայներ, որոնք շատ կեղտոտ են. տները հողից են եւ փողոցները շատ անճոռնի: Քաղաքը տեղադրուած է մի դաշտավայրում, ուղղաձիգ բարձր մի լեռան արեւմտեան մասում[4]:

Կարնեցու *Ուղեգրութիւն*ը պատմական, աշխարհագրական, ժողովրդագրական եւ ազգագրական բնոյթի ուշագրաւ տեղեկութիւններ է հաղորդում Պաղտատից դէպի Էջմիածին ընկած ճանապարհին բնակուող ժողովուրդների ու ցեղերի մասին: *Ուղեգրութիւն*ը յատկապէս կարեւոր է Հայոց Ցեղասպանութիւնից առաջ Իրաքի տարածքում հայերի ներկայութեան ուսումնասիրութեան տեսանկիւնից, քանի որ Կարնեցու անցած եւ նկարագրած ճանապարհով, բազմաթիւ վտանգների պատճառով, մինչ այդ փոքրաթիւ եւրոպացիներ էին անցել:

---

[2] Նոյն, էջ 45-7:

[3] Նոյն, էջ 85:

[4] Նոյն, էջ 95-7:

ՕՏԱՐ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՆԵՐԻ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁԸ ՀԱՅԵՐԻՆ (ԺԷ.-ԺԹ. դդ.)

Իրաքի տարածքում հայերի ներկայութեան մասին են խօսում ինչպէս հայ, այնպէս էլ եւրոպացի ուղեգիրներ: Այսպէս, ԺԷ. դարի ուղեգիր Ճորճ Մանուարինկը (George Manwaring) նշում է, որ Պաղտատը «*մեծ առեւտուրի վայր մըն է յաճախուած հնդիկ, հայ, պարսիկ, թուրք, վենետիկցի եւ բազմաթիւ հրեայ վաճառականներէ*,- եւ ընդգծում, որ,- *Պաղտատի բնակիչներն են թուրքեր, արաբներ, հայեր եւ հրեաներ*»[5]:

Մէկ այլ եւրոպացի՝ փորթուկալացի ճանապարհորդ Փետրօ Տէյշէյրան (Pedro Teixeira, 1575/85–1641), որը Պաղտատում եղել է 1604ին, իր *The Travels of Pedro Teixeira* ուղեգրութեան մէջ գրում է, որ այնտեղ «*կան փասը փուն քրիստոնեայ հայեր եւ ութսուն փուն նեստորականներ*»[6]:

Իսկ իտալացի նշանաւոր ճանապարհորդ Փիեթրօ Տելլա Վալէն (Pietro della Valle, 1586--1652), որը Պաղտատ է այցելել 1616ին եւ այնտեղ ամուսնացել Մաանի անունով հայուհու հետ, վկայում է, որ «*Տիարպեքիրից եւ Մերտինից հայ ընտանիքներ են եկել Պաղտատ՝ խոյս տալով ջալալիների վտանգից*»[7]: Եւրոպացի ուղեգիրների հաղորդած այս տեղեկութիւնները վկայում են, որ ԺԷ. դարի սկզբին Պաղտատում արդէն գոյութիւն ունէր փոքրաթիւ հայկական համայնք:

Պաղտատի հայկական գաղթօճախը յետագայում ստուարանում է յատկապէս թուրք-իրանական պատերազմների հետեւանքով: Այսպէս, ֆրանսիացի հայագէտ, Յիսուսեան Ընկերութեան անդամ Եակոբուս Վիլլոթը (Jacobus Villotte, 1656–1743) իր Voyage *d'un Missionnaire de la Compagnie de Jésus en Turquie, en Perse, en Arménie, en Arabie et en Barbarie* գրքում վկայում է, որ երբ 1723ին թուրքերը գրաւում են Համատանը՝ գերեվարուած հայերի մեծ մասին բնակեցնում են Պաղտատում[8]: Համատանի հայերի Պաղտատում հաստատուելուց յետոյ տեղի հայկական համայնքը ենթարկւում է մեծ փոփոխութիւնների[9]:

---

[5] Ա. Ալպոյաճեան, *Իրաքի հայերը*, խմբ. եւ հրատ. պատր.՝ Վարդան Գրիգորեան, Երեւան, Մատենադարան, 2003, էջ 34:

[6] Pedro Teixeira, *The Travels of Pedro Teixeira*, translated and annotated by William F. Sinclair, Լոնտոն, 1902, էջ 66:

[7] Ա. Աբրահամեան, *Համառօտ ուրուագիծ հայ գաղթավայրերի պատմութեան, Հտր. Բ.*, Երեւան, «Հայաստան» հրատ., 1967, էջ 43. նաեւ՝ Ալպոյաճեան, էջ 34:

[8] Jacques Villotte, *Voyage d'un Missionnaire de la Compagnie de Jésus en Turquie, en Perse, en Arménie, en Arabie et en Barbarie*, Փարիզ, 1730, էջ 380. նաեւ՝ Ալպոյաճեան, էջ 38:

[9] «Իրաքահայ թեմի համառօտ պատմութիւն», խմբ.՝ Պարոյր Մեսրոպ Օրջանեան, Պաղտատ, 2005, էջ 29 (անտիպ): Մեր խորին երախտագիտութիւնն ենք յայտնում իրաքահայ պատմաբան Սեդա Օհանեանին՝ այս անտիպ աշխատութիւնը սիրայօժար մեզ տրամադրելու համար:

Պաղտատի հայկական գաղթօճախի մասին տեղեկութիւնները սկսում են աւելանալ յատկապէս ԺԹ. դարում: Այդ ժամանակաշրջանից մեզ են հասել ինչպէս հայ, այնպէս էլ օտարազգի մի շարք ուղեգիրների վկայութիւններ: Նրանցից անգլիացի ուղեգիր Ճէյմս Ռէյմընտ Ուելսթիտը (James Raymond Wellsted, 1805--42), որը Պաղտատում եղել է Սերովբէ Կարնեցուց քսանութ տարի անց՝ 1840ին, իր *Travels to the City of the Caliphs, Along the Shores of the Persian Gulf and the Mediterranean* գրքում այսպէս է ներկայացնում իր տպաւորութիւնները.

> Պաղտատ այցելեցի 1840 թուականին, որ 120,000 բնակչութիւն ունի, երկու երրորդը խառը ազգեր են՝ բաղկացած պարսիկներից, թուրքերից եւ արաբներից, որոնց մեծ մասը սուննիներ են, իսկ մնացածները՝ հրեաներ եւ քրիստոնեաներ… Հայերը կազմում են քրիստոնեայ բնակչութեան ամէնաականառու մասը, բոլորից յարգուած, բարգաւաճ եւ հարուստ մի ազգ՝ իրենց յատկութիւններով եւ ստացուածքով: Մեծամասնութիւնը տնտեսական պաշտօնեաներ էին, որոնց մէջ կային ամէնաբարձր դիրքերի հասածներ: Թուրքերը չունեն այդ յատկութիւնը: Հայերն ունեն մի եպիսկոպոս եւ մի փոքր եկեղեցի…[10]:

Մէկ այլ անգլիացի՝ *The Times of India* թերթի խմբագիր Կրեթըն Կիրին (Grattan Geary), որը Պաղտատ է այցելել 1870ականներին եւ իր տպաւորութիւնները Լոնտոնում հրատարակել 1878ին՝ *Through Asiatic Turkey. Narrative of a Journey from Bombay to the Bosphorus* երկհատոր գրքում, ի թիւս Պաղտատում բնակուող այլ ազգերի, հայերի մասին գրում է.

> Հայերը մի մեծ համայնք էին, ունեցուածքի տէր՝ ազդեցիկ անձնաւորութիւններով: Միջին հայի ցանկութիւնն էր գրագիր կամ գրող դառնալը: Պաղտատաբնակ հայերի մէջ կային ճարտարապետեր, որոնք աշխատում էին Տիգրիսի վրայ նաւարկող շոգենաւերի շարժիչների նորոգման գործարանում կամ ընդգրկուած էին նմանատիպ այլ աշխատանքներում[11]:

ԲԱՐՈՒՆԱԿ ՊԷՅ ՖԵՐՈՒՀԽԱՆԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ 1847ԻՆ

Անգլիացի այս ուղեգիրների ժամանակակիցն է հայ բժիշկ եւ ազգային գործիչ Բարունակ պէյ Ֆերուխանը (1824, Կ.Պոլիս--1869, Կ.Պոլիս), որը 1847ին որպէս բժիշկ-ուղեկից յատուկ ծառայութեան է մեկնել Օսմանեան Կայսրութեան փոքրասիական կուսակալութիւնները, պատուաստումներ կատարելու: Նա իր տպաւորութիւններն ամփոփել է *Ճանապարհորդութիւն ի Բաբելոն ընդ Հայաստան յամի Տեառն 1847* մեծարժէք գրքում, որը լոյս է տեսել 1876ին, Արմաշում[12]:

---

[10] James Raymond Wellsted, *Travels to the City of the Caliphs, Along the Shores of the Persian Gulf and the Mediterranean, Vol. I*, Լոնտոն, 1840, էջ 274-6:

[11] Grattan Geary, *Through Asiatic Turkey. Narrative of a Journey from Bombay to the Bosphorus, Vol. I*, Լոնտոն, 1878, էջ 222:

[12] Բարունակ պէյ Ֆէրուխան, *Ճանապարհորդութիւն ի Բաբելոն ընդ Հայաստան յամի Տեառն 1847*, Արմաշ, տպագրութիւն ի վանս Չ. Ս. Աստուածածնի, 1876:

Բարունակ պէյը 1849ին աւարտել է Կ. Պոլսի ռազմաբժշկական ուսումնարանը եւ աշխատել Հէյտարփաշայի զինուորական հիւանդանոցում: 1850-60ականներին նա Կ.Պոլսում զբաղուել է մանկավարժութեամբ եւ բժշկութեամբ: 1856ին Բարունակ պէյը կայսերական բժշկական, 1858-59ին՝ հասարակաց կրթական ժողովների, 1860ին՝ արքունի զինուորական բժշկական ժողովի, մալարիայի եւ քոլերայի դէմ պայքարող բժշկական յանձնաժողովի անդամ էր: Նա գործուն մասնակցութիւն է բերել նաեւ ազգային սահմանադրութեան մշակման աշխատանքներին:

Ժամանակակից Իրաքի տարածքում գտնուող առաջին քաղաքը, որտեղ Բարունակ պէյը հանդիպել է հայերի, եղել է Մուսուլը.

> Քաղաքը ունի 45,000ի չափ բնակիչ, որոնց 32,000ը մահմետական են եւ մնացած 13,000ը նաստուրի, քիլտանի (քաղդէացի - Ա.Մ.), եագուպի (յակոբիկեան - Ա.Մ.), հրեայ եւ քանի մ'ալ հայ. 10,000ի չափ տուն, 20 մզկիթ, 10 եկեղեցի, մեծ շուկայ մը՝ ուր գրեթէ ամէն բան կայ եւ աժան գնով. զանազան թաղերու մէջ մաքուր ու գեղեցկաշէն զինուորանոցներ, իջեւաններ, որոնց մէջ կը գտնուի քարաշէն գեղեցիկ մեծ իջեւան մը հարիւր սենեակով. մեծ ու գեղեցիկ հիւպատոսարան մը անգղիացւոց, նոյնպէս գաղղիացւոց եւ ուրիշ ազգաց հիւպատոսարաններ...[13]:

Մուսուլից Բարունակ պէյը անցնում է Քերքուք, որն ըստ նրա, ունէր «*8000ի մօտ տուն, 15,000ի չափ բնակիչ քիւրտ, տաճիկ, հայ, ասորի, քիլտանի, հրեայ եւ արաբացի. 10 մզկիթ, մէկ մէկ եկեղեցի իւրաքանչիւր ազգի համար*»[14]:

Հարկ է նկատել, որ Բարունակ պէյից երեսունհինգ տարի առաջ՝ 1812ին, Քերքուքում եղած Կարնեցին այդտեղի բնակիչների թւում հայերի չի յիշատակում: Փաստօրէն, Քերքուքի փոքրաթիւ հայկական համայնքը ձեւաւորուել կամ վերաձեւաւորուել է 1810ականներից յետոյ:

> Քաղաքը (Քերքուքը – Ա.Մ.) շուրջ երկու հազար բնակչութիւն ունի, որի մեծամասնութիւնը թուրքեր են, չհաշուած որոշ քանակութեամբ տարբեր ցեղերի: Այնտեղ կան շուրջ 100 քաղդէացի ընտանիք՝ հռոմէական կաթոլիկներ, որոնք ունեն մի եկեղեցի՝ քաղաքից 300 քայլ հեռու: Եւ բացի այդ, 200 հրէական տներ կան, ինչպէս եւ՝ մի սինակոգ[15]:

Քերքուքից Բարունակ պէյը մեկնել է Պաղտատ, որտեղի բնակչութեան ազգային կազմի վերաբերեալ թողել է չափազանց ուշագրաւ վիճակագրական տեղեկութիւններ: Ըստ նրա՝ 1847ին Պաղտատն ունէր.

> 80,000 բնակիչ, 20,000 տուն, որոնց՝ 7500 տունը մահմետական, 6000 տունը հրեայ, 180 տունը քիլտանի, 40 տունը եւրոպացի, 6000 տունը արաբացի, 104 տունը հայ, 176 տունը ասորի[16]:

---

[13] Նոյն, էջ 65:

[14] Նոյն, էջ 75:

[15] Կարնեցի, էջ 71-73:

[16] Ֆէրուխան, էջ 91:

Այս թուերը Կարնեցու հաղորդած տուեալների հետ համեմատելով, դժուար չէ նկատել, որ Պաղտատի հայութեան թիւը 1812ի համեմատ ոչ միայն չի աւելացել, այլեւ 120 ընտանիքից նուազելով՝ դարձել է 104 տուն:

Կարծում ենք, դրա հիմնական պատճառը 1831ին Պաղտատում ծաւալուած ժանտախտի համաճարակն էր, որի հետեւանքով քաղաքում բնակուող 130 տնից[17] եւ 700 անձից բաղկացած հայկական համայնքից 673 հոգին մահացաւ եւ վերապրեց ընդամէնը 27 հոգի[18]: Յետագայում հայ համայնքը համալրուել է այլ վայրերից Պաղտատ տեղափոխուած հայերով:

Այնուհետեւ Բարունակ պէյը հանգամանօրէն ներկայացնում է խալիֆաների երբեմնի մայրաքաղաքի մզկիթներն ու եկեղեցիները.

> [Պաղտատում կան] հայոց 2 եկեղեցի, որոնց մէկը՝ Ս. Աստուածածնայ անուամբ կառուցեալ 1638 թուականին Քրիստոսի, քաղաքին արեւմտեան հիւսիսային կողմը՝ Մէյտան կոչուած թաղին մէջ. եւ միւսը՝ յանուն Ս. Երրորդութեան կառուցեալ 1852 թուականին, Շորճէ կոչուած թաղին մէջ: 1 եկեղեցի քիլտանցւոց, 1 եկեղեցի ասորւոց, 1 եկեղեցի լատինաց, 1 եկեղեցի հայ հռովմէականաց: Կան նախակրթական դպրոցներ իւրաքանչիւր ազգաց[19]:

Այսպիսով, ըստ Բարունակ պէյի, ԺԹ. դարի կէսերին Պաղտատն ունէր 104 տուն հայ բնակիչ, երկու հայ առաքելական եւ մէկ հայ կաթողիկէ եկեղեցի, ինչպէս նաեւ՝ նախակրթարան:

Պաղտատից Բարունակ պէյը Տիգրիս գետով նաւարկելով իջել է Պասրա: Նա թողել է այդ քաղաքի չափազանց ուշագրաւ եւ պատկերաւոր նկարագրութիւնը.

> Այս քաղաքն՝ որ երբեմն պարսպապատ էր եւ աւելի ընդարձակ, բարգաւաճ եւ Տաճկաստանի վաճառաշահ քաղաքներուն ամէնէն հռչակաւորը, ուր շատ եւրոպացի վաճառականներ մեծ տուներ բացած էին, եւ 150,000էն աւելի բնակչաց պատսպարան էր, այսօր անոր պարիսպը բոլորովին քայքայեալ է, տուներուն շատին տանիքներն ու որմերը փլած, դուռները կռնակի վրայ բաց, շուներու եւ անասնոց բնակարան եղած է, եւ հազիւ 10,000 ժողովուրդ կը պահէ 1000ի չափ տուներու մէջ. վասն զի օդին գէշութիւնը, ֆելլահներուն բարբարոսութիւնը, մաքսերուն եւ իհթիսապիէի (հաշուակալական - Ա.Մ.) ծանրութիւնը, եւ մանաւանդ գլխաւորապէս քոլերայի երբեմն-երբեմն ըրած սարսափելի կոտորածները պատճառ եղած են բնակչաց նուազելուն եւ քաղաքին կործանմանը: Հիմա վաճառականութիւնը բոլորովին դադրած է. վաճառական մը չկայ, եւ ոչ ալ վաճառականաց նաւերը կ'երթեւեկեն: Հնդկաստանէն երբեմն յաճախող շոգենաւերն ալ հազուատես եղած են: Այս քաղաքը Շաթ–իւլ–Արապին անմիջապէս եզերքին վրայ չէ, բայց գետեզրէն մինչեւ քաղաք փորուած առուներուն մէջէն անոր ջուրն օրն երկու անգամ (երկու մակընթացութեան ժամանակ)

---

[17] Հարկ է նկատել, որ նախքան 1831ի համաճարակը Պաղտատի հայ բնակչութեան թիւը 1812ի համեմատ աճել էր 10 տնով:

[18] Ալպոյաճեան, էջ 39:

[19] Ֆէրուխան, էջ 95:

կ'երթայ կը ջրէ քաղաքին մէջի եւ շրջակայ արտերն ու պարտէզները, եւ մէկ երկու ժամէն վերջը (տեղատուութեանց ժամանակ) կը քաշուի: Տուները բարձր են եւ աղիւսաշէն կամ թուղլայով (աղիւս – Ա.Մ.) շինուած. վրանաբնակներ ալ կան. քար քիչ գտնուելուն համար սոսկ քարաշէն տուն չկայ: Տուներուն մէջի ձեղունները արմաւենիի անկոփ գերաններով շինուած են անզարդ եւ աններկ: Տուներուն վրայ քիրեմիտ (կարմիր կղմինտր - Ա.Մ.) չկայ. եւ անոր տեղ տանիքին գերաններուն վրայ արմաւենիի տերեւներով հիւսուած փսիաթներ դրուած են՝ վրայէն հողով ծեփուած: Ամէն տան մօտ փոսեր կան պիտոյից համար: Փողոցները անկարգ, նեղ ու անտեղի են: Կան աւերակ եղած շատ մը հրապարակներ ու վաճառանոցներ. 120ի չափ խանութով նորաշէն շուկայ մը՝ որուն 30 խանութը միայն բաց է. 25ի չափ մեծ սրճարաններ՝ ուր կը յաճախեն քաղաքացիք. 100ի չափ մեծ ու ամուր խաներ՝ անտէր ու երեսի վրայ մնացած, քանի մը բաղնիք՝ մէջը մութ ու ցած, գետինն ալ մարմարիոնի տեղ կպրաձիւթ. ապարան[ք] մը՝ քաղաքին կառավարչին յատկացեալ, ուր մենք նստեցանք: Այս ապարան[ք]ին մէջ ընդարձակ բակ մը կայ, որուն մէջ արաբացի անկանոն զինուորներ արուեստական զինախաղութիւն մ'ըրին. քանի մը մզկիթ՝ որոնց մէկը Հազրէթի Ալիին ոտքին կոխած տեղին վրայ շինուած է. 1 հայոց փոքրիկ եկեղեցի, եւ 1 ալ ֆռանկաց. 10,000 բնակիչ, որոնց 100ը միայն հայ է, մէկ քանին եւրոպացի, մէկ քանին ալ քաղդէացի եւ ասորի, իսկ մնացեալները հրեայ, պարսիկ եւ մահմետական արաբացիներ են[20]:

Այսպիսով, ըստ Բարունակ պէյի, 1847ին Պասրան ունէր ընդամէնը 100 հայ բնակիչ եւ մէկ հայկական եկեղեցի:

ԺԹ. դարի վերջին, Իրաքի հայկական գաղթօճախների բնակչութիւնը սկսում է նուազել: Ըստ Կ. Պոլսի պատրիարքարանի 1888ին կազմած վիճակագրութեան, իրաքահայ բոլոր գաղթօճախների բնակչութիւնը հաշուել է ընդամէնը 150 տուն, որից 90ը՝ Պաղտատում, մնացածները՝ Պասրայում եւ Մուսուլում: Ընդ որում, Պաղտատում բնակւում էր 706 հոգի, Պասրայում՝ 242, իսկ Մուսուլում՝ 173, ընդամէնը՝ 1121 հոգի[21]:

Յետագայում Իրաքի հայկական գաղթօճախը համալրուեց Ա. Աշխարհամարտի տարիներին Օսմանեան Կայսրութիւնում իրականացուած Հայոց Ցեղասպանութիւնից մազապուրծ հայ տարագիրներով:

Իրաքի հայ ազգաբնակչութիւնը ԺԹ. դարում									
Աղբիւր	ՏՏ.	Ընտ.	Պղտտ.	Մուսլ.	Սլմնիա.	Քերք.	Պսրա.	Եկղ.	Դպրց.
Ս. Կարնեցի	1812	120	120 ընտ.		12 հայ			1	
Ճ. Ռէյմընտ	1840							1	
Բարունակ պէյ	1847	104	104 տն.	միքանի հայ		յիշ. հայեր	100 անձ	3+1 (Պղտ., Պսրա.)	1 նխկ.
Կ. Պոլսի պատրիարք.	1888	150	90 տն. 706 անձ	173 անձ			242 անձ		

[20] Նոյն, էջ 109-11:

[21] Աբրահամեան, էջ 47:

Serovpé Garnetsi and Other Travelers on 19th Century Iraqi Armenians (Summary)

Artak Maghalyan
artak_77@mail.ru

The original French text of Serovpé Garnetsi's travel book about a trip from Baghdad to Echmiadzin in 1812 and its Armenian translation was published in Yerevan in 1968.

Due to the death in Baghdad in 1809 of the Echmiadzin delegate to India, Garnetsi was assigned to carry to Echmiadzin the wealth the Archbishop had raised in India.

Garnetsi left Baghdad on April 6, 1812 on a road that took him through the Iraqi cities of Kirkuk, Dergiz and Suleymanie, then to Iran and Turkey. He arrived in Echmiadzin on May 28, 1812.

The book has significant historical, geographic, demographic and ethnographic information on the people and races that lived on Garnetsi's route. Garnetsi starts his travel description by stating that there were 120 Baghdad Armenian families at the time. The book bears further importance as very few European travelers had preceded Garnetsi in describing the inhabitants of these areas.

The paper touches upon other European and Armenian travelers too and composes an interesting profile of Iraqi Armenians of the early 19th century.

Anglo-Armenian Links in 19th Century Iraq

Christopher Young
tomyoung73@gmail.com

INTRODUCTION

Anglo-Armenian links in 19th Century Iraq were commonly forged through marriage or commerce, or a combination of both. Social, economic and political conditions were often behind this. With that in mind, a number of these unions will be more closely examined, along with the lives and achievements of a handful of descendants. Wives were usually daughters of well-to-do Armenian merchants; husbands servicemen, diplomats, missionaries or diplomats from Britain, Ireland or India.

At the beginning of the 19th Century, the Pashalik of Iraq was a remote outpost of the Ottoman Empire. It was ruled by a Mameluke Pasha, subject to a very light hand from Constantinople. The seat of government was Baghdad, shorn of much of its former splendour, with approximately 300 Armenian families in a population of 80,000. The British Resident and Agent was appointed by the East India Company. He wielded considerable power, but it was after the Napoleonic Wars that British influence noticeably increased; strategic and commercial factors assumed a greater importance in what became a staging post on the way from Britain to the Persian Gulf and the Indian sub-continent. The Residency became a consular appointment, answerable to London, too.

At this early stage, Baghdad was largely dependent on transit trade: wool, wheat, barley, dates and horses with silk and opium from Persia. Most left the city in vast caravans for Aleppo. The remainder went down the Tigris to Basra in primitive sailing craft, whence it was exported largely to India. Armenian craft sailed with the British, under the British flag.[1]

During the 1830s, the power of the Mamelukes was broken. Thenceforward, Iraq was controlled from Constantinople. Ottoman reforms, however, failed, on the whole, to provide lasting benefit and sometimes produced the reverse. The E.I.C.'s Resident, Colonel Robert Taylor, who significantly, had an Armenian wife, greatly increased his own prestige and power, rivalling the authority of the Pasha. This was the time of the Euphrates expedition. Sent by the British Government to explore the viability of steam navigation on the Euphrates and Tigris, as part of an overland route to India, one of its two ships, the '*Euphrates*', eventually made it upstream to Baghdad.[2] Commercial exploitation

[1] Roger Owen, *The Middle East in the World Economy, 1800-1914*, London-New York, Taurus, 2005, chapters 2, 7, 11.

[2] T.K. Lynch, *Navigation of the Euphrates and Tigris and the Political Rights of England Thereon,* London, 1884, p. 102.

of the Tigris by steamship could now be envisaged. This happened some twenty five years later, and was immediately dominated by the *Euphrates and Tigris Steam Navigation* Company (ETSN Co.) incorporated in 1861. 'Informal Empire' had reached Baghdad. The city doubled in size, import and export trade multiplied, and Basra, especially after the opening of the Suez Canal, became a busy international port. Fortunes were made. But the ETSN Co. had to face competition from the Ottoman authorities, danger from riverine tribes and the irregular flow of the river.[3]

ANGLO-ARMENIAN MARRIAGES

The Editor of the *Times of India*, Grattan Geary, passed through Baghdad in 1878. Like other travellers, he noticed Armenian ladies.

> The Armenian ladies I saw in Baghdad were remarkably handsome, and would have been deemed exceptionally fair by European standards. Most Europeans who settle in Baghdad fall victim to their charms and marry Armenian wives. I have not heard of similar alliances between Europeans in these parts and the women of any other race. After marriage with Europeans, the Armenian women dress in European fashion when at home, but when they go abroad to pay visits, they shroud themselves in a sort of double petticoat of sombre colour, which is in the first instance fastened around the waist, the outer petticoat being then thrown over the head and in part over the face, so that nothing is seen but the half of a roguish eye.[4]

The Armenian dragoman at the British Consulate, James Thaddeus, echoed this.

> Most of the British Officers serving in the gulf before the opening of the Suez Canal used to marry local Armenian girls of notable families. The journey from home via the Cape of Good Hope was a long and tiresome one and did not entice British girls to come to the gulf as wives to young British officers serving in the East.[5]

These marriages seem to have been genuine love matches, but quite unlike the usual type of Armenian marriage, as Geary himself noted.[6] Why was this so? Had the Taylors' marriage brought the two communities closer together and set a trend? When the *'Euphrates'* arrived in Baghdad in 1837, the young officers, which included Lieutenant Charlewood, planned a shipboard party. Charlewood remembered the arrival of Mrs. Taylor with fifty Armenian girls.

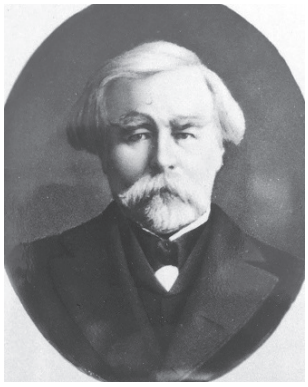
[3] J.S. Guest, *The Euphrates Expedition,* London, 1992.

[4] C.L. Cole, "Precarious Empires: A Social and Environmental History of Steam Navigation on the Tigris," *Journal of Social History*, 2016:50(1).

[5] Grattan Geary, *Through Asiatic Turkey*: *Narrative of a Journey from Bombay to the Bosphorus Through Asiatic Turkey, Volume 2*, Issue 34 of Harper's Franklin Square library, London, 1878, p. 214.

[6] Thaddeus to Colin Lynch Campbell 1949: Thaddeus private papers, p. 39.

In the state cabin Mrs Taylor made a long speech to the girls in Turkish: she announced they were aware it wasn't the custom of ladies in England to cover their faces before men, and they were quite ready to unveil, provided we sent all the Baghdad men off the ship. The young officers were delighted with the news, and all rushed down to the state cabin. Mrs Taylor removed her own veil, and all the ladies followed her example. There were several very pretty girls amongst them, and all were giggling and laughing at the unusual scene. To us, it was a very great treat because... we had scarcely seen a woman since we landed in Syria.[7]

Colonel Taylor, Henry Bloss Lynch and Charles Cowley

These girls were, no doubt, the daughters of notable families referred to by Thaddeus. The ease of manner and the willingness to mix is striking, as opposed to the generally closed nature of Armenian society and the position of women in it, as noted, for example, by Geary and also by Pauline von Nostitz at Aintab.[8] Basra can be contrasted too, where Mrs. Taylor attempted something similar ten years earlier, when her husband was Resident. Captain George Keppel was a passenger on *HMS Alligator* when Mrs. Taylor brought a company of Armenian ladies on board to dine with the officers. Keppel, who had attended an Armenian wedding earlier, was unprepared for the silence and want of rapport which prevailed throughout the occasion on board ship.[9]

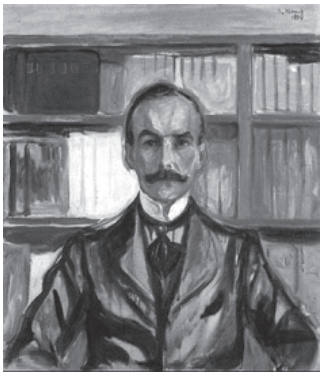
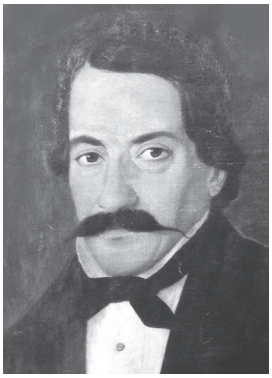
The Taylors' own marriage, and their children's, may have set a trend in Baghdad, but there may have been other reasons. Trading contacts and travel may have led to a more cosmopolitan outlook, but as the century progressed there may have been a greater quest for security. By the mid-19th century in much of the Ottoman Empire there were growing signs of antagonism to minorities, especially Christian ones. Simultaneously with the founding of the

[7] Geary, p. 214.

[8] Captain Edward Philips Charlewood, *Passages from the Life of a Naval Officer,* Manchester, 1869, p. 39.

[9] Countess Pauline Von Nostitz, *The Travels of Dr and Mrs Helfer in Syria, Mesopotamia, Burmah and other Lands*, trans. Mrs. G. Sturge, 2 vols., London, 1878, p. 147.

ETSN Co, Zeitun was under siege, and Christians were being massacred on Mount Lebanon. *Tanzimat* reform had seemingly failed. In Baghdad and Basra, Ottoman rule was often unjust, capricious, corrupt or cruel. Armenians in Baghdad would know what was going on in the north, in Eastern Asia Minor. After all, one of their own, John George Taylor, was British Consul at Erzurum in the 1860s. Therefore, to be linked by marriage to a representative of the leading imperial and commercial power cannot have been a disadvantage. And there were mutual benefits. These imperial representatives were often the younger sons of landed families, unlikely to inherit and who might never return to the west; to marry into local families with trading connections and the offer of a handsome dowry meant security for them, too.

Quested Bloss Lynch, Harry von Kessler (by Edvard Munch), and Katich Mkertich

TAYLORS AND CONGLETONS

Colonel Robert Taylor was the leading representative of British Imperial power in Iraq: as Resident and latterly Consul, answerable to both India and London, he conducted himself accordingly. His father, also Robert, was governor of Tellicherry on the Malabar Coast: his mother Jane nee Rivett was from a well-connected British Indian background. As an ensign in a Bombay infantry regiment, he was posted to Bushire to learn Persian and to command the company of *sepoy*s which guarded the consulate. It was there that he eloped with Rosa Hovhannes, aged 12, the daughter of a merchant of Shiraz.[10] Taylor, a quiet, slightly built man, who became an outstanding oriental scholar, went on to become Resident at Basra, and then, in the rank of Lieutenant Colonel, the Resident of Baghdad. To join him there Rosa, her baby and maidservants, set sail in the *'Minerva'* from Bushire. They were kidnapped at sea by Wahabi pirates. A letter from the acting Resident at Bushire to the Bombay government

[10] George Thomas Keppel, Earl of Albemarle, *Personal Narrative of a Journey from India to England: By Bussorah, Bagdad, the Ruins of Babylon, Curdistan, the Court of Persia, the Western Shore of the Caspian Sea, Astrakhan, Nishney Novogorod, Moscow, and St. Petersburgh, in the Year 1824*, London, 1827, p. 76.

tells how she was taken to Bahrein and sold to a wealthy Arab who would free her on payment of 1000 Maria Theresa dollars.[11] This was done and she was reunited with her husband at Baghdad. Many years later she would tell her great grandson, Harry von Kessler, and no doubt her grandchildren, how she had thrown her rings into the sea to prevent her captors from cutting her fingers off; and how, remarkably, she had recovered one of her rings in the Baghdad bazaar, wearing it as a talisman for the rest of her long life.[12]

Caroline and May, daughters of Stephen and Hosanna Lynch

The 1830s saw Taylor at the height of his powers. The magnificence of the Residency and the lifestyle of the Taylors is well recorded. Officers on the *"Euphrates"* were struck by the opulence of the Residency, the private zoo and the glitter of the Residency guard.[13] Missionaries noted Taylor's personal generosity, his oriental scholarship and both Taylors' linguistic skills.[14] Persian was the chosen language of the household and Mrs. Taylor, who had recently learnt English, was quite her husband's intellectual equal. Layard was struck by the library, with its collection of Persian and Arabic manuscripts (now in the

[11] Born in Bushire, according to 1871 British census. Thaddeus to Colin Lynch Campbell 1949, Thaddeus private papers.

[12] IOR/V/23/217.

[13] Kessler, English draft of autobiography (unpublished) Blosse-Lynch, private papers.

[14] Guest, p. 12.

British Museum). He was also taken with the oriental style of the household. Mrs. Taylor and her two daughters smoked *narghileh*s along with the men and dressed head to toe in red and blue silks, threaded with gold.[15] 'Taylor is a most amiable and worthy man' he wrote to his mother 'it would be well for England if every city in the world had such a Resident.[16]

The four Taylor children grew up in the Residency. Robert, the eldest, retired as a colonel in the East India Company's army. As a young cavalry officer, he returned to Baghdad to train Ottoman soldiers in modern warfare.[17] His younger brother, John George, archaeologist, explorer and consul, excavated with Rawlinson, Ur of the Chaldees[18] and later discovered the source of the Tigris and the Euphrates.[19] He served as Consul at Basra, Erzurum and Dubrovnik. The two daughters, Caroline and Harriet, married two Irish brothers. These were Henry Blosse Lynch, of the Indian Navy, second in command of the Euphrates expedition, and his younger brother, Thomas, a classical scholar of Trinity College, Dublin, who came to join him in the East.

In 1830 a young missionary, Groves, of the evangelical sect known as Plymouth Brethren, arrived in Baghdad. Curiously, he came with Rosa Taylor, who had been in England. They had travelled by horse and carriage across Russia, distributing bibles on the way.[20] Soon Groves was joined by three more missionaries, including John Vesey Parnell, son and heir of the 1st Lord Congleton. All became widowers in the plague of 1831. It also accounted for Yusuf Constantine, the husband of Rosa Taylor's sister, Miramour, usually known as Khatoun or Katie. She sought refuge, with her two young children, with the widowed missionaries. There she married Parnell, in due course becoming a peeress of the realm. How this marriage came about is not entirely clear; one version in wide circulation, had it that the missionaries thought it improper that a single woman should live under the same roof as themselves.

---

[15] Francis William Newman, *Personal Narrative in Letters, Principally from Turkey, in the Years 1830-3*, London, 1856, p. 33.

[16] A. Henry Layard, *Autobiography and Letters, Vol I*, London, John Murray, 1902, p. 339.

[17] A. Henry Layard, *Autobiography and Letters, Vol II,* London, John Murray, 1903, p. 42.

[18] Anthony Norris Groves, *Journal of a Residence at Bagdad: During the Years 1830 and 1831,* London, 1832, p. 3.

[19] E. Solberger, "Mr Taylor in Chaldea", *Anatolian Studies,* 1972:22, pp. 129-32.

[20] JG Taylor, "Notes on a visit to the sources of the Tigris," *Royal Geographical Journal vol. XXXV* p. 21; JG Taylor to TK Lynch: *Proceedings of RGS Vol XIII No.13 1930.*

Therefore, she should marry one of them. After prayers for divine guidance, they drew lots. Parnell was the winner.[21]

Caroline with father Steven Lynch and siblings Harriet and John, and Collin Lynch Campbell

In the mid-1840s, the Taylors, now in retirement, and various other family members, were living in what can only be described as a Plymouth Brethren cell in Boulogne. Lord Congleton presided. Lady Congleton is remembered by her great niece, Alice Blosse Lynch.

> The only person not very assiduous at prayers was Lady Congleton. She was still handsome, her features being so perfect and chiselled though she was stout and elderly. Dearest Aunty Congleton was the gentlest, most loving of creatures. Her charity and loving kindness were inexhaustible. She would sit up the whole night tending to the sick and poor, never speaking of the immense good she did.[22]

Her son, Lazar, an engineer, married an Englishwoman, Elizabeth Finnis, a relative of the Lynch's. He, therefore, provides a rare example of a marriage between an Armenian husband and an English wife.

LYNCHS, TAYLORS AND MKERTICHS

The Lynch family were landowners in County Mayo, in the west of Ireland. The Euphrates expedition provides the crucial link between them and Iraq. Of the present generation, several sought their fortunes in the East, the family

[21] Anthony N. Groves, *The Year 1831. Journal ... During a Journey from London to Bagdad*, 1831, pp. 18-111.

[22] Horace Wyndham, *Romances of the Peerage,* London, Holden & Hardingham, 1914, p. 172.

estate having been impoverished by the activities of their grandfather, Joseph.[23] Lieutenant Henry Blosse Lynch, one of them, was described as:

> A clever diplomatist and expert in oriental languages, well equipped for a career in the East. He's travelled in Asia with a good English education. He combines a taste for asiatic hospitality and oriental luxury. Perfectly acquainted with the character, subterfuges and intrigues of Turkish officials, he was quite a match for them involved in negotiations. He was dressed in a richly embroidered Mameluke dress.[24]

After the expedition he remained in Baghdad for some years, principally involved in navigating and charting rivers. Under the aegis of Colonel Taylor, he recognised the potential for commerce, coupled with steam navigation, on the Tigris. He encouraged his younger brothers, Thomas and Stephen, to come out and join him. Quite soon he married Caroline Taylor, and some years later, Thomas married her sister Harriet. The brothers, with support from their father in law, and financial backing from their uncle Thomas Finnis, Lord Mayor of London in 1856,[25] established a trading empire, *Lynch Brothers,* in the region and in 1861 founded the ETSN Co. with offices in Baghdad, Basra and the City of London.

Stephen Lynch was little more than a schoolboy when he journeyed to Baghdad. On his way, he carved his name on a pillar at Baalbek[26] – perhaps he had travelled via Beirut. James Thaddeus now takes up the story.

> Mr Stephen Lynch headed the Baghdad business for a long time, especially after marrying Hosannah, daughter of Mr Catich Mkertich, then British vice-consul, who brought him a large dowry in cash and landed properties. Miss Hosannah was a very refined lady of her time and belonged to a wealthy Armenian family who had refused the hand of many young men who had offered to marry her before, the last of whom was Tigran Malcom of Bushire.[27]

Unfortunately, some of this wealth led to Colonel Taylor's downfall. Mkertich, a crony of Taylor's from his Basra days, controlled the Baghdad mercantile exchange and had profited from it to the tune of £1,500,000 in today's money in nine years under Taylor's eye. A trading rival of the Lynch's with a grudge against Taylor informed the Foreign Office in London. This, along with other allegations, suggesting that he was using his office to enrich himself

---

[23] Alice Kessler, "Memoirs" (unpublished) German National Literature Archive, Marbach am Neckar.

[24] Blosse-Lynch, private papers.

[25] Von Nostitz, p. 121.

[26] James Ewing Ritchie, *Famous City Men,* London, 1884, p. 103.

[27] Haim Goren, *Dead Sea Level: Science, Exploration and Imperial Interests in the Near East,* London, 2011, p. 77.

and his family, was enough to secure Taylor's dismissal, while Mkertich was forbidden to trade while a consular official.[28]

Meanwhile, the Lynch brothers faced challenge and grew rich. Thomas, tall, polished and famously hot tempered was chairman and senior partner. Stephen, stocky and a 'great trader', negotiated directly with the Arabs and built up business, especially in the purchase and export of wool.[29] Henry, having at first reluctantly returned to the East India Company's navy, retired as a commodore and settled his family in the Rue Royal in Paris: he acted as Lord Palmerston's plenipotentiary in the British Persian negotiations in the Treaty of Paris (1857).[30] Thomas and Stephen continued to maintain substantial residences in Baghdad and Basra, and both lived in London, too. They lived opposite each other in imposing houses in Cleveland Square, West London,[31] with their families and retinue of servants. Both, especially Thomas, were prominent in club and city life. Thomas was consul general for Persia in London. There is no sign, however, that they or their families mixed in London Armenian circles, in sharp contrast to the many family and business links they maintained with the Armenian community in Iraq.

ON THE TIGRIS

This community had ties with those who ran the Lynch steamers and those whose duty it was to protect them. A leading figure amongst the latter was Captain Felix Jones, the Lynch's friend, who after ill-health had caused him to retire to London, would spend time in Cleveland Square mulling over Eastern affairs with them and the anti-Russian activist, Arminius Vambery.[32]

Originally, there had been four gunboats on the Tigris, carrying out surveying duties and supressing violence. Henry Blosse Lynch was in command. After the number was reduced to one, Felix Jones took over command. Like the Lynchs, the breadth of his activities was wide: cartographer, archaeologist, oriental scholar in addition to his naval command, and finally British Consul at Baghdad.[33] Jones married into the Armenian community twice. His second wife, Sophia Takoor Murad, was 18 when she married the 41 year old widower in 1853: she gave birth to their daughter in Bushire a week later.

---

[28] Thaddeus to Colin Lynch Campbell 1949: Thaddeus Private Papers.

[29] JP Parry, "Steam Power and British Influence in Baghdad 1820-1860," *The Historical Journal,* 2013:56, pp. 167-69.

[30] Thaddeus to Colin Lynch Campbell 1949 Thaddeus private papers.

[31] Goren, p. 75.

[32] In Bayswater, known as '*Asia Minor'* as it was favoured by families with oriental connections.

[33] HFB Lynch papers: National Archives of Armenia, Yerevan File 141.

The captains of the Lynch steamers were wont to marry Armenian wives. One who did was an Irishman called Cowley, whose bride, Sushan Minas, had fled to Baghdad with her brothers and sisters after her parents had been murdered in Persia. Their son, Charles Cowley, was a senior captain on the steamers at the outbreak of war. A British/Indian army then began its advance up the Tigris intending to capture Baghdad. The steamers were requisitioned by the Admiralty, armed and used to support the advance. Cowley and the other captains were called up by the Royal Navy and commissioned as Lieutenant Commanders. The campaign went badly wrong and in 1916 the army was besieged at Kut on the river and close to surrender. Cowley in the '*Julnar'* was charged with running the gauntlet and taking supplies to the beleaguered garrison. While taking the ship through a hail of Ottoman gunfire, he hit a cable placed across the river, and ran aground. Cowley was captured, taken away and executed on the grounds that, as a native of Baghdad, he was a traitor.[34] The fact that he was half Armenian may not have helped him: after all, this was the time of the Armenian Genocide. For courage, Cowley was awarded, posthumously, the Victoria Cross; perhaps the only occasion when this highest British award for valour has gone to one of Armenian descent.

SOME LYNCH DESCENDANTS

Some fifty years before this shocking incident Henry Blosse Lynch had inherited the family estates in Ireland on the death of his elder brother: he spent some time there but his family continued to be based in Paris. His only son, Quested, died suddenly at 20; otherwise there would have been a line of Irish landowners of Armenian descent. His daughter, Alice, was a famous Parisian beauty. She married a German banker, Adolf von Kessler, who was ennobled by Kaiser Wilhelm I. Her salon was attended by Guy de Maupassant (1850—1893), Henrik Ibsen, Sarah Bernhardt and Auguste Rodin. She had a private theatre in her garden where she acted, danced and sang. Her performance of *Nora* in the *Dolls House* sent Ibsen into raptures, especially her wild dancing of the tarantella. Unfortunately, she was the subject of gossip and scandal. Rumour has it that she was the elderly Kaiser's mistress and General Boulanger's too. The popular press accused her of spying for Germany. Rumour and her husband's death turned her into a recluse and she spent her remaining years in a rundown chateau in Normandy, where she died in 1919.[35] Sadly, the Great War split the family. Her daughter was married to a

[34] Justin Marozzi, *Baghdad: City of Perace, City of Blood,* London, 2009, pp. 250, 262.
[35] J. M. Hammond, *Battle in Iraq: Letters and Diaries of the First World War,* London, Radcliffe Press, 2009, pp. 111-27.

French aristocrat. Her son fought in the German army on the Eastern front and then at Verdun.

This was Harry von Kessler. Kessler was an important figure in the modern art world before the Great War, and again in the days of the Weimar Republic. A rich cosmopolitan, and exceptionally well connected in Paris, London and Berlin, he was closely involved in the promotion of avant-garde works of painting, music and design. In opera, he was an associate of Richard Strauss and Hugo von Hofmannsthal, and played an important role in the creation of *'Der Rosenkavalier'*. After the war, he was the first German ambassador to Poland. He became active in the Peace Movement. Needless to say, he was *persona non grata* under the Nazis, who confiscated his home and possessions and expelled him. He died, semi destitute in 1937 in a French guest house belonging to his sister. Because he put it about that he was descended from Persian aristocracy, his biographers are seemingly unaware of his Armenian origins on his mother's side.[36]

Harry von Kessler spent much time in London as a child, some of it in Thomas Lynch's house in Cleveland Square. Rosa Taylor, by now widowed and blind, lived there and left a vivid impression on von Kessler. He recalled her as 'a sweet old lady, sporting a black silk wig, hennaed hands and a faint scent of attar of roses', as she told him tales of herself and Colonel Taylor in Old Baghdad.[37] Thomas and Harriet's daughter Eva and son Harry (known as HFB Lynch) must have gained a similar impression. *Armenia: Travels and Studies*, published in 1901, is surely an expression, in part, of the author's Armenian heritage: there was not only the presence of his grandmother, and his half Armenian mother at home, but his Uncle Stephen's Armenian family were just across the square. And at Christmas, there were the visits of his half Armenian uncle, John George Taylor, by then the Consul at Erzurum, and his dragoman, Yusuf Tatorian, an Armenian catholic from Mardin. But Harry Lynch was deeply conscious of his Irish heritage too, and this may have contributed to his complex, and at times, baffling character.

Harry Lynch was educated at Eton and Cambridge where he gained a first class degree in classics, with further study of Platonic Philosophy at Heidleberg. He also played polo for the university and became secretary of the Cambridge Union. The minutes of the debates survive, showing the development of his radicalism: this came to shape his political career. He was the Liberal MP for Ripon, North Yorkshire from 1906 to 1910, specializing in Eastern questions at the expense of constituency interests. He chaired the Persian committee,

---

[36] Laird M. Easton, *The Red Count: the Life and Times of Harry Kessler,* California, University of California Press, 2002, pp. 15-21.

[37] Easton, p. 16.

vehemently opposed to the Anglo Russian Convention (1908) – his energy was prodigious. For example, in 1900-1901, he was chairman of the Lynch companies in Iraq and Persia, getting the Lynch road over the Zagros Mountains built, and writing *Armenia: Travels and Studies.* In addition, he would engage in his favourite sport of foxhunting from his country estate near Oxford as often as possible. His character and personal conduct divided opinion. His chosen circle seemed to be upper class gentlemen with radical leanings in academia or the creative arts, but not those involved in the world of commerce. For the former, he was a brilliantly intelligent friend with a wide knowledge of classics, literature and the performing arts.[38] However, he had a remarkable capacity for antagonising those whose political support his commercial activities required. At one stage, the Foreign Secretary, Sir Edward Grey, refused to see him: foreign office officials, rightly or wrongly, regarded him as arrogant, untrustworthy and greedy.[39] They were glad to see the back of him when he suddenly died in November 1913.[40] But many of his obituaries whilst noting the animosity between Grey and himself, were favourable. In the *Manchester Guardian* (now *the Guardian*) he was described as 'a handsome man with great grace and suavity of manner, and with, perhaps a tinge of the eastern strain in his appearance.[41] What is more, he maintained good connections with the Armenian community in Britain. One of them, Petros Tonapetian, an Hnchak refugee granted asylum, was a close friend. He was active in support of the Armenian cause in 1895, and gave generously to Armenian charities.

As already noted, Stephen and Hosannah Lynch's family also lived in Cleveland Square. Stephen and Thomas alternatively stayed in Baghdad, but Thomas's poor health meant that he went less often.[42] There were six children; the older ones had been born in Baghdad, and like Harry and Eva, the girls were presented at court, and the two boys went to a top public school, Harrow. The eldest son, John, became chairman of the family companies when Harry died in 1913. His university career did not match Harry's: he was sent down from Oxford for a second offence of riotous behaviour.[43] There were doubts about Harry's business acumen; there was no doubt about John's. A commercial nonentity, and a most difficult man, obstinate, and of no great business

[38] Kessler, autobiography (unpublished) Blosse-Lynch private papers.

[39] Henry F. B. Lynch, *Armenia: Travels and Studies, Vol. II: The Turkish Provinces*, London, Longmans, Green, and Co., 1901, p. 198.

[40] George Leveson Gower, *Years of Endeavour 1886-1907,* London, J. Murray, 1942, p. 252.

[41] For example, see India Office Files LPS/10/382 and 414.

[42] "Obituary", *Manchester Guardian,* November 27, 1913.

[43] Thaddeus to Colin Campbell 1949: Thaddeus private papers.

acumen, was the view of the city.[44] Of the families considered, this one maintained the longest and deepest connection with the East. Hosannah and her daughters reflected this in the way they dressed. The next generation, excluding wartime interruption, continued to run the family businesses until 1950, when they went into voluntary liquidation. They went on living in Baghdad, in a style of which Colonel and Mrs. Taylor would have approved until their properties and assets were seized by Saddam Hussein. Of the six children, Caroline was the only one to marry, and in due course, the succession passed to her sons, Colin, Hector and Malcolm Campbell. Colin died in Beirut and is buried in the Anglo-American cemetery. Like Charles Cowley, he was decorated for valour: this was at the siege of Tobruk in 1942, when as a Major in the London Scottish regiment, he was awarded the Distinguished Service Order for the leadership of his men.[45] And this line of the family continues: the lecture on which this paper is based was attended by Kate Lloyd Phillips, a well-known artist from the north of England, great great granddaughter of Stephen and Hosannah Lynch.

CONCLUSION

This study has focused on Taylor, Hovhannes, Congleton, Constantine, Lynch, Mkertich, Campbell, Jones, Murad, Cowley and Minas. It has concentrated on one dominant trading empire, its achievements and challenges, a mixed British Armenian concern from beginning to end. But it is only one example: there are surely many instances of Anglo-Armenian links, yet to be discovered and researched. They may have other characteristics: of the families under consideration here, one thing is certain. Their lives were all affected directly, or indirectly, by the Tigris. Some tried to govern it, others did business on it and made money from it. Some flourished on the proceeds. Some navigated it and fought on it, others shot lions and sometimes marauding Arabs on its banks, where yet others excavated ancient remains. Above all, there were those who lived and died by it, and those inspired by their memories. It could be argued that, in the end, the British elements were agents of Empire, out to make as much money as they could, at the expense of the locals. That was certainly the view in Baghdad in late 1909, when rioting broke out against the intended granting of a monopoly of steam navigation on the river to the Lynchs. But that ignores the fact that these British Armenian links had made the participants members of the local communities in Baghdad and Basra, and that, by the success of their business operations, had benefitted

[44] Brazenose College Oxford archives.

[45] Stephanie Jones, *Two Centuries of Overseas Trading: The Origins and Growth of the Inchcape Group,* London, University of London, 1986, p. 104.

those places to a considerable degree. And there is one further matter in conclusion: Colonel Taylor and his wife and son, Steven and Thomas Lynch, his son Harry, and Captain Jones were all, in varying degree, oriental scholars and some of them archaeologists. Their collections can be found in the British Museum and the Cambridge University Library.[46] And the steamers of the ETSN Co. brought the antiquities of Mesopotamia down river to Basra, from where they were shipped to the museums of the West.[47]

---

[46] Gordon Landsborough, *Tobruk Commando,* London, 1956.

[47] For example, the Taylor cylinder of Sennacherib, sold by Rosa Taylor for £250 to the British Museum in 1855; Colonel Taylor's collection of oriental manuscripts presented to the BM by Thomas Lynch; A Babylonian collection including the Sargon cylinder bequeathed to the BM by H.F.B Lynch in 1914; H.F.B Lynch's collection of Persian manuscripts (Cambridge University Library). See British Museum: Near Eastern Department records.

Անգլօ-Հայկական Առնչութիւններ, ԺԹ. Դարու Իրաքի Մէջ
(Ամփոփում)

Քրիսթոֆըր Եանկ
tomyoung73@gmail.com

Նափոլէոնեան պատերազմներու աւարտէն ետք (1810ականներ), Միջին Արեւելքի երկիրներու հանդէպ բրիտանական հետաքրքրութիւնը առաւել շեշտուեցաւ: Մանաւանդ Հնդկաստանի ճամփուն վրայ, Պասրա նաւահանգիստով նշանաւոր Իրաքը դարձաւ բրիտանական ուշադրութեան առարկայ: Արհեստավարժ մակարդակի բարձրացուեցաւ Տիգրիսի եւ Եփրատի վրայով Իրաքի խորքերը նաւարկելը: Ասիկա առաւել թափ ու արագութիւն հաղորդեց Ծայրագոյն Արեւելքի արտադրութիւնները Պիլատ Էլ Շամ փոխադրելու եւ Հալէպի վրայով Իսթանպոլ եւ Եւրոպա արտահանելու առեւտրական նպատակներուն:

Իրաքի մէջ բրիտանական ներկայութեան զօրացումը պատճառ դարձաւ որ բրիտանական կղզիներէն ազնուական ընտանիքներու կրտսեր զաւակներ (որոնք մեծ յոյսեր չունէին ժառանգելու ընտանեկան հարստութեան առիւծի բաժինը), բանակի ծառայութեան թէ դիւանագիտական կամ այլ աշխատանքներով եկան Իրաք, ուր անոնցմէ ոմանք ամուսնութիւններ կնքեցին հայ հարուստ ընտանիքներու զաւակներու հետ, մանաւանդ որ բրիտանացի կանայք չկամեցող էին դէպի Իրաք երկար ու տանջալից ճամփորդութեան եւ ... Իրաք կեցութեան գաղափարին:

Այս ամուսնութիւնները փոխշահաւէտ էին. անգլիացիք կ'ունենային տեղական արմատաւորում եւ նիւթական աջակցութիւն, իսկ հայերը ապահովական մտահոգութիւններու նուազում՝ եւրոպական աջակցութեամբ:

Ուսումնասիրութիւնը լուսարձակի տակ կ'առնէ Թէյլըր, Յովհաննէս, Քոնկըլթըն, Քոնսթանթին, Լինչ, Մկրտիչ, Ճոնզ, Մուրատ, Քաուլի եւ Մինաս ընտանիքներու զաւակներու միջեւ կնքուած ամուսնութիւնները, որոնք արդիւնաւորուեցան առեւտրական, տնտեսական թէ այլ բազմատեսակ ձեռնարկութիւններով: Ուսումնասիրութիւնը իր առանցքը դարձուցած է մանաւանդ նաւային Լինչ Ընկերութիւնը: Որոշ է սակայն, որ յետագայ պրպտումները անկասկած կրնան երեւան հանել անգլօ-հայկական նման այլ փոխառնչութիւններ եւս:

آل جقماقجيان من اهل الموصل

وفاء محمود عبد الحليم
drwaffaabutaleb@yahoo.com

يفتخر الأرمن العراقيون بشخصيات أرمنية مهمة جدا، خدمت العراق على مدار تاريخها، وحققوا إنجازات قيمة في الماضي، ويستمرون في تحقيقها في الحاضر. فقد ورد في تاريخ العراق أسماء عدة ملوك وحكام حكموا العراق، وكانوا من أصول أرمنية منذ القدم، وصولا إلى العصور الوسطى، وخدم بعضهم مع القادة العرب المسلمين، وقد عرف هؤلاء الأمراء الأرمن بمصداقيتهم ونزاهتهم وأنشطتهم التطبيقية في كل الميادين.

وفي العصر الحديث نجد العديد من أسماء الأرمن العراقيين الذين ساهموا في مختلف المجالات السياسية والعسكرية والاقتصادية والاجتماعية والثقافية. ومن هذه الأسماء عدد من أفراد أسرة آل جقماقجيان في الموصل. وقد لعب عدد من أفراد هذه الأسرة أدواراً هامة خلدت أسمائهم على مدار التاريخ العراقي، ولازالت ذكراهم الطيبة عالقة في أذهان الأرمن العراقيين.

والسؤال الذي يطرح نفسه لماذا الموصل؟ ولماذا أسرة جقماقجيان؟

ولمعرفة ذلك يجب توضيح أهمية مدينة الموصل التي عاشت فيها هذه الأسرة عدة قرون.

الموصل: المدينة العريقة

تعد مدينة الموصل من أشهر مدن العراق وأجلها شأنا، وهي تلي بغداد سعة وعمرانا، وتقع في شمال العراق على جانبي نهر دجلة، تبلغ المسافة بين الموصل وبغداد نحو 268 ميل.[1]

دخلت الموصل في حوزة العثمانيين سنة 1515م، وهي تعد أول مدينة عربية سيطر عليها العثمانيون، وكان ذلك في إطار غزو العثمانيون للوطن العربي كمرحلة من مراحل الصراع بين الدولتين العثمانية والصفوية بقصد الاستحواذ على الشرق الأدنى.

وترجع أهمية الموصل إلى موقعها الجغرافي، ولذلك اهتم العثمانيون بها، ولعلاقة ذلك بالتطورات الاقتصادية التي شهدتها المنطقة آنذاك، وخاصة فيما يتعلق بتجارة الحرير. فالموصل تشكل طريقا مهما لانسياب هذه التجارة في تلك الفترة بعد أن

[1] كوركيس عواد، *مدينة الموصل*، مطبعة الحكومة ، بغداد، 1959.

فرض السلطان سليم الأول (1470-1520) حصارا على التجارة الفارسية في سنة 1516 التي كانت تمر من تبريز إلى أرضروم ثم أماسيا فالأناضول، فتحولت التجارة إلى حلب ومنها إلى الأسكندرية، وقد أعطى ذلك الموصل أهمية بالغة بحيث أصبحت مسيطرة على هذا الطريق المهم بالنسبة للتجارة الفارسية.

لم تكن الموصل حين سيطر عليها العثمانيون أكثر من بلدة صغيرة مسورة، إلا إنها بعد سيطرة العثمانيين عليها أصبحت مركزا لأهم الولايات العربية، وإتخذت قاعدة متقدمة لضرب الوجود الإيراني من العراق بأكمله، وفي النصف الأول من القرن السابع عشر الميلادي أصبحت الموصل ولاية قائمة بذاتها، ولم تتخذ شكلها الإداري النهائي إلا في سنة 1879م حين ضمت سنجقي أي لوائي كركوك والسليمانية فضلا عن سنجق الموصل، وتحدها من الشمال ولايتي وان وديار بكر ومن الشرق مملكة فارس ومن الغرب سنجق دير الزور ومن الجنوب ولاية بغداد، وقد بلغت مساحتها 91 ألف كيلومتر مربع.

ومنذ عهد السلطان سليمان القانوني (1520-1566) طبق في الموصل نظام الاقطاع العسكري. ولكن احتفظ المسيحيون في القرى المحيطة بمدينة الموصل بأراضيهم، التي تمكنوا من إعادتها من أيادي المالكين الموصليين، ويرجع ذلك لجهود بطاركتهم.[2] كما مارس المسيحيون في الموصل عدة حرف أهمها صناعة السجاد والبسط الصوفية الكجي وبعض الملابس الصوفية الرجالية كالعباءة الصوفية والفراوي. وكان الأرمن ضمن نصاري الموصل سواء أتباع الكنيسة الأرثوذكسية أو أتباع الكنيسة الكاثوليكية.[3]

وقد شكل سكان المدن العراقية في مطلع القرن العشرين حوالي 25% من سكان ولاية الموصل أي ما يعادل 540 ألف نسمة، وأهم مدنها الموصل والسليمانية وكركوك وأربيل، وقد أقيم أغلب هذه المدن لأغراض تجارية، وفي هذه المدن كان التسلسل الاجتماعي مؤلف من الحكام والرعية المنقسمين إلى الأعيان من التجار وملاك الأراضي، ويليهم جمهور الحرفيين وبقية العامة.

وقد شهدت مدن الموصل بروز أسر ذات أهمية اقتصادية أو دينية أو علمية، وعدت الأسرة الخلية الرئيسية في مجتمع المدينة. والأسرة الموصلية أسرة واسعة فحين يكون الجد باقياً على قيد الحياة فهو يرأس الأسرة، ويسكن معه أولاده المتزوجون، ويكونون بنيات أسرة واحدة، ويعيشون في بيت واحد وماليتهم واحدة، وإذا شاخ الجد أو توفي فيحل ابنه الأكبر غالباً في إدارة شؤون الأسرة.[4]

---

[2] إبراهيم خليل أحمد العلاف، *الحياة الاجتماعية في ولاية الموصل 1515 – 1918م*، جمع وتقديم عبد الجليل التميمي، منشورات مركز الدراسات والبحوث العثمانية والموريسيكية والتوثيق والمعلومات، زغوان، تونس، 1988م، ص 502، 503، 508.

[3] العلاف، ص 514-15.

[4] العلاف، ص 524-25.

الجليليون في الموصل

خلال النصف الأول من القرن الثامن عشر ازدادت فاعليات الروابط السياسية للعراق قوة عندما بدأت ولايتا الموصل وبغداد تستقطبان نفوذهما العسكري-الإقليمي على مسرح الرقعة العراقية معززتان روابطهما الاقتصادية، تلك الروابط المتلاحقة التي تطورت خلال القرن السابع عشر الميلادي، وكان البلاط العثماني مجبرا لأن يعترف بالجهات العسكرية المخلصة، والنفقات المالية الواسعة التي كانت تبذلها القوى المحلية من الأسر الناشئة والتي توطنت في هذه الأقاليم، فقد ترسخ حكم المماليك في بغداد والحكم الجليلي في الموصل.

وقد تم تنصيب إسماعيل باشا بن عبد الجليل والياً على الموصل سنة 1726م / 1139هـ، وقد قضى في منصبه سنة واحدة ليخلفه ولده حسين باشا (1108م /1171هـ) بعد ثلاث سنين من وفاته، فقد عين والياً على الموصل سنة 1730م / 1143هـ. ويعتبر الحاج حسين هو المؤسس الحقيقي لسلالة الولاة المحليين في الموصل، إضافة إلى العديد من المناصب الإدارية التي كلفوا بها في ولايات أخرى في المشرق العربي والأناضول.

وعلى الرغم من أن الجليليين عاشوا في الموصل منذ النصف الأول من القرن السابع عشر الميلادي، ولكن أصولهم تعود إلى كل من ديار بكر وحصن كيفا، وهم يرجعون اليوم أصولهم إلى قبيلة تغلب إحدى القبائل الشهيرة التي استوطنت بلاد الجزيرة في شمال العراق.[5]

ومن خلال المركز القوي الذي تحصلوا عليه في الموصل فقد استطاعوا تدريجياً أن يصلوا إلى حكم الولاية، وهو أعلى مركز سلطوي في الموصل، وقد قدمت الأسرة خدمات جليلة للدولة العثمانية من أهمها الدور الذي لعبه الحاج حسين باشا في الصراع مع الفرس على أرض العراق.

فقد نجحوا في التغلب على الحصار العظيم الذي فرضه نادر شاه (1698-1747)[6] على الموصل سنة 1743م / 1156هـ مع جيوشه الغازية التي بلغ عددها 300 ألف مقاتل. وإنتصار الموصل في دفاعها الأهلي الشهير تحت قيادة الحاج حسين باشا الجليلي، قد اكسب الأسرة الجليلية الحاكمة مكانة كبيرة لدى الباب العالي، واعتبر هذا الحدث التاريخي بداية حقيقية لفترة تاريخة تراكمية في تاريخ الموصل والمشرق العربي.[7]

---

[5] على الوردي، *لمحات اجتماعية من تاريخ العراق الحديث*، مطبعة الإرشاد بغداد، 1696م، ص 245.

[6] يعد نادر شاه من طراز جنكيز خان، وقد أطلق عليه الأوربيون "نابليون الشرق"، نشأ راعي غنم بالقرب من خراسان، وترقى فصار قاطع طريق، وأخذ أتباعه يزدادون حتى بلغ عددهم في عام 1727م زهاء خمسمائة محارب، وقد دخل في خدمة "طهماسب" (40-1704) الذي سلمه قيادة جيشه ولقبه "طهماسب قلي" أي غلام طهماسب، وقد استطاع نادر شاه أن يطرد الأفغان والعثمانيين من إيران سنة 1108م /1171هـ ويستعيد أمجاد الدولة الصفوية. وما لبث نادر شاه أن إنقلب على الدولة الصفوية واستولى على الحكم وحاول إقامة دولة تجمع بين المذهبين السني والشيعي معاً، وعمل على غزو الهند والعراق والدولة العثمانية (الوردي، ص 109-10، 120-21)

[7] الوردي، ص 128-29.

أسرة جقماقجيان

تمتد جذور أسرة جاقماقجيان الكريمة ووجودها في العراق إلى أكثر من ثلاثمائة سنة، وهي من الأسر الارمنية النبيلة التي عاشت في الموصل، وقد لعب مؤسس هذه الأسرة حنا جقماقجيان دوراً هاماً في دحض حصار نادر شاه على الموصل.

فقد اجتاح نادر شاه كركوك وأربيل وفي الأيام الأخيرة من أيلول 1743م وصل إلى مقربة من الموصل، ثم فرض الحصار عليها، وكان اعتماده في الدرجة الأولى على شن الهجمات وقصف المدافع، التي ظلت تمطر المدينة بقنابلها ليلاً ونهاراً، وقد وصفها بعض من شاهدها فقال على سبيل المبالغة: "إن الشظايا المتطايرة منها تظلم السماء نهاراً وتنيرها كالشهب ليلاً".[8]

فخلال الحصار الذي فرض على المدينة اثنين وأربعين يوماً، قذف فيها نادر شاه عليها ما يزيد على الأربعين ألف قنبلة مدفع، ومائة ألف قذيفة هاون، فقد بنى اثني عشر برجاً من التراب والحجارة في مواجهة أبراج المدينة الاثني عشر ووزع عليها مدفعيته الضخمة التي تتكون من مائة وستين مدفعاً ثقيلاً، ومائتي وثلاثين مدفعاً من مدافع الهاون، وشن على المدينة خمس هجمات.[9]

وللتصدي لسلاح المدفعية الخطير قام الحاج حسين باشا الجليلي بتحصين القلاع بالمدافع، وتجهيزها بالذخيرة اللازمة.[10] وعمل على جلب أولى الخبرة في هذا المجال، فتقول الرواية التاريخية أن مؤسس اسرة جقماقجيان الأول وهو حنا جقماقجيان قد استقدمه والي الموصل الحاج حسين باشا الجليلي زمن حصار الموصل من قبل نادرشاه بين عامي 1741-1743م إلى الموصل من منطقة سعرت[11] في تركيا اليوم، اذ كان ماهراً بصنع الأسلحة.

ويشير لقب الأسرة إلى مهنتهم في صناعة الأسلحة، فقد جاءت التسمية "جقماقجيان" من صوت البندقية عند حشوها خلال عملية التصليح وتجربتها قبل تسليمها الى المشتري، فهي عندما تفتح تصدر صوت (چق) وعندما تغلق (ماق). وكان الناس يسمون مصلح الاسلحة في تركيا جقماقجي ككلمة شعبية دارجة تدل على من يعمل في تصليح البنادق في الأسواق وليس في الجيش فقط.[12]

وقد دافع أهل الموصل من المسلمين والمسيحيين عن بلدتهم دفاعاً بطولياً، وكانوا قد أقسموا على أن يقتلوا نسائهم في حالة دخول الأعداء البلدة لئلا يقعن في أيديهم،

---

[8] محمد أمين بن خير الله الخطيب العمري، *منهل الأولياء ومشرب الأصفياء من سادات الموصل الحدباء*، حققه ونشره سعيد الديوه جي، الموصل، مطبعة الجمهورية، 1967م، ص 150- 154; ستيفن همسلي لونكريك، *أربعة قرون من تاريخ العراق الحديث*، ترجمة جعفر خياط، بغداد، 1962، ص 146.

[9] سليمان الصائغ، *تاريخ الموصل، ج1*، القاهرة 1932م، ص 282; عماد عبد السلام رؤوف، *الموصل في العهد العثماني فترة الحكم المحلي (1139-1249هـ /1726- 1834م)*، مطبعة الآداب في النجف الأشرف، 1975م، ص 106-10.

[10] محمد أمين بن خير الله الخطيب العمري، ص 152; عماد عبد السلام رؤوف، ص 105.

[11] سعرت مدينة في الأناضول، تبعد عن بتليس بنحو 50 كيلومتر، وثلث سكانها من الأرمن (سامي، *قاموس الأعلام ج4*، ص 2573).

[12] https://groups.google.com/forum .

وكان الحاج حسين باشا الجليلي قد أبدى أثناء الحصار همة عالية، وكذلك أبدى أبناء أسرته حتى أنهم كانوا يتشاركون العامة في نقل التراب تحفيذاً لهم.

وأمام بسالة أهل الموصل اضطر نادر شاه أخيراً أن يطلب الصلح، فأرسل الحاج حسين إليه وفداً للمفاوضة، لقي ترحيب من نادر شاه الذي أثنى على بسالة أهل الموصل، وأتفقا على الصلح.[13]

وقد شهدت الموصل بعد حصارها حركة عمرانية متطورة بدأها الحاج حسين باشا بإصلاح مرافق عديدة من القلعة السور والعديد من الكنائس، بالإضافة إلى تجديد وتعمير العديد من دور الحكومة والقصور والبيوت والشوارع والجوامع والأسواق والمدارس، كما شهدت الموصل نهضة ثقافية أدبية مزدهرة.

وكان لحنا جقماقجيان وأسرته مساهمة في الحياة الحرفية والتجارية في المدينة، فقد طلب منه الوالي أن يبقى في الموصل ليعمل فيها هو وأسرته، فاشتغلوا بتجارة السجاد والأخشاب والخيول. وارتفعت مكانتهم مع زيادة مكانة الطبقة الحرفية في الموصل في العصر الجليلي وخاصة بعد انتصارها على حصار نادر شاه. وزادت هذه المكانة في عهد محمد أمين باشا بن حسين باشا، إذ وصل النشاط الحرفي والنقابي في عهده إلى حد الترف واتخاذ المسؤوليات والمشاركة في الاحتفالات الكبرى التي تقام في المناسبات الامبراطورية، وقد شكلت الموصل في ذلك الوقت مركزاً حيوياً للتطور الحرفي.[14]

كما عمد الجليليون على كسب ولاء طبقة التجار ذات النفوذ وقربوا الأسر الإقطاعية الارستقراطية، واستمالوا العامة من حرفيين وفلاحين باحترامهم لتنظيماتهم الدينية والاجتماعية، وبذلك استوت لهم الزعامة الروحية المحلية للبلدة، وغدوا الممثلين الوحيدين لشخصية الموصل المتميزة، فلم يكن لشخصيتهم الواسعة أي منازع مما مكنهم من احتكار الحكم مدة طويلة.[15]

وقد عاشت أسرة جقماقجيان في أمان وازدهار في عهد الجليليين (1726-1834) في الموصل اللذين أسبغوا على المسيحيين في المدينة حماية ورعاية. وكان العهد الجليلي في الموصل فترة تقدم مستمر لحركة التبشير الكاثوليكي في شمال الموصل، كما كان عهد تعاون وتفاهم بين الطوائف النصرانية ككل وبين السلطات الإسلامية. ففي عام 1744م حصل والي الموصل حسين باشا على موافقة الباب العالي على تجديد كنائس الولاية، فعمرت ثماني كنائس. وكان مبعث هذه الرغبة ما رآه الوالي من استبسال النصارى أثناء حصار نادر شاه للموصل ووقوفهم جنباً إلى جنب مع إخوانهم المسلمين في وجه القوات الفارسية.

ووصف نيبور أوضاع نصارى الموصل (وكان قد زار المدينة عام 1766م / 1180هـ) بأنها أحسن بكثير من حالة النصارى في بلدان الإمبراطورية العثمانية، فهم

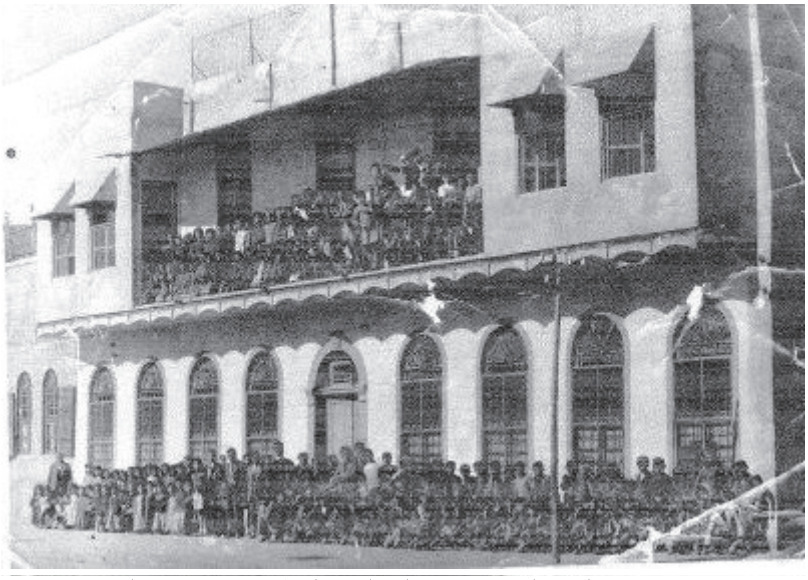
---

[13] الصائغ، ص 282.

[14] سيار الجميل، *الحياة الاقتصادية والاجتماعية لولاية الموصل في العهد الجليلي 1726 - 1834م*، ص 248، 260.

[15] عبد السلا رؤوف، ص 58.

يعيشون سعداء، وعلى وئام تام مع المسلمين، ولهم الحق في أن يلبسوا كما يلبس المسلمون وكثير منهم يعملون في خدمة الباشا.[16]

وصول دفعة من الارمن الى الموصل اثر الابادة الارمنية

ومن الصعب رسم خيط متصل لتطور أسرة جقماقجيان في الموصل، ولكن نجد إشارة لها في ثنايا المصادر عند الإشارة إلى الأرمن في الموصل في أوائل القرن التاسع عشر الميلادي. فقد ورد في مصادر هذه الفترة أنه اليعاقبة سمحوا لمجموعة من الأرمن مكونة من ثماني عائلات أصولها من مدينة سعرت بالصلاة في علية بيعة الطاهرة، وكان يرأسها الفرتتبيت "خاجو".[17]

ويدل ذلك على قلة الأرمن في الموصل في ذلك الوقت حتى أنهم لم يكن لهم كنيسة مستقلة، فكانوا يصلون في كنيسة اليعاقبة. وبسبب قلة أعدادهم في هذه الفترة لم يلفتوا إنتباه الرحالة الأوربيين الذين زاروا المنطقة في أوائل القرن التاسع عشر، حتى أن دوبريه ذكر عام 1807م أنه لا يوجد أحد من الأرمن في هذه المدينة![18]

وعلى أي حال فإن أعداد الطائفة الأرمنية أخذت تزداد تدريجياً ليس في الموصل وحدها وإنما في كافة المراكز المدنية في العراق، وساهمت بعض البيوتات التجارية الأرمنية في نشاط البلاد الاقتصادي بشكل ملموس حتى أن جون آشر الذي زار الموصل في منتصف القرن التاسع عشر ذكر أن معظم تجار المدينة من الأرمن الذين

---

[16] نيبور، *مشاهدات نيبور في رحلته من البصرة إلى الحلة سنة 1765م*، ترجمة سعاد هادي العمري، بغداد، 1955م، ص 113; عبد السلام رؤوف، ص 330.

[17] *Encyclopedia Britannica*, vol. 2, p. 337.

[18] *رحلة دوبريه إلى العراق (1807 – 1809م)*، ترجمه عن الفرنسية بطرس حداد ب. د.، ط1، بيت الوراق للنشر، بغداد، 2011م، ص 71.

يظهر أن مقدرتهم في التجارة قد جعلتهم ينتشرون في أنحاء الشرق حتى في أبعد القرى وأوعرها طرقا.[19]

آل جقماقجيان في القرن العشرين

وبذلك أخذ نشاط أسرة جقماقجيان في الزيادة المطردة في الموصل. وفي مطلع القرن العشرين نجد ظهور لعدد من أفراد هذه الأسرة على الساحة السياسية والاجتماعية والاقتصادية. وقد اشتهر عميد الأسرة ميناس جقماقجيان في أوائل القرن العشرين، وكان ميسور الحال، فقد امتلك عدة مزارع، وقد اشتهر بكونه كان فارسا مقداما ورجلا صادق القول والعمل، وقد احترمه أهل الموصل كثيرا، وكانت له علاقاته القوية مع أعيانها وكل رجالاتها. وقد لعب دوراً كبيراً في حماية الأرمن المهاجرين على أثر المذابح التركية، وتأمين سلامتهم وتوطينهم والحفاظ على أعراضهم.

أما اخوه سركيس افندي جقماقجيان، فكان يحتل نفس المكانة في النفوس... وهو أول مختار أرمني في الموصل حيث قام بجمع العوائل المهجّرة من تركيا والتي

[19] *Encyclopedia Britannica*, vol. 2, ص 237.

نزحت إلى الموصل، وكان راعي شؤون الطائفة الارمنية آنذاك (1915) ويعود اليه الفضل والدور الكبير في لمّ شتات المهجّرين الأرمن إلى العراق آنذاك.

وبذلك يتبين لنا الدور الكبير الذي قام به سركيس أفندي للنهوض بالمجتمع الأرمني في الموصل، فكان من المؤسسين لكنيسة الأرمن في الموصل، وقد أكد الأب أراكيل كاسباريان راعي الكنيسة الأرمنية في الموصل أن هذه الكنيسة بنيت عام 1857 بفضل جهود عائلتين عريقيتين هما عائلتي سرسم وجقماقجيان اللذان تشاركا بشراء قطعة ارض صغيرة ليتم بناء الكنيسة عليها وجاء بناء الكنيسة بعد ان وجدوا الارمن أنهم في تزايد ملحوظ وحاجتهم للكنيسة بعد ان كانوا يتموا طقوسهم في كنيسة مار توما للسريان الارثوذكس في ذلك الوقت. كما ان التزايد كان طبيعيا من خلال توافد العائلات الارمنية لوجود هذه المنطقة من المناطق المستقرة نسبيا حيث نجد ان ما بين عامي 1880وعام 1890 هنالك في الموصل الكثير من العوائل الارمنية والتي تزايدت فيما بعد ان تعرض الارمن لمذابح كبيرة خلال الحرب العالمية الأولى حيث حصدت تلك المذابح أرواح اكثر من مليون والنصف مليون ارمني فضلا عن ان المذبحة لم تستثني احدا من ابناء شعب السريان والكلدان ممن زهقت أرواحهم في تلك المذابح المعروفة.[20]

وتروي السيدة دكرانوهي طوقاتليان بأن ولدها سركيس افندي التقى الحاكم البريطاني، فتأثر الاخير بفكره وعقليته ومنطقه، فأعطاه ورقة تمنحه صلاحية الدخول الى أي بيت في الموصل لاخراج كل الصبايا الصغيرات والاطفال الصغار من الأرمن، ووضعهم في دار للايتام بناها خصيصا لعيشهم تحت اشرافه. لقد كان عمله مشرفا واخلاقيا لحماية اعراض أهل ملته وانقاذ الاطفال الارمن وخصوصا من البنات والصبايا.

انجب ميناس اربعة ابناء رحلوا جميعاً، وهم الدكاترة حنا وسعدون وبدريك (وكانوا قد اختصوا بطب الاسنان) اما ولده الاصغر جوزيف فقد عمل مديراً للتوزيع في شركة نفط العراق لثلاثين سنة، ثم رجع الى الموصل ليدير شؤون مزارعه، وكان قد اقترح توزيع أراض من أملاكه على موظفي الشركة لغرض بناء بيوت سكنية في مجمع سكني، ولكن قوبل مشروعه بالرفض من قبل الحكومة العراقية.

كان المرحوم حنا جقماقجيان يتميز بقدراته النادرة في معرفة الخيول العربية واصولها وله فراسته في معرفة قدراتها ومدى سرعتها اشتهر بعلم الفروسية والخيول وارثاً هذه الخصال عن والده ميناس. وكان العراقيون يطلبون منه ان يكون رجل *الهاندي كاب* اي رجل الاوزان في السباقات لكثرة خبرته بالخيول وتولعه بها، فكان يلبي مطالبهم من دون أي مقابل... وهناك حادثة تحكى الى اليوم في مجالس الاصدقاء يذكروها... كيف عرف حنا افندي مهرة درة شمر في احد معارض المهر عند احد

---

[20] سامر إلياس سعيد، "عنكاوا كوم تزور كنيسة الأرمن الارثوذكس في مدينة الموصل للأرمن تاريخ مميز في المدينة وبصماتهم، 2011/8/7م."
http://www.ankawa.com/forum/index.php?topic=526324.0

القبائل العربية خارج الموصل، ويقال انه يعرف المهرة او الحصان ويؤصله من مجرد معاينته له.

اما اخوه الدكتور بدريك، فقد اختير رئيساً للطائفة الارمنية لسنوات طويلة.

أما اليوم

وفي اواخر القرن العشرين ومع تردي الاوضاع الاجتماعية والامنية والاقتصادية والسياسية في العراق وخاصة اثر التدخل الامريكي العسكري في العراق وانتشار الفوضى والعنف وقيام الاسلام المتشدد (بما يسمى داعش – الدولة الاسلامية للعراق والشام...) وسيطرتها على شمال غربي العراق وخاصة الكركوك والموصل والحدود السورية-العراقة تشرد عدد كبير من ابناء الموصل وبينهم الارمن.

ومثل معظم سكان اهل الموصل لقد تشرد ابناءعائلة جقماقجيان اليوم في شتات العالم. يقول احدهم: "والى يومنا هذا نحن احفادهم (اي احفاد الموصل - و.م.) ولكننا اصبحنا غرباء في بلد خدمناه في كل الازمنة واخرها انني دافعت جندياً عن العراق 13 سنة جنبا الى جنب مع اخوتي العراقيين في خندق واحد... واليوم اصبحنا نحن الغير مرغوب فينا - !"[21]

The Chakmakjians of Mosul (18th-20th Centuries)
(Summary)

Wafa Mahmoud Abd El Halim
drwaffaabutaleb@yahoo.com

Iraqi Armenians take pride in their renowned co-nationals who have made immense contributions to Iraq in different fields. Among these families the Chakmakjians of Mosul are singled out for their over-three-hundred-year roots in the country. The founder of the family, Hanna, was a gunsmith from Siirt who was called in by the local *vali*, Huseyn Basha AlJaliliy, to help the defenders against the siege of Nadir Shah in 1741-1743. After the success of the defenders Hanna settled in Mosul upon the request of the *vali*. He made his living by trading rugs, horses and wood.

The paper highlights aspects of the family's history till the early 20th century, focuses on the famous farmer Minas Chakmakjian, his brother Sarkis and grandson Joseph and others who served the Iraqi state honestly and diligently.

The paper notes that the Jakmajian family, currently dispersed all over the world, reflects the fate of prominent Iraqi Armenians and their families who settled in Iraq, made it their homeland, shared with the native Iraqis the good and the bad of Iraq's fate but were forcefully pushed out of the country.

[21] http://elaph.com/Web/opinion/2010/10/604269.html#sthash.L3kcUfHt.dpuf

Ottoman Rule and Genocide in Mosul Province

Hilmar Kaiser
hilmar.kaiser@freenet.de

Mosul province is a neglected region as far as the history of the Armenian Genocide is concerned. This study seeks to provide an account for the period from 1914 to 1918. Like in many other Ottoman provinces, society in Mosul province was very diverse. In no way did it resemble the ethnically homogenous Turkish society that members of the ruling Committee of Union and Progress (CUP) dreamed of. On the contrary, Mosul province formed an integral part of what was and is commonly known internationally and among locals as Arabia and Kurdistan. Overall, Ottoman rule was weak and based on military deployments, not popular support. As an ideology Turkish nationalism played hardly any role outside administrative circles. Islamism, however, was a factor the CUP could use to mobilize people as long as it would reward followers handsomely. By 1914, many Kurds, Nestorians, Arabs and Yezidis no longer saw their future in continued Ottoman Turkish dominance and sought alternatives. Consequently, the province became a battleground of competing political aspirations and shifting alliances.

With the start of deportations and the Armenian Genocide in May 1915, the Ottoman government added a sizeable but still limited number of destitute Armenian deportees to the volatile social mixture in the province. The experiences of Armenians within the province differed significantly depending on whether they had come into contact with local relief networks, managed to escape to Yezidi villages or sought refuge in the mountains of Hakkari. Often, these survivors shared the experiences of their host communities. Thus, an account of the Armenian Genocide cannot ignore the struggle of the Nestorians, as members of the Assyrian Church of the East are called throughout the study. The Nestorian experience is inseparably linked to the activities of Kurdish tribes. In sum, an extensive discussion of the anti-Nestorian campaign and Kurdish involvement forms a key element of this study.[1]

Following the Ottoman defeat at Van in May 1915, Hakkari, the southern district of Van province, was effectively run by Mosul province. In recent years, the destruction of the Nestorian homeland in the Hakkari Mountains has been interpreted within the context of overall Ottoman population policies.[2] Recent

[1] I am indebted to Anna Ohannesian-Charpin, Antranig Dakessian, Mihran Minassian and many more friends in Yerevan for their support while writing this study.

[2] Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanlar İskan Politikasi (1912-1918)* (Istanbul, İletişim Yayinlari, 2001), 65; Idem, *Modern Türkiye'nin Şifresi. İttihat ve Terakki'nin*

findings, however, show that anti-Nestorian policies were also initiated and put forward by local officials and operatives of the ruling CUP.[3] In the summer of 1915, Mosul Governor Khaidar Bey planned and led the assault on the Nestorians. His reports provide insights into the objectives of the campaign and its ferocity. At the same time, the attack was inseparably linked with the governor's Kurdish policies. Kurdish tribesmen made up the vast majority of the forces the Ottomans deployed against the Nestorians and also against the Russian army on the Persian front. Already in 1914, Ottoman forces had taken the war to Persian Azerbaijan, where they committed massacres against Christian communities and those Persians who opposed them. The operations aimed at establishing lasting Ottoman control over the region.[4]

The Russians, for their part, tried using Kurdish tribes as well against their Ottoman enemies. They provided assistance to Kurdish nationalist leaders but with very mixed results. Still, Russian forces were far superior to their Ottoman adversaries. A series of Ottoman defeats on the Persian front triggered a wave of Kurdish refugees in 1916. Accommodating and provisioning the refugees turned into a humanitarian disaster that easily equaled the misery of Armenian deportees in Mosul province. At times, the Kurdish experience has been viewed as just another example of Ottoman government policies aimed at assimilating the Kurds. A review of the extant documentation, however, will show that the provincial authorities followed a different agenda and opposed central government plans. Moreover, the Kurdish role in the Nestorian campaign demonstrates that Kurdish tribesmen and elites were not simply tools of the Ottoman government but in massacring their neighbors they pursued their own interests.

The activities of one Kurdish community, the Yezidis or 'Ezidis of Mount Sinjar, differed decidedly from those of their Sunni cousins. The people of

---

Etnisite Mühendisliği (1913-1918), Istanbul, İletişim Yayinlari, 2008, p. 352; David Gaunt, *Massacres, Resistance, Protectors: Muslim-Christian Relations in Eastern Anatolia During World War 1*, Piscataway, NJ, Gorgias Press, 2006, p. 128; Taner Akçam, *'Ermeni Meselesi Hallolunmuştur'. Osmanli Belgelerine Göre Savaş Yillarinda Ermenilere Yönelik Politikalar,* Istanbul, İletişim Yayinlari, 2008, p. 56.

[3] Hilmar Kaiser, "Requiem for a Thug: *Aintabli* Abdulkadir and the Special Organization," in *End of the Ottomans: The Genocide of 1915 and the Politics of Turkish Nationalism,* Hans-Lukas Kieser, Margaret L. Anderson, Seyhan Bayraktar, Thomas Schmutz (eds.), London, I. B. Tauris, 2019, p. 76.

[4] In a manual for the occupying forces, the Ottoman Ministry of Interior gave instructions on how to maintain a semblance of Persian sovereignty in the Ottoman occupied areas. The carefully thought through policy did, however, not account for Russian counter measures. Dâhiliye Nezâreti (hereafter: DH), Şifre Kalemi (hereafter: ŞFR) 48-229, DH to Van, Dec. 31, 1914; 48-236, DH to Mosul, Dec. 31, 1914.

Sinjar offered refuge to destitute Armenian deportees and shared with them their limited resources. Moreover, they protected the newcomers from Ottoman attacks while risking and also sacrificing their own lives. Mount Sinjar was one of the very few pockets within Ottoman controlled territory, aside from Dersim and the Tur Abdin, where Armenian deportees could seek shelter.

Accounts of the Armenian Genocide often refer to a particular province as a case illustrating patterns of Ottoman policies. Circular orders dispatched to a number of provinces suggest a uniformity of policies; however, this needs to be established through case studies rather than taken as a given. While Raymond Kévorkian devoted some limited space to Mosul in his comprehensive study of the Armenian Genocide, he nevertheless tried to highlight specifics such as the exile of Patriarch Zaven Der Yeghiayan. Moreover, his study stands in the tradition of the more regionally-oriented approach that was followed by the Armenian Patriarchate of Constantinople in the immediate post-war years, which set out to document the Armenian Genocide and bring perpetrators to justice. Thus, the present study will follow a regional approach and discuss how far Ottoman central government policies were implemented in the province.[5]

In 1915, the Ottoman government designated Mosul province as one of the so-called 'destination areas' for Armenian deportees. Yet, for reasons discussed below the region never became a major destination. Most Armenian deportees perished before they reached the boundaries of Mosul province. In Mosul province, famine and diseases awaited the survivors. They remained, however, by and large safe from massacre. Far from being an executioner, governor Khaidar Bey opposed the genocidal policies of his superiors targeting Armenians. Like in the case of the Kurdish tribesmen, he had his own agenda and enough power to implement it. The comparably small number of deportees doubtlessly facilitated such an approach. He assisted, as we will see, Armenian government officials, like Mihran Boyadjian and Kevork Astardjian, and the small Armenian community. Moreover, local Arab notables regularly joined in the relief effort for Armenians. Similarly, Alevite villagers in the Kirkuk area showed compassion and helped many deportees. In general, however, the role of the Arab communities as well as that of Turkmens and Kurdish villagers has been somewhat neglected in this study. Consequently, it should be seen as a step towards a history of Armenian deportees in Mosul province. Nevertheless, the case of Mosul province provides fresh insights into regional resistance

[5] Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide. A Complete History*, London-New York, I. B. Tauris, 2011, pp. 652-654; Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Providence, RI, Berghahn Books, 1995; Taner Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity. The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 2012.

against Ottoman central government policies and the initiatives taken by Armenians themselves in the face of genocide.

OTTOMAN KURDS AND THE WAR EFFORT

In 1914 Ottoman rule over Kurdish inhabited regions faced serious challenges from Kurdish nationalists. For several years, members of the Bedirkhan clan had put forward claims for rule over their ancestral region in the Bohtan and Djezire areas, which bordered Mosul province in the northwest. Further to the east, in the Hakkari highlands the family of the Sheikhs of Nehri, a religious center close to the Persian border, was split between members supported by the CUP and Sayyid Taha, who sought to establish his dominance among the Kurdish tribes. In general, the Ottoman government lacked resources to maintain an effective administrative network and military control over these remote mountain areas. Thus, it countered Kurdish aspirations with a divide-and-rule strategy, coopting suitable Kurdish leaders while eliminating others when possible. Since the 1890s, the question of Armenian Reforms had further complicated the situation as many Kurdish tribes had illegally seized Armenian properties. The prospect of returning houses and fields to their rightful owners added to Kurdish discontent with the central authorities. Increased taxation and the fear of Armenian political representation under European control also added to the tensions. Similarly, Ottoman strategists were worried about the role of the Nestorian tribes in Hakkari, who were believed to be welcoming Russian overtures. It was therefore hardly surprising that Kurdish leaders, too, on both sides of the Ottoman-Persian border considered Russian support as a viable option to further their own goals. In March 1914, rebellions in Bitlis province were linked to Abdurrezzak, Kamil Bedirkhan and Sayyid Taha while further south the Barzan Sheikh, Abdulselam, headed a second movement. At Khoy he met with Russian officers and officials. In cooperation with Simko Agha of the Shekak tribe he was to incite Kurdish tribes along the border.[6] The combined Kurdish efforts failed. The Ottoman authorities executed the Barzani leader while planning to dispatch his followers to the front in Basra province. While this measure would have removed some potential troublemakers from the province, one is left to wonder why the men

[6] DH.ŞFR 44-127, Ali Munif to Van, Mosul, Erzurum, Aug. 29, 1914. For an account of Sheikh Abdulselam's movement from a point of view close to that of the Barzani clan, see: Yaşar Kaplan, "The Revolution of Sheikh Ebdusselam Barzani (1908- 1914)" (Şoreşa Şêx Ebdusselam Barzanî (1908- 1914)) *Humanities Journal of University of Zakho,* 2018:6, pp. 358-71. For an interpretation from a person close to the Sheikhs of Nehri, see Basile Nikitine, "Les Kurdes Racontés par Eux-mêmes," *L'Asie Française*, 1925:231, pp. 148-55.

would fight for their enemies.[7] Meanwhile, the Bedirkhanis and their other allies continued their struggle from bases in Persian Azerbaijan.

The alliance showed cracks, however.[8] In July 1914, Ottoman consular staff were in touch with Sayyid Taha. The latter was willing to change sides on condition that the Ottoman government would pardon him and return seized lands to him. In short, he hoped to be fully reestablished at his old residence and play a political role as well. The Kurdish leader claimed that his problems with the Ottoman government had been caused by a conflict with his uncle and CUP-protégé Sayyid Abduldakir and Hakkari District Governor Djevded Bey. They had been the reason for his flight to Persia. Armed clashes with Ottoman security forces that had cost the lives of 42 of his followers, including women, had been misunderstandings. Sayyid Taha indicated that he could be instrumental in the defection from the Russian side of other Kurdish leaders, including Abdurrezzak Bedirkhan. The Ottoman government agreed to Sayyid Taha's return while remaining vague about his further demands. For their part, the Russians had been keeping the Kurdish leader under surveillance. Once they had sufficient doubts about their ally's allegiances they decided to deport him to Russian territory. Learning of the scheme, Sayyid Taha fled to the Ottoman consulate at Tabriz. The consular staff was, however, unable to secure his safe transfer to the Ottoman border. Russian security forces seized the man and interned him in Russia.[9]

Diplomacy and promises were, however, not the only tools the Ottoman government employed in its dealings with recalcitrant Kurdish leaders. If promises did not work, Ottoman agents, including operatives of the so-called "Special Organization", set to work. They waged an undercover war on both sides of the border, assassinating Kurdish opponents and trying to check Russian advances. In August 1914, the start of hostilities in Europe had immediate repercussions. Ottoman authorities closely monitored Russian troop movements in Persian territory. Next, the CUP decided to intensify operations in Azerbaijan and confront the Russians and their local allies. The goal was to prepare the ground for an attack on Russian Transcaucasia through Persian

---

[7] DH.ŞFR 455-105, Suleiman Nazif to DH, Mosul, Dec. 27, 1914.

[8] DH.ŞFR 437-59, Tahsin to DH, Van, Aug. 17, 1914; Ridvan Ayaydin, *Birinci Dünya Savaşi'nda Osmanli Devleti'nin İran'da Cihad-i Ekber Faaliyetleri* (Ph.D. Istanbul Üniversitesi 2016), 74-77.

[9] DH.ŞFR 437-59, Tahsin to DH, Van, Aug. 17, 1914. Ridvan Ayaydin, *Birinci Dünya Savaşi'nda Osmanli Devleti'nin İran'da Cihad-i Ekber Faaliyetleri* (Ph.D. Istanbul Üniversitesi 2016), pp. 74-77. For a discussion of Sayyid Taha's career and his background see, Martin Van Bruinessen, "The Sâdatê Nehrî or Gîlânîzâde of Central Kurdistan," *Journal of the History of Sufism* 1-2 (2000), pp. 79-91.

territory. For their part, the Russians used their Kurdish allies to undermine Ottoman control of their border provinces.[10]

Once open hostilities with Russia had commenced on October 29, 1914, the Russians moved quickly against Ottoman intelligence operatives in Urmia, hanging twelve men and triggering the flight of Ottoman consular staff in the wider area.[11] In the following weeks, the Ottoman assault on Persia gained some momentum, but it lacked coordination and resources. A mixed force of a few regular units, volunteers, and Kurdish tribal elements marched on Urmia, committing atrocities against civilians, particularly Armenians and Nestorians. The invaders were, however, ill-prepared to confront regular Russian units. Within weeks, Russian troops repelled the marauders and took the fight into Ottoman territory. The advance also opened up routes to the Nestorian highland districts. Thus, Ottoman commanders feared that the mountain dwellers might join the Russian side and proposed the wholesale deportation of the Nestorians to areas in the west of the empire. Given the military circumstances, the winter season, and the general lack of provisions, the proposal was absolutely unrealistic and more likely a thinly veiled suggestion to eradicate the Nestorian population. After all, the commanders had just overseen the murder of Nestorians on the Urmia plain.[12]

In late December 1914, the military setbacks in Southern Iraq led to a reshuffle of governors. Military officials saw to it that Basra governor Reshid Bey would be transferred to Mosul as the latter place had less military importance. For his part, Mosul governor Suleiman Nazif Bey would take over Baghdad.[13] However, Khalil Bey, the commander of an expeditionary force destined for Azerbaijan saw to it that Reshid Bey was removed from Mosul. Instead, Khaidar Bey became Acting Governor. His principal task was to secure military supplies. Khaidar was an Albanian and career official who had served in the Balkans, at the Ministry of Interior, but primarily he had been appointed to positions in Van province. Having been sub-district governor of Julamérik, Adildjevas, Gevar, and Shadakh, he knew the remotest areas of the province and their inhabitants. Khaidar Bey was experienced in dealing with Kurdish and Nestorian tribes as well as with Armenians. He spoke Albanian, Arabic, Persian, French, and Slavic languages and also some Kurdish. Importantly, he was also

---

[10] DH.ŞFR 435-87, Suleiman Nazif to DH, Mosul, Aug. 6, 1914; 436-59; Suleiman Nazif to DH, Mosul, Aug. 10, 1914; 45-242, Talaat to Van, Mosul, Oct. 11, 1914; Hilmar Kaiser, "Tahsin Uzer: Talaat's Man in the East," in *Ottomans*, pp. 93-115; Idem, "Thug", ibid., pp. 67-80.

[11] DH.ŞFR 447-57, Suleiman Nazif to DH, Mosul, Nov. 9, 1914.

[12] Kaiser, "Thug", p. 76.

[13] DH.ŞFR 456-3, Reshid to Ministry of Interior, Baghdad, Dec. 29, 1914.

familiar with the terrain as few Ottoman officials were.[14] Although Khaidar Bey did his best, he could not provide sufficient supplies at Revanduz, and the advance of Khalil Bey's force into Persia and against Urmia could not proceed. As Van lacked provisions, the entire operation depended on Mosul and its resources.[15]

Meanwhile the situation in Van province was deteriorating. Together with Special Organization units and Kurdish tribesmen, Van Governor Djevded Bey had been operating along the Persian border and had suffered serious setbacks. Although Armenians had remained loyal and had not taken advantage of the situation to rebel, Djevded Bey insisted that Armenians were planning a massacre of all Muslims. Thus, he pushed for the killing of Armenian leaders and a total war on the Ottoman Armenian population. Cases of armed Armenian resistance had been provoked by Djevded Bey's security forces, who tried to eliminate small Armenian self-defense groups that had been organized throughout the province. His campaign against Armenians was based more on his ideological convictions than on an analysis of the situation on the ground. He failed to take into account that Kurdish desertion and resistance to the government was of a considerably larger dimension than Armenian disobedience. While Armenian leaders tried to cooperate with the government and deescalate the situation, Kurds in Hakkari district in the south of the province, including Shemdinan, a small village of 150 houses, and the surrounding sub-district, the home of Sayyid Taha, had deserted wholesale. About 500 Kurds had blocked roads and had threatened local officials and gendarmes. During clashes with local security forces and reinforcements from Mosul, one Kurd was killed. The authorities lacked, however, sufficient forces to bring the Kurds fully under control and anticipated more trouble.[16] Khaidar Bey assigned the governor of Amadia to deal with the problem. Some tribal

---

[14] Haydar Hilmi [Vaner] was born in 1873 in today's Montenegro. Çankaya, *Mülkiye*, 814-815, no. 698; Mustafa Sari,"Milli Mücadele Başlarinda Bir Devlet Adami: Van Valisi Haydar (Vaner) Bey" *History Studies* 4,1 (2012), pp. 450-451; DH.ŞFR 462-38, Khalil to DH, Khizan, Feb. 21/22, 1915; Kevork Astardjian, *A Retrospective View on a Ninety-Year-Long Life of Struggle* (*Յետադարձ Ակնարկ Կեանքի Մը Դայքարի Իննսուն Տարիներու Վրայ*), Beirut, Sevan, 1975, p. 26; Nathalie Clayer, "The Albanian Students of the Mekteb-i Mülkiye. Social Networks and Trends of Thought" *Late Ottoman Society. The Intellectual Legacy,* ed. by Elisabeth Özdalga, London, Routledge, 2005, pp. 340-341.

[15] DH.ŞFR 467-41, Khalil to DH, Rayet, Apr. 8, 1915.

[16] DH.ŞFR 463-104, Shefik to DH, Van, Mar. 5, 1915; 494-61, Khaidar to DH, Mosul, Oct. 23, 1915.

leaders gave assurances of their loyalty. Probably, the change of heart was in part due to dramatic changes in the overall situation.[17]

THE DESTRUCTION OF THE NESTORIAN TRIBES

The Ottoman authorities had been watching the Nestorians of Hakkari for quite some time. The presence of British missionaries before the war was seen as an effort to instigate trouble against the government.[18] More important were connections with Russian officers who served as consuls in Persia. In particular, the activities of Agha Petros, a Nestorian who served as a Russian honorary consul, were a thorn in Ottoman eyes. The Ottoman authorities considered him a bandit and spy who was inciting Kurds against the government. Petros had even secured the escape of Abdurrezzak Bedirkhan from Ottoman detention. In June 1914, he was touring the Nestorian settlements in Hakkari district, when Constantinople demanded that he should be dealt with right away and, if possible, removed. In June 1914, the central government requested detailed information on the Nestorian tribes such as their numbers, location, social conditions and political orientation. Moreover, suggestions for future measures were needed.[19] Ottoman concerns were, however, exaggerated as Nestorians did not take advantage of the start of hostilities in November 1914 along the nearby Persian border.[20]

The winter season precluded large-scale operations in the high mountains. With the coming of spring and the opening of the first mountain passes, things changed. On May 5, 1915, Khaidar Bey reported that Nestorians of the Tiari tribe had attacked and massacred Muslim villagers. It was alleged the Nestorians were about to join the Armenians defending themselves at Van. Some local government offices and gendarmerie posts were under siege, but the Van provincial authorities were unable to dispatch troops to the area, and it was likely that the Armenians and Nestorians would join forces. Thus, Khaidar Bey dispatched the governor of Amadia and Kurdish tribes to face the Tiari, promising that the irregulars would not commit rapes and plunder. The fact alone that the latter had to be mentioned belied the statement itself.[21] More

---

[17] DH.ŞFR 471-122, Khaidar to DH, Mosul, May 19, 1915.

[18] DH.ŞFR 446-31, Suleiman Nazif to DH, Mosul, Nov. 2, 1914.

[19] DH.ŞFR 42-44, Ali Munif to Mosul, Van, Erzurum, June 16, 1914; 42-263, Ali Munif to Mosul, July 12, 1914.

[20] DH.ŞFR 46-50, Talaat to Van, Oct. 21, 1914; 450-132, Djevdet to DH, Van, Nov. 26/28, 1914.

[21] DH.ŞFR 469-123, Khaidar to DH, Mosul, May 5, 1915. Russian military captured some documents from Kurdish tribes. The call on the tribes to join Khaidar Bey's campaign had been labelled as a call for a 'Holy War.' The government provided Kurdish raiders with weapons, ammunition, clothing, and food (Basile Nikitine, "La Question des

Nestorian tribes were, however, joining the uprising. Two weeks later, Khaidar Bey reported that an estimated 5000 tribesmen were taking part in the rebellion and were attacking Muslim villages. Given the danger that they might join the Russians, Khaidar Bey argued that the time had come to solve the problem. He needed two pieces of fast firing mountain artillery and two machine guns. For the time being, the Mosul authorities were occupied with trying to establish communications with retreating Ottoman units under the command of Van governor Djevded Bey and Khalil Bey's expeditionary force that was retreating from Persia. Khaidar Bey hoped that the troops would march on Van, but they needed supplies from Mosul.[22]

Mehmet Shefik Bey, the governor of Gevar sub-district in Hakkari, gave a chilling account of Khalil Bey's exploits upon re-entering Ottoman territory. Shefik Bey had left his post on official business in April 1915. Upon his return to his post on 25 May he saw that almost all Armenians in the area had been killed. Of the entire Christian population of 15,000 only 2500 women and children were left. All men had been butchered by Ottoman army units, irregulars, and Kurdish tribesmen. A Venezuelan mercenary fighting alongside the Ottoman forces recalled that the gendarmes had been former criminals, and officers regularly executed some of these cut-throats for disobedience. Shefik Bey stressed that the Christians of his jurisdiction had been peaceful and supporting the war effort unlike the local Kurdish population. He had no knowledge of political or clandestine activities. Under the influence of alcohol, Omer Nadji Bey, a Special Organization leader, had explained to the sub-district governor that the massacre had been part of the CUP's Pan-Turanian policy, which aimed at eliminating non-Turkish and non-Muslim communities. In June 1915, Shefik Bey transferred to his new post at Shemdinan, South of Gevar. He took with him 200, mostly Christian and some Jewish families. At Shemdinan he replaced Captain Avni Bey, who had temporarily run the affairs of that sub-district. Khaidar Bey had removed the officer for 'some unnecessary violence' and abuses. On arrival, Shefik Bey found that of the entire Christian population of the sub-district only 200 families had been left. Later, he saw that Khalil Bey had massacred all Christians in Revanduz and its surroundings. Shefik Bey evacuated a total of 400 families to Akra in May 1916, when he had to give up his post in face of a Russian advance.[23]

Assyriens", *Seances et Travaux de l'Académie Diplomatique Internationale,* 1937:11, p. 34.

[22] DH.ŞFR 471-125, Khaidar to DH, Mosul, May 19/20, 1915; 472-4, Khaidar to DH, Mosul, May 21, 1915.

[23] Mehmed Şefik [Işik] Bey, the sub-district governor, was a Circassian and opponent of the CUP. British National Archives, Foreign Office (FO) 371/6500/132/3557, Basri Bey, no. 2801, enclosure in, Rumbold to Curzon, Constantinople, Mar. 16, 1921, N.

Ottoman reports did not mention these massacres. Instead, Ottoman agents reported in May 1915 that Armenians and Nestorians were massacring Muslims in the Urmia region and, combined with the Russian advance, triggering a mass flight to the mountains. The Ottoman authorities did their best to keep the military setback secret and prevent a mass flight by Kurdish tribes from within the province. Officials, notables and Muslim religious leaders spread counterpropaganda. But this was all that could be done for the moment as Khaidar Bey had no troops available other than some Kurdish tribesmen. The Nestorians were preparing to join the Russians, and their leader, Mar Shimun, had already established communications with the advancing enemy. In response, Khaidar Bey mobilized more Kurdish tribesmen and was going to lead the attack. The tribesmen were to advance first from several directions against the Tiaris. Having enlisted dozens of tribes, the governor anticipated the total cleansing of the Tiari area, which would be followed by the defeat of the other Nestorian tribes. No regular troops were needed. Only two pieces of artillery to facilitate operations were requested. Khaidar Bey considered the Kurdish Miran tribe as a group of cowardly bandits who had no military value. They were, however, still good enough to attack Armenian villages in Shadakh and Norduz, which might assist Khalil Bey's operations against Van. In short, Khaidar Bey had not only sanctioned Kurdish attacks against Armenian and Nestorian villages but also planned a scorched earth policy, which would inevitably lead to massive losses of civilian life.[24]

The Ottoman offensive to retake Van did not materialize. The defeated Van governor, Djevded Bey, joined Khalil Bey at Bashkale. Abandoning their positions, the combined forces retreated through the central Kurdish mountain range to Siirt, all the while pursued by Russian units. The Russians took Bashkale and advanced towards Shemdinan, setting off a general flight of Kurdish tribes. Before the war, Khalil Bey had made a name for himself for hunting down Kurdish bandits in Van province. One of the latter, a companion of the late bandit Mir Mehe, had escaped. Now Khalil Bey needed the man and recruited him. The man had been condemned to death, but the promise of a pardon turned him into a savior of Ottoman soldiers. This bandit guided the troops through the mountains to Siirt. The population of that area joined in the flight and moved west as well. Some Kurdish leaders, with about 200 households, made their way to Zakho. The Van authorities were grateful for

277/1983/24. Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Seref Kitabi) vols. 3-4*, Ankara, Mars Matbaasi, 1968-1969, 1073, No. 969; DH.ŞFR 490-131, Khaidar to DH, Tal, Sept. 26, 1915.

[24] DH.ŞFR 472-87, Khaidar to DH, Mosul, May 25/26, 1915; 473-17, Khaidar to DH, Mosul, May 30, 1915.

their services and demanded government subsidies for their allies. The Mosul authorities proposed using for the Kurds funds that had been earmarked for Armenian deportees. The Ministry of Interior, however, transferred 5000 LT (Ottoman Pounds) for the settlement of the people in Bitlis and Diarbekir provinces. The Kurdish flight showed that efforts to keep the Ottoman defeat secret had failed miserably. Closer to Mosul, the operation against the Tiari Nestorians had still not produced the desired results. A Russian move into Mosul province seemed possible, and officials suggested the arming of the Muslim population to meet the Russians and Nestorians. Khaidar Bey urged the necessity of subduing the Nestorians before they could connect with the Russians. Thus, the prompt delivery of artillery and a further mobilization of Kurdish tribes would be imperative. Persian Kurdish tribes could be called on to attack from the East. Tellingly, Khaidar Bey predicted that the tribes were only interested in plunder and, thus, would abandon areas once pillaging was over. As this would facilitate a Russian advance, regular troops were needed to take over and secure the ruined land. Even worse, Armenian volunteers and Russian soldiers had allegedly been seen among Nestorians who had raided Muslim villages in Amadia district. As a first countermeasure, Khaidar Bey now ordered the arming of the Muslim population and the dispatching of 80 gendarmes to Amadia. He was to follow with 120 men.[25] Meanwhile, Mar Shimun had sent a message to German Consul Walter Holstein at Mosul warning about Kurdish plans for a general massacre of Christians in Amadia and Hakkari. After having verified the information of the Kurdish advance with Khaidar Bey, the consul warned his embassy about the imminent danger. The fears became more pressing when rumors spread that Kurds had taken Sautchbulak and killed 3000 Armenians and Russians in the city. The rumor was false and probably designed to promote Kurdish willingness to enlist for the upcoming operations, along with a promise of prospective plunder.[26]

Meanwhile, Khalil Bey and his defeated forces had reached Siirt, where they organized a massacre of the Christian population just as they had done all along their way from Revanduz to Persia and on to Siirt. At Siirt they met a

---

[25] DH.ŞFR 473-98, Djevdet to DH, Pervari, June 5, 1915; 474-42, Besim to DH, Mosul, June 5, 1915; 474-43, Khaidar to DH, Kerkuk, June 5, 1915; 475-12, Khaidar to DH, Kerkuk, June 10/11, 1915; 475-12, Khaidar to DH, Kerkuk, June 11,1915; DH.ŞFR 478-37, Besim to DH, Mosul, July 1, 1915; 54-283, Ali Munif to Mosul province, July 3, 1915; Rafael de Nogales, *Four Years Beneath the Crescent*, (New York: Scribner's Sons, 1926), pp. 110, 114-115, 118; İbrahim Arvas, "Tarihî Hakikatler. Eski Van Mebusu İbrahim Arvas'in Hâtirâti," *Yeni İstiklal*, April 14, 1965.

[26] Auswärtiges Amt, Politisches Archiv (hereafter: AA-PA), Konstantinopel 168, J. No. 3064, Holstein to Embassy, Mosul, May 18, 1915; 169, J. No. 3444, Holstein to Embassy, Mosul, June 5, 1915.

detachment under the command of Omer Nadji Bey and the German officer Max Von Scheubner-Richter. The Germans in the group were surprised that Khalil Bey had been transporting bath tubs through the Kurdish mountain range. They concluded that the commander was keeping some Armenian women in his entourage. The officer had a reputation as a drunkard and womanizer, and overall, the Germans saw in him a military amateur. The German commander Erich von Falkenhayn described him in 1917 as a nice, young man who could be a good cavalry lieutenant of the reserves. As a commander he looked more like a character in an opera. The Austro-Hungarian consul in Baghdad blamed the officer for the loss of the city to the British. Other observers concurred, describing Basri Bey, his chief of staff, as Khalil Bey's brain. In November 1915, Khalil Bey and his staff were back in Mosul. One of his officers explained to Consul Holstein that he would slaughter the Armenians in the province upon arrival of his troops. Any German opposition would be in vain. For the time being, Governor Khaidar Bey found it advisable to avoid giving any impression of entertaining close relations with the German official.[27]

On June 18, 1915, Khaidar Bey arrived at Amadia and began to organize the deployment of Kurdish tribes. The local population were abandoning their houses with tribes moving to higher mountain pastures. Others were preparing a massacre of the local Christian population. Two Christian villages had already been raided and plundered. The governor stopped the outrages and put the area under military control. He applauded himself that his arrival had preempted an imminent Nestorian attack. Apparently, one Armenian deserter had been killed, which was seen as proof that Armenian militants were supporting the Nestorians. The governor was confident that once he had obtained some artillery, he could not only defeat the Nestorians and Armenians

---

[27] Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, AOK, Evidenzbüro Karton 3501; FO 371/6500/132/3557, Basri Bey, no. 2801, enclosure in, Rumbold to Curzon, Constantinople, Mar. 16, 1921, N. 277/1983/24; AA-PA Konstantinopel 171, J. No. 6350, Holstein to Embassy, Mosul, Nov. 4, 1915; J. No. 6381, Holstein to Embassy, Mosul, Nov. 4, 1915; J. No. 6488, Holstein to Embassy, Mosul, Nov. 10, 1915; Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, AOK, Evidenzbüro Karton 3501; FO 371/6500/132/3557, Basri Bey, no. 2801, enclosure in, Rumbold to Curzon, Constantinople, Mar. 16, 1921, N. 277/1983/24; Paul Leverkuehn, *Posten auf Ewiger Wache. Aus dem Abenteuerlichen Leben des Max von Scheubner-Richter*, Essen, Essener Verlagsanstalt, 1938, pp. 72-73. For an account of Scheubner-Richter's activities during the Armenian Genocide see, Hilmar Kaiser, "Historical Introduction," in Paul Leverkuehn, *A German Officer During the Armenian Genocide. A Biography of Max von Scheubner-Richter*, London, Gomidas Institute, 2008, pp. xxvii-cxxvi; Kévorkian, *Genocide*, p. 340.

but overcome even the Russian troops at Bashkale. Thus, he asked for the appointment of a new district governor for Hakkari. Eleven Christian villages had surrendered to the government already. The governor kept pleading for artillery and regular units before he could set out with 5000 Kurdish tribesmen to attack the Nestorians. As for the refugees who were flocking to Revanduz, funds were urgently needed. For the time being the provincial administration was providing some assistance.[28]

On June 25, 1915, the attack on the Nestorians began in the morning. Two villages, 800 and 1000 houses strong, were overrun and burned to the ground. The inhabitants were fleeing with the Kurdish marauders in pursuit. The number of casualties was not known. Further to the East in the Oramar area, Kurdish tribesmen had torched three villages and killed about 100 Nestorians. More tribes were coming in for plunder, and the entire mountain area was engulfed in fighting, looting, and massacres. More Tiari villages were burned with survivors fleeing to higher altitudes, burning bridges to slow down the enemy advance. By June 30, two army battalions and artillery had finally met up with Khaidar Bey. In charge of the artillery was Colonel Hilmi Abdulkadir Bey. The officer had made a name for himself as a commander of irregulars during the Ottoman attack on Urmia and Tabriz in 1914. He was implicated in massacres and plundering, abilities he was again putting to use against the Nestorians. Once the governor was satisfied that the low-lying areas had been cleansed of Nestorians, he moved northward with his force.[29]

The Nestorian defenders of the river crossings could not stop the Ottoman advance. Within days more villages and their harvests had been burned and the Marsava Monastery, an important religious center, had fallen. Khaidar Bey reported heavy Nestorian losses while suffering negligible casualties. Once the marauders had reached the higher mountain areas, their advance slowed down. Lack of water and adverse terrain prevented swift movements. The artillery also had problems following the troops. Critically, Kurdish tribes were often not following orders as they were more interested in plunder than strategy. For the time being, tribesmen and soldiers would temporarily retreat. Khaidar Bey

---

[28] DH.ŞFR 476-23, Khaidar to DH, Simil, June 18/19, 1915; 476-106, Khaidar to DH, Dushten village, June 22, 1915; 476-107, Khaidar to DH, Dushten village, June 21, 1915; 476-108, Dept. Governor to DH, Mosul, June 21, 1915; 477-4, Khaidar to DH, Mai village, June 24/25, 1915; 477-4, Khaidar to DH, Mai village, June 24/25, 1915; 477-41, Besim to DH, Mosul, June 25, 1915.

[29] DH.ŞFR 477-25, Khaidar to DH, Mai village, June 25, 1915; 477-117, Khaidar to DH, Mai village, June 29, 1915; 478-23, Khaidar to DH, May village, June 28/30 1915; 478-24, Khaidar to DH, Sersebi village, June 30, 1915, 999; FO 371/6500/132/3557, Hilmi Abdulkadir Bey, No. 2789, enclosure in, Rumbold to Curzon, Constantinople, Mar. 16, 1921, N. 277/1983/24.

estimated that about 7000 armed Nestorians, whom he was cutting off from supplies, had remained in the area. To prevent the return of Nestorians to their destroyed places, the governor suggested the settlement of half-nomadic Kurdish tribes in the villages. Two army battalions and artillery could secure the gains made. Reinforcements were also needed as intelligence reports indicated that a Russian force of about 10,000 had left Bashkale to relieve the Nestorians and to turn out Kurdish tribes that had occupied Nestorian villages in the Julamérik area. For the moment, Khaidar Bey halted operations as he badly needed fresh supplies and forces. He deemed that the burning and plundering of the Tiari villages had achieved the primary object of the operation.[30] Van Governor Djevded followed the unfolding events from Bitlis and enthusiastically reported that the Nestorians would be annihilated.[31]

As a second phase of the attack on the Nestorians, Khaidar planned a larger operation that might also include Norduz in the Bohtan region as a target. Such a move would be part of an attempt to retake Van. The army prioritized, however, the destruction of the last intact Nestorian villages in the central Hakkari region. Moreover, Nestorians were, as anticipated, trying to return to their destroyed settlements. Some 40 people had tried to water their paddies but were detected by Ottoman forces, who killed two of them and wounded four others. Tribesmen had also been operating in the area under the sub-district governor of Beytushebab and had occupied strategic places including the residence of Mar Shimun, which they had partly burned. Moreover, they had slaughtered 300 Nestorians and inflicted heavy casualties on other Nestorian tribes before returning to Beytushebab. News that the Russians had left Bashkale precluded any Russian assistance to the beleaguered people in the high mountains. Every day about ten died of hunger. Only the departure of regular units to the front in Southern Iraq slowed preparations as some troops had to be called in from the Persian border to replace the former.[32]

The situation became more complicated when Khaidar Bey learnt that Abdurrezzak Bedirkhan was marching on Siirt, setting off an exodus of civilians from that city. The Kurdish leader was successfully inciting local Kurds against

---

[30] DH.ŞFR 478-57, Khaidar to DH, Rumendik (?) village, July 2/6, 1915; 478-111, Khaidar to DH, Deir Marsava July 6/10, 1915; 479-11, Khaidar to DH, Der Marsava, July 12, 1915; 479-12, Khaidar to DH, Der Marsava, July 7/12, 1915; 479-13, Khaidar to DH, Der Marsava, July 2/6, 1915; 479-86, Khaidar to DH, Dohuk, July 11, 1915.

[31] DH.ŞFR 478-73, Djevdet to Talaat, Bitlis, July 2, 1915.

[32] DH.ŞFR 479-86, Khaidar to DH, Dohuk, July 11, 1915; 480-54, Khaidar to DH, Mosul, July 16/17, 1915; 480-80, Khaidar to DH, Mosul, July 18, 1915; 480-132, Khaidar to DH, Mosul, July 27, 1915; 481-3, Khaidar to DH, Mosul, July 24, 1915; 482-21, Khaidar to DH, Mosul, Aug. 1, 1915; 483-45, Khaidar to DH, Mosul, Aug. 9, 1915; Gaunt, *Massacres*, p. 121.

the Ottoman government, and the Beytushebab tribes were particularly untrustworthy. Khaidar Bey planned punishing the latter as they had plundered Muslim refugees.[33] Near Bashkale the situation was fluid as it was evident that the Russian retreat was only temporary. Thus, the primary object for the Ottomans was to secure Bashkale and defeat the Russians in that area. The move was to assist operations against Van. As Khaidar Bey would again depend heavily on Kurdish support, he needed large sums to win over tribal leaders. Overall, he was confident that he could reestablish the Ottoman administration in the area and would personally escort to Bashkale the new governor, the former district governor of Mardin, Hilmi Bey.[34]

The positive outlook did not last long. The Ottomans' successful operation against Van was quickly undone, and by August 22 Russians were also advancing on Bashkale. Khaidar Bey warned that they would relieve the besieged Nestorians and then burn down Muslim villages. Thus, it was imperative to convince the Nestorians to surrender or, if possible, annihilate them. As money was in short supply, Khaidar Bey felt that he had to improvise. He suggested that Mar Shimun's brother Hormuz, who had been arrested while studying in Constantinople, should be delivered to him to be used as a hostage. The Ministry of Interior complied and sent the young man to the governor. When the Nestorians refused to give in to the blackmail, Khaidar Bey had Hormuz murdered. According to the governor's information, the Russians had pronounced the Nestorian leader the ruler of Julamérik. In other words, Khaidar Bey alleged that the Nestorians were about to set up their own state under Russian suzerainty.[35]

Another member of the campaign was Doctor Astardjian, who joined as the personal physician of Khaidar Bey. In order to protect Astardjian, the governor called his physician 'Bekir Ferid' and presented him to officials and Muslim leaders along the way as a Muslim. At Bamarni village, north of Dohuk, Khaidar Bey conferred with the Naqshbandi Sheikh Bahauddin. As a show of respect, the governor and his officers even kissed the right hand of the Sheikh, who had

---

[33] DH.ŞFR 482-120, Khaidar to DH, Mosul, Aug. 7, 1915; 483-45, Khaidar to DH, Mosul, Aug. 9, 1915; AA-PA Konstantinopel 170, J. No. 4429, Holstein to Embassy, Mosul, July 28, 1915; Sinan Hakan. *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*, Istanbul, İletişim Yayinlari, 2013, pp. 21-22.

[34] DH.ŞFR 483-45, Khaidar to DH, Mosul, Aug. 9, 1915. Hilmi Bey was a determined oppenent of massacres (Hilmar Kaiser, *The Extermination of Armenians in the Diarbekir Region*, Istanbul, Bilgi University Press, 2014, pp. 153, 169, 310-319). For information on Mustafa Hilmi Bey, see, Çankaya, Mülkiye, p. 435, No. 312.

[35] DH.ŞFR 484-140, Khaidar to DH, Mosul, Aug. 22, 1915; 485-65, Khaidar to DH, Mosul, Aug. 25, 1915; Basile Nikitine, "Une Petite Nation Victime de la Guerre: Les Chaldéens," *Revue des Sciences Politiques*, 1921:44, p. 620.

come out with his entourage to greet them. A Chaldean bishop also joined the meeting, indicating that although the Ottomans used Islamist language, the campaign was targeting Nestorians and by extension Armenians but no other Christian communities. Bamarni was also the assembly point for the Kurdish tribesmen. Astardjian recalled that according to Khaidar Bey's estimate, aside from 2000 regular troops, about 15,000 Kurdish tribesmen marched on the Nestorians. At first the strategy to induce Nestorians to surrender seemed to work. On September 11, some Nestorian tribes were reportedly agreeing to lay down their arms. However, after waiting 48 hours in vain, the governor had his soldiers and tribesmen advance on the defenders, who had entrenched themselves around the high peaks. Astardjian reported that most inhabitants had given up their villages, and only a rear guard had been left. Within a day that resistance was overcome, and the raiders plundered and burned down the villages. While only a few Kurdish tribesmen had been wounded, the Nestorians had suffered heavy casualties, attesting to their outdated and far inferior arms. On September 18, the Ottoman force advanced in five columns with crack units leading the attack. The fighting lasted for two days and ended with what Khaidar Bey described as the Nestorians' total defeat. The latter had lost more than 500 men while only fifteen tribesmen had been killed and another twenty wounded. The regular troops had suffered no casualties. At the same time, the Oramar and Artoshi tribes had taken six Nestorian villages and burned them down. In the process, the Kurds had killed 200 Nestorians, captured 20,000 sheep and plundered other property. Another force from the same tribe had occupied eight Nestorians villages while another tribe had taken and plundered more than ten villages. More than 200 Nestorians had been killed, and the rest had fled in the direction of Persia. Kurdish tribes in the Gevar area were trying to block the Nestorians' retreat. Evidently, Khaidar Bey was hoping for the total annihilation of the Nestorians; however, the plan failed.

The Ottomans anticipated a Russian advance for the relief of the Nestorians and decided to evacuate civilians and officials from the Gevar area to Diz, their remaining administrative center in the area near the border. The place had not been destroyed, and Khaidar hoped that the civilians could spend the coming winter there. If available housing was insufficient, the governor planned to place the refugees in nine Nestorian villages in the area. The Nestorians could be simply expelled and sent to Persia. The plan was a euphemism for plundering and murder. Astardjian recalled that the tribesmen, and apparently Khaidar Bey as well, had been agitated by news of Armenian outrages against Kurdish villages near Van and the sight of Kurdish refugees from that region. The Ottoman advance into the central mountain range of Hakkari continued. Khaidar Bey provided continued updates on his achievements. 1200 Nestorians were slaughtered on high altitude mountain pastures and 60,000 sheep taken.

He lacked, however, any overview of the loot and could only assume that the gains of the tribesmen were much larger. Only 18 tribesmen had been killed and 70 wounded. On September 19 and 20, the Ottoman forces continued their pursuit and killed 200 of the fleeing Nestorians. The Kurdish tribes captured about 40,000 more sheep. Kurds of the Julamérik, tribe who had occupied two Tiari villages massacred many more Nestorians when they tried to cross the Zap River on September 20. The Ottoman force continued burning down villages along its path of destruction. Some Nestorians tried to cover the people's retreat to Persia and put up a last-ditch defense while the Ottoman force rested for a day. Mar Shimun and some leaders found protection with the Russians in Persia. Other Nestorian leaders had been killed in combat, further aggravating the Nestorian tribes' situation. Once more, Khaidar Bey tried to block the Nestorians' retreat. He burned more villages; he even stopped counting the slain, just reporting that a number had been killed and more than 100 taken prisoner. At the same time, he needed to secure his gains and deployed regular soldiers to guard the destroyed villages and the grain still stored there. Next, he ordered Kurdish tribes to empty the storerooms and take the grain to their own homes.[36]

The Nestorians' defeat was decisive, and tens of thousands fled to Persia; on the other hand, some were unable to follow and left wandering in the high mountains. Those who made their way to Dilman in Azerbaijan soon faced epidemics, adding further misery to their destitute state. The Nestorians tried on various occasions to regain their villages and homeland. The limited Russian support and resources they could muster were, however, no match for the Kurdish tribes Khaidar Bey had deployed against them.[37]

---

[36] In his memoirs Astardjian mistakenly dates the events to October 1915. On the Barmani sheikhs see Martin Van Bruinessen, *Agha, Sheikh and State. The Social and Political Structures of Kurdistan*, London, Zed Books, 1992, pp. 255-257; DH.ŞFR 484-140, Khaidar to DH, Mosul, Aug. 22, 1915; 485-65, Khaidar to DH, Mosul, Aug. 25, 1915; 490-24, Khaidar to DH, Tahvil Kesendik(?), Sept. 21, 1915; 490-128, Khaidar to DH, Tal, Sept. 26, 1915; 490-129, Khaidar to DH, Tal, Sept. 26, 1915; 490-130, Khaidar to DH, Tal, Sept. 26, 1915; 491-41, Khaidar to DH, Talik Mashmune, Sept. 28, 1915; 491-42, Khaidar to DH, Talik Mashmune, Sept. 28, 1915; 491-122, Khaidar to DH, Dohuk, Sep. 27, Oct. 1, 1915; Astardjian, *Struggle*, pp. 27-33; Gaunt, pp. 143-49; Joseph Yacoub, *Year of the Sword. The Assyrian Genocide. A History*, New York, NY, Oxford University, Press, 2016, pp. 124-126.

[37] For chilling survivor accounts of the Ottoman campaign see *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916. Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon by Viscount Bryce. Uncensored Edition*, ed. by James Bryce, Arnold Toynbee, Princeton, NJ, Gomidas Institute, 2000, pp. 203-10, doc. 38, 39, 40; DH.ŞFR 493-46, Khaidar to DH, Mosul, Oct. 12, 1915; 523-88, Khaidar to DH, Dohuk, June 21, 1916; 523-94, Khaidar to DH, Dohuk, June 19/21, 1916.

SETTLING THE KURDS

For quite some time, the provincial authorities struggled to accommodate Kurdish refugees who arrived from combat areas. The administration near the Persian border lacked, however, personnel and resources to meet the challenge. Bashkale, Julamérik, and surroundings had allegedly been destroyed by Nestorians, and the inhabitants were unable to return. Thus, the authorities planned to settle the people for the time being in eleven Nestorian villages.[38] This measure was partly in line with central government views. Since June, the Ministry of Interior had made it clear that the return of Nestorians was unwanted and a solution was needed.[39] The available houses were, however, insufficient to accommodate all Kurds in need of a house. As a temporary measure, tribes from the border area near Bashkale and Persian Kurdish Sunni tribes were allowed to use pastures within Ottoman territory near Akra and Dohuk for their large flocks. Others were expected to stay near Shemdinan, where Hakkari District's administration was temporarily located. The authorities viewed the Kurdish families and their flocks as a welcome tool to force the men into obedience while deploying them against the Russians on the front. Suto Agha of the Oramar tribe had sent families and herds to the Dohuk area while he and his men remained in the combat zone. To his dismay he learnt that Ottoman officials used the opportunity to collect the sheep tax from the formerly elusive tribe.[40] Gaining an overview of the number and identities of the arrivals was difficult. By early December registration was trying to keep up with the increasing number of refugees. Many had reportedly suffered from Armenian militants. The authorities distributed about 150 Kurdish households per village or town. As always, funds did not meet the needs of the refugees and the demands of the military. Unlike in other provinces, so-called 'abandoned' Armenian property was not available for distribution. It was, therefore, impossible for the refugees to start agriculture on Armenian farms with Armenian tools. Supplies from military stores were handed out, but such provisions were not always available. Some of the tribesmen had to march long distances to settlement areas like Koisandjak in southern parts of Mosul province. To satisfy immediate needs, the officials needed 10,000 LT.[41]

---

[38] DH.ŞFR 482-22, Khaidar to DH, Mosul, Aug. 1, 1915; 491-41, Khaidar to DH, Talik Mashmune, Sept. 28, 1915; 491-121, Khaidar to DH, Dohuk, Sept. 26, 1915; 492-91, Djevdet to DH, Bitlis, Oct. 8, 1915, 17482.

[39] DH.ŞFR 54-240, Minister to Djevdet, Khaidar, June 30, 1915.

[40] DH.ŞFR 492-62, Khaidar to DH, Mosul, Oct. 6, 1915; 493-6, Khaidar to DH, Mosul, Oct. 11, 1915. Suto Agha to Khaidar Bey, n.p., n.d.; Nikitine, "Assyriens", p. 34.

[41] DH.ŞFR 490-131, Khaidar to DH, Tal, Sept. 26, 1915; 500-38, Sherif Muhtar to DH, Mosul, Dec. 6, 1915; 500-42, Sherif Muhtar to DH, Mosul, Dec. 6, 1915; 501-109, Khaidar to DH, Derbend, Dec. 18, 1915; 502-13, Muhtar to DH, Mosul, Dec. 20, 1915;

For its part, the central government demanded specific information on the Kurdish arrivals who might benefit from government funds. According to Khaidar Bey's statistics about 55,000 Kurds from seven major tribal confederations had come over to the Ottoman side for fear of the Russians. These tribes were all Sunni Muslims and could thus be considered as natural allies. He believed that he could work effectively with most of the tribes. The governor deemed only the Karapapak and Herki tribes, which combined had about 21,000 people, as especially unreliable. After all, Kerim Khan, the Herki leader, had offered his services to the Russians while negotiating with Khaidar Bey. The latter planned to deploy him against the enemy as soon as possible.[42]

By the end of December 1915, Mosul province had received 1000 LT, which was totally inadequate as the settlement of refugees in Kirkuk district alone would cost 10,000 LT. For the moment, at least 5000 LT were needed. The Ministry of Interior was unable to meet the demands. It also kept struggling to keep track of the Kurdish influx and associated expenses. Thus, Talaat requested further information on the tribes, for example, whether they were nomadic or semi-nomadic tribes. Apparently, the central authorities envisaged a much larger settlement scheme than the officials at Mosul had considered. By mid-February about 60,000 Kurdish tribesmen had been registered by the authorities. 15,000 were sedentary, 20,000 half-nomadic and 25,000 nomadic. Khaidar Bey reassured his superiors that the accommodation of the Kurdish tribes from Van province and Persia had been secured until spring, when they would move on to their summer pastures. Others would be settled in the Tiari and adjacent areas. However, precautions had to be taken against their going over to the Russians or Nestorians' attacks. Thus, one army battalion and two pieces of artillery should accompany the settlement officials. Moreover, seed grain had to be provided. The destroyed Nestorian villages could easily be reconstructed as enough timber was available locally. Naturally the project came at a cost and 10,000 LT were needed. The Ministry of Interior was interested in the project and indicated that additional funding was available. For the moment, however, immediate relief for new arrivals became ever more urgent. The entire discussion was, however, somewhat academic as long as funding was unavailable. This became obvious when on March 1 Mosul asked for 10,000 LT to cover the expenses for Kurdish refugees and deported Armenians - and that was only for the next two weeks. The estimate was realistic

---

502-14, Khaidar to DH, Mosul, Dec. 20, 1915; 534-66, Khaidar to DH, Mosul, Oct. 5, 1916.

[42] DH.ŞFR 59-69, Subhi to Khaidar at Derbend, Dec. 22, 1915; 502-31, Khaidar to DH, Daruleman, Dec. 22, 1915; 502-22, Khaidar to DH, Daruleman, Dec. 21, 1915; 503-81, Khaidar to DH, Sautchbulak, Jan. 2/5, 1916.

as, finally, registrations had been completed. At the moment, the authorities could only provide for those refugee families where the men had joined the Holy War, i.e. operations in Persia.[43]

Still, the Ottoman government continued drawing maps and making plans in line with the CUP's ideological framework but out of touch with realities on the ground and available finances. Following decisive Ottoman defeats on the eastern front, the Ministry of Interior revealed a comprehensive plan for Muslim, mostly Kurdish, refugees who were fleeing from the war zone in front of the Russian advance. The central government designated areas in central Anatolia and Cilicia as well as Diarbekir province as settlement areas. Refugees were not allowed to go to other places. Mosul province, even Kirkuk district, the wealthiest area in the province, had not sufficient funds to care for the thousands of Kurdish refugees. The district's entire income from taxes had been spent already. Officials and gendarmes had not been paid for three months. Thus, the officials asked for another 20,000 LT. All the provincial authorities could do was to pay 2000 LT to a politically important tribe. It was, however, also important to pay other tribal leaders as well. Many tribesmen were fighting as volunteers and were receiving provisions from the army.[44] By that time, about 100,000 refugees had come to Mosul province. The authorities needed orders specifying the number of refugees they could send to central Anatolian locations. Such transfers would, however, take time given existing transport problems. Moreover, people were starving and naked. Closer to the combat zone, officials did not give anything to the tribes. Charity from the local population was all the refugees could hope for. Worryingly the people had begun consuming seed grain for the coming season. Consequently, Khaidar Bey had great concern for the next harvest. Equally disconcerting was that with the melting of the snow some tribes might resort to brigandage, which was anyhow one of their customary forms of income generation, or go over to the

[43] DH.ŞFR DH.ŞFR 504-27, Muhtar to DH, Mosul, Jan. 4, 1915; 505-58, Sherif Muhtar to DH, Mosul, Jan. 15, 1916; 60-136, Talaat to Bitlis, Diarbekir, Mosul, Harput, Erzurum, Jan. 26, 1916; 667-41, Khaidar to DH, Penjwin, Feb. 7, 1916; 60-298, Talaat to Khaidar, Feb. 12, 1916; 509-84, Sherif Muhtar to DH, Mosul, Feb. 15, 1916; 510-54, Khaidar to DH, Rovanduz, Feb. 21, 1916; 61-136, Minister to Khaidar, Feb. 27, 1916; 511-25, Khaidar to DH, Rovanduz, Feb. 27/28, 1916; 511-81, Sherif Muhtar to DH, Mosul, Mar. 1, 1916.

[44] DH.ŞFR 61-267, Talaat to Angora, Aidin, Adana, Bitlis, Beirut, Aleppo, Bursa, Syria, Trebizond, Konia, Kastamonu, Harput, Mosul, Ismid, Bolu, Zor Balikesir, Mughla, Afion, Mersin, Kutahia, Eskishehir, Teke, Mar. 11, 1916; 509-85, Sherif Muhtar to DH, Mosul, Feb. 16, 1916.

Russian side. One hope for local officials was to rid themselves of the burden by sending people further on, but for that they still lacked instructions.[45]

On March 23, the Ministry of Interior forwarded detailed regulations for the treatment of the refugees. The manual confirmed the assigned settlement areas in central Anatolia, Diarbekir and parts of historic Cilicia. Provincial, district, and sub-district governors were responsible for the success of the operation. For the task the governors could employ officials who would be paid from central government funds earmarked for refugees. Likewise, all other expenses for the transfer and settlement would be covered by that fund. For the transfer of refugees to their destinations, rest areas had to be established along the routes under the direction of local officials. Medical officials were to attend the refugees and prevent the spread of epidemics. At suitable locations, special hospitals had to be established for the care of the deportees. Deportation officials would register all refugees of a caravan. A copy of the register had to be delivered to the officials in the settlement area. During the transfer officials would update the register by recording all deaths and other losses like disappearances. Security personnel had to accompany the caravan. The officials who coordinated departure times with the rest areas along the route were also in charge of provisions. Each caravan had to be provided with food and other necessities for at least two days before departure. Those refugees who owned means of transport were allowed to bring their possessions with them as far as possible. Women, children and the handicapped would be provided with means of transport. Provisions, clothing and other useful items could be taken from seized Armenian property as long as the value was recorded and charged to the Ministry of Interior's budget. Finally, the officials had to consider the social conditions of the tribes when selecting destination areas.[46]

The regulations were more a statement of intent than a viable plan for improving the conditions of Kurdish tribes. Khaidar Bey warned that the newly assigned settlement areas were unsuitable for most of the tribesmen. The people were used to the cold climate of the high mountain ranges where they camped during the summer months at elevations of 3000 to 4000 meters. Thus, the hot summer climate in Cilicia and other areas would endanger their health and survival. Moreover, the provincial administration had no funds and means of transport for the people as the military needed all available resources. During the summer, the routes to western provinces lacked water. The refugees from Gevar, Bashkale, and Julamérik, had asked to be placed in

[45] DH.ŞFR 512-99, Sherif to DH, Mosul, Mar. 13, 1916; 513-31, Khaidar to DH, Rayat, Mar. 15, 1916; 513-71, Muhtar to DH, Mosul, Mar. 18, 1916.

[46] DH.ŞFR 62-100/101, Talaat to Mosul, Mar. 23, 1916.

emptied Nestorian villages and summer camps in Amadia district and close to their homes. Thus, the officials at Mosul had allowed them to live there for the time being. The central government officials at Mosul in charge of the refugees had provided a one-month's money allowance for people leaving for the mountain pastures while farmers had received seeds and other necessary provisions. The project had a promising start. The presence of Kurdish tribal settlers in the Nestorian villages was also useful for keeping the Tiaris out of these places. Some of the latter had returned to farm their fields, but Khaidar Bey was confident that the Kurdish tribesmen would solve the problem. Aside from the stated reasons, it could not have escaped Khaidar Bey's attention that the dispatch of Kurdish tribes would deprive him of armed men he was hoping to use on the front.[47]

The Ministry of Interior, however, dismissed Khaidar Bey's reasoning. Ideological concerns came first. Shukru Bey, the director of the ministry's "Directorate for the Settlement of Tribes and Immigrants" (*İskân-i Aşâyir ve Muhâcirîn Müdîriyyeti* -IAMM) explained that it was imperative to turn the Kurds into a useful and improved element under any circumstance. Thus, the people had to be transferred to central Anatolia. The authorities had to separate tribal leaders, sheikhs and mullahs from the tribesmen. Those leaders had to be deported before or after their followers to places where they could not maintain contact with the latter. The refugees' new homes would be in locations assuring their future prosperity as the IAMM would consider climate and soil conditions. Shukru Bey demanded information on the number of refugees, their nationality and their date of departure from Mosul. In other words, no delays were permitted. For the central authorities it was out of the question to settle Kurds near the border. After all, some of the refugees belonged to tribes with a history of opposing the government. Those Kurds had to go to central Anatolia. As for the Persian refugees, Shukru Bey requested information on whether they were Turks, Kurds or Persians, their places of origin, the language they spoke, and whether they were Sunnis or Shias. Concerning the Kurds, they had to be deported to the west without exception. Shukru Bey needed additional information on these tribes, their original areas and the places they had been sent. The provincial authorities were not to assign them to specific settlement areas. Turkish refugees, however, could be settled locally. Those who had come from the direction of Van especially could be used to re-populate destroyed Kurdish villages in the Bashkale area. The creation of categories of refugees

[47] DH.ŞFR 518-60, Khaidar to DH. Mosul, May 3, 1916; 518-95, 9 Khaidar to DH, Mosul, May 7, 1916; 520-14, Khaidar to DH, Mosul, May 17, 1916. Akçam took the instructions at face value "the enormous amount of energy, concern, and resources that went into the care and resettlement of Muslim refugees and immigrants" Akçam, *Crime*, p. 444.

and the distinctive treatment of the various groups showed that the IAMM was assessing the refugees according to a comprehensive demographic program.[48]

On May 20, the IAMM slightly modified its policy and allowed sheikhs, tribal leaders, and mullahs to be deported together with their followers. The separation would take place later after arrival in the destination areas. Apparently, deporting tribes without the leaders had created problems that could not be solved by the officials alone. The IAMM also exempted from deportation those tribes whose services were deemed useful by army commanders who were in need of men. The tribesmen could be settled temporarily near the combat zone. Army commanders were to determine those deemed reliable and communicate their names and numbers to the civil authorities within fifteen days. The data and the places of settlement would then be filed with the IAMM.[49] By June 1, more than 150,000 refugees had come to Mosul province from the combat zone. The authorities were trying to keep track of new arrivals, who, aside from 67 Jews, were all Muslims. None of the refugees had been dispatched to the settlement areas, and the authorities were also not providing for those in need. Russians had occupied some Ottoman border districts including the important town of Revanduz with a total population of about 25,000. Half of the people had moved to Erbil, Koisandjak and other areas closer to the plain. Others had not managed to join the retreat in time and had fled to high mountains nearby. In 1918, Major Edward Noel visited Revanduz, where of 2000 houses only 60 had been left standing. Even after the cessation of hostilities, only 25 percent of the former population lived in the place. The people were starving, and in their desperation they were eating dogs, cats, and even human corpses.[50]

Finally, on June 8 the Ministry of Interior transferred 20,000 LT for refugees and other purposes. The provincial authorities spent 15,400 LT for refugees, foremost, for the families of those who had joined the war effort. Overall, Mosul province's reporting was somewhat euphemistic about the

---

[48] DH.ŞFR 63-215, Shukru to Mosul, May 6, 1916; 63-226, Shukru to Erzurum, Mosul, Diarbekir, Sivas, Harput, Urfa, May 6, 1916; 63-224, Shukru to Mosul, May 6, 1916; 63-273, Shukru to Mosul, May 10, 1916; 64-42, Talaat to Mosul province, May 16, 1916.

[49] DH.ŞFR 64-77, Talaat to Diarbekir, Harput, Sivas, Erzurum, Mosul, May 20, 1916; 64-80, Talaat to Erzurum, Sivas, Harput, Mosul, May 20, 1916.

[50] DH.ŞFR 521-79, Sherif Muhtar to Ministry of Interior, Mosul, June 1, 1916; 521-103, Khaidar to Ministry of Interior, Beydjan [?], June 3, 1916. British Library, India Office Records and Private Papers, L/MIL/17/15/22; G.R. Driver, *Kurdistan and the Kurds*, Mount Carmel, Palestine, 1919, pp. 88-89; Michael A. Reynolds, *Shattering Empires. The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908-1918*, Cambridge, Cambridge University Press, 2011, pp. 158-59.

situation of the Kurds. By August news of the extent of the misery had reached Constantinople. Of 500 refugees from Gevar, 300 had died of hunger. The survivors were in a destitute state while being sent from one place to another. Apparently, the authorities at Erbil were neglecting their duties. The Ministry of Interior demanded a full report and immediate measures to meet the emergency. The local Muslim population had initially aided the Kurdish refugees but discovered that the tribesmen were, unlike Armenians, not used to the kind of agricultural work that was needed. Destitute people began eating dead bodies. Provincial physician Astardjian buried thousands of Kurdish victims who had died from hunger and diseases in mass graves outside the city.[51]

While Mosul province was not following the deportation orders for Kurds, the central authorities increasingly ran into problems with their program. Some Kurdish deportees had destroyed or hidden their identification papers. In this way they managed to reach other places than those assigned to them on the basis of their nationality and language. In response, local authorities had to ascertain the identity of anyone without proper papers. The matter was complicated further since local authorities lacked personnel to escort the caravans and deportations experienced delays. As far as possible, the authorities were to use railway transportation and send the refugees to the nearest station. Thus, officials who had left their posts because of the Russian advance could be employed for the purpose while receiving their official pay.[52]

In September 1916, the Ministry of Interior ordered a review of the refugee situation. Provincial authorities had to supply information on the number of refugees, their dates of arrival, expenses incurred for settlement and

---

[51] DH.ŞFR 64-255, Talaat to Mosul province, June 8, 1916; 523-78, Sherif to DH, Mosul, June 20, 1916; 67-26, Talaat to Mosul, Aug. 16, 1916; Setrak Baghdoyan, *Yerp Trakhde Tartsav Tjokhk... Arhavirki Yote Dariner 1915-1922 (When Paradise Became Hell ...Seven Years of Horror My Life in Exile 1915-1922),* Glendale, CA, Abril Publishing Company, 2007, p. 552; Astardjian, *Struggle*, p. 37.

[52] DH.ŞFR 65-93, Talaat to Erzurum, Adana, Angora, Aidin, Bitlis, Beirut, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Sivas, Trebizond, Kastamonu, Konia, Harput, Mosul, Van, Urfa, Ismid, Mersin, Eskishehir, Bolu, Teke, Samsun, Lebanon, Zor, Balikesir, Tchanakkale, Caesarea, Afion, Kutahia, Mughla, Marash, Nighde, June 26, 1916; 65-194, Talaat to Erzurum, Adana, Angora, Aidin, Bitlis, Beirut, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Sivas, Trebizond, Kastamonu, Konia, Harput, Mosul, Van, Urfa, Ismid, Mersin Eskishehir, Bolu, Teke, Samsun, Mount Lebanon, Zor, Balikesir, Tchanakkale, Caesarea, Afion, Kutahia, Menteshe, Marash, Nighde, July 12, 1916; 66-150, Talaat to Angora, Konia, Mosul, Sivas, Diarbekir, Erzurum, Trebizond, Kastamonu, Urfa, Samsun, Caesarea, Aug. 5, 1916; 67-205, Talaat to Erzurum, Trebizond, Bitlis, Sivas, Harput, Konia, Angora, Adana, Aleppo, Mosul, Diarbekir, Mersin, Urfa, Samsun, Afion, Marash, Zor, Caesarea, Nighde, Sept. 6, 1916.

provisions. Government funds were insufficient as always. Further aggravating the situation was the circumstance that paper money had lost value dramatically. Thus, the authorities distributed grain instead of money, especially in the villages. The measures somewhat countered the impact of inflation and at the same time, supposedly, promoted farming. Khaidar Bey was hopeful that the annual harvest would be more abundant than the previous one. He also hoped that the central Hakkari area might be resettled for good. Not much had been achieved so far due to the destruction of the villages, but at least Russians had not been sighted recently. Officials in the capital might have concluded that in his earlier reports Khaidar Bey had misrepresented the level of destruction.[53]

The authorities did not change their policies and did not send Kurdish tribes to western provinces for several reasons. Winter conditions prevented their dispatch while a slight increase in the expenses for provisioning could secure the settlement of thousands of people. Kurdish refugees had been settled and dispersed according to the decreed quotes for settlers in villages in the surroundings of Mosul. Moreover, the authorities had established a hospital dedicated to immigrants in an empty building. Still further funds were needed as well as authorization for assigning public lands to the new settlers. Apparently, Khaidar Bey did not want to comprehend the purpose of deporting Kurds to the west. He maintained his view that government policy was first of all giving aid to the needy. In doing so, he undermined the CUP's assimilation policy and secured the stay of Kurds within their own region.[54]

Despite the financial, logistical and other constraints, the officials at the IAMM remained undeterred and kept expanding the scope of their demographic scheme. In September 1916, they ordered a review of the Syrian Orthodox community in terms of numbers and political orientation. In other words, the Ministry of Interior tried to determine if the people might become a problem and how the government should deal with them. Given the experiences of Armenians and Nestorians, such an interest was ominous at best. Khaidar Bey informed his superiors that the Syrian Orthodox population numbered officially only 3310, while there were 5172 Chaldeans, who lived mostly in Mosul city. The governor suspected that the real numbers might be double these as the registers were outdated. He carefully pointed out that the population had

[53] DH.ŞFR 68-11, Talaat to Erzurum, Trebizond, Sivas, Konia, Angora, Adana, Aleppo, Mosul, Diarbekir, Harput, Mersin, Teke, Urfa, Samsun, Afion, Marash, Zor, Caesarea Nighde, Sept. 14, 1916; 535-25, Khaidar to DH, Mosul, Oct. 15, 1916; 531-39, Khaidar to DH, Mosul, Sept. 7, 1916.

[54] DH.ŞFR 542-16, Sherif Muhtar to DH, Mosul, Jan. 10, 1917.

not shown any antagonism against the government. Evidently, officials carefully distinguished the various Aramaic speaking communities.[55]

Persian Kurdish tribes remained of particular interest as their assimilation was problematic. Authorities at Suleymaniyah wondered if they could draft Persian Kurds into military service as they had done with Ottoman refugees. Khaidar Bey opposed the idea as these tribes would surely return to their homes and some had already done so. Anyhow, the tribes would support the Ottoman side. A draft might only antagonize them and benefit the Russians. The governor stressed that it was necessary to support the tribes with what they needed, namely provisions and seed grain. Upon their return to their homes in Persia, these armed Kurds would support the Ottoman forces against the Russians, who had burned down their villages. To strengthen the ties between the military and tribes, the commanders would participate in the distribution of the aid.[56]

Within Mosul province, the 16,160 registered refugee orphans and 2211 widows formed a much easier target for assimilation. The numbers were, however, unreliable and varied significantly. Many orphans stayed with relatives while others wandered around and depended on occasional Muslim charity. The government paid a small allowance to Muslim families who took in an orphan. In general, Constantinople was dissatisfied with the performance of the officials in charge of refugees in Mosul province. Blaming incapable officials could, however, not hide the fact that the authorities had at no time provided sufficient funds to meet the need. Thus, the military suggested that Kurdish refugees should be employed in railway construction in hot semi-arid or desert areas.[57]

After the collapse of the Russian lines in 1917, the Ministry of Interior officially sanctioned the settlement of Kurdish tribes within Mosul province, but resources remained scarce. The idea of transferring Kurds to the interior had also not been abandoned. Following the reoccupation of Van province, some tribes from Mosul moved to mountain pastures in the region in the spring of

---

[55] DH.ŞFR 68-98, Talaat to Harput, Diarbekir, Bitlis, Mosul, Urfa, Sept. 21, 1916; 533-25, Khaidar to Ministry of Interior, Mosul, Sept. 24, 1916.

[56] DH.ŞFR 70-105, Talaat to Mosul, Nov. 27, 1916; 536-80, Khaidar to DH, Mosul, Nov. 2, 1916; 538-15, Khaidar to DH, Mosul, Nov. 22, 1916.

[57] DH.ŞFR 70-138, Talaat to Adrianopel, Erzurum, Angora, Aidin, Bitlis, Baghdat, Beirut, Hidjaz, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Sivas, Trebizond, Konia; Kastamonu, Harput, Mosul, Van, Mount Lebanon, Urfa, Ismid, Bolu, Samsun, Tchataldja, Zor, Balikesir, Kale Sultanie, Menteshe, Caesarea, Afion, Teke, Mersin, Kutahia, Eskishehir, Nighde, Nov. 29, 1916; 76-128, Abdulhalik to Mosul, May 14, 1917; 77-82, Abdulhalik to Mosul, Diarbekir, Urfa, June 11, 1917; 543-37, Sherif to DH, Mosul, Jan. 15, 1917; 563-13, Nuri to DH, Mosul, Aug. 20, 1917.

1918. Thus, the Ministry of Interior wondered whether these and other refugees could be settled in destroyed villages.[58] Throughout 1918, the Ministry of Interior continued monitoring not only the number of Kurds but also the Syrian Orthodox and Jews in the province. Following the Ottoman defeat in October 1918, the Ministry of Interior ordered a count of Turks, Arabs, Kurds, and Armenians in every sub-district. Moreover, the central authorities needed information on the people's religious affiliations. The data had to be reliable as the government intended to use it during peace negotiations.[59]

MOBILIZING THE TRIBES

On 15 October 1915 Khaidar Bey published a declaration to the Kurdish tribes of his province and adjacent areas. All tribes had to get ready for combat. One part of the tribes would join the Ottoman army fighting the British south of Baghdad; the other would block any Russian advance into Ottoman territory in the northern part of Mosul province. Tribal or religious leaders had to provide a register of their followers who would join the campaign. Moreover, tribal leaders had to provide provisions for ten days. The houses of deserters and those who refused to take up arms would be destroyed and their property taken.[60] Fears of Russian operations were sustained by reports of Armenian irregulars that allegedly had crossed the border from Persia and killed 36 Kurds. They had captured many animals and taken several women with them across the border. According to further intelligence, 98 Kurds had been killed, among them two of the abducted women. Kurds had killed one Armenian leader. Border units had encountered about fifty Cossacks and some irregulars. Further reinforcements dispatched to the area did not meet with any resistance.[61]

During December 1915, Russian and Ottoman emissaries competed for the allegiance of Persian Kurdish tribes. Khaidar Bey's men offered the tribes shelter, but the governor's scheme was far from being one of humanitarian concern. He intended to force the tribes to join his operations against the Russians. The governor planned to escalate tensions with those tribes that had joined the Russians. Once blood had been spilled, Khaidar Bey reckoned that

---

[58] DH.ŞFR 80-145, Abdulhalik to Mosul, Nov. 14, 1917; 81-162, Abdulhalik to Mosul, Nov. 17, 1917; 87-214, Talaat to Van, May 20, 1918.

[59] DH.ŞFR 87-26, Talaat to Mosul, May 4, 1918; 87-40, Ass. Deputy Min. to Aleppo, Diarbekir, Mosul, Harput, Bitlis, Urfa, May 4, 1918; 92-162, Hamid to Aleppo, Erzurum, Van, Bitlis, Diarbekir, Harput, Mosul, Erzindjan, Marash, Urfa, Zor, Oct. 26, 1918.

[60] DH.ŞFR 494-1, Khaidar to DH, Mosul, Oct. 22, 1915.

[61] DH.ŞFR 497-29, Khaidar to DH, Mosul, Nov. 13, 1915; 498-12, Khaidar to DH, Mosul, Nov. 18/19, 1915, No. 32882.

he could distribute arms to Kurdish tribesmen as they could no longer hope to switch their loyalties. At times, tribes split into competing factions with one side seeking Russian and the other Ottoman support. Fortunately, more tribes began going over to the Ottoman side. A sheikh with 500 armed men joined Khaidar Bey's operations and provided intelligence on Russian troops and other tribes. Khaidar Bey calculated that with a budget of 150 LT he could reward reliable tribal leaders and sheikhs, thereby securing the deployment of 2500 cavalry and 1000 infantry Kurds. The governor was confident that the tribesmen could create a critical military advantage for Ottoman operations in Persia. After all, the troops under his command were numerically inferior to the Russian forces.[62]

On December 29, Khaidar Bey's forces launched a surprise attack on Sautchbulak and took the city. The governor praised the conduct of his tribes as no plundering or abuses had occurred. Problematic was the continued presence of the Persian governor, who was suspected of Russian leanings. The Ottomans had hanged one Armenian for espionage. Moreover, communications were somewhat complicated as the people had removed the telegraph posts and were using them for drying their laundry. Khaidar Bey had ordered several tribes to further advance while other tribes arrived to join the successful operation. One Kurdish leader, however, made it clear that his agenda was not identical with that of the Ottoman commanders. Earlier, he had rejected Ottoman orders to raid Christian villages, pointing out that since the Kurds were living off the local Christian population, he preferred killing Muslims. Ottoman religious propaganda suffered also from the conduct of some leaders as they drank alcohol, trusting that their behavior would go unnoticed as their undiluted drinks did not turn white.[63]

Omer Nadji Bey and Scheubner Richter took part in the offensive. Following a military setback near Mianduab, Scheubner Richter held Sautchbulak against superior Russian forces for three more days before retreating on January 21. His unit suffered from the harsh winter as the men's equipment was inadequate. Meanwhile, a second detachment under Omer Nadji Bey lost about half of its men. Another unit lost 200 of its 300 men on the march to the front.

---

[62] DH.ŞFR 501-57, Khaidar to DH, Derbend, Dec. 12/13, 1915; 503-81, Khaidar to DH, Sautchbulak, Jan. 2/5, 1916.

[63] DH.ŞFR 503-96, Khaidar to DH, Sautchbulak, Jan. 3, 1916; 504-36, Khaidar to DH, Rayat, Jan. 5, 1916; 504-70, Khaidar to DH, Rayat, Jan.8, 1916. Leverkuehn, *Posten*, 96, 101, 104; Ahmet Tetik, *Teşkilat-i Mahsusa (Umûr-i Şarkiyye Dairesi) Tarihi, vol. 1*, Istanbul, Türkiye İş Bankasi Kültür Yayinlari, 2014, pp. 258-59.

The men simply ran away. Moreover, diminishing prospects for plunder also convinced Kurdish tribes that it was time to go home.[64]

KURDISH POLITICS

In early January 1916, the Ottoman government warned that the Russian side had been dispatching Armenians disguised as Muslims to Ottoman held territory. For his part, Khaidar Bey was more concerned about Kurdish leaders who had fought against Ottoman Troops months before. He warned that Sayyid Taha had met with Kurdish leaders like Simko Agha and that attacks by them might be imminent. Moreover, the Russians might arm the Nestorians for attacks on Ottoman territory. Soon, the authorities seized a letter from Simko Agha addressed to Kurdish leaders who had moved into Mosul province. At the same time, Abdurrezzak Bedirkhan invited those leaders to attend a meeting in order to coordinate future joint action. Local civil and military officials were put on alert. Secret counter-measures were taken. Agents would be deployed, but money for bribes and the like was lacking. The provincial authorities warned that none of the Kurdish refugees could be trusted. The Russians were spending large sums, which attracted the Persian Kurdish tribesmen, who lacked patriotism and religious devotion. Whoever paid them they would follow. The authorities arrested some emissaries from Simko Agha and Sayyid Taha who had been dressed as mullahs. The men had come from Van and Bashkale with the task of stirring up the Kurdish tribes and local population. Now, the authorities needed 50 LT. to reward their own agents for the arrests. The authorities kept intercepting spies and letters. Yusuf Kamil Bedirkhan, a relative of Abdurrezzak, had come from Tiflis to Van and dispatched messages to tribal leaders in the Bohtan. The tribes should raise a white flag and go over to the Russian side. The Kurdish leader presented himself as someone who could save the tribes from the dangers of the war. Throughout 1916, Yusuf Kamil Bedirkhan continued contacting Kurdish tribes like the Beytushebab tribe, which, anyhow, was considered by the Ottoman government to be treacherous. He had established a presence in Shatak, south of Van in the Bohtan region. The Guyan tribe killed the four Nestorian emissaries and turned over captured documents. The documents promised that a Kurdish Bedirkhan government would put an end to CUP cruelties. Sheriat law would be instituted and no taxes paid to Constantinople. Similarly, requisitions would end and a general amnesty be declared. Another document accused the CUP of intentionally destroying Islam, and first of all the Kurds, through the alliance with Germany and Austro-

[64] Bundesarchiv, Abteilungen Freiburg, Nachlass Ritter, N 131/2, Scheubner Richter to Embassy, Penjuin, Jan. 26, 1916, enclosure to Metternich to Goltz, Pera, Feb. 9 [?], 1916 ; [Goltz] to Bopp, Bagdad, Feb. 2, 1916; Leverkuehn, *Posten*, pp. 118-19.

Hungary, which would inevitably lose the war. The documents had been approved by the Russian command. Given the declarations' explicit religious language, Khaidar Bey planned to enlist the services of some Kurdish sheikhs to counter the propaganda.[65]

In May 1916, the Russians had overcome the Ottoman forces in Azerbaijan and triggered a wave of refugees. The Ottoman forces in the area were no longer a match for the Russian army, which pushed beyond Sautchbulak. By early June, Russian units were threatening Akra and Amadia. Khaidar Bey tried to put up a defense with whatever men he could find to face the enemy. Even tribes who had been allied with the Russians asked Khaidar Bey for shelter. Simko Agha negotiated protection for himself and about 1000 households. Khaidar Bey was willing to accept the request as he saw no other option. On May 8 more than 100 households of another tribe had entered Ottoman controlled territory. The authorities thought that the Kurdish leaders and their people were far from being trustworthy and took precautions against unwelcome surprises. On the other hand, they hoped that the new arrivals could rebuild the destroyed villages in the Bashkale region and start agriculture. They could function as a protection against future Russian incursions although some of them had been allied to Simko Agha. The new Acting Governor of Hakkari had been sent to the area with funds to support the refugees. Seeds were, however, still needed. Scheubner-Richter negotiated with two other leaders of the tribe of Simko Agha and learned that the latter was in Tiflis and the Russians had appointed new leaders. Thus, the tribesmen had broken with Simko Agha and were interested in some rapprochement with the Ottoman side. As the men had brought their families into Ottoman territory, the German officer felt that he could count on the Kurds' allegiance.[66] Other new arrivals included Sayyid Abdullah, the grandson of Ottoman Senator Sayyid Abdulkadir, and his family. Before the war, Sayyid Abdullah had lost his land to his grand-uncle Sheikh Sadik, who was Sayyid Taha's father. Khaidar Bey assumed that Sayyid Abdullah was not very useful at the moment as he was young and lacked influence. On the other hand, he was also unlikely to cause

---

[65] DH.ŞFR 59-222, Talaat to Erzurum, Trebizond, Mosul, Bitlis, Adrianople, Samsun, Jan. 5, 1916; 667-41, Khaidar to DH, Penjwin, Feb. 7, 1916; 509-85, Sherif Muhtar to DH, Mosul, Feb. 16, 1916; 511-80, Khaidar to DH, Rovanduz, Mar. 1, 1916; 516-17, Sherif to DH, Mosul, Apr. 15, 1916; 539-112, Khaidar to DH, Mosul, Dec. 11, 1916; 539-112, Khaidar to DH, Mosul, Dec. 11, 1916.

[66] DH.ŞFR 667-60, Khaidar to DH, Mosul, May 5, 1916; 519-7, to DH, Mosul, May 8, 1916; 520-15, Khaidar to DH, Mosul, May 17, 1916; 521-102, Khaidar to DH, Bidjan (HQ), June 3, 1916; AA-PA Der Weltkrieg 11d.secr./10, A 3899, Scheubner Richter to Schulenburg, Mossul, Dec. 7, 1915, copy, enclosure in Nadolny to AA, Berlin, Feb. 10, 1916.

trouble. In the future, however, the government could use him if it chose to support him. In addition to Sayyid Abdullah's family, the governor had also taken in Sayyid Mehmed and his family, another relative of Senator Sayyid Abdulkadir, whom he deemed worthwhile adding to the roster of Shemdinan sheikhs under government control. He gave the new arrivals 50 LT to make their way to Mosul and asked the Ministry of Interior for further instructions as to their places of exile in western Ottoman provinces. The families remained, however, in Mosul. By late 1916, Khaidar Bey had on file an impressive list of Kurdish leaders who received government subsidies in recognition of the services they had rendered or those that were still expected from them. Khaidar Bey also secured funding for valuable religious Persian leaders, for instance Muslim cleric Mevlana Sadiq.[67]

Kurdish efforts to overthrow Ottoman rule continued into 1917. According to Ottoman intelligence the Russians had promised Sayyid Taha the creation of a Kurdish government at his ancestral home in Shemdinan, which would include the control of Revanduz. Abdurrezzak Bedirkhan was to rule Amadia, Zakho and the Bohtan. Meanwhile, Ottoman authorities kept busy executing their emissaries.[68] For the Ottoman government, Khaidar Bey's strong influence over the tribes served as a counter-weight against Kurdish nationalist aspirations. In recognition of his services he had been promoted to full governor in October 1915. The army supported him fully, and he enjoyed excellent relations with Khalil Bey.[69]

In 1917, the Russian revolution led to a collapse of the Russian war effort on the Ottoman front. The sudden changes left Sayyid Taha and Abdurrezzak Bedirkhan with few options. In April, Khaidar Bey reported their arrival in the region. He suspected that they were preparing operations against the Ottomans following the fall of Baghdad to the British and the weakening of the government's standing with the Kurdish tribes. The authorities had taken precautions as the tribes were anyhow "immoral." Members of Simko Agha's tribes had already begun fleeing from Dohuk sub-district. Anticipating further

---

[67] DH.ŞFR 522-98, Khaidar to DH, Akra, June 10, 1916; 523-34, Khaidar to DH, Akra, June 14/15, 1916. This interpretation differs considerably from the account of Metin Atmaca, "Fragile Frontiers: Sayyid Taha II and the Role of Kurdish Religio-politcal Leadership in the Ottoman East During the First World War," *Middle Eastern Studies* 54,3 (2017), pp. 361-81. Ahmet Tetik, *Teşkilat-i Mahsusa (Umûr-i Şarkiyye Dairesi) Tarihi*, *vol. 2,* Istanbul, Türkiye İş Bankasi Kültür Yayinlari, 2018, p. 241; Ayaydin, *Faaliyetleri*, p. 93.

[68] DH.ŞFR 549-66, Khaidar to DH, Erbil, Mar. 25, 1917; 551-11, Khaidar to DH, Mosul, Apr. 9, 1917.

[69] Bâb-i Âli Evrak Odasi 4377-328273, Grand Vizirate to DH, Oct. 4, 1915; DH.ŞFR 529-113, Sixth Army Command to DH, Erbil, Aug. 26, 1916.

trouble, Khaidar Bey was deploying units to prevent attacks from the tribesmen. Equally suspicious was Sayyid Abdullah's departure from Mosul to Akra for some business. He left his family behind to reassure the authorities. Nevertheless, the governor ordered strict surveillance of the entire clan. Thus, the security forces quickly seized the eight women and one child when they attempted to flee, and for good measure also brought in Sayyid Abdullah and another Sheikh. The entire party was then returned to Mosul, where they joined the family of Sayyid Taha under the watchful eyes of the police. The latter had been another prize of Khaidar Bey's effort. Still, the governor felt that the time had come to send the entire troublesome group westward, where Senator Abdulkadir Bey might take care of them.[70]

Finally, in May Sayyid Taha himself fled with Ottoman and Austro-Hungarian prisoners of war from Russian hospitality to Amadia in Ottoman controlled territory. Talaat Bey instructed the authorities at Mosul that Sayyid Taha as well as Abdurrezzak Bedirkhan and their families should be warmly received and taken to Mosul. At a later time, the people should be sent to Constantinople under guard. And indeed, a few days afterwards, Abdurrezzak Bedirkhan as well offered his surrender. Both Kurdish leaders were to go to Mosul. In line with his instructions, Khaidar Bey wanted to send both men to Constantinople for negotiations. As things developed according to plan, Talaat Bey was pleased and confirmed his initial instructions. Moreover, he suggested that Khaidar Bey should also secure the surrender of Yusuf Kamil Bedirkhan. On June 12, Abdurrezzak Bedirkhan had reached Mosul. But before Khaidar Bey could see him off, he had to wait for the return of the military commander. The latter advanced the travel expenses, and all seemed ready for a departure on June 17. However, Abdurrezzak Bey had to remain in Mosul until the government pardoned him. This was a fatal decision. According to police director Khalid Bey, Captain Ferid Bey killed the Kurdish leader by serving him poison at the Mosul Military Command.[71]

---

[70] DH.ŞFR 551-52, Khaidar to DH, Mosul, Apr. 14, 1917; 551-53, Khaidar to DH, Mosul, Apr. 14, 1917; 551-54, Khaidar to DH, Mosul, Apr. 14, 1917.

[71] DH.ŞFR 554-78, Khaidar to DH, Mosul, May 19, 1917; 554-79, Khaidar to DH, Mosul, May 19, 1917; 76-228, Talaat to Mosul, May 21, 1917; 556-62, Khaidar to DH, Mosul, June 7, 1917; 77-87, Talaat to Mosul, June 12, 1917; 557-4, Khaidar to DH, Mosul, June 12, 1917; 77-89, Talaat to Mosul, June 12, 1917; 557-41, Khaidar to DH, Mosul, June 16, 1917; Basile Nikitine, *Les Kurdes. Etude Sociologique et Historique*, Paris, Librarie C. Klincksieck, 1956, p. 195; Bruinessen, *Agha,* p. 301; Taner Akçam, "Coverage of the Trials by the Istanbul Press," in, Vahakn Dadrian, Taner Akçam, *Judgment at Istanbul. The Armenian Genocide Trials,* New York, NY - Oxford, Berghahn Books, 2011, pp. 230-32. The Armenian Patriarchate of Constantinople maintained in 1919 that Colonel Hilmi Abdul Kadir Bey had played a role in the murder as well. FO

For his part, Sayyid Taha succeeded in realigning himself with the CUP for the time being. In January 1918, the provincial and military authorities included his entourage in a settlement scheme in Akra sub-district. Together with a number of refugees from Kirkuk, Sayyid Taha's people were to resettle twenty abandoned villages. While the documentation does not provide further details on the villages, the scheme resembled Khaidar Bey's earlier proposal for the permanent occupation of destroyed Nestorian villages. Sayyid Taha's group and possessions must have been substantial as the military was willing to give him one hundred transport animals for the move to Akra at a time when transport capacities were a prime asset. The authorities hoped that the settlement effort might be expanded as up to one hundred households of refugees from Van could be settled there as well. Soon, it turned out that settling Sayyid Taha's entourage was a much costlier affair than had been anticipated as the latter demanded 1500 LT in coin from the authorities.[72]

Following his transfer, first to Bitlis province and later on to Van province, Khaidar Bey remained with Sayyid Taha. He highlighted that the man had surrendered to the authorities in 1912. Reaching some mutual understanding, the Kurdish leader had returned to his home region to work for the Khalifat, speak the CUP. It was for that reason that he had been active in the Persian border region. Upon the declaration of war, the Russians had seized him from the Ottoman consulate at Tabriz and interned him in Orenburg. In March 1917, following the revolution, he escaped to Mosul, where he surrendered to Khaidar Bey. In 1918, Sayyid Taha led a 600-man-strong Kurdish tribal unit against Armenians in Azerbaijan. Given the valuable services he had rendered, Khaidar Bey enlisted Sayyid Taha in the Van provincial security forces. Sayyid Taha performed critical services like transferring the Sixth Army's headquarters from Beytushebab to Mosul. Soon after, Sayyid Taha ran into trouble with the Persian authorities, lost his properties near Urmia and was hardly able to escape to Ottoman territory. Thus, Khaidar Bey supported settling him near Shemdinan and providing sufficient seed grain. He financially supported Sayyid Taha because of his great influence on Kurdish tribes and since the latter had,

---

371/6500/132/3557, Hilmi Abdulkadir Bey, No. 2789, enclosure in, Rumbold to Curzon, Constantinople, Mar. 16, 1921, N. 277/1983/24. For a highly critical assessment of Abdurrezzak Bey's activities see Hakan, *Kürtler*, p. 30. The author highlights the atrocities committed by Armenian militants in the wake of the defense of Van. He does not, however, address the role of the Kurdish population in the Armenian Genocide. His interpretation is that of Kurdish victims of Armenian violence. In order to arrive at such a reductionist perspective, Hakan chose to omit abundant documentation.

[72] DH.ŞFR 576-37, Memduh to DH, Mosul, Jan. 17, 1918; 579-24, Memduh to DH, Mosul, Mar. 3, 1918.

as in 1917, no independent income. For the same reasons, he suggested a monthly government allowance of 50 LT for Sayyid Taha. After the war, the Kemalists even made him nominally a Member of Parliament. By that time, however, Sayyid Taha was already negotiating with Iraq's new rulers, the British, trying to push up the price for his services.[73]

The different treatment of the two Kurdish leaders can be in part explained by the size of the Bedirkhan clan. The victim had close male relatives. Thus, he was not an undisputed representative of the clan's ambitions and could not claim the franchise. Captured Russian documents had implicated him as a pro-active and trusted operative. His nationalist agenda was also in clear contradiction of the CUP's objectives. As such the Ottoman government might have preferred to eliminate its opponent rather than give him a chance to prolong his political career. His death was also a warning to other Kurds with ambitions. Sayyid Taha's case was different. In 1914, his overtures had signaled that he was more interested in his personal advancement than a more abstract national cause. He was a main contender for the leadership of his constituency and could be used for Ottoman operations in the important Persian border regions. Killing him would also have established his uncle's almost undisputed control over the Shemdinan Kurds. Sayyid Abdulkadir was a CUP ally, but the party did not entirely trust him. Therefore, a divide-and-rule strategy might have appealed to Talaat Bey and his associates.

A MAVERICK

In early 1915, the Ottoman government began removing Armenian officials from their posts in the eastern provinces. Many Armenian police officers lost their job or fared even worse. In Mosul province, the situation was very different as, remarkably, an Armenian remained in a key position and was going to play a critical role throughout the war and afterwards. In March 1915, governor Reshid Bey brought accusations against Police Director Khalid Bey. The latter had converted to Islam in 1886, which the governor suspected was only for career reasons or to help Armenian militants. In reality, the official was an Armenian militant as well. The governor considered the man to be unreliable, especially in matters relating to Armenians. In sum, he had to be removed. Indeed, baptized as Haroutioun, the police director's former profession had been as an Armenian teacher. Following his conversion, he rose

[73] DH.ŞFR 621-27, Khaidar to DH, Van, Mar. 16, 1919; Türkiye Cumhuriyeti, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, Albümü, Vol. 1, 1920-1950*, Ankara, Türkiye Büyük Millet Meclisi Basin ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü, 2010, p. 32; William Rupert Hay, *Two Years in Kurdistan. Experiences of a Political Officer 1918-1920*, London, Sidgwick & Jackson, 1921, pp. 352-54.

in the police service of Mush district, where he helped prominent Armenian militants, like Andranik and Kevork, who were fighting against the old regime before the 1908 revolution. It is not clear how Reshid Bey learned about Khalid Bey's activities as he was, indeed, a member of an Armenian underground network led by militants of the Armenian Revolutionary Federation (ARF).[74] Far from removing the Armenians from the police staff, the Ministry of Interior planned to transfer three Armenian policemen from Van to Mosul.[75] Acting Governor Bedri Bey, a close confidant of Reshid Bey, protested against the transfer and urged his superiors to send the men to Kastamonu or Konia province. As reason for his protest, he pointed to an ongoing investigation into enemy espionage and the need to keep Ottoman operations in Persia secret. Apparently, Armenian militants were no longer an issue for the Mosul police administration.[76] However, the Ministry of Interior did cancel the transfer.[77] The change of policy had been brought about by a decision of the Ministry of War on March 12, which removed Armenians from regular combat and gendarmerie units. In line with this decision, the army had also ordered the removal of Armenian policemen from duty as a precaution against seditious activities. In the eastern provinces 64 Armenian police personnel fell under the measure.[78]

Khalid Bey escaped the purge and continued to assist Armenians. Before his assignment to Mosul, he had been in Baghdad. There he had found a file on Armenians prepared under Governor Reshid Bey, who had also served as governor of that province. The document indicated that the Armenians had to be deported. Khalid Bey told Reshid Bey's successor, Suleiman Nazif Bey, that the accusations were all fabrications. The local Armenians were well integrated and had been Arabized. Having listened to Khalid Bey's warning that the file might have costly consequences for the Armenian community, Suleiman Nazif Bey burned it.[79] Later in the summer of 1915, when at Mosul, Khalid Bey warned local Armenian notables about the CUP's deportation plans; he advised the men to consult with local Arab circles. The Armenian community was very small, numbering about thirty to forty households. As the people had come originally from Siirt, they all spoke the Arabic dialect of that town. The

---

[74] DH.ŞFR 463-79, Reshid to DH, Mosul, Mar. 3, 1915; 578-9, Memduh to DH, Mosul, Feb. 16, 1918; Zaven Der Yeghiayan, *My Patriarchal Memoirs*, Barrington, RI, Mayreni Publishing, 2002, p. 145; Kévorkian, *Genocide*, p. 539.

[75] DH.ŞFR 50-178, Ismail to Mosul, Mar. 6, 1915; 50-179, Ismail to Van, Mar. 6, 1915.

[76] DH.ŞFR 464-109, Bedri to DH, Mosul, Mar. 12, 1915.

[77] DH.ŞFR 51-81, Ismail to Mosul, Mar. 21, 1915.

[78] DH.Emniyyet-i Umûmiyye (hereafter: EUM) 2 Şube (hereafter: ŞB) 68-32, EUM to DH, Mar. 25, 1915.

[79] Der Yeghiayan, p. 140.

intervention resulted in the delay and finally cancellation of deportations. Khalid Bey's relations with the next governor, Khaidar Bey, appeared to have been cordial, and Mosul turned into a shelter for Armenian deportees.[80] It was only in 1918 under a new governor, Memduh Bey, that Khalid Bey's position became precarious. In April 1918, Memduh Bey denounced the police director as being no longer reliable and requested his transfer to Diarbekir province.[81]

THE OTTOMAN OFFICIAL DEPORTATION POLICY

In late May 1915, the Ottoman government began its deportation program targeting the entire Ottoman Armenian population, with only minor exceptions. According to a demographic formula, the deportees were to be distributed mostly in Arab regions of the empire. The fact that Mosul province did not have a substantial Armenian population qualified it as a so-called destination area for Armenian deportees. At the start of the general deportations, on May 23, 1915, the Ottoman government informed the authorities in Mosul that it would deport Armenians from Van, Bitlis and Erzurum province to the province. Detailed instructions would follow. The officials had to move the Armenians to the southern part of the province, i.e. Kirkuk district. The people should be dispersed in villages and small towns while new houses would be constructed for them. In case of need, entirely new villages could be formed. The latter had to be at least 25 kilometers distant from the planned Baghdad railway line and border areas. Local officials were responsible for settlement and deportations within the province as well as the protection and provisioning of the deportees. The Armenians were allowed to bring unlimited movable possessions with them.[82] On June 10 Deputy Minister of the Interior Ali Munif Bey advised Mosul province that 5000 LT had been transferred to the province for expenses incurred by deporting and settling Armenians. Moreover, he announced that detailed regulations had been mailed.[83] About ten days later, the Ministry of Interior limited the projected settlement area within the province by excluding regions to the north and east of the planned Baghdad railway line.[84] The central government also needed information about locations and available land and how many people could be settled there.[85] The inquiry came at a time when the government was extending the deportations to all of the eastern provinces and Cilicia, thereby covering the core area of Armenian communities in the Ottoman Empire. The deportees had to be kept separate from the local

[80] Baghdoyan, *Exile*, pp. 547, 550.
[81] DH.ŞFR 578-9, Memduh to DH, Mosul, Apr. 16, 1918.
[82] DH.ŞFR 53-91, Minister to Mosul, Urfa, Zor, May 23, 1915.
[83] DH.ŞFR 53-305, Ali Munif to Mosul province, June 10, 1915.
[84] DH.ŞFR 54-83, Minister to Mosul, June 21, 1915.
[85] DH.ŞFR 54-109, Ali Munif to Mosul, Zor, June 22, 1915.

Armenian population. Newly established Armenian villages had to be at least five hours distant from each other and could not be located in strategic areas or at places that were suitable for self-defense. Moreover, Armenian children had to attend government schools, and the opening of Armenian schools was prohibited. All correspondence had to be in Turkish. The provincial authorities reported continuously on the number of deportees who had newly arrived and on those they had already settled and where.[86]

In early July 1915, the government started deportations in the Ottoman western provinces, too. The Ministry of Interior now specified the settlement areas in Mosul province. The entire southern and western part of the province, including the villages and towns in Kirkuk province, were acceptable for settlement. No Armenian deportee was allowed within 80 kilometers of the Persian border. At the same time, the 25-kilometer exclusion zone along the projected Baghdad Railway line was maintained.[87] Given the extent of the ongoing displacements, the central government ordered an improvised census. Provincial authorities had to provide statistics and maps detailing the local population and their nationality by town and village. At the same time, Ali Munif Bey urged the officials at Mosul to forward the needed data on Armenian deportees within the province. Most provincial administrations failed, however, to deliver the material on time.[88] The Ottoman plans for deportations suffered a setback in late July when the Third Army stopped deportations to Mosul. The military feared that in case of a Russian breakthrough south of Van Armenian deportees might facilitate the enemy's operations. Thus, deportees coming from the direction of Diarbekir and Harput had to be sent to Urfa and Der Zor districts.[89]

---

[86] DH.ŞFR 54-122, Ali Munif to Mosul, Zor, June 23, 1915; 54-261, Talaat to Syria, Aleppo, Mosul, Zor, July 1, 1915; 54-271, Minister to Mosul province, Urfa, July 3, 1915.

[87] DH.ŞFR 54-315, Ali Munif to Adana, Erzurum, Bitlis, Aleppo, Diarbekir, Syria, Trebizond, Kharput, Mosul, Zor, Marash, Samsun, Caesarea, Ismid, July 5, 1915.

[88] DH.ŞFR 54/A-51, Minister to Adrianople, Erzurum, Adana, Angora, Aidin, Bitlis, Basra, Baghdad, Beirut, Hedjaz, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Sivas, Trebizond, Kastamonu, Konia, Kharput, Mosul, Van, Yemen, Urfa, Ismid, Bolu, Samsun, Tchataldja, Zor, Yemen, Balikesir, Jerusalem, Tchanakkale, Menteshe, Teke, Caesarea, Mersin, Nighde, Marash, Eskishehir, Kutahia, Afion districts, Medina, July 20, 1915; DH.ŞFR 54/A-58, Ali Munif to Mosul, Zor, July 20, 1915; 55/A-115, Talaat to Adrianople, Erzurum, Adana, Angora, Aidin, Bitlis, Basra, Baghdad, Beirut, Hedjaz, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Trebizond, Konia, Kharput, Mosul, Van, Yemen, Urfa, Ismid, Bolu, Samsun, Zor, Balikesir, Jerusalem, Tchanakkale, Menteshe, Caesarea, Eskishehir, Mersin districts, Sept. 7, 1915.

[89] DH.ŞFR 54/A-198, Talaat to Diarbekir, Kharput, July 31, 1915.

In August, the provincial authorities had to provide further information about arriving deportee caravans, like the number of deportees in the caravan and their condition.[90] Following the defeat of the Nestorians in Hakkari district, the Ministry of Interior felt confident about the military situation in the province and added Akra and Dohuk sub-districts to the settlement area on 25 September. The Mosul authorities had requested the extension as the southern areas of the province were too close to the railway line and the western areas had been cultivated, meaning that there was no arable land available. Thus, both sub-districts would receive 500 households or about 2000 deportees each. The measure also took into account that capacities in other so-called destination areas were reaching, if not surpassing, their limits.[91]

On October 27, the Ministry of Interior stopped further deportations from the western provinces while allowing some exceptions. The order concerned only the comparably few Armenians who had not been registered for deportation yet. The order was reiterated and extended to eastern provinces and the settlement areas on 22 December. Apparently local governors made liberal use of loopholes, so Talaat Bey reiterated his instructions in March 1916 and again in June 1917. The government also changed its policy banning or severely limiting Armenian conversions. Armenians who had not been deported so far or had been exempted by central government permit could convert to Islam.[92] At the same time, Talaat Bey ordered another count of the Armenian resident population and the deportees. As usual provincial authorities were unable to meet the Ministry of Interior's deadline for providing the data.[93]

In April 1916, the Ministry of Interior demanded the next count of Armenians and faced, once more, slow responses. Five months later, the provincial

---

[90] DH.ŞFR 55-140, Subhi to Aleppo, Syria, Mosul, Urfa, Zor, Aug. 21, 1915.

[91] DH.ŞFR 490-53, Governor Besim to DH, Mosul, Sept. 22, 1915; 56-160, Minister to Mosul, Sept. 25, 1915.

[92] DH.ŞFR 77-170, Talaat to Adrianopel, Adana, Angora, Aidin, Beirut, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Sivas, Trebizond, Kastamonu, Konia, Kharput, Mosul, Urfa, Ismid, Bolu, Samsun, Tchataldja, Zor, Balikesir, Jerusalem, Tchanakkale, Menteshe, Teke, Caesarea, Afion, Eskishehir, Kutahia, Marash, Nighde, Mersin, June 20, 1917; Hilmar Kaiser, "Assimilating Armenians, 1915-1917," in *Aufarbeitung Historischer Verbrechen Gegen die Menschlichkeit: Eine Interdisziplinäre Auseinandersetzung mit dem Armenier-Genozid*, ed. by Melanie Altanian, Wiesbaden, Springer VS, 2018, p. 47.

[93] DH.ŞFR 57-282, Talaat to Adana, Angora, Bitlis, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Sivas, Konia, Kharput, Mosul, Urfa, Ismid, Balikesir, Tchanakkale, Nighde, Eskishehir, Kutahia, Afion, Marash, Zor, Nov. 5, 1915; 57-380, Minister to Angora, Konia, Kharput, Diarbekir, Mosul, Aleppo, Syria, Afion, Nighde, Urfa, Nov. 10, 1915; 59-217, Minister to Baghdad, Beirut, Kastamonu, Mosul, Bolu, Teke, Tchataldja, Jerusalem, Menteshe, Jan. 5, 1916.

authorities had to conduct a further census.[94] The count ordered in February 1917 aimed at identifying the places of origin of deportees and the locations where the authorities had placed them.[95] Five months later, the focus of the follow-up count was on property. The Ministry wanted to learn the value of Armenian immovable property and how many Armenians were living in their own houses. Finally, the central authorities were interested in how many buildings had been given to refugees or immigrants and how many had been auctioned off. The authorities at Mosul had not deported any resident Armenians. Only 253 Armenian males and 262 Armenian females, a total of 515 local Armenians, were living in the province as residents. As nobody had been deported, there was no abandoned property available for distribution.[96] In April 1918, the central government ordered a count of converts, family size, details on the extended family, employment, and an assessment of their character by police and civil officials.[97]

---

[94] DH.ŞFR 63-72, Subhi to Adrianople, Adana, Angora, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Sivas, Kastamonu, Konia, Kharput, Mosul, Urfa, Ismid, Bolu, Samsun, Zor, Balikesir, Caesarea, Mersin, Kutahia, Nighde, Eskishehir, Apr. 22, 1916; 63-253, Talaat to Angora, Syria, Sivas, Kastamonu, Mosul, Afion, May 9, 1916; 63-289, Shukru to Konia, Adana, Aleppo, Syria Mosul, Zor, May 11, 1916; 68-112, Talaat to Adrianople, Adana, Angora, Aidin, Bitlis, Baghdad, Beirut, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Sivas, Trebizond, Kastamonu, Konia, Kharput, Mosul, Urfa, Ismid, Bolu Samsun, Tchataldja, Zor, Balikesir, Jerusalem, Tchanakkale, Menteshe, Teke, Caesarea, Afion, Mersin, Kutahia, Marash, Nighde, Eskishehir, Sept. 24, 1916; 70-11, khalil to Diarbekir, Syria, Konia, Kharput, Mosul, Zor, Balikesir, Jerusalem, Nov. 15, 1916; 69-120, Talaat to Adrianople, Adana, Angora, Bitlis, Baghdad, Beirut, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Sivas, Trebizond, Kastamonu, Konia, Kharput, Mosul, Urfa, Bolu, Samsun, Zor, Karesi, Jerusalem, Menteshe, Teke, Caesarea, Kutahia, Marash, Afion, Oct. 29, 1916.

[95] DH.ŞFR 72-210, Talaat to Adana, Angora, Aidin, Beirut, Aleppo, Syria, Sivas, Kastamonu, Konia, Mosul, Urfa, Ismid, Eskishehir, Mersin, Bolu, Zor, Balikesir, Jerusalem, Caesarea, Afion, Kutahia, Marash, Nighde, Feb. 11, 1917; 73-29, Talaat to Adana, Angora, Aidin, Beirut, Aleppo, Syria, Sivas, Kastamonu, Konia, Mosul, Urfa, Ismid, Mersina, Eskishehir, Bolu, Zor, Balikesir, Jerusalem, Afio, Marash, Nighde, Feb. 15, 1917; Murat Bardakçi, *Talât Paşa'nin Evrak-i Metrûkesi. Sadrazam Talât Paşa'nin Özel Arşivinde Bulunan Ermeni Tehciri Konusundaki Belgeler ve Hususî Yazişmalar*, Istanbul, Everest Yayinlari, 2008, pp. 108-45.

[96] DH.ŞFR 78-225, Talaat to Adrianople, Adana, Ankara, Bitlis, Beirut, Aleppo Bursa, Diarbekir, Syria, Sivas, Trebizond, Kastamonu, Konia, Kharput, Mosul, Eskişehir, Urfa, Mersin, İzmit, Bolu,Teke, Samsun, Çatalca, Zor, Jerusalem Afion, Tchanakkale, Balikesir, Caesarea, Kutahia, Marash, Menteshe, Nighde, Mount Lebanon, July 29, 1917; 561-48, Nuri to DH, Mosul, Aug. 4, 1917.

[97] DH.ŞFR 86-45, Talaat to Adrianople, Adana, Angora, Aidin, Bitlis, Beirut, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Sivas, Trebizond, Kastamonu, Konia, Kharput, Mosul, Urfa, Ismid, Bolu, Samsun, Tchataldja, Zor, Balikesir, Tchanakkale, Menteshe, Teke,

Government correspondence with the provincial authorities suggested that the Armenian deportations were an orderly administrative operation. This was, however, far from the truth, and Constantinople knew it. At the time the Ministry of Interior forwarded its directives to Mosul, Governor Reshid Bey in neighboring Diarbekir province had begun the annihilation of the province's Armenian population and those deportees that had to pass through his area of control. Mosul province became involved in these operations when the Diarbekir governor informed Khaidar Bey that 614 Armenians were on their way to Mosul by river raft. The Mosul authorities still lacked instructions on what they should do with arriving deportees. Thus, the governor shared the information from Diarbekir province with his superiors and asked for instructions.[98] In his response, Ali Munif Bey avoided any statement about the Armenians from Diarbekir and limited himself to announcing that detailed instructions had been mailed. The officials at Constantinople knew, however, that a massacre had taken place.[99] By the time Ali Munif Bey sent his answer, Khaidar Bey had already informed German Consul Walter Holstein about what had happened. The river rafts had reached Mosul empty on June 9. All 614 Armenians had been slaughtered. Corpses and body parts floated down the Tigris providing physical evidence of the crime. Khaidar Bey implicated the Diarbekir governor as responsible for the massacre. Holstein understood that the deportee caravans on the way to Mosul were facing the same fate. He requested 200 LT from the German Embassy to start relief work. The consul feared the massacres in Diarbekir province might spread to Mosul province as parts of the population might try to take advantage of the situation. Moreover, the anti-Nestorian campaign resembled a persecution of Christians that could easily get out of hand.[100]

When former Mardin Governor Hilmi Bey passed through Mosul, he shared confidential and detailed information about the extent of the massacres in Diarbekir province with Holstein. Khaidar Bey, too, continued passing on intelligence the Ottoman central authorities were hiding from the German Embassy, like Reshid Bey's murder of an Ottoman official who had opposed the massacres. According to Christian informers, Khaidar Bey had thwarted a plot by Reshid Bey to murder Shefik Bey, Hilmi Bey's successor. Shockingly, the

---

Caesarea, Afion, Eskishehir, Mersin, Kutahia, Marash, Nighde, Mount Lebanon, Apr. 3, 1918.

98 DH.ŞFR 473-73, Khaidar to DH, Mosul, June 1, 1915.

99 DH.ŞFR 53-305, Ali Munif to Mosul, June 10, 1915; Kaiser, *Diarbekir*, p. 189.

100 AA-PA Konstantinopel 169, J. No. 3547, Holstein to Embassy, Mosul, June 10, 1915; J. No. 3612, Holstein to Embassy, Mosul, June 13, 1915; Konstantinopel 98, J. No. 374, Holstein to Embassy, Mosul, Jan. 10, 1916.

Mosul governor told the German consul that only a third of the deportees who had set out from Diarbekir province had arrived in his own jurisdiction. All men had been killed. Kurds had taken many of the young women and girls. Khaidar Bey promised to prevent similar outrages within his area of control.[101]

The number of arrivals confirmed the news about the massacres. By July 21, approximately six hundred Armenian, Chaldean, and Syrian Orthodox women and children had arrived in Mosul from Diarbekir province and Siirt. About the same number was about to arrive soon. Their condition defied description. Every day people died of hunger as the provincial authorities lacked funds for feeding them. Earlier, the Ministry of Interior had given permission that the local Syrian Orthodox and Chaldean communities could take care of those women and children who had arrived from Siirt and Bashkale.[102] In view of the misery, Holstein handed over 300 LT from consular funds to the authorities for clothing, bread and relief work. He acted on his own initiative without waiting for prior authorization from the embassy and was willing to privately repay the sum if ordered to do so. Khaidar Bey, for his part, informed his superiors more than a month later.[103] Deportees who escaped the massacres in Diarbekir province had to make their way to Mosul surviving on what plants they could find along the way.[104]

In their reporting Khaidar Bey and Holstein both tried to demonstrate that they were following orders. This was imperative as the Ottoman central authorities watched German activities with suspicion. On July 28, 1915 Talaat Bey warned provincial authorities that German officers, officials, and civilians were working to gain influence. Provincial officials had to secretly investigate the matter.[105] Khaidar Bey reported that Holstein had tried to interfere in a friendly manner with government policy, as the French, English, and Russian consuls had done before the abrogation of the Capitulations. Stressing that he opposed German influence, the Acting Governor explained that he recognized

---

[101] AA-PA Konstantinopel 169, J. No. 4184, Holstein to Embassy, Mosul, July 10, 1915; J. No. 4262, Holstein to Embassy, Mosul, July 16, 1915; Ara Sarafian, "The Disasters of Mardin During the Persecutions of the Christians, Especially the Armenians, 1915," *Haigazian Armenological Review, Vol. 18*, 1998, p. 264.

[102] DH.ŞFR 54/A-154, Talaat to Mosul, July 15, 1915. Kévorkian, *Genocide*, p. 340.

[103] AA-PA, Konstantinopel 169, J. No. 4352, Holstein to Embassy, Mosul, July 21, 1915; DH.ŞFR 485-32, Khaidar to DH, Mosul, Aug. 24, 1915.

[104] Der Yeghiayan, p. 149.

[105] DH.ŞFR 54/A-134, Talaat to Adrianople, Erzurum, Adana, Angora, Aidin, Bitlis, Basra, Baghdad, Beirut, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Sivas, Trebizond, Kastamonu, Konia, Kharput, Mosul, Van, Urfa, Ismid, Bolu, Samsun, Zor, Balikesir, Jerusalem, Tchanakkale, Menteshe, Teke, Caesarea, Mersin, Eskishehir, Marash, Afion, Nighde, Kutahia, July 28, 1915.

the consul only as a commercial representative and rejected any attempt by the latter to act as intermediary between the population and the government.[106]

The German Embassy saw things differently. Enraged by claims that Germany had been the instigator of the Armenian massacres, Acting Ambassador Prince Ernst Von Hohenlohe ordered Holstein to forcefully protest against the slander and repudiate it. Holstein lost no time and briefed Khaidar Bey about his instructions and the German views on the ongoing massacres. The governor warned that Holstein might make a public statement about German views with regard to the atrocities.[107] At the same time, the Chaldean Patriarch of Mosul had drafted a memorandum on the atrocities against his flock in Diarbekir province and Siirt. Khaidar Bey warned that the cleric might openly cable the text to Constantinople.[108] As corpses kept being swept ashore in the province by the Tigris, Khaidar Bey took an active interest in one. The authorities were unable to identify the person but ascertained that the victim had not been murdered nearby. It seemed that the person was one of the many killed in Diarbekir province.[109] In the case of another Armenian corpse found only one hour distant from Mosul city, the governor ordered an investigation. It turned out that the dead man had been a deportee from Kharput who had died when he moved together with some Armenian families from Dohuk to Mosul.[110] Evidently, the governor was eager to demonstrate that crimes against Armenian deportees were not tolerated in his province.

The increasingly unaccommodating German position induced Talaat Bey to undertake efforts to convince the German ambassador that the government was doing its best to prevent massacres of deportees and avoid suffering. The circumstances provided Khaidar Bey with a favorable opportunity to bring up the matter of the 300 LT he had received in July. He informed his superiors that upon instruction from his embassy Holstein intended to donate the sum for the clothing of deported Armenian women and children. As such expenses fell under the government's authority, he had initially refused to accept the money. However, due to the involvement of the German Embassy, he deemed it wise to inform the Ministry of Interior. Talaat Bey had little room to maneuver and allowed Khaidar Bey to accept the sum which, in reality, had been spent weeks before.[111]

---

[106] DH.ŞFR 483-46, Khaidar to Talaat, Aug. 9, 1915.

[107] AA-PA Konstantinopel 170, J. No. 4645, Hohenlohe to Holstein, Pera, Aug. 11, 1915; DH.ŞFR 483-116, Khaidar to DH, Mosul, Aug. 13, 1915.

[108] DH.ŞFR 482-119, Khaidar to DH, Mosul, Aug. 7, 1915.

[109] DH.EUM 2 ŞB 10-54, Khaidar to Talaat, Mosul, Aug 25, 1915.

[110] DH.EUM 2 ŞB 14-7, Khaidar to DH, Mosul, Nov. 10, 1915.

[111] DH.ŞFR 485-32, Khaidar to DH, Mosul, Aug. 24, 1915; 55-285, Talaat to Mosul, Aug. 28, 1915.

In September 1915, the Mosul authorities were anticipating the arrival of more than 10,000 Armenian deportees who had set out from Mardin. They planned to settle 1000 households in Kirkuk district and 500 households in Akra and Dohuk sub-districts to the north of Mosul.[112] As it turned out, only 2000 Armenians had survived the death march and massacres following their departure from Mardin. Most survivors were women and children aged eight to ten. Intact family units were hard to find among the deportees. It was out of the question to dispatch them to the assigned areas and settle them there. The people could not work in agriculture and build their own homes. Providing for the arrivals on a permanent basis presented a problem for the provincial authorities. Thus, Khaidar Bey planned to allow artisans to settle in Mosul and engage in trades. Others could work as maids in houses of respectable people. Those who were sick would be treated and placed elsewhere later on. The Ottoman central authorities had allowed the placing of Armenian children in Muslim households for their education, i.e. assimilation. But this was only allowed in locations without an Armenian population and no foreign residents. In other words, Khaidar Bey's proposal was not in line with government policy. The Ministry of Interior, nevertheless, approved it, thereby abandoning its policy of keeping Armenians out of the big cities as far as Mosul province was concerned.[113]

At no point, did large intact deportee caravans arrive from the direction of Diarbekir province. The vast majority of the deportees continued to fall victim to the death squads of Diarbekir Governor Reshid Bey. The fate of one convoy is relatively well documented. On their way back from Hakkari to Mosul, Khaidar Bey's troops marched along the Tigris through the northern fringes of his province. Near the camps of a Kurdish tribe who had fled from the border region, the governor and his staff decided to rest and prepare lunch. Astardjian, whom Khaidar Bey had heavily armed, started wandering around alone. He came across a large group of almost naked, barefoot women and children. The group of about 300 Armenians had all the marks of a deportee caravan. Kurdish villagers were selling food to them. The people were scared when they saw the approaching armed physician, who tried to calm them down by speaking to them in Armenian. The deportees were, however, suspicious as they could not imagine that any young Armenian men could still be alive, in Ottoman service and even well-armed. When Ali Bey, the governor's nephew

[112] DH.ŞFR 490-53, Governor Besim to DH, Mosul, Sept. 22, 1915.

[113] DH.ŞFR 54-411, Ali Munif to Adrianople, Adana, Aleppo, Diarbekir, Erzurum, Bitlis,Van, Trebizond, Sivas, Bursa, Mosul, Ismid, Samsun, Caesarea, Marash, Zor, Urfa, July 12, 1915; 493-7, Khaidar to DH, Mosul, Sept. 28, 1915; 57-25, Subhi to Mosul, Oct. 16, 1915.

and secretary, called him for lunch, Astardjian refused and remained with the deportees. Finally, Khaidar Bey joined him and expressed his sympathy for the fate of the deportees and what Astardjian was going through at that moment. As an Albanian, the governor cursed the CUP in harsh terms and asked the physician to join him at lunch in order to avoid suspicion from those army officers who were Turks. Astardjian asked the governor for help in order to protect the deportees. Khaidar Bey gave him the requested fifteen gendarmes and, in addition, Ali Bey for further support. It took the caravan eight days to reach Mosul, while the troops needed three. On Astardjian's orders the gendarmes requisitioned animals for the transport of the deportees. Other gendarmes were sent ahead to prepare quarters and arrange food. During conversations with the deportees, Astardjian heard for the first time about the murder of Armenian intellectuals. It was then that he understood that Khaidar Bey had been protecting him from fanatics during the previous months. The modern guns Astardjian had been given added a further deterrent. On arrival, he placed the deportees in two large buildings on the outskirts of Mosul. The mayor of the town, Sayyid Emin Efendi, organized a commission in charge of relief for the Armenians. Upon their recovery, the deportees left the shelters and many were able to work and earn their living.[114]

One of the Armenian survivors in that caravan was Kayane Abrahamian from Erzurum. She described how in Diarbekir province gendarmes had murdered deportees whom they had suspected of hiding money. A few days after leaving Mardin, the gendarmes separated the men from the caravan and massacred them. Only two men disguised as women survived. The so-called security guards also sold women and children to local Arabs for small sums. Out of eight thousand deportees that had set out from Erzurum only three hundred arrived in Djezire. Abrahamian described how Astardjian and Ali Bey had met her group. She identified one of the buildings the officials had placed the deportees in as a Dominican compound on the banks of the Tigris River. Apparently, this was a quarantine measure, and after a month the people were free to go where they wanted. Several women who had been deported from Tadim (Tadem) village near Kharpert had stayed there as well. Abrahamian worked for some time as a private teacher and was able to walk around the city, where she saw Scheubner and his staff. She had seen the German officer during her deportation, when the latter had visited Erzindjan. As a single woman, it was important for her to be able to change her work and location at short notice in

[114] In his memoirs, Astardjian recalls that the group numbered 3000 people. This number appears to be high in view of the massacres in Diarbekir province. Moreover, Abrahamian reported in 1918 that the convoy had only 300 survivors. Astardjian, *Struggle*, pp. 33-37.

order to avoid the demands of Muslim men. A Catholic priest helped Abrahamian by placing her with a family for six months. When rumors of a pending massacre spread in Mosul, Consul Holstein sheltered her in a room for three days. In the end, the underground railway secured her escape to British lines near Baghdad.[115]

Rape of Armenian deportees was rampant. Survivors stated that practically all girls above the age of eight had been raped. Army officers raped girls as young as five or six years old and later passed on their victims to Arabs, Circassians and Kurds. Many of the victims were tattooed by their captors. Others were left to beg for bread in the streets. At times, Muslim women assisted their husbands in abducting Armenian girls the couple would then use as slaves in the house and for sexual exploitation.[116]

Given the situation along the deportation routes, very few Armenian deportees actually reached Mosul province although the central government had designated Mosul as a major destination area. By December 1915, the authorities reported that about two thousand three hundred Armenians were in this province.[117] In February 1916, governor Khaidar Bey stated that there were no Armenians in the province, probably alluding to the insignificant number of Armenian residents of the pre-war time. No one had been deported from the province. By April 1916, the authorities had sent 2650 Armenian deportees to Kirkuk district while another 2301 would follow once means of transport had become available.[118] In November 1916, 9074 Armenian deportees had been registered in Mosul province. 1504 were in Dohuk subdistrict, 2650 in Kirkuk district while 4920 had remained in Mosul city and its surroundings. Khaidar Bey listed 257 long-term residents separately as he did with 205 mostly male Protestants; a part of them might have been Armenians.[119] During the winter the number of Armenians dropped significantly. Thus, in March 1917 only 7286 lived in the province, including 253 long-term Armenian residents.[120] In other words, the Armenian deportee population had declined by about two thousand persons or well over twenty

---

[115] Ministère des Affaires Étrangères, Archives diplomatiques, Paris, Levant, Armenie 1, Kaiane Abrahamian, "Souvenir de mon depart d'Erzeroum jusqu'à Mossoul, Bagdad, Bassorah", enclosure in, Roux to Pichon, Basra, March 17, 1918, No. 60, confidential; Kaloosdian, *Village*, p. 111.

[116] Stephen Trowbridge, "Stories of Liberated Armenians," *The Missionary Review of the World,* 42 (1919), pp. 513-14.

[117] DH.EUM 2 ŞB 73-72, Sherif Muhtar to Ministry of Interior, Mosul, Dec. 13, 1915.

[118] DH.ŞFR 510-55, Khaidar to DH, Rovanduz, Feb. 21, 1916; 517-83, Khaidar to DH, Mosul, Apr. 25, 1916.

[119] DH.EUM 2 ŞB 74-35, Khaidar to Ministry of Interior, Mosul, Nov. 16, 1916.

[120] Bardakçi, *Talât Paşa'nin*, p. 109.

percent within only four months. More shocking were, however, the overall low arrival figures. In sum, being sent to Mosul by way of Diarbekir province became an almost certain death sentence for Armenian deportees.

DEPORTEES FROM DER ZOR

The independent district of Der Zor to the west of Mosul province was a major destination area for Armenian deportees. The desert region was sparsely populated. It lacked arable land and infrastructure. Nevertheless, the Ottoman government kept sending ever increasing numbers into the desert. In the fall of 1915, the situation became untenable and officials considered the onward transfer of deportees further east to Mosul. Given the logistics involved, this was a very daring idea.

On December 29, 1915, Der Zor district reported that more than 200,000 deportees were on the way to the region. The authorities urgently needed funds for supplies and forwarding Armenians to other areas. The district authorities had hardly enough funds to dispatch 15,000 Armenians from Rasulain to Mosul by the end of the year.[121] Still, Talaat Bey instructed Mosul province to make the necessary preparations for the arrival of the deportees.[122] Only 3000 Armenians had departed for Mosul when the military stopped the transfer. The route from Nusaibin to Mosul had been reserved for military transport.[123] Deportee caravans had contaminated that route with typhus and other contagious diseases thereby endangering military supplies. Consequently, the deportees had to take other roads.[124] The alternative route led from Der Zor city north along the Khabur River and then eastward towards Mount Sinjar, where security forces would take over the caravans. The deportees would supposedly receive rations for 10 days on departure from Der Zor.[125]

The number of Armenians at Der Zor ready for deportation to Mosul stood at 15,000.[126] By February 25, Der Zor authorities had emptied a concentration camp outside the town when 7000 Armenians left for Mosul.[127] It is possible that five women from Tadem village were among those deportees. Turvanda Haboian and her companions had survived the death march from Harput

---

[121] DH.ŞFR 503-39, Kamil to DH, Zor, Dec. 29, 1915.

[122] DH.ŞFR 59-190, Talaat to Mosul, Jan. 3, 1916.

[123] DH.ŞFR 504-32, Suad to DH, Zor, Jan. 5, 1916; 667-31, Suad to DH, Rasulain, Jan. 8, 1916.

[124] DH.ŞFR 60-219, Talaat to Zor, Feb. 3, 1916.

[125] Armenian Assembly of America (AAA), Krieger files, reel 35. Asim to Ministry of Interior, Jan. 25, 1916.

[126] DH.ŞFR 505-104, Suad to DH, Zor, Jan. 18/19, 1916.

[127] DH.EUM 2 ŞB 74-3, Suad to DH, Feb. 25, 1916; DH.ŞFR 517-96, Suad to DH, Zor, Apr. 26, 1916.

province to Urfa, where they had been caught up in the self-defense of the local Armenian community. In early 1916, they had reached Der Zor in the company of some Armenian deportees from Adabazar. On their way from Der Zor to Mosul the women had walked through the desert for 10 days with a small group of Adabazar Armenians. Many deportees died on the march to Mosul from lack of water and exhaustion. Gendarmes escorting the deportees robbed them, but these gendarmes were arrested for their crimes by security forces from Mosul when they were handing over the deportees to the Mosul authorities.[128]

On April 4, 1916, Talaat Bey informed the Fourth Army Commander Djemal Pasha that the government lacked funds for feeding the Armenian deportees in Aleppo and Syria provinces. Both provinces belonged to the Fourth Army's area of control. As a solution, he suggested that the Ministry of Interior could organize the transfer of all deportees from those provinces to Persia by way of Der Zor. Given the Russian advance to the east of Mosul and the lack of transport and funding, the offer was more like an invitation for Djemal Pasha to give up his protection of Armenian deportees and tacitly consent to them being sent into the desert with little hope of survival. The general, however, declined the invitation and secured the survival of well-over a hundred thousand Armenians in his area.[129]

Around May 23, a 2000-person-strong deportee caravan arrived in Mosul. When, a week later, provincial authorities learned that another deportee caravan of 3000 had set out from Der Zor, they alerted the central government. Due to military setbacks on the Persian border, it was no longer safe to send large numbers of Armenians to the province. Thus, deportations had to be stopped until the enemy had been driven out. Sixth Army Commander Khalil Pasha, too, demanded the return of the 3000 Armenians to Der Zor as Mosul province was in the war zone by then. In response, Talaat Bey instructed Der Zor district to take back the caravan and desist from sending deportees to Mosul province. The matter had become such a priority that the Sixth Army even deployed cavalry to return the Armenians to Der Zor. Thus, by June 4, the deportees were back in the deserts of Der Zor. The stopping of deportations to Mosul triggered a stopping of deportations until further notice from Aleppo to Der Zor. For the time being, the deportees had to remain in areas within

---

[128] Aram Kaloosdian, *Tadem. My Father's Village. Extinguished during the 1915 Armenian Genocide*, Portsmouth, NH, Peter E. Randall, 2015, p. 111; Khacher Hakob Ablapoutian, "Testimony," in Verjiné Svazlian, *The Armenian Genocide: Testimonies of the Eyewitness Survivors*, Yerevan, National Academy of Sciences, 2011, p. 295; Khoren Ablapoutian, "Testimony," Ibid., p. 298.

[129] Hilmar Kaiser, "The Armenian Deportees in Hauran and Karak District During the Armenian Genocide" in *Armenian of Jordan. Proceedings of the Conference (22-24 May 2016* ed. Antranig Dakessian (Beirut: Haigazian University Press, 2019), p. 57.

Aleppo province. Similarly, Der Zor district had to accommodate all deportees within the district and was not allowed to send anyone outside it. On June 18, Talaat Bey ordered the onward deportation of all Armenian deportees from Aleppo to Der Zor.[130]

This was not all; Mosul province was also returning to Der Zor 5000 deportees who had come in April. The provincial administration claimed that the people had arrived only on June 6, thereby falling under the Ministry of Interior's ban of deportations to Mosul and had to be returned. Der Zor district warned that the situation of the 40,000 deportees in the district was desperate. The authorities lacked funds and depended on credit from the Fourth Army for food. The district urgently needed more funds.[131]

In April 1917, Der Zor governor Abdulkadir Bey claimed that all Armenian refugees who had come to Der Zor had been sent on to Mosul. He demanded that all Armenians from historical Cilicia who had been left in the settlement areas should be sent to Der Zor for 'settlement.'[132] Deportation to Mosul had become synonymous with annihilation.

THE SINJAR MOUNTAIN

The Sinjar mountain is "a range of hills lying on the east of the Tigris, opposite Mosul; starting about 25 miles west of the city, it runs in a semi-circular form across the plain for 70 miles, where it sinks again to the level of the low ground at a distance of 25 miles from the river Khabur." By World War I the local Yezidi community inhabited about 45 villages. At times the tribesmen entertained hostile relations with neighboring Arab and Kurdish tribes.[133]

Before WWI, the ruling CUP's relationship with the Yezidi community had been one of repression, abductions, and massacre. The preeminent party ideologue, Ziya Gokalp Bey, and his relatives, the Pirintchtchizades of Diarbekir, had solidified their prominent position in Diarbekir province in 1908 during a campaign of extermination against Yezidi tribes on the plains West of Mardin. In the following years, Yezidi tribesmen of the Tur Abdin to the East of

---

[130] DH.ŞFR 521-51, Sherif Muhtar to DH, Mosul, May 30, 1916; 521-59, Khalil to DH, Adana, May 30, 1916; 64-175, Talaat to Zor, June 1, 1916; 521-98, Kamil to DH, Zor, June 2, 1916; 522-21, Kamil to DH, Zor, June 4, 1916; 522-50, Mustafa Abdulhalik to DH, Aleppo, June 6, 1916; 64-239, Talaat to Aleppo, June 7, 1916; 64-248, Talaat to Zor, June 7, 1916; 65-51, Talaat to Aleppo, June 18, 1916.

[131] DH.ŞFR 522-56, Sherif Muhtar to DH, Mosul, June 7, 1916; 522-88, Kamil to DH, Zor, June 9, 1916.

[132] DH.ŞFR 551-111, Abdulkadir to DH, Zor, Apr. 18, 1917.

[133] British Library, India Office Records and Private Papers, L/MIL/17/15/22; Driver, pp. 65-66.

Mardin became targets. In their mountain hideouts, the tribesmen withstood government aggression and offered refuge to Armenian deportees in 1915.[134]

Following the army's mobilization in August 1914, the Ottoman government did not expect much benefit from recruiting Yezidis into the army but accepted the offer of a donation of 1500 LT from the Sinjar community. Thus, the Ministry of Interior allowed the payment of a military exemption tax in lieu of military service by Yezidis. But payment was not fast forthcoming. By February 14, 1915, the Yezidis had paid only 920 LT. Mosul Governor Reshid Bey had nothing positive to report on the community. Yezidi recruits had been deserting the army in droves, and he called for the execution of offenders as the only possible solution. It seems that Reshid Bey did not obey orders in regard to the military exemption of the Yezidis. Following his departure from Mosul, the provincial authorities inquired about the matter with the Ministry of Interior, only to learn that definitive instructions had been given about two months earlier.[135]

In March, a report circulated that Yezidis had robbed a mail coach that had set out from Mosul under the guard of gendarmes. Thus, security along the route from Mosul to Diarbekir province needed to be improved. Moreover, tensions within the Yezidi community of the Sinjar Mountain escalated. The local sub-district governor reported that during a raid, gendarmes were trapped between the lines and suffered wounded and dead. Even worse, hundreds of Armenian deportees, army deserters, and tribesmen were seeking refuge in the mountain area. In view of the situation, the official demanded the dispatch of a large force. Mosul province dispatched 65 gendarmes, including fifteen mounted, in addition to those who had been sent earlier. The force was, however, insufficient, and reinforcements from the military were needed. Conditions on the mountain did not improve fast. The gendarmerie commander had difficulty bringing the situation under control despite martial law. Securing full control over the area would probably have to wait until the end of the war as the forces needed for the purpose were tied up elsewhere. Whatever the gendarmerie detachment had achieved, by July 1915 it had been undone, and Sinjar was in full rebellion. While the Yezidis were not strong enough to launch large operations, they were capable of employing hit-and-run tactics. They regularly attacked caravans traveling along the desert route north of Sinjar,

---

[134] Hilmar Kaiser, "Ezidi Aşiretleri ve Şehirli Elitler: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İlk Katliami," *Mardin Tebliğleri. Mardin ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansi*, ed. by Cengiz Aktar, Istanbul, Hrant Dink Vakfi, 2013, pp. 207-20; Idem, *Diarbekir*, pp. 310-11, 316, 329-34, 340, 345-46.

[135] DH.ŞFR 48-158, Ali Munif to Mosul, Dec. 26, 1915; 49-261, Ali Munif to Mosul, Feb. 13, 1915; 461-71, Reshid to DH, Mosul, Feb. 14, 1915; 467-42, Besim [?] to DH, Mosul, Apr. 8, 1915; 51-248, Ali Munif to Mosul prov., Apr. 10, 1915.

thereby obtaining weapons and much needed provisions. Trebizond Governor Djemal Azmi Bey, a leading CUP member and responsible for the annihilation of his province's Armenian community, accused Yezidis of having the worst influence on Ottoman society. Allegedly Yezidis were leaning towards non-Muslims, speak Christians and especially Protestants. The latter were their spiritual brothers. Some Yezidis carried Muslim names but then gave their children Armenian ones under the influence of the Protestants. Djemal Azmi called for the arrest of the community leaders and their deportation to Western provinces. This alone would secure the Mosul route. The deportation route between Der Zor and Mosul was similarly affected. Yezidi attacks on the caravans provided opportunities for Armenian deportees to flee and seek shelter on the Sinjar Mountain. The Mosul authorities dragged their feet and claimed that they lacked adequate reinforcements. For the time being, all they could do was to send out spies to Sinjar and launch limited punitive measures. In the end, some stolen items could be restored. More important was intelligence that some Syrian Orthodox had fled from Midiat in Mardin district to Sinjar after their self-defense had been overcome by Ottoman forces. Rumors about Armenian deportees hiding in the area were, however, not confirmed. For his part, Khaidar Bey attributed the entire problem to the incapacity of the sub-district governor, who had to be removed. Talaat Bey, however, did not see any benefit in a reshuffle and had no interest in sending an official from Constantinople unless ample documentation was provided in support of Khaidar Bey's claims. After all, the Mosul governor had three sub-district governors on his black list. While Khaidar Bey downplayed the entire affair, the Sinjar refuge became well-known among some Armenian deportees in Der Zor district. Many planned their escape to the mountain, which was visible from the Khabur River. Crossing the desert was, however, dangerous, and Arab guides could turn out to be bandits who would rob and kill the deportees along the way.[136]

In January 1917, the Ministry of Interior investigated suspected Armenian militant activities along the railway line near Rasulain. The men probably belonged to the same network as Mosul Police Director Khalid Bey did. In response, officials in Der Zor reported that they had no evidence but they had

[136] DH.ŞFR 51-2, Talaat to Diarbekir, Mar. 14, 1915; 466-44, Besim to DH, Mosul, Mar. 25, 1915; 467-23, Besim to DH, Mosul, Apr. 6, 1915; 61-101, Talaat to Mosul prov, Feb. 24, 1916; 508-75, Djemal Azmi to DH, Trebizond, Feb. 8, 1916; 511-24, Suad to DH, Zor, Feb. 27, 1916; 515-62, Sherif Muhtar to DH, Mosul, Apr. 1, 1916; 518-21, Khaidar to DH, Mosul, Apr. 29, 1916; 64-60, Talaat to Mosul, May 18, 1916; 518-61, Khaidar to DH, Mosul, May 3, 1916; AA-PA Konstantinopel 170, J. No. 4429, Holstein to Embassy, Mosul, July 28, 1915; Yervant Odian, *Accursed Years: My Exile and Return from Der Zor, 1914-1919*, London, Gomidas Institute, 2009, pp. 157-58.

learnt that many Armenians were hiding in the Sinjar mountains in neighboring Mosul province. The reply from Diarbekir province was more dramatic. The Diarbekir officials claimed that Yezidis and Armenians were spying for the Russians and were traveling all the way to the Russian lines hundreds of kilometers to the east. In addition, Armenians working for the Baghdad Railway Company were supplying the rebels with intelligence on military and civilian affairs. In sum, most severe measures were needed which, in the case of Diarbekir officials, meant massacres. On receipt of the information, Talaat Bey ordered an investigation and counter-measures. The Mosul authorities had to provide information on the number of Yezidis in Sinjar and the Armenians in hiding. Khaidar Bey's spies reported that about 500 Christians were in hiding on the mountain. 350 of them were Syrian Orthodox who had escaped either from Midiat or Hazak during the self-defense of these places in 1915 or were deserters from the military. Up to 150 Armenian deportees had escaped while being deported along the Diarbekir and Der Zor routes. Only fifteen Syrian Orthodox from Hazak were armed. The others were unarmed and destitute. None of these refugees had taken part in attacks in the preceding months. As far as espionage was concerned, the accusations had turned out to be false. There were only a number of Syrian Orthodox in communication with a priest at Mardin through intermediaries. In other words, nobody was undertaking long trips. Brigandage was also nothing new in the area and thus not an indicator of a rebellion. Nevertheless, Khaidar Bey was in contact with the military to determine a suitable moment when the people could be forced into submission. The governor added that all new intelligence simply confirmed information the provincial administration already had on file. Other sources estimated the number of refugees in Sinjar at about 900, or four percent of the entire population of the region. Their presence and support for one of the Yezidi tribes altered power relations within the local communities.[137]

A few months later, in July 1917, the new Mosul Deputy Governor, Faik [Günday] Bey, a CUP fanatic, warned that the Sinjar Yezidis had increased their unlawful activities and were threatening the grain crop. Evidently, the mountain dwellers were trying to provision themselves. Local officials had called for military deployments including artillery. Faik Bey advised, however, that the matter should be reviewed by a civil inspector. The affair gained some further

[137] DH.ŞFR 542-68, Kamil to DH, Zor, Jan. 7, 1917; 542-78, Bedri to DH, Diarbekir, Jan. 8, 1917; 71-232, Talaat to Mosul, Jan. 11, 1917; 545-73, Khaidar to DH, Mosul, Feb. 13, 1917. The archival record suggests that suspicions that Khaidar Bey had been planning to annihilate the Yezidis were unfounded (Leverkuehn, *Posten*, pp. 158-59; Nelida Fuccaro, *The Other Kurds. Yazidis in Colonial Iraq*, London, I.B. Tauris, 1999, pp. 49-50).

significance as the Ministry of Interior deliberated plans to create a new province in the area that would include the Sinjar Mountain.[138]

In October 1917 the situation reached a turning point. Diarbekir province reported that about 500 Yezidis had attacked an Ottoman-German supply convoy. During the clash, the German trucks had been destroyed. The Yezidis had taken one rifle and two boxes of ammunition. The attackers left behind the allied soldiers, including Major Djahid Bey, who commanded the retreat on foot to Nusaibin, naked. The incident was somewhat embarrassing for the Mosul authorities as well. Governor Memduh Bey pointed out that along the desert route the trucks were following, troops had been stationed at all locations with a water supply. Unfortunately, an army battalion deployed at Sinjar had proven to be ineffective, especially as the sub-district governor was incompetent. Since Sinjar sub-district was not connected to a telegraph line, Mosul province usually received information after Diarbekir province had done so. Having explained his late reporting on the matter, Memduh pointed out that the Armenians at Sinjar had escaped from Diarbekir, insinuating that he had to deal with a problem created by the Diarbekir authorities. Allegedly, these Armenians were inciting the Yezidis. At the moment, operations to punish the offenders were under way. Major Djavid Bey's memorable march must have convinced the Ottoman military higher echelons that something needed to be done. After all, nobody could rule out a repetition of similar incidents, which might again involve officers in charge but undressed. Memduh Bey proposed a commission composed of a judge, a division commander, and a gendarmerie regiment commander, which was to institute a court martial. The Yezidi leaders were, however, not giving themselves up, which made a larger military operation necessary. At the same time, Memduh Bey hoped to finally post a competent governor to Sinjar. The Ottoman military spared no expense. It deployed four battalions, artillery, and even a plane but soon the forces had to be redirected to frontline duty near Amadia. Memduh Bey pointed out that the region had further strategic importance for the control of the desert fringes. More than 2000 households had been installed in the Tel Hafar neighborhood near Sinjar. Thus, the thirteen villages of Turkmens, Turks, Kurds and Arabs equaled in population two or three sub-districts like Zakho or Amadia. The governor urged that the area should be converted into a sub-district. Being about nine hours distant from Mosul, the place was exposed to attacks from Shammar Bedouins and other tribes. The lack of protection led to a significant decrease in collection of taxes in the form of grain due to the abuses of the Yezidis. It was beyond doubt that Armenians were inciting the Yezidis to a degree that

[138] DH.ŞFR 560-45, Faik to DH, Mosul, July 25, 1917; 79/A-46, Minister to Zor, Sept. 6/7, 1917.

paralyzed the local sub-district administration. As a counter-measure, Memduh Bey dispatched two local Yezidi leaders from villages near Mosul together with the gendarmerie regiment commander to Sinjar. On November 26, 1917, the Mosul governor reported the surrender of the Sinjar Yezidis. The gendarmerie commander had collected 100 LT in taxes as a tangible expression of the Yezidi's submission.[139]

A number of the Armenians who had been hiding in Sinjar had escaped, however, to the British lines. Some of them returned within weeks with letters from the British commander for Arab and Kurdish leaders in the wider region. The letters denounced the Ottoman government's incompetence. Moreover, they explained that Russian peace offers had no relevance. The declarations also announced a British offensive for March or April. The Armenian deportees should be protected and well-treated until then. British intelligence officer Gertrude Bell met Armenian survivors who made it to the British lines in Baghdad. The people were very destitute and collapsed on arrival. Some of them praised Yezidis and Arabs for saving them. She also established communications with Sinjar through Arab agents. In this way, the British thanked the Yezidis for sheltering Armenians.[140]

Before the British could take further action, the Ottoman army attacked Sinjar in February 1918, preempting any British operation towards the area and the exposed supply lines of the Sixth Army. First, the government issued an ultimatum to the Yezidis to disarm and surrender the Armenians among them, which the latter rejected. The attack on their villages cost the Yezidis many casualties, but for the time being the people were able to hold out. Understanding the government meant business, the Yezidi community sent one of their leaders to the British together with two Armenian deportees, one of the latter being a well-known militant. The group made its way through Ottoman lines and on to Baghdad where it appealed to the British for help.[141]

Operations in Sinjar, however, did not generate satisfactory results as, once more, troops were redirected to the Persian front. In April 1918, Memduh Bey once more emphasized that Armenians were a serious security risk. Sinjar had

---

[139] DH.ŞFR 567-103, Bedri to DH, Diarbekir, Oct. 3, 1917; 80-98, Talaat to Mosul prov., Oct. 9, 1917; 568-50, Memduh to DH, Mosul, Oct. 11, 1917; 570-9, Memduh to DH, Mosul, Oct. 13, 1917; 570-69, Memduh to DH, Mosul, Nov. 5, 1917; 571-8, Memduh to DH, Mosul, Nov. 8, 1917; 572-47, Memduh to DH, Mosul, Nov. 26, 1917.

[140] DH.ŞFR 575-74, Memduh to DH, Mosul, Jan. 8, 1918; Newcastle University, Gertrude Bell Archives, Letters, Bell to Hugh Bell, Baghdad, Dec. 29, 1917; John Guest, *The Yezidis. A Study in Survival*, London, *Routledge &* Kegan Paul, 1987, pp. 171-72.

[141] Guest, *Yezidis*, p. 172; Fuccaro, *Other Kurds*, p. 49; Newcastle University, Gertrude Bell Archives, Letters, Bell to Hugh Bell, Baghdad, June 28, 1918. Bell found it amusing that the guest drank alcohol; Ibid., Bell to Florence Bell, [?] Baghdad, Oct. 3, 1918.

become a point of transit for Armenian deportees and British prisoners-of-war who were working on railway construction sites to the north of the mountain. In response, Memduh Bey had decided to take matters into his own hands and departed for Sinjar on April 25, 1918. He had obtained the army's promise to deploy a gendarmerie battalion with artillery and machine-guns. To restrain the rebels, a gendarmerie post which would offer protection for those who abandoned the rebels was to be established. Funds were, however lacking.[142]

Setrak Baghdoyan, a deportee, reached the Sinjar shortly after the Ottoman defeat in October 1918. He was surprised to see thousands of Armenian survivors. In the nearby British occupied Turkmen town of Tell Afar, he learned that Muslims had begun to bring in from the steppe and desert areas those Armenians who wanted to return to their community. Other Armenians came in on their own initiative. Many had survived as farm hands and shepherds. Hundreds had escaped massacre in Der Zor district and Diarbekir province. Others had fled from deportee caravans on the way to Mosul. One woman told Baghdoyan that it was hard for her to leave as she had married a local Muslim and had three children. Other survivors had no chance to escape their captors. The measure was a joint effort of the British military administration and Armenian Church authorities, who rewarded Muslim helpers. Armenian survivors received some financial aid and were directed towards Mosul. An Arab tribal attack on Tel Afar and a British counter-offensive afforded many captive Armenians an escape during the confusion.[143]

The resistance of the Sinjar Yezidis was ultimately successful. The tribesmen allowed Armenians into their midst although they were fully aware of the drastic consequences their decision might bring about. In doing so, they created one of the few refuges for Armenian deportees within the wider Ottoman area of control. The Tur Abdin to the North of Sinjar and the Dersim region between Erzindjan and Harput were two other significant refuges. During the siege of the mountain by Ottoman forces, food became scarce, but the Yezidis would not give up the Surianis and Armenians. Hopes for British aid did not materialize. Sinjar had to hold out until British forces reached Mosul in October 1918.

THE 1917/1918 FAMINE

In May 1916, the German Consulate estimated that 4000 to 5000 deportees, mostly women and children, were in the province. Arrivals took the place of the deceased. About 200 women and children had remained in Mosul city,

---

[142] DH.ŞFR 578-9, Memduh to DH, Mosul, Apr. 16, 1918; 582-75, Memduh to DH, Mosul, Apr. 24, 1918.

[143] Baghdoyan, *Exile*, pp. 536-42.

where they stayed with local Christian and Muslim families. The condition of this group was acceptable although they did not receive any government handouts. Most of the others lived in camps or other places and were suffering badly. The government handouts were insufficient and paid irregularly so that many survived only by begging. Aside from food, clothing and medical aid were lacking as well. The situation was further aggravated by officials who were moving the destitute around the region and thereby obstructing effective relief measures. Consul Holstein saw, however, a chance to cooperate with the provincial authorities to alleviate the situation. He estimated that 4000 to 5000 LT could bring about a fundamental improvement.[144]

The survival of many deportees depended in part on meagre allowances the government occasionally paid out or relief from other sources. In general, relief work was almost impossible as the Ministry of Interior banned any direct distribution to Armenians. All money had to pass through the hands of officials.[145] Thus, German Consul Holstein hesitated to get directly involved in relief work. When his efforts to recruit reliable local volunteers failed, he suggested that American missionaries should dispatch someone from Aintab to Mosul for the task.[146]

In March 1917, the Ottoman government transferred the budget for payments to Armenian deportees to the military budget while relief for refugees remained a task of the Ministry of Interior. Civil officials were still in charge of paying out the meagre amounts. Transferring the funds became complicated as the delimitations of provincial boundaries did not coincide with the military's areas of command. Confusion about the allocation of funds ensued.[147] Governor Khaidar Bey was a reliable partner in German relief efforts. He had also introduced some practical changes in government relief. Paper money was

---

[144] AA-PA, Konstantinopel 172, J. No. 1835, Holstein to Metternich, Mosul, May 4, 1916.

[145] DH.ŞFR 62-90, Talaat to Adrianople, Adana, Angora, Bitlis Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Sivas, Trebizond, Kastamonu, Konia, Harput, Mosul, Urfa, Ismid, Bolu, Samsun, Zor, Balikesir, Caesarea, Mersin, Kutahia, Eskishehir, Marash, Afion, Nighde, Mar. 23, 1916; 62-210, Talaat to Adrianople, Adana, Angora, Bitlis, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Sivas, Trebizond, Kastamonu, Konia, Harput, Mosul, Urfa, Ismid, Afion, Marash, Nighde, Bolu, Samsun, Zor, Balikesir, Caesarea, Mersin, Kutahia, Eskishehir, Apr. 3, 1916.

[146] AA-PA Konstantinopel 101, J. No. II 8950, Holstein to Embassy, Kerkuk, Dec. 2, 1916; J. No. II 9120, Holstein to Embassy, Mossul, Dec. 11, 1916.

[147] DH.ŞFR 74-234, Talaat to Adrianople, Aidin, Mosul, Constantinople, Angora, Aleppo, Bursa, Sivas, Syria, Kastamonu, Konia, Kharput, Diarbekir, Eskishehir, Ismid, Bolu, Zor, Balikesir, Kutahia, Marash, Samsun, Caesarea, Tchanakkale, Mar. 22, 1917; 78-229, Abdulhalik to Mosul, July 29, 1917; 569-108, Memduh to DH, Mosul, Oct. 30, 1917; 572-110, Memduh to DH, Mosul, Dec. 3, 1917; 578-70, Memduh to DH, Mosul, Feb. 23, 1918.

rapidly losing its value. In response, the authorities switched to distributing grain instead of money, especially in villages and smaller settlements.[148]

The provisioning of children with potential for assimilation into the Turkish speaking community was another cost factor. In July 1917, the Ministry of Interior ordered a review of orphans who were supposedly receiving government aid in the province. Precise data according to nationality, gender, religion and their status as deportee, immigrant or refugee were important. Moreover, the provincial authorities had to supply information on the current status of their settlement and provisioning. The latter reported that in Mosul city and the surrounding villages 140 Muslim boys, 571 Muslims girls, 155 Armenian boys, and 57 Armenian girls, a total of 1327 orphans, had been counted. Many more were, however, living in the streets or staying with Kurdish tribes. 200 of the registered orphans did not receive any assistance at all. The daily allowances were small, but Armenian children nominally received a little more than Muslim orphans did. No information was available for the other districts of the province.[149]

Overall, the nominally available funds remained totally inadequate. Agricultural and other work provided some income for a number of deportees. Nevertheless, survival in the villages was often impossible, and many returned to the cities, which were ill-prepared and did not provide enough work, shelter and food. Still most Armenians remained in Kirkuk district. In 1917, the situation took a turn for the worse after Khaidar Bey's transfer to Bitlis province. Following his departure, officials pocketed most of the money. Armenian middlemen were often equally corrupt. In July 1917, the German Consulate estimated the number of deportees within the province at 7000 to 8000, a number closer to the official Ottoman counts. An estimated 5000 LT were required to meet the need.[150]

---

[148] DH.ŞFR 535-25, Khaidar to DH, Mosul, Oct. 15, 1916. Baghdoyan assumed that it was the local population who had prevented the onward deportation of Armenians into the desert as had happened in other areas. Allegedly Ottoman officials had attempted to carry out such deportations. There is, however, no further confirmation for this statement unless Baghdoyan referred to those caravans from Der Zor that had been sent back (Baghdoyan, *Exile*, p. 551).

[149] DH.ŞFR 78-204, Talaat to Adrianople, Erzurum, Adana, Angora, Aidin, Bitlis, Beirut, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Sivas, Trebizond, Kastamonu, Konia, Harput, Mosul, Eskishehir, Urfa, Mersin, Ismid, Bolu, Teke, Samsun, Tchataldja, Zor, Jerusalem, Afion, Tchanakkale, Balikesir, Kutahia, Marash, Nighde, July 25, 1917; 563-13, Nuri to DH, Mosul, Aug. 20, 1917.

[150] DH.ŞFR 77-168, Abdulhalik to Adrianople, Adana, Angora, Smyrna, Bitlis, Beirut, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Sivas, Trebizond, Kastamonu, Konia, Harput, Mosul, Eskishehir, Urfa, Mersin, Ismid, Bolu, Antalia, Samsun, Tchataldja, Zor, Jerusalem,

The timing of Khaidar Bey's departure was unfortunate for the Armenians in Mosul province. Following their defeat and the loss of Baghdad to the British, Ottoman officers set up their headquarters in Mosul. Equally as critical as the transfer of Khaidar Bey was the appointment of Memduh Bey as the new governor in September 1917. As usual, the new governor also brought in new staff. One of the other new top officials was the notorious Faik Bey. Equally problematic was the conduct of the highly corrupt military and its requisitioning. Extortion, often accompanied by beatings, was a daily occurrence.[151] Some people took to robbery in order to sustain themselves.[152] Following his assignment to the Persian front earlier in the war, Hilmi Abdul Kadir Bey had continued his career and was in charge of the Mosul labor battalion. In the city, he earned himself a reputation for "his predilection for sodomy." Armenian boys of 10 to 16 were his victims. Besides this vice there is the notorious case of his rape in Mosul of an Armenian girl from Yalova. In official military publications he announced the opening of brothels where Armenian women were forced to work.[153] More and more women were forced into prostitution as other means of supporting themselves had vanished. Some wealthy Armenians, as well, followed the example of Turkish officers and exploited destitute Armenian girls too.[154]

The situation of Kurdish refugees was not better. In 1917 Kurds officially received three kurush of paper money per day. At the time, a cup of tea cost five kurush. A Kurdish leader recalled that medicine and other supplies were totally lacking. Many of those who made it to a hospital starved to death there alongside sick soldiers. On average of 300 people per day died in the streets of Mosul. Given the large number of victims, the authorities were unable to bury the corpses, which became food for dogs. In turn, people ate cats and dogs. The situation in Zakho, Dohuk, Erbil, and Akra was similar. Comprehensive military requisitions of grain aggravated the situation further. Peasants fled to the mountains, hiding their remaining grain in caves. Wealthy merchants profited enormously from the situation as they were able to keep their stores. A prominent Kurdish refugee, Ibrahim Arvas, deplored how people turned into animals and gave up their decency by selling their children and

---

Afion, Tchanakkale, Balikesir, Caesarea, Kutahia, Marash, Menteshe, Nighde, June 20, 1917; DH.ŞFR 561-5, Nuri to DH, Mosul, July 30, 1917; AA-PA Konstantinopel 174, J. No. 2207, Wüstrow to Kühlmann, Mosul, July 19, 1917.

[151] Akçam, "Coverage," pp. 229, 231.

[152] Baghdoyan, *Exile*, p. 553.

[153] FO 371/6500/132/3557, Hilmi Abdulkadir Bey, no. 2789, enclosure in, Rumbold to Curzon, Constantinople, Mar. 16, 1921, N. 277/1983/24.

[154] Baghdoyan, *Exile*, pp. 554-55.

sisters for a piece of bread. He estimated that eighty percent of Hakkari district's Muslim population perished during the war.[155]

In February 1918, the authorities reported that the funds for the Armenians had been spent and more money was needed. It is, however, more than doubtful that the budget for Armenians and Kurdish refugees was actually expended on those entitled to the money. The fact that Nevzad Bey, the military commander of Mosul, confiscated all available food for the military supports this assessment. In March 1918, the central government admonished the officials in the provinces, reminding them that money earmarked for Armenians must not be used for other purposes, thereby indicating the existence of such abuse.[156] Women started roaming through the villages around the town in search of food. Soon, people began eating dogs and cats. Some started hunting for small children and butchered them. In the house of Abud bin Fethullah, whose wife and daughter were implicated as well, the police discovered nine skulls of children. The husband eluded arrest until June. The offenders' execution turned into a public spectacle.[157] Up to 300 people died every day, among them ten Armenians on average. Mihran Boyadjian, an Armenian official in town, estimated that between 5000 and 6000 Armenians died in the town. The military had no compassion for Kurdish refugees, either. 200-300 of them starved to death each day. Many Armenian women could only secure their own and their children's survival by working as prostitutes.[158]

Patriarch Zaven secured some limited relief funds from church authorities in Constantinople, which, naturally, were totally inadequate. More effective were Serop, an Armenian baker, his sister and a colleague. The three, with Arab help, arranged the flight of Armenians to British lines. All three were

---

[155] İbrahim Arvas, "Tarihî Hakikatler. Eski Van Mebusu İbrahim Arvas'in Hâtirâti," *Yeni İstiklal*, April 14 and 21, 1965.

[156] DH.ŞFR 578-91, Memduh to DH, Mosul, Feb. 23, 1918; 85-10, Minister to Adrianople, Adana, Angora, Aidin, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Sivas, Trebizond, Kastamonu, Konia, Kharput, Mosul, Eskishehir, Urfa, Mersin, Ismid, Afion, Balikesir, Caesarea, Kutahia, Marash, Nighde, Mar. 3, 1918.

[157] DH.ŞFR 581-42, Memduh to DH, Mosul, Apr. 4, 1918; 582-65, Mahmud to DH, Mosul, June 22, 1918; "Le Procès de Newzadé," *Renaissance*, April 15, 1919; Mihran Boyadjian, "Souvenirs de Voyage," *Renaissance*, June 14, 1919. The exiled Armenian Patriarch recalled the case of one Arab eating 18 boys (Der Yeghiayan, p. 148).

[158] FO 371/6500/132/3557, Nevzad Bey, no. 2696, enclosure in, Rumbold to Curzon, Constantinople, Mar. 16, 1921, N. 277/1983/24; Joseph Kiera, *Ins Land des Euphrat und Tigris*, Breslau, Franke, 1935, p. 550; "Le Procès de Newzadé," *Renaissance*, April 13, 1919; Boyadjian, "Souvenirs"; Akçam, "Coverage," pp. 229-30; Der Yeghiayan, pp. 148, 149, 159.

betrayed and hanged on the orders of Ali Ihsan Pasha, the new commander of the Ottoman army in the area.[159]

At the same time, the Ottoman army needed cheap manpower for road construction and other tasks. While the provincial authorities maintained that only those of military age had been drafted into labor battalions, survivors reported that the authorities had indiscriminately seized Armenian deportees aged ten to seventy. Craftsmen and skilled workers were transferred to the Euphrates River Command. Most were, however, deployed near Kirkuk and others taken to Zakho for road construction. The service was dangerous as fanatical Ottoman officers had arranged the murder of Armenian workers. According to Civil Inspector Mihran Boyadjian of 400 men only 60 to 80 remained alive.[160]

MOSUL AS A PLACE OF EXILE

The Ottoman authorities distinguished between those Armenians who had been deported wholesale and fell under the provisions of the so-called deportation law of May 31, 1915 on the one hand and individual Armenians who were exiled to another place for alleged or real offenses. The latter formed only a tiny minority of the displaced Armenians. Their cases were, however, well documented in comparison.

In September 1915, Mosul became a place of banishment for politically implicated Armenians when eight Armenians from Baghdad were exiled to the province. The men had to report every morning and evening to the police and were to be kept under close surveillance. The arrival of exiles from Baghdad continued but targeted individuals and not larger groups or entire communities.[161] At the end of 1915, the exiling of some Armenian notables from

---

[159] Der Yeghiayan, pp. 147, 149. According to another source it was Basri Bey who ordered the executions. FO 371/6500/132/3557, Mehmet Kiamil no. 2795; Basri Bey, no. 2801, enclosure in, Rumbold to Curzon, Constantinople, Mar. 16, 1921, N. 277/1983/24.

[160] DH.ŞFR 561-5, Nuri to DH, Mosul, July 30, 1917; FO 371/6500/132/3557, Ali Ihsan Pasha, no. 2667, Nevzad Bey, no. 2696, Hilmi Abdulkadir Bey, no. 2789, Basri Bey, no. 2801, enclosure in, Rumbold to Curzon, Constantinople, Mar. 16, 1921, N. 277/1983/24; Ministère des Affaires Étrangères, Archives diplomatiques, Paris, Levant, Armenie 1, Kaiane Abrahamian, "Souvenir de mon depart d'Erzeroum jusqu'à Mossoul, Bagdad, Bassorah", enclosure in, Roux to Pichon, Basra, March 17, 1918, No. 60, confidential; Boyadjian, "Souvenirs"; "Le Procès de Newzadé" *Renaissance*, April 13, 1919; Trowbridge, "Stories", pp. 513-14; Der Yeghiayan, *Memoirs*, p. 148; Akçam, "Coverage," p. 229.

[161] DH.ŞFR 490-41, Besim to DH, Mosul, Sept. 21, 1915; 60-11, Talaat to Mosul, Jan. 15, 1916.

Cilicia drew more attention. Ottoman Fourth Army Commander Djemal Pasha had initiated an investigation into the affairs of two prominent Armenians from Adana, Zacharia Bizdikian and Krikor Ohanian. Both men were suspected of being leaders of the ARF or the Armenian Social Democratic Hnchak Party. The Fourth Army did not court-martial the suspects nor did the military dispatch them to Diarbekir province, the usual destination for Armenian leaders sent away by the central government. Since May 1915, the Diarbekir authorities had earned for themselves a reputation for assassinating Armenian political figures. Instead, the Fourth Army sent both men, together with the interpreter of the US consulate at Alexandretta, Ashdjian, under guard from Aleppo to Mosul. The men were high profile cases and the Ministry of Interior continued following their progress. At Mosul the men were free to move around with the authorities watching their activities.[162] The men remained in Mosul until September 1917, when the Sixth Army sent them to Konia. The transfer alerted the Ministry of Interior, which inquired of Adana and Konia provinces about Bizdikian's and Ohanian's whereabouts and what the men had done during their stay in Adana while in transit to neighboring Konia province. At the same time, the central government inquired of Sixth Army Commander Khalil Pasha his reasons for sending these suspicious persons to Konia. The Ministry of Interior made it clear that their stay at Konia was absolutely impermissible. Konia was critical for military supplies. Konia province returned the men to Mosul on March 29, 1918. On arrival Bizdikian, Ohanian and Ashdjian were kept under surveillance in separate places and no opportunity was to be given for espionage or seditious activities. If necessary, all three should be court-martialed.[163] It seems that the men were conscripted into labor battalions. Astardjian met the other two in Zakho when they arrived in a group of 300 men. With the help of Muhammad Agha, the local mayor, he arranged some shelter for the men, and by bribing the abusive commander, he managed to

---

[162] DH.ŞFR 59-68, Shukru to Zor, Mosul, Dec. 22, 1915; 502-109, Kamil to DH, Zor, Dec. 27, 1915; 59-200, Talaat to Mosul, Jan. 4, 1916; 504-90, Sherif Muhtar to DH, Mosul, Jan. 9, 1916. Bizdikian had been a business partner of the German-Levatine Cotton-Company, which had advanced him a considerable sum. AA-PA Konstantinopel 96, J. No. 5866, Stöckel to Consulate Adana, Adana, July 21, 1915, enclosure in Büge to Wangenheim, Adana, July 22, 1915; Konstantinopel 99, J. No. 2934, Stöckel to Embassy, Adana, Mar. 4, 1916.

[163] The Ministry of Interior sent another order for their return on 29 October 1918. Apparently, there had been problems. DH.ŞFR 578-39, Muammer to DH, Konia, Feb. 19, 1918; 84-84, Abdulhalik to Konia, Feb. 19, 1918; 85-1 Abdulhalik to Adana, Mar. 2, 1918; 85-11, Talaat to Khalil Pasha, Mar. 2, 1918; 85-181, Abdulhalik to Khalil Pasha, Mar. 20, 1918; 85-182, Abdulhalik to Mosul, Mar. 20, 1918; 85-184, Deputy to Konia, Mar. 20, 1918; 585-11, Muammer to DH, Konia, May 22, 1918.

reduce mistreatment. Astardjian then took Bizdikian to Mosul, where he remained until the end of the war. Following the Ottoman defeat, the Ministry of Interior gave permission to Bizdikian and Ohanian to return to Adana on October 4, 1918. Later on, Bizdikian moved to Lebanon, where in 1927 he published wartime documents of Catholicos Sahag of the Great House of Cilicia.[164]

In August 1916, the Ottoman government interfered in the internal affairs of the Armenian Apostolic church and dictated a new church constitution which would be in line with its own genocidal policies. Patriarch Zaven Der Yeghiayan was exiled to Baghdad. In view of military setbacks, the Ottoman authorities decided to send the church leader to Mosul. One of the officials involved in the matter was Faik Bey. He accused Der Yeghiyan of being an Armenian militant who had brought about the extermination of his people. German officers described the official as a fanatical Muslim and a man of violence who had organized an anti-Jewish and anti-Christian pogrom in Baghdad. Following the Ottoman flight from Baghdad, he stayed for some time in Kirkuk, where he denounced the escape of people, Armenians and Muslims alike, to the British lines. Being a loyal CUP member, he was put in charge of army supplies in Mosul. Soon he became a deputy to governor Memduh Bey and began terrorizing Armenians in town. Another measure was the close surveillance of Patriarch Zaven. In April 1918, Memduh demanded the transfer of the cleric to another province as Armenians had been killing Muslims along the Persian border. Patriarch Zaven was aware of the political developments as Armenian women working in the household of Governor Memduh Bey warned him. Other Armenians who had converted to Islam helped the cleric by providing much needed supplies like fuel. The support network even included Yezidis of the Sinjar, who offered Der Yeghiayan refuge and safe conduct to their mountain. The church leader remained, however, at his place of exile until the Ministry of Interior authorized his return to Constantinople following the Ottoman defeat.[165]

---

[164] DH.ŞFR 92-308, Hamid to Mosul, Oct. 4, 1918. 92-306, Hamid to Mosul, Oct. 29, 1918. Astardjian dated his meeting with Bizdikian in 1917. It appears, however, according to the extant archival documentation, that the men met in 1918. Astardjian, *Struggle*, pp. 41-42; Zakaria Bezdigian, *Giligian Gesgidzner (Cilician Anguishes),* Beirut, Hraztan, 1927.

[165] Bundesarchiv, Abteilungen Freiburg, Nachlass Quirnheim, [?], N 242/8, Constantinople, May 21, 1917, copy; DH.ŞFR 578-9, Memduh to DH, Mosul, Apr. 16, 1918; DH.EUM 2 ŞB 64-72, DH to Mosul, Oct. 26, 1918; Der Yeghiayan, *Memoirs*, 140, 148-51; Faik A. Hurşit Günday, *Hayat ve Hatiralarim* (Istanbul, Çelikcilt Matbaasi: 1960), 153; Çankaya, *Mülkiye*, 1190, No. 1072. After the war Faik Bey rose to further prominence under the new regime (*Türkiye Büyük Millet Meclisi*, *Albümü*, p. 114).

KEEPING ARMENIANS

By late 1915, the proper registration of Armenians and the issuing of identity papers became increasingly a pressing issue for the central government. On the one hand, Armenian converts needed to be registered as Muslims while on the other the new identity papers and updated population registers had to still clearly indicate their origins. Further complicating the matter was the directive that indications of the converts' status had to be concealed and secret. For outsiders the appearance of a unified Muslim community had to be maintained, no matter how deceptive the image was. Officially, Armenians could become Muslims, but they were never regarded as Muslims. They remained Armenians albeit of a non-Christian religion. Careful registration of the new Armenian Muslims was imperative as it was the basis for enforcing a travel ban. The government did not allow Armenians, converted or not, to leave the sub-district where they were located. They needed special permits to travel while Constantinople became an off-limits zone altogether. Armenian officials who had converted needed the same special travel permits as other Armenians when they were to travel on official duty. Many Armenian women had entered the service of foreigners, like missionaries or Ottoman officials, as servants. These women were not allowed to leave with their American employers when they left their mission stations. Enforcing the ban was easy in the case of foreigners; it turned out to be much more difficult in the case of Ottoman officials. The Ministry of Interior issued repeated orders and threatened sanctions against officials who disregarded the orders.[166] The central authorities were particularly

[166] DH.ŞFR 56-100, Syria, Konia, Kastamonu, Aidin, Mosul, Kutahia, Jerusalem, Sept. 21, 1915; 58-89, Talaat to Adrianople, Erzurum, Adana, Angora, Bitlis, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Sivas, Trebizond, Konia, Kharput, Mosul, Van, Urfa, Ismid, Samsun, Tchataldja, Zor, Balikesir, Tchanakkale, Caesarea, Eskishehir, Marash, Kutahia, Nov. 22, 1915; 61-71, Talaat to Adana, Angora, Bitlis, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Sivas, Trebizond, Konia, Kharput, Mosul, Van provinces, Urfa, Ismid, Samsun, Zor, Balikesir, Afion, Mersin, Kutahia, Marash, Eskishehir districts, Feb. 21, 1916; 69-62, Talaat to Adrianople, Adana, Angora, Aidin, Beirut, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Trebizond, Kastamonu, Konia, Kharput, Mosul Urfa, Ismid, Eskishehir, Mersin, Bolu, Samsun, Tchataldja, Zor, Balikesir, Menteshe, Teke, Caesarea, Afion, Kutahia, Marash, Nighde, Medina, Oct. 21, 1916; 76-48, Minister to Adrianople, Adana, Angora, Aidin, Beirut, Aleppo. Bursa. Diarbekir, Syria, Sivas, Trebizond, Kastamonu, Konia, Kharput, Mosul, Urfa, Ismid, Bolu, Samsun, Tchaldja, Zor, Balikesir, Jerusalem, Tchanakkale, Menteshe, Teke, Caesarea, May 7, 1917; 76-151, Talaat to Adrianople, Erzurum, Adana, Angora, Aidin, Bitlis, Beirut, Hidjaz, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Sivas, Trebizond, Kastamonu, Konia, Kharput, Mosul, Urfa, Ismid, Mersin, Nighde, Marash, Bolu, Samsun, Tchataldja, Zor, Balikesir, Jerusalem, Tchanakkale, Menteshe, Teke, Caesarea, Afion, Kutahia, Eskishehir, May 16, 1917; 76-238, Mustafa Abdulhalik to Adrianople, Erzurum, Adana, Angora, Aidin, Bitlis, Basra, Baghdad, Beirut, Aleppo,

afraid that members of Armenian political organizations and revolutionaries might be able to travel under the disguise of being converts. Such persons had to be hunted down with all severity.[167]

German merchants and military personnel or staff of the German consulate posed a complicated problem for the provincial authorities. Traveling back to Constantinople, many had Armenian servants or wagon drivers in their service. When the former German Consul of Baghdad made the mistake of applying for an official permit for his Armenian servants to accompany him to Constantinople, the request was turned down as a matter of course. At the time, Khaidar Bey warned that others might have escaped the attention of the authorities and asked for instructions for Aleppo and Diarbekir provinces as well as Der Zor district.[168]

In Mosul province the travel ban seems to have been not much of an issue when Ottoman officials were involved until 1918. Put differently, under governor Khaidar Bey the provincial administration had solved problems locally without involving the central authorities. Under his successor the matter became more public and involved prominent CUP members and the governor himself. Governor Memduh Bey had organized the massacres in Erzindjan district in 1915. He became notorious for his corruption and personal misconduct. Third Army Commander Vehib Pasha had him removed and called for his punishment. Instead, Talaat Bey promoted the trusted CUP operative.[169]

Bursa, Diarbekir, Syria, Sivas, Trebizond, Kastamonu, Konia, Kharput, Mosul, Van, Urfa, Ismid, Bolu, Samsun, Tchataldja, Zor, Balikesir, Jerusalem. Tchanakkale, Menteshe, Teke, Caesarea, Afion, Mersin, Kutahia, Marash, Eskishehir, Nighde, May 22, 1917; 76-243/79, Mustafa Abdulhalik to Adrianopel, Erzurum, Adana, Angora, Aidin, Bitlis, Basra, Baghdad, Beirut, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Sivas, Trebizond, Kastamonu, Konia, Kharput, Mosul, Van provinces, Urfa, Ismid, Bolu, Samsun, Tchataldja, Zor, Balikesir, Jerusalem, Kale Sultanie, Menteshe, Teke Caesarea, Afion, Mersin, Kutahia, Marash, Eskishehir, Nighde, Mount Lebanon districts, May 30, 1917. Kaiser, "Assimilating," pp. 42, 49-50.

[167] DH.ŞFR 85-166, Talaat to Adrianople, Adana, Angora, Aidin, Beirut, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Sivas, Kastamonu, Konia, Kharput, Mosul, Urfa, Ismid, Bolu, Samsun, Tchataldja, Zor, Balikesir, Tchanakkale, Menteshe, Teke, Caesarea, Afion, Eskishehir, Mersin, Kutahia, Marash, Nighde, Mar. 20, 1918; 87-74, Talaat to Adrianople, Adana, Angora, Aidin, Beirut, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Sivas, Kastamonu, Konia, Kharput, Mosul, Urfa, Ismid, Bolu, Samsun, Tchataldja, Zor, Balikesir, Jerusalem, Tchanakkale, Menteshe, Teke, Caesarea, Afion, Eskishehir, Mersin, Kutahia, Marash, Nighde, Mount Lebanon, May 8, 1918.

[168] DH.ŞFR 667-126, Khaidar to DH, Mosul Mar. 13, 1917.

[169] FO 371/6500/132/3557, Memduh Bey, no. 2733, enclosure in, Rumbold to Curzon, Constantinople, Mar. 16, 1921, N. 277/1983/24. Hilmar Kaiser, "Financing the Ruling Party and Its Militants in Wartime. The Armenian Genocide and the Kemah

The deportations and massacres provided Memduh Bey with an opportunity to avail himself of low-cost labor. He and his wife added Armenian women and children to their own households. Ignoring the travel ban, Memduh Bey's wife traveled to Constantinople in 1916. In the train from Ulukishla to Constantinople, she shared a compartment with Lillian Sewny, an American missionary from Sivas. The missionary later reported that she had seen several Armenian girls in the company of the governor's wife. One nine-year-old girl was treated "like a little slave." The girl told Sewny that her parents had been taken away and she herself had lived in the streets until she had been taken in by her new master.[170] At Mosul, Memduh Bey stayed alone but had two Armenian women from Erzurum, Zartar Didisian and Satenig Khachadurian, 60 and 35 years old, working for him as cooks and servants. The governor needed travel permits for the two and some other Armenian youths under his control.[171] The presence of Armenians in the governor's household turned out to be very advantageous for others. When the women realized that Memduh Bey harbored plans to take measures against the former Patriarch Zaven Der Yeghiayan, they warned the cleric. Memduh Bey had been emphasizing once more that Armenians were a serious security risk.[172]

Army officers, as well, applied for travel permits for Armenian girls they had married and converted or identified as 'servants.' The Ministry of Interior consented to the requests as long as the girls were not taken to Constantinople.[173] Yunus Nadi [Abalioğlu] Bey, the CUP deputy for Aidin, wanted to take an Armenian woman in her thirties or forties together with her three children, seven, eleven, and twelve years old, to Constantinople or at least as far as Aleppo.[174]

THE END OF OTTOMAN RULE

In early September 1918, Memduh Bey informed his superiors that the Sixth Army wished to return the majority of the Armenian deportees in Mosul

---

Massacres of 1915" *Études Arméniennes Contemporaines* 12 (2019), p. 27; Çankaya, *Mülkiye*, p. 818, No. 703.

[170] Harvard University, Houghton Library, American Board of Commissioners for Foreign Missions, Western Turkey Mission 1910-1919, vol. 8, S-Z, Reel 636, Sewny to Barton, New York, NY, Mar. 10, 1916.

[171] DH.ŞFR 577-97, Memduh to DH, Mosul, Feb. 13, 1918; 586-123, Memduh to DH, Mosul, June 8, 1918; 592-123, Memduh to DH, Mosul, Aug. 19, 1918.

[172] Der Yeghiayan, p. 150.

[173] DH.ŞFR 585-158, Memduh to DH, Mosul, May 30, 1918; 587-123, Memduh to DH, June 29, 1918; 88-49, Talaat to Mosul prov, June 4, 1918.

[174] The CUP member became the founder of the daily 'Cumhuriyet' after the war. DH.ŞFR 588-155, Memduh to DH, Mosul, July 7, 1918.

province to their original places as their provisioning caused problems. When the initiative did not produce tangible results, the military and Memduh Bey changed their argument from food to security. In a secret report Sixth Army Commander Ali Ihsan Pasha had demanded action in regard to Armenians. The governor agreed that the Armenians in the province were in contact with the British. Large groups were slipping through the lines to the enemy thereby compromising overall conditions in the province. As Mosul province had become part of the combat zone, the governor demanded that all Armenians should be banished to other places. The Sixth Army Command was convinced that Armenian servants working in the households of officials were spying on government secrets and decided to deport them. It demanded that officials expel their servants and hand them over to the military. Likewise, Armenians working on railway construction and those working for the military in general together with all women and children had to be surrendered to the military. The vast majority of Armenians were, anyhow, women and children. In support of Memduh Bey's proposal, the Ottoman General High Command informed the civil authorities that about 5000 Armenians who were either fleeing to the enemy or working as agents for the British were in Mosul province. The Ministry of Interior, however, declined the request pointing out that comparably few Armenians were in the province. For its part, the military had sent 65 Armenians under its control from Mosul to Djezire. As late as October 31, 1918, that is after the Ottoman defeat, the Sixth Army Command complained that no steps had been taken to deport Armenians from Mosul to Diarbekir.[175]

Following the Ottoman defeat in October 1918 and the collapse of CUP rule, the Ministry of Interior ordered investigations into the abduction of Armenian girls and children who were kept by force within Muslim families. In line with Ottoman law and the right to personal freedom, the Armenians had to be returned to their parents or relatives. At the same time, the central government permitted those converts who wished to return to their former religion to do so. Armenian orphans had to be handed over to the government unless a local Armenian community could accommodate them.[176]

---

[175] DH.ŞFR 594-37, Memduh to DH, Mosul, Sept. 2, 1918; 594-106, Memduh to DH, Mosul, Sept. 5, 1918; 596-44, Memduh to DH, Mosul, Sept. 23, 1918; 92-98, Talat to Syria, Mosul, Oct. 10, 1918; DH.EUM 2 ŞB 70-25, DH to Grand Vizirate, Sept. 30, 1918; Genelkurmay, Askerî Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanliği, Birinci Dünya Harbi Koleksyonu, 361-1030-1445-008-18, Sixth Army to Ministry of War, [?], Oct. 31, 1918; Türkiye Cumhuriyeti, Genelkurmay Başkanliği, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914 – 1918*, volume 7, Ankara, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanliği Yayinlari, 2008, pp. 703-04.

[176] DH.ŞFR 92-196, Ali Munif to Adrianople, Erzurum, Adana, Angora, Aidin, Bitlis, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Sivas, Trebizond, Kastamonu, Konia, Kharput, Mosul, Van,

In Mosul, the Armenian community had formed an Armenian committee that organized housing and other necessities for incoming deportees. Many of the survivors were later transferred to Cilicia. A second focus of relief work was orphanages and schooling. A former exile donated large sums for this latter work, and a separate organization was formed under his presidency. Financing remained precarious, however, as most Armenian diaspora organizations provided only very limited funding.[177] Despite these first steps, many deportees were unable to reach shelters. Thus, in January 1919 English officials informed the Ottoman Ministry of Interior that detained Armenians had not been set free yet. The Ministry issued orders to that effect. At the same time, the officials repeated earlier instructions to liberate Armenian children and women who were kept in Muslim families and official institutions.[178] Evidently, local authorities did not or were slow to implement the orders. By that time, most of the area had come under direct British administration, and Ottoman rule had been abolished.

CONCLUSION: A GOVERNOR AND THE CENTRAL GOVERNMENT

Khaidar Bey was an Albanian. In Mosul he could depend on close aides like his own nephew and the head of provincial health services, who were also

---

Urfa, Ismid, Eskishehir, Erzindjan, Bolu, Samsun, Tchataldja, Zor, Balikesir, Tchanakkale, Menteshe, Teke, Caesarea, Nighde, Afion, Marash, Oct. 21, 1918; 92-205, Ali Munif to Adrianople, Erzurum, Adana, Angora, Aidin, Bitlis, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Sivas, Trebizond, Kastamonu, Konia, Kharput, Mosul, Van, Urfa, Ismid, Erzindjan, Bolu, Samsun, Tchataldja, Zor, Balikesir, Tchanakkale, Menteshe, Teke, Afion, Caesarea, Marash, Nighde, Oct. 21, 1918; 95-163, Ahmed Izzet to Adrianople, Erzurum, Adana, Angora, Aidin, Bitlis, Bursa, Diarbekir, Sivas, Trebizond, Kastamonu, Konia, Kharput, Mosul, Van, Urfa, Ismid, Bolu, Samsun, Tchataldja, Balikesir, Tchanakkale, Menteshe, Teke, Caesarea, Afion, Eskishehir, Mersin, Kutahia, Marash, Nighde, Erzindjan, Jan. 18, 1919.

[177] Baghdoyan, *Exile*, pp. 543, 558, 560-61, 564.

[178] DH.ŞFR 95-212, Minister to Adrianople, Erzurum, Adana, Angora, Aidin, Bitlis, Bursa, Diarbekir, Sivas, Trebizond, Kastamonu, Konia, Kharput, Mosul, Van, Urfa, Ismid, Kutahia, Afion, Aintab, Bolu, Samsun, Tchataldja, Balikesir, Tchanakkale, Menteshe, Teke, Caesarea, Erzindjan, Eskishehir, Marash, Nighde, Jan. 22, 1919; 95-264, Minister to Adrianople, Erzurum, Adana, Angora, Aidin, Bitlis, Bursa, Diarbekir, Sivas, Trebizond, Kastamonu, Konia, Kharput, Mosul, Van, Urfa, Ismid, Afion, Eskishehir, Nighde, Bolu, Samsun, Tchataldja, Balikesir, Tchanakkale, Menteshe, Teke, Caesarea, Mersin, Kutahia, Marash, Erzindjan, Jan. 28, 1919; DH.ŞFR 96-86, Minister to Adrianople, Erzurum, Adana, Angora, Aidin, Bitlis, Bursa, Diarbekir, Sivas, Trebizond, Kastamonu, Konia, Kharput, Mosul, Van, Urfa, Ismid, Eskishehir, Afion, Marash, Erzindjan, Bolu, Samsun, Tchataldja, Balikesir, Tchanakkale, Menteshe, Teke, Caesarea, Mersin, Kutahia, Nighde, Aintab, Feb. 6, 1919.

Albanian. The governor had brought these men with him when he came to Mosul. His attitude towards Armenians was not unfriendly. He revealed his personal views to Astardjian during the encounter with Armenian deportees from Erzurum by expressing his compassion and also his appreciation for the physician's concern for Armenian deportees. Khaidar Bey added that there was not much the two men could do to change the overall situation. The governor described CUP party members as 'whores' who had not left anyone unhurt. He regretted that he had been unaware of the 'bastards'' agenda. Only in 1912 had he understood their objectives, when Ottoman troops subdued an uprising in Albania. As an official, however, he had no other place to go and stayed in government service. Later on, he told Astardjian more about the Albanian struggle against the CUP. While his somewhat apologetic explanation for maintaining his position as governor might have raised questions about Khaidar Bey's credibility, his actions were beyond doubt. He made sure that Astardjian's effort to save the deportees would succeed and protected him against CUP activists.[179] First Class Civil Inspector Mihran Boyadjian confirmed Astardjian's assessment. The official had escaped massacre in Bitlis and Diarbekir provinces and survived the genocide at Mosul. Khaidar Bey had told him that he would refuse to take part in the CUP's extermination program.[180] The German consular service in Mosul, too, viewed the governor as an honest official. Holstein reported that the Albanian was the only official who would not lie to him. Khaidar Bey had condemned the massacres in Diarbekir province and taken precautions against similar outrages against Armenians in his own jurisdiction. Moreover, he had proven to be a reliable partner in the distribution of relief to Armenians.[181]

Khaidar Bey's treatment of Astardjian ran counter to established Ottoman government policies. The central authorities had rounded up and eliminated educated and prominent Armenians first; among those were many physicians. At the same time, the possession of antique or other legally owned arms became

---

[179] Astardjian, *Struggle*, pp. 26, 35, 42. Khaidar Bey's political support for Albanians reached back years. Earlier in his career he had founded an Albanian club in Mitrovica, where he served as sub-district governor. Following the 1908 revolution, he supported Albanian causes while avoiding antagonizing the CUP. During his time in Constantinople he was a member of the local Albanian club in the Ottoman capital (Clayer, "Albanian Students", pp. 307, 340-341).

[180] Boyadjian, "Souvenirs".

[181] AA-PA Konstantinopel 169, J. No. 3444, Holstein to Embassy, Mosul, June 5, 1915; J. No. 3547, Holstein to Embassy, Mosul, June 10, 1915; J. No. 4262, Holstein to Embassy, Mosul, July 16, 1915; Konstantinopel 174, J. No. 2207, Wüstrow to Kühlmann, Mossul, July 19, 1917. Khaidar Bey was certainly not an architect of the Armenians 'gradual destruction' (Kévorkian, *Genocide*, p. 653).

a pretext to arrest and kill Armenians. The Ottoman military had already begun disarming Armenian soldiers in March 1915 and often even before. Against this backdrop, the governor's arming of the Armenian physician for the latter's personal protection is remarkable. Khaidar Bey trusted his Armenian physician, sharing comprising personal views on the CUP and openly opposing the deportation program and its goals. This approach differed fundamentally from his scorched earth policy against the Nestorians. Khaidar Bey knew that his Kurdish auxiliaries would not restrain themselves when let loose on defenseless civilians. The governor sought to legitimize the ferocity of the onslaught beforehand by alleging that the Nestorians were not simply rebelling but seeking to set up their own state in Hakkari, no matter how unrealistic this might appear. He tried to strengthen his argument by suggesting substantial Armenian support for the Nestorians. Thus, the Nestorian threat resembled the Armenian one and deserved similar counter-measures. At the same time, he carefully distinguished between Nestorians and other Syriac speaking Christians like the Chaldean community. It was apparently perfectly normal to have coffee with a Chaldean bishop while being on a campaign against Nestorians. This conduct appears to have been in line with Ottoman government policies. The central authorities carefully distinguished between the different religious communities and applied different policies.

Khaidar Bey's positive approach towards Armenians did not lead to open friction with his superiors. With prominent CUP members passing through his province, it was to be expected that, sooner or later, Constantinople would learn about the governor's policies. The comparably small number of deportees in the province and the negligible local Armenian community might have been a reason why the Ministry of Interior did not interfere. On the other hand, Khaidar Bey was a valuable asset for the Ottoman government; it could not afford to lose him over those Armenian deportees who, anyhow, could never pose a challenge to the government. Khaidar Bey's services were essential for the war effort as he was able to deal with the Kurdish tribes in the province and beyond as hardly anyone else could, if at all. His ability to mobilize tens of thousands of Kurdish tribesmen against the Russians afforded the Ottoman army the luxury of keeping very few troops in the province and along that sector of the Persian front line. Khaidar Bey's intelligence network frustrated Russian and Kurdish nationalist attempts to undermine Ottoman rule and advance on the supply lines back of the Ottoman Sixth Army. Knowing Turkish, Arabic, Persian, and some Kurdish, Khaidar Bey was able to communicate with local leaders one-on-one. He carefully paid respect to religious leaders and even publicly kissed the hand of a sheikh. His Albanian background and years of service in Van province had provided him with the necessary sensitivity and local experience to successfully engage in tribal politics. He did not advocate a

narrow Turkish nationalist agenda like other Ottoman governors in the eastern provinces. Khaidar Bey could not alleviate the suffering of Kurdish refugees in a decisive manner. The reports on the situation gave a very muted impression of the extent of the suffering, which finally drew criticism from the central government. Still, he was able to prevent worse by refusing to deport Kurds to the western provinces as he had been ordered to do. This blunt rejection of a key government program for the assimilation of Kurds did not cost him his position. When rumors circulated that he might be removed, it was the Sixth Army which plainly stated that the war effort on the Persian and Mesopotamian fronts could not afford losing the governor.

The campaign against the Nestorians and the few Armenians in their midst showed that Kurds were not simply tools in the government hands. They were actively pursuing their own interests. This they did mostly on a tribal basis, but in view of the abundant loot, coalitions with otherwise competing tribes were possible.[182] The promise of getting rich quick attracted tribes from more distant areas, and, indeed, the men made spectacular gains aside from routinely massacring their victims. The success was due to a large degree, however, to the absence of Russian troops. Once Russian troops advanced to the mountain region in 1916, Kurdish warriors of the Holy War were the first to abandon the battle fields. They did so at a pace that left Kurdish civilians behind without protection. The latter paid a high price, often with their lives. Advancing Russian troops did not distinguish much between the various tribal factions and treated Kurds as Armenians, Nestorians, and Persian Shias had been treated before. Ottoman atrocities in Persia, including Kurdish parading of the severed head of a Russian consul through the streets of a town after the body had been robbed by an Ottoman officer, had probably contributed to setting the stage.[183] Many Kurdish tribes lost their territory and suffered heavily from the Russian assault and the deadly hardships of the flight towards Mosul and Kirkuk. Those tribes from further afield who had participated in the onslaught, however, kept their loot. Thus, Kurdish tribal society became stratified along the lines of winners and losers. Overall, the situation in the mountain district was that of an 'extremely violent society.'[184]

The activities of Kurdish nationalists trying to undermine Ottoman control in the area remained by and large unsuccessful. The men lacked a viable

---

[182] For instance, Tahir Agha of the Dustki tribe coordinated with Suto Agha of the Oramar tribe attacks on the Nestorians. The Kurds were prepared to attack the latter on their own in case Ottoman reinforcements might be late (Nikitine, "Assyriens", 34).

[183] John Tchalenko, "Persia Through a Russian Lens, 1901-1914: The Photographs of Alexander Iyas", *History of Photography* 30 (2006), pp. 239, 242.

[184] Christian Gerlach, *Extremely Violent Societies. Mass Violence in the Twentieth-century World*, New York, NY, Cambridge University Press, 2010.

strategy in the absence of sufficient and sustained Russian support. Their Islamist rhetoric remained ineffective given their association with the Russians. They also lost the secular side of the argument by being unable to offer economic benefits like the Ottomans. There was no loot to be distributed. The Russians were also somewhat cautious about their Kurdish allies as not all could be trusted. Blatant opportunism like in the case of Sayyid Taha was not a foundation on which a solid strategy could be built. Still, many dedicated followers of Abdurrezzak Bedirkhan were willing to risk their lives and paid the ultimate price. Ottoman counter intelligence depended, like before the war, on Kurdish informants and remained highly effective and deadly. In the same way, the murder of Abdurrezzak Bedirkhan in Mosul was in line with established Ottoman policies towards Kurdish leaders. The postwar trial of the suspects was a rare occasion when Armenian and Kurdish victims sought justice in the same courtroom. By that time the experience of hundreds of thousands of Kurdish refugees during their deportation to Ottoman provinces in the West of the empire or in the horrific conditions of Mosul province had doubtlessly left a mark on their perception of Ottoman or Turkish rule. Khaidar Bey's campaign against the Nestorians and his scheme for settling Kurds in the area had created the preconditions of a predominantly, or perhaps exclusively, Kurdish core region in the inaccessible mountain range of Central Kurdistan. With the consent of his superiors, the Albanian official had created a region that would serve as a stronghold for Kurdish nationalists for decades to come. One is left to wonder, if this circumstance could have escaped the experienced governor at the time.

Khaidar Bey's views on the Yezidis of Sinjar reflected his generally pragmatic approach. While there could be little doubt that he knew about the extent of Armenian flight to the mountain, he claimed ignorance of the situation. When denial was no longer an option, he downplayed numbers and did not undertake decisive steps against the Yezidis. The Yezidis were a nuisance but not a serious military threat. In a way the desert and steppes surrounding their mountain contained the problem they posed. Hostile Arab neighbors were a further deterrent to straying too far from the hideouts. There was no urgent need to expend valuable military resources. The CUP, however, saw this differently, but it had to wait until one of its tested operatives, Memduh Bey, took over the province. Then the situation for Yezidis and Armenians changed dramatically. The military deployed men, ammunition and equipment that the failing army desperately needed elsewhere. It was an exercise in ideology. Similarly, the repression of Armenians and the starving to death of Kurds became a daily occurrence. The newly arrived CUP fanatics in Mosul used the last months of the war to display their administrative incompetence in running the affairs of the province while enriching themselves. Their conduct

was a matter of public record, rape being an all too familiar denominator for these CUP members, many of whom would meet again in the Turkish parliament of the 1920s.

Central government plans to turn Mosul into a principal destination area for deportees never materialized. First, in spring 1915 the Russian advance in the Lake Van region limited the terrain within the province that the central authorities deemed safe for placing Armenians. Once the perceived Russian threat had subsided, British advances in Mesopotamia put a stop to large-scale deportations to Mosul for good. One immediate consequence was that Der Zor district emerged as the only place to which Armenians could still be deported, and no way out of the desert district was left.

The experience of Mosul province during the tenure of Khaidar Bey is also an example of regional resistance to the Armenian Genocide. In the past 20 years, research on the Armenian Genocide has highlighted the initiatives of Armenian deportees and community members to alleviate their situation.[185] The Armenian experience in Mosul province is a further confirmation of this general pattern. The small local community was able to mobilize Arab community leaders and win their support for essential relief work. Together with limited German relief efforts and Khaidar Bey's backing, the initiative provided initial housing, some medical and nutritional assistance, and often a place for the near future. Naturally, the help was insufficient given the famine conditions prevailing in the region. Deportees in the province sought employment wherever they could and did their best to make themselves indispensable.

On a political level, matters became blurred. Khaidar Bey cautiously concealed the degree of his cooperation with Consul Holstein, indicating how politically sensitive and potentially harmful the matter was. He and his staff also stalled plans to bring down Yezidi resistance and with it seal the fate of the Armenians hiding in the Sinjar. In the Hakkari Mountains, Shefik Bey did his best to protect surviving Nestorians and Armenians. Aside from the provincial governor, Mosul Police Director Khalid Bey was the second most effective official in protecting Armenians. He saw to it that Armenians received warnings when needed and did his best to influence leading officials when drastic

---

[185] Raymond Kévorkian, "Le Sort des Déportés dans les Camps de Concentration de Syrie et de Mésopotamie," in *Revue d'Histoire Arménienne Contemporaine* 2 (1998), pp. 7-61; Idem, "Témoignages sur les Camps de Concentration de Syrie et de Mésopotamie," Ibid., pp. 62-215; Idem, "Autres Témoignages sur les Déportations et les Camps de Concentration de Syrie et de Mésopotamie (1915-1916)," " Ibid., pp. 219-44; Hilmar Kaiser, "The Baghdad Railway and the Armenian Genocide, 1915-1916. A Case Study in German Resistance and Complicity," in *Remembrance and Denial. The Case of the Armenian Genocide*, ed. Richard G. Hovannisian, Detroit, Wayne State University Press, 1998, p. 95.

measures were under discussion. Although Khalid Bey naturally had no interest in going on record with his activities, many witnesses attested to his work. Perhaps the highest praise of his humanitarian work came from Reshid Bey, also known by contemporaries as the "butcher of Diarbekir." The latter denounced Khalid Bey in the strongest terms, yet the experienced official managed to carry on his work and maintained contact with the ARF-led Armenian underground. After the war, both Shefik Bey and Khalid Bey came forward and gave evidence against responsible CUP cadres for the courts-martial in Constantinople. In sum, the case of Mosul defies simplifications of the Armenian Genocide as a streamlined operation under full central government control. People from very diverse backgrounds resisted the CUP. Some did so on their own, many as a community, while others established effective networks. They reached out over national, religious and also cultural boundaries, trying to save at least a few and thereby a piece of their own humanity.

Մուսուլի Նահանգը եւ Հայոց Ցեղասպանութիւնը (Ամփոփում)

Հիլմար Քայզէր
hilmar.kaiser@freenet.de

Մայիս 1915ին Օսմանեան Կայսրութեան ներքին Գործոց Նախարարութիւնը Մուսուլի Նահանգի որոշ շրջաններ նկատեց մին՝ այսպէս կոչուած "հայ տեղահանեալներու ուղարկուելիք [երեք] վայրերէն":

Էրզրումէն, Տրապիզոնէն եւ այլ նահանգներէ մեծաթիւ կարաւաններ ղրկուեցան Մուսուլ, ուր ողջ հասած գաղթականութիւնը կը կազմէր ճամփայ ելածներուն հազիւ 3 տոկոսը: Անոնք որոնք փրկուեցան տարագրութենէն տապալեցան հիւանդութիւններէ, անօթութենէ եւ ընդհանուր սպառումէ: Այդուհանդերձ, օսմանեան իշխանութիւնները շարունակեցին Մուսուլի շրջանը նկատել տեղահանուած հայերու վերաբնակեցման գլխաւոր վայր: Սակայն կառավարութիւնը երբեք ալ համապատասխան նպաստը չյառաջացուց նման վերաբնակեցումի ծրագիր մը իրագործելու համար, ոչ ալ նկատի առաւ հիւսիսային Իրանէն եկած տասնեակ հազարաւոր քիւրտ գաղթականները: Մուսուլի Նահանգը երբեք ալ վերաբնակեցման կեդրոն չդարձաւ:

Նիւթ ունենալով հայ գաղթականութեան մաս մը Մուսուլի նահանգ աքսորելու երիտթրքական որոշումը, Մուսուլի եւ անոր կառավարիչ Խայտար Պէյին շուրջ դարձող առանցքն ունեցող այս ուսումնասիրութիւնը լուսարձակի տակ կ'առնէ Մուսուլի շրջան ուղղուող հայ գաղթականութեան կացութիւնն ու զարգացումները՝ ռուսամէտ եւ թրքամէտ քիւրտերու, նեստորականներու, եզիտիներու, քաղդէացիներու ռուսական/օսմանեան/բրիտանական բանակներու առճակատումներու, Թալաաթի եւ օսմանեան մայրաքաղաքէն եկող հրահանգներու հակադիր, փոփոխուող ու անկայուն գործօններու հիմամբ:

Ուսումնասիրութիւնը կը յանգի իմիջի այլոց այն եզրակացութեան թէ Պոլիսէն եկող որոշումները լիարժէք չէին գործադրուեր եւ կը հետեւցնէ թէ օսմանեան իւրաքանչիւր նահանգ ըստ տեղական գործօններու մանր կամ մեծ փոփոխութիւններով կամ տարբերակումներով կը գործադրէր Պոլիսէն եկող հայաջինջ հրահանգները:

1918ի Վանի Վերջին Նահանջը. Գաղթականներու Անցած Ուղին, Պաքուպայի եւ Նահր Օմարի Գաղթակայանները (Ակնարկ)

Սեդա Տ.Օհանեան
dajad.seta@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Համաշխարհային առաջին պատերազմին, հայ ժողովուրդը ենթարկուեցաւ անմարդկային տառապանքներու: Երիտթուրքերու կառավարութիւնը ծրագրեց եւ իրականացուց հայութեան զանգուածային կոտորածներ եւ տեղահանութիւն: Սակայն, Արեւմտեան Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ կարգ մը վայրերու մէջ կազմակերպուած ինքնապաշտպանութեան շնորհիւ այդ բնակավայրերու բնակչութեան զգալի մասը գէթ մասամբ զերծ մնաց կոտորածներէ եւ փրկուեցաւ, թէեւ մեծ զոհեր տուաւ տեղափոխութեան ընթացքին: Այս վայրերէն էր Վան-Վասպուրականը, որ իր զաւակներու միասնական ինքնապաշտպանութեան շնորհիւ, 1915 Ապրիլ 7էն մինչեւ Մայիս 4ը դիմադրեց բազմահազար թուրք ու քիւրտ ջարդարարներու եւ կերտեց Վանի փառապանծ հերոսամարտը:

Մայիս 5ին հայկական կամաւորական գունդերու հետ ռուսական բանակը մուտք կը գործէ Վան եւ Մայիս 7ին կը կազմուի Վանի նահանգապետութիւնը, Արամ Մանուկեանի գլխաւորութեամբ: Սակայն, այս իշխանութիւնը կարճատեւ կ'ըլլայ: Ռուսական բանակի նահանջը եւ թրքական կանոնաւոր զօրքերու լայնածաւալ յարձակումը կը հարկադրեն վասպուրականցիները գաղթել դէպի Կովկաս: Աւելի ետք 1916ի գարնան, ռուսերու կողմէ նահանգին վերագրաւումէն ետք, ժողովուրդէն զգալի մաս մը կը վերադառնայ եւ կը սկսի աւերակուած երկիրը վերաշինելու, տնտեսութիւնը վերականգնելու աշխատանքներուն:

1917 Հոկտեմբերին, Կոստի Համբարձումեանի գլխաւորութեամբ[1], երկրորդ անգամ կը կազմուի Վասպուրականի նահանգապետութիւնը[2], որ կը գոյատեւէ մինչեւ 1918 Մարտ, երբ ուժերու եռակի գերակշռութեամբ, թուրքերը միաժամանակ երկու ճակատով (Առնիս եւ Ոստան) կը յարձակին հայկական դիրքերուն վրայ: Վանի Զինուորական Մարմինը՝ Կովկասէն

[1] Կոստի Համբարձումեանի մասին տե՛ս՝ Ռուբէն Սահակեան, «Հայ ազգային-ազատագրական շարժման անմար դէմքերից՝ Կոստանդին Համբարձումեան», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, հտր. ԼԹ.*, Պէյրութ, 2019, էջ 207-24:

[2] Այս երկրորդ ժամանակաւոր կառավարութեան մասին տե՛ս՝ Վաչէ Ղազարեան, «Վանի երկրորդ հայկական ժամանակաւոր կառավարութեան գործունէութիւնն ու վերջին գաղթը ներկայացնող տեղեկագիր մը», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, հտր. Խ.*, 2020, էջ 149-88:

օգնութիւն ստանալու ոչ մէկ յոյս ունենալով, հարկադրուած նահանջի հրաման կ'արձակէ:

Յօդուածը լուսարձակի տակ կ'առնէ Վանի 1918ի վերջին նահանջին նախադրեալները, Վասպուրական Աշխարհի հայաթափումը, ժողովուրդի անցած ուղին եւ հանգրուանիլը Իրաք:

21 Մարտ 1917ին, Վանի ու շրջակայ գաւառներու հազարաւոր հայ բնակչութիւնը, ղեկավարութեամբ Համբարձումեանի եւ Լեւոն Շաղոյեանի[3], կ'ուղղուի Բերկրի՝ համանուն կիրճէն անցնելով Կովկաս հասնելու մտադրութեամբ: Ճանիկէն[4] հազիւ դուրս եկած, Բերկրիի կողմէն թնդանօթի զօրաւոր պայթումներու ձայները եւ սխալ տեղեկութիւնը թէ՝ վերոյիշեալ կիրճը թուրքերու կողմէ գրաւուած է[5], ղեկավարութիւն եւ ժողովուրդ

---

[3] Լեւոն Շաղոյեան ծնած է 1887ին, Հայոց Ձորի Խարականց գիւղը: Ուսանած է Աղթամարի դպրոցին մէջ: Մուտք գործելով յեղափոխական կեանք (ՀՅԴ), աչքի ինկած է իբրեւ խիզախ եւ պատասխանատուութեան գիտակցութեամբ օժտուած մտաւորական: 1914ին նշանակուած է Գաւաշի ինքնապաշտպանական ուժերու հրամանատար, ապա՝ Փեսանդաշտի զինուորական հրամանատար: Իր շնորհիւ փրկուած է Փեսանդաշտի 6000ի հասնող հայութիւնը: 1918ին Վանի հայութեան հետ կ'անցնի Միջագետք եւ երկար տարիներ բնակութիւն կը հաստատէ հիւսիսային Իրաքի մէջ իր իսկ կառուցած զուտ հայաբնակ Հաւրեզք գիւղը: Իր մահկանացուն կնքեց Պաղտատ, 1974 Օգոստոսին: Թաղուած է Պաղտատի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ առաջնորդանիստ եկեղեցւոյ բակին մէջ՝ Ապրիլեան Նահատակաց յիշատակին կառուցուած խաչքար-կոթողի պատուանդանին աջ կողմը (*Հայոց Ցեղասպանութիւնը Օսմանեան Թուրքիայում, վերապրածների վկայութիւններ, փաստաթղթերի ժողովածու, Վանի Նահանգ*, հրատ. Հայաստանի Ազգային Արխիւ, Երեւան, 2012 էջ 474. նաեւ՝ «Իրաքահայ թեմի համառօտ պատմութիւն», Պաղտատ, էջ 272 (անտիպ). նաեւ՝ Ս. Տ. Օհանեան, *Իրաքի հայ համայնքը 20-րդ դարուն*, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, Մեսրոպ արք. Աշճեան մատենաշար 152, Երեւան, 2016, էջ 28:

[4] Գիւղ՝ Վան Նահանգի Թիմար Գաւառակին մէջ:

[5] Աւելի ուշ, երբ ժողովուրդը արդէն երկար ճամփայ կտրած էր, պիտի պարզուէր որ կիրճը տուեալ պահուն ազատ եղած է, Բերկրի գիւղաքաղաքը՝ հայերուն ձեռքը: Իսկ թնդանօթի որոտները Վանայ լիճին վրայ բանող հայկական նաւի մէջ եղած ռազմամթերքի պայթիւններն էին, զոր նաւավարները նաւը լքելէ առաջ, կրակի տուած էին, որպէսզի թշնամիին ձեռքը չանցնի (Գեղամ Վարդանեան, *Տոմար ազգային - Վասպուրականէն Իրաք*, Լոս Անճելըս, հրատ. Ա.Մարուքեան, 1992, էջ 81. նաեւ՝ Աւետիս Յարութիւնեան, «Վան-Վասպուրականի բնակչութեան վերջին՝ 1918 թ. մարտեան գաղթը եւ Վանի Նահանգի դատարկումը», *Բանբեր Հայաստանի Արխիւների*, 2014:122, էջ 382-91. նաեւ՝ Մխիթար Գէորգեան, «Վասպուրականէն Պաղտատ եւ Պասրայի անապատները», *Հայրենիք Ամսագիր*, 1965:2 (էջ 41-49), 3 (էջ 66-72), 4 (էջ 45-51). նաեւ՝ Ռուբէն Սահակեան, «Հայկական հարուածային հրաձգային 5րդ գունդի կրտսեր սպայ Տիգրան Ժամհարեանի զեկուցագիրը Վանի վերջին նահանջի եւ անգլիական հրամանատարութեան՝ հայերի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի մասին, 21 Յուլիս 1919

կը հարկադրուին ուղղութիւն փոխել եւ անցնիլ Սարայ, Կոտոլ (Կօթուր)[6]: Կօթուրի մօտ, Շերբէկ կոչուած վայրին մէջ անոնք կ'ենթարկուին քիւրտ աւազակապետ Սմկոյի[7] յարձակման: Քաղաքացիական բնակչութենէն շուրջ 150, իսկ զինուորներէն՝ մօտաւորապէս 60 հոգի զոհ տալով, գաղթականները կը յաջողին քիւրտերը հարկադրել նահանջի, եւ Մարտ 29ին հասնիլ Սալմաստ, ուր կը միանան տեղի հայերուն եւ ասորիներուն, որոնք ունէին բաւականաչափ զինուժ, ռուս սպաներու ղեկավարութեամբ[8]:

Սալմաստի մէջ գործող հասարակական գործիչ Սամսոնի[9] ջանքերով, ժողովուրդը կը պատսպարուի հայկական Ղալասար, Փայաջուկ, Հաֆթուան եւ Սանամէրիկ գիւղերուն եւ այլ բնակավայրերու մէջ[10]:

Թիֆլիս», *Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների*, Յունուար-Օգոստոս, 2011:1-2(630), էջ 340-382):

[6] Կօթուրէն՝ Համբարձումեան նամակով կը դիմէ Խոյ գտնուող պարսիկ նահանգապետին, թէ՝ իրենցմէ անկախ հանգամանքներէ դրդուած, հարկադրուած են մտնել Պարսկաստան, խնդրելով արգելքներ չյարուցանել: Երկու օր սպասելէ ետք, պատասխան չստանալով, գաղթականները կ'ուղղուին Սալմաստ: Այստեղ, իրենց կը միանայ մօտաւորապէս 3000 հայ եւ ասորի բնակչութիւն (Ա-Դօ, *Իմ յիշողութիւնները*, յառաջ. եւ ծանօթ.՝ Ռուբէն Գասպարեան եւ Ռուբէն Սահակեան, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ/ՀՀ մշակոյթի նախարարութիւն, Երեւան, 2015, էջ 333):

[7] Թաւրիզի մէջ թուրք-թաթարներու կողմէ սպանուած Ջահուար աղայի եղբայրն էր Սմկօն, որ իր եղբօր մահէն ետք պարսկաթրքական սահմանամերձ գաւառներու համար կատարեալ պատուհաս էր դարձած՝ շարունակ թալանելով եւ սարսափի մատնելով այդ շրջանները (Վազգէն, «Ատրպատականի գոյամարտը», *Հայրենիք Ամսագիր*, 1930:12, էջ 161-63):

[8] Ուրմիայի եւ Սալմաստի շրջանին մէջ կը գործէր հայ-ասորական յատուկ ադրբեջանական (Ատրպատական) ջոկատը, որուն պետն էր գնդապետ Կուզմինը, իսկ սպայակոյտի զինուորական գործողութիւններու գրասենեակի պետն էր գնդապետ Գորեցկինը: Ջոկատը բաղկացած էր ասորական երեք հրաձգային եւ հայկական մէկ հրաձգային գումարտակներէ:

[9] Քրիստափոր Միքայէլեանի քրոջ որդին: ԺԹ. դարու Ատրպատականի մէջ ամէնայայտնի հասարակական գործիչներէն մէկը, բուն անունով Ստեփան Թադէոսեան: Ան իբրեւ շրջանային տեսուչ, շրջանի բոլոր հայկական գիւղերը օժտած է դպրոցներով, նախ Ղալասարի, ապա Հաֆթուանի մէջ կառուցած թատերասրահներ, ինչպէս նաեւ գրադարան-ընթերցարաններ: Ծնունդով ագուլեցի, Սամսոն Թադէոսեան (Սամսոն Խան), ազդեցիկ գործունէութիւն ունեցած է Ատրպատականի մէջ, Կովկասէն գալով 1898ին, մինչեւ իր մահը (1 Մարտ 1945), նախ Սալմաստի (20 տարի շարունակ) եւ ապա Թաւրիզի (ամբողջ 27 տարի) մէջ, եղաւ ՀՅԴ ամէնապատասխանատու գործիչներէն մէկը, որպէս մարտական ձեռնարկներու ղեկավար, հասարակական գործիչ, ուսուցիչ եւ գիւղատնտես, որպէս կապ՝ պարսիկ իշխանութեանց հետ, զինագործ ու կռուող ռազմիկ, մէկը՝ որուն ամբողջ կեանքը եղած է նուիրում իր ժողովուրդին (Դերենիկ Մելիքեան, «*Ատրպատականի հայութիւնը 19րդ դարավերջին մինչեւ 20րդ դարասկիզբը*» Պատ-

Այդ շրջանին, Ատրպատականի մէջ կացութիւնը հետեւեալ պատկերը կը ներկայացնէր.- 1917 Նոյեմբերին ռուսերը վերջնականապէս դատարկած էին Ուրմին, Հայտարապատը, Շարաֆ-Խանէն, Խոյն ու Սալմաստը՝ լքելով պատերազմական խոշոր ձեռնարկներու համար այդ շրջաններու մէջ ամբարուած պարէն ու ռազմամթերք: Բնականաբար, լքուած այս զինամթերքը կռուածաղիկ պիտի դառնար թէ՛ քրիստոնեաներ բնաջնջելու նպատակ ունեցողներուն եւ թէ՛ անոնց վտանգէն զգուշացող հայերու եւ ասորիներու միջեւ[11]: Աւելի քան երկու ամիս Սալմաստ մնացող գաղթականութիւնը շարունակ յարձակումներու կ'ենթարկուի թրքական զօրքերու եւ քրտական ցեղերու կողմէ, որոնք միշտ ալ ետ կը մղուին:

Գաղթականութեան կը միանայ նաեւ Սալմաստի եւ Աղբակի շուրջ 6000 հայութիւնը, նաեւ՝ Ջուլամէրիկէն հասնող ասորի գաղթականութիւնը, եւ բոլորը միասին (արդէն 35,000 հոգի), Յունիս 4ին կը հասնին Ուրմիա: Ճամփաները՝ դէպի Ռուսաստան փակուած ըլլալով, անոնք ամիսուկէս կը մնան Ուրմիա, ուր թրքական յարձակումները եւ հաւասարազօր դիմադրութիւնները նոյնպէս կը շարունակուին: Թշնամին նորանոր ուժեր ստանալով, ճնշումը կը սաստկացնէ. անհրաժեշտ էր զէնք ու զինամթերք:

Յունիս 25ին Ուրմիոյ մօտ վայրէջք կը կատարէ բրիտանական օդանաւ մը, որուն օդաչուն կը յայտնէ թէ բրիտանական զօրքը յառաջացած է Միջագետք[12] եւ Պարսկաստան, եւ թէ՝ բրիտանական հրամանատարութիւնը Սային Կալայի մէջ հայերուն եւ ասորիներուն համար նախապատրաստած է զէնք ու զինամթերք:

Անմիջապէս հրաւիրուած գաղթականներու ռազմական խորհուրդը կը վճռէ գաղթականներուն հետ միասին շարժիլ դաշնակիցին ընդառաջ[13] - անցնելով 100 քիլոմեթր ճամփայ - Սային Կալայի մէջ ստանալ անհրա-

---

մական գիտութիւններու թեկնածուական թեզ, պաշտպանուած Ապրիլ 2019ին, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտի մէջ, էջ 103):

[10] Գէորգեան, էջ 41-9:

[11] Վազգէն, էջ 161:

[12] 1914 Նոյեմբեր 5ին, բրիտանական զօրամիաւորում մը՝ յառաջանալով Պարսից Ծոցէն, գրաւած էր ռազմավարական յուժ կարեւոր նշանակութեամբ Պասրա քաղաք-նաւահանգիստը՝ սկիզբը դնելով Միջագետքի մէջ պատերազմական քառամեայ գործողութիւններուն: Բրիտանացիք իրենց յաղթարշաւը շարունակելով, 1915 Յունիս 5ին կը գրաւեն Տիգրիս գետի հովիտի Ամարա քաղաքը, իսկ Յուլիս 25ին՝ Իրաքի հարաւ-արեւմուտքը, Եփրատի ափին գտնուող Նասըրիա քաղաքը: Այսպիսով, անոնք իրենց հսկողութեան տակ կ'առնեն Պասրա-Ամարա-Նասըրիա տնտեսաքաղաքական կարեւորագոյն եռանկիւնը, նշանաւորելով իրենց բացարձակ տիրապետութիւնը՝ ամբողջ Պարսից Ծոցի բնակավայրերուն վրայ, ներառեալ նաւթավերամշակման շինութիւններով հարուստ՝ Իրանի Ապատան նաւահանգիստ-քաղաքը (Օհանեան, էջ 26):

[13] Որ սակայն, 15 օր ետք միայն պիտի հասնէր Սային Կալա:

ժեշտ զինամթերք, գնդացիրներ, ապա վերադառնալ Ուրմիա եւ սպասել բրիտանական զօրքին[14]:

Այս գաղթականութիւնը (որուն կը միանան տեղի հայութիւնն ու ասորիները), դէպի ռուսական սահման իր ճանապարհին հետզհետէ կրկնապատկուելով կը հասնի շուրջ 70,000ի: Մարդկային այս հոսանքին առաջին շարքերը Յուլիս 22ին կը հասնին Սային Կալա գիւղաքաղաքը, ուր անգլիական եւ թրքական յառաջապահ զօրքերը բախման մէջ էին[15]:

Յուլիս 27ին գաղթականները կը մտնեն Բիջար գիւղաքաղաքը, ուր քանի մը օր մնալու թոյլտուութիւն կը տրուի իրենց՝ բրիտանական իշխանութիւններուն կողմէն: Այստեղ, կրտսեր սպայ Տիգրան Ժամհարեան բրիտանական կայազօրի պետէն կը խնդրէ հայկական գումարտակին համար տրամադրել ալիւր եւ այլ մթերք: Վերջինս կը թելադրէ ուղղուիլ Համատան: Հոն չհասած, Թազաքենդ գիւղի մօտ, Ժամհարեան կը տեղեկանայ, թէ բրիտանացիք կը զինաթափեն հայ զինուորները: Իր հետ առնելով միքանի հայ եւ ասորի սպաներ, ան կը շտապէ Համատան: Սակայն, քաղաքին չհասած՝ տեղի անգլիական պահակախումբը կ'արգիլէ անոնց մուտքը Համատան եւ զիրենք օղակման մէջ կ'առնէ. անոնք կը զինաթափուին եւ կը տարուին քաղաք, ուր քանի մը օր արգելափակուելէ ետք ազատ կ'արձակուին:

Բրիտանացիներուն յաջորդ քայլը կ'ըլլայ գաղթականներէն զօրակոչել բոլոր զինապարտները, հայերէն պահանջելով 1500, իսկ ասորիներէն 3500-4000 զինապարտ: Այսպիսով, 1918 Սեպտեմբերին բրիտանացիք վանեցիներէն եւ ասորիներէն կը կազմեն հայկական եւ ասորական յատուկ ստորաբաժանումներ. հայերու վաշտը կը կոչուի Van rifle կամ «Վանի հրաձիգներ», իսկ ասորիներու վաշտը՝ «Ասորական լեւիներ», Iraqi or Assyrian levies: Ըստ բրիտանացիներու հաւաստիացումներուն՝ ռազմականօրէն մարզուելէ ետք, հայերը պիտի ծառայէին գլխաւորաբար հայկա-

[14] Սահակեան:

[15] Անգլիական փոքրիկ զօրամաս մը յայտնուած էր Սային Կալայի մատոյցներուն: Համբարձումեան՝ վերցնելով իր հետ 7-8 զինեալ հեծեալներ, կը դիմէ հոն, ուր դէմ-յանդիման կու գայ յառաջացող սպայի մը՝ խումբ մը հեծեալներով: Համոզուած՝ որ անգլիական զօրամասն է, Համբարձումեան կը յառաջանայ մօտեցող սպային՝ անգլերէնով ողջունելով եւ մեկնելով իր ձեռքը, բայց ողջոյնի խօսքը չաւարտած անգլիացի կարծեցեալ սպան վայրկենապէս սուրը կը քաշէ եւ ամբողջ թափով կ'իջեցնէ Համբարձումեանի գլուխին: Վերջինս գլուխը թեքելով, սուրը կ'իջնէ ուսին եւ կը ճեղքէ ամբողջ ուսը վերէն վար: Համբարձումեան ձիէն վար կը գլորի: Թիւրիմացութիւնը կը պարզուի, երբ յայտնի կը դառնայ որ սպան թուրք էր: Փոխադարձ հրաձգութենէն կը զոհուին նաեւ Արմենակ Տէր Թովմասեանը եւ Պօղոս Դանիէլեանը, իսկ հակառակ կողմէն՝ 5-6 հոգի (Ա-Դօ, էջ 335):

կան հողերը ազատագրելու, որ բնականաբար իւրաքանչիւր վանեցիի կամ ընդհանրապէս հայ զինուորի գերագոյն նպատակն էր[16]:

Կը ստեղծուի նաեւ հեծելավաշտ՝ բաղկացած 300 վանեցիներէ, որոնք նոյնպէս զինուած էին բրիտանական զէնքերով[17]: Վանեցիներէ կազմուած այս ստորաբաժանումները երեք ամիս շարունակ մարտնչեցին թուրքերուն դէմ Սինա-Սաքըզի (Իրանեան Քիւրտիստանի հիւսիս արեւմտեան շրջան, Սանանդաջ վարչական կեդրոնով) շրջակայքը[18]: Բրիտանացիք կը պարտադրեն հայ եւ ասորի զինուորներուն ստորագրել թուղթ-պայմանագիր մը, մօտաւորապէս հետեւեալ բովանդակութեամբ.- «...համաձայն եմ ծառայել ասորիներու վաշտին մէջ մինչեւ իմ զինուորութենէ արձակուիլս, նոյնպէս կ'ընդունիմ հնազանդիլ օրինական հրահանգներուն անոնց, որոնք ինծմէ բարձր աստիճան ունին, եւ հպատակիլ ցամաքային ուժերուն՝ հնդկական բանակին մէջ: Համաձայն եմ ղրկուիլ իմ երկիրս, ուր ասորական գունդը կրնայ ղրկուիլ...»[19]:

Սակայն, վանեցի զինուորները չեն համաձայնիր ստորագրել այս յանձնառութիւնը[20], որուն պատճառով բրիտանացի հրամանատարը կը դիմէ միջնորդութեանը Զաւէն պատրիարք Տէր Եղիայեանին, որ Պոլիս վերադարձի ճամփուն վրայ կ'այցելէր Պաքուպայի գաղթակայանը:

Հակառակ բրիտանացիներու հաւաստիացումներուն, վասպուրականցիներէ բաղկացած 1000-1500 հոգի հաշուող զօրքը հրամանատարութեամբ Շաղոյեանի, կը մերժէ համաձայնիլ[21]: Բրիտանացիներու բոլոր փորձերը ապարդիւն անցնելէ ետք, անոնք կը հարկադրուին հրապարակաւ զինաթափել վանեցի հայ զինուորները, որոնք կը վերադառնան Պաքուպայի գաղթակայանի իրենց ընտանիքներուն[22]:

Իսկ գաղթական զանգուածը կ'առաջնորդուի մինչեւ Պաքուպա գիւղաքաղաքը, ուր բրիտանական իշխանութիւնները կը պատսպարեն զանոնք

---

[16] Գէորգեան, «Վասպուրականէն Պաղտատ, եւ Պասրայի անապատները», *Հայրենիք Ամսագիր*, 1965:4, էջ 67-70:

[17] Ասոնց մէջ էր նաեւ յետագայ թատերագէտ, գրականագէտ Վահրամ Թերզիպաշեանը, որուն շնորհուած էր բրիտանական բանակի կրտսեր սպայի կոչում: Ան նշանակուած էր հեծելավաշտի թարգմանիչ:

[18] Իրանի Քիւրտիստան:

[19] Brig. Gen. Austin H.H., *The Baqubah Refugee Camp – An Account of Work on Behalf of the Persecuted Assyrian Christians*, The Faith Press, Manchester April 1920. www.org/books/brc.htm. նաեւ՝ ՀԱԱ, Ֆ. 1191, Ց. 3, Գ.1656:

[20] Զաւէն Տէր Եղիայեան, *Պատրիարքական յուշերս, վաւերագիրեր եւ վկայութիւններ*, Գահիրէ, տպ. «Նոր Աստղ», 1947, էջ 262-3:

[21] Պարսկահայ զօրամիաւորումները, սակայն, որոնք խառնուած էին ասորական վաշտերուն, տեղի կու տան:

[22] Austin:

Տիալա գետի ափին տարածուող ընդարձակ անապատին մէջ, նախապէս պատրաստուած 3000 սպիտակ վրաններուն տակ:

ՊԱՔՈՒՊԱՅԻ ՎՐԱՆԱՀԱՆԸ

Գաղթականութեան Պաքուպա ժամանելէն անմիջապէս ետք, բրիտանական իշխանութիւնները, հայերը եւ ասորիները կը զատեն իրարմէ՝ հսկայ վրանաւանը բաժնելով երեք գլխաւոր բաժիններու: Առաջինը՝ հայկական, զոր կը կոչեն A շրջան, մինչ B եւ C շրջանները կը յատկացուին ասորիներուն[23]:

Հայկական շրջանը կը բաժնուի 12 «քեմփերու»՝ 2էն 13 թուագրումով, իսկ ասորիներունը՝ 14-32[24]: Երկաթուղիի մօտ գտնուող թիւ 1 հատուածը յատկացուած էր նորեկ գաղթականներու ժամանակաւոր կեցութեան: Գաղթականներու ժամանումէն անմիջապէս ետք, բժիշկներ հոն մանրակրկիտ զննելէ ետք զանոնք, հիւանդները՝ հիւանդանոց, իսկ առողջները թիւ 1 բաժանմունք կ'առաջնորդէին, ուր կը մնային երեք օր, լրիւ կղզիացած վիճակի մէջ, եւ միայն կատարելապէս հականեխուելէ ետք կ'առաջնորդուէին գաղթականին իրենց յատկացուած վրանները[25]: Իւրաքանչիւր բաժին կը գլխաւորէր բրիտանացի սպայ մը, հետն ունենալով որոշ թիւով զինուորներ, օգնական սպաներ եւ գրագիրներ: Այս կեդրոնն էր, որ հրահանգներ կու տար նպաստի վերաբերեալ բաշխումներու եւ կը վերահսկէր ժողովուրդի կարգապահութեան[26]:

Հայրենիքէն բռնագաղթուելէ ետք, Պաքուպա ապաստանած հայ գաղթականներու 1919 Ապրիլի վիճակագրութիւնը կը ներկայացնէր հետեւեալ պատկերը, պատրաստուած Գաղթականութեան Կոմիտէի կողմէն[27]:

Պաքուպայի հայ գաղթականներու վիճակագրութիւն, 1918 **Մարտ**-1919 **Ապրիլ**		
Արական	7891 անձ	
Իգական	6562 անձ	
Ընդհանուր՝	14,453 անձ, որոնցմէ դպրոցական տարիքի՝	
		Արական 2461
		Իգական 1393
Ընդհանուր՝		3854

Ճանապարհին մեռածներ եւ կորածներ		
Մեռածներ	Արական	Իգական
	3232	3743

[23] Նոյն:

[24] Ինչպէս նկատեցինք վերը, ասորի գաղթականներուն թիւը կ'անցնէր 50,000ը:

[25] Եղիշէ Վարդանեան, *Անապատէ անապատ*, Վենետիկ, Մխիթարեան տպարան, 1923, էջ 110-11:

[26] Գեղամ Վարդանեան, էջ 103-4:

[27] Լեւոն Շաղոյեանի անձնական արխիւ, Պաղտատ (անտիպ):

Ընդհանուր՝		6975
Կորածներ	1953	1802
Ընդհանուր՝		3755

Գաղթականներու սկզբնական թիւ (ծննդավայրէն հեռանալու ժամանակ)			
Վերապրողներ	Մեռածներ	Կորածներ	Ընդհանուր
14453	6975	3755	26183

Իդէպ, Արեւմտեան Հայաստանի եւ Արեւմտեան Անատոլուի հայաբնակ այլ վայրերէ գաղթականութեան աւելի փոքր հոսանքներ եւս Տէր Զօրի եւ Ռաս Ուլ Այնի սպանդանոցէն ու արհաւիրքներէն մազապուրծ՝ հասած էին հիւսիսային Իրաքի սահմանին, Մուսուլ:

Այսպէս, 1915 Հոկտեմբերին, 3000 անձերէ բաղկացած կարնեցիներու կարաւան մը կը հասնի հիւսիսային Իրաքի Սինճար եւ Զախօ գիւղաքաղաքները, ուրկէ անոնք տոքթ. Գրիգոր Ասթարճեանի[28] ջանքերով կը փոխադրուին Մուսուլ[29]: Մուսուլի մէջ յարմար կայքի չգոյութեան պատճառով՝ Իրաքի հայոց առաջնորդարանը կը ստիպուի ասոնցմէ մաս մը տեղափոխել տարբեր վայրեր: Իսկ զինադադարէն ետք աւելի քան 2000 հայ գաղթականներ, Տիգրիսի վրայով կը փոխադրուին Պաղտատ, ապա եր-

[28] **Ծխ**.- *Մուսուլ հասած գաղթականութեան մասին տե՛ս՝ Հիլմար Քայզէրի ուսումնասիրութիւնը այս հատորին մէջ:*

Տոքթ. Գրիգոր Ասթարճեան, ծնած է Մարաշ, 1886ին: Հազիւ Պոլիս մեկնած 1905ին, համալսարանի բժշկական ճիւղը մտնելու, Ելլտըզի ռումբի դէպքին հետեւանքով աքսորուած է Հալէպ: 1907-8՝ յաճախած է Դամասկոսի Բժշկական Վարժարանը, ուրկէ 1910ին փոխադրուած է Պոլսոյ Պետական Համալսարանը: 1912ի Պալքանեան Պատերազմին իբրեւ բժիշկ-սպայ մասնակցելէ ետք, բժշկական վկայականը ստացած է 1913ին եւ իբրեւ պետական բժիշկ, նոյն տարին գործուղուած Մուսուլ: Տեղւոյն կուսակալի անձնական բժիշկ ըլլալու հանգամանքը զինք փրկած է տեղահանութենէն: Պատերազմէն ետք, մասնակցած է տեղւոյն հասարակական կեանքին...:

Ծխ.- *Իր մասին աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Միհրան Մինասեանի ուսումնասիրութիւնը այս հատորին մէջ:*

[29] Յետագային իրաքահայ թեմի հոգեւոր առաջնորդ Ասողիկ արք. Ղազարեան եւս մաս կազմած է այս աքսորեալներու խումբին: Ան ծնած էր 1909ին, Մալաթիոյ Պեհեսնի գիւղը: Տարագրութեան կորսնցնելով իր հարազատներէն շատերը՝ հասած է Միջագետք, ընդունուած Տարագրելոցի որբանոցը, Պաքուպա: 1921ին, բախտակից որբերու հետ, Կարմիր Ծովու ճամփով կը փոխադրուի Երուսաղէմ, Արարատեան Որբանոց: 1924ին Թորգոմ պատրիարք Գուշակեանի կարգադրութեամբ կը ղրկուի Երուսաղէմի Ժառանգաւորաց Վարժարանը, ուր կը ստանայ հոգեւոր դաստիարակութիւն, կը ձեռնադրուի սարկաւագ, ապա՝ կուսակրօն քահանայ: Աւելի ետք, պատրիարքարանին մէջ կը վարէ վարչական պատասխանատու պաշտօններ, ապա նաեւ՝ Ծայրագոյն Արեւելքի մէջ: 1965ին յորդանահպատակ Տ. Ասողիկ կը նշանակուի կաթողիկոսական պատուիրակ իրաքահայ թեմին, 1966ին՝ առաջնորդ, մինչեւ իր վախճանը 1978ին՝ Ս. Էջմիածին:

կաթուղիով՝ Պաքուպայի գաղթակայանը, ուր կեանքը մտած էր «բնական» հունի եւ պայմանները աւելի նպաստաւոր էին մարդավայել ապրելու համար[30]:

Տոքթ. Ասթարճեան, պետական բժիշկի իր պարտականութիւնները կատարելու ընթացքին, 1917 Հոկտեմբերին, Զախոյի մէջ կը հանդիպի 300 հոգիէ բաղկացած բանուորական խումբի մը, որոնց մէջ էին Ատանայի յայտնի գերդաստաններէն՝ Զաքարիա Պզտիկեան, Մարաշէն՝ Յակոբ Շամլեան եւ Վանի առեւտրականներէն՝ Սմբատ Ճիտէճեան: Ասոնց եւս կը հայթայթուին վրաններ, սնունդ եւ հանդերձանք[31]: Զաւէն պատրիարք, որ իբր աքսորեալ կը գտնուէր իր ծննդավայր Մուսուլի մէջ, կը նշէ, որ այս քաղաքին մէջ եւ շրջակայքը մոլեգնող սովի ճիրաններուն մէջ կը գտնուէին ե՛ւ հայ ե՛ւ քիւրտ[32] գաղթականներ[33]:

Պաքուպա վրանաւանը, որ հիմնուած էր 1918 Օգոստոսին, եւ ուր ապաստան գտած էր 18,000 գաղթական հայութիւն, մեծամասնութեամբ վասպուրականցի, աստիճանաբար կը մեծնայ գաղթականական նոր խումբերու ժամանումով: Բնակավայրը երկու տարի շարունակ կը դառնայ հոծ գաղթականութեան կայք մը: Կանխելու եւ լուծելու համար կենցաղային, կրօնական եւ բազմատեսակ այլ խնդիրներու յառաջացումը, Միջագետքի առաջնորդ Մուշեղ եպս. Սերոբեանի թելադրութեամբ գաղթականներէն կ'ընտրուի կրօնական ժողով մը, որուն կը յանձնուի ժողովրդեան հոգեւոր-կրօնական գործերը վարելու պարտականութիւնը:

Ըստ Գաղթականական Կոմիտէի վիճակագրական տուեալներուն (պատրաստուած երկրորդ գաղթակայան՝ Նահր Օմար տեղափոխումէն ետք), Միջագետք հասնող գաղթականութեան սկզբնական պատկերը հետեւեալն էր[34].-

1) 1918 Օգոստոս 25-1918 Սեպտ. 15 Վանէն, Սալմաստէն, Ուրմիայէն եւ Սուլդուզէն նահանջող գաղթականութիւնը տեղաւորուեցաւ Միջագետքի մէջ:

2) Միջագետք հասնող հայ գաղթականութեան ընդհանուր թիւն էր՝ 18219, որմէ՝ վանեցիներ՝ 15000, սալմաստցիներ՝ 719, Ուրմիայէն եւ Սուլդուզէն՝ 2500:

3) Գաղթականութիւնը տեղաւորուեցաւ Պաքուպա-Տիալա գետի ափին, անգլիական կառավարութեան կողմէ վրաններէ պատրաստուած «քեմփին» մէջ: Գաղթականներէն շատ չնչին թիւ մը հաստատուեցաւ Պաղտատի մէջ:

---

[30] Ասթարճեան, էջ 34. նաեւ՝ Օհանեան, էջ 32:

[31] Ասթարճեան, էջ 41-42: 1915ին, Մուսուլի կուսակալ հրամանատարը՝ ալպանացի Հայտար Պէյն էր, որ կը պատկանէր Ի՛թիհլաֆ Կուսակցութեան եւ կատաղի հակառակորդ էր իթթիհատականներուն:

[32] Ասոնք եկած էին Վանի եւ Բաղէշի շրջաններէն՝ փախուստ տալով ռուս բանակէն եւ հայ կամաւորներէն (Եղիայեան, էջ 236):

[33] Ա-Դօ, *Ռուսական ցարերը եւ Հայկական Հարցը*, յառաջ. եւ ծանօթ.՝ Ռուբէն Գասպարեան եւ Ռուբէն Սահակեան, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, Մեսրոպ Արք. Աշճեան մատենաշար 90, Երեւան, 2013, էջ 146:

[34] Շաղոյեանի անձնական արխիւ:

4) Ըստ 1919 Նոյեմբեր 20ին կազմուած ստոյգ վիճակագրութեան, Վանէն Պաքուպա, ճանապարհին ունեցած կորուստները՝ գերի, անհետ կորած, սպանուած եւ մահացածներու թիւն էր՝ 10730 շունչ (5185 արական եւ 5545 իգական): Իսկ 1918 Օգոստոս 25էն մինչեւ 1919 Նոյեմբեր 20ը, Պաքուպայի մէջ մահացած են 2677 անձ:

5) 1920 Յունուար 1ին Պաքուպա տեղակայուած գաղթականութեան ընդհանուր թիւը (ներառեալ Մուսուլէն տեղափոխուած 2200 տարագիրներ, որոնցմէ նոյն տարուայ Նոյեմբերին, Երկիր մեկնեցան 350 անձ, իսկ 376 անձ ալ Պաղտատ-Մուսուլ ցրուեցան, ոմանք գաղտագողի, ոմանք ալ կառավարութեան թոյլտուութեամբ), 15697 անձ (4868 այր, 5724 կին, 5105 մինչեւ 10 տարեկան երեխաներ):

6) 1921 Յունուար 1ին (արդէ՛ն տեղափոխուած Նահր Օմարի գաղթական) գաղթականներու ընդհանուր թիւն էր 12384 անձ (3712 այր, 4140 կին, 3275 պատանի 12 տարեկանէն վեր, եւ 1257 երեխաներ):

7) Ներկայիս (12-07-1921 - դրութեամբ) այս գաղթականին (Նահր Օմար) մէջ կը բնակին 11936 անձ (3015 այր, 4660 կին, 3045 պատանի, 1216 երեխայ), որմէ 9536 վանեցիներ, 1100 Ուրմի-Սուլդուզ, 500 Սալմաստի, եւ 800 Պոլսոյ եւ Կիլիկիոյ շրջանի հայեր:

Վերոյիշեալ թիւէն դուրս են Պասրայի մէջ գտնուող 600 անձեր, որոնք ծառայութեան մտած են հայ եւ արաբ գործարաններուն մէջ[35], եւ մաս մըն ալ կառավարութեան գործին մէջ (երկաթուղագիծի շինութեան), նաեւ Պաղտատ գտնուող 2000է աւելի գաղթականներ:

Ծանօթ: 1920 Մարտ ամսուն, Պաքուպայի գաղթականներէն 2274 անձ փոխադրուեցան Մուսուլ՝ ճանապարհի շինութեան վրայ աշխատելու, յետագային՝ 1921 Սեպտեմբերին միացան այս գաղթականին, տեղափոխուած Նահր Օմար[36]:

Ստորեւ՝ թարգմանաբար, ՄՀՏՅի ատենապետ Մարտիրոս Գույումճեանի պատրաստած գաղթականութեանց վիճակագրական անգլերէն ցուցակը զոր հասցէագրած էր Ազգային Պատուիրակութեան, Փարիզ[37].-

Նահանգ	Գաւառ	Գիւղ	Բնակչ.	Ծանօթ.
Պիթլիս	Սպարկերտ	20	384	
	Կառկառ	10	147	
	Պիթլիս	14	200	
	Խիզան	16	209	
	Կարճկան	13	209	
	Սղերդ	6	81	
	Ընդ. գումար	79	1230	140 մահ.

[35] Ազգային մեծ բարերար Սիմոն Ղարիպեանի արմաւի «չարտախ»ներուն մէջ, ուր աշնան սկիզբը (անձրեւներէն առաջ) արմաւի բերքը կը հաւաքուի, տարբեր մշակումներէ ետք, կը փաթեթաւորուի՝ ներքին շուկայի եւ արտահանման համար:

[36] Վիճակագրական Ցուցակ, 21 Յուլիս 1921 (Շաղոյեանի անձնական արխիւ):

[37] ՀԱԱ Ֆ. 430, Ց. 1, Գ. 769:

				12 հեռացած
Վասպուրական	Աղբակ	22	1267	
	Արճակ	10	529	
	Թիմար	35	2753	
	Շատախ	26	970	
	Հայոց Ձոր	33	870	
	Մոկս	24	456	
	Սարայ	1	79	
	Գաւաշ	12	214	
	Վան	24	2166	
	Նորդուզ	9	295	
	Գաւառ	5	166	
	Ջուլամէրիկ	4	96	
	Խոշապ	3	135	
	Սադմանց	1	190	
	Ընդ. գումար	209	10186	786 մահ.
				90 հեռացած
Ատրպատական	Սալմաստ	14	1002	
	Ուրմիա	29	1657	
	Ընդ. գումար	43	2659	90 մահ., 3 հեռացած

Ամփոփում

Գաւառ	**Գիւղ**	**Այր**	**Կին**	**Մանչ**	**Աղջիկ**
Պիթլիս	79	510	463	205	203
Վասպուրական	200	3449	3559	214	1940
Ատրպատական	43	690	760	795	504
Ընդ. գումար	331	4684	4782	1214	2647

Ներկայ պահուն (1919) Պաքուպայի մէջ	14109 անձ
Մահացած Օգոստոս 1918էն իվեր	1036 անձ
Գաղթակայանէն հեռացած	105 անձ

Արաբական եւ քրտական աշիրէթներու մօտ գերի մնացած հայ որբեր, կանայք եւ դեռատի աղջիկներ (մօտաւոր հաշուով[38])		
1	Զիպար եւ ուրիշ երկու աշիրէթներ	500
2	Ճիպուռ աշիրէթ	600
3	Շամըռ աշիրէթ	700
4	Անեզը աշիրէթ	2000
5	Չեչէն աշիրէթներ Ռաս Ուլ Այնի մէջ	2000
Ընդհանուր՝		5800

[38] Շաղոյեանի անձնական արխիւ, Պաղտատ:

Այս կապակցութեամբ, ըստ առաջնորդ Մուշեղ արք.ի, Միջագետքի արաբ աշիրէթներուն մօտ կը գտնուէին մօտաւորապէս 1000 որբեր, աղջիկներ, կանայք եւ տղաք[39]: Յետագային՝ մասնաւոր որբախոյզ յանձնախումբ մը պիտի կազմուէր, որուն գլխաւոր պարտականութիւնը պիտի ըլլար ազատագրել զանոնք[40]:

Պաղտատի որբանոցի որբուհիները իրենց կառավարիչ՝ Քաթրինէ Անտոնեանի հետ, 1920

ՄԻՋԱԳԵՏՔԻ ՀԱՅ ՏԱՐԱԳՐԵԼՈՑ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲ (ՄՀՏՅ)

Գաղթականական տարբեր խումբերու Միջագետք ժամանելուն՝ օրուան տեղւոյն Քաղաքական Ժողովը, տարագիրներուն օգնութեան ձեռք մեկնելու նպատակով, յանձնախումբ մը կեանքի կը կոչէ՝ «Միջագետքի Հայ Տարագրելոց Յանձնախումբ» (ՄՀՏՅ)[41] անունով, ի պաշտօնէ Մուշեղ արք. Սերոբեանի նախագահութեամբ: Հայ կաթոլիկ համայնքէն յանձնախումբին կը միանայ տիկ. Սրբուհի Գասպարեան:

Յանձնախումբի առաջնահերթ գործերէն մէկը կ'ըլլայ Մուսուլի գաղթականներուն օգնութեան հասնիլ Զաւէն պատրիարքի միջոցաւ[42]: Մուսուլի Վիլայէթը, գտնուելով Միջագետքի անապատի եզրին՝ կանխատեսուած էր իբրեւ աքսորավայր՝ Պիթլիսէն, Տիարպեքիրէն, Վանի Վիլայէթի հարաւային կողմի տարածքներէն եւ Էրզրումէն տարագրուած առաջին երկու կարաւաններէն ետ մնացողներուն: Ըստ Մուսուլի գերմանացի հիւպատոս Հոլշթայնի, 1915 Դեկտեմբերին 15,000 տարագիր հայեր հասած էին այս շրջանը: Աւելի ուշ՝ 22 Մայիս 1916ին, Տէր Զօրէն ճողոպրած 2500 հայեր եւս կ'ապաստանին հոն[43]: Նշենք, որ Մուսուլ տարագրուածներէն (շուրջ 30,000) շատ քիչեր կենդանի կը մնան. Փետրուար 1916ին, քաղաքին մէջ կը գտնուէին միայն 1600, իսկ շրջակայքը՝ 2200 տարագիրներ[44]:

Զինադադարէն ետք, երբ Նոյեմբեր 1918ին Մուսուլ եւ յարակից շրջանները բրիտանական բանակին կողմէն կը գրաւուին, տարագիրներու հոսք մը ծայր կ'առնէ դէպի Պաղտատ. ասոնք կը դիմեն առաջնորդարան՝ նպաստի խնդրանքով: ՄՀՏՅն զանոնք կը փոխադրէ Պաքուպայի գաղթակայանը եւ անոնց սննդեղէնի, հագուստի եւ կեցութեան կարգադրու-

[39] ՀԱԱ, Ֆ. 430, Ց. 1, Գ. 768:

[40] M. Guyumjian, "Souvenir of the Independence of Armenia in Aid of Armenian Orphans" *Mesopotamia*, 28 Մայիս 1920, Պաղտատ:

[41] ՀԱԱ Ֆ.57, Ց.5, Գ.167

[42] Եղիայեան, էջ 288:

[43] R. Kevorkian, *The Armenian Genocide*, Նիւ Եորք, 2011, էջ 652-53:

[44] Նոյն. նաեւ՝ Օհանեան, էջ 41:

թիւններ կ'ընէ տեղւոյն բրիտանական հրամանատարութեան օժանդակութեամբ: Նիւթական օգնութիւն կը ցուցաբերուի նաեւ Տէր Զօր գտնուող գաղթականներուն, ի պատասխան այնտեղ կազմուած «Հոգատար Մարմին»էն ստացուած խնդրանքին:

Միջագետքի Հայ Նպաստամատոյց Կոմիտէի անդամներ՝ Մարտիրոս Գոյումճեան՝ ատենապետ, օրդ. Ա. Ներսէսեան, պատ. Ա. Թեճիրեան, Մուշեղ արք. Սերոբեան, տիկ. Ս. Գասպարեան, Սիմոն Ղարիպեան, Ռուբէն Հերեան, Սեպուհ Փափազեան՝ գանձապահ, Թովմաս Մէյմարեան, Տիգրան Էքմէքճեան, Յովակիմ Տէր Եղիայեան, Մարկոս Աւետեան, Յակոբ Ղազիկեան՝ ատենադպիր, տիկ. Ռոզ Գոյումճեան (բացակայ)

ՄՀՏՅի ջանքերով, 1918 Նոյեմբերին որբանոց մը եւ այրիանոց մը կը սկսի գործել Պաղտատի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ կից շէնքի մը մէջ, նաեւ որբանոց մը՝ Պա-քուպայի գաղթականը[45], երկսեռ որբանոց մը՝ Մուսուլ, 28 Դեկտեմբեր 1918ին: Վերջինս կ'ունենայ 400է աւելի ծնողազուրկ երեխաներ, որոնց մեծ մասը 24 Յունիս 1919ին իրենց ուսուցչուհի-մայրիկ Խոսրովիդուխ-տին հետ, կը տեղափոխուի Պաքուպայի որբանոցը, ուրկէ 1922 Յունուա-րին, բախտակից որբերու հետ կը փոխադրուի Երուսաղէմ: Զաւէն պատ-րիարքի ջանքերով եւ Կիլիկիոյ հայոց կաթողիկոս Սահակ Խապայեանի կողմէ առաքուած նիւթական օժանդակութեամբ, ու Մուսուլի հայոց թա-ղապետ Սարգիս Չագմագճեանի[46], սասունցի Մովսէս Ստեփանեանի[47] եւ քահանայ հայրերու գործակցութեամբ կարելի կը դառնայ Միջագետքի անապատներէն եւ աշիրէթներէն ազատագրուած բազմաթիւ որբերու հաւաումն ու մէկտեղումը վերոյիշեալ որբանոցին մէջ:

ՌՈՒԲԷՆ ՀԵՐԵԱՆ, ՈՐԲԱՀԱՒԱՔԻ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԻՒՆ, ԻՐԱՔԵԱՆ ԽՌՎՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ՊԱՔՈՒՊԱՅԻ ԳԱՂԹԱԿԱՅԱՆԻՆ ՏԵՂԱՓՈԽՈՒՄԸ

Ռուբէն Հերեան

Առեւանգուած հայ աղջիկներու, կանանց ու երեխաներու ազատագրման գործողութիւններուն մէջ թերեւս ամէնամեծ ներդրումը ունեցած է

---

[45] **Ծխ**. *Այս մասին տե՛ս՝ Անդրանիկ Տագէսեանի ուսումնասիրութիւնը այս հատորին մէջ:*

[46] Տարագրելոց Մարմնի ներկայացուցիչ Մուսուլի մէջ եւ ՀԲԸՄ վարչութեան անդամ: Եղած է գլխաւոր մատակարարն ու հսկիչը Մուսուլի որբանոցին (Ա. Ալպոյաճեան, *Իրաքի հայերը*, Մատենադարան, Երեւան, 2003, էջ 122:

[47] Իրաքահայ բանաստեղծ, հրապարագիր, հասարակական գործիչ՝ Լեւոն Գարմէնի հայրը:

Ռուբէն Հերեան[48], որ յաջողած է բազմաթիւ կանայք եւ դեռատի աղջիկներ փրկել իրենց առեւանգիչներէն: Հերեան ծնած է 1869ին, Թոքատ: Տեղւոյն ազգային վարժարանը աւարտելէն ետք, ան կ'անցնի Կ.Պոլիս, ապա՝ Նիւ Եորք, ուր կը հաստատէ իր անձնական գործը: Աշխուժօրէն կը մասնակցի ազգային հասարակական կեանքին եւ ընկերներու հետ կը հիմնէ Նիւ Եորքի Կրթասիրաց Միութիւնը: Հայոց Ցեղասպանութեան մասին տեղեկանալով, ան կը ձգէ ամէն ինչ եւ ամերիկահայ կամաւորներու հետ կը մեկնի Մերձաւոր Արեւելք, ուր կը միանայ հայ լեգէոնականներուն: Իսկ երբ 1918ին վերջիններս կը փոխադրուին Պաղեստինի ճակատ, Հերեանի մասնակցութիւնը կը բացառուի իր տարիքին պատճառով: Սակայն, առանց յուսահատելու, ան կը շարունակէ իր գործունէութիւնը՝ Գահիրէի մէջ խնամելով վիրաւոր հայ կամաւորներ եւ ֆրանսացի զինուորներ: Այնուհետեւ, Հերեան կ'անդամակցի Միջագետքի Հայ Նպաստամատոյց Կոմիտէին: Կոմիտէի նախագահ Մուշեղ արք. կը լիազօրէ զինք՝ ազատագրուած որբերն ու աղջիկները փոխադրելու Հալէպ: Հերեանի նման անշահախնդիր գործունէութիւն ծաւալած եւ Միջագետքի մէջ որբահաւաքի ազգանուէր աշխատանքներուն անխոնջ մասնակցած է Մարտիրոս Գույումճեան[49]: Յետագային, նոյն գործով պիտի զբաղէին նաեւ տոքթ. Ասթարճեան, Մուսուլի հոգեւոր հովիւ՝ Գրիգոր քհնյ. Տէր Յակոբեան եւ ուրիշներ:

Իրաքեան Խռովութիւններ

Պաքուպայի գաղթակայանին մէջ կեանքը հետզհետէ իր «բնականոն» հունին կը մտնէ ընդհուպ մինչեւ 1920 Յուլիս ամիսը, երբ Իրաքին լիարժէք քաղաքական անկախութիւն տալու բրիտանական իշխանութիւններու խոստումին դրժումին հետեւանքով՝ ծայր կ'առնէ Պաքուպայի եւ շրջաններու արաբ ազատականներու ըմբոստութիւնը՝ ընդդէմ բրիտանական իշխանութեանց:

Ապստամբութիւնը կը սկսի 2 Յուլիս 1920ին, Կեդրոնական Եփրատի Հովիտի Ռումէյթը գիւղաքաղաքին մէջ, ուր խումբ մը արաբ ազատականներ յարձակում գործելով տեղի բրիտանական կայազօրին վրայ, ազատ կ'արձակեն այնտեղ բանտարկուած եւ իրաքցիներու մօտ մեծ հեղինակութիւն վայելող Շա'լան Ապու Էլճուն աշիրէթապետը[50]: Լուրը կայծակի արագութեամբ կը տարածուի Եփրատի Հովիտի համարեա բոլոր բնակավայրերուն մէջ՝ Քերպալա, Բաբելոն, Նաճաֆ, Տիալա եւն., ուր նմանատիպ արարքներ եւ խռովութիւններ տեղի կ'ունենան մարդկային լուրջ կորուստներ եւ նիւթական վնասներ պատճառելով բրիտանական զօրքին[51]: Ըմ-

[48] ՀԱԱ, Ֆ. 420, Ց. 65, Գ. 51:

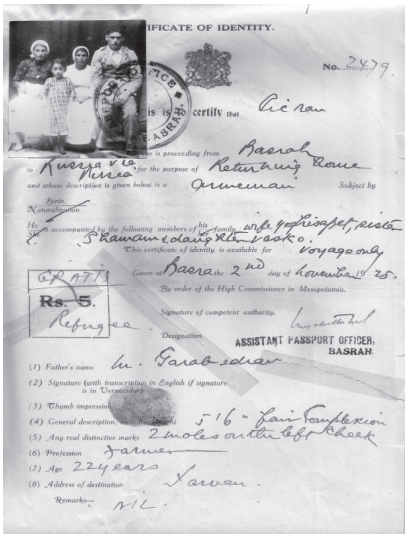
[49] ՀԱԱ Ֆ. 420, Ց. 65, Գ.51:

[50] Օհանեան, էջ 46:

[51] عبد القادر النجار، *العراق في التاريخ*، بغداد 1983، էջ 666:

բոստութիւնը կ'երկարի մինչեւ 1920 Հոկտեմբեր: Բրիտանացիք կ'ունենան 312 զոհ եւ 1228 վիրաւոր՝ անգլիացի եւ հնդիկ[52]:

Յարձակումներ կը գործուին նաեւ Պաքուպայի հայ-ասորական գաղթականային վրայ՝ որպէս բրիտանացիներու հովանաւորութեան տակ գտնուող կառոյց: Արաբներու արձակած գնդակներէն կը զոհուին 30 եւ կը վիրաւորուին 70 հայ գաղթականներ: Բրիտանական օդուժը կը ռմբակոծէ Պաքուպա գիւղաքաղաքը՝ ահուսարսափ պատճառելով տարագիր ժողովուրդին: Այս եւ այլեւայլ պատճառներով բրիտանացիք կը հարկադրուին Պաքուպայի գաղթականը դատարկել եւ հայերը փոխադրել Իրաքի հարաւային կողմը, Նահր Օմար կոչուած խոնաւ եւ վատառողջ վայրը՝ Պասրա քաղաքէն 40 քիլոմեթր հիւսիս, իսկ ասորիները՝ Իրաքի հիւսիսային կողմը գտնուող քանի մը գիւղեր[53]:

IFICATE OF IDENTITY.

No. 2479

is is to certify that

Basrah

Return to Home

Armenian

Subject by

Birth

Naturalization

Basra the 2nd day of November 1925.

By order of the High Commissioner in Mesopotamia.

Rs. 5.

Refugee

Signature of competent authority.

Designation ASSISTANT PASSPORT OFFICER, BASRAH.

(1) Father's name

(2) Signature (with transcription in English if signature is in Vernacular)

(3) Thumb impression

(4) General description

(5) Any real distinctive marks

(6) Profession

(7) Age 22 years

(8) Address of destination

Remarks

1925ին Պարսկաստանի ճամփով Հայաստան ներգաղթող ընտանիքի անցագիր

Գաղթականութեան եւ մեծաթիւ որբերուն գոյութիւնը պահպանելու համար, ՄՀՏՅի թերեւս ամէնակարեւոր գործունէութիւնը կ'ըլլայ ատենապետ Գույումճեանը առաքել Հնդկաստան՝ հանգանակութեան: Հնդկաստան եւ Հեռաւոր Արեւելք բնակող հայ թէ օտար նուիրատուութեամբ գոյացած բաւական կոկիկ գումարը կը նպաստէ 800-1200 որբերէ բաղկացած որբանոցին եւ պաշտօնէութեան բազմապիսի ծախսերու հոգացման, մինչեւ անոնց փոխադրուիլը Երուսաղէմ՝ Յունուար 1922ին:

Ներգաղթ՝ Հայրենիք

Մեծ եղած է հայրենիք վերադառնալու ձգտումը Միջագետք ապաստանած ժողովուրդին մէջ, որ ոչ-վաղ անցեալին կորսնցուցած հայրենիքի տեսլականը՝ տակաւին թարմ իր յիշողութեան մէջ, անվերջ դիմումներ կը յղէր պատկան մարմիններուն (Ազգային Պատուիրակութիւն/հայրենի կառավարութիւն/բարեսիրական կազմակերպութիւններ/ՀԲԸՄ/Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյց, նաեւ բրիտանական իշխանութիւններ եւն.)՝ հայրենիք վերադառնալու խնդրանքով[54]: Երկարատեւ բանակցութիւններէ ետք, 1921

---

[52] Ulrichsen K. Coates, "The British Occupation of Mesopotamia 1914-1922," *The Journal of Strategic Studies*, UK, Vol. 30, April 2007, էջ 352:

[53] Գէորգեան, *Հայրենիք Ամսագիր*, 1965:4, էջ 41-9:

[54] **Ծխ**. *Այս մասին տե՛ս՝ Վահրամ Շեմմասեանի ուսումնասիրութիւնը՝ այս հատորին մէջ:*

Հոկտեմբերէն սկսեալ 8000 գաղթականներ, երեք շոգենաւերով ներգաղթեցին Հայաստան: Առաջին կարաւանը - բաղկացած 3000 անձերէ - «Դարա» նաւով 1921 Հոկտեմբերի վերջերը կը մեկնի Բաթում, ուրկէ՝ գաղթականները կը փոխադրուին Հայաստան: Երկրորդ նաւը՝ «Աքբար», կը ժամանէ Պասրա, եւ 1921 Դեկտեմբերին կը փոխադրէ 3000 գաղթական: Իսկ երրորդ նաւը՝ «Շուճա», 1922 Յունուարին, մասնաւոր կարգադրութեամբ մը կը յատկացուի շուրջ 850 որբերը, իրենց ուսուցիչ-խնամակալ մայրերն եւ որբանոցի պաշտօնէութիւնը Երուսաղէմ տեղափոխելու[55]: Այս նաւի ուղեւորներուն թիւը լրացնելու համար մօտաւորապէս 2000 անձ ժողովուրդէն կը վերցուի հայրենիք տեղափոխելու: Այնուհետեւ, 1924ին եւ յետագայ տարիներուն, շուրջ 1000 անձ Պարսկաստանի ճամփով պարբերաբար կը ներգաղթէ Խ. Հայաստան[56]:

1923ին, հայրենադարձութենէն ետք, Նահր Օմարի մէջ տակաւին կը մնային քանի մը հազար գաղթական: Զանոնք հայրենիք տեղափոխելու համար, երկրորդ յանձնախումբ մը, նախագահութեամբ Տէր Յովհաննէս վրդ. Հիւսեանի, կ'առաքուի Հնդկաստան եւ Հեռաւոր Արեւելք՝ հանգանակութեան:

ՆԱՀՐ ՕՄԱՐԻ ԳԱՂԹԱԿԱՅԱՆԸ

Նահր Օմարի գաղթակայանը իր գոյութեան 9-10 տարիներու ընթացքին (1920-29), ունեցած է իր վրանաշէն եկեղեցին, դպրոցը եւ վրանաշէն թատրոնը[57]: 1920ին հաստատուած վրանաշէն դպրոցը կը հաշուէր 800է[58] աւելի երկսեռ աշակերտներ եւ 30 ուսուցիչ-ուսուցչուհիներ:

---

[55] Որբերու փոխադրութեան եւ զանոնք Երուսաղէմի Ս.Յակոբեանց վանքին մէջ տեղաւորելուն բոլոր ծախսերը հոգացած են ՀԲԸՄը եւ Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցը: Այս կարգադրութիւնը իրագործելուն մէջ մեծ դեր ունեցած է ատենի եգիպտահայոց առաջնորդ՝ Թորգոմ եպս. Գուշակեան (Վարդանեան, *Ա-նապատէ անապատ*, էջ 477-78):

[56] Պարսկաստանի ճամփով ներգաղթող իւրաքանչիւր ընտանիքի անցագիր կը տրուէր 5 ռուբիի փոխարէն: Շաղոյեանի արխիւին մէջ գտնուող անցագիրերու պատճէն մը կցուած է այս յօդուածին:

[57] Սկզբնական շրջանին վրաններէ բաղկացած էր, սակայն, անգլիացիներու կողմէն վրանաւանը վերացուելէն ետք, վրանները կը փոխարինուին հիւղակներով, եւ այդպէս կը շարունակուի մինչեւ 1929-30՝ ժողովուրդի վերջնական ցրւումով դէպի Իրաքի մեծ քաղաքներ՝ Պասրա, Պաղտատ, Մուսուլ եւն. եւ հիւսիսային շրջանի գիւղեր, իւրաքանչիւրը ըստ իր աշխատանքին:

[58] Սկզբնական շրջանին՝ 1920ին, Նահր Օմարի դպրոցը ունէր 1500 երկսեռ աշակերտութիւն. ներգաղթէն ետք այս թիւը կ'իջնէ 800ի:

Պաղտատի որբանոցի սաներ *Սեւ Հողեր* թատերական ներկայացումէն ետք, 1920

Գաղթականը, բրիտանական հովանաւորութեամբ, կը գոյատեւէ մինչեւ 1921 Յունիս 23, երբ բրիտանացիք կը հրահանգեն անոր ցրւումը: Երկու ամսուան ընթացքին, 1200 հոգի կ'անցնի Պարսկաստան, մնացեալներուն մեծամասնութիւնը, ինչպէս վերը նշուեցաւ, կը ներգաղթէ Հայաստան: Իսկ երբ ներգաղթի շարունակման յոյսերը բոլորովին կը ցնդին, գաղթականական մնացածներէն 500 հոգի, 1922-23ին կ'անցնի Ապատան, Անգլեւիրանեան Նաւթային Ընկերութեան մէջ աշխատելու: Ուրիշ հազարաւորներ կը հարկադրուին ցրուիլ Իրաքի զանազան կողմերը՝ Պասրա, Հապպանիա, Քերքուք, Մուսուլ եւ մանաւանդ Պաղտատ:

Նոր փրկուած, խղճալի վիճակի մէջ գաղթականներ ու որբեր

Պաքուպայի գաղթականի վարչակառավարման մարմինը.- Սարգիս Շիրվանեան՝ տնօրէն, Մարտիրոս Գույումճեան՝ ատենապետ Միջագետքի Հայ Նպաստամատոյց Կոմիտէի, տոքթ. Կարսլեան՝ ընդհանուր բժիշկ

Երբ վերջապէս կը նօսրանայ Նահր Օմարի գաղթականներուն թիւը[59] եւ իտես հայրենիք վերա-դառնալու բազմաթիւ ապարդիւն դիմումներուն, Միջագետքի Հայ Գաղթականութեան Կոմիտէի անդամները հարկադրուած՝ մնացած գաղթականները (մեծամասնութեամբ վասպուրականցի երկրագործներ)

[59] Նահր Օմարի գաղթականը ներգաղթէն առաջ կը հաշուէր 12-13,000, իսկ 1920ականի վերջերը՝ 2000-3000 հոգի:

1929 Հոկտեմբերէն սկսեալ կը փոխադրեն Մուսուլէն 40 մղոն հիւսիս, Հաւրեզքի եւ շրջակայ քանի մը գիւղերու երկրագործական շրջաններ[60]:

Այս ցրւումով է, որ Իրաքի նոր գաղութ-համայնքը կը ստանայ իր վերջնական դիմագիծն ու կերպարանքը, եւ տարիներու ընթացքին կը զարգանայ ու իր ներդրումը կը բերէ զինք հիւրընկալող երկրի տնտեսական, մշակութային, մարզական, գիտական եւ այլ ոլորտներու վերելքին եւ զարգացման:

Միջագետքի թեմի առաջնորդ Մուշեղ արք. կը բանակցի Անեզէ աշիրէթապետ՝ Շէյխ Ֆըհրտին հետ, հայ գաղթականներուն ազատագրման խնդրով

The Arrival of the Armenian Refugees from Van in 1918 and their Settlement in the Refugee Camps of Baquba and Nahr Omar
(Summary)

Seta D. Ohanian
dajad.seta@gmail.com

1638 is considered to be the revival date of the historical Armenian community of Iraq. However, only after the massive forced deportation of the Armenians to Iraq during WWI was the community reorganized as a separate national unit with its own schools, churches and various associations and institutions.

The paper focuses on the trail of the deportees to Iraq, their two-year settlement in the Baquba refugee camp (1918-1920), their resettlement in Nahr Omar due to the 1920 revolt of the Iraqis, their repatriation in the 1920s and 1947, the demography, etc. The paper highlights the history of the post-Genocide Armenian residential areas of Baghdad, Basra, Mosul, Zakho, Erbil and its peripheries, the Armenian villages of Havzrek and Avzrug, as well as the still-existing or partly-disappeared Armenian residential areas.

[60] Հաւրեզք, Վարի եւ Վերի Պասիտքէ, Սմայէլ Աւա եւ Քլեպնա հիմնադրուած են 1929ին եւ գոյատեւած մինչեւ 1930ականներու վերջերը: 1974ին, անոնք բոլորովին կը դատարկուին: 2003էն ետք, Հաւրեզքը կրկին կը վերակենդանանայ նախկին հաւրեզքահայերու ժառանգորդներու վերաբնակեցումով:

Պաքուպայի Որբանոցայինները
Ժողովրդագրական Պատկեր եւ Ցանկ

Անդրանիկ Տագէսեան
adakessian@haigazian.edu.lb

ՄՈՒՏՔ

Անհասկնալի է, որ հակառակ Հայոց Ցեղասպանութեան հետեւանքով յառաջացած աւելի քան 100,000 հայ որբերուն, Հայոց Ցեղասպանութեան որբագրութիւնը եւ որբանոցային պատմութիւնը չեն ուսումնասիրուած համապատասխան պատշաճութեամբ[1]:

Այս զեկոյցը կը նպատակադրէ այդ առումով փոքր բաց մը լեցնել, լուսարձակի տակ առնելով Պաքուպայի որբանոցը, որբանոցայիններուն առական եւ իգական ցանկերը եւ անոնց ժողովրդագրական պատկերը: Ասոնց իբրեւ ենթահող համառօտակի կը ներկայացնենք նաեւ Պաքուպայի վրանաքաղաքին կենսագործունէութիւնը, ներքին կեանքը, ֆինանսական երեսակը, որբանոցն ու անոր տեղափոխումը:

[1] Այս առումով թերեւս լաւագոյն բացառութիւնը Նորա Ներսէսեանի հրատարակած հատորն է՝ *The City of Orphans, Relief Workers, Commissars and the "Builders of the New Armenia", Alexandropol/Leninakan 1919-1931*, Hollis Publishing, USA, 2016:

Պաքուպայի վրանաքաղաքը

Վրանաբնակները՝ շինարարական աշխատանքներու մէջ

Վրանաքաղաքին պազարը

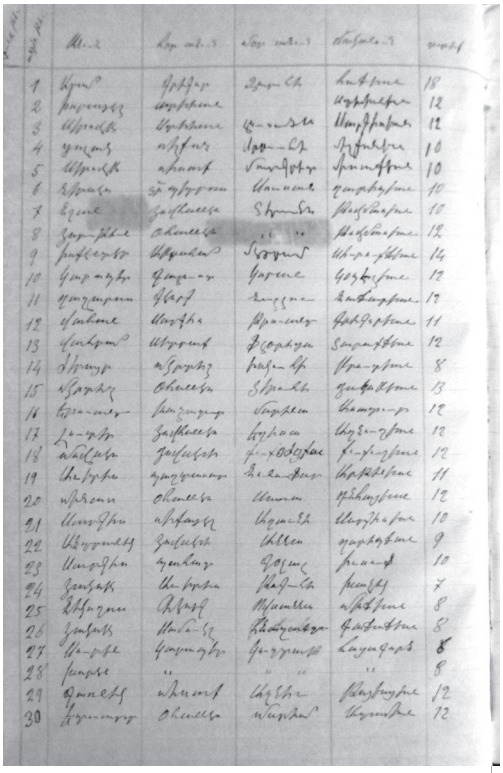

Վրանաքաղաքին հիւանդանոցը

ՁԵՌԱԳԻՐ ԱՂԲԻՒՐԸ

Ձեկոյցին համար օգտագործած ենք Յովհաննէս Ա. քահանայ Սիմոնեանի ձեռագրած տոմարը[2]: Տոմարը, ըստ երեւոյթին մէկտեղուած ամփոփումն է

[2] Նիւթը օգտագործելու համար դմեցինք Կիլիկիոյ հայոց վեհափառ Արամ Ա. կաթողիկոսին, որ սիրով արտօնեց օգտուիլ Սիմոնեան քահանայի արխիւէն: Ձեռագիրը կը գտնուի կաթողիկոսարանի արխիւատունը՝ «հատոր 40, ց.1, գործ 74» անուան տակ: Շնորհակալութիւն՝ վեհափառ հօր, նաեւ՝ արխիւատան պատասխանատու Վիգէն

Տոմարէն էջ մը

զանազան այն անձնական ցրուած նիւթերուն, որոնք յետագային քահանան հաւաքած է մէկ կազմի տակ՝ շուրջ 115 էջերէ բաղկացած: Տետրին առաջին 13 էջերուն մէջ Սիմոնեան արձանագրած է զանազան տուեալներ Վանի եւ շրջակայից տեղագրութեան, վանքերուն մասին եւն., ուղերձ մը՝ որբերուն, յաջորդող 70 էջերու զոյգ թերթերու վրայ տարածուող աղիւսակներով - անջատաբար - տուած է ցանկերը որբանոցի տղոց եւ աղջկանց (անուն-մայրանուն-հայրանուն-ազգանուն, ծննդավայր՝ գիւղ եւ գաւառ, տարիք, որբանոց ընդունման թուական, ոմանց պարագային նաեւ՝ յետագայ յաւելեալ ծանօթագրութիւններ): Ցանկերէն ետք տրուած են յիշուած զանազան տեղանուններու մասին քահանային անձնական վկայութիւնները[3], կատարուած են մէջբերումներ զանազան հրատարակուած նիւթերէ: Ճիշտ է որ քահանան տետրը գրած է 1926ին, Յոպպէ (Եաֆա), Պաղեստին, սակայն մինչեւ 1952 ան կատարած է մասնակի յաւելումներ որբանոցայիններէն ոմանց յետագայ կեանքին մասին:

Լաւ պահպանուած այս ձեռագիրը դիւրընթեռնելի չէ, յաճախ նոյն յատուկ անունին համար կատարուած են տարբերակուած արձանագրումներ, նաեւ՝ ուղղագրական առումով: Ջանացինք այդ բոլորը, ըստ կարելւոյն, նոյնացնել՝ օգտուելով հեղինակին ծանօթագրութիւններուն մէջ յիշած տարբերակներէն: Երբեմն դիմեցինք դոկտ. Սեդա Օհանեանի գիրքին անուանացանկերուն[4]: Երբեմն այս նոյնացումները չէզոքացուցին բարբառային տարբերակները, ինչպէս Անթառամ-Անթառան, Արօս/Արուս, Գոլիզար/Կիւլիզար, Փերոզ/Փե-

---

վրդ. Տալգըլըճեանին, իսկ լուսանկարներուն համար՝ Փարիզի ՀԲԸՄ Նուպարեան Մատենադարանին:

[3] Անձնական այս վկայութիւններն ու բացատրութիւնները տեղեկատուական արժէքին կողքին կը դրսեւորեն տեղական աւանդութիւններ, սովորոյթներ, նախապաշարումներ եւ շարք մը տեղանուններու ժողովրդական ստուգաբանութիւններ:

[4] Սեդա Օհանեան, *Իրաքի հայ համայնքը 20րդ դարուն*, Մեսրոպ արք. Աշճ-եան մատենաշար 152, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, 2016, էջ 278-90:

րուզ/Փորոզ, Եղիսաբէթ/Եղսաբէթ, Եղիազար/Եղազար, Գայրանէ/Գայիանէ, Էողանտ/Էրղանտ: Ազգանուններու պարագային կատարեցինք միօրինականացումներ՝ ուղղագրական թէ հնչական առումներով, պահպանելով հանդերձ կրճատումները:

ՎՐԱՆԱՔԱՂԱՔԻՆ ԿԵՆՍԱԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

Ծառազարդ Պաքուպան կը գտնուի Պաղտատէն 45 քլմ. հիւսիսարեւելք, ընդարձակ անապատի մէջ, Տիալա գետի ափին: Գաղթականյանը տեղադրուած էր գիւղաքաղաքէն կէս ժամ հե-ու[5], եւ արգիլուած էր գաղթականներուն մուտքը գիւղաքաղաք[6]:

Իրաք ժամանած գաղթականները հայեր եւ ասորիներ էին. բրիտանական իշխանութիւնները էթնիք այս խմբաւորումները անջատեցին իրարմէ եւ բոլորը տեղաւորեցին երեք գօտիներու բաժնուած ընդարձակ վրանաքաղաքին մէջ, շուրջ 2500 սպիտակ վրաններու տակ: Առաջին գօտիին մէջ տեղաւորուեցան շուրջ 15000 հայեր, իւրաքանչիւր վրանի տակ սովորաբար 20-30 հոգի «ծրարուած»[7], երկրորդ եւ երրորդ գօտիներուն մէջ՝ աւելի քան 50,000 ասորիները[8]: Ըստ տուեալներու, 1918 Մարտ-1919 Ապրիլ շրջանին Պաքուպայի գաղթականյանի հայերը ունէին տարիքի եւ սեռի հետեւեալ պատկերը.-

Տարիք	Փոքրեր		Երէցներ	
Սեռ	Արական	իգական	Արական	իգական
	2461	1393	7891	6562
ընդհանուր	3854		14453[9]	

[5] Իրազեկ, «Պաքուպայի հայ փախստականները», *Յուսաբեր*, 10 Ապրիլ 1919: Ծաւալուն այս յօդուածը գրաքննուած է: Նաեւ՝ Վեր. Արսէն Ա. Կէօրկիզեան, *Մեր ազգային գոյապայքարը 1915-1922ի զուլումի տարիներուն. անմոռանալի յուշեր. ազգային դէմքերու եւ դէպքերու կապակցութեամբ*, Զարթօնք, թերթօն թիւ 63, Պէյրութ, 1967, էջ 152:

[6] Թէեւ եղած են գաղթականյանէն փախչողներ («182 (182) Միքայէլ Քէշիշեանի պատմածը. (ծն. 1904 թ., Ատանա)»՝ Վերժինէ Սվազլեան, *Հայոց Ցեղասպանութիւն. Ականատես վերապրողների վկայութիւններ*, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 2000, էջ 318):

[7] Իրազեկ: Տե՛ս նաեւ՝ տոքթ. Մովսէս Տէր Յակոբեան, *Իրաքահայ կեանքէն, Ա. հատոր, Մուսուլ հաստող գաղթականութիւնը 1915-1918*, Պէյրութ, տպ. Սեւան, 1981:

[8] Օհանեան, էջ 30: Ըստ Իրազեկի՝ ասորիներու թիւը 30-35,000 էր:

[9] Նոյն, էջ 31:

Տիալա գետով թերակղզիի վերածուած գաղթակայանին կրօնական-հոգեւոր եւ վարչական կեանքը կարգաւորելու եւ վարելու գործը յանձնուած էր քառակազմ կրօնական ժողովի մը, զոր կը նախագահէր Աղբակի նախկին առաջնորդ Վահրամ Ծ. վրդ. Կանաչեանը, կը քարտուղարէր Յովհաննէս Ա. քհնյ. Սիմոնեանը[10]:

Վրանաւանին մէջ որբանոցի մը հիմնումը կը բացատրուի - նաեւ - այնտեղ յառաջացած համաճարակին հետեւանքով որբերու բազմացումով[11]: Արդարեւ, հակառակ բրիտանական իշխանութեանց ըրած ճիգերուն, սկզբնական շրջանին «*միջին հաշուով օրական 70-80 հայ եւ ասորի դիակներ հիւանդանոցէն գերեզմանոց կ'ուղարկուէին. երկու քահանայ ամբողջ օր արիւն քրտինք մտած, հիւանդանոցի վրաններու մէջ կը դառնային միայն վերջին հաղորդութիւնը հասցնելու հաւատացեալ մահամերձներուն*»[12]: Այս իրադարձութեանց կը զուգադիպի Մուշեղ եպս. Սերոբեանի ժամանումը Մ. Նահանգներէն Պաղտատ, ուր հասնելով եւ պաղտատցի հայերուն ուղղելով խօսքը, ան կ'ըսէ. «*Պաղտատի հայ հասարակութիւն, ես չեմ եկած ձեզի համար, ես եկած եմ տառապած ու չարչարուած գաղթականութեան համար*»[13]: Արդարեւ, ըստ երեւոյթին, գաղթականութիւնը հասեր էր Իրաք եւ բնիկ իրաքահայերը դեռ վճռական քայլերու չէին դիմած, ինչ որ կը յիշեցնէ Եգիպտոսի պարագան, երբ մուսալեռցիք բերուեր էին Փոր Սայիտ մինչ եգիպտահայերը տակաւին վճռական քայլերու չէին դիմած անոնց օգնութեան հասնելու[14]:

Արդ, Մուշեղ եպիսկոպոս Պաքուպա տուած այցելութենէն ետք կը գրէ ՀԲԸՄ Եգիպտոսի Որբախնամին եւ կ'առաջարկէ Պաքուպայի մէջ որբանոց մը հիմնել: Պաղտատի մէջ վիճակը կարգաւորուած էր շնորհիւ Րիլիֆի ստանձնումին: Պաքուպան, սակայն, կը մնար վէրքոտ: 15 Հոկտեմբեր 1918ին ան Պաղտատի Վահան քհնյ. Թաճիրեանը կ'առաքէ Պաքուպա՝ ցուցակագրելու որբերը եւ «նայելու» այնտեղի գործերուն, թելադրելով որ քահանան

---

[10] Նոյն, էջ 35: Տէր Յովհաննէս քահանայ Սիմոնեան ծնած էր Վան, 1885ին, յաճախած Վանի նշանաւոր Համբարձում Երամեանի դպրոցը, քահանայ ձեռնադրուած 1909ին եւ քահանայագործած Մոկաց Աշխարհի Մամրտոնք գիւղը: 1915ին, իր հօտին հետ գաղթած է Պարսկաստան, տարի մը ետք վերադարձած Վասպուրական ու դարձեալ գաղթած 1918ին դէպի Իրաք: Պաքուպայի որբանոցայիններուն հետ ան կ'անցնի Նահր Օմար, ապա Երուսաղէմ: 1942ին, 40 հոգինոց որբանոցայիններու նուագախումբին հետ կ'երթայ Եթովպիա, 1925ին կը վերադառնայ Երուսաղէմ: 1926-36՝ ան ժամարարն է Եաֆայի հայոց, իսկ 1936էն մինչեւ իր մահը՝ 1958 Դեկտեմբեր 31 կը ծառայէ Բեթղեհէմի հայոց Ս. Ծննդեան վանքին մէջ:

[11] Սկզբնական շրջանին հայ որբ-որբուհիներուն թիւը կը հասնէր 500ի (Իրազեկ):

[12] Եղիշէ Վարդանեան, *Անապատէ անապատ (շարնկթն. Վասպուրականի նահանջ բիւրոց»ին)*, Մխիթարեան տպարան, Սուրբ Ղազար-Վենետիկ, 1923, էջ 111-12: Յետագային այս թիւը կը նուազի եւ կը տարուբերի 5-15ի միջեւ (Իրազեկ):

[13] Վարդանեան, էջ 112:

[14] Վահան Թէքէեան, «Ի՞նչ սիրտ է մերինը», *Արեւ*, 29 Սեպտեմբեր 1915:

տասնօրեայ պարբերականութեամբ կրկնէ իր այս այցերը: Թաճիրեան Պաքուպայի մէջ ցանկագրումի գործը կը յանձնէ վանեցի քահանայ Սիմոնեանին, «*որ քահանաներուն մէջ ամէնէն երիտասարդն ու աչքաբացն էր*»[15]: Թաճիրեան կը ցուցակագրէ նաեւ «*40ի չափ 30էն վեր տարիք ունեցող այրի եւ անտէր կանայք, որպէս կազմուելիք որբանոցի մայրապետներ...*»[16]: 17 Հոկտեմբերին Մուշեղ եպս. կը վերադառնայ Պաքուպա, կը հաւաքէ ներկայ 17 քահանաները եւ կը լծուի կրօնական գործի կազմակերպումին, կը կազմէ կրօնական ժողով՝ նախագահութեամբ Կանաչեան Ծ. վրդ.ի, քարտուղարութեամբ Սիմոնեան քահանայի եւ անդամութեամբ Ստեփան Ստեփանեան եւ Մարտիրոս Եղիազարեան քահանաներու: Այս շրջանին կը զուգադիպի նաեւ ամերիկացի միսիոնարներու մուտքը գաղթակայան, ուր անոնք "Mr. McDowall"ի ղեկավարութեամբ կը հիմնեն արհեստանոց, որով շուրջ 1000 անձի օրապահիկ կ'ապահովուի: Թեհրանի Եղբայրական Օգնութեան Կոմիտէն եւս կ'առնչուի օգնութեան գործին եւ Պաքուպա կ'առաքէ յետագային վերապատուելի Արսէն Կէօրկիզեանը: Վերջինս կը գործակցի Մուշեղ եպիսկոպոսի հետ[17]:

Կազմակերպական յաջորդ քայլը կ'ըլլայ յառաջացումը Տարագրելոց Մարմնին, զոր կը նախաձեռնէ դարձեալ Մուշեղ եպիսկոպոս: Դիւանի ատենապետ կ'ընտրուի Մարտիրոս Գույումճեան, փոխատենապետ՝ տիկ. Ռոզ Գույումճեան, ատենադպիր՝ Մինաս Կարապետեան, փոխատենադպիր՝ օրդ. Արուսեակ Ներսէսեան, իսկ հաշուապահ-գանձապահ՝ Յովակիմ Տէր Եղիայեան[18]: Եգիպտոսի Որբախնամը յանձնառու եղած էր տարեկան 4000 ոսկի յատկացնել որբանոցին, որուն 1000ը արդէն ղրկած էր[19]: Կը մնար որբանոցին տնօրինումը: Ըստ Օհանեանի, Տարագրելոցի ջանքերով «*որբանոց մը կը բացուի ... Պաքուպայի վրանաւանին մէջ*»[20] Նոյեմբեր 8ին, երբ Սիմոնեան արդէն 300 երկսեռ որբեր հաւաքած էր[21]: Մաքրուելէ ետք, որբերուն կը

---

[15] Վարդանեան, էջ 114:

[16] Նոյն, էջ 114:

[17] Հակառակ Մուշեղ սրբազանի (1869--1951) մասին այստեղ ներկայացուած դրական պատկերին, այլ կարծիքի է Զաւէն պատրիարք Եղիայեան, որ կը հաւաստէ՝ «*Իր* (Մուշեղ եպիսկոպոսի - Ա.Տ.) *ժամանումը օգտակար չեղաւ, եթէ ոչ վնասակար*», բացատրելով թէ՝ յախուռն քայլեր առնելով Սերոբեան *«վէճի եւ գայթակղութեան պատճառ եղաւ»* (Զաւէն Ա. քհնյ. Արզումանեան, *Ազգապատում, Դ. հատոր, Ա. Գիրք (1910-1930)*, Ս. Վարդան մատենաշար, Նիւ Եորք, 1995, էջ 208-09): Իր մասին տե՛ս նաեւ՝ Անդրանիկ Փոլատեան, *Պատմութիւն հայոց Արաբկիրի*, հրատ. Ամերիկայի Արաբկիրի Միութեան, Պոստոն, Պայքար, 1969, էջ 462-65:

[18] Վարդանեան, էջ 116:

[19] Նոյն:

[20] Օհանեան, էջ 41:

[21] Սիմոնեան կը գրէ. «*Մեր փախստական օրերուն, ես կամաւոր, ներշնչուած Աստուածային սէրէն, որդեգրեցի ձեզի իբրեւ հարազատ որդի, եւ հայր՝ ազդուելով աւելի մեր փախստական օրերուն մէջ մեր սիրելի ժողովուրդի քաշած փառապանքէն ու անձ-*

տրուին ճերմակեղէն ու շապիկ, կը նշանակուին 20 մայրիկներ՝ զիրենք խնամելու համար: Որբանոցին հսկողութիւնը կը յանձնուի Ռոզ Գոյումճեանին, Գասպար Խանին եւ Եսթէր Աճէմեանին, իսկ Կէօրկիզեան կը դառնայ իշխանութեանց մօտ որբանոցի ներկայացուցիչ[22]: Վրանաւանին մէջ կային 11 գաղթական ուսուցիչներ. Սերոբեան անոնցմէ Մարտիրոս Խերանեանին կը յանձնէ աւագ ուսուցչութիւնը, կ'անցնի Պաղտատ՝ որբերուն հագուստեղէն ու կօշիկ ապահովելու եւ 19 Նոյեմբերին կը վերադառնայ որբանոց զոր բրիտանական իշխանութիւնը փոխադրած էր վրանաւանէն վեր գտնուող բարձր դիրք մը, 32 վրաններով: 20 Նոյեմբերին կը սկսի գործել որբանոցը:[23] Բրիտանական իշխանութիւնները որբանոցին ապահովութեան համար կը տրամադրեն սպայ մը եւ չորս զինուոր:

Միառժամանակ ետք, 24 Յունիս 1919ին, աւելի քան 400 որբեր կը բերուին՝ 28 Դեկտեմբեր 1918ին Զաւէն պատրիարքի եւ Մուշեղ եպիսկոպոսի ջանքերով Մուսուլի մէջ հիմնուած որբանոցէն[24]: Աւելի ետք, 22 Յունուար 1922ին, այս բոլորը կը փոխադրուին Երուսաղէմ[25], պահ մը Նահր Օմար մնալէ ետք[26]: Պաքուպայի որբանոցայիններու թիւը կ'աւելնայ ոչ միայն Մուսուլի որ-

---

նուիրութենէէն: Տեսայ ճամփան մնացողներ, տեսայ վիժած երեխաներ, տեսայ հիւանդ մնացողներ, աւեր ու մահ իրար խառնուած, փափաքեցայ կրակոտ սրտովս առնել յետամնաց գառնուկները եւ պահել՝ լեցնելու համար պակսածին տեղը, լեցնելու համար այն թիւը զորս կը պակսէր ձեզմէ: Եւ օրհնեալ ըլլայ Աստուած որ չկորսնցուց ու նպատակս որ բարի էր յաջողեց եւ պսակեց օրհնութիւնով...- ու խօսքը ուղղելով որբանոցայիններուն, կ'եզրափակէ՝- *պիտի գայ ժամանակը որ դուք երիտասարդ կամ ծերունի, բռնած ձեր զաւակներուն ձեռքէն ... կարաւանով հասնիք հոն, մեր պաշտելի հայրենիքը Հայաստան, Վան, Վարագ, Վասպուրական աշխարհը, Խրիմեան վեհափառ հօր ժայռին...Վասպուրական իւր գաւառներով դարձեալ պիտի շէննայ եւ դարձեալ դուք պիտի լեցնէք ձեր պապերուն, մամերուն եւ հայրերուն, քոյրերուն եւ եղբայրներուն տեղը: Մեզ չսիրող կարծեց թէ մեռանք, բայց ոչ, ոչ կ'ապրինք ու պիտի ապրինք դարձեալ: Մէկ ճրագէն հազար ճրագ կը վառի կ'ըսեն մեր պապերը եւ ահա վառուած ճրագներուն լոյսով պիտի լուսաւորէք այն աւերակները որոնք լուսնկայ լոյսով նստած կը սպասէին իրենց հարազատներն...*»:

[22] Վարդանեան, էջ 119: Աւելի ետք կը կազմուի նաեւ որբանոցին խնամակալութիւնը՝ Կանաչեան Ծ. վրդ., Սիմոնեան քահանայ, Կէօրկիզեան եւ շատախցի Սամուէլ Մեսրոպեան (Վարդանեան, էջ 122):

[23] Ասորիներու որբանոցին մասին տե՛ս նոյն՝ էջ 121-22:

[24] Օհանեան, էջ 41-42:

[25] Նոյն, էջ 50:

[26] Մտածում կար որբերը Փոր Սայիտ փոխադրելու («ՀԲԸՄԻութեան որբանոցներուն ելմտական կացութիւնը», *Միութիւն, պաշտօնաթերթ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան, Գահիրէ (Եգիպտոս)*, Մարտ-Ապրիլ 1921, էջ 24):

բանոցայիններու ընդգրկումով, այլեւ Ռուբէն Հերեանի որբահաւաքի ջանքերով[27]: Կ'աւելնայ նաեւ վրանաքաղաքին գաղթականներուն թիւը:

ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

Պաքուպայի որբանոցը կը հովանաւորուէր Միջագետքի Հայ Տարագրելոց Յանձնախումբին կողմէ[28]: Ստանձնելով դպրոցական պիտոյքներու, պաշտօնէութեան ռոճիկի եւ հագուստի ծախսերը, Մուշեղ եպիսկոպոս զօրավար Ուատրէն կը ստանայ խոստում՝ «*ուտելիք[ի], վառելիք[ի] եւ բնակարան[ի] մաքրութեան, պաշտօնեաներու ամբողջ հոգը կառավարութեան հաշուոյն ըլլալու*», եւ կը ձեռնարկէ կրթական գործին: Որբանոցին նիւթապէս կը նպաստէ ՀԲԸՄի Եգիպտոսի Որբախնամը, որ «*տասը ամիսներու ընթացքին...որբանոցին պատասխանատուութիւնը սրտանձնելէ եւք նիւթական պայմաններու սղութեան պատճառով, կը հրաժարի...հովանաւորելէ*»[29]: Նիւթական ծախսերը հոգալու նպատակով, Տարագրելոցի ատենապետ Գույումճեանի կը յանձնարարուի Հնդկաստան մեկնիլ հանգանակութեան: Իրեն կ'ընկերակցի Միջագետքի մէջ Պելճիքայի պատուոյ հիւպատոս Տերվիշեան: Այս զոյգը 18 ամսուան առաքելութենէն կը վերադառնան յաջող արդիւնքներով[30]:

ԿԵԱՆՔԸ ՎՐԱՆԱՔԱՂԱՔԻՆ ՄԷՋ

«*Կառավարութեան թոյլտուութեամբ, գաղթական հայերը վրանաքաղաքին մէջ կը բանան շուրջ 30 խանութ՝ գաղթականութեան «անհրաժեշտ պիտոյքները մատակարարելու համար*»[31]: Նոյնը կ'ընեն նաեւ ասորի գաղթականները եւ կը յառաջանայ «*առանձին պազար մը...շինուած՝ խսիրներով ծածկուած փոքրիկ խանութներէ, ուր մինչեւ իրիկուն կենդանութիւն կայ եւ եռուզեռ: Պազարին մէջ խանութներ ունին նաեւ հրեաներն ու արաբները*»[32]: Վրանաքաղքին մէջ հայերը ունէին փսիաթներէ շինուած իրենց եկեղեցին, ուր կարեւոր տօներուն պատարագ կը մատուցուէր: Տեղի բրիտանական իշխանութիւնը Պաղտատի հայոց առաջնորդարանը կը ճանչնար իբրեւ վրանաքաղաքը ներկայացնող մարմին[33]:

Ամերիկեան միսիոնարները հաստատած էին կարի գործ, որով Պաքուպայի շուրջ 300 գաղթական հայ կիներ օրական կը վաստկէին 4-6 ղրուշ: Միսիոնարական գործը սակայն երկարատեւ չ'ըլլար: Վրանաքաղաքին մէջ,

---

[27] Օհանեան, էջ 42:

[28] Նոյն, էջ 44:

[29] Նոյն, էջ 49:

[30] Նիւթականի կողքին, հնդկահայ գաղութը որբանոցին կը նուիրէ նաեւ կրամոֆոն մը, շուրջ 20 հայկական ձայնապնակներու հետ (Սիմոնեան, էջ 1):

[31] Իրազեկ:

[32] Նոյն:

[33] Նոյն:

բոլոր տղամարդոց - բացի հիւանդներէն, անկարներէն եւ այն անձերէն որոնք իրենց ընտանիքին միակ աշխատող բազուկն էին - բրիտանական իշխանութիւնը տրամադրած էր աշխատանք՝ կա՛մ քեմփի պէտքերուն, կա՛մ ճանապարհներու եւ կա՛մ կայարաններու մէջ, ուրիշներ՝ Տիալայի վրայ կամուրջի շինութեան աշխատանքին կը լծուին, օրական շուրջ 4 ղրուշ վարձքով[34]: Այս աշխատանքն ալ սակայն կը նուազի եւ անգործներու թիւ մը կը սկսի յառաջանալ: Աշխատանքի այլ բնագաւառ մըն էր զինուորագրումը[35]: Անգործութիւնը եւ զբաղման այլ միջոցներու բացակայութիւնը պատճառ կը դառնան որ տղամարդիկ իբրեւ ժամանց անցնին թղթախաղի, իսկ իրիկունները ներկայացուող անգլիական թատերախաղերը՝ զաւեշտները, շատ չեն գրաւեր հայ գաղթականները՝ լեզուի չիմացութեան պատճառով: Վրանաքաղաքին հայ ուսուցիչները, սակայն, կը մտադրեն թատերական ներկայացումներու շարք մը տալ՝ հակառակ գիրքերու բացակայութեան:

Անդին, սակայն, սնունդն[36] ու ապահովութիւնը, համախումբ բնակութիւնը առիթ կը յառաջացնեն յաճախակի ներհայկական եւ հայ-ասորական ամուսնութիւններու (մանաւանդ բարեկենդանի շրջանին), մինչ բրիտանական իշխանութիւնը կը հոգայ հարսնիքի ծախսերը: Մինչեւ Յունուար 1919 կը պսակուին նաեւ երեք հայ որբուհիներ: Կը թուի՝ ընդունելի կացութիւն յառաջացած էր վրանաքաղաքին մէջ. «*Տեղական պայմաններուն թոյլատրած չափով ուսում, դաստիարակութիւն, սնունդ հանդերձեղէն, մարզանք կը տրուին վաստակաւորականցի, պարսկահայ եւ մուսուլցի աւելի քան 1100 կորիւններու, որոնց առողջութեան մասին ալ հոգածութիւն չի անտեսուիր*»[37]: Միւս կողմէ չ'ընդառաջուիր որբեր որդեգրելու դիմումներուն, որովհետեւ ըստ Պաքուպայի որբանոցայինները տնօրինող հայ պատկան մամնին, անոնց հանդէպ իրաւասութիւնը կը պատկանի Հայաստանի Հանրապետութեան, ուր կը ծրագրուի փոխադրել զանոնք[38]:

ՈՐԲԱՆՈՑԻՆ ՏԵՂԱՓՈԽՈՒՄԸ

Որբանոցը եւ վրանաւանը կը փակուին բրիտանական իշխանութեանց դէմ 2 Յուլիս 1920ին ծայր առած եւ մինչեւ Հոկտեբեր 1920 տեւած արաբ ազա-

---

[34] Իրազեկ:

[35] Այդ մասին տե՛ս՝ Օհանեանի «1918ի Վանի...» յօդուածը այս հատորին մէջ:

[36] Կէօրկիզեան կը նկարագրէ. «*Այս բազմահազար գաղթականները կերակրելու համար, ամէն օր շոգեկառքով ահագին մթերք կը ղրկուէր Պաղտատէն – ալիւր, թէյ, շաքար, իւղ, միս, ծիրանի եւ սալորի չիր, նոյնիսկ թարմ բանջարեղէն... ժողովուրդը այնքան առատ պարէն կը սպառնար ամէն օր, որ անհնար էր ուտելով սպառել բրինձը, պապրաստի միսը...քաղցրահամ արմաւը..*» (էջ 155):

[37] *Որբունի, տեղեկագրու հայ որբախնամ ընկերութեան (հիմնուած 1905ին)*, Բ. տարի, 1 Փետրուար, թիւ 9, էջ 154:

[38] Նոյն: Վրանաքաղաքին ներքին կեանքի ու հատուածական երեսակներու համար տե՛ս՝ Կէօրկիզեան, էջ 149-61:

տականներու ըմբոստութեան պատճառով յառաջացած անապահովութեան հետեւանքով[39]: Արդարեւ, Պաքուպայի շուրջ սկսած բախումներուն հետեւանքով կը սպանուին վրանաքաղաքին մէջ բնակող 30 հայեր եւ կը վիրաւորուին 70 ուրիշներ: Բախումները կը զարգանան, հայերն ու ասորիները տարբեր դիրքորոշումներ կ'ունենան ըմբոստութեան հանդէպ. ասորի զինեալ գաղթականները ինքնապաշտպանութենէ կ'անցնին յարձակումի, բրիտանական օդուժը կը ռմբակոծէ Պաքուպան եւ հուսկ հայաբնակ վրանաւանը կը տեղափոխուի Նահր Օմար, հարաւային Իրաքի Պասրա քաղաքէն 40 քլմ. հիւսիս գտնուող խոնաւ եւ անառողջ վայրը, ասորիները՝ հիւսիսային Իրաք[40]:

1 Սեպտեմբերին որբանոցայինները շոգեկառքով կը փոխադրուին Քութ, ուր 3 Սեպտեմբերին նաւ նստելով կ'ուղղուին Նահր Օմար[41]: Իրենցմէ առաջ հոն փոխադրուած էր արդէն Պաքուպայի հայ գաղթականութիւնը: Նաւային այս փոխադրութեան ատեն թիմարցի Նաշիկեան ընտանիքի որբ մը գետը կ'իյնայ ու կը խեղդուի[42]: Նաւերը Շաթ ըլԱրապ կը հասնին Նոյեմբեր 5ին, իսկ որբանոցայինները գետափ կը բարձրանան Նոյեմբեր 7ին: Հոն մէկտեղուած հայ գաղթականութեան թիւը կը հասնի 12000ի[43]:

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐ

ա) Որբանոցայիններու թուական ածը

Ստորեւ բերուած աղիւսակին տուեալներէն կը պարզուի, որ արդէն իսկ 1917 Մայիսին հաւաքուեր էին շուրջ 120 որբեր, իսկ Դեկտեմբերին գրեթէ նոյնքան որբուհիներ - նախաձեռնութեամբ Յովհաննէս քահանայ Սիմոնեանի: Ասոնք միաոժամանակ ետք պիտի կազմէին կորիզը որբանոցին եւ հաւանաբար մղեցին պատկան իշխանութիւնները՝ լուծում մը գտնելու այս որբերուն, երբ բրիտանական յաղթական բանակները դէմ յանդիման գտնուեցան արմատախլուած խլեակներուն եւ մեծաթիւ որբերուն, մինչ տակաւին կեանքի չէր կոչուած որբանոցը: Աղիւսակէն կը պարզուի նաեւ որ 1919ին է կատարուած որբահաւաքման մեծագոյն աշխատանքը - երբ շուրջ 421 որբեր բերուած են որբանոց - նախորդ տարուան 169 եւ յաջորդ՝ 1920 տարուան 128 որբերուն դիմաց: Ուշագրաւ է որ 1917-21 տարիներու Դեկտեմբեր-Յունուար ամիսները եղած են ամէնէն արդիւնաւէտը որբահաւաքման, երբ մէկտեղուած են շուրջ

---

[39] Օհանեան, էջ 46:

[40] Նոյն, էջ 48:

[41] Վարդանեան, էջ 373, 376: Նահր Օմարի որբանոցայիններու ժողովրդագրութիւնը առանձին նիւթ ըլլալով, նաեւ ներկայ ուսումնասիրութիւնը առաւել չծանրաբեռնելու մտահոգութեամբ զայն կը վերապահենք այլ առիթի:

[42] Նոյն, էջ 378:

[43] Նոյն, էջ 381:

416 որբ-որբուհիներ, նոյնպէս եւ՝ Մայիս-Յունիս ամիսները, երբ մէկտեղուած են շուրջ 380 որբ-որբուհիներ[44]:

Որբանոցայիններու որբանոց հաւաքագրման թուական վիճակագրութիւն										
Ամիս/Տարի	1917		1918		1919		1920		1921	
Սեռ	Իգկ.	Արկ.	Իգկ.	Արկ.	Իգկ.	Արկ.	Իգկ.	Արկ	Իգկ.	Արկ.
Յունուար				4	33	54	1		5	7
Փետրուար			2	2	5	26	1		2	5
Մարտ				1	11	13	1	3		4
Ապրիլ				2	3	12	5	14	4	2
Մայիս		120	3		31	65	4	13	4	7
Յունիս	1				90	4	6	12	6	15
Յուլիս						3	4	6	1	5
Օգոստոս					2	5	2			5
Սեպտեմբեր							4	4		2
Հոկտեմբեր				6	4	9	1	14	1	2
Նոյեմբեր				4	5	12	7	12	3	3
Դեկտեմբեր	114		6	139	8	26		14	4	1
Գումար	115	120	11	158	192	229	36	92	30	58

բ) Որբանոցայիններու տարիքային պատկերը

Բերուած աղիւսակին տուեալներէն կը պարզուի, որ որբանոցայիններուն կորիզը կը կազմէին 8-14 տարեկանները՝ թէ՛ աղջկանց (86,4%) եւ թէ՛ մանչերու (91%) պարագային[45]: Ուշագրաւ է նաեւ որ 12 տարե-կան թէ՛ մանչերը (30%) եւ թէ՛ աղջիկները (21.5%) կը գոյացնէին մեծագոյն խումբը[46]:

---

[44] Այս տուեալները մասամբ կը խաչաձեւուին ՀԲԸՄ Հաճընի որբանոցայիններու հա-ւաքագրման ամիսներուն հետ: Եթէ Պաքուպայի պարագային Մայիս-Յունիսին 380 երեխաներ (որբանոցային բնակչութեան 37%ը), իսկ Դեկտեմբեր-Յունուարին՝ 416 (40%) կը հաւաքագրուին, ապա ՀԲԸՄ Հաճընի պարագային 1918 եւ 1919 Հոկտեմ-բեր ամիսներուն հաւաքագրուած էին 49 (23.1%), 1919 Նոյեմբերին՝ 66 (31.1%), իսկ Դեկտեմբերին՝ 30 (14%), մինչ 1918 եւ 1919ի Յունուար եւ Դեկտեմբեր ամիսներուն՝ 52 (24.5%): Անդին սակայն, Հաճընի որբանոց միակ նոր որբ մը կ'ընդգրկուի Մայիս-Յունիս ամիսներուն (*The AGBU Hadjin Orphanage, 1919-1920,* Introduction, translation and annotation by Antranik Dakessian, Beirut, HU Press, 2020, էջ 38):

[45] ՀԲԸՄ Հաճընի որբանոցայիններու տարիքային խումբերուն բաղդատելով կրնանք ըսել, թէ վերջինիս պարագային 8-15 տարեկաններու խումբն է որ կը գոյացնէ 77%ը որբանոցային բնակչութեան (*The AGBU Hadjin Orphanage, 1919-1920,* Introduction, translation and annotation by Antranik Dakessian, Beirut, HU Press, 2020, էջ 37):

[46] ՀԲԸՄ Հաճընի որբանոցայիններուն պարագային եւս 12 տարեկանները կը գոյաց-նէին մեծագոյն տարիքային խումբը՝ 17.6% (*The AGBU Hadjin*, էջ 38):

Աղիւսակ 2.- Որբանոցայիններու տարիքային վիճակագրութիւն								
Տարիք	Արկն.	Իգկն.	Տարիք	Արկն.	Իգկն	Տարիք	Արկն.	Իգկն.
1	1		8	46	50	14	60	30
3	1	1	9	39	37	15	5	19
4	8	7	10	98	51	16	7	5
5	4	4	11	61	44	17	1	
6	12	6	12	198	83	18	3	
7	17	12	13	100	34			

գ) Որբանոցայիններու ծննդավայրը[47]

1.- **Ըստ գիւղ/աւանի**

Ազատէն 2/1, *Աթանան 2,* Ալիւր 13/11, Այգի/Էգի 2, Աստուածաշէն 2, Աղբակ, Աղսին 6/2, Ամկուբերդ 2, Ամնաշատ, Այնթապ 2/1, *Անապատ, Անգարա,* Անանավանք 2/3, Աշկերտ, Ապաս, Ապարանք 2/3, Առեղ 5/1, *Առնանց 2,* Ասարջուղ, Ասլանպէկ, Ատանա 1/6, Ատապազար 1/6, Ատեռ 5/2, Ատիաման, Ատիգոզալ 7, Ատնականց 3/2, Ատտօղլի, Արատենց 2, Արբետ, *Արմշատ 4,* Արտամետ 1/4, Աւանց, Աւերակի 11/6, *Աքշեհիր 3,* Բաբառի 1/1, Բազ 3, Բալու, *Բաղ, Բաղենց,* Բաղէշ, Բայաջուկ 4/1, Բայրակ 4/2, Բերդակ 2/2, Բժնկերտ 2, Գանկալ, Գետեզր, *Գիւզենց,* Գոմանց 2, Գոմս/Գոմեր 10/4, *Գոնիա,* Դալարս 2/1, *Դատեմ,* Դարմանգեղ 12/3, Դմնի 2, Եզտինան, Եկմալ 1/2, *Եղեգիս,* Ենիխան 1/1, *Երապաքան 2, Երզնկա, Եքաղաճ,* Զախօ, Զակաւ 2, Զարանց 4/4, Զէյթուն 8/3, Զէյնիս 3, Էնթէլ, Էրեսան, Էրղանդ 2/3, Էրնկանի 7/2, *Էւերէկ,* Ընծակ, Ըռկաւա, *Թախթալու, Թաղ 4, Թիմար,* Թրլաշէն, Իզմիտ 2, *Ինճասու, Իշխանի Գոմ,* Իսալու (Պարսկ.) 1/2, Լամզկերտ, Լեսկ 12/5, Լիմ 1/1, Խակեւ 2/1, *Խանտրակ,* Խառակոնիս/Կոնիս 12/5, Խարխոտ 2/1, *Խարբերդ,* Խաւենց 6/1, *Խիզան,* Խնձորուտ, Խնուս, Խոյտ, Խոշապ 1/1, *Խոսպ 3,* Խորգոմ/Հարգոմ 2, Խռէք 2, Ծակտար, Ծափանց 1/3, Ծիծանց 4/1, Ծուտան 6/1, Կահետ, *Կաղաձիզ,* Կաղբի 1/1, Կաճեր 3, Կայնամիրան 2, Կանա, Կանչարս 2/1, Կասր 6/1, Կարին/Էրզրում 38/13, Կարճկան 3, Կարմուջ, *Կեղիս,* Կենդանանց, Կեսարիա 2/1, Կզլճա 4/3, *Կէօլ 2,* Կիմ 3/1, Կիրաշէն, *Կիրասոն,* Կիւսնենց 6/6, Կոզի, Կճաւ 3, Կողան 2, Կողպանց, Կոտոլ, Կորչուղազ, *Կոռովանք,* Կուրուպաշ 3/5, Կվեր 2, Հաճըն 11/8, Հայնի, Հ/աշկանց 2, Հասանգալա 2, Հասպշատ, Հասպստան 11/6, Հաւթուան 6/4, *Հարգոմ,* Հերեսան 3/1, *Հիլլի,* Ձախող 1/1, Ձիթագիւղ, *Ղարաբէկ,* Ճանիկ 11/6, Ճերահ, Ճհուկ, Մալաթիա, Մանտան/Մանտենց /Մամրտոնք 3/5, Մալկաւա 2/2, Մալիամ 6/4, *Մարաշ 2,* Մարմէտ 10/3, Մեծ Նոր Գիւղ 6/1, Մերտեկէօզ, Մխկներ 1/1, Յարատ, Յարկենց, *Նախջուան Թափա,* Նապաթ 1/1, Նաղատա, Նամ 2, Նառ 1/2, Նարեկ 1/1, Նեսիպին, Ներքին Հիւրուք 2, Նորովանք, Շահգալտի 5/2, Շահպաղի 4/3, Շ. Գարահիսար 2/1,

[47] Տեղանունի համար նշուած առաջին թիւը կը վերաբերի որբերուն, երկրորդը՝ որբուհիներուն: Բոլոր շեղագիր գրութիւնները կը վերաբերին որբուհիներուն:

Շամանիս, Շատախ 2, Շար, *Շերապաթ (Պարսկ.) 2,* Շերմոց վանք, Շուշանց 5/6, Շվլկոլ 1/1, Ոջիմ, Ոսկիբակ 4/1, Ուրմի 3/4, Ուրֆա, Չալղարա 6/3, *Չանաքքալէ, Չենկիլէր, Չորում,* Չորք Մարզպան/Տէօրթ Եոլ 4, Պախուր, Բայրակ, Պաշգալա/Պաշգալան 5/10, Պախեչիկ, *Պապլասան 2,* Պապոնց Մզրէ 2, Պասց, Պատակոնց 2/2, Պեհեսնի 2, Պիթլիս, Պոլենց, Պոլիս, Պոլս, Պողազքասան 3/1, *Պուսերթ 2,* Պուրսա, *Պռոշենց,* Պօղանց 1/1, Ջզիրէ 2, Ռահմապաթ, Ռհաւա 3/1, *Սագ,* Սալախանա, Սալմաստ 1/4, Սանամէրիկ 1/2, Սացմանց 3/4, Սաւրա 4, Սեբաստիա/Սվազ 3, *Սերմալ, Սեւագրակ,* Սեւան 8/4, Սեւտիկին 16/9, Սիս 4/2, Սհան, Սղգա 4/3, Սղերդ 38/19, Սորատէր 5/3, Սորիկ, Սէօլէզ, Սօսրանց 2, Սուզանց 3, *Սուլտուղ, Ս. Վարդան,* Վան 10/10, Վանք /Վանքիկ/Վանիկ 11/7, Տաղվերան 7/3, Տիգրանակերտ 2, *Տիրամէր 2,* Տէր 4, Տղասպար, Տուսու 2, Տոլաշէն 3/4, Ս. Վարդան, Տվաղուս 1/1, Տօնի 3/1, Ցիրսար, *Փագան 2,* Փայխներ, Փեսանդաշտ 2/1, Փիս *2*, Փիրկարիպ 1/1, Փիրպատալան 5/4, Փրխուս 3/2, *Քարադաշտ,* Քարիմա 2, Քարուակ, Քերծ, *Քէօշկ 3, Քղի 3,* Քնեկանց 2, Քոչանի 5/3, Քռէլ 3/1, Քրմենց 2, Օրիզան, Օրտու, Ֆարուղ 6/2, Ֆռնուզ 3/2:

2.- **Ըստ գաւառի**

Աղբակ 56/31, Այգեստան 2, Անգարա 1/1, *Ապարանք,* Ատանա 18/23, Արճակ 49/26, Արճէշ 2, *Աւերակի, Աքշեհիր 3, Աֆիոն,* Բաղէշ 2/1, Բարւոր, Գաւաշ 8/3, Գաւառ 1/2, *Գոնիա 3, Երզնկա,* Զէյթուն 12/4, *Էւերէկ 2,* Թիմար 122/68, Իզմիտ 4, Խարբերդ 1/2, Խիզան 9/7, Խոշապ 11/2, Ծվան, Կառկառ 2/1, Կարին/Էրզրում 40/18, Կարճկան 9/3, Կեսարիա 2/1, *Կիրասոն,* Կոտոլ, Հալէպ 2, Հաճըն, Հայ/Հայոց Ձոր 16/13, *Ջուլամէրիկ 3,* Մալաթիա 2, Մամրտոնք 5/5, Մարաշ 1/1, Մոկս/ք 13/6, Նորտուզ 14/5, *Շապին Գարահիսար 2,* Շատախ 49/30, Ուրմի 8/10, Ուրֆա 2, Չալղարա 1/3, *Չենկիլէր, Պաշգալա,* Պարսկաստան 2/7, Պիթլիս 1/1, Պոլիս 2/8, Պուրսա 15/1, Սալմաստ 21/8, Սարայ 5/3, Սղերդ 49/20, Սուլտուղ, Սպարկերտ 13/8, Սվազ 6/3, Վան 61/39, *Վարագ,* Տէօրթ Եոլ 4, Տիգրանակերտ/ Տիարպեքիր 7, Տրապիզոն:

Վերոդրեալ ցանկէն կը պարզուի, որ որբանոցայիններու շուրջ 80 առհարիւրը եկած էր Վան-Վասպուրականի եւ Պարսկահայքի շրջաններէն, մինչ Կիլիկիայէն եկածները կը գոյացնէին ոչ աւելի քան 4 առհարիւր, իսկ հայկական միւս վիլայէթներէն եկողները՝ շուրջ 8.5 առհարիւր: Կային նաեւ Պոլիսէն ու շրջակայքէն, ինչպէս նաեւ արեւմտեան եւ կեդրոնական Փոքր Ասիայէն արմատախլուածներ, որոնք շուրջ 5.5 առհարիւր էին:

դ) Յետորբանոցային կեանք

Ստորեւ տրուող տուեալները կը ներկայացուին որոշ վերապահութեամբ, որովհետեւ կրնան ուղղակիօրէն մասամբ առնչուիլ որբանոցին: Սակայն նկատի առնելով որ շահեկան պարագաներ կան այնտեղ, տեղին կը գտնենք ներկայացնել զանոնք: Աւելցնենք որ անոնք մասնակի են եւ չեն տար պատկերը

որբանոցայիններու յետորբանոցային կեանքին: Նկատելի է որ Սիմոնեան ընդամէնը միքանիին մասին նշումներ կատարած է: Ան գրեթէ ոչինչ կ'ըսէ որբուհիներուն 1924էն ետքի կեանքին մասին, ի տարբերութիւն մանչերուն:

1) **Մանչեր**

Սիմոնեան կ'արձանագրէ հինգ մանչերու մահուան պարագայ, որոնցմէ մին անձնասպանութիւն գործած է, միւս երեքը մահացած են, իսկ հինգերորդ մը իբրեւ վարորդ ծառայած է բրիտանական բանակին եւ Նապլուսի դէպքերուն ընթացքին մահացած՝ բանակային կառքով ականի մը վրայ կոխելով:

Մանչերուն աղիւսակը կ'արձանագրէ նաեւ հիւանդութեան միակ պարագայ մը, որուն առնչութեամբ կը յայտնուի թէ «խենթ» ըլլալով կարելի չէ եղած զայն պահել որբանոցին մէջ ու ստիպուած եղած են ճամփելու «քեմփ»:

Ըստ երեւոյթին կեանքը տանելի եղած է որբանոցին մէջ, ուր արձանագրուած է փախուստի միակ դէպք մը: Որբանոցէն, տարիքի բերմամբ արձակուածներէն ոմանք դարձած են լուսարար, ուսուցիչ, տպարանի աշխատող, եթովպական կայսերական նուագախումբի անդամ (չորս հոգի)[48]: Արձանագրուած է նաեւ երկու որբի ամուսնութիւն՝ որբուհիներու հետ: Յատկանշական է որ 10 որբանոցային դարձած են Երուսաղէմի հայոց պատրիարքութեան կամ Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան միաբանութեան անդամ:

2) **Աղջիկներ**

Աղջիկներուն պարագային եւս ներկայացուած պատկերը թերի է, որովհետեւ Սիմոնեան – ինչպէս վերը ըսինք - հազուադէպօրէն կը ծանօթագրէ որբուհիներուն մասին: Ուշագրաւ է, սակայն որ ըստ աղիւսակին տուեալներուն 1919-24 տարիներուն որբուհիներէն 87ի ամուսնացման նշումներ կան: Որբուհիները հարս գացած են Պէյրութ, Լաթաքիա, Պաղտատ, Կալկաթա նաեւ՝ Պաղեստինի զանազան քաղաքներ: Անոնցմէ երկուքը ամուսնացած են պաղտատաբնակ այրի ամուսիններու, որոնք զաւակներ ալ ունին:

Ուրիշ եօթ որբուհիներու հարազատներ (հօրեղբայր, մօրաքոյր, քոյր) կու գան եւ կը տանին զիրենք՝ Մ. Նահանգներ, Ատանա եւն., մինչ մէկ որբուհի իբրեւ սպասուհի կը ծառայէ հայ ընտանիքի մը, Պաղեստինի մէջ:

Ճիշտ է որ որբուհիներու աղիւսակը չի նշեր հիւանդութիւններ, սակայն Սիմոնեան արձանագրութիւն ձգած է 14 որբուհիներու մահուան մասին: Ասոնք մահացած են 1919-24 շրջանին: Մահերու այս թիւը անհամեմատ խոտոր կը համեմատի որբերու մահուան թիւին հետ եւ առայժմ կը մնայ անբացատրելի:

---

[48] Մանրամասն տե՛ս՝ Պորիս Աճէմեան, *La Fanfare du Négus: Les Arméniens en Éthiopie (XIXe-XXe siècles)*, Les Éditions de l'EHESS, coll. « En temps & lieux », France, 2013:

Անուանացանկ Պաքուպայի Արական Սեռի Որբանոցայիններու								
Թիւ	Անուն	Հօր անուն	մայրանուն	Մականուն	Տրք.	Գաւառ[1]	Գիւղ/ծննդվայր	Որբանոց մուտք
1	Արամ	Գրիգոր	Զարուհի	Հաճեան	18	Խիզան	Խարխոտ[2]	Մուսուլ հաւաքուած ու մեզի հասաւ Պաքուպա 17-6-1919ին: Վանի Աղբակ գաւառ 1915ին հայերուն գիւղերը սուրէ անցուցին քիւրտեր եւ թիւրքեր, հայերու գեղեցկուհիները իւրացուցին ու փոքրիկներով
2	Իսրայէլ	Ստեփան		Ստեփանեան	12	Պարսկաստան	Բայաջուկ	
3	Սերովբ	Ստեփան	Լուսաճին	Սարգիսեան	12	Սղերդ[3]	Զախօ	
4	Յոլակ	Մելքոն	Սրբուհի	Մելքոնեան	10	Սղերդ	Կարին	
5	Սերովբ	Միսաք	Մարգրիտ	Միսաքեան	10	Սղերդ	Սղերդ	
6	Ներսէս	Տէր Պետրոս	Սուսան	Ղարիպեան	10	Սղերդ	Սղերդ տհ.	
7	Նշան	Յովհաննէս	Տիրուհի	Թովմասեան	10	Սղերդ	Տհէր	
8	Յարութիւն	Օհաննէս	Տիրուհի	Թովմասեան	12	Սղերդ	Տհէր	
9	Իսքենտէր	Աբրահամ	Մէյրամ	Սիւրուքճեան	14	Սղերդ	Տհէր	
10	Կարապետ	Գալուստ	Կորան	Կոպէլեան	12	Կարին	Կարին	
11	Ղազարոս[4]	Գէորգ	Նազլու	Նաճարեան	12	Մալաթիա	Պեհեսնի	
12	Վահան[5]	Սարգիս	Թրուանտ	Գրիգորեան	11	Ատանա	Սիս	

[1] Վիճակ Վանայ կուսակալութեան Հեքիարի գաւառին մէջ: 1900ին ունէր 26,000 բնակիչ, որոնցմէ 1900ը հայեր էին, մնացեալը՝ ասորի եւ քիւրտ:

[2] Խարխոտ.- Խիզան գաւառին մէջ, լեռնափէշին շինուած սքանչելիօրէն բնութեան զարդարուն գիւղ մըն է, զուտ հայաբնակ: Ունի չափէն աւելի խոտնոցներ լեռներուն վրայ, անոր համար կոչուած է խար-խոտ՝ տեղ խոտերուն:

[3] Սղերդ.- Բարեզարդ, քայմաքամանիստ քաղաք, որ Բաղէշ վիլայէթին կը պատկանի: Այստեղի հայեր արաբախօս եւ կամ քրտախօս են, եկեղեցիին ժամերգութիւնը հայերէն կը կատարուի եւ քրտերէնի կը թարգմանուի: Ունի քանի մը հայ գիւղեր ուր վերջերս Աղթամարի կաթողիկոսութիւնը բացաւ դպրոցներ հայերէն սորվեցնելու համար փոքրիկներուն: Այս նպատակը շատ բարի անցաւ. քանի մը տարուոյ ընթացքին փոքրեր կարողացան սորվիլ, բայց 1915ի աշխարհաւեր պատերազմը բոլորը քարուքանդ ըրաւ, թիւրքը կոտրեց-փշրեց եւ ցրուեց հայ տունը, ջնջել ուզելով հայ անուն իսկ: Վանէն Սղերդ 8 օր է: Սղերդի Ռնդուան, Զախօ գիւղեր շատ առաջադէմ էին. տարազնին ճիշտ քրտացած էր, կամ քրտեր էին՝ հայացած:

[4] Այժմ S. Ասողիկ վրդ., ձեռն. 1932:

[5] Թիւ 12, 17, 35, 594՝ դրաձած են եթովպիոյ կայսերական նուագախումբի անդամ:

13	Վահրամ	Սեդրաք	Ֆլորիցա	Տարաքճեան	12	Կարին	Կարին	միասին տարան Մուսով եւ այս ցանկերուն մէջ գտնուող որբերը նոյն տարուայ փոքր գերիներն են: Մարտիրոսուած ժողովրդի դիակները Հերեսան գիւղ Ռէս Յակոբի տուն ընդարձակ փոսի մէջ անթաղ: Թաղում կատարեցի ես անձամբս ու լացի, 1916ին: Պատերուն ցատկած արիւնները դեռ սեւցած կը մնային ճերմակ պատերուն վրայ: Ամէն Շաբաթ օր գերեզմանօրհնէք կը կատարէի Հերեսան գիւղի նահատակներուն եւ կը դառնայի Ս.
14	Ժիրայր	Մկրտիչ	Իսկուհի	Բրուտեան	8	Կարին	Կարին	
15	Մկրտիչ	Օհաննէս	Տիրուհի	Յակոբեան	13	Տիարպեքիր	Հայնի	
16	Երուանդ	Խաչատուր	Մարինա	Ասատուր	12	Կարին	Հասանգալա	
17	Լուտէր	Յովհաննէս	Եղիսա	Աղնուշեան	12	Զէյթուն	Զէյթուն	
18	Մովսէս	Յովսէփ		Քուքուշեան	12	Ատանա	Սիս	
19	Աւետիս	Պաղտասար	Նունուֆար	Արթինեան	11	Իզմիտ	Ասլանպէկ	
20	Մինաս	Օհաննէս	Սարա	Դնհայեան	12	Սղերդ	Սղերդ	
21	Սարգիս	Միքայէլ	Աղաւնի	Սարգիսեան	10	Սղերդ	Սղերդ	
22	Անդրանիկ	Յովսէփ	Աննա	Ղարիպեան	9	Սղերդ	Սղերդ	
23	Սարգիս	Պահատ	Գոչալ	Իւսուֆ	10	Սղերդ	Սղերդ	
24	Յակոբիկ	Աւետիս	Թագուհի	Խաչիկ	7	Սղերդ	Սղերդ	
25	Նիկողոս	Գէորգ	Ովսաննա	Մխճեան	8	Ատանա	Հաճըն	
26	Յակոբիկ	Սամուէլ	Հնազանդ	Գաճաճեան	8	Ատանա	Հաճըն	
27	Սուրէն	Կարապետ	Կուղտաթ	Հացագործ	6	Կարին	Կարին	
28	Խորէն	Կարապետ	Կուղտաթ	Հացագործ	8	Կարին	Կարին	
29	Գառնիկ	Միսաք	Ազնիւ	Թոյայեան	12	Կարին	Կարին	
30	Եդուարդ	Օհաննէս	Մարիամ	Ադամեան	12	Կարին	Կարին	
31	Թադէոս	Դիմին	Սաթենիկ	Չալղեան	11	Կարին	Կարին	
32	Անդրանիկ	Աբգար	Սոֆիա	Թերզեան	11	Կարին	Կարին	
33	Արամ	Մկրտիչ	Հանըմ	Բատիկեան	12	Կարին	Կարին	
34	Մկրտիչ	Տօնական	Էլպիս	Կաղաքեան	12	Կարին	Կարին	
35	Կարապետ	Եղիա	Սարա	Քուչուկեան	12	Զէյթուն	Զէյթուն	
36	Սարգիս	Եղիա	Մարիամ	Սահաթճեան	11	Ատանա	Հաճըն	
37	Հմայեակ	Յակոբ	Սրբուհի	Ուզունեան	13	Ատանա	Հաճըն	
38	Յարութիւն	Պօղոս	Շուշան	Սուլեան	12	Ատանա	Սիս	
39	Կարապետ	Մկրտիչ	Հայկանուշ	Ադամեան	13	Պուրսա	Մեծ Նոր Գիւղ	

40	Գրիգոր	Զատիկ	Հայկանուշ	Չալղեեան	12	Սվազ	Էրղանդ	Բարթուղիմիոս, 4 ժամ քալելով:
41	Գուրգէն	Վահրամ	Մարիամ	Դաւիթեան	12	Սվազ	Ենիխան	
42	Մարտիրոս	Յարութիւն	Ազնիւ	Թալուեան	10	Կեսարիա	Կեսարիա	
43	Մկրտիչ	Յակոբ	Շամամ	Չատրճեան	8	Կեսարիա	Կեսարիա	
44	Դաւիթ	Ադամ	Մարիամ	Արօրիկեան	12	Սղերդ	Սղերդ	
45	Աբրահամ	Արշակ	Սայտէ	Յովսէփ	12	Սղերդ	Սղերդ	
46	Յովսէփ	Յակոբ	Դշխուն	Տէր Պօղոս	12	Ատանա	Հաճըն	
47	Բարթուղիմէոս	Աւետիս	Թրվանտ	Գասըմեան	13	Զէյթուն	Զէյթուն	
48	Խոսրոֆ	Տէր Պետրոս	Սաթենիկ	Մինասեան	13	Սղերդ	Սղերդ	
49	Տիգրան	Նազար	Վողտա	Տողրամաճեան	13	Պուրսա	Մեծ Նոր Գիւղ	
50	Արսէն	Կարապետ	Հռիփսիմէ	Մելիքեան	13	Կարին	Կարին	
51	Երուանդ	Տէր Համբարձում	Լուսնակ	Գազպարեան	13	Կարին	Խնուս[6]	
52	Յարութիւն	Գէորգ	Փոլանտ	Փենճոյեան	13	Կարին	Կարին	
53	Խաչիկ	Մկրտիչ	Փառանձեմ	Քիւրտեան	13	Կարին	Կարին	
54	Միքայէլ	Յակոբ	Գոհար	Շամլեան	13	Սվազ	Գանկալ	
55	Նուպար	Սարգիս		Սարգիսեան	8	Իզմիտ	Իզմիտ	
56	Սողոմոն	Ալեքսան	Արմաւիր	Տէրտէրեան	13	Սվազ	Շ.Գարահիսար	
57	Միքայէլ	Գաբրիէլ	Գոհար	Գալայճեան	12	Սվազ	Շ.Գարահիսար	
58	Համր տղայ	Բատիկ			12	Պուրսա	Պուրսա	
59	Աբգար	Սարգիս	Արուսեակ	Ղազար	12	Սղերդ	Սղերդ	
60	Զօրաբաբէլ	Կարապետ	Հռիփսիմէ	Մելիքեան	12	Կարին	Կարին	
61	Յակոբ	Սահակ	Նազլու	Տէյրմանճեան	12	Հալէպ	Այնթապ	
62	Օհաննէս	Մկրտիչ	Հայկանուշ	Սուճեան	12	Կարին	Կարին	
63	Երուանդ	Ադամ	Մարիամ	Օհաննէսեան	12	Կարին	Կարին	

[6] Հայք գաւառ, ուր կայ Խամուր բերդը, շրջապատուած բիւրակնեան լեռներով: Ասկէ ֆը բխին չորս գետեր՝ Տիգրիս, Եփրատ, Երասխ եւ Ճորոխ:

64	Վարդգէս	Յարութիւն	Զապէլ	Խուտավերտեան	10	Կարին	Կարին	
65	Գրիգոր	Յարութիւն	Զապէլ	Խուտավերտեան	10	Կարին	Կարին	
66	Մարտիրոս	Երուանդ	Ֆլորա	Շեկոյեան	13	Կարին	Կարին	
67	Եսայի	Արթիոն	Մարիցա	Գասապեան	13	Պուրսա	Ճերահ	
68	Օհաննէս	Կարապետ	Նազլու	Էլմասեան	10	Ատանա	Սիս	
69	Ներսէս	Աբրահամ	Խաթուն	Կարապետ	11	Սղերդ	Սղերդ	
70	Թուխման	Սարգիս	Մնուշ	Մստոյեան	11	Տիգրանակերտ	Դմնի	
71	Սարգիս	Ստեփան	Լուսիկ	Սահակեան	10	Տիգրանակերտ	Տիգրանակերտ	
72	Վահան	Հաննա	Հապարի	Նամրոյեան	11	Սղերդ	Սղերդ	
73	Արտաշէս	Յակոբ	Հռիփսիմէ	Փանոսեան	10	Սղերդ	Սղերդ	
74	Դաւիթ	Տիգրան	Պոզոյօ	Ատոյեան	11	Սղերդ	Սղերդ	
75	Միսաք	Աճօ	Հանըմ	Դոլոյեան	11	Սղերդ	Սղերդ	
76	Իսրայէլ	Սողոմոն	Նաջիմա	Թալուեան	12	Սղերդ	Սղերդ	
77	Սուքիաս	Յակոբ	Մարիամ	Սուքիասեան	10	Մալաթիա	Մալաթիա	
78	Գարեգին	Համբարձում	Խաթուն	Ապտնարեան	13	Սղերդ	Սղերդ	
79	Դաւիթ	Ադամ	Սրբօ	Ապրոյեան	13	Սղերդ	Սղերդ	
80	Աբգար	Մովսէս	Քարիմա	Ապտուլլահ	14	Սղերդ	Սղերդ	
81	Սերովբ	Վաղարշ	Արշալոյս	Կարիպեան	13	Սղերդ	Սղերդ	
82	Ղարիպօ	Սարգիս	Սէյտի	Դոլէեան	13	Սղերդ	Սղերդ	
83	Լեւոն	Պետրոս	Տիրուհի	Աշոյեան	12	Սղերդ	Սղերդ	
84	Ադամ	Ստեփան	Ալմաստ	Ղարիպջան	12	Սղերդ	Սղերդ	
85	Յովսէփ	Գաբրիէլ	Ֆարիտա	Դոլէեան	12	Սղերդ	Սղերդ	
86	Տիգրան	Մովսէս	Եւա	Մինասեան	12	Սղերդ	Սղերդ	
87	Միրզա	Ոհաննէս	Մարիամ	Իշխանեան	12	Սղերդ	Սղերդ	
88	Աբրահամ	Օհաննէս	Մարիամ	Իշխանեան	8	Սղերդ	Սղերդ	
89	Ղարիպօ	Ռսկօ	Խաթուն	Ադամեան	6	Սղերդ	Սղերդ	
90	Տիգրան	Ռսկօ	Խաթուն	Ադամեան	8	Սղերդ	Սղերդ	

91	Արտաշէս	Ամսի	Քարիմա	Միրոյեան	10	Սղերդ	Քարիմա	
92	Էյուպ	Մովսէս	Քարիմա	Ապտուլլահ	9	Սղերդ	Քարիմա	
93	Կարապետ	Սարգիս	Վարդուհի	Մաղագործ	13	Կարին	Կարին	
94	Մկրտիչ	Հմայեակ	Հռիփսիմէ	Տէր Սարգիս	12	Կարին	Կարին	
95	Թորոս	Սարգիս	Վարդուհի	Մաղագործ	12	Կարին	Կարին	
96	Օհաննէս	Կարապետ	Թրուանտ	Կարապաշ	13	Ատանա	Հաճըն	
97	Աւետիս	Եփրեմ	Ագապի	Չամսարեան	12	Ատանա	Հաճըն	
98	Պօղոս	Աբրահամ	Ագապի	Ալմասաք	12	Ատանա	Հաճըն	
99	Գէորգ	Սարգիս	Մարիամ	Տեմուրճեան	9	Ատանա	Ատանա	
100	Պետրոս	Սողոմոն	Սարա	Կարապետ	13	Աղբակ	Պաշգալա	
101	Ղազարոս	Խաչիկ	Աննա	Օտեան	12	Տիգրանակերտ	Բալու	
102	Օհաննէս	Արթին	Վարտէ	Մունճեան	12	Զէյթուն	Ֆռնուզ	
103	Նուպար	Աւետիս		Շարապեան	13	Պուրսա	Մեծ Նոր Գիւղ	
104	Աբրահամ	Ազատ	Գիւլիկ	Մալլայեան	10	Չալղարա	Չալղարա	
105	Դաւիթ	Դանիէլ	Մարիամ	Յովսէփ	9	Սղերդ	Սղերդ	
106	Արշակ	Կէօրկիզ	Մարիամ	Առքօ	9	Սղերդ	Ջզիրէ	
107	Զօրան	Միրզա	Հանըմ	Ապտալեան	9	Սղերդ	Ջզիրէ	
108	Ստեփան	Միքայէլ	Մնուշ	Գետուրեան	9	Տիգրանակերտ	Տիգրանակերտ	
109	Նազարէթ	Յարութիւն	Արաքսի	Սեմերճեան	10	Պուրսա	Սօլօս (Սէօլէ՛զ – Ա.Տ.)	
110	Արթին	Գրիգոր	Իսկուհի	Պարիկեան	14	Իզմիտ	Մերտեկէօզ	
111	Յովսէփ	Գրիգոր		Տէր Պօղոս	10	Ատանա	Հաճըն	
112	Մկրտիչ	Կարապետ	Հռիփսիմէ	Ճիզմէջեան	12	Կարին	Հասանգալա	
113	Մկրտիչ	Հրանտ		Շշմանեան	13	Տրապիզոն	Օրտու	
114	Արամ	Պօղոս	Տիրուհի	Տէր Մեսրոպ	13	Կարին	Կարին	
115	Խաչիկ	Վարդան	Ագապի	Խնկոյեան	13	Կարին	Կարին	
116	Արմենակ	Արշակ	Շուշանիկ	Յակոբեան	14	Կարին	Կարին	
117	Մուշեղ	Սողոմոն	Արուսեակ	Կուպչոյեան	13	Սղերդ	Սղերդ	

118	Թովմաս	Ապտօ	Սուսան	Կոմոբայեան	13	Սղերդ	Սղերդ	
119	Գրիգոր[7]	Փանոս	Զարուհի	Կասըմեան	11	Զէյթուն	Ֆռնուզ	
120	Աբրահամ	Վահան	Էրերէկցի	Աւետիս	8	Թիմար	Ճանիկ	
121	Համազասպ	Գէորգ	Նարկիզ	Յարութիւնեան	8	Վան[8]	Լեսկ[9]	1/12/1918
122	Միքայէլ	Ազիզ	Թագուհի	Յարութիւնեան	8	Արճակ[10]	Տաղվերան	
123	Վազգէն	Օհաննէս	Արմաւենի	Մկրտիչ	8	Արճակ	Ալիւր	
124	Վարդգէս	Սարգիս	Թագօ	Մկրտիչ	8	Արճակ	Ալիւր	29/3/1919
125	Գազպար	Փանոս	Մարիամ	Պօղոս	8	Արճակ	Ատնականց[11]	5/12/1919
126	Բագրատ	Յակոբ	Նարկիզ	Մարտիրոս	8	Աղբակ	Վանք	8/5/1919
127	Զաւէն	Սարգիս	Մարիամ	Փօռէ	8	Շատախ	Սեւտիկին	1/12/1918

[7] Այժմ՝ տէր Գեղամ վրդ., կը գտնուի Հիւիսային Ամերիկա: Յետագային՝ կարգաթող Գրիգոր Գասըմեան:

[8] Վան.- Քաղաք նշանաւոր իւր համանուն ծովով: Քաղաքամէջը իւր եօթ եկեղեցիներով, իւր քարէղակներով (ջրով) եւ Այգեստան կոչուած պտղալից այգիներով նշանաւոր է: Անոր պատմութիւնը էջեր կը լեցնէ, գիրքեր կը շինէ: Իր պատմութեան եւ գեղեցկութեան մասին լսել միայն չի բաւեր, կ'արժէ տեսնել եւ բարձրանալ անոր բերդին վրայ, մնացած Շամիրամ թագուհիէն: Կ'արժէ մտնել Շամիրամայ թաղի պարտէզները եւ վայելել (հոն տակաւին կորսուած չեն հայկական եօթ եկեղեցիներուն աւերակները)... Խոռ-խոռ այգին բերդաժայռին ներքեւ եւ քաղաքին պարսիպները ու քարի արձանագրութիւնները: Քաղաքը ունի երկու գլխաւոր ճամփաներ: Առաջին կը սկսի արեւմուտքէն եւ կը վերջանայ արեւելք, Սղգա: Երկրորդը կը սկսի հարաւէն (Կլորդարէն), կ'անցնի Խաչ փողոց, կը կտրէ հիւսիս՝ Ակռբի:

[9] Լեսկ կամ Արալէզ.- Պատմութեան կը յիշատակէ Շամիրամ թագուհին եւ Արա գեղեցիկը, յետոյ Արայի սպանուիլը եւ արալէզ կուռքերուն առջեւ դրուիլը: Ահա այս միակտուր քարին վրայ որ շինուած էր արալէզ կուռքերուն մեհեանը, մեր օրով դարձած էր Ս. Յարութեան տաճար փոքրիկ մատուռ մը, ուր կը հաւաքուէին հաւատացեալները Զատիկէն մէկ շաբաթ ետք, Կիրակի եւ Համբարձումին Հինգշաբթի՝ վիճակախաղի համար: Կը գտնուի քաղաքէն (Վանէն) մէկ ժամ հեռու:

[10] Վանի գիւղերէն, 1900ին իր ազգային վարժարանին մէջ կ'ուսանէին 80 մանչ եւ 27 աղջիկ:

[11] Ատնականց.- Կը գտնուի Լեսկ կամ Արալէզ գիւղին ետեւ, ընդարձակ հայ գիւղ մըն էր, այժմ աւերակ: Իսկ այս Ատնականց շէն է եւ զուտ հայեր են:

128	Թովմաս	Յակոբ	Վարդանուշ	Թովմաս	8	Սպարկերտ[12]	Շերմոց Վանք	15/12/1918
129	Լեւոն	Օհաննէս	Մարիամ	Վարդան	8	Սալմաստ	Հալթուան	9/12/1919
130	Սմբատ	Յովսէփ		Կիւլոյեան	6	Սալմաստ	Սաւրա	15/12/1918
131	Հայրիկ	Զաքար	Վարսենիկ	Ղազար	7	Թիմար	Շահգալտի	10/2/1219
132	Միսաք[13]	Կարապետ	Խռնէ	Խուստեղ	4	Սպարկերտ	Սրղանց	18/1/1918
133	Խաչօ	Եղիազար	Եղունիկ	Գէորգեան	7	Թիմար	Գոմս	
134	Օհաննէս	Ետիկար	Խաթուն	Սամօ	7	Ուրմի	Ուրմի	2/2/1919
135	Սմբատ	Նարօ	Սոֆիա		4	Սալմաստ	Բայաջուկ	
136	Լեւոն	Յարութիւն	Մարգրիտ	Յակոբեան	7	Աղբակ	Էրնկանի	2/12/1918
137	Ղուկաս	Օհաննէս	Շողեր	Պետրոս	13	Թիմար	Պողազքասան	
138	Արմենակ	Մեսրոպ	Գոլէ	Գոլուն	13	Խոշապ	Խոշապ	30/1/1919
139	Աւետիս	Սահակ	Շամամ	Նիկօ	14	Շատախ	Փեսանդաշտ	19/5/1919
140	Բենիամին	Մանուկ	Մարան	Շահպազ	11	Վան	Լեսկ	25/12/1918
141	Նիկողոս	Յարութիւն	Մարիամ	Սիմէոն	11	Սարայ	Սացմանց	20/12/1918
142	Սերովբ	Յարութիւն	Յուստիան	Պատուր	11	Թիմար	Սօսրանց	28/4/1918
143	Սայեատ	Իսքանտար	Սօնա	Մերզոյեան	11	Սուլտուղ	Նաղատա	21/12/1918
144	Մարգար	Մարտիրոս	Սրմա	Օհաննէս	11	Թիմար	Ճանիկ	
145	Պօղոս	Գէորգ	Թաննօ	Աւետիս	10	Կառկառ	Խնձորուտ[14]	
146	Հմայեակ	Սահակ	Լուսիկ	Աւետիս	10	Վան	Շուշանց	19/1/1919

[12] Սպարկերտ կամ Ս. Պատկեր.- Ս. Թադէ եւ Բարթուղիմէոս առաքեալներ Աստուածածնի մահէն վերջ անոր պատկերը կը բերեն այս գաւառը եւ Տիրամօր պատկերին համար կը շինեն եկեղեցի մը՝ Շիրիմից Ս. Աստուածածին եւ Շիրիմից Ս. Գէորգ անունով: Տեղացիներ դիւրութեամբ խօսելու համար կրճատեցին Ս. Պատկեր, արտասանեցին Սպարկերտ: Մինչեւ այսօր այս գաւառը գրեթէ ամբողջութեամբ հայեր են, հայ գիւղեր: Կը գտնուի Վանէն մէկ կէս օր հեռու:

[13] Կառվ. տետրակ Միսաք Կարապետեան թիւ 566, տարիք 9 (անգլ. ցանկ պատրիարքարանին): Անցագրի թիւ (108597):

[14] Խնձորուտ.- Մոկաց վերին Կառկառ գաւառակին մէջ, ունէր Ս. Գէորգ [եկեղեցին], որ թալանուեցաւ 1895ին:

147	Մկրտիչ[15]	Միսաք	Սինամ	Միսաքեան	10	Արճակ	Տաղվերան	11/5/1919
148	Երուգանդ	Նիկողոս		Փխրիկեան	8	Վան	Վան	21/12/1918
149	Ռուբէն	Օհաննէս	Մարիամ	Պետրոս	10	Թիմար	Նապաթ	1/3/1918
150	Սեդրաք	Մովսէս	Թագուհի		12	Աղբակ	Պաշգալա[16]	12/4/1919
151	Խաչատուր	Սիմոն	Ալմաստ	Գազպար	12	Աղբակ	Հասպստան[17]	
152	Վահրամ	Յովսէփ	Մարիամ	Յարութիւն	11	Հայձոր	Կղզի	21/12/1918
153	Գէորգ	Մովսէս	Թագիկ	ջնջուած	9	Խիզան	Պախուր	11/5/1919
154	Յաբէթ	Եղիազար	Գոզալ	Խաչատուր	13	Թիմար	Տռնաշէն[18]	5/12/19
155	Մովսէս	Մկրտիչ	Ալմաստ	Մարգար	14	Թիմար	Դարմանգեղ	
156	Հայկ[19]	Գրիգոր	Ագապի	Երամեան	13	Կարին	Կարին	17/6/19
157	Մարութ	Պատուր	Թանկօ	Օհաննէս	13	Թիմար	Բայրակ	5/2/19
158	Ասպատուր	Սարգիս	Ալմաստ	Պատուր	13	Թիմար	Տռնաշէն	9/12/18
159	Սամսոն	Աւագ	Մարիամ	Խաչատուր	12	Աղբակ	Հասպստան	5/2/19
160	Երուանդ	Սիմոն	Անահիտ	Յակոբ	12	Աղբակ	Հասպստան	
161	Աւագ	Սիմոն	Անահիտ	Յակոբ	10	Աղբակ	Հասպստան	

[15] Եզիտի, Պաղտատ [ղրկուեցաւ] 1/9/1920ին:

[16] Պաշգալէ կամ Պաշկալան.- Աղբակ գաւառի քայմաքամանիստ քաղաքն է: Կէս հայ եւ միքանի տուն հրեաներ կը բնակին հոն: Եթէ հարցնես իրենց ո՞րտեղացի ես՝ պաշկալանցին կ'ըսեն, այսինքն՝ աղբակեցի: Ճամփու ներքեւ մէկ կողի վրայ շինուած հողէ տուներ են եւ առջեւը տափարակ դաշտ է: Կը գտնուի Վանէն մէկ օր հեռու:

[17] Հասպստան կամ Ասւստան.- Վանայ Աղբակ գաւառի մէջ, հայաբնակ գիւղ, եկեղեցին՝ Ս. Աստուածածին, փայտաշէն: 1918ին վառուած, կին ու երեխաներ մորթուած:

[18] Դռնաշէն կամ Տռլաշէն կամ Տնաշէն.- գիւղացիները սովորութիւն ունեցած են գործածել դռնաշէն կամ տնաշէն խօսքերը փոխանակ իրար վշտացնելու: Օրինակի համար՝ «դուռդ շինուի ի՞նչ է ըրածդ», կամ՝ «տնաշէն, չի՞ բաւեր» ըսելով իրենց թշնամութիւնը կը մեղմացնեն եղեր: Վանայ Թիմար գաւառի մէջ, հայաբնակ գիւղ մըն է, 20-30 տնաւոր, բարձունքի մը վրայ կառուցուած: Անոր ետեւի կողմը կը գտնուի Լիմ անապատի «դուրսի տուն»ը: Ունի գեղեցիկ տեսարան:

[19] Մեռաւ 7-7-1921ին:

162	Կարապետ	Պօղոս	Շուշան	Պետրոս	12	Թիմար	Լեսկ	1/12/18
163	Սուրէն	Ստեփան	Զարօ	Ենկոյեան	11	Թիմար	Շահպաղի[20]	25/2/19
164	Օհաննէս	Համբարձում	Եղսօ	Խաչատուր	13	Թիմար	Ատնականց	20/12/18
165	Մեսրոպ	Օհաննէս	Ոսկօ	Տէր Ներսէս	11	Աղբակ	Հասպստան	9/12/19
166	Յակոբ	Միսաք	Օղիկ		10	Վան	Սղգա	
167	Ճոչաղա	Ստեփան	Ալմաստ	Պետրոս	12	Արճակ	Կզլճա[21]	18/5/19
168	Փոխան	Օհաննէս	Մարգրիտ	Ստեփան	11	Շատախ	Նառ	10/1/19
169	Ահարոն	Մարտիրոս	Զարուհի	Կարօ	13	Թիմար	Ճանիկ	9/12/18
170	Մանուկ	Դաւիթ	Նուպար	Վարդան	13	Թիմար	Գոմս	
171	Մանուկ	Վարդան	Նարկիզ	Վարդանեան	13	Արճակ	Սեւան	2/1/19
172	Ասլան	Սաֆար	Սինամ	Պետրոս	13	Սալմաստ	Մալիամ	
173	Անդրանիկ	Եղիազար	Մարգրիտ	Մարգար	13	Աղբակ	Հերեսան	15/12/18
174	Գէորգ	Մանուկ	Նազլու	Սօսոյեան	13	Մարմէտ	Ապարանք[22]	16/3/19
175	Միհրան[23]	Օհաննէս	Իսկուհի	Սարգիսեան	10	Թիմար	Ատեռ[24]	15/12/18

[20] Շահպաղի.- Ժամանակին պարսից շահը Վան քաղաք գրաւելու համար պատերազմելու եկած է Վան եւ բնակած է այս գիւղը եօթ տարի, պարտէզ շինած է, պարտէզին խաղողն ալ կերած է, յետոյ ետ վերադարձած է: Անոր համար գիւղը անունը առած է շահի այգիէն՝ Շահպաղի: Ես անձամբ այցելեցի այս գիւղը եւ մտայ շահին այգին ու խաղողէն կերայ որպէս յիշատակ:

[21] Կզլճա.- Արճակու լիճին վրայ շինուած գիւղ մըն է, կլոր եւ գեղեցիկ, ծաղկաւէտ եւ լեռնային անմահութիւն կը բուրէ: Այս գիւղի գոմէշները ամառ ծովէն դուրս չեն ելլեր եւ միշտ ուրախ են ջրով: Զուտ հայեր են:

[22] Ապարանից Ս. Խաչ.- Մոկաց Աշխարհի Մամրտանք գաւառին մէջ կ'իյնայ: Երբեմնի հռչակաւոր ու փառաւոր, այժմ՝ սգաւոր է: Ապարանք գիւղէն 10 վայրկեան հեռու դէպի հիւսիս հայոց երեւելի նախարարներու ապարանք եղեր է հոս:

[23] Այժմ լուսարար Ս. Ծննդեան: Անձագիր – 102170: Կառ. թիւ 74, տարիք 14:

[24] Ա՛-դեռ – Ատեռ.- Պարսից շահը Վան գալու համար Թիմար պտտած է որ յարմար տեղ մը գտնէ նստելու: Զինուորներէն ոմանք Ատեռ կու գան եւ չեն հաւնիր: Հա, դեռ, այսինքն՝ դեռ փնտռենք: Ու փնտռեցին: Տեղացիներ կարճ կապելով կ'ըսեն Ատեռ: Փոքր գիւղ մըն է Լիմ անապատին քով: Անոնք որ ապրուստնին չեն ճարեր Լիմ անապատ կ'երթան ու միաբան կ'ըլլան: Նոյն բախտին ենթակայ է Զորովանք որ Ատեռին քովն է եւ անոնց ջաղացքն է որ Ատեռին ալիւր կ'աղայ: Ծառերէ զուրկ, մերկ գիւղ մըն է:

176	Հայրապետ	Սաֆար	Սինամ	Պետրոս	10	Սալմաստ	Մալիամ	12/4/19
177	Օհաննէս	Աբրահամ	Զարուհի	Գրիգոր	12	Թիմար	Նորովանք	8/2/19
178	Եղիազար	Օհաննէս	Վարդուհի	Մրզոյեան	12	Վան	Դարմանգեղ	9/12/18
179	Արշակ	Յովասափ	Նազլու	Սարգիսեան	13	Աղբակ	Սորատէր	13/1/19
180	Սարգիս[25]	Խաչան	Վարդուհի	Մանուկ	13	Վան	Կիրաշէն[26]	
181	Սարգիս	Յարութիւն	Անթառան	Ասլանեան	13	Վան	Կողպանց[27]	12/4/1919
182	Համբարձում	Մարտիրոս	Սրբօ	Մանուկ	13	Թիմար	Սօսրանց	8/2/1918
183	Ղազար	Մանուկ	Շողան	Եղազար	12	Գաւաշ[28]	Սորիկ	9/12/18
184	Աբրահամ	Խապօ	Նարկիզ	Թարխոյեան	12	Մամրտնի	Յարատ	11/12/19
185	Վարդան	Գազպար	Շողակաթ	Սարգիս	13	Աղբակ	Սորատէր	
186	Պաղտասար	Կարապետ	Անուշ	Ղարիպեան	11	Մոկս	Գոմանց[29]	30/12/18
187	Եղիազար	Խաչատուր	Խումար	Մանուկ	12	Գաւաշ	Նարեկ	16/2/19

[25] Այժմ Սիոն վրդ. Մանուկեան, եպիսկոպոս՝ Հիւսիսային Ամերիկա:

[26] Կիրաշէն.- Այս գիւղը կը գտնուի Վանայ լճի հարաւային եզերքը: Ծառերէ զուրկ, չոր գիւղ մըն է, ունի առատ ցորեն, ընտիր գարի եւ հացահատիկներու չափէ աւելի տեսակներ եւ շատ, ոչխար՝ քիչ, միւս կենդանիներ՝ բաւականաչափ: Բնակիչները արհեստաւորներ են, բրուտ, կը շինեն ամէն տեսակ կուժեր, սափորներ եւ տաշտեր: Վան վիլայէթի ամէնալաւ բրուտներն են կաւէ ամաններ եւ պաղ ջուր կը խմցնեն: Ունին եկեղեցի եւ դպրոց: 1908ին անձամբ գացի եւ տեսայ. բրուտի մոխիրները արտերուն տալէ վերջ դիզուած է գիւղին մէջն ալ: Շատութենէն:

[27] Կողբանց.- Այս գիւղը կը գտնուի Այգեստանէն 3 ժամ հեռու, Ս. Գրիգոր վանքին քով, արեւելք՝ լեռնափէշին: Ջուտ հայաբնակ է: Ետեւէն լեռը՝ բարձր, առջեւէն՝ քիչ տափարակ եւ կը հասնի մինչեւ Ս. Գրիգոր: Ունիո բարձր կող: Տեղացիներ փոխանակ ինչեն կող բարձր՝ կը ինչեն կողպանձր կամ Կողպանց:

[28] Գաւաշ.- Պատականց, այս գիւղի բնակիչք կը պարապին երկրագործութեամբ եւ խաշնարածութեամբ: Շալակով կ'երթան ջաղացք, ալիւր աղալէն վերջ իրենց իրաւունքը, պատերն ալ կ'ալեն եւ կ'առնեն եղեր:
Գաւաշ.- Նոր վիճակ Ռշտունեաց գաւառի: Ունի 59 գիւղեր, ընդհանուր բնակչութիւնը՝ 14,000, որոնցմէ 5000ը հայ, մահեմտականներ՝ 900: Իր անունը առած է հին եւ երեւելի գիւղէ մը: Աւերուած է 1914ին:

[29] Գոմանց.- Հայաբնակ գիւղ Մոկաց գաւառին մէջ, ունի Ս. Գէորգ եւ Ս. Նշան քարաշէն եկեղեցիներ:

188	Երուանդ	Սայեաթ	Սուսամբար	Մանասէր	13	Սալմաստ	Սաւրա	
189	Միսաք	Յարութիւն	Նուպար	Յարութիւնեան	10	Աղբակ	Աշկերտ[30]	1/12/18
190	Արամ	Զաքար	Ռեհան	Գէորգեան	9	Թիմար	Ատեռ	20/12/18
191	Աղասի	Մարգար	Խաթուն	Կարօ	8	Վան	Կուրուպաշ	
192	Հայրիկ	Պօղոս	Սօսուն	Պօղոսեան	10	Վան	Շատախ	
193	Անդրանիկ	Խաչատուր	Բաղօ	Խուտոյեան	10	Սարայ	Սացմանց	
194	Փոխան	Նիկողոս	Փասէ	Կարապետեան	10	Շատախ	Վանքիկ	
195	Մանուկ	Մկրտիչ	Նիկօ Նեկտար	Մկրտիչեան	12	Աղբակ	Վանք	12/2/19
196	Արամ	Գրիգոր	Նարկիզ	Պօղոս	10	Աղբակ	Պաշգալա	
197	Խաչատուր	Յակոբ	Զարուհի	Խաչատուր	10	Արճակ	Լիմ	18/12/18
198	Պետրոս	Պապիկ	Եղիսա	Ղազարեան	10	Նորտուզ	Աղսին	17/5/19
199	Սիմոն[31]	Ասլան	Մարիամ	Մարտիրոս	10	Աղբակ	Էրնկանի	15/10/18
200	Սիրաք	Եսայի	Շողեր	Յակոբ	7	Թիմար	Կիւսնենց	15/10/18
201	Աբրահամ	Սօսուն	Շուշան	Մարտիրոս	7	Մոկս	Խռէք	1/10/18
202	Ազատ	Տիգրան	Նուպար	Յարութիւն	8	Աղբակ	Հասպստան	
203	Սմբատ	Ազիզ	Թանկօ	Գրիգոր	8	Արճակ	Տաղվերան	9/10/18
204	Միհրան	Սարգիս	Մերճան	Սարգիս	8	Սպարկերտ	Սուզանց[32]	15/10/18

[30] Աշկերտ կամ Իշկերտ.- Այս գիւղը կը գտնուի Աղբակ Ս. Բարթուղիմէոս վանքի արեւելք-հիւսիսը, մէկ ժամ հեռաւորութեան վրայ, ձորի մը մէջ: Աքանչելի եկեղեցի մըն է, Ս. Բաթողիմէոսի աշակերտներէն մէկու մը անունով շինուած: Հայեր Աշկերտ կ'ըսեն, իսկ քիւրտեր՝ Յեշկերտ:

[31] Սիմոն օծեալ Հայրիկ վրդ., աւագ թարգման Ս. Աթոռին, ձեռն. 1930ին:

[32] Սուզանց.- Գիւղ, քրտերէն կը կոչուի Սիւզան: Աչքառու է այս գիւղի թէ՛ արական եւ թէ՛ իգական սեռ: Շատ քաղաքավարի եւ հայ արիւն ունեցող ցեղ մը, հաւատքի եւ հայրենասիրութեան բոյն, հիւրընկալ: Հիւրերուն ոտքը կը լուանան, կը կերակրեն թէ՛ քիւրտ եւ թէ՛ հայ ճամփորդներուն նեցուկ կ'ըլլան, մանաւանդ ձմեռ ժամանակ: Սպարկերտ երկու մասի կը բաժնուի՝ Վերին եւ Վարին, եւ որովհետեւ վերէն վար կ'իջնեն դէպի Սուզանց գիւղ, սուզիլ, խոր իջնել անուն տուած են: Ունի մեղրի փեթակներ ու մոլտիկ կոչուած ձմեռնային

205	Հայրօ	Գէորգ	Անուշ	Անուշաւան	7	Հայձոր	Առեղ	9/1/19
206	Ներսէս	Պետրոս	Սրբուհի	Տէր Յակոբ[33]	11	Թիմար	Քօղամիշ	
207	Գրիգոր	Յակոբ	Մարինա	Գրիգոր	11	Վան	Կենդանանց[34]	18/12/918
208	Օհաննէս	Համբարձում	Ալմաստ	Մարտիրոս	9	Թիմար	Մարմէտ	15/12/918
209	Եղիազար	Յովսէփ	Անգին	Եղօ	10	Սպարկերտ	Տվաղուս	18/12/918
210	Արամ	Պօղոս	Սօսուն	Պօղոս	8	Շատախ	Շատախ	
211	Արշակ	Սիմոն	Գոլէ	Սահակեան	12	Աղբակ	Կվերս	
212	Համր տղայ	Պետրոս		Կարապետ	12	Մոկս	Տղասպար[35]	15/12/18
213	Սեդրաք[36]	Կարապետ	Խոնէ	Խոստեղեան	8	Սպարկերտ	Սուզանց	18/12/18
214	Խոսրոֆ	Մանուկ			11	Շատախ	Փեսանդաշտ	
215	Խոսրոֆ	Եսայի	Անթառան	Դաւիթեան	13	Արճակ	Սեւան	
216	Ռուբէն	Ներսէս	Եղսօ	Արմենակ	12	Թիմար	Բայրակ	15/12/18
217	Մնացական	Համբարձում	Աստղիկ	Փանոս	12	Թիմար	Ամկուբերդ	18/12/18
218	Վարդան	Լեւոն	Խամաս	Բաղրեան	12	Թիմար	Շահգալտի	1/12/18
219	Պետրոս	Նշան		Պետրոս	10	Թիմար	Աւերակի[37]	

խնձորներ: Սուզանց գիւղ Մամրտոնքի հետ միշտ խնամիական կապով կապուած է. կու տան սիրայօժար, վասնզի մէկ երկիր միւսին յարմարութիւններով օժտուած է:

[33] Այժմ Զգօն վրդ., ձեռն. 1930ին:

[34] Կենդանանց.- Այս գիւղ Կենդանոնց անուն առած է իւր եկեղեցիէն: Հաւատքով տեսնուած է որ քաղաքացի եւ կամ գիւղացի հիւանդներ բերուած են հոս եւ եկեղեցին տանելով Ս. Աստուածածնի պատկերին առջեւ Աւետարան կարդացուած եւ ողջութեամբ տուն տարած են: Եկեղեցին կը կոչուի մինչեւ այսօր Կենդանանոց Ս. Աստուածածին, այսինքն կենդանացուց, կենդանութիւն տուաւ:

[35] Տղասպար կամ Դեղասպար.- Վանայ Շատախ գաւառին մէջ, սակաւաբնակ զուտ հայ գիւղ, ունի Ս. Յովհաննէս քարակերտ եկեղեցին:

[36] Կառավարութեան քով Սեդրաք Կարապետեան է, 11 տարեկան, թիւ 461 (անգլիերէնով ցանկ պատրիարքարանին):

[37] Աւերակի.- Վանէն 5 ժամ հեռու, Շահպաղի գիւղին ետեւ կը գտնուի, տափարակ դաշտագետին մը ունի, եկեղեցի մը՝ կոկիկ, նման էջմիածնի, հողաշէն եւ փայտածածկ: Զուտ հայաբնակ: Ամառ ժամանակին այնչափ կոյր մժղուկ կայ որ մարդիկ շղարշ քաշած երեսնուն կ'աշխատին: Եւ կը պատմեն թէ ժամանակին էշի քուռակ մժղուկներէն խեղդուած է, «աւերակ ըլլայ»՝ ըսուած է աւանակին եւ անուն

220	Ռուբէն	Խաչատուր	Ասլիկ	Մուրատ	10	Արճակ	Սեւան	18/12/18
221	Միհրան	Խաչատուր	Եղիսա		10	Թիմար	Դարմանգեղ	17/5/19
222	Տիգրան	Յարութիւն	Խօխէ	Մելքոնեան	10	Շատախ	Ծիծանց	20/12/18
223	Գուրգէն	Իգնօ	Նունօ	Վարդան	10	Թիմար	Ֆարուղ	
224	Սողոմոն	Օհաննէս	Ալմաստ	Թորոսեան	10	Կարճկան	Կարճկան	
225	Ազատ	Միսաք	Յուսիան	Յօխան	12	Արճակ	Արտամետ	18/12/18
226	Օհաննէս	Խաչատուր	Հայկանուշ		10	Վան	Լեսկ	1/12/18
227	Հայրիկ	Սարգիս	Ծովիկ	Օհաննէս	12	Արճակ	Սեւան[38]	
228	Ներսէս	Միհրան		Մարտիրոս	11	Թիմար	Աւերակի	18/12/18
229	Խալաթ	Սիմէոն	Կումաշ	Յարութիւն	10	Աղբակ	Էրնկանի	
230	Ղազար	Սիմոն	Մուշէ	Մարտիրոս	10	Աղբակ	Էրնկանի	19/5/19
231	Շահպազ	Մանուկ	Մարան	Շահպազեան	8	Վան	Լեսկ	20/12/1918
232	Անդրանիկ	Մարգար	Եղիսէ		8	Սալմաստ	Մալիամ	
233	Սիրաք	Վահան	Պայծառ	Յակոբեան	10	Թիմար	Շահգալտի	
234	Արտաշէս	Գէորգ	Խուռիկ	Խաչատուր	10	Արճակ	Խառակոնիս[39]	

մնացած է Աւերակ: Թիմար գաւառին կը վերաբերի: Ունէր 160 տուն բնակիչ, եկեղեցի՝ Ս. Ստեփանոս եւ Սարի Ս. Գէորգ վանք ուխտատեղի: Դպրոց կը յաճախէին 30-35 մանչ եւ 25 աղջիկ: Ընդհանրապէս միայն ձմեռ եղանակին մէջ դպրոց կ'ունենային:

[38] Սեւան.- Կովկաս լճի եզերքէն ժամանակին բնակիչներ եկած եւ շինած են այս գիւղը, եւ որպէսզի չմոռցուի՝ կոչած են Սեւան, որ այժմ կ'ըսուի Արճակու Սեւան՝ հասկցնելու համար:

[39] Կոնիս.- Մամրտոնք գաւառի արեւելեան ծայրի վրայ կը գտնուի: Գիւղի երկու կողմի լեռնաշղթան կոնքի ձեւ մը տուած է: Նախնիք ալ այդ անուն փառաւորած են Կոնիս ըսելով: Այս գիւղի եկեղեցին Ս. Սիոն անուն ունէր: Անոր երդումէն կը վախնան, եւ եթէ մէկը ուխտ ունենայ՝ չտայ, պատժուելէն կը վախենայ եւ ով որ այդ եկեղեցին գայ եւ ուխտ ընէ՝ կը հաւասարի Երուսաղէմին, կ'ըսեն: Միւլքի մէջ, այսինքն արտերուն վրայ, իւրաքանչիւր արտին դրուած կայ մէկ փարա ուխտ: Այդ փարաները հաւաքելով ուխտաւոր կը ղրկեն եղեր Երուսաղէմ, գիւղին կողմանէն: Վանէն 12 ժամ հեռու դէպի հարաւ: Ձուտ հայաբնակ է: 1909ին գացի եւ եկեղեցւոյն երկրպագեցի ու մտայ ծաղկալից գերեզմանոց եւ հոգուոց կարդացի ու անցայ: Եկեղեցուոյ չորս կողմէն կը բխին փոքր առուակներ. պտղալից ու ծառազարդ է:

235	Վարդգէս	Բարսեղ	Յուստո	Յակոբ	8	Թիմար	Խաւենց[40]	14/4/1919
236	Թորոս	Օհաննէս	Տիլպար		9	Վան	Ֆարուղ	20/12/1918
237	Ռազմիկ	Սօսօն	Շուշան	Մարտիրոս	9	Մոկս	Խռէք	
238	Աւետիս	Մարտիրոս	Ղողօ	Ստեփան	10	Աղբակ	Հասպստան	
239	Մանուկ	Դաւիթ	Քելմօ	Միրզոյեան	10	Արճակ	Խառակոնիս	10/6/1919
240	Վարդան	Աւետիս	Սալբի	Խաչիկ	10	Աղբակ	Վանք[41]	20/12/1918
241	Մկրտիչ	Կարապետ	Հռէփ	Ճիզմէջեան	14	Կարին	Կարին[42]	1/12/1919
242	Խաչիկ	Պետրոս	Եղիսաբէթ	Մունճեան	14	Պուրսա	Չալղարա	
243	Կարապետ	Սերովբ	Պայծառ	Պօյաճեան	16	Պուրսա	Ասարջուղ	
244	Կարապետ	Մկրտիչ	Հայկանուշ	Աբանեան	16	Պուրսա	Մեծ Նոր Գիւղ	29/3/1919
245	Գէորգ	Օհաննէս	Մարիամ	Մանուկ	14	Խիզան	Պասց	5/12/1919
246	Մանուէլ	Յարութիւն	Թամամ	Թարաբլուսեան	11	Տէօրթ Եոլ	Չորք Մարզպան	8/5/1919
247	Մանուկ	Համբարձում	Խումար	Շերենց	16	Բարւոր	Ոջիմ (Ոզմի՞- Ա.Տ.)	1/12/1918
248	Եղիազար	Խաչատուր	Խումար	Մարաթ	15	Գաւաշ	Փայխներ[43]	15/12/1918
249	Հայկազ	անտեղեակ		Վեհապետեան	10		Նեսիպին	9/12/1918
250	Սերովբ	Տիգրան	Քերիմէ	Տիգրանեան	12	Սղերդ	Սղերդ	11/12/1918

[40] Խաւենց.- Ալիւր մեծաշէն գիւղին ետեւ փոքրիկ գիւղ մըն է, որ կը կարծես թէ պիտի գահավիժի, այսինքն մարդիկ հաւ ըլլալու են որ վստահին այստեղի բնակութեան: Բնակիչք հայ են 20 տունի մը չափ: Զայն կոչած են Խաւենց, փոխանակ Հաւենցի: Վանէն 6-7 ժամ հեռու է:

[41] Ս. Բարթուղիմէոս:

[42] Կարին.- Փափաքն էր հայուն տեսնել Կարին նստած հայ իշխան եւ այդ նպատակաւ իսկ կ'աղօթէր գիշեր եւ ցերեկ: Հասաւ ժամանակ փոքրիկ յոյս մը ծագեցաւ, բայց բախտազուրկ հայը դարձեալ ողբաց, բոլորովին քշուելով իր սիրած հայրենիքէն որուն համար հաւատարիմ կապուած կը մնար: Եւ ահա փշրուանք. Պաքուպա, Նահր էլ Օմար հասնելէն վերջ հասանք մինչեւ Պաղեստին, Երուսաղէմ:

[43] Փայխներ.- Այս գիւղը չափազանց շատ անասուններու ունի եւ բոլորն ալ տներուն մէջ կ'ապրեցնեն, իրենց քով, անոր համար գիւղը կոչուած է Փայխներ: Փայախ ախոռ ըսել է, փայխներ՝ ախոռներ:

251	Ղազարոս			Տիշչէքէնեան	13	Խարբերդ	Պեհեսնի	10/2/1919
252	Ստեփան			Էնթէպեան	11	Տիգրանակերտ	Դմնի	19/1/1919
253	Յովսէփ			Օհանէսեան	14	Սղերդ	Սղերդ	
254	Գէորգ	Տիգրան	Աղաւնի	Խասրճեան	14	Կարին	Կարին	2/2/1919
255	Սիսակ	Արսէն	Ագապի	Աւետիքեան	18	Կարին	Կարին	
256	Գրիգոր	Վարդան	Մարիամ	Կաթրճեան	12	Ուրֆա	Ուրֆա	2/12/1918
257	Միսաք	Մինաս	Փերուզ	Մինսաեան	10	Սղերդ	Սղերդ	
258	Արմայիս	Մկրտիչ	Հանըմ	Պատիկեան	18	Կարին	Կարին	30/1/1919
259	Աբգար	Յարութիւն	Մարիամ	Չօլաքեան	16	Սեբաստիա	Սեբաստիա	19/5/1919
260	Օհաննէս	Գէովրգ	Ովսաննա	Քիւփէլեան	16	Զէյթուն	Զէյթուն	15/12/1918
261	Արսէն	Մկրտիչ	Անսէ	Քյօշեան	9	Պարսկաստան	Ուրմիա	20/12/1918
262	Մանուէլ			Թարաբլուսեան	12	Տէօրթ Եոլ	Տէօրթ Եոլ[44]	28/4/1918
263	Եսաւ	Այվազ	Մարթա	Այվազեան	14	Սղերդ	Սղերդ Ջզիրէ	21/12/1918
264	Գեղամ	Մեսրոպ	Փեփրոն	Կօպալեան	13	Կարին	Ձիթագիւղ	
265	Միսաք			Պահարեան	14	Սղերդ	Տիէր	
266	Աբրահամ			Իշխանեան	10	Սղերդ	Սղերդ	19/1/1919
267	Գրիգոր	Պետրոս	Վարդուհի	Տէրտէրեան	15	Ատանա	Էնթէլ	12/4/1919
268	Գրիգոր	Յակոբ	Սրբուհի	Խանճեան	15	Պուրսա	Մեծ Նոր Գիւղ	17/5/1919
269	Թորգոմ	Տիգրան	Թումա	Պարուշեան	17	Տիգրանակերտ		12/12/1918
270	Վահէ	Աւետիս	Համասփիւռ	Աւետիսեան	16	Կարին	Կարին	1/3/1919
271	Աղաւարտ	Գրիգոր		Ասլանեան	12	Վան	Վան	2/2/1919
272	Դանիէլ	Խաչատուր	Լուսիկ	Կարապետ	13	Թիմար	Լեսկ	5/12/1918

[44] Տէօրթ Եոլ.- Այս գիւղ, Տէօրթ Եոլ կամ Չիւրք Մազման կը կոչուի: Հիմնադիրները եղած են չորս իշխաններ եւ անոնց անունով ալ կը կոչուին չիւրք մազման, 4 իշխան: Իսկ թրքերէն անուն՝ Տէօրթ Եոլ չորս ճամփայի վերածած կը կոչեն չուզելով յիշատակել այն չորս հիմնադիր իշխանները: Բուն անուն չուրք մազման է:

273	Զիրօ[45]	Միսաք	Սինամ	Մանուկ	12	Արճակ	Տաղվերան	21/12/1918	
274	Օհաննէս	Կարապետ	Մարիամ	Աւալտաս	12	Զէյթուն	Զէյթուն	5/12/18	
275	Եփրէմ	Սարգիս	Ալմաստ	Մուշեղեան	10	Ուրմի	Ուրմի		
276	Միրաք	Նշան	Խուռօ	Միրաք	10	Թիմար	Աւերակի	20/12/18	
277	Տիգրան	Օհաննէս	Մարգրիտ	Յակոբ	11	Թիմար	Քոչանի[46]		
278	Վարդան	Յովսէփ	Ոսկօ	Վարդան	10	Մոկք	Կճաւ		
279	Գիլամիր	Եսայի	Շողեր	Յակոբեան	10	Թիմար	Կիւսննենց	21/2/18	
280	Համբարձում	Խաչատուր	Նարկիզ	Աւետիս	10	Սպարկերտ	Արղանդ	21/12/18	
281	Սահակ	Օհաննէս	Ալմաստ	Թորոսեան	10	Կարճկան	Կանչարս		
282	Մնացական	Գէորգ	Խուդիկ	Յարութիւն	10	Թիմար	Աւերակի	9/12/18	
283	Ֆարամազդ	Աւետիս	Սիսէ	Դաւիթեան	11	Աղբակ	Բազ[47]	5/12/18	
284	Օգսէն	Մկրտիչ	Ալմաստ	Մարգար/Ֆրանկիւլեան	12	Արճակ	Դարմանգեղ[48]	20/12/18	

[45] Եզիտի էր, Սինճարի շէխը եկաւ տարաւ Նազատա, Պաղտատի առաջնորդարանի եւ անգլիացոց հրամանաւ:

[46] Քէօչանի.- Քոչանի գիւղ, կը պատկանի Լիմ անապատի թեմին: Երկար, տափարակ եւ բարեբեր, ամէն տունի արտերու մեծութիւնը չափէ աւելի է: Ամէն տարի տարբեր գետիններ կը ցանեն: Լիմ անապատն ալ ձրի կը քաղեն, կը ցանեն, կը մաքրեն, կը կրեն ամէն տարի: Վանքին արտերը օգտագործելով յառաջացած 'պարտքեր'ուն համար Վանքի շէնութեան եւ պայծառութեան համար ամէն ծերունի անգամ իւր ձեռքին կոճանին կարողութիւնով պէտք է օգնէ: Յիշատակութիւն անխախտ պահելուն համար Կոճան կամ քոչանի անունը հաստատած են գիւղին վրայ: 1909 Դեկտեմբեր 18ին, գիշեր մը Քոչանի Տէր Յակոբին տուն գիշերեցի:

[47] Բազ.- Այս գիւղը շինուած է բարձր տեղ մը, տափարակ լեռան մը փէշին: Թռչունի ձեւ ունի եւ ճամփորդներ քիչ կրնան հանդիպիլ: Բազ անուն տուած են ըսելով՝ «հեռու է, բազէ թռչուն է, ձեռքերնիս չի հասնիր»: Աղբակ գաւառին մէջն է, Վան:

[48] Դարմանգեղ.- Վանի արեւելեան կողմը, գեղեցիկ դիրքով գիւղ մըն է: Գարնան անուշ եղանակին օդափոխութեան կ'ելնեն շատ մը եւրոպացիներ, որոնք կը գտնուին Վանի մէջ, մանաւանդ՝ կաթոլիկներ, որոնք վրաններ հաստատելով թէ՛ կը բնակին եւ թէ՛ պատարագ կը մատուցանեն: Ծաղկաւէտ գետիններ ունի, ճերմակ ծաղիկներով լեցուն, որոնցմէ շատ մը փունջեր կը պատրաստուին: Ծառերուն վրայ կան շինուած կաչաղակ (անծիլ) թռչուններու բոյները եւ անոնց շարքին ուխտաւորաց փոքրիկներուն օրրանները: Օդը անուշ, ջուրը համով, դիրքը լեռնային եւ անաղարտ է: Կու գային Ամերիկայէն եւս: 1917-18 դարմանգեղցիները 20 կիներ որպէս նպաստ կը

285	Անուշաան	Տէր Վարդան	Մարիամ	Մարգարեան	10	Թիմար	Ալիւր	
286	Գուրգէն	Տիոս	Վարդանուշ	Ախիճանեան	11	Վան	Վան	12/4/19
287	Վարդան	Մնօ	Խուռօ	Մնացական	10	Թիմար	Աւերակի	
288	Վարդան	Աւետիս	Նանօ	Մկրտիչ	13	Վան	Լեսկ	
289	Գրիգոր	Մարտիրոս	Սրմա	Կարապետ	12	Թիմար	Ճանիկ[49]	21/12/18
290	Արամ	Գրիգոր	Աղաւնի	Օհաննէս	12	Վան	Շուշանց	
291	Նշան	Միհրան	Անթառան	Բարսեղ	12	Արճակ	Տաղվերան[50]	
292	Եղիազար	Օհաննէս	Մանուշակ	Բարսեղ	12	Թիմար	Մարմէտ	
293	Հմայեակ	Բարսեղ		Օհաննէսեան	12	Արճակ	Մամրտոնք	
294	Յովսէփ	Մելքոն		Փոխանեան	12	Վան	Տօնի	
295	Վարդան	Բարսեղ	Փերոզ	Մինասեան	12	Հայձոր	Առեղ	30/4/19
296	Զօհրապ	Փանոս	Զարուհի	Ղազարեան	12	Արճակ	Տաղվերան	25/12/18
297	Մարութ	Սիմոն	Սինամ	Աւետիս	12	Արճակ	Տաղվերան	
298	Արսէն	Զաքար	Վարսենիկ	Ղազարեան	9	Թիմար	Շահգալտի[51]	15/12/18
299	Սերովբ	Մամբրէ	Լուսիկ	Պաղտասար	12	Պիթլիս	Պիթլիս	21/12/18

ստանային Ռելիֆէն բուրդ, իմ ձեռքով: Գլուխն էր Աղաբէկ անուն հայ մը: Մեծ պատերազմի աւերումէն գիւղը տակնուվրայ եղած էր: Օդը հիւանդ բժշկելուն համար, առատ հաց եւ խոտ տալուն համար անուն առած է:

[49] Ճանիկ.- Այս գիւղ Թիմարին ամէնէն բանուկ գիւղն է, ուր միւտիր (գաւառապետ) կը նստի, շատ նշանաւոր տուներ չունի, առուակ մի կ'անցնի մէջէն: Նշանաւոր է Ճանկայ աղի աղբիւրը, որ գրեթէ Վանի բոլոր ժողովուրդին աղ կը մատակարարէ: Նախ ջուրը ածուներու մէջ կ'առնեն, ապա մէջը անուշ ջուր ձգելով կը սառի եւ աղ կ'ըլլայ: Վան քաղաքէն մէկ օր հեռու է: Աղի առուին վրայ գտնուողները ձրի աղջուր կը գործածեն:

[50] Տաղվերան.- Լեռան վրայ շինուելուն համար ըսուած է: Ջրերէն աւերակ լեռ է: Կը յոգնին քալելով ճամփորդները ու կ'ասեն Վերանլեռ:

[51] Շահգըլտի.- Պարսից շահ երբոր Վան քաղաքի վրայ եկած է պատերազմելու, նախ հանդիպած է այս գիւղին եւ թիւրքերէն կը կոչուի Շահ-Գըլտի. Շահն եկաւ Վան: Թիմար գաւառի զուտ հայաշատ գիւղ մըն է: Ուրիշ բացատրութիւն մըն ալ կայ՝ առատ շողգամ կ'արտադրէ: Հիմնադրին առաջին պտուղ ըլլալով շահաբեր՝ ըսած շահ եղաւ:

300	Բենիամին	Թորոս	Նունօ	Տէր Օհաննէս	1	Թիմար	Մարմէտ	18/12/21
301	Սերովը[52]	Յովհաննէս	Միրճան	Համբարձումեան	12	Կարճկան	Կարճկան	25/12/18
302	Սարգիս	Եղիազար	Մարիամ	Մուրատ	11	Թիմար	Աննավանք[53]	
303	Գուրգէն	Խաչատուր	Ասլիկ	Մուրատ	12	Արճակ	Սհան	21/12/18
304	Արսէն	Բարսեղ	Լուսիկ	Գրիգորեան	12	Արճակ	Ֆարուղ	28/12/18
305	Ռուբէն	Իգնօ	Նունուֆար	Վարդան	12	Արճակ	Ֆարուղ	
306	Յարութիւն	Յակոբ	Ալմաստ	Սարգիսեան	12	Թիմար	Ալիւր	
307	Կարապետ	Աբրահամ	Ոսկօ	Մարտիրոս	12	Թիմար	Մարմէտ[54]	
308	Անտոն	Ղուկաս	Հռէփ	Կարապետ	12	Թիմար	Մարմէտ	
309	Սարգիս	Սահակ	Մարգրիտ	Սարգիս	12	Շատախ	Հարգոմ	10/7/19
310	Ազատ	Պաղտասար	Խամէ	Յարութիւն	12	Խոշապ	Կասր	25/7/19
311	Արշակ	Կարապետ	Ռեհան	Մուրատ	12	Կարճկան	Ձախող	
312	Տիգրան	Մկրտիչ	Աղաւնի	Մանուկեան	12	Թիմար	Աւերակի	20/7/19
313	Մնացական	Յակոբ	Նարկիզ	Մարտիրոս	11	Աղբակ	Վանք	6/8/19
314	Գաբրէիլ	Սարգիս	Կուտրաթ	Մարտիրոս	9	Ուրֆա	Կարմուջ	
315	Օհաննէս	Սարգիս	Գոլէ	Թուխիկ	10	Մամրտոնք	Կոնիս	1/5/19
316	Արփիար[55]	Օհաննէս	Տիլպար	Մանուկ	11	Ծվան	Ծուստան	18/12/18

[52] Այժմ ամուսնացած է Երուսաղէմ, որբուհի Վարսենիկին հետ:

[53] Աննավանք կամ Ամնավանք.- Մարմէտ գետի վրայ, Կտուց անապատը շատ խոշոր պարտէզ մը ունի: Հաւանական կը թուի թէ Աննա անունով բարերարէ մնացած ըլլայ, որ վանքին ուխտ ըրած է, ատով կոչուած Աննավանք: 3-4 ժամ հեռու է Վան քաղաքէն: Ամնաշատ եւ Ծակտուր գիւղերու մէջտեղ է, շուրջ 200 անձ կը բնակէր հոն: Ունէին Ս. Աստուածածին անունով փայտաշէն եկեղեցի մը:

[54] Մարմէտ.- Համանուն գետին վրայ շինուած հայ գիւղ մըն է: Բնակիչները կաւէ ամաններ կը շինեն, բրուտներ են, նաեւ՝ երկրագործ: Նշանաւոր էր իր գետին ձուկով, որ Վասպուրականի ժողովրդին եւ մինչեւ իսկ Թուրքիոյ նահանգներուն ձուկ կու տայ: Ձուկերը Մարտ ամիսէն կը սկսին Վանի ծովէն քաշուիլ դէպի գետ միլիարներով: Ապրիլ-Մայիս-Յունիս ամիսներուն նորէն դէպի ծով կը դառնան: Այն ժամանակ անոնց առջեւը կը բռնուի եւ բոլորը թակարդ կ'իյնան: 100 հատը կը ծախուի մէկուկէս ղրուշի:

[55] Այժմ Սերովբ վրդ., ձեռն. 1930ին:

317	Արշակ	Վարդան	Լուսիկ		11			4/1/19
318	Մայիլ	Մկրտիչ	Պայծառ	Յովհաննէս	12	Թիմար	Ատիգոզալ[56]	25/12/18
319	Սերովբ	Ատոմ	Սրբուհի	Ատոմեան	12	Արճակ	Զարանց	28/12/18
320	Ազատ	Յարութիուն	Մարինա	Օհաննէս	10	Արճակ	Կզլճա	26/6/19
321	Բեսար[57]	Մանուկ	Ոսկօ	Կարապետ	11	Մոկս	Գոմանց	5/3/19
322	Արմենակ	Սիմոն	Զարուհի	Պօղոսեան	9	Թիմար	Աւերակի	
323	Իսրայէլ	Դաւիթ	Շմշատ	Ներսէսեան	10	Մոկս	Կարճկանց	15/12/18
324	Ազատ	Գէորգ	Սաթենիկ	Արշակեան	8	Սալմաստ	Մալիամ	
325	Հմայեակ	Աբրահամ	Մարօ	Մարտիրոս	8	Վան	Տօնի[58]	1/12/18
326	Սիրաք	Պետրոս	Չինար	Խլղաթ	12	Աղբակ	Էրնկանի	
327	Գազպար	Եղիազար	Ալմաստ	Օհաննէս	9	Թիմար	Պախեչիկ	
328	Յովնան	Գէորգ	Տալօ	Մելքոնեան	10	Թիմար	Բայրակ	26/5/19
329	Կարապետ	Խուտօ	Մարիամ	Կարապետ	10	Սալմաստ	Հաւթուան	19/1/19
330	Ղազար	Խուտօ	Մարիամ	Կարապետ	6	Սալմաստ	Հաւթուան	
331	Խաչատուր	Յարութիւն	Ռեհան	Յարութիւնեան	12	Կարճկան	Փրխուս	30/12/18
332	Հայրիկ	Օհաննէս	Նունօ	Սարգիս	12	Վան	Ծուստան[59]	
333	Սամուէլ	Մանուկ	Օղիկ	Յակոբ	12	Վան	Ծուստան	28/12/18

[56] Ատիգոզալ.- Այս գիւղը Թիմարին կը վերաբերի: Գիւղացիք լաւ եւ բարի սովորութիւններ ունին եւ հիւրասէր են, աղքատաց ողորմութիւն անպակաս կ'ընեն: Անոր համար՝ Ատի-գոզալ ըսուած է մուրացիկ թրքուհիներէն եւ խեղճերէն:

[57] Հաւանաբար՝ Բաղդասար (Ա.Տ.):

[58] Տօնի.- Գիւղը Վարագայ վանքի ետեւի կողմը շինուած է, հայաբնակ է, ունի երեք տուն ասորի, որոնց մկրտութիւն-պսակ-թաղումը կը կատարէ Վարագայ վանքը: Եկեղեցի չունին: 3 ժամ հեռու է Այգեստանէն:

[59] Ծուստան.- Վան քաղաքէն, Այգեստանէ 2,5 ժամ հեռաւորութեան վրայ, կողքի մը վրայ շինուած է, Շամիրամի առուն զայն երկու թաղի բաժնած է. վերին եւ վարին թաղեր: Վերը՝ հայոց թաղն է, եւ վարը՝ թուրքի թաղ: Հայոց թաղը ջուրէն զուրկ է, իսկ թուրքի թաղը առատ ջուր ունի: Ջուստան կոչուած է, այսինքն ձմեռուան պէս օդ ունի, ծովին եւ ջուրին շնորհիւ: Ջուս բուն քրտերէն է, որ հայացուած եւ Ծուստան դարձած է: Ճիշտ կը նայի ծովին վրայ: Մէկ ժամ հեռաւորութեամբ:

334	Սերովը	Դաւիթ	Լուսիկ	Բարսեղ	12	Թիմար	Աննավանք	30/12/18
335	Միհրան	Գրիգոր	Եալտուղ	Դաւիթ	12	Թիմար	Ամկուբերդ	18/12/18
336	Կիրակոս	Համազասպ	Երանուհի	Կիրակոս	12	Թիմար	Շահապաղի	30/12/18
337	Յովակիմ	Միհրան	Մարգրիտ	Մկօ	12	Թիմար	Մարմէտ	28/12/18
338	Գրիգոր	Մինաս	Նուպար	Պաղտասար	12	Թիմար	Դարմանգեղ	30/12/18
339	Դաւիթ[60]	Նաշիկ	Փերուզ	Դաւիթեան	12	Թիմար	Ալիւր[61]	2/1/19
340	Խաչիկ	Յովասափ	Նազլու	Սարգիս	12	Աղբակ	Սորատէր	30/12/18
341	Բարսեղ	Պետրոս	Գայիանէ	Բարսեղեան	12	Թիմար	Ալիւր	28/12/19
342	Վարդան	Յովակիմ	Մարգրիտ	Յակոբ	12	Վան	Շուշանց	30/12/19
343	Ստեփան	Թադէոս	Էօրտէ	Մինաս	12	Արճակ	Զարանց	26/3/19
344	Աբրահամ	Յակոբ	Թանկօ	Ղազար	12	Սպարկերտ	Ներքին Հիւրուք	30/12/18
345	Սերովը	Յարութիւն	Նազլու	Մինաս	12	Արճակ	Զարանց	13/1/19
346	Սարգիս	Սահակ	Խաթուն	Յարութիւն	12	Սալմաստ	Բայաջուկ	30/12/18
347	Կարապետ	Մկրտիչ	Մարիամ	Օհաննէս	12	Թիմար	Մարմէտ	
348	Մկրտիչ	Սիմէոն	Հռէփ	Յակոբ	13	Նորտուզ	Կողան	28/12/18
349	Պետրոս	Օհաննէս	Մարգրիտ	Մարտիրոս	14	Շատախ	Ծիծանց[62]	17/5/19
350	Գարեգին	Գրիգոր	Ալտուղ	Խլօ	13	Շատախ	Գոմեր[63]	

[60] Վրդ., Անթիլիասի միաբան, կարգաթող:

[61] Ալիւր.- Թիմարի ամէնամեծ գիւղն է: Իր հացի առատութիւնը անուանի է: Նոյնպէս գինիի շատութիւնը: Ժողովուրդը ամբողջ ձմեռ գինի կը խմէ ջուրին տեղ: Քովնտի, բլուրի մը վրայ, կայ Քոչախ Պանցրիկ պարան Ս. Գէորգ, այսինքն՝ կտրիճ, ուր կտրիճ մը երեք-քառորդ ժամէն հազիւ կ'ելնէ: Դող եւ տաքութիւն ունեցողներ մէջ կուժ մը ջուրով վեր կ'ելնեն ու հոն կը լողանան եւ վար կ'իջնեն եւ ցաւը անդարձ յաւիտեան կը կտրի: Հացի առատութենէն Ալիւր անուն տրուած է:

[62] Ծիծանց.- Շատախի իսկապէս սիրուած գիւղն է, ես ալ սիրեցի շատ: Մակու գաւառին կից, 2 ժամ հեռու, երբոր երկու լեռան մէջէն կ'անցնիս՝ կը տխրիս մինչեւ վերջ եւ երբոր գիւղը կը տեսնես՝ կը խնդաս եւ գիւղն ալ կը խնդայ: Ծիծաղ կոչուած է: Ծիծանց տեղական լեզուով: Նոյն կը վկայեմ իմ տեսածովս 1915ին:

[63] Գոմեր.- Շատախի շրջանին մէջ, հայաբնակ գիւղ, միքանի քիւրտ տուներով: Նոյնանուն գիւղ մը կայ Մոկսի մէջ:

351	Ենովք	Յովնան	Լուսիկ	Գրիգոր	14	Շատախ	Սեւտիկին	
352	Պետրոս	Աւետիս	Նուպար	Մանուկեան	13	Շատախ	Կայնամիրան	
353	Թովմաս	Գօրօզ	Զարդար	Բարսեղ	13	Մամրտոնք[64]	Ապարանք[65]	
354	Միքայէլ	Ենովք	Քիշմիշ	Պօղոս	13	Նորտուզ	Փիրկարիպ	
355	Ղազար	Մկրտիչ	Աննա	Ղազար	14	Սալմաստ	Սաւրա	3/1/19
356	Թովմաս	Պատուր	Սրբուհի	Աւետիս	12	Արճակ	Խառակոնիս	
357	Ներսէս	Մովսէս	Թագուհի	Ներսէս	12	Աղբակ	Սորատէր	
358	Խերօ	Հայրապետ	Եղիսա	Միրզայեան	13	Թիմար	Դարմանգեղ	10/1/18
359	Ասլան	Խաչատուր	Եղիսա	Խաչատուր	13	Թիմար	Դարմանգեղ	15/12/19
360	Նշան	Օհաննէս	Մարգրիտ	Մարտիրոս	10	Շատախ	Ծիծանց	30/1/18
361	Ազիզ	Յակոբ	Տիլպար	Ըթոյեան	13	Կոտոլ[66]	Կոտոլ	17/5/19
362	Վարդան	Ղազար	Փերուզ	Տ. Եղիազար	13	Շատախ	Կաղբի[67]	
363	Վարդան	Աստուր	Եղիսա	Մալխասեան	13	Խոշապ	Կասր	17/15/19
364	Զաքար	Մատթէոս	Եւա	Վարդան	13	Մոկս	Պոլենց	17/5/19
365	Շահէն	Գրիգոր	Աղութ	Միքայէլ	13	Արճակ	Կզլճա	
366	Բենիամին	Պետրոս	Մարիամ	Շահէն	14	Արճակ	Ըռկաւա	

[64] Մամրտանք.- Բուն՝ Մաղմտանք: Եղած է հին ատեն թշնամիներու ձեռք: Քիւրտերէն ըսուած է Նըմրտան, այսինքն հոն ապրողը չի մեռնիր, չ'արժեր մեռնիլ. ապրիլ եւ միշտ ապրիլ: Վերջը, քիւրտերը Մաղմտանքը փոխած են Նըմըրնաժի, այսինքն՝ ժամանակ այնպէս ըրած է որ մարդ ոչ կ'ապրի ոչ ալ կը մեռնի: Կէս կեանք, այն ալ ժողովրդի հալածանքին հետեւանքով:

[65] Ապարանք.- Մամրտանք (հին Մոկք) գաւառի այժմ աթոռանիստ մեծ սուրբն է: Հոս կայ Ապարանից Ս. Խաչը, զոր տեղացիները կը կոչեն Թագաւոր Ս. Խաչ:

[66] Կոտոլ.- Պարսկաստանի եւ Վասպուրականի սահմանագլուխի արեւելքին երկու լեռնաշղթաներ իրար հաւասար կը բարձրանան եւ տեղ-տեղ կանանց կոտիկի ձեւ կ'առնէ լեռը: Անոնց մէջտեղէն կ'անցնի մեծ գետ մը, որուն Կոտոլ անունը կու տան: Այդ անունը մնացած է մինչեւ այսօր: Մենք՝ փախստական կին ու երախաներով երկու օր անընդհատ քալելով հոն հասանք, 1918ին:

[67] Կաղբի.- Քիւրտերուն լեզուով կը հնչուի կաղ – ոտք: Անշուշտ նշանաւոր դէպքի մը հետեւանքով յիշուած է: Ինչպէս որ կը յիշուի նաեւ Լենք-Թիմուր, կաղ-Թիմուր:

367	Համազասպ	Արշակ	Մարիամ	Օհաննէս	13	Թիմար	Ալիւր	
368	Գիրգոր	Մարգար	Ջօղան	Գրիգորեան	13	Վան	Ոսկիբակ[68]	
369	Ռափայէլ	Տիգրան	Նուպար	Գրիգորեան	13	Աղբակ	Հասպստան	
370	Պետրոս	Խաչատուր	Մարիամ	Ասատուր	13	Հայձոր	Քերծ[69]	
371	Պօղոս	Յակոբ	Ալթուն	Սիմէոն	12	Թիմար	Ճանիկ	
372	Հայրիկ	Մարգար	Ջօղան	Գրիգոր	11	Վան	Ոսկիբակ	
373	Խաչիկ	Մելքոն	Նարկիզ	Սմբատ	9	Աղբակ	Զակաւ	
374	Զաւէն	Պօղոս	Աղասի	Պօղոսեան	9	Արճակ	Սեւան	
375	Գէորգ	Մեսրոպ	Նոյեմ	Սարգիս	9	Աղբակ	Պաշգալա	20/12/18
376	Դանիէլ	Նշան	Ենկօ	Մարտիրոս	9	Թիմար	Տռնաշէն	26/5/19
377	Ղեւոնդ	Օհաննէս	Շամամ	Համօ	9	Թիմար	Ճանիկ	
378	Սարգիս	Մելքոն	Նարկիզ	Սմբատ	9	Աղբակ	Զակաւ	
379	Աբգար	Պաղտասար	Մարիամ	Նշան	12	Նորտուզ	Ապաս	
380	Մկրտիչ	Պետրոս	Նուպար	Մարգար	12	Արճակ	Ազատէն	17/5/19
381	Վահան	Ղազար		Խաչատուր	10	Աղբակ	Վանք	
382	Համբարձում	Կարապետ	Թանկօ	Մինասեան	14	Խիզան	Նամ	18/1/19
383	Խալաթ[70]	Մարգար	Եղսօ	Եղիազար	14	Նորտուզ	Աղսին	2/1/19
384	Մեսրոպ	Պաղտասար	Սոսուն	Յակոբ	14	Նորտուզ	Մալկաւա	17/5/19
385	Մարտիրոս	Մելքոն	Փերոզ	Մարտիրոբս	13	Շատախ	Կահետ	10/1/19
386	Մուշեղ	Մարտիրոս	Կիւլիզար	Մարտիրոս	13	Թիմար	Ալիւր	9/1/19
387	Միսաք	Աւետիս	Եղսօ	Միրզայեան	13	Վան	Դարմանգեղ	10/1/19

[68] Ոսկի Բակ.- Այս գիւղին բնակիչները աշխատասէր են կին թէ տղամարդ: Գետինն ալ շատ բարեբեր է, օդը անուշ, ջուրը՝ բաւարար, որով նախնիք կոչած են Ոսկի Բակ, այսինքն ոսկիի հանք:

[69] Քերծ.- Գիւղացիներ շատ մը հին բառեր կը գործածեն եղեր գրաբար: Քերծ՝ քոյրերու անունով գիւղը դեռ կ'ապրի Հայկայ Ձորին մէջ: Այսինքն երկու քոյրեր եղեր են, աղքատախնամ, բարի եւ միշտ հոգեւորներու նման այցելութիւններ կատարած են եւ եղած են ողորմած:

[70] Կախեց ինքզինք:

388	Ռափայէլ[71]	Նահապետ	Թանկօ	Աւագեան	12	Խիզան	Խակեւ	
389	Հայրիկ	Սամուէլ	Մաքրօ	Տէր Յովհաննէս	13	Թիմար	Բայրակ	9/1/19
390	Արմենակ[72]	Օհաննէս	Մարիամ	Կարապետ	10	Աղբակ	Վանք[73]	
391	Վարդան	Գաբրիէլ	Գիւլիզար	Աւետիսեան	11	Թիմար	Ատիգոզալ	10/1/19
392	Միհրան	Գոլան	Ոսկօ	Պաղտասար	12	Նորտուզ	Աղսին	
393	Յովսէփ	Ստեփան	Նազլու	Յովսէփ	12	Սալմաստ	Մալհամ	3/1/19
394	Շաւարշ	Մնացական	Մարինա	Պետրոս	12	Վան	Վան	10/1/19
395	Յարութիւն	Խաչատուր	Թրուանտա	Յակոբեան	14	Ատանա	Հաճըն	20/1/19
396	Նիկողոս	Գէորգ	Եղիսա	Եղիազարեան	14	Նորտուզ	Աղսին	
397	Վարդան	Մուրատ	Ասմար	Վարդանեան	14	Շատախ	Կաճեր	17/5/19
398	Արամ	Գրիգոր	Զարուհի	Մուրատ	14	Խիզան	Խարխոտ	
399	Ներսէս	Նշան	Մարիամ	Բարսեղ	14	Հայձոր	Արատենց	13/1/19
400	Գարեգին	Յարութիւն	Ալմաստ	Յակոբ	14	Արճակ	Սեւան	
401	Աղաւարտ	Ոսկեան	Իսկուհի	Կակոսեան	14	Հայոց Ձոր	Կիմ	18/1/19
402	Ենովք	Դաւիթ	Արմաղան	Յակոբ	13	Վան	Դարմանգեղ	3/1/19
403	Ոսկեան	Կիրակոս	Վարդեր	Մանուկ	14	Թիմար	Բայրակ	25/12/18
404	Եղիազար	Սեդրաք	Սարա	Մանուկ	13	Թիմար	Աւերակի	
405	Բագարատ	Սեդրաք	Սարա	Մանուկ	11	Թիմար	Աւերակի	
406	Խաչիկ	Աւետիս	Մաքրօ	Խաչիկ	12	Գաւաշ	Պատակոնց	14/1/19

[71] Երուսաղէմ, Ս. Յակոբ տպարան կ'աշխատի: Այժմ քահանայ Լարնաքայի, Կիպրոս: Ձեռնադրուած 1951ին:

[72] Ս. Յակոբ կը բնակի:

[73] Վանք.- Աղբակ: Ռաֆֆիի վանքն է, որ գրած է: Բլուրի մը վրայ, Ս. Բարթուղիմէոս առաքեալ առջեւէն կ'անցնի: Տիգրիս գետի ճիւղ մը կ'երթայ Հերեսանի կողմերը: Գիւղը վանքին անունով Վանք կը կոչուի: Զուտ հայեր են: Հայալից երկիր մըն է, որ կը կոչուի Աղբակ: Ասոր ցորենը եւ գարին կը փոխանակուին պտուղներուն հետ, քիւրտերուն ձեռքով: Հոս է նշանաւոր Խանասորայ դաշտը: Վանէն չորս ժամ հեռու: Զաւակներովս հոս հասայ, հոգոց մը ըսի Խանասորայ քաջաց յիշատակին եւ մեկնեցանք Պարսկաստան, Սալմաստ, 1915ին, մեր ժողովրդով:

407	Մարտիրոս	Գէորգ	Սիրանուշ	Գէորգ	12	Թիմար	Կիւսնենց	
408	Սամուէլ	Սմբատ	Սաթեն	Սանօ	12	Վան	Բերդակ[74]	21/12/18
409	Աւագ	Աստուր	Եղիսա	Մալխաս	9	Խոշապ	Կասր	1/8/19
410	Գաբրիէլ	Աստուր	Եղիսա	Մալխաս	8	Խոշապ	Կասր	
411	Ազատ	Պետրոս	Ալմաստ	Պետրոսեան	5	Կարճկան	Փրխուս	
412	Խոսրոֆ	Դաւիթ	Փերոզ	Գէորգ	14	Աղբակ	Բազ	15/11/18
413	Սիմոն	Տիգրան	Եղունիկ	Խաչատուր	14	Վան	Լեսկ	18/1/19
414	Սեդրաք	Օհաննէս	Մարգարիտ	Ալեքսան	13	Թիմար	Քոչանի	17/5/19
415	Մարտիրոս	Պօղոս	Աղաւնի	Պետրոս	14	Շատախ	Աշկանց[75]	
416	Վահան	Արշակ	Ալմաստ	Պետրոս	14	Աղբակ	Հասպշատ	
417	Նշան	Յովսէփ	Փերոզ	Դարմոյեան	13	Թիմար	Գոմս	
418	Գարեգին	Խաչիկ	Եղիսա	Ասլանեան	13	Թիմար	Խաւենց	
419	Նահապետ	Օհաննէս	Եղիսա	Յարութիւն	12	Թիմար	Խաւենց	
420	Մովսէս	Սարգիս	Անահիտ	Խլօ	12	Աղբակ	Հերեսան	
421	Արտաշէս	Թանոս	Նանիկ	Ստեփան	12	Վան	Վան	

[74] Բերդակ.- Վանէն մէկ ժամ հեռաւորութեամբ, Այգեստանի հարաւ, Չեփիկ եւ Կենդանանցէն վեր կը գտնուի այս գիւղը, Վան-Տոսպ գաւառին մէջ: Բնակիչները կտրիճ եւ քաջառողջ մարդիկ են: Այր եւ կին աշխատանքէն աչք չեն բանար: Երկրագործ են, անասնաբոյծ եւ քարակոփներ: Երկրին կու տան ընտիր ձիթահանի եւ ջաղացքի մեծ, առողջ եւ պատուական քարեր եւ ամէն պէտքի համաձայն, թոնիրներու երկայնաքարեր եւ՝ շատ տեսակաւոր: Ունի նշանաւոր քարահանք: Փոքր ժամանակս պտտեցի հասակակիցներուս հետ: Ունէր 75 տուն բնակիչ հայ, եկեղեցի՝ Ս. Յովհաննէս անունով: Քարահանքի գլուխ կան Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ աւերակները: 1918ին բնակիչները եկեղեցական գոյքերը՝ սկիհ, խաչ, զգեստ, գրքեր եւն. առած փախստական ելան: Համատանէն մինչեւ Խանիքին տանող ճամփուն վրայ աւազակ քիւրտերէ (զազաներ) թալանուեցան, ոմանք ալ վիրաւորուեցան, քահանան՝ Տէր Ղուկաս շատախցի: Բերդակ գիւղ մը կայ աւերակ, Խիզան գաւառի Բաստ գիւղի մօտ:

Բերդակ գիւղ կայ նաեւ Կառկառ գաւառի մէջ, Վան, միքանի տնուորներ են: Ունին Ս. Անտոն եկեղեցի մը:

[75] Աշկանց.- Փոքր հայ գիւղ մը Վասպուրականի Անձեւացեաց (Նորտուզ գաւառ) հայոց վանքի հարաւը, Տիգրիսի արեւելեան ափին, թրքախօս, եկեղեցին՝ Ս. Յովհաննէս, դիրքը՝ լեռնային, Մոկաց մաս կը կազմէ:

422	Գարեգին	Մկրտիչ	Մարգրիտ	Մարտիրոս	12	Շատախ	Սեւտիկին	
423	Սիմոն	Խոսրոֆ	Շամամ	Սիմոն	12	Թիմար	Ատիգոզալ	30/5/19
424	Ռուբէն	Գէորգ	Գայիանէ	Սիանոս	13	Թիմար	Խաւենց	
425	Բարաղամ	Օհաննէս	Մարգրիտ	Ալեքսան	9	Թիմար	Քոչանի	26/5/19
426	Յարութիւն	Օհաննէս	Եղիսա	Յարութիւն	10	Թիմար	Խաւենց	
427	Հայրիկ[76]	Յովսէփ	Գայիանէ	Աբրահամ	12	Վան	Բերդակ	23/5/19
428	Ազիզ	Մանուկ	Ասմին	Յովսէփ	12	Շատախ	Սեւտիկին	
429	Սաղաթէլ	Խաչատուր	Սօսուն	Մովսէս	12	Արճակ	Խառակոնիս	17/5/19
430	Սերովբ	Վարդան	Եղիսա	Մխիթար	14	Թիմար	Ճանիկ	19/12/18
431	Յարութիւն	Նշան	Ռեհան	Եղիազար	14	Թիմար	Ճանիկ	30/12/18
432	Վահան	Գազար	Կումաշ	Մանուկ	14	Թիմար	Ճանիկ	2/1/19
433	Պետրոս	Միրզօ	Թակօ	Պետրոս	14	Թիմար	Ճանիկ	3/1/19
434	Աբրահամ	Գէորգ	Եղունիկ	Ղազար	14	Արճակ	Խառակոնիս	14/1/19
435	Յարութիւն	Եղիազար	Եղունիկ	Գէորգ	14	Թիմար	Գոմս	17/1/19
436	Սողոմոն	Տիգրան	Ռեհան	Մարտիրոս	14	Թիմար	Աւերակի	1/12/18
437	Ոսկեան	Սարգիս	Շուշան	Յակոբ	14	Վան	Լեսկ	5/12/18
438	Արեւշատ	Նշան	Մարօ		13	Աղբակ	Բազ	
439	Արմենակ	Ֆարուղ	Ասմին	Վարդան	14	Նորտուզ	Փիրպատալան	11/1/19
440	Արամ	Մովսէս	Գայիանէ	Փանոս	14	Սալմաստ	Մալիամ	9/12/19
441	Կարապետ	Միսաք	Գոլէ	Մուրատ	13	Ուրմի	Ռահմապաթ	14/3/19
442	Արմենակ	Սարգիս	Սրբօ	Ալօ	14	Թիմար	Ատնականց	11/1/19
443	Արշակ	Յարութիւն	Ալմաստ	Սարգիս	13	Սալմաստ	Հաւթուան	22/1/19
444	Ազատ[77]	Սարգիս	Մարիամ	Սահակ	13	Թիմար	Գոմս	4/1/19
445	Համբարձում	Հայրապետ	Ջէյրան	Սարգիս	14	Սալմաստ	Սաւրա	22/1/19

[76] Հայրիկ, այժմ Հայկազուն վրդ., ձեռն. 1930ին: Աժմ տեսուչ ի Յոպպէ:

[77] Ս. Յակոբայ տպարանի օգնական, 1923ին:

446	Մանուկ	Համբարձում	Խումար	Ղազարեան	12	ՀայՁոր	Աստուածաշէն[78]	10/1/19
447	Գեղամ	Շահէն	Շողակաթ		14	Կարին	Կարին	27/3/19
448	Նիւքար	Մանուկ	Ասմին	Յովսէփեան	10	Շատախ	Սեւտիկին	17/5/19
449	Մովսէս	Պապիկ	Եղսօ	Ղազար	9	Նորտուզ	Աղսին	
450	Արշակ[79]	Մարտիրոս	Ալմաստ	Խաչատուր	6	Վան	Դարմանգեղ	
451	Երուանդ	Կարապետ		Թերզեան	7		Հաճըն	17/6/19
452	Աբրահամ	Կարապետ	Պայծառ	Վարդան	8	Թիմար	Ֆարուղ	15/12/19
453	Պօղոս	Նազար	Արեգ	Խուտօեան	9	Թիմար	Ծուստան	15/2/19
454	Յակոբիկ	Սարգիս	Գոլէ	Թուխիկ	9	Մամրտոնք	Կոնիս	
455	Մնացական	Ռոստոմ	Ալմաստ	Օհաննէս	12	Շատախ	Կաճեր	17/5/19
456	Մեսրոպ	Եղիազար	Աղութ	Սահակ	10	Վան	Կուրուպաշ	15/2/19
457	Խաչատուր	Աբրահամ	Մարգրիտ	Խաչատուր	12	Արճակ	Խառակոնիս	17/5/19
458	Համազասպ	Յարութիւն	Շուշան	Զօհրապ	12	Արճակ	Ազատէն	21/5/19
459	Մկրտիչ	Գրիգոր		Սիմոն	11	Աղբակ	Աղբակ	17/5/19
460	Ազատ	Խաչատուր	Եղունիկ	Խլոյեան	10	Շատախ	Սեւտիկին	8/10/19
461	Յակոբիկ	Միրաք	Եղիսա	Կանթօ	11	Արճակ	Կզլճա	10/10/19
462	Գրիգոր		Մարիամ	Գրիգորեան	6	Սալմաստ	Սալմաստ	5/2/19
463	Համայեակ	Գէորգ	Գոլիզար	Աւագեան	12	Շատախ	Պապոնց Մզրէ	11/10/19
464	Զօհրապ	Մալխաս	Ոսկօ	Աւագեան	9	Շատախ	Պապոնց Մզրէ	

[78] Աստուածաշէն.- Հայոց Ձոր, Վան: Ամէնանշանաւոր հայ գիւղերէն մէկն է, իսկապէս Աստուծմէ շէնցած գիւղ մըն է: Անգղայ գետին վրայ: Զարդարուած ծառերով, ճիւղերով, ոչխարներով եւ ձաւարներով: Միակ գիւղն է որ կը յիշատակուի հացալից եւ ամէն մարդու համար ճոխ սեղան կը բացուի: Ծառերուն վրայ Սեւ ճարիկ ըսուած թռչուններու բազմութիւն մը կայ: Աստուած իմ, երկնքի աստղերուն չափ: Եթէ արտի մը վրայ իջնան՝ հունտեր կը լմցունեն, բայց կ'ապրին այդ թռչուններն ալ եւ առատութիւնն ալ անչափ է: Այստեղի գարիի եւ կորեկի հացերը ամէն օր կ'եփեն թոնիրին մէջ եւ եթէ տաք-տաք կարագ դնես հացին մէջ համէն չես կշտանար: Այգեստանէն 6 ժամ հեռու է դէպի հարաւ:

[79] Ուսուցիչ:

465	Յակոբ	Արսէն	Վարդիկ	Գէորգեան	10	Արճակ	Խառակոնիս	17/10/19
466	Խաչիկ	Արսէն	Վարդիկ	Գէորգեան	12	Արճակ	Խառակոնիս	
467	Յարութիւն	Կարապետ	Մարգրիտ	Գալուստեան	12	Շատախ	Սեւտիկին	18/10/19
468	Սահակ	Գրիգոր	Մաքրուհի	Փանոս	12	Վան	Լեսկ	9/11/18
469	Սմբատ	Կարապետ	Նունօ		8	ՀայոցՁոր	Առեղ	10/7/19
470	Յարութիւն	Կարապետ	Նունօ		4	ՀայոցՁոր	Առեղ	
471	Գալուստ	Սաֆար	Մարօ		7	Վան	Տօնի	1/11/18
472	Պետրոս	Փայէլ	Արեգ	Կումաշեան	4	Վան	Լեսկ	2/4/19
473	Յարութիւն	Փանոս	Խամաս	Մինասեան	8	Վան	Շահպաղի	1/12/18
474	Վահան	Պետրոս	Ալտուղ	Գրիգոր	12	Գաւաշ	Արբետ	26/10/19
475	Ազատ	Պետրոս	Ալտուղ	Գրիգոր	8	Գաւաշ	Արբետ	
476	Յարութիւն[80]	Տէր Թովմաս			6	Գաւաշ	Ընձակ	1/11/18
477	Մանուկ	Ղազար	Վարդիկ	Մուրատեան	12	ՀայոցՁոր	Աստուածաշէն	28/12/18
478	Մինաս	Յարութիւն	Նազլու	Սերովբ	8	Թիմար	Ծակտար	18/12/18
479	Սարգիս	Յարութիւն	Մարօ	Սարգիսեան	11	Արճակ	Պողազքասան	18/4/19
480	Վահագ	Վարդան	Արուսեակ	Կեղտողեան	7	Կարին	Կանա	7/11/19
481	Ազատ	Արշակ	Ասմին	Աբրահամ	11	Շատախ	Սեւտիկին	10/11/19
482	Ներսէս	Թուխան	Ասմին	Աբրահամ	12	Մոկս	Ծափանց[81]	
483	Ենովք	Մկրտիչ	Աննա	Սահակ	13	Շատախ	Սեւտիկին	
484	Անդրան	Կիրակոս	Աննա	Թեմուզ	8	Շատախ	Ծիծանց	
485	Վաղարշակ	Օհաննէս	Նանա	Ղազար	9	Թիմար	Կիւսնենց	15/11/19
486	Միսաք	Մարտիրոս	Խուռօ	Մարտօ	12	Վան	Սղգա	19/11/19

[80] Մահացաւ 25/11/19ին:

[81] Ծափանց գիւղ.- Մոկս գաւառին մէջն է, դէպի հարաւ լեռան վրայ: Մէկ կողմէն կը միանայ Շատախին: Թէ՛ դիրքով եւ թէ՛ բնակչութեամբ ուրախ սրտերով այս գիւղը յիշատակելի է: Ունի հարուստ տուներ եւ լաւ մեղրանոց: Նշանաւոր է Ծոփանից ռուսի տուն (աչքը կապոյտ ըլլալուն համար ռուս ըսած են): Ուրախութեան տուն ըլլալուն համար Ծափանց ըսուած է, որ ըսել է ծափահարելի:

487	Գուրգէն	Մարտիրոս	Խուռօ	Մարտօ	9	Վան	Սղգա	
488	Աւետիս	Թորոս	Եւգինէ	Մելքոնեան	9	Վան	Լամզզկերտ[82]	
489	Սիանոս	Օհաննէ	Մանուշակ	Խլօ	12	Թիմար	Գոմս	25/11/19
490	Արամ	Պետրոս	Մարիամ	Յարութիւն	12	Թիմար	Ատիգոզալ	
491	Մանուկ	Յովսէփ	Օղեր	Յովսէփ	11	Թիմար	Կիւսնենց	
492	Քերովբ	Յարութիւն	Երնկիպար	Յարութիւն	13	Թիմար	Մարմէտ	2/12/19
493	Նազար	Կարապետ	Փերուզ	Տ. Յակոբ	14	Թիմար	Մարմէտ	
494	Սերովբ	Մարտիրոս	Պայծառ	Բաղոյեան	13	Թիմար	Շահգալտի	
495	Ազատ	Սարգիս	Ալթուն	Ռաշօ	11	Կառկառ	Յարկենց	9/12/19
496	Սերովբ[83]	Նշան	Շամամ	Կարճանեան	12	Թիմար	Ալիւր	18/12/19
497	Վարդգէս	Սահակ	Սինամ	Սէյրան	12	Սարա	Սալախանա[84]	10/1/19
498	Աւագ	Յովսէփ	Ոսկօ	Վարդանեան	12	Մոկք	Կճաւ	15/1/19
499	Միսաք	Մխիթար	Թագուհի		11	Խիզան	Մամրտոնք	3/2/19
500	Գրիգոր	Կարապետ	Եղիսաբէթ	Վարդան	12	Աղբակ	Հասպստան	21/2/19
501	Մարտիրոս	Կարապետ	Եղիսաբէթ	Վարդան	8	Աղբակ	Հասպստան	
502	Հմայեակ	Յակոբ	Ոսկօ	Թովմաս	12	Թիմար	Եկմալ[85]	28/2/19

[82] Լամզկերտ.- Թիմար գաւառին կը պատկանի: Անծառ գիւղ մըն է, ունի բաւար հող, կը ցանէ տարեկան (հաճար), գարի, ցորեն: Գարին քաղելու ժամանակ արտերուն մէջ բուսած կայ կերտ ըսուած բոյս մը, որուն կաթէն կը շինեն ծամօն, որ կը գործածեն թէ՛ կիներ եւ թէ՛ այրեր: Լամակզակ ըսել է լամէ զկերտ, ծամէ ծամօն: Այսպէս անուն մնացած է Լամզկերտ:

[83] Ամուսնացած որբուհի Վարսենիկին հետ, Երուսաղէմ:

[84] Սալախանա.- Այս գիւղը Սարայ գաւառին կը պատկանի: Խրիմեան Հայրիկին ցեղը հոս հողեր ունի: Միշտ թշնամիի հալածանքները անպակաս են եղեր: Վերջի յեղափոխական շրջաններէն վերջն է որ գիւղացին քիչ մը հանգիստ քուն քաշած է: Սարայ-Սալախանայ գիւղը գրեթէ խոտերուն մէջ ծածկուած է, գիւղացիները լաւ քրտերէն կը խօսին, հայերէնին հետ: Վնասները անպակաս ըլլալուն համար Սալախանա կոչուած է, այսինքն սպանդանոց:

[85] Եկմալ.- Թիմարի տուներէն մէկը բաժնուելով իր տունէն եկած եւ շինած է այս գիւղը: Շատ հաւանական կը թուի որ քչուոր ըլլայ, որովհետեւ բառացի եկ-մալ, այսինքն մէկ տուն, հիմա հազիւ 10-15 տուն բնակչութիւն ունի:

503	Վահան	Թովմաս	Հանըմ	Թադէոս	12	Արճէշ	Խորգոմ	
504	Մկրտիչ	Մանուկ	Իսկուհի	Մինաս	9	Վան	Շահապաղի	9/3/19
505	Յակոբ	Մանուկ	Իսկուհի	Մինաս	12	Վան	Շահապաղի	
506	Տրդատ[86]	Դաւիթ	Զարուհի	Մելքոն	11	Վան	Վան	
507	Սոկրատ	Մամբրէ	Լուսիկ	Պաղտասար	14	Բաղէշ[87]	Բաղէշ	18/12/19
508	Գուրգէն	Մանուկ	Թագուհի		7	Վան	Վան	1/12/19
509	Մնացական	Յարութիւն	Նարկիզ		6	Սպարկերտ	Դալարս	
510	Միհրան	Դաւիթ		Դաւիթեան	7	Աղբակ	Էրնկանի	
511	Ռաշիտ	Դարմօ	Գոլիզար	Պետրոսեան	11	Շատախ	Հաշկանց[88]	24/3/20
512	Արմենակ	Աւետիս	Աննա	Մկրտիչ	12	Թիմար	Լեսկ	29/3/20

[86] Տրդատ Դաւիթեան.- Պաղեստինի արաբական յեղափոխութեան հետեւանքով սպանուած Նապլուսի մէջ: Անգլիական զօրաց ինքնաշարժ վարած միջոցին գետին զգետնուած տինամիթի պայթումով: Կը ննջէ Երուսաղէմի Ս. Փրկիչ ազգային գերեզմանոցը, 27 Սեպտեմբեր 1938, Երեքշաբթի ժամը մէկին:

[87] Պիթլիզ.- Գեղատեսիլ, վաճառաշահ եւ անուանի քաղաք, Աղձնեաց Սալնոյ Ձոր գաւառի: Ծովի մակերեսէն 4837 ոտնաչափ բարձր, Վանէն հինգ, իսկ Մուշէն 12 ժամ հեռու: Կառուցուած է մասամբ մը ձորերու մէջ, մասամբ մը՝ ապառաժներու վրայ: Մէջէն կ'անցնի չորս ձորերէ եկած Բաղէշու ջուրը: Տուները քարաշէն եւ երկյարկ են, գոյնզգոյն քարերով: Անուանի է բերդը, զոր Լենկթիմուր չկրցաւ գրաւել:..Ըստ աւանդութեան Բաղշ հայ ճոխ եւ բազմամարդ քաղաք է եղեր, 25,000 տուն բնակիչով: Եկեղեցին, Կարմրակ Ս. Նշան նորոգուած է 1844ին: Կարմրակ անունը ստացած է Սպահանէն եկած Կենաց Փայտէն: Հոս է նաեւ Ս. Ստեփանոսի մասունք: Երկրորդ եկեղեցին՝ Ս. Սարգիս, երրորդ եկեղեցին 5 խորան ունի, չորրորդ եկեղեցին՝ Ս. Գէորգ: Ասոնք ԺԷ. դարուն շինուած են: Բաղէշ ունի չորս վանք քաղաքին մէջ.- Ամրտոլու, Գոմաց Աստուածածին, Աւեխու Ս. Աստուածածին եւ Խնդրակատար Աստուածածին: Հայեր ունին 5 վարժարան:

[88] Հաշկանց.- Շատախ գաւառին կը վերաբերի: Գիւղը ունի առատ ընկոյզ եւ լաւ այծեր, որոնց կակուղ մազերէն կը գործեն Շատախի ընտիր շալեր: Շատախի մէջ ալ քրտական գողութիւնները անպակաս եղած են, բայց ժողովուրդը տոկացող, կտրիճ եւ երիտասարդներ են: Կին ու տղամարդ աշխատակից են իրարու եւ քաջասիրտ: Սակայն մայրեր իրենց փոքրիկներ քնացուցած ատեն միշտ կ'ասեն եղեր «քնիր քնիր, քիւրտ կու գայ ականջ կը կտրէ, հշ կաց», այսինքն ձայնդ կտրէ: Անունը մնացած է հաշկանց: Փոքրիկ գիւղ մըն է հայկական, հայ լեզուն կը տարբերի քաղաքացիներէն: Շատ–ախ կը մեկնաբանուի նաեւ թէ շատ վախ, այսինքն շատ ախ ախ ըսելէ:

513	Նազար	Եղիա	Երանիկ	Գէորգ	11	Իզմիտ	Իզմիտ	
514	Խաչիկ	Մինաս	Անուշ	Կարապետ	11	Սպարկերտ	Խոյտ[89]	4/4/20
515	Ղազար	Մխիթար	Ալտուղ	Ղազար	11	Սպարկերտ	Ներքին Հիւրուք	14/4/20
516	Արամ	Եղիազար	Յուստիան	Խաչիկ	10	Թիմար	Ճանիկ	
517	Մարգար	Նշան	Սաթենիկ	Մարգար	12	Թիմար	Կիւսնենց	16/4/20
518	Պօղոս	Աստուր	Թրուանտ	Գազպար	12	Զէյթուն	Զէյթուն	
519	Արամ	Սեդրաք	Թագուհի	Կամպար	11	Թիմար	Գոմս	24/4/20
520	Մկրտիչ	Գրիգոր	Փոռդ	Աստուր	8	Վան	Ծուստան	
521	Եղիազար	Գրիգոր	Փոռդ	Աստուր	4	Վան	Ծուստան	
522	Պետրոս	Մուրատ	Թագուհի	Ռաւօ	10	Սպարկերտ	Դալարս	30/4/20
523	Սմբատ	Ազիզ	Արշալոյս	Պօղոս	8	ՀայոցՁոր	Արատենց	
524	Սերովբ	Սիմոն	Մարիամ	Սիմոն	12	Թիմար	Ալիւր	
525	Ազատ	Վարդան	Զարուհի	Մարգար	12	Վան	Դարմանգեղ	
526	Վարդան	Խաչիկ	Աննա	Խաչիկեան	12	Պուրսա	Չալղարա	
527	Խաչիկ	Պետրոս	Եսթէր	Պետրոսեան	12	Պուրսա	Չալղարա	
528	Կարապետ	Սրապ	Պայծառ	Պոյաճեան	12	Պուրսա	Չալղարա	5/5/20
529	Կարապետ	Յակոբ	Եւա	Հաճիմինաս	13	Պուրսա	Չալղարա	
530	Յակոբ	Գրիգոր	Եղիսաբէթ	Պոյամեան	13	Զէյթուն	Զէյթուն	
531	Համբարձում	Մարտիրոս	Աննա	Մխիթար	13	Շատախ	Սեւտիկին	12/5/20

[89] Խոյտ.- Գիւղ, Սպարկերտ գաւառի Հնարիւք կոչուած մասին մէջ: Այստեղի աղջիկներ ո՛ր գիւղի տղոց հետ ամուսնութիւն կնքեն «խոյտ» կ'ասեն, հարսին անունը կը ջնջուի: Այս գիւղի մարդիկ միշտ քրտերուն ճնշման տակ եղած են: Քաջ եւ մարդահասակ կնիկները իրենք կը ստանձնեն գիւղապետութիւնը եւ գաւազան ձեռքերնին: կը հսկեն եկուոր ժանտարմներուն: 1912ին իջեւանեցայ այս գիւղը եւ մարդակին գիւղապետը կարգադրութիւններ ըրաւ ու զիս ճամփայ հանեց: Խոյ բնաւորութիւն ըսել է կամ ոչխարին արու ցեղը, որով խոյտն ալ խոյ կտրիճ ըսել է:

532	Օգսէն	Սահակ	Մարիամ	Մարգար	11	Արճակ	Պողազքասան[90]	
533	Սահակ	Մատթէոս	Գոլիզար	Խաչատուր	10	Թիմար	Պօղանց	18/5/20
534	Վարդգէս	Գէորգ	Ազնիւ	Սաֆար	10	Վան	Ոսկիբակ	
535	Հայրիկ	Գրիգոր	Մարգարիտ	Պետիկ	11	Վան	Շուշանց	19/5/20
536	Մխիթար	Վարդան	Զլֆօ	Սաֆրօ	9	Խիզան	Մամրտոնք	
537	Գրիգոր	Եղիազար	Անգին	Պետրոս	12	Սպարկերտ	Տուսու[91]	23/5/20
538	Սարգիս	Եղիազար	Անգին	Պետրոս	10	Սպարկերտ	Տուսու	
539	Եղիշէ	Մարտիրոս	Նանիկ	Սիփան	12	Այգեստան	Վան	1/5/20
540	Անդրանիկ	Գէորգ	Անթառամ	Սիփան	12	Այգեստան	Վան	
541	Բադալ	Յովսէփ	Սուսուն	Գոլան	12	Աղբակ	Ատեռ	1/6/20
542	Համօ	Յովսէփ	Սուսուն	Գոլան	13	Աղբակ	Ատեռ	
543	Վահան	Խաչատուր	Սոֆիա	Տարաքճեան	13	Կարին	Կարին	
544	Խոսրոֆ	Անդրէաս	Նանա	Ալեքսան	12	Արճակ	Խառակոնիս	4/6/20
545	Հրաչ	Անդրէաս	Նանա	Ալեքսան[92]	10	Արճակ	Խառակոնիս	
546	Ալեքսան	Նշան	Զարուհի	Սիանոս	12	Արճակ	Ֆարուղ	8/6/20
547	Հրանդ	Պետրոս	Թագօ	Գէորգ	11	Աղբակ	Պաշգալա	16/6/20
548	Երուանդ	Սեդրաք	Զարօ		10	Արճակ	Զարանց	

[90] Պողազքասան.- Բողազ քասան, թրքերէնէն մնացած անուն է, կոկորդ կտրող: Գիւղացիներ ընդհանրապէս անասունները մինչեւ որ չմեռնին չեն մորթեր: Այս գիւղն ալ այդ սովորութիւնը ունէր: Եւ եթէ տաճիկ գտնուի, նա պիտի մորթէ: Այն օր գտնուած է մէկը եւ մորթած է անասունը: Այդ մարդուն անունով Պողազքասան մնացած է: 4 ժամ հեռու է Այգեստանէն: Զուտ հայ:

[91] Տուսու եւ Դալարս.- Գիւղեր իրարմէ քիչ հեռու կան: Այստեղի թէ՛ մարդ եւ թէ՛ կին մաքուր են եւ զգուն կը հագուին: Գլուխ [մէկ անընթ. բառ] դրամով լեցուն, ոտներ՝ Սղերդի կարմիր սօլ, մէջքին՝ ճարիկ (շալ), հպարտ կեցուածքով կը շէնցունեն իրենց գիւղերը: Իսկ էրիկմարդիկ՝ գլուխնին քոլոզ, շալ-շապիկ, ոտներ՝ կօշիկ, հպարտ եւ ուրախ իրենց աշխատանքին տէրն են: Հերկել, ցանել, քաղել, երբեմն ալ Մերսին կամ ռուսի Արմաւիր կ'երթան, դուրս աշխարհ տեսնելով շատ լաւ կենցաղ մը ունին, յուժ գովելի: Լեզուն հայերէն է: Սպարկերտ գաւառին կը վերաբերի այս գիւղ:

[92] [Այս եւ նախորդ]՝ Անդրէաս վարժապետի տղաներն են, որբացան:

549	Յարութիւն	Խաչօ	Սօնա		8	Գաւաշ	Պատակոնց	22/6/20
550	Բագարատ	Սիմոն	Եղսա	Կարապետեան	9	Վան	Աւանց[93]	
551	Տիգրան	Մարտիրոս	Նազէ	Աւագ	12	Շատախ	Էգի	
552	Շահէն	Յարութիւն	Ալմաստ	Օհաննէս	12	Սպարկերտ	Սուզանց	23/6/20
553	Սարգիս	Յովակիմ	Ալմաստ	Յարութիւն	12	Կարին	Կարին	2/7/20
554	Մանուկ	Զաքար	Հռիփսիմէ	Մարկոս	12	Զէյթուն	Ֆռնուզ	
555	Պետրոս	Մուրատ	Կաքաւ	Պետրոս	12	Խիզան	Խակեւ	4/7/20
556	Մկրտիչ	Մարտիրոս	Զարուհի	Սարգիս	12	Աղբակ	Վանք	
557	Հայրիկ	Մարտիրոս	Զարուհի	Սարգիս	6	Աղբակ	Վանք	
558	Նիկոլա	Մարտիրոս	Զարուհի	Սարգիս	4	Աղբակ	Վանք	
559	Լեւոն[94]	Դաւիթ	Սօնա	Մարգար	14	Ուրմի	Ռհաւա	12/9/20
560	Ներսէս	Գալուստ	Սուսամ		5	Սղերդ	Սղերդ	1/9/20
561	Վարդան	Համբարձում	Լուսիկ		12	Վան	Աւերակի	28/9/20
562	Օհաննէս	Մկրտիչ	Խուռօ	Օհաննէս	12	Շատախ	Կաճէր	30/9/20

[93] Աւանց.- Աւ- անց: Ջուր անցիր: Վանայ ծովի վրայ նաւահանգիստ: Ունի խաղողի եւ պտուղներու առատ այգիներ: Այստեղի բնակչութիւնը շատ հարուստ է եւ կը պարապին: Մարդիկ տունէն իրենց անձնական մէկ երկու առագաստանաւերով կ'աշխատին Վանայ ծովու չորս կողմերուն վրայ: Ունին Ս. Յովհաննէս անուն եկեղեցի մը եւ դպրոց, որով նախնական կրթութեան բերրի պաշար կրնան տալ երկսեռ աշակերտներուն, որ կը բաւարարէ իրենց: Քաղաքէն կէս ժամ հեռու դէպի արեւմուտ ծովափին շինուած է, ծովին կողմերը ճախճախուտ է, իսկ Քարափոս ըսուած թաղ ըքիչ մը լաւ: Հոս կը պատրաստուի ծովի ջուրէն ընտիր բորակ, որ հիմակուան սոտայէն աւելի կ'օգնէ մաքրութեան, լուացքի: Հին Ս. Յովհաննէս եկեղեցին - շինուած 1830ին - ծովին մէջ մնաց: Ուստի նոր մը շինեցին, 1840ին կարծեմ, ունի 4500 բնակիչ, վարժարան 120 աշակերտներով: Վարդավառ եւ Մեռելոց օր ուխտի կու գար ժողովուրդ եւ մինչեւ իրիկուն ծովափ կ'անցընէր Ս. պատարագէն վերջ: Աւանցիք մեծ մարդուն պոպոզ աղա կ'ասէին: Ալիքներ միշտ վնաս տալով գիւղը կամաց-կամաց դէպի վեր փոխադրուեցաւ:

[94] Խենթ էր չկրցանք պահել, քամփ ղրկեցին 23-4-21:

563	Մանուկ	Վահան	Մարան	Մանուկ	12	Վան	Սղգա[95]	5/10/20
564	Ենովք	Օհաննէս	Մստէ	Ներսէս	14	Շատախ	Սեւտիկին	6/10/20
565	Մարգար	Աւետիս	Նանօ	Արթին	12	Թիմար	Մարմէտ	7/10/20
566	Մելքոն	Փանոս	Ազնիւ	Սորոյեան	12	Վան	Շահպաղի	
567	Համբարձում	Սարգիս	Ասմին	Մալիամ	13	Շատախ	Կճաւ	
568	Սերովբ	Մարտիրոս	Լուսիկ	Շահպազ	14	Թիմար	Մխկներ	11/10/20
569	Եղազար[96]	Դաւիթ	Ջօղան	Յովսէփ	14	Շատախ	Կայնամիրան[97]	22/10/20
570	Համայեակ	Սայեատ	Ալմաստ	Գէորգ	8	Աղբակ	Էրեսան	27/10/20
571	Վարդան	Սայեատ	Ալմաստ	Գէորգեան	13	Աղբակ	Հերեսան	
572	Իսրայէլ[98]	Պօղոս	Անթառան	Յարութիւն	15	Սալմաստ	Բայաջուկ	
573	Վահագ	Աւետիս	Մարիամ	Շահէն	14	Թիմար	Ատիգոզալ	2/11/20
574	Գէորգ	Յարութիւն	Մաքրուհի	Գէորգ	11	Հայոց Ձոր	Թրլաշէն	
575	Սարգիս	Մելքոն	Սօսէ	Ասպատուր	14	Բաղէշ	Վանիկ[99]	

[95] Սղգա.- Այգեստանին կից է. կամացաքայլ երեք-քառորդ ժամէ կը հասնին, ունի առատ ջուր եւ գեղեցիկ տեսարան: Քաղաքին մօտիկ ըլլալուն համար երբոր իրարու հետ խօսին եղեր, կ'ասեն «մենք այնչափ մօտիկ ենք քաղաքին՝ սղանք կու գանք»: Այսինքն բերանով շուանք՝ կը հասնին: Անոր համար կոչուած է Սղ-գայ: Ունի եկեղեցի եւ դպրոց, զուտ հայ: Բնակչութիւնը հայերէն լեզուէն զատ ոչ մէկ լեզու գիտէ:

[96] Վարդապետ Ս. Յակոբ, 1932ին: Տէր Եղիշէ եւ տեղապահ եպիսկոպոս՝ 1951ին: Տէրտէրեան փոխած է:

[97] Կայնամիրան.- Քրտերէն՝ մեծամեծներու բնակավայր: Լեռնային է, հողն ու քարը ծածկուած են ծառերով՝ պտղատու եւ անպտուղ: Վայրի կենդանիներու զուարթնոց, ոչխարներու, հօտերու, ջորիներու եւ տաւարներու դրախտ: Հարստահարութեան միշտ ենթակայ, նշանաւոր իւղով եւ պանիրով: Կայն աղբիւր ալ ըսել է, միր՝ մեծ:

[98] Երուսաղէմ փախաւ, ապա՝ բեռնակիր եղաւ:

[99] Վանիկ.- Տէր Համազասպ վարդապետ Ղազարեանին գիւղ: Ունի շատ անուշ եւ ճաշակաւոր շինուած եկեղեցի մը, որ ծառերուն մէջէն հարսի մը պէս կ'երեւցունէ գմբէթը: Անուշահոտութիւն կը բուրէ չորս կողմը: Տատիկ դաշտ կ'ըսեն Վանիկի եւ Պաս գիւղերուն դաշտին: 1913ին երբ այդ գիւղէն կ'անցնէի Բաղէշ երթալու համար, մօրուք կապուած քահանայ մը տեսայ: Վերջը խօսեցաւ թէ մեր երիցկին

576	Պետրոս	Մատթէոս	Մարգրիտ	Թուխան	11	Թիմար	Գոմս	
577	Նշան	Խաչատուր	Եղսաբէթ	Մանուկ	12	Հայոց Ձոր	Կիմ	3/11/20
578	Մկրտիչ	Ռաշօ	Մարիամ	Ատոմ	12	Աղբակ	Հասպստան	4/11/20
579	Օհաննէս	Ալեքսան	Հասրաթ	Հասօ	14	Ուրմի	Իսալու	
580	Պօղոս	Սարգիս	Մարիամ	Հայտալար	12	Տէօրթ Եոլ	Տէօրթ Եոլ	5/11/20
581	Մանուէլ	Արթին	Մարիամ	Էյպէսեան	10	Ատանա	Քեներէ	
582	Նշան	Մինաս	Անթառան	Յովսէփ	9	Աղբակ	Էրնկանի	8/11/20
583	Լեւոն	Նշան	Եղիսաբէթ	Գրիգոր	13	Հայձոր	Կիմ	16/11/20
584	Ազատ	Սեդրաք	Սաթենիկ	Յարութիւն	11	Թիմար	Ատիգոզալ	
585	Երուանդ	Սեդրաք	Սաթենիկ	Յարութիւն	8	Թիմար	Ատիգոզալ	
586	Գառնիկ	Մանուկ	Իսկուհի	Մինասեան	14	Թիմար	Շահպաղի	
587	Ռափայէլ	Մկրտիչ	Ոսկօ	Սիմոն	8	Շատախ	Այգի, Էգի[100]	20/11/20
588	Ամիրճան	Կոստանդիոն Կիւլվարդ		Կոստինեան	9	Ուրմի	Բաբառի	27/11/20
589	Երուանդ	Ալօ	Արմէնուհի	Փոխան	9	ՀայՁոր	Ս. Վարդան	2/12/20
590	Հայկ	Ֆարաջ	Ֆաթմա	Համէ	9	[Մակագրուած է] Քեչէլ Հայք		5/12/20
591	Կարապետ	Սարգիս	Մարիամ	Ասատուր	14	Մարաշ	Շվլկոլ	
592	Խորէն	Ռուբէն	Մարիամ	Սիւլեան	12	Հալէպ	Այնթապ	6/12/20
593	Մելիքսէթ	Վարդան	Սալաթ	Աբրահամ	12	Թիմար	Քոչանի	9/12/20
594	Մուշեղ	Մաղաք	Մաքրուհի	Մաղաքեան	12	Վան	Կուրուպաշ[101]	11/12/20

մեռաւ, Պաս գիւղի տէրտէրն ալ մեռաւ, մեր զաւակներ մէջտեղ մնացին, առաջնորդարան հրաման չտուաւ կարգուելու, մենք երկուք իրարու պսակեցինք մեր ժողովուրդներու փափաքով:

[100] Այգի կամ Էգի.- Գիւղը բարեբեր ըլլալուն համար, ինչպէս այգին կեանք կու տայ տիրոջ եւ շահաբեր, այս գիւղն ալ նոյն բնութիւնն ունի եղեր: Ինչպէս կթան կով:

[101] Կուռուպաշ.- Գուր ու բաշ, այս գիւղը կը միանայ քաղաքին գրեթէ Կլորդուռ թաղով: Շատ առատ է իր խաղողով եւ երկրագործութեամբ: Կառավարութիւնը հարուստ գտնելով միշտ նեղութեան ենթարկած է՝ դրամ, դրամ: Ասոնք ալ ստրկացած են, մինչեւ վերջին ժամ: Աղքատացած օրէն տանիք ելած են սամավար շալկած, մէկ-մէկ կաքաւ կամ հաւ մորթած են ու սկսեր են ուրախանալ: Ոստիկանները

595	Յովհաննէս	Եղիազար	Զանազան	Մալխաս	12	Խոշապ	Քռէլ	
596	Սուրէն	Եղիազար	Զանազան	Մալխաս	8	Խոշապ	Քռէլ	
597	Թադէոս	Եղիազար	Զանազան	Մալխաս	6	Խոշապ	Քռէլ	
598	ՅԱրթին	Համբարձում	Մարիամ	Համբարձումեան	14	Պոլիս	Պոլիս	13/12/20
599	Յարութիւն	Գէորգ	Եղիսաբէթ	Գէորգ	12	Ատանա	Ատտօղլի	15/12/20
600	Փոխան	Մխիթար	Շարբաթ	Փոխանեան	14	Շատախ	Սեւտիկին	17/12/20
601	Խաչիկ	Սարգիս	Աննա	Մարտիրոս	10	Աղբակ	Մալկաւա[102]	22/12/20
602	Գրիգոր	Նշան	Զանիկ	Վարդան	12	Վան	Ոսկիբակ	
603	Թորգոմ	Մովսէս	Հռէփ	Պաղտասար	12	Շատախ	Սեւտիկին	1/1/21
604	Մելիք	Փանոս	Խամաս	Փանոս	6	Վան	Շահպաղի	11/1/21
605	Դաւիթ[103]	Յարութիւն	Սիմէ	Յարութիւն	7	Մոկս	Աղին	
606	Խաչիկ	Մխիթար	Ռեհան	Ջիպրօ	11	Շատախ	Ճհուկ	13/1/21
607	Նուպար	Աւետիս			15	Պուրսա	Մեծ Նոր Գիւղ	
608	Եղիա	Սարգիս	Էօռվատ	Եղիայեան	13	Թիմար	Ատիաման	16/1/21
609	Ալեքսան	Մաթոս	Շամամ	Սարգիս	13	Աղբակ	Սորատէր	17/1/21
610	Միսաք	Տոլուխան	Սահատի	Ազարեան	13	Ուրմի	Ռհաւա	1/2/21
611	Մարտիրոս	Աւետիս	Չիլէ	Յարութիւն	11	Խոշապ	Կասր	9/2/21
612	Պատուր	Դանիէլ	Սրբուհի	Յարութիւն	12	Թիմար	Ալիւր	26/2/21

լուր կու տան ըսելով ուրախութիւն կ'ընեն: Մեծաւորը կ'ըսէ ՝ «ձգեցէք, ալ բոլորովին աղքատացած են»: Գուրու պաշ, այսինքն՝ չոր գլուխ: Գիւղը ունի եկեղեցի ու դպրոց, զուտ հայ են, կէս ժամ քաղաքէն հեռու է:

[102] Մալկաւա.- Գիւղը Աղբակին մէջն է: Մալք- աւա ըսել՝ տուն շէն ըսել է քրտերէն: Այսինքն՝ շէն եւ պայծառ մնաս ըսել է հայերէնով: Քիւրտեր Մալ աւա գործածած են անպատճառ իրենց փորերը կշտացնելու համար:

[103] Այժմ վարդապետ միաբան Անթիլիասի, ձեռն. 1937 Մայիս 16ին:

613	Արամ	Մանուկ	Նուպար	Սարգիս	10	Թիմար	Ամնաշատ[104]	25/2/21
614	Շիրին	Պետրոս	Նուպար	Ռասկոյեան	10	Հայծոր	Առեղ	1/2/21
615	Մովսէս	Կարապետ	Էյանէ	Սիւլեան	13	Հաճըն	Շար	2/3/21
616	Մարկոս	Դաւիթ	Զմրուտ	Գեղօ	11	Շատախ	Կողան	17/3/21
617	Մարտիրոս	Մկրտիչ	Մարիամ	Յարութիւն	4	Շատախ	Սեւտիկին	21/3/21
618	Սիմոն	Մալխաս	Ոսկօ	Մալխաս	12	Շատախ	Պոլս	24/3/21
619	Գազպար	Կարապետ	Ջէյրան	Կարապետ	12	Արճէշ	Օրիզան	19/4/21
620	Թորոս	Յարութիւն	Աղուոր	Չաթալեան	14	Զէյթուն	Կորչուղաշ	
621	Նազարէթ	Խաչատուր	Սինամ		6	Աղբակ	Փիս	13/5/21
622	Մարտիրոս	Գազպար	Սալաթ	Մարտիրոս	7	Արճակ	Սեւան	17/5/21
623	Վարդգէս	Գազպար	Սալաթ	Մարտիրոս	10	Արճակ	Սեւան	
624	Ազատ	Յովսէփ	Գոզալ		12	Խոշապ	Զէյնիս	20/5/21
625	Օհաննէս	Մուրատ	Խամօ	Օհանէս	10	Կարճկան	Քարուակ	28/5/21
626	Սերովբ	Գալուստ	Կուտրաթ	Մարտիրոս	12	Սարայ	Զէյնիս	
627	Սամսոն	Գալուստ	Կուտրաթ	Մարտիրոս	10	Սարայ	Զէյնիս	
628	Կարապետ	Աղախան	Գոզալ		7	Ուրմի	Ռհաւա	3/6/21
629	Յակոբ	Վարդան	Եղիսաբէթ	Օհանէս	12	Կարճկան	Փրխուս	4/6/21
630	Գրիգոր	Խաչատուր	Ալմաստ	Ասատուր	12	Վան	Վան	10/6/21
631	Ազիզ	Համբարձում	Մարիամ	Ազիզեան	Դտ	Խոշապ	Կասր	
632	Օգսէն	Ազատ	Ոսկօ	Սիմոն	Դտ	Շատախ	Սեւտիկին	11/6/21
633	Գարեգին	Գաբրիէլ	Գայրանա	Զաքար	դտր	Սալմաստ	Սանամէրիկ[105]	13/6/21

[104] Ամնաշատ.- Աննավանքին քով կը գտնուի, մարդիկը ժամանակին մուրացած ատեններին դիտողութիւն ըրած են՝ ամէնէն շատ որ գիւղէն շահած են: Ամէնաշատ անուն տուած են գիւղին: Այս գիւղը պտուղներէ զուրկ է, բայց հացահատիկներուն կողմանէն առատ: Երկուքկէս ժամ քաղաքէն հեռու է: Վանայ Թիմար գաւառին մէջ է: 100 տունէ աւելի զուտ հայ բնակչութիւն ունի, եկեղեցին՝ Ս. Աստուածածին:

[105] Սանամէրիկ.- Պարսկաստան, Սալմաստ: Գիւղի բնակչութիւնը զուտ հայեր են, իսկ հողն ու ջուրը կը պատկանին պարսիկ խաներուն: Հայեր կը ցանեն, կը քաղեն եւ ամէն բանէն կէս կը վճարեն խանին: Իսկ տունին համար՝ 2,5 ղրուշ, ամէն տուն աղքատ թէ հարուստ:

634	Սմբատ[106]	Պօղոս	Ովսաննա	Փանոս	12	Սալմաստ	Հաւթուան	19/6/21
635	Սամսոն	Պօղոս	Ովսաննա	Փանոս	10	Սալմաստ	Հաւթուան	
636	Մելքոն	Փոխան	Շուշան	Յարութիւն	12	Նորտուզ	Փիրպատալան	
637	Մեսրոպ	Խլղաթ	Ասմին	Աղապէկ	13	Շատախ	Քրմենց	20/6/21
638	Միհրան	Խլղաթ	Ասմին		8	Շատախ	Քրմենց	
639	Սմբատ	Յակոբ	Ռհան	Յարութիւն	13	Շատախ	Գոմեր	21/6/21
640	Ազատ	Մաթոս	Սինամ	Սարգիսեան	10	Նորտուզ	Փիրպատալան	27/6/21
641	Սարգիս	Մաթոս	Սինամ	Սարգիսեան	8	Նորտուզ	Փիրպատալան	
642	Խալաթ	Սեդրաք	Վարդան	Մանուկ	12	Շատախ	Կվերս	
643	Թադէոս	Վահան	Մարիամ	Գազպար	12	Թիմար	Ալիւր	9/7/21
644	Եզեկիէլ	Կարապետ	Մաքրուհի	Մարգարեան	11	Զէյթուն	Զէյթուն	24/7/21
645	Արշակ	Պետրոս	Չինար	Մալխասեան	4	Շատախ	Սեւտիկին	
646	Մարկոս	Դաւիթ	Բասէ	Մարկոս	5	Կարճկան	Կանչարս	26/7/21
647	Արմենակ	Վարդան			5	Մոկս	Քնեկանց	
648	Ազգանուշ	Վարդան	Գոլիզար	Պաղտասար	10	Վան	Շուշանց[107]	30/8/21
649	Արշակ	Իսրայէլ	Խումար	Պապաջան	12	Աղբակ	Բժնկերտ	1/8/21

Տարի մը նստեցանք հոն: Բնակիչները շատ բարի եւ քրիստոնեայ են: Ունին Ս. Աստուածածին եկեղեցի եւ դպրոց: 1915ին եօթ հայ կամաւորներ մեռած էին ռուսաց հետ, Չիչակ գիւղ: Եօթը մէկ գերեզման դրի ոսկորները 1916ին եւ վրան ալ աղուոր կաթողիկէ մը: Աստուած հոգիներին լուսաւորէ: Այս գիւղը կնքահայրութեան մեծ պատիւ կու տայ մինչեւ այսօր: Սանամայրը չի խօսիր կնքահօր հետ եւ ամէն գալուն՝ ձեռքը կը համբուրէ եւ կը պատուէ: Ասոր համար ամէն ոք կը ցանկայ կնքահայրութեան: Շատ հաւանական է որ սանամէր անունը ասկէ առած ըլլայ:

[106] Ամուսնացաւ ի Պէյրութ-Լաթաքիա:

[107] Շուշանց.- Գիւղը կը գտնուի Վանայ Այգեստանի արեւելքը, Վարագայ լեռան ստորոտը, Կարմրաւոր վանքին շարքին վրայ: Եկեղեցին Ս. Գէորգ անունով է եւ ունի շատ մը հրաշագործութիւններ: Տարին անգամ մը - Ապրիլ 23 - ուխտագնաց է վանեցիներուն եւ ուրախ օր, թարմ կանանչութեան վրայ, դեռ ձիւնը նոր հալած: Բնակիչները՝ ժիր ու կայտառ, երիտասարդութիւնը՝ քաջ եւ բաւական երկարահասակ, կարմիր, յաղթանդամ եւ հայկական պարերու առաջնորդ:

650	Արամ	Իսրայէլ	Խումար	Պապաջան	10	Աղբակ	Բժնկերտ	
651	Կարապետ	Օհաննէս	Վարդուհի	Արեւշատ	12	Թիմար	Ալիւր	26/8/21
652	Սերովբ	Յարութիւն	Զարուհի	Մարգարեան	10	Վան	Դարմանգեղ	30/8/21
653	Սարգիս[108]	Մանասէր	Նարկիզ	Յովիկեան	13	Նորտուզ	Փիրպատալան	10/9/21
654	Սահակ	Օհաննէս	Ասմին	Յօխան	10	Շատախ	Եզտինան	17/9/21
655	Սենեքերիմ	Միքայէլ	Եղսա	Գոլայեան	13	Թիմար	Խաւենց	7/10/21
656	Գալուստ[109]	Գալուստ	Սրբուհի	Իսպիրեան	12	Անգարա	Ցիրսար	
657	Բարսեղ	Պօղոս	Արուսեակ	Կառուշ	10	Պոլիս	Ատապազար	10/11/21
658	Մկրտիչ	Խաչատուր	Աննա	Հայրապետ	16	Տէօրթ Եոլ	Տէօրթ Եոլ	11/11/21
659	Մուրատ[110]	Խաչատուր	Խաչալ	Մանուկեան	14	Մոկս	Գետեզր	20/11/21
660	Նշան[111]	Օհաննէս	Իսկուհի	Սարգիսեան	3	Թիմար	Ատեռ	

[108] Մեռաւ Երուսաղէմ:

[109] Ամուսնացաւ Հայֆա:

[110] Եաֆա, սեհիայի մէջ կ'աշխատի, ամուսնացած:

[111] Մահացաւ 19-12-920ին:

Անուանացանկ Պաքուպայի Իգական Սեռի Որբանոցայիններու								
1	Եղունիկ[112]	Գազպար	Կումաշ	Մանուկեան	15	Թիմար	Ճանիկ	5/12/18
2	Քիշմիշ[113]	Մարտիրոս	Մարգրիտ	Սարգիս	15	Թիմար	Փիրկարիպ	
3	Մարգրիտ[114]	Օհաննէս	Շուշան	Սահակ	15	Թիմար	Նապաթ	
4	Պայծառ[115]	Սիփան	Աննա	Մարգարեան	14	Թիմար	Լեսկ	
5	Երանուհի[116]	Յակոբ	Նուպար	Մանասէր	15	Արճակ	Խառակոնիս	
6	Մարգարիտ[117]	Գրիգոր	Նազէ	Մուրատ	14	Խիզան	Խարխոտ	
7	Նանօ[118]	Գէորգ	Մարգրիտ	Թառոյեան	13	Թիմար	Տռնաշէն	
8	Գալենիկ[119]	Ոսկան	Մաքրուհի	Օհաննէս	15	Թիմար	Ալիւր	
9	Իսկուհի[120]	Մարտիրոս	Պայծառ	Վարդան	13	Թիմար	Շահգալտի	
10	Նոյեմզար[121]	Թովմաս	Ոսկօ	Տէր Աւետիս	12	Արճակ	Տաղվերան	
11	Ասլի[122]	Միքայէլ	Նանօ	Մարգար	15	Թիմար	Դարմանգեղ	
12	Փառանձեմ[123]	Կարապետ	Ռեհան	Մուրատ	14	Խիզան	Ձախող	
13	Գոլիզար	Պետրոս	Մարիամ	Մարկոս	13	Սարայ	Պողազքասան	5/12/18

[112] Հարս եղաւ 20/2/20ին:
[113] Հարս եղաւ 2/11/19ին:
[114] Հարս եղաւ 24/10/19ին:
[115] Հարս եղաւ 3/3/21ին:
[116] Հարս եղաւ 19/2/21ին:
[117] Հարս եղաւ 12/3/21ին:
[118] Հարս եղաւ 13/10/19ին:
[119] Հարս եղաւ 20/2 /20ին:
[120] Հարս եղաւ 26/5/20ին:
[121] Հարս եղաւ 27/5/21ին:
[122] Հօրեղբայր գտաւ 19/9/20ին:
[123] Հարս եղաւ 12/3/21ին:

14	Աղաւնի[124]	Միհրան	Եղսաբէթ	Մանուկ	12	Արճակ	Կզլճա	1/1/19
15	Ազնիւ	Պետրոս	Արուսեակ	Աւագ	11	Թիմար	Գոմս	15/12/18
16	Գայիանէ	Միսաք	Սարա	Սահակեան	11	Աղբակ	Պապլասան	17/5/19
17	Մարիամ[125]	Շահէն		Շահէնեան	8	Կառկառ	Եղեգիս	1/12/18
18	Յուստիանէ	Մկրտիչ	Սօսուն	Թովմաս	8	Թիմար	Ալիւր	30/12/18
19	Փերոզ	Համբարձում	Տիգրանուհի	Համբարձումեան	4	Թիմար	Ալիւր	20/12/18
20	Ատրինէ[126]	Սահակ	Գայիանէ	Գրիգոր	12	Վան	Վան	29/4/19
21	Խամէ	Յարութիւն		Մանուկ	8	Արճակ	Սացմանց	16/3/19
22	Արշալոյս	Մարտիրոս	Հայկանուշ	Ախիճանեան	8	Թիմար	Մխկներ	11/1/19
23	Եալտուզ	Պետրոս	Ալմաստ	Պօղոս	8	Արճակ	Սեւան	18/12/18
24	Աստղիկ	Ղազար	Մարգրիտ	Մարգար	8	Աղբակ	Պաշգալա	25/3/19
25	Երանուհի	Տիգրան	Հայկանուշ	Գէորգ	8	Վան	Արտամետ[127]	
26	Ազնիւ	Մկրտիչ	Մարգրիտ	Մարտիրոս	8	Շատախ	Սեւտիկին	17/5/19
27	Մարգրիտ	Եղիազար	Սաթէն	Օհան	7	Վան	Ծւստան	18/12/18
28	Էլպիս	Մանուկ	Փոէ	Պետրոս	6	Շատախ	Սեւտիկին	17/5/19
29	Սինամ	Տիգրան	Գոլէ	Սիմէոն	6	Աղբակ	Վանք	10/6/19
30	Եղունիկ	Պետրոս	Ալմաստ	Պօղոսեան	8	Արճակ	Սեւան	5/12/19
31	Նոյեմզար	Սուլթան	Հեղինէ	Պօղոսեան	7	Սուլտուղ	Սուլտուղ	

[124] Ամուսնացած Տիգրան Լեպլեպճեանի հետ, Երուսաղէմ:

[125] Մահացաւ 5/8/20ին:

[126] Հարս եղաւ 1/2/21ին:

[127] Արտամետ.- Այս գիւղ կը գտնուի Վանայ հարաւային-արեւմտեան կողմ, Արշակունեաց Արտաշէս Բ. Ալանաց պատերազմէն վերջ երբ Սաթենիկ կնութեան առաւ, ամէնավայելուչ կերպով շինել տուաւ քաղաք: Ունի 600 տուն բնակիչ, եկեղեցին՝ Ս. Սարգիս բերդի վրայ, 13րդ դարու շէնք, ունի գերեզմանոց խոշոր խաչաքարերով 14րդ դարու գործ: Եկեղեցին Ս. Սարգիսէն հին է: 1858ին անծածղվ եկեղեցի մը կայ ամառուայ համար, այսպէս բերդի անկիւնները եկեղեցիք կը պահեն: Հայ Թուխ Մանուկ, Ս. Ստեփանոս, Ս. Յակոբ, եւ Ս. Զօրք: Կոնկու վանքին մէջ կայ 1225ին գրուած աւետարան մը, որ ուխտի օր կը հանեն:

32	Վարդանուշ[128]	Զաքար	Սրբիկ	Յակոբեան	7	Արճակ	Զարանց	18/12/18
33	Վաղենիկ	Մանուկ		Խաչատուր	7	Վան	Վան	
34	Ազատուհի	Գազպար	Նազլու	Ասատուր	8	Վան	Վան	15/12/18
35	Ամելիկ	Աւագ	Արմաղան	Սարգիս	8	Արճակ	Զարանց	
36	Վարդանուշ	Պօղոս	Մարիամ	Մանուկ	8	Արճակ	Խառակոնիս	30/12/18
37	Գենովափէ[129]	Վարդան	Եղունիկ	Ալոյեան	12	Արճակ	Զարանց	17/5/19
38	Երանուհի	Սաֆար			7	Պարսկ.	Սալմաստ	14/3/19
39	Սաթենիկ[130]	Խաչատուր	Աղաւնի	Բարսեղեան	13	Վան	Կուրուպաշ	17/5/19
40	Ալմաստ	Յովսէփ	Անգին	Եղիազար	8	Սպարկերտ	Տվաղուս	12/8/19
41	Եղիսաբէթ[131]	Գէորգ	Գոլիզար	Մարկոս	12	Թիմար	Աւերակի	17/5/19
42	Նուարդ	Նշան	Մաքրուհի	Գազպար	12	Թիմար	Ալիւր	
43	Աստղիկ	Նիկողոս	Հայկանուշ	Նիկողոս	12	Վան	Վան	
44	Վարդանուշ[132]	Գազպար	Եղիսաբէթ	Գրիգոր	15	Վան	Բերդակ	7/6/19
45	Կալիփսէ	Կառուշ	Գենովափէ	Ճոչաղա	15	Վան	Վան	
46	Փառօ[133]	Բաղօ	Ոսկօ		8	Սպարկերտ	Դալարս	10/6/19
47	Նոյեմզար	Ղազար	Սարա	Խաչատուր	8	Շատախ	Ծիծանց	17/5/19
48	Սիրուն	Հայրիկ	Մարգրիտ	Մերոյեան	9	Արճակ	Կզլճա	13/1/19
49	Թագուհի	Մուրատ	Նազէ	Հայրիկ	10	Մոկք	Առնանց	
50	Շուշան	Խաչատուր	Շաքար		10	Աղբակ	Պաշգալա	

[128] Մահացաւ 25/1/20ին:
[129] Հարս եղաւ 20/2/20ին:
[130] Հարս եղաւ 4/1/21ին:
[131] Մահացաւ 18/1/20ին:
[132] Հարս եղաւ 6/1/21ին, Երուսաղէմ:
[133] Մեռաւ Պաղտատ:

51	Աղաւնի[134]	Սարգիս	Գոլիզար	Գրիգորեան	11	Արճակ	Մամրտոնք	
52	Սօսուն[135]	Եղազար	Վարդեր	Յակոբեան	12	Շատախ	Նառ	
53	Զարուհի[136]	Դաւիթ	Թանկօ	Գէորգեան	14	Աղբակ	Պաշգալա	
54	Ալմաստ[137]	Գրիգոր	Մաքրուհի	Համայեակ	13	Արճակ	Մանդան	
55	Թանկիկ[138]	Մելքոն		Մելքոն	10	Խիզան	Խակեւ	
56	Եւգին	Պետրոս	Շուշան	Մուրատ	10	Շատախ	Կաղազիզ	
57	Արուսեակ	Կարապետ	Գոլիզար	Պօղոս	10	Վան	Արտամետ[139]	15/12/18
58	Գայիանէ	Մանուկ	Գոզալ		11	Հայոց Ձոր	Խոսպ	1/12/18
59	Սիրուն	Թովմաս	Մարիամ	Գիւլամիր	14	Շատախ	Թաղ	17/5/19
60	Հազրէ	Թովմաս	Մարիամ	Գիւլամիր	12	Շատախ	Թաղ	
61	Ալմաստ	Թովմաս	Մարիամ	Գոլամիրեան	4	Շատախ	Թաղ	
62	Վարդանուշ[140]	Մարտիրոս	Զարդար	Ազիզեան	13	Շատախ	Թաղ	
63	Սօնա[141]	Խաչատուր		Սահակ	13	Շատախ	Սեւտիկին	
64	Շուշան	Յովսէփ	Ալմաստ	Խաչատուր	14	Հայոց Ձոր	Աթանան	

[134] Հարս եղաւ 1/3/21ին:

[135] Հօրեղբայր գտաւ, 16/2/20ին:

[136] Հարս եղաւ 20/2/20ին:

[137] Հարս եղաւ 4/1/20ին:

[138] Մահացաւ 10/3/20ին:

[139] Արտամետ.- Սքանչելի եւ փառաւոր գիւղ ամառանոց եւրո-պացիներու. շինուած Վանայ լճի հարաւային ափին վրայ, ունի առատ պտուղ եւ հացահատիկներ: Նշանաւոր է Արտամետի կարմիր եւ հոտաւէտ խնձոր որ երիտասարդներու գրպանները կը հոտաւէտէ եւ ծերունիներու բերաններ կ'անուշցնէ: Հոս է Շամիրամի Ծամքար խոշոր ապառաժ եւ անոր տակէն կը բխի աղբիւր գիւղին: Հոս անիծեց Ս. Յակոբ Մծբնայ հայրապետ աղջիկներուն՝ «մազերնիդ ճերմկի» ըսելով եւ եղաւ: Հայ են, ունին դպրոց եւ եկեղեցի, տե՛ս՝ ուրիշ Արտամետ:

[140] Հարս եղաւ 27/1/21ին:

[141] Հարս եղաւ 9/5/21ին:

65	Սարա	Աւետիս	Զարդար	Յարութիւն	13	Թիմար	Աւերակի	
66	Սիրուն[142]	Գէորգ	Եղիսա	Յարութիւն	14	Թիմար	Խաւենց	
67	Ծովինար	Եղիազար	Վարդեր	Յակոբ	13	Շատախ	Նառ	
68	Սիրուն[143]	Մարտիրոս	Ալմաստ	Խաչատուր	14	Վան	Դարմանգեղ	
69	Նազէ	Թովմաս	Զարդար	Առաքելեան	15	Շատախ	Արմշատ	
70	Վարդանուշ[144]	Պետրոս	Ասմին	Դարմոյեան	13	Մամրտոնք	Պատակոնց	
71	Հայկանուշ	Ազիզ	Ոսկօ	Մարտիրոս	12	Արճակ	Ֆարուղ	
72	Արշալոյս	Մանուկ	Ոսկօ	Սարգիս	8	Թիմար	Աննավանք	15/12/18
73	Վարդանուշ[145]	Ղազար	Աղաս	Խաչատուր	15	Շատախ	Վանք	
74	Մարգրիտ[146]	Յովսէփ	Ալմաստ	Խաչատուր	12	Հայոց Ձոր	Աթանան	
75	Պայծառ	Բարսեղ	Եղսօ	Մուրատ	8	Շատախ	Հարգոմ	
76	Մայրանուշ	Պօղոս	Զարուհի	Մկրտիչ	13	Վան	Վան	17/5/18
77	Ալթուն	Ազիզ	Ներկիզ	Խաչատուր	14	Շատախ	Սագ	
78	Մանուշակ[147]	Ղազար	Աղաս	Խաչատուր	12	Շատախ	Վանք	
79	Սանամ[148]	Գէորգ	Մարիամ	Յարութիւն	13	Վան	Լեսկ	9/12/18
80	Թագուհի	Օհաննէս	Մարիամ	Վարդան	11	Պարսկ.	Հաւթուան[149]	15/12/18

[142] Հարս եղաւ 12/3/21ին:
[143] Հարս եղաւ 13/1/21ին:
[144] Հարս եղաւ 28/1/21ին:
[145] Հարս եղաւ 2/11/20ին:
[146] Հարս եղաւ 2/11/20ին:
[147] Հարս եղաւ 27/2/21ին:
[148] Հարս եղաւ 20/2/20ին:
[149] Հաւթուան.- Գիւղը հայկական է եւ մեծ: Բոլոր տուրքեր բաշխուած են պարսիկ կառավարութեան կողմէն, շէն եւ պայծառ, լուսաւորեալ գիւղաքաղաք մըն է, եւ Սալմաստի աչք գրեթէ: Ունի եկեղեցի եւ դպրոց, նաեւ՝ հիւանդանոց: Այս երկրի շրջապատը քիւրտեր շատ կան, եւ թէպէտ ներսեր չկան քրտեր, բայց տակաւին քիւրտ աղաներ կան որ գիւղեր ունին, ինչպէս քիւրտ Սմկօն, որ կը կոչուէր Իսմայիլ

81	Լուսաբեր	Մկրտիչ	Նազլու	Զարոյեան	11	Վան	Շուշանց	3/1/19
82	Անթառան	Մովսէս	Գայիանէ	Օհաննէս	11	Պարսկ.	Հալթուան	9/1/19
83	Սօսուն	Ներսէս	Շուշան	Պետրոս	12	Նորտուզ	Աղսին	2/2/19
84	Նարին	Ղազար	Մարիամ	Մովսէս	11	Կարճկան	Կանճարս	15/12/18
85	Թագուհի	Սողոմոն	Նազլու	Գէորգ	11	Կարճկան	Փրխուս	4/1/19
86	Ասլիկ	Գէորգ	Մարիամ	Արթին	11	Վան	Լեսկ	10/1/19
87	Զարուհի	Վարդան	Սիրանուշ	Յակոբեան	10	Պարսկ.	Հալթուան	
88	Շուշան	Մաթոս	Հանըմ	Թադէոս	10	Պարսկ.	Ուրմի	
89	Եղունիկ	Կարապետ	Սալաթ	Գազպար	10	Թիմար	Ալիւր	30/12/18
90	Դուրտանա	Ռափայէլ	Խամաս	Մանուկեան	10	Թիմար	Մարմէտ	5/3/19
91	Հռիփսիմէ	Վարդան	Մարիամ	Ստեփան	11	Գաւառ	Շամանիս	4/1/19/
92	Արշալոյս	Բարխօ	Գոհար		8	Պիթլիս	Խիզան	25/3/19
93	Թագուհի[150]	Գրիգոր	Աղութ	Կարոյեան	12	Թիմար	Եկմալ	14/3/19
94	Ասանէթ	Համազասպ	Երան	Կիրակոս	9	Վան	Շահպաղի	3/1/19
95	Շամամ	Փոխան	Ասմին	Սողոմոն	11	Մոկս	Ծափանց	13/1/19
96	Ազատուհի	Հրանտ	Հայկանուշ	Օհաննէս	10	Վան	Վան	
97	Սինամ	Նահապետ	Ոսկօ	Մելոյեան	9	Սպարկերտ	Արղանդ	28/12/18
98	Ազնիւ	Միրաք	Շիրին	Նեազ	12	Պարսկ.	Ուրմի	15/12/19
99	Եղսաբէթ[151]	Ղազար	Տիգրանուհի	Սարգիս	13	Թիմար	Ալիւր	9/12/18
100	Վարդանուշ	Թորոս	Մարգրիտ	Ներսէս	12	Արճակ	Խառակոնիս	25/12/18
101	Ռեհան	Ղազար	Սարա	Մանուկ	13	Թիմար	Ճանիկ	1/12/18

աղա: Կը համարին թէ ժամանակին հիմնադիրներ ըլլան այս գիւղաքաղաքին Վանէն եկուոր 7 հայեր: Անուն կը յայտնէ այսպէս՝ քիւրտ լեզուով. Հաւթ-վան, եօթ վանեցիներ: 1918ին Վանի նահանջին ես անձամբ բացի հոս հիւանդանոց, 17 մահճակալով մինչեւ մեր Սալմաստից գաղթելը: 1916ին ալ Գեր. Մելիք Թանգեան սրբազանի առաջնորդութեան եւս քանի մը օր ապրեցայ այս գիւղաքաղաքը:

[150] Հարս եղաւ 6/6/21ին:

[151] Հարս եղաւ 20/2/20ին:

102	Աղաւնի[152]	Պետրոս	Մարիամ	Մուրատ	12	Թիմար	Կիւսնենց	25/12/18
103	Զարուհի[153]	Իսրայէլ	Տիլպար	Գազպար	12	Աղբակ	Հասպստան	
104	Շուշան	Սահակ	Զարօ	Օհաննէս	10	Արճակ	Սեւան	9/1/19
105	Մարիամ	Իսրայէլ	Տիլպար	Գազպար	8	Աղբակ	Հասպստան	18/12/18
106	Ազօ	Խաչօ	Սանդուխ		8	Աղբակ	Հասպստան	15/12/18
107	Հայկանուշ[154]	Զաքար	Սրբիկ	Յակոբեան	8	Արճակ	Զարանց[155]	
108	Հռիփսիմէ	Մեսրոպ	Թրուանտ	Ներսէս	8	Սպարկերտ	Արղանդ	18/12/18
109	Նանօ	Աւետիս	Սոֆիկ	Սիանոս	12	Թիմար	Բայրակ	
110	Վարդիկ	Մարտիրոս	Աղութ	Փոխան	12	Վան	Կուրուպաշ	5/12/18
111	Փառանձեմ	Արշակ	Գրեր		8	Վան	Շուշանց	10/1/19
112	Սիրուն[156]	Պետրոս	Տիլպար	Յակոբեան	8	Վան	Շուշանց	16/3/19
113	Շուշան	Չոլօ	Վարդօ	Սարգիսեան	10	Շատախ	Արմշատ	14/1/19
114	Սոֆիա	Մանուկ	Եղսաբէթ		8	Աղբակ	Հասպստան	
115	Սաթենիկ	Ղազար	Թամամ	Պետրոսեան	8	Թիմար	Սեւագրակ	14/3/19
116	Կաքաւ[157]	Մանուկ	Սօսուն	Կիլեան	11	Շատախ	Սեւտիկին	29/4/19
117	Վարդանուշ	Աբրահամ	Կաքաւ	Կարապետ	9	Շատախ	Գոմեր	17/5/19
118	Զմրութ[158]	Մկրտիչ	Սուլթան	Բարսեղ	10	Թիմար	Ճանիկ	28/12/18
119	Թագուհի	Յակոբ	Սալաթ	Մովսէս	12	Աքշեհիր	Աքշեհիր	2/1/19

[152] Հարս եղաւ 1/3/21ին:

[153] Հարս եղաւ 1/7/21ին:

[154] Ամուսնացած է Արշակ Սարգիսեանի հետ:

[155] Սեւան եւ Զարանց երկու հայ գիւղեր են, քրտախօս: Հագուածք մարդոց եւ կանանց՝ բոլորովին քրտերուն կը նմանի, կամ քրտեր նմանած են, միայն կանանց գլուխ եազմա կամ լաչակ, իսկ քրտերուն՝ երկար շղարշ:

[156] Մահացաւ 11/5/21ին:

[157] Ամուսնացած Երուսաղէմ Թովմաս որբին հետ:

[158] Մահացաւ 6/1/20ին:

120	Անժէլ	Յակոբ	Սալաթ	Մովսէս	9	Աքշեհիր	Աքշեհիր	17/1/19
121	Նուարդ	Յակոբ	Սուլթան	Մովսէեան	7	Աքշեհիր	Աքշեհիր	17/8/19
122	Վարդանուշ	Աբրահամ	Եղսօ	Մարտօ	11	Վան-Վարագ	Տօնի	28/12/18
123	Սիրվարդ[159]	Սիմոն	Ագապի	Աբգար	10	Վան	Սղգա	
124	Ագապի	Միսաք	Մարգրիտ	Պաղտասար	11	Թիմար	Ալիւր	
125	Հայկանուշ[160]	Զօհրապ	Սուսամպար	Սանասար	12	Արճակ	Խառակոնիս	
126	Նապաթ	Ազիզ	Նուպար	Կիրակոս	12	Պարսկ.	Ուրմի	
127	Սոֆիա[161]	Մկրտիչ	Ալմաստ	Սահակ	11	Սալմաստ	Բայաջուկ	9/12/18
128	Աղաւնի	Մարտիրոս	Եղիսա	Սարգիս	10	Վան	Սացմանց	
129	Փերոզ	Պօղոս	Հռիփսիմէ	Յարութիւն	11	Թիմար	Եկմալ	
130	Թագուհի	Մանուկ	Խոռօ	Կարապետ	11	Թիմար	Ատնականց	
131	Մարգրիտ	Սարգիս	Գոլիզար	Գրիգոր	13	Արճակ	Մամրտոնք	26/12/18
132	Արուսեակ[162]	Եղիազար	Եղիսաբէթ	Գրիգոր	12	Թիմար	Բայրակ	
133	Քիշմիշ	Սեդրաք	Սիմէ	Մայիլ	12	Թիմար	Քոչանի	25/12/18
134	Կաքաւ	Ներսէս	Թագուհի	Ղազար	12	Թիմար	Շահգալտի	28/12/18
135	Արմէնուհի	Վարդան	Անուշ	Թովմաս	11	Թիմար	Ալիւր	
136	Թանկօ[163]	Օհաննէս	Շուշան	Կիւրօ	11	Թիմար	Ատնականց	
137	Վարսենիկ	Մարգար	Սրբօ	Մաղաքեան	8	Վան	Կուրուպաշ	
138	Եղսաբէթ	Սեդրաք	Ալմօ	Յարութիւն	12	Թիմար	Ալիւր	
139	Եղսաբէթ[164]	Խաչատուր	Շաքար	Խաչատուր	12	Աղբակ	Պաշգալա	25/12/18

[159] Հարս եղաւ 10/11/23ին, Երուսաղէմ:

[160] Հարս եղաւ 20/2/20ին:

[161] Հարս եղաւ Պէյրութ:

[162] Ամուսնացած Պ. Խաչիկ Սարգիսեանի հետ, Եաֆա:

[163] Հարս եղաւ 5/3/21ին:

[164] Հարս եղաւ 11/2/21ին:

140	Եղսաբէթ[165]	Ասատուր	Անգին	Սիմէոն	12	Թիմար	Քոչանի	17/5/19
141	Աղաւնի	Յակոբ	Զարուհի	Խաչատուր	12	Հայոց Ձոր	Լիմ	20/1/19
142	Եալտուզ[166]	Եսայի	Երանուհի	Յակոբ	12	Թիմար	Կիւսնենց	
143	Անթառան	Սիմէոն	Դուրտանա	Սարգիս	12	Թիմար	Ալիւր	25/12/18
144	Համբոյր	Մխիթար	Սիսէ	Խաչատուր	12	Կարճկան	Փրխուս	18/12/18
145	Ազատուհի	Յովակիմ	Մարգրիտ	Վարդան	11	Վան	Շուշանց	25/12/18
146	Անթառան[167]	Վարդան	Ոսկօ	Ասպատուր	14	Թիմար	Կէօլ	
147	Ոսկօ[168]	Փանոս	Պայծառ	Սարգիս	14	Թիմար	Ղարաբէկ	9/12/18
148	Թագուհի	Տիգրան	Նիմօ	Սիմէոն	9	Աղբակ	Վանք	10/6/19
149	Արմէնուհի	Նշան	Մարգրիտ	Վարդան	9	Արճակ	Ոսկիբակ	9/12/18
150	Սիրանուշ	Մովսէս	Սաթենիկ	Կարապետ	9	Աղբակ	Պաշգալա	26/5/19
151	Փարի	Մաթոս	Տիլպար	Սահակեան	9	Աղբակ	Հասպստան	19/5/19
152	Նազէ[169]	Սիրուն	Ասմար	Իսրայէլ	14	Նորտուզ	Փիրպատալան	18/12/18
153	Սրբուհի	Սարօ	Մարիամ	Քամալ	9	Մամրտոնք	Ապարանք	17/5/18
154	Անուշ[170]	Արամ	Մարիամ	Պետրոս	9	Մամրտոնք	Գիւզենց	
155	Մարէ	Իսրայէլ	Ասմար	Ներսէս	14	Նորտուզ	Փիրպատալան	
156	Ենկիպար[171]	Մարտիրոս	Զարդար	Կիւրճի	12	Թիմար	Ճանիկ	25/12/18
157	Սիրուն[172]	Սարգիս	Մաքրուհի	Խաչատուր	12	Վան	Բերդակ	

[165] Հարս եղաւ 13/2/21ին:
[166] Հարս եղաւ 10/3/21ին:
[167] Հարս եղաւ 17/2/20ին:
[168] Հարս եղաւ 7/2/20ին:
[169] Հարս եղաւ 20/2/20ին:
[170] Մահացաւ 7/11/19ին:
[171] Հարս եղաւ 14/2/21ին:
[172] Քեշիշեանի քով սպասուհի, Եաֆա:

158	Աստղիկ[173]	Կարապետ	Սալպի	Յովհաննէս	8	Սալմաստ	Սանամէրիկ	9/12/18
159	Անթառան[174]	Յովսէփ	Աղութ	Օհաննէս	12	Թիմար	Լեսկ	1/12/18
160	Վարդանուշ	Գարեգին	Հայկանուշ	Մանուկ	12	Թիմար	Աւերակի	
161	Արաքսի[175]	Դաւիթ	Մարգրիտ	Սիմէոն	11	Աղբակ	Պաշգալա	
162	Լուսիկ	Ներսէս	Կումաշ	Բոզօ	11	Աղբակ	Հերեսան	10/6/19
163	Վարսենիկ[176]	Խաչատուր	Թագուհի	Ծաւրիկեան	11	Վան	Վան	1/12/18
164	Զարուհի[177]	Մարտիրոս	Փեփրոն	Վարդան	12	Վան	Սղգա	
165	Եալտուզ[178]	Վարդան	Թանգօ	Պետրոս	12	Մոկս	Աղին	15/6/19
166	Նունուֆար	Աղամիր	Մարգրիտ	Պետրոս	12	Թիմար	Մարմէտ	1/6/19
167	Շուշանիկ[179]	Կարապետ	Ասլիկ	Մկրտիչ	12	Աղբակ	Պաշգալա	
168	Ռեհան	Մկրտիչ	Նուպար	Պաղտասար	12	Արճակ	Ազատեն	9/6/19
169	Լալ[180]				11	Դտրկ		1/12/18
170	Արուսեակ	Մարգար	Սաթենիկ	Պաղտասար	10	Խիզան	Մամրտոնք	19/6/18
171	Ազնիւ	Մանուկ	Գոզալ	Ազիզեան	10	Հայ Ձոր Վան	Խոսպ	1/12/19
172	Արմէնուհի	Մարտիրոս	Ազօ	Մանուկ	10	Թիմար	Շահպաղի	25/2/19
173	Զարդար[181]	Մխիթար	Թագուհի	Մարգար	13	Խիզան	Մամրտոնք	1/12/18
174	Դալալ	Միրզօ	Անթառան		9	Մոկս	Ծափանց	

[173] Հարս եղաւ 20/2/20ին:
[174] Հարս եղաւ 8/2/21ին:
[175] Հարս եղաւ 14/11/21ին:
[176] Հարս եղաւ 12/3/21ին:
[177] Ամուսնացած Երուսաղէմ, ընդ Պ. Կարապետ Օտապաշեան:
[178] Հարս եղաւ Պէյրութ, 1924ին, օտար տղու մը հետ:
[179] Հարս եղաւ 7/3/21ին:
[180] Ասորի էր, ասորւոց գնաց:
[181] Հարս եղաւ 5/9/21ին:

175	Նունուխ[182]	Աւետիս	Անթառան	Գորմիկ	13	Թիմար	Աննավանք	
176	Անթառան[183]	Գորոզ	Զարդար	Բարսեղ	12	Ապարանք	Ապարանք	
177	Եալդուզ[184]	Մովսէս	Արմաղան	Պօղոս	12	Թիմար	Աւերակի	15/12/18
178	Եւգինէ	Գէորգ	Նազէ	Աւետիս	12	Թիմար	Քոչանի	
179	Արեգ	Աւետիս	Գոլիզար	Ասատուր	12	Արճակ	Կզլճա	
180	Աղաւնի[185]	Վարդան	Եղսաբէթ	Մխիթար	12	Թիմար	Ճանիկ	
181	Պայծառ	Եղիազար	Եղունիկ	Գէորգեան	12	Թիմար	Գոմս	
182	Հռիփսիմէ[186]	Եղիազար	Մարիամ	Մուրատեան	12	Թիմար	Աննավանք	
183	Մարիամ[187]	Աւետիս	Սալաթ	Խաչիկ	12	Աղբակ	Վանք	
184	Քնուշ	Սահակ	Մարիամ	Ղազար	12	Թիմար	Տռնաշէն	
185	Եսթէր	Մարգար	Իսկուհի	Յարութիւն	10	Վան	Վան	26/5/19
186	Պայծառ	Յարութիւն	Մարիամ	Մնացական	12	Խոշապ	Կասր[188]	15/12/18
187	Ասլիկ	Մկրտիչ	Լուսիկ	Եղիազար	11	Թիմար	Աւերակի	
188	Եղսաբէթ	Վարդան	Գոլիզար	Օհաննէս	11	Թիմար	Կիւսնենց	
189	Սիրուն	Մկրտիչ	Մարիամ	Յարութիւն	10	Շատախ	Սեւտիկին	17/5/19
190	Վարսենիկ	Մինաս	Արոս	Կարապետեան	4	Թիմար	Տռնաշէն	14/3/19

[182] Հարս եղաւ 20/2/20ին:

[183] Հարս եղաւ 8/3/21ին:

[184] Հարս եղաւ 1/3/21ին:

[185] Հարս եղաւ 3/3/21ին:

[186] Հարս եղաւ 31/7/21ին:

[187] Հարս եղաւ 4/7/21ին:

[188] Կասր.- Խոշապ գաւառին մէջ ունի նշանաւոր դիրք, բնակիչ միշտ զինուած, ուրախ եւ ազատ, հայ եւ քիւրտ իրար նման: Անոր աւելի լաւ անուն կնքած են նախնիք՝ Կասր, այսինքն բերդ, անառիկ, անյաղթ: Իսկապէս եթէ դիրք չօգնէ քիւրտ եւ հայ իրար կ'օգնեն եղեր: Բայց վերջին պատերազմ գրգռեց երկու ցեղ իրար դէմ: Հայ գաղթեց, քիւրտ փախաւ եւ վերադարձաւ: Այս բախտին ենթակայ էր նաեւ Զէյնիս գիւղ:

191	Եալտուշ	Խապօ	Փարօ		7	Սպարկերտ	Արղանդ	13/1/19
192	Անթառան	Սեդրաք	Անգին		12	Հայոց Ձոր	Իշխանի Գոմ	18/12/18
193	Զարուհի[189]	Գրիգոր	Անգին		12	Հայոց Ձոր	Առեղ	
194	Զմրուտ[190]	Թովմաս	Ալմաստ	Առաքելեան	15	Շատախ	Արմշատ	17/5/19
195	Արմէնուհի[191]	Մարտիրոս	Զապէլ	Օտճեան	5	Ատանա	Ատանա	17/5/19
196	Արուսեակ	Օհաննէս	Հռիփսիմէ	Թովմաս	12	Ատանա	Ատանա	27/3/19
197	Մարիամ	Թորոս	Հնազանդ		6	Ատանա	Ատանա	17/6/19
198	Աղաւնի	Գէորգ	Սաթենիկ	Ուրսալեան	13	Պրուսա	Մեծ Նոր Գիւղ	
199	Արշալոյս	Մովսէս	Սիրանուշ	Զարդարեան	14	Սղերդ	Սղերդ	
200	Հանըմ[192]	Ռսկօ	Խաթուն	Սիմոնեան	15	Սղերդ	Սղերդ	
201	Եսթէր	Ներսէս	Շուշանիկ	Մուսայեան	13	Սղերդ	Սղերդ	
202	Խասիկ	Ղազար	Նազէ	Վասիլեան	13	Կիրասոն	Կիրասոն	
203	Արուսեակ	Պետրոս	Աննա	Թագուոր	15	Ատանա	Հաճըն	
204	Մարիամ[193]	Եփրէմ	Նուրի	Գուզուպաշեան	14	Ատանա	Հաճըն	
205	Մարիամ[194]	Մելքոն	Սիրանուշ	Խաչիկեան	13	Ատանա	Ատանա	
206	Վարդանուշ[195]	Կարապետ	Եղսաբէթ	Պոյաճեան	15	Երզնկա	Երզնկա	
207	Մանուշակ	Կարապետ	Փեփրոն	Նազարէթ	10	Կարին	Քղի	
208	Արշալոյս	Կարապետ	Փեփրոն	Նազարէթ	8	Կարին	Քղի	
209	Լուսիկ	Ատուր	Մարիամ	Խըտրեան	8	Չալղարա	Չալղարա	

[189] Մեռաւ 31/10/21ին:
[190] Ամուսնացած Յոպպէ Ս. Մաքինիստեանի հետ:
[191] Տիկ. Եսթէր Աճեմեան տարաւ Ատանա իրեն հետ:
[192] Հարս եղաւ:
[193] Հարս եղաւ 5/7/20ին:
[194] Հարս եղաւ 18/4/20ին:
[195] Ամերիկա մեկնեցաւ 16/7/21ին:

210	Մարիամ	Կուսիկ	Զապէլ	Կուսիկեան	9	Ատանա	Սիս	
211	Մարիամ	Օհաննէս	Եղսաբէթ	Ղարիպեան	11	Զէյթուն	Զէյթուն	
212	Եւա[196]	Ասատուր	Մուղար	Մինասեան	11	Զէյթուն	Ֆռնուզ	17/6/19
213	Մաքրուհի	Մարտիրոս		Թրթուրեան	12	Սվազ	Սվազ	
214	Հայկանուշ	Մովսէս	Նազլու	Պետոյեան	12	Ատանա	Այնթապ	
215	Եւա	Խաչատուր	Մարիամ	Սարգիս	12	Ատանա	Ինճասու	
216	Վարսենիկ	Անդրանիկ	Մարգարիտ	Քէօշկէրեան	10	Պոլիս	Ատապազար	
217	Երանուհի	Աւետիս	Ովսաննա	Գրիգորեան	10	Ատանա	Երապաքան	
218	Մաքրուհի	Գրիգոր	Եղիսաբէթ	Պոյամեան	15	Զէյթուն	Զէյթուն	
219	Վարդանուշ	Օհաննէս	Նարդուհի	Նալպանտ	11	Կարին	Կարին	
220	Փեփրոն	Միսաք	Սրբուհի	Սիւմպիւլ	9	Գոնիա	Չորում	
221	Մանուշակ	Գաբրիէլ	Շողակաթ	Սոպաճեա	10	Կարին	Կարին	
222	Արմէնուհի[197]	Կարապետ	Կատար	Ճուռուխ	12	Զէյթուն	Զէյթուն	
223	Մարիամ	Եղիա	Հռէփ	Խաչերեան	12	Սվազ	Սվազ	
224	Յասմիկ	Գրիգոր	Բեթլեհէմ	Մուրատեան	13	Կարին	Կարին	
225	Սարա	Տօնիկ	Ասլիկ	Տոնոյեան	12	Խարբերդ	Խարբերդ	
226	Մարինէ	Լեւոն	Հաճիգիւլ	Չեմէնեան	14	Կարին	Կարին	
227	Նազենիկ	Լեւոն	Հաճիգիւլ	Չեմէնեան	13	Կարին	Կարին	
228	Զմրութ	Օհաննէս	Վարդուհի	Օհաննէսեան	14	Սղերդ	Սղերդ	
229	Սարա	Աւետիս	Մարիամ	Թերզեան	8	Կարին	Կարին	
230	Ատելիա	Աբրահամ	Ագապի	Էլմիսաքեան	8	Ատանա	Հաճըն	
231	Ովսաննա	Կիւրեղ	Մարիամ	Ռզեան	8	Ատանա	Հաճըն	
232	Աշխէն	Արմենակ	Գայիանէ	Թաժոյեան	16	Կարին	Կարին	
233	Սիրանուշ	Վարդան	Աննա	Խըտրեան	10	Չալղարա	Չալղարա	

[196] Հարս եղաւ 26/2/21ին:

[197] Հարս եղաւ 9/5/21ին:

234	Լուսաճին[198]	Փանոս	Սիրուն	Մէյխանաճեան	14	Ատանա	Ատանա	
235	Պայծառ	Յակոբ	Փերուզ	Գույումճեան	12	Գոնիա	Գոնիա	
236	Ազնիւ	Ստեփան	Սրբօ	Ղլեան	12	Աֆիոն	Գարահիսար	
237	Փերոզա	Գէորգ	Խանըմ	Գէորգեան	8	Պոլիս	Չանաքքալէ	
238	Ֆրէա[199]	Պօղոս	Խաթուն	Պօղոսեան	8	Սղերդ	Սղերդ	
239	Նուարդ	Դաւիթ	Խաթուն	Ղարիպեան	9	Սղերդ	Սղերդ	
240	Փոլին	Ալեքսան		Կաւազեան	14	Կարին	Կարին	
241	Սեմակիւլ	Փանոս	Լուսիկ	Քեշքէրեան	10	Ատանա	Ֆռնուզ	
242	Ազնիւ	Աւետիս	Վարդուհի		10	Կարին	Կարին	
243	Փերուզ	Օհաննէս	Աննիկ	Թերզեան	13	Կարին	Քղի	
244	Դեղձանիկ[200]	Պապիկ	Ազնիւ	Կոպալեան	13	Կարին	Կարին	
245	Վարդանուշ	Խասըմ	Վարդէ		10	Սղերդ	Սղերդ	
246	Շուշանիկ[201]	Ռզօղկ	Մարի	Յակոբեան	8	Սղերդ	Սղերդ	
247	Մարիամ[202]	Գրիգոր	Ֆարֆուր	Սիմէոն	12	Սղերդ	Սղերդ	
248	Զապէլ	Թադէոս	Լուսիկ	Սահաթճեան	13	Սղերդ	Սղերդ	
249	Սիրանուշ	Սողոմոն	Արուսեակ	Կուպչոյեան	10	Սղերդ	Սղերդ	
250	Աղաւնի	Գրիգոր	Մարթա	Ագոյեան	10	Սղերդ	Սղերդ	
251	Սիրանուշ	Տէր Պաղտասար	Գոլիզար	Գիւզալեան	12	Կեսարիա	Կեսարիա	
252	Մաքրուհի	Գազպար	Շողակաթ	Աւագեան	12	Աղբակ	Պաշգալա	
253	Սիրանուշ	Գազպար	Շողակաթ	Աւագեան	13	Աղբակ	Պաշգալա	

[198] Հարս եղաւ 19/2/21ին:

[199] Պէյրութէն եկաւ. Ռամլէ, յոյն [մէկ անընթ բառ] քով սպասուհի, կ'ուզէ առնել Աբրահամ Քեպեպչեանին, ուրֆացի, մեքենիստ:

[200] Հարս 18/4/20ին:

[201] Մօրքոյր տարաւ:

[202] Կալկաթա գնաց 10/3/20ին:

254	Նուարդ	Կարապետ	Մարիամ	Թերզեան	12	Ատանա	Հաճըն	
255	Վերժին	Մանուկ	Վարդուհի	Մանուկեան	11	Չալղարա	Չալղարա	
256	Արեւ[203]	Համբարձում	Մարիամ	Կալթաքչեան	6	Ատանա	Հաճըն	
257	Մաննիկ	Պետրոս	Հրանուշ	Տոպաճեան	12	Պոլիս	Ատապազար	
258	Տիրուհի[204]	Օհաննէս	Մարիամ	Շահէն	15	Սղերդ	Սղերդ	
259	Մարիամ	Սողոմոն	Եւա	Հելան	14	Սղերդ	Սղերդ	
260	Քրիստինէ	Յակոբ	Հռիփսիմէ	Փանոս	16	Սղերդ	Սղերդ	
261	Արուսեակ[205]	Ստեփան	Ալմաստ	Ղարիպջան	16	Սղերդ	Սղերդ	17/6/19
262	Վիքթորիա	Մինաս	Սաթենիկ	Միհրան	16	Ատանա	Մարաշ	
263	Շողակաթ	Վարդան	Գայիանէ	Դաւիթ	12	Սվազ	Ենիխան[206]	
264	Արշալոյս	Յակոբ	Վարդանուշ	Պռուշեան	12	Պոլիս	Ատապազար	
265	Գոլեզար	Արթին	Մարիամ	Յակոբեան	11	Ատանա	Երապաքան	
266	Օրժէն	Գրիգոր	Բհար	Խաչիկեան	11	Ատանա	Սիս	
267	Անժէլ	Արմենակ	Վիքա	Փուչաքչեան	10	Ատանա	Ատանա	
268	Սաթենիկ	Կարապետ	Շուշանիկ	Յովսէփ	9	Սղերդ	Սղերդ	
269	Մարիամ	Պաղտասար	Աստղիկ	Յարութիւն	9	Սղերդ	Սղերդ	
270	Վիքթորիա[207]	Ադամ	Խաթուն	Արօրիկ	8	Սղերդ	Սղերդ	17/6/17
271	Ֆիլոր	Սահակ	Նուրիցա	Յովսէփեան	8	Ատանա	Հաճըն	17/6/19
272	Սիրանուշ	Յակոբ	Վարդանուշ	Պրուշեան	8	Պոլիս	Ատապազար	

[203] Ամուսնացած ի Յոպպէ Պ. Մարտիրոս Մուշիկեանին հետ:

[204] Հարս եղաւ 4/6/20ին:

[205] Հարս եղաւ 20/2/20ին:

[206] Սեբաստիոյ Ենիխան.- Սվազի քով գիւղ մըն է, հայ, քայմաքամանիստ: Եըլտըզ եւ Սեւուտլու խաներ կան Սվազի եւ Ենիխան գիւղի մէջտեղ: Կայ նաեւ ջերմուկներ: Ս. Գէորգայ ուխտատեղիին օրն է Կարմիր Կիրակին: Ս. Եղիայի տօն օրն է Կանաչ Կիրակին: Մեծ բազմութիւն, մատաղ եւ ուխտագնացութիւն եւ ուրախ վերադարձ:

[207] Քոյրը տարաւ 2/6/21ին:

273	Մարիամ	Միսաք	Նեկտար	Վարդանեան	9	Պոլիս	Խանտակ	
274	Նուշիկ	Մովսէս	Սօնա		8	Սալմաստ	Մալիամ	8/2/19
275	Ոսկօ	Արշակ	Զարէն	Քամալեան	8	Մամրտոնք	Խառակոնիս	5/12/18
276	Տիգրանուհի	Սարգիս	Գայիանէ		11	Հայոց Ձոր	Քէօշկ	1/12/18
277	Սաթենիկ	Սարգիս	Գայիանէ		10	Հայոց Ձոր	Քէօշկ	2/1/19
278	Մարիամ	Մկրտիչ	Եղսաբէթ	Բարսեղեան	12	Աւերակի	Թիմար	15/12/18
279	Հեղինէ	Մաղաք	Սաթենիկ	Միքայէլեան	9	Վան	Սղգա	9/12/18
280	Թագուհի	Ներսէս	Մարիամ		9	Արճակ	Սեւան	9/1/19
281	Փայլուն	Արշակ	Գրեր		8	Վան	Շուշանց	18/12/18
282	Անահիտ	Կարապետ	Ոսկօ		9	Շատախ	Սեւտիկին	
283	Նուարդ	Տիգրան	Լուսիկ		9	Վան	Վան	25/12/18
284	Խումար	Օհաննէս	Սալպի	Ներսէսեան	12	Ուրմի	Բաբառի	9/12/18
285	Արօս	Խաչատուր	Եղունիկ	Խլոյեան	11	Շատախ	Սեւտիկին	8/10/19
286	Գայիանէ	Աբրահամ	Ազօ (Սուսան)	Մանուկ	14	Գաւաշ	Նարեկ	18/10/19
287	Նոյեմի	Մանուկ	Եսթէր		14	Ատանա	Հաճըն	17/6/19
288	Հայկանուշ	Վահագ	Եսթէր		14	Կարին	Կարին	
289	Եղսաբէթ	Մինաս	Շամամ		12	Մարաշ	Շվլկոլ	
290	Մսրէ[208]	Պապիկ	Նուպար	Ազիզեան	16	Նորտուզ	Փիրպատալան	
291	Պայծառ	Աբրահամ	Ալմաստ	Մուրատ	6	Սպարկերտ	Վանք	5/12/18
292	Զարուհի[209]	Յարութիւն	Վարդիկ	Վարդան	12	Թիմար	Տիրամէր	28/12/18
293	Վարդանուշ	Մանուկ	Աղաւնի	Սարգիսեան	8	Հայոց Ձոր	Խոսպ	30/4/19
294	Տիլպար	Վարդան	Փերոզ	Մարտիրոս	9	Թիմար	Ալիւր	30/2/18
295	Արշալոյս	Յովնան	Վարդիկ	Մանուկ	9	Թիմար	Խաւենց	17/5/19
296	Տիգրանուհի	Յարութիւն	Եւգին	Օհաննէս	13	Կարին	Կարին	17/6/19

[208] Հարս եղաւ 20/2/20ին:

[209] Մահացաւ 10/6/21ին:

297	Նեկտար[210]	Խաչատուր	Աղաւնի	Սանասարեան	10	Վան	Արտամետ	1/12/18
298	Վարսենիկ	Մովսէս	Ալմաստ		10	Սարայ	Սացմանց	1/2/18
299	Մարիամ[211]	Մովսէս	Ալմաստ		6	Սարայ	Սացմանց	22/10/19
300	Հայկանուշ	Ազիզեան	Շիրին		10	Ուրմի	Եքաղաճ	
301	Էլինէ	Միսաք	Աղաւնի	Գէորգեան	8	Հայոց Ձոր	Հիլլի	5/2/19
302	Սինամ	Մաթոս	Լուսօ	Արշակ	9	Սալմաստ	Մալհամ	
303	Պայծառ	Մանուկ	Սօսուն	Գոլան	9	Շատախ	Սեւտիկին	17/5/19
304	Իսկուհի	Սարգիս	Թաննկօ	Կակոսեան	10	Շատախ	Արմշատ	
305	Սինամ[212]	Մուրատ	Արտաք	Յարութիւն	8	Սպարկերտ	Կեղիս	1/12.18
306	Արաքսի	Պօղոս	Զմրութ		3	Շատախ	Սեւտիկին	3/1/19
307	Սալաթ	Սարգիս	Ալմօ	Գէորգ	9	Արճակ	Տաղվերան	7/11/19
308	Վարդանուշ	Նշան	Ազնիւ	Խչոյեան	11	Կարին	Կարին	9/11/19
309	Կալիփսէ[213]	Արմենակ	Մարան	Գալոսեան	7	Հայոց Ձոր	Կիմ	10/11/19
310	Եւգինա	Մանուկ	Եղիսա	Կոլուզ	9	Վան	Լեսկ	9/12/18
311	Վարդեր	Գելօ	Սօսնէ		8	Սպարկերտ	Բաղենց	25/11/19
312	Ազնիւ[214]	Յովսէփ	Օղեր	Յովսէփեան	12	Թիմար	Կիւսնենց	
313	Փեփրոն	Պատուր	Ոսկօ	Պապիկեան	10	Թիմար	Պողանց	24/12/19
314	Մարի	Համբարձում	Եւա		7	Պոլիս	Ատապազար	27/12/19
315	Նունօ	Օհաննէս	Եղունիկ	Սահակեան	10	Թիմար Վան	Տռնաշէն	26/1/20
316	Արշալոյս	Կարապետ	Մարօ	Յարութիւն	14	Հայոց Ձոր Վան	Քէօշկ	13/2/20
317	Ազնիւ	Մկրտիչ	Ոսկօ		9	Գաւաշ Վան	Պատակոնց	19/3/20

[210] Մահացաւ 20/10/19ին:
[211] Մահացաւ 20/3/20ին:
[212] Մահացաւ 28/1/21ին:
[213] Հարս եղաւ Աբրահամ Եղիազարեանին:
[214] Հարս եղաւ 17/12/20ին:

318	Աղաւնի	Պետրոս		Խլոյեան	11	Գաւաշ Վան	Քարադաշտ	24/4/20
319	Շուշան	Յարութիւն	Չինար	Դաւիթ	9	Ուրմի	Ուրմի	
320	Սոփիա	Յովսէփ	Սաթենիկ	Մելքոն	4	Թիմար Վան	Ճանիկ	
321	Ոսկօ	Զաքար	Սապահ	Յարութիւն	12	Մամրտոնք Վան	Ապարանք	12/5/20
322	Անգին	Կարապետ	Թակօ	Պաղտոյեան	10	Անգարա	Անգարա	24/5/20
323	Վերժին	Վիգէն	Մարիամ	Մամախեան	12	Ատանա	Մարաշ	
324	Եղսաբէթ	Օհաննէս	Վիլեմէն (Ֆիլոմէ՞ն)		10	Թիմար Վան	Կէօլ	30/5/20
325	Սիրուն	Օհաննէս	Մարգրիտ	Գրիգորեան	12	Կարին	Կարին	1/6/20
326	Աղաւնի	Խաչատուր	Վարդանուշ	Դարակչեան	12	Շ Քարահիսար	Պուսերթ	4/6/20
327	Նուարդ	Ղուկաս	Սոփիա	Թութեան	14	Շ Քարահիսար	Պուսերթ	8/6/20
328	Արմէնուհի	Նշան	Նազէ	Սիանոս	9	Արճակ	Ֆարուղ	22/6/20
329	Եսթէր	Մուրատ	Կումաշ		9	Աղբակ	Սորատէր	
330	Ոսկօ	Աւետիս		Սարոյեան	10	Խիզան	Անապատ[215]	19/4/20
331	Տիլպար	Գալուստ	Խաթուն		8	Աղբակ	Հասպստան	22/6/20
332	Սաթենիկ	Մարտիրոս	Զարուհի	Սարգիսեան	11	Աղբակ	Վանք	4/7/20
333	Աղաւնի	Տէր Օհաննէս	Թանգիկ		10	Խիզան	Պոռշենց	15/7/20
334	Նազլու	Մովսէս	Սօնա	Մելիքեան	10	Սալմաստ	Մալհամ	29/7/20
335	Քնարիկ	Մովսէս	Սօնա	Մելիքեան	7	Սալմաստ	Մալհամ	
336	Մարիամ[216]	Օհաննէս	Թագուհի	Խլղաթեան	13	Թիմար	Գոմս	21/8/20
337	Նոյեմզար	Դաւիթ	Գոլիզար	Խաչատուրեան	8	Շատախ	Կոռովանք	
338	Վարսենիկ[217]	Գարեգին	Եւա	Մարանջեան	13	Կարին	Կարին	13/9/20
339	Նարկիզ	Ազիզ	Կումաշ		10	Աղբակ	Սորատէր	28/9/20

[215] Փոքր գիւղ մը Խիզան (Աղձնիք) գաւառին մէջ, ունի Ս. Գէորգ եկեղեցի:

[216] Հարս եղաւ 18/2/21ին:

[217] Հարս եղաւ 9/1/21ին:

340	Արմէնուհի	Մարտիրոս	Ազօ	Մանուկեան	12	Վան	Շահպաղի	
341	Սիրանուշ	Պօղոս		Պոյաճեան	14	Խարբերդ	Դատեմ	28/9/20
342	Եղսաբէթ	Սարգիս	Նարկիզ	Սեւոյեան	11	Աղբակ Վան	Սորատէր	30/10/20
343	Լուսիկ	Աւետիս	Սիսէ	Դաւիթեան	12	Վան	Բաղ[218]	1/11/20
344	Թամար	Օհաննէս	Սինամ	Գիւլոյեան	10	Աղբակ Վան	Ատէս	3/11/20
345	Իսկուհի[219]	Մինաս	Անթառան	Յովսէփ	11	Աղբակ	Էրնկանի	8/11/20
346	Աննիկ	Մինաս	Անթառան	Յովսէփ	4	Աղբակ	Էրնկանի	
347	Ազնիւ	Կենճօ	Սուսուն	Մարգարեան	10	Աղբակ	Ատէս	14/11/20
348	Ոսկօ	Խաչօ	Մարգրիտ	Աբգար	10	Շատախ	Կաղբի	17/11/20
349	Արմէնուհի	Միհրան	Մաքրուհի	Մարտիրոս	8	Վան Թիմար	Կիւսնենց	30/11/20
350	Սիրուն	Յակոբ	Մաքրուհի	Մաղաքեան	10	Վան	Կուրուպաշ	11/12/20
351	Վարդանուշ	Եղիազար	Զանազան	Մալխասեան	9	Խոշապ	Խոշապ Քռէլ	
352	Մանուշակ	Սարգիս	Սրմա	Մանուկ	7	Ճուլամէրիկ	Սերմալ	14/12/20
353	Թազագիւլ	Սարգիս	Աննա	Մարտիրոս	9	Պաշգալա	Մալկաւա	22/12/20
354	Շուշանիկ	Սարգիս	Աննա	Մարտիրոս	5	Ուրմի	Պաշգալա/Մալկաւա	
355	Փաթուէլ	Յակոբ	Գէօզալ	Ստեփան	15	Ուրմի	Շերապաթ, Պրսկ.	21/12/20
356	Եսթէր	Յակոբ	Գէօզալ	Ստեփան	14	Ուրմի	Շերապաթ Պրսկ.	
357	Մարալ[220]	Նազար	Մրվարդ	Սարդար	15	Ուրմի	Իսալու Պարս.	22/12/21
358	Ջէյրան	Նազար	Մրվարդ	Սարդար	11	Ուրմի	Իսալու Պարս.	

[218] Բազ, Թիմար Բերկրի.- Վանայ Վանտուց (Թիմար) գաւառի Տիրամէր գիւղի Տիրամայր վանքի հիւսիսային կողմ, դէպի Վանայ ծովի կողմ, Բազ Նահապետ իշխանէն շինուած, նշանաւոր քաղաք մըն էր, 15-20 տուն բնակիչով:

Բազ, Աղբակ.- Այս գիւղ հայ եւ թիւրք էին, 60-70 տուն. 50 տուն հայ, ունէին բերդ մը որ կ'ասուէր Պարոնաց Բերդ, երկու աւեր եկեղեցիներ կային, Ս. Խաչ եւ Շուշարպաթ: Այս գիւղէն հեռու կայ Շամանիս, Գելոկս եւ Լալկան գիւղեր, հայկական աւերակներ:

[219] Հարս եղաւ 28/1/21ին:

[220] Հարս եղաւ 31/1/21ին:

359	Արշալոյս[221]	Սահակ			Դտրկ	Էւերէկ	Էւերէկ	
360	Վարդուհի[222]	Սահակ			Դտրկ	Էւերէկ	Էւերէկ	
361	Վարդանուշ[223]	Աւետիս	Ոսկօ	Գալուստեան	9	Մոկս	Առնանց	25/12/20
362	Փերոզ[224]	Գաբրիէլ	Մարգրիտ	Գաբրիէլ	14	Թիմար	Տաղվերան	1/1/21
363	Նուարդ	Մնացական	Մարիամ	Մանուկ	13	Վան	Կուրուպաշ	11/1/21
364	Ազնիւ	Ստեփան	Ոսկօ	Ստեփանեան	5	Շատախ	Փեսանդաշտ	22/1/21
365	Սաթենիկ[225]	Ազիզ	Թառլան	Օհաննէս	15	Ուրմի	Նախջուան Թափա	9/2/21
366	Անօ	Օհաննէս	Սալաթ	Օհաննէս	7	Թիմար	Տիրամէր	16/2/21
367	Նարկիզ	Կարապետ	Աննա	Դաւիթ	11	Թիմար	Աւերակի	19/4/21
368	Թագուհի	Աբրահամ	Սիսէ	Ուռուս	9	Մոկք	Ծափանց	
369	Ազատուհի	Մկրտիչ	Գոլիզար	Մկրտիչ	13	Վան	Շուշանց	20/4/21
370	Մարգրիտ	Մարկոս	Բասէ	Յակոբ	14	Շատախ	Մալկաւա	27/4/21
371	Սրբուհի	Յարութիւն	Գալենիկ	Ուշկուրեան	15	Չենկիլէր	Չենկիլէր	9/5/21
372	Ասմին	Համբարձում	Սինամ	Յարութիւն	9	Աղբակ	Փիս	
373	Նունուֆար	Խաչատուր	Սինամ		11	Աղբակ	Փիս	13/5/21
374	Լուսիկ	Մնացական	Ասմին	Նաւօ	10	Աղբակ	Պապլասան	21/5/21
375	Շուշան	Աղախան	Գէօզալ	Ազարեան	10	Ուրմի	Ռհաւա	3/6/21
376	Քնարիկ	Պօղոս	Ովսաննա	Փանոս	8	Սալմաստ	Հաւթուան	19/6/21
377	Մարգրիտ[226]	Փոխան	Շուշան	Յարութիւն	13	Նորտուզ	Փիրպատալան	

[221] Հարս եղաւ 9/5/21ին:
[222] Հարս եղաւ 9/5/21ին:
[223] Հարս եղաւ Պէյրութ, Աւետիսեանին հետ, որբ:
[224] Հարս եղաւ 28/2/21ին:
[225] Հարս եղաւ 3/3/21ին:
[226] Հարս եղաւ 7/7/21ին:

378	Ջողան[227]	Շահպազ	Զանօ	Խլղաթ	12	Ճուլամէրիկ	Փագան	21/6/21
379	Սարա[228]	Շահպազ	Զանօ	Խլղաթ	11	Ճուլամէրիկ	Փագան	
380	Ազատուհի	Յարութիւն	Նազէն		10	Վան	Դարմանգեղ	
381	Արշալոյս	Աւետիս	Սարա	Մանուկ	4	Բաղէշ	Թախթալու	24/6/21
382	Վարդանուշ[229]	Միսաք	Յուստիան	Օհաննէս	14	Արճակ	Արտամետ	4/7/21
383	Ովսաննա	Գաբրիէլ	Անահիտ	Զաքարեան	13	Սալմաստ	Սանամէրիկ	16/10/21
384	Սիրանուշ	Պօղոս	Արուսեակ	Կառուչեան	12	Պոլիս	Ատապազար	10/11/21
385	Ազնիւ	Բարսեղ			5			17/11/21
386	Շարմաղ	Նշան	Աննա	Գրիգոր	4	Գաւաշ	Ս. Վարդան	

The Baquba Orphans. the List of the Orphans and some Demographic Features
(Summary)

Antranik Dakessian
adakessian@haigazian.edu.lb

[227] Ենովք 3 զաւակ որբին հետ ամուսնացած է, Պաղտատ:
[228] Յովնան 3 զաւակ անուն երիտասարդին հետ ամուսնացած է, Պաղտատ:
[229] Հարս եղաւ Պէյրութ, Միսաքին հետ, որբ:

The Repatriation of Armenian Refugees from Iraq to Soviet Armenia 1921-1925

Vahram L. Shemmassian
Vahram.shemmassian@csun.edu

Iraq (Mesopotamia) constituted one of the main dumping grounds and killing fields of Armenians deported, especially from the Ottoman province of Van, during the World War I genocide. At the end of the conflagration, and under the British administration of Iraq, the survivors, together with other persecuted Ottoman Christian minorities such as the Assyrians, were sheltered at a refugee camp at Baaquba (Baquba) near Baghdad, and subsequently at Nahr el Omar (Nahr Omar/Umar) near Basra. Given the considerable expenses required to maintain the camp, the British considered several options to dispose of the Armenian and Assyrian refugees. While the Assyrians accepted a proposal to settle permanently in agricultural colonies near Kirkuk, the Armenians declined in anticipation of relocation to Armenia. By late 1920 the Republic of Armenia, established in May 1918, had come under Communist rule. The British negotiated with the new regime for the resettlement of the Armenian refugees. While the Armenian government was receptive to this idea, it faced serious food shortages and other hardships, and accordingly was reluctant to receive large numbers of refugees at once, preferring smaller groups instead. While several thousands of the refugees were ultimately transferred from Basra to Soviet Armenia via the Black Sea port city of Batum (Batoum/Batumi), Soviet Georgia, the rest remained behind, thereby becoming a part of the modern Armenian community of Iraq. This article deals with the issue of repatriation of Armenian refugees from Iraq to Soviet Armenia during the years 1921-1925.

EARLIEST RELOCATION SCHEMES: 1918-1920

At the start of 1918, Armenian remnants, mostly from the Ottoman province of Van, were forced to escape across Turkish Kurdistan to Salmas in northwestern Persia. En route, a large number was massacred by Kurds. Shortly thereafter, "harassed on all sides by Turk, Kurd, and Persian," they once again had to flee along with some 30,000 Assyrian Christians and retreat into British protection in Iraq.[1] They were sheltered in a concentration camp near the town of Baaquba, 33 miles to the northeast of Baghdad. The

[1] *Memoranda on the Armenian and Assyrian Refugees at Present in Camp at Ba'quba Mesopotamia*, Baghdad, the Government Press, 1919, p. 1.

camp was divided into three areas. The Armenians, who numbered about 14,000, were settled in Area A.[2]

At the end of October 1919, the British Under Secretary of State, Foreign Office, reported that, based on a "mention" by Colonel (later Sir) Henry Wilson, Chief of the Imperial General Staff, "the repatriation of those [Armenian refugees] who desire to return to Constantinople and Cilicia … appears practicable if shipping be available." Foreign Secretary Lord (later Earl) Curzon of Kedleston "will agree that it is highly desirable, from the point of view of economy, that the Refugee Camp at Baqubah should be broken up…." Although The Army Council regarded Cilicia as "a doubtful possibility" because "There are obvious political disadvantages to this course vis a vis Islam…,"[3] repatriating 590 Armenian refugees to Cilicia, then under French control, was still feasible. Despite French objections to such a move, which could lead to the formation of an "artificial" Armenian majority in the said region, in the summer and fall of 1919 small caravans of refugees left Baaquba for Aleppo, hoping to regain their hometowns in Cilicia. This limited movement, however, came to an end as Turkish nationalist forces occupied Cilicia in 1920-21, forcing the general Armenian population to seek permanent refuge in Syria and Lebanon.[4]

If Constantinople and especially Cilicia were seen as possible destinations, albeit remotely, "The repatriation of the 9,908 Armenians to Van and the neighbouring districts … appears impracticable from the point of view of humanity, as, to arrive at their homes, by whatever route selected, whether by sea or land, they would have to pass through hostile territory where they would certainly be attacked unless a British escort were provided, which is

---

[2] For the Armenian refugee camp of Baaquba, see ibid.; *Further Memoranda*; Rev. Arsen A. Georgizian, *Mer Azkayin Koyabaykare 1915-1922i Zulumi Darinerun* (Our National Struggle for Survival during the Years 1915-1922 of Tyranny), Beirut, Zartonk Press, 1967, pp. 150-62, 170-74, 178-93; Seta Dajad Ohanian, *Iraki Hay Hamaynke 20-rt Tarun* (The Armenian Community of Iraq in the 20th Century), Archbishop Mesrob Ashjian Series no. 152, Yerevan, Institute of History of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, 2016, pp. 44-49; Akaby Nassibian, *Britain and the Armenian Question 1915-1923*, London and Sydney, Groom Helm/New York: St. Martin's Press, 1984, pp. 244-45.

[3] Great Britain, Foreign Office (FO) Archives, Kew, FO 371/W44, 4546/146380, Under Secretary of State, Foreign Office to War Office, 28 October 1919.

[4] Vahram L. Shemmassian, "The Repatriation of Armenian refugees from the Arab Middle East, 1918-1920," in Richard G. Hovannisian and Simon Payaslian (eds.), *Armenian Cilicia*, Costa Mesa, CA, Mazda Publishers, 2008, pp. 440-44; *Further Memoranda*, p. 2.

out of the question." Another group of 2285 Armenians at the camp who had come from Persia could not be sent to Urumia "for similar reasons."[5]

The British government also contemplated other alternatives for the disposal of the refugees, they being "a.- Return to the new Armenian State [Republic of Armenia]. b.- Shipment to America: and (in the last resort) c.- Absorption by Mesopotamia." Initially, the first option could not be carried out because "Kemalist and Bolshevik operations in the Caucasus" rendered travel of uprooted Armenians to their homeland impossible. The second option, too, was not feasible, because a new US Immigration Law imposed strict limitations on the admission of prospective aliens. The third option remained stillborn due to local prejudices as well as the Armenian refugees' refusal to settle in Iraq.[6] Relocation to Cyprus was similarly considered but dropped "as it would involve the dispossession of the present owners of land."[7]

The overwhelming majority of Armenian refugees at Baaquba pinned their hopes on settling in Armenia. On 9 July 1919, upon receiving a communiqué from the Armenian refugees in Iraq, the Catholicosate (Pontificate) of All Armenians at Echmiadzin urged the government of the newly-independent Republic of Armenia to hasten the repatriation of refugees.[8] The government, in turn, established the Department of Repatriation and Reconstruction, which, among other initiatives, sent a representative by the name of Arsen Gidur (Kitur) to Baghdad to assist the refugees "and to urge the British authorities to repatriate them or at least transport them to Erevan to get them away from the alien, disease-ridden plains of Mesopotamia."[9] The lack of sufficient funds, frustration with the local Armenian leadership, and the

---

[5] FO 371/W44, 4546/146380, Under Secretary of State, Foreign Office to War Office, 28 October 1919.

[6] Delegation of the Armenian Republic (DAR) Archives, Boston (now in Watertown), Massachusetts, File 156 a/55 a, *H.H.B 1921 T.* [Delegation of the Armenian Republic 1921], Armenian Refugees in Mesopotamia, Situation on August 10th 1921. Copy.

[7] Ibid., Supplementary note to the minutes of the Conference to discuss the question of the disposal of Armenian refugees in Meopotamia held at the Colonial Office on July 1st 1921, 3 August 1921. Copy, No. I.

[8] H.U. Meliksetyan, *Hayrenik-Spyurk Arnchutyunner yev Hayrenatartzutyune (1920-1980 tt.)* (Fatherland-Diaspora Relations and the Repatriation [1920-1980]), Yerevan, Yerevan State University Press, 1985, p. 77.

[9] Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia, Vol. II*, *From Versailles to London, 1919-1920*, Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press, 1982, p. 43. See also Great Britain, India Office (IO) Archives, London, L/P and S/11/158, P6241/1919, Avedis Aharonian to Sir (Secretary of State for Foreign Affairs), 21 May 1920; *Hairenik* (Fatherland) (Boston), 24 December 1919, 11 January 1920.

refusal of British authorities to accord him official recognition rendered Gidur's task nearly impossible. At the same time, complaints lodged by the refugees about Gidur prompted the Armenian government to appoint Levon Shaghoyian, a leading and popular Van native, "to take charge of refugee affairs" in Iraq. Although a small number of refugees was dispatched from Baaquba to Erevan in fall 1920 under Shaghoyian's directorship, most Armenian refugees in Iraq stayed behind.[10]

In spring 1920, the British proposed a scheme to permanently settle the Armenian refugees in Kirkuk. The Armenian Relief Committee at Baghdad and the Armenian Committee at the Baaquba camp both vetoed this colonization scheme, "clinging to the hope that there would be, sooner or later, a possibility of repatriating and uniting all their refugees" in the Republic of Armenia.[11] But that anticipation was dampened temporarily by a new development—the Arab resistance to British colonial rule. In August 1920, Arab fighters captured Baaquba town and threatened the refugee camp a short distance away. Although the fighting in the immediate vicinity subsided thanks to the arrival of British reinforcements, "owing to supply difficulties," the camp was evacuated in September, with the Assyrians transferred to Mosul and the Armenians to Nahr el Omar near Basra in the south of the country.[12]

In November and December 1920, British officials considered the possibility of repatriating the refugees to Armenia. However, "In view of recent and actual conditions in Armenia, Armenian Government urges return of refugees should be deferred. We [Sir Horace Rumbold, British High Commissioner in Constantinople] consider present circumstances quite justify their request."[13] Sir Percy Cox, British High Commissioner for Iraq, disapproved of the (permanent) settlement of Armenian refugees there, and suggested that they "be shipped to Cilicia via Cyprus or Armenian Government pressed to take them back."[14] But J.A.C. Tilley at the Foreign Office explained "that Armenia is at the moment in the hands of an Armenian Soviet Govt [sic] under the aegis of Moscow, and that the withdrawal of

---

[10] Hovannisian, *The Republic of Armenia, Vol. III*, *From London to Sèvres, February-August 1920*, Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press, 1996, pp. 422-23. See also IO, L/P and S/11/158, P5955/1919, Telegram from Civil Commissioner, Baghdad, 23 September 1919; idem, P6241/1919, Wellesby to Sir (Under Secretary of State, India Office), 8 October 1919.

[11] *Further Memoranda*, p. 2.

[12] Ibid., p. 5.

[13] FO 371/5128, E14414/88/44, Sir Percy Cox, High Commissioner, Baghdad, "Following" message from Constantinople 6 November 1920.

[14] FO 371/5128, E14584/88/44, Note on Sir Percy Cox, 23 November 1920.

HMG's representative from Erivan precludes any action with a view to secure the return of these refugees to that country." He then added: "It might however be possible to approach the Armenian Republic in the matter at a later date, in the event of its not proving feasible to send the Armenian refugees to Cilicia."[15] A British memorandum on refugees concluded: "Thus the close of 1920 found one still with the repatriation problem to a great extent unsettled and with fresh measures to be devised which should get rid of these people somehow or other before the coming spring."[16]

BRITISH-SOVIET ARMENIAN NEGOTIATIONS

Because the refugee camp at Nahr el Omar was costly, it could not be sustained indefinitely. Accordingly, on 8 June 1921 the British notified the Armenian Refugee Committee of their decision to close down the camp on 15 August, after which the Armenians would be left to fend for themselves. A representative group of refugees met on 14 June to discuss this critical development, and recommended that Shaghoyian consult with the Armenian national authorities in Baghdad to ask the British authorities and the highest Armenian leadership to make a "proper and most beneficial arrangement" for the refugees. However, believing that the British would not change their mind, the representative group pleaded with Avedis Aharonian, the head of the Delegation of the Armenian Republic in Paris, to utilize his connections to guarantee the physical existence of the refugees by relocating them "to another suitable place."[17] On 19 July, the refugees' committee wrote to Aharonian once again with the following information. There were more than 300 gravely ill patients in the camp hospital, 10-15 of whom died daily, and 1200-2000 others received medication from the pharmacy daily. Some 350-400 single youths working on the Basra-Makine railways and getting sick due to the scorching heat and inhospitable climate in general could not afford to seek help in municipal hospitals and, at the same time, were not allowed by the British to enter the camp for medical treatment. Another 6000-7000 refugees, including men capable of labor, were denied relief. Although the committee had decided to keep the refugees in the camp intact as a group to prevent eventual assimilation in Iraq should dispersal occur, which was imminent, this could only be a temporary arrangement at best under the circumstances. Hence, the "only" solution would be to relocate the refugees

---

[15] FO 371/5128, E15330/88/44, J.A.C. Tilley to Treasury, 13 December 1920.

[16] *Further Memoranda*, p. 6.

[17] DAR, File 156 a/55 a, Vice-Chair of the Mesopotamia Armenian Refugees Committee Avedis V. Mogatsian and Secretary Dikran [illegible] to Avedis Aharonian, 15 June 1921.

to either Cilicia or Batum.[18] While these urgent calls were being made, on 17 July the British began to withhold relief distribution to 1400 refugees and a similar number on 25 July, a process that would continue on a weekly basis thereafter.[19]

The Armenians found themselves in an impossible situation and sought solutions to their predicament. Armenia, although now a Soviet state, continued to inspire hope. The refugees immediately appealed to the government in Erevan for repatriation through Krikor Vartanian, the Soviet Armenia representative in Tabriz, as well as by sending a delegation to meet with Alexander Miasnikian, the head of the Armenian government.[20] The Central Committee of the Communist Party in Armenia (CCCPA) and the Soviet government both reacted favorably. On 2 July 1921 the CCCPA called upon the Armenian refugees in Hamadan, Kirmanshah, Mosul, and Nahr el Omar "to return to the homeland for the sake of its building and the end of the refugees' life in exile," promising that both the CCCPA and the Soviet government "will apply all means at their disposal in order to give you shelter and resettle you in villages and cities ... until such time when you, in turn, will be able to dedicate yourselves to the sacred work of reconstructing our country."[21]

To this effect on 7 October 1921 the Soviet Armenian government sent a special note to the British Foreign Office with a proposal to relocate the refugees to Soviet Armenia. Signed by Commissar for Foreign Affairs Askanaz Mravian, the note called upon the British government to continue the distribution of rations and to halt the plan of dispersing the Armenians in Iraq, both of which measures were essential for the refugees' physical and national survival. But if everything else failed, the British should at least fulfill the refugees' last wish, which was to be relocated to Soviet Armenia. Accordingly, Mravian asked the British government to transport the refugees via Constantinople to the coastal city of Batum in Georgia, wherefrom the Soviet Armenian government would assume the responsibility for their transfer to and settlement in Armenia.[22]

Coincidentally, the day before, that is, on 6 October, the Foreign Office had instructed High Commissioner Sir Horace Rumbold "to inform the Soviet Armenian representative in Constantinople, that we [the British] had no other

---

[18] Ibid., Chairman of the Mesopotamia Armenia Refugees Committee Levon Shaghoyian to Aharonian, 19 July 1921.

[19] Ibid., Shaghoyian to Aharonian, 28 July 1921.

[20] Meliksetyan, pp. 80-81.

[21] Ibid., pp. 78-79.

[22] Ibid., 81-82.

alternative but to dispatch these people to Batoum." In response, Soviet Armenia expressed willingness "to receive the refugees in batches of 1,000 at specified intervals." But since the "repatriation of the refuge[e]s from Basra to Batoum by ordinary transport would cost [the British government] £450,000," the Colonial Office calculated that the Armenians could be repatriated in batches of 3000 in pilgrim ships at a cost of about £50,000, for a saving of £400,000. Owing to food shortages in Armenia, the Soviet government did not consent to this proposal. Regardless, on 23 November 1921 the first boat, the *Dara*, set sail with 3000 Armenian refugees.[23] The boat's captain was instructed to carry rations for 35 days, should the refugees stay an extra week aboard in Batum after a trip of 23-28 days, a consideration based on the possibility of the Armenian government's refusal to accept the entire batch at once. The captain was also asked "to unload any spare rations in Constantinople in case he has to put the ship back with the surplus refugees."[24] The Armenian government on 13 December discussed the accomplished fact of the *Dara*, and instructed Commissar for Agriculture Aramayis Erznkyan to find suitable farmlands and furnish financial assistance to the prospective settlers, who arrived in Batum on 21 December.[25]

INVOLVEMENT OF HUMANITARIAN SOCIETIES

A telegram sent earlier by the representative of the British Armenian Refugee (Lord Mayor's) Fund in the Caucasus "states that the conditions are such that the refugees should not be repatriated unless food is supplied them until the next harvest."[26] R. McDonell, an official at the Foreign Office, wrote: "I would therefore respectfully suggest that we endeavour to persuade the Treasury to sanction a grant of say £25,000 to the Lord Mayor's Fund, together with any monies that may be saved out of the existing grant. This, I think, would tend to increase the society's private subscriptions, quell the protesting voices of Armenian and American opinion and perhaps enable the Lord Mayor's Fund to support these people until such time as the Armenian Government is able to absorb them. I think if the Armenian Government

[23] FO 371/6359, E 13361/208/93, High Commissioner for Iraq Sir Percy Cox to Secretary of State for the Colonies, 5 December 1921 telegram, paraphrased from telegram no. 757 of 4 December.

[24] FO 371/6359, E13457/208/93, FO to Horace Rumbold, 10 December 1921, and minute by R. McDonell.

[25] Meliksetyan, p. 83.

[26] FO 371/6359, E 13111/208/93, Flag K, News by Mr. McDonell on Armenian Refugees from Iraq.

realize that we are taking measures to feed these people on their arrival, there will be less chance of their refusing to accept them."[27]

Charles Vickrey, Secretary of the American Near East Relief, "raise[d] the question as to the wisdom of transporting refugees" at that particular moment in time, because "it was like a transfer from the 'frying-pan into the fire'" as "People were dying of starvation when I was in Armenia last August [1921], and the death rate is doubtless very much greater now.... We naturally wonder where the food is to come from that is to feed these 10,000 or more additional refugees from Mesopotamia when they have landed in Batoum."[28] Emily Robinson, Honorary Secretary of the Armenian Red Cross and Relief Fund, painted a similar bleak picture: "The Turkish invasion and then robberies by 'Red' troops have left the Armenian population in the Caucasus simply beggars.... In September [1921] dead carts were going round in Alexandropol daily, picking up the bodies of those who had died in the streets of starvation at the rate of 25 per day.... Thousands of refugees have collected at Batoum waiting their opportunity to get away to some land where food is to be had.... I beg to represent to His Majesty's Government that it would be nothing short of madness to send more people to the Caucasus at present."[29]

Besides the fear of starvation, there was concern about the renewal of massacres even at Batum. G. Leonard Leese, Organizing Secretary of the British Armenia Society, wrote to the Under Secretary of State, Colonial Office on 15 December: "I am directed to call your attention to the reports which are published in the newspapers regarding the activities of Enver Pasha in Batum and its neighbourhood. These reports indicate that Enver Pasha is engaged in recruiting an armed force among the Moslem Adjarians of the Batum Province. In view of the notorious responsibility of this man for the massacres of Turkish Armenians during the war, I desire to point out the additional dangers which, if these reports are correct, will confront the Armenian refugees when they are landed at Batum, and to ask that immediate steps be taken, through the Foreign Office or otherwise...."[30] But High Commissioner Rumbold allayed such fears. The "situation at Batoum - he wrote - appears normal. So far as I can ascertain, neither Enver nor his immediate Satellites are at present in Transcaucasia.... He is now, according

---

[27] FO 371/6359, Mr. McDonell on Armenian Refugees from Iraq, 29 November 1921.

[28] FO 371/6359, E13307/208/93, Charles Vickery to Harold Buxton, 16 November 1921.

[29] FO 371/6359, E13471/208/93, Emily Robinson to Under Secretary of State, FO, 7 December 1921.

[30] FO 371/6359, E13803/208/93, Leese to Under Secretary of State, Colonial Office, 15 December 1921.

to local rumours, in Bokhara, Moscow or Berlin.... I do not expect that these Armenians will have anything to fear beyond the possibility of shortage of food while awaiting transportation to Erivan."[31]

When Harold Buxton, the Lord Mayor's Fund representative in Transcaucasia, learned of the *Dara*'s arrival in Batum, he informed the Foreign Office that the Soviet Armenian government could transport the refugees from Batum to Erevan and settle them in villages; however, feeding them would be absolutely impossible given serious food shortages in the country. "Starvation [was] inevitable" for the total of 9,000 refugees scheduled to arrive from Iraq unless they were fed till 1 July 1922, that is, for the following six months. In order to resolve this matter, Buxton inquired whether the British government could allocate special funds for the purchase of 60,000 poods of flour and 50,000 poods of other food at Constantinople or Batum. Delaying the other ships transporting refugees could be another solution. Rumbold transmitted the message to London without entertaining hope that either alternative would be accepted.[32]

A partial solution to the predicament of the initial 3000 refugees waiting in Batum would be to accommodate 519 of them in Constantinople, that is, those who were native to that city and whose resident relatives were willing to support them. The British rejected the idea. Leese took issue with his government's decision, because he saw "no possible justification for refusing admission to Armenians who were originally inhabitants of Constantinople ... and who ... can only be sent to Transcaucasia, a region which they do not know and which is infinitely worse off economically than Constantinople." He then inquired whether the Foreign Office would cooperate with the Colonial Office in letting the next batches of Armenian refugees originally from Constantinople disembark there and allow those already arrived in Batum with the *Dara* to return to Constantinople if they so desired.[33] Lancelot Oliphant at the Foreign Office contacted Rumbold to find out if the latter wanted to discuss the matter with the General Officer Commanding the Allied troops and "perhaps" the Armenian Patriarch,[34] while letting Leese know that "The situation at Constantinople is ... extremely serious and orders have been issued by the General Officer Commanding Allied troops to guard against any further influx of refugees."[35]

---

[31] FO 371/6359, E14108/208/93, H. Rumbold to FO, 24 December 1921.

[32] FO 371/6359, E14109/208/93, Buxton to Rumbold for transmission to FO, 25 December 1921.

[33] FO 371/7788, E242/242/65, G. Leonard Leese to Under Secretary of State, Foreign Office, 6 January 1922.

[34] FO 371/7788, E242/242/65, Lancelot Oliphant to Rumbold, 12 January 1922.

[35] FO 371/7788, E242/242/65, Oliphant to Leese, 12 January 1922.

Meanwhile, on 2 January 1922 the Commissar for Foreign Affairs, Mravian, cabled to Rumbold to the effect "that owing to [the] lack of transport and winter housing, it is impossible to receive new groups of refugees before April and that two groups arriving after April 1st should not consist of more than 1,000 each." He also repeated "that reception of groups at present arriving is absolutely impossible before date indicated, and declines responsibility for fatal consequences to refugees." As the boat *Akbar* was on its way to Batum, the British feared that "these refugees [on board] would be returned on our hands at Constantinople."[36] In that eventuality, the Armenian Patriarchate had to assume responsibility for them and "send them somewhere out of the city."[37]

Safety, food, and settlement issues had not yet been resolved when the second boat, the *Akbar*, set sail from Basra on 13 December 1921.[38] Upon the ship's arrival in Batum on 9 January 1922, that is after a journey of 28 days, "the Soviet authorities failed to supply rolling-stock to convey the refugees to Armenia until January 18, and then only for 650. They also refused to accede to Captain Moller's proposal that the remaining refugees, who had been provided with tents, should be disembarked and put into camps. There was no accommodation in the town."[39]

At this juncture, Greece expressed readiness to allow in some 10,000 refugees from Cilicia and settle them in Thrace if the British shouldered the expenses. Dwight G. Osborne, an official in the Foreign Office, thought "it may be necessary to accept this offer in the last resort for this – the second – shipload of 3,000 [refugees from Iraq] & for the last shipload of a like amount." He added: "If the last ship is held up the £20,000 of charter money will be wasted. So I think it might be ... desirable to maintain them till April in Thrace than in Irak."[40] At the same time, Oliphant asked the Secretary to the Treasury if his department would approve "certain supplies of food and clothing" available at the Disposal Commission to be given to the Armenian Refugees Lord Mayor's Fund, which had an organization in Transcaucasia. The latter, then, "might enable the refugees to be disembarked at Batoum and maintained there until such time as they could be absorbed in Armenian

[36] FO 371/7788, E277/242/65, Rumbold to FO, 8 January 1922.

[37] FO 371/7788, E277/242/65, Osborne minutes, 9 January 1922.

[38] FO 371/6359, E13950/208/93, High Commissioner for Iraq Sir Percy Cox to Secretary of State for the Colonies, 15 December 1921.

[39] FO 371/7789, E2494/242/65, Rumbold to Marques Curzon of Kedlestone, 23 February 1922.

[40] FO 371/7788, E277/242/65, Osborne minutes, 9 January 1922.

territory."[41] The British were now convinced that the third boat should not sail before March and definitely should not arrive in Batum before April.[42] In any case, the third boat should not carry more than 2000 refugees, 800 of them orphans. Should this general figure be accepted, there would still remain about 2500 Armenian refugees in Iraq that had to take care of themselves without British assistance. The best the British would do was to allocate £1 per departing tent, each consisting of eighteen refugees, if they "desired" to leave for Batum with the "last party."[43]

While a solution was being sought to the stalemate, the British at the same time reminded the Soviet Armenian government of its responsibility to accept the Armenian refugees, especially given the fact that the British government through its various agencies was doing its part to supply food, clothing, and medicines to the refugees stranded in Batum.[44] Indeed, £5000 was allocated to the Armenian government, to be administered by the Lord Mayor's Fund, on condition that the refugees would disembark and be fed on land and by no means aboard the boats.[45] Should the Armenian government "give a definite guarantee to take at once all the refugees at Batoum and others destined for Batoum immediately on arrival," the British government would offer an additional £30,000, but "as the absolute maximum." However, it would also tell the Lord Mayor's Fund "privately" that an additional £10,000 could be given "if absolutely necessary."[46]

While the British government was pressuring its Soviet Armenian counterpart to assume responsibility for the refugees while at the same time offering financial assistance, official Armenia issued figures to underscore the critical situation in the country. From Erevan, Buxton and Rev. H.W. Harcourt, the Anglican Chaplain in Transcaucasia and Lord Mayor's Fund

---

[41] FO 371/7788, E277/242/65, Oliphant to the Secretary to the Treasury, 11 January 1922.

[42] FO 371/7788, E389/242/65, Rumbold to FO, 10 January 1922; McDonell minutes, 11 January 1922.

[43] FO 371/7788, E434/242/65, High Commissioner for Iraq to Secretary of State for the Colonies, 10 January 1922.

[44] FO 371/7788, E437/242/65, Rumbold to FO, very urgent, 14 January 1922, and Osborne and Oliphant minutes.

[45] FO 371/7788, E553/242/65, FO to Rumbold, 14 January 1922, 17 January 1922; FO 371/7788, E567/242/65, Rumbold to FO, 15 January 1922, and McDonell minutes, 16 January 1922; FO 371/7789, E682/242/65, Shuckburgh to the Secretary, British Armenia Committee, 17 January 1922.

[46] FO 371/7789, E918/242/65, F. Skevington, at Treasury Chambers, Whitehall, to R.W. Bullard, Esq., C.I.E., Middle East Department, 24 January 1922.

agent in Armenia, on 1 January 1922 cabled the following to their headquarters in London:

> Population [in] Armenian Republic 1,400,000 including 300,000 refugees. Owing [to] war[,] invasion and drought there is deficiency [of] 3,500,000 poods (56,000 tons) [of] foodstuffs on basis [of] half rations seven and half poods (270 lbs) for whole population until harvest. Govt [sic] at end of realisable resources. American [Near East Relief] Committee doing utmost [but] cannot cope with famine on this scale. 500,000 persons destitute and large numbers starving as ourselves have witnessed. Conditions [getting] more serious each month. Most urgent needs [are] flour[,] seed [and] clothing.[47]

Buxton explained their activities in the region, the Armenian government's predicament, and general public opinion vis-à-vis the British:

> … Hitherto our time has been much occupied in official visits, interviews, inspection of institutions, etc., and above all, in making enquiries and suggestions about the refugees from Irak. The Soviet authorities are prepared to do their utmost, in regard to (1) transport to Armenia and (2) housing accommodations, in the villages near Erivan and Alexandropol – but are absolutely unable to find food for these people during the next few months, until harvest. It is a very black outlook; and I felt obliged to cable … to Col Graves and put in an appeal for further help. The N.E.R. [Near East Relief] agents accuse us for bringing 9,000 more hungry stomachs into this already starving country; and they say frankly that we British ought to look after their needs. I cannot say much in defence of the action of our Government, but I have repudiated any responsibility whatever on the part of the L.M.F. [Lord Mayor's Fund]. It is a nasty business to have to start with. Nevertheless, we will do what we can and Northcote is remaining at Batoum to meet the boat. I trust that for our own credit, the refugees will come ashore but least with sufficient clothes and some rations etc. The British are not over popular here, and it will look very bad if our Government allows these people to starve.[48]

The Soviet Armenian representative in Moscow, through the intermediary of the Soviet Russian government, continued to ask the British government to postpone the relocation of refugees from Iraq to Armenia until further notice, because the 3000 refugees already in Batum were "in a very serious position, as there is no means of securing for them the necessities of life." To be sure, though, "The Armenian Govt [sic] is taking all necessary steps to organise the admission of the refugees approximately by next spring [1922]."[49] The British

---

[47] FO 371/7789, E985/242/65, Buxton and Hartcourt to Lord Mayor's Fund, 1 January 1922, received in London on 27 January.

[48] FO 371/7788, E630/242/65, Buxton letter to Carlile, 18 December 1921, received 17 January 1922.

[49] FO 371/7789, E689[or 690]/242/65, Russian Trade Delegation to Under Secretary of State, Foreign Affairs, 18 January 1922.

government remained adamant. It had already spent £4,000,000 for the maintenance of refugee camps in Iraq to date, and British taxpayers were not obliged to expend money on others any longer. Besides, "A very comprehensive scheme for colonization in Iraq was accepted by Assyrians but not by Armenians" (although the British knew well that the Armenians, unlike the Assyrians, had a country they could settle in). Furthermore, despite the fact that the Soviet Armenian government on 15 February 1921 had agreed to accept the refugees, the British government had shown understanding by changing the schedule of transportation and allocating £5000 to feed and clothe the refugees in Batum. However, "It will be realized that although the sailing of the third vessel has been temporarily postponed, it is too late to alter the arrangements in regard to the other two since one is already at Batoum and the other is expected there daily."[50]

Faced with heavy criticism from British Armenophile societies, public opinion in the United States, and the Soviet Armenian government, the British authorities in Iraq decided to allocate a total of £40,000 for the feeding of the refugees upon their arrival in Batum and shortly thereafter, provided they would be disembarked and entrained to Armenia without delay. A speedy resolution would also lessen British losses given the spiraling demurrage fees at the port. Although both the port and city authorities, as well as the Russians, who controlled the railways, presented "repeated and unexpected" difficulties, the refugees were finally transported to Soviet Armenia, the first batch arriving in Gamarlu, 20 miles from Erevan, by 10 January, and another group resettling at Echmiadzin.[51] Buxton described the new arrivals' appearance as follows: "One train load was brought into Erivan en route [to those places] so Harcourt and I had a look at them. We were disappointed to see them so poorly clad; they complained a good deal of the cold and no wonder, at this altitude (4000ft.) and with deep snow on the ground. It must have been very hot when they left Basra."[52]

The £40,000 grant for feeding and other maintenance purposes also enabled a third boat, the *Shuja*, to set sail from Basra on 27 January, arriving in Batum on 21 February. En route, in Constantinople, the Armenian Patriarch asked that about 120 of the passengers, who had relatives or properties in the city, be given permission to land there. The British, Italian, and French High Commissions agreed "in having this case treated as an exception to the rule forbidding the landing of refugees in the city." However,

---

[50] FO 371/7789, E689 [or 690]/242/65, Osborne to Secretary, Russian Trade Delegation, 26 January 1922.

[51] FO 371/7789, E1267/242/65, Buxton to Carlile, 10 January 1922.

[52] Ibid.

they would ask the Patriarch to pay demurrage fees for two days "since he is responsible for delaying" *Shuja*'s departure.[53] The bulk of refugees on the *Shuja* were disembarked at Batum on 27 February, that is, six days after their arrival, but, as previously, not before "repeated and unexpected obstacles" put forth by the local officials, who appeared "determined to make things as difficult as possible." On the positive side, unlike the previous two groups, the newcomers were "markedly in better health."[54]

In sum, the number of refugees on both the *Dara* and the *Akbar,* at their departure from Basra, were as follows: on the *Dara*, there were 1111 men, 1030 women, and 859 children, for a total of 3000 passengers; on the *Akbar*, there were 927 men, 967 women, and 862 children, for a total of 2756 passengers. Therefore, the two boats combined carried 2038 men, 1997 women, and 1721 children, for a grand total of 5756 Armenian refugees.[55] Add to this figure the 1200 persons (excluding orphans) that the *Shuja* transported, and approximately 7000 Armenian refugees went to Soviet Armenia from Iraq.[56]

The *Shuja* not only transported refugees; it also carried orphans. On 21 July 1921, the fate of the Nahr el Omar refugees and orphans was discussed at the Colonial Office in London with the participation of Arakel Bey Nubar, the Armenian National Delegation representative from Paris, Major General Yakov (Hagop) Bagratuni, the unofficial representative of the erstwhile Republic of Armenia in London, representatives from the Colonial, War, and Foreign offices, and Aneurin Williams, MP and Chair of the Lord Mayor's Fund. In this meeting, it was decided, among other things, "That the Colonial Office should telegraph to [High Commissioner of Palestine] Sir H. Samuel, instructing him to put himself into communication with the Armenian community in Jerusalem with a view to ascertaining how many orphans could be accommodated in the existing establishments there."[57] The telegram was sent five days later, on 26 July.[58]

---

[53] FO 371/7789, E3038/242/65, Rumbold to Curzon of Kedleston, 14 March 1922.

[54] FO 371/7789, E3038/242/65, Harcourt to British High Commissioner in Constantinople, 1 March 1922.

[55] FO 371/7789, E878/242/65, Memorandum, Armenian refugees, position on 21 January 1922.

[56] FO 371/7789, E2678/241/65, Buxton to Rumbold, 28 February 1922.

[57] DAR, File 156 a/55 a, *H.H.B 1921 T.*, A conference to discuss the question of the disposal of Armenian refugees, held at the colonial office [sic] on Thursday July 21st, 1921 at 12 noon. Copy.

[58] Ibid., Supplementary note to the minutes of the Conference to discuss the question of the disposal of Armenian refugees in Mesopotamia held at the Colonial Office on July 1st 1921, 3 August 1921. Copy, No. I.

The British High Commission in Palestine expressed readiness to accept the orphans there provided the Armenians or the American Near East Relief (NER) took care of them. After lengthy negotiations between the Armenian General Benevolent Union (AGBU) and the NER, the two organizations agreed to split the expenses fifty-fifty, with the AGBU also agreeing to take on all other charges. The AGBU, despite experiencing serious difficulties in maintaining the orphanages under its care in Cilicia due to depleting coffers, was willing to assume this new responsibility, fully cognizant of the fact that, should the orphans in Iraq be sent to Soviet Armenia, they would certainly augment an already starving population.[59]

After consultations among the British authorities, Patriarch Yeghishe Turian of Jerusalem, and AGBU representatives, it was decided to accommodate the incoming orphans in the Bahche and Cham neighborhoods of the Holy City. A caretaker committee and auxiliary groups were accordingly formed to renovate certain suitable buildings, make the necessary purchases, and raise half of the 12,000 Egyptian pounds needed as the AGBU's share of the expenses. In Cairo, Prelate Torkom Kushakian appealed to his flock's generosity, reminding them that, should the orphans end up in Soviet Armenia, they would certainly face famine. As a result of solicitations in the United States also, the Howard Karageuzian Fund as well as V. Jinishian pledged to sponsor 150 orphans.[60]

The *Shuja* arrived from Basra at Kantara, Egypt at 4:00 a.m. on 10 February 1922; it carried 1200 refugees (destined for Batum) and 816 orphans (515 boys and 254 girls from Nahr el Omar, plus 30 boys and 17 girls from Mosul). The latter were entrained to Lod in Palestine in more than 40 wagons and thence in three groups to Jerusalem. A new orphanage life would thus begin for these parentless victims of the Armenian Genocide.[61]

---

[59] "Nahr-el-Omari 800 Vorpere" (The 800 Orphans of Nahr el Omar), *Miutiun* (Union) (Cairo), no. 84, November-December, 1921, pp. 88-89.

[60] Ibid., pp. 89-91.

[61] "Michakedki 816 Vorpere H.P.E. Miutian Hovaniin Dag Yerusaghemi Mech" (The 816 Orphans of Mesopotamia under the Care of the AGB Union in Jerusalem), *Husharar* (Prompter), Cairo, no. 66, 1 May 1922, pp. 554-57. For a day-to-day description of the orphans' journey from Basra to Kantara, see V. Vartanian, "Jampu Noter Nahr-el-Omaren Yerusaghem" (Travel Notes from Nahr el Omar to Jerusalem), *Husharar*, no. 66, 1 May 1922, pp. 536-41. For life at the orphanage in Jerusalem for the first six months after the waifs' arrival, see "Miutian Yerusaghemi Araradian Vorpanotse" (The Jerusalem Ararad Orphanage of the [Armenian General Benevolent] Union), *Miutiun*, no. 86, March-April 1922, pp. 20-22; "H.P.E. Miutian Vorpanotsnere Yerusaghemi yev Beiruti Mech" (The AGB Union Orphanages in Jerusalem and Beirut), *Miutiun*, no. 87, May-June 1922, pp. 36-39; "H.P.E. Miutian

After repatriating about three-quarters of the Armenian refugees from Iraq to Soviet Armenia, the British considered their burdensome mission accomplished. Inquiries about the possibility of repatriating the remaining 2700 refugees at Nahr el Omar, however, continued to be made by the British authorities in Iraq and the Armenians themselves. The Foreign Office responded as follows: "If the Armenians at Basra are able to make their own arrangements with Erivan it will all be to the good & doubtless suit the Irak Authorities.... However, we should take no active part in assisting them." The best the Foreign Office could do was "to suggest the C.O. [Colonial Office] that they should approach the Lord Mayors Fund privately and ask them to take it up with Erivan without associating H.M.G. in the question at all, as it is purely an arrangement between Armenians."[62] Harcourt, however, thought the Armenian government would decline the proposal, because the country was "already seriously over-populated and some 90,000 Turkish and Armenian refugees from South Russia have recently arrived." Moreover, the date of the Armenians' dispatch from Iraq "would be most unfavourable as refugees could not reach (?Erivan) [sic] before mid-winter [1922-23]."[63] Gabriel Noradungian (Noradounghian), President of the Armenian National Delegation in Paris, in turn, let the Earl of Balfour, British Acting Secretary of State for Foreign Affairs, know that the Armenia Patriarch of Constantinople had pleaded with the Soviet Armenian government for it to allow the remaining refugees at Nahr el Omar into Armenia and had succeeded after initial opposition.[64] The Foreign Office refused to provide any funds for this purpose, as R. McDonell minuted: "I think we should be very guarded in our replies [to the Armenians] & submit them to the C.O. before despatch as nothing is more suited to the Armenians than to have two Govt. Depts. [sic] to play off against each other."[65]

PREDICAMENT OF REFUGEES AFTER 1922

After the refugees had been transferred to Soviet Armenia via the *Dara*, *Akbar*, and *Shuja*, the British decided not to provide a fourth vessel to dispatch the remaining refugees, dismantled the tents, and withdrew the staff on 1 April 1922. Each refugee received 13 rupees and 14 days' rations so they

---

Vorpanotsnere" (The AGB Union Orphanages), *Miutiun*, no. 88, July-August 1922, pp. 52-53.

[62] FO 371/7789, E5966/242/65, McDonell minute, 13 June 1922.

[63] FO 371/7789, E598/242/65, Rumbold to Foreign Office, 13 June 1922.

[64] FO 371/7789, E6234/242/65, G. Noradounghian to Balfour, 20 June 1922.

[65] FO 371/7789, E6234, 242/65, McDonell minute, 22 June 1922.

could seek employment in Iraq.[66] The 2700 abandoned Armenians, however, refused to disperse and elected a new committee, whose immediate task it was to care for 400 persons in dire need as well as find ways to send the refugees to Armenia expeditiously.[67] The reunification of families would be a priority, because in certain cases some family members had been left behind while others had gone to Armenia. Given the Soviet Armenian government had shown reluctance to admit other refugees, Patriarch Zaven Der Yeghiaiyan of Constantinople met twice with Daniel Shahverdian, the Armenian government's representative in the Ottoman capital, asking that his government accept the refugees from Iraq. The government ultimately agreed provided the British shouldered the transportation expenses.[68] As stated above, the British declined to spend any more money on the Armenians.

In October 1922, upon the suggestion of Levon Sarkisian, the Soviet Armenian representative in Tehran, the Civic Council of the Armenian Apostolic Church in Baghdad constituted a Central Repatriation Committee, chaired by Rev. V. Tajirian, to send the refugees to Soviet Armenia overland via Persia. Sarkisian, however, who had promised to obtain the Persian government's permission and find the financial and moral means to send the refugees safely, shortly thereafter withdrew his pledge, maintaining that he could not find the necessary resources.[69] Disappointed, the Central Repatriation Committee applied to the Armenian National Delegation (AND) in Paris asking for £30,000 to be able to transport the refugees. The AND declined with the explanation that thousands of Armenian refugees in Greece, other European countries, Tunisia, and Constantinople were also ready to go and that philanthropic organizations were unable to come up with the enormous funds necessary to care for them.[70] As a partial arrangement,

---

[66] Armenian National Delegation (AND) Archives, microfilm roll C-11, V. Tajirian to President of the Armenian National Delegation in Paris, 22 June 1922. Microfilm sets are found both at the Armenian General Benevolent Union (AGBU) headquarters in New York and the AGBU Nubar Library in Paris. The original documents are housed at the Armenian National Archives in Erevan, Armenia.

[67] Armenian Relief Society (ARS) Archives, Boston (now in Watertown), Massachusetts, File *ARS Circulars 1922-1930, CE 1925 Incoming*, Levon Shaghoyian to the Committee of the Armenian Red Cross of America, 21 April 1925.

[68] AND, microfilm roll C-11, Patriarch Zaven Der Yeghiayian of Constantinople to AND President Gabriel Noratunkian, 5 July 1922.

[69] Ibid., Levon Shaghoyian, Rev. V. Tajirian, and (illegible) to AND President, 13 October 1922.

[70] Ibid., AND General Secretary to Rev, V. Tajirian, 7 November 1922.

however, in 1922-23 some 500 refugees from Nahr el Omar were sent to Abadan to work for the Anglo-Persian oil company.[71]

The camp Committee, meanwhile, in order to secure rations sufficient for the short haul, raised funds in Baghdad and southern Persia, and thus managed to also maintain the existing modest school and pharmacy-clinic. But these were short-term arrangements; repatriation would be the only permanent solution. The committee accordingly dispatched V. Rev. Hovhannes Hiusian, Chairman of the Religious Council of the Armenians at Nahr el Omar, to India, where he succeeded in collecting about 45,000 rupees for that purpose. With the amount raised, the committee was able to obtain permission from the Soviet Armenian government for the repatriation of 1000 refugees. But since a portion of the money now at hand was spent on immediate needs, and because a travel expense of 100 rupees per departing refugee would be incurred, only 400 persons moved from Iraq to Soviet Armenia in 1924 "at their own responsibility."[72] In July of the same year, there were still some 2000 Armenian refugees at the Nahr el Omar camp as well as about 400 in the town itself, for a total of 2400 souls.[73]

In 1925, the Committee, through Major G.W.F. Wilson, British Administrative Inspector of Basra and advisor to the Mutasarrif (governor) of the eponymous province, managed to get a 60% discount for travel by train from Basra to the Persian border for an overland trip to Soviet Armenia.[74] Major Wilson also facilitated the issuance of passports by deciding to deliver one passport for each departing group rather than each family.[75] At the same time, V. Rev. Hiusian traveled to Erevan for consultations with the Soviet government. From Tabriz, he reported that Armenia was ready to accommodate 1000 refugees and that the fate of the remaining refugees, who were dispersed but "morally" attached to the camp Committee, would be decided after the completion of the first trip. Given the Soviet government's positive disposition, the Committee remained hopeful that the refugees left behind could also be settled in Armenia.[76] The plan's realization, however, required substantial sums. Although the Armenian Red Cross in the United

---

[71] Ohanian, p. 50.

[72] ARS, File *ARS Circulars 1922-1930, CE 1925 Incoming*, Shaghoyian to the Committee of the Armenian Red Cross of America, 21 April 1925.

[73] Ohanian,. 51.

[74] ARS, File *ARS Circulars 1922*-1930, Shaghoyian to the Committee of the Armenian Red Cross of America, 4 May 1925.

[75] Ibid., 18 May 1925.

[76] Ibid., 4 May 1925.

States allocated $3000 for that purpose, it was not sufficient.[77] Accordingly, only 371 refugees repatriated from Iraq to Soviet Armenia in 1925 alongside 3119 from Greece and 700 from Constantinople. The majority was artisans and laborers.[78] Four years later, on 15 October 1929, the Armenian Central Refugees Committee of Baghdad gathered all the remaining refugees and sent them to the rural town of Havrezk and surrounding villages for their final settlement in Iraq with the government's consent.[79] They thus constituted a part of the modern Armenian community of Iraq.

BEGINNING OF NEW LIFE IN SOVIET ARMENIA

As the refugees began to arrive in Soviet Armenia, the government, in close cooperation with the Lord Mayor's Fund, tried hard to assist them through summer 1922 so they could become "completely independent" by autumn. Each settler accordingly received £5, which obviously was not enough "to re-settle destitute people in a devastated area…." A more serious concern was the lack of sufficient cattle, seed, and ploughs for the autumn sowing. It is true that the government allocated 1¼ acre of land per head in villages around Gamarlu. Nevertheless, the lack of sufficient provisions compelled the authorities to strike a deal with the local farmers, whereby they and the new settlers would plant and share equally 200 tons of barley. Other forms of assistance were also rendered and expected as reported: the Lord Mayor's Fund "has already provided … 220 ploughs and a large number of spades and other implements…. A contract has been entered into for the immediate delivery of 100 working oxen; a larger number will be secured when more favourable terms can be obtained. The Arm. Govt. [sic] is also going to issue cotton seeds on the same terms as to the local peasantry. It has lent 50 new ploughs and some spades which have been newly imported to enable the work to begin before the other tools arrive from Batoum." The difficult situation in Transcaucasia in general, transportation issues, inefficient staff, the long distance to Yerevan, the steep terrain, and direct Russian control all slowed down the delivery of goods. But despite the hardships, a positive outlook also prevailed: the new settlers "proved very industrious and were making every effort to get on their own feet. This was shewn in the way in which they managed to sow the barley in spite of the shortness of time…."

---

[77] Ibid., Dr. Ophelia Kassapian and Dr. Ojemian of the Armenian Red Cross of America to Major Wilson, 23 July 1925.

[78] Etvart L. Melkonyan, *Haygagan Parekordzagan Enthanur Miutyan Badmutyun* (History of the Armenian General Benevolent Union), Yerevan, Mughni publication, 2005, p. 206.

[79] Ohanian, p. 51.

As for the British humanitarians, "The Armenian government seems now to realise that the L.M.F. [Lord Mayor's Fund] is out here solely for relief purposes and has no political bias whatever."[80]

Իրաքահայ Գաղթականութեան Ներգաղթը Խորհրդային Հայաստան (1921-1925) (Ամփոփում)

Վահրամ Շեմմասեան
Vahram.shemmassian@csun.edu

Մեծաւմասամբ Վանի նահանգէն մազապուրծ շուրջ 14000 հայ գաղթականներ ապաստանեցան Պաքուպա, 1918ին: 1920ին բրիտանացիք առաջարկեցին զանոնք մնայուն բնակութեան տեղափոխել Քերքուքի շրջան: Իրաքահայ ղեկավարութիւնը հակառակեցաւ գաղութայնացումի այս ծրագրին յոյս ունենալով հայրենադարձութեան: 1920ի իրաքեան ըմբոստութիւնը Պաքուպայի մէջ պատճառ դարձաւ որ բրիտանացիք փակեն գաղթակայանը Օգոստոս 1921ին եւ դադրին անոնց հոգածութեան պատասխանատուութիւնը ստանձնելէ: Գաղթականները դիմեցին Խորհրդային Հայաստանի իշխանութեան՝ հայրենադարձուելու: Բրիտանացիներու հետ բանակցութեանց իբրեւ արդիւնք, խորհրդահայ իշխանութիւնը համաձայնեցաւ հազարական հոգինոց գաղթականներ ընդունիլ: Բրիտանացիք, սակայն, աւելի նախընտրեցին Պասրայէն Պաթում տեղափոխել 3000ական գաղթականներ: Խորհրդահայ իշխանութիւնը չհամաձայնեցաւ ասոր՝ ուտեստի եւ բնակութեան պայմաններու դժուարութեանց պատճառով: Այդուհանդերձ, 22 Նոյեմբեր 1921ին առաջին նաւը իր 3000 գաղթականներով ուղղուեցաւ Պաթում: Երկրորդ նաւ մը, 2757 գաղթականներով, ճամփայ ելաւ շուտով: Սակայն խորհրդահայ կառավարութեան, բրիտանացի հայասիրական կազմակերպութիւններու եւ Մ. Նահանգներու հանրային կարծիքի քննադատութեան ի տես, բրիտանացիք համաձայնեցան 40000 փաունտ յատկացնել՝ հոգալու համար տեղափոխուածներուն սնունդը՝ մինչեւ Պաթում եւ կարճատեւ պահ մը այնուհետեւ: Այս յատկացումին շնորհիւ, երրորդ նաւ մը ճամփայ ելաւ 27 Յունուար 1922ին, 1200 գաղթականներով: Այսպէսով շուրջ 7000 գաղթահայ հայրենադարձելէ ետք բրիտանացիք իրենց ծանրաբեռն առաքելութիւնը աւարտած սեպեցին:

Մնացեալ շուրջ 2700 գաղթականները մերժեցին անջատաբար ցրուիլ Իրաքի տարբեր բնակավայրեր: Այդուամենայնիւ, 1922-23ին, անոնցմէ 500 հոգի ղրկուեցան Ապատան՝ անկլօ-պարսկական քարիւղի ընկերութիւն աշխատելու: 1924ին 400 եւ 1925ին՝ 371 գաղթականներ հասան Խ. Հայաստան՝ ցամաքի ճամփով: 1929ին, մնացեալ գաղթականները մէկտեղուելով ղրկուեցան Իրաքի հիւսիսի Հաւրեզք հայկական գիւղն ու շրջակայ այլ գիւղեր, աւարտին հասցնելով Եղեռնի հետեւանքով յառաջացած իրաքահայ գաղթականութեան կեցութեան տագնապը: Միաժամանակ, հայօճախը լծուեցաւ նոր կեանքի մը սկիզբը դնելու աշխատանքին:

---

[80] FO 371/7789, E6825/242/65, Extract from Dr. Armstrong Smith's Report. Administration of the British Government Basra Grant by the Lord Mayor's Fund. Smith was a representative of the Save the Children Fund.

الست سارة اسكندريان
(سارة خاتون أو سارة الزنكينة)

وفاء محمود عبد الحليم
drwaffaabutaleb@yahoo.com

ان من اشهر الشخصيات النسوية الأرمنية العراقية العامة التي مثلتها بأوسع أبواب الشهرة الست سارة اسكندريان التي عرفت من قبل أهل بغداد باسم "سارة خاتون" أو "سارة الزنكينة"، وسمي حي كمب سارة في بغداد باسمها لأنها المالكة الحقيقية له. وقد كانت قصتها تراجيدية تناقلتها الأجيال في العراق، إذ ورثت عن أبيها تركة كبرى سطا عليها عمّها وهي يتيمة صغيرة، ووقعت تحت سيطرته، ثم كبرت البنت وكانت جميلة جدا، فوقع في حبها والي بغداد الشهير ناظم باشا، فرفضته رفضا باتا... وهاجرت إلى فرنسا واقترنت هناك، ولكن حياتها بقيت مضطربة، وعادت الى بغداد وهي صاحبة ثروة كبيرة وأملاك واسعة خسرتها جميعا لانفاقاتها وتبرعاتها ووقفت مع الأرمن المهجرين وقفة إنسانية، وعاشت بقية حياتها في عسر وضنك، ولكنها بقيت عزيزة النفس شامخة تعتز بعراقيتها حتى توفيت.

وتحتل سارة خاتون المرتبة الأولى في قائمة المحسنين في تاريخ الأرمن في بغداد، لأنها أنقذت الأرمن من القتل العثماني وساعدت المهجرين، وأدخلت البهجة والسرور في نفس الأطفال المتعففين. وكانت سارة محبوبة ومحترمة جداً من قبل الجميع، وكان الأعيان العرب ينظرون إليها على أنها أميرة ويجلونها كثيراً. كما حظيت بالاحترام الخاص من قبل البلاط العراقي.

وسارة هي فتاة بغدادية كريمة المحتد والأصل، وهي ابنة اوهانيس (هوفهانيس) ماركوس اسكندريان (1834--1899) أحد وجوه الأرمن ببغداد، وقد أوتيت من جمال الوجه ما لم تؤته فتاة، ووقعت بسبب هذا الجمال في أحداث كأحداث بعض أفلام هوليوود، بسبب وقوع الوالي العثماني ناظم باشا في حبها ورفضها لهذا الحب وتصديها له.

ولدت سارة في بغداد عام 1889، وفقدت والدتها صوفي (1856--1895) وأختها الصغيرة زابيل، ثم والدها قبل أن تبلغ سن الرشد وتبقى تحت رعاية عمتها صوفي ووصاية عمها سيروب اسكندريان. وكانت سارة قبل مولدها قد فقدت أخاً لها، أسمه كيروب، بعد خمسة أشهر من مولده (ولد في 22 آب-أغسطس 1886 وتوفي في 28 كانون الثاني-يناير 1887). وحرص العم على التمسك بالوصية على سارة لانتفاعه منها. وقد خلف لها والدها ثروة طائلة جداً، تتضمن أموالاً وبساتين وأراضي زراعية

وفي اغلب المدن العراقية، في بغداد والصويرة والحلة ومنطقة الشوملي، فضلاً عن أراضي واسعة ضمن حدود أمانة بغداد قسمت وبيعت لتغدو في ما بعد منطقة سكنية تعرف بحي الرياض (كمب سارة). وكان المنزل الفخم لأهل سارة يقع في شارع الرشيد ببغداد على ضفاف نهر دجلة، وأصبح في ما بعد احد فنادق بغداد المعروفة وأسمه "ريفر فرونت هوتيل"، وقيل أن أملاكها كانت من الكثرة وكبر المساحة بحيث كان القطار سيستغرق في مسيره مدة نصف ساعة للخروج من حدودها[1]!!

وكان والدها المحسن قد أوقف أحد بيوته الكبيرة الى الطائفة الأرمنية بعد وفاة ابنته زابيل في عام 1897، وهي في سن السادسة من العمر، لتكون مدرسة سميت تخليداً لذكراها باسم "المدرسة الزابيلية"، وهي أول مدرسة للبنات في بغداد تأسست عام 1901، والتي دمجت عام 1917 مع أول مدرسة أرمنية أنشئت في بغداد عام 1852 باسم "تاركمانشاتس" وتعني "المترجمون" لتتكون منها أول مدرسة مختلطة في العراق، وهي مدرسة الأرمن المختلطة الأهلية.

بدأت قصة سارة مع الوالي العثماني ناظم باشا،[2] تلك القصة التي وصلت أخبارها الى اسطنبول وربما الى أوروبا، ذات ليلة من شهر آب-أغسطس 1910 عندما أقام ناظم باشا، متظاهراً بالتجديد ومدعياً تأثره بالمجتمع الفرنسي الذي عرفه أثناء إقامته في باريس فترة من الزمن، حفلة راقصة على ظهر باخرة نهرية من أجل إنشاء مستشفى الغرباء ببغداد. وكانت الحفلة مختلطة حضرها القناصل وزوجاتهم وأفراد الجاليات الأجنبية وبعض العائلات المسيحية، وقد زينت الباخرة بالأنوار والأعلام وصدحت فيها الموسيقى. وكانت بغداد تشهد لأول مرة حفلة من هذا النوع، وقد حضرتها سارة مع أفراد عائلتها وهي تلبس الإزار والخمار (البوشي) على الطريقة التي كانت مألوفة يومذاك، ولم يكد الوالي يشاهدها حتى شغف بها حباً على الرغم من الفرق الكبير بين عمريهما، إذ كانت سارة في الحادية والعشرين من عمرها بينما هو كان في الخمسين.[3]

وظل الوالي يتحين الفرصة للوصول إليها والتعرف عليها، ولما عرف أنها ابنة أخ سيروب اسكندريان الذي كان قد عينه مديراً للإدارة النهرية شعر وقتذاك أن الطريق ممهد له، فلم يتوان وتقدم منها لتكون بعد لحظات موضع رعايته واهتمامه.

وكانت سارة قد ضاقت ذرعاً بوصاية عمها على ثروتها الكبيرة، كونه يتصرف بأموالها لنفسه، فاعتبرتها فرصة ذهبية لتستعين بالوالي على فسخ هذه الوصاية واستبدالها بوصاية مطران الكنيسة الأرمنية. لذا طلبت من ناظم باشا موعداً لزيارته،

---

[1] د. أحمد السبتي، "كمب سارة خاتون وسدة ناظم باشا،" *مجلة الاختيار*، بغداد، العدد 23، ص 15-16.

[2] بعد أن شاعت الفوضي في العراق في عهد الوالي شوكت باشا قررت الحكومة العثمانية توليه رجل عرف بحزمة وهو الفريق حسين ناظم باشا، وجمعت له قيادة الجيش، كما ضمت إليه ولايتي البصرة والموصل علاوة على ولاية بغداد، ومنحته سلطة واسعة لم تكن للولاة قبله، وأذنت له بصرف ألف ليرة سنوياً لإصلاح البلاد. وقد وصل بغداد في ستة إيار سنة 1910م، وقد استطاع أن يقضي على الفوضي، وقام بأعمال عمرانية وحضارية عديدة (على الوردي، *لمحات من تاريخ العراق الحديث، ج3*، مطبعة الشعب، بغداد، 1972م، ص171-174).

[3] وردت تفاصيل القصة في الفصل الأول من كتاب خيري العمري (*حكايات سياسية*) المنشور في القاهرة في عام 1969. http://www.azad-hye.org/article.php?op=details&id=129

فكان الجواب سريعاً. وفي الموعد المحدد ارتدت سارة العباءة وأسدلت على وجهها الخمار على هيئة ما كانت نساء بغداد يفعلنه وقتذاك عند الخروج الى الشارع، واصطحبت معها عمتها صوفي التي كانت تقف الى جانبها في رفض وصاية العم سيروب، ورحلت تريد مقابلة الوالي في داره.

ويبدو أن هيبة الوالي العجوز ونظراته قد أخرست سارة عن الكلام في هذا اللقاء، فتولت العمة صوفي شرح الموضوع الذي أنصت إليه الوالي بشكل جاد. وبعد أيام من هذا اللقاء، أرسل الوالي في طلب العم سيروب وولده تانييل (دانيال) وطلب منهما أن يقدما كشفاً بالحساب لإرث سارة. فاستبشرت سارة خيراً، إلا أن الأمور سارت بمنحى آخر، إذ بادر ابن عمها تانييل الى زيارتها في إحدى الأمسيات وذكر لها، وهو مضطرب، أن ناظم باشا يريدها زوجة لسكرتيره الخاص سورين.

وتصورت سارة أن تانييل غير جاد وأنه يمزح معها، إلا أنه قطع عليها ظنونها هذه عندما استطرد يزين لها هذا الزواج، فطردته وأسمعته من جارح الكلام ما جعلها تظن أنه لن يعاود. بيد أنه عاد إليها بعد يومين ليقدم لها عرضاً آخر، أكثر إغراء، عندما قال لها أن الوالي يريدها زوجة له! ورفضت سارة "عرض" تانييل هذا لها وطردته ثانية، فشعر الوالي أن صبية بغدادية لا تملك ما يملكه هو من سطوة واقتدار قد تمردت عليه من دون رهبة أو خوف، فأخذ بتضييق الخناق عليها ونصب الشراك لها، فإذا بها تفلت من واحد حتى يكون الثاني في انتظارها وهي صامدة ببطولة وشجاعة، وتبين للباشا أنها فتاة من طراز خاص ذات إرادة وشخصية قوية.

وأوعز الوالي الى الجندرمة بأن يقتحموا بيتها، فتسلقت الجدار الذي يفصل بينها وبين جارها القنصل الألماني في بغداد "هس" الذي وجد أن بقاءها في داره قد يسبب أزمة دبلوماسية، لأنه لا يشك في أن الوالي الخرف قد لا يتورع عن اقتحام داره ذي الحصانة الدبلوماسية، فنقلها على الفور الى دار السيد داود النقيب (ابن أخ السيد طالب النقيب نقيب الأشراف في بغداد) في محلة باب الشيخ ببغداد، فآواها النقيب ووفر لها حماية كاملة منطلقاً من مبادئه الإسلامية في نصرة المظلوم والوقوف الى جانب الحق، وشهامته وتربيته العربية في حماية "الدخيل" أو اللاجئ. ولم يتجرأ الوالي على اقتحام دار السيد النقيب، نظراً للاحترام الكبير الذي كان يحظى به من قبل جميع الناس، إلا أن الوالي وزع جلاوزته (الجندرمة) حول الدار لإلقاء القبض على سارة عند مغادرتها للدار.[4]

وبقيت سارة في دار السيد النقيب خمسة أيام أمعن الوالي خلالها في التضييق عليها وإيذائها، فاعتقل خادمتي سارة لولو وفريدة بتهم ملفقة باطلة، وأمر أصحاب الزوارق الصغيرة التي تعمل بالمجاذف وأصحاب الحيوانات التي تستخدم في التنقل بالامتناع عن مساعدتها في التنقل بأي من وسائطهم، كما أبعد خطيبها الى كركوك لأداء الخدمة العسكرية هناك، على الرغم من دفعه للبدل النقدي الذي كان يمنحه الحق في أداء الخدمة العسكرية في محل إقامته.

---

[4] الوردي، ص 62-63.

وبلا شك، تسربت القصة الى أوساط العامة في بغداد، ونشأت الأغاني و"البستات" التي تتضمن إشارات غير مباشرة الى سلوك الوالي. ووقف أهل بغداد الى جانب سارة، ولا يستبعد أن يكون البغداديون قد ربطوا بين تصرف الوالي الشخصي هذا وبين موقعه كحاكم لدولة أجنبية تسيطر على العراق وتتصرف بمقدراته، ولهذا هبوا جميعاً لنصرة سارة كمواطنة عراقية لحقها حيف وظلم من حاكم غريب عن الوطن.

ونصر أهل بغداد سارة على الوالي مرتين: مرة عندما خرجت من دار السيد النقيب وهي محجبة تستقل عربة يجرها حصانان، إذ لمحها الرقباء من الجندرمة الذين انتشروا حول الدار. وعندما تصدوا لها بقصد إلقاء القبض عليها افتعل شباب محلة باب الشيخ أمراً صرفوا إليه الجندرمة عن عربة سارة، وبذلك فوتوا عليهم الفرصة وكان أن أفلتت من أيديهم.

ونصرها أهل بغداد ثانية عندما حاول ابن عمها تانييل اختطافها وهي في حديقة بيتها المطل على شاطئ نهر دجلة بزورق أرساه عند الحديقة، فصرخت واستنجدت بجيرانها من الفلاحين المجاورين لبيتها، فهبوا لنجدتها بالعصي والمساحي والمگاوير، فهرب تانييل بجلده لا يلوي على شيء.

وكانت سارة قد أودعت حليها لدى ابن عمها فطالبته بأن يعيده إليها بعد الذي جرى لها منه ما جرى، فأعاده إليها. وعندما تفحصته وجدت أن واحداً من خواتمها الذي لا يقدر بثمن غير موجود. ولما استطلعت منه عن أمره أخبرها أنه موجود لدى الوالي وأنه يحتفظ به.

وبرغم ما يمتلكه هذا الوالي من المقدرة على التصرف بالأمور، وهو الحاكم بأمره، إلا أن سارة تماسكت بشكل بطولي واستطاعت أن تقابل إجراءاته ومضايقاته بصبر وصلابة ثابتة.

واستقر رأيها على استرجاع الخاتم من هذا العاشق الخرف، فجمعت عائلتها وطلبت منهم أن يصحبوها الى بيت الوالي لمطالبته بالخاتم واسترجاعه منه، وكان لها ما أرادت. فقد ساد هذا اللقاء جو من الرهبة والخوف وأخرج الباشا الخاتم من جيبه وقال وهو ينظر الى سارة نظرة امتزجت فيها معاني التهديد بالغضب:

- هل أعيد الخاتم إليك يا سارة أو احتفظ به عندي؟

فالتفتت إليه سارة وأجابته بشجاعة:

- إذا كنت يا باشا تريد الخاتم مقابل ما أسديته لي من جميل فهو لك، أما إذا أردته لشيء آخر فيؤسفني أن أرفض.

فانقلبت سحنة الباشا فجأة واحمرت عيناه غضباً واستولى على الحاضرين من الأقارب خوف شديد. وفجأة قال الباشا:

- انصرفوا ..غداً سأبعث الخاتم إليكم،- وانصرف الحضور.

وهنا دخلت السياسة بطرفها في هذا الحادث، إذ كان في بغداد آنذاك أعضاء لكل من حزب الاتحاد والترقي وحزب الحرية والائتلاف والذي كان ناظم باشا أحد أبرز أعضائه. واستغل حزب الاتحاد والترقي ذلك التذمر الشديد وسخط الشارع البغدادي

على الوالي وتصرفاته، واستنفروا شهامة أهل بغداد وحميتهم ونظموا الاحتجاجات للتنديد بناظم باشا وسياساته ونظموا ايضاً حملة ضده وضد حزب الحرية والائتلاف.

أثناء ذلك، وصل الى بغداد إسماعيل حقي بابان، من أسرة آل بابان العراقية المعروفة، في جولة انتخابية وصحفية باعتباره مراسل صحيفة *طنين* المعروفة بولائها لحزب الاتحاد والترقي. وتم اطلاع بابان على جلية الأمر لكي ينبري لفضح أعمال الوالي على صفحات صحيفته أو في مجلس المبعوثان إن هو فاز بعضويته، ونظم لقاء لسارة به في محلة الصابونجية ببغداد. والتقت سارة في دار سليم باشا بالسيد إسماعيل حقي بابان وأطلعته على كل ما جرى، وقد وجدت فيه من الحماس والاندفاع ما زادها شجاعة وصلابة.

وعاد بابان الى اسطنبول ليبسط موضوع سارة هناك، وقام نواب العراق (نائبا الموصل ونواب بغداد والديوانية وكربلاء وكركوك) في مجلس المبعوثان العثماني بتقديم تقرير عما جرى في هذا الموضوع في 12 كانون الثاني-يناير و6 شباط-فبراير 1911. وانتقد طلعت باشا وزير الداخلية ناظم باشا على سلوكه، ملوحاً بالتحقيق وعزل ناظم باشا.

وسارع أعضاء حزب الحرية والائتلاف الى مؤازرة ناظم باشا والدفاع عنه في صحيفة *صدى بابل* لصاحبها داود صليوه، وصحيفة *الرياض* لصاحبها سليمان الدخيل. واتخذت الصحف البغدادية الأخرى موقف النقد والمعارضة لناظم باشا.

على أن حماقة ناظم باشا دفعته أكثر الى الانحدار في سلوكه بعد أن أحس بنذر الخطر تحدق به، فراح يحاول الحصول على تقرير طبي يؤيد إصابة سارة بمرض عقلي يتطلب وضعها تحت الحراسة. وبلغ الأمر مسامع سارة وأدركت ما يعنيه هذا الإجراء إن نجح ناظم باشا في تحقيقه، فأخذت تعد العدة للخروج من بغداد والهروب الى أية جهة تكون فيها بمنجاة من تصرفه. لذا سارعت الى الهرب من بغداد بمساعدة راهبات دير الراهبات الفرنسيات متخفية بزي راهبة وبصحبة الراهبة هنرييت والراهب الاسباني بيير. واستطاع الثلاثة أن يغادروا محلة رأس القرية، حيث يقع الدير، الى منطقة المصبغة المجاورة للمدرسة المستنصرية، واستقلوا باخرة من بواخر شركة لنج المعروفة التي كانت ترسو عند شاطئ المنطقة، للذهاب الى البصرة.

كانت سارة ما أن تتخلص من مأزق حتى يعترضها مأزق آخر، لأن الباشا كان مصراً على أن يظفر بها. وكانت العيون التي بثها الوالي في كل مكان قد نجحت في رصد تحركات سارة بشكل دقيق. فقد عرف ناظم باشا أن سارة انتقلت الى باخرة شركة لنج، ولهذا أرسل عدداً من الجندرمة لإلقاء القبض عليها.

وحاول جلاوزة الوالي اقتحام الباخرة، إلا أن قائدها منعهم من ذلك، باعتبارها تحمل العلم البريطاني وتابعة لقنصلية أجنبية. وكانت بواخر هذه القنصليات تتمتع بحصانة دبلوماسية كالقنصليات التابعة لها. وهكذا، فشل الوالي مرة أخرى في القبض على سارة. وانطلقت الباخرة الى البصرة، وصدرت الأوامر الى قائدها بأن يقودها بأقصى سرعتها ودون توقف في أية مدينة تمر بها.

وأستمر الوالي الطاغية بمحاولاته للقبض عليها وفكر في وسيلة أخرى. فقد حاول إعادتها من البصرة مدعياً أن راهبات دير الراهبات الفرنسيات أجبرن سارة على التخلي عن مذهبها الأرثوذكسي واعتناق المذهب الكاثوليكي الذي كانت عليه هؤلاء الراهبات.

وتعاونت القنصلية البريطانية في البصرة مع القنصل الروسي هناك لتهريب سارة على إحدى البواخر الراسية في شط العرب والتي كانت تستعد للتوجه الى مدينة بومبي. ورست الباخرة في ميناء بوشهر الإيراني في الخليج العربي، وبقيت هناك مدة من الزمن تحت رعاية السير برسي كوكس المقيم البريطاني في بوشهر، والذي ساعدها في إرسال برقيات الاحتجاج الى اسطنبول، والمحافظة على أملاكها ببغداد من استيلاء ناظم باشا عليها. وقام كوكس بإصدار تقرير طبي يؤيد كونها سالمة من أي مرض عقلي، وذلك رداً على طلب القنصلية العثمانية بذلك، تركت بعدها سارة بوشهر الى بومباي حيث استقرت لبعض الوقت.

في 17 آذار-مارس 1911 ورد الأمر من اسطنبول بعزل ناظم باشا من ولاية بغداد. وبعد ثلاثة أيام توجه ناظم باشا بالباخرة الى البصرة، ومن هناك ذهب الى اسطنبول عن طريق بومبي. ولم ينس أثناء مروره بمدينة بومبي أن يبحث عن سارة. وشعرت إدارة الهند البريطانية بالأمر، فأوعزت الى سارة خاتون أن تتوارى عن الانظار لفترة ريثما ييأس الباشا المتصابي فيغادر بومبي. وعندما عادت سارة الى شقتها بعد تأكدها من سفره، سلمتها صاحبة البيت رسالة تركها لها ناظم باشا يعبر فيها عن حبه، وأرفق معها صورة له!!

وعلى إثر عزل ناظم باشا، نظم الشاعر العراقي جميل صدقي الزهاوي قصيدة بعنوان "طاغية بغداد"، وفي ما يأتي أبيات منها:

رام هتكاً لما تصون فتاة كسبت في أمر العفاف اشتهاراً
بنت قوم لم يدنس العرض منهم بقبيح هم من سراة النصارى
أيها المصلح الكبير أهذا ما يسميه بعضهم اعمارا
يا مهين العراق هل كنت تدري أن أهل العراق ليسوا غيارى
سر بعيداً الى سلانيك عنا أن فيها كواعباً أبكاراً[5]

وتولى ناظم باشا وزارة الحربية عندما تسلم الائتلافيون الحكم في 22 تموز-يوليو 1912، ثم قتل بعد أشهر محدودة من قبل متظاهرين اقتحموا الباب العالي أثناء انعقاد مجلس الوزراء في خضم هزائم الجيش العثماني إبان حروب البلقان الأولى.

اما سارة فغادرت هي الى بومبي الى باريس حيث تزوجت عام 1913 من تانييل اوهانيس تاتيوسيان (1875--1922)، وهو عراقي أرمني. وبعد أن وضعت الحرب العالمية الأولى (1914-1918) أوزارها، عادت الى بغداد مع زوجها، وأخذت ترعى ثروتها بنفسها. وقد سمت ولدها برسي (ولد ببغداد في عام 1922 وتوفي فيها عام 1987) تيمناً بالجميل الذي أبداه لها السير برسي كوكس، وسمت ابنتها صوفي (ولدت ببغداد في عام 1917 وتوفيت فيها عام 2002) على اسم أمها وعمتها. كما ولدت لها

[5] الوردي، ص181-184.

ابنة أخرى أسمتها ادما (ولدت ببغداد في عام 1919 وتزوجت في بريطانيا وتوفيت فيها عام 2006).

شخصية سارة خاتون

ويروي الذين عاصروها الكثير من الحكايات عن كرمها الذي تجاوز حد المعقول الى التبذير والإسراف، فجاء هذا الإسراف على آخر فلس من ثروتها، فضلاً عن عملية الإحتيال التي تعرضت لها. وقد أحيطت بالخادمات والطباخات وبسائقها، وكانت الدعوات التي تنظمها في بيتها فريدة من نوعها في بغداد. وتميزت سارة خاتون أيضا بمواقفها المشرفة من بني جلدتها من الأرمن الذين عانوا من مجازر الإبادة الأرمنية على يد الحكام العثمانيين عام 1915. ففي هذا العام، تم تهجير قافلة تضم نخبة من المثقفين والبارزين من الأرمن في بغداد، بضمنهم الأستاذ والمربي الفاضل ومدير المدرسة الأرمنية ببغداد مهران سفاجيان الذي هجِّر الى رأس العين حيث توفي. كما استشهد هاكوب نرسيسيان، وهو لغوي من القدس وكان مترجماً في القنصلية البريطانية في بغداد، وكارنيك كيومجيان وآخرين. وأعقبت هذه القافلة قافلة ثانية من المهجرين. ولدى علم سارة بأنه يتم الإعداد لتهجير قافلة ثالثة من الأرمن، لجأت الى بعض الأعيان العرب وسألتهم الوساطة لدى الوالي للعدول عن قرار التهجير. وبجهود سارة، تم إنقاذ أفراد هذه القافلة وتوقفت عملية تهجير الأرمن.

وفي عام 1917، أسست سارة خاتون مع عدد من النساء الأرمنيات في بغداد الهيئة النسوية الأرمنية لإغاثة المهجرين الأرمن بفعل مجازر الإبادة الأرمنية في الدولة العثمانية، والتي راح ضحيتها مليون ونصف المليون من الأرمن وترك عشرات الألوف من المهجرين والمشردين. وفي الوقت ذاته، قامت سارة خاتون وزوجها تانييل بتوزيع الطعام واللبس على 20 ألفاً من المهجرين الأرمن في العراق.

وبزيادة عدد المهجرين الأرمن، أصبح حي "كمب الكيلاني" لا يستوعبهم، مما استدعى تدخل سارة مرة أخرى لإبداء المساعدة، إذ قامت في العام 1937 بتوزيع أراضيها لقاء مبالغ مالية زهيدة. ولكي تمنع أي استغلال، وتضمن حصول أكبر فئة من الناس على هذه الأراضي، لم تبع أية قطعة أرض تزيد مساحتها على 150 متراً. وسمي هذا الحي الأرمني حي "سارة الزنگينة" أو "كمب سارة". ومنذ عام 1938، كانت سارة خاتون توفر الملابس والقرطاسية لجميع الطلبة المتعففين في مدرسة الأرمن.

وعلى الرغم من ظهور البوادر لأزمتها المالية، فأنها استمرت بعملها الخيري هذا مدة عشر سنوات بلا انقطاع. وبعد تأزم أوضاعها المادية أتتها الضربة الكبرى، إذ فقدت في يوم واحد، وإثر عملية احتيال تعرضت لها، كل ما تملك حتى منزلها. وقام أناس بمساعدتها بشكل ظاهر أو مستتر. وقد استمرت خادمتها المخلصة وسائقها

الشخصي بخدمتها بلا مقابل حتى وفاتها في 5 كانون الأول-ديسمبر 1960.[6]

شهادة ليبارید آزادیان عن سارة خاتون

ووصف ليبارید آزادیان مؤلف كتاب *نكريات دجلة* واقعة جمعته بسارة خاتون في بغداد بعد أن فقدت ثروتها، فقال:

في يوم صيفي لاهب وفي الساعة الثانية بعد الظهر، وعندما كنت أقود سيارتي لمحت سارة خاتون وهي تنتظر في محطة لحافلات الباص، من دون أن تضع قبعة يحمي رأسها من أشعة الشمس. وكان منظراً لا يصدق. وفكرت في أنها يمكن أن تصاب بضربة شمس، وقد تجاوزتها، بيد أن ضميري أخذ يؤنبني. كيف كان في إمكاني تجاهل سارة خاتون وتركها في هذا الوضع، وأنا الذي كنت أردد أسمها المشرف دائماً في طفولتي، وقررت العودة لمحطة الباص وقلت لها:

- سيدة سارة، تفضلوا، سأنقلكم بسيارتي الى حيث ترغبون. فكان جوابها:
- شكراً ولدي، ستضايق نفسك. فقلت لها:
- لا توجد أية مضايقة، وأرجو كثيراً أن لا ترفضوا عرضي هذا.- ونزلت من السيارة وقدتها إليها، وكان العرق يتصبب منها بغزارة!! وفي الطريق قلت لها:
- سيدة سارة، إنكم لا تعرفونني. أنا وأمثالي جئنا مهاجرين الى بغداد وحظينا بدعمكم المعنوي والمادي، وأنني أشعر دائماً بالعرفان بالجميل تجاه شخصكم، وأنكم بإعمالكم الخيرية صرتم فخراً لأرمن بغداد.

ولم يصدر منها أي تعليق على كلامي هذا. وعندما وصلنا، فتحت لها باب السيارة. وبعد أن نزلت من السيارة، رفعت رأسها وقالت لي:

- شكراً، أيها السيد.[7]

شهادة العلامة علي الوردي

لقد كتب عن سارة أهم مؤرخ اجتماعي عرفه العراق وهو مؤسس علم الاجتماع في العراق العلامة علي الوردي في رائعته *لمحات اجتماعية من تاريخ العراق الحديث*، الذي يقع في ثمان اجزاء، كما كتب عنها أول مرة العمري في كتابه *شخصيات من تاريخ العراق السياسي*:

لقد التقيت بابنتها (الآنسة) – كما تصر هي – صوفيا والتي كان عمرها 88 سنة في بيتها في منطقة المسبح في العراق. أظهرت لي هذه المرأة الهادئة وثائق على مستوى عال من الاهمية منها شهادة من جمعية أرمنية عالمية كبيرة الى سارة لانها حافظت على شرفها وعرضها، كما شاهدت صوراً فوتوغرافية التقطت في بداية القرن 1908 وصعودا للشابة الهائلة الجمال سارة بين أترابها في مزارع الدبوني، من كان يمتلك القدرة على التقاط صورة فوتوغرافية في العراق لبنات يلعبن لو لم يكن من اثرى الناس في ذلك الوقت، كان جمالها اسطورياً. على احد الجدران في بيت صوفيا صورة سارة عام 1960 كانت عجوزاً بوجه يشجع سحراً وجمالا كبيرين، تطلعت الى الصورة وقلت مع نفسي ما قاله الوردي عندما رآها في الستينات قبل موتها (ساعدك الله يا ناظم باشا). قابلت سارة ملكة بريطانيا بطلب من الملكة نفسها التي قالت أريد ان ارى هذه الشابة التي حافظت على شرفها وشارك سفراء عدة دول في تهريبها من العراق منهم سفيرا بريطانيا وسفير روسيا. وفعلاً أدخلت دورة لمدة شهر كامل كي تتعلم إتيكيت مقابلة ملكة

---

[6] ماجد أحمد العزي، "سارة المليونيرة العراقية التي ماتت فقيرة،" *مجلة ألف باء*، بغداد، 27 أيار 1981، ص 42-45.

[7] ليبارید آزادیان، *نكريات دجلة*، دار نشر نافاسارت، لوس أنجلس، الولايات المتحدة الأميركية، 1990، ص 95-100 (باللغة الأرمنية).

بريطانية وقد دربتها على ذلك احدى قريباتها المقيمة في لندن، علمتها كيف تمشي في حضرة ملكة وكيف تأكل وكيف تشرب وكيف تجلس وكيف تتحدث، أعجبت بها الملكة البريطانية اعجابا كبيراً. هل تقابل ملكة بريطانية انسانة نسجت من خيالها قصة حب احد الولاة لها؟ كما أنها وعرفاناً منها للمندوب السامي البريطاني فيما بعد السير بيرسي كوكس الذي حماها وساهم في عملية هروبها مما جعلها تطلق اسم "بيرسي" على ولدها الوحيد كما علاقتها الطيبة مع المس بيل والتي دفنت معها في كنيسة الارمن في قلب بغداد. لم تكن سارة شخصية عادية رغم بساطتها، ثروتها وجمالها جعلا منها سيدة تستحق كتابة مسلسل عنها، كما أني أعرف أن زوجة احد السياسيين الانكليز في العراق كتبت عنها رواية اسمها "سارة" باللغة الانكليزية ونشرتها في لندن في العشرينات او الثلاثينات، بحثت كثيراً عن هذه الرواية ولم استطع الوصول اليها، في هذه الرواية كما تقول صوفيا ابنة سارة ستجدين تفاصيل دقيقة عن حياة سارة.

شهادة الكاتب العراقي حامد المالكي عن سارة خاتون وترجمة حياتها الى مسلسل تلفزيوني ضخم[8]

وقال الكاتب العراقي حامد المالكي عن سارة خاتون:

إنها كانت امرأة فاحشة الثراء والجمال، أعجب بها ناظم باشا وبشخصها وحبها للناس، إذ بنت للفقراء حياً يدعى الآن كمب سارة، وهي أول امرأة ركبت السيارة في العراق وكان نوعها "اوفرلايت" ورقمها 30... إن سارة خاتون عادت الى العراق من باريس لتعيش بين أحضان بلدها الذي كانت تحبه ولا تتخلى عنه، على الرغم من ثرائها وإمكانية عيشها في أي مكان تشاء، ولكن حبها للعراق وناسه جعلها ترجع وتتوفى فيه، وهي ماتت فقيرة ومعدمة لا تمتلك أي شيء.

وقد تحقق حلم حامد المالكي في إنتاج مسلسل *سارة خاتون* الذي كتبه قبل سبع سنوات وقدمه الى القناة العراقية الأولى، ومن ثم الى عدد من القنوات الفضائية والشركات الإنتاجية، ولكنه لم يتم التوصل الى اتفاق لإنتاج هذا المسلسل.

واعتبر المالكي المسلسل ملحمة في الدراما العراقية. كما عد المسلسل علامة بارزة في مسيرة تجربة المخرج العراقي صلاح كرم التي تمتد الى أكثر من ربع قرن من الزمن على الرغم من المآخذ على هذا المسلسل، منها ما يتعلق بجوانب من البناء الدرامي، والدقة والأمانة التاريخية، الى جانب الإسراف في إخضاع المسلسل الى سلطة الخيال وبناء أحداث فرعية.[9]

---

[8] مسلسل تلفزيوني من ثلاثين حلقة، من اخراج صلاح كرم. عرض على قناة الشرقية وقناة mbc. وهو مسلسل عراقي سوري مشترك. انتاج قناة الشرقية عام 2006 (*ملحق أزتاك العربي للشؤون الأرمنية*، 15 مارس 2010م).

[9] ناطق خلوصي (قاض وناقد)، "سارة خاتون .. واقعية الحدث وتوظيف الخيال،" *ملحق ألف ياء*، *صحيفة الزمان*، بغداد، العدد 2551، 2006/11/21، ص 11; مجيد السامرائي وحامد المالكي، "مسلسل سارة خاتون يعادل رسالة دكتوراه. سلالة من صلب البغدادي موضوع الجزء الثاني،" *صحيفة الزمان*، بغداد، العدد 2558، 2006/11/30، ص 19; إسراء خليفة، "بمشاركة فنانين عرب - مسلسل سارة خاتون يبدأ تصويره في سوريا،" *صحيفة الصباح*، بغداد، العدد 863، 18 حزيران 2006، ص 10.

نـادرة هـي المسلسـلات العربيـة التـي تجسـد شخصـيات أرمنيـة يعرفهـا المجتمـع العربـي. هـذا مـا جعـل المسلسـل العراقـي *سـارة خـاتون* ينفـرد بكـل حيثياتـه. يجسـد المسلسل الذي عرضته قنـاة "الشرقية" الفضـائية العراقيـة وقنـوات عربيـة أخـرى عـام 2006 قصـة واقعية من حياة الفتاة الأرمنية سـارة أوهانيس اسكندريان فـي حقبـة مهمـة من تاريخ العراق الحديث بمشاركة نخبة كبيرة من نجوم الفن العراقـي ونجـوم عرب. فشارك في التمثيل، الممثلـون فاضـل خليـل بـدور"أوهانيس"، ريـام الجزائـري المقيمـة فـي سـوريا، وهـي ابنـة أخ السياسـي العراقـي ووزيـر الثقافـة الأسـبق مفيـد الجزائـري بدور"سارة خاتون". ودور سارة هو أول دور يسند لها. وسهى سالم بدور "صـوفيا"، سامي قفطان بدور "حمدان"وعلاء حسين بدور ابنه "طعمـة"، طـه علـوان بـدور عم سارة "سليم"، وعبد القادر الحلبي بدور ابنـه "دريـد"، جـواد الشكرجي بـدور "الـوالي ناظم باشا"، وحسن حسني بدور "حامد البغدادي"، والإعلامية فريال حسين وآخرين.

اعتبـر مسلسـل *سـارة خـاتون* نقلـة نوعيـة فـي الـدراما العراقيـة حيـث اعتبـر أضـخم ميزانية في تاريخ الدراما العراقية ولامس موضوعاً مختلفاً وألقى الضـوء ايضـاً علـى ظاهرة تماسك النسيج الاجتماعي العراقي.

ولقد حظي المسلسل بنجاح باهر ولاقى صدى كبير في الصحف العربية.

خلاصة

لقد كانت حياة سارة خاتون مليئة بالمآسي التي واجهتها بكل صـلابة وشـجاعة، فقد توفي أخ لها في عمر خمسة شهور قبل ولادتهـا. كمـا توفيـت، وهـي فـي سـن صـغيرة، أمها وأختها الصغيرة وأبوها، وتلاعب عمها بثروتها، وتعرضت للصعوبات الكثيرة إثر ملاحقة الوالي ناظم باشا لها بسبب حبه لها الذي رفضته. كمـا تـوفي زوجهـا ولـم يمض عشر سنوات على زواجهما، وأخيراً فقدت ثروتها الطائلة. ورحلت سارة عن هذا العالم والحزن يعتصر قلبها، وهي لم تفهم لمـاذا يكـون القدر قاسياً معها الـى هذا الحد، وهي التي سعت دائماً الى فعل الخير للآخرين.

واكتسبت سـارة من ثرائهـا لقبـاً اشـتهرت بـه فـي العراق بـ "سـارة الزنكينـة"، أي الثرية. فكانت ثريـة بحـق بأخلاقهـا وعفتهـا وكرمهـا وحبهـا لعراقيتهـا وللنـاس وسـعيها لمساعدتهم وحب الناس لها قبل ثرائها بالمال.

Mrs. Sara Iskenderian (Sara ElZangina)
(Summary)

Wafa Mahmoud Abd El Halim
drwaffaabutaleb@yahoo.com

Sara Isgenderian is the most renowned female figure in Iraq, as well known as Sara Khatun and Sara ElZangina, since her name has been given to a residential quarter in Baghdad, Camp Sara.

Sara was the daughter of Hovhannes Margos Isgenderian (1834-1899). She lost her mother when she was six; then her sister passed away, and at ten she lost her father.

Her fame is not derived only from her beauty and her tragic life, but also from her strength and self-respect. She became famous for her philanthropic acts and humanity as she dedicated all her fortune to the survivors of the Armenian Genocide who settled in Iraq. She died in poverty in 1960.

The Ottoman Vali, Nazem Pasha was fascinated by her beauty and proposed marriage to her but was refused, notwithstanding the pressures. The Vali persecuted Sara who took refuge in Mumbai then in Paris in 1913, where she married Taniel Tatevossian and had three daughters. After WWI she returned to Iraq to take care of her father's inheritance.

The paper assesses Sara's life in the context of Iraqi history and socio-cultural and primordial conditions.

The Iraqi Constitution and the Armenians

Jon Armajani
JARMAJANI@CSBSJU.EDU

The modern history of the region which became the state of Iraq can be divided into four general periods: first, the Ottoman Period, which lasted from approximately 1534 to 1918;[1] second, the British period, which lasted from approximately 1918 until 1932;[2] third, the Iraqi national period from 1932 until 2003;[3] and fourth, the American period, which began with the United States' invasion of Iraq in 2003 and has lasted until today.[4] While all these periods are important, the focus of this paper will be on the American period, with specific attention to Iraq's current constitution, which was ratified in 2005, and the relationships between Armenians and other religious and ethnic minorities in Iraq under that constitution.

IRAQ'S ETHNIC AND RELIGIOUS GROUPS, GEOGRAPHY, AND NATURAL RESOURCES

Ethnically, Iraq's population of approximately 41 million is comprised of Arabs, who are 75% to 80% of the population and are distributed throughout the country, Kurds, who are 15% to 20% and are concentrated mostly in Iraq's north, and Armenians, Assyrians, Bedouins, Circassians, Kaka'is (also known as Yarsanis), Mandaeans (also known as Sabians), Romanis, Shabaks, Turkmens, Yezidis, and Persians, who collectively comprise 5% of the population.[5] There are approximately 20,000 Armenians in Iraq, and they live in such places as Baghdad, Basra, Kirkuk, Mosul, and Zakhu.[6] Religiously, Shia Muslims comprise 64% to 69% percent of Iraq's total population, Sunni Muslims comprise 29% to 34%, and Christians including Armenian Apostolic

---

[1] Beth K. Dougherty and Edmund A. Ghareeb, *Historical Dictionary of Iraq*, Second Edition, Lanham, Maryland, Scarecrow Press, 2013, p. 463.

[2] Peter Sluglett, *Britain in Iraq: Contriving King and Country*, New York, Columbia University Press, 2007, p. 193.

[3] Toby Dodge, *Inventing Iraq: The Failure of Nation Building and a History Denied,* New York, Columbia University Press, 2003, p. xxii.

[4] James Lee Ray, *American Foreign Policy and Political Ambition*, Second Edition, Los Angeles, California, CQ Press, an imprint of Sage Publications, 2015, p. 359.

[5] *The World Factbook*, "Middle East Iraq," https://www.cia.gov/library/publications/theworld-factbook/geos/iz.html (accessed October 20, 2019.)

[6] Valentinas Mite, "Iraq: Tiny Ethnic-Armenian Community Survived Hussein, Making It in Postwar Times," Radio Free Europe / Radio Liberty, July 6, 2004 / https://www.rferl.org/a/1053693.html (accessed October 20, 2019).

Christians, Catholics and Evangelical (or Protestant) Christians, and various Assyrian Christians, other Catholics, and Orthodox Christians. Members of other religions, including but not limited to the Mandaeans and Yezidis, comprise 1% to 4% of the country's population.[7]

In terms of geography and terrain, Iraq has broad plains in the southern and central portions of the country, reedy marshes in parts of the south, and mountains along its borders with Iran and Turkey. Iraq's significant natural resources include petroleum, natural gas, phosphates, and sulfur.[8] Iraq produces approximately 3.3 million barrels of oil per day and has the world's fourth largest oil reserves. It has reserves of more than 141 billion barrels in oilfields in the north and south of the country, with those in the south producing the highest output.[9] Two-thirds of the country's economy is based on oil production, and there are significant gas reserves, which remain untapped.[10]

IRAQ'S CONSTITUTIONAL HISTORY AND THE 2005 CONSTITUTION

In trying to understand the 2005 constitution, it would be helpful to consider some of the history which preceded it. This history will also enable a deeper understanding of the relationships between Armenians and other religious and ethnic minorities in Iraq with Iraq's current constitution. This summary of Iraq's constitutional history focuses on the aspects of that history which are relevant to this article's themes.

Iraq became an independent kingdom in 1932, and a republic was proclaimed in 1958, although for much of Iraq's history, its actual form of government has been autocratic.[11] Iraq's first constitution, which established a constitutional monarchy, entered into force under the auspices of a British military occupation in 1925 and remained in effect until the 1958 revolution in Iraq, which proclaimed the kingdom a republic.[12] Interim constitutions were

---

[7] *The World Factbook*, "Middle East Iraq."

[8] Ibid.

[9] Ivana Kottasova and Inez Torre, "Where is Iraq's Oil?" CNN, August 13, 2014 http://edition.cnn.com/2014/06/24/business/iraq-oil-interactive/index.html (accessed October 20, 2014). See also Gas Exporting Countries Forum (GECF), "Iraq," https://www.gecf.org/countries/iraq (accessed October 20, 2019).

[10] Gas Exporting Countries Forum (GECF), "Iraq."

[11] Dale Lightfoot and Angelia L. Mance, *Iraq*, Philadelphia, Chelsea House Publishers, 2003, p. 88.

[12] Tareq Y. Ismael, Jacqueline S. Ismael, Glenn E. Perry, *Government and Politics of the Contemporary Middle East: Continuity and Change,* Second Edition, Abingdon, Routledge, 2016, p. 279.

adopted in 1968 and 1970.[13] In 1990, a draft constitution was prepared but never promulgated due to the onset of the Gulf War.[14]

With respect to the British colonial period in Iraq, partly as a result of the Sykes-Picot agreement of 1916, the San Remo Conference in 1920, and the Cairo Conference of 1921, the British maintained *de facto* control over much of what was to become Iraq and very large areas which were near it.[15] In this context, the British decided to appoint Faisal bin Hussein bin Ali al-Hashimi as the first king of Iraq.[16] He ruled the country from 1921 until 1933.[17] King Faisal I's son, King Ghazi, ruled Iraq from 1933 until 1939,[18] and King Ghazi's son, King Faisal II, ruled Iraq from 1939 until 1958, when he and other members of the Hashemite family in Iraq were killed in a military coup.[19]

In July 1968, the Baath Party overthrew Iraq's President Abdul Rahman Arif and his allies and established a new government where Ahmad Hasan al-Bakr, who was originally from Tikrit, Iraq, and was a relative of Saddam Hussein and a former military officer, became the President and Prime Minister of the country.[20] In 1976, al-Bakr appointed Saddam Hussein to the rank of general in the army. Saddam Hussein was also from Tikrit and, before his appointment as general, had had substantial control over the Baath Party's militia and was head of a complex network of security agencies.[21] This appointment of Saddam Hussein to a high position in the military's hierarchy

---

[13] CONSTITUTIONNET, "Constitutional History of Iraq," (International Institute for Democracy and Electoral Assistance (IDEA), Strömsborg, SE-103 34 in Stockholm, Sweden), http://www.constitutionnet.org/country/constitutional-history-iraq (accessed October 8, 2019).

[14] *Iraq Country Study Guide; Volume 1: Strategic Information and Developments*, Washington, DC, International Business Publications, 2013, pp. 96-97.

[15] Eugene L. Rogan, "The Emergence of the Middle East into the Modern State System" in *International Relations of the Middle East*, Third Edition, Louise Fawcett, editor, Oxford, UK, Oxford University Press, 2013, p. 48; William E. Watson, *Tricolor and Crescent: France and the Islamic World*, Westport, Connecticut, Praeger, 2003, p. 200.

[16] Dougherty and Ghareeb, p. 19.

[17] Peter L. Hahn, *Historical Dictionary of United States-Middle East Relations*, Second Edition, Lanham, Maryland, Rowman and Littlefield, 2016, p. 101.

[18] Orit Bashkin, *The Other Iraq: Pluralism and Culture in Hashemite Iraq*, Stanford, California, Stanford University Press, 2009, p. 54.

[19] Barry Jones, *Dictionary of World Biography*, Third Edition, Acton, Australia, ANU [Australian National University] Press, 2016, p. 280.

[20] William L. Cleveland and Martin Bunton, *A History of the Modern Middle East*, Fifth Edition, Boulder, Colorado, Westview Press, 2013, p. 425.

[21] Ibid., p. 426.

reduced the importance of al-Bakr, and in 1979 al-Bakr resigned.[22] Hussein immediately succeeded al-Bakr as president of Iraq, as secretary general of the Baath Party, as chairman of the Revolutionary Command Council, and as commander-in-chief of the armed forces.[23] Throughout the years of Hussein's rule, which followed his becoming president of Iraq in 1979, Hussein took more and more powers into his own hands.[24]

After the Iran-Iraq War ended in 1989, President Hussein allowed elections for a new national legislature and proposed the creation of a new constitution.[25] This constitution intended to create a Council of Ministers, lift the ban on political parties, and provide for direct presidential elections.[26] However, the Persian Gulf War, which began in August of 1990, interrupted this process and permanently stalled the creation of what may have been a more democratic constitution.[27] President Hussein used his powerful position to put in place formidable controls over the press and freedom of expression.[28]

In the run-up to the United States' war in Iraq, which the United States initiated by invading that country militarily in March 2003, United States then-President George W. Bush, and the Americans who agreed with Bush's policies, claimed that the United States was justified in invading Iraq because, among other reasons, according to this argument, the Iraqi regime possessed "weapons of mass destruction" and Iraqi President Saddam Hussein constituted a threat to the entire region.[29] This war constituted a devastating error on the part of the United States in view of the fact that it caused the deaths of a huge number of Iraqis, severely weakened Iraq's infrastructure, and precipitated a catastrophic civil war in the country.[30] Saddam Hussein

---

[22] Ibid.

[23] Ibid.

[24] Ibid.

[25] CONSTITUTIONNET, "Constitutional History of Iraq".

[26] Ibid.

[27] Ibid.

[28] Ibid.

[29] See, for example, "Why Did We Go to War? A Look at the Rationales for Going to War in Iraq, from WMD and Terrorism to Democracy in the Middle East" on PBS's [Public Broadcasting Service's] program *Frontline* http://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/truth/why/ (accessed October 17, 2016). PBS is a major television network in the United States.

[30] The Watson Institute for International and Public Affairs at Brown University in Providence, Rhode Island, "Costs of War: Iraqi Civilians," http://watson.brown.edu/costsofwar/costs/human/civilians/iraqi (accessed October 9, 2016).

was apprehended by the United States military on December 13, 2003 and was executed on charges of war crimes on December 30, 2006.[31]

Iraq's current constitution was drafted in 2005 by members of the Iraqi Constitution Drafting Committee to replace the Law of Administration for the State of Iraq for the Transitional Period, also known as the "Transitional Administrative Law" (TAL).[32] The TAL was drafted between December 2003 and March 2004 by the Iraqi Governing Council, an appointed body that was selected by the Coalition Provisional Authority after the Iraq War and the occupation of Iraq by the United States and Coalition forces.[33] The current constitution was approved by a referendum that took place on October 15, 2005.[34]

The fifty-five members of the committee which drafted Iraq's constitution were from the following political parties:

- United Iraqi Alliance (comprised mostly of Shia Islamists) - 28 members
- Democratic Patriotic Alliance of Kurdistan (Kurdish) - 15 members
- Iraqi National Movement (non-sectarian party comprised of Sunnis and Shias) - 8 members
- Communist Party of Iraq (Communist) - 1 member
- Iraqi Turkmen Front (Turkmen) - 1 member
- National Rafidain List (Assyrian Democratic Movement) - 1 member
- Sunni Arab nominee - 1 member[35]

The preponderance of Shias on this committee reflects in part their relatively large numbers in Iraq's population and Iraqi Shia political leaders' ability to leverage influence for themselves in the aftermath of the United

---

[31] Robert W. Malick, "Hussein, Uday" in *The Encyclopedia of Middle East Wars: The United States in the Persian Gulf*, *Afghanistan, and Iraq Conflicts*, Volume 1, Spencer C. Tucker ed., Santa Barbara, California, ABC-CLIO, 2010, p. 549.

[32] *Iraq Country Study Guide,* p. 96.

[33] Ibid.

[34] Ibid., p. 97.

[35] *Niqash: The Place to Debate in Iraq*, https://web.archive.org/web/20060227172321/http://www.niqash.org/content.php?contentTypeID=94&id=672 (accessed October 20, 2019). According to Niqash's website, it is a space for Iraqi citizens to exchange views on the political process and to debate the processes that shape Iraqi society. In order to do so, Niqash provides background information and organizes expert exchanges on current topics (https://web.archive.org/web/20051222201300/http://www.niqash.org/content.php?contentTypeID=36&id=22 (accessed October 20, 2019). See also Wikipedia, "Members of the Iraqi Constitution Drafting Committee" https://en.wikipedia.org/wiki/Members_of_the_Iraqi_Constitution_Drafting_Committee) (accessed October 20, 2019).

States' invasion of Iraq. Subsequently, Iraq's Shia political parties have garnered significant influence.[36]

Iraq's 2005 constitution shares certain common themes with some of that country's past constitutions, beginning with that of 1925, including (1) secularism; (2) Islam; (3) individual rights; (4) a three-part system of government including executive, parliamentary, and judicial institutions, and (5) positive attention to religious and ethnic minorities.[37] One reason for these commonalities relates to Britain having imported aspects of its constitutional monarchy and parliamentary democracy into Iraq during the period when King Faisal I ruled.[38] Iraq's 1925 constitution has been described as Iraq's "only legitimate, permanent constitution" prior to the 2005 constitution.[39] The 1925 constitution reflected a compromise between the British desire to have power concentrated in the king (which would have increased Britain's influence on Iraqi politics) and Iraqis' desire for democracy.[40] That constitution recognized three branches of government: an executive branch centered on the king,[41] a legislative branch comprised of two parliamentary houses (a Senate and Chamber of Deputies),[42] and courts.[43] The 1925

---

[36] Phebe Marr with Ibrahim al-Marashi, *The Modern History of Iraq*, 4th ed., Boulder, Colorado, Westview Press, pp. 214-15.

[37] Zaid al-Ali, *Iraq's Constitution* webpage. The following web address provides access to many documents related to Iraq's constitutions including their full texts: https://zaidalali.com/resources/constitution-of-iraq/ (accessed October 23, 2019). A description of Zaid al-Ali's background and expertise is at https://zaidalali.com/the-author/ (accessed October 23, 2019).

[38] Adeed Dawisha, *Iraq: A Political History from Independence to Occupation*, Princeton University Press, 2009, pp. 12-14. See also Iraq Legal Education Initiative (ILEI) at Stanford Law School and American University of Iraq, Sulaymaniah (AUIS), "Constitutional Law of Iraq," Introduction to the Laws of Kurdistan, Iraq Working Paper Series, Pub. 2013, p. 7 https://law.stanford.edu/wp-content/uploads/2018/04/ILEI-Constitutional-Law-2013.pdf (October 23, 2019).

[39] Feisal Amin al-Istrabadi, "Reviving Constitutionalism in Iraq," *New York Law School Law Review*, vol. 50 (2005-2006): 269 https://www.repository.law.indiana.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3362&context=facpub (accessed October 25, 2019). See also ILEI and AUIS, "Constitutional Law of Iraq," p. 7.

[40] Charles Tripp, *A History of Iraq*, Cambridge University Press, 2007, 56. See also ILEI and AUIS, "Constitutional Law of Iraq," p. 7.

[41] Iraq's Constitution of 1925 (English), Articles 19-26, in Zaid al-Ali, *Iraq's Constitution,* "Iraq's Previous Constitutions" https://zaidalali.com/resources/constitution-of-iraq/ (accessed October 23, 2019).

[42] Ibid., Articles 27-63.

[43] Ibid., Articles 68-89 and 116-17.

constitution granted the king the power to unilaterally dissolve parliament,[44] select a prime minister,[45] confirm laws, order their promulgation and supervise their execution,[46] and issue ordinances on important matters when the parliament was not in session.[47] Thus, while the 1925 constitution appeared to establish a parliamentary system, the king essentially controlled the government's policymaking power.[48]

At the same time, Iraq's parliament had the power to make, amend, and repeal laws.[49] After the enactment of the 1925 constitution, some members of Iraq's parliament tried to strengthen the democratic aspects of the constitutional system by attempting to assert their influence over domestic and foreign policy issues, sometimes in opposition to the British. However, Iraq's king continued to hold considerable power with respect to the parliament and electoral processes.[50]

Iraq's 1958 revolution ended the monarchy and established Iraq as a republic.[51] That revolution also canceled the 1925 constitution and led to an era when some of Iraq's most powerful governmental leaders ignored or violated constitutional principles. During and after the 1958 revolution, interim and provisional constitutions utilized words and phrases such as "democracy," "people's fundamental rights," and "equality before the law", but those ideals were not tangibly implemented.[52] Unlike the 1925 and 2005 constitutions, the provisional constitutions were subjected to almost no discussions outside the cabinet and were not the results of any debates or referendums.[53] In addition, during the post-revolutionary period, the President and Iraq's Revolutionary Command Council had supreme executive power with the authority to appoint the Premier and Cabinet, all judges and civil servants, and to declare martial law and states of emergency. The President could even cancel laws through executive decrees.[54] The provisional constitutions during the post-revolutionary period also allowed the government to cancel or modify individual rights.[55] For example, Article 26 of

---

[44] Ibid., Article 26, Section 2.
[45] Ibid., Article 26, Section 5.
[46] Ibid., Article 26, Section 1.
[47] Ibid., Article 26, Section 3.
[48] ILEI and AUIS, "Constitutional Law of Iraq," p. 8.
[49] Iraq's Constitution of 1925, Article 28.
[50] ILEI and AUIS, "Constitutional Law of Iraq," p. 8.
[51] Ibid.
[52] Ibid.
[53] Ibid., p. 9.
[54] Ibid.
[55] Ibid.

Iraq's 1970 interim constitution (which was ratified during the Baath Party's rule) remained in effect, with amendments, until 2003, when the United States removed Iraqi President Saddam Hussein and his government from power. That article states,

> The Constitution guarantees freedom of opinion, publication, meeting, demonstrations and formation of political parties, syndicates, and societies in accordance with the objectives of the Constitution and within the limits of the law. The State ensures the considerations necessary to exercise these liberties, which comply with the revolutionary, national, and progressive trend.[56]

While that article appears to protect individuals' freedom of expression, association, and opinion, the second sentence indicates that the State can restrict those freedoms to ensure compliance with the "revolutionary, national, progressive trend." Similarly, the following provision in a 1977 law places restrictions on individual rights and parliamentary power.[57]

> The people as interpreted by the Revolution and the Leading Party, the Arab Baath Socialist Party, is all the members of the society who enjoy equal rights and equal duties. But in exercising democracy … it is inevitable to exclude all persons who take a political, economical (sic) or intellectual attitude hostile to the Revolution and its programme. The status of such people shall be defined [and] revolutionary political consciousness shall play a decisive role in immunizing public opinion towards them. This being an exceptional case created by the necessity of transforming society.[58]

Although an Iraqi National Assembly existed and had the authority to propose and draft laws, confirm budgets, and debate all aspects of domestic and foreign policy, its jurisdiction was restricted to endorsing polices and

---

[56] Iraq's Interim Constitution of 1970 (English), Article 26, in Zaid al-Ali, Iraq's Constitution, "Iraq's Previous Constitutions" https://zaidalali.com/resources/constitution-of-iraq/ (accessed October 25, 2019).

[57] ILEI and AUIS, "Constitutional Law of Iraq," pp. 9-10.

[58] Law no. 35 of 1977, "Legal System Reform, AlWaqai Alliraqiyya [Official Gazette of Iraq] 20, no. 37, September 14, 1977: 21, as quoted in Democratic Principles Workshop, *Final Report on the Transition to Democracy in Iraq*, Democratic Principles Working Group Report, November 2002, p. 6 http://www.wadinet.de/news/dokus/transition_to_democracy.pdf (accessed October 25, 2019). According to Wadi's website, it has promoted self-help programs since 1992 in the Middle East including Israel, Jordan, and Iraq. In its projects, practical help is combined with monitoring of and lobbying for citizen rights with specific attention to rehabilitation projects for long-term prisoners, literacy programs, education and training for women, as well as public awareness of and fight against domestic violence. See "About [Wadi]" at https://wadi-online.org/about/ (accessed October 25, 2019).

enacting laws submitted to it by the Revolutionary Command Council.[59] The United States' 2003 invasion and subsequent occupation of Iraq have caused increased instability in the country and, as a result, Iraq's political future is uncertain. If stability can be established and maintained, Iraq's 2005 constitution contains provisions which can preserve the country's democratic institutions while protecting the rights of Armenians and other religious and ethnic minorities.

For example, although Iraq's 2005 constitution states that Islam is the official religion of the state and contains other significant provisions with respect to Islam, the constitution also "guarantees the full religious rights to freedom of religious belief and practice of all individuals such as Christians, Yazidis, and Mandean Sabeans."[60] While the Iraqi constitution states that Arabic and Kurdish "are the two official languages of Iraq[,] [t]he right of Iraqis to educate their children in their mother tongue, such as Turkmen, Assyrian, and Armenian, shall be guaranteed in government educational institutions in accordance with educational guidelines, or in any other language in private educational institutions."[61] This constitutional article is the only instance in Iraq's constitution where there is an explicit mention of Armenians or anything related to the language of Armenian. Iraq's constitution is also clear in its condemnation of what it terms racism or terrorism, stating that those forms of hostility "shall be prohibited ... [and that] [s]uch entities may not be part of political pluralism in Iraq."[62]

In line with these protections, the Iraqi constitution states, "Iraqis are equal before the law without discrimination based on gender, race, ethnicity, nationality, origin, color, religion, sect, belief or opinion, or economic or social status"[63] and that "[e]very individual has the right to enjoy life, security and liberty."[64] Iraq's constitution also guarantees equal opportunities for all Iraqis,[65] the right to personal privacy,[66] the protection of the "sanctity of

---

[59] ILEI and AUIS, "Constitutional Law of Iraq," p. 10.

[60] Iraq's Constitution of 2005, Article 2, Second, https://www.constituteproject.org/constitution/Iraq_2005.pdf?lang=en (accessed October 8, 2019). Constituteproject.org is part of the Comparative Constitutions Project, which is a scholarly endeavor that produces comprehensive data about the world's constitutions. See "About the CCP" at http://comparativeconstitutionsproject.org/about-ccp/ (accessed October 8, 2019).

[61] Iraq's Constitution of 2005, Article 4, First.

[62] Ibid., Article 7.

[63] Ibid., Article 14.

[64] Ibid., Article 15.

[65] Ibid., Article 16.

[66] Ibid., Article 17, First.

homes,"[67] citizenship rights for Iraqis,[68] an independent judiciary,[69] the right to participate in public affairs, and to vote, elect, and run for office.[70]

IRAQ'S PERSONAL STATUS LAW OF 1959

In this vein, although Iraq's Personal Status Law of 1959 (IPSL) functions as a basis for personal status and family law in that country, the way in which it may apply to Christians and other religious minorities is unclear because some Iraqi Shia and Sunni political parties have been placing enormous pressure on Iraq's government to Islamize personal status law in a manner that is consistent with the strictest interpretations of Islamic law (sharia), which could result in many Iraqi Christians losing their rights.[71] The large-scale political and cultural battles with respect to these laws are ongoing. The unclear and threatening situation for Iraq's Christians with respect to personal status law is exacerbated by the fact that 83% of Iraq's Christian population has left the country, leaving the Christians who remain there vulnerable and severely weakened with little political influence or representation. Making matters even more difficult for Iraq's Christians, Daesh,[72] al-Qaida, and other Islamist groups have often acted in hostile ways toward Christians, physically attacking them, expropriating or destroying their properties and churches while implementing strict Sharia in a manner that has been damaging to Christians.[73] Thus, an analysis of Iraq's personal status laws must consider these factors together with the fact that little information is available about those laws and their applicability to Iraq's Christians, in part because they are embattled and beleaguered.

---

[67] Ibid., Article 17, Second.

[68] Ibid., Article 18, First.

[69] Ibid., Article 19, First.

[70] Ibid., Article 20.

[71] Juan Cole, "Struggles over Personal Status and Family Law in Post-Baathist Iraq," in *Family, Gender, and Law in a Globalizing Middle East and South Asia*, eds. Kenneth M. Cuno and Manisha Desai, Syracuse, New York: Syracuse University Press, 2009, pp. 122-25; Noga Efrati, *Women in Iraq: Past Meets Present*, New York: Columbia University Press, 2012, pp. 51-85; Mustafa Habib, "Underage Rage: Changes to Marriage Law Just Another Erosion of Iraqi Women's Rights," *Niqash*, n.d., https://www.niqash.org/en/articles/politics/5775/ (accessed October 21, 2019). This article was published in 2013 or later because that is the most recent date which it mentions.

[72] Daesh is also called "Islamic State of Iraq and Syria (ISIS)", "Islamic State of Iraq and the Levant (ISIL)", and/or "Islamic State (IS)."

[73] Frank Gardner, "Iraq's Christians 'Close to Extinction,'" BBC News, May 23, 2019 https://www.bbc.com/news/world-middle-east-48333923 (accessed October 21, 2019).

Despite these ambiguities, the IPSL forms a basis for personal status law in Iraq.[74] Before considering the relevance of specific articles of that law for Christians, it is important to describe the context within which the IPSL was written. Iraq's 1958 revolution, which occurred the year before the ISPL was drafted, resulted in the overthrow of the Hashemite monarchy in Iraq, which had been established by King Faisal I in 1921 under the auspices of the British.[75] King Faisal II, Prince Abd AIIlah, and Prime Minister Nuri al-Said were killed during that uprising. After this revolution, the Iraqi Republic was established, and Abd al-Karim Qasim held power as Prime Minister until 1963.[76] With the overthrow of the old Hashemite king and the creation of a secular republic, the political environment with a secularist ideology created an opportunity to develop a personal status law with some secular foundations. The new Republic of Iraq created Personal Status Law No. 188 in 1959.[77] The Iraqi Shia and Sunni *ulema* (Muslim legal scholars) opposed the secular codification of personal status because it violated their religious beliefs, encroached on their authority, and transferred family matters to secular state courts and civil servants.[78] The IPSL partially diverged from sharia by introducing laws that granted equal inheritance and divorce rights to men and women, relegated divorce, inheritance and marriage to civil courts instead of religious ones, and provided for child support. Yet, the ulema could adjudicate, through sharia, some cases that the 1959 law did not address. The IPSL provided a text for judges, who were trained and appointed by the state, to rule on many matters of personal status.[79] The IPSL's combination of secular and Islamic ideologies manifests the conflicts between secular and Islamic groups as that law was being written.

With these factors in mind, Article 17 of the IPSL states that Muslim men may marry a woman from a religion that has been divinely revealed (which could include Christianity), but Muslim women may not marry non-Muslims.[80]

---

[74] Cole, "Struggles over Personal Status and Family Law in Post-Baathist Iraq," pp. 105-25.

[75] Marr and al-Marashi, *The Modern History of Iraq*, 4th ed., pp. 66-69.

[76] Ibid.

[77] Kelsey Cherland, "The Development of Personal Status Law in Jordan and Iraq" (Senior Thesis, Claremont McKenna College, 2014), p. 66. http://scholarship.claremont.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1926&context=cmc_theses (accessed October 21, 2019).

[78] Ibid., 68.

[79] Ibid., 70.

[80] Personal Status Law of 1959, "Personal Status Law (1) No. 188 of 1959 and its Amendments" https://www.refworld.org/pdfid/5c7664947.pdf (accessed October 21, 2019), Article 17. Refworld is affiliated with the United Nations High Commissioner

Article 18 of the IPSL states, "entering into Islam by one spouse before the other shall follow the sharia-based provisions in remaining married or becoming separated" which is one of several sections of the IPSL that makes specific reference to Islam in a manner that could give Muslims advantages.[81] In fact, the IPSL explicitly refers to sharia thirty times. Yet, the IPSL's articles related to marriage dowries provide flexibility with respect to religions and customs stating that the wife shall be entitled to the dowry designated in the contract, while providing protections to wives and husbands and giving attention to "norms" and "customs."[82] The IPSL provides protections for women and men with respect to alimony without explicitly mentioning sharia or any religions, although the IPSL contains provisions for a man having more than one wife.[83]

The IPSL's articles related to divorce are written in a manner that could, in principle, be applied fairly to Muslims and Christians, while making allowances for Muslims by referring to a sharia court.[84] With respect to parentage and lineage, the IPSL states, without giving preference to a religion, that "the parentage/lineage of a child of every wife shall be attributed to her husband."[85] The IPSL's articles about wills and inheritance are also written in a manner that exclude specific reference to religion.[86]

Armenians in Iraq and other Christians in that country face an uncertain future with respect to personal status laws and broader political matters in the country. On the other hand if Article 41 of Iraq's 2005 constitution, which pertains to personal status law, remains in effect, it could provide some protection for Armenians and other Christians. That article states, "Iraqis are free in their commitment to their personal status according to their religions, sects, beliefs, or choices, and this shall be regulated by law."[87] While the secular aspects of this constitution, the ISPL, and other laws in Iraq provide some flexibility for Christians, the strength of Shia and Sunni groups and the influence of Islamist ideologies could pose significant threats to personal status laws and other legal protections for Christians.[88]

---

for Refugees (UNHCR) and provides country and legal information, as well as policy and legal documents. See "About Refworld" at https://www.refworld.org/about.html (accessed October 21, 2019).

[81] Ibid., Article 18.

[82] Ibid., Articles 19-22.

[83] Ibid., Articles 23-33.

[84] Ibid., Articles 34-39. Article 39, Section 1 refers to a Sharia court.

[85] Ibid., Article 51.

[86] Ibid., Articles 64-74 and 85-89.

[87] Iraq's Constitution of 2005, Article 41. See also Habib.

[88] Cole, pp. 105-25.

HUMAN RIGHTS IN IRAQ AND IRAQI KURDISTAN

Although the intention of Iraq's 2005 constitution is to provide rights, freedoms, and protections to everyone in Iraq, the country's relatively weak central government and the multisided conflicts have made Armenians and other religious and ethnic minorities particularly vulnerable. While Amnesty International has at times during its history been criticized for pro-Western biases, its report entitled "Amnesty International Report 2015/16: The State of the World's Human Rights" provides some helpful information with respect to the negative situation related to human rights in Iraq.[89]

According to that Amnesty International report, the human rights situation in Iraq has continued to deteriorate, with the Iraqi government, Daesh, and other groups violating Iraq's constitution and many other principles related to human rights.[90] The report states that Iraqi government security forces, government-allied militias, and Daesh have committed war crimes and human rights abuses.[91] Iraqi government forces have conducted wide-ranging attacks on areas under the control of Daesh, and those government forces have also committed extrajudicial executions.[92] For Daesh's part, its forces have engaged in mass execution-style killings and abductions, including abductions of women and girls for slavery. Iraqi government authorities have held thousands of detainees without trial.[93] At the same time, there is substantial evidence to indicate that the government has tortured many detainees and has treated them poorly in other ways also.[94]

Yet, fortunately for the Armenians who live in the Kurdistan region in northern Iraq, they seem to have found a modicum of protection from the Kurdish government there. For example, according to a report published in December 2009 by the Kurdistan Regional Government UK Representation, the Kurdish Regional Government has the following goals: (1) preserving and nurturing a tolerant multiethnic, multireligious society;[95] (2) providing refuge

---

[89] "Amnesty International Report 2015/16: The State of the World's Human Rights," https://www.amnesty.org/download/Documents/POL1025522016ENGLISH.PDF, pp. 194-198 (accessed October 8, 2019).

[90] Ibid.

[91] Ibid.

[92] Ibid.

[93] Ibid.

[94] Ibid.

[95] Kurdistan Regional Government UK Representation, *The Status of Christians in the Kurdistan Region in Iraq: A Short Report by the Kurdistan Regional Government UK Representation*, London, UK, Kurdistan Regional Government UK Representation, December 2009, pp. 2-3,

for minorities;[96] (3) giving proper political representation to Christians and other minorities;[97] (4) committing itself to the reconstruction of churches and villages;[98] (5) resolving land disputes through courts of law;[99] (6) encouraging Armenians and other ethnic minorities to provide education and media in their own languages in addition to other languages;[100] and (7) supporting "the principle of an autonomous region for minority nationalities, where they form a majority in a [given] area."[101] In this regard, according to a March 2, 2017 article published in *Rudaw*, which is a Kurdish media network, and other sources, there are plans for Armenia to open a consulate in Erbil, which is part of an effort on the part of Armenia and Kurdistan to boost economic and cultural ties.[102] A related part of that effort also involves direct flights between Yerevan and Erbil.[103] These alliances between Armenians and Kurds are rooted in their mutual desire to protect themselves from (1) Turkish aggression; (2) the hostility of Daesh and similar groups; and (3) possible attacks on the part of Shias, the Iraqi government and/or forces aligned with one or both of those entities.[104] As the future unfolds, the potential strengths and/or weaknesses of this Armenian-Kurdish alliance will become clearer. At the same time, one must also keep in mind the worrisome and potentially tragic possibility that the Kurds could turn against the Armenians and other minorities inside and outside Kurdish-controlled regions.[105] However, if the

---

http://cabinet.gov.krd/uploads/documents/Status_Christians_Kurdistan_Region_Dec_09__2009_12_22_h16m26s16.pdf (accessed October 17, 2016).

[96] Ibid., 3-4.

[97] Ibid., 4-5.

[98] Ibid., 5-6.

[99] Ibid., 6-7.

[100] Ibid., 8-10.

[101] Ibid., 11.

[102] "Armenia Confirms Plans to Open Consulate General in Erbil," *Rudaw*, March 2, 2017, http://www.rudaw.net/english/world/020320171 (accessed May 19, 2017); Asbed Kotchikian, "The Forgotten Armenians of Iraqi Kurdistan: Iraq's Dwindling and Displaced Armenian Community Faces an Uncertain Future," *Armenian General Benevolent Union (AGBU) Magazine*, February 2016, pp. 16-20, http://789a5a773d933e56688e-e9fcf2b68d6edddffa70d2d9e71b455e.r54.cf2.rackcdn.com/pdfs/publications/agbu-news/agbu-news-2016-02.pdf (accessed October 17, 2016).

[103] Kotchikian, p. 20.

[104] Interview with Dr. Antranik Dakessian, Director of the Armenian Diaspora Research Center at Haigaizian University in Beirut, Lebanon and Associate Professor of Armenian Studies at Haigaizian University, on June 13, 2016.

[105] For some examples of past Kurdish atrocities and massacres against the Kurds, see Dominik J. Schaller and Jürgen Zimmerer, "Late Ottoman Genocides: The

Kurds' support of Armenians and other minorities were to remain in place, that support could increase the Kurdish Regional Government's international credibility.[106]

The Kurdish Regional Constitution, which was written in 1996 and reformed in 2003, provides several protections for Armenians and other religious and ethnic minorities in Iraqi Kurdistan.[107] For example, Article 6 of the constitution states, "The people of Iraqi Kurdistan consists of Kurds and other nationalities (Turkomans, Chaldeans, Assyrians, Armenians and Arabs) and according to law, they are all citizens of the Region."[108] Article 14 of the constitution states, "Kurdish and Arabic are the two official languages in the Region, and this Constitution guarantees the rights of citizens of the Region to teach their children in their mother tongue, such as: Turkoman, Syriac, and Armenian, in the governmental education institutions according to the educational procedures."[109] Articles 7 and 65 of the constitution protect freedom of religion,[110] while the constitution has other articles which protect civil and political rights,[111] life, liberty and security,[112] equal opportunity,[113] women,[114] rights to education,[115] participation in public affairs,[116] and the right

---

Dissolution of the Ottoman Empire and Young Turkish Population and Extermination Policies - Introduction" in *Late Ottoman Genocides: The Dissolution of the Ottoman Empire and Young Turkish Population and Extermination Policies*, (Dominik J. Schaller and Jürgen Zimmerer, eds.), Abingdon, UK, Routledge, 2009, pp. 2-3.

[106] Ibid.

[107] The Kurdish Project, "KRG: Kurdistan Regional Government" https://thekurdishproject.org/history-and-culture/kurdish-democracy/krg-kurdistan-regional-government/ (accessed October 21, 2019). The Kurdish Project is a cultural-education initiative to raise awareness in Western culture of Kurdish people ("Our Mission" at https://thekurdishproject.org/our-mission/ (accessed October 21, 2019).

[108] The Kurdish Regional Constitution, Article 6, First, in Michael J. Kelly, "The Kurdish Regional Constitution within the Framework of the Iraqi Federal Constitution: A Struggle for Sovereignty, Oil, Ethnic Identity, and the Prospects for a Reverse Supremacy Clause," *Penn State Law Review*, (2010):114 (3), p. 775, http://www.pennstatelawreview.org/articles/114/114%20Penn%20St.%20L.%20Rev.%20707.pdf (accessed October 21, 2019).

[109] Kurdish Regional Constitution, Article 14, First, p. 777.

[110] Ibid., Article 7, p. 775, and Article 65, p. 785.

[111] Ibid., Article 18, pp. 777-778.

[112] Ibid., Article 19, p. 778.

[113] Ibid., Article 20, p. 778.

[114] Ibid., Article 21, p. 778.

[115] Ibid., Article 22, p. 778.

[116] Ibid., Article 23, p. 778.

to a fair trial.[117] The constitution also protects freedom of speech, self-expression,[118] the press, publishing, printing, assembly, peaceful demonstration and strikes,[119] communication,[120] and travel[121] while protecting the freedom to establish associations and political parties and to affiliate with a party and participate in meetings and peaceful associations.[122] Thus, in principle, the Kurdish Regional Constitution provides Armenians and other religious and ethnic minorities in Kurdistan with a number of rights and protections.

Fortunately for Armenians and other Christians, the Islamic concept of *ahl al-kitab* (those who are members of certain minority religions who should have protected status under Islamic governments) and the related concept of *dhimmi* (or a legally protected non-Muslim minority group) have during periods in Islamic history protected Christians and certain other non-Muslim minority groups. There are, of course, numerous horrifically tragic exceptions such as the Hamidian massacres (of 1894 through 1896) and subsequent genocides against Armenians, when *dhimmi* status was a factor which, very sadly, worked to the enormous harm of Armenians.[123]

With the growth, in Iraq and other countries, of Sunni Islamist groups such as Daesh, which have largely or completely ignored the Islamic principles of *ahl al-kitab*, Armenians and other religious minority groups, as well as Muslims who disagree with these Sunni Islamist groups, have faced enormous danger.[124] Thus, Armenians and members of every other group

---

[117] Ibid., Articles 25-39, pp. 779-80.

[118] Ibid., Article 59, p. 785.

[119] Ibid., Article 60, p. 785.

[120] Ibid., Article 61, p. 785.

[121] Ibid., Articles 62-63, p. 785.

[122] Ibid., Articles 67-68, p. 786.

[123] Nicola Migliorino, *(Re)Constructing Armenia in Lebanon and Syria: Ethno-Cultural Diversity and the State in the Aftermath of a Refugee Crisis*, New York, Bergahn Books, 2008, pp. 118-21; Avedis Sanjian, *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1965, pp. 5-6.

[124] Robert Fisk, "ISIS in Syria: In the Shadow of Death, A Few Thousand Christians Remain to Defy Militants," *The Independent*, November 12, 2014 http://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/isis-in-syria-in-theshadow-of-death-a-few-thousand-christians-remain-to-defy-the-militants-9857030.html (accessed February 9, 2014); K. Jayalakshmi, "Iraq ISIS Crisis: Christians, Hounded Out of Mosul, Trapped in Desert and Refugee Camps," *International Business Times*, July 28, 2014, http://www.ibtimes.co.uk/iraq-isis-crisis-christians-hounded-outmosul-trapped-desert-refugee-camps-1458647 (accessed February 9, 2014).

who either oppose Daesh - and similar groups - or represent ideas which are in any way inconsistent with those Islamist groups, face the possibility of complete destruction.[125] Certain religious and ethnic minorities - such as Armenians - in Iraq and other countries in the Middle East and Central Asia can also be threatened by governments, which may come to the conclusion that members of those groups are disloyal to them. Thus, Armenians and other Christians in countries like Iraq and Syria are caught between multiple raging fires, including the flames of hostile Sunni Islamism and ostensibly secular regimes which, at times, manifest hostile policies toward Christians, including Armenians.[126] Also, what remains to be seen are the results of Iraqis' cross-sectarian mass protests in 2019 against high unemployment, a weak economy, and government corruption.[127] The outcomes of those protests and their effects on Armenians in Iraq and other minorities in the country are uncertain.

CONCLUSION

Tragically, there have been many times in the history of Armenians when, because of violence directed against them, they have experienced enormously painful forced migration and social dislocation. Yet, if Armenians who live in countries more stable than Iraq and Syria can position themselves in such a manner as to assist the Armenians in those hostile environments, this could be one factor to potentially increase the level of security that Armenians in Iraq, Syria, and other unstable countries may experience.[128]

---

[125] "What is Islamic State?" BBC News – Middle East, September 26, 2014 http://www.bbc.com/news/worldmiddle-east-29052144 (accessed February 9, 2014).

[126] Harriet Sherwood, "Calls Grow to Label Attacks on Middle East Christians as Genocide," *The Guardian* (London, UK), March 10, 2016, https://www.theguardian.com/world/2016/mar/10/middle-east-christians-label-genocide-hillary-clinton-european-parliament (accessed October 16, 2016); Loveday Morris, "Christians under Threat in Syria as Islamist Extremists Gain Influence," *Washington Post*, October 4, 2013, http://www.washingtonpost.com/world/middle_east/christians-under-threat-in-syria-as-islamist-extremists-gain-influence/2013/10/03/214607ee-2a75-11e3-b141-298f46539716_story.html (accessed February 9, 2014).

[127] Anchal Vohra, "The Arab World's Revolution Against Sectarianism: Lebanon and Iraq are Rising Up against Constitutions that Have Empowered Religious Factions – and Enabled their Corruption," *Foreign Policy*, October 24, 2019 (https://foreignpolicy.com/2019/10/24/lebanon-iraq-arab-world-wants-to-overthrow-sectarianism/ (accessed October 25, 2019).

[128] Muriel Mirak-Weissbach, *Through the Wall of Fire; Armenia-Iraq-Palestine: From Wrath to Reconciliation*, Reading, UK, Ithaca Press, 2013, pp. 3-158.

Իրաքի Սահմանադրութիւնը եւ Հայերը
(Ամփոփում)

Ճոն Արմաճանի
JARMAJANI@CSBSJU.EDU

Զեկոյցը կը սկսի ներկայացնելով Իրաքի պատմութեան նորագոյն չորս՝ օսմանեան, բրիտանական, ազգային եւ ամերիկեան հանգրուանները: Ապա կը քննարկէ այդ հանգրուաններուն որդեգրուած սահմանադրութեանց հայերուն եւ այլ փոքրամասնութիւններուն վերաբերող հատուածները: Զեկոյցը կը ծանրանայ ամերիկեան 2003ի ներխուժումին եւ 2005ին յառաջացած սահմանադրութեան, որ ի զօրու կը մնայ ցարդ: Ան կը խորանայ սահմանադրութեան՝ կրօնական եւ կարծիքի ազատութեան, սեռային-էթնիք-ազգային, ինչպէս նաեւ տնտեսական եւ ընկերային դիրքի հաւասարութեան տրամադրութիւններուն: Միջազգային Համաներում Կազմակերպութեան 2015-16ի տարեկան տեղեկագիրը իբրեւ վերլուծական հիմք մը նկատելով, զեկոյցը կ'անդրադառնայ հայոց եւ այլ փոքրամասնութեանց դէմ մարդկային իրաւանց բռնաբարումներու օերեւոյթներու, ներառեալ՝ Իրաքի իշխանութեանց կողմէ գործբուածներ: Զեկոյցը կը խօսի նաեւ հայ-քրտական ներիրաքեան եւ արտասահմանեան յարաբերութեանց մասին եւ ենթադրութիւններ կը կատարէ Իրաքի փոքրամասնութեանց եւ իրաքահայերու ապագային խնդրով՝ ըստ երկրին սահմանադրութեան:

Պասրայի Հայ Համայնքը Անցեալին եւ Ներկայիս (Ակնարկ)

Սեդա Տ. Օհանեան
dajad.seta@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Վաճառաշահ քաղաք Պասրան հիմնուած է մահմետականութեան Միջագետք մուտք գործելէն ետք: Գտնուելով Իրաքի հարաւը եւ Պարսից Ծոցի հիւսիսը, Պասրան կը հանդիսանայ Իրաքի միակ նաւահանգիստը: Ան անցեալին եղած է հանգուցակէտը Հնդկաց Ովկիանոսի նաւային բեռնաթափման եւ փոխանցման՝ դէպի կարաւանային ուղիները Պաղտատի, Հալէպի եւն.: Ուստի, այս քաղաք-նաւահանգիստը, ինչպէս հին աշխարհի, նոյնպէս եւ միջնադարու եւ արդի տնտեսաքաղաքական պատմութեան մէջ, իր ուրոյն տեղն ունի եւ մշտապէս եղած է մեծ տէրութիւններու ուշադրութեան առարկան[1]:

Քաղաքը հիմնուած է Օմար Իպն Էլ-Խաթթապ խալիֆայի օրօք, երբ 637ին Քատիսիյէի ճակատամարտին արաբները վերջնական եւ ջախջախիչ հարուած հասցուցին Սասանեան Պետութեան եւ տարածուելով դէպի հարաւ, 638ին հիմնեցին Պասրա քաղաքը: Կը պատմուի, որ այս ընդարձակածաւալ հողամասը, որ կը տարածուի Պարսից Ծոցի մէկ ծայրէն մինչեւ Քուրնէ, ժամանակին եղած է ծաղկեալ եւ բարգաւաճ երկիր մը թէ՛ տնտեսապէս եւ թէ՛ մշակութապէս[2]:

Պասրա քաղաքը 983ին նշանաւոր եղած է նաեւ իր «Ըխուան էլ-Սաֆա» (Մաքրութեան Եղբայրներ) անուն ընկերութեամբ, որ ունէր ծայրայեղ շիիական թեքում[3]: Եղբայրութիւնը ունէր 52 աչքառու մատեաններու հաւա-

---

[1] Պասրա քաղաքը կը գտնուի Շաթ էլ-Արապ գետի աջ կողմը եւ կը բաժնուի երեք գլխաւոր մասերու.- Ա) Պասրա բուն հին քաղաքը, ուր կը գտնուէին քաղաքապետարանը (այժմ տեղափոխուած), դատարանները եւ Հանրապետական Հիւանդանոցը, Բ) Աշարը (արաբերէն *ըշըր* այսինքն տասանորդ բառէն), ուր - կը կարծուի - կը գանձուէր ներմուծուած ապրանքներու տասանորդ-հարկը Գ) Մարգիլ կամ Մա'կըլ նաւահանգիստը, ուր կը գտնուին նաւահանգիստի տնօրէնութեան գրասենեակը, օդակայանը, պաշտօնեաներու բնակակարանային թաղամասերը եւն.: Շաթ էլ-Արապ գետի տեղատուութեան եւ մակընթացութեան համաձայն տեղի կ'ունենայ նաւերու խարխուումը, տեղաշարժը եւն.:

[2] Վարդան Մելքոնեան, «Պասրայի անցեալը եւ հայերը», *Հայրենիք Ամսագիր*, ԺԸ:6, էջ 106-13:

[3] Այս մասին տե՛ս՝ Սեդա Պարսումեան-Տատոյեան, *Յովհաննէս Պլուզ-Երզնկացիի 'Ի փաճկաց իմաստասիրաց գրոց քաղեալ բանք'ին աղբիւրը՝ 'Րասա'էլ իխուան Ալ-Սաֆա'*, Պէյրութ, Ալթափրէս, 1979:

քածոյ մը, որուն միջոցաւ, կը փորձէր համադրել իսլամական վարդապետութիւնը ատենի փիլիսոփայական հայեցակէտերու հետ[4]:

Պասրան հռչակաւոր էր նաեւ բանաստեղծութեան իր միջազգային մրցոյթներով՝ «Մըրպըտ» կոչուած թաղամասին մէջ, որ մահմետականութեան մուտքէն առաջ կը գործածուէր իբրեւ ուղտերու վաճառքի շուկայ[5]:

1258ին, երբ Ապպասեան Խալիֆայութիւնը տապալեցաւ Պաղտատի մէջ, Պասրան կորսնցուց իր փայլքը եւ այնուհետեւ թատերաբեմը դարձաւ սելճուք-մոնկոլ-թաթարական բազմաթիւ արշաւանքներու, որոնց հետեւանքով մեծապէս տուժեց ամբողջ երկիրը, ինչպէս նաեւ հայ գաղթօճախը:

ՀԱՅԵՐԸ ՊԱՍՐԱՅԻ ՄԷՋ

Պաղտատէն յետոյ, Իրաքի հայկական երկրորդ մեծագոյն համայնք մը ձեւաւորուած է Պասրայի մէջ, դեռեւս հնագոյն ժամանակներէն: Սակայն սկզբնական շրջանին հայ բնակչութիւնը շատ աննշմար թիւ մը կազմած է հոն: Պասրան եղած է նաեւ կայան մը, երբ վաճառականութեամբ զբաղող հա-յեր Հայաստանէն կը հասնէին մինչեւ Պասրա, ուրկէ կը ճամփորդէին Հնդկաստան եւ ուրիշ երկիրներ, եւ բնականաբար գաղութ մը չէին գոյացներ:

Մոնկոլ-թաթար տիրապետութեան շրջանին (ԺԱ.-ԺԴ. դարեր), երբ քրիստոնէութիւնը կը տարածուի անոնց մէջ, քրիստոնէութիւնը մուտք կը գործէ նաեւ Պասրա: Արդարեւ, ԺԳ. դարուն հոգեւորական գրագէտներ Պասրան կը կոչէին «Պէյթ Մէյշան», որ արամէերէն կը նշանակէ «անտառի քաղաք»[6]: Այդ շրջանէն, 1222էն, կը յիշուի Պասրայի թեմակալ, բնիկ

---

[4] https://ar.wikipedia.org/wiki/ اخوان الصفا:

[5] Բանաստեղծներէն յիշարժան են մանաւանդ Ճըրիր (653--728) եւ Ֆարազտաք (շուրջ 641-738/740), Ապու Նաուաս (շուրջ 756--շուրջ 814), Պըշար Իպն Բուրտ (714--783), Սիպաուէյհ (760--796), Էլ-Ֆրահիտին (718--786) եւն.: Հակառակ քաղաքական եւ տնտեսական աննպաստ հանգամանքներու, ամէնամեայ բանաստեղծական այս մրցոյթները կը շարունակուին ցայսօր: Վերջինը տեղի ունեցաւ Յունուար 2016ին:

[6] Ըստ Եաքուպ Սարգիսի (1875-1959), Պասրա կը նշանակէ «ջրանցք»: Հաւանաբար քաղաքը բազմաթիւ ջրանցքներ ունենալուն՝ այդպէս կոչուած է:
Եաքուպ Իպն Նա'ում Իպն Աքոպ Ճան Սարգիս (يعقوب سركيس) - գրող, հետազօտող, հրապարակախօս, Հալէպէն գաղթած հայ ընտանիքի զաւակ: Իր մեծածաւալ եռահատոր *مباحث عراقية* երկը կը պարունակէ իր յօդուածները, նուիրուած՝ Իրաքի հասարակական կեանքին՝ աբբասեաններու, խաւար եւ օսմանեան ժամա-նակաշրջաններուն: Ժամանակակից արաբ մտաւորականներու վկայութեամբ իր անձնական գրադարանը կը համարուէր ամէնահարուստն եւ ամէնաբովանդա-կալիցը Մերձաւոր Արեւելքի մէջ: Սարգիս գործօն մասնակցութիւն բերած է տե-ղական հասարակական կեանքին:
Ծխ.- *Եաքուպ Սարգիսի մասին աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Միհրան Մինասեանի ուսումնասիրութիւնը այս հատորին մէջ:*

հայաստանցի Սողոմոն եպիսկոպոսը, որ հաւանաբար հոն հաստատուած էր թաթար քրիստոնեաները հովուելու համար[7]:

Որոշապէս, Պասրայի մէջ գաղութ մը կազմուած է ԺԷ. դարուն սկիզբը: Երբ 1605ին, Շահ Աբբասի կողմէ, հազարաւոր հայեր Արարատեան Դաշտի աւաններէն ու գիւղերէն բռնագաղթի ենթարկուեցան: Անոնցմէ մաս մը Պարսկաստանէն անցաւ Մուսուլ, Պաղտատ եւ Պասրա: Ասոնք յետագային - փաստօրէն - եղան հիմնադիրները Իրաքի վերակազմեալ նոր գաղութին:

Հետեւաբար ԺԷ. դարու սկիզբէն Իրանէն Պասրա գաղթած հայեր հետզհետէ ստուարանալով, կազմած են բարգաւաճ գաղութ մը: Մասնաւորապէս 1722ին, երբ աֆղանները գրաւեցին Սպահանը, Նոր Ջուղան բոլորովին դատարկուեցաւ: Հեռացողներէն կարեւոր հատուած մը անցաւ Պասրա: Այնուհետեւ, հակառակ Պարսկաստանի նոր տիրակալ Քերիմ Խանի (1776-79) յորդորներուն եւ սպառնալիքներուն՝ որպէսզի ետ վերադառնան, ջուղայեցիք տեղի չտուին եւ շարունակեցին ապրիլ իրենց նոր բնակավայրին մէջ՝ սատարելով այդ քաղաքի առեւտրատնտեսական վերելքին. «*...Մեծ մասն գնաց ի Բասրա: Անդ ծաղկեցաւ առ ժամանակ մի վաճառականութիւնն Ջուղայեցւոց, որք կալան ընդ Հնդկաստանի զհաղորդակցութիւն փուրեւառութեան*»[8]:

1638ին, երբ Օսմանեան Կայսրութեան գահակալ սուլթան Մուրատ վերջնականապէս գրաւեց Պաղտատը, օսմանեան տիրապետութեան տակ գտնուող հայերուն արտօնուեցաւ տեղափոխուիլ եւ հաստատուիլ Իրաքի զանազան քաղաքներ: Այսպէս, առաջին անգամ Պարսկաստանէն (1605ին) ապա Արեւմտեան Հայաստանէն (1638էն ետք) հայեր Պասրա եկան եւ ժամանակի ընթացքին միաձուլուելով տեղի հայերուն, կազմեցին պասրահայ գաղութը:

Պասրայէն քանի մը մղոն դէպի հիւսիս, Սուք Էլ-Շիյուխ կոչուած գիւղաքաղաքին մէջ նոյնպէս կազմուեցաւ փոքր հայ գաղութ մը 30 տունէ բաղկացած, որոնք շատ չանցած՝ ունեցան իրենց ուրոյն եկեղեցին, շուրջ 1770-1800ին:

ՊԱՍՐԱՅԻ ՀԱՅ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԱՌԵՒՏՐԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

Պասրա հաստատուած հայ վաճառականները կամ իրենց գործակալները, շատ կարճ ժամանակի ընթացքին, ընտելանալով նոր միջավայրին, աշխուժօրէն կը շարունակեն իրենց գործունէութիւնը, կը սկսին մրցիլ եւ թերեւս գերազանցել իրենց տեղը արդէ՛ն վերագտած տեղացի հրեայ վա-

[7] Արշակ Ալպոյաճեան, *Իրաքի հայերը*, Երեւան, Մատենադարան, 2003, էջ 89:

[8] Տէր Յարութիւն Յովհաննեանց, *Պատմութիւն Նոր Ջուղայու, Ա. հատոր*, Ս. Ամէնափրկիչ Վանքի հրատ., Նոր Ջուղա, 1980, էջ 317:

ճառականներուն[9]: Այս մրցակցութիւնը տեղի կու տայ երկու համայնքներուն միջեւ բազմաթիւ անախորժ միջադէպերու:

ԺԸ. դարու սկիզբը, Պասրայի հայ վաճառականական համայնքը, բոլոր առումներով անհամեմատ աւելի հարուստ, բարեկեցիկ եւ ազդեցիկ էր, քան քաղաքին միւս *փիմմի*[10] համայնքները: Յատկանշական է, որ հրեայ վաճառականները կը հովանաւորուէին տեղւոյն թուրք *մութասալլիմին* (Պասրա քաղաքի թուրք կառավարիչ-հարկահաւաք) կողմէ, իսկ հայ վաճառականներուն զօրաւոր կերպով կը սատարէր Արեւելահնդկական Ընկերութեան ներկայացուցիչ՝ անգլիացի Մանեսթին[11]:

Յայտնի է արդէն, որ ԺԷ.-ԺԸ. դարերուն Միջագետքի եւ Հնդկաստանի հայ վաճառականները փոխադարձ առեւտուրով կը զբաղէին: Առեւտուրը կը կայանար հնդկական համեմունքներու, բամպակի ներմուծմամբ իսկ կ'արտահանուէր Իրանի մետաքսը եւ Պարսից Ծոցի մարգարիտը, որուն մենաշնորհին ունէին հայ վաճառականները: Հայոց սեփական նաւերը, ինչպէս՝ «Փատրոնի», «Սանթա քրոչէ», «Սանթա քրուզ», «Հոփուէլ», «Սենթ Մայքըլ», «Արշակ» եւն., կը գործէին Պասրայի եւ Հնդկաստանի

---

[9] Հրեայ համայնքը Միջագետքի մէջ ձեւաւորուած էր շատ կանուխէն, նոյնիսկ մահմետականութեան Միջագետք մուտք գործելէն առաջ: Սակայն, հրեաներու ներկայութիւնը աւելի կուռ եւ միասնական եղած է աբբասեաններու ժամանակաշրջանին: Անոնք հետզհետէ անշքացած են մոնկոլական արշաւանքներու հետեւանքով: Կը պատմուի, որ Լենկ Թիմուր շատ դաժան վարուած է մասնաւորապէս հրեաներուն հետ, երբ 1393ին արշաւելով Միջագետք՝ կործանած է անոնց սինակոկները եւ անխնայ կոտորել տուած համարեա բոլորը (Abdullah A.J. Thabet, *Merchants, Memluks and Murder, The Political Economy of Trade in Eighteenth-Century Basra*, New York, 2001, էջ 95):

[10] *Տիմմի* համայնքներ կը կոչուին այն ոչ-իսլամ փոքրամասնութիւնները, որոնք, կը գտնուին տուեալ իսլամ երկրի պետական հովանաւորութեան ներքոյ:

[11] محمد ح. القهواتي, *دور البصرة التجاري في الخليج العربي 1869-1914*, جامعة البصرة, 1980, ص 40
Արեւելահնդկական Ընկերութիւնը (East India Company or British East India Company) հաստատուած էր 1600ին՝ անգլիացի առեւտրականներու եւ ազնուական դասին պատկանող անհատներու կողմէ, անգլիական պետութեան արքայական կանոնադրութեամբ: Ան առեւտրական մենաշնորհ ունէր արեւելահնդկական տարածքներուն վրայ: Ընկերութիւնը իր ներկայացուցիչները ունէր Իրանի, այնուհետեւ Իրաքի նաւահանգիստներուն մէջ, որոնք նաեւ քաղաքական հանգամանք ունէին: Սկզբնական շրջանին անոր գործունէութիւնը կը կայանար աֆիոնի, բամբակի, աղի, պղպեղի եւ այլ համեմներու առեւտուրով: Տարիներու ընթացքին ընկերութիւնը իր ուշադրութիւնը կը դարձնէ աւելի շահաւէտ նիւթերու վրայ, ինչպէս՝ հնդկական թէյ, Իրանի մետաքս: Ընկերութիւնը կը լուծարուի 1874ին: Մանեսթին այս ներկայացուցիչներէն մէկն էր, որուն նստավայրը նախապէս Պանտար Պուշիրն էր: Սակայն, քաղաքական վերիվայրումներու պատճառով իր գրասենեակը տեղափոխեր էր Պասրա: Ան ամուսնացած էր հայ վաճառականի մը դստեր հետ:

ջուրերուն վրայ՝ Պարսից Ծոցի ուղիով: Այս նաւերը կը խարսխէին Մենաւուի (փոքր նաւամատոյց մը Մարգիլի գլխաւոր նաւահանգիստը հասնելէն առաջ)[12] եւ Շաթ էլԱրապ գետի եզերքին, ուրիշ օտարազգի նաւերու կողքին[13]: Այնուամենայնիւ, ԺԸ. դարու կէսին, անգլիացիներու Պասրա ներթափանցման հետեւանքով, հայ վաճառականները իրենց թանկարժէք բեռները սկսած էին փոխադրել անգլիական նաւերով: Օրինակի համար, անգլիական «Տերէք» նաւի մարգարիտի վեց բեռներէն հինգը, կը պատկանէր հայ վաճառականներու[14]:

Պասրայի հայ վաճառականներու առեւտրական կապերը չէին սահմանափակուեր Հնդկաստանով: Անոնք տնտեսական ամուր կապեր ունէին նաեւ Հալէպի մէջ գտնուող իրենց ազգակից-հաւատակիցներուն հետ, որոնց եկամուտի գլխաւոր աղբիւրն էր մետաքսի գերշահութաբեր առեւտուրը Պարսկաստանի հետ: 1768ի ֆրանսական տեղեկագիրի մը համաձայն՝ հայերը գերակշռող դեր ունէին Հալէպ-Պասրա կարաւանային առեւտուրին մէջ[15]:

Պասրայի մէջ, հայերը ոչ միայն առեւտուրի մէջ մեծ յաջողութիւններու հասած էին, այլ դիւանագիտական ասպարէզին մէջ եւս կարեւոր դիրքերու տիրացած: 1768ին Պասրայի բրիտանական հիւպատոս՝ Հենրի Մուրի գործակալն էր Մարգար հայը: Մուրի առաջնակարգ թարգմանիչը դարձեալ հայ մըն էր՝ Շէյխ Պօղոս, իսկ 1902էն առաջ, Պասրայի բրիտանական հիւպատոսարանի աւագ թարգմանն ու կցորդը Մատթէոս Մարկոսեանն էր[16]:

ԵԿԵՂԵՑԻ

Նոր Ջուղայէն Պասրա հաստատուած հայ առեւտրականները կամ իրենց գործակալները, որոնք ժամանակի ընթացքին այս քաղաքին մէջ կը կազմեն 800 տունէ բաղկացած բարգաւաճ եւ բարեկեցիկ գաղութ մը ԺԷ.-ԺԹ. դարերուն, իրենց նախնիներու սովորութեամբ, ձգտած են ունենալ իրենց գոյութեան հիմնաքարը հանդիսացող ազգային եկեղեցին, ոչ միայն գոհացում տալու իրենց հոգեւոր պահանջներուն, այլեւ դիմակայելու

---

[12] Ներկայիս գլխաւոր նաւահանգիստը կը գտնուի Ում Քասըր՝ Իրաք-Քուէյթ սահմանին:

[13] Վարդան Մելքոնեան, *1930-1955 Մարգիլի Հայ Ազգային Վարժարանի քսանհինգամեակ*, Պէյրութ, 1955, էջ 64. նաեւ՝ Ashin Das Gupta, *Indian Merchants and the Decline of Surat*, Manohar Publishers and Distributors, New Delhi, 1994, էջ 136:

[14] Abdullah, էջ 96:

[15] Նոյն:

[16] Մելքոնեան, *1930-1955 Մարգիլի*, էջ 65:

քաղաքին մէջ Կարմէղեան հայրերու[17] ժրաջան գործունէութիւնը: Այս առթիւ, Հնդկաստանի հայ մեծահարուստ վաճառականները, որոնք սերտ յարաբերութեան մէջ էին Պաղտատի եւ Պասրայի հայ վաճառականներուն հետ, մեծապէս օժանդակեցին պասրահայերու եկեղեցի կառուցանելու ծրագրերուն՝ նուիրատուութեամբ եւ կտակներով:

Ժամանակի ընթացքին Պասրայի հայերը ունեցած են երեք եկեղեցի՝ Ս. Աստուածածին, Ս. Ստեփանոս եւ Ս. Յարութիւն: Ներկայիս, միայն Ս. Աստուածածինը կանգուն է: Ան, 1736ին կառուցուած է մեծահարուստ վաճառական Աղա Պետրոս Սէթ Աղայեանի կողմէ: Զանազան բարերար ազգայիններու կողմէ, 1832ին, եկեղեցիին կտակուած են մեծ տարածութեամբ պարտէզներ եւ որոշ թիւով անշարժ գոյք: 1904ին հնամենի այս եկեղեցին բոլորովին աւերակ ըլլալով, տեղւոյն թաղական խորհուրդը կը ձեռնարկէ անոր վերաշինութեան, նախապէս ունենալով Պոլսոյ պատրիարքարանի արտօնութիւնը, որուն իրաւասութեան տակ կը գտնուէր հօտը[18]:

Թէեւ Իրաքի թեմը համարուած է «տէրունի», այնուամենայնիւ 1969-70ին ամէնայն հայոց հայրապետ Վազգէն Ա. կաթողիկոսի մասնաւոր թոյլտուութեամբ, Անթիլիասի միաբանութենէն Պասրա կ'առաքուի երիտասարդ, ձեռներէց եւ խանդավառ հոգեւորական մը՝ Սեպուհ վրդ. Սարգիսեան[19], վարելու համար համայնքին կրօնական, եկեղեցական եւ կրթական գործերը: Իր հոգեւոր հովութեան շրջանին եւ իրաքահայութեան սրտաբուխ նուիրատուութեամբ, Պասրայի հայոց գերեզմանատան մէջ, 1973ին կառուցուեցաւ Ս. Յովհաննու Կարապետ մատուռը[20]:

Այնուհետեւ, եկեղեցին բազմիցս նորոգութեան կ'ենթարկուի, իսկ բոլորովին վերջերս, 2003ի ամերիկեան ներխուժումին, եկեղեցին ծանրօրէն

---

[17] Կաթոլիկ քարոզչութիւնը Իրաքի մէջ սկսած է Պասրայէն, ուր եւրոպացիք գաղութ մը ունէին ԺԶ. դարուն: 1623ին Կարմէղեան լատին վարդապետեր հաստատուած են Պասրա ու ֆրանսական պաշտպանութեամբ գործի ձեռնարկելով տեղացի քրիստոնեաներէ մաս մը իրենց կողմը շահած (Ալպոյաճեան, էջ 43):

[18] Յիշատակելի է, որ մինչեւ 1847 Պասրայի հայ համայնքի մեծ մասը պարսկահայեր ըլլալով, Պասրայի թեմը ենթարկուած էր Նոր Ջուղային: 1847էն ետք թեմը պաշտօնապէս կը կապուի Պաղտատի առաջնորդարանին, թէեւ վիճակաւոր քահանան մինչեւ 1890, երբեմն Պարսկաստանէն եկած է:
Ծխ.- *Իրաքի հայոց թեմին մասին տե՛ս՝ Վարդան Դեւրիկեանի ուսումնասիրութիւնը այս հատորին մէջ:*

[19] Աւելի ետք՝ Թեհրանի առաջնորդ: Ներկայիս՝ հանգստեան կոչուած:

[20] Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ նորոգութիւներու ընթացքին, այս մատռան մէջ կը կատարուէին տօնական պաշտամունքի արարողութիւնները (Ս. Օհանեան, *Իրաքի հայ համայնքը 20րդ դարուն*, Երեւան, 2016, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, էջ 95-96):

կը վնասուի: Իրաքի Ինքնավար Քիւրտիստանի ֆինանսներու նախարարի նիւթական աջակցութեամբ, կարելի կ'ըլլայ վերանորոգել զայն[21]:

Պասրայի հնադարեան այս եկեղեցին 1905ին ունէր եօթ ձեռագիրներ.- 1) *Փոքր Մաշտոց*՝ գրութեան տեղը եւ թուականը անծանօթ, 2) *Յայսմաւուրք*՝ կ'ենթադրուի, որ գրուած է ԺԵ. դարուն, 3) *Գանձարան*՝ գրուած 1472ին, 4) *Յայսմաւուրք*՝ գրուած Խիզան 1602ին, 5) *Աւետարան*՝ գրուած Սուրաթ 1662ին, 6) *Շարակնոց*՝ գրուած 1693ին, 7) *Գիրք պատարագաց կարգաւ ըստ ցուցման տօնացոյցի հայոց, սկսեալ ի յաւագ տօնից*՝ գրուած ԺԹ. դարուն[22]:

Քաղաքական զանազան վերիվայրումները եւ ժանտախտի յաճախակի հարուածները Միջագետքի կարգ մը քաղաքներուն, մասնաւորապէս Պասրայի - որ նաւահանգիստ ըլլալով եւ շատ բանուկ ու աշխուժ առեւտրական գործունէութիւն ծաւալելով արտասահմանի հետ, շատ աւելի խոցելի ու ենթակայ էր համաճարակներու - կը տկարացնէ հայ վաճառականներուն առեւտրական գործունէութիւնը, որ ԺԹ. դարու վերջերը մեծապէս կը տուժէ եւ կ'անշքանայ[23]:

Ժանտախտի բազմաթիւ համաճարակներ արձանագրուած են Իրաքի մէջ եւ խլած բազում կեանքեր. առաջին անգամ՝ 784ին, ապա՝ 872ին, 1690ին, 1771-72ին, 1773ին, 1831-32ին: Վերջին համաճարակը, ըստ իրաքահայ պատմագէտ Դաւիթ Թադէոսեանին՝ այնքան սաստիկ եղած է, որ Պասրայի եւ Պաղտատի բնակչութեան կէսը զոհ գացած է մահաբեր այս հիւանդութեան՝ երկու քաղաքներն ալ կիսադատարկ դարձնելով[24]:

Համաշխարհային առաջին պատերազմի նախօրեակին՝ Պասրայի հայ համայնքը կը հաշուէր 35-40 տուն, 120 շունչ, բոլորն ալ բարեկեցիկ:

ՊԱՍՐԱՅԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԸ Ի. ԴԱՐՈՒՆ

Արեւմտահայ գաղթականներուն տեղակայումը Պասրա

Պասրայի, ինչպէս նաեւ ընդհանուր Իրաքի հայօճախի պատմութեան նորագոյն շրջանը կը սկսի առաջին համաշխարհային պատերազմէն ետք, երբ Արեւմտեան Հայաստանի եւ Թուրքիոյ հայաբնակ տարբեր շրջաններէն տեղահանուած, նաեւ Ատրպատականի բազմահազար ժողովուրդը, ճանապարհին բազմիցս կոտորակուած, վերջապէս ոտք կը դնէ Իրաքի հողին վրայ՝ բրիտանացիներու կողմէ պատրաստուած Պաքուպա-

---

[21] Պատմամատեանի Պատրաստութեան Յանձնախումբ «Իրաքահայ թեմի համառօտ պատմութիւն», (խմբագրութեամբ՝ Սեդա Օհանեանի, անտիպ) Պաղտատ, 2005, էջ 121:

[22] Սերովբէ վրդ. Սամուէլեան, «Պասրայի Ս. Աստուածածնի ձեռագրերը», *Լոյս Շաբաթաթերթ*, Պոլիս, 25 Յունիս 1905:

[23] Սեդա Տ. Օհանեան, «Հայ վաճառականութիւնը Իրաքի մէջ 17-19րդ դարերուն», *Հայոց պատմութեան հարցեր,* 2013:14, էջ 101:

[24] Նոյն:

յի վրանաւանին մէջ, ուր գաղթականութիւնը կը մնայ մինչեւ 1920, ապա - դարձեալ բրիտանացիներու կարգադրութեամբ – անոնք կը տեղափոխուին Պասրայի հիւսիսը գտնուող Նահր Օմար կոչուած խոնաւ եւ անառողջ շրջանը, որուն երբեք չկրցաւ ընտելանալ լեռնային կլիմայի վարժուած վասպուրականցի ժողովուրդը:

Այս գաղթականներուն ղեկավար մարմինը անվերջ դիմումներ կը յղէր պատկան մարմիններուն՝ հայրենիք վերադառնալու խնդրանքով: Իբրեւ արդիւնք բազմաթիւ դիմումներուն, 1921 Հոկտեմբերէն սկսեալ, երեք շոգենաւերով 9000 գաղթականներ ներգաղթեցին Հայաստան: Մնացեալ հազարաւոր ժողովուրդը – հարկադրաբար - տարածուեցաւ Իրաքի տարբեր քաղաքներու մէջ, ստուարացուց տեղի փոքրաթիւ, լճացած հայ գաղութները, կազմակերպուեցաւ հայօրէն, զարգացաւ եւ ազգային շունչ ու ոգի ներարկելով հաստատուն հիմքերու վրայ դրաւ զանոնք:

Այս քաղաքներէն Պասրան նոյնպէս ընդունեց իր մէջ Նահր Օմարէն տեղափոխուած հայ գաղթականներ, որոնք գործի բերումով պիտի մնային եւ ստուարացնէին 30-40 տուն հաշուող փոքրաթիւ հայ համայնքը:

Ամէնէն առաջ, Պասրայի եւ Աշարի միջեւ, եկեղեցապատկան հողամասի մը վրայ, հիմնուեցաւ Հայոց Գիւղ հիւղաւանը 1921-22ին, ուր հաստատուեցան աւելի քան 100 ընտանիքներ: Այստեղ հաստատուածները առհասարակ գործով քաղաքին հետ կապուած մարդիկ էին:

1924 Յուլիս 29ին Ս. Էջմիածնի Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդին ուղղուած նամակի մը մէջ կը կարդանք հետեւեալ տեղեկութիւնները պասրահայութեան մասին.

Պասրահայ «տեղացի» բնակչութիւն	242 անձ
Պասրահայ տարագիր բնակչութիւն՝ քաղաք հաստատուած	427 անձ
Նահր Օմարի ժողովուրդ	2000 անձ
[ընդհանուր]	2669 անձ

Տարագիրներուն 82%ը Վասպուրականէն էին, 5%ը՝ Պիթլիսէն եւ Կարինէն, իսկ մնացածը՝ Թուրքիոյ հայաբնակ այլ վայրերէ:

Երկրորդ համախմբումը տեղի ունեցաւ Մարգիլի նաւահանգիստի շրջանը, 10-12 քիլոմեթր հեռու Պասրա քաղաքէն: Այստեղ հաստատուեցաւ պաշտօնէութիւնը եւ արհեստաւոր դասը, որոնք յաջողած էին աշխատանք գտնել նաւահանգիստի, երկաթուղիի եւ կամ զինուորական այլեւայլ հաստատութիւններու մէջ[25]:

Այնուհետեւ, Պասրայէն 20 քիլոմեթր հեռու Շըէյպայի օդակայանի շրջանը հաստատուեցաւ 12 ընտանիք, իսկ 80-90 քիլոմեթր հեռու

[25] Գարեգին Տէր Ղուկասեան, «Մարգիլի հայ ազգային վարժարանի քսանհինգամեակ», *1930-1955 Մարգիլի հայ ազգային վարժարանի*, էջ 69-70:

գտնուող Ֆաօի քարիւղի արտահանման նաւահանգիստը եւս հաստատուեցան որոշ թիւով հայ ընտանիքներ[26]:

1954ի Պասրայի թաղականութեան արձանագրութիւններուն համաձայն, պասրահայ գաղութը կը հաշուէր 1782 անձ (390 ընտանիք, 898 արական եւ 884 իգական) եւ կը ներկայացնէր հետեւեալ վիճակը.-[27]

1- Հայոց Գիւղ (Քեմփ ԷլԱրման) բնակչութեան թիւն էր 370 անձ, 83 ընտանիք: Ասիկա գաղութին ամէնէն բազմամարդ շրջանն էր մինչեւ 1939: Ունէր իր ակումբը (բայց Մարգիլի հայ գաղութին օրէ օր աճումով՝ ակումբը հոն փոխադրուեցաւ) եւ Հայ Կարօտելոց Խնամակալութեան (ՀԿԽ) մասնաճիւղը: Շրջանի աշակերտութիւնը կը յաճախէր եկեղեցւոյ կից «Ղարիպեան Վարժարան»ը, մինչեւ վերջինիս փակուիլը:

2- Պասրայի Կեդրոնական Հիւանդանոցի մօտակայքը համախմբուած «Հիւանդանոցի Հայոց Քեմփ»ը, որ կը հաշուէր 106 բնակիչ, 20 ընտանիք: Այստեղի աշակերտութիւնը կը յաճախէր վերոյիշեալ «Ղարիպեան Վարժարան»ը:

3- Աշար շրջանին մէջ կ'ապրէին 94 հայեր, 19 ընտանիք: Առեւտուրով, ազատ արուեստով եւ արհեստով զբաղողներ էին: Թէ՛ վերջիններէս, եւ թէ՛ «տեղացի» հայերէն շատ քիչեր իրենց զաւակները ազգային դպրոց կը ղրկէին:

4- Մարգիլ (նաւահանգիստ) բնակչութեան թիւն էր 968, 215 ընտանիք: Ունէր իր ազգային վարժարանը, Պասրայի Հայ Երկսեռ Երիտասարդաց Միութեան (ՀԵԵՄ) ակումբը եւ ՀԿԽ մասնաճիւղ մը:

5- Շըէյպա (օդակայան) կ'ապրէին 73 հայորդիներ, 12 ընտանիք: Թէեւ փոքրաթիւ էր այս համայնքը, սակայն, միշտ ունեցած է իր դպրոցը եւ ՀԵԵՄ մասնաճիւղ մը: Դպրոցը փակուեցաւ 1952ին՝ հայերէնի ուսուցիչ չգտնուելուն պատճառով:

6- Ֆաօի (քարիւղի արտահանման նաւահանգիստ) շրջան կ'ապրէին 75 անձ, 16 ընտանիք: Ձանք չէ խնայուած եկեղեցի-դպրոց ունենալու համար: Այս նպատակաւ Գ. Կիւլպենկեան Հաստատութենէն ստացուած է նիւթական օժանդակութիւն: Այլեւայլ պատճառներով ծրագիրը իրականացած չէ: Հայ մանուկներուն մայրենի լեզու դասաւանդուած է տուներու մէջ՝ ՀԿԽ մասնաճիւղի անդամուհիներու կողմէն:

ԿՐԹԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆ

Ինչպէս վերը նշուեցաւ, Պասրան շատ բարգաւաճ գաղութ մը ունեցած է ԺԷ.-ԺԹ. դարերուն: Ասիկա պայմանաւորուած էր քաղաքին մէջ հանգրուանած, Պարսկաստանէն գաղթած վաճառականական դասին աշխուժ

[26] «Իրաքահայ թեմի համառօտ պատմութիւն», էջ 119-120:

[27] Նոյն:

գործունէութեամբ: Պասրահայերը ունէին երեք դպրոցներ[28], որոնց մասին ստոյգ տեղեկութիւններ կը պակսին: Ս. Աստուածածին եկեղեցին ունեցեր է իր վարժարանը, որուն գոյութիւնը կը հաստատուի այն իրողութեամբ որ 1754 եւ 1760-63ին Պասրայի հոգեւոր առաջնորդ Տ. Գէորգ եպիսկոպոսը ուսանած էր իր ծննդավայր Պասրայի մէջ[29]:

1920ին, երբ գաղթականութիւնը Պաքուպայէն կը տեղափոխուէր Նահր Օմար, Պասրայի մէջ գաղութը չունէր դպրոց, բայց ունէր իր եկեղեցին, թաղական խորհուրդը եւ քահանան՝ Տէր Երեմիան, որ Վասպուրականի գաղթականներէն էր եւ քահանայագործութեան կոչուած Պաքուպայի գաղթականէն:

Թէեւ եկեղեցիին կտակուած էին բազմաթիւ շէնքեր եւ արմաւենիի պարտէզներ, ասոնց հասոյթը սակայն բաւարար չէր, որ կարելի դարձնէր դպրոցի մը բացումը՝ այս փոքրաթիւ գաղութին համար: 1908էն ետք քանիցս փորձեր եղած են դպրոց ունենալու, սակայն այդ դպրոցները մէկ կամ երկու տարիէ աւելի չեն գոյատեւած եւ կարելի չէ եղած մնայուն դպրոց մը հաստատել[30]: 1910ին, քանի մը հայեր, իմի գալով, մանկապուրակ մը բանալու գաղափարը կը ջատագովեն, հուսկ, մեծ ջանքերով մանկապարտէզ մը կը հիմնուի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ գաւիթը՝ «Վարդանանց Վարժարան» անունով եւ քսաներկու աշակերտներով, որ թէեւ կարճատեւ, բայց բեղուն կեանք մը կ'ունենայ: 1911ին, ամերիկեան միսիոնարութիւնը Պասրայի մէջ երկու վարժարաններ կը հիմնէ, մէկը մանչերու եւ միւսը՝ աղջիկներու: Հայ երկսեռ աշակերտութիւնը աստիճանաբար կը ձգէ Վարդանանց դպրոցը եւ կը դիմէ այդ զոյգ կրթարանները, ուր կ'ուսուցանուէին նաեւ անգլերէն եւ արաբերէն՝ ինքնին շօշափելի առաւելութիւն մը հայոց դպրոցին նկատմամբ: Այս պատճառով 1912ին ընդմիշտ փակուեցաւ Պասրայի հայոց դպրոցը:

Սակայն, հայ ծնողները, նախանձախնդիր իրենց զաւակաց հայեցի դաստիարակութեան, 1920ին կը յաջողին օտար դպրոցներ յաճախող հայ երեխաները իմի բերել գէ՛թ ամռան արձակուրդներուն, եւ մայրենին ուսուցանել: Այդ նպատակին համար ուսուցիչի պաշտօնը կը յանձնուի եկեղեցւոյ լուսարար՝ Ոսկիան Ծնունդեանին:

1921ի վերջերը, Հայոց Գիւղի հաստատուելէն ետք, դպրոց մը ունենալը աւելի քան կենսական անհրաժեշտութիւն կը դառնայ: Ուստի, ատենի թաղականութիւնը 1922ին որոշում կ'առնէ կառուցանել ազգային դպրոց մը, եկեղեցւոյ շրջաբակին մէջ, կարգ մը ազգայիններու նիւթական օժանդակութեամբ: Յետագային՝ 1931ին, իրաքահայ հանրայայտ բարերար Սիմոն Ղարիպեան, նորոգելով Ս. Աստուածածին եկեղեցին, եկեղեցւոյ կից շէնք

[28] Մելքոնեան, «Պասրայի անցեալը եւ հայերը», էջ 106-14:
[29] Մելքոնեան, *1930-1955 Մարգիլի,* էջ 64:
[30] Նոյն, էջ 70:

մը կը գնէ եւ կը նոփրէ ազգին որպէս դպրոց գործածուելու: Դպրոցը կ'անուանուի բարերարին անունով՝ «Ղարիպեան Վարժարան»: Այս դպրոցը կը յաճախէին Հայոց Գիւղի, հիւանդանոցի շրջանի, Աշար եւ հին Պասրա քաղաքի հայ ընտանիքներու զաւակները[31]: Իսկ երեխաները Նահր Օմարի գաղթական ժողովուրդի այն մասին որ հաստատուած էր Մարգիլի շրջանը, նիւթական անձուկ վիճակի եւ փոխադրական միջոցներու սղութեան պատճառով, անկարող էին յաճախել Ղարիպեան դպրոցը, որ 10-12 քիլոմեթր հեռու էր իրենց կեցութեան վայրէն: Ուստի, Նահր Օմարի շրջանի հայութիւնը կ'որոշէ ամէն գնով ազգային դպրոց մը ունենալ Մարգիլի շրջանին մէջ: Ժողովրդական հանգանակութեամբ, տեղի 30-35 տուն հաշուող համայնքը կը կառուցանէ դպրոցի շէնքը, երբ շրջանին մէջ ընդհանրապէս դպրոց գոյութիւն չունէր: Համեստ այս շէնքը ամբողջ 13 տարի ծառայած է թէ՛ որպէս դպրոց, թէ՛ որպէս սրահ հասարակական ձեռնարկներու համար, քանի որ միջնորմերը շարժական ըլլալով, ի պահանջել հարկին սենեակները միացուելով կը վերածուէին սրահի:

Համաշխարհային Բ. պատերազմի ընթացքին, Մարգիլի համայնքի աստիճանական բազմացումով եւ աշակերտութեան ստուարացումով, նոր շէնքի մը կառուցումը աւելի քան անհրաժեշտ կը դառնայ: Հետեւաբար, վարժարանի հոգաբարձութիւնը եւ տեղւոյն ՀԵԵՄ վարչութիւնը 1943ին միասնաբար կը ձեռնարկեն իրար կից նոր դպրոցի քանի մը դասարաններու եւ ՀԵԵՄ սրահի շինութեան, շրջանի նաւահանգիստի տնօրէնութենէն վարձուած հողամասի մը վրայ[32]:

Դպրոցը զարգացած է աստիճանաբար՝ նախապէս ունենալով միայն մանկապարտէզ, յետոյ նախակրթարանի քառամեայ եւ հնգամեայ կրթաշրջաններ, ապա լրիւ վեցամեայ շրջան՝ պետական պաքալորէայի քննութեան մասնակցելու իրաւունքով:

1974ին այս դպրոցը եւս, Իրաքի բոլոր ազգային սեփական դպրոցներուն նման, կը պետականացուի: Սակայն շնորհիւ առաջնորդ հօր եւ Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան անվհատ ջանքերուն, հայերէնի եւ կրօնի դասաւանդութիւնները Պասրայի մէջ եւս կը շարունակուին մինչեւ 2003, երբ դպրոցը կը վերադարձուի իր օրինական տէրերուն, սակայն՝ յաճախող հայ աշակերտութեան արդէն շատ նօսրացած շարքերով:

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Թէեւ ապրուստի հոգերով ծանրաբեռնուած, այնուամենայնիւ, Պասրայի հայութիւնը, դեռեւս Նահր Օմարի գաղթականի օրերէն, ձգտելով յի-

[31] Նոյն, էջ 71:

[32] Տոքթ. Վ. Մինասեան, «Յուշամատեան Պասրայի Հայ Երկսեռ Երիտասարդաց Միութեան 1931-1991», (անտիպ), Պասրա, 1997, էջ 26. նաեւ՝ Օհանեան, *Իրաքի*, էջ 171-72:

շողութեան մէջ վառ եւ անխախտ պահել հայրենի ծննդավայրի անունը եւ սովորութիւնները, 1923-29՝ հիմնած է Վասպուրականի տարբեր գաւառներու իրենց միութիւնները: Այսպէս, մոկացիները՝ Մոկսի Ընկերասիրացը, թիմարցիները՝ Թիմարի Հայրենակցականը, Տարօն-Տուրուբերան, Պիթլիսի, Զէյթունի, Հաճընի, Վասպուրականի հայրենակցականները եւն.: Համայնքին մէջ կը կազմակերպուէին միջգաւառական խաղեր, հանդէսներ, ներկայացումներ, իւրաքանչիւրը իր հայրենի բնակավայրին յատուկ բարբառով, սովորութիւն-աւանդոյթներով: Սակայն, շատ չանցած, առանձին հայրենակցական միութիւններու առկայութիւնը երիտասարդութեան գիտակից տարրը պիտի համարէր ուժերու ջլատում: Ուստի, իմի գալով եւ Գաղթականութեան Կոմիտէի նախագահ՝ Լեւոն Շաղոյեանի ցուցումներով, կ'որոշուի համախմբել ուժերը մէկ միութեան «Պասրայի Հայ Երկսեռ Երիտասարդաց Միութիւն» (ՊՀԵԵՄ) մէջ, որուն պետաիրաւական արտօնութիւնը կը ստացուի 4 Ապրիլ 1931ին:

ՊՀԵԵՄը ցայսօր՝ եղած է պասրահայ համայնքի հասարակական գործունէութեան կեանքի առանցքը՝ իր բազմատեսակ մշակութային եւ մարզական ձեռնարկներով եւ ստեղծած խանդավառութեամբ: Անոր շէնքը կը բաղկանայ ընդարձակ սրահէ մը՝ իր բեմով, ընթերցասրահէ մը՝ ճոխ գրադարանով, ընդարձակ կանաչաւէտ պարտէզէ եւ խաղավայրէ:

ՊՀԵԵՄի հիմնական նպատակը եղած է ազգապահպանութիւնը, սատարելով իր անդամներուն եւ հայ հասարակութեան մտաւոր, մշակութային, բարոյական եւ ֆիզիքական զարգացման: Միութիւնը քաղաքական կամ կուսակցական բնոյթ չունի եւ չի հետապնդեր որեւէ քաղաքական նպատակ: Ազգային նպատակները իրագործելու համար ՊՀԵԵՄի վարչութիւնը նշանակած է զանազան ենթայանձնախումբեր՝ մշակութային, մարզական, ընկերային եւն., որոնց միջոցաւ ամէն ջանք կը թափուէր վառ պահելու ազգային ինքնագիտակցութիւնը եւ նորահաս սերունդը հաղորդակից դարձնելու հայ մշակոյթին: Տարատեսակ ձեռնարկները՝ թատերական ներկայացումներ, գրական-գեղարուստական երեկոներ, ժողովրդական, աշուղական երգի-պարի ելոյթներ, յոբելենական հանդիսութիւններ, ոգեկոչումի ձեռնարկներ, գրական դատավարութիւններ, գեղանկարչութեան եւ ձեռարուեստի ցուցահանդէսներ եւն., կը ծառայէին հայ ինքնութեան պահպանման: ՊՀԵԵՄի մշակութային յանձնախումբը կը հրատարակէր հայերէն «Մշակոյթ» պատի շաբաթաթերթը, այնուհետեւ «Նոր Այգ»ը եւ արաբերէն «ԷլՄաշրըք»ը: ՊՀԵԵՄի սրահի շրջափակէն ներս հայախօսութիւնը պարտադիր էր:

ՊՀԵԵՄը ունեցած է նաեւ իր սեփական նուագախումբը՝ «Արարատ», հիմնուած համաշխարհային Բ. պատերազմի աւարտին: Միութեան պարահանդէսներէն զատ, նուագախումբը իր գործօն եւ սիրայօժար մասնակցութիւնը բերած է միութենական բոլոր ձեռնարկներուն, ինչպէս նաեւ համայնքի ազգային հաստատութիւններու ազգօգուտ ձեռնարկներուն:

ՊՀԵԵՄը Պասրայի մէջ ունեցած է ծաւալուն թատերական կեանք: Բեմադրուած են հայ հեղինակներու բազմաթիւ գործեր, ինչպէս.- *Աբիսողոմ աղա*, *Ինկած բերդի իշխանուհին*, *Շողոքորթը*, *Ոսկի հեքիաթ*, *Չար ոգին*, *Չարշըլը Արթին աղա*, *Պաղտասար Աղբար*, *Պատրուի Համար* եւն.: Ներկայացուած են նաեւ եւրոպական դասական գործեր, ինչպէս.- *Համլէթ*, *Քորրափօ*, *Օթելլօ* եւն.:[33]

Առաջին համաշխարհային պատերազմէն ետք, 1918ին, Պասրայի մէջ կը հիմնուի Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան մասնաճիւղ մը, որ կը գործէ մինչեւ 1926, երբ կը սկսի տկարանալ, ապա կը դադրի գործելէ: 1931ին, ան կը վերակազմուի եւ կը շարունակէ իր բարեսիրական գործունէութիւնը մինչեւ 1948, երբ վերջնականապէս կը փակուի[34]:

Պասրայի միւս հասարակական կազմակերպութիւնը Հայ Կարօտելոց Խնամակալութիւնն է, որ համայնքի ամէնաժիր կազմակերպութիւնն է:

Գաղթականութեան Իրաք ժամանումի առաջին իսկ օրերէն, Հայ Կարմիր Խաչի (յետագային՝ Հայ Օգնութեան Միութիւն) Ամերիկայի Կեդրոնական Վարչութիւնը սերտ կապեր կը հաստատէ Շաղոյեանի հետ, եւ կը հասցնէ հարկ եղած օգնութիւնը մինչեւ 1927, երբ Իրաքի մէջ կը հիմնուի Հայ Գթութեան Խաչի անդրանիկ մասնաճիւղը: Շատ չանցած՝ Հայ Գթութեան Խաչը Իրաքի մէջ պաշտօնապէս կը վաւերացուի «Իրաքի Հայ Կարօտելոց Խնամակալութիւն» անուան տակ[35]:

Այնուհետեւ կազմուած են ՀԿԽի 13 մասնաճիւղեր Իրաքի գրեթէ բոլոր հայաբնակ վայրերուն մէջ, ներառեալ Պասրա քաղաքը, ուր 1934ին կը հիմնուին երեք մասնաճիւղեր՝ Պասրայի, Մարգիլի եւ Ֆաօի մէջ:

ՀԿԽն կոչուած է համայնքային կեանքին մէջ ազգապահպանման նշանակալի դեր կատարելու եւ այս ուղղութեամբ մատաղ սերունդին ներշնչելու ազգային աւանդական արժէքներ, պարմանուհիներէն նախապատրաստելու հայ մայրեր, որոնց սրբազան պարտականութիւնն է օտարութեան գայթակղիչ պայմաններուն հակադրուիլ, զաւակները հայօրէն դաս-

---

[33] Մինասեան, էջ 20-21:

[34] Բարերար Սիմոն Ղարիպեան Պասրայի մասնաճիւղի պատուոյ անդամ էր:
Ծխ.- *Իրաքի մէջ ՀԲԸՄի գործունէութեան մասին տե՛ս՝ Համբարձում Աղպաշեանի ուսումնասիրութիւնը՝ այս հատորին մէջ:*

[35] *Հայ Օգնութեան Միութեան հիմնադրման 100-ամեակին նուիրուած յուշամատեան 1910-2010*, Պոստոն, 2010:

տիարակել, չմոռնալով նաեւ օրինակելի քաղաքացիի բոլոր պարտականութիւնները, որդեգրելով «*մանուկին առաջին դպրոցը մայրն է*» նշանաբանը:

ՀԿԽի աշխատանքները չէին սահմանափակուեր Իրաքի հայ եւ արաբ ժողովուրդներուն հանդէպ ցուցաբերած նուիրուածութեամբ, այլ կը տարածուէին երկրի սահմաններէն դուրս: ՀԿԽն՝ 1948ի եւ 1967ի պաղեստինեան աղիտալի դէպքերուն, հազարաւոր պաղեստինցի կարօտեալներուն իր օգնութեան ձեռքը կը մեկնէր եւ կարելիութեան սահմաններուն մէջ կ'ապահովէր հագուստեղէնով եւ սննդամթերքով: Շատ բնական է, որ այս եւ շատ ու շատ ուրիշ մարդասիրական գործունէութեամբ ան կը վայելէր բոլոր բարեսէր հայորդիներու նիւթական եւ բարոյական օժանդակութիւնը: Ազգային բոլոր վարժարաններուն մէջ ՀԿԽն ունէր իր սաները, որոնց կրթաթոշակները կը հոգային Կեդրոնական Վարչութիւնն ու մասնաճիւղերը[36]:

Երբ կառավարութեան որոշումով, 1954 Սեպտեմբերին լուծուեցան Իրաքի մէջ գործող բոլոր հասարակական կազմակերպութիւններն ու միութիւնները, լուծուեցաւ նաեւ ՀԿԽն: Վերջինս դիմեց ներքին գործոց նախարարութեան՝ խնդրելով կազմակերպութեան վերահաստատումը, ինչ որ թոյլատրուեցաւ 1955ի սկիզբները իր կանոնագրին մէջ որոշ փոփոխութիւններ կատարելէ յետոյ: Բարեփոխուած կանոնագիրը նոյնութեամբ վաւերացուեցաւ Իրաքի ներքին գործոց նախարարութեան կողմէ, ըստ որուն կազմակերպութիւնը հաշուետու է նախարարութեան, որուն կը ներկայացնէ նիւթական եւ բարոյական գործունէութեան տարեկան տեղեկագիրը:

1958ի զինուորական յեղափոխութենէն ետք, պետական որոշմամբ երկրի բոլոր կարօտեալներու խնամատարութեան յանձնառութիւնը փոխանցուեցաւ երկրի «Կարմիր Մահիկ»ին որով, բարեսիրական կազմակերպութիւններու տրուած արտօնագրերը չեղեալ համարուեցան, նաեւ՝ ՀԿԽինը: Բացառութիւն կը կազմէր Պասրայի մասնաճիւղի արտօնագիրը, որ ի զօրու մնաց մինչեւ Իրաքի վերջին դէպքերը:

Ներկայիս ՀԿԽի գործունէութիւնը սառեցուած է երկրին մէջ տիրող անկայուն եւ անապահով պայմաններուն պատճառով[37]:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ակնյայտ է, որ պասրահայ գաղութը ուշ-միջին դարերուն եղած է շէն եւ բարգաւաճ: Հայերը, իրենց աշխատասիրութեամբ, շինիչ տրամադրութիւններով եւ քաղաքացիական դրական նկարագիրով արժանացած են արաբ ժողովուրդի եւ իշխանութիւններու անվերապահ համակրանքին եւ

---

[36] Ս. Օհանեան, «Հայ կնոջ դերը իրաքահայ գաղութի հասարակական կեանքին մէջ, 1915-2003 թթ.», *Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների*, 2013:1, էջ 195:

[37] Նոյն:

վստահութեան, որ շատ կարեւոր դերակատարութիւն ունեցաւ 1915-18 Ի-րաք գաղթած հայերու ստուարաթիւ զանգուածին համար: Այս քաղաքը հաստատուած ժողովուրդը - գերակշիռ մասով վասպուրականցիներ - առ այսօր կը նկատուին քաղաքի ամէնայարգուած փոքրամասնութիւններէն մին: Պատահական չէ, որ քաղաքի համայն քրիստոնեաներու կողմէն ա-ւագանիի անդամ ընտրուած է հայորդի Նովաք Արամ Պետրոսեանը, որ կը վայելէ բնիկ եւ՛ իսլամ եւ՛ քրիստոնեայ ժողովուրդներուն սէրն ու յարգանքը:

Պասրայի Ս. Աստուածածին եկեղեցին, կառուցուած 1736ին, բազմիցս վերանորոգուած, վերջին անգամ՝ 2003ի դէպքերէն ետք

Հայոց Ցեղասպանութեան նուիրուած խաչքար-կոթող՝ Պասրայի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ բակը. կողքին՝ Պասրայի Հայ Ազգային Վարժարանը

Մարգիլի Հայ Ազգային Վարժարանի տուեալներ (1931-55)			
Կրթաշրջան	Աշակերտութիւն	Ուսուցչութեան թիւ	Պիւտճէ (Ի.Տ.)
1931-35	25-50	1-3	30-200
1935-40	50-90	3-5	200-300
1940-45	90-140	5-6	300-1418
1945-50	140-180	6-7	1418-1620
1950-55	140-260	7-9	1620-2000

The Basra Armenian Community, its Past and Present
(Summary)

Seta D. Ohanian
dajad.seta@gmail.com

The southernmost Iraqi city of Basra, a hub for trade, was founded in 638 after the Muslim conquest of Mesopotamia. It is the only Iraqi port located at the northernmost point of the Persian Gulf, and connects the Indian Ocean to Baghdad, Aleppo and far beyond.

The second largest Armenian community of Iraq, next to Baghdad, is located in Basra, where Armenians have lived since ancient times. During the first quarter of the 17th century a massive settlement of Armenians from New Julfa, who came for political and economic reasons, was registered in Basra. This was a short-lived settlement, however, because of the unhealthy weather conditions, chronic plagues and limited work opportunities in Basra.

The number of Armenians in Basra grew to a maximum of some 800 families (4000 people) during the first half of the 19th century, when the city's trade was in the hands of the Jews and Armenians. The trade of pearls, in particular, was monopolized by the Armenians. In the Basra of the 1840s one could come across Armenian craftsmen, watchmakers, doctors, bakers etc.

On the eve of WWI only some 35 to 40 Armenian families remained in Basra, all financially comfortable. This number went up due to an influx from the refugee camp of Nahr Omar and other areas.

Aspects of Armenian Community Life in Kirkuk in the 1930s: The Beginnings of a Rural Refugee Community in an Urbanizing Territory

Bedros Torosian
bedros_torosian@outlook.com

Following the termination of WWI, a considerable number of Ottoman Armenian female and male deportees found shelter in the erstwhile Ottoman *vilayets* of Baghdad, Basra, and Mosul, now under Allied control. Kirkuk, on the other hand, although a city inside the Mosul province, gained much of its Armenian population following its incorporation into the nascent Iraqi Kingdom with the signing of the tripartite Anglo-Iraqi-Turkish treaty in 1926 and the shift towards its lucrative oil business. In her work on the history of modern Kirkuk Arbella Bet Shlimon highlights the intimate connection between what she describes as economic development and subsequent urbanization. By bringing in the impressions of King Faysal, Shlimon underlines the abrupt transformation of Kirkuk into an "industrialized" territory, "grown and altered beyond recognition," within a merely five-year period after the discovery of its rich oil reserves.[1] Thus, Armenian relocation to Kirkuk should be understood against this backdrop. Actually, the city now promised a brighter future not only for its local inhabitants, but also for individuals of disadvantaged economic backgrounds including the stateless Armenians.

This paper, in turn, attempts to provide a glimpse of the adjustment of Armenians, a non-indigenous group, to a relatively new environment while highlighting the continuities and ruptures this process entailed. Owing to a dearth of primary and secondary sources, this paper draws heavily on hitherto untapped documents gratefully obtained from the archives of the Armenian General Benevolent Union (AGBU) in Cairo.[2] Comprised of letters and reports

[1] Arbella Bet Shlimon, "Group Identities, Oil, and the Local Political Domain in Kirkuk: A Historical Perspective," *Journal of Urban History* 2012:38/5, pp. 918, 920. As Shlimon argues the Anglo-Iraqi-Turkish treaty terminated the Mosul Question with the inclusion of Mosul and Kirkuk into the borders of the Iraqi Kingdom, several years following its creation (in 1921), on the basis of pre-existing economic ties with the capital Baghdad rather than ethnic or religious considerations.

[2] Starting from the late nineteenth century and onwards, the Armenian community of Egypt came to play a pivotal role in the social, political, economic and educational life of Armenians living in both the Ottoman Empire and Middle East. In fact, as one of the first non-political Armenian transnational organizations formed in Cairo in 1906, the AGBU succeeded to uphold the world Armenian Diaspora through its multiple

travelling directly from Kirkuk to Cairo and sometimes conversely during the years 1930 to 1935, these materials throw light on the formation of an Armenian community in Kirkuk represented by the birth of new educational, political, religious, and cultural establishments. These documents are also backed with several articles extracted from the Egypt-based *Arev* daily[3] in addition to a few references obtained from *Miyutyun*, the AGBU official mouthpiece published in Paris.[4] Obviously, given its limitations, this paper does not mean to provide a comprehensive history of Armenian presence in Kirkuk neither its inferences should be regarded as definitive as they are bound to change with the revelation of new sources. Nevertheless, at this stage and due to the paucity of similar studies, the AGBU documents, although representative of individual cases, uncover some yet unexplored dimensions of Armenians' inner world in Kirkuk, its socio-economic composition, internal dynamics and structure as well as the major educational, political, religious, and economic challenges it faced at the time.

According to one questionnaire discovered in the AGBU archives, it becomes apparent that the number of Armenian families residing in Kirkuk did not exceed the total of 140 to 145 or 740 individuals, to put it differently. This indicates that they constituted a significantly small portion of the city's entire population which reached the limits of 25,000 people belonging to diverse ethnic and religious origins including Assyrians, Kurds, and Turks.[5] Judging by

---

chapters spread in different continents. The AGBU Kirkuk chapter is just an example of the Union's many branches operating in the Near East and administered from Egypt, even in the period following the relocation of the Union's headquarters to the French capital, Paris, in 1926.

[3] *Arev* is the mouthpiece of the Armenian Democratic Liberal (Ramgavar) Party in Egypt first issued in Alexandria in 1915 by its editor, renowned Armenian poet Vahan Tekeyan.

[4] The AGBU Kirkuk branch functioned until 1935 and which explains why we do not possess documents from the later periods. In 1938, there were attempts to revive the chapter, but, it seems that this event was postponed to a later date in the 1940s. In 1948, for instance, the branch collected funds to assist the Palestinian refugees, who were stripped of their ancestral lands. But seemingly, as Dr. Henry D. Astardjian explains, back then, the AGBU branch was labelled "KGBU" for being dominated by a number of Armenian communists (Henry D. Astardjian, *The Struggle for Kirkuk*, Westport, Connectitut, London, 2007, p. 26; see also the letter from the AGBU District Committee of Egypt to Dikran Balian, 8 July 1938).

[5] See the AGBU Egypt District Committee Questionnaire-Statistics, 22 January 1935. According to Vartan Melkonian, in 1954, around 2000 Armenians lived in Kirkuk, while the majority of Armenians (around 8000 people) resided in the capital (Kr. Sarafian, "An Historical Overview of the Armenians in Iraq," *Arev*, 17 November 1954; Shlimon, p. 916).

the few examples, we can infer that at least those subscribing to the AGBU came from rural cities and towns in Asia Minor and Cilicia such as Diarbekir, Harput, Hadjin, and Edessa, to name a few. Did their selection of Kirkuk as their new hometown emanate from economic considerations more than anything else? Seemingly, they were mainly attracted to Kirkuk's burgeoning oil industry and its potential for becoming "Iraq's Baku" as Archbishop Rupen Manassian, the Armenian Prelate of Iraq, argues.[6] Actually, as the documents reveal, several of the AGBU affiliates became heavily immersed in Kirkuk's oil business by working in the Iraqi Petroleum Company's (IPC) local branch rather than practicing their erstwhile professions.[7] However, according to the Armenian priest of Kirkuk, they soon lost their jobs owing to the inordinate favoring of Iraqi nationals over "unnaturalized" Armenian refugees, especially, following the declaration of the country's independence in 1932.[8] On the other hand, there remained some who still practiced more popular professions like petty trades, crafts, photography and manual labor.[9]

With the influx of Apostolic Armenians into Kirkuk and owing to the high vulnerability of losing them to the relatively better-organized Assyrian Church through intermarriages or otherwise,[10] the Armenian Prelacy of Iraq deemed it necessary to set up its own School and Church. As in most historical epochs, these two non-state institutions were regarded indispensable for upholding Armenian identity and culture outside the boundaries of what is often described as Armenia proper and thus saving the remnants of the Armenian nation from "assimilation." Initially, both establishments operated on the same plot of land

---

[6] See the letter by Archbishop Rupen Manassian to the AGBU District Committee of Egypt, 24 October 1932.

[7] The IPC "was a British-registered company jointly owned by British, French, American and Dutch interests." (Shlimon, p. 920).

[8] See the letter sent by Priest Mesrob Orchanian to the AGBU District Committee of Egypt, 22 December 1934 as well as the letter from Manassian to the AGBU District Committee of Egypt, 24 October 1932. Orchanian was a multi-talented person. He acted as the chairperson of the School Council and served as the Secretary of the AGBU Kirkuk Chapter. He initially carried the name Siragan but became Mesrob following his ordination as priest in the Armenian Saint Trinity Cathedral in Baghdad.

[9] See the "List of AGBU Members in Kirkuk," 29 August 1933 and Shlimon, p. 920. According to the latter, in 1931, around 2000 out of 2300 workers employed in the IPC were native Iraqis. The acquisition of the Iraqi nationality was contingent upon two factors: being Ottoman subjects and proving habitual residence in what constituted Iraq since the day of Fasyal's ascendance to power (Zainab Saleh, "On Iraqi Nationality: Law, Citizenship, and Exclusion," *The Arab Studies Journal*, 2013:21/1, pp. 55-56).

[10] In the absence of an Armenian Church, most religious rituals like marriage and funerals were held in the local Assyrian Churches of Kirkuk (letter from Priest Orchanian to the AGBU District Committee of Egypt, 4 September 1930).

in two rented rooms, as revealed by a report dating December 21, 1934.[11] According to Seta Ohanian, Apostolic Armenians constructed their own Church in 1952, about more than two decades after its inception. Nevertheless, an earlier receipt kept in Cairo shows that Nubar Gulbenkian, following in the footsteps of his benevolent father Calouste Gulbenkian[12] (better known as Mr. Five Percent), had previously donated 50 liras for the said purpose.[13] The reasons for the delay remain vague and require further investigation. On the other hand, there are neither implicit nor explicit indications in the documents suggesting the presence of Catholic or Protestant Armenians in Kirkuk or their respective religious institutions.[14]

The Armenian School, in turn, also operated under the auspices of the Apostolic Church. It had no more than 17 students to begin with in 1927, but apparently owing to demographic fluctuations, the school dramatically expanded. In 1934, its kindergarten and elementary sections combined counted around 145 female and male students, the latter far exceeding the former. Perhaps, in modern terms, this can be described as an exercise of women's empowerment through granting them the right for education.[15] It is difficult to provide the total number of enrolled students or highlight the lifespan of the institution. But, the AGBU records indicate that the school also educated the children of several indigenous Assyrian families (around 15 in number), so far the only evidence for friendly interactions, at least inside the educational setting, between Armenians and other Kirkuk-based non-Muslim minorities. Nevertheless, it is yet unclear whether non-Armenian schools also operated in Kirkuk or whether Armenian children attended non-Armenian educational

---

[11] The Church council had to pay around 31,000 fils annually for the rent of the Church. See the "Annual Report of the Armenian School in Kirkuk (1 October 1932-1 July 1933).

[12] Gublenkian was one of the founders of the Turkish Petroleum Company, which subsequently evolved into the IPC after the Ottoman Empire's demise. For more information about his life, see Ralph Hewins, *Mr. Five Percent: The Biography of Calouste Gulbenkian*, London, Hutchinson, 1957; John Lodwick, *Gulbenkian: An Interpretation of Calouste Gulbenkian*, London, Heinemann, 1958; Jonathan Conlin, *Mr. Five Percent: The Many Lives of Calouste Gulbenkian, The World's Richest Man*, London, 2019.

[13] To learn more about his life, see his memoirs entitled *Pantaraxia: The Autobiography of Nubar Gulbenkian*, London, Hutchinson, 1965.

[14] According to Ohanian, around 70 to 80 Armenian Catholic families resided in Baghdad in the 1930s where they had a church, while the number of Armenian Protestants was much lesser in the whole of Iraq (Seta Ohanian, *The Armenian Community of Iraq during the Twentieth Century*, Yerevan, 2016, pp. 97, 111, 114).

[15] Out of 122 students, 65 were females and the rest were males ("Annual Report the Armenian School in Kirkuk," 1 October 1932-1 July 1933).

institutions. There is also much scope to unearth the relations of Armenians with their surroundings (both Muslim and non-Muslim) in areas not necessarily restricted to education.[16]

It is also ambiguous how effective a role did the school play in the process of integrating the descendants of refugee Armenian families into the newly emerging Iraqi society. The implemented curriculum, however, suggests that by teaching Arabic, the School contributed in what is often deemed as the Iraqi state's nation-building project, where language often plays a role. In addition, children also enrolled in a variety of other classes including Armenian language and history, religion, geography, English and mathematics.

Seemingly, in a context of deteriorating economic conditions in the aftermath of the Great Depression of 1929, the School administration decided to reduce costs by recruiting only a few teachers (around three in number). Priest Orchanian, for example, apart from acting as the school's principal also taught Armenian language, history, religion and Maths.[17] As his curriculum vitae reveals, he must have been competent enough to carry multiple duties on his shoulders. In fact, his teaching career dated back to his earlier years in his birthplace Marash (in Cilicia) and then in Zahle (in Lebanon) and later on in Mosul following his deportation there.[18] Unfortunately, however, no employment records or biographies exist to be able to sketch the lives of the school's remaining teachers.[19] We can only describe their general living conditions which seem to have been very close to the state of misery owing to the delays in receiving their monthly wages often for the parents' incapacity to cover their children's educational expenses.[20] In 1936, the situation exacerbated leading to teacher-led protests over unpaid salaries and attempts to boycott the school's graduation ceremony until receiving their rightful dues.[21]

---

[16] See the letter from Orchanian to the AGBU District Committee of Egypt, 22 July 1933.

[17] See the letter from Orchanian to the AGBU District Committee of Egypt, 24 July 1932.

[18] Letter sent by the School's Council to the AGBU District Committee of Egypt, 24 October 1931. As a graduate of the celebrated Armash Seminary in Western Anatolia, not only did he possess a solid knowledge of theology, but also a good command of Armenian language, of course, in addition to his "mother tongue" Turkish.

[19] The teachers' annual wages ranged between 18,000-20,000 fils, while Orchanian earned 54,000 fils as an annual salary ("Annual Report of the School," (1 October 1932- 1 July 1933).

[20] Actually, the records show that parents paid less than 50% of their children's expenses, which amounted to around 258,920 fils annually. See the school balance sheet, 21 December 1934.

[21] "Armenian Life in Kirkuk," *Arev*, 4 September 1936. See also the letters exchanged between the Church Council and the AGBU District Committee of Egypt dating 22 July 1933 and 3 January 1934.

As part of its new educational policies seeking to meet the demands of the newly emerging Middle East also home for thousands of destitute Ottoman Armenian refugees, the AGBU Central Board allocated funds to maintain the school's existence. Nevertheless, the amount dispatched in the form of donations covered merely twenty-five percent of the school's total costs and left the school in a limbo between life and death.

The allocation of these grants were greatly determined based on the institution's potentiality to serve as a platform to propagandize AGBU activities and role in creating a nucleus of supporters. To display their loyalty to the AGBU leadership and secure the school's finances, a group of individual AGBU affiliates organized several events to prepare the ground for the creation of a local branch in Kirkuk. For example, in compliance with the Union's request, around 45 local Armenians donated an amount of 108.8 Indian Rupees to the Boghos Nubar Pasha[22] fund created in memory of late AGBU's founder in 1930.[23] A year later, they also celebrated AGBU's twenty-fifth anniversary having Zora Iskenderian, a prominent intellectual,[24] as their keynote speaker during an event attended by what one of the documents refers to as a "huge audience."[25]

The AGBU gained what can be described as a structural form in Kirkuk only after Orchanian's relocation to the city. As a veteran member and a staunch AGBU advocate, Orchanian made relentless efforts to this effect and, in fact, succeeded in July 1933. By the end of the year, around 79 Armenians had subscribed to the local branch.[26] On top of that, Orchanian toiled to expand

---

[22] Boghos Nubar Pasha (1851--1930) was the founder of the AGBU and its president until his death.

[23] See the letter from the School Council to the AGBU District Committee of Egypt, 2 September 1930.

[24] He was born in Musa Dagh in 1890. In 1912, he subscribed to the AGBU in his place of birth and had a hand in establishing AGBU chapters in various Middle Eastern cities including Kirkuk. To learn more about his ventures, see his biography in the *Memorial Album of the Armenian General Benevolent Union's Veterans 1947-1967*, ed. by Hagop Ghazarian, Nerses Shirinian, Asadour Magarian and Zaven Messerlian, Beirut, 1969, p. 207.

[25] Letter from Priest Orchanian to the AGBU District Committee of Egypt, 1 May 1931.

[26] See the letters sent by the AGBU Kirkuk Chapter to AGBU District Committee of Egypt dating 22 July 1933 and 20 February 1934 as well as the Trimester Report of the AGBU Kirkuk Chapter, 11 November 1933. Initially, the Union had only 39 members. Some of the families affiliated with the AGBU local branch included the Alexanders, Arakelians, Simonians, and Paltians. The membership fees ranged between 25 and 75 dinars. Those belonging to the AGBU camp usually faced difficulties in paying their annual membership dues to the AGBU Kirkuk Chapter, which on several occasions, had to petition its masters in Egypt over the issue of collecting exceptionally reduced

AGBU's sphere of influence to neighboring villages like Suleymaniyah, where, as a visiting priest he had established connections with a few Armenian families who, in turn, were expected to pull in more of their nationals. However, as the documents evince, he never succeeded in his mission due to what was described as "opposition from local Armenians."[27] The AGBU received a similar hostile treatment in Kirkuk, where a number of "Dashnak revolutionaries"[28] had established residence including Dr. Kurken Papazian, a fervent leader, organizing his party's affairs in this part of Iraq.[29] Allegedly agitated by people's mounting proclivity towards the AGBU and for fears to lose Kirkuk as a potential Dashnak powerbase, Papazian spearheaded a campaign straining to consign the Union's local branch to oblivion. To smoothen the process, he and his colleagues plotted on removing Orchanian from office and replacing the pro-AGBU Church and School committee members with non-AGBU affiliates to relegate the Union to a weaker position as it would lose its extensive influence over the community's affairs.

In mid-1934, the above goal was finally realized with the formation of what Orchanian called "a Dashnak-dominated" Church council. Under these circumstances, the AGBU local branch started losing grounds in Kirkuk and eventually fizzled out in 1935 for no longer possessing the means to keep the

---

fees as against the relatively larger sums stipulated in the Union's bylaws. In a context of mounting intracommunal rivalry and competition, the AGBU almost never repudiated similar pleas as it had recently started gaining acceptance among the more popular segments of Armenian society in Kirkuk, who were instrumental to expanding its global membership and multiplying its annual financial returns (see the letters exchanged between the Church Council and the AGBU District Committee of Egypt dating 22 July 1933 and 3 January 1934 as well as the letter sent by the AGBU Kirkuk Chapter to the District Committee of Egypt, 5 September 1933).

[27] See the correspondences between the AGBU Kirkuk Chapter and AGBU District Committee of Egypt dating February 20 and 24 April 1934. Only 11 "native" Armenians were propelled to subscribe to the AGBU Kirkuk Chapter. Added to this, the AGBU also allocated around 12 British pounds to the school in Suleymaniyah in an attempt to preserve the Armenian identity of children belonging to 30-32 Armenian families (see the 1932-1933 Financial Report of the Armenian School in Suleymaniyah as well as the letter sent by the AGBU District Committee of Egypt to the AGBU Kirkuk Chapter, 8 May 1934).

[28] This means that they were members of the Armenian Revolutionary Federation (ARF) or Dashnaktsutyun founded in Tbilisi in 1890. It advocated National Socialism and had branches throughout the globe.

[29] Following the influx of Armenian refugees into Iraq, the ARF strained to organize its cells in the said country (Ohanian, p. 140).

said communal institutions under its sway.[30] This also signified its defeat in the "battle" against its ideological opponents. Now the school fell in the hands of Dr. Papazian himself, the acting principal, who much the same as the AGBU, used it as a vehicle to allegedly indoctrinate children with his party's ideology, besides liberating them from the chains of illiteracy.[31]

Group photo of the Armenian School of Kirkuk (*Miyutyun*, July-August 1933, p. 60)

The real causes for the internecine antagonism between Armenians living in Kirkuk merit further investigation, but as it seems, it was a continuation of former political grievances carried from the lost homeland. The community was fragmented and an attitude of intolerance was prevalent among its members. According to Orchanian, although written with some exaggeration, there was "no single month when Armenians [of Kirkuk] did not end up in courts or were not imprisoned by the Iraqi authorities." Interestingly, Armenian women also played a prominent role in the ongoing clashes because they, too, according to the AGBU reports, ended up in prison along with their husbands.[32] At some point, these confrontations became violent leading to killing incidents. Several

[30] See the correspondence between the AGBU Kirkuk Chapter and the AGBU District Committee of Egypt, 12 May 1934. See also the letter sent by the AGBU Kirkuk Chapter to the AGBU District Committee of Egypt, 29 December 1934.

[31] "Armenian Life in Kirkuk," *Arev*, 4 September 1936. In fact, the AGBU almost always shaped its decisions on allocating school funds in consideration of the teachers' and students' political affiliations as well as the observance of the Union's annual anniversaries in the school premises.

[32] See the correspondence between Priest Mesrob Orchanian and the AGBU District Committee of Egypt, 29 January 1936.

members of the AGBU-affiliated Mkhitarian family, for example, were shot dead by what Orchanian described as a radical Dashnak revolutionary, orphaning around eight children now looked after by their immediate relatives.[33] However, the AGBU documents remain silent if similar incidents were committed by their own members against Dashnaks or others.

Based on the available examples, the disrupted political atmosphere, at least in the case of AGBU adherents, pushed them to consider perpetually abandoning Kirkuk. Baruyr Orchanian, for instance, the son of priest Mesrob, under the pretext of pursuing his higher studies at the AGBU Melkonian Educational Institute opted for relocating to Nicosia or alternatively moving to Syria as a teacher in one of the AGBU-sponsored educational institutions.[34] On the other hand, in answer to calls for "repatriation" to Soviet Armenia in the early 1930s, some thirty Kirkuk-based Armenian families longed to take the journey not out of mere patriotism but owing to the irregular flow of events and poor living standards.[35] Nevertheless, they were unable to leave because of a shortage in accommodation and the favoring of the large-scale immigration of Armenian families from France and the Balkans to Armenia.[36]

---

[33] The family originally came from Edessa in south eastern Cilicia. Attempts to send the children, at least, the girls to the AGBU Melkonian Educational Institute in Nicosia were not successful (see the letter sent by the AGBU Kirkuk Chapter to the AGBU District Committee of Egypt, 27 March 1934).

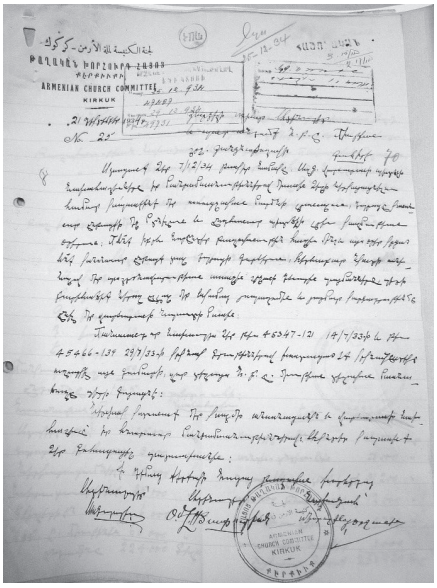
[34] The Melkonian Educational Institute was founded by a donation from the Melkonian brothers in 1926 and functioned under the auspices of the AGBU rounding up a large number of Armenian orphans in the aftermath of WWI.

[35] According to Raymond Kevorkian and Vahe Tachjian, "the most important project carried out by the AGBU in Armenia was, without a doubt, the construction of Nubarashen." The work started following the signing of a final agreement between the AGBU and the Soviet authorities on a 7400 acres of land. The reason behind this campaign was to populate the newly constructed Nubarashen district in the southwest of the capital, Yerevan (Kevorkian and Tachjian, *The Armenian General Benevolent Union: One Hundred Years of History, Vol. I*, New York, Cairo, Paris, 2006, p. 190).

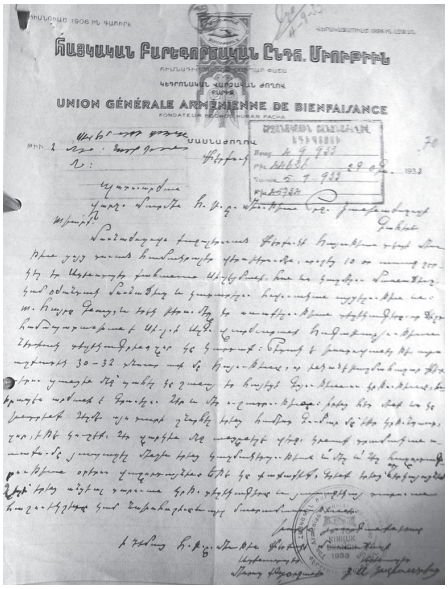
[36] See the letter sent by the AGBU District Committee of Egypt to its Kirkuk Chapter, 22 September 1933. According to Kevorkian and Tachjian, the Nubarashen project "… went forward at a snail's pace: by September 1936, no more than one hundred houses had been erected and only one thousand refugees, mostly from Greece and France, had moved to Nubarashen (Kevorkian and Tachjian, p. 190; Armenuhi Stepanyan, *Repatriation of the XX Century in the System of Armenian Identity*, Yerevan, 2010, p. 73).

AGBU Kirkuk Chapter Committee (*Miyutyun*, September-October 1935, p. 77)

A letter from the Armenian Church of Kirkuk to the AGBU District Committee of Egypt, dated December 21, 1934

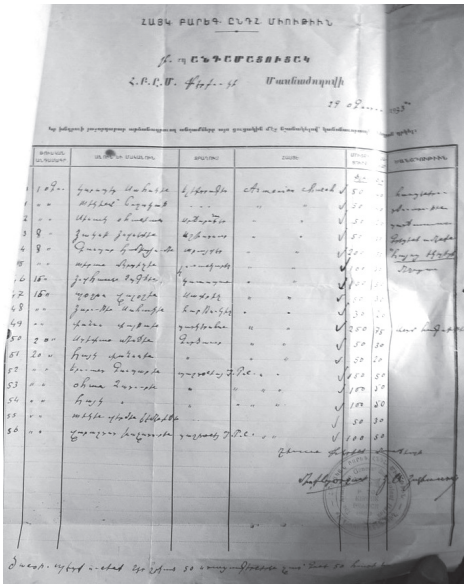

A letter from the AGBU Kirkuk Chapter to the AGBU District Committee of Egypt, dated August 15, 1935

In conclusion, this micro-level study of Armenians in Kirkuk shows that, similar to more sizeable Armenian communities, non-state institutions like the School and the Church along with other political and non-political organizations

were instrumental in Armenian communal life and carving a new identity, one that is loyal to the interests of the adoptive country. In the future, with the aid of supplemental documents it will be possible to address a broader range of yet unresolved questions: What were the patterns of Armenian settlement in Kirkuk? How were their cultural and sports activities organized? How were their relations framed with the Iraqi state during the mandate and post-mandate periods? Did they have an active participation in the city's political life? How were their mutual relations with other indigenous ethnic groups? etc.

AGBU Kirkuk Chapter
Membership List, 29 August
1935

The Stamp of the AGBU
Kirkuk Branch

Ակնարկներ Քերքուքի 20րդ Դարու Հայոց Պատմութեան
(Ամփոփում)

Պետրոս Թորոսեան
bedros_torosian@outlook.com

Հիմնուելով ՀԲԸՄ արխիւային նիւթերու վրայ, զեկոյցը կ'անդրադառնայ Քերքուքի հայութեան յետեղեռնեան պատմութեան, միութենական կեանքին, անդամակցութեան, մարդահամարին, կենցաղին եւ կենսամակարդակին, միջմիութենական մրցակցութեան, ՀԲԸՄ մասնաճիւղ հիմնելու աշխատանքներուն, թէ ինչպէս Քերքուքի ՀԲԸՄ մասնաճիւղը կը ջանայ միջնորդել քերքուքահայերու ներգաղթին, աջակցիլ Սիւէյմանիէի մէջ ՀԲԸՄ մասնաճիւղ եւ ազգային վարժարան հիմնելու ճիգերուն, Մելգոնեան Կրթական Հաստատութիւն սան ղրկելու խնդիրներուն, ծխատէր Մեսրոպ Քինյ. Օրջանեանի գործունէութեան եւն.:

The Armenian Community in Iraqi Kurdistan

Yeghia Tashjian
yeghia.tash@gmail.com

Against the backdrop of a brief historical review of the Armenian villages in Iraqi Kurdistan (IK) during the Baathist (1968-2003) and post-Baathist (2003-present) period, this paper will provide highlights of the socio-communal and political life of the community and observe the relations between Armenia and the Kurdistan Regional Government (KRG) and how this relationship may shape the future of the community in the region. The paper does not touch much on the life of the community between the 1930s and the 1990s. Rather, it focuses on recent developments in the KRG and the Armenian political presence in its institutions.[1]

A BRIEF HISTORICAL OUTLINE

The focal point of the Armenian community in IK is the church. Indeed, unlike in Lebanon and Syria, where the Armenian community revolves around the parties and other institutions alongside the church, in IK the church plays a vocal, crucial and leading role. The Armenian community in IK mainly belongs to the Armenian Apostolic Church; a few Armenian Catholic families lived around Sinjar Mountain in the 1930s and 1940s. Armenians have three churches in the area, and a fourth is under construction in Erbil, as the size of the community is growing, especially after the influx of Armenian refugees from relatively more insecure regions of Iraq. The Armenians are mainly located in the IK cities of Erbil and Dohuk, along with a sizeable population in the rural areas of Zakho and the villages of Havrezk, and Avzrug.

The story of the two villages Havrezk and Avzrug dates back to the settlement of the Armenians in Iraq after the Genocide. Indeed, after the 1917 withdrawal of the Russian troops from Van and the Russo-Ottoman frontline in

[1] I would like to thank the Armenian MP in the KRG Parliament, Yerwant Aminian, whom I interviewed in June 2017; he provided me with several sources and documents.

the Eastern (Armenian) *vilayets*, Levon Shaghoyan led a segment of the Van Armenians to Iraq. These eventually settled in Mosul. [2]

Havrezk

Havrezk was founded in 1929 by the Armenian refugees from Van and surrounding areas.[3] Shaghoyan himself became the first headman of the village as he enjoyed the trust of both colonial British and local Arab leaders. In 1932 Havrezk, called "little Armenia" by neighboring villagers, had 490 families or 2450 inhabitants. Its school had 300 students. In the late 1940s the number of villagers fell to 80-90 families due to repatriation to Soviet Armenia and migration to the urban areas of Iraq. According to MP Yerwant Aminian, during the *Anfal* campaign (see below) Armenians were deported from Havrezk. Murad Vartanian, the current head of the village, claims that in an attempt to encourage the inflow and settlement of Armenians in IK, the KRG has built over 115 houses in the village since 2006. Furthermore, an Assyrian politician, Sarkis Aghajan, has been instrumental in the construction, realization and operation of a nearby airport, which promised to be a major opportunity of employment for the villagers.[4] In June 2014 as ISIS advanced towards the Kurdish populated areas, the Armenians of Havrezk, under the command of Vartanian, took up arms and formed a small Armenian self-defense unit within the Kurdish

[2] Better known as Levon Pasha, Shaghoyan (1887-1974) was a native of the village of Kharagonis near Van and served as one of the commanders of the Armenian defense forces during the defense of Van.

[3] Ishtar TV, Havrezk, 12/16/2012, https://www.ishtartv.com/en/viewarticle,36343.html .

[4] Asbed Kotchikian, "The Forgotten Armenians of Iraqi Kurdistan," *The Changing Landscape of the Middle East, AGBU News*, February 2016, p. 19.

Peshmerga (freedom fighters or Kurdish army). Unlike neighboring Assyrian villages, Havrezk was not overrun by ISIS.

The village of Avzrug was founded in 1932 in the province of Dohuk, as some Armenians from Zakho and its suburbs decided to settle in a new village of their own.[5] In 1975 the village was destroyed as the Arabization policy of Saddam Hussein's regime was being implemented. The Armenians were forced to leave the area and were replaced by Arab tribes. After the 1991 Gulf War, the village was repopulated by Armenians, as the Arab tribes were driven out, and in 2001 its Armenian church, Surp Vartan, was reconstructed. The Armenians of Avzrug do not speak Armenian; they communicate in Kurdish. Nonetheless, they maintain their Armenian social identity in their folklore, religion and names. Currently Avzrug has a total population of about 300.

In Zakho, a town with a mixed Armenian and Kurdish population bordering Turkey, it is difficult to differentiate between Armenians and Kurds based on language, customs and traditions. In the early 1930s Zakho was almost totally inhabited by Armenians, who spoke their mother tongue. The Armenian Church of Zakho, Surp Mariam Asdvadzadzin, was built in 1968 with donations from the Calouste Gulbenkian foundation. Currently almost all the Armenians of Zakho communicate in Kurdish. Many among them sympathize with the Kurdish Workers' Party[6] (PKK) since the latter has been active and has had logistics

[5] Ishtar TV, "Avzarook Miri", 11/02/2012, https://www.ishtartv.com/en/viewarticle,36264.html .

[6] The Kurdistan Workers' Party (PKK) is an armed Marxist political party founded in 1980 by the jailed Kurdish politician Abdulla Ocalan. The Party adheres to the idea of creating a greater Kurdistan.

bases in the border villages. Armenian sympathy may not sound surprising as one of the founders of the ASALA,[7] Hagop Hagopian, was from Zakho. Some claim that during the 1980s these two organizations launched attacks on the Turkish border from Zakho. The number of Zakho Armenians increased in recent years from approximately 165 families in 2013 to over 240 families in 2016.[8]

According to Father Masis Shahinian, the pastor of Surp Nerses Shnorhali church in Dohuk and a visiting pastor of Havrezk, most Armenians of Zakho speak Armenian and Kurdish in their daily lives. While church liturgy is conducted in Armenian, sermons are in either Kurdish or Arabic.

Some Armenians used to live in Sinjar and Suleymaniyah, where between 1914 and 1918 the Yezidis sheltered thousands of Armenian refugees, including some 70 Armenian Catholic families from Mardin. These Catholic Armenians built a church in 1930, and a school was opened in 1935. Some 30 Armenian families settled in the Suleymaniyah area between 1927 and 1928.

FROM BAATH (1968-2003) TO POST-BAATH PERIOD (2003 ONWARDS)

During the 20th century Kurds have striven for independence and statehood in Turkey, Iran, and Iraq but have failed to establish a lasting state. During WWII they proclaimed the republic of Mahabad in northwestern Iran, but it did not last long. On the other hand their struggle for self-rule and autonomy has been more successful. All but Iraqi Kurdistan have enjoyed the longest period of autonomy or self-rule thanks to international factors.

Geographically, Kurdish populated regions in Iraq, comprising the four Kurdish-majority populated governorates of Dohuk, Erbil, Halabja and Suleymaniyah, are in the north. The region is bordered by Iraq to the south, Syria to the west, Turkey to the north and Iran to the east.

---

[7] The Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia was a Marxist-nationalist armed organization. It made its appearance in 1975, and was active until 1990. Its objective was to establish a united Armenia. The group had relations with Kurdish and Palestinian organizations.

[8] Kotchikian, p. 19.

The creation of the Kurdistan Region (later known as the Kurdistan Regional Government) dates back to the March 1970 autonomy agreement between the Kurdish rebels and the Iraqi government after years of heavy fighting. However, the agreement failed to be implemented, and by 1974 Northern Iraq was plunged into a war, which devastated the region and its population, alongside the genocidal *Anfal* campaign.[9] In 1961 the First Iraqi–Kurdish War broke out and lasted till 1970. It resulted in the Iraqi–Kurdish Autonomy Agreement, which granted autonomy to the Kurds. However, this agreement was not implemented. On the contrary it was counterproductive as the Iraqi government embarked on an ethnic cleansing policy against the Kurds in key strategic cities in the north to reduce the possible size of the Kurdish autonomous entity that a census would determine.[10] In 1978 and 1979, some 600 Kurdish villages were burned down and around 200,000 Kurds were deported from the area to other parts of the country.

Armenians and Assyrians were targeted indirectly too. Havrezk and Avzrug were destroyed; their Armenian population fled and settled in neighboring regions, while the villages were repopulated by Arab tribes. After the capture of Halabja by Kurdish forces, in 1988 Hussein ordered a chemical attack on the city during his *Anfal* campaign, which led to the destruction of some 2000 villages and the death of around 5000 Kurds.[11] In parallel the Baathist government started an Arabization program to drive Kurds and other ethnic groups out of the oil-rich city of Kirkuk and its surrounding region and replace them with Arab settlers from central and southern Iraq.

This strategy was not directed against Armenians but rather against the Kurds and was meant to weaken the villages, which supported the Peshmerga. According to IK former MP Aram Shahen Pakoyan, a native of Avzrug, "although Armenians maintained neutrality, most Armenians sympathized with the Peshmerga and some were imprisoned in the Abu Ghraib prison".[12] Pakoyan claimed that when the regime tried to recruit the non-Kurds to fight against the Peshmerga, the Armenians declined arguing that they were "Christian Kurds".

The chemical attack on Kurds pushed the Americans and the Europeans to impose no-fly zones in northern Iraq in March 1991 to protect the Kurds,

---

[9] Mahir A. Aziz, *The Kurds of Iraq: Nationalism and Identity in Iraqi Kurdistan*, I.B.Taurus, 2015, p. 76.

[10] Ibid., pp. 76-77.

[11] The notorious Halabja chemical attack is considered a war crime.

[12] One needs to note as well that during the same period and even earlier many Armenian Communists and members of the ARF-Tashnag party, accused of "anti-Arab activism", were imprisoned in Baghdad in similar prison cells.

thereby facilitating the resurgence of Kurdish autonomy in the vacuum.[13] Following the US intervention in 1991, the Iraqi army lost control over the Kurdish areas; the Arab tribes fled the region and returned to their original places, mainly south of Mosul. Thus, the two villages, Avzrug and Havrezk, were repopulated by Armenians as the latter migrated to the north of the country, to the Kurdish areas where safe zones were created. The further resettlement of Armenians in these areas in 2006 was fully supported and funded by the KRG.

The first Kurdish elections in IK were held in May 1992, when the Kurdistan Democratic Party (led by Masoud Barazani) secured 45.3% of the votes and a majority in parliament.[14]

As IK became more secure relative to Baghdad and other areas after the US-led invasion in 2003, the number of Armenians increased. Armenians attribute their flow to the north to safety concerns, since a number of Armenian institutions and churches were targeted and bombed, several Armenians were kidnapped, and others were killed in Baghdad and the central regions of Iraq.[15] To accomplish its religious duty, the Armenian Diocese had been eagerly anticipating the construction of an Armenian church in Erbil to accommodate the growing numbers of internally-displaced Iraqi Armenians.

The Armenians consider the Kurdish-dominated parts of Iraq generally to be much safer than other areas, where Christians, Yezidis, and Shobak faced persecution, threat of forced conversions, crucifixions, and beheadings. Iraqi Armenians were fortunate enough to be able to rely on family connections and ties, which enabled them to settle in either Erbil, Dohuk or Zakho.

COMMUNAL LIFE, POLITICAL LIFE, AND LEGAL RIGHTS

In 1992, the Autonomous Kurdistan Region of northern Iraq came into existence and was realized after Western powers, including the US, created a no-fly zone to protect the region from invasion by Saddam Hussein's central government. Eventually, after local elections in May 1992, a local government, the KRG, which is the official ruling body of IK, was established. With a population of some 5.2 million (according to local official data) IK[16] now has its

---

[13] "Independence and the Iraqi Kurds", January 23, 2019, https://www.aljazeera.com/programmes/aljazeeraworld/2019/01/independence-iraqi-kurds-190122043558455.html .

[14] Masoud was the son of Mustafa Barazani, one of the most prominent political figures in modern Kurdish politics. After the fall of the Kurdish Mahabad republic in Iran in 1946, Mustafa left for Soviet Armenia, where he lived for a short period of time near Nakhichevan.

[16] The Kurdistan Region in Brief, March 23, 2020, http://previous.cabinet.gov.krd/p/page.aspx?l=12&s=050000&r=300&p=210 .

own state institutions, which are different and separate from those in Baghdad. Both the 'regional' government and parliament of IK, the KRG and KRP (Kurdistan Regional Parliament) are located in the capital of the region, Erbil.

The small Armenian community of IK is well integrated in the local socio-political and economic fabric. Currently the number of Armenians in Iraqi Kurdistan ranges between 2000 and 3000. The Kurdish authorities have recognized the Armenians as a separate ethnic group. This recognition has been reflected in the KRG constitution, which in its introductory article states that Kurdistan is composed of several ethnic groups such as Kurds, Arabs, Turkmens, Chaldeans, Assyrians and Armenians. The recognition of Armenians as an ethnic minority has entitled them to a certain communal autonomy, alongside other KRG minorities. It is important to note that unlike in Lebanon and Syria, where Armenians are not recognized as an ethnic group but as a *millet*, a sectarian group within a religious context and a federation of religious communities, in the KRG they are recognized as an ethnic group, while the Yezidis, who outnumber the Armenians and other Christians, are not recognized as a separate ethnic group.

While the Iraqi federal government has sought to minimize the importance and weight of the Kurds, Kurdish groups, on the other hand, have a tendency to exaggerate the number of Kurds (including Yezidis) in IK, where a sizable number of Arabs, Turkomans, Assyrians, Chaldeans, Shobak and Jews live alongside a Kurdish majority.

Are Armenian-Kurdish relations in Kurdistan based on friendship or interest? According to former MP Aminian, Armenians are viewed favorably by the KRG. Many Kurds perceive Armenians as their ethnic brothers and believe "Armenians and Kurds were a single nation. Jesus came and separated the two, and then Islam came and turned Kurds against Armenians". The official perspective of IK towards the Armenians differs from that towards the remaining Christians. Armenians, unlike the Assyrian nationalists, have no political aspirations or land claims and do not pose any threat to the territorial integrity of IK. The KRG has adopted the policy of "divide and rule" when it comes to its approach to the Christians. It supports the Armenians and Chaldeans against Assyrians. On several occasions the KRG leadership has expressed its willingness to settle the Armenians in Nineveh Plain or Kirkuk to counterbalance Assyrian self-determination aspirations or to annex the disputed areas of Kirkuk in a future referendum. It is worth mentioning that in April 2015 a bill introduced to recognize the Armenian Genocide to the KRG parliament was signed by 40 MPs. The leading majority parliamentary block, the Kurdistan Democratic Party, postponed the vote under pressure from Ankara.

In the 2009 elections, the new electoral law allocated a seat to the Armenian minority (5 seats for other Christian sects, 5 for Turkomans). Aram Shahen Pakoyan was elected MP. Later he was replaced by Aminian. Pakoyan was well known within Kurdish circles due to his role in the Peshmerga.

Armenians also have a presence in the municipal councils of Dohuk, Zakho, and Erbil and actively participate in local decision making. Besides this, Armenian villagers in Havrezk serve in voluntary rotation with the regional Peshmerga forces to guard the frontline with ISIS.[17]

In 2009, there were 880 eligible Armenian voters in IK, but Pakoyan received 4200 votes, while his rivals Aertex (probably Vartkes) Moses Sarkissian and Ishkhan Melkon Sarkissian received 2900 and 800 votes respectively.[18] Pakoyan's inclusion in the Parliamentary committee for housing and reconstruction enabled him to facilitate the reconstruction of Armenian villages in IK.

THE REPUBLIC OF ARMENIA-KRG RELATIONS

During his visit to Baghdad in February 2014, Armenian Foreign Minister Edward Nalbandian announced that Armenia planned to open a consulate in Erbil. Almost 6 years have passed and nothing has materialized. In November 2019, the Armenian ambassador to Iraq, Hrachya Poladian, announced that his government intended to open a consulate in Erbil and that the government had provided the necessary budget in 2020 to achieve this goal.[19] Former MP Aminian stated that the Armenian government initially announced its decision to open the consulate in March 2017 and that the KRG had granted the land for that purpose but so far the Armenian state had not taken concrete steps. One may speculate whether Baghdad is exerting pressure on Yerevan to further postpone the establishment of a consulate, and whether other regional considerations hinder such steps.

The Armenian initiative came in response to the expansion of ISIS in Iraq and the re-emergence of the Kurdish question in the region. Analysts and experts point out that an independent Kurdistan would be emerged in the future as a consequence to the fragmentation of Arab states. Already in 2014,

---

[17] Kotchikian, p. 20.

[18] Anahit Khatchikian and Roni Alasor, "Armenian Rock in the Kurdistan Mountains", Ararat news and publishing, October 7, 2011, https://web.archive.org/web/20111007142639/http://araratnews.eu/nuce.php?aid=48

[19] Hiwa Shilani, "Armenia to Open Consulate in the Kurdistan Region", Kurdistan 24, November 21, 2019, https://www.kurdistan24.net/en/news/f41c8394-9088-4b45-9d82-f9a3d63b3bbb .

Editor's Note.- *On February 24, 2021 the consulate of the Republic of Armenia was officially opened in Erbil.*

Kurdish leading parties hinted at the possibility of a referendum after the defeat of ISIS in northern Iraq. Armenia wanted to secure its political interests not just in Iraq but the whole region. With the rise of political Islam and Islamist movements loyal to Turkey, Armenian communities felt threatened in the region. Armenian foreign policy pro-activeness and engagement in the region were expressed when the RA foreign ministry expressed solidarity to Yezidis and Assyrian refugees in international forums. Armenia's recognition of the Greek-Pontic and Assyrian Genocides in 2015 and the Yezidi Genocide in 2018 came within this political context.[20]

On another note one may ask, what does Armenia have to offer to the KRG and what has the latter to offer to Armenia. In other words, what could the content of the relations between RA and the KRG be? Indeed, what might be the real weight of such a relationship?

According to analysts, both the Armenian and Kurdish sides have a number of strong, valid and legitimate reasons to establish some sort of diplomatic relations. However, RA might have other considerations, which complicate the establishment of such a relationship.

- The KRG is part and parcel of the very complex Kurdish issue. After establishing diplomatic relations with the KRG, Armenian officials would not be able to disregard and bypass establishing some sort of contact with the other Kurdish political parties: Kurdistan Workers' Party (PKK, in Turkey and Iraq), Democratic Union Party (PYD, major Kurdish Party in Syria), Peoples' Democratic Party (HDP, major Kurdish party in Turkey), whether in Turkey or the Diaspora, which might come into conflict with the policy adopted by the Barazani clan. Indeed, establishing diplomatic relations with the KRG would have its repercussions on both contiguous states and other Kurdish organizations. The latter would raise their expectations, while the contiguous states might use the relations as a bargaining chip.
- Considering that there is Armenian representation in the KRG parliament and that there is a sizeable Yezidi community in Armenia, and Kurdish and Yezidi MPs in the Armenian National Assembly, Armenia bears a moral responsibility to have diplomatic relations with the KRG, which could enhance and strengthen cultural and political ties between the two sides.
- As Armenian communities in Iraq and elsewhere in the Middle East became victim of radical Islamist persecution and faced socio-economic

[20] Tatevik Lazarian, "Armenia Recognizes Greek, Assyrian Genocides," Azadutiun Radiogayan, https://www.azatutyun.am/a/26948647.hrml , (accessed on March 24, 2015); Maxim Edwards, "Armenia Recognizes IS Massacres of Yezidis as Genocide," https://eurasianet.org/armenia-recognizes-is-massacres-of-yezidis-as-genocide (accessed on January 23, 2018).

challenges, some Armenians sought refuge in the Kurdish region.[21] Accordingly, an official Armenian diplomatic presence in Erbil might transform the status of IK Armenians, making them expatriates and thereby giving the Republic of Armenia the moral right to exert pressure on the KRG concerning their safety and wellbeing. The presence of the Republic of Armenia in IK in the form of a consulate could give further weight to the IK Armenians, as well as enhance their safety conditions by increasing their trust and confidence in the KRG. Most Armenians in the KRG, when interviewed, expressed concern about Turkey's growing influence in the Turkmen community in the KRG.

- The Kurdish political factor has recently re-emerged in the region. Kurds and Kurdish populated areas border Armenia. On the other hand, the KRG is an indirect neighbor as Turkey lies between the two. Erbil offers enormous economic opportunities, as it has rich resources and 17% of the Iraqi state budget. An Armenian political presence there could facilitate economic exchanges between both Armenian industries and the energy and service sectors.
- Establishing diplomatic relations might trigger negative responses, especially from Baghdad. The federal government in Baghdad is suspicious of the diplomatic activities of Erbil and wishes to further centralize the country's foreign policy and keep trade activities within its grip.
- The establishment of any diplomatic mission or representation comes with financial obligations and needs a cost/benefit analysis. Armenian diplomacy, mostly not proactive, is in no condition to embark on such an endeavor unless it is coordinated with the small Armenian community of northern Iraq as well as business holders in both IK and the RA in order to develop an economic market which is mutually beneficial. Indeed, individuals and businessmen in IK who have firsthand knowledge of the region and are interested in developing such relations would have to take the initiative for such an endeavor.[22]
- Finally, as of the second half of the 20th century there has been an increasing outflow of minorities from the Middle East. Christians constitute the largest part of this outflow alongside other tiny minorities. On the other hand, the radicalism and extremism that have emerged in the last two decades have particularly targeted Christian and other minorities of the region as retaliation

---

[21] Both Syrian Qamishli and the IK are good examples of this observation.

[22] Hrant Gadarigian, "Armenia and Iraqi Kurdistan: Why Doesn't Yerevan Have Diplomatic Representation in Erbil?" *http://hetq.am/eng/news/57174/armenia-and-iraqi-kurdistan-why-doesnt-yerevan-have-diplomatic-representation-in-erbil.html/* 4/11/2014.

Editor's Note.- On February 24, 2021 the Consulate of the Republic of Armenia was officially inaugurated in Erbil.

for what is perceived as Western neocolonialism. Armenia and Armenians constitute a Middle Eastern nation, and Armenia is the only Christian state in the region. Such features may enable Armenia to play a better role in a Christian-Muslim world dialogue and bridge the widening gap.

Իրաքի Քիւրտիստանի Հայերը
(Ամփոփում)

Եղիա Թաշճեան
yeghia.tash@gmail.com

Հիւսիսային Իրաքի մէջ հայերը բնակութիւն հաստատեցին Ցեղասպանութենէն ետք, մանաւանդ՝ Մուսուլի եւ Զախոյի մէջ, ուր հիմնեցին զուտ հայկական երկու գիւղեր՝ Հաւրեզք եւ Աւզրուկ: Անոնք բարեկամական յարաբերութիւններ մշակեցին տեղի քիւրտերու եւ ասորիներուն հետ:

Շրջանը արաբացնելու պետական քաղաքականութեան շրջանին բազմաթիւ հայեր հալածանքի ենթարկուեցան, ուրիշներ բանտարկուեցան՝ փեշմերկային հանդէպ ունեցած հակումներու պատճառով, հայկական երկու գիւղերը հայաթափուեցան:

2003ին՝ ամերիկեան գլխաւորութեամբ ներխուժումին ատեն, բազմաթիւ հայեր վերատեղաւորուեցան վերոյիշեալ գիւղերուն, ինչպէս նաեւ Էրպիլի, Տոհուքի եւ Զախոյի մէջ: 2006ին Հաւրեզքն ու Աւզրուկը վերաբնակեցուեցան հայերով՝ Իրաքի Շրջանային Կառավարութեան (ԻՇԿ) կողմէ: Եկեղեցի եւ համայնքային կեդրոնատեղի կառուցուեցան հոն՝ հայապահպանութեան նպատակներով:

Հայերը ներկայացուած են ԻՇԿ խորհրդարանին եւ պետական հաստատութիւններուն մէջ եւ մասնակից՝ Իսլամական Պետութիւն Կազմակերպութեան (ԻՊԿ) դէմ զինուորական գործողութիւններուն: Շրջանին մէջ հայերուն թիւը յաւելում արձանագրեց ԻՊԿի՝ Մուսուլի եւ Քերքուքի գրաւումէն ետք:

Զեկոյցը կը վերլուծէ եւ կը հարցադրէ հայ քրտական յարաբերութիւնները եւ անոնց հետեւանքները, 1970ականներէն սկսեալ, եւ թէ ինչպէս Հայաստանի Հանրապետութիւն-ԻՇԿ յարաբերութիւնները կրնան ազդել տեղի հայութեան վրայ:

Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէի եւ Իրաքի Հայ Համայնքի Գործակցութիւնը 1964-1991[1]

Մելիք Յովսէփեան, **Արման Եղիազարեան**
melik13@mail.ru; armyegh@yahoo.com

«Հայ սփիւռքի տարածքի վրայ, բախտաւոր է մանաւանդ Իրաքի բարեխնամ երկրի մէջ բնակող մեր հաւատացեալ ժողովուրդը, որ կը վայելէ ամէն բարենպաստ պայմաններ՝ շէն ու պայծառ պահելու իր եկեղեցիները, իր կրթական հաստատութիւնները եւ մշակութային ազգային կազմակերպութիւնները»[2]:

Ամէնայն հայոց կաթողիկոս Վազգէն Ա., 1974

ՍՓԻՒՌՔԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԱՊԻ ԿՈՄԻՏԷԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ ԳԵՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէն (ՍՀՄԿԿ) ստեղծուել է Հայկական ՍՍՀ մինիստրների խորհրդի 1964 Մայիսի 26ի թիւ 226 որոշմամբ: Ըստ այդ որոշման՝ ՍՀՄԿԿն կոչուելու էր «Արտասահմանեան Հայրենակիցների Հետ Մշակութային Կապերի Հայկական Կոմիտէ»[3], սակայն Յունիսի 25ին տեղի ունեցած հիմնադիր համագումարում[4] Մարտիրոս Սարեանի առաջարկութեամբ ստացաւ «Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէ» անուանումը[5]: ՍՀՄԿԿի գերբը (Արարատ լեռան յենքին թռչող կռունկ), որը չնչին փոփոխութիւններով օգտագործւում էր ՀՀ Սփիւռքի նախարարութեան կողմից որպէս ՀՀ-Սփիւռք գործակցութեան խորհրդանշան, գծագրել է հենց անուանի նկարիչը:

ՀՍՍՀ մինիստրների խորհրդի յաջորդ որոշմամբ ՍՀՄԿԿի նախագահ է նշանակւում Վարդգէս Եղիշէի Համազասպեանը[6]: ՍՀՄԿԿի կազմում

---

[1] 2018ին հրատարակուել է ԵՊՀ սփիւռքագիտութեան ամբիոնի *ասպիրանտ* Մելիք Յովսէփեանի «Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէն եւ իրաքահայութիւնը 1964-1985 թթ.» ուսումնասիրութիւնը (*Էջմիածին, Պաշտօնական ամսագիր հայրապետական աթոռոյ Ս. Էջմիածնի*, 2018:Թ, էջ 115-30): Սոյն յօդուածը, հեղինակի համաձայնութեամբ, այդ յօդուածի՝ Ա. Եղիազարեանի կատարած յաւելումներով ամբողջացուած տարբերակն է:

[2] «Ամէնայն հայոց վեհափառ հայրապետի կոնդակը Բաղդադի Հայ Երկսեռ Երիտասարդաց Միութեան յինսամեակի առթիւ», *Էջմիածին,* 1974:7-8, էջ 30:

[3] Հայաստանի Ազգային Արխիւ (ՀԱԱ), ֆոնդ 875, ցուցակ 1, գործ 2, թուղթ 1-2:

[4] Նոյն, ց. 1, գ. 11, թ. 1-18:

[5] Նոյն, ց. 2, գ. 43, թ. 1:

[6] Համազասպեանը ՍՀՄԿԿի նախագահ է եղել 1964-85ին: Մտաւորական, միջնադարագէտ, կուսակցական ու կրթական գործիչ Համազասպեանը 1951-64՝ եղել է

գործում էին տարածաշրջանների հայ համայնքների հետ կապերի բաժիններ [Ասիայի ու Աֆրիկայի (արեւելեան երկրներ), Եւրոպայի, Ամերիկայի]: ՍՀՄԿԿն համարւում էր ԽՍՀՄի՝ արտասահմանի հայրենակիցների հետ մշակութային կապերի սովետական ընկերութեան՝ «Ռոդինա»ի անդամ[7]:

ՍՀՄԿԿի կանոնադրութեան մէջ, որը հաստատուել էր հիմնադիր համագումարում, շարադրուած էին գործունէութեան հետեւեալ նպատակներն ու խնդիրները.-

1. հաստատել եւ զարգացնել կապերը սփիւռքահայ գաղթօճախների հետ.
2. գաղթօճախների հայութեանը ծանօթացնել հայրենիքի կեանքի, ձեռքբերումների, գիտութեան ու մշակոյթի հետ.
3. գաղթօճախների հայութեան մէջ սերմանել հայրենասիրութիւն.
4. ՀՍՍՀի աշխատաւորներին ծանօթացնել գաղթօճախների, առաջադիմական կազմակերպութիւնների, ձուլման դէմ պայքարի եւ հայրենիք-սփիւռք յարաբերութիւնների զարգացմանն ուղղուած աշխատանքների հետ:

Նշուածին հասնելու համար անհրաժեշտ էր.-

1. կապեր հաստատել առաջադիմական, դեմոկրատական ու հայրենասիրական կազմակերպութիւնների, բարեգործական ու մշակութային միութիւնների հետ.
2. հայրենիքի թերթերը տարածել գաղթօճախներում.
3. գաղթօճախներին օգնել.
4. արտասահման մեկնել գաղթօճախների հրաւէրով եւ տարբեր խմբեր ուղարկել.
5. հայրենիք հրաւիրել պատուիրակութիւններ գաղթօճախներից.
6. սփիւռքահայ զբօսաշրջիկներին աջակցել.
7. սփիւռքահայ նկարիչների ցուցահանդէսներ կազմակերպել.
8. գրական երեկոներ կազմակերպել.
9. սփիւռքահայ գրողների ստեղծագործութիւնները հրատարակել[8]:

Դատելով յօդուածի սկզբում ամէնայն հայոց կաթողիկոս Վազգէն Ա.ի՝ մեջբերուած խօսքից, Իրաքում հայ համայնքի կենսագործունէութեան,

---

Խաչատուր Աբովեանի անուան Պետական Մանկավարժականի ռեկտոր: 1980ին հրատարակուել է նրա *Սովետական Հայաստանը եւ Սփիւռքը* գրքոյկը (նոյն, ց. 1, գ. 2, թ. 3):

[7] Նոյն, ց. 16, գ. 1, թ. 1:

[8] Նոյն, թ. 1-3:

ինչպէս նաեւ հայրենիքի հետ կապի համար առկայ էին բոլոր հնարաւորութիւնները[9]:

ԻՐԱՔԱՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԸ ՍՀՄԿԿԻ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Պէտք է նշել, որ, որ ՍՀՄԿԿի եւ խորհրդային այլ՝ իրաքահայ համայնքին նուիրուած տեղեկանքները եւ այլ տեղեկատուական բնոյթի նիւթերը հանդիսանում են իրաքահայութեան Ի. դարի երկրորդ կէսի պատմութեան կարեւոր սկզբնաղբիւրներ:

Հետաքրքիր է, Մերձաւոր Արեւելքի միւս հայ համայնքների, նման իրաքահայութեան թիւը ճշտելը հեշտ չէր: Օրինակ, ՍՀՄԿԿի հիմնադրման ժամանակ, 1965ի տուեալներով, Իրաքում հայերի թիւը մօտ 20,000 էր[10]: 1966ի դրութեամբ իրաքահայութեան թիւը ըստ առանձին բնակավայրերի

---

[9] Այս մասին տե՛ս նաեւ՝ Արման Ս. Եղիազարեան, «Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէն եւ սիրիահայութիւնը», *Սուրիոյ հայերը. Գիտաժողովի նիւթեր (24-27 Մայիս 2015)*, խմբ. Ա. Տագէսեան, Հայկազեան Համալսարանի հրատ., Պէյրութ, 2018, էջ 361-64:

[10] Նոյն, ց. 1, գ. 41, թ. 37: Այդ թիւը պահպանուեց նաեւ յետագայ տարիներին եւ միայն 1980ականներին անկում կրեց: ՍՀՄԿԿի տրամադրութեան տակ եղած տեղեկանքներում 1966ի դրութեամբ իրաքահայութեան թիւը նշւում էր 10,000 (ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 14, գ. 197), 1967ին՝ 25,000 (նոյն, ց. 4, գ. 9, թ. 1), 1974 եւ 1978ին՝ 18,000 (նոյն, ց. 8, գ. 36): 1978ին, ամէնայն հայոց կաթողիկոսի Իրաք այցելութեան առթիւ խօսւում է աւելի քան 20,000 իրաքահայերի մասին (Ա. Հատիտեան, «Հայրապետական այցելութիւն Բաղդադի հայոց տիրախնամ թեմին», *Էջմիածին*, 1978:2, էջ 8): Արդէն 1981ին իրաքահայութեան թիւը իջել էր 12,000ի, քանի որ իրաքահայերի մեծ խմբեր տեղափոխուել էին տարբեր երկրներ՝ Միացեալ Թագաւորութիւն (*Հայրենիք*, 21 Դեկտեմբեր, 1984, էջ 3), Լիբանան (Տիգրան Ղանալանեան, *Սփիւռքի ներքին տեղաշարժերը 1950-1980ական թուականներին*, Երեւան, 2016, էջ 90): Այնուհետեւ նրանք հաստատւում էին ԱՄՆում՝ կենտրոնանալով հիմնականում Կլենտէյլ քաղաքում (Ժ. Գոսագեան, «Լոս Անճելըսի հայ համայնքի ժողովրդագրական պատկերը», *Հայերը սեփական եւ այլազգի միջավայրում. համեմատական էթնոսոցիոլոգիական հետազօտութիւններ*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., 2014, էջ 123), Յունաստանում (*The Armenian Community of Thessaloniki: History, Present Situation, and Prospects*, «Thessaloniki», 2005, էջ 27. նաեւ՝ Ղանալանեան, էջ 20) եւն.): 1984ի դրութեամբ Իրաքի հայութեան թիւը մօտ 20,000 էր (Ա. Ոսկանեան, «Սփիւռքահայութեան թուաքանակի դինամիկան 1962-1986 թթ.», «*Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների*, 1988:11, էջ 49), իսկ այլ տեղեկութիւններով՝ 15,000 (Ա. Ոսկանեան, «Սփիւռքահայութեան թուական կազմը», *Լրաբեր*, 1985:9, էջ 48 (ներդիր): Ոսկանեանը ներկայացնում է նաեւ 30,000 իրաքահայերի մասին տուեալ, որը մեծացուած թիւ է): Կարելի է եզրակացնել, որ իրաքահայութեան թիւը ՍՀՄԿԿի գործունէութեան սկզբում եղել է 20,000, իսկ 1980ականների առաջին կէսին նուազել է՝ հասնելով 12-15,000ի:

հետեւեալն էր.- Բաղդադում բնակւում էր 10,000, Բասրայում՝ 3-4000, Մուսուլում՝ 3000, Քերքուքում՝ 1000 հայ, ընդամէնը՝ մօտ 18-20,000[11]:

Յայտնի է Բաղդադի հայ համայնքի վերաբերեալ ՍՀՄԿԿի 1966ի տեղեկանքը, ըստ որի այդ ժամանակ քաղաքում բնակւում էր 10,000 հայ: Մինչեւ Իրաքում 1958 Յուլիսի 14ի յեղաշրջումը համայնքում գործել են ազգային կուսակցութիւնները: Զգալի է եղել Դաշնակցութեան դերը. ՀՅԴն հրատարակել է *Գոյամարտ* շաբաթաթերթը[12]:

Համայնքի ազգային կեանքը մինչեւ 1961 ղեկավարել է Իրաքի հայոց ընդհանուր կամ գաւառական ժողովը, որի կազմում գաղտնի քուէարկութեամբ ընտրուել են 28 աշխարհիկ եւ 3 հոգեւոր գործիչներ: Ազգային ընդհանուր ժողովը ղեկավարում էին նախագահը եւ համայնքի հոգեւոր առաջնորդը: Ընդհանուր ժողովը 2 տարի ժամկէտով ընտրում էր 7 հոգուց բաղկացած գործադիր մարմին, որը կոչւում էր քաղաքական կամ թեմական ժողով[13]:

1963ին հաստատուեցին Իրաքի հայ համայնքի մասին օրէնքն ու գործունէութեան կանոնագրերը, որոնք գործում են մինչեւ օրս[14]: Ըստ այդ փաստաթղթերի՝ համայնքի ազգային կեանքը ղեկավարում էին առաջնորդարանը եւ ազգային կենտրոնական վարչութիւնը: Կենտրոնական վարչութիւնը կազմուած էր 7 հոգուց եւ ընտրւում էր գաղտնի քուէարկութեամբ՝ 4 տարին մէկ անգամ, Բաղդադաբնակ հայերից[15]: Վարչութիւնն ընտրում էր առաջնորդին, որի թեկնածութիւնը հաստատւում էր պետութեան եւ ամէնայն հայոց կաթողիկոսի կողմից: Վարչութեանը կից գոր-

---

[11] Ն. Վարդանեան, «Մշակութային եւ հասարակական կեանքը Սփիւռքում (1966 թ. Յունուար-Յունիս)», *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 1966:3, էջ 288: Իրաքահայ որոշ խմբերի մասին տեղեկութիւններ կարելի է գտնել նաեւ այլ աղբիւրներում: Օրինակ, ըստ *Երիտասարդ Հայաստան* թերթի՝ 1967ի դրութեամբ Քերքուքում բնակւում էր հազար հայ (300 հայ ընտանիք): Հայերն այնտեղ ունեն թաղական խորհուրդ, ազգային վարժարան եւ եկեղեցի: Քրտական Էրբիլ բնակավայրում կար 17 հայ ընտանիք (*Երիտասարդ Հայաստան*, 8 Սեպտեմբեր 1967. նաեւ՝ Ն. Վարդանեան, «Մշակութային եւ հասարակական կեանքը Սփիւռքում (1967 թ. Յուլիս-Դեկտեմբեր)», *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 1968:1, էջ 271):

[12] **Ծխ**.- *Այս մասին մանրամասն տե՛ս՝ Նորա Բարսեղեանի ուսումնասիրութիւնը այս հատորին մէջ*:

[13] ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 14, գ. 197, թ. 1-11:

[14] Ս. Օհանեան, *Իրաքի հայ համայնքը 20րդ դարուն*, Մեսրոպ արք. Աշճեան Մատենաշար 152, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, 2016, էջ 131:

[15] Տեղեկանքում նշուած է, որ ընտրութեանը մասնակցում են միայն Բաղդադաբնակ հայերը (ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 14, գ. 197, թ. 10), մինչդեռ նման իրաւունք ունէին 21 տարեկանը բոլորած բոլոր իրաքահայերը (Օհանեան, էջ 131):

ծում էին կրթական, տիկնանց աղքատախնամ, եկեղեցու բարեկարգման, ազգային ներքին հաշուեքննիչ եւ ազգային կալուածոց վերահսկիչ յանձնախմբերը, եկեղեցական եւ տնտեսական մարմինները:

Համայնքում գործում էին միքանի հասարակական կազմակերպութիւններ, որոնցից էր Իրաքի Հայ Տիկնանց Մշակութային Միութիւնը (հիմն. 1961): Միութիւնը մշակութային, պարահանդէսների եւ այլ միջոցառումների օգնութեամբ նիւթական միջոցներ էր հաւաքում կարիքաւոր աշակերտների ուսման գործը կազմակերպելու համար:

Կարեւոր դեր ունէր Բաղդադի Հայ Երկսեռ Երիտասարդաց Միութիւնը (ՊՀԵԵՄ), որը անկուսակցական, ոչ-քաղաքական հասարակական կազմակերպութիւն-կառոյցներից ամէնամեծն էր[16]): Միութիւնը Բասրայի հայ համայնքային կեանքի հիմնական դերակատարն էր[17]: Մեծ դերակատարութիւն ունէր ՀԲԸՄ մասնաճիւղը, որի գործունէութիւնը ճանաչուած էր պետութեան կողմից[18]:

Բաղդադի Ազգային Սվաճեան Վարժարանը[19] (հիմն. 1918) համայնքային կեանքի կարեւոր օղակներից էր, որը 1966-67 կրթաշրջանին ունէր 1355 աշակերտ: 1969-70՝ վարժարանում սովորում էր արդէն 1479 աշակերտ: Վարժարանը բաղկացած էր մանկապարտէզից, նախակրթարանից, միջնակարգ եւ երկրորդական բաժիններից: Ուսուցումը վարժարանում տարւում էր պետական ծրագրի հիման վրայ: Վարժարանի ղեկավարութիւնը 1965ից հրատարակում էր *Կայծ* ամսաթերթը եւ *Մաշտոց* տարեգիրքը[20]:

ՍՀՄԿԿի տրամադրութեան ներքոյ եղած նիւթից պարզ է, որ իրաքահայ համայնքի ներքին կեանքը յետագայում լուսաբանելու եւ յստակեցնելու կարիք էր զգացւում: Իրաքի հայ համայնքի ուսումնասիրութեան եւ դրա արդիւնքում տեղի հայ համայնքի հետ կապերի զարգացման անհրաժեշտութիւնը 1968ի մի զեկուցագրում բարձրացրել էր Համազասպեանը՝ ՀԽՍՀ նախարարների խորհրդին ուղղուած մի գրութեան մէջ: Այդ գրութեան մէջ Համազաստպեանը նշում է, որ առկայ է Իրաքի գաղթօճախի

---

[16] *Հայ Սփիւռք հանրագիտարան*, գլխ. խմբ.՝ Յովհաննէս Այվազեան, Երեւան, Հայկական Հանրագիտարան Հրատ., 2003, էջ 272:
Ծխ.- ՊՀԵՄՄի *մասին տե՛ս՝ Վ. Պետրոսեանի յօդուածը այս հատորին մէջ:*

[17] Օհանեան, էջ 146:

[18] ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 14, գ. 197, թ. 1-11. նաեւ՝ Է. Մելքոնեան, *Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան պատմութիւն*, հրատ.՝ Կարպիս Լ. Նազարեան հիմնադրամի (7), Երեւան, Մուղնի հրատ., 2005, էջ 456:
Ծխ.- *Այս մասին տե՛ս՝ Համբարձում Աղպաշեանի յօդուածը այս հատորին մէջ:*

[19] **Ծխ**.- *Այս մասին տե՛ս՝ դոկտ. Գոհար Աւագեանի յօդուածը այս հատորին մէջ:*

[20] «Իրաքահայ կեանք. (առաջնորդարանի հաղորդագրութենէն քաղուած շահեկան տեղեկութիւններ», *Ձարթօնք*, 12 Ապրիլ 1967:

հետ կապերի ծաւալման համար նոր հնարաւորութիւններ փնտռելու անհրաժեշտութիւն, ուրեմն՝ նաեւ դրանք նախապէս խորութեամբ ուսումնասիրելու կարիք[21]: Կարելի է համարել, որ 1968ի դրութեամբ Իրաքի հայ համայնքի մասին ՍՀՄԿԿն արժանահաւատ տեղեկութիւններ չունէր եւ կապերը զարգացնելու անհրաժեշտութիւնից ելնելով՝ դնում էր համայնքը ուսումնասիրելու պահանջ: Ասուածի տրամաբանութեամբ՝ հետաքրքրական է ՍՀՄԿԿի տրամադրութեան տակ դրուած՝ Իրաքում ԽՍՀՄ դեսպանութեան հիւպատոսական բաժնի վարիչի 1978ի տեղեկանքը՝ «Իրաքի հայ համայնքի կառավարման օրգանների եւ նրա հասարակական ակումբների մասին», որտեղ հաղորդւում են հետաքրքրական մանրամասներ իրաքահայ համայնքի մասին[22]: Տեղեկանքը, անդրադառնալով իրաքահայ ղեկավար մարմնին՝ Բաղդադի հայերի թեմական խորհրդին[23], իմիջիայլոց նշում էր որ մարմնին կարող էին ընտրուել 18 տարին լրացած անձինք: Եօթ հոգուց բաղկացած խորհուրդը քննարկում էր բազմաբնոյթ հարցեր Իրաքի հայ համայնքի կեանքի եւ գործունէութեան վերաբերեալ, կայացնում անհրաժեշտ որոշումներ: Հայ Առաքելական Եկեղեցին մեծ դեր էր խաղում հայ համայնքի կեանքում, այդ իսկ պատճառով թեմակալ առաջնորդը համարւում էր նաեւ համայնքի ղեկավար, սակայն դրա հետ մէկտեղ, որպէս եկեղեցու առաջնորդ իր ձայնի իրաւունքը չէր օգտագործում: Համայնքին վերաբերող բոլոր կարեւոր փաստաթղթերը, պետական գործառնութիւնները ստորագրում էր հենց նա: Իրաքի ազգային տօներին եւ պետական միջոցառումներին հայ համայնքը պաշտօնապէս ներկայացնում են Հայ Առաքելական Եկեղեցու եւ խորհրդի ներկայացուցիչները: 1977 Նոյեմբերի 11ին կայացել էին ազգային կենտրոնական վարչութեան ընտրութիւնները, թեժ պայքարի մթնոլորտում: Սուր պայքար էր ընթացել հայկական կազմակերպութիւնների միջեւ՝ իրենց ներկայացուցիչներին վարչութեան կազմ մտցնելու նպատակով: Հիմնական պայքարը տանում էր դաշնակցական կողմը, որին պաշտպանում էին մի շարք չէզոք հայեր: Քուէարկութեամբ 7 տեղերից 4ը զբաղեցրեցին դաշնակցականները[24]:

---

[21] *Հայրենիք-Սփիւռք. կամրջող անուն*՝ Վ. *Համազասպեան*, կազմ.՝ Ս. Միրզոյեան եւ Մ. Մարտիրոսեան, Երեւան, 2011, էջ 136:

[22] Հարկ է նշել, որ ինչպէս կը տեսնենք, այդ տարուայ սկզբին իրաքահայ համայնք էր այցելել ամէնայն հայոց կաթողիկոսը, եւ այցի կապակցութեամբ յայտնի են համայնքի կեանքին ու վիճակին առնչուող կարեւոր իրողութիւններ:

[23] Պէտք է լինի ազգային կենտրոնական վարչութիւն: Աւելացնենք, որ Բասրայում, Մուսուլում, Քերքուքում տեղական հայկական համայնքները ղեկավարւում են թաղական խորհուրդների կողմից, որոնք ենթակայ են ազգային կենտրոնական վարչութեանը (Օհանեան, էջ 131):

[24] ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 8, գ. 36:

Իրաքահայ համայնքի խնդիրները ճանաչելու առումով մեծ կարեւորութիւն է ներկայացնում Բաղդադի ազգային կենտրոնական վարչութեան 1973-77ի ծրագիրը, որով նախատեսւում էին ձեռնարկել միջոցառումներ՝ բարձրացնելու Իրաքում գործող հայկական դպրոցների մակարդակը, բարելաւել ուսուցիչների վիճակը, ցոյց տալ ֆինանսական օգնութիւն հայկական դպրոցներին եւ ապահովել համապատասխան ուսուցչական կադրերով, թեմի եկեղեցիներին ապահովել հոգեւորականներով[25]: Հասկանալի է, որ իրաքահայ դպրոցների խնդիրների լուծման համար շատ կարեւոր պէտք է լինէր ՍՀՄԿԿի աջակցութիւնը յատկապէս ուսուցիչների վերապատրաստման եւ Խորհրդային Հայաստանի բուհերում երիտասարդների ուսման կազմակերպման ուղղութեամբ:

Իրաքահայ համայնքին վերաբերող մէկ այլ տեղեկանքում, 1981ի դրութեամբ Իրաքում բնակւում էր 12,000 հայ, որոնք զբաղւում էին առեւտրով, մանր սեփականատէրեր եւ արհեստաւորներ էին: Համայնքում կային նաեւ բժիշկներ, երկրաչափներ, պետական պաշտօնատարներ եւ արտասահմանեան ներկայացուցչութիւններում աշխատողներ: Վերջիններս իրենց կրթութիւնն հիմնականում ստացել էին ԱՄՆում, Միացեալ Թագաւորութիւնում եւ այլ արեւմտաեւրոպական երկրներում:

Այդ ժամանակ Իրաքում չկային հնչակեան եւ ռամկավար կուսակցութիւնների անդամներ, մինչդեռ ՀՅԴն՝ իր ուղեկից կառոյցների հետ միասին աշխուժ գործում էր[26]:

Ազդեցութիւն ունեցող կառոյցներից մէկը Բաղդադում «առաջադիմական» համարուող ՀԲԸՄն էր, որն ունէր 350 անդամ[27]:

Ներկայացուած նիւթից ակնյայտ է, որ իրաքահայութեան քաղաքական շերտաւորումը չունէր այն բազմազանութիւնը, որն առկայ էր այլ համայնքներում: ՀՅԴն գործնականում համայնքի միակ քաղաքական ուժն էր: Կապերի հաստատման առումով ՍԴՀԿի եւ ՌԱԿի կուսակցական կառոյցների բացակայութիւնը[28] համայնքում ՍՀՄԿԿի համար լուրջ խնդիրներ էր ստեղծում: ՍՀՄԿԿն այդ բացը փորձում էր լրացնել այլ կառոյցների եւ յատկապէս ՀԲԸՄի մասնաճիւղի հետ կապերը սերտացնելով:

---

[25] Նոյն, ց. 16, գ. 175, թ. 1-3:

[26] Նոյն, ց. 13, գ. 208, թ. 32-36:

[27] Նոյն:

[28] Պէտք է արձանագրել, որ 1971ի դրութեամբ ՍԴՀԿն թէեւ կուսակցական կառոյց չունէր Իրաքում, սակայն այնտեղ իրականացնում էր մշակութային եւ հայրենակցական բնոյթի միջոցառումներ («ՍԴՀԿի եւ ՌԱԿի գործունէութիւնը Սփիւռքի մի քանի համայնքներում 1945-1985 թթ.», կազմ. Ա. Բադալեան, *Բանբեր Հայաստանի Արխիւների*, 2008:2, էջ 130: Իսկ 1973ին Լիբանանում ԽՍՀՄի դեսպանութեան կցորդի տեղեկանքում նշւում է, որ ՌԱԿը կառոյց ունէր Իրաքում, երեւի, նկատի ունենալով կուսակցականների առկայութիւնը (նոյն, էջ 143):

ՍՀՄԿԿԻ ԵՒ ԻՐԱՔԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՓՈԽԱՌՆՉՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ինչպէս եւ սփիւռքահայ այլ համայնքների պարագայում, ՍՀՄԿԿի հիմնական խնդիրն իրաքահայ համայնքի կազմակերպութիւնների եւ անհատների հետ կապերի հաստատումն էր:

Հետաքրքրական է, որ 1964-65ի դրութեամբ ՍՀՄԿԿն իրաքահայ որեւէ գործընկեր կազմակերպութիւն դեռեւս չունէր: Գործակից կազմակերպութիւնների ցանկում, որոնց հետ կապ է ունեցել ՍՀՄԿԿն, նշուած է միայն Բաղդադում ԽՍՀՄի դեսպանութիւնը[29]: Ակնյայտ է, որ իրաքահայ համայնքում ՍԴՀԿի եւ ՌԱԿի փաստացի բացակայութիւնը թուլացնում էր «առաջադիմականների» ճակատը: Նաեւ այդ բացը լրացնելու համար 1965ին՝ Հայոց Ցեղասպանութեան 50ամեակի միջոցառումներին մասնակցելու համար ի թիւս այլ համայնքների, մէկ ներկայացուցիչ է հրաւիրուել Իրաքի հայ համայնքից[30]:

Այդ քաղաքականութիւնը մեծ արդիւնք չէր տուել, որի պատճառով ՍՀՄԿԿի 1968ի աշխատանքային ծրագրում առաջարկւում էր ուժեղացնել կապերը նոր կազմակերպուած, ինչպէս նաեւ փոքր համայնքների, այդ թւում նաեւ Իրաքի հայ համայնքի հետ ու Հայաստան հրաւիրել իրաքահայ առաջադիմական հասարակական գործիչներից 3 հոգի[31]: Պարզ է, որ իրաքահայ համայնքի հետ յարաբերութիւնների խորացումը ՍՀՄԿԿի համար դառնում էր կարեւորագոյն հարց: Ինչպէս տեսանք, համայնքը նաեւ խորը ուսումնասիրութեան կարօտ էր, քանի որ միւս համայնքներից զգալիօրէն տարբերւում էր իր հնարաւորութիւններով ու կառուցուածքով:

Այդ առումով կարեւոր է, որ ՍՀՄԿԿի գործունէութեան տարիներին զգալիօրէն աշխուժացել են նաեւ հասարակական-մշակութային առնչութիւններն իրաքահայ համայնքի հետ: 1969ին ՍՀՄԿԿի նախաձեռնութեամբ Երեւանում է եղել իրաքահայ նկարիչ Երջան Պօղոսեանը: Երեւանում Հայաստանի Նկարիչների Միութեան նախաձեռնութեամբ կազմակերպուել է նրա ստեղծագործութիւնների ցուցահանդէսը[32]: Իսկ 1969ին Մերձաւոր Արեւելքի հայկական «առաջադիմական» կազմակերպութիւնների հրաւէրով Սիրիա, Լիբանան, Եգիպտոս եւ Իրաք են գործուղուել հինգ հոգուց բաղկացած թումանեանագէտ դասախօսներ, որոնք հանրային հանդիպումներ ունեցան տեղերի հայ համայնքների հետ[33]:

Հետաքրքրական է, որ ՍՀՄԿԿի 1970ի աշխատանքային ծրագրում նախատեսուածի համաձայն Լենինի ծննդեան 100ամեակի կապակցու-

---

[29] ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 1, գ. 24:

[30] *Հայրենիք-Սփիւռք. կամրջող անուն*, էջ 46-7:

[31] ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 2, գ. 30, թ. 51:

[32] Նոյն, գ. 35, թ. 10; գ. 43, թ. 16-17:

[33] Նոյն, ց. 4, գ. 20, թ. 6:

թեամբ արուեստագէտների եւ մտաւորականների խմբեր ուղարկուեցին Իրաք[34]:

Իրաքահայ համայնքը գտնուել է նաեւ Խորհրդային Հայաստանի քաղաքական ղեկավարութեան ուշադրութեան կենտրոնում: 1971ին Իրաք (Բաղդադ) են այցելել Խորհրդային Հայաստանի նախարարների խորհրդի նախագահի տեղակալ Ալեքսան Կիրակոսեանը եւ ՀԿԿ Երեւանի քաղկոմի քարտուղար Կարէն Դեմիրճեանը: Նրանք հանդիպել են տեղի հայութեանը, պատմել մայր հայրենիքի մասին[35]: Այս այցերի արդիւնքում 1972ին ՍՀՄԿԿն առաջ քաշեց Իրաքի հայերի հետ կապերը զարգացնելու անհրաժեշտութիւնը՝ առաջարկելով շարունակել իրաքահայ երիտասարդներին սովորելու նպատակով հայրենիք հրաւիրելը: Առաջարկւում էր նաեւ պարբերաբար Իրաք գործուղել պատուիրակութիւններ[36]:

Բայց տարածաշրջանում պատերազմական իրավիճակի ձեւաւորումը ՍՀՄԿԿի ծրագրերի իրականացումը դրեց վտանգի տակ: ՍՀՄԿԿի 1976ի հաշուետուութեան մէջ ասուած է, որ Մերձաւոր Արեւելքում տիրող անբարենպաստ իրավիճակի պատճառով[37] ՀԽՍՀից որեւէ խումբ այնտեղ չի ուղարկուել[38]:

Բայց արդէն 1978 Յունուարի 28ից մինչեւ Փետրուարի 9ը Իրաքի ազգային կենտրոնական վարչութեան հրաւէրով Բաղդադում է հիւրընկալուել ամէնայն հայոց կաթողիկոս Վազգէն Ա.ը: Վեհափառն այցելել է ՀԲԸՄի, ՊՀԵԵՄի կենտրոնները, Բաղդադի ազգային ծերանոցը, Բաղդադի կաթողիկէ հայոց առաջնորդարանը, ԽՍՀՄ դեսպանատուն, ինչպէս նաեւ պատարագ մատուցել Բաղդադի եկեղեցիներում[39]: Ըստ այցի վերաբերեալ տեղեկանքի՝ Իրաքում բնակւում էր աւելի քան 20,000 հայ, որի հասարակական կեանքը ղեկավարւում էր ազգային կենտրոնական վարչութեան կողմից: Իրաքահայութիւնը բնակւում էր Բաղդադում, Մուսուլում, Քերքուքում, Զախոյում, Բասրայում[40]:

Խորհրդային Հայաստանի հետ իրաքահայ համայնքի կապերի զարգացման համար շատ կարեւոր էր 1980ին Համազասպեանի այցը Մերձաւոր Արեւելք, որտեղ նա հանդիպեց «առաջադիմական» կազմակերպութիւնների, թերթերի խմբագիրների եւ այլ անձանց հետ՝ քննարկելով

---

[34] Նոյն, գ. 45, թ. 2:

[35] Կիրակոսեան, էջ 148-51:

[36] ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 5, գ. 12, թ. 6:

[37] Խօսքը իսրայէլա-արաբական հակամարտութեան պատճառով ձեւաւորուած անբարենպաստ վիճակի մասին է:

[38] Նոյն, ց. 4, գ. 33, թ. 16-19:

[39] **ՃԽ**.- *Այս մասին տե՛ս՝ դոկտ. Վարդան Դեւրիկեանի ուսումնասիրութիւնը այս հատորին մէջ:*

[40] Հատիտեան, էջ 6-35:

խնդիրներն ու գործակցութեան նոր ճանապարհները[41]: Թէեւ քննարկուել էին ապագայում գործակցութիւնն աւելի աշխուժ եւ արդիւնաւէտ դարձնելու ծրագրեր, բայց սկսուած իրաք-իրանեան պատերազմի պատճառով նախատեսուածը չիրականացաւ:

ՍՀՄԿԿի գործունէութեան տարիներին նրա ջանքերով եւ սփիւռքահայ կազմակերպութիւնների աջակցութեամբ, ի թիւս Մերձաւոր Արեւելքի արաբական այլ պետութիւնների, Իրաք են այցելել եւ համայնքի հետ շփումներ ունեցել խորհրդահայ գիտնականներ, հասարակական-քաղաքական գործիչներ եւ լրագրողներ[42]: Իրաքահայ դպրոցներ են ուղարկուել դասագրքեր, գրականութիւն եւ խորհրդահայ թերթեր[43]:

Իրաքի ներկայացուցիչները մասնակցել են նաեւ 1980 Նոյեմբերի 24-27ը ՍՀՄԿԿի նախաձեռնութեամբ՝ «Վերածնուած Հայրենիքը եւ Սփիւռքը, պայքար յանուն խաղաղութեան եւ առաջադիմութեան» նշանաբանով Երեւանում տեղի ունեցած սփիւռքահայ համայնքների ներկայացուցիչների առաջին համահայկական հաւաք-համաժողովին[44]: Հիմնական նպատակը Հայրենիք-Սփիւռք կապերի սերտացումն էր ու գործակցութեան առաւել արդիւնաւէտ միջոցների մշակումը:

Բաղդադի հայութեան կեանքում ՍՀՄԿԿի գործունէութեան տարիներին մեծ կարեւորութիւն ունէր «Խօսում է Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէն» հաղորդաշարը[45], որն ամէնօրեայ պարբերականութեամբ ներկայացնում էր հայապահպանութեանը եւ Խորհրդային Հայաստանի հանրահռչակմանը նուիրուած հաղորդումներ: Բաղդադից Օշական քահանայ Գըլըճեանը դրա մասին գրում է. «*Սփիւռքահայ կեանքի պայմաններուն մէջ չկայ այնքան ուժեղ, հզօր ազդակ մը, որքան Երեւանի ռատիոյի ձայնը, որը մեզ կը լիցքաւորէ հայրենասիրութեամբ, կը բուժէ մեր դեռ արիւնոտ վէրքերը՝ մեր լուռ ցաւերը, կը յագեցնէ մեր կարօտի անմար կրակը եւ կը բնորոշէ մեր իսկութիւնը իսկ*»[46]: Փաստօրէն, հաղորդաշարը մեծ նշանակութիւն ունէր իրաքահայութեան համար՝ դառնալով նրա դժուար առօրեայի օգտակար ու սփոփող երեւոյթներից մէկը:

Սակայն շուտով իրադրութիւնն Իրաքում ճայրաստիճան լարուեց: 1980ականների իրաք-իրանեան պատերազմի պայմաններում ՍՀՄԿԿի ու

---

[41] ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 9, գ. 40, թ. 15:

[42] Նոյն, ց. 4, գ. 52, թ. 1-100:

[43] Նոյն, ց. 9, գ. 41, թ. 1-4:

[44] Նոյն, ց. 40, գ. 9, թ. 1-2. նաեւ՝ «Բոլոր հայերի Հայրենիքը», *Սովետական Հայաստան Ամսագիր*, 1980:12, էջ 7-34:

[45] Հաղորդաշարը գործել է 1966-90 տարիներին:

[46] Թամար Յովհաննիսեան, «Երեսուն տարի հայ բեմի վրայ», *Սովետական Հայաստան Ամսագիր*, 1978:5, էջ 35:

իրաքահայութեան կապերը թուլացան: Դրա հետեւանքով այդ տարիներին գործուղումներ դէպի Իրաք այլեւս չկային[47]:

1987 Յունուարին Խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարը ՍՀՄԿԿի նախագահ Կարլէն Դալլաքեանին ներկայացրեց Իրաքում ԽՍՀՄի դեսպանի 1986 Դեկտեմբերի տեղեկանքը հայրենակիցների հետ աշխատանքների մասին: Ըստ տեղեկանքի՝ Իրաքում այդ պահին բնակւում էր մօտ 20,000 հայ[48]: Նրանք մինչեւ իրաք-իրանեան պատերազմը (1980-88) Խորհրդային Հայաստանի հետ «սերտ» կապերի մէջ էին, բայց 1982ին իրաքեան իշխանութիւնները հայերին արգելեցին խորհրդային հիմնարկներ այցելելն ու նրանց ներկայացուցիչների հետ շփուելը պատերազմական պայմանների պատճառով: Դադարել էին համայնքի ներկայացուցիչների այցելութիւնները ԽՍՀՄ, ինչպէս նաեւ նրանց զաւակների՝ խորհրդային բուհերում սովորելու մեկնելու գործընթացը[49]:

Իրաք-իրանեան պատերազմի հետեւանքով իրաքահայ համայնքի հետ ՍՀՄԿԿի կապերը դարձել էին անհնարին: Յիրաւի, ՍՀՄԿԿի 1987ի գործուղումների ծրագրերում Իրաքի հայ համայնքի մասով որեւէ գործուղում չէր նախատեսուել[50]:

Իսկ պատերազմի աւարտից յետոյ հայրենիքի հետ իրաքահայ համայնքի կապերը չվերականգնուեցին Սպիտակի երկրաշարժից յետոյ ՍՀՄԿԿի գործունէութեան բովանդակային փոփոխութեան, ինչպէս նաեւ 1990 Օգոստոսի 2ին իրաքեան զօրքերի՝ Քուէյթ կատարած ներխուժման հետեւանքով:

Ստորեւ կ'անդրադառնանք ՍՀՄԿԿի եւ իրաքահայութեան միջեւ յառաջացած փոխյարաբերութիւնների միքանի երեսակներին.-

ա) Իրաքահայ ուսուցիչների վերապատրաստումը Խորհրդային Հայաստանում

Սփիւռքահայ ուսուցիչների ամէնամեայ վերապատրաստումը, որի պատասխանատուն ՍՀՄԿԿն էր, կատարւում էր ՀԽՍՀ լուսաւորութեան նախարարութեան ուսուցիչների կատարելագործման հիմնարկում: Դասընթացները տեւում էին 45 օր՝ ուսուցիչներին տալով մեթոդական ու մասնագիտական գիտելիքներ:

ՍՀՄԿԿի գործունէութեան միւս ուղղութիւնը՝ իրաքահայ դպրոցների ուսուցիչների մասնակցութիւնը Խորհրդային Հայաստանում կազմակերպուող ուսուցիչների վերապատրաստման ամէնամեայ ծրագրերին ապա-

[47] ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 13, գ. 7, թ. 19:
[48] Նոյն, ց. 16, գ. 20, թ. 21:
[49] Նոյն, թ. 22:
[50] Նոյն, ց. 13, գ. 46:

հովելն էր, թէեւ 1964ին վերապատրաստման նպատակով Խորհրդային Հայաստան հրաւիրուած 20 ուսուցիչների ցանկում Իրաքից ներկայացուցիչ չէր նախատեսուել[51]: Այս խնդիրը մասամբ լուծուել էր, երբ 1965ին հրաւիրուած 35 ուսուցիչների շարքում կար մէկ իրաքահայ ուսուցիչ[52]: Յաջորդ՝ 1967 տարում, իրաքահայ համայնքից ուսուցիչներ չեն հրաւիրուել[53]: 1971ին ուսուցիչների վերապատրաստման ծրագրով Իրաքից մէկ հայ ուսուցիչ է հրաւիրուել, սակայն անհասկանալի պատճառով չի գործուղուել[54]: Սփիւռքահայ ուսուցիչների 1972ին վերապատրաստման ծրագրին մասնակցելու համար կրկին հրաւիրուել է իրաքահայ մէկ ուսուցիչ[55], բայց չի ժամանել[56]: 1974-77ի դասընթացներին մասնակցել են մէկական, 1979-80՝ երկուքական իրաքահայ ուսուցիչներ[57]: 1981-82՝ Իրաքից հրաւիրուած ուսուցիչները (մէկական) հայրենիք գալ չկարողացան[58]: Պատճառը իրաք-իրանեան պատերազմն էր[59]: Յետագայ տարիներին եւս իրաքահայ ուսուցիչների մասնակցութեան խնդիրը չկարգաւորուեց[60]:

բ) Իրաքահայ երիտասարդների ուսուցումը Երեւանի բուհերում

1964 Ապրիլի 10ին կեանքի կոչուած «Արտասահմանի Հայրենակիցների Հետ Մշակութային Կապերի Հայկական Կոմիտէ»ի[61] հիմնական խնդիրներից մէկը լինելու էր առաջադիմական գործիչների երեխաների համար Խորհրդային Հայաստանի բուհերում ուսման եւ պիոնէր ճամբարներում հանգստի կազմակերպումը[62]:

Յայտնի է, որ ՍՀՄԿԿն յատկապէս կարեւորում էր սփիւռքահայ երիտասարդներին սովորելու նպատակով հայրենիք հրաւիրելը: Դեռ նախքան ՍՀՄԿԿի հիմնումը՝ արդէն 1962ին, Խորհրդային Հայաստանի բուհերի սփիւռքահայ շրջանաւարտների շարքերում կային նաեւ իրաքահա-

---

[51] Նոյն, ց. 1, գ. 12, թ. 14:
[52] *Հայրենիք-Սփիւռք. Կամրջող Անուն*, էջ 63:
[53] ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 2, գ. 17:
[54] Նոյն, ց. 4, գ. 70, թ. 2-6:
[55] Նոյն, ց. 5, գ. 11, թ. 9:
[56] Նոյն, գ. 12, թ. 38-40:
[57] Նոյն, ց. 13, գ. 7, թ. 24:
[58] Նոյն, թ. 58
[59] Նոյն, ց. 9, գ. 53, թ. 30; ց. 14, գ. 51, թ. 91; ց. 13, գ. 7, թ. 18:
[60] Օրինակ, նոյնիսկ 1988ին Իրաքից որեւէ հայ ուսուցիչ չկարողացաւ մասնակցել վերապատրաստմանը (նոյն, ց. 16, գ. 26, թ. 8):
[61] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 44, գ. 42, թ. 95:
[62] Նոյն, թ. 97. նաեւ՝ «Հայոց Ցեղասպանութեան 50ամեակը եւ Խորհրդային Հայաստանը», կազմ.՝ Ա. Յարութիւնեան, «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 2005, էջ 29-30:

յեր[63]: ՍՀՄԿԿի գործունէութեան շրջանում եւ յատկապէս նրա ջանքերի շնորհիւ, 1962-70՝ Խորհրդային Հայաստանի բուհերի 157 եւ արհեստագիտական ուսումնարանների 23 սփիւռքահայ շրջանաւարտներից 15ը եղել են իրաքահայ համայնքից[64]: Հետաքրքիր է, որ համայնքի մասին 1981ի տեղեկանքի համաձայն՝ իրաքահայ երիտասարդներ իրենց կրթութիւնը Խորհրդային Հայաստանում ստացել են՝ սկսած 1970ից[65], որը իրականութեան չի համապատասխանում, քանի որ արդէն ՍՀՄԿԿի գործունէութեան առաջին տարեշրջանում (1964-65) խորհրդահայ բուհերում սովորում էին իրաքահայ ուսանողներ:

Ընդհանրապէս, 1958-80ի ընթացքում Խորհրդային Հայաստանի բարձրագոյն եւ միջնակարգ մասնագիտական հաստատութիւններում սովորել են 846 սփիւռքահայեր, որոնցից 59ը՝ իրաքահայեր[66]: Արդէն ՍՀՄԿԿի գործունէութեան առաջին տարեշրջանում (1964-65 կրթաշրջան) խորհրդահայ բուհերն ընդունուեցին իրաքահայ 8 ուսանողներ[67]: 1965ին Խորհրդային Հայաստանի բուհերն ընդունուեցին իրաքահայ 3 ուսանողներ, 1966ին՝ 2, իսկ 1967ին իրաքահայ համայնքից Խորհրդային Հայաստանի բուհեր ուսանողներ չեն գործուղուել[68]: Շուտով իրավիճակը փոխուեց եւ արդէն 1968ին խորհրդահայ բուհեր ընդունուեցին իրաքահայ 29 երիտասարդներ, 1969ին՝ 8 (նախատեսուած 9ի փոխարէն[69]), իսկ 1970ին՝ 8[70]: Ըստ որում 1970ին հրաւիրուածներից 5ը սովորել են բուհերում, 2ը՝ արհեստագիտական ուսումնարաններում եւ մէկը՝ *ասպիրանտուրա*յում[71]:

1971ին խորհրդահայ բուհեր ընդունուեցին իրաքահայ 13, իսկ 1976ին՝ 5 երիտասարդներ: Ինչ վերաբերում է 1972-75 շրջանին, ապա այդ տարիներին, Մերձաւոր Արեւելքում վերսկսուած իսրայէլա-արաբական պատերազմի պատճառով, իրաքահայ երիտասարդների ընդունելութիւնը Խորհրդային Հայաստանի բուհեր դադարել էր:

Յետագայում Խորհրդային Հայաստանի բուհերում իրաքահայ երիտասարդների սովորելուն չխանգարեց նոյնիսկ պատերազմական իրավիճակը Իրաքում: 1979-81՝ խորհրդահայ բուհեր են ընդունուել իրաքահայ երեքական[72], իսկ 1982ին՝ չորս երիտասարդներ[73]: Դրանից յետոյ ՀԽՍՀի

---

[63] Նոյն, ֆ. 709, ց. 3, գ. 140, թ. 2-3:
[64] Նոյն, ֆ. 875, ց. 6, գ. 1, թ. 1-5:
[65] Նոյն, ց. 16, գ. 175, թ. 1-3:
[66] «Բոլոր հայերի հայրենիքը», էջ 22-23:
[67] ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 2, գ. 1:
[68] Նոյն, գ. 17
[69] Նոյն, ց. 4, գ. 20, թ. 7:
[70] Նոյն, թ. 6:
[71] Նոյն:
[72] Նոյն, ց. 9, գ. 43, թ. 8; ց. 13, գ. 7, թ. 25:

բարձրագոյն եւ միջին մասնագիտական ուսումնական հաստատութիւններում սովորող իրաքահայերի մասին տուեալներ չկան: Այդ գործընթացը լիովին դադարել էր՝ իրաք-իրանեան պատերազմի պատճառով:

գ) Իրաքահայ պատանիները Հայկական ԽՍՀ պիոնէր ճամբարներում

1970ականներին ՍՀՄԿԿի ջանքերով Խորհրդային Հայաստանում իրենց հանգիստն էին անցկացնում բազմաթիւ իրաքահայ երեխաներ: Նախքան այդ՝ 1960ականներին, իրաքահայ համայնքից երեխաներ չէին հրաւիրուել[74]: Իրավիճակը փոխուեց 1970ականներին: 1970ի ամառը, հայրենիքում հանգիստն անցկացրեցին իրաքահայ 5 երեխաներ, 1972ին՝ երեք, 1976ին՝ երկուք, 1977ին՝ հինգ, 1979ին՝ եօթ[75], 1980ին՝ երեք: Դրանից յետոյ այդ գործընթացը, հիմնականում կապուած պատերազմական իրադրութեան հետ, դադարեց[76]:

Խորհրդային Հայաստանում իրաքահայ ուսուցիչների վերապատրաստման աղիւսակ								
1964	1965	1967	1971	1972	1974-7	1979, 1981	1982, 1983	
0	1	0	13	1, չի ժամանել	1ական	2ական	1ական, չեն եկել	
Խորհրդային Հայաստանի բուհերում սովորած իրաքահայ ուսանողներ								
1965	1966	1967	1969, 1970	1971	1972-75	1976	1979-81	1982
3	2	0	8ական	13	0	5	3ական	4
Խորհրդային Հայաստանի պիոնէր ճամբարներում իրաքահայ պատանիների աղիւսակ								
1960ականներ	1970	1972	1976	1977	1979	1980		
Ոչ ոք	5	3	2	5	7	3		
Իրաքահայերի հայրենադարձութիւնը								
1965	1966	1968	1969	1962-82				
4 ընտ.	3 ընտ.	4 ընտ.	12 ընտ.	75 ընտ.=291 անձ				

[73] Նոյն, գ. 53, թ. 74:
[74] Նոյն, ց. 2, գ. 17:
[75] Նոյն, ց. 13, գ. 7, թ. 24:
[76] Նոյն, ց. 9, գ. 43, թ. 7; ց. 14, գ. 51, թ. 7; ց. 13, գ. 7, թ. 19:

դ) Կոմիտէն եւ իրաքահայերի հայրենադարձութիւնը[77]

1960ականներին իրաքահայերի ներգաղթ՝ Խորհրդային Հայաստան, համարեա տեղի չէր ունենում[78]: Բանն այն է, որ Իրաքում քաղաքական իրադրութիւնն աննպաստ էր հայրենադարձութիւն իրականացնելու համար[79], եւ, բացի այդ, Իրաքի իշխանութիւնները ոչ միայն անբարեացակամ էին տրամադրուած իրաքահայերի հայրենադարձութեան նկատմամբ, այլեւ խոչընդոտում էին դրան[80]: 1963ի հայրենադարձների շարքերում կային միայն քիչ թուով անհատ իրաքահայեր[81]:

Իրավիճակը յաջողուեց զգալիօրէն շտկել ՍՀՄԿԿի գործունէութեան տարիներին, երբ ՍՀՄԿԿն սկսեց աջակցել հայրենադարձութեան գործընթացի կազմակերպմանը: 1965ին Իրաքից հայրենադարձուել է չորս ընտանիք (8 մարդ)[82], 1966ին՝ երեք (8 մարդ), 1968ին՝ չորս (14 մարդ)[83], 1969ին՝ 12 (67 մարդ)[84] եւն.: Ընդհանուր առմամբ՝ 1962-82 քսանամեակին Իրաքից Խորհրդային Հայաստան է հայրենադարձուել 75 ընտանիք (291 մարդ)[85]:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ի մի բերելով ուսումնասիրութեան արդիւնքները, կարելի է ընդգծել, որ իրաքահայ համայնքը, ի տարբերութիւն այլ մերձարեւելեան հայ համայնքների, աչքի չէր ընկնում համայնքի ներքին քաղաքական կեանքի աշխուժութեամբ, քանի որ այնտեղ զգալի չէր աւանդական կուսակցութիւններից ՍԴՀԿի եւ ՌԱԿի գործունէութիւնը: Այդ եւ այլ՝ ներքաղաքական եւ արտա-

---

[77] **Ծխ**.- *1960էն առաջ, 1920-25ին, Իրաքէն փեղի ունեցած հայրեդարաձութեան մասին տե՛ս՝ դոկտ. Վահրամ Շեմմասեանի ուսումնասիրութիւնը այս հատորին մէջ: 1947ին Իրաքէն Խորհրդային Հայաստան ներգաղթած է 180 ընտանիք (Համլէտ Սարգեսան, «1946-1948թթ. հայրենադարձութեան աշխարհագրութիւնը եւ ժողովրդագրութիւնը»*՝ «1946-1948թթ. հայրենադարձութիւնը եւ դրա դասերը. հայրենադարձութեան հիմնախնդիրն այսօր» համահայկական գիտաժողով, զեկուցումների ժողովածու, *Երեւան, ՀՀ Սփիւռքի նախարարութեան հրատ., Լիմուշ, 2008, էջ 55. նաեւ՝ Յովիկ Մելիքսէթեան,* Հայրենիք-Սփիւռք առնչութիւնները եւ հայրենադարձութիւնը (1920-1980 թթ.), *Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1985)*:

[78] Մելիքսէթեան, էջ 263:

[79] Նոյն, էջ 264:

[80] Նոյն, էջ 279-80:

[81] ՀԱԱ, ֆ. 362, ց. 10, գ. 23, թ. 37:

[82] Նոյն, գ. 29, թ. 23:

[83] Նոյն, գ. 33, թ. 15-16:

[84] Նոյն, գ. 35, թ. 11-13:

[85] Մելիքսէթեան, էջ 299:

քին քաղաքական պատճառներով ՍՀՄԿԿն իրաքահայութեան հետ գործակցելիս հանդիպել է զգալի դժուարութիւնների: Չնայած դրան, ՍՀՄԿԿն արել է հնարաւորը՝ իրաքահայ համայնքին աջակցելու, նրա խնդիրների լուծմանը նպաստելու եւ մշտական կապը հայրենիքի հետ ապահովելու համար: Անհրաժեշտ է յիշել նաեւ, որ գործակցութեան առումով, ի տարբերութիւն մերձարեւելեան միւս հայ համայնքների, ՍՀՄԿԿն 1980ականներին, իրան-իրաքեան պատերազմի պատճառով, Իրաքի հայ համայնքի հետ ունեցել է խիստ սահմանափակ յարաբերութիւններ, որոնք յատկապէս ակնյայտ են փոխայցելութիւնների, Հայկական ԽՍՀում ուսուցիչների վերապատրաստման, երիտասարդների ուսման կազմակերպման եւ պատանիների հանգստի կազմակերպման ընթացքը ուսումնասիրելիս:

The Committee of Cultural Relations with Diaspora Armenians and the Iraqi Armenians

(Summary)

Մելիք Յովսէփեան, **Արման Եղիազարեան**
melik13@mail.ru; armyegh@yahoo.com

The Committee of Cultural Relations with Diaspora Armenians was founded in 1964 to promote relations with Diaspora Armenians. The Committee established several departments to realize its objectives with all groups of Diaspora Armenians throughout the world, including Iraq.

The main objectives of the Committee sub-department regarding the Iraqi Armenians were to develop relations with the community, to introduce them to the lifestyle of Soviet Armenia and its achievements in science and culture, and to further bind them to Soviet Armenia. Another objective was to introduce the conditions of the Iraqi Armenian community, its organizations and its struggle for identity preservation to the Soviet Armenians.

The Committee cooperated with pro-Soviet organizations and cultural and benevolent unions, mailed Soviet Armenian newspapers to the community, sent cultural groups, invited delegations from the community and welcomed tourists from Iraq.

For over a quarter of a century the Committee did its best to achieve these objectives. However, after the 1988 earthquake, it shifted its objectives towards directing Diaspora aid and assistance to the disaster zone.

Հայաստանի Արտաքին Քաղաքականութիւնը 2003ի Իրաքեան Պատերազմի Լոյսի Ներքոյ

Անուշ Բեժանեան
anush.bezhanyan@gmail.com

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

20 Մարտ 2003ին ԱՄՆի գլխաւորութեամբ միացեալ ուժերը[1] պատերազմ սանձազերծեցին Իրաքի դէմ: Պատերազմն սկսուելուն պէս հայ դիւանագէտները լքեցին Իրաքը, իսկ մօտ մէկուկէս տարի յետոյ Հայաստանի Հանրապետութեան իշխանութիւնները որոշեցին հայկական զօրաջոկատ ուղարկել Իրաք:

Պատերազմի հետեւանքներից եւ Իրաքում գլուխ բարձրացրած ծայրայեղ իսլամականների գործողութիւններից իրաքահայ համայնքը յայտնուել էր կաթուածահար վիճակում: Կողոպտուել էին Քերքուքի եւ Պասրայի հայկական ակումբներն, ինչպէս նաեւ Քերքուքի քահանայի տունը[2]: Շրջակայքի պայթիւնների պատճառով Պաղտատի կենտրոնում գտնուող հայկական համալիրը՝ բաղկացած առաջնորդանիստ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցուց, ազգային վարժարանից ու հայ համայնքին պատկանող միւս կառոյցներից, ժամանակ առ ժամանակ կրում էր բազում նիւթական վնասներ[3]: 2004ի Օգոստոսի 1ին Պաղտատում եւ Մուսուլում քրիստոնէական եկեղեցիների համաժամանակեայ ռմբակոծումից աւերուել էր Պաղտատի հայ կաթողիկէ մայր եկեղեցին: Աւելի ուշ, 2004ի Դեկտեմբերի 7ին, օծումից միքանի օր առաջ ռմբահարուել եւ կողոպտուել էր Մուսուլի նորակառոյց հայկական եկեղեցին: Պատերազմական իրավիճակի պատճառով նիւթական վնասներ կրած հայկական եկեղեցիների ու համայնքային կառոյցների գործունէութիւնը խաթարուել էր, իսկ Պաղտատի կենտրոնի ամէնապայթիւնավտանգ թաղամասում տեղակայուած հայկական դպրոցը գործում էր անկանոն եւ ընդհատումներով: Հայերն Իրաքում ենթարկուում էին սպանութիւնների, առեւանգումների, կտտանքների, սպառնալիքների եւ ուծացման: 2003-07՝ սպանուել էր երեսունմէկ իրաքահայ, քսա-նութին առեւանգել էին, որոնցից մէկին սպանել էին, քսանհինգին՝ վերա-դարձրել, իսկ երկուսի ճակատագիրն անյայտ էր[4]: Հետեւաբար,

---

[1] Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ, Մեծն Բրիտանիա, Աւստրալիա եւ Լեհաստան:

[2] Առաջնորդարան Իրաքի Հայոց, «2003ի պատերազմը եւ ժողովուրդի ու հաստատութիւններու ապահովութիւնը», *Կանթեղ Եռամսեայ Պարբերական*, Պաղտատ, 2007:25, էջ 13:

[3] Առաջնորդարան Իրաքի Հայոց, «Իրաքահայեր կը սպանուին», *Կանթեղ*, 2007:26, էջ 6, 19-20:

[4] Առաջնորդարան Իրաքի Հայոց, «Իրաքահայեր կը սպանուին», էջ 8: 2003ից մինչեւ 2009 Մարտ սպանուել էր քառասունհինգ իրաքահայ, առեւանգուել երե-

Իրաքի միւս քաղաքացիների նման, հայերը նոյնպէս լքում էին երկիրն անվտան-գութեան նկատառումներով եւ բնակութիւն հաստատում հիմնականում հարեւան Սիրիայում, Յորդանանում, Արեւմուտքում, ինչպէս նաեւ ՀՀում:

ՀՀ տարածքային կառավարման նախարարութեանը կից Միգրացիոն Ծառայութեան հաշուետուութեան համաձայն 2003-09՝ ժամանակաւոր ապաստանի հայցով 1472 դիմողներից 1007ը կամ 68,4%ը Իրաքի քաղաքացիներ էին: Նոյն ժամանակահատուածում 1013 ժամանակաւոր ապաստան ստացողներից 987ը կամ 97,4%ը Իրաքի քաղաքացիներ էին[5]: Եթէ ժամանակաւոր ապաստան հայցողներից ընդամէնը 68,8%ին էր տրուել դրական պատասխան, ապա Իրաքի քաղաքացիների դէպքում ժամանակաւոր ապաստան հայցողների եւ ստացողների տոկոսային յարաբերութիւնը 98,0% էր: Բացի ժամանակաւոր ապաստանից իրաքահայերը ՀՀում դիմում էին ՀՀ քաղաքացիութիւն եւ յատուկ կացութեան կարգավիճակ ստանալու համար: 799 իրաքահայ ստացել էր ՀՀում յատուկ կացութեան կարգավիճակ, իսկ 166 իրաքահայի շնորհուել էր ՀՀ քաղաքացիութիւն[6]:

Աղիւսակ 1.- 1999-2018՝ ՀՀում ապաստանի դիմելու շարժընթացը[7]

Այլ երկրներ			Իրաք	
Տարի	Ապաս-տան	Ժամանակաւոր ապաստան	Փախստա-կան	Ժամանակաւոր ապաս-տան/փախստական
1999	23	-	23	-
2000	9	-	9	-
2001	10	-	10	-
2002	8	-	8	-
2003	82	64	18	64
2004	162	145	17	145
2005	163	125	38	141
2006	650	629	21	275
2007	291	271	20	271
2008	207	190	17	63
2009	67	48	19	48
2010	68		68	15

սունութը (M. Lalani, *Still Targeted: Continued Persecution of Iraq's Minorities*, London, MRG/IMC, 2010, էջ 5):

[5] Տե՛ս՝ Աղիւսակ 1:

[6] Տե՛ս՝ Աղիւսակ 2:

[7] ՀՀ տարածքային կառավարման նախարարութեան միգրացիոն ծառայութիւն, MPC-Migration Prolfile: Armenia, 2013. նաեւ՝ Հայաստանի Հանրապետութեան ոստիկանութեան անձնագրային եւ վիզաների վարչութեան պետ Մ. Բիչախչեանի N 224825 գրութիւնը, 24 Յունուարի 2019:

2011	73		73	38
2012	579		579	15
2013	320		320	11
2014	226		226	19
2015	316		316	75
2016	110		110	14
2017	151		151	34
2018	108		108	44
Ընդհ.	3623	1472	2151	1272

Աղիւսակ 2.- 1999-2010՝ ՀՀ քաղաքացիութիւն, ՀՀում յատուկ կացութեան կարգավիճակ եւ ՀՀում ժամանակաւոր ապաստան ստացած Իրաքի քաղաքացիների թուաքանակը[8]

Տարի	ՀՀ քաղաքացի	Յատուկ կացութիւն կարգավիճակ	Ժամանակաւոր ապաստան/փախստական
1999	2*[9]	3	-
2000	17*	12	-
2001	7	18	-
2002	25	25	-
2003	41	17	63
2004	14	26	145
2005	9	120	122
2006	13	116	275
2007	31	159	271
2008	20	229	63
2009	38	132	48
2010	70	21	13***[10]
2011	-**[11]	8	37
2012	-**	7	15
2013	17	3	11
2014	40	6	22

[8] Իրաւական Տեղեկատուական Կենտրոն, ՀՀ Նախագահի հրամանագրերը ՀՀ քաղաքացիութիւն շնորհելու եւ ՀՀ Նախագահի կարգադրութիւնները յատուկ կացութեան կարգավիճակ տալու մասին, ՀՀ տարածքային կառավարման նախարարութեան Միգրացիոն Ծառայութիւն, ՀՀ ոստիկանութեան անձնագրերի եւ վիզաների վարչութիւն:

[9] *19 հոգուց 18ը ծնուել էին Իրաքում, սակայն ՀՀ քաղաքացիութիւն ստանալու պահին չունէին քաղաքացիութիւն:

[10] *** Մինչեւ 2009 տրուել է ժամանակաւոր ապաստան, իսկ 2010ից իվեր՝ փախստականի կարգավիճակ:

[11] ** Էլեկտրոնային տուեալները հասանելի չեն, քանի որ ՀՀ ոստիկանութեան անձնագրային եւ վիզաների վարչութեան ինքնաշխատ համակարգը գործում է 2013ից:

2015	115	13	41
2016	61	8	1
2017	46	5	30
2018	60	59	12
Ընդհ.	626	987	1 169

Ի՞նչ ազդեցութիւն ունեցաւ իրաքահայ համայնքի գոյութիւնը ՀՀ՝ Իրաք զօրաջոկատ ուղարկելու մասին որոշում կայացնելիս: Իրաքի պատերազմի ենթահողում ի՞նչպէս զարգացաւ ՀՀ արտաքին քաղաքականութիւնը 2003-08 ժամանակահատուածում: Սոյն հետազօտութեան առաջնային նպատակն է պատասխանել այս հարցադրմանը, կատարելով համապարփակ ուսումնասիրութիւն՝ Իրաքի պատերազմում հայկական զօրաջոկատի մասնակցութեան հարցի վերաբերեալ ՀՀ պաշտօնական դիրքորոշումների, հասարակութեան լայն հատուածների, ընդդիմադիր քաղաքական ուժերի, հասարակական կազմակերպութիւնների արձագանգի հիման վրայ: Այս ուսումնասիրութիւնը նաեւ փորձ է՝ երեւան հանելու ազգային անվտանգութեան կնճռոտ խնդիրը Հայրենիք-Սփիւռք յարաբերութիւնների ծիրով:

ԻՆՉՊԷ՞Ս ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՈՐՈՇԵՑ ՄԱՍՆԱԿՑԵԼ ԻՐԱՔԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ

2001 Սեպտեմբերի 11ին Համաշխարհային Առեւտրի Կազմակերպութեան նիւեորքեան զոյգ աշտարակների եւ Ուաշինկթընում տեղակայուած Փենթակոնի շէնքի ռմբահարումն ահաբեկչական ալ-Քաիտայի կողմից սկիզբ դրեց ամերիկեան արտաքին քաղաքականութեան նոր ուղու ձեւաւորմանը, որի հիմնաքարը Պուշի վարդապետութիւնն[12] էր եւ ահաբեկչութեան դէմ պատերազմը: Մէկ ամիս չանցած Մ. Նահանգները պաշտօնապէս յայտարարեց ահաբեկչութեան որջ համարուող Աֆղանստանում ռազմական գործողութիւններ սկսելու մասին: Յաջորդ թիրախն Իրաքն էր: Սատտամ Հուսէյնի վարչակարգը մեղադրւում էր ալ-Քաիտայի եւ արմատական իսլամական կազմակերպութիւնների հետ յուժ գաղտնի կապերի եւ գործակցութեան, ինչպէս նաեւ զանգուածային ոչնչացման զէնք ունենալու մէջ: Քանի որ ամերիկեան իշխանութիւնները չունէին յետպատերազմեան Իրաքի վերականգնման յստակ ծրագիր, ՄԱԿի Անվտանգութեան Խորհրդի համաձայնութիւնը ստանալը շուտով դարձաւ օրակարգային խնդիր: Սակայն Ատոմային Ուժանիւթի Միջազգային Գործակալութեան զեկոյցները ժխտում էին Իրաքի՝ զանգուածային ոչնչացման զէնք ունենալու անհիմն պնդումը: Այդ իսկ պատճառով, նոյնիսկ ԱՄՆի դաշնակից Գերմանիան եւ Ֆրանսիան, ինչպէս նաեւ Ռուսաստանն ու Չինաս-

[12] Պուշի վարդապետութեան համաձայն ԱՄՆը կարող էր իր ռազմական նպատակներին հասնելու համար գործել միակողմանիօրէն եւ լինել նախայարձակ:

տանը քննադատեցին ռազմական գործողութիւնների ամերիկեան նախաձեռնութիւնը: Իվերջոյ 2003 Մարտի 16ին պորտուգալական Ազորէս կղզում ԱՄՆ նախագահ Պուշը, Միացեալ Թագաւորութեան վարչապետ Թոնի Պլէրը եւ Իսպանիայի վարչապետ Խոսէ Մարիա Ազնարը յայտարարեցին, որ եթէ մէկ օրում Իրաքը չկատարի ըստ ՄԱԿի Անվտանգութեան Խորհրդի 1441 բանաձեւով[13] սահմանուած իր պարտաւորութիւնները, Իրաքին չի տրուի յաւելեալ ժամանակ՝ դիւանագիտական ճանապարհով կատարելու միջազգային հանրութեան կողմից իր առջեւ դրուած պահանջները: 2003 Մարտի 19ին Մ. Նահանգների, Մ. Թագաւորութեան, Աւստրալիայի, Իսպանիայի[14] եւ Լեհաստանի զօրքերը յարձակուեցին Իրաքի վրայ[15]:

2003 Մարտի 20ին ԱՄՆի կողմից Իրաքի դէմ սանձազերծած պատերազմի հանդէպ ՀՀ նախնական դիրքորոշումը կարելի է բնութագրել որպէս սպասողական՝ ռազմական գործողութիւններին մասնակցելու առումով: Հայկական լրատուամիջոցները հիմնականում զերծ էին մնում Իրաքի պատերազմի լուսաբանումից եւ վերլուծութիւնից: Լրատուական դաշտի՝ համաշխարհային եւ տարածաշրջանային կարեւորագոյն այդ իրա-

---

[13] Ըստ ՄԱԿ ԱԽ 1441 բանաձեւի Իրաքի վրայ դրւում էին մի շարք պարտականութիւններ.- միջազգային տեսչական այցերի համար նպաստաւոր պայմանների ստեղծում, հրաժարում զանգուածային ոչնչացման զէնքից, արգելուած հրթիռների եւ զէնքի արտադրութիւն, գնում եւ ներկրում, 1990-91ի պատերազմի ժամանակ վերցուած գերիների եւ Քուէյթին պատկանող նիւթական արժէքների վերադարձ (United Nations Security Council Resolution 1441 (2002) Adopted by the Security Council at its 4644th meeting, on 8 November 2002):

[14] Պատերազմին մասնակցելու որոշումը նպաստել էր Մատրիտում ահաբեկչութիւնների գլուխ բարձրացմանը եւ զանգուածային բողոքներին: Ըստ Իսպանիայում անցկացուած հարցախոյզի՝ երկրի բնակչութեան 91%ը դէմ էր պատերազմին: Իրաքից զօրքերի դուրսբերումը 2004ին Իսպանիայում վարչապետի ընտրութիւնների ժամանակ քաղաքական օրակարգի կարեւորագոյն հարց էր: Ընկերվարական Կուսակցութեան առաջնորդ եւ վարչապետ ընտրուած Խոսէ Լուիս Ռոտրիկէս Զափաթերօն ընտրութիւնների յաջորդ օրը յայտարարել էր Իրաքից իսպանական զօրքերը դուրս բերելու խոստումը կատարելու մասին (G. Tremlett and S. Arie, “Aznar faces 91% opposition to war,” *The Guardian*, March 29, 2003 [https://www.theguardian.com/world/2003/mar/29/spain.iraq]. նաեւ՝ S. Jeffery, “New Spanish PM promises Iraq withdrawal,” *The Guardian*, March 15, 2004 [https://www.theguardian.com/world/2004/mar/15/spain.iraq]):

[15] J. Rosati and J. Scott, *The Politics of United States Foreign Policy*, 5th edition, Cengage Learning, 2010. նաեւ՝ J. Breslow, “Colin Powell: U.N. Speech “Was a Great Intelligence Failure”, May 17, 2016, (https://www.pbs.org/wgbh/frontline/article/colin-powell-u-n-speech-was-a-great-intelligence-failure/), *The Guardian*, “Azores Press Conference,” May 17, 2003 (https://www.theguardian.com/world/2003/mar/17/iraq.politics2):

դարձութեամբ «չհետաքրքրուածութիւնը» թէեւ առաջին հայեացքից կարելի էր վերագրել ՀՀ նախագահական ընտրութիւններին յաջորդած ներքին լարուած իրավիճակին[16], բայցեւայնպէս ակնյայտ էր, որ ՀՀ հասարակութիւնը, քաղաքական գործիչներն ու լրագրողներն աչքի չէին ընկնում ՀՀ եւ հայութեան վրայ այդ իրադարձութիւնների հաւանական հետեւանքների բազմակողմանի ընկալմամբ:

Ի տարբերութիւն իր երկու հարեւաններ Վրաստանի եւ Ադրբեջանի, որոնք բացայայտ պատրաստակամութիւն էին յայտնել տրամադրելու իրենց ռազմօդային խարիսխներն[17] ու ի սկզբանէ միացել էին Իրաքի դէմ միացեալ ուժերին, ՀՀն հանդէս էր եկել ճգնաժամը դիւանագիտական ելանակով լուծելու դիրքորոշմամբ[18]: Ըստ ՀՀ ազգային ժողովում Իրաքի պատերազմի մասին նախնական քննարկումների՝ ՀՀն առաջնային էր դիտարկում իրաքահայերի անվտանգութեան խնդիրը, ուստիեւ ՀՀի մասնակցութիւնը պատերազմին՝ ոչ-նպատակայարմար՝ ազգային անվտանգութիւնից ելնելով: Մասնաւորապէս, ՀՅԴ խմբակցութեան ղեկավար Աղուան Վարդանեանը նշել էր, թէ ՀՀն չպէտք է մասնակցի պատերազմին, այլ իր հնարաւորութիւնների սահմաններում օգնութիւն ցուցաբերի պատերազմից տուժողներին եւ իրաքահայերին: Օրինաց Երկիր Կուսակցութեան (ՕԻԿ) անդամ Մհեր Շահգելդեանը նոյնպէս կարեւորել էր հայազգի բնակչութեան անվտանգութեան խնդիրը[19]: «*Իրաքում պատերազմն աւարտուած չէ: Հաշուի առնելով, որ մենք այնտեղ ունենք սփուար հայկական համայնք, Հայաստանի ակտիւ մասնակցութիւնը իրաքեան գործողութիւններին շահեկան չէ ազգային տեսակէտից, եւ լրացուցիչ բարդութիւնների տեղիք կը տայ: Կարծում եմ, մեր մասնակցութիւնը մեծ նշանակութիւն չի ունենայ այնտեղ: Աւելին, կարող է բարդութիւններ սրեղծել իրաքահայու-*

---

[16] Վ. Իշխանեան, «Իրաքեան պատերազմը հայկական մամուլում», 20 Ապրիլի 2003, http://vahanishkhanyan.wordpress.com/2003/04/20/իրաքեան-պատերազմը-հայկական-մամուլու/:

[17] J. Nichol, "Armenia, Azerbaijan, and Georgia: Political Developments and Implications for U.S. Interests," Congresional Research Service Report, April 2, 2014, p. 5 (https://fas.org/sgp/crs/row/RL33453.pdf):

[18] Արմէնպրէս, «Քննարկուեցին իրաքեան պատերազմի հնարաւոր ազդեցութիւնները Հայաստանի վրայ», 21 Մարտ 2003 (http://armenpress.am/arm/news/388044/qnnarkvecin-iraqyan-paterazmi-hnaravor.html):

[19] Արմէնպրէս, «Հայ :որհրդարանականներին մտահոգում է Իրաքի պատերազմը եւ հայազգի բնակչութեան անվտանգութեան հարցը», 20 Մարտի 2003 (http://armenpress.am/arm/news/388306/hay-khorhrdarankannerin-mtahogum-e-iraqi-paterazmy-ev.html):

թեան համար»՝ ասել էր ՕԻԿ մէկ այլ անդամ Արտակ Առաքելեանը[20]: Հայաստանի Ժողովրդավարական Կուսակցութեան (ՀԺԿ) ներկայացուցիչ Գրիգոր Յարութիւնեանի կարծիքով՝ Իրաքի պատերազմն ազդեցութիւն կ'ունենար ՀՀի վրայ՝ հաշուի առնելով երկու երկրների աշխարհագրօրէն իրար մօտ գտնուելը, մինչդեռ ՀՀ՝ իրաքեան պատերազմի վրայ ազդեցութիւնը, ըստ «Միասնութիւն» խմբակցութեան ղեկավար Գալուստ Սահակեանի, գնահատուել էր անհաւանական: Վերջինս կարեւորել էր Իրաքում առկայ խնդիրների լուծման ճանապարհին համաշխարհային հանրութեան կարծիքը, ինչպէս նաեւ պատերազմի տեւողութեան եւ հնարաւոր հետեւանքների միջեւ կապը[21]:

Ընդամէնը մէկ տարի անց, սակայն, հայաստանեան քաղաքական վերնախաւի հռետորաբանութեան մէջ նկատւում է դիրքորոշման փոփոխութիւն. իրաքահայերի անվտանգութեան հարցն իր տեղն է զիջում Իրաք հայկական զօրաջոկատ ուղարկելու առաջնահերթութեանը:

Արտգործնախարար Վարդան Օսկանեանն, ով որպէս սիրիահայ եւ արաբախօս, որոշակիօրէն տիրապետում էր իրաքեան քաղաքականութեան նրբերանգներին եւ այնտեղ ապրող հայ համայնքի մարտահրաւէրներին, իր ղեկավարած հաստատութեան հետ դուրս է մղւում գործընթացից՝ իրականացնելով զուտ գերատեսչական ձեւապաշտօնական գործառոյթներ[22]: Փոխարէնը, գործընթացի մշակման ու իրականացման միանձնեայ ղեկավարութիւնն իր ձեռքն է վերցնում պաշտպանական գերատեսչութիւնը, յանձին իր ղեկավար Սերժ Սարգսեանի՝ միջազգային հանրութեանը ներկայանալով որպէս ՀՀ ամէնաուժեղ քաղաքական գործիչը[23]: Պաշտպանութեան նախարարին յաջողւում է յաւուր պատշաճի, իսկ անհրաժեշտութեան դէպքում՝ խիստ գաղտնի, կազմակերպել որոշումների կայացման պաշտօնական ընթացակարգը:

Ըստ ՀՀ միջազգային պայմանագրերի մասին օրէնքի[24], 2004 Յունիսի 29ին ՀՀ պաշտպանութեան նախարարութիւնը (նախարար՝ Սերժ Սարգսեան) տեղեկանք էր ներկայացրել ՀՀ արտաքին գործերի նախարարու-

---

[20] Թաթուլ Յակոբեան, «Հայաստանի տեղն Իրաքում Լեհաստանի կողքին է...», *Ազգ Օրաթերթ*, 8 Յուլիսի 2004 (http://www.azg.am/AM/print/2004090806):

[21] Արմէնպրէս, «Հայ խորհրդարանականներին մտահոգում է»:

[22] Վ. Օսկանեան., «Խորհրդաւոր հանդիպում Սատամի հետ», Մեդիամաքս ընկերութիւն, 23 Ապրիլ 2012 (https://mediamax.am/am/column/12244/):

[23] ՀՀ նախագահ Ռոբերտ Քոչարեանը 2008ի ՀՀ նախագահական ընտրութիւնների հաւանական թեկնածու էր դիտարկում Վարդան Օսկանեանին եւ Սերժ Սարգսեանին (*Առաւօտ Օրաթերթ*, «Օսկանեանը յիշեցնում է՝ Քոչարեանն իրեն էլ է նախագահի թեկնածու առաջարկել», 7 Փետրուարի 2017 (https://www.aravot.am/2017/02/07/853378/):

[24] ՀՀ միջազգային պայմանագրերի մասին օրէնքը, 28 Յուլիսի 2000 (https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=763):

թիւն՝ «Իրաքի կայունացման ուժերի կազմում բազմազգ դիւիզիայի (կենտրոնական հարաւ) (ԲԱԴ Կ-Հ) ղեկավարման եւ նման այլ հարցերի մասին» փոխըմբռնման յուշագրին[25] ՀՀ-ին միանալու նպատակայարմարութեան մասին: Տեղեկանքում մասնաւորապէս նշւում էր, որ պաշտպանական գերատեսչութիւնը նախնական պայմանաւորուածութիւններ էր ձեռք բերել լեհական եւ ամերիկեան կողմերի հետ: Փոխըմբռնման յուշագրին միանալը իրաւական առումով հնարաւորութիւն էր տալիս ՀՀ-ին ապահովել սեփական մասնակցութիւնը Իրաքում կայունութեան հաստատման գործընթացին: ՀՀ-ն այդպիսով կարող էր բարձրացնել սեփական վարկը եւ ամրապնդել իր զինուած ուժերի նկատմամբ միջազգային հանրութեան վստահութիւնը: Աւելին, հաշուի առնելով հարեւան Վրաստանի եւ Ադրբեջանի ռազմական ներգրաւուածութիւնն Իրաքում, «*միջազգային նման գործընթացներին չմասնակցելը կարող էր Հայաստանի Հանրապետութեան համար որոշակի խոչընդոտներ ստեղծել միջազգային ասպարէզում ռազմական համագործակցութեան յետագայ ընդլայնման եւ խորացման համար*»[26]:

Պաշտպանութեան նախարարութեանը յաջորդել էին արդարադատութեան ու ֆինանսների եւ էկոնոմիկայի նախարարութիւնների տեղեկանքները: Արդարադատութեան նախարար Դաւիթ Յարութիւնեանը հաւաստել էր, որ փոխըմբռնման յուշագրի դրոյթները չէին հակասում ՀՀ օրէնսդրութեանը, եւ որ յուշագիրը չէր պարունակում ազգային օրէնսդրութիւնում փոփոխութիւններ կատարելու կամ նոր օրէնքներ ընդունելու *նորմ*եր[27]: ՀՀ գլխաւոր գանձապետն էլ իր հերթին հաստատել էր, որ ՀՀ-ն պարտաւոր էր կրել փոխըմբռնման յուշագրի իրականացման հետ կապուած ծախսերի իր մասնաբաժինը[28]:

ՀՀ արտաքին գործերի նախարարութեան (նախարար՝ Օսկանեան) դրական եզրակացութեան հիման վրայ կառավարութիւնը 2004 Յուլիսի 29ի թիւ 1087-Ա որոշմամբ համաձայնութիւն էր տուել փոխըմբռնման յու-

---

[25] Յուշագիրն ուժի մեջ է մտել 2004 Յուլիսի 24ին: Այն իրաւական հիմք է ստեղծում Իրաքում՝ Լեհաստանի Հանրապետութեան ղեկավարութեամբ բազմազգ զօրագնդի ներկայութեան համար:

[26] ՀՀ պաշտպանութեան նախարարութեան տեղեկանք «Իրաքի կայունացման ուժերի կազմում բազմազգ դիւիզիայի (կենտրոնական հարաւ) ղեկավարման եւ նման այլ հարցերի կարգաւորման մասին» Փոխըմբռնման Յուշագրի Հայաստանի Հանրապետութեան միանալու նպատակայարմարութեան մասին, 29 Յունիսի 2004:

[27] ՀՀ արդարադատութեան նախարար Դ. Յարութիւնեանի N ե 7465 գրութիւնը ՀՀ արտաքին գործերի նախարար Օսկանեանին, 7 Յուլիսի 2004:

[28] ՀՀ ֆինանսների եւ էկոնոմիկայի նախարարի տեղակալ-գլխաւոր գանձապետ Ա. Ջանջուղազեանի N 9/3-1285/1-1141 գրութիւնը ՀՀ արտաքին գործերի նախարարի տեղակալ Թ. Մարգարեանին, 17 Յուլիսի 2004:

շագրին ՀՀ-ին միանալու՝ ՀՀ պաշտպանութեան նախարարութեան առաջարկութեանը: ՀՀ նախագահ Քոչարեանը որոշումը վաւերացրել էր 2004 Օգոստոսի 9ին[29]:

Նախքան ազգային ժողովի կողմից փոխըմբռնման յուշագրին միանալու որոշման վաւերացումը[30] ՀՀ նախագահը դիմել էր ՀՀ Սահմանադրական Դատարան՝ սահմանադրութեան համապատասխանութեան հարցը պարզելու համար: Սահմանադրական Դատարանն, իվերջոյ, դռնբաց նիստում որոշել էր, որ «*փոխըմբռնման յուշագրում ամրագրուած պարտաւորութիւնները համապատասխանում են Հայաստանի Հանրապետութեան սահմանադրութեանը*»[31]:

Հրապարակային ելոյթներում պաշտպանութեան նախարար Սարգսեանը գրեթէ չէր անդրադարձել պատերազմի հետեւանքներին: Երբ Սահմանադրական Դատարանի անդամ Կիմ Բալայեանը բարձրաձայնել էր Մուսուլի հայկական եկեղեցու պայթիւնի[32] մասին, յղում կատարելով ՀՀ սահմանադրութեան 11րդ յօդուածին, առ այն, որ «Հայաստանի Հանրապետութիւնը միջազգային իրաւունքի սկզբունքների եւ նորմերի շրջանակներում նպաստում է այլ պետութիւններում գտնուող հայկական պատմական եւ մշակութային արժէքների պահպանմանը ...», նախարար Սարգսեանը հռետորական հարցով էր հակադարձել՝ «*...իսկ դուք կ'երաշխաւորէ՞ք, որ եթէ մենք կոնտինգենտ չունենանք Իրաքում, մեր եկեղեցիները կամ մշակոյթը կը ծաղկեն*»[33]:

---

[29] «Յանուն Հայաստանի Հանրապետութեան Հայաստանի Հանրապետութեան Սահմանադրական Դատարանի որոշումը Իրաքի կայունացման ուժերի կազմում բազմազգ դիւիզիայի (կենտրոնական հարաւ) (ԲԱԴ Կ-Հ) ղեկավարման եւ նման այլ հարցերի կարգաւորման մասին փոխըմբռնման յուշագրում ամրագրուած պարտաւորութիւնների՝ ՀՀ սահմանադրութեանը համապատասխանութեան հարցը որոշելու վերաբերեալ գործով, 8 Դեկտեմբերի 2004 թուականի ՍԴՈ-539» (http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=4857):

[30] «Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահի հրամանագիրը 2004թ. Դեկտեմբերի 24ին Հայաստանի Հանրապետութեան ազգային ժողովի արտահերթ նստաշրջան գումարելու մասին» (http://parliament.am/agenda.php?AgendaID=96&day=24&month=12&year=2004&lang=#24.12.2004). նաեւ՝ Ա. Յակոբեան, «Մերոնք մեկնեցին Իրաք», http://www.armworld.am/detail.php?paperid=94&pageid=3296&lang= :

[31] «Յանուն Հայաստանի Հանրապետութեան»:

[32] «Իսլամական Պետութեան» ահաբեկիչները 2015ին հրկիզել էին եկեղեցին, իսկ 2017ին՝ քանդել (*Թերթ.am* լրատուական կայքէջ, «ԻՊի գրոհայինները պղծել եւ աւերել են Մուսուլի հայկական եկեղեցին», 12 Փետրուարի 2017, http://www.tert.am/am/news/2017/02/18/mosul-church/2283217):

[33] Ա1+, «Իրաք զօրք ուղարկելը չի հակասում ՀՀ սահմանադրութեանը», 8 Դեկտեմբերի 2004 (http://www.a1plus.am/8282.html):

Իրաք հայկական զօրաջոկատ ուղարկելու ՀՀ իշխանութիւնների որոշումների կայացման գործընթացն աչքի էր ընկնում խիստ գաղտնիութեամբ: 2004 Դեկտեմբերի 24ին ՀՀ ազգային ժողովը դռնփակ[34] նիստի արդիւնքում (կողմ՝ 91, դէմ՝ 23, ձեռնպահ՝ 1) համաձայնութիւն էր տուել, որ ՀՀ պաշտպանութեան նախարարութիւնը միանայ «Իրաքի կայունացման ուժերի կազմում բազմազգ դիւիզիայի ղեկավարման եւ նման այլ հարցերի կարգաւորման մասին» փոխըմբռնման յուշագրին: Պատգամաւոր Վիկտոր Դալլաքեանի առաջարկած որոշման նախագիծը՝ ամբողջ քննարկման տեսագրութիւնը հեռարձակել Դեկտեմբերի 27ին Հանրային Հեռուստատեսութեամբ՝ չէր ընդունուել (կողմ՝ 33 կամ 34, դէմ՝ 31, ձեռնպահ՝ 19)[35]:

Իրաքի յետպատերազմեան վերականգնողական աշխատանքներին մասնակցած անձնակազմի՝ առաքելութեան ընթացքում ընկերային երաշխիքները եւ լրացուցիչ վարձատրութեան չափը սահմանուել էին ՀՀ կառավարութեան գաղտնի որոշմամբ, իսկ առաքելութեան մեկնած անձնակազմը եւ գործուղման ժամկէտերը հաստատուել էին ՀՀ պաշտպանութեան նախարարի համապատասխան գաղտնի հրամաններով[36]: Գաղտնի է պահւում նաեւ այդ գործընթացի մասին տեղեկատուութիւնը: Ըստ ՀՀ պաշտպանութեան նախարարի թիւ 9ՆԳ 2015 Յուլիսի 9ի «ՀՀ ՊՆ համակարգի գաղտնագրման տեղեկութիւնների ընդլայնուած գերատեսչական ցանկ»ի վերաբերեալ հրամանի 116րդ[37] կէտի՝ Իրաքում հայկական խաղաղապահ առաքելութեան ընդհանուր ֆինանսաւորման չափի, աղբիւրների եւ առաքելութեան հետ կապուած այլ ծախսերի վերաբերեալ

---

[34] ՀՀ ազգային ժողովը քուէարկութեամբ համաձայնութիւն (կողմ՝ 79, դէմ՝ 8, ձեռնպահ՝ 1) է տուել դռնփակ նիստ կայացնելու մասին: («Հայաստանի Հանրապետութեան ազգային ժողով, երրորդ գումարման արտահերթ նստաշրջան, սղագրութիւն, 24 Դեկտեմբերի 2004», http://parliament.am/transcript.php?lang=arm&month=12&year=2004#1200):

[35] Պատգամաւոր Դալլաքեանի հիմնաւորումը՝ «*... մենք կարեւորում ենք այս հարցի քննարկումը, եւ այն կարծիքին ենք, որ պէտք է քննարկումը տեղի ունենայ հրապարակային: ...մենք առաջարկում ենք, որպէսզի հեռարձակուի տեսագրուելուց յետոյ, որպէսզի մեր ժողովուրդը իմանայ, թէ իրօք, ով ով է, ինչ արգումենտներ կան եւ եթէ մարդիկ ուզում են փակ կարգով նման կարեւորագոյն խնդիր լուծել, մենք համարում ենք, որ դա հակաժողովրդական քայլ է եւ պէտք է ամէն ինչ լինի հրապարակային*» (նոյն):

[36] ՀՀ ՊՆ աշխատակազմի ղեկավար Գ. Հայրապետեանի՝ 2015 Հոկտեմբերի 2ի թիւ ՊՆ/510-Բ-212 գրութիւնը:

[37] 116րդ կէտ՝ «Տեղեկութիւններ ՀՀ ՊՆ եւ օտարերկրեայ պետութիւնների պաշտպանական գերատեսչութիւնների միջազգային իրաւունքի այլ սուբեկտների կամ կազմակերպութիւնների միջեւ անցկացուող միջոցառումների եւ համաձայնեցուած փաստաթղթերի վերաբերեալ» (ՀՀ ՊՆ աշխատակազմի ղեկավար Գ. Հայրապետեանի):

տեղեկատուութիւնը հանդիսանում է գաղտնի, ուստի եւ ենթակայ չէ հրապարակման»:[38] Ցաւօք, վերոնշեալ որոշումը սահմանափակում է ՀՀ պաշտպանական գերատեսչութեան եւ օտարերկրեայ պետութիւնների միջեւ ռազմական գործակցութեան գիտական վերլուծութեան հնարաւորութիւններն ընդհանուր առմամբ, եւ մասնաւորապէս խոչընդոտում իրաքեան պատերազմին ՀՀ մասնակցութեան համապարփակ վերլուծութիւնը:

Նկատենք սակայն, որ համաձայն հայաստանեան լրատուամիջոցների հրապարակումների՝ ՀՀն ստանձնել էր հայկական 46-հոգանոց զօրաջոկատի աշխատավարձի ծախսը, որը իւրաքանչիւր զինծառայողի համար ամսական 1000 տոլարին համարժէք էր[39]: Փաստօրէն, 2005 Յունուարից մինչեւ 2008 Հոկտեմբերն ընկած ժամանակահատուածում (46-հոգանոց զօրաջոկատ, 46 ամիս) հայկական զօրաջոկատի աշխատավարձի վրայ ՀՀ պաշտպանութեան գերատեսչութիւնը ծախսել էր առնուազն 2,116,000 տոլար, որը համադրելի չէ ՀՀում իրաքահայերին աջակցելու նպատակով իրականացուած պետական ծրագրի հետ: 2013ին ՀՀ Սփիւռքի նախարար Հրանուշ Յակոբեանն ակամայ պէտք է խոստովանէր, թէ «նրանց [իրաքահայերի] որեւէ խնդիր չլուծուեց»[40]:

Իրաքեան պատերազմին հայկական զօրաջոկատի խորհրդանշական մասնակցութիւնը քաղաքական ուղու կտրուկ փոփոխութիւն չէր, եթէ համեմատելու լինենք հարեւան Վրաստանի եւ Ադրբեջանի մասնակցութեան ծաւալներին եւ գործողութիւնների բնոյթին: Երեք պետութիւններից ամէնաաշխուժը Վրաստանն էր՝ ռազմական վտանգաւոր գործողութիւններին մասնակցելու եւ աղբիւրների տրամադրման առումով: Երկրի նախագահ Էդուարդ Շեւարդնաձէն տարածաշրջանային միակ առաջնորդն էր, ով իր անվերապահ աջակցութիւնն էր յայտնել Իրաքում ԱՄՆի ռազմական գործողութիւններին: Ըստ նրա, Վրաստանը «պարտաւոր» էր սատարել վերջինիս՝ առ ի երախտագիտութիւն 1992ից իվեր ամերիկեան կառավարութեան կողմից ստացած մէկ միլիարդ տոլարի «հսկայական օգնութեան»[41]: 2002ին ԱՄՆը, սեփական դիրքերը տարածաշրջանում է՛լ աւելի ամրապնդելով, “Train and Equip Gerogia” 64 միլիոն տոլար արժողութեամբ ծրագրի շրջանակում ամերիկացի մասնագէտներ էր գործուղել Վրաստան՝ ստանձնելու 2000 յատուկ ջոկատայինների մարտավարատակտիկական

---

[38] ՀՀ ՊՆ աշխատակազմի ղեկավար Գ. Հայրապետեանի:

[39] Յակոբեան, «Մերոնք մեկնեցին Իրաք»:

[40] *Lragir.am* լրատուական կայքէջ, «Սփիւռքի նախարարը համեմատել է իրաքահայերին եւ սիրիահայերին ընդունելու քաղաքականութիւնը», 30 Հոկտեմբերի 2013 (http://www.lragir.am/index/arm/0/country/view/90198):

[41] A. Blua, “Iraq: Armenia, Azerbaijan, and Georgia Express Support for U.S. Stance,” Radio Free Europe-Radio Liberty, February 17, 2003, (https://www.rferl.org/a/1102250.html):

հմտութիւնների վերապատրաստման գործը[42]: Վրաստանի կեցուածքն, ըստ էութեան, երկրի՝ ՆԱՏՕին անդամակցելու քաղաքական յաւակնութիւններից բխող փոխշահաւէտ գործողութիւն էր: Օգոստոս 2003ին Վրաստանն Իրաք էր գործուղել 300 հոգանոց յատուկ ջոկատային, ովքեր Պաքուպայում տեղակայուած ամերիկեան զինուժի վերահսկողութեամբ, իրականացնում էին երկու կամուրջների եւ ամերիկեան ռազմական գործող մարտավարական խարիսխների հսկողութիւնը: 550 հոգանոց եւս մէկ զօրաջոկատ Իրաք էր ուղարկուել 2005ին ՄԱԿի՝ Իրաքի աջակցութեան առաքելութեան համար, որը, սակայն, տեղափոխուել էր կանաչ գօտու ԱՄՆ հրամանատարութեան տակ գտնուող՝ խիստ վտանգաւոր «Միջին օղակի անվտանգութեան» ծիր: 2007ին Վրաստանն Իրաքում ունէր 2000[43] հոգանոց զօրաջոկատ[44]:

Ադրբեջանը միացել էր ամերիկա-բրիտանական միացեալ ուժերին, Օգոստոս 2003ին: ԱՄՆի հետ ռազմավարական կապերով են պայմանաւորուած Ադրբեջանում ամերիկեան ֆինանսական ներդրումների անխափան ներհոսքը եւ երկրի անվտանգութիւնը՝ հաշուի առնելով Ռուսաստանի եւ Իրանի հետ առկայ ոչ-միանշանակ յարաբերութիւնները, կասպեան ուղիներով թմրանիւթերի, ահաբեկիչների եւ անօրինական զէնքի ներթափանցման վտանգը: Ադրբեջանական մասնակցութիւնը պատերազմին շահեկան էր նաեւ այն առումով, որ երկրի քաղաքական մտաըմբռնումներին մաս էր 1988-94՝ Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտութեան արդիւնքում տարածքային կորուստների մէջ հայկական կողմի «մեղաւորութեան» եւ 1991ին Իրաքի կողմից Քուէյթի նուաճման միջեւ զուգահեռ անցկացնելը[45]:

Նախնական շրջանում Ադրբեջանն Իրաք էր ուղարկել 150 հոգանոց զօրաջոկատ, այնուհետեւ քանակն աւելացել էր 100ով՝ 2004 Դեկտեմբերի վերջին: Ադրբեջանի զօրաջոկատը պարեկութիւն էր անում արեւմտեան Իրաքի Հատաթա ջրամբարի մօտ, ինչպէս նաեւ ապահովում այնտեղ տեղակայուած ԱՄՆ ռազմածովային ճամբարի անվտանգութիւնը[46]:

---

[42] K. Stier, "US Quietly Puts Down Roots in Georgia - A $64-million US Training Program for Georgian Troops Begins this Month," May 17, 2002, *The Christian Science Monitor* (https://www.csmonitor.com/2002/0517/p08s01-woeu.html):

[43] Հետաքրքիր զուգադիպութեամբ "Train and Equip Gerogia" ծրագրի շրջանակում վերապատրաստուել էր 2000 վրացի յատուկ ջոկատային:

[44] *Wikipedia – the Free Encyclopedia*, "Multi-National Force – Iraq," (https://en.wikipedia.org/wiki/Multi-National_Force_%E2%80%93_Iraq), last acessed December 4, 2015:

[45] J. Swanson, *The Bush League of Nations: The Coalition of the Unwilling, the Bullied and the Bribed – the GOP's War on Iraq and America*, CreateSpace Publishing, 2008, էջ 128:

[46] Նոյն:

Հայկական զօրաջոկատի մասնակցութիւնը պատերազմին՝ կարելի է անուանել խորհրդանշական: Այն թէ՛ քանակով եւ թէ՛ գործողութիւնների բնոյթով զիջում էր հարեւան Վրաստանի եւ Ադրբեջանի զօրաջոկատներին: Լեհական զինուժի կենտրոն-հարաւ բազմազգ զօրաբանակի վերահսկողութեան տակ գտնուող հայկական զօրաջոկատի 46 անդամները (30 վարորդ, 10 սակրաւոր, 3 բժիշկ եւ 3 հրամանատար)[47] տեղակայուել էին Ուասիթ նահանգի ԱլՏիուանիա քաղաքում՝ բազմազգ ուժերի «Էխօ» զինաւանի երեք զօրամասերում՝ իրականացնելով փոխադրական, երկրաչափական եւ բժշկական ծառայութիւններ[48]:

Իրաքում ամերիկա-բրիտանական միացեալ ուժերին ՀՀին միանալու հետքը թաքնուած է պաշտպանութեան ոլորտում հայ-ամերիկեան եւ հայ-բրիտանական գործակցութեան հաստատութենականացման գործընթացում: 2003 Մայիսի 20ին, պատերազմի սանձազերծումից ընդամէնը երկու ամիս անց, վարչապետ Անդրանիկ Մարգարեանը ստորագրել, իսկ Մայիսի 24ին ՀՀ նախագահ Քոչարեանը վաւերացրել էր «Հայաստանի Հանրապետութեան պաշտպանութեան նախարարութեան եւ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների պաշտպանութեան դեպարտամենտի միջեւ գնումների եւ փոխադարձ ծառայութիւնների մասին» եւ «Հայաստանի Հանրապետութեան պաշտպանութեան նախարարութեան եւ Մեծ Բրիտանիայի եւ Հիւսիսային Իրլանդիայի Միացեալ Թագաւորութեան պաշտպանութեան նախարարութեան միջեւ պաշտպանութեան ոլորտում կապերի եւ գործակցութեան մասին» փոխըմբռնման յուշագրերի կնքման առաջարկութեանը համաձայնութիւն տալու մասին N555-Ա եւ N556-Ա որոշումները[49]: Հայ-ամերիկեան գործակցութեան յուշագրի նպատակն էր «կար-

---

[47] Մ. Եսայեան, «Մերոնք մեկնեցին Իրաք», *Առաւօտ Օրաթերթ*, Յունուարի 18, 2005 (http://www.aravot.am/2005/01/18/319660/):

[48] «Հայաստանի Հանրապետութեան ազգային ժողով, չորրորդ գումարման երկրորդ նստաշրջան, սղագրութիւն N31, 3 Դեկտեմբերի 2007» (http://parliament.am/transcript.php?AgendaID=1567&day=03&month=12&year=2007&lang=arm):

Երեք պետութիւնների զօրաջոկատները լքեցին Իրաքը 2008ի Օգոստոս-Դեկտեմբերի ժամանակահատուածում: Առաջինը Իրաքը լքեց վրացական զօրաջոկատը՝ պատճառաբանելով 2008ի Օգոստոսի 8ի ռուս-վրացական հակամարտութիւնը: Հայկական զօրաջոկատը ստիպուած էր հետեւել լեհական զինուժին եւ դուրս գալ Իրաքից 2008ի Հոկտեմբերին: Ադրբեջանական զօրաջոկատը լքեց Իրաքը ամէնավերջինը՝ 2008ի Դեկտեմբերի 4ին:

[49] «Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւն, որոշում, 15 Մայիսի 2003 թուականի N 555-Ա «Հայաստանի Հանրապետութեան պաշտպանութեան նախարարութեան եւ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների պաշտպանութեան դեպարտամենտի միջեւ գնումների եւ փոխադարձ ծառայութիւնների մասին» փոխըմբռնման յուշագրի կնքման առաջարկութեան համաձայնութիւն տալու մասին» (http://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=20868):

գաւորել կողմերի միջեւ փոխադարձ թիկունքային աջակցութիւնը, որը կ'օգտագործուի հիմնականում համատեղ զօրավարժութիւնների, վարժանքների, տեղակայման, գործողութիւնների կամ համատեղ այլ միջոցառումների ընթացքում, ինչպէս նաեւ անկանխատեսելի հանգամանքների կամ ծայրայեղ անհրաժեշտութեան դէպքում, երբ կողմերից մէկը կ'ունենայ թիկունքային աջակցութեան, պաշարների եւ ծառայութիւնների կարիք»[50]: Հայ-բրիտանական գործակցութեան յուշագրով նախատեսւում էր, որ կողմերը կը մշակեն երկկողմ պաշտպանական կապեր եւ գործակցութիւն՝ անգլերէն լեզուի ուսուցման ապահովման, ժողովրդավարական հասարակութիւններում պաշտպանութեան կառավարման, խաղաղութեան աջակցութեան եւ մարդասիրական գործողութիւնների, սպառազինութեան վերահսկման եւ երկուստեք հաւանութիւն ստացած այլ բնագաւառներում[51]: Իրաքեան պատերազմից երկու ամիս անց ամերիկեան եւ բրիտանական իշխանութիւնների հետ կնքուած գործակցութեան յուշագրերն իրաւական պատուար էին ստեղծում ռազմական հակամարտութիւնների ամէնաթէժ օջախներում հայ զինուորականներին ամերիկաբրիտանական շահերին ծառայեցնելու գործի համար. 2004 Փետրուարին հայկական 37 հոգանոց խաղաղապահ ստորաբաժանումը մեկնեց Քոսովօ, որին յաջորդեցին ՀՀ խաղաղապահ այլ ջոկատների մեկնումը Իրաք՝ 2005 Յունուարին, Աֆղանստան՝ 2010 Փետրուարին եւ Լիբանան՝ 2014 Դեկտեմբերին[52]:

Ըստ ՀՀ պաշտպանութեան նախարար Սարգսեանի՝ հայկական ջոկատ Իրաք ուղարկելն ընկալւում էր որպէս համաշխարհային զարգացումներին մասնակից լինելու եւ փորձ ձեռքբերելու[53], իսկ հայկական ջոկատի ներգրաւուածութիւնը խաղաղարար եւ մարդասիրական գործողութիւններին՝ ՀՀ միջազգային վարկանիշը եւ հեղինակութիւնը բարձրացնող հնարաւորութիւն:

ՀՀ կառավարութեան գործողութիւնները չէին հակասում աւելի ուշ՝ 2007ին հաստատուած ազգային անվտանգութեան հայեցակարգին, ըստ որի ՀՀն ձգտում էր «ՀՀ միջազգային հեղինակութեան ամրապնդմանը,

---

«Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւն, որոշում, 15 Մայիսի 2003 թուականի N 556-Ա «Հայաստանի Հանրապետութեան պաշտպանութեան նախարարութեան եւ Մեծ Բրիտանիայի եւ Հիւսիսային Իռլանդիայի Միացեալ Թագաւորութեան պաշտպանութեան նախարարութեան միջեւ պաշտպանութեան ոլորտում կապերի եւ համագործակցութեան մասին» փոխըմբռնման յուշագրերի կնքման առաջարկութեանը համաձայնութիւն տալու մասին» (http://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=20869):

[50] ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 213, գ. 541, թ. 4:

[51] ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 213, գ. 542, թ. 3-4:

[52] ՀՀ պաշտպանութեան նախարարութեան կայքէջ, «Խաղաղապահ առաքելութիւններ», http://www.mil.am/en/pages/37 :

[53] Ա1+, «Իրաք զօրք ուղարկելը»:

տարածաշրջանում կայուն խաղաղութեան հաստատմանը, երկրի միջազգային ներգրաւուածութեան աստիճանի բարձրացմանը, այդ թւում՝ խաղաղութեան եւ անվտանգութեան պահպանման միջազգային ջանքերին, խաղաղապահ գործողութիւններին մասնակցելու միջոցով»[54]:

2006 Նոյեմբերի 11ին Իրաքում հայ խաղաղապահ սպայ Գէորգի Նալբանդեանի ծանր վիրաւորուելը[55], ինչպէս նաեւ մի շարք երկրների զօրախմբերի մասամբ կամ ամբողջական դուրսբերումն Իրաքից[56], գուցէ ազդակ լինէին հայաստանեան հասարակութեան համար՝ ստիպելու օրէնսդրին վերանայել Իրաքում հայկական զօրաջոկատի ներկայութեան հարցը, սակայն երկու օր անց պաշտպանութեան նախարար Սարգսեանի յայտարարութիւնը փոխըմբռնման յուշագրի ժամկէտի երկարաձգման վերաբերեալ՝ վկայում էր ՀՀ քաղաքական վերնախաւի անյողդողդ կեցուածքի մասին: «*Հայաստանը չի կարող լինել լոկ անվտանգութեան սպառող, Հայաստանն իր համեստ, բայց հաստատուն ներդրումը պէտք է ունենայ համաշխարհային անվտանգութեան գործընթացներում*»՝ ասել էր պաշտպանութեան նախարարը եւ յաւելել, թէ՝ «*Նրանք [հայ զինուորները] իրենց ծառայութեամբ մէկ անգամ եւս հաստատում են, որ Հայաստանը կայացած պետութիւն է*»[57]: Մէկ տարի անց, ազգային ժողովում «Իրաքի կայունացման ուժերի կազմում բազմազգ դիւիզիայի ղեկավարման եւ նման այլ հարցերի կարգաւորման մասին» փոխըմբռման յուշագրին միանալու ժամանակահատուածի երկարաձգման հարցը քննարկելու ժամանակ, Սարգսեանի խօսքը բառացիօրէն կրկնել էր նրա յաջորդը՝ Միքայէլ Յարութիւնեանը[58]:

Այս ձեւակերպումից անհասկանալի է, թէ ինչ նկատի ունէին նախարարներ Սարգսեանն ու Յարութիւնեանը՝ ՀՀին վերագրելով «անվտանգութեան սպառողի» դերը: Այս եզրը սովորաբար կիրառւում է նախկին Վարշաւեան Ուխտի անդամ այնպիսի երկրների նկատմամբ (Լեհաստան, Հունգարիա, Մակեդոնիա եւն.), որոնք անվտանգութեան նկատառումնե-

---

[54] «Հայաստանի Հանրապետութեան ազգային անվտանգութեան ռազմավարութիւն, 2007թ.» (http://www.mfa.am/u_files/file/doctrine/Doctrinearm.pdf):

[55] A1+, «*Վիրաւոր հայ լէյտենանտին փոխադրել են Գերմանիա*», Նոյեմբերի 13, 2006 (http://www.a1plus.am/15905.html):

[56] Արմէնպրէս, «Ազգային ժողովում քննարկուեց Իրաքում հայ խաղաղապահների մարդասիրական գործունէութեան ժամկէտը մէկ տարով երկարաձգելու մասին հարցը», 5 Դեկտեմբերի 2006 (http://armenpress.am/arm/print/426031/):
«Հայաստանի Հանրապետութեան ազգային ժողով, չորրորդ գումարման երկրորդ նստաշրջան, սղագրութիւն N31», 3 Դեկտեմբերի 2007 (http://parliament.am/transcript.php?AgendaID=1567&day=03&month=12&year=2007&lang=arm):

[57] A1+, «Վիրաւոր հայ լէյտենանտին»:

[58] «Հայաստանի Հանրապետութեան ազգային..., սղագրութիւն N31»:

րից ելնելով ձեռք էին բերել ՆԱՏՕի անդամութիւն, սակայն վերջինիս ռազմական գործողութիւններին մասնակցելու հարցում կրաւորականութեան համար ընկալւում էին որպէս «անվտանգութեան սպառողներ», այլ ոչ թէ «անվտանգութեան մատակարարներ»[59]: Չնայած ՀՀն ՆԱՏՕի հետ ունի (գործակցային)[60] յարաբերութիւններ, այնուամենայնիւ, դեռեւս Խորհրդային Միութեան հոգեվարքի տարիներից իվեր ստիպուած է ինքնուրոյն դիմակայել միջազգային անվտանգութեան մարտահրաւէրներին իդէմս Ադրբեջանի ռազմական յարձակումին՝ ՀՀի եւ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութեան դէմ, եւ ապաւինել Հաւաքական Անվտանգութեան Պայմանագրի Կազմակերպութեանը (ՀԱՊԿ)[61]՝ թուրքական ռազմական

---

[59] K. Longhurst, "From Security Consumer to Security Provider - Poland and Transatlantic Security in the Twenty-first Century," *Defence Studies*, 2002:2, էջ 50-62 (10.1080/14702430208405025). նաեւ՝ R. Czulda and M. Madej, "Newcomers No More? Contemporary NATO and the Future of the Enlargement from the Perspective of 'Post-Cold War' Members," NATO Public Diplomacy Division, Warsaw-Prague-Brussels, 2015. նաեւ՝ Woodrow Wilson Center, "Macedonia and NATO: From Security Consumer to Security Provider," March 27, 2012 (https://www.wilsoncenter.org/event/macedonia-and-nato-security-consumer-to-security-provider):

[60] 2004 Փետրուարի 19ին ՆԱՏՕի «Գործընկերութիւն յանուն խաղաղութեան» անգլերէն լեզուի ուսումնական դասընթացի ժամանակ ադրբեջանցի սպայ Ռամիլ Սաֆարովը կացնահարեց հայ սպայ Գուրգէն Մարգարեանին: ՆԱՏՕն լռութեամբ արձագանգեց Հունգարիայի կողմից Սաֆարովի արտայանձնմանը Ադրբեջանին, որին յաջորդեց 2012 Սեպտեմբերի 6ին հայ երիտասարդների բողոքի քայլը՝ ՆԱՏՕի գլխաւոր քարտուղար Անդերս Ֆոգ Ռասմուսէնի հայաստանեան այցի ժամանակ: Երեւանի Պետական Համալսարանում վերջինս ասել էր, թէ «ՆԱՏՕն, ինչպէս եւ Հունգարիան, պատասխանատու չէ այդ ոճրագործութեան համար: Հասկանում եմ, որ Սաֆարովի արտայանձնումը Ադրբեջանին տեղի է ունեցել համաձայն միջազգային չափանիշերի, սակայն մտահոգ եմ, որ Ադրբեջանը ներում է շնորհել Սաֆարովին» (News.am Information-Analytical Agency, "NATO and Hungary not responsible for Safarov's crime – Anders Fogh Rasmussen," September 6, 2012, https://news.am/eng/news/119888.html):

[61] «Հաւաքական անվտանգութեան պայմանագրի կազմակերպութիւն», http://www.mfa.am/hy/international-organisations/CSTO/ :
Հաւաքական անվտանգութեան մասին պայմանագրի յօդուած 2ը սահմանում է, որ «*Մէկ կամ միքանի անդամ պետութիւնների անվտանգութեան, կայունութեան, տարածքային ամբողջականութեան եւ ինքնիշխանութեան սպառնալիքի ի յայտ գալու կամ միջազգային խաղաղութեան եւ անվտանգութեան սպառնալիքի դէպքում անդամ պետութիւններն անյապաղ գործի են դնում համատեղ խորհրդակցութեան մեխանիզմը իրենց դիրքորոշումները համակարգելու նպատակով. մշակում եւ անհրաժեշտ միջոցներ են ձեռնարկում նման անդամ պետութիւններին օգնութիւն ցուցաբերելու համար՝ սպառնալիքի վտանգի վերացման նպատակով*», իսկ յօդուած 4ը՝ «*Եթէ անդամ պետութիւններից որեւէ մէկը*

վտանգը չէզոքացնելու հարցում: ՀՀին վերագրելով «անվտանգութեան սպառող»ի դերը, մի՞թէ նախարար Սարգսեանն անձամբ հարցականի տակ չդրեց իրենց իսկ հողում հայոց զինուած ուժերի դերը յանուն միջազգային անվտանգութեան, ինչպէս նաեւ ՀՀի կայացած պետութիւն լինելու հանգամանքը: Եւ մի՞թէ հայ զինուորի Իրաքում գտնուելը պէտք է հաստատէր, «որ Հայաստանը կայացած պետութիւն է»: Հաւանաբար նախարարներն իրենց ճառերը պէտք է խճողէին նման նորաձեւ, բայց անհասկանալի եզրոյթներով՝ հայ հասարակութեան մէջ ընդարմացնելու սեփական ազգային անվտանգութեան իրական հարցադրումները:

Ըստ պաշտպանութեան նախարար Սարգսեանի՝ ամերիկեան դեմոկրատների կողմից ԱՄՆ կառավարութեան իրաքեան ծրագրի խիստ քննադատութիւնը չէր կարող հիմք ծառայել, որ ՀՀն փոխի իր դիրքորոշումը, քանի որ «*մենք աշխատում ենք կառավարութիւնների, ոչ թէ կուսակցութիւնների հետ*»: Նախարարը նաեւ հաւաստիացրել էր, թէ ՀՀն ԱՄՆից աւելի շուտ որոշում կը կայացնէր իր զօրաջոկատը Իրաքից դուրս բերելու հարցում[62]: Իհարկէ, հայկական զօրախումբն աւելի շուտ դուրս բերուեց Իրաքից[63] քան ամերիկեան զօրքերը (ինչը բոլորովին էլ անտրամաբանական չէր), սակայն ՀՀն, ըստ էութեան, ստիպուած էր ընդունել այդ որոշումը՝ հետեւելով լեհ զօրքերի օրինակին, որի վերահսկողութեան տակ էր[64]:

Փաստը՝ որ իրաքահայ համայնքի անվտանգութեան հարցը յամառօրէն դուրս էր մնում ՀՀ անվտանգութեան ձեւակերպումներից, իրապէս լուրջ մտահոգութիւնների տեղիք է տալիս: Ընդհանրապէս, ինչպիսի՞ ազդեցութիւն կարող է ունենալ հայկական գաղթօճախի գոյութիւնը որեւէ երկրում, երբ ՀՀն դիտարկում է այդ երկրում ռազմական գործողութիւններին մասնակցելու մասին որոշում կայացնելու հարցը:

ենթարկուի ագրեսիայի (անվտանգութեանը, կայունութեանը, տարածքային ամբողջականութեանը եւ ինքնիշխանութեանը սպառնացող զինուած յարձակման), ապա, դա անդամ պետութիւնների կողմից կը համարուի որպէս ագրեսիա (անվտանգութեանը, կայունութեանը, տարածքային ամբողջականութեանը եւ ինքնիշխանութեանը սպառնացող զինուած յարձակում) սոյն Պայմանագրի բոլոր անդամ պետութիւնների դէմ»:

[62] Արմէնպրէս, «Ազգային ժողովում ... ժամկէտը մէկ տարով»:

[63] ԱՄՆը իր զօրախումբը դուրս բերեց Իրաքից 2011 Դեկտեմբերին:

[64] Լեհաստանն իր զօրախումբը դուրս էր բերել Իրաքից 2008 Հոկտեմբերին, սակայն Լեհաստանի վարչապետ Դոնալդ Տուսկը դեռեւս իր նախընտրական արշաւի ժամանակ խոստացել էր լեհական զօրախմբի դուրսբերումը Իրաքից (Ազատութիւն ռադիօկայան, "Armenia Ends Iraq Mission," 7 Հոկտեմբերի 2008, http://www.azatutyun.am/content/article/1597672.html):

ՀՀ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹԵԱՆ ՌԱՄԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԱՔԻԼԼԷՍԵԱՆ ԳԱՐՇԱՊԱՐԸ

ՀՀ ազգային անվտանգութեան ռազմավարութեամբ ամրագրուած է, որ ՀՀն հետամուտ է հայ ժողովրդի ազգային ինքնութեան պահպանմանն ու զարգացմանը՝ Հայրենիքում եւ Սփիւռքում: Աւելին, ռազմավարութեան՝ հայապահպանութեան ոլորտի դրոյթներում առանձնացուած են Հայրենիք-Սփիւռք փոխյարաբերութիւնների հայեցակարգի մշակումը եւ իրականացումը, Սփիւռքի ներուժի համախմբումը, հայագիտական ճիւղերի եւ ազգային մշակոյթի զարգացումը: Բնակութեան երկրում արդիւնաւէտօրէն ներգրաւուած Սփիւռքը դիտարկւում է կարեւոր գործօն ՀՀ միջազգային դերակատարութեան ենթահողում, իսկ Հայրենիք-Սփիւռք կապի թուլացումը՝ ազգային անվտանգութեանը սպառնացող վտանգ: Ակնյայտ է, որ ՀՀ ազգային անվտանգութեան մտահոգութիւններից մէկը համայն հայութեան անվտանգութիւնն է, քանի որ առանց հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյութեան հնարաւոր չէ պատկերացնել ո՛չ ազգային ինքնութեան եւ ո՛չ էլ հայ մշակոյթի պահպանում, առաւել եւս՝ զարգացում[65]: Թէեւ ռազմավարութիւնն ընդգծում է, որ ՀՀն ապահովում է բնակչութեան ֆիզիկական գոյութիւնը, այն մեծապէս անտեսում է հայերի ֆիզիկական գոյութեան խնդիրը Սփիւռքում:

Ռազմավարութիւնում Սփիւռքը «բնորոշւում է տարբեր պետութիւններում բարձր մակարդակի ներգրաւուածութեամբ, պետական եւ հասարակական կեանքում զգալի ներգրաւուածութեամբ», սակայն «բարձր մակարդակի» գնահատման յստակ չափանիշերն անորոշ են՝ չասելու համար, որ դրանք ուղղակի բացակայում են: Անզէն աչքով կարելի է նկատել, որ ազգային անվտանգութեան ռազմավարութիւնում առկայ է Սփիւռքի ներուժն ու հնարաւորութիւնները գերագնահատելու եւ ուռճացնելու միտում[66]: Սփիւռքից ակնկալւում է մասնակցել ՀՀ եւ Լեռնային Ղարաբաղի համար կենսական նշանակութիւն ունեցող խնդիրների լուծմանը, աջակցել տնտեսութեան եւ մշակոյթի զարգացմանը, իւրայատուկ կամրջի դեր կատարել միջազգային հանրութեան հետ յարաբերութիւններում՝ ի նպաստ ՀՀի: ՀՀ անվտանգութեան ռազմավարութեան ուծացումը եւ լեզուամշակութային ինքնութեան կորուստը Սփիւռքում ձեւակերպում է որպէս սպառնալիք, սակայն այդ սպառնալիքին դիմակայելու յստակ միջոցառումները եւ ուղենիշերը[67] բացակայում են փաստաթղթում: Փաստօրէն, Սփիւռքում հայերի ֆիզիկական գոյութեան խնդիրը դուրս է մնացել ազգային անվտանգութեան ռազմավարութիւնից, այն դէպքում, երբ Մերձա-

---

[65] Նոյն:

[66] Աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Ա. Այվազեան, *Հիմնափարդեր Հայաստանի ազգային անվտանգութեան հայեցակարգի*, Լուսակն հրատ., 2004:

[67] «Հայաստանի Հանրապետութեան ազգային անվտանգութեան»:

ւոր Արեւելքի հայ համայնքների առջեւ տարիներ իվեր ծառացել է լինել-չլինելու վտանգը: Աւելին, Մերձաւոր Արեւելքին նուիրուած բաժինը չի անդրադառնում տարածաշրջանային այնպիսի կարեւորագոյն իրադարձութիւնների եւ գործընթացների, ինչպիսիք են Իրանի իսլամական յեղափոխութիւնը, քաղաքացիական պատերազմը Լիբանանում, իսրայէլապաղեստինեան հակամարտութիւնը, Իրան-Իրաք պատերազմը, միացեալ զօրքերի ներխուժումն Իրաք եւն., ինչպէս նաեւ դրանց փաստացի եւ հնարաւոր ազդեցութեանը՝ տեղի հայկական համայնքների վրայ[68]:

ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ՝ ՊԱՐՏԱԴՐՈՒԱԾ ՈՐՈՇՈՒ՞Մ ԹԷ՞ ՇԱՀԱԽԷՏ ԳՈՐԾԱՐՔ

Սփիւռքում հայերի ֆիզիկական գոյութեան խնդիրն անտեսուել էր նաեւ ՀՀ քաղաքական կուսակցութիւնների ծրագրերի՝ Սփիւռքին վերաբերող առանց այն էլ թերի դրոյթներում, որոնք հիմնականում ձեւակերպուած էին ՀՀ ազգային անվտանգութեան ռազմավարութեան ոգուն համահունչ[69]:

Հայկական զօրաջոկատի իրաքեան առաքելութիւնից մէկ տարի անց, ազգային ժողովի նախագահ Տիգրան Թորոսեանն անյաջող փորձ էր կատարել Իրաքում ՀՀ ռազմական ներգրաւուածութեան որոշմանը «առաքինութեան» փայլ հաղորդել: Արդարացնելով հայկական զօրաջոկատի ներկայութիւնն Իրաքում՝ նա նշել էր, թէ «*այս պարագայում մենք մի գուցէ մի փոքր վերադարձնում ենք այն պարտքը, երբ անցեալ դարասկզբին մեր հայրենակիցներին պատսպարեցին արաբական աշխարհի մեր բարեկամները*»[70]: Հետաքրքիր զուգադիպութեամբ, հայ մտաւորականները գտնում էին, որ հենց այդ նոյն՝ արաբական աշխարհի հանդէպ երախտագիտութեան զգացումի պատճառով ՀՀ իշխանութիւնները պէտք է զերծ մնային Իրաք զօրաջոկատ ուղարկելու մտադրութիւնից: Մասնաւորապէս մտաւորականները հայկական զօրաջոկատի ներկայութիւնն Իրաքում համարում էին Մերձաւոր Արեւելքի հայ համայնքների անվտանգութեանը սպառնացող գործողութիւն՝ անյարիր Ցեղասպանութիւնից յետոյ մազապուրծ հայերի հանդէպ արաբական աշխարհի ցուցաբերած ջերմ վերաբերմունքին[71]: Իրաքեան պարբերականներից մէկն անդրադառնալով հայ-

---

[68] Այս հարցը անտեսուած է նաեւ Հայաստան-Սփիւռք գործակցութեան զարգացման հայեցակարգում, որն ընդունուել է 2009ին ՀՀ կառավարութեան կողմից (http://www.gov.am/files/meetings/2009/3478.pdf):

[69] A. Antonyan, "Foreign and National Policy Issues in Pre-Election Programs of Armenian Political Parties," Master Essay, American University of Armenia, 2008:

[70] Արմէնպրէս, «Ազգային ժողովում ... ժամկէտը մէկ տարով»:

[71] Հ. Մելքումեան, «Ընդդիմութեան ներկայացուցիչները դէմ են Իրաք զինուորականներ ուղարկելուն», 21 Դեկտեմբերի 2004 (http://www.azatutyun.am/content/article/1575139.html):

կական զօրաջոկատի մասնակցութեանը պատերազմին, դաւաճան Բրուտոսին ուղղուած Կեսարի հռետորական հարցի ոճով իր յօդուածը վերնագրել էր «Եւ դու՛, Հայաստան»[72]:

Իրաքի հայերը նոյնպէս դէմ էին ՀՀ իշխանութիւնների որոշմանը, քանի որ ունէին մտավախութիւն, թէ հայ համայնքն ու համայնքային կառոյցները կը թիրախաւորուէին ահաբեկիչների կողմից: Արդարեւ, զգուշաւորութիւնից դրդուած բազմաթիւ ծնողներ Պաղտատի կենտրոնում տեղակայուած ազգային դպրոցից իրենց երեխաներին[73] տեղափոխել էին ոչհայկական դպրոցներ: Իրաքի թեմի առաջնորդ Աւագ արքեպիսկոպոս Ասատուրեանը չէր բացառել նաեւ, «*որ հայ զինուորականների Իրաք ժամանելու արդիւնքում սրուեն տեղի հայերի եւ ողջ արաբական աշխարհի յարաբերութիւնները*»: Այդ կապակցութեամբ նա նամակ էր յղել ՀՀ ազգային ժողովի նախագահին:

Բայցեւայնպէս, իրաքեան պատերազմին ՀՀ մասնակցութեան հարցի լուսաբանումը միայն հայ-արաբական առնչութիւնների ենթահողում՝ պատմութեան մի կողմն է միայն: Հայկական լրատուամիջոցներից *Առաւօտն* այդ հարցն իրաւացիօրէն դիտարկել էր Հայաստան-ԱՄՆ յարաբերութիւնների ենթահողում՝ ընդգծելով, թէ ՀՀում ԱՄՆ դեսպան Ճոն Էլընզը ողջունել էր ՀՀի՝ որպէս Եւրասիայում բնակչութեան մէկ շնչին յատկացուող ամերիկեան օգնութեան թիւ մէկ շահառուի որոշումը՝ Իրաք զօրք ուղարկելու մասին: Աւելին, լրատուամիջոցն ամերիկահայ գործարար Քըրք Քըրքորեանի Լինսի Հիմնադրամի կողմից ՀՀ գիւղատնտեսութեան վերականգնման համար[74] հարիւր միլիոն ԱՄՆ տոլարի յատկացման հնա-

---

[72] Յօդուածը հաւանաբար լոյս է տեսել 2004ի աշնանը, սակայն ստոյգ ամսաթիւը յայտնի չէ: Տեղեկատուութիւնը տրամադրել է իրաքահայ Համբարձում Աղպաշեանը: Հաւանաբար այդ յօդուածն է ակնարկում Պաղտատի հայկական դպրոցի տնօրէն Ծովինար Իշխանեանը «Ազատութիւն» ռադիօկայանին տուած հարցազրոյցում: Նա նշել է, թէ «*...անգամ արաբական թերթերն են գրում այդ մասին՝ նշելով, թե նոյնիսկ բարեկամ Հայաստանն է Իրաք բանակ ուղարկում*» (Ռ. Ստեփանեան, «Իրաքահայ համայնքը խուճապի մէջ է», 28 Սեպտեմբերի 2004, https://www.azatutyun.am/a/1574524.html):

[73] Ըստ Պաղտատի հայկական դպրոցի տնօրէնի՝ 35 երեխայ է հեռացել: Այդ պահին դպրոցի աշակերտների թիւը 200 էր:

[74] Հիմնադրամը Հայաստանի Հանրապետութեանը տրամադրել է շուրջ 200 միլիոն տոլար՝ ճանապարհների վերակառուցման, մշակութային հաստատութիւնների վերանորոգման, աղէտի գօտու բնակարանաշինութեան, ինչպէս նաեւ փոքր եւ միջին ձեռնարկութիւնների զարգացման համար (ՀՀ Սփիւռքի նախարարութիւն, *Սփիւռքի ներդրումները Հայաստանի Հանրապետութեան տնտեսութեան մէջ. զարգացման հեռանկարներ*, Ամբերդ Մատենաշար 28, Երեւան, «Տնտեսագէտ» Հրատ., 2015, էջ 129 (http://www.mindiaspora.am/res/Hratarakumner/2016/Amberd_28.pdf):

րաւորութիւնը պայմանաւորել էր Իրաք զօրաջոկատ ուղարկելու՝ ՀՀի դրական որոշմամբ[75]: Իրաքում հայկական զօրաջոկատի ներկայութեամբ Քըրքորեանի[76] հաւանական շահագրգռուածութեան հարցը թերեւս չի առնչւում այս հետազօտութեան բուն էութեանը, սակայն անհնար է անտեսել, որ ամերիկեան կառավարութիւնը ՀՀ իշխանութիւնների վրայ ճնշումներ բանեցնելիս, աներկբայ գործի էր դրել նաեւ սփիւռքահայերի ներուժը՝ նոյնիսկ եթէ ակնկալուող օգուտը զուտ խորհրդանշական էր լինելու:

ՀՀ իշխանութիւններն իրենց հերթին ընդգծել էին հանրապետութեան եւ ԱՄՆի ու ՆԱՏՕի պաշտպանական կառոյցների հետ գործակցութեան դրական ուժականութիւնը, որը, նրանց գնահատմամբ, նպաստում էր հայոց զինուժի մարտական կարողութիւնների բարձրացմանը, ՀՀի եւրոհամարկման ձգտումները կեանքի կոչելուն, ինչպէս նաեւ միջազգային անվտանգութեան կառոյցներում աշխուժ գործունէութիւն ծաւալելուն[77]: ՀՀ ԶՈՒ գլխաւոր սպայակոյտի պետ, զօրավար-գնդապետ Սէյրան Օհանեանն աւելի հեռու էր գնացել՝ գրեթէ հաւասարութեան նշան դնելով ՀՀում ու Իրաքում (եւ Կոսովոյում) հայ զինուորականի ծառայութեան կարեւորութեան միջեւ. «*Մեր խաղաղապահների ծառայութիւնը ոչնչով չի զիջում այն հերոսութիւններին եւ խիզախութեանը, որ դրսեւորուել են հայոց պետականութեան կայացման նորագոյն պատմութեան ընթացքում*»[78]:

2007 Դեկտեմբերին, ազգային ժողովի պատգամաւոր Վիկտոր Դալլաքեանը դիմել էր պաշտպանութեան նախարար Յարութիւնեանին՝ տրամադրել այն պետութիւնների ցուցակը, որոնք Իրաքից դուրս էին բերել իրենց զօրքերը կամ արդէն դուրսբերման որոշում էին կայացրել: Պաշտպանութեան նախարարը, սակայն, հաղորդել էր, թէ իր ղեկավարած գերատեսչութիւնը չէր տիրապետում տեղեկատուութեանը[79], այն դէպքում,

---

2011ին իր գործունէութիւնը դադարեցնելուց յետոյ Լինսի Հիմնադրամը Քալիֆորնիայի Համալսարանին (Լոս Անճելըս) փոխանցեց 200 միլիոն ԱՄՆ տոլար՝ բժշկութեան ոլորտում հետազօտական աշխատանքներ եւ Միացեալ Նահանգներում բարեգործական ծրագրեր իրականացնելու համար (*Asbarez Newspaper*, "Lincy Shuts Down, Transfers $200 Million to UCLA," February 14, 2011, http://asbarez.com/93389/lincy-shuts-down-transfers-200-million-to-ucla/):

[75] Համահայկական Ցանց, «Շուշիի գումարտակի նախկին հրամանատարը դէմ է հայ մասնագէտներին Իրաք ուղարկելուն», 23 Դեկտեմբերի 2004 (http://www.panarmenian.net/arm/news/11873/):

[76] Նոյն:

[77] «Հայաստանի Հանրապետութեան ազգային ժողով...սղագրութիւն N31»:

[78] Համահայկական Ցանց, «Հայ խաղաղապահների վեցերորդ հերթափոխը մեկնեց Իրաք», 18 Յուլիսի 2007 (http://panarmenian.net/arm/news/22927):

[79] «Հայաստանի Հանրապետութեան ազգային ժողով...սղագրութիւն N31»: Միքայէլ Յարութիւնեան. «*Իրաքից այսօր դուրսբերման համար պաշտպանութեան նախարարութիւնը այն պետութիւնների ցանկը, որ դուք ասում էք, որոնք արդէն ընդունել են որոշում, որ իրենց զօրքերը պէտք է դուրս բերեն, այդպիսի*

երբ 2004-07՝ տասնվեց պետութիւններ[80] դուրս էին բերել իրենց զօրքերը Իրաքից:

ՀՀ միջազգային վարկի ու հեղինակութեան բարձրացման, ինչպէս նաեւ հայկական զինուժի նկատմամբ միջազգային վստահութեան տեսանելիութեան հարցը քննարկելիս, պաշտպանութեան նախարար Յարութիւնեանը նշել էր թէ՝ «*...մեծ առաջընթաց կայ, որովհետեւ ... մենք ոչ միայն պատրաստում ենք այն զինուորներին, սպաներին, որոնք այսօր Իրաքում են... եւս իրենց օգնութեամբ մենք պատրաստ ենք ... աւելի բարձր մակարդակի զինուած ուժերի անձնակազմ ունենալ*»: Նախարարն իրաքեան պատերազմում հայկական կողմի մասնակցութեան հետ էր կապել ՆԱՏՕի Անհատական Գործընկերութեան Գործողութիւնների Ծրագրի շրջանակներում մի շարք օտարերկրեայ պետութիւններում, վերջիններիս հաշուին հայ զինուորականների վերապատրաստման հնարաւորութիւնները[81] եւ 2008ին ամերիկեան կառավարութեան արտաքին ռազմական ֆինանսաւորման շրջանակում դաշտային հիւանդանոցի ձեռքբերումը[82]: Յայտնի չէ, սակայն, թէ արդեօ՞ք ՆԱՏՕի եւ ամերիկեան կառավարութեան շահագրգռուածութիւնն՝ աջակցելու հայոց զինուժին պայմանաւորուած էր բացառապէս Իրաքում միացեալ ուժերին ՀՀի մասնակցութեամբ: Եւ այնուամենայնիւ, հայ զինուորականի պատուախնդրութիւնից ելնելով, հաւանաբար ՀՀ պաշտպանական գերատեսչութեան ղեկավարը վերջին հայը պէտք է լինէր՝ անթաքոյց ընդունելու իր գերատեսչութեան անկարողութիւնը սեփական միջոցներով ու ջանքերով բարձրացնելու հայոց զինուժի մակարդակը՝ միեւնոյն ժամանակ գերագնահատելով օտար ուժերի դերն այդ հարցում:

Փաստօրէն, Իրաք զօրաջոկատ ուղարկելու որոշումը ՀՀ իշխանութիւնների համար պայմանաւորուած էր երկու հիմնական գործօնով. ՀՀն բարձրացնում էր իր վարկանիշը միջազգային ասպարէզում կամ առ-

---

որոշումներ դեռ չեն ընդունուած: Կան պետութիւններ, եւ դրանց մէջ մտնում է Լեհաստանը, որոնք մտածում են որոշումներ ընդունեն, որ յետագայում դուրս բերեն իրենց զօրքը Իրաքից՝ երբ կը կատարեն այն խնդիրները, որոնք դրուած են իրենց առաջ»:

[80] "Multi-National Force – Iraq," (https://en.wikipedia.org/wiki/Multi-National_Force_%E2%80%93_Iraq , accessed on December 4, 2015):
2004ին՝ Նոր Զելանտա, Թայլանտ, Ֆիլիփիններ, Հոնտուրաս, Տոմինիկեան Հանրապետութիւն, Իսպանիա, Նիքարակուա, Իսլանտա. 2005ին՝ Հունգարիա, Հոլանտա, Փորթուկալ. 2006ին՝ Իտալիա, Նորուեկիա, Ճափոն. 2007ին՝ Սլովաքիա, Լիթուա:

[81] «Հայաստանի Հանրապետութեան ազգային ժողով...սղագրութիւն N31»:

[82] Արմէնպրէս, «ՀՀ ՊՆն կ'ունենայ ռազմական դաշտային հոսպիտալ», 24 Յունիսի 2008 (http://armenpress.am/arm/news/447300/hh-pn-n-kunena-sharzhakan-dashtayin-hospital.html):

նուազն դուրս չէր մնում միջազգային գործակցութիւնից, ապահովում ֆինանսական հոսքեր, ռազմական նիւթաարհեստագիտական հիմք եւ զինուժի վերապատրաստման հնարաւորութիւններ՝ թէ՛ ամերիկեան կառավարութեան եւ թէ՛ ամերիկահայ գործարարի օգնութեան տեսքով: Հաւանաբար 2008ին հանրապետութեան նախագահ դարձած, նախկին պաշտպանութեան նախարար Սերժ Սարգսեանը յոյս էր տածել, որ ամերիկեան իշխանութիւնները, գնահատելով հայկական զօրաջոկատ Իրաք գործուղելուն ուղղուած իր ջանքերը, անվարան կը ճանաչէին ՀՀ նախագահական ընտրութիւնների արդիւնքները եւս: Սակայն ԱՄՆ նախագահ Պուշն իսկական արջի ծառայութիւն էր մատուցել իր հայ գործընկերոջը: Շնորհակալական ուղերձ յղելով հայ ժողովրդին՝ աջակցելու «*ուժեղ եւ ժողովրդավար իրաքեան կառավարութեան հաստատման գործում*»[83], նա շրջանցել էր Սարգսեանի՝ ՀՀ նախագահ ընտրուելու առիթը, դիւանագիտօրէն հարցականի տակ դնելով նորընտիր նախագահի օրինականութիւնը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ

Իրաքի նախագահ Հուսէյնի վարչակարգի՝ ռազմական ճանապարհով տապալման ամերիկեան իշխանութիւնների ծրագրին դէմ դուրս եկան բազմահազար մարդիկ ողջ աշխարհում: Պատերազմին ընդդիմանալու համաշխարհային քաղաքացիական հասարակութեան ըմբոստութեան ծաւալներից տպաւորուած որոշ վերլուծաբաններ Մ. Նահանգների եւ համաշխարհային հանրային կարծիքի միջեւ հակամարտութիւնը համեմատում էին *«երկու գերտէրութիւնների պայքարի հետ»*: Թէեւ նախագահ Պուշի վարչակարգին յաջողուել էր ստանալ ամերիկացիների 63%ի քուէն[84], եւրոպական երկրների հասարակութիւնները դէմ էին առանց ՄԱԿի համաձայնութեան Իրաքում ռազմական գործողութիւններ ծաւալելուն[85]: Առաւել թշնամաբար էին տրամադրուած արեւելաեւրոպական երկրները[86]: ՀՀն նոյնպես բացառութիւն չէր:

---

[83] Ազատութիւն ռադիոկայան, "Bush Thanks Armenia for Iraq Mission," 13 Յունուարի 2009 (http://www.azatutyun.am/content/article/1599248.html):

[84] F. Newport, *International Opinion on War in Iraq, American Public Opinion on Iraq, Bush Approval, Mood of America, America's Role in the World, Bush's Focus on the Economy, Will War in Iraq Rally the Economy?, Shuttle Disaster, Cloning*, February 18, 2003, https://news.gallup.com/poll/7834/international-opinion-war-iraq-american-public-opinion-iraq.aspx :

[85] H. Hummel, "A Survey of Involvement of 15 European States in the Iraq War 2003 (revised version)," Research project on Parliamentary Control of Security Policy (paks), working paper 7, Heinrich Heine University Düsseldorf, 2007.

[86] W. Horsley, "Polls Find Europeans Oppose Iraq War," February 11, 2003, http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/2747175.stm :

Ըստ «Ընտրական Համակարգեր» կենտրոնի անցկացրած հարցախոյզի, տասնութ եւ աւելի տարիք ունեցող 664 բնակիչների 60%ը բացասաբար էր արտայայտուել հայկական ջոկատ Իրաք գործուղելու հարցի մասին: Հարցուողների 24%ը չէզոք էր գտնուել, իսկ 10%ը դժուարացել էր պատասխանել եւ ընդամէնը 6%ն էր դրական արտայայտուել[87]:

Իրաք զօրաջոկատ ուղարկելու որոշմանն ընդդիմացող ուժերը (հասարակական կազմակերպութիւններ, անհատներ եւն.) ընդգծում էին ՀՀ իշխանութիւնների կողմից իրաքահայերի անվտանգութեան հարցի անտեսումը: Սակայն իշխանութիւնների՝ Իրաք հայկական զօրաջոկատ ուղարկելու որոշմանն ընդդիմացողների քննադատութիւնը կրում էր յուզական բնոյթ եւ հակուած չէր հասարակութեանը հրամցնելու գաղափարային այլընտրանքային մօտեցումներ: Ժամանակը ցոյց տուեց, որ ընդդիմացողների առաջ քաշած դրոյթները մեծ մասամբ թերի եւ անհիմն էին: Կառավարութեանը քննադատողները խուսափում էին արծարծել իրաքահայերի անվտանգութիւնն ապահովելու նպատակով զանգուածաբար նրանց ՀՀ տեղափոխման (գոնէ ժամանակաւոր) կամ հայրենադարձութեան հարցը, կամ առնուազն, թէ ինչ պէտք է անէին կամ կարող էին անել իշխանութիւնները իրաքահայերի անվտանգութեան համար:

Թէեւ ամերիկեան զինուժի Իրաք ներխուժման կապակցութեամբ ՀՀում չնկատուեց բուռն բողոքի ալիք, այնուամէնայնիւ ԱՄՆի դեսպանութեան մօտ եղան ցուցարարներ՝ ի դէմս «Միսս եւ միստր Հայաստան» մանկական հիմնադրամի եւ ԵՊՀ արեւելագիտութեան ֆակուլտէտի ուսանողների[88]:

Պատերազմում հայկական զինուժի ներգրաւուածութեան հարցը փոքր-ինչ աւելի աշխուժ քննարկումների տեղիք տուեց ՀՀում: 2004 Սեպտեմբերի 23ին կանանց եւ բնապահպանական հարցերով զբաղուող մօտ տասնհինգ հասարակական կազմակերպութիւնների ներկայացուցիչներ իրենց մտահոգութիւնը յայտնեցին ՀՀ պաշտպանութեան ուժերի յատուկ ջոկատ Իրաք ուղարկելու հարցի վերաբերեալ: Ազգային ժողովին ուղղուած դիմումում նրանք ընդգծել էին Իրաքում եւ արաբական այլ երկր-

---

[87] Քաղաքացիական Հասարակութեան Ինստիտուտ, «ՀՀ քաղաքացիները դէմ են Իրաք զօրք ուղարկելուն», 29 Սեպտեմբերի 2004 (http://www.hra.am/hy/events/2004/09/29/13952):
Հարցախոյզին մասնակցել են Երեւան քաղաքի բոլոր համայնքներն՝ ըստ իրենց համամասնութեան: Մասնակիցներն ընտրուել են ըստ նախօրօք մշակուած յաջորդական քայլերով պատահական ընտրանքի՝ հաշուի առնելով սեռը, տարիքն ու կրթութիւնը: Հարցախոյզն իրականացուել է քաղաքային հեռախօսահամարներով:

[88] Հ. Մելքումեան եւ Ռ. Խաչատրեան, «Վարդան Օսկանեան. «ուզում ենք յոյս յայտնել, որ այս բոլորը հնարաւորին չափ կարճ ժամանակում կ'աւարտուի», 20 Մարտի 2003 (http://www.azatutyun.am/content/article/1571120.html):

ներում ապրող հայերի անվտանգութեան խնդիրը[89]: Իրաքեան պատերազմին ՀՀի մասնակցութեանը դէմ էին արտայայտուել նաեւ երիտասարդական կազմակերպութիւնները եւ կուսակցութիւնները՝ բացառութեամբ ՀՀԿ եւ ՕԵԿ կուսակցութիւնների երիտթեւերի: Նրանց հաւաստմամբ ՀՀի քայլը հակասում էր Իրաքի հայ համայնքի, աշխարհասփիւռ հայերի եւ ՀՀ ազգային անվտանգութեան շահերին, որոնք վեր էին *«...համաշխարհային տարբեր բանկերի ու կազմակերպութիւնների դրամաշնորհներ*[ից] *ու վարկեր*[ից]»[90]*:* Նրանք պնդել էին, թէ ՀՀի դիրքորոշումն աւելացրել էր Իրաքում հայ համայնքի հանդէպ լարուածութիւնը[91]:

ՀՀի ազգային անվտանգութեան նախկին ղեկավար Աշոտ Մանուչարեանը՝ Իրաք հայկական զօրաջոկատ ուղարկելու ցանկացած կողմնակցի «անձնական թշնամի»[92] էր անուանել: Նրա համոզմամբ ՀՀ իշխանութիւնների այդ քայլը կը թուլացնէր երկրի դիրքերն իսլամական ամէնամեայ խորհրդաժողովներում[93]: Ազգային ժողովի պատգամաւոր, ՀՀ նախկին վարչապետ Վազգէն Մանուկեանն Իրաքի պատերազմին ՀՀի մասնակցութեան որոշումը գնահատել էր բարոյական եւ ազգային կորուստ «միայն եւ միայն իշխանութիւն պահելու համար»: Արցախեան ազատամարտի հրամանատար Ժիրայր Սեֆիլեանի կարծիքով էլ հայ զինուորի մասնակցութիւնն «ամերիկաբրիտանական աւանտիւրային» համարժէք էր պատուի արատաւորման: Ի հակադրութիւն նրանց, ՀՀ ազգային անվտանգութեան համակարգի նախկին ղեկավարներից Դաւիթ Շահնազարեանը յայտարարել էր, թէ «սա այն հազուադէպ հարցերից մէկն է, որի շուրջ նա համաձայն է[ր] ներկայիս իշխանութիւնների հետ»[94]: ՀՀ նախկին արտգործնախարար, Ժառանգութիւն Կուսակցութեան նախագահ Րաֆֆի Յովհաննիսեանի հիմնադրած եւ ղեկավարած Ռազմավարական եւ Ազգային Հետազօտութիւնների Հայկական Կենտրոնի փորձագէտ Յովսէփ Խուրշուդեանը կարեւորել էր հայկական զօրաջոկատի մասնակցու-

---

[89] Քաղաքացիական Հասարակութեան Ինստիտուտ, «Հայաստանի ՀԿ-ները դէմ են Հայաստանից Իրաք զօրք ուղարկելուն», 23 Սեպտեմբերի 2004 (http://www.hra.am/hy/point-of-view/2004/09/23/14246):

[90] A1+, «Հայ երիտասարդները դէմ են Իրաք զօրախումբ ուղարկելուն», 8 Դեկտեմբերի 2004 (http://www.a1plus.am/7566.html):

[91] Հայաստանի Հանրային Ռադիօ, «Նիկոլ Աղբալեան» Երիտասարդական Միութիւնը դէմ է հայկական զօրախումբ Իրաք ուղարկելուն», 13 Հոկտեմբերի 2004 (http://old.armradio.am/arm/news/?part=soc&id=1038): Հայկական զօրաջոկատի՝ Իրաքում գտնուելուց յետոյ հայ համայնքի հանդէպ լարուածութեան մասին վիճակագրութիւն առկայ չէ:

[92] Համահայկական Ցանց, «Շուշիի գումարտակի»:

[93] A1+, «Մանուչարեանը կատաղել է», 22 Հոկտեմբերի 2004 (http://www.a1plus.am/7673.html):

[94] Համահայկական Ցանց, «Շուշիի գումարտակի»:

թիւնն իրաքեան պատերազմին՝ որպէս հնարաւորութիւն՝ բարելաւելու (կամ առնուազն Ադրբեջանից ետ չմնալու) Հայաստանի բանակցային դիրքերը Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտութեան կարգաւորման ենթահողում[95]: Թէ Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտութեան կարգաւորման գործընթացում ՀՀն ի՞նչ շահեց իրաքեան պատերազմին մասնակցելուց՝ թերեւս միայն փորձագէտին է յայտնի, սակայն մի՞թէ դիւանագիտական յաջողութեան գրաւականն այլընտրանքային մօտեցումների շնորհիւ առնուազն այլ երկրի խաղաքարտը լինելուց խուսափելը չէ, նոյնիսկ եթէ այդ երկիրը գերտէրութիւն է:

Հայ մտաւորականները կառավարութեան գործողութիւնները որակել էին *«ազգադաւ»*, ֆինանսական եւ նեղ իշխանական շարժառիթներից դրդուած, որը հակասում էր ազգային շահերին[96]: Նրանք պնդել էին, թէ Իրաք զօրաջոկատ ուղարկելու ՀՀ կառավարութեան քայլը վկայում էր օտար, մասնաւորապէս արեւմտեան եւ ռուսական, ուժերից կախուածութեան եւ սեփական քաղաքական օրակարգի անմշակութեան մասին եւ հարցականի տակ էր դնում իրաքահայ համայնքի անվտանգութիւնը: Իրաքեան պատերազմում ՀՀի ներգրաւումը մտաւորականները գնահատել էին բացայայտ ամերիկամէտ, որն անտեսում էր ՀՀի ռազմավարական գործընկերութիւնը Ռուսաստանի[97] եւ Իրանի հետ, հաշուի չէր առնում հայահոծ համայնքների գոյութիւնն արաբական աշխարհում եւ վերջինիս արձագանգը, ահաբեկչութեան հաւանական ալիքի տարածումը սեփական երկրի սահմաններից ներս[98]:

Իդէպ, իրաքեան պատերազմում Ռուսաստանն առաւելապէս հանդէս էր գալիս ճգնաժամը խաղաղ ճանապահով եւ ՄԱԿի միջոցով լուծելու օգտին, բայցեւայնպէս զգուշաւոր էր ամերիկեան ներխուժման շուրջ իր յայտարարութիւններում[99]: Ինչ վերաբերում էր Իրանին, ընդդիմանալով ա-

---

[95] Յակոբեան, «Հայաստանի տեղն Իրաքում ...»:

[96] Կ. Դանիէլեան, «Իրաք զօրք ուղարկելու վտանգի զգացողութիւնը մտաւորականները ուզում են հասցնել հասարակութեանը», *Ազգ Օրաթերթ*, 23 Հոկտեմբերի 2004 (http://www.azg.am/AM/2004102306):

[97] A1+, «Պուտինի մերձաւոր 'փալասը'», 22 Հոկտեմբերի 2004 (http://www.a1plus.am/7671.html):
Օհան Դուրեանը նշել էր, որ այդ որոշման ետեւում կանգնած են հանրապետութեան նախագահ Քոչարեանը եւ պաշտպանութեան նախարար Սարգսեանը: Պերճ Զէյթունցեանը յաւելել էր, թէ ՀՀ իշխանութիւնները սփիւռքահայերին յիշում են հեռուստամարաթոնների եւ դրամահաւաքների ժամանակ, բայց ոչ երբ նրանց անվտանգութիւնն է հարցականի տակ (Մելքումեան):

[98] Դանիէլեան:

[99] Интернет-проект «ИноСМИ.RU», *Россия и война в Ираке,* 20 мая, 2003, (Համացանցային նախագիծ, Ռուսաստանն իրաքեան պատերազմում, 20 Մայիսի, 2003) http://www.inosmi.ru/world/20030520/181495.html:

մերիկեան ներխուժմանը հարեւան Իրաք, Իրանն այնուամենայնիւ շահագրգռուած էր Հուսէյնի վարչակարգի տապալմամբ[100]: Ուստի, միանշանակ չի կարելի պնդել, թէ Ռուսաստանի եւ Իրանի հետ ՀՀ յարաբերութիւնները կարող էին տուժել՝ Իրաք զօրաջոկատ ուղարկելու պատճառով:

Իրաքահայերի Բարեգործական Մշակութային Միութիւնը, կարեւորելով արաբական աշխարհում եւ մասնաւորապէս Իրաքում հայերի անվտանգութեան հարցը եւ հայերի նկատմամբ ահաբեկչութիւնների աճի հաւանականութիւնը՝ իրաքեան պատերազմին միանալու ՀՀ իշխանութիւնների որոշումը որակել էր ուշացած, քանի որ բազմաթիւ այլ երկրներ փորձում էին դուրս բերել իրենց զօրքերն Իրաքից: Ըստ միութեան՝ այդ որոշումը բացասաբար կ'անդրադառնար Արաբական Լիկայում դիտորդի[101] կարգավիճակ ստանալու ՀՀ նախաձեռնութեանը (2004ին ՀՀն դարձել էր Արաբական Լիկայի դիտորդ), ինչպէս նաեւ արաբական երկրների հայանպաստ դիրքորոշմանը Լեռնային Ղարաբաղի հարցում[102]:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

2003ին իրաքեան պատերազմի սկզբնական շրջանում Հայաստանի Հանրապետութեան իշխանութիւնների, ինչպէս նաեւ հասարակութեան դիրքորոշումը պայմանաւորուած էր իրաքահայ համայնքի անվտանգութեամբ: ՀՀ կառավարութիւնն աջակցում էր իրաքեան ճգնաժամի լուծմանը խաղաղ եւ դիւանագիտական ճանապարհով: Թէեւ պատերազմի սանձազերծումից մէկ տարի անց, ՀՀի իշխանութիւնները որոշում կայացրին միանալ Իրաքի կայունացման ուժերի բազմազգ գնդին, այնուամէնայնիւ այդ քայլն արմատական գաղափարական շրջադարձ չէր՝ հաշուի առնելով հայկական զինուժի գործողութիւնների թիկունքային բնոյթը:

ՀՀն չունէր որեւէ ռազմավարութիւն եւ դրանից բխող գործողութիւնների ծրագիր՝ կանխատեսելու իրաքահայերի ֆիզիկական գոյութեանը

---

[100] B. Kayhan, "Iran's Foreign Policy in Post-invasion Iraq," *Middle East Policy* XV, 2008:4, Winter, էջ 47-58 (http://belfercenter.ksg.harvard.edu/publication/18770/irans_foreign_policy_in_postinvasion_iraq.html):

[101] Azad-Hye Blog Middle East Armenian Portal, "Observer Status for Armenia in the Arab League," January 19, 2005 (http://azad-hye.blogspot.com/2005/01/observer-status-for-armenia-in-arab.html):

[102] *Ազգ Օրաթերթ*, «Իրաքահայերի Բարեգործական Մշակութային Միութեան յայտարարութիւնը», 13 Հոկտեմբերի 2004 (http://www.azg.am/AM/mail_author/2004101302). նաեւ՝ «Յանուն Հայաստանի Հանրապետութեան»:

սպառնացող վտանգները, առաւել եւս երաշխաւորելու իրաքահայ համայնքի անխախտ գոյատեւումը: ՀՀ իշխանութիւններն աւելի բարեհաճօրէն կարողացան Իրաք հայկական զօրաջոկատ ուղարկելու մասին որոշում կայացնել, քան աջակցել իրաքահայերին: Իրաք հայկական զօրաջոկատ ուղարկելուց եւ այդպիսով արեւմուտքի ճնշումներից ձերբազատուելուց յետոյ նոյնիսկ, ՀՀ կառավարութիւնը ոչ միայն խորամուխ չեղաւ՝ ՀՀ տեղափոխուած իրաքահայերին առաւել նպատակային եւ համապարփակ աջակցութիւն ցուցաբերելու գործին, այլեւ շարունակեց հասարակութեան տեսադաշտից հեռացնել հայրենադարձութեան կարեւորութիւնը՝ որպէս իրաքահայերի անվտանգութեան կայուն երաշխիք:

Ընդդիմադիր ուժերը, մտաւորականներն ու հասարակական կազմակերպութիւններն իրենց դժգոհութիւնը յայտնեցին կառավարութեան՝ Իրաք հայկական զօրաջոկատ ուղարկելու որոշման կապակցութեամբ: Սակայն իշխանութիւնների որոշմանն ընդդիմացողների քննադատութիւնը սահմանափակւում էր յուզականութեամբ եւ, ինչպէս ժամանակը ցոյց տուեց, հիմնականում թերի պնդումներով: Կառավարութեանը քննադատողներն այդպէս էլ խուսափեցին արծարծել իրաքահայերի անվտանգութիւնն ապահովելու նպատակով նրանց զանգուածային ՀՀ տեղափոխման (գոնէ ժամանակաւոր) կամ հայրենադարձութեան հարցը: Եւ այնուամէնայնիւ, իրաքահայերի զգալի ներհոսքը ՀՀ խարխլեց հայոց մեծ հայրենադարձութիւնից իվեր սփիւռքահայերի հայրենադարձութեանն ընդդիմանալու հիմքերը ՀՀում եւ Սփիւռքում:

Armenian State Foreign Policy in the Context of the 2003 Iraq War (Summary)

Անուշ Բեժանեան
anush.bezhanyan@gmail.com

In March 2003 coalition forces headed by the USA started a war against Iraq. Instantly, Armenian diplomats in Iraq quit the country. War and Islamic extremist actions paralyzed the Iraqi Armenian community.

At the beginning the policy of the Armenian state authorities and public circles was designed with an eye to the safety of the Iraqi Armenian community. Accordingly, participation of the Republic of Armenia in the war on Iraq was considered inadvisable. Nonetheless, the state was ready to help resolve the conflict by peaceful and diplomatic means.

The rhetoric of the state authorities changed after some time. This change of policy was due to pressure from the US government, and the inactive attitude of Iran and the Russian Federation regarding the conflict in Iraq. According to the rhetoric, sending an Armenian contingent to Iraq was justified by the importance of gaining experience and avoiding self-marginalization from world developments. On the other hand, participating in peace-building and humanitarian missions would elevate the international stature of the republic.

Հայաստանի Հանրապետութեան Պետական Մարմինների Քաղաքականութիւնը՝ ՀՀ Հաստատուած Իրաքահայերի Հանդէպ

(1991-2015)

Սօնա Տօնիկեան
sotonik@ysu.am

ՄՈՒՏՔ

Յետխորհրդային շրջանում Հայաստանի Հանրապետութիւն ներգաղթի երկու մեծ ալիք է եղել՝ երկուսն էլ մերձարեւելեան հայ համայնքներից. առաջինը իրաքահայութեան ներհոսքն էր 2003ին՝ պայմանաւորուած իրաք-ամերիկեան պատերազմով: Այս ալիքի ժամանակ մինչեւ 3000 իրաքահայ գաղթեց ՀՀ: Յաջորդը՝ 2011ից առ այսօր սիրիահայերի ներհոսքն է՝ պայմանաւորուած 2011ից մինչ օրս շարունակուող սիրիական պատերազմով: Համաձայն ՀՀ Սփիւռքի նախարարութեան տուեալների՝ սիրիական ճգնաժամի հետեւանքով ՀՀ ապաստանել է մօտ 20,000ից աւելի սիրիահայ: Ցաւօք, մեր հայրենակիցների ճնշող մեծամասնութիւնն իրենց համար որպէս հիմնական բնակավայր ՀՀն չի ընտրել, ինչն իհարկէ ունի իր թէ՛ առարկայական եւ թէ՛ ենթակայական բազմաթիւ պատճառները:

Ինչպիսի՞ն է ՀՀ պետական մարմինների վերաբերմունքը մերձարեւելեան հայ համայնքների՝ յատկապէս իրաքահայ համայնքի նկատմամբ, ի՞նչ քայլեր են ձեռնարկուել եւ ձեռնարկւում ՀՀ անկախացումից իվեր այդ համայնքներին, ինչպէս նաեւ դրանցից ՀՀ վերաբնակեցուած հայրենակիցներին անհրաժեշտ աջակցութիւն ցոյց տալու համար: Ստորեւ՝ կը քննարկենք այդ հարցադրումները:

Խորհրդային շրջանում Հայաստանի եւ Սփիւռքի յարաբերութիւնները կարգաւորւում էին Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէի կողմից, որը հասարակական կազմակերպութիւն էր եւ հիմնականում զբաղւում էր մշակութային կապերի համակարգմամբ: 1991ին ՀՀ անկախացումից յետոյ ՍՀՄԿԿն մինչեւ 1993 դեռեւս շարունակում էր համակարգողի իր դերը, սակայն աստիճանաբար կորցրեց իր միակ կառոյցի դերը, իսկ Հայաստան-Սփիւռք յարաբերութիւնները սկսեցին կարգաւորուել պետական մակարդակով, նորաստեղծ համապատասխան պետական մարմինների միջոցով: Որո՞նք են այն մարմինները, որոնք պէտք է համակարգեն այդ յարաբերութիւնները:

ՀՀ կառավարութիւնը 2008 Յունիսին ընդունել է Հայաստան-Սփիւռք գործակցութեան զարգացման հայեցակարգ, որում ամրագրուել են Հա-

յաստան-Սփիւռք գործակցութեան զարգացման պետական քաղաքականութիւնը իրականացնող մարմինները եւ գործակցութեան բնագաւառները, որոնք են.- ՀՀ Սփիւռքի, կրթութեան եւ գիտութեան, մշակոյթի, արտաքին գործերի, էկոնոմիկայի եւ տարածքային կառավարման նախարարութիւնները, ինչպէս նաեւ ՀՀ կառավարութեանն առընթեր Ազգային Անվտանգութեան Ծառայութիւնը, եւ ոստիկանութիւնը:

ՀՀ անկախացումից իվեր աշխարհաքաղաքական զարգացումների պատճառով մի շարք երկրներում տարբեր ժամանակահատուածներում տեղի հայ համայնքները վտանգուել են, ինչի հետեւանքով այդ երկրներից արտագաղթած հայերի մի մասը ապաստան է փնտռել Հայաստանում: Խօսքը մասնաւորապէս Իրաքի, Ուկրաինայի եւ Սիրիայի հայ համայնքների մասին է, քանի որ այդ երկրներում ռազմական գործողութիւնները սպառնում էին տեղի ազգաբնակչութեան մի մասի, այդ թւում նաեւ՝ հայերի ֆիզիկական գոյութեանը: ՀՀ իշխանութիւններն ամէն անգամ այս կամ այն չափով արձագանգել են ներգաղթի այդ ալիքներին, սակայն միշտ յետադարձ կերպով, ինչը իհարկէ իր ազդեցութիւնն է ունեցել այն հանգամանքի վրայ, որ ՀՀ ներգաղթած սփիւռքահայերից շատերը կարճ ժամանակ անց արտագաղթել են երրորդ երկրներ՝ չկարողանալով յաղթահարել ՀՀում իրենց առջեւ ծառացած ֆինանսական եւ կենցաղային խնդիրները, ինչպէս եւ՝ չհամարկուելով հայաստանեան հասարակութեան կեանքին:

Սոյն յօդուածի շրջանակներում կ'անդրադառնանք պատկան մարմիններից միքանիսի՝ իրաքահայ համայնքի առնչութեամբ իրականացրած միջոցառումներին՝ ինչպէս Իրաքի սահմաններում, այնպէս էլ՝ ՀՀում, ինչպէս նաեւ ՀՀ ազգային ժողովի եւ կառավարութեան համապատասխան որոշումներին, աւելի ամբողջական պատկերացում կազմելու համար, թէ ինչ ուղղութիւններով եւ յաջորդականութեամբ են այդ մարմիններն արձագանգել իրաքեան ճգնաժամի հետեւանքով ՀՀ տեղափոխուած մեր հայրենակիցների խնդիրներին, եւ որքանով են այդ որոշումները նպաստել նրանց՝ Հայաստանում հաստատուելուն:

ՀՀ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ

ՀՀ կառավարութեան՝ իրաքահայերի առնչութեամբ մինչեւ 2017 ընդունած որոշումները հետեւեալներն են.-

- 2010 Մարտի 25ի թիւ 11 արձանագրային որոշմամբ ՀՀ կառավարութիւնը հաւանութեան արժանացրեց Սփիւռքի նախարարութեան կողմից մշակուած «Հայաստանի Հանրապետութիւնում բնակուող իրաքահայերի ինտեգրման հայեցակարգը»[1], որով նախատեսւում էր իրաքահայերի

[1] Տե՛ս՝ Յաւելուած 1՝ http://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=52974:

համարկումն իրականացնել կրթամշակութային, ընկերային, տնտեսական, իրաւական եւ այլ ուղղութիւններով:

- 2012 Յուլիսի 26ի թիւ 951 որոշմամբ Սիրիայի եւ Լիբանանի մեր հայրենակիցները կարող են ՀՀ քաղաքացու անձնագիր ստանալ տեղում՝ համապատասխան դեսպանութիւններում, իսկ 2014 Օգոստոսի 21ի թիւ 876 որոշմամբ երկրների ցանկին աւելացուել է նաեւ Իրաքը[2]:

ՀՀ ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ

ՀՀ ազգային ժողովի՝ իրաքահայերին առնչուող (մինչեւ 2017) որոշումները հետեւեալներն են.-

- 2012 Հոկտեմբերի 24ին ազգային ժողովը որոշում ընդունեց «Պետական տուրքի մասին»[3] ՀՀ օրէնքում լրացում կատարելու մասին[4], որի համաձայն ՀՀում օտարերկրեայ քաղաքացիների կացութեան կարգավիճակի հետ կապուած փաստաթղթեր տալու, ՀՀ մուտքի արտօնագիր ձեւակերպելու հետ կապուած ծառայութիւնների համար պետական տուրքի վճարումից ազատւում են ազգութեամբ հայ այն օտարերկրեայ քաղաքացիները, որոնց մշտական բնակութեան օտարերկրեայ պետութիւնում ստեղծուել է այնպիսի արտակարգ իրավիճակ, որը սպառնում է քաղաքացիների կեանքին կամ առողջութեանը (հետեւաբար՝ եւ իրաքահայերը)[5]:

ՀՀ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

2000ին Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Իրաքի Հանրապետութեան միջեւ հաստատուեցին դիւանագիտական յարաբերութիւններ: Նոյն թուականին բացուեց ՀՀ դեսպանութիւնը Պաղտատում: Դա, ըստ էութեան ՀՀի առաջին լուրջ քայլն էր իրաքահայ համայնքի նկատմամբ եւ, իհարկէ, կարեւորագոյն գործօն էր՝ տեղի հայ բնակչութեան համար ապահովութեան յաւելեալ երաշխիք ստանալու, ինչպէս նաեւ նրանց՝ երկրում մնալու, ՀՀի հետ յարաբերութիւնները խորացնելու եւ հայապահպանութեան խնդիրներին լուծման նպաստելու առումով: 2003ին Իրաքում սկսուած պատերազմական գործողութիւնների պատճառով դեսպանութիւնը փակուեց: Այն վերաբացուեց 2010 Հոկտեմբերին եւ շարունակում է գործել ցայսօր՝ չնայած Իրաքի ներկայ բարդ քաղաքական իրավիճակին:

---

[2] Տե՛ս Յաւելուած 2՝ http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=99713 :

[3] Տե՛ս Յաւելուած 3՝ http://parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1370&lang=arm#4 :

[4] http://pdf.arlis.am/79089 :

[5] Օրէնքն ընդունուել է թիրախ ունենալով Իրաքի, Սիրիայի ու Ուկրաինայի հայ համայնքները: Եթէ համայնքը վտանգուած չի՝ որեւէ առանձին անհատի անդարադարձ չկայ, քանի որ դա արդէն անձնական յարաբերութիւնների խնդիր է:

Բնականաբար ԱԳՆն իր դերն ունի ՀՀ բոլոր պետական մարմինների՝ Իրաքի տարածքում իրականացուող միջոցառումներում, հիմնականում՝ մշակութային եւ կրթական, քանի որ դրանք բոլորն իրականանում են ՀՀ դեսպանութեան միջոցով: Դեսպանութիւնը հնարաւորութեան սահմաններում արձագանգում եւ լուծում է տալիս համայնքում առաջացած խնդիրներին: Իրաքում ՀՀ դեսպան Կարէն Գրիգորեանի[6]՝ մեզ տրամադրած[7] գրաւոր տեղեկատուութեան համաձայն, համայնքի ներկայացուցիչները դեսպանութիւն են դիմում հետեւեալ հիմնական հարցերով.-

- հիւպատոսական խնդիրներին առնչուող հարցեր.
- Հայաստանում բնակութիւն հաստատելու հետ կապուած հարցեր.
- աշխատանքի հետ կապուած հարցեր:

Ըստ դեսպանին՝ համայնքն ըստ էութեան նիւթական օժանդակութեան կարիք չունի, համայնքային միջոցները բաւարարում են հարցերին լուծում տալու համար: Սակայն հաշուի առնելով վերջին շրջանում Իսլամական Պետութիւն (ԻՊ)[8] ահաբեկչական խմբաւորումից ազատագրուած տարածքներում կատարուած աւերածութիւնները, անհրաժեշտութիւն է առաջացել նորոգելու սեփականութիւնը (եկեղեցիներ եւ համայնքային այլ կառոյցներ), ինչի համար միջոցները հայթայթում են տեղական ուժերով՝ ներգրաւելով նաեւ Իրաքից դուրս բնակուող հայերին:

ՀՀ ՍՓԻՒՌՔԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Այս յօդուածի շրջանակներում մանրամասն անդրադարձ չի արուի այս նախարարութեան գործունէութեանը, քանի որ այն սոյն ժողովածուում կը

[6] Կարէն Գրիգորեանը Իրաքում ՀՀ դեսպան է նշանակուել 2014 Յուլիսին: Մինչ այդ Իրաքում ՀՀ դեսպանի պարտականութիւնները իրականացրել է Մուրադ Մուրադեանը (Սեպտեմբեր 2010-Յունիս 2014), 2000-03՝ Իրաքում ՀՀ ժամանակաւոր հաւատարմատարի պաշտօնակատար էր Եուրի Բաբախանեանը:

[7] Տեղեկատուութիւնը տրամադրուել է 2017 Մայիսի 15ին:

[8] «Իրաքի եւ Շամի Իսլամական Պետութիւն» (DAESH) խմբաւորումը 2014 Յունիսի 29ին Սիրիայի հիւսիսարեւելեան եւ Իրաքի հիւսիսարեւմտեան շրջաններում հռչակեց Իսլամական Պետութիւն: Այս քայլը նպատակաուղղուած էր Օսմանեան Կայսրութեան կործանմամբ ընդհատուած խալիֆայութեան վերականգնմանը եւ աշխարհի բոլոր մուսուլմաններին միաւորելուն: ԻՊն լուրջ սպառնալիք է ներկայացնում տարածաշրջանի փոքրամասնութիւններին, իսլամ ծայրայեղական ըմբռնումներին չհամապատասխանող որեւէ հաւաքականութեան, ինչպէս նաեւ հայ համայնքներին եւ հայկական պատմամշակութային ժառանգութեանը, ինչի մասին վկայում են 2014 Սեպտեմբերին Տէր Զօրի Սրբոց Նահատակաց եկեղեցու պայթեցումն ու Հալէպի հայկական եկեղեցիների աւերածութիւններն ու թալանը:

ներկայացուի առանձին յօդուածի տեսքով: Այստեղ կը բաւարարուենք միայն իրականացուած աշխատանքների հակիրճ ամփոփմամբ[9]:

Հայաստանում բնակուող իրաքահայ համայնքի համար Սփիւռքի նախարարութիւնը (միջազգային եւ տեղական տարբեր կազմակերպութիւնների հետ գործակցութեամբ) աշխատում է հետեւեալ ուղղութիւններով.-

1. նիւթական աջակցութիւն (2011ից առայսօր տրամադրուել է 2 համակարգիչ եւ փոխհատուցուել 2 ուսանողի ուսումնական վարձ).
2. սեմինարների եւ դասընթացների կազմակերպում.
3. տօնական միջոցառումների կազմակերպում.
4. երեխաների ամառային հանգստի կազմակերպում.
5. բուժզննումներ եւ բժշկական օգնութեան ցուցաբերում:

Իրաքում բնակուող իրաքահայ համայնքի համար Սփիւռքի նախարարութիւնն աշխատում է հետեւեալ ուղղութիւններով.-

1. իրաքահայերի մասնակցութիւն «Արի Տուն» ծրագրին.
2. դասագրքերի, մեթոդական ուղեցոյցների, ուսուցողական նիւթերի տրամադրում.
3. ուսուցիչների վերապատրաստում.
4. համայնքի անդամների մասնակցութիւն ՀՀում իրականացուող տարաբնոյթ միջոցառումների:

ՀՀ ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

2009ին ԿԳՆում ստեղծւում է Սփիւռքի բաժին, որի հիմնական գործառոյթը գիտակրթական ոլորտում տարբեր երկրների հայկական համայնքների հետ կապի համակարգումն է: Իրաքահայ համայնքի հետ ԿԳՆ աշխատանքները տարուել են երկու ուղղութեամբ: Առաջինը Իրաքում գործող դպրոցին աջակցութիւնն էր, իսկ երկրորդը՝ ՀՀ եկած իրաքահայերին կրթութեան ոլորտում աջակցութիւնը:

Իրաքահայ համայնքի հետ ամբողջ գործակցութիւնը եղել է համահայկական շրջանակում, այսինքն՝ յատուկ - որոշակի այդ համայնքի հետ կապուած - ոչ մի միջոցառում չի իրականացուել: Պաղտատում գործում է ընդամէնը մէկ հայկական կրթական հաստատութիւն (Պաղտատի Հայկական Ազգային Վարժարան), որն օգտւում է այն դասագրքերից եւ ուսումնական նիւթերից, որոնք պատրաստուել են տարածաշրջանի այլ՝ յատկապէս Սիրիայի, Լիբանանի համայնքների համար: Տեղում ուսուցիչների վերապատրաստում եւս չի իրականացուել:

[9] Սփիւռքի նախարարութեան իրականացրած աշխատանքներին կարելի է ծանօթանալ նախարարութեան կայքի (http://www.mindiaspora.am/) «Հաշուետուութիւններ» բաժնում:

ՀՀ ԿԳՆ Երեւանի Պետական Մանկավարժական Համալսարանում գործող «Սփիւռք» Գիտաուսումնական Կենտրոնի նախաձեռնութեամբ 2004 Օգոստոսի 4ից 27ը Իրաքից Երեւան ժամանած 8 հայ ուսուցիչների համար անցկացուել է մասնագիտական վերապատրաստման դասընթաց: Յետագայում եւս՝ 2009, 2010 եւ 2011ին, իրաքահայ 11 ուսուցիչներ (համապատասխանաբար՝ 2, 5 եւ 4) օգտուել են ՀՀում վերապատրաստուելու հնարաւորութիւնից: 2009ին ուսուցիչների առաջին այցելութիւնից յետոյ ԿԳ նախարարութիւնը սկսել է գրքեր տրամադրել համայնքին՝ հիմնուելով ստացուած հայտերի վրայ: 2009-12՝ տրամադրուել է հայագիտական տարբեր ոլորտներին առնչուող 520 անուն գիրք: 2012ից ծրագիրն իրականացնում է Սփիւռքի նախարարութիւնը:

Համայնքի ներկայացուցիչները ժրաջան մասնակցել են երկու տարին մէկ կազմակերպուող կրթական խորհրդաժողովներին: Համայնքի մի շարք մանկավարժներ հայապահպանութեան գործում ունեցած իրենց ներդրման համար պարգեւատրուել են ԿԳՆ ոսկէ յուշամետալով, շնորհակալագրերով եւ պատուգրերով:

ԿԳՆի կողմից 2011ից Երեւանում կազմակերպուող նկարչական մրցոյթ-փառատօնին Իրաքի հայ համայնքի ներկայացուցիչները մասնակցում են 2011ից: 2011, 2012 եւ 2016՝ տարրական վարժարանի մէկական աշխատանք արժանացել է ԿԳՆ շնորհակալագրի (սա պարգեւատրման երկրորդ աստիճանակարգն է):

2003ին իրաքահայերի ներգաղթից յետոյ, երբ խնդիրներ առաջացան ՀՀ բուհերում սովորել ցանկացողների կրթաթոշակների խնդրով, նախարարութիւնը յատուկ նամակներով դիմեց բուհերի ռեկտորներին՝ իրաքահայերին որպէս առանձին խմբաւորում դիտարկելու եւ համապատասխան զեղչեր տրամադրելու խնդրանքով: 2011ից սկսած սիրիահայերի մեծ ներհոսքի հետեւանքով խնդրին տրուել է համակարգային լուծում. ամէն տարի պետութիւնը յատկացնում է 70 անվճար տեղ՝ արուեստի, հայագիտական ու մանկավարժական մասնագիտութիւնների գծով սովորել ցանկացողների համար (հիմնականում Վրաստանի, Իրանի, Իրաքի, Սիրիայի քաղաքացիներ), ովքեր կարող են ընդունուել ցանկացած ուսումնական հաստատութիւն՝ առանց քննութեան, միայն հայոց լեզուի իմացութեան ստուգմամբ: Վճարովի համակարգում սովորել ցանկացող սփիւռքահայերի կրթաթոշակները բուհերի մի մասը հաւասարեցրել են ՀՀ քաղաքացիների համար սահմանուած կրթաթոշակներին, իսկ Երեւանի Պետական Համալսարանն ու Երեւանի Պետական Բժշկական Համալսարանը սահ-

մանել են ՀՀ քաղաքացիների համար սահմանուած կրթաթոշակից 30 տոկոսով բարձր վճար[10]:

ՀՀում բնակուող իրաքահայ համայնքի համար ԿԳՆն աշխատում է հետեւեալ ուղղութիւններով.-

1. աջակցութիւն բուհ առանց քննութիւնների ընդունուելու հարցում.
2. անվճար տեղերի յատկացում ՝ արուեստի, հայագիտական ու մանկավարժական մասնագիտութիւնների գծով սովորել ցանկացողների համար.
3. կրթաթոշակների զեղչում:

Իրաքում բնակուող իրաքահայ համայնքի համար ԿԳՆն աշխատում է հետեւեալ ուղղութիւններով.-

1. դասագրքերի, մեթոդական ուղեցոյցների, ուսուցողական նիւթերի տրամադրում.
2. ուսուցիչների մասնագիտական վերապատրաստում.
3. ուսուցիչների մասնակցութիւն կրթական խորհրդաժողովներին.
4. մասնակցութիւն նկարչական մրցոյթ-փառատօնին:

Իրաքահայերի ՀՀ բուհեր եւ ՄՄՈՒՀներ մուտքը			
կրթաշրջան	մուտք	պետպատուէր	ուսանող
2002-3	2	0	2
2003-4	0	0	5
2004-5	5	0	տուեալներ չկան
2005-6	11	0	17
2006-7	14	1	23
2007-8	15	0	34
2008-9	1	0	28
2009-10	6	0	26
2010-11	3	0	տուեալներ չկան
2011-12	2	0	տուեալներ չկան
2012-13	1	0	12
2013-14	տուեալներ չկան	տուեալներ չկան	14
2014-15	1	0	12
2015-16	5	0	14
2016-17	7	0	---
	73	1	137

ՀՀ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Մշակոյթի նախարարութեան տրամադրած գրաւոր տեղեկատուութեան համաձայն[11], ըստ էութեան իրաքահայ համայնքի առնչութեամբ յա-

[10] Տե՛ս՝ «ԵՊՀ բանասիրութեան ֆակուլտէտը այս տարի կ'ունենայ չին ուսանող» http://www.magnis.news/arm/news/22577/:

տուկ քայլեր չեն ձեռնարկուել, եթէ հաշուի չառնենք մշակոյթի ոլորտում գործակցութեան մասին միջկառավարական համաձայնագրի նախագծի մշակումը, 2015 Յուլիսի 13ին երկու երկրների մշակոյթի նախարարների հանդիպումը, որի ընթացքում ՀՀ մշակոյթի նախարարն ընդգծել է, որ ՀՀն պատրաստ է հանդէս գալ մշակութային նախաձեռնութիւններով՝ տեղի հայ համայնքի մշակութային ծրագրերի նախընտրութիւնը նախապէս յստակեցնելուց յետոյ:

2016 Նոյեմբերի 6ին, ՀՀ անկախութեան 25ամեակին նուիրուած ընդունելութեան շրջանակներում, Պաղտատի Բաբելոն հիւրանոցում բացուել է լուսանկարչական ցուցահանդէս՝ «Հայկական Ճարտարապետութիւն» խորագրով, որին զուգահեռ կազմակերպուել է հայկական ազգային տարազների ցուցադրութիւն:

Մնացած բոլոր միջոցառումներն իրականացւում են ընդհանրապէս Հայաստան-Սփիւռք գործակցութեան շրջանակներում: Մասնաւորապէս՝

- աջակցութիւն է ցուցաբերւում ՀՀ Սփիւռքի նախարարութեան կողմից իրականացուող «Իմ Հայաստան», «Երգում Ենք Կոմիտաս» համահայկական փառատօներին, Սփիւռքի երիտասարդների հայրենաճանաչութեան «Արի Տուն» ծրագրի իրականացումներին, որոնց շրջանակներում կազմակերպուող միջոցառումներին մասնակցում են նաեւ իրաքահայեր.
- 2014 Սեպտեմբերին ՀՀ կառավարութիւնն ընդունեց «Մշակութային արժէքների էլեկտրոնային տեղեկատուական շտեմարանի ստեղծման կարգը եւ շտեմարանին տեղեկոյթ տրամադրող կազմակերպութիւնների ցանկը հաստատելու մասին» որոշումը, համաձայն որի շտեմարանը միասնական ձեւաչափով ձեւաւորում է հայկական մշակութային շարժական ողջ ժառանգութեան ամբողջական թուայնացուած պատկերը եւ ապահովում տարբեր նպատակներով դրա վերաբերեալ տեղեկատուութեան արագ եւ դիւրին օգտագործումը: Շտեմարանում ընդգրկւում են նաեւ այլ պետութիւնների տարածքում գտնուող ազգային մշակութային արժէքների վերաբերեալ տեղեկոյթը, ներառեալ՝ Իրաքի:

ՀՀ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Նախարարութեան գործունէութիւնը սահմանափակւում է ՀՀ ներգաղթած իրաքահայերի խնդիրի կարգաւորմամբ, որոնցով առաջին հերթին զբաղւում է Միգրացիոն Պետական Ծառայութեան ապաստան հայցողների բաժինը: Բաժնի պետ Պետրոս Աղաբաբեանի բանաւոր տրամադրած

[11] Տեղեկանքը տրամադրուել է 2017 Ապրիլի 4ին մշակոյթի նախարարութեան արտաքին կապերի վարչութեան պետ Ն. Տէր Վարդանեանի կողմից ի պատասխան մեր գրաւոր դիմումի:

տեղեկատուութեան համաձայն[12], իրաքահայեր կարող են աշխատել, եթէ ՀՀում կեցութեան իրաւունք ունեն: «Փախստականի մասին» օրէնքով կարգաւորուած է իրաքահայերի աշխատանքի իրաւունքի խնդիրը, իրենց իրաքեան ուսումնական հաստատութիւնների վկայականները ճանաչւում են ՀՀում:

2008ին ՀՀ տարածքային կառավարման նախարարութեան Միգրացիոն Գործակալութեան կողմից Արարատի Մարզի Դարբնիկ գիւղի նախկին գիւղատնտեսական քոլէճի շէնքը տրամադրուել էր ՄԱԿի Փախստականների Հարցերով Գերագոյն Յանձնակատարի Գրասենեակին[13]: Մօտ մէկ տարում քոլէճը վերածուեց 46 *սոցիալական* բնակարանով[14] եւ 1 *սոցիալական* սենեակով շէնքի: 2009ին 46 իրաքահայ ընտանիքի այստեղ կացարան տրամադրուեց: Այս տան կառուցման մէջ իրենց ներդրումն են ունեցել ՎիվաՍել-ՄՏՍը, ՀՀում ԱՄՆ դեսպանութիւնը, Արարատի Մարզի տեղական իշխանութիւնները:

Վերոնշեալ նախարարութիւնների իրականացրած աշխատանքների գնահատում-ամփոփում՝ որպէս այդպիսին, չի արուել: Իւրաքանչիւր նախարարութիւնն իր կողմից կատարուած աշխատանքների նկարագիրը կառավարութեանն է ներկայացրել տուեալ նախարարութեան տարեկան հաշուետուութեան շրջանակում:

Ամփոփելով վերոնշեալը հարկ է նշել, որ բնականաբար Իրաքում բնակուող հայկական համայնքին պետական աջակցութիւն ցուցաբերելը առաջին հերթին պէտք է տեղաւորուի երկու երկրների միջեւ փոխյարաբերութիւնների սահմաններում: Յիրաւի, պետական կառոյցները սահմանափակուած են այլ տէրութեան սահմաններում գործող օրէնքներով եւ չեն կարող միջամտել նրա ներքին գործերին: Ուստի այդ կառոյցներն աւելի լայն լիազօրութիւններ ու հնարաւորութիւններ ունեն ՀՀ տարածքում, եւ բնական է, որ պետական մարմինները, որոնց անդրադարձանք սոյն զեկոյցում աւելի ժրաջան գործունէութիւն են ծաւալում հայաստանաբնակ իրաքահայերի առնչութեամբ, քան՝ իրաքաբնակների:

---

[12] Տե՛ս նաեւ՝ https://www.aysor.am/am/news/2010/08/21/iraq-refugies-armenia/185128

[13] Մինչ այդ ՄԱԿ ՓՀԳ ջանքերով 2007 Նոյեմբերին իրաքահայ փախստականների ձմեռման կարիքները հոգալու նպատակով ՄԱԿի Ճգնաժամերի Կենտրոնական Արձագանգման Հիմնադրամից յատկացուել էր 300,000 ԱՄՆ տոլար, իսկ 2008ին արդէն համարկմանն ուղղուած կարիքներով, ՄԱԿ ՓՀԳն յատուկ հայտով տրամադրել էր 1 մլն. տոլար:

[14] Սա բնակարանի այն տեսակն է, որն անվճար տրամադրւում է կարիքաւորներին, սակայն շարունակում է պետական սեփականութիւն մնալ եւ չի դառնում բնակչի սեփականութիւնը:

ԻՐԱՔԱՀԱՅԵՐԻ ԵՒ ՍԻՐԻԱՀԱՅԵՐԻ ՀԱՆԴԷՊ ՈՐԴԵԳՐՈՒԱԾ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐ

Համեմատելով իրաքահայ եւ սիրիահայ համայնքների նկատմամբ պետական մարմինների ձեռնարկած միջոցառումները, ակնյայտ է դառնում, որ բազմաթիւ փաստաթղթեր ընդունուեցին եւ քայլեր ձեռնարկուեցին 2011ից սկսած սիրիահայերի մեծաթիւ ներհոսքից յետոյ, ընդ որում դրանց մի մասն է միայն վերաբերում երկու համայնքներին: Դա թերեւս բացատրւում է նրանով, որ իրաքահայերը մեծամասամբ չմնացին ՀՀում, այլ տեղափոխուեցին երրորդ երկրներ: ՀՀում բնակուող իրաքահայերի թիւը ներկայումս չի գերազանցում 1000ը, մինչդեռ սիրիահայերի թիւն անցնում է 20,000ից:

Իրաքաբնակ մեր հայրենակիցներից միքանիսի հետ անցկացրած հարցազրոյցը պարզեց, որ նրանց կարծիքով ՀՀ պետական մարմիններից միայն երեքն են, որ բաւարար ջանքեր են ներդնում համայնքին աջակցելու հարցում: Հարցուածներն առանձնացրեցին ԱԳՆն՝ ի դէմս Պաղտատում ՀՀ դեսպանութեան, Սփիւռքի նախարարութիւնը եւ ԿԳՆն: Նրանք՝ բարձր գնահատելով բուն Իրաքում բնակուող համայնքին ցուցաբերուող աջակցութիւնը, նշեցին, որ ոչ-իրաքաբնակների նկատմամբ այն բաւարար չէ, շեշտեցին նաեւ, որ համայնքն ակնկալում է աւելի մեծ օժանդակութիւն՝ այդ թւում նաեւ՝ նիւթական, յատկապէս ՀՀում հաստատուել, այնտեղ ուսում ստանալ ցանկացողներին, ինչպէս նաեւ քաղաքացիութեան ձեռք բերման գործընթացի է՛լ աւելի պարզեցում:

Մերձարեւելեան տարածաշրջանում բարդ եւ անկանխատեսելի քաղաքական իրավիճակն առայսօր ստիպում է մեր հայրենակիցներին գտնել աւելի ապահով վայր՝ այնտեղ մշտական բնակութեան տեղափոխուելու նպատակով: Ցաւօք, նրանք հազուադէպ են որպէս այդպիսին դիտարկում Հայաստանը՝ գերադասելով արեւմտեան երկրները, Քանատան եւ Աւստրալիան: Հիմնական պատճառներից մէկը ՀՀում աշխատանք չգտնելու մտահոգութիւնն է, ինչն, իհարկէ, ունի նաեւ իր առարկայական պատճառները: Սակայն, կարծում ենք, որ պատկան մարմինները պէտք է պատշաճօրէն ուսումնասիրեն խնդիրը եւ առաջարկեն լուծումներ հայկական վտանգուած համայնքներից մեր հայրենակիցներին դէպի ՀՀ բերելու եւ նրանց՝ այստեղ հաստատուելու համար նպաստաւոր պայմաններ ստեղծելու նպատակով:

ԵԶՐԱՓԱԿՈՒՄ

Աշխարհաքաղաքական տարբեր զարգացումների պատճառներով մի շարք երկրների հայ համայնքների ներկայացուցիչների զգալի մասի արտագաղթն այդ երկրներից դառը իրողութիւն է, որի վրայ Հայաստանի Հանրապետութիւնը չի կարող ազդել: Սակայն այդ երկրներից արտա-

գաղթածների՝ ՀՀում մշտական բնակութիւն հաստատելը, անշուշտ, զգալիօրէն կախուած է նաեւ ՀՀ պետական մարմինների ձեռնարկած քայլերից եւ ներգաղթեալների համար հնարաւորինս բարենպաստ պայմաններ ստեղծելուց:

Ինչպէս պարզ է դառնում յօդուածում մէջբերուած որոշումներից՝ վտանգուած համայնքների առնչութեամբ ՀՀ պետական կառոյցներն իրենց համապատասխան որոշումներն ընդունել են ամէն անգամ որոշակի փաստի առաջ կանգնելով, առանց նմանատիպ իրավիճակների համար աւելի լայնածիր եւ ընդհանրական լուծումներ տալու: Նոյնիսկ «Իրաքահայերի ինտեգրման ծրագիր»ի ընդունումից յետոյ կատարուած աշխատանքների պատշաճ համակարգում եւ վերահսկում չի իրականացուել:

Հարկ է նշել, որ ինչպէս իրաքահայերի, այնպէս էլ յատկապէս սիրիահայերի պարագայում, ներգաղթածների զգալի մասին տրուել է ոչ թէ փախստականի կարգավիճակ, այլ՝ ՀՀ քաղաքացիութիւն, ինչն էլ հնարաւորութիւն չի տուել ՀՀին՝ միջազգային կառոյցներից համապատասխան նիւթական աջակցութիւն ստանալ՝ որպէս փախստականների ապաստանած երկիր: Իհարկէ, դա յաճախ արւում էր ներգաղթեալների՝ ՀՀ տեղափոխումը հեշտացնելու համար, սակայն յետագայում զրկեց նրանց որոշակի արտօնութիւններից եւ օգնութիւններից:

Իրաքահայ համայնքի ճգնաժամից ժամանակին դասեր քաղելու, գործողութիւնների արդիւնաւէտ ծրագիր մշակելու, ֆինանսական եւ բնակարանային հիմնադրամներ ապահովելու, համապատասխան օրէնքներն ու որոշումները նախապէս ընդունելու պարագայում հնարաւոր է, որ աւելի մեծ թոտվ իրաքահայեր մշտապէս հաստատուէին ՀՀում՝ երրորդ երկրներ մեկնելու փոխարէն: Վերոնշեալի առկայութեան պարագայում բոլորովին այլ պատկեր կը լինէր նաեւ սիրիահայ ներգաղթեալների համար, քանի որ ՀՀ գալով նրանք, երբեմն իրենց հետ բացարձակապէս ոչինչ չունենալով, ստիպուած չէին լինի միքանի ամիս շարունակ ինքնուրոյն լուծել իրենց առջեւ ծառացած տարատեսակ խնդիրները, մինչ պետական համապատասխան մարմինները կը փորձէին յընթացս լուծում գտնել ստեղծուած իրավիճակի համար՝ նպաստելով ներգաղթեալների մի մասի արտագաղթին:

Այս խնդիրը դեռ սպասում է իր փաթէթային լուծմանը, քանի որ որեւէ երաշխիք չկայ, որ ապագայում եւս Հայաստանի Հանրապետութիւնն ու տարբեր երկրների հայ համայնքները չեն բախուի նման իրավիճակի:

Յաւելուած 1

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՆԻՍՏԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԻՑ ՔԱՂՈՒԱԾՔ

25 Մարտի 2010 թուականի N 11

24. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆՈՒՄ ԲՆԱԿՈՒՈՂ ԻՐԱՔԱՀԱՅԵՐԻ ԻՆՏԵԳՐՄԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԻՆ ՀԱՒԱՆՈՒԹԻՒՆ ՏԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

1. Հաւանութիւն տալ Հայաստանի Հանրապետութիւնում բնակուող իրաքահայերի ինտեգրման հայեցակարգին՝ համաձայն յաւելուածի:

2. Հայաստանի Հանրապետութեան Սփիւռքի նախարարին՝ համակարգել Հայաստանի Հանրապետութիւնում բնակուող իրաքահայերի ինտեգրման հայեցակարգից բխող ծրագրերի մշակման եւ իրականացման աշխատանքները:

3. Բոլոր շահագրգիռ պետական կառավարման մարմինների ղեկավարներին՝ իրենց գործունէութեան ոլորտում ապահովել Հայաստանի Հանրապետութիւնում բնակուող իրաքահայերի ինտեգրման հայեցակարգից բխող միջոցառումների իրականացումը:

ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԵԼ Է ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՎԱՐՉԱՊԵՏԻ ԿՈՂՄԻՑ 2010 ԹՈՒԱԿԱՆԻ ՄԱՐՏԻ 31ԻՆ

Յաւելուած
ՀՀ կառավարութեան
2010 թուականի Մարտի 25ի նիստի
N 11 արձանագրային որոշման

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆՈՒՄ ԲՆԱԿՈՒՈՂ ԻՐԱՔԱՀԱՅԵՐԻ ԻՆՏԵԳՐՄԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳ

1. Հայեցակարգը նպատակ ունի յստակեցնելու Հայաստանի Հանրապետութիւնում բնակուող իրաքահայերի հասարակութեան մէջ ինտեգրմանը ուղղուած գործունէութեան ուղղութիւնները:

2. Իրաքում պատերազմական իրավիճակի հետեւանքով հայերի զգալի մասը ստիպուած լքեց երկիրը: Իրաքից արտագաղթող հայերի մի հատուածը բնակութիւն հաստատեց Հայաստանի Հանրապետութիւնում: Ներկայումս Հայաստանում բնակւում են մօտ 750 իրաքահայեր: Վերջինները ներկայացուած են հետեւեալ խմբերով.

ա) ընտանիքներ - 187,
բ) կանայք - 263,
գ) տղամարդիկ - 277,
դ) երեխաներ (մինչեւ 4 տարեկան) - 38,
ե) պատանիներ (5-17 տարեկան) - 86,
զ) չափահասներ (18-60 տարեկան) - 356,
է) ծերեր (60 տարեկանից բարձր) - 60,
ը) աշխատանք ունեցողներ - 113,
թ) բնակարան ունեցողներ - 47,
ժ) բնակարան չունեցողներ - 140:

3. Հասարակութեանը իրաքահայերի ինտեգրումը բարդ եւ երկարաժամկէտ գործընթաց է, որի իրականացումը պահանջում է իրաւական, կազմակերպչական, տնտեսական լուծումներ:

4. Հայաստանում բնակութիւն հաստատած եւ հաստատող իրաքահայերի մասին ընդունել Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան համապատասխան որոշում՝ երաշխաւորելով պետական հովանաւորութիւն եւ առանձնայատուկ պայմաններ:

5. Իրաքահայերի ինտեգրման նպատակով անհրաժեշտ է իրականացնել մի շարք միջոցառումներ, որոնցից են.-

1) Հայաստանի Հանրապետութիւն բնակութիւն հաստատած եւ հաստատող իրաքահայերի համար երաշխաւորել պետական հովանաւորութիւն եւ առանձնայատուկ մօտեցում,

2) ուսումնասիրել իրաքահայերի սոցիալական, մասնագիտական եւ տարիքային կազմը, նրանց խնդիրները Հայաստանի Հանրապետութիւնում (մայրենի լեզուի իմացութեան մակարդակը, նրանց ակնկալիքները պետութիւնից, հայրենիք տեղափոխուելու պատճառները, Հայաստանից որոշ հատուածի հեռանալու պատճառները եւ այլն)՝ ըստ առանձին խմբերի:

6. Անհրաժեշտ է առանձնայատուկ մօտեցում ցուցաբերել՝

ա) Իրաքում ծնուած եւ մեծացած հայերի նկատմամբ, որոնք առաջին անգամ են ժամանել Հայաստանի Հանրապետութիւն,

բ) Հայաստանի Հանրապետութիւնում ծնուած իրաքահայերի երեխաների նկատմամբ:

7. Ինտեգրման ծրագրերում անհրաժեշտ է հաշուի առնել իրաքահայերի տարբեր տարիքային խմբերի առանձնայատկութիւնները:

8. Իրաքահայերին ծանօթացնել Հայաստանի Հանրապետութեան պետական-քաղաքական կարգին:

9. Ինտեգրման գործընթացը դիւրացնելու նպատակով համագործակցել իրաքահայերի կազմակերպութիւնների հետ:

10. Անկախ Հայաստանում իրաքահայերի իրաւական կարգավիճակից (կացութեան յատուկ կարգավիճակ կամ փախստականի կարգավիճակ եւն.) նրանց խնդիրներն ու նրանց համար մշակուող ծրագրերը դիտարկել որպէս մէկ ամբողջութիւն:

ԻՐԱՔԱՀԱՅԵՐԻ ԻՆՏԵԳՐՄԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԵՒ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ

1. Իրաքահայերի ինտեգրումն անհրաժեշտ է իրականացնել կրթամշակութային, սոցիալական (հասարակական-քաղաքական, հասարակական-կենցաղային), տնտեսական, իրաւական եւ այլ ուղղութիւններով:

2. Կրթամշակութային ինտեգրումն իրաքահայերին հայրենիքի հետ կապելու ամէնակարեւոր ուղղութիւններից է: Կրթամշակութային ինտեգրումն իր մէջ ընդգրկում է մի շարք բաղադրիչներ, դրանք են՝

ա) հայոց լեզուի, հայոց պատմութեան, գրականութեան եւ աշխարհագրութեան ուսուցում, համալսարանական մեթոդական ուսուցման ծրագրերի մշակում եւ դրանց իրականացման համար անհրաժեշտ պայմանների ստեղծում՝ հաշուի առնելով իրաքահայերի հայոց լեզուի, հայոց պատմութեան, աշխարհագրութեան իմացութեան աստիճանը եւ տարիքը,

բ) ազգային մշակոյթի, արուեստի դասաւանդում, երգի, պարի, արուեստի խմբերում, ուսումնական կենտրոններում նրանց ներգրաւում,

գ) ծանօթացում ազգային եւ եկեղեցական ծէսերին ու տօներին,

3. Իրաքահայերի կրթամշակութային ինտեգրման համար անհրաժեշտ է մեծ տեղ յատկացնել նաեւ ոչ-ֆորմալ կրթութեանը, որը հնարաւորութիւն կը տայ առանց տարիքային սահմանափակման, ապահովելու մարդու մասնակցութիւնը տնտեսական, քաղաքացիական, սոցիալական եւ մշակութային բնագաւառներում:

4. Սոցիալական ինտեգրումը կարելի է բաժանել երկու հիմնական բաղադրիչների՝ հասարակական-քաղաքական եւ հասարակական-կենցաղային:

Հասարակական-քաղաքական ինտեգրման համար շատ կարեւոր է իրաքահայերի համար կազմակերպել դասընթացներ, սեմինարներ Հայաստանում իրաւական համակարգի, պետական կառուցուածքի, տեղական ինքնակառավարման մարմինների, կրթական համակարգի, աշխատանքային գործունէութիւն սկսելու վերաբերեալ: Անհրաժեշտ է նպաստաւոր պայմաններ ստեղծել, որպէսզի իրաքահայերն արագ ընդգրկուեն համայնքային կեանքում, ըստ իրենց մասնագիտական, հասարակական, մշակութային հետաքրքրութիւնների ներգրաւուեն տարբեր հասարակական, քաղաքական, ստեղծագործական կազմակերպութիւնների, հայրենակցական միութիւնների եւ այլ նմանատիպ կառոյցների մէջ:

Հասարակական-կենցաղային ինտեգրման համար կարեւոր է կազմակերպել դասընթացներ, որտեղ իրաքահայերը կը ծանօթանան տեղական կենցաղավարութեանը, սովորոյթներին, աւանդոյթներին: Իրաքահայերի արդիւնաւէտ հասարակական-կենցաղային ինտեգրումն իրականացնելու համար չափազանց կարեւոր է աշխատանքներ իրականացնել այն համայնքի բնակիչների հետ, որտեղ բնակւում են իրաքահայերը, որպէսզի տեղացիները եւս պատրաստ լինեն իրաքահայերին ընդունելու որպէս իրենց համայնքի լիիրաւ անդամներ: Անհրաժեշտ է նաեւ բնակութեան համայնքում համայնքի բնակիչների հետ կազմակերպել իրաքահայերի հանդիպումներ, ցերեկոյթներ եւն.:

5. Սոցիալական ինտեգրումն առաւել արդիւնաւէտ եւ հեշտ կարող է ընթանալ երիտասարդների եւ պատանիների շրջանում, չափազանց կարեւոր է իրաքահայերի երեխաների համար «պարտադրուած» համագործակցութեան պայմանների ստեղծումը, այսինքն նրանց ընդգրկումը մշակութային (երգի, պարի) եւ սպորտային խմբակներում, ինչպէս նաեւ նպաստել արագ ինտեգրուելու դպրոցում, մանկապարտէզում նրանց հասակակիցների շրջանում:

6. Անհրաժեշտ է իրաքահայերի համար իրականացնել սոցիալական աջակցութեան ծրագրեր (օրինակ՝ «Ապահով Ձմեռ» ծրագիր՝ իրաքահայերին ապահովելով ջեռուցման միջոցներով, տաք հագուստներով եւն.):

7. Տնտեսական ինտեգրման կարեւոր բաղադրիչը իրաքահայերի համար աշխատատեղերի եւ զբաղուածութեան հարցի լուծումն է, ինչպէս նաեւ աջակցութիւնը նրանց կողմից գործարար ծրագրերի իրականացմանը, ներդրումների կատարմանը եւ այլ հարցերում: Այդ նպատակով անհրաժեշտ է.

ա) ձգտել ստեղծելու աշխատատեղեր ըստ իրաքահայերի մասնագիտական ունակութիւնների,

բ) աշխատաշուկայի ուսումնասիրման հիման վրայ նպաստել իրաքահայերի վերապատրաստմանը՝ նոր մասնագիտութիւններ ձեռք բերելու համար,

գ) իրաքահայերի զբաղուածութեան խնդրի լուծման համար՝ ելնելով նրանց մասնագիտական ունակութիւններից, տեղաւորել այն բնակավայրերում, որտեղ կայ տուեալ մասնագէտի կարիքը:

8. Իրաւական ինտեգրումը ենթադրում է իրաքահայերի ծանօթացում Հայաստանի Հանրապետութեան սահմանադրութեանը, իրաւական համակարգին՝ հիմնական շեշտը դնելով այն իրաւական ակտերի եւ նորմերի վրայ, որոնք յատկապէս անհրաժեշտ են առաջին շրջանում նրանց ինտեգրումն արագացնելու համար (քաղաքացիութեան մասին, կրթութեան մասին, աշխատանքային, ընտանեկան, քրէական օրէնսգրքերի եւն.): Իրաւական ինտեգրումը չափազանց կարեւորւում է յատկապէս այն պատճառով, որ նրանց Հայաստանի Հանրապետութեան իրաւական համակարգի վերաբերեալ լիարժէքօրէն տեղեկութիւնների հաղորդումը եւ ուսուցումն իրաքահայերի արդիւնաւէտ ինտեգրման կարեւոր պայմաններից է:

Արդիւնաւէտ իրաւական ինտեգրման համար կարեւոր է իրաքահայերին Հայաստանի Հանրապետութեան քաղաքացիութեան տրամադրումը: Իրաքահայերը Հայաստանի Հանրապետութիւնում կարող են օգտուել օրէնսդրութեամբ նախատեսուող սոցիալական ապահովութեան պետական ծրագրերից, այդ թւում՝ սոցիալական աջակցութեան, բնակչութեան զբաղուածութեան ապահովման եւ կենսաթոշակային ապահովութեան պետական ծրագրերից:

9. Իրաքահայերի արդիւնաւէտ ինտեգրման համար կարեւոր խնդիր է նաեւ ծրագրուած աշխատանքները հասարակական այն շրջանակների եւ այն բնակավայրերի բնակիչների հետ, որտեղ ապրում են իրաքահայերը: Արդիւնաւէտ ինտեգրումը հնարաւոր է միայն երկու կողմերի՝ իրաքահայերի եւ տեղացիների պատրաստակամութեան եւ պատրաստուածութեան հետեւանքով: Նման աշխատանքների ժամանակ անհրաժեշտ է.

ա) համայնքի բնակիչների, դպրոցների աշակերտների, հիմնարկների աշխատողների շրջանում անցկացնել բացատրական աշխատանքներ, տրամադրել անհրաժեշտ տեղեկատուութիւն իրաքահայերի տեղական հասարակութեանը ինտեգրուելու նպաստաւոր միջավայր ստեղծելու համար:

բ) Իրաքահայերի համար սոցիալական աջակցութեան ծրագրեր իրականացնելիս այդ ծրագրերը նպատակաուղղել նաեւ տուեալ բնակավայրում իրաքահայերի կողքին բնակուող այլ կարիքաւոր խմբերին (Ադրբեջանից բռնագաղթուածներ եւն.):

10. Իրաքահայերի ինտեգրման գործընթացի կազմակերպման համար նպատակայարմար է, որ սահմանուի այդ գործընթացը համակարգող պետական կառավարման մարմին, մշակուեն եւ իրականացուեն ոլորտային ծրագրեր: Այդ աշխատանքներին նպատակայարմար է, որ մասնակցեն ՀՀ Սփիւռքի, տարածքային կառավարման, կրթութեան եւ գիտութեան, մշակոյթի, աշխատանքի եւ սոցիալական հարցերի, առողջապահութեան, սպորտի եւ երիտասարդութեան հարցերի, պաշտպանութեան նախարարութիւնները եւ տեղական ինքնակառավարման մարմինները:

11. Ըստ անհրաժեշտութեան ստեղծել իրաքահայերի ինտեգրման հարցերով հասարակական կազմակերպութիւններ, աշխատանքային խմբեր, ինչպէս նաեւ ինտեգրման կենտրոններ, յատուկ իրաքահայերի համար նախատեսուած աւաններ:

12. Ինտեգրման գործընթացն արդիւնաւէտ իրականացնելու համար անհրաժեշտ է յիշեալ խնդիրների համակողմանի եւ միաժամանակեայ լուծում: Ինտեգրման որեւէ ուղղութեան չիրականացման դէպքում կարող է տուժել ողջ գործընթացը:

Յաւելուած 2

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ

Ո Ր Ո Շ ՈՒ Մ

26 Յուլիսի 2012 թուականի N 951-Ն

ԱՅՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿԸ ՀԱՍՏԱՏԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ, ՈՐՈՆՑ ՔԱՂԱՔԱՑԻՆԵՐԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՔԱՂԱՔԱՑԻՈՒԹԻՒՆ ՁԵՌՔ ԲԵՐԵԼՈՒ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹԵԱՄԲ ԱՌԱՋԻՆ ԱՆԳԱՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՔԱՂԱՔԱՑՈՒ ԱՆՁՆԱԳԻՐ ԿԱՐՈՂ Է ՏՐՈՒԵԼ ՕՏԱՐԵՐԿՐԵԱՅ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԴԻՒԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՉՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՄ ԿԱՄ ՀԻՒՊԱՏՈՍԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՆԵՐՈՒՄ

Համաձայն Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան 1998 թուականի Դեկտեմբերի 25ի N 821 որոշման 1ին կէտի «ա» ենթակէտով հաստատուած՝ Հայաստանի Հանրապետութիւնում անձնագրային համակարգի կանոնադրութեան 15.2րդ կէտի առաջին պարբերութեան՝ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը ***որոշում է.***

1. Հաստատել այն պետութիւնների ցանկը, որոնց քաղաքացիներին «Հայաստանի Հանրապետութեան քաղաքացիութեան մասին» Հայաստանի Հանրապետութեան օրէնքի 13րդ յօդուածով սահմանուած կարգով Հայաստանի Հանրապետութեան քաղաքացիութիւն ձեռք բերելու կապակցութեամբ առաջին անգամ Հայաստանի Հանրապետութեան քաղաքացու անձնագիրը կարող է տրուել տուեալ անձի՝ մինչեւ Հայաստանի Հանրապետութեան քաղաքացիութիւն ստանալն ունեցած քաղաքացիութեան երկիր հանդիսացող օտարերկրեայ պետութեան Հայաստանի Հանրապետութեան դիւանագիտական ներկայացուցչութիւններում կամ հիւպատոսական հիմնարկներում՝ համաձայն յաւելուածի:

*(1**ին կէտը փոփ. 08.08.13 N 1099-Ն)***

2. Սոյն որոշումն ուժի մէջ է մտնում պաշտօնական հրապարակմանը յաջորդող օրուանից, եւ դրա գործողութիւնը տարածւում է մինչեւ 2016 թուականի Դեկտեմբերի 31ը ծագած յարաբերութիւնների վրայ:

*(2**րդ կէտը փոփ. 08.08.13 N 1099-Ն, 07.08.14 N 803-Ն, 06.08.15 N 879-Ն)***

Հայաստանի Հանրապետութեան վարչապետ Տ. Սարգսեան

2012թ. Օգոստոսի 3, Երեւան

Յաւելուած ՀՀ կառավարութեան 2012 թուականի Յուլիսի 26-ի N 951-Ն որոշման

ՑԱՆԿ

ԱՅՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ, ՈՐՈՆՑ ՔԱՂԱՔԱՑԻՆԵՐԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՔԱՂԱՔԱՑԻՈՒԹԻՒՆ ՁԵՌՔ ԲԵՐԵԼՈՒ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹԵԱՄԲ ԱՌԱՋԻՆ ԱՆԳԱՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՔԱՂԱՔԱՑՈՒ ԱՆՁՆԱԳԻՐ ԿԱՐՈՂ Է ՏՐՈՒԵԼ ՕՏԱՐԵՐԿՐԵԱՅ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԴԻՒԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՉՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՄ ԿԱՄ ՀԻՒՊԱՏՈՍԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՆԵՐՈՒՄ

Լիբանանի Հանրապետութիւն
Սիրիայի Արաբական Հանրապետութիւն
Իրաքի Հանրապետութիւն
(յաւելուածը լրաց. 21.08.14 N 876-Ն)

Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան
աշխատակազմի ղեկավար Դ. Սարգսեան

Յաւելուած 3

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՕՐԷՆՔԸ

Ընդունուած է 2012 թուականի Հոկտեմբերի 24ին

«ՊԵՏԱԿԱՆ ՏՈՒՐՔԻ ՄԱՍԻՆ» ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՕՐԷՆՔՈՒՄ ԼՐԱՑՈՒՄ

«ՊԵՏԱԿԱՆ ՏՈՒՐՔԻ ՄԱՍԻՆ» ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՕՐԷՆՔՈՒՄ ԼՐԱՑՈՒՄ ԿԱՏԱՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Յօդուած 1. «Պետական Տուրքի Մասին» Հայաստանի Հանրապետութեան 1997 թուականի Դեկտեմբերի 27ի ՀՕ-186 օրէնքի 26րդ յօդուածի 1ին կէտը լրացնել հետեւեալ բովանդակութեամբ «ժ» ենթակէտով[15].

«ժ) ազգութեամբ հայ այն օտարերկրեայ քաղաքացիները, որոնց մշտական բնակութեան օտարերկրեայ պետութիւնում ստեղծուել է այնպիսի արտակարգ իրավիճակ, որը սպառնում է քաղաքացիների կեանքին կամ առողջութեանը»:

Յօդուած 2. Սոյն օրէնքն ուժի մէջ է մտնում պաշտօնական հրապարակման օրուան յաջորդող տասներորդ օրը:

Հայաստանի Հանրապետութեան Նախագահ
Ս. Սարգսեան
2012 թ. Նոյեմբերի 1
Երեւան ՀՕ-185-Ն

[15] Յօդուածի բովանդակութիւնը հետեւեալն է. «*Յօդուած 26. Ֆիզիկական անձանց փրուող իրաւաբանական նշանակութիւն ունեցող փաստաթղթերի եւ մատուցուող ծառայութիւնների համար պետական տուրքի գծով արտօնութիւնները.* 1. Հայաստանի Հանրապետութիւնում օտարերկրեայ քաղաքացիների կացութեան կարգավիճակի հետ կապուած փաստաթղթեր տալու, Հայաստանի Հանրապետութիւն մուտքի արտօնագիր ձեւակերպելու հետ կապուած ծառայութիւնների համար պետական տուրքի վճարումից ազատւում են. ..»:

Republic of Armenia's Institutional Policies Towards the Incoming Iraqi Armenians (1991-2015) (Summary)

Sona Tonikian
sotonik@ysu.am

During the Soviet era Soviet-Armenia Diaspora relations were run by the Committee of Cultural Relations with the Diaspora, which basically dealt with cultural relations.

After the independence of Armenia in 1991 and until 1993 the Committee continued its role though it gradually lost its standing as the only official body, as other state offices involved in similar activities were inaugurated. In June 2008 the Armenian government adopted the Armenia-Diaspora cooperation development framework, which formalized and institutionalized the state offices that would deal with these issues and their scope.

The paper focuses on the activities of these organs in their interaction with the Iraqi Armenian community and the resolution of its concerns both in Iraq and in the Republic of Armenia. The paper analyses these issues in the broader context of Armenian state policy regarding the Armenian communities of the Middle East and in comparison with Syrian Armenian concerns.

Իրաքի Հայոց Առաքելական Թեմը
(Հիմնումից Մինչեւ Մեր Օրերը)

Վարդան Դեւրիկեան
devrikyan@yahoo.com

Իրաքի Հայոց թեմի ձեւաւորման ընթացքը պայմանաւորուած է եղել երկու գլխաւոր գործօններով.-

Առաջին՝ Իրաքի այժմեան տարածքի վարչական սահմանների ու պետական կառուցուածքի ձեւաւորման անցած ճանապարհով՝ արաբական խալիֆաթից մինչեւ յարաբերութիւնները Իրանի եւ Թուրքիայի հետ, ապա Ա. աշխարհամարտից յետոյ Իրաքի այժմեան պետութեան ձեւաւորմամբ:

Երկրորդ՝ Հայ Եկեղեցու թեմական ներքին վերակազմաւորումներով, որոնք իրենց հերթին պայմանաւորուած են եղել երկու գործօններով.-

ա) թեմական բաժանումները յարմարեցնել այդ թեմերն ընդգրկող երկրների տարածքների սահմանների հետ:

բ) հաշուի առնել, թէ իւրաքանչիւր դէպքում հայ համայնքը ինչ թիւ է կազմում: Բաւարար թուով հայ բնակչութեան դէպքում առանձին թեմ է հիմնուել, իսկ սակաւաթիւ համայնքներ ունեցող միքանի երկրներ միաւոր-ուել են մէկ թեմի ներքոյ: Նման դէպքում թեմական կենտրոն է ընտրուել այն երկիրը, որտեղ հայութիւնն աւելի մեծ թիւ է կազմել: Հաշուի է առնուել նաեւ, որ թեմական կենտրոնը հաւասարաչափ հեռաւորութեան վրայ գտնուի թեմին մաս կազմող երկրների հայկական համայնքներից:

Այս առումով ամէնաբնորոշը եղել է ԺԴ. դարում իր բարձրակէտին հասած հայոց հիւսիսային կողմերի թեմը, որի կենտրոնն էր Ղրիմը, Կաֆա նաւահանգստային քաղաքով: Այս թեմին մաս են կազմել Արեւելեան Եւրոպայի երկրների հայկական համայնքները:

Այդ երկրների եկեղեցական համայնքների ենթակայութիւնը Ղրիմի թեմական կենտրոնին արտայայտուել է այժմեան իմաստով որպէս հոգեւոր հովուութիւնների Ղրիմի թեմական կենտրոնին ենթարկուելով, կամ տարբեր երկրների առանձին թեմեր ենթարկուել են Ղրիմի միասնական կենտրոնին, որպէս եպիսկոպոսութիւնները՝ արքեպիսկոպոսութեանը: Այս պատճառով է, որ Ղրիմում - սովորաբար Կաֆայում - գտնուող առաջնորդը անուանուել է հիւսիսային կողմերի արքեպիսկոպոս: Ղրիմի՝ օսմանեան իշխանութեանը ենթարկուելուց յետոյ Արեւելեան Եւրոպայի թեմական կենտրոնը փոխադրուեց Լվով:

Հայ բնակչութեան տեղաշարժերը Հայաստանից դէպի տարբեր երկրներ, ինչպէս նաեւ մի երկրից միւսը եւ տարբեր երկրների վարչական սահմանների փոփոխութիւնները յանգեցրել են եկեղեցական թեմերի եւ նրանց մաս կազմող հոգեւոր հովուութիւնների շարունակական փոփոխութիւններին ու վերակազմաւորումներին:

Նաեւ մի երկրի ներսում քաղաքական երկու կենտրոնների, կամ քաղաքական ու տնտեսական կենտրոնների առկայութիւնը եւս առաջ է բերել երկու թեմերի ձեւաւորում կամ երկկենտրոն վիճակ: Իրաքում, ասուածն արտայայտուել է Բաղդադի եւ Բասրայի օրինակով:

Թեմական կառոյցների վերաձեւաւորումները պայմանաւորող վերը նշուած գործօնները իրենց ամբողջական արտայայտութիւնն են գտել Իրաքի հայ համայնքում: Այստեղ եւս - թելադրուած երկրի քաղաքական կարգավիճակի եւ սահմանների փոփոխութիւններով, ինչպէս նաեւ հայութեան Մերձաւոր ու Միջին Արեւելքում ունեցած տեղաշարժերով - Իրաքի հայ եկեղեցական կառոյցը առանձին եկեղեցական համայնքների ու հոգեւոր հովուութիւնների գործունէութիւնից որպէս առանձին թեմ միքանի փոփոխութիւններով անցել է հետեւեալ ճանապարհը.-

1. Մինչեւ ԺԶ. դարի վերջը, երբ, ըստ էութեան, եղել են առանձին եկեղեցիներ Իրաքի հայկական տարբեր համայնքներում: Այս եկեղեցիները պահելով իրենց ազգային-դաւանական ինքնութիւնը, մաս են կազմել երկրի միւս եկեղեցիներին: Պատահական չէ, որ հայկական սկզբնաղբիւրներում հայ եկեղեցիները յիշւում են տեղի Նեստորական ու Յակոբիկեան եկեղեցիների հետ միասին:
2. 1604ի Շահ Աբբասի բռնագաղթով սկսած եւ Բաղդադի 1640ին կառուցուած Ս. Աստուածածին եկեղեցիով որպէս թեմական կենտրոն հիմնուած ու մինչեւ 1847 Նոր Ջուղայի թեմի հոգեւոր հովուութեան ենթարկուելու շրջան:
3. 1847ից մինչեւ առաջին աշխարհամարտի աւարտը՝ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքութեանը՝ որպէս առանձին թեմ ենթարկուելու շրջան:
4. 1932ին Իրաքի իշխանութիւնների կողմից հաստատուած թեմական ներկայ կանոնադրութեամբ այժմեան շրջան:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ-ԹԵՄԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ՍԿԶԲՆԱԽՈՐՈՒՄԸ ԻՐԱՔՈՒՄ

Հայերի Իրաքում ներկայութեան եւ համայնքային կեանքի մասին յիշատակութիւնները եթէ վերաբերում են Է.-Ժ. դարերին, ապա հայ եկեղեցական կառոյցների ձեւաւորման մասին առաջին յիշատակութիւնները գտնում ենք ԺԳ.-ԺԴ. դարերից, այն բացատրութեամբ, որ նախ պէտք է հայ գաղթավայրերը ձեւաւորուէին, որին այնուհետեւ յաջորդէր համայնքային-եկեղեցական կեանքի սկզբնաւորումը:

Սեդա Օհանեանը վկայակոչելով իրաքցի պատմաբան Ռուֆայէլ Բաբու Ըսհաքին գրում է, որ Հարուն էլՌաշիդը 779ին մեծ թուով հայեր է գաղթեցնում եւ բնակեցնում Բաղդադի արեւելեան մասի Ռըսաֆայի Շըմասիյէ թաղամասում: Այստեղ հաստատուած հայերը վանք են հիմնում, որը կոչում են Սմալու, որն ինչպէս Սուրմալուն, նշանակում է Սուրբ Մարի: Վանքը 987ին վերանորոգել է Աբա Եշու անունով մի քրիստոնեայ: Արաբ պատմագիր Իբն

Աբդիլ Հագը (մահ. 1338) գրում է, որ այս վանքը ԺԴ. դարասկզբին քանդուած էր եւ հետքն իսկ չէր մնացել[1]:

Յիշեալ վանքի միաբանութիւնը, ըստ երեւոյթին, ապրել է միաբանական ամփոփ կեանքով եւ անմիջական հովուական գործունէութիւն չի ծաւալել հայ համայնքի ներսում, որովհետեւ այդ մասին գրաւոր որեւէ յիշատակութիւն չկայ: Աւելին, կարող ենք ենթադրել, որ Պատմական Հայաստանի տարածքից դուրս հիմնուած մի շարք հայկական մենաստանների նման, վանականների ազգային եւ դաւանական պատկանելիութիւնը ժամանակի ընթացքում փոխուել է եւ վերածուել տուեալ երկրի ընդհանուր քրիստոնէական միջավայրին բնորոշ վանքի:

Իրաքում հայ եկեղեցական կեանքի մասին հնագոյն յիշատակութիւնները գտնում ենք ԺԳ.-ԺԴ. դարերից, որոնք վերաբերում են Բասրային, Բաղդադին եւ Մուսուլին:

ԲԱՍՐԱ.- Արշակ Ալպոյաճեանը վկայակոչելով Վարդան Մելքոնեանի 1922ին տպագրուած *Historial Mesopotamia* գիրքը, գրում է, որ Բասրան եպիսկոպոսանիստ քաղաք էր 1222ին եւ Բասրայի թեմակալ առաջնորդն էր հայաստանցի Սողոմոն եպիսկոպոսը:

Կարճառօտ նման յիշատակութիւնը ինչպէս նշում է Ալպոյաճեանը, առաջ է բերում հետեւեալ հարցերը. «*Հայաստանցի Սողոմոն եպիսկոպոսը հա՞յ էր, թէ Հայաստան ծնած ասորի մը կամ նեստորական մը եւ թէ հայո[՞]ց եպիսկոպոսն էր, թէ ուրիշ համայնքի մը*»[2]:

Բասրայում հայ եկեղեցական կեանքի հետ կապուած որեւէ այլ յիշատակութիւն չենք գտնում մինչեւ ԺԶ. դարը: Նոյն Մելքոնեանը «Պասրայի անցեալը եւ հայերը» յօդուածի մէջ առանց յիշատակելու ԺԳ. դարում Բասրայի թեմակալ առաջնորդ եղած Սողոմոն եպիսկոպոսին, գրում է, որ Բասրայի հայ համայնքը հաստատուել է Շահ Աբբասի 1604ի բռնագաղթից յետոյ[3]:

ՄՈՒՍՈՒԼ.- Հայ եկեղեցական կեանքի կազմակերպման ժամանակային առումով Իրաքի երկրորդ քաղաքը Մուսուլն է: Ալպոյաճեանը վկայակոչելով Ս. Էջմիածնի Կարենեան Ցուցակի հմր. 2206 ձեռագիրը (Մաշտոցի անուան Մատենադարանի հմր. 2233 ձեռագիր), գրում է որ այդ քարոզգրքի յիշատակարանում ասւում է. «*Գրեալ ի քաղաք Մոսուլ, ի Մանուէլ քահանայէ*»[4]:

---

[1] Ռուֆայէլ Բաբու Ըսհաք, Իրաքի քրիստոնէութեան պատմութիւն (արաբերէն) «Էլ Մանսուր» Հրատ., Պաղտատ, 1948, էջ 128-29 (Սեդա Օհանեան, *Իրաքի հայ համայնքը 20րդ դարուն*, ՀԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, Երեւան, 2016, էջ 6-7):

[2] Արշակ Ալպոյաճեան, *Պատմութիւն հայ գաղթականութեան. հայերու ցրուումը աշխարհի զանազան մասերը (Քրիստոսի ԺԱ դարէն մինչեւ միջին դարու վախճանը), հտր. Բ.*, Գահիրէ, Նոր Աստղ, 1955, էջ 386:

[3] Վ. Մելքոնեան, *«Պասրայի անցեալը եւ հայերը»*, *Հայրենիք*, 1940:6, էջ 111:

[4] Ալպոյաճեան, *Պատմութիւն, հտր. Բ*, էջ 398:

Մեծանուն պատմաբանը, սակայն, շփոթութեան մէջ է ընկել՝ ձեռագիրը տեսած չլինելով: Վերջինիս յիշատակարանում Մուսուլի փոխարէն գրուած է «Մսր», որը Եգիպտոսին տրուող ընդհանուր բնորոշումն է: Մսրը երբեք չի նոյնացել Մոսուլի կամ Մուսուլի հետ: Վերջինս հայկական աղբիւրներում յիշւում է տառադարձման տարբեր ձեւերով, բայց ոչ երբեք Մսր ձեւով:

Ընդ որում, տարբերութիւն կայ նաեւ բուն յիշատակարանի տուեալ հատուածի եւ Ալպօյաճեանի բերած նախադասութեան միջեւ: Ստորեւ ներկայացնում ենք յիշատակարանի տուեալ հատուածը.

> Ձերախտաւոր մայր մեր եւ՝ զՄանուէլ քահանայ եւ զծնողսն իմ, որ զգիրքս գրեցի [ո՛վ ընթերց]օղ աղաչեմ յիշել ի Տէր, եւ զՄոմէր միայնակեաց երախտաւոր եղբայր մեր յիշել աղաչեմ, եւ Աստուած առհասարակ յիշողացդ եւ յիշեցելոցս ողորմեսցի եւ Նմա փառք յաւիտեան: **Թվին Պ եւ մին** [1352] **գրեցաւ ի քաղաքիս Մսր կոչեցելոյ**[5]:

Սամուէլ Անեցու *Ժամանակագրութիւն*ի յետագայ շարունակութեան մէջ, 1336ի ներքոյ ասւում է, որ Բաղդադի իշխող Ալի փաշան «*արար հրաման քակել զեկեղեցիս, եւ քակեցին ի բազում տեղիս՝ ի Մօսլայ մինչեւ ի Խլաթ եւ ի Սալմաստ*»[6]: Այստեղ թէեւ նշուած չէ, թէ որ ժողովուրդների եւ դաւանանքների եկեղեցիներն են քանդել, սակայն վստահաբար այդ շարքում եղել է կամ եղել են հայկական եկեղեցիները Մուսուլում, որոնք եւս քանդուել են, այլապէս Անեցու *Ժամանակագրութիւն*ի շարունակողը կը նշէր, որ այդ եկեղեցիները ասորական են եղել:

Ներսէս Ծ. վրդ. Սայէղեանը Մուսուլի մօտ յիշում է երկու բնակավայր, որոնցում ԺԴ. դարում եղել են հայկական համայնքներ իրենց եկեղեցիներով. «*Քարամլէս գիւղաքաղաք (Մուսուլի մօտ) եւ Արբիլ (նախնեաց Արբելան) քաղաքը, որովհետեւ առաջնոյն մէջ 14րդ դարուն կար հայ հասարակութիւն մը, իր սեպհական քահանաներով եւ փիրացուներով, իսկ երկրորդին մէջ ամրոցէն դուրս, կը գտնուէր հայ եկեղեցի մը, զոր միեւնոյն դարու սկիզբները քանդեցին այն ատենի խռովարար մահմետականները…*»[7]:

Որ հայ եկեղեցական կեանքը թեմական կառոյցով ձեւաւորուած է եղել Մուսուլում ԺԵ. դարի սկզբին՝ երեւում է 1402ին գրուած *Դաւթաստանագիրք*ի յիշատակարանից: Ձեռագրի ստացող Թումա արք.ը, ով արքութեան աստիճան է ստացել նոյն 1402ին, յիշատակարանում իրեն անուանում է արքեպիսկոպոս՝ «*Ձմեղաւոր տէր Թումայ-Մինաս արքեպիսկոպոսի Մուս-*

---

[5] *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հտր. Է.*, խմբ.՝ Գ. Տէր Վարդանեան, Նայիրի հրատ., Երեւան, 2012, էջ 564:

[6] Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, *Ժամանակագրութիւն*, աշխ.՝ Կ. Մաթեւոսեան, Երեւան, Նայիրի հրատ., 2014, էջ 276:

[7] Ներսես Ծ. վրդ. Սայէղեան, «Պատմական ակնարկ մը հայ-կաթողիկէ հասարակութեան վրայ Իրագ», *Աւետիք ամսական պաշտօնաթերթ հայ կաթողիկէ պատրիարքութեան տանն Կիլիկիոյ*, Պէյրութ, Մայիս-Օգոստոս 1945, էջ 55:

լայ, Դիարբաք»[8]: Լեւոն Խաչիկեանը ենթադրում է, որ Մինասը Թումա արքեպիսկոպոսի մինչեւ ձեռնադրութիւնը ունեցած անունն է եղել:

1238ին, Բաղդադի գրաւման եւ քաղաքում տեղի ունեցած սոսկալի կոտորածի մասին գրում է Կիրակոս Գանձակեցին: Քաղաքում՝ կոտորածի 40 օր տեւելու մասին նա պատկերաւոր ձեւով այսպէս է ասում. «*Եւ զաւուրս քառասուն ոչ դադարեաց սուրն ի գործոյ*»[9]:

Այնուհետեւ ասում է, որ Հուլաւուի կինը՝ Տողուզ խաթունը, ով քրիստոնեայ էր, ամուսնուն խնդրում է խնայել «*ի քրիստոնեայսն, որք էին Բաղդատ, նեստորական աղանդով, եւ թէ յայլ ազգաց, եւ խնդրեաց յառնէ իւրմէ ոչ սպանանել զնոսա եւ եթող զնոսա ընչիւք եւ սպացուածովք*»[10]:

Որ Բաղդադը հայ համայնքներ ունեցող շրջակայ բնակավայրերի հետ առանձին հովւութիւն է կազմել 1354ին՝ տեսնում ենք նոյն թուականին Սուլթանիայում գրուած Աստուածաշնչի յիշատակարանից: Ձեռագրի ստացող Եփրէմ քահանան ասում է, որ ինքը «*ի մայրաքաղաքս Բաղդատ, ի յաշխարհակալ բռնաւորութեան մեծ Շեխ Հասանի, եւ ի հայրապետութեան ամենայն Հայոց տէր Մխիթարի [նկատի ունի Մխիթար Ա Գոներցուն (կթղ. 1341-1355)],* ***եւ ի քորեպիսկոպոսութեան այսմ նահանգի Տէր Սարգսի***»[11] գրուած յիշեալ ձեռագիր Աստուածաշունչը նուիրում է Վարագավանքին:

Բաղդադը նահանգ է անուանում նկատի ունենալով Իրաքի որոշակի տարածքը, որի համար որպէս առաջնորդ յիշւում է Սարգիս քորեպիսկոպոսը: Քորեպիսկոպոսները առաջնորդների կողմից առաքուած տեսուչներն էին փոխառաջնորդի կարգավիճակով: Այսպէս էին անուանւում նաեւ աւելի փոքր տարածք ընդգրկող թեմերի առաջնորդները: Նրանց անուանել են նաեւ գաւառական եպիսկոպոսներ[12]:

Այնպէս որ Բաղդադի կամ Իրաքի հայ եկեղեցական կառոյցը կա՛մ կապուել է աւելի մեծ թեմական միաւորների եւ կա՛մ տեղի եկեղեցական առաջնորդը այսպէս է անուանուել թեմի ընդգրկած փոքր տարածքի համար:

ԲԱՂԴԱԴԻ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԿԱՌՈՒՑՈՒՄԸ 1639ԻՆ ԵՒ ԲԱՂԴԱԴԻ/ԻՐԱՔԻ ՀԱՅՈՑ ԹԵՄԻ ՀԻՄՆՈՒՄԸ

Իրաքի հայկական համայնքները նոր համալրում են ստանում Շահ Աբբասի 1604ի բռնագաղթից յետոյ հետեւեալ երկու պատճառներով.-

---

[8] *ԺԵ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, մասն առաջին (1401-1450թթ.)*, կազմ.՝ Լ. Ս. Խաչիկեան, Երեւան, Հայկ ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1955, էջ 28:

[9] Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմութիւն հայոց*, աշխ.՝ Կ. Մելիք-Օհանջանեան, Երեւան, 1961, էջ 382:

[10] Նոյն, էջ 384:

[11] *ԺԴ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ*, կազմ.՝ Լ. Ս. Խաչիկեան, Երեւան, Հայկ ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1950, էջ 406:

[12] *Քրիստոնեայ Հայաստան հանրագիտարան*, գլխ. խմբ.՝ Յ. Այվազեան, Երեւան, 2002, էջ 1058:

Առաջին՝ Ջուղայի հայ վաճառականները միջազգային իրենց առեւտրաշրջանառութիւնը իրականացնում են նաեւ Իրաքի նաւահանգիստների եւ յատկապէս Բասրայի միջոցով: Վերջինս դառնում է Հնդկաստան գնացող հայ վաճառականների եւ Մայր Աթոռի նուիրակների ճանապարհորդութեան գլխաւոր ուղին, որն իր հերթին թելադրում է Բասրայում ունենալ Մայր Աթոռի ու հայ վաճառականական տարբեր կազմակերպութիւնների ներկայացուցչութիւններ: Բասրայում հայերի թուի աւելացմանը նպաստում է նաեւ այն, որ եւրոպական առեւտրական կազմակերպութիւնների Իրաքի նաւահանգստային ներկայացուցչութիւններում, ինչպէս նաեւ դիւանագիտական առաքելութիւններում որոշակի թուով հայեր են սկսում աշխատել:

Երկրորդ՝ Նոր Ջուղայի հայ վաճառականների արտօնութիւնների աստիճանական սահմանափակումները եւ Իրանում տիրող անկայուն իրավիճակը յանգեցնում են տեղի հայ վաճառականական դասի ներկայացուցիչների որոշ մասի տեղափոխութեան՝ Իրաք եւ Հնդկաստան: Այս երկու երկրների ծովային ուղիով կապուծութիւնը ինչպէս կը տեսնենք, որոշակի արտայայտութիւն է գտնում նաեւ ԺԸ. դարի հայ եկեղեցական կեանքի, Ս. Էջմիածնի՝ Իրաքի ու Հնդկաստանի թեմերի հետ ունեցած յարաբերութիւնների վրայ:

ԺԷ. դարում Բաղդադում հայերի բնակութեան մասին հայկական աղբիւրներում եղած առաջին վկայութիւնը գտնում ենք Նոր Ջուղայում 1621ին գրուած ձեռագրում: Յիշատակարանում Յովհաննէս աբեղան գրում է, որ պարսից արքան գրաւել է Բաբելոնը եւ «*ազգս հայոց իբրեւ զերամս կաքաւաց հարեալ ի արծուոյ ցրուեալ փեսանի*»[13]: Բաբելոնի՝ Բաղդադի հայ համայնքը կաքաւների երամի հետ է համեմատում գրիչը՝ ասելով, որ այդ երամը ցրուեց արծուի՝ պարսից թագաւորի, քաղաքի վրայ յարձակուելով:

Բաղդադում, սակայն, հայերը շարունակում են մեծ թիւ կազմել եւ որոշակի դերակատարութիւն ունենալ քաղաքի կեանքում: Ասուածը հաստատում է 1639ին սուլթան Մուրադի կողմից Բաղդադի օսմանեան գրաւման հետ կապուած իրադարձութիւններով:

Ժամանակի գրեթէ բոլոր հայկական աղբիւրները գրում են Բաղդադի գրաւման եւ բերդապարիսպները հրետանային տեւական հարուածներով աւերելու մասին: Հրետանու հետ կապուած դրուագը պատահական չէ եւ կապւում է տեղի հայ համայնքում արդէն մօտ չորս հարիւրամեակ միքանի տարբերակներով կենցաղավարող հետեւեալ աւանդութեան հետ:

Բաղդադը Օսմանեան Կայսրութեանը կցելու համար սուլթան Մուրադը 1638ին մեծ զօրքով յարձակւում է քաղաքի վրայ, այն պաշարում, սակայն չի կարողանում գրաւել, քանի որ չունէր հեռահար հրետանի՝ աւերելու քաղաքի ներսում կառուցուած պաշտպանական դիրքերը: Սուլթանը քաղաքը

---

[13] *Հայերէն ձեռագրերի ԺԷ. դարի յիշատակարաններ, հտր. Բ.*, կազմ.՝ Վ. Յակոբեան, Ա. Յովհաննիսեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1978, էջ 35:

գրաւելու համար հրամանատարական անձնակազմի խորհրդակցութիւն է հրաւիրում, որի ժամանակ համաձայն աւանդութեան «*Կէօք Նազար՝ հայ թնդանօթաձիգ հրամանատարը, առաջարկեց ձուլել մեծ թնդանօթ մը, որուն ռումբերը կրնան թշնամիին ամրոցները ու պաշտպանական գիծերը քանդելու ու քաղաքը կրնայ յանձնուիլ: Սուլթանը համաձայնեցաւ: Գործադրուեցաւ առաջարկը եւ 25 Դեկտեմբեր 1638ին Պաղտատ յանձնուեցաւ*»[14]:

Իրաքի քահանայական դասի ներկայացուցիչներից Մեսրոպ քհնյ. Օրջանեանը Բաղդադի Ս. Աստուածածին եկեղեցու կառուցման հետ կապուած գրում է. «*Վաւերական աւանդութիւններ կան անոր հիմնարկութեան մասին*»[15]:

Այնուհետեւ բերում է բանաւոր աւանդուած հետեւեալ պատմութիւնը. «*Իր [սուլթան Մուրադի] բանակին մէջ կը գտնուէր նաեւ պոլսեցի հայազգի ձուլագործ Կէօք-Նազար, որ տեսնելով Սուլթանին մեծ շուարումը՝ թնդանօթի, ռումբի եւ ռազմամթերքի պակասով, կը խնդրէ Սուլթանին բերել տալ ժողովրդի բոլոր պղնձէ, արոյրէ, անագէ եւ երկաթէ ամանները եւ գործիքները: Կը գործադրուի իր փափաքը: Կը ձուլէ անոնցմով շատ տեսակ ռազմական գործիքներ, որոնց շնորհիւ Սուլթանը կարող կ'ըլլայ վտարել քաղաքէն թշնամին, տիրանալ անոր եւ զայն ընել թրքական կուսակալութիւն, որ շարունակուեցաւ մինչեւ անգղիական բանակի մուտքն՝ անոր սահմաններէն ներս (1917): Սուլթան Մուրատ ի վարձ Կէօք-Նազարի անձնուէր ծառայութեան, կ'առաջարկէ գոհացում շնորհել իր ոեւէ փափաքին: Կէօք-Նազար Սուլթանէն կը խնդրէ քաղաքէն հողամաս մը, հոն կառուցանելու եկեղեցի մը, որ մինչեւ այն ատեն գոյութիւն չէ ունեցած ոչ մի քրիստոնեայ համայնքի մէջ: Կը շնորհուի Կէօք-Նազարին՝ քաղաքին հիւսիս-արեւմտեան ծայրէն ընդարձակ հողամաս մը, որուն մէկ մասին վրայ կը շինէ եկեղեցին եւ մէկ կարեւոր բաժինն ալ կը յատկացուի գերեզմանատունի: Եկեղեցւոյ թաղն ալ կը յորջորջուի Կէօք-Նազար: Անուն մը, զոր ցարդ կը գործածեն տեղացիք: Երկար ատեն սոյն եկեղեցին կը գործածուի իբր աղօթատեղի*» նաեւ քրիստոնէական միւս յարանուանութիւնների համար[16]:

Ինչպէս ասացինք, հայկական աղբիւրները թէեւ գրում են Բաղդադի գրաւման եւ հրետանային հարուածներով պաշտպանական ամրութիւնների աւերման մասին, սակայն զարմանալիօրէն չեն յիշում Գէորգ Նազարէթեանի եւ նրա ձուլած թնդանօթի մասին: Քաղաքի գրաւումից անմիջապէս յետոյ՝ 1639ին, Զակամում գրուած Աւետարանում Եսայի գրիչը ասում է, որ

---

[14] Վ. Մելքոնեան, *An Armenian Glimpse of Armenians in Iraq* գիրքը Վեհունի Մինասեանի «Իրաքահայ գաղութը» յօդուածում, *Ասպարէզ*, Լոս-Անճելըս, 17 Նոյեմբեր 2012, էջ 8:

[15] Մեսրոպ քհնյ. Օրջանեան, «Պաղտատի Ս. Աստուածածին պատմական եկեղեցին», *Հայաստանի կոչնակ*, Նիւ Եորք, 10 Սեպտեմբեր 1938, էջ 879:

[16] Նոյն:

սուլթան Մուրադը գնաց «*ի վերայ Բաղդատայ բերդի դէմ յանդիման, էառ զբերդն թոփիւ եւ զարբազանաւք (սարբազներով - Վ.Դ.)*»[17]:

Բաղդադի գրաւմանը ժամանակակից Գրիգոր Կամախեցու խմբագրած յիշատակարանում, 1638ի ներքոյ ասւում է, որ սուլթան Մուրադը «*ծեծեաց զպարիսպն ԼԸ (38) օր մեծաւ զօրութեամբ եւ ի Դեկտեմբերի ԺԴ (14), օրն Ուրբաթ էառ զքաղաքն*»[18]: «Պարիսպները ծեծել» նշանակում է քաղաքի պարիսպները հրետակոծել արկերով: Հետեւաբար ընդգծւում է հրետանու խաղացած դերը քաղաքի գրաւման գործում:

Այն յստակ ընդգծում են նաեւ ժամանակի երկու պատմագիրները՝ Առաքել Դաւրիժեցին եւ Գրիգոր Դարանաղցին: Դաւրիժեցին երկիցս՝ ԾԱ. եւ ԾՋ. գլուխներում գրում է Բաղդադի պարիսպներին հրետանիով հարուածելու մասին. «*Եւ ծեծեաց զբերդն ԼԸ (38) օր մեծաւ զօրութեամբ*»[19]:

Վեհունի Մինասեանը՝ Իրաքի հայերին նուիրուած իր ծաւալուն յօդուածում, վկայակոչում է անգլիացի արեւելագէտ Ստեֆան Լոնգրիգին, ով գրում է, թէ սուլթան Մուրադի կողմից Բաղդադը պաշարելու 40րդ օրը «*նոր թնդանօթ մը հասաւ Մուրափի բանակատեղին՝ Տիգրիսի ջուրի վրայով*»: Սկսուած հրետակոծութիւնից յետոյ քաղաքի ամրութիւնները աւերւում են եւ քաղաքում գտնուող զօրքը Պաթքաշ Խանի գլխաւորութեամբ անձնատուր է լինում: Այստեղ թէեւ յստակօրէն նշւում է, որ քաղաքը գրաււում է նոր բերուած թնդանօթով, սակայն դարձեալ չի նշւում, թէ ով է այն պատրաստել[20]:

Իրաքի հայոց թեմի պատմութիւնը դիւանական վաւերագրերի եւ տեղային աւանդութիւնների հիման վրայ գրած Դաւիթ Թադէոսեանը այդ պատմութիւնից տարբեր հատուածներ տպագրել է Բաղդադի *Գոյամարտ* թերթում: Բաղդադի հայոց եկեղեցու կառուցման իրաւունքը սուլթան Մուրադի կողմից Գէորգ Նազարէթեանին շնորհելու մասին՝ Թադէոսեանը գրում է.

> Իր [սուլթան Մուրադի] յաղթական բանակի թնդանօթաձիգ վարպետը, որ հայ մ'էր, Գէորգ Նազար անունով եւ առաջարկեց իրեն, որ շնորհ մը խնդրէ. Գէորգ Նազար իմանալով, որ Պաղտատի իր ազգակիցները եկեղեցի եւ գերեզմանատուն չունէին, խնդրեց սուլթանին, որ յարմար տեղ մը շնորհէ իր հայ հպատակներուն, որ կարենան եկեղեցի մը կառուցանել եւ գերեզմանատուն մը ունենալ. Սուլթան Մուրատ այն ատեն հրովարտակով մը հայոց ազգին շնորհեց այժմեան Պաղտատ քաղաքի հիւսիսակողմը կառուցուած Ս. Աստուածածնայ եկեղեցւոյ տեղը եւ Մուատէմի դրան կից հայոց հին գերեզմանատունը: Մինչ հիմա այդ եկեղեցին կայուն կը մնայ Պաղտատի հիւսիսակողմը «Գոգ Նազար» թաղամասին մէջ, որ նոյն թնդանօթաձիգ Գէորգ Նազարի անունով կը կոչուի մինչեւ այ-

---

[17] *Հայերէն ձեռագրերի ԺԷ. դարի յիշատակարաններ, հտր. Բ.*, էջ 786:

[18] *Մանր ժամանակագրութիւններ XIII-XVIII դդ., հտր. Բ*, կազմ.՝ Վ. Յակոբեան, Երեւան, Հայկ ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1956, էջ 270:

[19] Առաքել Դաւրիժեցի, *Պատմութիւն*, Վաղարշապատ, Ս. Էջմիածին, 1896, էջ 443, 497:

[20] Stephen Hemsley Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq*՝ Մինասեանի, «Իրաքահայ գաղութը» յօդուածում, էջ 8:

սօր եւ իր հնութեան պատճառաւ ուխտատեղին է տեղացի քրիստոնեայ եւ այլազգ հաւատացեալներու[21]:

Հետեւաբար, համաձայն այս պատմութեան, Բաղդադի Ս. Աստուածածին հայոց եկեղեցին կառուցուել է 1639-40ին, Գէորգ Նազարէթեանին (կրճատ անուամբ՝ Գոգ Նազարի) սուլթանի շնորհած իրաւունքի հիման վրայ: Այն Բաղդադի յայտնի ամէնահին քրիստոնէական եկեղեցին է, ուր իրենց պաշտամունքն են կատարել նաեւ քրիստոնէական միւս եկեղեցիների ներկայացուցիչները, ինչպէս նաեւ ասորիները: Թադէոսեանը գրում է, թէ հօրից լսել է, որ «*իր ժամանակակից Քաղդէացի ծերեր կը ճանաչէր, որոնք մեր վերոյիշեալ եկեղեցին մկրտուած էին*»[22]:

Մեսրոպ քհնյ. Օրջանեանը գրում է, որ եկեղեցին նշանաւոր է եղել նաեւ այնտեղ կատարուած բժշկութիւններով. «*Անոր միջոցաւ ցարդ տեղի ունեցած այլազան բժշկութիւններու մասին կան պատմուածքներ՝ պատկերացած ծերունիներու աւանդական նկարագրութիւններով եւ վկայուած՝ արձանագրութիւններու զանազանութիւններով*»[23]:

Քրիստոնէական միւս եկեղեցիների ներկայացուցիչները եւ յատկապէս ասորիները, հայկական այս եկեղեցում ո՛չ միայն իրենց պաշտամունքն են կատարել, այլեւ քանիցս փորձել են տիրանալ՝ ներկայացնելով իբրեւ թէ սկզբնապէս այն ասորական է եղել: Նման փորձերին, որոնք շարունակուել են մինչեւ 1922, դեռ կ'անդրադառնանք: Այժմ ներկայացնենք վերջինիս հետ կապուած մի դրուագ, որը տեղի է ունեցել 1760ականներին:

Այդ տարիներին որպէս Ս. Էջմիածնի նուիրակ Բաղդադ է գալիս Մարտիրոս վարդապետը (եպս.): Ականատես լինելով նեստորական ասորիների Ս. Աստուածածին եկեղեցին գրաւելու փորձերին, նա գրում է «Հակառակութիւն նեստորաց ընդ հայս ի Բաբիլոն վասն եկեղեցւոյն» չափածոյ ստեղծագործութիւնը: Այստեղ աղճատուած արձագանգը կայ նաեւ սուլթան Մուրադի կողմից Գէորգ Նազարէթեանին եկեղեցի կառուցելու իրաւունքը շնորհելու մասին: Մարտիրոս վարդապետը ասում է, որ եկեղեցու հայկական պատկանելութեան որպէս փաստարկ հայերը բերում են կառուցման իրաւունքի սուլթան Մուրադի կողմից շնորհուած լինելը.

Սուլթան Մուրատն էր ի Պաղտատ,
Ի պատերազմ հինիւք հաստատ,
Գործակալ ոմն կոչիւր Մուրակ,
Յազգէն հայոց կայսերն նալպանդ[24]:

---

[21] Դ. Թադէոսեան, «Իրաքի հայոց ծագումը», *Գոյամարտ*, Պաղտատ, 20 Յունուար 1949:

[22] Նոյն:

[23] Օրջանեան, էջ 878-80:

[24] Հրատարակիչ՝ Կ. Պ., «Հին էջեր», *Սիոն*, Երուսաղեմ, Սեպտ.-Հոկտ., հմր. 9-10, 1948, էջ 257-58:

Ըստ այս տողերի, եկեղեցին կառուցելու համար սուլթանին միջնորդում է կայսերական նալբանդ՝ պայտագործ, հայազգի Մուրադը: Ընդունուած աւանդութեան հետ համընկնում է երկու կէտ: Առաջին՝ եկեղեցին կառուցուել է հայերի միջնորդութեան հիման վրայ: Երկրորդ՝ նալբանդը լայն իմաստով մետաղագործ է նշանակում, ինչպէս որ թնդանօթ պատրաստողը եւս մետաղագործ է:

Ամէն դէպքում սա Բաղդադի Ս. Աստուածածին հայոց եկեղեցու կառուցման աւանդութեան մինչեւ այժմ յայտնի ամէնահին գրառումն է:

Ս. Աստուածածին եկեղեցին դառնում է Իրաքի հայ եկեղեցական կառոյցի կենտրոնը, որի հետ են կապւում Միջագետքի՝ Իրաքի այժմեան տարածքն ընդգրկող հայկական համայնքները: Ինչպէս որ Իրաքում երկու գլխաւոր կենտրոններն էին Բաղդադը՝ որպէս քաղաքական կենտրոն եւ Բասրան՝ տնտեսական եւ տարանցիկ ճանապարհների նաւահանգստային կենտրոն, այնպէս եւ իրաքահայ կեանքում համայնքային երկու կենտրոններն են դառնում Բաղդադը եւ Բասրան: Աւելին, կարելի է ասել, որ Բաղդադը առաջնորդական կենտրոն լինելով հանդերձ, ըստ էութեան, միջանկեալ կայան էր Բասրա գնալու համար:

Ինչպէս տեսանք, ըստ Մելքոնեանի, Բասրայի հայ համայնքը վերստին աշխուժանում է 1604ի բռնագաղթից յետոյ: Մելքոնեանը նաեւ նշում է, որ Բասրայում հայերից մնացած հնագոյն յիշատակը 1691ի մի խաչքար էր, որը ցաւօք, յետագայում յայտնի չէ, թէ ինչ է եղել[25]:

Բասրայից մնացած ամէնահին յիշատակը, սակայն, կարելի է համարել Մեսրոպ Մագիստրոսի յիշատակած այն Աւետարանը, որի յիշատակարանում ասւում է, թէ այն նորոգուեց «*ի թվին ՌԺԵ (1656) ի քաղաքին Պասրա, ծախիւք խոճայ Սարգսի*»[26]:

Բաղդադի եւ Բասրայի՝ որպէս միեւնոյն ուղու երկու կէտեր լինելը, լաւագոյնս արտայայտուել է ժամանակի կաթողիկոսական կոնդակներում եւ գրութիւններում, ինչպէս նաեւ ԺԸ. դարում գրուած մի շարք ձեռագրերի էջերում տեղ գտած նիւթերում:

Այս փոխկապուածութիւնն աւելի է մեծանում ԺԸ. դարում՝ տարանցիկ նոր ճանապարհների ձեւաւորման եւ դրանցում հայերի ունեցած դերակատարութեան հետ:

Ինչպէս որ ԺԳ.-ԺԴ. դարերում Ղրիմն էր Արեւելեան Եւրոպայի մի շարք թեմերի առաջնորդական կենտրոնը, այնպէս եւ ԺԷ. դարի կէսերից Նոր Ջուղան է դառնում արքեպիսկոպոսական նման կենտրոն, որպէս Իրանահնդկաստանեան թեմ, որին մաս է կազմում նաեւ Իրաքի թեմը կամ հովութիւնը հետեւեալ երկու պատճառներով: Առաջին՝ Բաղդադը եւ Բասրան

---

[25] Մելքոնեան, էջ 106:

[26] *ԺԷ. դարի հայերնէն ձեռագրերի յիշատակարաններ (1641-1660թթ.), հտր. Գ.*, կազմ.՝ Վ. Յակոբեան, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984, էջ 732:

քանիցս անցնում են պարսկական տիրապետութեան ներքոյ: Երկրորդ՝ այս քաղաքներում մեծ թիւ են կազմում Նոր Ջուղայից եկած հայերը, ովքեր աւանդաբար ցանկացել են, որ իրենց քահանաները եւս իրենց ծննդավայրից լինեն, որն աւելի է ուժեղացրել կապը Իրանա-հնդկաստանեան թեմի հետ:

Սիմէոն Ա. Երեւանցու (կթղ. 1763-80) հայրապետութեան շրջանում Մայր Աթոռի նուիրակների անցնելիք վայրերի նուիրակական երթուղու կազմած ցանկում Բաղդադը ներկայացւում է որպէս Տէրունի, այսինքն էջմիածնական թեմ. «*Բաղդադ, որ է Տէրունի ի յԱստուծոյ օրհնեալ տիրախնամ մայրաքաղաքդ Բաղդատ ի Ղարաչօրան, ի Բասրայ, ի Բանդարբուշ, ի Բանտարըդիկ, ի Խարկ, ի Բանդարապատ*»[27]:

Բաղդադի հայոց թեմը Տէրունի էր համարւում ոչ թէ այն պատճառով, որ ուղղակիօրէն Էջմիածնին էր ենթարկւում, այլ որովհետեւ չունէր առանձին առաջնորդ: Որպէս թեմական միաւոր այն ուղղակիօրէն ենթարկւում էր Նոր Ջուղայի թեմին, որը յստակօրէն արտայայտուել է Սիմէոն Ա. Երեւանցու հայրապետական անդրանիկ կոնդակներում: Վերջիններս կաթողիկոսական ընտրութիւններից յետոյ ուղղւում էին տարբեր թեմերին եւ հայաշատ կենտրոններին: Նուիրակական կոնդակների երթուղու ցանկում պատահական չէ, որ Բաղդադից անմիջապէս յետոյ յիշւում է Հնդկաստանը. «Հնդկաց, որ է Տէրունի»[28]:

Իրաքը եւ Հնդկաստանը միասին են յիշւում նաեւ Սիմէոն կաթողիկոսի այդ կենտրոնների հայութեանն ուղղած անդրանիկ կոնդակում, գրուած 1763ին կաթողիկոսական ընտրութիւններից անմիջապէս յետոյ: Կոնդակում օրհնութեան խօսք է ուղղում նրանց, «*որք կայք բնակեալ ի յԱստուծոյ օրհնեալ քաղաքդ Բաղդատ՝ ի Բասրայ եւ բոլոր երկիրդ Հնդկաց, այսինքն ի Սուրաթ, ի բոլոր երկիրդ Բերեկալայ …*»[29]:

Յաջորդ՝ 1764ի կոնդակում յիշւում է միայն Բասրան, առանց Բաղդադի: Կոնդակը թէեւ ուղղուած է Բասրայի հայութեանը, սակայն նախ յիշւում է Նոր Ջուղայի առաջնորդ Գէորգ եպիսկոպոսը, ապա թուարկւում են Բասրայի հայութեան տարբեր խաւերը՝ «*պարկեշտասուն քահանայից, մեծահասակ եւ ազնուազարմ իշխանաց, եւ արդարավաստակ վաճառականաց եւ առ հասարակ ժողովրդականացդ դասուց*»[30]:

Բաղդադի եւ Բասրայի սերտ կապուածութիւնը Նոր Ջուղայի առաջնորդութեան հետ պայմանաւորուած է եղել նաեւ այն հանգամանքով, որ դէպի Հնդկաստան գնացող նուիրակների ճանապարհը Բասրայով է անցել, որի

---

[27] «Սիմէոն կաթողիկոսի յիշատակարանը», *Դիւան հայոց պատմութեան, հտր. Գ.*, կազմ.՝ Գիւտ Ա. Քհնյ. Աղանեան, Թիֆլիս, 1894, էջ 801:

[28] Նոյն:

[29] *Դիւան Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի. մաս Բ, էջմիածնի կաթողիկոսներու կոնդակներ (1705-1800),* աշխ.՝ Վարուժան Արքեպս., հրատ. Սպահանի հայոց թեմի, Պէյրութ, Pomigravure, 2015, էջ 142:

[30] Նոյն, էջ 147:

համար մի շարք դէպքերում Նոր Ջուղայի կապը Ս. Էջմիածնի հետ Բասրայի միջոցով է պահուել: Այն շարունակուել է նաեւ Սիմէոն կաթողիկոսի յաջորդ Ղուկաս Ա. Կարնեցու (կթղ. 1780-99) հայրապետութեան շրջանում: Կարնեցու 1797ի կոնդակում ՝ ուղղուած Նոր Ջուղայի առաջնորդին, ասւում է, որ Մայր Աթոռի նուիրակը սրբալոյս միւռոնը Բասրայով Հնդկաստան է տանելու եւ Նոր Ջուղայի թեմից այն քահանայացուները, ովքեր պէտք է քահանայական ձեռնադրութիւն ստանան, թող գնան Բասրա, այնտեղ ձեռնադրուեն նուիրակի կողմից եւ իւրաքանչիւրը վերցնելով նաեւ տրուելիք սրբալոյս միւռոնից, գնան իրենց քահանայութեան համար նախատեսուած եկեղեցիները[31]:

Բաղդադը եւ Բասրան՝ պայմանաւորուած Հնդկաստանի ճանապարհով, տնտեսական մեծ նշանակութիւն են ունեցել Ս. Էջմիածնի համար: Բաղդադի եկեղեցու քահանաներից աւելի կաթողիկոսական դիւանի հատորների գրութիւններում յիշւում են Ս. Էջմիածնի Բաղդադի եւ Բասրայի գործակալները՝ տնտեսական գործերը վարողները, ովքեր անմիջաբար նշանակւում էին կաթողիկոսի կողմից:

Բերենք երկու քաղաքների գործակալներին՝ Կարնեցու 1786ին ուղղած թղթերից մէկական օրինակ: Բասրայի նորանշանակ գործակալին Կարնեցին գրում է. «*Թուղթ ի Բասրայ առ գործակալն մեր՝ Բեթղէհէմեան պարոն Յովհաննէսն*»[32]: Բաղդադի գործակալին կաթողիկոսը գրում է. «*Թուղթ առ նոր գործակալն մեր, որ ի Բաղդատ, պարոն Փանոսն, յիշումն վասն առաջին թղթոյն մերոյ առ սա եւ կոնդակին, **որովք հաստատեալ էաք զինքն գործակալ***»[33]: Ընդգծուած կապակցութիւնից երեւում է, որ Բաղդադի եւ Բասրայի գործակալները հաստատուել են կաթողիկոսական կոնդակով:

Գործակալների կարեւոր գործառոյթներից էր Ս. Էջմիածնի հրատարակութիւնների առաքումը Հնդկաստան, որը մեծ ոգեւորութիւն էր պատճառում տեղի հայերին՝ մղելով Ս. Էջմիածնի համար նորանոր նուիրատուութիւնների:

Կարնեցին Կ. Պոլսի նուիրակ Մինաս վարդապետին 1787 Յունուարի 14ին գրում է, որ Մայր Աթոռի հրատարակութիւններից Կարինով Կ. Պոլիս է ուղարկում, այնտեղից ծովային ճանապարհով Բաղդադ՝ տեղի գործակալին հասցնելու, ապա Բասրայի գործակալի միջոցով Հնդկաստան ուղարկելու համար[34]:

Քանի որ գրքերը Բաղդադի ճանապարհով էին առաքւում, իսկ այնտեղ գտնւում էր հայկական Ս. Աստուածածին եկեղեցին, ուստի Ղուկաս կաթո-

---

[31] Նոյն, էջ 169:

[32] *Դիւան հայոց պատմութեան. նոր շարք, գիրք առաջին. Ղուկաս Ա. Կարնեցի, հտր. Բ (1786-1792)*, աշխ.՝ Վ. Գրիգորեան, Մատենադարան, ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 2003, էջ 119:

[33] Նոյն:

[34] Նոյն, էջ 326-327:

ղիկոսը Ս. Էջմիածնի հրատարակութիւններից, յատկապէս եկեղեցական ծիսամատեաններից, պատուիրում էր մէկական օրինակ յատկացնել եկեղեցուն: Այսպէս, 1789ին կաթողիկոսը Բաղդադի գործակալ պարոն Փանոսին գրում է, որ տեղ հասնելիք գրքերը ուղարկի Բասրա՝ մէկ օրինակ *Խորհրդատետր* պահելով Բաղդադի համար: *Խորհրդատետր*ը որպէս Ս. Պատարագի խորհրդի մատուցման գիրք, բոլորից շատ էր հարկաւոր եկեղեցական արարողութիւնների ժամանակ:

Միջնադարեան, յատկապէս ուշմիջնադարեան, հայկական աշխարհագրական գործերը առաջին հերթին գրւում էին հայ ուխտաւորների եւ վաճառականների համար՝ որպէս ուղեցոյց, ուստի այդ գործերից նաեւ պատկերացում կարելի է կազմել նրանց ուղեւորութիւնների աշխարհագրական ընդգրկման մասին: Այս ելակէտից պատահական չէ, որ գործնական ճանապարհորդութեան տեսանկիւնից նման գործերում յիշւում էին Բաղդադը եւ Բասրան:

1676ին Լոնդոնում Ջուղայեցի Պետրոսի որդի Յակոբը աւարտում է իր անցած վայրերի հիման վրայ կազմած *Ճանապարհացոյց*ի գրութիւնը, որտեղ անհրաժեշտ տեղեկութիւններ կան իր անցած ճանապարհի տարբեր բնակավայրերի միջեւ եղած հեռաւորութեան եւ այլ հարցերի մասին: Ձեռագրի նկարագրութիւնը տրուած է Կոնիբէրի ցուցակի 303-304 էջերում, որոնց հիման վրայ այն վերլուծել է Արտաշէս Մաթեւոսեանը[35]:

Պետրոսի որդի Յակոբի ելման կէտը եղել է Պարսից Ծոցի Բանդար Աբբաս նաւահանգիստը: Իր նշած ճանապարհային ուղիներից մէկը Էրզրումից իջնում է մինչեւ Բաղդադ, ապա եւ Բասրա: Նշում է տարբեր բնակավայրերի միջեւ եղած հեռաւորութիւնը, քանի օրուայ ճանապարհ լինելը եւ ճանապարհի «ղունաղ»ները՝ իջեւանատները: Բաղդադ-Բասրա ճանապարհին որեւէ այլ բնակավայր չի նշում, որը ցոյց է տալիս, որ այդ ճանապարհին նրա համար միջանկեալ այլ կայան չի եղել: Բաղդադ-Բասրա ճանապարհի համար գրում է. «*ԻԴ (24) ղունաղ այ Բաղդատայ չուր Բասրայ*»: Այսինքն Բաղդադից մինչեւ Բասրա 24 իջեւանատներ են եղել ճանապարհին[36]:

Երեւանի ՄՄ հմր. 776 ձեռագրում, որը Բարսեղ Փառակեցու 1751ի ինքնագիր «Ծառ Մեռօնի» գործն է, 293ա-4բ էջում կայ յետագայի յաւելում եղող հետեւեալ «Ստորեւ գրեալս ցուցանէ բոլոր քաղաքաց զաստիճանս եւ զրօբէս բարձրութեան» միաւորը: Վենետիկի, Լոնդոնի եւ եւրոպական տարբեր

[35] Ա. Մաթեւոսեան, «Ճանապարհացոյց Ջուղայեցի Պետրոսի որդի Յակոբի», *Բանբեր Մատենադարանի, հմր. 8*, Երեւան, 1962, էջ 285-288:

[36] Նոյն, էջ 287:

քաղաքների շարքում յիշւում է նաեւ Բասրան, որի համար ասւում է. «*Բասրա՝ [աստիճան] 48, [րոպէ] 3*»[37]:

Բասրայի եւ Բաղդադի հայ համայնքների մտաւոր-գրական եւ եկեղեցական կեանքի մասին վկայում են այստեղ գրուած կամ յետագայ ստացողների կողմից ստացած ձեռագրերը, որոնց մի մասն ունի ծիսական եւ դաւանաբանական բնոյթ, որը ցոյց է տալիս, թէ դրանք կիրառուել են եկեղեցական արարողութիւնների ժամանակ, ինչպէս նաեւ Հայ Եկեղեցու դաւանութեան պաշտպանութեանն են ծառայել տեղի քրիստոնէական միւս յարանուանութիւնների հետ յարաբերութիւնների ընթացքում: Յիշեալ ձեռագրերը լրացուցիչ փաստեր են՝ այստեղ հայ եկեղեցական կեանքի շարունակականութեան մասին:

ՄՄ հմր. 2619 ձեռագիրը գրուել է Հալէպում 1630ին: Յետագայ ստացող Ջուղայեցի Յակոբջանի որդի Մանուկի յիշատակարանից տեսնում ենք, որ 1764ին այս ձեռագիրը արդէն գտնուել է Բաղդադում[38]:

Ձեռագրերի ստացողների եւ նրանց հարազատների անունների թուարկումից եւս երեւում է, թէ Բաղդադի եւ Բասրայի հայերը որքանով են կապուած եղել Նոր Ջուղայի հետ, եւ տեղի հայ ազգաբնակչութեան մէջ տեսակարար ինչ կշիռ են գրաւել Նոր Ջուղայի հայերը:

ՄՄում պահուող հմր. 670 ձեռագիրը Պօղոս Տարօնացու «Պատասխանի թղթոյն Թէոփիստեայ» գործն է: Այն Բաղդադում 1769-70ին ընդօրինակել է Մարկոս քահանան: Ինչպէս նշւում է ձեռագրի նկարագրութեան մէջ՝ «Նոյնութեամբ ընդօրինակուած է 1752թ. հրատարակութիւնից»[39]: 1752ի տպագրութիւնը կատարուել է Կ. Պոլսում:

ԺԱ.-ԺԲ. դարերի հեղինակ Պօղոս Տարօնացու՝ ի պատասխան հայ քաղկեդոնիկների գրած այս գործը, ամբողջապէս նուիրուած է Հայ Եկեղեցու դաւանութեան պաշտպանութեանը:

Քահանայի կողմից տպագիր օրինակից այս երկի ձեռագիր ընդօրինակութիւնը ցոյց է տալիս, որ Բաղդադի՝ ժամանակի տարբեր դաւանութիւնների եկեղեցական միջավայրում, յատկապէս նեստորական ասորիների հետ եկեղեցական քննարկումներում, Պօղոս Տարօնացու այս երկը անհրաժեշտ է եղել Հայ Եկեղեցու դաւանութեան պաշտպանութեան համար:

Եկեղեցական կեանքի տարբեր բնագաւառների հետ կապուած գործնական նիւթերի ժողովածու է ՄՄում պահուող հմր. 691 ձեռագիրը: Այն գրուել է 1672ին: Ձեռագրում որեւէ յիշատակութիւն չկայ գրութեան տեղի մասին, սակայն յետագայ յիշատակարանում, որը մանր ժամանակագրու-

---

[37] *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հտր. Գ.*, կազմ.՝ Օ. Եգանեան, Երեւան, Մագաղաթ հրատ., 2007, էջ 682:

[38] *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հտր. Ը.*, Երեւան, Նայիրի հրատ., 2013, էջ 741:

[39] *Մայր ցուցակ, հտր. Գ.*, էջ 270:

թեան բնոյթ ունի, ուր յիշւում են 1776-1832ին տեղի ունեցած մի շարք իրադարձութիւններ, նշւում է, որ 1776ին ձեռագիրը պահուել է Բասրայում, իսկ 1798ին արդէն գտնուել է Բաղդադում[40]: Ձեռագրի՝ Բասրայից Բաղդադ տարուելը եւս ցոյց է տալիս Իրաքի հայ համայնքային երկու գլխաւոր կենտրոնների միջեւ եղած սերտ կապը:

Երուսաղէմի հայոց պատրիարքութեան միաբան Սերովբէ վրդ. Սամուէլեանը 1905ին գրում է, որ այդ ժամանակ տեղի Ս. Աստուածածին եկեղեցում եօթ ձեռագիր է պահուել: Այդ ձեռագրերից 1272ին գրուած Գանձարանի յետագայ յիշատակարանում ասւում է, որ այն 142 տարի առաջ, այսինքն 1763ին նուիրուել է Բասրայի Ս. Աստուածածին եկեղեցուն[41]:

Բասրայում եւ Բաղդադում գրուած ձեռագրերի մէջ գրութեան աւելի հին ժամանակով, ձեռագրի հեղինակի իրաքեան միջավայրի ներկայացուցիչ լինելով եւ բովանդակութեամբ, ինչպէս նաեւ յիշատակարանում արծարծուած հարցերով առանձնանում է ՄՄ հմր. 1793 ձեռագիրը: Այն 1761ին գրուել է Բասրայում եւ Յովսէփ Ջուղայեցու հեղինակած ու նոյն թուականին աւարտուած *Քննիկոն* անուանուած գործն է, ուր տեղ են գտել Հայ Եկեղեցու պատմութեանը, դաւանանքին, ծէսին եւ մի շարք այլ հարցերի նուիրուած նիւթեր: Այն սկսւում է Աբգար թագաւորի՝ Փրկչին ուղղուած թղթից, որը վերցուած է Մովսէս Խորենացու *Հայոց պատմութիւն*ից:

Յովսէփ Ջուղայեցին *Քննիկոն*ը գրել է Յովհաննէս քահանայի պատուէրով, ով լինելով Սպահանի մերձակայ Մուշաղբիւր գիւղից, այդ ժամանակ եղել է Բասրայի աւագերէցը: Ինչպէս ձեռագրում է ասւում՝ «*աւագիրիցոյ Բասրայի նաւահանգստի քաղաքին բազմահոյլ հաւաքեալ քրիստոնէից*»:

Յովսէփ Ջուղայեցին ասում է, որ մինչեւ 18րդ գլուխը գրել է Սպահանում, ապա այնտեղ եղող բռնութիւնների եւ հալածանքների պատճառով եկել է «*ի ծովեզերն Բասրայ, որ գոն եկք նաւուց ի Հնդկաց եւ յամենայն կողմանց յԱրեւելից*»: Այս խօսքերով, Ջուղայեցին շեշտում է Բասրայի նաւահանգստային կենտրոն լինելը:

Բասրայում Յովհաննէս Մուշաղբիւրցին Ջուղայեցուց խնդրում է աւարտել *Քննիկոն*ը: Նրա համար նորից գրում է. «*… որ այժմս է աւագէրէց Բասրայու բազմահոյլ քրիստոնէից ժողովելոց ասպ*»: Երկրորդ անգամ կրկնուող նման բնորոշումը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ Յովհաննէս Աւագերէցը հոգեւոր հովիւն է եղել Բասրայի բոլոր քրիստոնեաների եւ ոչ միայն հայերի: Նման ենթադրութիւնն աւելի հիմնաւոր է դառնում այն պատճառով, որ Յովհաննէս քահանան ոչ թէ երէց է անուանւում, այլ աւագերէց: Որպէսզի աւագերէց լինէր, հարկաւոր էր, որ Բասրայում լինէին միքանի հայ քահանաներ՝ երէցներ, որն այնքան էլ հաւանական չէ: Թերեւս, տեղի տարբեր

---

[40] Նոյն, էջ 342:

[41] Սերովբէ վրդ. Սամուէլեան, «Պասրայի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ ձեռագրերը», *Լոյս*, 25 Յունիս 1905, էջ 638:

դաւանանքների քրիստոնեաների հաւաքական ներկայացուցչութիւն է եղել, որի աւագը կամ աւագերէցն է եղել Յովհաննէս քահանան, ինչպէս որ այսօր եւս Իրաքում տարբեր եկեղեցիների ներկայացուցիչների խորհուրդ կայ:

Թերեւս այս հանգամանքով է բացատրւում այն իրողութիւնը, որ, ինչպէս նշեցինք, Բասրայում եւ Բաղդադում գրուած ձեռագրերը ընդգրկում են այնպիսի նիւթեր, որոնք վերաբերում են հայոց դաւանանքի ճշմարիտ լինելուն, այսինքն բոլոր քրիստոնեաների համար ընդունելի լինելուն, ինչպէս նաեւ արծարծում են բոլոր քրիստոնեաների համար հետաքրքրութիւն ներկայացնող հարցեր:

Այնուհետեւ յիշւում են հեղինակի, պատուիրատուի եւ գրչի հարազատները, որոնք գտնւում էին Նոր Ջուղայում, Բասրայում եւ Հնդկաստանում, մէկ անգամ եւս ցոյց տալով այն սերտ կապը, որ կար հայ գաղթավայրերի այս երեք կենտրոնների միջեւ եւ Նոր Ջուղայից դէպի Իրաք եւ Հնդկաստան կատարուող ժողովրդագրական տեղաշարժերը:

Բասրայում յիշւում են չորս եկեղեցիներ, որոնցից ամէնահինը 1736ին կառուցուած եւ այժմ եւս կանգուն Ս. Աստուածածին եկեղեցին է: Ըստ Թադէոսեանի այն կառուցուել է Պ. Սէթ Աղայեանի միջոցներով[42]:

Երկրորդը Ս. Ստեփանոսն է, որի մասին Ալպոյաճեանը գրում է, որ «*փեղը միայն յայտնի է*»[43]:

Մելքոնեանը ասում է, որ եւս երկու եկեղեցիներ են եղել Բասրայում, որոնց տեղը եւ անունը չեն պահպանուել[44]: Նրանցից մէկի մասին տեղեկութիւններ է հաղորդում Մինասեանը՝ վկայակոչելով Մաղաքիա վարդապետի Բասրայից Կ. Պոլսի Ներսէս պատրիարք Վարժապետեանին ուղղած նամակները: Մաղաքիա վարդապետը գրում է, որ եկեղեցու վիմաքարը գտնւում է Ս. Աստուածածին եկեղեցու շարուածքում եւ արձանագրութիւնը ցոյց է տալիս, որ «*360 տարուան եկեղեցի է եղեր եւ 4-5 տարիէ ի վեր է, որ օտարազգիներու կողմէ գրաւուած՝ տուն եւ գինետուն եղած է, պէտք է դարձրանի միջոցաւ վերստին ձեռք բերել*»[45]:

Ըստ Մաղաքիա վրդ.ի յայտնած տեղեկութեան, հետեւաբար, Ս. Յարութիւն եկեղեցին պէտք է կառուցուած լինի 1520ին, որը հաւանական չէ. առաւել եւս յայտնի է, որ Բասրայի առաջին եկեղեցին կառուցուել է 1736ին:

Բասրայում է ծնուել Նոր Ջուղայի ճանաչուած առաջնորդներից Գէորգ եպիսկոպոսը, ինչպէս տեսանք, ում իր կոնդակում անուանապէս յիշում է Սիմէոն Ա. Երեւանցին: Լինելով Բասրայի հոգեւոր հովիւը, նա 1754ին հրաւիրւում է Նոր Ջուղա՝ առաջնորդական պաշտօնին: 1760ին վերադառ-

---

[42] *Գոյամարտ*, 27 Յունուար 1949:

[43] Մելքոնեան, էջ 111:

[44] Նոյն:

[45] Մինասեան, «Իրաքահայ գաղութը», էջ 16:

նում է Բասրա, սակայն 1763ին վերստին է կանչւում Նոր Ջուղա, ուր եւ վախճանւում է 1768ին:

Գէորգ եպս.ը յիշւում է նաեւ Յովսէփ Ջուղայեցու արդէն վկայակոչուած *Քննիկոնի* գրիչ Գրիգոր քահանայի յիշատակարանում, ուր ասւում է. «*յիշեջիք զքաղցրամիտ եւ զինազանդ առաջնորդ Ջուղայու՝ զտէր Գէորգ ասպրուածաբան վարդապետն, որ աստ ի Բասրայ հովուական սիրով կառավարէ զամենեսեան*»: Այս խօսքերը ցոյց են տալիս նաեւ եկեղեցական-թեմական առումով Բասրայի կապուածութիւնը Նոր Ջուղայի հետ, որ ոչ միայն Նոր Ջուղայի առաջնորդին էր ենթարկւում Բասրան, այլ որ առաջնորդը գըտնուելով Բասրայում, դարձեալ կարող էր համարուել «առաջնորդ Ջուղայու»[46]:

Մելքոնեանը գրում է, որ ԺԷ. դարում Բասրայում ապրում էր 3000 հայ: ԺԸ. դարում նրանց թիւը այնքան է մեծանում, որ մի մասը անցնում է Սուկ ԷլՇիուխ գիւղաքաղաքը, ուր 1770-80ականներին հիմնում են եկեղեցի[47]:

1773ին Բասրայում բռնկւում է ժանտախտի համաճարակ, որին զոհ է գնում տեղի հայերի մի մասը, մի որոշ մասն էլ ցրւում է Իրաքի հայկական միւս համայնքները եւ տեղի հայութեան թիւը տակաւ նուազում է, որին նպաստում է նաեւ այն որ Բասրայի նաւահանգիստը աստիճանաբար կորցնում է միջազգային իր ունեցած նշանակութիւնը[48]:

ԻՐԱՔԻ ՀԱՅՈՑ ԹԵՄԻ՝ Կ. ՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԵԱՆԸ ԵՆԹԱԿԱՅՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ (1847--Ա. ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ԱՒԱՐՏ)

Իրանի հայ եկեղեցական կառոյցի Նոր Ջուղայի թեմին ենթարկուելը, Ս. Էջմիածնի նուիրակների այնտեղ՝ որպէս Տէրունի թեմ գալը աստիճանաբար վերացւում է ԺԹ. դարի երեսնական թուականներից՝ իրար փոխկապակցուած հետեւեալ երկու պատճառներով:

Ա. Օսմանեան Կայսրութիւնը տակաւ մեծացնում է իր վարչաքաղաքական ազդեցութիւնը Իրաքում, որը դառնում է Թուրքիայի կուսակալութիւններից մէկը:

Բ. Թուրքական իշխանութիւնները չհանդուրժելով կայսրութեան տարածքում հայ եկեղեցական կառոյցի ենթակայութիւնը այլ երկրում գտնուող եկեղեցական կենտրոնին, պարտադրում են, որ Օսմանեան Կայսրութեան տարածքում գտնուող բոլոր հայ եկեղեցական կառոյցները միաւորուեն տարբեր թեմերի մէջ եւ ենթարկուեն Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքութեանը: Վերջինս «ի հոգեւորս» էր միայն ենթակայ Ս. Էջմիածնին, որտեղից ստանում էր սրբալոյս միւռոնը, ինչպէս նաեւ պատրիարքութեանը մաս կազմող թեմի բարձրաստիճան հոգեւորականները եպիսկոպոս էին ձեռ-

---

[46] *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հտր. Ե.*, Երեւան, Նայիրի հրատ., ԵՊՀ հրատ., 2009, էջ 1252:

[47] Մելքոնեան, էջ 112:

[48] Նոյն, էջ 112:

նադրւում Մայր Աթոռում, սակայն վարչական առումով կայսրութեան տարածքի եկեղեցական բոլոր թեմերի համար բարձրագոյն իշխանութիւնը Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքութիւնն էր:

Նոյն այս տրամաբանութեամբ վերացւում են նաեւ Իզմիրի եւ Իրաքի տէրունական կարգավիճակը եւ այս երկու թեմերը եւս ենթարկւում են Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքութեանը: Պայմանաւորուած այս հանագամանքով, 1828ի ռուս-թուրքական պատերազմից յետոյ, ինչպէս գրում է Ալպոյաճեանը. «*Կ՛արգիլուի Էջմիածնայ պատուիրակներու մուտքը ի Թուրքիա*»[49]:

Նոր Ջուղայի կողմից Բաղդադում նշանակուած վերջին առաջնորդն է դառնում 1845ին Սուքիաս վրդ. Հոսնանեանը:

1847ին Կ. Պոլսի Մատթէոս պատրիարք Չուխաճեանը Մեսրոպ ծայրագոյն վրդ. Կոստանդնուպոլսեցուն ուղարկում է Բաղդադ որպէս իր ներկայացուցիչ եւ «առաջնորդ Իրաքի հայոց», ում ենթարկւում են նաեւ Բասրան եւ Մուսուլը[50]: Ինչպէս նշում է Թադէոսեանը, Մեսրոպ ծ. վարդապետը 17 տարի հովւում է հօտը մինչեւ վախճանուելը[51]:

Չնայած այս հանգամանքին, Բասրայում ինչպէս նշում է Մելքոնեանը, «*վիճակաւոր քահանան երբեմն Իրաքէն կու գար*»[52]: Բաղդադի հայութիւնը մի որոշ ժամանակ երկու մասի է բաժանւում: Իրանահայերը քահանայ են հրաւիրում Նոր Ջուղայից, իսկ թուրքահպատակները՝ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքութեանը ենթակայ հոգեւորականներից: 1890ականներից այս երկփեղկուածութիւնը վերջ է գտնում եւ Բասրայում քահանայագործում են միայն թուրքահպատակ հոգեւորականները[53]:

1892ին Բասրայի քահանան էր Խարբերդից Տ. Վահան Պիլպիլեանը, որի մասին տեղացիները մեծ գովեստով են խօսել[54]:

Մեսրոպ ծ. վարդապետը ձեռնամուխ է լինում ոչ միայն Իրաքի հայոց թեմի վերակազմաւորմանը վարչական առումով, այլեւ եկեղեցական կեանքի բարեկարգմանը, եկեղեցիների նորոգմանը ու նոր եկեղեցիների կառուցմանը: Առաջնորդի ջանքերով եկեղեցուն կից բացւում են նոր դպրոցներ եւ իրականացւում մշակութային տարբեր ձեռնարկումներ:

Նորանշանակ առաջնորդը, բնականաբար, իր գործունէութիւնը սկսում է Բաղդադից: Քանի որ այդ ժամանակ (1639-40) քրիստոնէաբնակ թաղամասերից հեռու էր կառուցուած առաջնորդանիստ պատմական եկեղեցին, Մեսրոպ ծ. վարդապետը, որոշում է նոր եկեղեցի կառուցել Շորճա թաղամասում, ուր շատ հայեր եւ այլ քրիստոնեաներ էին ապրում եւ որ աւելի եւրոպական միջավայրի թաղամաս էր:

---

[49] Մինասեան, «Իրաքահայ գաղութը», էջ 7:

[50] Նոյն. նաեւ՝ Մելքոնեան, էջ 112:

[51] *Գոյամարտ*, 1 Յունուար 1953:

[52] Մելքոնեան, էջ 112:

[53] Նոյն:

[54] Մելքոնեան, էջ 112:

Թադէոսեանը առաջնորդական վաւերագրերի, հօր պատմածների եւ ժամանակի բանաւոր պատմութիւնների հիման վրայ ներկայացնում է եկեղեցու կառուցման հետեւեալ պատմութիւնը: Առաջնորդի ծրագրի իրականացմանը օգնում է այն հանգամանքը, որ այս թաղամասում մի այրի կին ունէր գրաւի տակ դրուած տուն, որի պարտատէրը սպառնում էր այն աճուրդի դնել: Մեսրոպ ծ. վարդապետը իմանալով այս մասին դիմում է Բաղդադի անգլիական ընդհանուր հիւպատոսի կնոջը՝ շիրազեցի հայազգի Ծաղիկ Խաթունին: Նա գնում է տունը, ապա դրամահաւաք կազմակերպելով գնում է նաեւ շրջակայ տները՝ եկեղեցու եւ կից ազգապատկան շինութիւնների կառուցման համար[55]:

Մեսրոպ ծ. վարդապետը եկեղեցու կառուցման սուլթանական ֆերմանը ստանալու, ինչպէս նաեւ եկեղեցու կառուցման միջոցները հանգանակելու համար գնում է Կ. Պոլիս, ուր ձեռք է բերում անհրաժեշտ թոյլտուութիւնը, իսկ հայ ամիրաները տալիս են եկեղեցու կառուցման համար անհրաժեշտ գումարը: Ամիրաներից մէկը եկեղեցու բեմի համար նուիրում է նաեւ բարձրարուեստ մի պատկեր, որի մասին Թադէոսեանը գրում է, թէ հայրը հետեւեալն է պատմել. «*Եկեղեցւոյ սեղանի ճակատը զետեղուած Երրորդութեան պատկերը, որ շատ նուրբ նկար մէ, Պոլիս նոր կառուցուած եկեղեցւոյ մը համար պատրաստուած էր Ամիրայի մը կողմէն*»[56]: Պատմութեան շարունակութեան մէջ ասւում է. «*Եւ որովհետեւ յիշեալ ամիրայէ կը թուի եղեր թէ Որդին Աստուծոյ պատկերը մազ մը աւելի բարձր կ'երեւի քան Հայր Աստուծոյ պատկերը*», մերժում է այն եկեղեցում տեղադրել եւ տալիս է Մեսրոպ ծ. վարդապետին[57]:

Առաջնորդը վերադառնալով Բաղդադ կառուցում է եկեղեցին եւ պատկերը զետեղում այնտեղ: Նորակառոյց եկեղեցին օծւում է 1852 Դեկտեմբեր 21ին եւ անուանւում Ս. Երրորդութիւն՝ համահունչ՝ ամիրայի նուիրած Ս. Երրորդութեան պատկերի: Եկեղեցուն կից կառուցում են վարժարան, ծաղկոց՝ մանկապարտէզ եւ քահանաների բնակութեան համար անհրաժեշտ երիցատուն: Եկեղեցու օծումից յետոյ հայկական շատ ընտանիքներ փոխադրւում են Շորճա թաղամաս:

Բաղդադի եւ ընդհանրապէս Իրաքի հայութեան աւանդական կապուածութիւնը հայ եկեղեցուն՝ Թադէոսեանը հետեւեալ գեղեցիկ ձեւով է բացատրում եւ բնորոշում. «*Պաղտրատցի հայը նաեւ եղած է միշտ եկեղեցասէր եւ ջերմեռանդ քրիստոնեայ, որուն իբր ապացոյց կը վկայեն այժմ կանգուն երկու եկեղեցիները եւ բազմաթիւ ազգապատկան կալուածները եւ եկեղեցւոյ բակին ...թաղուած ազգայիններու գերեզմանները, որոնց փափագն էր եկեղեցիէն անբաժան մնալ, նոյնիսկ մահուընէ յետոյ: Ունէինք նաեւ տասնեակ*

[55] Թադէոսեան, «Իրաքի հայոց»:

[56] Նոյն:

[57] *Գոյամարտ*, 27 Յունուար 1949:

մը պատուոյ դպրապետեր, սարկաւագներ եւ դպիրներ, որոնք հանդիսաւոր տօնական օրերուն անուշ երգեցողութեամբ ժողովուրդը կը հմայէին»[58]:

Մուսուլի հայ համայնքը, որը Իրաքի հայկական հնագոյն համայնքներից էր, եթէ ոչ հնագոյնը, նոր համալրում է ստանում 1830ականներին՝ ի հաշիւ Տիգրանակերտից եւ Սղերդից եկածների:

Բաղդադից յետոյ Մեսրոպ ծ. վարդապետը իր գործունէութիւնը ծաւալում է Մուսուլում: Նրա ջանքերով 1851ին այնտեղ կառուցւում է մի մատուռ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի անուամբ[59]: Աւելի ետք, Մուսուլի քրիստոնէաբնակ թաղամասում Բաղդադի հայերի աջակցութեամբ 1857ին կառուցւում է Ս. Էջմիածին եկեղեցին, որի կառուցման արձանագրութեան մէջ ասւում է. «*Կառուցաւ Սուրբ փառարս Էջմիածին անուամբ արդեամբ ազգիս հայոց բնակչաց ի Բաղդատ եւ ասպ. աշխատասիրութեամբ առաջնորդ Մեսրովբ Ծ. վարդապետի 1857 յամի Յունիս*»[60]:

Մուսուլի առաջին հոգեւոր հովիւն է եղել Յակոբ քհնյ. Տէր Եղիայեանը: Նրա վախճանուելուց յետոյ (1891) քահանայագործում են եղբայրը՝ Աւետիս քահանան, ապա՝ Դաւիթ քհնյ. Դաւթեանը, ով պաշտօնավարում է մինչեւ վախճանուելը՝ 1911:

1912ին Մուսուլ հոգեւոր հովիւ է հրաւիրւում Գրիգոր Տէր Յակոբեանը[61]: Տեղի հայկական եկեղեցու մասին թղթակիցը գրում է. «*Ահա այդ փոքրիկ եկեղեցիի շնորհիւն է, որ Մուսուլի հայութիւնը մնացած է ամուր կառչած իր նախնիքներու հնաւանդ սովորութիւններուն*»[62]:

Իրաքահայ կազմակերպուած գաղութը եւ թեմական ձեւաւորուած կառոյցը Ա. աշխարհամարտի տարիներին իրենց կարեւոր դերակատարութիւնն են ունենում արեւմտահայութեան վերապրած բերկորներին ընդունելու եւ պատսպարելու գործում: Այս հանգամանքը իր դերն է խաղում, որ արեւմտահայութեան տարբեր կարաւաններ ապաստան գտնեն Իրաքում:

ԻՐԱՔԻ ԹԵՄԸ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻՑ ՅԵՏՈՅ

Իրաքի հայոց թեմի Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքութեանը մաս կազմելը ինչպէս որ թելադրուած էր Իրաքի՝ որպէս առանձին կուսակալութեան, Օսմանեան Կայսրութեան մաս կազմելով, այնպէս եւ Թուրքիայի առաջին աշխարհամարտում կրած պարտութիւնը եւ զօրքերի դուրսբերումը Իրաքից

---

[58] Դ. Յ. Թադէոսեան, «Նիւթեր իրաքահայ պատմութեան համար», *Գոյամարտ*, 16 Փետրուար 1950:

[59] Մինասեան, «Իրաքահայ գաղութը», էջ 18:

[60] Արձանագրութեան վերծանութիւնը բերում ենք ըստ Վ. Մինասեանի «Հայերը Մուսուլի մէջ» յօդուածի *Հորիզոն*ի 23 Մարտ 2017 համարում տպագրուած վիմագիր արձանագրութեան լուսանկարի:

[61] Նոյն:

[62] Տարօնցի, «Մուսուլահայութեան համառօտ պատմութիւնը», *Գոյամարտ*, 9 Յունիս 1949:

փոխում են Իրաքի հայոց թեմի կարգավիճակը: Այն որպէս առանձին ինքնուրոյն թեմ՝ ուղղակիօրէն սկսում է ենթարկուել Ս. Էջմիածնին:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Իրաքի հայոց թեմը եւս ուղղակիօրէն եւ անուղղակիօրէն առնչւում է Սփիւռքի ժամանակի միջկուսակցական պայքարին. Ս. Էջմիածնի հետ յարաբերութիւններում դարձեալ որոշակի դեր են խաղում արտաքին քաղաքական գործօնները՝ 1920-30ականների հակախորհրդային պայքարը, ապա եւ սառը պատերազմի տարիները: Իրաքահայ համայնքը, սակայն, միշտ էլ կարողացել է պահել իր ինքնուրոյն դիմագիծը եւ պատուով յաղթահարել բոլոր դժուարութիւնները:

Ինչպէս արեւմտահայ գաղթականութեամբ որոշակի փոփոխութիւններ է կրում իրաքահայ աւանդական գաղութի կազմը, այնպէս եւ թեմի համայնքների եկեղեցական կառոյցներին գումարւում են հայ գաղթականների հոգեւոր հովւութիւնները: Այսպէս, Բաակուբայում ձեւաւորւում է հայ տարագիրների ճամբար, որի առաջնորդն էր Վահան Ծ. վրդ. Կանաչեանը[63]:

1914ին աւելի քան մէկ տասնամեակ Իրաքի հայոց թեմը վերակազմաւորման շրջանում էր, որն արտայայտւում է նաեւ թեմական առաջնորդների եւ տեղապահների կարճառօտ պաշտօնավարմամբ եւ իրար փոխարինելով: 1914ին առաջնորդն էր Մովսէս եպս. Կիւմրիկճեանը, ով առաջին աշխարհամարտից յետոյ ետ է վերադառնում Կ. Պոլիս:

1915-18՝ առաջնորդական պաշտօնը վարում է Փառէն ծ. վարդապետը, ով այնուհետեւ դառնում է Կիլիկեան Աթոռի միաբան[64]:

1919 Յունուարի 7ին գրուած մի նամակում առաջնորդական փոխանորդ է յիշւում Վահան քհնյ. Թաճիրեանը[65]:

Կարճատեւ շրջանով՝ միքանի ամսից մինչեւ մէկ տարի, առաջնորդական տեղապահ են լինում Մուշեղ եպս. Սերոբեանը, Սահակ եպս. Այվադեանը, Արսէն վրդ. Ղլտճեանը եւ Գարեգին վրդ. (ապա եպս.) Խաչատուրեանը (Տրապիզոնցին՝ 1924):

Իրաքի պետութեան հռչակումից յետոյ թեմի 1920ականների կարեւորագոյն ձեռքբերումը թեմական կանոնադրութեան գրանցումից առաջ դառնում է Բաղդադի Ս. Աստուածածին եկեղեցու հայկական իրաւունքների հաստատումը, վերջնականապէս այն ազատելով միւս յարանուանութիւնների յաւակնութիւններից: Ինչպէս գրում է Օհանեանը. «*Առաջնորդարանի դիմումին ընդառաջելով, իրաքեան թափուի [կալուածագրերի] տնօրէնութեան պետական պատկան գրասենեակը, տեղւոյն վրայ քննութիւն մը կատարելէ ետք, կը հաստատէ, թէ կալուածը արձանագրուած է՝ Թափուի*

---

[63] *Իրաքահայ համայնքը 1915-1990ական թուականներին, ըստ արխիւային փաստաթղթերի*, աշխ.՝ Գ. Աւագեան, հրտ. Հայաստանի Ազգային Արխիւ, Երեւան, 2018, էջ 5:

[64] *Գոյամարտ*, 2 Դեկտեմբեր 1948:

[65] *Իրաքահայ համայնքը 1915-1990ական թուականներին,* էջ 5:

փոմարներուն մէջ իբրեւ «Վակըֆ» հայոց ազգին՝ Առաջնորդի «Թալիէ»ի (հովանաւորութեան - Ս.Օ.) տակ»[66]:

Գէորգ Ե. Սուրէնեանց կաթողիկոսի (կթղ. 1911-30) տնօրինութեամբ, Իրաքի հայոց թեմի կաթողիկոսական պատուիրակ է նշանակւում եւ եպիսկոպոս ձեռնադրւում Ռուբէն վրդ. Մանասեանը 1928ին, ով մինչ այդ Հեռաւոր Արեւելքի հոգեւոր հովիւն էր[67]: Նա Իրաք է հասնում 1929ին[68]: Կաթողիկոսական պատուիրակի Ս. Էջմիածին ուղղած նամակներով կարելի է կազմել առաջնորդութեան տարիների նրա գործունէութեան եւ թեմի եկեղեցական կեանքի տարեգրութիւնը:

Իրաքի թեմի առաջնորդի պաշտօնում նրա հաստատումը որոշակի ընթացակարգ է անցնում իրաքեան իշխանութիւնների կողմից: 1929 Հոկտեմբերի 4ին Սուրէնեանց կաթողիկոսը օրինութեան կոնդակով դիմում է Իրաքի Ֆէյսալ Ա. թագաւորին՝ թեմական պատգամաւորական ժողովի հրաւիրումը արտօնելու համար[69]: Իրաքի նախարարների խորհրդի քարտուղարը 1930 Յունուարի 4ին դիմում է գրում արդարադատութեան նախարարին՝ ճանաչելու Ռուբէն եպս. Մանասեանին Իրաքի հայոց հոգեւոր առաջնորդ[70]: Կաթողիկոսական պատուիրակը 1930 Փետրուարի 18ին հանդիպում է Իրաքի թագաւորին[71]: 1930 Փետրուարի 24ին թագաւորից հրովարտակ է ստանում որպէս առաջնորդի ժամանակաւոր պաշտօնակատարի[72]: 1930 Յուլիսի 22ին Ֆէյսալ Ա.ի հրամանով հաստատւում է Հայ Առաքելական Եկեղեցու կրօնական վարչական նոր մարմինների ձեւաւորման կանոնադրութիւնը:

Մանասեան սրբազանը 1931 Նոյեմբերի 1ին Բասրայում կատարում է Ս. Աստուածածին հիմնանորոգուած եկեղեցու օծումը[73], որի նորոգութեան համար գումար էր յատկացրել Իրաքի հայ համայնքի ճանաչուած բարերար Սիմոն Ղարիպեանը: Բարերարը գնում է նաեւ եկեղեցուն կից շէնքը եւ նուիրում տեղի հոգեւոր հովուութեանը՝ առանձին դպրոց բացելու համար: Նորաբաց դպրոցն անուանւում է Սիմոն Ղարիպեանի անուամբ[74]:

Ռուբէն եպիսկոպոսը 1930ից իր նամակներն ու տարբեր գրութիւններն սկսում է ստորագրել որպէս թեմի առաջնորդ:

---

[66] Օհանեան, էջ 80:

[67] «Հանգիստ գերաշնորհ Տ. Ռուբէն արքեպիսկոպոս Մանասեանի (1882--1955)», *Էջմիածին*, 1955:Է, էջ 60:

[68] *Իրաքահայ համայնքը 1915-1990ական թուականներին,* էջ 390-91:

[69] Նոյն, էջ 104:

[70] Նոյն, էջ 111:

[71] Նոյն, էջ 131:

[72] Նոյն, էջ 133:

[73] Նոյն, էջ 176:

[74] Նոյն, էջ 394:

1930-31՝ վերջնականապէս կանոնակարգւում է իրաքահայ թեմական կանոնադրութիւնը՝ Իրաքում կրօնական փոքրամասնութիւնների մասին օրէնքի հիման վրայ: Կանոնադրութիւնը ուժի մէջ է մտնում 1932 Փետրուարի 14ից[75]: Ռուբէն սրբազանը մեծ աշխատանք է կատարում, որ ընդլայնուեն իրաքահայութեան ներեկեղեցական իրաւունքները:

1933 Դեկտեմբերի 15ին նամակ է գրում կաթողիկոսին, որ Քերքուկի, Բասրայի եւ Բաղդադի եկեղեցիների համար քահանաներ է ձեռնադրել:

1937 Յունիսի 10ին կաթողիկոս Խորէն Ա. Մուրադբէկեանին գրում է Բաղդադի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին նորոգելու մասին[76]: Նոյն նամակում գրում է նաեւ Բաղդադի պատմական Ս. Աստուածածին եկեղեցու առաջիկայ նորոգութեան մասին: Բաղդադի առաջնորդանիստ եկեղեցին քանի որ դարձել էր Ս. Երրորդութիւնը, Ս. Աստուածածին եկեղեցում տարին միքանի անգամ պատարագ էր մատուցւում Ս. Աստուածածնի տօնի օրերին:

Ինչպէս տեսանք, Ս. Աստուածածին եկեղեցու հետ են կապւում տեղի ունեցած մի շարք հրաշքներ. ուխտաւորաբար այստեղ են այցելում նաեւ քրիստոնէական տարբեր յարանուանութիւնների հետեւողները: Ռուբէն եպիկոպոսը բերում է եկեղեցու հետ կապուած հրաշագործութիւնների հետեւեալ աւանդութիւնը. «*Կայ եկեղեցու մէջ «Քառասուն մանկանց» անուամբ պատից կախուած մի թեթեւ երկաթեայ շղթայ: Հիւանդները կը գան եկեղեցի, ուխտ կ'անեն, հայ թէ օտար, շղթան կը փաթաթեն վիզները եւ միքանի րոպէ լուռ կը կանգնեն շղթային կից պատի մէջ եղած փոքրիկ գերեզմանի առաջ եւ աղօթք կը մրմնջան: Շատերը կ'առողջանան իրենց ունեցած հաւատով: Շատերը կը գիշերեն եկեղեցու մէջ՝ գերեզմանի առաջ*»[77]:

Իրաքի՝ ժամանակի հոգեւորականներից Մեսրոպ քհնյ. Օրանջեանը Բաղդադի Ս. Աստուածածին եկեղեցուն նուիրուած յօդուածում գրում է, որ Ռուբէն սրբազանը 1937ին նորոգել է Բաղդադի Ս. Երրորդութիւն մայր եկեղեցին եւ նպատակ ունի նորոգելու նաեւ Ս. Աստուածածին եկեղեցին: Այս առիթով ասում է, որ սրբազանը «*կը գուրգուրայ հնադարեան կրօնական այս հաստատութեան վրայ, եւ նպատակ ունի մօտ ժամանակէն ձեռնարկել անոր նորոգութեան՝ վստահ ըլլալով Պաղտատի հայ ժողովրդի նիւթական առատաձեռն օժանդակութեան, ինչպէս նորոգեց նախորդ տարի նոյն ձեւով՝ Ս. Երրորդութեան Մայր եկեղեցին*»[78]:

Ի նշան առաջնորդի եկեղեցական նուիրեալ գործունէութեան, թեմի քաղաքական ժողովի անդամները 1933 Մայիսի 23ին դիմում են Ս. Էջմիածին՝ Ռուբէն եպս. Մանասեանին արքութիւն շնորհելու[79]: Մուրադբէկեան կաթո-

---

[75] *Հայ Սփիւռք հանրագիտարան*, Երեւան, Հայկական հանրագիտարան հրատ., 2003, էջ 271:

[76] *Իրաքահայ համայնքը 1915-1990ական թուականներին,* էջ 266:

[77] Նոյն:

[78] Օրջանեան, էջ 878:

[79] *Իրաքահայ համայնքը 1915-1990ական թուականներին,* էջ 199:

ղիկոսը, 1937 Օգոստոսի 30ի կոնդակով, նրան շնորհում է արքութեան տիտղոսը[80]:

Ռուբէն արք.ը, սակայն, ցանկանալով տրուել վանական առանձնական կեանքին, 1930ականների վերջին մեկնում է Երուսաղէմի հայոց Սրբոց Յակոբեանց վանքը, ուր եւ վախճանւում է 1955ին[81]:

Իրաքի հայոց թեմը այնուհետեւ, մինչեւ 1956, առաջնորդ չի ունենում եւ կառավարւում է քահանայական տեղապահով: Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին բնականաբար, թեմակալ առաջնորդի հարցը լուծելը շատ աւելի դժուար էր, եթէ ոչ անհնար, քանի որ ճանապարհների փակուածութեան պայմաններում հնարաւոր չէր Սփիւռքի միւս թեմերից հոգեւորականներ հրաւիրել, իսկ թեմի ներսում անգամ մի կուսակրօն հոգեւորական չկար:

Պատերազմից յետոյ այս հարցը սկսում է պարբերաբար արծարծուել, առաջին տեղը գրաւելով թեմի պատգամաւորական ժողովների օրակարգերում:

1949 Օգոստոսին տեղի է ունենում Իրաքի թեմական ազգային ընդհանուր ժողովը, որի օրակարգի առաջին հարցն է լինում թեմակալ առաջնորդի ընտրութիւնը: Առաջնորդի պաշտօնի համար իր թեկնածութիւնն է առաջադրել Բուլղարիայի հայոց թեմի առաջնորդը, ասելով, որ Ս. Էջմիածինն է իրեն այդպէս կարգադրել: Մայր Աթոռից, սակայն քանի որ նման տեղեկութիւն չէր ստացուել, այդ հարցը ժողովի օրակարգ չի ներառւում:

Նկատելի է, որ այդ տարիներին Մերձաւոր Արեւելքի հայկական գաղութները ալեկոծող միջկուսակցական պայքարը եւ սառը պատերազմի առաջ բերած երկբեւեռ բաժանումը որոշակի լարուածութիւն եւ սառնութիւն էին ստեղծել Իրաքի հայոց թեմական կառոյցի եւ Ս. Էջմիածնի միջեւ: Եկեղեցական ընթացիկ տարբեր հարցերն իսկ դիտարկւում եւ մեկնաբանւում են այս տեսանիւնից: Օրինակ, նոյն ժողովում ծանուցւում է, որ Հնդկաստանի թեմի առաջնորդ Վահան եպիսկոպոսը յայտնել է, որ Մայր Աթոռը քահանայական սպիտակ կապա հագնելու արտօնութիւն է տուել: Այս հարցի հետ կապուած ցաւ է յայտնւում, որ Մայր Աթոռը ուրիշ թեմերի հետ ուղիղ հաղորդակցութիւն է վարում, իսկ իրենց հետ՝ ոչ[82]:

1950 Օգոստոսի 4ի թեմական տարեկան ժողովում քննւում է «Յարաբերութիւններ Ս. Էջմիածնի հետ» հարցը: Ասւում է, որ յարաբերութիւնները Ս. Էջմիածնի հետ թոյլ են: «Շնորհաւորական հեռագիրերու փոխանակում միայն, եւ մէկ ալ տեղեկագրի պահանջ եկած է Էջմիածնէն, եկեղեցիներու եւ հոգեւորականներու մասին»[83]:

---

[80] Նոյն, էջ 272:

[81] «Հանգիստ», էջ 60:

[82] *Գոյամարտ*, 29 Օգոստոս 1949:

[83] *Գոյամարտ*, 31 Օգոստոս 1950:

Թեմակալ առաջնորդի ընտրութիւնը շարունակում է մնալ օրակարգային գլխաւոր հարցը: 1952 Սեպտեմբերի 10ի ազգային-պատգամաւորական ընդհանուր ժողովում, որը վարում էր առաջնորդական տեղապահ Ա. քհնյ. Տէր Յակոբեանը, ասւում է, որ ԱՄՆից ստացուել է Զգօն ծ. վրդ. Տէր Յակոբեանի նամակը, ուր վերջինս իր թեկնածութիւնն է առաջադրում Իրաքի հայոց թեմի առաջնորդի ընտրութեան համար: Ժողովը միաձայն հաւանութիւն է տալիս նրա թեկնածութեանը եւ Զգօն ծ. վարդապետը ընտրւում է թեմակալ առաջնորդ: Պատգամաւորական ժողովն իր ուրախութիւնն է յայտնում, որ վերջապէս երկար ընդմիջումից յետոյ թեմը կ'ունենայ իր եկեղեցական առաջնորդը:

*Գոյամարտ*ի խմբագրութիւնը ազգային պատգամաւորական ժողովի մասին հաղորդագրութիւնից յետոյ հետեւեալ բարեմաղթանքն է կատարում. «*Իր ընտրութեամբ, տարիներէ իվեր թափուր մնացած առաջնորդական աթոռը, կը յուսանք կ'ունենայ արժանաւոր Տէր մը, որը յաջողութեան կը հասնի համայնքային իշխանութիւններու հետ գործակցաբար*»[84]:

Թերթի 1953 Յունիսի 10ի համարում դրուատական յօդուած է տպագրւում նորընտիր առաջնորդի մասին, եւ թէ՝ սպասում են Իրաքի իշխանութիւնների եւ կաթողիկոսի կողմից հաստատմանը, որ ընտրուած առաջնորդը կարողանայ անցնել իր պարտականութիւնների կատարմանը[85]:

Առաջնոդի ընտրութեան հաստատումը ձգձգւում է թէ՛ Իրաքի քաղաքական իրավիճակի եւ թէ՛ - 1954ին - Գէորգ Զ. կաթողիկոսի վախճանման պատճառով: Վազգէն Առաջինը 1955ին կաթողիկոս ընտրուելուց յետոյ Դեկտեմբերին Զգօն ծ. վրդ. Տէր Յակոբեանին ուղղուած հեռագրում գրում է. «*Մտահոգուած ըլլալով թափուր թեմերու հարցով եւ հիմնուած Ձեր համաձայնութեան վրայ, կ'առաջադրենք Ձեզ Ծննդեան տօներէն առաջ մեկնիլ Բաղդադ որպէս կաթողիկոսական պատուիրակ մեր կողմէ լիազօրուած եւ կազմակերպել Իրաքի թեմը*»[86]:

Բուենոս Այրէսում լոյս տեսնող *Հայ Կեդրոն* ամսաթերթից տեղեկանում ենք, որ Զգօն ծ. վարդապետը 1956 Յունուարին մեկնում է Բաղդադ: Վարդապետը, մասնակցելով Ս. Ծննդեան եւ Ս. Յարութեան տօներին եւ Մեծի Պահոց շրջանի Կիրակիներին, իր խօսած քարոզներով ներկայացնում է Կիրակիներից իւրաքանչիւրի հոգեւոր խորհուրդը: Ինչպէս հրապարակման մէջ է ասւում, այդ Կիրակիները «երջանիկ սկզբնաւորութիւն մը եղան վերազարթնութեան»[87]:

---

[84] *Գոյամարտ*, 10 Սեպտեմբեր 1952:

[85] *Գոյամարտ*, 10 Յունիս 1953:

[86] «Վեհափառ հայրապետի հեռագիրը Զգօն ծ. վրդ. Տէր Յակոբեանին», *Էջմիածին*, 1955:ԺԲ, էջ 7:

[87] *Հայ Կեդրոն*, Պուենոս Այրէս, Ապրիլ 1956:5, էջ 98:

1956 Փետրուարի 3ին գումարւում է Իրաքի հայոց գաւառական ժողովի նիստը, որը «միաձայնութեամբ վերահաստատեց 1952ին յանձին Տ. Զգօն Ծ. Վարդապետի առաջնորդ ընտրութիւնը եւ որոշեց մասնաւոր դիմում-նագրով ապահովել Իրաքի բարեխնամ կառավարութեան վաւերացումը»[88]: Յոյս է յայտնւում, որ իշխանութիւնները արագ կը հաստատեն առաջնորդի ընտրութիւնը: Ասւում է, որ նորընտիր առաջնորդը «*արժանացած է ամբողջ գաղութիս անվերապահ սիրոյն եւ համակրութեան*» եւ երբ ի մօտոյ պաշտօնին անցնի, աւելի զարկ կը տրուի եկեղեցու կառուցման աշխատանքներին եւ առաջնորդարանի շինութեանը[89]:

Իրաքի հայ համայնքի 1958ի նորընտիր ազգային ընդհանուր ժողովի անդրանիկ նիստը որպէս թեմակալ առաջնորդ գլխաւորում է Զգօն Ծ. վարդապետը[90]:

1958ին Ս. Էջմիածնում ձեռամբ Վազգէն Ա. կաթողիկոսի Զգօն Ծ. վարդապետը ձեռնադրւում է եպիսկոպոս[91]:

Զգօն Եպիսկոպոսի շնորհիւ մեծապէս առաջ է ընթանում նոր առաջնորդանիստ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցու եւ կից առաջնորդարանի կառուցումը, որին դեռ կ'անդրադառնանք:

Զգօն եպիսկոպոսի պաշտօնավարութիւնը եւս, ցաւօք, երկար չի տեւում քաղաքական ոչ-բարենպաստ պայմանների հետեւանքով: Ինչպէս նրա 1991ին վախճանման առիթով գրուած կենսագրականում է ասւում. «*Բայց երկար չի մնար հոն [Իրաքում] վերահաս քաղաքական խլրտումներուն պատճառաւ*»[92]:

Իրաքի 1966ին կայացած պատգամաւորական ժողովում միքանի տարուայ ընդմիջումից յետոյ թեմի յաջորդ առաջնորդ է ընտրւում Ծայրագոյն Արեւելքի երկրներում հայրապետական նուիրակ եւ առաջնորդ Տ. Ասողիկ եպս. Ղազարեանը:

Ընտրութեանը յաջորդում է Վազգէն Ա. կաթողիկոսի կողմից նոյն տարուայ Մայիսի 10ին տրուած հաստատման կոնդակը, որում ասւում է. «*Ընտրութիւն մը, որ օրինաւոր կերպով կատարուած է Ձեր երկրի եւ Ձեր թեմական կանոնադրութեան դրամադրութիւններուն համաձայն*»: Վեհափառ հայրապետը ուրախութիւն է յայտնում, որ առաջնորդ սրբազանը ընտրուել է «*միաձայն խանդավառութեամբ*»[93]:

---

[88] Նոյն:

[89] Նոյն, էջ 99:

[90] *Գոյամարտ*, 29 Մարտ 1958, հմր. 7:

[91] «Գերաշնորհ Տ. Զգօն եպիսկոպոս Տէր Յակոբեան», *Էջմիածին*, 1958:Ժ.-ԺԱ., էջ 100-01:

[92] «Տ. Զգօն եպս. Տէր Յակոոեան (1904-1991), *Սիոն*, Յունուար-Մարտ, էջ 55:

[93] «Ամենայն հայոց վեհափառ հայրապետի կոնդակը Իրաքի հայոց թեմի նորընտիր առաջնորդ գերաշնորհ Տ. Ասողիկ եպիսկոպոս Ղազարեանին», *Էջմիածին*, 1966:Ե., էջ 6-7:

1920ականներից սկսած արեւմտահայ գաղթականութեան Իրաքի հայ համայնքի եւ երկրի ընդհանուր կեանքում ներառմամբ, ինչպէս նաեւ իրաքահայութեան եկեղեցական աւանդների շարունակմամբ եւ երկրի քաղաքական իշխանութիւնների բարեհաճութեամբ, կեանքի են կոչւում եկեղեցական տարբեր ծրագրեր, որոնք մասառմաս իրագործուելով, իրենց աւարտին են հասնում Ասողիկ սրբազանի առաջնորդութեան շրջանում:

Կից առաջնորդարանով եւ հովուատնով, դպրոցով ու մշակութային հաստատութիւններով եկեղեցական իւրաքանչիւր կառոյցի շինութիւնը ցոյց է տալիս նաեւ Իրաքի հայ համայնքի եւ թեմի զարգացման աստիճանական ընթացքը եւ պատմութիւնը:

Նման առաջին բնակավայրը, որի եկեղեցու կառուցումը տեւական ընթացք է ունեցել՝ Քերքուկն է: Թեմակալ առաջնորդ Ռուբէն եպս. Մանասեանի տնօրինութեամբ այստեղ 1931ին ստեղծւում է հոգեւոր հովութիւն. «*Առաջին հերթին փոյն մը կը վարձուի, սենեակներէն մէկը աղօթատեղիի կը վերածուի, ուր պաշտամունք կը կատարուէր, մնացեալներուն մէջ քահանայ հայրը կը սկսի հայերէն դասաւանդել*»[94]:

Յաջորդ տարի աւելի մեծ շէնք է վարձւում որպէս դպրոց եւ շէնքի շրջափակում հողաշէն աղօթատեղի է հիմնւում: Տեղի հայ համայնքը կից հողամասը առնելով, 1950ին եկեղեցու հիմնարկէքն է կատարում, ապա տեղադրում Երուսաղէմից բերուած օծուած քարը՝ վրան գրուած Ս. Աստուածածին:

Թուրքական սահմանից 10 կմ. հեռու գտնուող Զախօ բնակավայրում առաջնորդի կողմից 1926ին հոգեւոր հովիւ է նշանակւում եւ նոյն տարում աղօթատեղի են կառուցում, ապա 1932ին՝ հողակերտ Ս. Աստուածածին եկեղեցին: Այն 1968ին փոխարինւում է նոր եկեղեցիով[95]:

Մուսուլում գործում էր Ս. Էջմիածին եկեղեցին: 1950ականներին այնտեղ որոշւում է նոր եկեղեցի կառուցել: Այն թաղամասում, ուր գտնւում էր հին եկեղեցին, նոյն՝ Ս. Էջմիածին անուամբ նոր եկեղեցի են կառուցում, որը 1969 Նոյեմբերի 16ին օծում է Տ. Ասողիկ եպս. Ղազարեանը[96]:

Բասրայում 1950ականներին կային երկու պատմական՝ 1639-40ին կառուցուած Ս. Աստուածածին եւ 1852ին կառուցուած Ս. Երրորդութիւն եկեղեցիները: 1950ականներից Իրաքի հայ համայնքում քննարկւում է Բաղդադի առաջնորդանիստ նոր եկեղեցու կառուցման հարցը: Շրջանառւում է երկու տարբերակ.- ա) նորոգել Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին եւ այն դարձնել առաջնորդանիստ, բ) կառուցել նոր եկեղեցի[97]:

Համայնքի մեծանուն բարերար Ղարիպեանը ասում է, որ նոր առաջնորդանիստ մայր եկեղեցու կառուցմանը պէտք է մասնակից դառնայ Իրաքի

---

[94] Մինասեան, «Իրաքահայ գաղութը», էջ 20:

[95] Նոյն:

[96] Մինասեան, «Հայերը Մուսուլի մէջ»:

[97] *Գոյամարտ*, 24 Ապրիլ 1952:

ողջ հայութիւնը եւ որ ինչքան գումար կը հանգանակի ողջ համայնքը, նոյնքան կը տրամադրի ինքը[98]: 1952 Ապրիլի 18-19ին ազգային առաջնորդարանում գումարուած ժողովներին մասնակցում է նաեւ Ղարիպեանը, վերահաստատելով իր յանձնառութիւնը եւ ներկայացուցիչ է նշանակում, ով զբաղուելու էր գումարի յատկացման գործով:

Որոշւում է Ս. Երրորդութիւն եկեղեցու տեղում կառուցել նոր եկեղեցի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ անուամբ: Եկեղեցու շինութիւնը սկսւում է 1954ին եւ աւարտւում 1958ին[99]՝ Զգօն եպիսկոպոսի առաջնորդութեան շրջանում: Առաջնորդը կատարում է եկեղեցու աւագ խորանի եւ պատկերների օծումը: Եկեղեցու ճարտարապետն էր լիբանանահայ Մարտիրոս Ալթունեանը[100]:

Ղարիպեանի տրամադրած միջոցներով 1967ին հիմնովին նորոգւում է նաեւ Ս. Աստուածածին պատմական եկեղեցին: Այս մասին գրում է Ասողիկ եպս. Ղազարեանը, եւս միքանի մանրամասներ ներկայացնելով եկեղեցու հրաշագործութիւնների մասին պատմուող աւանդութիւններին.

> Հոս այս տարի հիմէն նորոգեցինք Պաղտատի եւ ամբողջ Իրաքի հայոց պատմական հին եկեղեցին՝ Ս. Աստուածածինը, որը շուրջ 350 տարուան հնութիւն ունէր եւ ուխտատեղի [էր] քաղաքիս բոլոր կրօններու եւ յարանուանութեանց, իր Ս. Աստուածածնի հրաշագործ պատկերովը եւ Քառասուն Մանկանց նշխարներով: Եկեղեցին հիմէն վար առնուեցաւ եւ նոյնութեամբ վերակառուցուեցաւ արդեամբ եւ ձախիւք Սիմէոն Ղարիպեան բարեպաշտ ազգայինի[101]:

Իրաքի հայ համայնքի կեանքում 1973ը նշանաւորւում է միանգամից երկու եկեղեցիների կառուցմամբ եւ օծմամբ: Մայիսի 11ին Բաղդադի Նորաշէն թաղամասի հայ ծերանոցին կից կատարւում է օծումը Ս. Կարապետ եկեղեցի-մատուռի՝ ձեռամբ թեմակալ առաջնորդ Ասողիկ եպիսկոպոսի: Ծերանոցը, ապա եւ եկեղեցին կառուցւում են բարերարութեամբ Ռեգինա Կարապետ Իսկենտէրի, ի յիշատակ իր հօր՝ Կարապետի: Օծմանը ներկայ են գտնւում քոյր եկեղեցիների ներկայացուցիչները[102]:

Ղարիբեանը գնել եւ 1920ին Բասրայի հայ համայնքին նուիրել էր հողամաս՝ այն գաղութի գերեզմանատուն դարձնելու համար: Այդ տարածքում կառուցւում է դարձեալ Ս. Կարապետ անունը կրող մատուռը, որի օծումը 1973 Յուլիսի 19ին կատարում է Ասողիկ Եպիսկոպոսը, իսկ Կիլիկեան Աթո-

---

98 *Գոյամար*», 3 Մայիս 1951:

99 **ԾԽ.-** *Եկեղեցւոյ կառուցման համար Գ. Կիւլպենկեանի կտակէն կը յատկացուի 8000 սթերլին, իսկ հանրածանօթ այլ բարերար Սիմոն Ղարիպեան կը նուիրէ եկեղեցւոյ մկրտութեան աւազանը եւ վարագոյր մը (Ջարթօնք, 28 Հոկտեմբեր 1956):*

100 «Հայրապետական այցելութիւն Բաղդադի հայոց տիրախնամ թեմին», *Էջմիածին*, 1978:Բ., էջ 15:

101 «Հայ Եկեղեցին Սփիւռքում. Իրաք, Բաղդադ», *Էջմիածին*, 1968:Ա., էջ 31:

102 «Սփիւռքահայ կեանք. Բաղդատի Ս. Կարապետ եկեղեցու օծումը», *Էջմիածին*, 1973:Թ., էջ 44:

ռի միաբան, Վազգէն Ա. կաթողիկոսի արտօնութեամբ Բասրայում քահանայագործելու իրաւունք ստացած Տ. Սեպուհ վարդապետ Սարգիսեանը ոգեշունչ քարոզ է ասում[103]:

Ծնունդով Բասրայից եկող Օհանեանը հետեւեալ խօսքերով է բնորոշում սրբազանի երիտասարդական տարիների գործունէութիւնը Բասրայում.

> Այդ իսկ պատճառով սիրուեցաւ եւ յարգուեցաւ բոլորէն անխտիր, հայ թէ օտար: Փնտռուած եւ սիրուած էր տեղւոյն արաբ մտաւորականներէն: Իր բոլորանուէր անկեղծ գործունէութեան եւ անմիջականութեան շնորհիւ, կարողացաւ երիտասարդ սերունդին ներարկել ազգային ինքնագիտակցութեան հպարտութիւն եւ զօրացնել հոգեկան կապը իր Մայր Եկեղեցիին[104]:

1960ականներից առաւել են ամրապնդւում եւ ջերմանում Ս. Էջմիածնի հետ յարաբերութիւնները: Տեղի հայ համայնքին հոգեւոր-բարոյական մեծ լիցքեր են հաղորդում եւ խանդավառութիւն պատճառում Ս. Էջմիածնի ներկայացուցիչների այցելութիւնները Իրաքի հայոց թեմին եւ Վազգէն Ա.ի հայրապետական օրհնութիւնները եւ կոնդակները՝ ուղղուած առաջնորդ սրբազանին եւ տեղի հայ համայնքին:

Վազգէն Ա. կաթողիկոսի տնօրինութեամբ եւ Ասողիկ եպս.ի հրաւէրով Ռումինիայի եւ Բուլղարիայի հայոց թեմի առաջնորդ Տիրայր եպս. Մարտիկեանը 1973 Յունուարի 3ին այցելութիւն է տալիս Իրաքի հայոց թեմին: Բաղդադի օդանաւակայանում առաջնորդի գլխաւորութեամբ Մայր Աթոռի ներկայացուցիչներին ջերմօրէն դիմաւորում են համայնքային տարբեր կառոյցների ներկայացուցիչները: Տիրայր սրբազանը Յունուարի 6ին «Հրաշափառ»ով մուտք է գործում Բասրայի Ս. Աստուածածին եկեղեցին՝ մատուցելու Ս. Ծննդեան պատարագը: Յունուարի 14ին սրբազանը Ս. Պատարագ է մատուցում Մուսուլի Ս. Էջմիածին եկեղեցում[105]:

1974 Յուլիսի 1ին վեհափառը օրհնութեան կոնդակ է տալիս Իրաքահայ Երիտասարդական Միութեանը: Այնտեղ յատուկ ընդգծում է միութեան կապուածութիւնը Ս. Էջմիածնի եւ Հայրենիքի հետ[106]:

Ասողիկ եպս. Ղազարեանը Իրաքի հայոց պատգամաւորական ժողովում 1974 Սեպտեմբերի 30ին միաձայն վերընտրւում է թեմակալ առաջնորդ[107]:

Ասողիկ սրբազանի առաջնորդութեան շրջանում հին եկեղեցիների նորոգութիւնից եւ նորերի հիմնարկումից բացի եկեղեցիները համալրւում

---

[103] Թղթակից, «Պասրայի հայոց նորակառոյց մատուռի օծումը», *Սփիւռք* շաբաթաթերթ, 26 Օգոստոսի, 1973, Պէյրութ, էջ 7-8. նաեւ՝ Մինասեան, «Իրաքահայ գաղութը», էջ 16:

[104] Օհանեան, էջ 96:

[105] «Իրաքի եւ Եգիպտոսի հայոց թեմերում», *Էջմիածին*, 1973:Գ., էջ 24-25:

[106] «Ամենայն հայոց վեհափառ հայրապետի կոնդակը Բաղդադի Հայ Երկսեռ Երիտասարդաց Միութեան յիսնամեակի առթիւ», *Էջմիածին*, 1974:Է.-Ը., էջ 30:

[107] «Իրաքահայ եկեղեցական կեանք», *Էջմիածին*, 1974:ԺԲ., էջ 50:

են նոր քահանաներով, կատարւում են քահանայական ձեռնադրութիւններ թեմի եկեղեցիների համար[108], որն առաւել մեծ ծաւալ է ստանում յաջորդ առաջնորդի՝ Աւագ սրբ. Ասատուրեանի առաջնորդութեան շրջանում[109]:

Նաեւ գեղեցիկ աւանդոյթ է ձեւաւորւում, որ թեմի եկեղեցական արարողութիւններին, միջոցառումներին մասնակցեն քոյր եկեղեցիների ներկայացուցիչներ, ինչպէս նաեւ տրուեն փոխադարձ այցելութիւններ: 1974 Փետրուար 13ին Բաղդադի Հայոց Ազգային Միացեալ Վարժարան է այցելում Իրաքի պապական նուիրակը՝ առաջնորդ սրբազանի ուղեկցութեամբ[110]:

1973ին առանձնակի հանդիսութեամբ է տօնւում Ս. Ներսէս Շնորհալու ծննդեան 800ամեայ յոբելեանը Բաղդադում եւ համայնքի միւս կենտրոններում: Բասրայի Ս. Կարապետ մատուռի օծման առիթով նման հանդիսութիւն է կատարւում 1973 Յուլիսի 18ին[111]:

Ի նշան եկեղեցանուէր նման գործունէութեան, Վազգէն Ա. կաթողիկոսի 1975 Հոկտեմբերի 12ի կոնդակով Ասողիկ սրբ.ին շնորհւում է արքութեան տիտղոս: Վեհափառը յատկապէս բարձր է գնահատում թեմում տիրող խաղաղ մթնոլորտը եւ ծաւալուած շինարարական գործունէութիւնը[112]:

Իրաքի հայոց թեմը այն թեմերից էր, ուր պատմութեան մէջ երբեւէ չէր տրուել հայրապետական որեւէ այցելութիւն: Իրաքի իշխանութիւնների եւ տեղի հայոց թեմի հրաւէրով Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Վազգէն առաջին ամենայն հայոց կաթողիկոսը 1975 Յունուարի 28ից Փետրուարի 9ը հայրապետական այցելութեամբ լինում է Իրաքի հայոց թեմում[113]:

Այցելութեան պաշտօնական բարձր աստիճանի մասին է վկայում այն, որ բազմահազար իրաքահայերից բացի դիմաւորման արարողութեանը մասնակցում են Իրաքի արտգործնախարարութեան արարողապետը եւ Իրաքում ԽՍՀՄ դեսպանը: Վեհափառ հայրապետին դիմաւորելու էին եկել նաեւ քոյր եկեղեցիների պետերը եւ ներկայացուցիչները:

Ասողիկ արք. Ղազարեանը նուիրական այդ օրը տեսնելու մեծագոյն երազն ունեցողներից էր տարիների ընթացքում, սակայն, արդէն ծանր հիւանդ էր եւ մօտալուտ վախճանից առաջ գտնւում էր Բաղդադի Կենտրո-

---

108 Նոյն:

109 **ՇԽ**.- *Իր մասին աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Դոկտ. Վլադիմիր Պօղոսեանի ուսումնասիրութիւնը այս հատորին մէջ:*

110 «Իրաքի պապական նուիրակի այցելութիւնը Բաղդադի Հայոց Ազգային Միացեալ Վարժարան», *Էջմիածին*, 1974:Դ., էջ 43-44:

111 «Հանդիսութիւններ՝ նուիրուած Ս. Ներսէս Շնորհալու մահուան 800ամեակին, Իրաք», *Էջմիածին*, 1974:Գ., էջ 22:

112 «Համաօրթոդոքս խորհրդակցութիւն Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում», *Էջմիածին*, 1975:Ժ., էջ 3:

113 Վազգէն Առաջինի Իրաք այցելութեան մանրամասն նկարագրութիւնը տե՛ս՝ «Հայրապետական այցելութիւն Բաղդադի», *Էջմիածին*, 1978:Բ.:

նական Հիւանդանոցում, եւ ընդունելութիւնը գլխաւորում էր Իրաքի հայոց կենտրոնական վարչութեան նախագահ Դոկտ. Հասրաթ Միքայէլեանը:

Ազգային կեդրոնական վարչութեան անունից ողջոյնի խօսքով Վեհափառ հայրապետին դիմում է Միքայէլեանը, ասելով, որ իրենք երկար են սպասել այս այցելութեանը, մտածելով, թէ ինչու միւս թեմերի նման իրենք եւս չեն արժանանում հայոց կաթողիկոսի այցելութեանը, եւ ահա վերջապէս, եկել է ժամանակը:

Պատասխան խօսքում Վազգէն վեհափառը իր ուրախութիւնն է յայտնում, որ հայոց Մեծ Եղեռնը վերապրողները եւ նրանց սերունդը կարողացել են կազմակերպել իրենց համայնքային կեանքը:

Օդանաւակայանից վեհափառ հայրապետը պատուոյ պահակախմբով ուղեւորւում է Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ առաջնորդանիստ եկեղեցի, որից յետոյ առաջնորդարանի դահլիճում տեղի է ունենում աջահամբոյրի արարողութիւն: Բաղդադից, Մուսուլից, Քերքուկից, Զախոյից եւ Բասրայից այնքան մեծ թուով հայեր էին հաւաքուել, որ աջահամբոյրի արարողութիւնը երկու ժամ է տեւում:

Տեսանք, որ Բաղդադի առաջնորդանիստ նոր՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցու կառուցումը աւարտուել էր 1958ին, բայց ոչ-ամբողջապէս էր օծուել:

Հայրապետական այցելութեան յաջորդ օրը՝ Յունուարի 29ին, առաջնորդանիստ եկեղեցում Ս. Պատարագ է մատուցում Տ. Յուսիկ եպս. Սանթուրեանը՝ մինչեւ վեհափառի եկեղեցի մուտք գործելը կատարելով եկեղեցու կամարների եւ խաչերի օծումը:

Յունուարի 29ին ու եւս երեք անգամ, Վազգէն կաթողիկոսը այցելում է Բաղդադի Կենտրոնական Հիւանդանոցում գտնուող Տ. Ասողիկ եպս. Ղազարեանին:

Ամենայն հայոց կաթողիկոսի այցելութիւնը քանի որ կատարուել էր նաեւ Իրաքի իշխանութիւնների պաշտօնական հրաւէրով, ուստի հայրապետական ողջ այցելութեան ընթացքում մեծ տեղ են գրաւում պաշտօնական եւ արարողակարգային հանդիպումները: Ուստի եւ այցելութեան ժամանակ որպէս կեցութեան վայր է տրւում ԱլՄանսուր պալատը Տիգրիսի ափին:

Պաշտօնական հանդիպումների շարքում Վազգէն վեհափառը Յունուարի 30ին տեսակցութիւն է ունենում Իրաքի արդարադատութեան նախարարի, իսկ Յունուարի 31ին՝ ԽՍՀՄ դեսպանի հետ: Փետրուարի 1ին հանդիպում է Իրաքում պապական նուիրակին:

Սրբոց Վարդանանց տօնին կատարւում էր նաեւ Վազգէն Առաջինի անուանակոչութեան հանդէսը, որն այդ տարի Փետրուարի 2ին էր, ուստի հանդիսաւորապէս յիշւում է Ս. Պատարագի ժամանակ խօսուած քարոզում: Նոյն օրը երեկոյեան ազգային կեդրոնական վարչութիւնը «Բաղդադ» հիւրանոցում ճաշկերոյթ է կազմակերպում, որին մասնակցում են պետական պաշտօնատարներ, քոյր եկեղեցիների եւ դիւանագիտական առաքելութիւնների ներկայացուցիչներ:

Փետրուարի 3ին Վազգէն վեհափառը հայրապետական Ս. Պատարագ է մատուցում առաջնորդանիստ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցում:

Փետրուարի 4ին Վեհափառ հայրապետը այցելում է Բաղդադի հայոց Ս. Աստուածածին եկեղեցին:

Փետրուարի 5ին ՝ Բուն Բարեկենդանի տօնին Ս. Պատարագից յետոյ վեհափառը մասնաւոր վարդապետութեան 4 աստիճաններ է շնորհում Ս. Էջմիածնի միաբան, Իրաքում ծնուած եւ հայրապետական պատուիրակութեան կազմում Բաղդադ եկած Աւագ աբեղայ Ասատուրեանին, ով մնալու էր իր ծառայութիւնը շարունակելու Իրաքի հայոց թեմում, կարճ ժամանակ անց՝ Ասողիկ եպս. Ղազարեանի վախճանուելուց յետոյ դառնալով թեմակալ առաջնորդ, արդէն չորս տասնամեակ պատուով կատարելով առաջնորդի պարտականութիւնները:

Հայոց հայրապետը նոյն օրը այցելութիւն է տալիս նաեւ Բաղդադի հայ կաթողիկէ համայնքի առաջնորդարան՝ Յովհաննէս արք. Գասպարեանին:

Փետրուարի 8ին ի պատիւ հայոց կաթողիկոսի հրաժեշտի ճաշկերոյթ է տալիս ԽՍՀՄ դեսպանը, որին ներկայ են լինում 14 երկրների դեսպաններ:

Հայրապետական այցելութիւնից մէկ ամիս չանցած վախճանւում է Ասողիկ արք. Ղազարեանը: Մահանալուց առաջ ցանկութիւն է յայտնում կեանքի վերջին օրերն անցկացնել Հայաստանում: Ուղեկցող բժշկի հետ Բաղդադից Երեւան է հասնում Մարտի 7ին՝ օդանաւից հասցնելով տեսնել Արարատը եւ հիւանդանոցում իր գոհունակութիւնը յայտնելով Երեւանը նորից տեսնելու համար: Վախճանւում է նոյն օրը երեկոյեան[114]:

Ասողիկ սրբ.ը դառնում է Իրաքի առաջին թեմակալ առաջնորդը, ով սկսած 1910ականներից, վախճանւում է իր պաշտօնավարման ընթացքում, չհարկադրուելով հեռանալ՝ թողնելով առաջնորդական պաշտօնը:

Վազգէն վեհափառի տնօրինութեամբ Աւագ վրդ. Ասատուրեանը 1979 Մարտին նշանակւում է առաջնորդական տեղապահ: Հայրապետական տնօրինութեան կոնդակը Բաղդադ է բերում եւ Ս. Յարութեան տօնին՝ Ապրիլի 6ին առաջնորդարանի դահլիճում ընթերցում Արսէն արք. Բէրբէրեանը[115]:

Առաջնորդական ընտրութիւնը տեղի է ունենում 1979 Նոյեմբերի 28ին: Առաջնորդարանի դահլիճում գումարուած ազգային կեդրոնական վարչութեան եւ շրջանների թաղական խորհուրդների միացեալ ժողովում Աւագ վրդ. Ասատուրեանը միաձայն ընտրւում է Իրաքի հայոց թեմի առաջնորդ չորս տարի ժամանակով[116]:

---

[114] Արթուն Հատիտեան, «Հանգիստ Մայր Աթոռի միաբան տէր Ասողիկ արքեպիսկոպոս Ղազարեանի (1909—1978)», *Էջմիածին*, 1978:Գ., էջ 14:

[115] «Այցելութիւն Իրաքի հայոց տիրախնամ թեմին», *Էջմիածին*, 1979:Դ., էջ 21:

[116] *Նոյն*, էջ 47:

Ժողովի կողմից ընտրութիւնը ծանուցող հեռագիր է տրւում Իրաքի կրօնից եւ կալուածոց գործերի նախարարութիւն՝ ընտրութիւնը հաստատելու համար: 1980 Ապրիլի 11ին տրւում է կառավարութեան վաւերացումը:

Կառավարութեան հաստատումից յետոյ Բաղդադի առաջնորդանիստ եկեղեցում հաւատարմութեան իր ուխտն է կատարում Աւագ վրդ. Ասատուրեանը: Մայր Աթոռից գալիս եւ արարողութեանը մասնակցում է մայր տաճարի լուսարարապետ Յուսիկ արք. Սանթուրեանը: Աւագ վարդապետին երդումից յետոյ Յուսիկ սրբազանը յանձնում է առաջնորդական ասան եւ առաջնորդում առաջնորդական աթոռը:

Իրաքի կալուածոց եւ կրօնից նախարարութիւնում, ուր ներկայ է լինում նաեւ Յուսիկ սրբազանը, պաշտօնապէս յանձնւում է հաստատման վաւերաթուղթը[117]:

1980 Մայիսի 12ին տրւում է վեհափառ հայրապետի կոնդակը Աւագ վրդ. Ասատուրեանին՝ Իրաքի հայոց թեմի առաջնորդի պաշտօնում հաստատելու մասին[118]: Աւագ վրդ. Ասատուրեանին՝ որպէս Իրաքի թեմի առաջնորդի, Վազգէն վեհափառը Ս. Էջմիածնում եպիսկոպոս է ձեռնադրում 1982 Փետրուարի 14ին[119]:

1984 Յունուարին տեղի է ունենում առաջնորդական յաջորդ ընտրութիւնը, որի ժամանակ ժողովի պատգամաւորները նորից միաձայն ընտրում են թեմակալ առաջնորդ՝ բարձր գնահատելով Աւագ սրբազանի եկեղեցական եւ կրթամշակութային գործունէութիւնը եւ վարչական ու կազմակերպական կարողութիւնները:

Նորընտիր առաջնորդը հաւատարմութեան ուխտը առաջնորդանիստ եկեղեցում կատարում է Ապրիլի 22ին[120]:

Մայր Աթոռի երիտասարդ միաբաններից Յովնան արքեպիսկոպոս Տէրտէրեանը Ապրիլի 15ին գալիս է Իրաք՝ մասնակցելու Ս. Յարութեան տօնի թեմի եկեղեցական արարողութիւններին, բերելով նաեւ սրբազանի վերընտրութեան հաստատման Վազգէն վեհափառի կոնդակը, որը հանդիսաւորապէս ընթերցւում է Ապրիլի 22ին՝ Աւագ սրբազանի կողմից առաջնորդական պարտականութիւնները վերստանձնելիս[121]:

Ըստ Իրաքի հայոց թեմի կանոնադրութեան, թեմակալ առաջնորդը ընտրւում է 4 տարին մէկ՝ Իրաքի ազգային կենտրոնական վարչութեան եւ երկրի հայաշատ շրջանների թաղական խորհուրդների ներկայացուցիչների կողմից: 1988ին լրանում է Աւագ սրբ.ի պաշտօնավարման երկրորդ

---

[117] «Հովուական այցելութիւն Իրաքի հայոց թեմ», *Էջմիածին*, 1980:Դ., էջ 50:

[118] «Վեհափառ հայրապետի օրհնութեան կոնդակը Իրաքի հայոց թեմի նորընտիր առաջնորդ տէր Աւագ վրդ. Ասատուրեանի առաջնորդական պաշտօնը հաստատելու մասին», *Էջմիածին*, 1980:Ե., էջ 16:

[119] «Եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն», *Էջմիածին*, 1982:Բ., էջ 14-16:

[120] «Հաղորդագրութիւն», *Էջմիածին*, 1984:Դ., էջ 40:

[121] «Լուրեր Իրաքի հայոց թեմից», *Էջմիածին*, 1984:Ե., էջ 21-22:

շրջանը: Ազգային կենտրոնական վարչութեան հրաւէրով նոյն թուականի Փետրուարի 4ին Բաղդադ են գալիս Բասրայի, Մուսուլի, Քերքուկի եւ Զախոյի թաղական խորհուրդների անդամները: Դարձեալ որպէս միակ թեկնածու է առաջադրւում եւ միաձայն ընտրւում Աւագ եպս. Ասատուրեանը:

Վազգէն վեհափառին հեռագրով տեղեակ է պահւում ընտրութեան արդիւնքների մասին[122]: Կաթողիկոսի կողմից ընտրութիւնը հաստատւում է նոյն թուականի Մայիսի 29ին[123]:

Նոյն ընթացակարգով, մինչեւ հիմա իւրաքանչիւր 4 տարին մէկ յաջորդաբար կայացած ընտրութիւններում, որպէս միակ թեկնածու առաջադրւում եւ միաձայն ընտրւում է Աւագ (արք)եպիսկոպոս Ասատուրեանը:

Վազգէն վեհափառը՝ ի նշան եկեղեցանուէր ծառայութեան, Աւագ եպս. Ասատուրեանին 1993 Դեկտեմբերին շնորհում է արքութեան աստիճան:

Սառը պատերազմի աւարտուելով աւելի են սերտանում Իրաքի թեմի յարաբերութիւնները Ս. Էջմիածնի հետ, որին նպաստում է նախ 1988ի դեկտեմբերեան երկարաշարժից յետոյ Հայաստանին ցուցաբերուող օգնութեան կազմակերպումը, եւ ապա Հայաստանի Հանրապետութեան անկախութեան հռչակումը: 1988 Յունուարին Աւագ սրբազանը վեց հոգանոց խմբով ուխտի է գալիս Ս. Էջմիածին՝ իրաքահայութեան զօրակցութիւնը բերելով Հայաստանի աղէտեալ շրջաններին[124]:

Իրաքահայութեան կեանքում նշանակալից իրադարձութիւն էր թեմի հռչակման 350ամեակը, որը յատուկ կոնդակով շնորհաւորում է Վազգէն վեհափառը[125]:

Իրաքի հայոց թեմի 350ամեակը տօնելու համար հիմք է ընդունուել Բաղդադի Ս. Աստուածածին եկեղեցու կառուցումը 1639ին: Հայրապետական կոնդակը Իրաք է բերում Շիրակի թեմի առաջնորդ Նարեկ եպս. Շաքարեանը, եւ այն ընթերցում առաջնորդանիստ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցում, 1990 Մայիսի 11ին: Ս. Էջմիածնի կողմից, սրբազանը նաեւ մասունքակիր ճաճանչաւոր խաչ է նուիրում թեմին:

Մայիսի 24-25ին Նարեկ սրբ.ը Իրաքի հայոց թեմի առաջնորդի հետ միասին կատարում է նորակառոյց Սրբոց Նահատակաց եկեղեցու օծումը:

Երկրաշարժից յետոյ Իրաքի հայոց թեմից բացի օգնութիւն էր ցուցաբերել նաեւ Իրաքի պետութիւնը, ուստի Նարեկ սրբ.ը որպէս Շիրակի թեմի

---

[122] «Իրաքահայութեան առաջնորդի ընտրութիւն», *Էջմիածին*, 1988:Ե.-Զ., էջ 28:

[123] «Ամէնայն հայոց վեհափառ հայրապետի կոնդակը գերաշնորհ տէր Աւագ եպս. Ասատուրեանի կրկին Իրաքի հայոց թեմի առաջնորդ ընտրուելու առթիւ», *Էջմիածին*, 1988:ԺԱ.-ԺԲ., էջ 5-6:

[124] «Իրաքի հայոց առաջնորդ տէր Աւագ եպս. Ասատուրեանի քարոզը Մայր Տաճարում», *Էջմիածին*, 1989:Ա., էջ 34:

[125] «Ամէնայն հայոց վեհափառ», *Էջմիածին*, 1988:ԺԱ.-ԺԲ., էջ 36. նաեւ՝ «Ամէնայն հայոց վեհափառ հայրապետի կոնդակը Իրաքի հայոց թեմի կազմաւորման 350 ամեակի առթիւ», *Էջմիածին*, 1989:Թ.-Ժ., էջ 3:

առաջնորդ, Աւագ սրբ.ի հետ հանդիպում է Իրաքի կրօնից եւ կալուածոց նախարարին, իր երախտագիտութիւնը յայտնելով երկրաշարժից տուժած շրջաններին Իրաքի պետութեան յատկացրած օգնութեան համար[126]:

Շարունակւում են սրբալոյս միւռոնի թեմերը հասցնելու նախորդ դարերից ձեւաւորուած հանդիսաւոր արարողութիւնների կատարման աւանդները: Ս. Էջմիածնում 1991ին օրհնուած միւռոնը առանձնակի խորհուրդ ունէր, քանի որ օրհնուել էր նորանկախ Հայաստանում եւ Վազգէն վեհափառի կողմից անուանուել Անկախութեան Միւռոն[127]: Սեպտեմբերի 29ին կայացած միւռոնօրհնութեանը մասնակցել էր նաեւ Աւագ սրբազանը եւ Իրաքի հայոց թեմ բերել նոր օրհնուած միւռոնը: Այս առիթով Հոկտեմբերի 18ին սրբազանը նոր բերուած միւռոնով կատարում է ջրօրհնէքի արարողութիւն: Էջմիածնից նոր սափորով բերուած նոր միւռոնը հեղւում է ջրով լցուած կաթսաները եւ օրհնուած ջուրը բաժանւում հաւաքուած ժողովրդին[128]:

Ինչպէս ողջ Իրաքի, այնպէս եւ տեղի հայութեան համար ծանր ժամանակներ են սկսւում դաշնակիցների միացեալ ուժերի 2003ին Իրաք մտնելուց յետոյ: Մտահոգ ստեղծուած կացութեամբ՝ իրաքահայութեանը հայրապետական յատուկ ուղերձով դիմում է Գարեգին Բ. վեհափառը: Հայրապետական ուղերձը, որում խաղաղութիւն է մաղթւում Իրաքի ժողովրդին եւ համբերութիւն ու տոկունութիւն՝ իրաքահայ համայնքին, ընթերցւում է Ապրիլի 27ին մատուցուած Ս. Յարութեան տօնի պատարագի ժամանակ[129]:

Իրաքահայ համայնքը Ի. դարավերջին եւ ԻԱ. դարասկզբին եւս շարունակում է մնալ Սփիւռքի հայեցի դաստիարակութեամբ եւ եկեղեցական աւանդներով ամէնակենսունակ գաղութներից մէկը, ուր շարունակւում են գաղութային տարողութեամբ նշուել համահայկական միջոցառումները, որոնք կարելի է բաժանել երկու խմբի:

Ա.՝ յոբելեանական նշանակալից իրադարձութիւններ, որոնք միաժամանակ թէ՛ ազգային-մշակութային բնոյթ ունեն եւ թէ՛ կատարւում են եկեղեցական արարողութիւններով ու տօներով: Նման բնորոշ երկու ոգեկոչումներն են Սրբոց Վարդանանց տօնը եւ Ապրիլեան սգահանդէսը, որոնց եկեղեցական արարողութիւններին եկեղեցուն կից սրահներում յաջորդում էին գրական-մշակութային հանդէսները: Նոյն այս ոգով թեմի հոգեւորականների ձեռնադրութիւնը քանիցս կատարւում է Վարդանանց տօնին՝ համաձայն այն խորհրդի, որ ձեռնադրուող եկեղեցականները պէտք է դառնան հոգեւոր զինուորներ եւ ընթանան Վարդանանց ու Ղեւոնդեանց շաւղով:

---

[126] «Նարեկ եպս. Շաքարեանի այցելութիւնը Իրաքի հայոց թեմ», *Էջմիածին*, 1990:Ե.-Զ., էջ 87-88:

[127] «Ջրօրհնէքի արարողութիւն սրբալոյս նոր միւռոնի բերման աչիթով իրաքահայ թեմէն ներս», *Էջմիածին*, 1991:Թ.-Ժ., էջ 47-49:

[128] Նոյն, էջ 47-48:

[129] «Ս. Յարութեան տօնի առիթով Գարեգին Բ. վեհափառ հայրապետը մասնաւոր ուղերձ է յղել իրաքահայութեանը», *Էջմիածին*, 2003:Գ.-Դ., էջ 35:

Նոյն ձեւով Ս. Յարութեան տօնը ազգային խորհրդով էր պատւում, եթէ համընկնում էր Ապրիլի 24ին կամ նախորդող ու յաջորդող օրերին, համահունչ՝ սփիւռքեան «Ապրիլից-Ապրիլ» կարգախօսին:

Ս. Յարութեան տօնը եւ Ապրիլի 24ի ոգեկոչումը 1987ին մօտ լինելով իրար, այդ տարի կատարւում են առանձնակի հանդիսաւորութեամբ: Ինչպէս Բաղդադի թղթակիցն է նշում՝ «կատարուած արարողութեամբ մէկ անգամ եւս հաւաստւում է հայ ժողովրդի ապրելու կամքը»[130]:

1993 Դեկտեմբեր 23ին եկեղեցական արարողութեամբ եւ մշակութային հանդիսութեամբ նշւում է Կոմիտաս վարդապետի ծննդեան 125ամեակը[131]:

Իրաքի հայոց թեմում շարունակւում եւ առաւել են ընդլայնւում միջեկեղեցական յարաբերութիւնները, որոնք արտայայտւում են երեք եղանակով: Ա.՝ քոյր եկեղեցիների Իրաքի առաջնորդների եւ ներկայացուցիչների թեմական կառոյցներ այցելութեամբ, Բ.՝ թեմում տեղի ունեցող եկեղեցական ձեռնադրութիւններին մասնակցութեամբ եւ Գ.՝ թեմում կատարուող եկեղեցական օծումներին եւ հիմնարկէքներին մասնակցութեամբ:

Իրաքում միջեկեղեցական գործունէութիւնը ծառայում է նաեւ կենսական նշանակութիւն ունեցող տարբեր հարցերի լուծմանը, այդ թւում 1980-88՝ Իրաքի եւ Իրանի միջեւ ընթացող պատերազմին վերջ տալուն: 1984 Օգոստոսի 1-10ը Իրաքի քրիստոնէական յարանուանութիւնների կազմում Աւագ սրբազանը հանդիպումներ է ունենում Յովհաննէս-Պօղոս Բ. պապի հետ եւ Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհրդի քարտուղարութիւնում՝ յանուն աշխարհի խաղաղութեան եւ Իրանի ու Իրաքի միջեւ պատերազմի աւարտուելու[132]: Նոյն առաքելութեամբ Իրաքի քրիստոնէական յարանուանութիւնների առաջնորդների ու ներկայացուցիչների կազմում Աւագ սրբազանը Վատիկան եւ Ժընեւ է մեկնում 1988 Մարտին[133]:

Ի գնահատութիւն էկումենիկ իր գործունէութեան՝ Աւագ սրբազանը ընտրուել է Իրաքի Կրօնների Ազգային Խորհրդի նախագահ:

Աւագ սրբ.ի հեղինակութիւնը էկումենիկ առումով այնքան է բարձրանում, որ նա ընտրւում է Իրաքի կրօնական յարանուանութիւնների միջկրօնական խորհրդի նախագահ՝ այդ պաշտօնը վարելով մինչեւ այսօր:

Ինչպէս ասացինք, Իրաքի հայոց թեմը Սփիւռքի այն հազուագիւտ թեմերից է, ուր պարբերաբար կատարւում են քահանայական, ինչպէս նաեւ սարկաւագական եւ կիսասարկաւագական ձեռնադրութիւններ եւ դպրութեան աստիճանների տուչութիւն:

---

130 «Ապրիլեան տօնակատարութիւնները Բաղդադում», *Էջմիածին*, 1987:Է., էջ 61:

131 «Կոմիտաս վարդապետը 125 տարեկան», *Էջմիածին*, 1995:Բ.-Գ., էջ 105-106:

132 «Լուրեր Իրաքի հայոց թեմից», *Էջմիածին*, 1984:Ժ., էջ 47:

133 «Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի գործադիր մարմնի ժողովը Կ. Պոլսում», *Էջմիածին*, 1988:Ը., էջ 23:

Ձեռնադրութիւններին աւելի հանդիսաւորութիւն հաղորդելու, ինչպէս նաեւ մեծաթիւ ժողովրդի ներկայութեամբ կատարելու համար, ձեռնադրութիւնները տեղի են ունենում եկեղեցական նշանակալից տօներին, յատկապէս Վարդանանց տօնին եւ Մեծի Պահոց շրջանի Կիրակիներին, որով քահանայական առանձնացման 40օրեայ շրջանը համընկնում է Մեծ Պահքին պահուող քառասունքի հետ:

1983 Դեկտեմբերի 9ին սարկաւագական ձեռնադրութիւն են ստանում երեք հոգի[134]: 1984 Մարտի 1ին՝ Սրբոց Վարդանանց տօնին կատարւում է քահանայական ձեռնադրութիւն[135]: Քահանայական եւս մէկ ձեռնադրութիւն է կատարւում Մայիսի 20ին՝ Երեւման Ս. Խաչի տօնին[136]: 1985 Մարտի 13ին՝ Միջինքին կիսասարկաւագ են ձեռնադրւում երեք հոգի[137]: 1988 Նոյեմբերի 18ին քահանայական ձեռնադրութիւն են ստանում երեք սարկաւագներ: Ինչպէս նշում է իր խօսքում Աւագ սրբազանը, միանգամից երեք հոգու ձեռնադրութիւնը հազուադէպ երեւոյթ է Սփիւռքում: Այն՝ ողջոյնի յղած իր խօսքում բարձր է գնահատում նաեւ Վազգէն վեհափառը[138]:

Իսլամական աշխարհում Կիրակիի համարժէքը Ուրբաթն է, եւ այն աշխատանքային օր չէ: Պայմանաւորուած այս հանգամանքով, ինչպէս նշում է Աւագ սրբազանը, 20 տարուց աւելի ամէն Ուրբաթ Ս. Պատարագ է մատուցւում Իրաքի եկեղեցիներում[139]:

Իրաքի հայոց թեմում մինչեւ այսօր կատարուող ձեռնադրութիւնները՝ թեմը տեղային միջավայրից պատրաստուած քահանաներով օժտելուց բացի ունեն նաեւ համասփիւռքեան նշանակութիւն, քանի որ ձեռնադրուած հոգեւորականները իրենց սպասաւորութիւնն են բերում հայ եկեղեցու միւս թեմերում եւս, իսկ նրանցից երկուսը՝ Ֆրանսիայի հայոց թեմի առաջնորդ Տ. Վահան եպս. Յովհաննիսեանը եւ Ռումինիայի հայոց թեմի առաջնորդ Տ. Տաթեւ եպս. Յակոբեանը, համալրել են հայոց եկեղեցու բարձրաստիճան հոգեւորականների շարքը[140]:

---

134 «Սարկաւագական ձեռնադրութիւն Բաղդադի հայոց եկեղեցում», *Էջմիածին*, 1984:Բ., էջ 29-30:

135 «Լուրեր Իրաքի հայոց թեմից», *Էջմիածին*, 1984:Ե., էջ 21:

136 «Լուրեր Իրաքի հայոց թեմից», *Էջմիածին*, 1984:Ժ., էջ 47:

137 «Լուրեր Իրաքի հայոց թեմից», *Էջմիածին*, 1985:Ը., էջ 16:

138 Ազգային առաջնորդարան, «Քահանայական ձեռնադրութիւն իրաքահայ թեմէն ներս», *Էջմիածին*, 1989:Ա., էջ 44:

139 Նոյն, էջ 42:

140 Տ. Վահան եպս. Յովհաննիսեանի եւ Տ. Տաթեւ եպս. Յակոբեանի Իրաքում կատարուած ձեռնադրութիւնների մասին համապատասխանաբար տե՛ս՝ «Նարեկ եպս. Շաքարեանի», *Էջմիածին*, 1990:Ե.-Զ., էջ 88. նաեւ՝ «Քահանայական ձեռնադրութիւն եւ օծում Իրաքի հայոց թեմէն ներս», *Էջմիածին*, 1993:Է.-Ը., էջ 26:

Մեծ հանդիսութեամբ եւ միջեկեղեցական ընդգրկմամբ է կատարւում 1990 Յունիսի 3ի ձեռնադրութիւնը, որին մասնակցում են Իրաքում պապական նուիրակը եւ Բաբելոնի Քաղդէական Եկեղեցու պատրիարքը[141]:

Ինչպէս Ասողիկ եպս. Ղազարեանն էր ամբողջացրել իրենից առաջ սկսուած եկեղեցիների կառուցումը եւ նոր եկեղեցիների հիմնօրհնէքները կատարել՝ այնպէս եւ Աւագ արք. Ասատուրեանն է աւարտում եւ կատարում նախորդող շրջանից կառուցուել սկսուած եկեղեցիների օծումը:

Աւելի քան 40 տարիների իր շարունակուող առաջնորդութեան շրջանում կառուցւում եւ օծւում են նոր եկեղեցիներ:

Աւագ սրբազանը պարբերաբար այցելում է Իրաքի հայաշատ բնակավայրեր, այնտեղ եւս կատարում քահանայական ձեռնադրութիւններ ու հոգեւոր-մշակութային տարբեր միջոցառումներ, որպէսզի թեմական կեանքը չսահմանափակուի միայն Բաղդադով:

Առաջին հերթին յիշատակելի է Բաղդադի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ առաջնորդանիստ մայր եկեղեցում կատարուած աշխատանքը: Ասացինք, որ այն կառուցուել է 1954-56ին եւ օծուել Վազգէն վեհափառի հայրապետական այցելութեան ժամանակ:

1984 Յունիսից եկեղեցում սկսւում են նորոգութեան աշխատանքները: Ընդարձակւում են աւանդատները, եկեղեցու գաւիթն ու դասը սալարկւում: Եկեղեցին վերաբացւում է 1985ի Ս. Ծննդեան տօնակատարութիւնների օրերին[142]: 1986 Օգոստոսի 10ին՝ Ս. Աստուածածնի պահքի Բարեկենդանին, Բաղդադում հայ համայնքին յատկացուած նոր գերեզմանոցի տարածքում Աւագ սրբազանը կատարում է մատուռ-եկեղեցու հիմնօրհնէքը[143]:

Մուսուլում թէեւ 1950ականներից սկսուել էր կառուցումը քաղաքի հայկական երկրորդ եկեղեցու, որի օծումը, ինչպէս ասացինք, կատարուեց 1969ին, սակայն հայերը քանի որ ցրուել էին քաղաքի տարբեր թաղամասերում, 1993ին դիմում են իշխանութիւններին՝ նոր եկեղեցի կառուցելու համար: Այդ խնդրով հողատարածք է յատկացւում Տիգրիսի ձախակողմեան ափին[144]: Եկեղեցու հիմնարկէքը կատարւում է 2001 Ապրիլի 26ին, որին մասնակցում են մեծ թուով հաւատացեալներ, ինչպէս նաեւ Մուսուլի Ասորի Օրթոդոքս Եկեղեցու համայնքի առաջնորդը, ով սրբալոյս միւռոնով օծում է վէմ քարերից երեքը[145]:

Եկեղեցու կառուցումը իր աւարտին էր հասնում, երբ այն ռմբակոծւում է 2004ին՝ երկրում սկսուած կռիւների ժամանակ:

---

[141] «Կուսակրօն քահանայական ձեռնադրութիւն-օծում Իրաքի հայոց թեմէն ներս», *Էջմիածին*, 1990:Ժ.-ԺԲ., էջ 64:

[142] «Լուրեր Իրաքի հայոց թեմից», *Էջմիածին*, 1985:Զ., էջ 33:

[143] «Հիմնարկէք եկեղեցւոյ», *Էջմիածին*, 1986:ԺԱ.-ԺԲ., էջ 54-55:

[144] Մինասեան, «Հայերը Մուսուլի մէջ»:

[145] Արամ սրկ. Քեթէնճեան, «Իրաքահայ թեմ», *Էջմիածին*, 2001:Ե., էջ 47-48:

Եկեղեցական նորոգութեան աշխատանքներ են կատարւում նաեւ Բասրայում, որտեղ 1980-88՝ իրան-իրաքեան պատերազմի ժամանակ վնասուել էր Ս. Աստուածածին եկեղեցին: Իրաքեան Քրդստանի այն ժամանակուայ ֆինանսների նախարար Սարգիս Աղաճանի միջոցներով նորոգւում է եկեղեցին, փայտեայ սեղանը փոխարնուում մարմարեայ բեմով, որում տեղադրւում է հին սրբապատկերը: Ս. Սեղանի օծումը կատարւում է 2008 Օգոստոսի 21ին: Յաջորդ օրը Աւագ սրբազանը քահանայական ձեռնադրութիւն է կատարում այստեղ:

Առաջնորդ սրբազանը Բասրայից գնալով Տհոք, Սեպտեմբերի 5ին կատարում է տեղի Ս. Ներսէս Շնորհալի եկեղեցու օծումը, որը դարձեալ կառուցուել էր բարերարութեամբ Սարգիս Աղաճանի:

Սեպտեմբերի 7ին Աւագ սրբ.ի տնօրինութեամբ Զախոյում սարկաւագական ձեռնադրութիւն է կատարում Եգիպտոսի հայոց թեմի առաջնորդ Տ. Աշոտ եպս. Մնացականեանը՝ տեղի Ս. Աստուածածին եկեղեցում[146]:

Աւզրուկ գիւղը գտնւում է Զախոյից 35 կմ. հիւսիս: 2000ին որոշւում է այստեղ եկեղեցի կառուցել, որի օծումը կատարւում է 2001 Ապրիլի 29ին՝ Աշխարհամատրան Կիրակիին: Եկեղեցին անուանւում է Ս. Վարդան[147]:

2007 Մարտի 2-4ը Աւագ սրբազանը այցելութիւն է տալիս Հիւսիսային Իրաքի հայ համայնքներ ունեցող քաղաքներին, Մարտի 4ին կատարելով Տհոքի եկեղեցու հիմնարկէքը[148]: Եկեղեցու օծումը կատարւում է 2008ին եւ անուանւում է Ս. Ներսէս Շնորհալի:

2009ին դաշնակիցների միացեալ ուժերի Իրաք մտնելուց յետոյ, Ապրիլի 11ից եկեղեցական արարողութիւնները դադարեցւում են Բաղդադի առաջնորդանիստ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցում: 18 ամիսների դադարից յետոյ եկեղեցական արարողութիւնները առաջնորդանիստ եկեղեցում սկսւում են 2011 Հոկտեմբերի 15ին:

Այդ օրը իրաքահայութեան կեանքում նշանաւորուեց նաեւ ազգային վարժարանի վերաբացմամբ, որ ի շարս ազգային փոքրամասնութիւնների միւս ուսումնական հաստատութիւնների, փակուել էր 1974ին[149]:

Իրաքահայութեան կենսունակութեան եւ կենդանի հաւատի արտայայտութիւնը դարձաւ այժմեան դժուարին պայմաններում՝ 2019 Ապրիլի 6ին Իրաքեան Քրդստանի վարչական կենտրոն Էրբիլում Ս. Խաչ եկեղեցու օծումը: Յաջորդող օրերին առաջնորդ սրբազան հայրը հայոց եկեղեցու մի շարք թեմերի թեմակալ առաջնորդների հետ եղաւ ինքնավար մարզի հայաբնակ վայրերում եւս: Այցելութիւնը ազգային-եկեղեցական խանդավա-

---

[146] «Հոգեշէն միջոցառումներ իրաքահայ թեմէն ներս», *Էջմիածին*, 2008:Ը., էջ 151:

[147] Քեթէնճեան:

[148] «Հայոց թեմակալ առաջնորդի այցը Հիւսիսային Իրաքի քաղաքներ», *Էջմիածին*, 2007:Բ.-Գ., էջ 193:

[149] Արամ սրկ. Քեթէնճեան, «Երկու հոգեշէն միջոցառումներ», *Էջմիածին*, 2004:Թ.-Ժ., էջ 184-85:

ռութեան նոր աղբիւր դարձաւ Հիւսիսային Իրաքի հայութեան համար: Եկեղեցու օծման եւ այս ուղեւորութեան մասին հաղորդագրութիւնը եւ լուսանկարները զետեղուած են Առաջնորդարանի 2020ի օրացոյցում:

Ամփոփելով՝ իրաքահայ գաղութը եւ հայ համայնքը որքան պատմական, այնքան եւ կենդանի ու կենսունակ ազգային-եկեղեցական կառոյց են:

Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցու Իրաքի թեմում այժմ գործում են հայկական հետեւեալ եկեղեցիները իրենց համայնքներով եւ հովւութիւններով.- **Բաղդադ**՝ առաջնորդանիստ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցի (1958), պատմական Ս. Աստուածածին եկեղեցի (1640) եւ Ազգային Ծերանոցի Ս. Կարապետ եկեղեցի (1973), **Բասրա**՝ Ս. Աստուածածին եկեղեցի (1736), **Մուսուլ**՝ Ս. Էջմիածին եկեղեցի (1857), **Քերքուկ**՝ Ս. Աստուածածին եկեղեցի (1950), **Զախո**՝ Ս. Աստուածածին եկեղեցի (1968), **Աւզրուկ** ՝ Ս. Վարդան եկեղեցի (2001), **Տհոք**՝ Ս. Ներսէս Շնորհալի եկեղեցի (2008), **Աւզրուկ**՝ Ս. Սարգիս եկեղեցի (2001), **Էրբիլ**՝ Ս. Խաչ եկեղեցի (2019):

The Armenian Prelacy of Iraq
(Summary)

Vardan Devrikyan
devrikyan@yahoo.com

The formation, jurisdiction and scope of the Iraqi Armenian prelacy was modified according to the geographic and administrative shifts of the areas constituting it. Some Armenian churches were built as early as the 14th century. Both the Baghdad and Basra Armenian communities had prelacies from the 13th till the late 17th century.

Sources refer to bishop Soghomon as the prelate of Basra in 1222, while Chore arch. Sarkis was the prelate of Baghdad in 1354. Baghdad was proclaimed a separate prelacy in the first half of the 17th century. Later on, in the late-18th century, however, India and Baghdad were considered a single prelacy, and the center of the prelacy was located at New Julfa. In the mid-19th century the Baghdad prelacy was linked to the Patriarchate of Constantinople, for a while to the Patriarchate of Jerusalem and eventually to the Catholicosate of Echmiadzin. A totally separate Armenian Prelacy of Iraq was formed in the late-19th-early-20th century. The paper focuses particularly on this last era.

Իրաքի Հայ Կաթողիկէ Համայնքը Ի.Դարուն (Ակնարկ)

Ռաֆայէլ Ումուտեան
raphael.oumoudian@gmail.com

Անապատին մէջէն անցքը պատեհութիւն տրուաւ տեսնելու ... Տիգրիսը եւ Եփրատը՝ պատմական այդ երկու հսկայ գետերը... ծագում կ'առնեն մեր Հայաստանի լեռներէն: Եփրատ գետը, մեր ազգի մկրտութեան աւազանը: Արդարեւ այս գետին մէջ է որ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ մկրտեց մեր Տրդատ թագաւորը եւ ժողովուրդը: ...Ապրեցէք որպէս ճշմարիտ քրիստոնեաներ, ապրեցէք որպէս ճշմարիտ հայեր[1]:
Կարտինալ Գրիգոր-Պետրոս 15րդ Աղաճանեան

ՄՈՒՏՔ

Զեկոյցս, ակնարկային ձեւով, պիտի ջանայ ներկայացնել հայ կաթողիկէ համայնքին ձեւաւորումը եւ պատմութիւնը Իրաքի մէջ՝ սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը: Նիւթս պատրաստած եմ օգտուելով գրաւոր աղբիւրներէ[2] եւ հիմնած տրամադրութեանս տակ գտնուող վկայագիրերու վրայ: Միաժամանակ, շնորհակալութիւն կը յայտնեմ իրաքահայերուն քաջածանօթ հայր Անտոն Ծ.Վ. Ադամեանին, որ 20 տարի (1970-2007՝ ընդմիջումներով) ծառայեց

---

[1] Կարտինալ Աղաճանեանի՝ Պաղտատի հայ կաթողիկէ Վերափոխման Կուսին եկեղեցւոյ հարիւրամեակի ոգեկոչման այցելութեան խօսքէն (Կարտինալ Գրիգոր-Պետրոս Աղաճանեան, *Զայն հովուական՝ հովուական թուղթեր – բանախօսութիւններ, ճառեր եւ քարոզներ*, Վենետիկ–Ս. Ղազար, 1967):

[2] Ի մասնաւորի՝ *Ջմմառեանք, Ջուարթնոց Մասիս* պարբերաթերթերը, *Աւետիք (Պաշտօնաթերթ ամսական հայ կաթողիկէ պատրիարքութեան տանն Կիլիկիոյ)*, Մեսրոպ վրդ. Թերզեանի *Le Patriarcat de Cilicie et les Armeniens Catholiques (1740-1812)*, աւարտաճառը, Imp. La Photo-Presse, Պէյրութ, 1955, Մեսրոպ Հայունիի *Տեսայ ձեզ, ճանչցայ ձեզ եւ շատ սիրեցի ձեզ. Ն.Ա.Գ.Տ.Տ. Յովհաննէս Պետրոս ԺԸ. Գասպարեան կաթողիկոս-պատրիարք տանն Կիլիկիոյ հայոց*, Pomigravure Printing House, Այնճար, 2012, *Տրապիզոնի թեմի վիճակաւոր Յովհաննէս արք. Նազլեանի Յուշերը, Ա. եւ Բ. Հատոր*, Հայ կաթողիկէ տպարան Պէյրութ, 1960, նոյնի՝ *Պատմական տեսութիւն Անարատ Յղութեան Հայ Քոյրերու Միաբանութեան վրայ, անոր հարիւրամեայ տարեդարձին առթիւ (1847-1947), կեանք եւ գործ*, Պէյրութ, Կաթողիկէ տպարան, 1948, Կարտինալ Աղաճանեանի *Զայն հովուականը*, Մեսրոպ վրդ. Թերզեանի, *Ջմմառու հայ վանքը 1749-1949*, Հայ կաթողիկէ տպարան, Պէյրութ, 1949, *Բ. համագումար Հայ Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ, Ջմմառ, 25-29 Օգոստոս 2003*, Pomigravure/Match Print, 2003, Սեդա Օհանեանի, *Իրաքի հայ համայնքը 20րդ դարուն*, ԳԱԱ, պատմութեան ինստիտուտ, Երեւան, 2016, Համբարձում Աղպաշեանի *Յուշամատեան Իրաքի Հ.Բ.Ը.Մ.ի*, Քալիֆորնիա, Երեւան փրինթինկ, 2016, Հայր Ներսէս վրդ. Սայէղեանի *تاريخ الارمن الكاثوليك في العراق*, Պէյրութ, Imprimerie Catholique, 1944:

Պաղտատ-Իրաքի հայ գաղութին: Իրեն կը պարտիմ այս զեկոյցիս հիմնական կէտերու տուեալները:

ՀԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿԷՆԵՐՈՒ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄՆ ՈՒ ԻԲՐԵՒ ՀԱՄԱՅՆՔ ՁԵՒԱՒՈՐՈՒՄԸ ԻՐԱՔԻ ՄԷՋ

ԺԴ. դարուն հայ վաճառականական խաւը կապեր հաստատած էր Պաղտատի հետ: Մերթընդմերթ հայ վաճառականներ կը ճանապարհորդէին Իրաք՝ առեւտրական նպատակներով: Այս մասին, իրենց օրագրութեանց/ժամանակագրութեանց մէջ կը վկայեն զանազան ազգութեամբ եւրոպացի ուղեւորներ, ճանապարհորդներ, աշխարհագիրներ որոնք Իրաք այցելած են այդ ժամանակներուն եւ այնուհետեւ:

Ըստ բանաւոր վկայութիւններու՝ ԺԴ. դարու վերջաւորութեան հայ կաթողիկէ ընտանիքներ արդէն հաստատուած էին Մուսուլի շրջանի Քարամլէս գիւղին մէջ, իսկ ուրիշներ՝ բնակութիւն հաստատած էին Պաղտատ:

1628էն սկսեալ մինչեւ ԺԸ. դարու վերջերը, լատին Ֆրանչիսկեան, Կարմէղեան եւ Քափուչին կրօնաւորներ, որոնք հերթաբար կ'այցելէին Պաղտատ, կը հետաքրքրուէին հայ կաթողիկէներով եւ հոգեւոր ծառայութիւններ կը մատուցէին հայ կաթողիկէ համայնքի զաւակներուն:

Քափուչին կրօնաւորները ունէին դպրոց, ուր լատիներէն եւ իտալերէն կը սորվեցնէին, զուգահեռաբար՝ եկեղեցական օրիներգեր ու շարականներ կ'ուսուցանէին: Անոնք, նաեւ բժշկական բարձր հմտութիւն եւ գիտելիքներ ունենալով՝ կը բժշկէին տեղի հիւանդները, առանց խտրութեան:

Իրաքի հայ կաթողիկէ բարեշէն եւ բարգաւաճ համայնքը սկիզբ մը ունեցաւ նախ որպէս պարզ առաքելութիւն, որուն ռահվիրաներն էին Զմմառեան Միաբանութեան անդամներ: Ի. դարու սկիզբները առաքելութիւնը աճելով, ունեցաւ իր կանոնական գոյութիւնը արքեպիսկոպոսական աթոռի հաստատումով, Պաղտատ:

1758ին Պաղտատ կը հասնին հայ Անտոնեան Միաբանութենէն[3] երկու կրօնականներ՝ թաւրիզեցի հայր Գաբրիէլ Տէր Մաթոսեան եւ հայր Դանիէլ Ամիրզայեան: Այս կրօնաւորներով կը սկսի կայանալ ու ձեւաւորուիլ Իրաքի հայ կաթողիկէ համայնքը:

1805ին Պաղտատ կու գայ տէր Պօղոս Արծրունի՝ առաքուելով Գրիգոր Պետրոս Ե. Գիւբէլեան կաթողիկոս-պատրիարքին (1788-1812) կողմէ, հովուելու Իրաքի մայրաքաղաքին հայ կաթողիկէները:

---

[3] 1707ին հալէպցի չորս եղբայրներ՝ Աբրահամ, Աւատիս (Աւետիս), Մինաս ու Ակոբ (Յակոբ) Մուրատեան, կը հիմնեն Անտոնեան վանական միաբանութիւնը Աֆքարի մէջ, Պէյրութի արուարձան Անթիլիասի մօտ (Թերզեան, *Զմմառու Հայ Վանքը 1749-1949*, Պէյրութ, հայ կաթողիկէ տպարան, 1949, էջ 12): Անտոնեան կոչուեցան անոնք, որովհետեւ հետեւեցան անտոնեան վանականներու օրէնքներուն: Անտոնեանները երկու վանք ունէին Լիբանանի Պէյթ Խաշպօ շրջանին մէջ (Քսըրուանի շրջան, Քֆուր գիւղէն վեր), նաեւ՝ հատ մը Պոլիս եւ հատ մը՝ Հռոմ:

6 Յունուար 1830ին, Օսմանեան Կայսրութեան տարածքին վրայ ապրող հայ կաթողիկէներուն կը շնորհուի կրօնական համայնքի պետական *ֆերման*, որով անոնք կրօնապէս կ'անջատուին Հայ Առաքելական Եկեղեցիէն: Այդու, հայ կաթողիկէները կը ճանչցուին իբրեւ առանձին *միլլէթ*, Օսմանեան Կայսրութեան մէջ: Այսպէսով տէր Պօղոս առաջին հայ կաթողիկէ կրօնաւորն է որ Պաղտատի մէջ կրցաւ հայ կաթողիկէ ծէսով պատարագել, մանուկները կնքել, պսակի արարողութիւններ կատարել, տուները օրհնել ու թաղում կատարել: Այս առնչութեամբ, ան իր մեծ ուրախութիւնը կը յայտնէ մկրտելոց, պսակելոց եւ ննջեցեալոց իր տետրակին մէջ[4], հիմը՝ Պաղտատի նոյնանուն տոմարին: Տէր Պօղոս Արծրունիէն մեզի հասած է 1831ին Պաղտատի հայ կաթողիկէ ընտանիքներու մանրակրկիտ անուանացանկը:

Այդ շրջանին պոլսահայ կաթողիկէ հանրաճանաչ վաճառական մը, «*խաուաժա* Գրիգոր Աբրահամ Ուղուրլի» անունով, կը հաստատուի Պաղտատ, կը գնէ մեծ հողաշերտ մը, ուր միառժամանակ ետք, 26 Յունուար 1841ին հիմը կը դրուի Պաղտատի կաթողիկէ հայոց առաջին եկեղեցիին, նուիրուած Վերափոխման Կուսին: Եկեղեցիին կից կը կառուցուի նաեւ քահանայատուն մը, ուր կը բնակին քահանաները: Տարիներու ընթացքին Պաղտատի մէջ կը բազմանան հայ կաթողիկէ ընտանիքները:

Զմմառի Հայ Կաթողիկէ Պատրիարքութիւնը ամուր կապեր կը պահպանէ Իրաքի հայ կաթողիկէ փոքրաթիւ գաղութին հետ, որուն անդամներուն ջերմեռանդ հաւատքի արդիւնքն են անոնցմէ ոմանց կատարած նուիրաբերումներն եւ կտակները. ասոնց ամէնահինը Եուսուֆ Պըն Ապտէլ Մասիհի կտակած խանութն է 1845ին՝ Պաղտատի Ժուղաճիէ շուկային մէջ[5]:

Հայ կաթողիկէ եկեղեցական վերին իշխանութիւնը 1890ի Պոլսոյ իր ժողովին, Իրաքը Մարտինի թեմին կը հետեւցնէ (կը կցէ), սակայն Պաղտատի փոխանորդութիւնը կը թողու իր նախկին կարգին, այսինքն կը վերապահէ պատրիարքական աթոռին: Այնուհետեւ, 1911ին Հռոմ գումարուած ժողովին, հայ կաթողիկէ եկեղեցական վերին իշխանութիւնը կ'որոշէ Պաղտատի փոխանորդութիւնը եւս հետեւցնել (կցել) Մարտինի թեմին:

Միջանկեալ, պէտք է ըսել, որ Ա. աշխարհամարտէն առաջ եւ անոր աւարտէն ետք Պոլիսէն, Էնկիւրիէն, Սվազէն, Էրզրումէն, Ախալցխայէն, Հալէպէն, Տիարպեքիրէն, Մարտինէն, Մարաշէն եւ այլ հայաբնակ վայրերէ գաղթական հայ կաթողիկէներ եկած եւ հաստատուած են Իրաք, աւելցնելով իրաքահայ կաթողիկէ համայնքին թիւը:

1914ին, իրաքահայ կաթողիկէ համայնքի ժողովրդապետ եւ պատրիարքական փոխանորդ կը դառնայ բնիկ պաղտատցի Փիլիպոս վրդ. Մա-

---

[4] Տետրակը պահ դրուած է Պաղտատի հայ կաթողիկէ եկեղեցիին արխիւը:

[5] Եուսուֆ հայրն էր մեծանուն ու հռչակաւոր Անտոն Պէյ Միսիրլեանի, որ Պէյրութի Խան Անթուն Պէյ իջեւանատան սեփականատէրն էր, եւ որուն անունով կոչուած է Պէյրութի նաւահանգիստի մօտիկ թաղերէն մին:

ղաքեան (1914-1917), որ կը հովուէր իր հօտը՝ Պաղտատէն: Իրեն կը յաջորդէ իր օգնականը՝ Ներսէս վրդ. Սայէղեան՝ հեղինակաւոր ու ազդեցիկ անձնաւորութիւն մը, կազմակերպական ուշագրաւ շնորհքներով օժտուած: Ներսէս վրդ. թէ՛ բարոյապէս եւ թէ՛ նիւթապէս սատար կանգնած է հայ կաթողիկէ թէ առաքելական գաղթականներուն, որոնք հասած են Իրաք: Ա. համաշխարհայինի տարիներուն եւ անկէ ետք, Իրաք հաստատուած շատ մը գաղթականներ իր ջանքերով ինքնաբաւ կը դառնան, շատեր՝ բարեկեցիկ, իսկ ուրիշներ նախանձելի դիրքերու կը հասնին: Տէր Ներսէս հեղինակն է Իրաքի հայ կաթողիկէներու պատմութեան գիրքին[6]:

Պէտք է մատնանշել, որ երբ 1918ին Իրաքի մէջ կը կազմակերպուէր ազգային օգնութեան գործը՝ փնտռելու եւ փրկելու հեռաւոր գիւղեր ճողոպրած/առեւանգուած եւ իսլամ հարէմներու մէջ գտնուող հայ վերապրողները եւ վերադարձնելու զանոնք հայ ժողովուրդին գիրկը, Հայ Կաթողիկէ Եկեղեցին խաղաց կարեւոր դեր. արդարեւ, այս գործին մէջ նշանաւոր հանդիսացաւ, Ուրֆայէն, հայ-կաթողիկէ Պազիլ Սապաղեան, որ իր բոլոր ունեցուածքը տրամադրեց հայ գաղթականներուն հոգածութեան, մանաւանդ՝ իսլամներու մօտ վար դրուած մանուկներու, մանկամարդ աղջիկներու եւ կիներու փրկագինով վերագնման գործին[7]:

Վերոյիշեալ, 1911ին Հռոմ գումարուած ժողովին, հայ կաթողիկէ եկեղեցական վերին իշխանութեան կողմէ առնուած որոշումը, սակայն, չի գործադրուիր՝ 11 Յունիս 1915ին Իգնատիոս արքեպիսկոպոս Մալոյեանի եւ իր քահանաներուն ու Մարտինի հաւատացեալներու նահատակութեան հետեւանքով, մանաւանդ երբ ջարդերու եւ տեղահանութեան պատճառով Մարտինի հայ կաթողիկէ հօտը գրեթէ կ'ոչնչանայ: Ուստի, Պաղտատի հայ կաթողիկէ եկեղեցւոյ կարգավիճակը կը պահուի անփոփոխ, մինչեւ 28 Յունիս 1928, երբ հայ կաթողիկէ եկեղեցական վերին իշխանութիւնը Մարտինի թեմակալ արքեպիսկոպոսի առժամեայ նստավայր կ'որոշէ Իրաքի մայրաքաղաք Պաղտատը: Ասիկա հետեւանք էր այն իրողութեան, որ Մարտինի հայ կաթողիկէ հօտը գրեթէ դադրած էր գոյութենէ, բայց փոխարէնը համեմատաբար ստուարացած էր Իրաքի հայ կաթողիկէ հօտը:

9 Մայիս 1929ին, Պօղոս-Պետրոս ԺԳ. Թերզեան կաթողիկոս-պատրիարքի (1910-1931) օրով, Պաղտատ կը ժամանէ Մարտինի նորանշանակ արքեպիսկոպոս Յակոբ Նեսիմեան (1929-1933), որ այդ քաղաքը բնակող առաջին հայ կաթողիկէ արքեպիսկոպոսը կը հանդիսանայ: Գերապայծառ

---

[6] Իր առաջնորդութեան շրջանին Ներսէս վրդ. երկարատեւ, ժրաջան կրօնական եւ ազգային գործունէութեամբ անփոխարինելի դեր ունեցաւ ոչ միայն Իրաքի հայ կաթողիկէ, այլեւ առաքելական համայնքներուն եւ միութիւններու կազմակերպումին եւ զօրացումին մէջ: Հոգեւոր ծառայութեան կողքին, ան եղաւ նախագահը Իրաքի Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան:

[7] Պազիլ Սապաղեան սպանուեցաւ Ճեզիրէի շրջակաները՝ հայ առեւանգեալներու ազատագրումին աշխատանքներուն ատեն:

Նեսիմեան կը ստանձնէ համայնքին առաջնորդութիւնը, կը կազմակերպէ համայնքը եւ երախտաշատ շինարարական աշխատանք կը տանի դպրոցական/կրթական մարզին մէջ: Իրմով կը սկսի Իրաքի հայ կաթողիկէ համայնքի յետեղեռնեան կազմակերպումի, շինարարութեան երկրորդ փուլը: Գերպ. Նեսիմեանի կ'ընկերանար Ալոզիոս վրդ. Պաթանեան, որ կը յաջորդէ իրեն որպէս առաջնորդ Մարտինի կաթողիկէ հայոց համայնքին, դարձեալ նստավայր ունենալով Պաղտատը: Գերապայծառ Նեսիմեան եւ Պաթանեան վարդապետ 1937ին կը կառուցեն Քարրատայի Ռըխեթա թաղին մէջ Սիրտ Յիսուսի եկեղեցին, բարերարութեամբ պաղտատաբնակ Ռուֆայէլ Գասբարխանի եւ անոր քոյրերուն: Անոնք եկեղեցւոյ մօտիկը կը կառուցեն նաեւ քահանայատուն մը:

1940ին Պաթանեան արքեպիսկոպոսին կը յաջորդէ Ներսէս արք. Թայրոյեան (1954-1972), մինչ Սեպտեմբեր 1962ին Պաթանեան արքեպիսկոպոս կաթողիկոս պատրիարք կ'ընտրուի, յաջորդելով Կարտինալ Գրիգոր Պետրոս ԺԵ. Աղաճանեանին (1937-1962), որ կանչուած էր բարձր պատասխանատուութիւններու՝ Կաթողիկէ Տիեզերական Եկեղեցւոյ մէջ:

Իգնատիոս Պետրոս ԺԶ. Պաթանեանի պատրիարքական 15 տարիները (1962-1976) լի են հայկական ու լիբանանեան կեանքէն ներս պատահած քաղաքական թէ այլեւայլ իրադարձութիւններով:

Իր համայնքին սահմաններէն դուրս ճառագայթող անձնաւորութիւն մը՝ Պաթանեան պատրիարք-կաթողիկոս, իր զօրեղ միջամտութեան շնորհիւ, լիբանանահայ գաղութը կրցաւ Եղեռնի յիսնամեակը նշել համապէյրութեան տարողութեամբ, որուն ընդդիմացած էին թաքուն ուժեր[8]:

Պաթանեան պատրիարք-կաթողիկոս, իր նահատակ ժողովուրդին վկայութիւնը բերաւ նաեւ Վատիկանի Տիեզերական Բ. Ժողովին, 2500 եպիսկոպոսներու առջեւ: Ան Պոլսոյ քաղաքապետին առարկութիւններուն պատասխանեց վկայելով՝ «*Վսեմաշուք փիար, Հայոց Ջարդերը ի՞նչպէս յերիւրածոյ/հնարուած պատմութիւն կը կոչէք, երբ հայրս, մայրս, քոյրերս եւ ընտրիքիս անդամներուն մեծ մասը այդ մռայլ դէպքերուն զոհ գնաց*»[9]: Անաչառ քաջութիւն մը ցուցաբերեց ան նաեւ լիբանանեան ներքին տագնապներուն ընթացքին եւ մնաց խիզախ՝ իր մատնանշումներուն մէջ:

29 Յունիս 1954ին, Պիոս ԺԲ. սրբազան քահանայապետը հայ կաթողիկէ սիւնհոդոսական հայրերու 1953ի խնդրանքին ընդառաջելով, կը վճռէ Իրաքի հայ կաթողիկէ համայնքը անջատել Մարտինի թեմէն[10], հիմնելով ի-

[8] «Իգնատիոս Պետրոս ԺԶ. Պաթանեան (1962—1976)», *Յուշամատեան Հմմառու Տիրամօր վանքին հիմնարկութեան, (1749- 1999)*, Pomigravure/Match print, Պէյրութ, [2001], էջ 384-85:

[9] Նոյն:

[10] Իսկ Մարտինի թեմը դադրելով, կ'առնէ լոկ պատուակալ տիտղոսի հանգամանք:

րաքահայ կաթողիկէներու նոր արքեպիսկոպոսական աթոռ մը եւ Ներսէս արք. Թայրոյեանը (1954-1972) կը նշանակէ առաջնորդ՝ թեմին:

Թայրոյեան արքեպիսկոպոսին կ'օգնէին հայրեր՝ Յարութիւն Տիլէկեան եւ Պօղոս Սարգիս (Պասրայէն): 1965էն ետք ասոնց միացան հայրեր Գէորգ Չանտրի, Գէորգ Թայրոյեան եւ Անտոն Ադամեան: Թայրոյեան արքեպիսկոպոս իր եռանդուն ճիգերով Քարրատայի քրիստոնէաբնակ ծաղկուն շրջանին մէջ մեծ հողաշերտ մը գնելով, անոր մէկ մասին վրայ կը կառուցէ նոր առաջնորդարան եւ վարժարան:

1972ին, տարիքի բերումով Թայրոյեան արքեպիսկոպոս կը քաշուի թեմէն, իսկ իրեն կը յաջորդէ Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Գասպարեան (1972-1982): Գասպարեան արքեպիսկոպոսի բեղուն տարիները եղան համայնքին փայլուն ոսկեշրջանը, հարուստ՝ ընկերային, կրօնական եւ երիտասարդական շարժումներով:

1982ին, Գասպարեան արք. կաթողիկոս-պատրիարք ընտրութեամբ (1982-1999), Իրաքի թեմի առաջնորդ կը դառնայ Պօղոս արք. Գուսա (1983-2001), որ կը յաջողի Թայրոյեան արք.ի գնած հողաշերտին մնացած մասին վրայ, առաջնորդարանի շէնքին կողքին, հայկական ոճով տաճար մը կանգնել: Նոր տաճարը կ'անուանուի Նարեկի Տիրամօր տաճար:

2001ին Պօղոս արքեպիսկոպոս Գուսային կը յաջորդէ - որպէս պատրիարքական փոխանորդ Պաղտատի թեմին - Անտոն Ծ.Վ. Ադամեան, որ ապրեցաւ իրաքեան պատերազմի մռայլ օրերը:

Յիրաւի, Իրաքի հայ կաթողիկէ հանդարտ եւ բարգաւաճ թեմը զերծ չմնաց Իրաքը ալեկոծող քաղաքական, ընկերային, տնտեսական, ապահովական բազմաթիւ եւ երկար ու վտանգալից իրադարձութիւններէն: 20 Մարտ 2003ի առաւօտեան ժամը 5:30ին արձակուած Քրուզ հրթիռներով եւ ծանրակշիռ ռումբերով՝ Մ. Նահանգները յայտարարեց սկիզբը Իրաքի դէմ իր պատերազմին: Ապրիլ 9ին յայտարարուեցաւ անկումը իրաքեան իշխանութեան եւ տապալումը նախագահ Սատտամ Հուսէյնի: Մտատանջող եւ վտանգալից անապահով կացութեան պատճառով դադրեցան ընկերային եւ կրօնական բոլոր գործունէութիւնները, կանգ առին կազմակերպութիւնները, փակուեցան համալսարանները, դպրոցներն ու մանկապարտէզները: Այնուհետեւ այլ անկարելի դարձաւ հաւաքոյթներու, ժողովներու, դասախօսութիւններու եւ հաւաքներու կազմակերպումը եւ կայացումը: Շատեր գաղթեցին, բարեկեցիկ իրաքահայեր ուրիշ ապահով երկիրներ ապաստանեցան, զգուշանալով առեւանգումէ եւ սպանութենէ: Կիրակի օրերու պատարագի երկու արարողութիւնները վերածուեցան մէկ ձայնաւոր պատարագի, որուն «*հոգեկան մեծ մխիթարութեամբ կը հաստատեմ, թէ կը մասնակցին 250-300 հաւատացեալներ*», կ'ըսէ հայր Ադամեան[11]:

---

[11] Անտոն Ծ.Վ. Ադամեան, «Համայնապատկեր Պաղտատի հայ կաթողիկէ թեմին յետպատերազմեան շրջանին», *Բ. համագումար Հայ Կաթողիկէ, էջ 243*:

Կիրակի 1 Օգոստոս 2004ին, ձայնաւոր պատարագի արարողութեան պահուն ականուած ինքնաշարժ մը պայթեցաւ Նարեկի Տիրամօր տաճարին մօտ, վիրաւորելով բազմաթիւ հաւատացեալներ եւ քանդելով տաճարին կողքին կառուցուած առաջնորդարանին մէկ մասը: Տաճարը մեծապէս վնասուեցաւ, սակայն կանգուն մնաց՝ հաստատուն ու քարաշէն կառոյց ըլլալուն: Հայր Ադամեան՝ բարերարներու ու Իրաքի պետութեան օգնութեամբ քանի մը ամիս ետք արդէն վերականգնած էր առաջնորդարանին կործանած մասը եւ կարգի դրած Նարեկի Տիրամօր վնասուած տաճարը:

2006ին հայր Ադամեանին յաջորդեց Էմմանուէլ արք. Տապպաղեան, որ տասը տարի հովուեց Իրաքի հայ կաթողիկէ համայնքը: Տապպաղեան արք. հրաժարեցաւ տարիքի բերումով, 2016ին: 2016էն իվեր Պաղտատի պատրիարքական փոխանորդն է Ներսէս Թ.Ծ.Վ. Զապպարեան:

ՀԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿԷ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԹՈՒԱՔԱՆԱԿ ԵՒ ԵՐԵԻԵԼԻ ԴԷՄՔԵՐ

1914ին հայ կաթողիկէները Պաղտատի մէջ կը հաշուէին 305 անձ, իսկ Պասրայի մէջ՝ 120: 1914էն մինչեւ 1944 հայ կաթողիկէ ներկայութիւնը Իրաքի մէջ կ'արձանագրէ մեծ աճ, իսկ 1944-2006ին թիւը կը հասնի շուրջ 2000ի: 1950ականներուն Իրաքի հայ կաթողիկէները կը հաշուէին 2000 անձ, բաժնուած հետեւեալ ձեւով.- Պաղտատ՝ 1100, Սինճար՝ 252, Մուսուլ՝ 200, Պասրա՝ 200, Քերքուք՝ 90, մնացեալ 150 հոգին ցրուած էին այլեւայլ վայրերու մէջ[12]: Իսկ 2007-14՝ անոնց թիւը կը գնահատուէր մօտաւորապէս 1700, ցրուած Իրաքի այլեւայլ քաղաքներ, գլխաւորաբար՝ Պաղտատ:

Իրաքի հայ կաթողիկէ փոքր թեմը կը հաշուէր յայտնի գործարարներ, մեծ ու փոքր հողատէրեր, կալուածատէրեր, վաճառականներ ու պաշտօնեաներ՝ կառավարական մարմիններու, դրամատուներու եւ օտար ընկերութիւններու մէջ, լրագրողներ, արուեստագէտներ, համալսարանի դասախօսներ, երկրաչափներ եւ բժիշկներ:

Ստորեւ կը ներկայացնենք անոնցմէ միքանին.-

Օսմանեան Կայսրութեան վերջին շրջանին, Քերքուքի մէջ հանրածանօթ եղած է հայ կաթողիկէ **թոքատցի Եուսուֆ Պըն Գէորգ** լումայափոխ/սեղանաւորը, որ տեղի լումայափոխներու պետն էր. իր յետնորդները կոչուած են *սարաֆպաշի*:

Րազզուք Ղաննամ, Պաղտատի ազգային ժողովի քրիստոնեաներու երեսփոխանն էր եւ սեփականատէրը *Ժարիփէթ Իրաքի*: Ղաննամ կը համարուի Իրաքի մամուլի մեծամեծ *շէյխը*[13]:

Բժշկուհի Մալըք՝ դուստրը Րազզուք Ղաննամի: Ան առաջին կինն է որ Պաղտատի Բժշկութեան Համալսարան յաճախած է եւ վկայուած 1939ին:

Սապահ Արիս, Իրաքի փայլուն եւ անուանի իրաւաբաններէն մին:

---

[12] www.catholic-hierarchy.org/Archeparchy of Baghdad :

[13] **Ծխ**. *Աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Միհրան Մինասեանի ուսումնասիրութիւնը այս հատորին մէջ:*

Երեք եղբայրներ՝ **Մորիս**, ***Ժոզէֆ*** եւ **Լուիս Իփէկեան**, որոնք Իրաքի մեծագոյն գործատէրերէն էին: Իրենց բարերարութեամբ կառուցուած է Պաղտատի «Իփէկեան Եղբայրներ» բազմանպատակ օգտագործութեան սրահը (հայ կաթողիկէ եկեղեցւոյ համալիրին մէջ): Անոնց բարերարութիւնը մեծ է նաեւ Նարեկի Տիրամօր աթոռանիստ տաճարի կառուցման մէջ: Ի. դարու աւարտին Իրաքի ՀԲԸՄի ցկեանս նախագահն էր Մորիս Իփէկեան: Ի ճանաչումն եւ առ ի գնահատանք իր երկարամեայ վաստակին ու նուիրաբերումներուն, 1994ին ան պարգեւատրուեցաւ Յովհաննէս-Պօղոս Բ. պապին կողմէ՝ Մեծն Սուրբ Գրիգորի Քահանայապետական շքանշանով, քոմանտորի աստիճանով[14]:

ՀԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿԷ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԵՒ ԿՐԹԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ[15]

ա) Կրօնական հաստատութիւններ.- Պաղտատի մէջ հայ կաթողիկէ համայնքը ունի երկու եկեղեցիներ՝ Սիրտ Յիսուսի եւ՝ Նարեկի Տիրամօր: Պաղտատէն դուրս Իրաքի մէջ այլուր գործող միակ հայ կաթողիկէ եկեղեցին կը գտնուի Սինճարի մէջ, նուիրուած Սուրբ Գէորգի:

բ) Դպրոց.- Իրաքի հայ կաթողիկէ համայնքը ունեցած է երեք վարժարան: ԺԸ.-ԺԹ. դարերուն կարգ մը հոգեւոր հովիւներ նախնական դպրոցներ հաստատած են Պաղտատի հայ կաթողիկէ եկեղեցւոյ շրջափակին մէջ՝ հայ եւ օտար փոքրերու գրել-կարդալ եւ թուաբանութիւն, ինչպէս նաեւ պատարագի սպասաւորման շարականներ սորվեցնելու:

1878 Օգոստոսին Պաղտատի մէջ իր դռները կը բանայ **الاتفاق الكاثوليكي مدرسة الشرقي** որուն հիմնադրութեան կ'օժանդակեն երեք՝ քաղդէացի, ասորի եւ հայ կաթողիկէ համայնքներ: Դպրոցը արագօրէն կը բարգաւաճի, սակայն միաժամանակ ետք, հայ կաթողիկէ աշակերտներու թիւի նուազումի եւ նիւթական դժուարութիւններու պատճառով հայ կաթողիկէ համայնքը կը քաշուի դպրոցի հոգաբարձութենէն:

17 Սեպտեմբեր 1932ին, Րաս Ըլ-Քրայա կոչուած քրիստոնէական թաղին մէջ, գործել կը սկսի Անարատ Յղութեան Հայ Քոյրերու Միաբանութեան (ԱՅՀՔՄ) «Սրբուհի Աննա» աղջկանց վարժարանը՝ առաջարկով, աջակցութեամբ եւ ջանքերով Մարտինի թեմի առաջնորդ Նեսիմեան արքեպիսկոպոսին: Միաբանութենէն վեց նուիրեալ հայ քոյրերու այս դպրոցը կ'ընդունուին նաեւ փոքր տարիքի մանչեր:

Դպրոցի բացումէն շուրջ տասնամեակ մը ետք, ամէն. Աղաճանեան հոգեւոր տիրոջ 22 Նոյեմբեր 1944ին Իրաք տուած հայրապետական այցելու-

---

[14] Մորիս Իփէկեան մահացաւ Ամմանի մէջ, 29 Նոյեմբեր 2011ին (Աղպաշեան, էջ 86):

[15] Ճիշտ է որ համայնքը չէ ունեցած միութենական-մարզական-մշակութային-ընկերային կազմակերպութիւն մը, սակայն առաջնորդ հայր Ադամեան գրական եւ մշակութային յաճախակի դասախօսութիւններ ունեցած է թէ՛ կաթողիկէ համայնքին եւ թէ՛ Իրաքի հայկական միութիւններու կազմակերպած ձեռնարկներուն:

թեան շնորհիւ վարժարանը բարեշրջում մը կ'ունենայ. դիմումներ կը կատարուին տիկին Մինա եւ Օրդ. Ռեճինա Գասպարեան քոյրերուն, որոնք հանրածանօթ էին իրենց բարեգործութիւններով, եւ իրաքահայ գաղութի բարերարներու շարքին իրենց պատուաւոր տեղը կը գրաւէին: Քոյրերը սիրայօժար կ'ընդառաջեն հոգեւոր տիրոջ առաջարկին՝ ԱՅՀՔՄի վարժարանին յարմարագոյն շէնք մը նուիրելու: 1 Հոկտեմբեր 1947ին դպրոցական տարեշրջանը կը բացուի նոր շէնքին մէջ:

Այնուհետեւ, վարժարանը հետզհետէ կը ծաղկի եւ կ'ունենայ իր փայլուն տարիները, մինչ կը հաստատուին բարձրագոյն կարգերը, իսկ աշակերտուհիներու թիւը կը հասնի 450ի: Վարժարանի հիմնումէն շուրջ չորս տասնամեակ ետք, ան կը պետականացուի 1975ին՝ Իրաքի տարածքին գտնուող միւս բոլոր ոչ-պետական վարժարաններուն նման: Վարժարանին կալուածը, սակայն, կը մնայ սեփականութիւնը ԱՅՀՔՄի: Վարժարանը վերաբացուելէ ետք, աւելի ուշ՝ 2003ին, դարձեալ կը փակուի՝ իրաքեան պատերազմի տաք օրերուն, իսկ երբ կացութիւնը յարաբերաբար կը կայունանայ, ան չի վերաբացուիր իբրեւ հայկական վարժարան: Արդարեւ, իրաքահայ համայնքին մէջ արձանագրուած մեծաթիւ արտագաղթը, նոյնինքն քոյրերուն մեկնումը, անկարելի կը դարձնէ վարժարանին վերաբացումը. ներկայիս շէնքը վարձու տրուած է:

Վարժարանը ազգօգուտ ու կարեւոր հաստատութիւն մը եղաւ իրաքահայութեան՝ գաղութին տալով դաստիարակութեամբ եւ բարձր ուսումով հարիւրաւոր նուիրեալ եւ գիտակից մայրեր:

Երրորդ դպրոցը կը հիմնուի 1966ին, երբ Թայրոյեան արքեպիսկոպոս Պաղտատի Քարրատայի շրջանի հողաշերտին վրայ կը կառուցէ Ս. Ներսէս երկսեռ մանկապարտէզ-նախակրթարանը, իսկ Գէորգ վրդ. Թայրոյեան կը վարէ անոր տնօրէնութիւնը, որուն հայերէնի դասաւանդութիւնները - տասնամեակ մը ամբողջ - կը ստանձնէ հայր Ադամեան:

ՄԻՋԿՐՕՆԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՊԱՊԱԿԱՆ ԱՋԱԿՑՈՒԹԻՒՆ-ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Համայնքը միշտ գործակցած ու ջերմ, օգտակար եւ շինիչ յարաբերութիւններ մշակած է հայ առաքելական համայնքին, ինչպէս նաեւ քրիստոնէական միւս համայնքներուն թէ այլ փոքրամասնութիւններուն հետ: Փոխայցելութիւնները նպատակ հետապնդած են համադրելու ծառայողական աշխատանքները, փոքրամասնութիւններու կրօնաընկերային կարիքները հոգալու խնդիրները: Կրօնական առաջնորդները երկուստեք հրաւիրուած են դասախօսութիւններու թէ բանախօսութիւններու:

Արտասահմանէն ժամանած հայ կաթողիկէ կրօնաւորներ պաշտօնական այցելութիւններ տուած եւ ընդունած են Պաղտատի համայնքային իրենց կեդրոններուն մէջ: Օրինակ, 3 Դեկտեմբեր 1944ին Պաղտատի հայ առաքելական առաջնորդարան այցելած է հիւրաբար Իրաք գտնուող կար-

տինալ Աղաճանեան: Այցելութեան առթիւ, իր խօսքին մէջ կարտինալը իր պատգամը եզրափակած է յայտարարելով. «*պինդ սիրենք [մեր Հայրենիքը] եւ մաղթենք որ ներկայ պատերազմին զարհուրանքներէն վերջ, շարունակէ ան իր խաղաղ վերելքը շինարարական, մշակութային մարզերու մէջ, խղճի ու կրօնքի, խօսքի ու մամուլի կատարեալ ազատութեամբ...*»[16]:

Յաճախ գործակցութիւնը ծառայած է փոխօգնութեան. արհ. Պօղոս արքեպիսկոպոս Գուսա՝ եկեղեցական իշխանութեանց յղած իր 1990ականներու տեղեկագիրին մէջ, կը վկայէ.

> Համայնքին կապերը բարեկամական, ներդաշնակ ու սերտ են բոլոր եկեղեցիներու, մանաւանդ հայ քոյր համայնքին հետ, ինչպէս նաեւ փոխադարձ յարգանքի արժանի: Նորին վսեմութիւն Աւագ արքեպիսկոպոս Ասատուրեան, առաջնորդ Պաղտատի հայ առաքելական եկեղեցւոյ, երկկողմանի համաձայնութեամբ իր կեդրոնական վարչութեան հետ որոշեցին նուիրել Նարեկի Տիրամօր նորակառոյց Տաճարին մայր դուռը՝ զարդարուած հայկական նախշերով/զարդանկարներով: Փոխադարձ յարգանքի յուզիչ նշան, եղբայրական աջակցութեան... եւ կենդանի դրսեւորում միասնական կամքին՝ պահպանելու մեր կրօնական հայրենական ժառանգութիւնը եւ ազգային ինքնութիւնը[17]:

Ծոցի պատերազմի (1990-91) առաջին օրէն, 250է աւելի իրաքցիներ, առանց խտրութեան, ապաստան գտան առաջնորդարանի նոր աւարտած Իփէկեան Եղբայրներու սրահներէն ներս, ուր նախապէս ապաստան գտած էին զանազան ազգութիւններէ գաղթականներ՝ մինչեւ իրենց բնակավայր վերադարձը:

ՊԱՍՐԱՅԻ, ՍԻՆՃԱՐԻ, ՄՈՒՍՈՒԼԻ ԵՒ ՔԵՐՔՈՒՔԻ ՀԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿԷՆԵՐԸ

Պասրա՝ 1869ին Սուէզի ջրանցքը բացուելէն առաջ ամէնադիւրին եւ գործնական ճանապարհն էր Եւրոպայէն Հնդկաստան երթեւեկին: Վաճառականներ եւ իրենց ներկայացուցիչները Պասրա կը ժամանէին՝ երբ Հնդկաց Ովկիանոսէն առագաստանաւերու նաւարկութեան եղանակը մօտենար՝ գնելու համար հնդկական գոյքեր, ապրանք եւ համեմ, որոնք կը փոխադրէին իրենց քաղաքները:

Պասրայի մէջ, 1908էն իվեր կազմուած է հայ կաթողիկէ փոքրիկ համայնք մը, որուն մատակարարութիւնը յանձնուած էր բնիկ սղերդցի Համազասպ վրդ. Տէր Աբրահանեանի: Աւելի ետք, 23 Ապրիլ 1922ին, Սէյֆ Մապնիէ շրջանի տան մը երկրորդ յարկին վրայ կ'օծուի փոքր աղօթարան մը՝ Աստուածածնայ Վերափոխման նուիրուած[18]:

---

[16] Կարդինալ Աղաճանեան, էջ 287:

[17] Պօղոս Արքեպիսկոպոս Գուսա՝ եկեղեցական իշխանութեանց յղած իր 1990ականներու տեղեկագիր:

[18] Հրեայ անձէ մը ի յիշատակ իր երկրորդ կնոջ՝ Մարիի կտակուած այս հայ կաթողիկէ եկեղեցին 18 Օգոստոս 1925ին հրոյ ճարակ կը դառնայ՝ մօտակայ տուն ու

Համաշխարհային Ա. պատերազմի շրջանին, մանաւանդ զինադադարին, Ցեղասպանութենէն ճողոպրած մարտինցի բազմաթիւ հաւատացեալ ընտանիքներ բնակութիւն կը հաստատեն **Սինճար**ի լեռները, ուր տեղացի եզիտիներ ապաստան տուած եւ պատսպարած են զանոնք: Նորաբնակ գաղթականները, որոնք 1920ականներուն կը հաշուէին շուրջ 70 հայ կաթողիկէ ընտանիք, նպաստեցին Սինճարի բարգաւաճման: Նեսիմեան արք., Դեկտեմբեր 1929ին, ընդառաջելով Սինճարի ժողովուրդին սեփական եկեղեցի ունենալու ու կառուցման ծախսերուն մասնակցելու փափաքին, կը գնէ հողաշերտ մը ու 1930 Մարտին կը զետեղէ եկեղեցւոյ հիմնաքարը, իսկ նոյն տարուան Նոյեմբերի վերջաւորութեան կ'օծէ Սինճարի մէջ Ս. Գէորգի նուիրուած եկեղեցին: Ծաղկեալ շրջանին, եկեղեցիին ծառայած են գերյ. Ներսէս Սայէղեան, Մելքոն վրդ. Թազպազեան, Յարութիւն վրդ. Տիւլէկեան եւ Սահակ վրդ. Պարիշեան: Վերջին տարիներու պատերազմական ծանր կացութիւնը անկարելի դարձուցած է համայնքին գոյատեւումը այնտեղ, իսկ իսլամ ծայրայեղական Տաէշ կազմակերպութիւնը քանդած է եկեղեցին:

Հայերու ներկայութիւնը **Մուսուլ**ի մէջ կը յիշատակուի ԺՌ. դարու սկիզբէն: Մուսուլի ասորի եկեղեցիին տոմարին մէջ արձանագրուած է հայոց տրուած արտօնութիւն մը՝ պատարագելու. «*Յակոբիկեանները արտօնեցին կարգ մը հայերու՝ աղօթելու իրենց եկեղեցւոյ մէջ. անոնց թիւը ութն էր եւ կը հովանաւորէր Խաժօ կոչուող վարդապետը*»[19]: Համաշխարհային Ա. պատերազմէն ետք Մուսուլ գաղթած հայ կաթողիկէներուն թիւը հասաւ 220ի: 1920ականներու աւարտին՝ շինարարական եւ կազմակերպումի տարիներուն, Պաթանեան արքեպիսկոպոս ԷլՏուասէ շրջանին մէջ, 1935ին հողաշերտ մը գնելով կը ջանայ Մուսուլի մէջ հայ կաթողիկէ եկեղեցի կանգնել:

Համաշխարհային Ա. պատերազմէն առաջ, **Քերքուք**ի մէջ հայկական հետք գոյութիւն չունէր: Նաֆթի հորերու յայտնաբերումէն ետք, ի մասնաւորի երբ Իրաքի Քարիւղի Ընկերութիւնը աշխատաւորներ կը պաշտօնակոչէր, հայեր կը սկսին ուղղուիլ Քերքուք՝ նպաստաւոր գործ ճարելու եւ նիւթական ապահովելու մտասեւեռումով: Նոյն նպատակով Քերքուք հաստատուած հայ կաթողիկէներու թիւը կը հասնի շուրջ հարիւրի:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

ԺԴ. դարէն սկսեալ, մանաւանդ Ա. համաշխարային պատերազմէն ետք Իրաք հաստատուած հայեր իրենց յամառ ու յարատեւ աշխատանքով, բոլոր մարզերէն ներս, դարձած են ինքնաբաւ եւ շատեր՝ բարեկեցիկ: Անոնք ձեռք երկարած են իրենց ազգակիցներուն եւ սատարած ազգային, հոգեւոր, կրթամշակութային ու մարզական շարժումներուն, զարգացնելով հա-

---

խանութներու հետ: Նուիրատուին մահէն ետք ժառանգորդները կը յաջողին ջնջել կտակը, ըստ իսլամական օրէնքի տրամադրութիւններուն, եւ 15 Մայիս 1927ին վերատիրանալ կալուածին (Սայըղեան, էջ 48):

[19] Սայէղեան, էջ 49:

մայնքային կեանքի այլեւայլ կառոյցներ, կառուցելով դպրոցներ, եկեղեցիներ, մարզաւաններ, հանդիսասրահներ, աջակցելով Իրաքի հայօճախին բարգաւաճ ու եռանդուն իրավիճակին պահպանման:

Այսօր, Միջին Արեւելքի զանազան շրջաններու խառնաշփոթ ու անկայուն վիճակը եւ նորանոր մարտահրաւէրները կը ստիպեն վերատեսութեան ենթարկելու հայուն կեցութիւնը շրջանի երկիրներուն մէջ:

Իրաքի հայ կաթողիկէ համայնքը ի մասնաւորի եւ հայութիւնը առհասարակ, կը կրէ Միջին Արեւելքի մերօրեայ աշխարհաքաղաքական փոփոխութեանց հետեւանքները: Անորոշ այս կացութիւնները առիթ կու տան Միջին Արեւելքի երկիրներու պարպումին՝ այլ փոքրամասնութեանց շարքին հայկական ծագում ունեցող բնակիչներէն, որոնք աւելի հանդարտ ու խաղաղ երկիրներ կը գաղթեն, դատարկելով երբեմնի ճոխ եւ աշխուժ գաղթօճախները ու հիմնելով կամ զօրացնելով նոր գաղթօճախներ, որոնք յետագային կրնան ունենալ նոյն ճակատագիրը:

The Catholic Armenian Community of Iraq
(Summary)

Raphael Oumoudian
raphael.oumoudian@gmail.com

In 1758 Fathers Kapriel Der Matossian and Taniel Amirzayan, two mebers of the Armenian Antonine Congregation, settled in Baghdad and established the Catholic Armenian community of Iraq. In January 1841 the first Armenian Catholic church was built in Baghdad. Gradually, with the increase in the number of the Catholic Armenian community, an archbishopric was established.

The paper focuses on the history of the community, its educational endeavors and the construction efforts of its religious leaders, who served both the Iraqi and the Merdin Armenian Catholic communities. The paper details the achievements of the archbishops who led the community, including Arch. Hagop Nesimian and Father Aliozos Batanian, who were followed by Arch. Nerses Tayroyan (1940-1972). The paper notes that the service years of Arch. Hovhanness Kasbarian (1972-82) were the most prosperous years of the community. After Arch. Boghos Kousa (1982-2001) Fr. Andon Atamian (2001-2006) witnessed the war on Iraq. He was followed by Arch. Emmanuel Dabbaghian (2006-2016). Currently the prelate in Baghdad is father Nerses Zabbarian.

Իրաքի Հայ Դպրոցները (1918-1974)
(**Ակնարկ**)

Դպրոցն է, որ մի ժողովրդի, մի ազգի ներկան է վերածնում,
նրա կուլտուրական կեանքը կռում, կոփում
եւ նրա ապագայ առաջխաղացումն ապահովում
Խորէն Մուրադբէկեան

Գոհար Աւագեան
gohar-arkhiv@mail.ru

ՄՈՒՏՔ

Դպրոցն ու կրթութիւնը ցանկացած ազգի մշակութային կեանքը բնութագրող կարեւորագոյն գործօններից են: Աշխարհի որ անկիւնում էլ - անգամ շատ փոքր թուաքանակով - հանգրուանել է հայը, ջանացել է առաջին հերթին կրթասենեակներ բացել, յետոյ դրանք վերածել դպրոցների, կառուցել է եկեղեցիներ մատաղ սերնդին ուծացման վտանգից զերծ պահելու, իր ժողովրդի հոգեւոր եւ կրթամշակութային կեանքին հաղորդակից ու կապուած պահելու նպատակով:

Դժուար է գերագնահատել եկեղեցու ու դպրոցի դերն այս ուղղութեամբ նաեւ Իրաքում, ուր հայ համայնքն այնքան էլ ստուարածաւալ չէր, իսկ յաղթահարելիք դժուարութիւններն ու խոչընդոտները՝ բազմաթիւ ու բազմաբնոյթ:

ԻՐԱՔԱՀԱՅ ԴՊՐՈՑԸ

Պատմական բազմաթիւ հաւաստի վաւերագրեր, Իրաքում հայերի վերաբնակմանը նուիրուած գիտական ուսումնասիրութիւններ հաստատում են, որ դեռեւս միջնադարից հայերի շատ փոքրաթիւ տեղաշարժ դէպի Իրաք այնուամենայնիւ եղել է, «*հայկական առաջին գաղթօջախները Իրաքում յայտնուել են շատ վաղուց, մասնաւորապէս XVIIդ. սկզբից*»[1], իսկ ԺԸ. դարի վերջերին հայերն արդէն զգալի թիւ են կազմել Բաղդադում, Բասրայում, Մուսուլում, Քերքուքում եւ այս քաղաքների յարակից տարածքներում, ունեցել են իրենց եկեղեցիներն ու կից կրթօճախները:

Բաղդադի նախաեղեռնեան հայ դպրոցը

Մինչեւ 1917 Բաղդադում գործում էին երկու վարժարաններ.-

Ա) Դեռեւս 1852ին Մեսրոպ Ծ. վարդապետ Պոլսեցու նախաձեռնութեամբ, Բաղդադի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցու բակում հիմնւում է «Ս. Թարգմանչաց» նախակրթարան 4 դասարանով եւ մանկապարտէզի «Ծաղկանոց» բաժնով: Վարժարանում իբրեւ ուսուցիչներ պաշտօնավարել

[1] Նիկոլայ Յովհաննիսեան, *Արաբական երկրների պատմութիւն, հատոր 3,* Երեւան, Զանգակ հրատ., 2003, էջ 448:

են Բ. Դաւթեանը, Էջմիածնի սաներ Մանուէլ Տիլանեանը եւ Իսրայէլ Խաչատրեանը՝ Մեսրոպ վարդապետի տնօրինութեամբ: Վարժարանում դասաւանդուել են հայոց լեզու, աշխարհագրութիւն, թուաբանութիւն, կրօն, երգեցողութիւն[2]:

Բ) ԺԹ. դարի վերջերին, Բաղդադում հիմնւում է օրիորդաց առաջին վարժարանը: Հիմնադիրը եղել է բաղդադաբնակ Յովհաննէս Իսկենտէրեանը, որը իր վաղամեռիկ Զապէլ դստեր յիշատակը յաւերժացնելու համար իր տունը տրամադրել է օրիորդաց վարժարանին: Վարժարանը կրել է «Զապէլեան» անունը:

1917ին խնայողութեան նպատակով այս երկու վարժարանները միացուել են «Թարգմանչաց-Զապէլեան Վարժարան» անուան տակ[3]:

Ըստ Գարեգին եպիսկոպոս Տրապիզոնու կազմած տեղեկագրի, 1924ին Բաղդադի Ս. Թարգմանչաց Երկսեռ Վարժարանի նախակրթարանը բաղկացած էր Ա.-Է. բաժանմունքներից, ունէր 189 սան-սանուհիներ (102 տղայ, 87 աղջիկ), 13 ուսուցիչ-ուսուցչուհիներ. (Ա.-Բ. բաժանմունքներից մանկապարտէզը ունէր 92 երեխայ (44 տղայ, 48 աղջիկ): Տարեկան ծախքը 21,350 տինար էր[4]: Ըստ նոյն տեղեկագրի՝ Բաղդադում այդ ժամանակ բնակւում էր 1306 հայ, որոնցից 706ը տեղացի, 600ը՝ տարագիր[5]:

Պէտք է ասել, որ ազգային գրեթէ բոլոր կարիքները հոգալու բեռը հիմնականում ընկած էր տեղացի հայութեան ուսերին, քանի որ Միջագետք քշուած հայութեան բեկորները, գտնուելով կատարեալ չքաւոր վիճակի մէջ, իրենք եւս գոյատեւում էին տեղացի հայերի օժանդակութեամբ:

1924ին տեղացի հայերից Հռիփսիմէ Ստեփանեանը, Յովհաննէս Մարկոս Աղեքսանդրեանը, Մահտեսի Առաքել Դաւթեանը, Հռիփսիմէ Ստեփան Մալիճանեանը, Մկրտիչ Յովհաննէս Թադէոսեանը գաղթականներին օժանդակելու համար նուիրեցին 14 խանութ, 4 սենեակ, 6 տուն, 1 սանդուխ, 2 հողակտոր, որոնք շահագործւում էին իբրեւ վարժարանապատկան կալուածքներ, եւ նրանցից ստացուած եկամուտը ծախսւում էր վարժարանների վրայ: Յիշեալ վարժարանապատկան կալուածքների 1924ի տարեկան եկամուտը 20,647 տինար էր[6]:

1927 Յունուարի 25ին Բաղդադի հայոց ազգային քաղաքական ժողովը Ս. Էջմիածնի Գերագոյն Հոգեւոր Խորհրդին ուղղած գրութեամբ, ներկայացնելով տեղացի (Ցեղասպանութիւնց առաջ այնտեղ հաստատուած) իրաքահայերի վրայ դրուած ծանր բեռը՝ յայտնում էր, որ Բաղդադում գտնուող տարագիրների շուրջ 300 զաւակները զուտ տեղական ամավար-

[2] ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 14, գ. 194, թ. 6:
[3] ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 14, գ. 194, թ. 7:
[4] ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4377, թ. 13:
[5] ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4377, թ. 2:
[6] ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4377, թթ. 10-11:

կով են կրթութիւն ստանում: Բացի այդ, տեղացի հայերի վրայ ծանրացած էին նաեւ այլեւայլ ազգային կարիքների համար ձեռնարկուած հանգանակութիւնները (եկեղեցու վերանորոգում, գերեզմանատան շրջապարսպի շինութիւն, Հայաստանի երկրաշարժից տուժածներին օգնութիւն եւն.): «*Ուստի,*- գրում են ժողովի անդամները,- *ներկայ պայմաններու տակ, գաղութահայութիւնս արդէն իսկ չափէն աւելի ծանրաբեռնուած է, իսկ տեղական Ազգային Իշխանութիւնները ընկճուած են ծախսերու տակ, որու հետեւանքով գոյացած ազգ[ային] պիւտճէի անհաւասարակշռութիւնը տեղի տուած է նոյն իսկ, որ՝ 1926-27 ուսումնական տարուայ շրջանի համար մեր Ազգային Երկսեռ Վարժարանի Ե-րդ եւ Զ-րդ բարձրագոյն երկու դասարանները փակուին եւ դուրս մնան չորս ուսուցիչներու հետ, աւելի քան 70 երկսեռ աշակերտութիւն*»[7]...:

Եղեռն**-1920**ականների սկիզբ. Բակուբա, Նահր Օմար

... Ուսումնական կեանքը Իրաքում նոր փուլ թեւակոխեց երբ հայերի թիւը գաղթօճախում ստուարացաւ՝ ի հաշիւ Օսմանեան Կայսրութիւնում 1915ի Հայոց Ցեղասպանութիւնից մազապուրծ եւ Միջագետքում հաստատուած հայութեան խլեակների: Երբ 1917 Մարտի 11ին բրիտանացիները գրաւեցին Բաղդադը, քաղաքից 30 կմ հեռաւորութեան վրայ գտնուղ Բակուբա գիւղաքաղաքի մօտ, աւազոտ մի տարածութեան վրայ, ՀԲԸՄի ջանքերով եւ բրիտանացիների հովանաւորութեամբ հիմնուեց «Բակուբայի Վրանաքաղաքը», ուր հաւաքուեցին 60-70,000 հայ եւ ասորի գաղթականներ: Վրանաքաղաքում հայ երեխաների համար գործել են 'դպրոցներ'[8]: Սրանց պայմանականօրէն կարելի է *դպրոց* անուանել, քանի որ դրանք հայ գաղթականների 12 մեծածաւալ վրաններում ապրող երեխաների համար առանձնացուած տարածքներ էին: Այս 'դպրոցները' գտնւում էին տեղի Գաղթականական Կոմիտէի (ԳԿ) ուշադրութեան եւ վերահսկողութեան տակ եւ հենց ԳԿի ջանքերով էլ որոշ ժամանակ անց նրանց համար առանձնացւում է մեծ տարածք. ձեւաւորուած մեծ վրան-դպրոցի տակ միաւորւում են շուրջ 2500 երկսեռ երեխաներ՝ իրենց 30 երկսեռ ուսուցիչներով[9]:

Իդէպ, 1918-19ին Բակուբայում հայերի թիւը հասել է 14,453ի, որոնցից 3854ը եղել են դպրոցական տարիքի երեխաներ[10]:

1920ին Բակուբայի շրջանի արաբ ապստամբների եւ անգլիական զինուժի ռազմական բախումների պատճառով Բակուբայում բնակուող հայե-

---

[7] ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4383, թ. 6:

[8] ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 14, գ. 197, թ. 5:

[9] Սեդա Տաճատ Օհանեան, *Իրաքի հայ համայնքը 20-րդ դարուն*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, 2016, էջ 44:

[10] Նոյն, էջ 31:

րը տեղափոխուել են Բասրայից ոչ-հեռու Նահր Օմար կոչուող բնակավայրը, որտեղ դարձեալ դարձել են վրանաբնակներ եւ հենց վրանների տակ էլ բացել 5 դասարան ունեցող մի նախակրթարան: Այնտեղ երեխաները սովորել են հայերէն, արաբերէն, անգլերէն, ազգային պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, երգեցողութիւն եւ մարմնամարզութիւն: Նախակրթարանն ունեցել է 206 սան (128 տղայ, 78 աղջիկ), որոնց ուսուցանել են 7 ուսուցիչներ: Նախակրթարանին կից գործել է նաեւ մանկապարտէզ՝ 2 ուսուցչով եւ 27 երեխայով (14 տղայ եւ 13 աղջիկ)[11]:

Հայերը - միաոժամանակ ետք - տեղահանուել են նաեւ Նահր Օմարից. տարագիրների մի մասը 1921ին հայրենադարձուել է Խորհրդային Հայաստան, մնացածը՝ բնակութիւն հաստատել Իրաքի տարբեր բնակավայրերում:

Յեփքսանականների Բաղդադի հայ դպրոցները. Սլէխ, Գիլանի Քեմփ, Քեմփ Սարա, Թարգմանչաց-Հապէլեան դպրոց

Իրաքահայութեան անընդհատ տեղաշարժերի անմիջական հետեւանքով հիմնւում էին նոր եւ փակւում նոր հիմնուած ու գործող դպրոցներ: Խօսքը վերաբերում է նաեւ Բաղդադ քաղաքին: Այսպէս՝ 1939ին Բաղդադի Սլէխ աւանում բացուեց հայոց դպրոց, որում սովորող աշակերտների առաւելագոյն թիւը եղել է 120: Բարերարների ու ծխականների հանգանակութեամբ 1944ին դպրոցը ունէր իր սեփական շէնքը: Սակայն հայրենադարձութեան եւ ոմանց՝ քաղաքի կենտրոն տեղափոխուելու եւ Սլէխի հայութեան թուաքանակի նուազման պատճառով 1961ին դպրոցը դադարեցրեց իր գոյութիւնը[12]:

Բաղդադի Գիլանի Քեմփի դպրոցի (որը յետագայում կոչուեց Սվաճեան Վարժարան) կառավարումը սկզբում իրականացւում էր ազգային իշխանութիւնների կողմից: 1934 տարուայ սկիզբին ամավարկը քննելու ժամանակ քաղաքական ժողովը հաշուի առնելով, որ վարժարանի տարեկան մուտքը 150 տինար է, մինչդեռ ելքը՝ 300, այդ բացը փակելու մտահոգութեամբ որոշեց բանակցել ՀԲԸՄի հետ դպրոցի կառավարումը միութեան յանձնելու մտասեւեռումով: Մշակուեց պայմանագիր, որի գործադրութիւնը, սակայն, յետաձգուեց, մինչեւ որ ՀԲԸ Միութեան տեղի մասնաճիւղը կը հաստատուէր կառավարութեան կողմից: 1935 Օգոստոսի 1ին Իրաքի հայ համայնքի ընդհանուր ժողովը քննարկեց յիշեալ խնդիրը, եւ պայմանագրի որոշ յօդուածների հետ կապուած թեր ու դէմ վիճաբանութիւններից յետոյ, սկզբունքօրէն ընդունեց այն[13]:

---

[11] ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4377, թ. 13:

[12] Օհանեան, էջ 166:

[13] ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4421, թթ. 21-53:

1935ին Տիգրիս գետի հեղեղումների պատճառով Գիլանի Քեմփի հայ ընտանիքների մի մասը տեղափոխւում է Բաղդադի արեւելեան կողմում բարերարուհի Սարա Իսկենտէրեան-Թադէոսեանի նուիրած հողատարածքի վրայ հիմնուող նորաշէն աւան, որն այդպէս էլ անուանւում է՝ Նորաշէն, կամ Քեմփ Սարա: Արդէն 1936ին այստեղ հիմնւում է դպրոց՝ 54 աշակերտներով: Աւանի եւ դպրոցի հիմնադիր Յովհաննէս Սեմերճեանի նիւթական աջակցութեամբ ու ջանքերով, նաեւ աւանի բնակչութեան հանգանակութեամբ ու ֆիզիկական աշխատանքով, 1944ին սկսւում է դպրոցի սեփական շէնքի կառուցումը: Շուրջ երեսունհինգ տարի գործելուց յետոյ դպրոցը փակուել է 1970 Հոկտեմբերին[14]:

1935 Օգոստոսի 1ին Իրաքի հայ համայնքի ընդհանուր ժողովում քննարկուեց նաեւ Բաղդադի Թարգմանչաց-Զապէլեան դպրոցի կարգավիճակի հարցը: Մասնաւորաբար, դպրոցի տնօրէն Արսէն Կիտուրը հանդէս եկաւ մտահոգութեամբ, թէ՝ «*... Թարգմանչաց Վարժարանը ներկայ իր չորս դասարաններով կը համապատասխանէ պետական նախակրթարաններու չորս կարգերուն, բայց չի բաւեր գոհանալ այս չորս կարգերով, որովհետեւ մեր դպրոցականները հազիւ գիտակցութեան տարիքը հասած, կը սփիւռքին օտար դպրոցներ յաճախել եւ այսպէս իրենց գիտակից շրջանին կը զրկուին ազգային դաստիարակութենէ, ուստի հարկ է ուժ տալ կրթական գործին եւ ջանալ ունենալու նախակրթարանի վեց դասարաններն ալ: Ազգային Իշխանութիւնները, եթէ այս ուղղութիւնով ջանքեր չթափեն եւ եթէ յառաջիկայ տարի մենք ուսուցիչներս մնանք մեր պաշտօններուն մէջ, պիտի ջանանք Ե.րդ դասարան մը աւելցնելու մե՛ր միջոցներով*»[15]: Յայտնի է, որ Թարգմանչացը 1946ին ունեցաւ միջնակարգ (7րդ) դասարան:

1937 Յունիսի 10ին Իրաքի հայոց առաջնորդ Ռուբէն եպիսկոպոս Մանասեանը Խորէն կաթողիկոս Մուրադբէկեանին զեկուցում է, որ Բաղդադի դպրոցները գտնւում են ազգային իշխանութեան հսկողութեան տակ եւ կառավարւում են ազգային ամավարկով:

> Դպրոցները երկսեռ են եւ ընդհանուր տեսուչն է Պ. Արսէն Կիտուր, ուսուցչութեան թիւն է 16, աշակերտութեան թիւը՝ 800:
>
> Ունենք մինչեւ հինգերորդ դասարան, ծրագիրը համապատասխանացրած է պետական արաբական դպրոցների ծրագրին, պահելով ազգային փոքրամասնութեանց օրէնքի համապատասխան ազգային պատմութեան, լեզուի եւ կրօնի դասաւանդումը հայերէն լեզուով, որ լի ու լի բաւարար է: Մեծ զարկ է տրուած արաբերէն լեզուին, ունինք արաբախօս հայ եւ օտար ուսուցիչ-ուսուցչուհիներ: Մեր միջնորդութեամբ կառավարութիւնը տուեց իր հաշուոյն մի արաբ ուսուցիչ՝ ուսուցչանոց աւարտած:

[14] Օհանեան, էջ 168:

[15] ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4421, թթ. 21-53:

Կ'աւանդուի օտար լեզու նաեւ անգլերէն[16]:

Բաղդադի հայ դպրոցները 1940ականներին

Պատմաբան Աշոտ Աբրահամեանի Իրաքի թեմ կատարած այցելութեան առթիւ, Իրաքի առաջնորդական տեղապահի 1944 Սեպտեմբերի 28ին կազմած տեղեկագրի համաձայն.-

> Պաղտատի եկեղեցին եւ կեդրոնի դպրոցը ունին սեփական կալուածներ, որոնց հասոյթով, դպրոցական թոշակներով եւ եկեղեցւոյ հոգեւոր եկամուտներով կը կառավարուին այս երկու հիմնարկները: Յիշուած այս վերջին տարիներու մէջ կալուածներու կարեւորագոյն մասը նորոգուած եւ հիներուն վրայ մի քանի կարեւոր շինութիւններ աւելցուած ըլլալով, պիւտճէի բարձրացում ունեցան, որով եւ կարելի եղած է ազգի տնտեսական կացութիւնը բարւոք վիճակի հասցնել:
>
> Պաղտատ քաղաքի հարաւային ծայրամասի մէջ ընդարձակ հողամաս մը ունինք որպէս գերեզմանատուն, որու մէկ մասին վրայ ծրագրուած է հիմնել նոր եկեղեցի եւ դպրոց ու առաջնորդարան, որու յաջողութիւնը ժողովներու մտահոգութեան առարկան է: Կեդրոնի վարժարանը 400 երկսեռ աշակերտներով մինչ այժմ նախակրթարանի 6 դասատուներ ունէր, այս տարի միջնակարգի վերածուելով, Ա. դասատունը հիմնուեցաւ: Պաղտատի արուարձաններէն Կիլանի քեմբ, Նորաշէն եւ Սըլէխի թաղամասերն եւս ունին իրենց նախակրթարանները[17]:

1949ին Սվաճեան եւ Թարգմանչաց դպրոցները միացուեցին՝ կոչուելով «Ազգային Միացեալ Վարժարան», որը 1954ին դարձաւ լրիւ երկրորդական (միջնակարգ) դպրոց: Այս առթիւ Իրաքի առաջնորդական տեղապահը Ս. Էջմիածնի Գերագոյն Հոգեւոր Խորհրդին զեկուցում է.-

> Պաղտատի մէջ մօտաւորապէս 7000 հայեր են բնակւում: Պաղտատ ունի 3 հայ թաղամասեր, որոնց մէջ եկեղեցիներ չկան, ունեն միայն դպրոցներ՝ նախակրթարանի բաժիններով: 1948 թուի վերջերը, Կիլանի արուարձանի եւ քաղաքի դպրոցները միացուելով, կառուցուեցաւ Թարգմանչաց Սվաճեան Միացեալ Վարժարանի շէնքը, 6 դասարաններուն վրայ աւելցնելով նաեւ Միջնակարգի 3 կարգեր[18]:

Հմայեակ վարդապետ Ինթոյեանը եւ Բաբկէն վարդապետ Վարժապետեանը 1955 Նոյեմբերի 10ին, Վազգէն կաթողիկոսին յղած գրութիւնով յայտնում էին որ Ս. Երրորդութիւն եկեղեցուն կից գործող դպրոցը, մանկապարտէզն ու գերեզմանատունը շատ լաւ վիճակում են. «*Պաղտատի մէջ ունեն շուրջ հազար աշակերտութիւն, ինչպէս նաեւ հասոյթաբեր*

---

[16] ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4433, թթ. 1-18:
[17] ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4445, թթ. 1-5:
[18] ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4456, թթ. 2:

կալուածքներ, որոնք եթէ լաւ օգտագործուեն գոհացուցիչ եկամուտ մը կրնան ապահովել եկեղեցիին եւ դպրոցին համար»՝ գրում էին նրանք[19]:

Բաղդադի, Բակուբայի ու Նահր Օմարի հայ դպրոցների համառօտ աղիւսակ				
Անուն	SS	Մկրդկ.	Աշկրտթն.	Ուսուցչաց թիւ
Ս. Թարգմանչաց	1852-1917	Նախակրթարն (4 դասարան)+մնկպրտզ.		
Զապէլեան	ԺԹ. դարավերջ-1917			
Թարգմանչաց-Զապէլեան Վարժարան	1917-1949	Մնկպրտզ.+Ա.-Է. դասարաններ (1946) Վեց դասարան (1944)	189 (1924) 800 (1937) 400 (1944)	13 (1924) 16 (1937)
Ազգային Միացեալ Վարժարան	1949-	Միջնակարգ (1954)	3000՞ (1955)	
Բակուբա	1917-1920		2500 (1917)	30 (1917)
Նահր Օմար	1920-1921	Նախակրթարան	233 (1920)	9 (1920)
Սլէխ	1939-61		120	
Գիլանի Քեմփ+Թարգմանչաց-Զապէլեան Վարժարան=Սվաճեան Վրժ.	1949-	Մինչեւ միջնակարգ		
Քեմփ Սարա	1936-1970		54	

ԲԱՍՐԱՅԻ ՀԱՅ ԴՊՐՈՑԸ

Իրաքի երկրորդ մեծ քաղաք Բասրայում, որտեղ դեռ հնուց ձեւաւորուած էր հայ գաղութ, գործում էին համայնքի եկեղեցին ու դպրոցը:

1924ին Բասրայի ազգային վարժարանի նախակրթարանը բաղկացած էր Ա.-Դ. դասատներից եւ ունէր 35 սան (26 տղայ, 9 աղջիկ), որոնց ուսուցանում էին 3 ուսուցիչներ. մանկապարտէզ էին յաճախում 10 երեխաներ (4 տղայ, 6 աղջիկ), ունէր 1 ուսուցչուհի: Դպրոցի տարեկան ծախքը 3500 տինար էր[20]: Նոյն թուականին Բասրայում բնակւում էր 669 հայ, որոնցից 242ը տեղացի, 427ը՝ տարագիր[21]:

1931 Դեկտեմբերի 12 թուակիր գրութեամբ, Իրաքի հայոց կաթողիկոսական պատուիրակ Ռուբէն եպիսկոպոսը Խորէն Ա. կաթողիկոսին զեկուցում է, որ Բասրայի եկեղեցին եւ դպրոցի շէնքը ներսից եւ դրսից վերանորոգուել են ազգային բարերար Սիմոն Ղարիպեանի «ինքնաբուխ ու սիրայօժար» նիւթական նուիրատուութեամբ, ինչի համար ծախսուել է 9-10,000 հնդկական ռուփի[22]: Դպրոցի նոր շէնքը կառուցուել էր 1938ին Ղա-

[19] Ֆ. 823, ց. 1, գ. 18, թթ. 50-52:
[20] ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4377, թ. 13:
[21] ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4377, թ. 2:
[22] ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4408, թթ. 1-5:

րիպեանի միջոցներով եւ նրա անունով էլ կոչւում էր «Ղարիպեան Վարժարան»[23]:

Բասրայի գաղթօճախի մաս կազմող Մարգիլի[24] հայ գաղութում 1931ին բացւում է «Ազգային Վարժարան-Մանկապարտէզ»ը: Քանի որ այն Բասրայից մօտ 7 կմ հեռաւորութեան վրայ էր գտնւում եւ Մարգիլի երեխաները չէին կարողանում յաճախել Ղարիպեան վարժարան կարիք էր յառաջացել այնտեղ դպրոց բացելու: Առաջին տարում Մարգիլի դպրոց են յաճախել 20-25 աշակերտներ եւ ունեցել մէկ ուսուցիչ: 1937ին դպրոցն ունէր նախակրթարանի եւ մանկապարտէզի բաժիններ, մօտ 60 աշակերտ եւ 3 ուսուցիչ[25]: Սկզբում դպրոցը տեղակայուած էր երեք մեծ սենեակներ ունեցող շէնքում, բայց քանի որ տարէցտարի աւելանում էր դպրոցի սաների թիւը, անհրաժեշտութիւն առաջացաւ նոր շէնք ունենալ: 1945ին, երբ դպրոցի աշակերտների թիւը հասել էր 140ի, դպրոցի հոգաբարձութեան գործադրած ջանքերի եւ տեղի հայութեան նիւթական զոհողութիւնների շնորհիւ Մարգիլի հայ ազգային դպրոցը ունեցաւ գեղեցիկ նոր շէնք[26]:

1950ին Իրաքի հայոց առաջնորդական տեղապահը Ս. Էջմիածնի Գերագոյն Հոգեւոր Խորհրդին գրում է.-

> Պասրան ունի իր եկեղեցին, Ս. Աստուածածին անունով շէնքը քարաշէն է ու տունքը (տանիքը - Գ.Ա.) փայտաշէն: Կից ունի փոխանորդարան, քահանայի բնակութեան համար սենեակներ եւ դպրոցի շէնքը: Մարգիլ թաղի մէջն ալ կայ ուրիշ մէկ դպրոց: Ունի մի քանի կալուածներ, որոնցմէ գոյացած եկամուտը հազիւ կը բաւարարէ եղած ծախսերուն, իսկ բացը կը գոցուի ժողովուրդի նուէրներով: Ժամանակին հազիւ 30-40 տուն կը հաշուուէր, ներկայիս անոնց թիւը բարձրացած է մօտ 300ի, որոնց մեծամասնութիւնը Վասպուրականի շրջանէն գաղթած են[27]:

1964-65 ուսումնական տարում Բասրայի Ղարիպեան Վարժարանն ու Մարգիլի ազգային դպրոցը միաւորուեցին եւ տեղափոխուեցին Գ. Կիւլպենկեան Հիմնարկութեան միջոցներով կառուցուած դպրոցի նոր շէնք: Դպրոցը կրում էր Հայ Ազգային Վարժարան անունը, որը 1967ին ունէր 290 աշակերտ եւ 12 ուսուցիչ[28]:

1961 Յունիսի 13ին Իրաքում ԽՍՀՄ դեսպանատան պատրաստած գաղտնի տեղեկագիրը Իրաքի հայ համայնքի դպրոցների մասին 1961

---

[23] «Ձեկոյց Իրաքի ազգային թեմական խորհուրդի», *Արարատ*, 23 Օգոստոս 1963:

[24] Մարգիլի հայ գաղութը հիմնուել է 1923ին. մինչեւ 1931 այնտեղ բնակւում էին 35-40 տուն հայեր:

[25] ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 14, գ. 197, թ. 21:

[26] Օհանեան Ս. Տ., նշվ. աշխ., էջ 172

[27] ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4456, թթ. 2:

[28] ՀԱԱ, ֆ. 85, ց. 14, գ. 197, թ. 20:

Յունիսի 1ի դրութեամբ տալիս է բաւական ընդարձակ տեղեկութիւն: Ըստ դրա.-

...իրաքահայ համայնքի կողմից իր ղեկավար օրգանների վրայ դրած կարեւորագոյն խնդիրներից մէկը հայ երեխաների համար հայկական դպրոցներում կրթութիւն ստանալն ապահովելն է: Դպրոցը այն կենտրոնն է, որտեղ հայ երեխաները փոքր հասակից ստանում են ազգային դաստիարակութիւն եւ սովորում են մայրենի լեզու[29]:

Իրաքում գործել են 6 հայկական դպրոցներ, որոնք ամբողջովին պահպանուել են համայնքի նիւթական միջոցներով:

Բաղդադում կայ 3 դպրոց. երկուսը թերի միջնակարգ եւ մէկ միջնակարգ, Մուսուլում՝ մէկ թերի միջնակարգ դպրոց, Քերքուքում՝ մէկ տարրական դպրոց, Բասրայում՝ մէկ տարրական դպրոց: Այժմ նախապատրաստւում են Բասրայում նոր դպրոցի շէնք կառուցել եւ բաց անել թերի միջնակարգ դպրոց հայկական ճամբարի մօտ, նաւահանգստից ոչ-հեռու:

Պէտք է նշել, որ բոլոր առարկաները հայկական դպրոցներում դասաւանդւում են արաբերէն լեզուով: Հայերէնով դասաւանդւում են միայն հայ կրօնի պատմութիւնն ու հայոց լեզուն: Եթէ Բէյրութում թոյլատրուած է հայկական դպրոցներում դասաւանդել հայ ժողովրդի պատմութիւն, ապա Իրաքի կառավարութիւնը թոյլատրում է միայն հայ կրօնի պատմութիւն դասաւանդել:

Հայկական դպրոց աւարտածները աւելի լաւ տիրապետում են արաբերէն լեզուին, քան՝ հայերէնին:

Հայկական դպրոցի շրջանաւարտները, հնարաւորութեան դէպքում շարունակում են իրենց կրթութիւնը Բաղդադի մասնագիտացուած ուսումնական հաստատութիւններում: Ունեւոր հայերը իրենց երեխաներին ուղարկում են ԱՄՆ, Ֆրանսիա, Անգլիա, Գերմանիա եւ այլ երկրներ՝ ուսումը շարունակելու: 1959ից սկսած իրաքահայերից 10 մարդ սովորում են Խորհրդային Հայաստանի ուսումնական հաստատութիւններում: Ամէն տարի միջնակարգ դպրոցների շրջանաւարտների մի մասը մեկնում է Արեւմտեան երկրներ՝ իրենց կրթութիւնը շարունակելու Կիլպենկեան Հիմնադրամի միջոցներով: Այս խումբը ուսումը աւարտելուց եւ որեւէ մասնագիտութիւն ձեռք բերելուց յետոյ, պարտաւոր է գոնէ 5 տարի աշխատել այնպիսի վայրերում, որոնք կապ ունեն հայ համայնքի հետ: Եթէ որեւէ մէկը չի կատարում այս պայմանը, ապա նա պարտաւոր է 5 տարուայ ընթացքում փոխհատուցել իր կրթութեան վրայ արուած ծախսը[30]:

Բասրայում ԽՍՀՄ փոխհիւպատոս Ռախիմովը 1968 Ապրիլի 8ին իր օրագրում գրում է.

Բասրայում բնակւում են մօտ 2000 հայեր, հիմնականում, այսպէս կոչուած, հայկական թաղում: Բասրայում գործում է հայկական համայնքի կոմիտէ, որը ղեկավարում է մշակութային-հասարակական միջոցառումները, այդ թւում՝ հայոց դպրոցը եւ երիտասարդական ակումբը[31]:

---

[29] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 294, թ. 9:

[30] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 294, թ. 10:

[31] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 436, թ. 2:

Բասրայի հայ դպրոցների համառօտ աղիւսակ				
Անուն	SS	Մկրդկ.	Աշկրտթն.	Ուսուցչաց թիւ
Ազգային Վարժարան	1924	Նախակրթարան (Ա.-Դ.) մանկապարտէզ	26 տղայ, 9 աղջիկ 4 տղայ, 6 աղջիկ	3 1
Ղարիպեան	-1965			
Ազգային Վարժարան-Մանկապարտէզ (Մարգիլ)	1931-1965	Նախակրթարան եւ մանկապարտէզ (1937)	20-25 (1932) 60 (1937) 140 (1945)	1 (1932) 3 (1937)
Հայ Ազգային Վարժարան	1965-1974	290 (1967)	12 (1967)	

Բասրայի դպրոցը, միւս բնակավայրերի հայկական դպրոցների նման, պետականացուել է 1974ին:

ՄՈՒՍՈՒԼԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԸ

Իրաքի միւս հայաշատ քաղաքում՝ Մուսուլում, հայկական դպրոց գործել է դեռեւս 1857ից: 1919-20՝ հայ համայնքը այստեղ 3000-4000 գաղթական ունէր, իսկ ազգային վարժարանը, ըստ Գարեգին եպիսկոպոս Տրապիզոնու 1924ին կազմած տեղեկագրի, ունէր 107 սան (56 տղայ եւ 51 աղջիկ), որոնց ուսուցանում էին 4 ուսուցիչ-ուսուցչուհիներ[32]:

Մուսուլի հայ դպրոցների համառօտ աղիւսակ				
Անուն	SS	Մկրդկ.	Աշկրտթն.	Ուսուցչաց թիւ
Հայկական Դպրոց Հայ Ազգային Երկսեռ Վարժարան	1857-1974		107 (1924ին) 200-225 (1933)	4

Մուսուլի Հայ Ազգային Երկսեռ Վարժարանի ուսուցիչ, Պէյրութից հրաւիրուած Կարապետ Յարութիւնեանը Մեծի Տանն Կիլիկիոյ աթոռակից կաթողիկոս Բաբկէն Կիւլեսէրեանին 1932 Հոկտեմբերի 15ին եւ 1933 Յունուարի 16ին ուղղած նամակներում գրում է.

> Մուսուլ կան 300 հայ ընտանիքներ Կիլիկիոյ եւ Փոքր Ասիոյ զանազան շրջաններէն: Եկեղեցին ազգային կալուած է, դպրոցը՝ ոչ: Բայց նոր դպրոց մը շինելու սիրուն գաղափարը ունին, եթէ դրամ կարենան հայթայթել ... Դպրոցը ունի մօտաւորապէս 200 ուսանողներ եւ ապագայ կը խոստանայ, քանի որ մանկապարտէզի մէջ 100էն աւելի են եւ հետզհետէ ալ կու գան .... Ես դպրոցին բարձր կարգերուն կ'աւանդեմ անգլերէն, հայերէն եւ թուաբանութիւն ...[33]:
>
> Ունինք 225 երկսեռ ուսանողներ, շատ սիրուն փոքրիկներ եւ մեծեր, որոնք կը սորվին իրենց մայրենի լեզուն՝ մնալու համար հայ գաղութներու մէջ: Անոնց

[32] ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4377, թ. 2:
[33] ՄՏԿԿԱ, հ. 34, ց. 1, գ. 2, թ. 26:

մէկ մասին ծնողքը գրել կարդալ ալ չեն գիտեր, նոյնիսկ հայերէն չեն գիտեր, քանի որ 1914-918ի շրջանին հանդիպած են, բայց մեծ գուրգուրանք ունին դպրոցին հանդէպ[34]:

ՔԵՐՔՈՒՔԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԸ

Հայկական դպրոց է գործել նաեւ Քերքուքում 1931ից: 1948ին դպրոցը տեղակայուած էր ազգապատկան շէնքում եւ կոչւում էր «Խրիմեան Վարժարան»:

Քերքուքի հայ դպրոցի համառօտ աղիւսակ				
Անուն	SS	Մկրդկ.	Աշկրտթն.	Ուսուցչաց թիւ
Խրիմեան Վարժարան	1931-1974		250 (1950ին) 100 (1965) 165 (1974ին)	5 (1965ին)

1950ին Իրաքի առաջնորդական տեղապահը Ս. Էջմիածնի Գերագոյն Հոգեւոր Խորհրդին զեկուցում է. «*Քերքուք – Ունի խարխլած եկեղեցի մը, որ երբեմն ալ կը գործածուի ի պահանջել հարկին որպէս դպրոց: Ունին դպրոց 250 աշակերտներով: 1918էն առաջ, այս քաղաքին մէջ ո՛չ մի հայ չկար: Այսօր 350ի մօտ հայ ընտանիքներ կան՝ 1920էն վերջ հաստատուած*»[35]: Յետագայում՝ 1965ին, Կիւլպենկեան Հաստատութեան միջոցներով Քերքուքում կառուցւում է արդիական դպրոցաշէնք: Նոյն թուականին դպրոց էին յաճախում 100 աշակերտներ, որոնց ուսուցանում էին 5 դասատուներ: Մինչ դպրոցի պետականացումը՝ 1974ին, դպրոցի աշակերտների թիւը հասնում է 165ի[36]:

1967 Նոյեբերի 14ին Իրաքում ԽՍՀՄ դեսպանատան պատրաստած տեղեկագրի համաձայն՝ Իրաքի հայ գաղթօճախը կազմուած է 23-25,000 հոգուց, որոնցից 16,000ը բնակւում էին Բաղդադում, 2500-3000ը՝ Բասրայում, 1500-2000ը՝ Մուսուլում, շուրջ 2000ը՝ Քերքուքում, 1500-2000ը՝ Զախոյում եւ նրա շրջակայքում:

Իրաքում հայ երեխաները սովորում են հայկական դպրոցներում – Բաղդադում 3 դպրոց (1 միջնակարգ, 2 տարրական), Բասրայում 1 տարրական, Մուսուլում՝ 1 տարրական, Քերքուքում՝ 1 տարրական: Աշակերտների ընդհանուր թիւը կազմում է 2000-2200 հոգի: Նիւթապես դպրոցները մեծ դժուարութիւններ են կրում: Նրանք գոյատեւում են Կիւլպենկեան Հիմնադրամի, տարբեր հայկական հասարակական կազմակերպութիւնների, հարուստ անհատ անձանց եւ ունեւոր ծնողների նուիրատուութիւնների հաշուին: Հայոց լեզուի եւ այլ առարկաների դասաւանդման մակարդակը ցածր է՝ բարձրակարգ ուսուցիչների եւ որակեալ դասագրքերի բացակայութեան պատճառով: Աւելի վատ է վիճակը բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու հարցում: Կեանքի վատ պայմանների պատճառով, աղքատ հայերը զրկուած են բուհերում սովորելու հնարաւորութիւ-

[34] ՄՏԿԿԱ, հ. 34, ց. 1, գ. 2, թթ. 31-32:
[35] ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4456, թթ. 2-4:
[36] Օհանեան, էջ 177-8:

նից, իսկ հարուստների երեխաները մեկնում են Ամերիկա եւ Եւրոպա՝ բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու: Վերջին ժամանակներս աւելացել է Սովետական Հայաստանում բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու ցանկացողների թիւը[37]:

1974. ԻՐԱՔԱՀԱՅ ԴՊՐՈՑԻ ՊԵՏԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ

1974ին Իրաքում հայկական դպրոցների պետականացումից յետոյ, անշուշտ համայնքի կեանքից դուրս չմնաց երեխաներին ազգային կրթութիւն տալու գործընթացը՝ չնայած նոր պայմանների առաջ բերած դժուարութիւններին:

Այսպէս՝ 1979 Յուլիսի 3ին Բասրայում ԽՍՀՄ փոխհիւպատոս Ա. Մայսուրաձէի պատրաստած տեղեկագրում կարդում ենք.

Բասրայի հայ գաղութը բաղկացած է մօտ 2500 հոգուց: Մինչ 1974 Բասրայում կար մէկ հայկական վեցամեայ երկսեռ դպրոց, ուր սովորում էին շուրջ 300 աշակերտ-աշակերտուհիներ: Կրթութիւնը տրւում էր հայերէն լեզուով: Բացի այն առարկաներից, որ անցնում էին Իրաքի միւս կրթական հաստատութիւններում, այս դպրոցում սովորում էին նաեւ հայոց պատմութիւն, հայ գրականութիւն եւ կրօն: Դպրոցի շէնքը կառուցուած է միլիոնատէր Կիւլպենկեանի բարերարութեամբ: Դպրոցի ուսուցչական կազմը գտնւում էր դաշնակցական կոմիտէի ազդեցութեան տակ: Ուսումը դպրոցում վճարովի էր: Ներկայ դրութեամբ դպրոցը պետականացուել է եւ այնտեղ կրթութիւն են ստանում ինչպէս հայ, այնպէս էլ արաբ երեխաներ: Դպրոցի պետականացումից յետոյ, շատ հայ երեխաներ տեղափոխուեցին այլ արաբական դպրոցներ, որոնք մօտ են գտնւում իրենց բնակութեան վայրին: Այժմ հայոց պատմութեան, հայ գրականութեան եւ կրօնի դասաւանդումը կատարւում է ոչ-պարտադիր հիմունքներով եւ ապօրէն: Նման պայմաններում շատ հայ երեխաներ զրկուած են Հայաստանի պատմութիւն, գրականութիւն եւ մայրենի լեզու սովորելու հնարաւորութիւնից: Յայտնի է, որ որոշ երեխաներ ինքնուրոյն են սովորում այդ առարկաները[38]:

Յատկանշական է, որ 1970ականներից սկսած, յատկապէս դպրոցների պետականացումից յետոյ, հայերէն տարաբնոյթ բառարաններ, այբբէնարաններ, Ա.-Զ. դասարանների մայրենի լեզուի, հայ գրականութեան դասագրքեր, մանկական գրքեր են առաքուել Հայաստանից Իրաք[39]: Այս առթիւ Բաղդադի Անարատ Յղութեան Քոյրերի Սրբուհի Աննա Վարժարանի քոյր Պէաթրիս Տեմիրճեանը Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէին ուղղած 1980 Օգոստոսի 16ի գրութեամբ յայտնում է.

Վստահ եղէք թէ Ձեր, տարիներէ իվեր ղրկած դասագրքերը, մասնագէտներու պատրաստութեամբ, փրկարար դեր կը կատարեն մեր վարժարանէն ներս, մանաւանդ դպրոցիս պետականացումէն ասդին. որով մենք ոչ մի իրաւունք ու-

[37] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 399, թթ. 8-9:

[38] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 4, գ. 78, թ. 3:

[39] ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 6, գ. 578, թթ. 5, 7, 9, 50, ֆ. 875, ց. 8, գ. 120, թ. 18, 52... , ֆ. 875, ց. 13, գ. 216, թ. 33 եւն.:

նինք, ուրիշ քաղաքէ գիրք բերելու, բարեբախտաբար հայրենիքէն եկած գրքերու արտօնութիւն ունինք եւ ազատ կերպով կրնանք զանոնք աշակերտութեան բաշխել:

Վարժարանիս նախակրթարանի, հայերէնի դասաւանդութիւնը Ա. դասարանէն մինչեւ Զ. դասարան, որոնց թիւը 250ի կը հասնի, բոլորը իմ հոգածութեանս յանձնուած են, երկար տարիներէ իվեր: Սրտանց կը կատարեմ պաշտօնս, որով միակ նպատակս է ծառայել անշահախնդիր հայ Ազգիս եւ իմ ժողովուրդիս, մանաւանդ կապել մանուկին հոգին սերտօրէն հայրենիքին հետ[40]:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Իրաքահայ ուսումնական կեանքը անկիւնադարձ ապրեց Ցեղասպանութիւնից մազապուրծ հայ գաղթականներից մի մասի Իրաք հաստատուելով: Գաղթականների ժամանումով հիմնուեցին մի շարք թաղային դպրոցներ, որոնք՝ ըստ գաղթականների տեղաշարժերի կայունացան միայն 1930ականներին, որից յետոյ միացուեցին, որով եւ բարելաւուեց ուսման որակն ու վարժարաններից միքանիսը ունեցան միջնակարգի բաժին:

1920ականներին, այս դպրոցների եւ գաղթականների հոգածութեան բեռը ընկած էր տեղի նախաեղեռնեան հայերի վրայ, որոնք չէին կարող բաւարարել բոլոր կարիքները: Տեղական բարերարութիւնների կողքին, հայկական կազմակերպութիւններ (Կիւլպենկեան Հիմնարկ, ՀԲԸՄ) օժանդակում էին դպրոցական կարիքներին:

Վարժարաններից շատերը գտնւում եւ գործում էին տեղի ազգային իշխանութիւնների՝ Հայ Առաքելական Եկեղեցու հովանու ներքոյ:

1960ականներին, իրաքահայ կրթական կեանքը արդէն կայունացել էր, դպրոցաշէնքերը բարեկարգուել, կրթական մակարդակը որոշ յաջողութիւններ արձանագրել: Սակայն 1974ին Իրաքի միւս բոլոր սեփական եւ ոչ-պետական վարժարանների շարքին իրաքահայ վարժարանները եւս պետականացուեցին, որով իրաքահայ աշակերտը զրկուեց հայ վարժարանում սովորելու հնարաւորութիւնից: Կաշկանդուեց եւ արգելուեց արտասահմանից հայերէն դասագրքերի եւ ուսուցողական գրքերի ներածումը: Միակ աղբիւր մնաց Խ. Հայաստանը:

Հայկական վարժարանների փակման հետեւանքով իրաքահայ մի շարք կազմակերպութիւններ իրենց գործունէութեան առաջնահերթութիւն դարձրին հայերէնագիտական առարկաների դասաւանդումը:

[40] ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 13, գ. 216, թթ. 6-7:

The Armenian Schools of Iraq (1918-1974)
(Summary)

Gohar Avagyan
gohar-arkhiv@mail.ru

Iraqi Armenian education had an upward lift after the settlement of the survivors of the Armenian Genocide in Mespotamia. The Baquba and Nahr Omar refugee camps had set up schools already from the very beginning of the establishment of the camp.

Five Armenian national schools functioned in 1924 in Baghdad, Basra, Mosul, Nahr Omar and Gilan. In 1931 a school was inaugurated in Margili, another in Kirkuk in 1932, which lasted till 1970was inaugurated in the Norashen region of Baghdad. The School at Slekh functioned for over two decades (1939-1961). In 1949 the Gilani school of Sevadjian was merged with the Tarkmanchats School of Baghdad and eventually became a secondary school in 1954.

In 1961 the Iraqi Armenian educational network had six schools, three in Baghdad (2 internmediate, one secondary), one in Mosul (intermediate), one in Kirkuk and one in Basra (both elementary). Zakho had no schools, a reason why Zakho Armenians spoke either Kurdish or Arabic. These schools were financed by community institutions. The language of instruction was Arabic and only Armenian religion and language were taught in Armenian.

In 1974 all private and Armenian schools were nationalized. Armenian history, religion and language were taught illegally.

Իրաքի Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը

Համբարձում Աղպաշեան
hampomg@yahoo.com

Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան Իրաքի մասնաճիւղին պատմութիւնը կարելի է բաժնել երկու հանգրուանի.- ա) հիմնումէն մինչեւ Իրաքի թագաւորական վարչաձեւին տապալումը (1911-1958) եւ բ) Հանրապետական Իրաքի յառաջացումէն մինչեւ այսօր (14 Յուլիս 1958-ներկայ): Յատուկ պարագայ է Նահատակ Օհան Մարզական Միութիւնը (ՆՕՄՄ), որ հիմնուած է 2000ին՝ Իրաքի ՀԲԸՄի հովանիին ներքեւ:

Ա. ՇՐՋԱՆ (1911-1958)

15 Ապրիլ 1906ին, Գահիրէի մէջ, Պօղոս Նուպար փաշայի նախաձեռնութեամբ, հիմը կը դրուի Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան: Կազմակերպութիւնը անմիջապէս լայն տարածում կը գտնէ Եգիպտոսի մօտիկ ու հեռաւոր հայագաղութներուն մէջ, որոնց կարգին՝ Իրաքի: Արդարեւ, 1911ին հիմը կը դրուի Պաղտատի մասնաճիւղին: Մասնաճիւղին գոյութենէն առաջ իսկ, սակայն, միութիւնը - շրջան մը – հաղորդակցած է պաղտատաբնակ երեւելիներու հետ, որոնք անդամագրուած էին ՀԲԸՄին, եւ որոնք մասնաճիւղի չգոյութեան բերմամբ, ուղղակի կապուած էին ՀԲԸՄի Գահիրէի կեդրոնին:

ա) Պաղտատի Մասնաճիւղ

ՀԲԸՄ Պաղտատի մասնաճիւղը հիմնուած է 12 Յուլիս 1911ին, երեք ազգայիններու՝ Գառնիկ Գույումճեանի, Դաւիթ Թադէոսեանի եւ Յակոբ Ստեփանեանի նախաձեռնութեամբ: Հիմնումէն կարճ ժամանակ ետք, անդամարշաւի իբրեւ արդիւնք, մասնաճիւղին արձանագրուած են 41 անդամներ, որոնք ընտրած են անդրանիկ վարչութիւնը (մասնաժողով), հետեւեալ կազմով.- Յակոբ Ներսէսեան (ատենապետ), Գառնիկ Յ. Գույումճեան (ատենադպիր), Դաւիթ Յովհաննէսեան (գանձապահ): Աւելի ետք, 1 Յունուար

1913ին, վարչութեան միացած են Գալուստ Գ. Գույումճեան ու Խոսրով Յ. Գույումճեան (խորհրդականներ):

Կազմուած ըլլալով Եղեռնէն առաջ եւ գործելով ՀԲԸՄի հիմնադրութեան գլխաւոր առաքելութեան ծիրին մէջ, մասնաճիւղը նպատակ կը հետապնդէր սատարել Արեւմտեան Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ հայ բնակչութեան:

Մինչեւ Եղեռն – 1911/1915 - շրջանին, մասնաճիւղը ունեցած է յաջորդական երեք վարչութիւններ, միշտ Յակոբ Ներսէսեանի ատենապետութեամբ, իսկ անդամներուն թիւը բարձրացած է 57ի: Եղեռնի տարիներուն, Իրաքի հայութիւնը եւս կ'ենթարկուի հալածանքներու. պաղտատահայ երեւելիներ կ'աքսորուին, 1915ին Պաղտատի թուրք իշխանութիւնները կը ձերբակալեն ՀԲԸՄ տեղական մասնաճիւղի անդամներ՝ ատենապետ Յակոբ Ներսէսեան, վարիչ Գառնիկ Գույումճեան, Յովհաննէս Դ. Թադէոսեան, Բարսեղ Կիւլպենկեան ու Միհրան Հ. Սվաճեան, որոնք կը նահատակուին:

11 Մարտ 1917ին, Պաղտատ կը գրաւուի բրիտանական բանակին կողմէ եւ կը դադրի հալածանքը հայոց դէմ: Նոր կացութեան լոյսին տակ, կը վերակազմուի Պաղտատի ՀԲԸՄ մասնաճիւղը՝ նախաձեռնութեամբ Պաղտատի առաջնորդ Փառէն Ծ. Վ. Մելքոնեանի: Նոյն շրջանին մասնաճիւղին անդամներուն թիւը կը հասնի 33ի, իսկ 1919ին ընտրուած նոր վարչութեան (ատենապետ՝ գերշ. Ներսէս Ծ. Վ. Սայէղեան) շրջանին անդամներուն թիւը կը բարձրանայ 125ի: 1924ին, ՀԲԸՄ բարերար անդամ, նախկին պատրիարք Զաւէն արք. Տէր Եղիայեան (1868--1947) անձամբ կը կազմէ նոր վարչութիւնը եւ կ'ըլլայ անոր պատուակալ նախագահը: 1928ին կազմուած նոր վարչութիւնը կը գործէ Ռոքսաննա Պօղոսեանի ատենապետութեամբ[1]:

Միութեան անդամներուն թուային պատկերը 1911-1931**ին**					
Տարի	1911	1915	1917	1919	1931
Անդամներու թիւ	41	57	33	125	106

1931էն, մանաւանդ 1932ին Իրաքի անկախութեան հռչակումէն ետք, Իրաքի պետականութեան կազմաւորման եւ հզօրացման համապատասխան՝ մասնաճիւղին ծրագիր-կանոնագիրը, օրէնքները կ'ենթարկուին փոփոխութիւններու՝ առաւել պատշաճելու համար Իրաքի հասարակական կազմակերպութիւններու ընդհանուր օրինակարգին: Այդ շրջանին իսկ, Իրաքի ՀԲԸՄի մասնաճիւղը կ'արձանագրուի իբրեւ տեղական միութիւն, կը պաշտօնականանայ ու կ'օրինականանայ անոր գործունէութիւնը, պետութեան համապատասխան օրէնսդրութեան համակարգին համաձայն:

ՀԲԸՄ նախագահ Գալուստ Կիւլպենկեան (1869--1955), որ Իրաքի Քարիւղի Ընկերութեան (IPC) 5%ին բաժնետէրն էր, չի յաջողիր համոզել Իրա-

[1] Վարչութեան մաս կը կազմէին նաեւ.- Գրիգոր Ալեանաք՝ ատենադպիր, Տիգրան Գույումճեան՝ գանձապահ, Տոքթ. Յակոբ Չօպանեան-Յովհաննէս Յովհաննէսեան-Սարա եւ Մարիցա Թադէոսեաններ-Վարդուհի Ալեանաք՝ խորհրդականներ:

քի թագաւոր Ֆէյսալ Ըպըն Հուսէյնը (իշխ. 1921--33) - երբ վերջինս 1932ին Մեծն Բրիտանիա կ'այցելէ - որ ՀԲԸՄի Պաղտատի մասնաճիւղը կապուած մնայ ՀԲԸՄ Փարիզի կեդրոնին[2]: Ֆէյսալ թագաւոր սակայն, ոչ մէկ արգելք կը դնէ որ մասնաճիւղին ու կեդրոնին միջեւ կապերը անպաշտօն շարունակուին:

Մեծ Եղեռնի վերջին տարիներուն, առաջին համաշխարհայինին աւարտէն անմիջապէս ետք, մասնաճիւղը մեծ դեր կ'ունենայ տարագիրներու օգնութեան գործին մէջ, երբ փրկագինով կ'ազատագրէ առեւանգուած եւ իւրացուած հայ որբեր, պարմանուհիներ: Ազատագրումի այս աշխատանքին կողքին, մասնաճիւղը նպաստներ կը յատկացնէ գաղթավայրերու մէջ մէկտեղուած հայ գաղթականներուն սնունդին համար: Նշանակալից էր մասնաճիւղին եւ Գահիրէի կեդրոնին հոգածութիւնը՝ Պաքուպայի հայ գաղթականներուն, 1918-19ին: Աւելի ետք, երբ Պաքուպայի գաղթականները բրիտանական իշխանութեան կողմէ կը փոխադրուին Նահր Օմար, Պասրայի շրջան, եւ այնուհետեւ՝ (մաս մը) Փոր Սայիտ, դարձեալ մեծ կ'ըլլայ նիւթական աջակցութիւնը մասնաճիւղին: Պէտք է ըսել նաեւ, թէ Փոր Սայիտի մէջ գաղթականներուն հոգածութեան մէկ բաժինը, եւ հոն հաստատուած «Սիսուան» որբանոց-դպրոցին հոգածութիւնը ստանձնած էր ՀԲԸՄը, որ Պաղտատի մասնաճիւղին գործակցութեամբ գաղթակայաններ հիմնած էր նաեւ հիւսիսային Իրաքի Զախոյի եւ Մուսուլի շրջաններուն մէջ: Աւելի ետք, 1926ին մասնաճիւղը մասնակցած էր Շիրակի երկրաշարժի աղէտեալներու օգնութեան գործին[3]:

1937ին, մասնաճիւղը կ'ունենայ զարթօնքի ու ծաղկումի շրջան մը՝ Խոսրով Գույումճեանի ատենապետութեամբ[4]:

1936-46 տասնամեակին, Իրաքի հայոց թեմի առաջնորդ Ռուբէն եպս. Մանասեանի կարգադրութեամբ, Պաղտատի Սվաճեան Վարժարանի հովանաւորութիւնը կը յանձնուի մասնաճիւղին՝ 10 տարուան պայմանագիրով: Այսպէսով, Սվաճեան Վարժարանի մեծամասնութեամբ նիւթապէս անկարող աշակերտութեան կրթական կարիքները, կրթաթոշակները կը հոգայ մասնաճիւղը, աջակցութեամբ ՀԲԸՄ կեդրոնական վարչական ժողովին: Յիրաւի, կարօտեալ աշակերտները - տասը տարի շարունակաբար - ոչ միայն անվճար հայեցի դաստիարակութիւն ստացած են, այլեւ՝ կէսօր-

[2] Ֆէյսալ Ա. կ'առարկէ որ պետութիւնը չի կրնար խտրական օրէնքներ կիրարկել Իրաքի տարբեր փոքրամասնութիւններու կազմակերպութիւններուն հանդէպ. բան մը որ կը հակասէր Իրաքի կառավարութեան որդեգրած քաղաքականութեան:

[3] Շիրակի երկրաշարժը պատահած է 22 Հոկտեմբեր 1926ին, որուն հետեւանքով տասնեակ հազարաւոր հայեր անօթեւան մնացած են:

[4] Խոսրով Գույումճեան եղած է ՀԲԸՄ Պաղտատի մասնաճիւղի ատենապետը 1936էն մինչեւ մասնաճիւղին ակամայ դադրիլը՝ 1950ականներու սկիզբին: Ան եղբայրն էր մասնաճիւղի հիմնադիր-անդամ, նահատակ Գառնիկ Գույումճեանի:

ները տաք կերակուր, ոմանք՝ նոյնիսկ գրենական պիտոյքներ: Այնուհետեւ, երբ պայմանագրութիւնը աւարտեցաւ, ՀԲԸՄը շարունակեց իր նիւթական օգնութիւնը վարժարանին:

Աւելի ետք, ներգաղթի տարիներուն, մասնաճիւղի անդամներէն Ի. Զոգեան եւ Մ. Իսկենտէրեան՝ Պաղտատէն, իսկ Խոսրով Տապպաղեան ու տոքթ. Մովսէս Տէր Յակոբեան՝ Մուսուլէն, եղած են Ներգաղթի Կոմիտէի եռանդուն անդամներ, սատարելով շուրջ 900 իրաքահայերու Խորհրդային Հայաստան հայրենադարձութեան[5]:

1939ին ՀԲԸՄ Պաղտատի մասնաճիւղը կը հիմնէ իր երիտասարդական կազմակերպութիւնը՝ Հայ Երիտասարդաց Ընկերակցութիւնը (ՀԵԸ), որուն գործունէութիւնը կ'ընդգրկէ մշակութային, մարզական, թատերական, կրթական եւ այլ մարզեր: ՀԵԸի աշխուժ գործունէութիւնը կ'երկարի շուրջ տասնամեակ մը՝ մինչեւ 1948, երբ կը դադրի պետական հրահանգով:

Ուշագրաւ եղած է ՀԵԸի ծաւալած թատերական գործունէութիւնը, ղեկավարութեամբ Գրիգոր Մելքոնեանի[6], որ 1940ականներուն ներկայացուցած է *Արշին մալ ալան* թատերախաղը, իսկ Արմէն Եանըգեան ներկայացուցած է Շիրվանզադի *Աշխարհի դատաստանը* թատերախաղը: 1945-46ին, թատերախումբը ներկայացուցած է այլ թատերախաղ մը՝ *Ուշ լինի, նուշ լինի*, Ֆէյսալ սրահին մէջ:

բ) Պասրայի Մասնաճիւղ

Միութեան Պասրայի մասնաճիւղը հիմնուած է 1918ին, ատենապետութեամբ իրաքահայ հանրածանօթ բարերար Սիմոն Ղարիպեանի:

Ատենապետ Ղարիպեան աջակցելով ՀԲԸՄի՝ աքսորականներուն համար տարած աշխատանքներուն, մեծագումար նուիրատուութիւններ կատարած է հայ գաղթականութեան պատսպարման գործին, եւ արժանացած միութեան պատուոյ անդամ տիտղոսին: Ղարիպեանի եռանդուն ջանքերով, Պասրայի մասնաճիւղը, 1918-22ին անուրանալի նպաստ բերած է Պաղտատի շրջան հասած հայ խլեակներու օգնութեան գործին: Նոյն շրջանին եւ աւելի ետք եւս, Պասրայի մասնաճիւղը հանգանակութեամբ սատարած է Գահիրէի ՀԲԸՄի հանդերձարանին, որ հանդերձեղէնով կ'ապահովէր Փոր Սայիտի թէ այլ վայրերու հայ տարագրեալները:

---

[5] Աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Համլէտ Սարգսեան, «1946-1948 թթ. հայրենադարձութեան աշխարհագրութիւնը եւ ժողովրդագրութիւնը»՝ *«1946-1948թթ. հայրենադարձութիւնը եւ դրա դասերը. հայրենադարձութեան հիմնախնդիրն այսօր» համահայկական գիտաժողով, զեկուցումների ժողովածու*, Երեւան, Լիմուշ հրատ., 2008, էջ 48-59:

[6] Գրիգոր Մելքոնեան եղած է թատերասէր մը, որ մասնակցած է Պաղտատի Հայ Երիտասարդաց Երկսեռ Միութեան թատերախումբի աշխատնքներուն, նաեւ գործակցած՝ ՀԲԸՄ թատերական աշխատնաքներուն:

Պասրայի մասնաճիւղը, դարձեալ Ղարիպեանի նախաձեռնութեամբ, մասնակցած է նաեւ վերոյիշեալ Շիրակի երկրաշարժի աղէտեալներու օժանդակութեան:

գ) Մուսուլի Մասնաճիւղ

Պաղտատի նման, Մուսուլի մէջ ալ մասնաճիւղի կազմութենէն առաջ իսկ ՀԲԸՄը անհատ հայերու միջոցաւ իր գործունէութիւնը ծաւալած էր հոն: Քաղաքը, հայ գաղթականական կարաւաններու ճամփուն վրայ գտնուելով՝ շատ կարեւոր դեր ունեցած է որբերու, այրիներու, հոն հասնող բոլոր գաղթականներու փրկութեան առումով: Մուսուլի շրջակայքի *աշիրէթ*ներուն մէջ մեծ թիւով գաղթական հայեր կը գտնուէին, մասնաւորապէս՝ որբեր եւ այրիներ: Մասնաճիւղի անդամները, ուրիշներու կարգին, մեծ ճիգերու գնով յաջողած են այդ գաղթականներէն շատերը փրկել, Մուսուլ փոխադրել ու ազգին հոգածութեան յանձնել: Փրկարար այդ գործերուն մէջ մեծ դեր ունեցած է ընդարձակ կալուածներու տէր, մուսուլաբնակ բարեգործ Սարգիս Չաքմաքճեան[7]:

Միութեան մասնաճիւղը կը կազմուի 1931ին: Մինչեւ այդ սակայն, մուսուլաբնակ խումբ մը ազգայիններ կապ հաստատելով ՀԲԸՄ կեդրոնին հետ, նպաստներ ապահոված են շրջանի հայ որբերուն համար, որմէ ետք՝ 1931ին, պաշտօնապէս հիմնուած է մասնաճիւղը:

դ) Քերքուքի Մասնաճիւղ

Քերքուքի ՀԲԸՄի մասնաճիւղը հիմնուած է 1931ին, ատենապետութեամբ Յովհաննէս Յովհաննէսեանի:

Չունենալով հաւաքատեղի կամ կեդրոնավայր, մասնաճիւղը իր ձեռնարկները կը կազմակերպէ վարձու սրճարանի մը մէջ, Խասա կոչուած շրջանը, իսկ 1947ի վերջերը կը վարձէ ձիակառքերու *խան* մը, եւ զայն վերանորոգելէ ետք կը գործածէ մասնաճիւղի ձեռնարկներուն համար: Մասնաճիւղը 1948ին, Պաղեստինի աղէտեալներու օգնութեան համար կազմակերպած է պարահանդէս՝ կառավարութեան բարձրաստիճան պաշտօնատարներու ներկայութեամբ: Մասնաճիւղի անդամուհիները եւ տիկնանց օժանդակ մարմինը կամաւոր աշխատանքով պատրաստած են հագուստեղէն, որ իբրեւ օգնութիւն ղրկուած է Պաղեստինի աղէտեալներուն:

Հայկական երգն ու պարը միշտ ներկայ եղած են Քերքուքի մասնաճիւղի հանդէսներուն, ինչպէս միւս մասնաճիւղերուն մէջ, ինչ որ աւանդութիւն դարձած է այժմ բոլորին համար: Մասնաճիւղը - հակառակ Քերքուքի փոքրաթիւ հայագաղութին - 1940ականներուն ունեցած է նաեւ թատերական գործունէութիւն. քանի մը թատերական երկեր ներկայացուած են հոն, ինչ-

[7] **Ծխ**. Մուսուլի Չաքմաքճեաններու մասին տե՛ս՝ դոկտոր Ուաֆա Մահմուտի ուսումնասիրութիւնը այս հատորին մէջ:

պէս նաեւ Քերքուքի մօտակայ՝ քրտաբնակ Սիւլէյմանիէ քաղաքին մէջ, ուր օրին եղած է փոքր հայկական գաղութ մը, ՀԲԸՄի մասնաճիւղով:

ե) Սիւլէյմանիէի Մասնաճիւղ

ՀԲԸՄիութիւնը Սիւլէյմանիէի մէջ ունեցած է փոքր մասնաճիւղ մը, որ հիմնուած է 1931ին: Մասնաճիւղի ատենապետը եղած է Կարապետ Նալպանտեան, որ ծանօթ էր՝ Կարապետ *Զենկին* (հարուստ) ածականով: Մասնաճիւղը մեծ գործունէութիւն չէ ունեցած, սակայն լաւ կապեր ունեցած է Քերքուքի մասնաճիւղին հետ եւ օժանդակած Քերքուքի հայկական վարժարանին:

Բ. ՄԱՍ (1959-ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ)

Վերակազմութիւն եւ Վարչական Կազմ

14 Յուլիս 1958ին տեղի ունեցած յեղափոխութեամբ տապալեցաւ թագաւորական համակարգը եւ Իրաք անցաւ հանրապետական վարչաձեւի:

Պետական վարչաձեւի այս փոփոխութեան բերմամբ, Իրաքի ՀԲԸՄը կը վերակազմուի պետութեան նոր օրէնքներուն համաձայն, իբրեւ Իրաքի մէջ արձանագրուած բարեսիրական հաստատութիւն, կը վաւերացուի ներքին գործոց նախարարութեան թիւ 14334 եւ 6 Մայիս 1959 թուակիր նամակով ու կը ճանչցուի Իրաքի ՀԲԸՄիութիւն (ԻՀԲԸՄ) անունով, իր կեդրոնը ունենալով Պաղտատ մայրաքաղաքին մէջ, ուր կը շարունակէ իր գործունէութիւնը մինչեւ օրս: ԻՀԲԸՄը կը վերականգնէ Քերքուքի մասնաճիւղը, որ կը գոյատեւէ քանի մը տարի միայն, քանի որ անդամներէն շատեր կը հաստատուին Պաղտատ:

Միութիւնը իր վերակազմութենէն ետք, եւ 1959-2017 շրջանին կ'ունենայ 33 վարչական կազմեր, որոնք կ'ընտրուէին տարբեր պարբերականութեամբ, ընդհանուր անդամական ժողովի ընթացքին:

1959-2017 շրջանին ԻՀԲԸՄը ծաւալած է բարեսիրական, կրթական, գեղարուեստական (պարախումբ եւ երգչախումբ), թատերական, ուսանողաց եւ համալսարանական, ընկերային, սկաուտական, մարզական գործունէութիւն՝ համանուն վարչութիւններով: Ունեցած է նաեւ տիկնանց եւ օրիորդաց օժանդակ, թէ այլ մարմիններ: Ստորեւ համառօտակի կը ներկայացնենք գործունէութեան իւրաքանչիւր բնագաւառ.-

1) Բարեսիրական Գործունէութիւն

ԻՀԲԸՄը միշտ նեցուկ կանգնած է Իրաքի հայ կարիքաւոր ընտանիքներու եւ ուսանող/աշակերտներու անխտիր, ըստ իր կարելիութիւններուն: Ան իր եկամուտներէն[8] մաս մը տրամադրած է հայկական եւ իրաքեան այլ

[8] Եկամուտները կը գոյանային անդամավճարներէ, ակումբային ձեռնարկներէ, նուէրներէ, մասնաճիւղի բարեկեցիկ անդամներու նուիրատուութիւններէն:

հաստատութիւններու (ինչպէս՝ թոքախտանոցին, խուլերու միութեան, պատերազմի ժամանակ՝ զօրքին, նորոգութիւններու եւն.):

Միութիւնը միշտ նեցուկ կանգնած է Մայր Հայրենիքին՝ խորհրդային, թէ յետանկախութեան շրջանին: Ան միշտ խանդավառութեամբ հիւրընկալած է Հայաստանէն ժամանած մշակութային, կրօնական դէմքեր, պետական պաշտօնատարներ, կազմակերպած հրապարակային ձեռնարկներ:

1970ականներուն, Լիբանանի պատերազմի դժուարին տարիներուն, ԻՀԲԸՄը պատկառելի գումար ապահոված է՝ օգնութեան հասնելով Լիբանանի հայութեան[9]:

1980-88ի Իրաք-Իրան քանդիչ պատերազմի տարիներուն, մասնակցելով պատերազմի ճիգին՝ ԻՀԲԸՄն հանգանակութիւններ կազմակերպեց եւ գումար ու ոսկեղէն նուիրեց Իրաքի բանակին: ԻՀԲԸՄի ատենապետ Մորիս Իփէկեան այդ առիթով անձնական մեծ նուիրատուութիւններ կատարեց պետութեան, որուն համար ալ պարգեւատրուեցաւ Իրաքի Առաջին Կարգի շքանշանով՝ երկրի նախագահին կողմէն:

1988ի Խորհրդային Հայաստանի երկրաշարժէն ետք, հակառակ անոր որ երկիրը պատերազմի մէջ էր տակաւին եւ երկրին ու իրաքահայութեան տնտեսական կացութիւնն ու դրութիւնը դժուար էին, ԻՀԲԸՄը միացաւ Իրաքի հայ համայնքին համատեղ ճիգին եւ օգնութեան իր բաժինը բերաւ հայրենի աղէտեալներուն:

1990ին ծայր առած Ծոցի երկրորդ պատերազմէն (Իրաք ընդդէմ Միացեալ Նահանգներ եւ իր դաշնակիցները) ետք, Իրաք ենթարկուեցաւ տնտեսական շրջափակումի, որ իր վատթար հետեւանքները ունեցաւ Իրաքի հայօճախին վրայ եւս: Այս կացութեան դիմաց, ԻՀԲԸՄը - իր գործօն անդամներուն նախաձեռնող աշխատանքներուն միջոցով եւ բարերարներու նուիրատուութիւններով - իր առաքելութեան աւանդին հաւատարիմ, կրցաւ շարունակել իր առաքելութիւնը ու գործի լծուելով հասաւ Իրաքի հայ գաղութի կարիքաւոր ընտանիքներուն՝ ամէն տեսակի օգնութիւն ապահովելու համար: Այս նպատակով կազմուեցաւ պարենաւորման յանձնախումբ մը, որ տիկնանց յանձնախումբի շարք մը անդամ-անդամուհիներու հետ գործակցելով, ըստ կարելոյն հասաւ կարիքաւոր ընտանիքներու օժանդակութեան՝ ուտեստեղէն, կաթ եւ այլ սննդեղէն բաշխելով, ապա նաեւ՝ կանխիկ գումար տրամադրելով անոնց, նաեւ՝ ապահովեց անոնց բժշկական խնամքը:

2003ին Իրաքի վրայ կատարուած ներխուժումէն ետք, յանձնախումբը թափով շարունակեց իր գործունէութիւնը: ԻՀԲԸՄի նպաստները մինչեւ օրս կը շարունակեն տրամադրուիլ իրաքահայ կարիքաւոր ընտանիքներու՝

[9] Լիբանանի հայօճախին կազմաւորման տարիներուն, իրաքահայութիւնը նիւթապէս նպաստած է անոր: Յիշատակելի է, օրինակ, բարերար Սիմոն Ղարիպեանի եւ իրաքահայ հաճընցիներու մասնակցութիւնը՝ Պէյրութի Նոր Հաճընն թաղամասի Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ կառուցման հանգանակութեան (1930ականներ):

թէ՛ Պաղտատի մէջ, եւ թէ՛՝ վերջերս, իսլամ ծայրայեղականներու կողմէ Մուսուլի գրաւումին հետեւանքով մուսուլաբնակ գաղթականներուն: Պէտք է յիշել, նաեւ թէ 2003էն ետք ԻՀԲԸՄի կապերը վերահաստատուեցան ՀԲԸՄ Նիւ Եորքի կեդրոնին հետ: Վերջինս մեծապէս սատարեց Իրաքի իր մասնաճիւղին բարեսիրական եւ օժանդակող գործունէութեան, նիւթական շարունակուող յատկացումներ կատարելով անոր եւ անոր միջոցաւ իրաքահայ կարօտեալ ընտանիքներու:

2) Կրթական Գործունէութիւն

ԻՀԲԸՄի կրթական գործունէութիւնը ծաւալեցաւ հայոց լեզուի «Ուրբաթօրեայ բուրաստան դպրոց», «Աբովեան գիշերային դասընթացքներ» եւ պատանիներու հայոց լեզուի դասաւանդութիւններուն միջոցաւ, ինչպէս նաեւ *Միութեան ձայնը* պարբերաթերթին ու «Մշակութային վերին մարմին»ի ծիրին շուրջ: Այստեղ համառօտակի կը ներկայացնենք իւրաքանչիւրը.-

ա) 1960էն սկսեալ, ԻՀԲԸՄը կազմակերպած է հայոց լեզուի դասընթացքներ: Միութեան նոր կեդրոն փոխադրուելէն անմիջապէս ետք, հայոց լեզուի դասընթացքներուն վերսկսելու աշխատանքը կարեւորագոյն օրակարգերէն մին եղաւ (մանաւանդ որ կային փոքրաթիւ խառն ամուսնութիւններ եւ ոչ-հայկական վարժարան յաճախող հայ զաւակներ): 1986ին, հայոց լեզուի դասընթացքները առաւել կարգաւորուեցան ու կանոնաւորուեցան, երբ հիմնուեցաւ ԻՀԲԸՄի «Ուրբաթօրեայ բուրաստան դպրոց»ը, որով ամէն Ուրբաթ, առաւօտեան ժամը 10էն մինչեւ յետմիջօրէի ժամը 1, փոքրիկներուն հայոց լեզու, հայոց պատմութիւն, գծագրութիւն, երգ ու պար եւ այլ նիւթեր կը դասաւանդուէին: Դասաւանդման ընդմիջումներուն փոքրերուն կը տրուէր համապատասխան սնունդ[10]: «Ուրբաթօրեայ բուրաստան դպրոց»ի դասընթացքներուն կը հետեւէին աւելի քան 200 երկսեռ աշակերտներ:

բ) «Աբովեանի գիշերային դասընթացքներ»ը կ'ընթանային երկու մակարդակով՝ չափահասներու եւ պատանիներու: 1986-2003՝ չափահասներու հայոց լեզուի քերականութեան ու հայ գրականութեան աւագ ուսուցիչն էր Յակոբ Գնաճեան[11]:

[10] Ուրբաթօրեայ բուրաստան դպրոցը անվճար էր, ԻՀԲԸՄը կը հոգար նաեւ փոքրերուն փոխադրութեան ծախսերը:

[11] Ծնած է Հալէպ, 1918ին, ուսումը շարունակած է Երուսաղէմի Ս. Յակոբեայ Վանքի Ժառանգաւորաց Վարժարանը, հետեւած է ընծայարանի դասընթացքներուն, Երուսաղէմի մէջ աշակերտած է Յակոբ Օշականին եւ Շահան Պէրպէրեանին, իբրեւ ուսուցիչ ծառայած է Թարգմանչաց Վարժարանէն ներս, 1964-66՝ եղած է Պուենոս Այրէսի ՀԲԸՄ վարչութեան ատենադպիր եւ տեղւոյն Ազգային Արսլանեան Վարժարանի հայերէնի ու անգլերէնի ուսուցիչ:

Նկատի առնելով որ հայերէնի տկար իմացութեամբ պատանիներու թիւը մեծ էր, անհրաժեշտ նկատուեցաւ նաեւ պատանիներու դասաւանդումը, զոր կը կատարէր Համբարձում Աղպաշեան: 12-15 տարեկաններու ուղղուած այս դասընթացքները շաբաթական դրութեամբ տեղի կ'ունենային միութեան շէնքէն ներս: Անոնք դադրեցան Իրաքի վրայ ներխուժման պատճառով:

2003ի պատերազմի աւարտէն ետք, ԻՀԲԸՄի «Ուրբաթօրեայ բուրաստան դպրոց»ի աշխատանքները վերսկսան եւ աշակերտներուն թիւը անցաւ 70ը: Այս թիւը - ատենի պայմաններուն համեմատ - բաւական գոհացուցիչ պէտք է նկատել:

3) Մշակութային վերին մարմին

Մշակութային վերին մարմինը կազմուած էր ԻՀՄԸՄի զանազան մշակութային ձեռնարկները համակարգելու եւ ուղղելու նպատակով: Իր հովանիին տակ կը գործէին զանազան դպրոցական, սկաուտական եւ այլ խումբեր: Մշակութային վերին մարմինը կը կազմակերպէր նաեւ ամսական պարբերականութեամբ դասախօսութիւններ:

1982ին ԻՀՄԲԸՄի վարչական եւ հայերէնի հմուտ լեզուագէտ Գնաճեան ստանձնեց Միութեան պարբերաթերթի՝ *Միութեան ձայնը*ի պատասխանատուութիւնը, զոր մեծ յաջողութեամբ շարունակեց երկար տարիներ՝ մինչեւ 2003, երբ թերթը ակամայ դադրեցաւ պատերազմին պատճառով: Մեքենագիր այս թերթը կը բովանդակէր միութենական լուրեր, իսկ աշխատակիցները միութեան անդամներն էին: Թերթի խմբագրապետն էր Տէր Օշական Ա. քահանայ Գըլըճեան:

4) Պարախումբ եւ Երգչախումբ

ԻՀԲԸՄը իր 1959ի վերակազմութենէն ետք որոշած էր ունենալ գեղարուեստական խումբ մը՝ հայկական ժողովրդական երգն ու պարը նոր սերունդին մէջ տարածելու համար: Պարախումբին առաջին կորիզ մը յառաջացաւ մասնաճիւղի անդամներու զաւակներէն 12 երկսեռ երիտասարդներու մէկտեղումով: Շուտով, այս կորիզը մեծցաւ եւ 1965ին պարախումբը ունեցաւ 40 երկսեռ անդամներ եւ տուաւ իր առաջին ելոյթը՝ միութեան նախկին կեդրոնին մէջ:

Քաջալերուած առաջին ելոյթի յաջող արդիւնքէն՝ վարչութիւնը որոշեց ծաւալել խումբին գործունէութիւնը: Միութեան ատենապետ Ժիրայր Գաբրիէլեանի[12] կարգադրութեամբ՝ Լիբանանէն յատուկ հրաւիրուեցաւ պարուսոյց Սարգիս Փասքալեան: Վերջինս զարգացուց խումբը, զայն հասցուց

[12] Այս մասին աւելի համապարփակ տե՛ս՝ Ժիրայր Գ. Գաբրիէլեան, *Կեանքս ... ինչպէս որ ապրեցայ*, մատենաշար եւ խմբագրում՝ *Նայիրի* Շաբաթաթերթի, Լիբանան, 2003:

այնպիսի բարձր մակարդակի, երբ խումբը 1 եւ 2 Սեպտեմբեր 1966ին շատ յաջող ելոյթներ ունեցաւ Պաղտատի «Էլ-Խուլտ» բացօթեայ սրահին մէջ: Առաջին ելոյթը հովանաւորուեցաւ Իրաքի մշակոյթի նախարարին կողմէ եւ մեծ արձագանգ գտաւ տեղւոյն թերթերուն մէջ: Պարախումբի ելոյթէն գոյացած հասոյթին մեծ մասը նուիրուեցաւ բարեսիրական հայ եւ արաբ կազմակերպութիւններու: Իրաքի կառավարութիւնը գոհունակութեամբ արձանագրեց պարախումբին եւ ԻՀԲԸՄի այս հանրօգուտ նուիրատուութիւնը:

1970ի ամռան ելոյթէն ետք, պարախումբը պետութեան հրաւէրով մաս կազմեց 80 անձէ բաղկացած պաշտօնական համոյթի մը, որ մեկնեցաւ Ռուսաստան: Արդարեւ, պարախումբի 40 անդամները միացան պետական «Էլ-Րաշիտ» պարախումբին եւ Իրաքի բանակի գեղարուեստական խումբին. անոնք միացեալ ուժերով շարք մը ելոյթներ ունեցան Մոսկուայի, Ռոսթովի, Վոլկոկրատի եւ Քրասնոտարի մէջ, մեծապէս գնահատուելով:

Պարախումբին հանդէպ խանդավառութիւնը այնքան ծաւալեցաւ, որ ետամեայ շրջան մը՝ 1987-89ին, ԻՀԲԸՄը ունեցաւ երեք խումբեր՝ «էրեբունի» (չափահասներու), «Կոմիտաս» (պատանիներու), եւ «Կիլիկիա» (փոքրերու):

1989ին կազմուեցաւ ԻՀՄԸՄի քառաձայն երգչախումբը՝ ղեկավարութեամբ ճարտարագէտ Սարգիս Յովհաննէսեանի (ներկայիս՝ Ֆրանսայի առաջնորդ Գեր. Հայր Վահան եպս. Յովհաննէսեան):

ԻՀԲԸՄի երգչախումբն ու պարախումբը միացեալ յաջող ելոյթ մը ունեցան «Բաբելոնի Փառատօն»ի ծիրէն ներս, 1990ին, ուր ելոյթ ունեցաւ նաեւ Խորհրդային Հայաստանէն ժամանած գեղարուեստական պարախումբ մը՝ հազարաւոր ներկաներու պարգեւելով գեղեցիկ հայկական երեկոյ մը:

Պէտք է ըսել, որ պարտադիր դադարէ մը ետք, 2003էն ետք եւ վերջերս վերսկսած են պարախումբի աշխատանքները:

5) Թատերական Գործունէութիւն

Միութեան ծրագրուած նպատակներէն մէկը միշտ եղած է զարգացնել եւ տարածել հայ մշակոյթը՝ նորահաս սերունդին մէջ, կարելի զանազան միջոցներով: Այս առումով աշխատանք տարուեցաւ յառաջացնելու թատերախումբ մը՝ իբրեւ միջոց հայ մշակոյթի տարածման: Արդարեւ, թատերախումբը՝ թատրոնը, դպրոց մըն է, ուր կարելի է մշակոյթի սատարման եւ ծաւալման աշխատանքներ կատարել:

1966էն սկսեալ, խումբ մը թատերասէրներ ներկայացուցած են կարճ՝ 15-20 վայրկեան տեւողութեամբ թատերախաղեր, մասնաճիւղի զանազան ձեռնարկներու թէ հաւաքներու ընթացքին: Իսկ երբ ԻՀԲԸՄը 1977ին փոխադրուեցաւ իր նոր կեդրոնը, հոն ներկայացուեցաւ առաջին լիաժամ թատերախաղը՝ *Թիւ 5 խելագարը*:

Թատերական աշխատանքը թափ ստացաւ եւ կազմակերպուեցաւ 1989էն սկսեալ, երբ կազմուեցաւ «Յակոբ Պարոնեան» թատերախումբը, որ շեշտակիօրէն աշխուժացուց ԻՀԲԸՄի թատերական բեմը, յաջողապէս

ներկայացնելով շարք մը թատերախաղեր, բեմադրութեամբ Համբարձում Աղպաշեանի: Ներկայացումները տեղի կ'ունենային միութեան կեդրոնի 500-տեղանի սրահին մէջ, որ միշտ լեցուն կ'ըլլար: Ստորեւ՝ թատերախումբին ներկայացուցած թատերախաղերը.-

1- *Պաղտրասար աղբար*, 27 եւ 29 Հոկտեմբեր 1989.

2- *Դդումի վաճառականը* (հեղինակ՝ Զ. Արշակեան), 5 Յուլիս 1991.

3- *Յոբելեարը* (հեղինակ՝ Յակոբ Թորոսեան), 27 Դեկտեմբեր 1991.

4- *Րաֆֆիի կեանքը* (հեղինակ՝ Համբարձում Աղպաշեան), 18 Դեկտեմբեր 1992.

5- *Ազգային բարերար* (հեղինակ՝ Երուանդ Օտեան), 3, 4 Յունիս 1993.

6- *Հայր եւ որդի* (հեղ.՝ Համբարձում Աղպաշեան), 14 Հոկտեմբեր 1999.

7- *Ամուսինս րոպոթ է* (հեղինակ՝ Համբարձում Աղպաշեան), 25, 26 Յունիս 2000.

8- *Զէյթունցիներու աւանդական հարսանիք* (հեղինակ՝ Համբարձում Աղպաշեան), 26 Հոկտեմբեր 2000.

9- *Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի կեանքը* (հեղինակ՝ Համբարձում Աղպաշեան), 22 Յունիս, 22, 26 Յուլիս 2001:

2010ին, Պետրոս Պետրոսեանի բեմադրութեամբ ներկայացուեցան քանի մը պատկերներ՝ առնուած բանաստեղծ Յովհաննէս Շիրազի կեանքէն:

Թատերախումբը կը գնահատուի՝ հերթական ներկայացումէ մը ետք

«Րաֆֆի» մշակութային յանձնախումբը, 1991-92ին

6) Ուսանողաց եւ Համալսարանական Յանձնախումբեր

Միութիւնը իր վերակազմութենէն անմիջապէս ետք, 1960ականներէն սկսեալ, ունեցաւ իր ուսանողաց յանձնախումբը, որուն նպատակն էր հայ ուսանողներուն նեցուկ կանգնիլ ամէն միջոցներով, զանոնք իրարու ծանօթացնել հայկական միութեան հովանիին տակ եւ բոլորը համախմբել ջերմ մթնոլորտի մէջ:

1960ականներուն, ուսանողացը ուշագրաւ դեր եւ ներկայութիւն ունեցաւ մասնաճիւղին կեանքին մէջ: Խրախճանքի երեկոներ, զբօսախնճոյքներ, ուսանողական հաւաքոյթներ եւ այլ ձեռնարկներ կազմակերպելով՝ ան կրցաւ մէկտեղել մեծաթիւ պաղտատահայ երիտասարդութիւն, կազմել պա-

րախումբ՝ որ իր ելոյթներով խանդավառեց մասնաճիւղին կեդրոնին պարտէզը կազմակերպուող երեկոյթները: Ուսանողացի առաջին վարչութեան յաջորդեցին այլ վարչութիւններ, որոնք շարունակեցին իրենց նախորդներուն ժրաջան գործունէութիւնը մինչեւ 1988, երբ կազմուեցաւ «Րաֆֆի» մշակութային յանձնախումբը:

Ուսանողացը վերակազմուեցաւ «Րաֆֆի Մշակութային Յանձնախումբ» անուան տակ, որուն պատասխանատուն էր Համբարձում Աղպաշեանը: Անոր անդամները ՀԲԸՄ երկսեռ համալսարանական ուսանողներ էին: Յանձնախումբը զանազան ձեռնարկներ կազմակերպելով (ինչպէս՝ մշակութային երեկոներ, արուեստի ցուցահանդէսներ, դասախօսութիւններ, անդամական խրախճանքի երեկոներ, բացօթեայ խնճոյքներ եւն.) յաջողեցաւ իր անդամներուն թիւը երբեմն հասցնել 75ի: Անդամներէն շատեր յետագային մաս կազմեցին ԻՀԲԸՄի զանազան վարչութիւններու: Այլ խօսքով, յանձնախումը դարբնոց հանդիսացաւ նոր սերունդի յառաջացման, իրաքահայ երիտասարդ սերունդի մերձեցման եւ բարեկամական յարաբերութիւններու սերտացման:

7) Տիկնանց եւ Օրիորդաց Օժանդակ Մարմիններ

Միութիւնը իր վերակազմութեան առաջին օրերէն իսկ կազմած է տիկնանց օժանդակ մարմինը, որ յետագային վերանուանուած է տիկնանց յանձնախումբ: Տարիներու ընթացքին, տիկնանցի անդամուհիներուն թիւը տարուբերեցաւ 40-70ի միջեւ՝ զանազան պատճառներով:

Մասնաճիւղին հիմնադրութեան սկիզբէն եւեթ, ԻՀԲԸՄի տիկինները մեծ դեր ունեցած են անոր զօրացման, տարածման, սատարած՝ կեդրոնէն ներս կազմակերպուած բոլոր աշխատանքներուն: Սկզբնական շրջանին, ԻՀԲԸՄի տիկինները ընդհանրապէս կը զբաղէին որբերու, գաղթականներու եւ կարիքաւոր աշակերտներու հոգատարութեամբ: Իսկ 1959էն ետք, նոր պայմաններու լոյսին տակ եւ մինչեւ այսօր՝ տիկինները միշտ աշխուժ աշխատանք ծաւալած են բոլոր մարզերուն մէջ, կազմակերպելով ամանորի կաղանդ պապուկի, միջինքի, Ս. Զատիկի, Ապրիլ 24ի հսկումի, Համբարձման տօնի, Վարդավառի, Ս. Խաչի եւ այլ տօնակատարութիւններու եւ յուշատօներու ձեռնարկներ: Անոնք կազմակերպած են նաեւ Իրաքի անկախութեան օրուան խրախճանքները, կրօնական ու ազգային այլ միջոցառումներ եւն.: Միութեան պարախումբի, երգչախումբի, թատերախումբի եւ զանազան համոյթներու զգեստները միշտ պատրաստուած են մասնաճիւղին տիկիններուն կողմէ, որոնք տարած են նաեւ քուլիսային աջակցութեան մեծ աշխատանք: Իրենց միջոցով բաշխուած են կարիքաւորաց համար ստացուած պարէնատուփերն եւ նիւթական օգնութիւնները: Միշտ իրենք հիւրասիրած են ԻՀԲԸՄ այցելած հիւրերը՝ իրենց իսկ պատրաստած հայկական եւ այլ համադամ ճաշերով: Յիրաւի, տիկնանցը միշտ անփոխարինելի մեծ բեռ շալկած է ԻՀԲԸՄի գործունէութեան ընթացքին, եւ շարունակ

յաջողած է հասութաբեր ձեռնարկներ կազմակերպելով՝ կոկիկ եկամուտ ապահովել մասնաճիւղին: Քիչ չէ թիւը ԻՀԲԸՄի այն տիկիններուն, որոնք երկարամեայ նուիրեալ ծառայութիւն ունեցած են միութեան:

8) Ընկերային Յանձնախումբ

Ընկերային յանձնախումբը կազմուած է շատ կանուխէն, 1960ականներու սկիզբէն: Յանձնախումբը կը կազմակերպէր ընկերային հաւաքոյթներ, խնճոյքներ, հիւրասիրութիւններ եւն.:

Յանձնախումբի անդամներուն թիւը միշտ փոփոխութեան ենթարկուած է՝ ըստ ծրագրուած ձեռնարկի տարողութեան եւ երկրի դրութեան (մանաւանդ երբ նկատի առնենք Իրաքի քանի մը պատերազմները, տնտեսական շրջափակումը...): Յանձնախումբի անդամները կամաւորաբար կը մասնակցէին աշխատանքներուն, յատուկ ճիգ ընելով ընկերային ջերմ ու զօրացնող տրամադրութիւն յառաջացնել տեղի հայութեան մէջ: Մատնանշելի է որ յանձնախումբը միշտ կը ջանար նորարարական գաղափարներով յատուկ թարմութիւն մը բերել իրաքահայ ընկերային կեանքին:

9) Սկաուտական Գործունէութիւն

Սկաուտական խումբեր կազմելու առաջին փորձերը եղած են 1970ականներու սկիզբին, երբ մարզական, ընկերային եւ այլ ձեռնարկներ տեղի կ'ունենային ԻՀԲԸՄի պարտէզին մէջ: Հակառակ յառաջացած խանդավառութեան եւ՝ սկաուտական խումբին ԻՀԲԸՄի մարզահանդէսին մասնակցութեան, սկաուտականը շատ երկար չէ գործած ԻՀԲԸՄի ծիրին մէջ:

1990ին, երբ ԻՀԲԸՄի մէջ վերսկսաւ եւ աշխուժացաւ երիտասարդական գործունէութիւնը, նորովի թափ առին նաեւ մարզական եւ սկաուտական խումբերը: Կազմուեցաւ սկաուտական յանձնախումբ, այն խոր համոզումով, թէ ԻՀԲԸՄը պէտք է ունենայ իր սկաուտական խումբն ու գործունէութիւնը՝ պատրաստելու համար լաւ դաստիարակուած ու զարգացած նոր սերունդ մը, որ ապագային կարենայ ստանձնել եւ ապահովել ԻՀԲԸՄի եւ իր առաքելութեան շարունակումը:

10) Մարզական Գործունէութիւն

1969ին, ԻՀԲԸՄի 11րդ վարչութիւնը հրատարակեց իր առաջին հաղորդագրութիւնը՝ 15 Դեկտեմբեր 1969 թուակիր: Այդ հաղորդագրութեամբ զարկ կը տրուէր մարզական աշխատանքներուն եւ այդ նպատակով կը հրաւիրուէին խումբ մը անդամներ՝ միանալու մարզական մարմինին եւ լծուելու մարզական շարժումի յառաջացման, ԻՀԲԸՄի ատենապետ տոքթ. Մովսէս Տէր Յակոբեանի հետ խորհրդակցաբար: Այնուհետեւ, ԻՀԲԸՄի մարզական կեանքը կ'առնէր աւելի կազմակերպուած բնոյթ:

Զանազան Յանձնախումբեր

ԻՀԲԸՄը ունեցած է նաեւ զանազան այլ յանձնախումբեր, որոնք տարբեր ծառայութիւններ մատուցած են պաղտատահայ շրջանակին: Սկզբնական տարիներուն, երբ տակաւին սկաուտական շարժում եւ գործունէութիւն չկային, երիտասարդաց, նոր սերունդ եւ Կոմիտաս յանձնախումբերուն հովանիին տակ կը գործէին պատանիներն ու երիտասարդները: «Թալին Յանձնախումբ»ը կազմուեցաւ 1990ին՝ շրջանաւարտուհիներու համար, սակայն երկար չգոյատեւեց: Յառաջացաւ նաեւ «Համակարգչային Յանձնախումբ»ը, որ դասընթացքներ կազմակերպեց համակարգչային գիտութեան նորութիւններուն եւ նորարարութիւններուն վերաբերեալ: Այս դասընթացքները շատ օգտակար եղան բոլորին համար: Պահ մը կազմուեցան նաեւ փաստաթուղթերու եւ ուսումնասիրութեանց յանձնախումբեր՝ համապատասխանաբար Ծաղիկ Առաթունի եւ Խոսրով Յովհաննէսեանի առաջնորդութեամբ: Կարճատեւ իրենց գոյութեան ընթացքին, այս յանձնախումբերը կազմակերպեցին զանազան դասախօսութիւններ: Ուշագրաւ էր նաեւ Մասիս կրթական յանձնախումբի կրթական ձեռնարկներով աշխուժ գործունէութիւնը:

Ցաւօք, վերոյիշեալ բոլոր յանձնախումբերը ներկայիս դադրած են գործելէ՝ անդամներու մեծամասնութեան արտագաղթին պատճառով: Արձանագրելի է որ անցեալին 1000 անդամ հաշուող ԻՀԲԸՄը ներկայիս կը հաշուէ 200 անդամ:

ՆԱՀԱՏԱԿ ՕՀԱՆ ՄԱՐԶԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (ՆՕՄՄ)

Իրաքի ՀԲԸՄիութեան մարզական գործունէութեան թափ տալու եւ պաշտօնական մարզական խումբեր ունենալու նպատակով, ԻՀԲԸՄը 2000ին հիմնեց «Նահատակ Օհան Մարզական Միութիւն»ը[13]:

ՆՕՄՄը շատ արագ աճեցաւ ու ժողովրդականութիւն շահեցաւ Պաղտատի մէջ: Արդէն 2005ին ան ունէր հետեւեալ խումբերը.-

1) Տղոց պասքեթպոլի խումբեր.- ա) չափահասներու, բ) երիտասարդներու (1985-86ի ծնունդ), գ) նորատիներու (1987-88ի ծնունդ), դ) պատանիներու (1989-90ի ծնունդ), ե) փոքրերու:

2) Աղջկանց վոլիպոլի խումբեր.- ա) երիտասարդուհիներու, բ) նորատիներու, գ) պարմանուհիներու:

3) Աղջկանց թենիսի խումբեր.- ա) երիտասարդուհիներու, բ) նորատիներու:

[13] Օհան ԻՀԲԸՄի անդամներէն էր որ նահատակուեցաւ Իրանի դէմ պատերազմին: Պետական աջակցութեամբ կարելի եղաւ արտօնութիւն ձեռք բերել՝ յառաջացնելու միութիւնը, իսկ նահատակին եղբայրը հոգաց ծախսերը:

Յառաջացան նաեւ նետարձակութեան, ոտնագնդակի (հինգ անդամնոց), լողարշաւի, մարմնամարզութեան, փինկ-փոնկի, մարմնագեղութեան, քիքոշինքայի խումբեր:

Յատկանշական է որ շատ կարճ ժամանակի մէջ, ՆՕՄՄի խումբերը յաջողեցան կարեւոր մրցանակներ շահիլ: Օրինակ.-

1. Նորատիներու պասքեթպոլի խումբը շահեցաւ Իրաքի 2001ի ախոյեանութիւնը.
2. Երիտասարդուհիներու պասքեթպոլի խումբը շահեցաւ Իրաքի 2002ի մրցումներուն երկրորդ դիրքը.
3. Աղջկանց թենիսի խումբերը պետական մրցումներուն գրաւեցին երկրորդ եւ չորրորդ դիրքերը.
4. Փինկ-փոնկի նորատիներու խումբը պետական մրցումներուն գրաւեց երրորդ դիրքը.
5. Երիտասարդներու վոլիպոլի խումբը պետական մրցումներուն գրաւեց երրորդ դիրքը:

Մարզականի կողքին, ՆՕՄՄը ծաւալեց նաեւ մշակութային գործունէութիւն, ուր աշխատանք կը տարուէր մարմնակրթութեան հետ միասին հայեցի դաստիարակութիւն ջամբելու երկսեռ երիտասարդներուն:

Նոյն ծիրին մէջ գործեց նաեւ սկաուտական շարժումը, բաղկացած 9 խումբերէ, 200է աւելի մասնակիցներով: Ի տարբերութիւն այլ սկաուտական խումբերու, ՆՕՄՄի սկաուտական շարժումը սկաուտական ընթացիկ գործունէութեան կողքին, ունէր երգչախումբ (ղեկավար՝ Գառնիկ Սոսոյեան) եւ կը ծաւալէր նաեւ գրական-գեղարուեստական գործունէութիւն:

ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆԱՎԱՅՐԵՐԸ

Մինչեւ 1959, ԻՀԲԸՄը իբրեւ կեդրոն ունէր մէկ սենեակնոց գրասենեակ մը, առանց ուրիշ ակումբային որեւէ յարմարութեան: Գրասենեակը մօտ չէր հայաբնակ թաղերուն, այլ կը գտնուէր Ղարիպ Ճան կոչուած շէնքին մէջ, Պաղտատի «ԷլՐաշիտ» պողոտային վրայ (Շորճա), պետական կեդրոնական դրամատան դիմաց: Այնուհետեւ, կեդրոնը փոխադրուեցաւ «Ուլուիէ» շրջանը, «ԷլՈւաթիք» պողոտային վրայ գտնուող շէնք մը, ներկայիս՝ «ԷլՐամատ» հիւանդանոցին դիմաց: Այս փոփոխութեան լոյսին տակ, ԻՀԲԸՄի անդամներուն թիւը աւելցաւ եւ գործունէութիւնը ծաւալեցաւ: Սակայն 1963ին Իրաքի մէջ տեղի ունեցած պետական հարուածներուն եւ անոնց հետեւանքով ստեղծուած ընկերային անապահով կացութեան ու կրակմարի դրութեան պատճառով ԻՀԲԸՄի գործունէութիւնը կը դադրի, միութեան դռները գրեթէ կը փակուին, մանաւանդ որ գիշերները արգիլուած էր շրջա-

գայիլ[14]: 1964ը համեմատաբար աւելի լաւ տարի մը կ'ըլլայ, երբ երկրի քաղաքական կացութիւնը կը բարելաւուի եւ առօրեայ կեանքը կը վերադառնայ իր բնական հունին: Միութեան գործունէութիւնը կ'աշխուժանայ, անդամներուն թիւը արագ թափով կ'աճի եւ ձեռնարկները կը ծաւալին: Ուստի, կը վարձուի աւելի մեծ վայր մը՝ 1960ի առաջին կէսին, նախկին «Օպերճ» գիշերային ակումբ-ճաշարանին շէնքը, «ԷլՍաատուն» շրջանին մէջ: Նոր կեդրոնը իրապէս մեծ էր, 5500 քառ.մ. տարածութեամբ: Ներքին բարեկարգումներու ենթարկուելէ ետք[15], կեդրոնը կ'օժտուի ընդարձակ պարտէզով, մարզադաշտով, փոքր սրահով եւ քանի մը գրասենեակներով:

1976ին, ԻՀԲԸՄը ստիպման տակ կը գտնուի շէնքը պարպելու: Միութեան գոյքերը կը փոխադրուին Ազգային Ծերանոց:

Միութեան Այժմու Կեդրոնի Կառուցում

ԻՀԲԸՄի այժմու կեդրոնի կառուցման հանգրուաններուն, կատարուած ճիգին եւ նուիրատուութիւններուն մանրամասնութիւններուն համապատկերը կը բացայայտէ այն խորունկ նուիրումը եւ նախանձախնդրութիւնը զոր տածած են միութեան անդամները, բարեկամները եւ համակիրները՝ ԻՀԲԸՄի հանդէպ:

Պէտք է ընդգծել, որ այս առթիւ դարձեալ դրսեւորուած նուիրումի այս ոգին ընդհանրական է ողջ իրաքահայութեան համար:

1976ին ԻՀԲԸՄի վարչութիւն եւ անդամներ կ'որոշեն կառուցել եւ ունենալ սեփական կեդրոն մը, «ԷլՐիատ» թաղամասի Ազգային Ծերանոցին կից ազգապատկան հողի մը վրայ, որ 1972ին նուիրուած էր ՀԲԸՄին, բարերարուհի Ռեճինէ Իսկենտէրեանի կողմէ: Տարածքը - 3600 քառ.մ. – Աբրահամ Շահինեանի ջանքերով կը յատկացուի ԻՀԲԸՄին, որ շինարարական հիմնական աշխատանքներու աւարտին՝ 1977ին, կ'ունենայ իր սեփական շէնքը[16]: 1980-81՝ նոյն կեդրոնին մէջ կը կառուցուի ԻՀԲԸՄի լողա-

---

[14] Այդ դժուար օրերուն միութիւնը չկարենալով գործունէութիւն ծաւալել՝ զրկուած է եկամուտէ եւ բարերար ազգայինի մը նուիրատուութեամբ փակած է շէնքին տարուան մը վարձքը:

[15] Երկրաչափներ Վահագն Պալեանի, Գրիգոր Տիրամէրեանի, Իսկենտէր Մելգոնեանի եւ Սահակ Վարդգէսեանի ջանքերով:

[16] Այդ օրերուն, ԻՀԲԸՄը իր տրամադրութեան տակ ունէր միայն 10,000 իրաքեան տինար (33,000 տոլար): Կը կազմուի դրամահաւաքի յանձնախումբ մը՝ Մարտիրոս Իսկենտէրեանի գլխաւորութեամբ, իրեն հետ ունենալով Յակոբ Գնաճեանը՝ իբրեւ օգնական: ԻՀԲԸՄի անդամներէն կանխաւ գանձուած քառամեայ անդամավճարներն ու նուիրատուութիւնները կը կազմեն 25,000 իրաքեան տինար

ւազանը[17]: 1986-88՝ շինարարական նոր աշխատանքներ կը ծաւալին եւ կեդրոնը կը վերածուի եռայարկ շէնքի[18]: 1990ի սկիզբները, ատենապետ Ի-փէկեանի առատաձեռն նուիրատուութիւններով, կեդրոնին մէջ կը կատարուի բացումը Իփէկեան Երիտասարդական Սրահին:

Ներկայ վիճակով, Իրաքի ՀԲԸՄի այս կեդրոնը կ'ընդգրկէ Ե. Թաճիրեան (500-տեղանի) եւ Ժ. Գաբրիէլեան (100-տեղանի) սրահները, մշակութային յարկաբաժին մը եւ Ա. Շահինեան (60-տեղանի) սրահը, տէր Օշական Ա. քհնյ. Գըլըճեանի կրթական գրասենեակը, միութեան գրադարանը, տիկնանց յանձնախումբի սենեակը, այլ գրասենեակներ, եւ դասարաններ, Մորիս Իփէկեան սրահը, Ճոն Կուրճ լողաւազանը եւ տոքթ. Մ. Տէր Յակոբեան խաղավայրը[19]: Շէնքէն մաս մը յետագային կը տրամադրուի իբրեւ վարչական կեդրոն ՆՕՄՄի:

Լողաւազանին կից շէնքը, ուր կը գտնուին ՆՕՄՄի գրասենեակն ու Իփէկեան Երիտասարդական Սրահը, եւ՝ ԻՀԲԸՄի շէնքը ներկայիս

(75,000 տոլար), ուստիեւ շինարարութեան աշխատանքները կը սկսին: Երջանիկ եւ Խնդիր Թաճիրեաններ կը ստանձնեն նոր շէնքի երդիքի կառուցման աշխատանքները՝ վճարումները յետագային գանձելու պայմանով: Իսկենտէրեան, կը յաջողի պետութենէն շինանիւթ ապահովել՝ պետութեան ճշտած աժան սակերով...:

[17] Լողաւազանի կառուցման (երկրաչափ՝ Գրիգոր Տիրամէրեան) ծախսերը ապահովելու համար, վարչական անդամ Արմէն Նալպանտեան դրամահաւաք կը կազմակերպէ ատենապետ Երջանիկ Թաճիրեանի եւ փոխատենապետ Աբրահամ Շահինեանի հետ. բազմաթիւ ազգայիններ, ինչպէս՝ Ճոն Կուրճ եւ ուրիշներ, սրտաբուխ նուիրատուութիւններով կը մասնակցին հանգանակութեան: Նալպանտեան, կը յաջողի լողաւազանի սարքերը ապահովել յարմար գիներով: Լողաւազանի շէնքին երկրորդ յարկը, քանի մը տարիներ ետք, ատենապետ եւ բարերար Իփէկեանի նուիրատուութեամբ կը վերածուի երիտասարդական կեդրոնի:

[18] Կաքաւեան ընտանիքի, Խ. Յովաննէսեանի, Ա. Շահինեանի եւ ԻՀԲԸՄի միւս բարերարներուն ու անդամներուն նուիրատուութեամբ, կարելի կը դառնայ այս շինարարութեան ծախսերը հոգալ:

[19] Խաղավայրը, որ կը պատկանի Ազգային Ծերանոցին, յատուկ համաձայնութեամբ մը - երկար տարիներու պայմանագիրով եւ խորհրդանշական վարձքով - յանձնուած է ԻՀԲԸՄին՝ գործածուելու համար իբրեւ խաղավայր, իսկ Իփէկեան հոգացած է խաղավայրի դաշտին կառուցման եւ պարսպապատման ծախսերը:

ԵԶՐԱՓԱԿՈՒՄ

Ամփոփելով, կարելի է ըսել, թէ ԻՀԲԸՄը երկրի միւս հայկական կազմակերպութիւններուն կողքին ծաւալած է ընկերամշակութային, մարզական եւ երիտասարդական լայնածիր գործունէութիւն, հիմնականին մէջ գործած է Պաղտատի մէջ, ունեցած է Հայաստանի հետ սիրալիր եւ իրաքահայ միւս միութիւններուն հետ բարեկամական յարաբերութիւններ, որոնք յաճախ եղած են շինիչ ու մրցակցական:

The AGBU Chapter of Iraq
(Summary)

Hampartsoum Aghbashian
hampomg@yahoo.com

The AGBU established its first branch in Iraq in Baghdad in 1911 and its second branch in Basra in 1918. Afterwards branches were founded in Mosul, Kirkuk and Suleymanieh. For a decade, between 1948 and 1959, AGBU functions were banned by the state.

Against the backdrop of the history of Iraqi Armenian organizations and based on published documents and oral history and interviews, the paper focuses on the history of the Iraqi chapter of AGBU. It details the birth, history and committee members of each branch and their various social, cultural, sports, theater, scout, and literary subcommittee activities.

The paper notes that these activities were intended to preserve the national identity of future generations, who would be deprived of national education, particularly after the nationalization of schools in Iraq in 1974. The paper highlights the role these branches played supporting needy Armenian families too.

Իրաքի Հայ Կազմակերպութիւններ եւ Միութիւններ եւ Անոնց Ընկերային, Բարեսիրական, Մշակութային Դերը

Շաքէ Աշճեան-Արծիւեան
shake_ashjian@yahoo.com

1852ին Պաղտատի մէջ առաջինը բացուած մանչերու Սվաճեան վարժարանը (ի պատիւ վաստակաւոր ուսուցիչ եւ մանկավարժ Միհրան Սվաճեանին, 1847--1916), իր հետ բերաւ որոշ դժուարութիւններ՝ ծնողքներու եւ պաղտատահայ ընտանիքներու տնտեսական կեանքին մէջ. հարկ եղաւ նպաստել այդ ընտանիքներուն՝ իրենց զաւակներուն պատշաճ ուսում տալու: Աւելի ուշ՝ 1901ին, իր դռները բացած աղջկանց Զապէլեան վարժարանը նոյնպէս կարիք ունեցաւ եւ օժանդակուեցաւ աղքատախնամ խնամակալութեամբ մը:

ԻՐԱՔԻ ՀԱՅ ԿԱՐՕՏԵԼՈՑ ԽՆԱՄԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ

Կարօտելոցը - հիմնուած Պաղտատի մէջ, 1926ին - հանրօգուտ կազմակերպութիւն մըն էր: Անոր նպատակը եղած է օգնել հայ վարժարաններու կարիքաւոր աշակերտութեան, վճարել անոնց թոշակները, օգնել չքաւոր ընտանիքներու, բանալ դարմանատուներ, բժշկական խնամք ապահովել կարիքաւորներուն եւն.: Կարօտելոցը իր նիւթական միջոցները կը գոյացնէր հասութաբեր ձեռնարկներ կազմակերպելով, նուիրատուութիւններով եւ անդամավճարներով: Աւելի ետք ան մասնաճիւղեր ունեցաւ Իրաքի տարբեր քաղաքներու մէջ՝ Պաքուպա, Պասրա, Նահր Օմար, Խանիքին, Հապպանիէ, Մուսուլ, Քերքուք եւն.: Պաղտատի իր կեդրոնը կը գտնուէր Կէյլանի քեմփին մէջ (Պաղտատի մէջ հայկական թաղամաս), ներկայիս հայ առաքելական առաջնորդարանի կից շրջանը, ուր տեղի կ'ունենային որոշ ձեռնարկներ ու դասախօսութիւններ:

Եղեռնէն առաջ Իրաք, մանաւանդ Պաղտատ հաստատուած իրաքահայութիւնը՝ «Աղքատախնամ Խնամակալութիւն» եւ «Կարօտելոց»[1] անուան տակ, ցեղասպանութեան արհաւիրքներէն Իրաք մազապուրծ հասած հազարաւոր գաղթականներուն հայթայթեց սնունդ, հագուստ եւ այլ տնտեսական պարագաներ ու օժանդակեց հայ դպրոցի աշակերտութեան ուսումնա-

[1] Ասոնք նոյն կազմակերպութիւնն էին, պարզապէս տարբեր անուններով կը կոչուէին. աւելի ետք, տարածում գտաւ «Աղքատախնամ» անունը:

կան ծախքերուն: Շուրջ հազար անդամ հաշուող միութիւնը երկսեռ էր. բաւական թիւ կը կազմէին տղամարդիկ, սակայն անդամներուն մեծամասնութիւնը կիներ էին, ժիր եւ անձնուէր անդամուհիներ, որոնք ջանք ու ճիգ չխնայեցին զանազան ձեռնարկներ կազմակերպելով սատարելու խնամակալութեան առաքելութեան:

Իրաքի հայ կարիքաւորներուն եւ հայօճախին բարօրութեան օգնեցին նաեւ անհատ բարերարներ, թէ արտասահմանի հայ հաստատութիւններ ու միութիւններ՝ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը, Գալուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկութիւնը, Ճինիշեան Յիշատակի Ձեռնարկը եւն.:

ԱՆՑՈՒՄ՝ «ԿԱՐՕՏԵԼՈՑ»ԷՆ ՏԻԿՆԱՆՑ ԱՂՔԱՏԱԽՆԱՄ ՄԱՐՄԻՆԻ (ՏԱՄ)

Ժամանակի ընթացքին Կարօտելոցը սկսաւ ճանչցուիլ «Տիկնանց Աղքատախնամ Մարմին» անունով:

ՏԱՄին հիմնադիր անդամուհիներն էին.- Մարգրիտ Մինասեան (ծառայութեան տարիներ՝ 1926-1930), Ռոքսաննա Պօղոսեան (1926-1964): ՏԱՄին տասնամեակներու վաստակ ունեցած են նաեւ Աննա Չօպանեան (1930-1985), Մելինէ Թադէոսեան (1931-1951), Սիրանուշ Գույումճեան (1933-1948), Վարդանուշ Ալեանաք (1948-1961), Կլատիս Պօղոսեան (1961-2000) եւ ուրիշներ: Անոնք իմիջիայլոց անդուլ նպաստ[2] հաւաքելով բաշխած են կարիքաւորներու՝տօնական օրերու (Ս. Ծնունդ, Ս. Զատիկ եւն.) առթիւ: 1960ականներուն ՏԱՄէն կը նպաստաւորուէին շուրջ 80 ընտանիք. 1999ին այս թիւը բարձրացաւ 250ի, իսկ 2010ին՝ շուրջ 125ի[3]: ՏԱՄը իր ձեռնարկները կը կատարէր առաջնորդարանին համալիրին մէջ: Պէտք է ըսել, որ ՏԱՄի ծառայութեան տարիները զուգադիպեցան նաեւ պատերազմի տարիներուն, երբ իրապէս նիւթապէս, տնտեսապէս եւ ընկերային առումով սկսաւ ընկճուիլ իրաքահայութեան կարեւոր մէկ մասը:

Կարօտեալ ընտանիքներուն կը բաժնուէր սննդեղէն, տօնական օրերուն՝ նոր հագուստ, կօշիկ, քաղցրաւենիք եւ որոշ գումար մը: Տօնական օրերուն ՏԱՄը կը կազմակերպէր հաւաքոյթներ, որոնց ընթացքին կարիքաւոր երեխաները կը զուարճանային, կը հիւրասիրուէին խմորեղէնով եւ քաղցրաւենիքով, եւ առիթին համեմատ կը ստանային նուէրներ: Այդ օրերը յիշատակելի կը դառնային ու փոքրերը տուն կը վերադառնային ուրախ, գոհ եւ բաւարարուած:

Պայմաններու բերումով, աշխատանքը նուազեցաւ (երբ նպաստառուներէն որոշ մաս մը ներգաղթեց Հայաստան), թէեւ՝ օգնելու-նպաստելու կա-

---

[2] Նպաստի հաւաքման իւրայատուկ ձեւ էր, օրինակ Կիրակի օրերուն, եկեղեցւոյ մուտքին դրուած սեղանը:

[3] 2003ի պատերազմէն ետք այս թիւը նուազած էր արտագաղթի պատճառաւ:

րիքը շարունակուեցաւ եւ աւելցաւ հայօճախին զանազան կարիքաւոր խաւերէն ներս՝ մանաւանդ 1980ականներէն սկսեալ Իրաքի դիմագրաւած պատերազմներուն եւ տնտեսական դժուարութիւններուն պատճառով:

1954 Սեպտեմբերին, Իրաքի մէջ գործող միւս բոլոր կազմակերպութիւններուն եւ միութիւններուն նման, ՏԱՄը փակուեցաւ պետութեան որոշումով[4]:

ՏԱՄը, սակայն, տեղի չտուաւ պետութեան որոշումին ու դիմեց ներքին գործոց նախարարութեան, խնդրելով կազմակերպութեան գործունէութեան վերարտօնումը: 1955ի սկիզբները դիմումին դրական պատասխան տրուեցաւ եւ «Կարօտելոց»ը վերահաստատուեցաւ, սակայն որոշ փոփոխութիւններով: Իր կանոնագրին մէջ ան դարձաւ համարատու՝ երկրի ընկերային գործերու նախարարութեան: Նաեւ, ամէն տարի, ան պարտաւոր էր իր նիւթական եւ բարոյական գործունէութեան տեղեկագիրը ներկայացնել վերոյիշեալ նախարարութեան:

ԻՐԱՔԻ ՀԱՅ ՏԻԿՆԱՆՑ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

Այլ հարթակի վրայ, կարիքը զգացուեցաւ նաեւ նոր մարմնի մը գոյացման, որուն ուշադրութեան կեդրոնը պիտի ըլլար սատարել ընդհանրապէս հայ դպրոցին, անոր առաքելութեան, նպատակներուն, աշակերտութեան վիճակին բարելաւման եւն.: Այս ձեւով Ազգային Միացեալ Վարժարանը կը ստանար յատուկ կարգավիճակ, կը դառնար յատուկ խնամքի առարկայ, եւ ջանք կը տարուէր որ նոր սերունդին վիճակը ըստ կարելւոյն բարուղքուի, քանի որ ան կը նկատուէր հայութեան ապագայի առհաւատչեան եւ գրաւականը Իրաքի մէջ:

Այս մարմինը կոչուեցաւ «Իրաքի Հայ Տիկնանց Մշակութային Միութիւն» (ԻՀՏՄՄ): ԻՀՏՄՄը կեանքի կոչուեցաւ Ապրիլ 1961ին, առաջնորդարանի հովանաւորութեան ներքոյ: Գործի լծուեցան նոր, նուիրեալ անձինք, այս անգամ բաղկացած իգական սեռի ներկայացուցիչներէ:

ԻՀՏՄՄի անդրանիկ վարչութիւնը ունէր հետեւեալ կազմը.- Փեկի Ասֆար, Լիւսի Սիմոնեան, Կլատիս Պօղոսեան, Հրանուշ Գամպէրեան, Քրիստին Տոնաթոսեան, Արփիկ Յակոբեան, Էտնա Զարզաւաթճեան:

Իր գոյութեան առաջին տարիներուն, ԻՀՏՄՄը հայ չքաւոր փոքրիկներու դպրոցական թոշակները հայթայթեց եւ այլ (հագուստեղէն, սնունդ) կարիքներ հոգաց: ԻՀՏՄՄն ալ, «Կարօտելոց»ին պէս, հասութաբեր ձեռնարկներ (տօնավաճառներ, պարահանդէսներ, հիւրասիրութիւններ) կազմակերպելով, յաջողեցաւ որոշ գումարներ հաւաքել եւ զանոնք տրամադրեց ոչ միայն աշակերտութեան այլեւ՝ հայօճախին այլեւայլ կարիքներուն: Իբրեւ ԻՀՏՄՄի կեդրոն՝ առաջնորդարանէն սենեակ մը տրամադրուած էր, ուր

[4] Պետութիւնը միշտ ալ ջանացած է վերահսկողութեան տակ առնել եւ պահել երկրին մէջ գործող համայնքներու գործունէութիւնը:

ձեռնարկ կարելի չէր ընել՝ տեղի փոքրութեան պատճառով: Աւելի ետք՝ Պաղտատի Հայ Երկեսո Երիտասարդաց Միութիւնը տրամադրեց փոքր շէնք մը, զոր ԻՀՏՄՄն սկսաւ գործածել իբրեւ վարչական ժողովավայր եւ ձեռնարկներու նախապատրաստութիւններու աշխատանոց: Ձեռնարկները կը ներկայացուէին Պաղտատի միութիւններու տարբեր բեմերուն վրայ:

Անդրանիկ վարչութենէն ետք եկան ուրիշ անձնուէր վարչականներ, որոնք իրենց համբերատար տքնութիւններով եւ անվիճելի անձնուրացութեամբ մարմնացեալ արտայայտութիւնը եղան այն ոգիին որ կը յատկանշէ հայ կինն ու մայրը: Իրենց բեղուն վաստակին հանդէպ մենք խոր յարգանք, գնահատանք ու ակնածանք կը զգանք[5]:

Նպատակ ունենալով իր գաղափարախօսութեամբ եւ որոշ հայեցողութեամբ դաստիարակելու եւ կերտելու Իրաքի նոր սերունդները, 1974-75 կրթաշրջանին Իրաքի պետութիւնը որոշեց Իրաքի բոլոր՝ ազգային, մասնաւոր թէ սեփական դպրոցները պետականացնել[6]:

Կարճ ժամանակի մէջ Իրաքի մէջ գործող բոլոր ոչ-պետական դպրոցները պետականացուեցան: Պետութիւնը դարձաւ միակ պատասխանատուն քաղաքացիին եւ նորահաս սերունդներուն ամբողջական ուսման, կրթութեան եւ դաստիարակութեան:

Այս ճակատագրին ենթարկուեցաւ նաեւ Պաղտատի Ազգային Միացեալ Վարժարանը: Ուսումը ամէնուրեք եղաւ անվճար: Շատ մը իրաքահայեր գոհ մնացին այս որոշումէն, կարծելով թէ ծնողքներու կամ առաջնորդարանին բեռը՝ թոշակ հայթայթելու, ամավարկ հաւասարակշռելու, կը վերանար այլեւս: Անոնք չէին նկատեր, սակայն, որ այդ բեռին վերացումը պիտի ունենար իր բացասական անդրադարձը իրաքահայութեան դիմագիծին եւ ինքնութեան, հայապահպանութեան վրայ: Յստակ էր որ պետութիւնը ուսման համակարգին մէջ շեշտը պիտի դնէր ի՛ր ծրագրերուն, պիտի յառաջադրէր ի՛ր քաղաքական, ընկերային, մշակութային ըմբռնումները եւ զանց առնէր ուրիշ նպատակներ եւ փոքրամասնական իւրայատկութիւններ՝ լեզուի, ազգային, կրօնական, պատմական, մշակութային բնոյթի[7]:

---

[5] Աւագ սերունդէն յիշատակելի են (որոնք մեծաւ մասամբ չկան այլեւս).- Փրլանթ Ալմասեան, Հերմինէ Գույումճեան, Տիգրանուհի Թերզի, Պէաթրիս Մելիքքերէմեան, Լուսաբեր Պօղոսեան, Լիւսի Սիմոնեան, աւելի երիտասարդ վարչականներէն՝ Անահիտ Ազայեան, Սեդա Ալուճեան, Ալիս Աշճեան, Սաթիկ Գրիգորեան, Սեդա Իսկենտէրեան, Արուսեակ Մելքոնեան, Անի Շահինեան, Սօնա Պոսթանեան (որոշ ժամանակ ատենապետուհի), Նուշիկ Վարդանեան եւն.:

[6] Նոյն ծիրին մէջ պետականացուեցաւ նաեւ հայ կաթողիկէ համանյքին դպրոցը: Տեղին է նշել, որ պետականացման օրէնքը միայն դպրոցներուն կը վերաբերէր:

[7] Պէտք է նկատի առնել, որ Պաղտատի բոլոր հայ երեխաները չէին որ հայկական վարժարան կը յաճախէին. կային եւ օտար դպրոցներ յաճախողներ, թէեւ մեծամասնութիւնը հայկական դպրոցներ կը յաճախէին (առաքելական կամ կաթողիկէ):

Առաջնորդարանի դիմումին՝ պետութիւնը համաձայնեցաւ շաբաթական երկու ժամ հայերէն եւ երկու ժամ կրօն դասաւանդելու արտօնութիւն տալ Ազգային Միացեալ Վարժարանէն ներս:

Բայց արտօնուած շաբաթական այդ երկուքական ժամ հայերէնով եւ կրօնի դասերով հայ փոքրիկը անհրաժեշտ հայեցի դաստիարակութիւնը չէր կրնար ստանալ: ԻՀՏՄՄն գիտակցեցաւ որ պետականօրէն տնօրինուած վարժարանն ու անոր անվճար ուսումը չեն նշանակեր հայեցի տոհմիկ, յաջող եւ բաւարար ուսման եւ դաստիարակման ընթացք: Նման դրուածք մը իր մէջ կ'ամփոփէր երկրին քաղաքականութիւնը, պետական ծրագրերը ու կ'անտեսէր, կը նսեմացնէր, նուազագոյնի կ'իջեցնէր ազգային դաստիարակութիւնը, համայնքներու կամ ազգային փոքրամասնութիւններուն արժէհամակարգը: Նման վիճակ մը երբեւիցէ չէր կրնար հայրենիք կորսնցուցած, տարագրեալ, աքսորեալ սերունդներուն ապահովել ապագայի համար վստահելի հայեցի կրթութիւն իրենց նոր "հայրենիք"ին մէջ: Հետեւաբար հարկաւոր էին նոր ձեւեր, միջոցներ յառաջացնել ու կիրարկել եւ իրաքահայ նոր սերունդը առաջնորդել դէպի աղբիւրը լոյսին, քրիստոնէավայել արժէքներուն, անոնց տալ բարոյական նկարագիր:

Ոմանց կը թուէր թէ ԻՀՏՄՄն այլեւս ընելիք չունի: Բայց ան գիտակցեցաւ որ դեռ շատ գործ ունի ընելիք Սփիւռքի իրաքեան անկիւնին մէջ: Ան չյանձնուեցաւ ճակատագրին եւ իր գործունէութիւնը դարձուց ընդհանրապէս տարբեր ուղղութեան, զարկ տալով մշակութային երեսակին:

Նկատի առնելով Իրաքի շարունակուող ընկերային-տնտեսական-քաղաքական անհանգիստ կացութիւնը՝ յստակ էր, անշուշտ, որ ԻՀՏՄՄն չէր կրնար շարունակել միայն նպաստողի, օգնողի դերը եւ ...չուշացաւ նոր նպատակներու որդեգրումը որ փոխեց ԻՀՏՄՄի դիմագիծը, տալով անոր մշակութային առաքելութիւն: Տիկնանցը պահպանելով հանդերձ իր նպաստելու, օժանդակելու սկզբունքները, անոնց վրայ աւելցուց դաստիարակչական գործը, ուղղուած՝ հայ կնոջ ու անոր ընտանիքին, մանաւանդ անոր զաւակներուն, որոնք ազգային վարժարանի բացակայութեան պայմաններուն մէջ, դատապարտուած էին հայեցի կրթութեան չգոյութեան եւ կարիքը ունէին խնամքի, ուշադրութեան եւ հայեցի սնունդի: ԻՀՏՄՄի գործունէութեան ծիրը, որակն ու ծաւալը վերաձեւուեցան: Ան իր գործունէութեանց կարեւոր մէկ մասը ներդրաւ նոր սերունդի դաստիարակութեան: Այս մտասեւեռումով էր որ ան ձեռնարկեց մանկապատանեկան տարեկան հանդէսներու շարք մը, որ սկիզբ առաւ 1983ին եւ շարունակուեցաւ ամբողջ 20 տարի, մինչեւ պատերազմի սկիզբը՝ 2003: Տարեկան այս հանդէսներուն նպատակն էր գնահատել պաղտատահայութեան փայլուն աշակերտները, որոնք պետական քննութեանց մէջ գերազանց արդիւնք բերած էին (90էն վեր միջին):

Գործունէութեան բնոյթի եւ ծաւալի ընդարձակումով, լուրջ կարիքը զգացուեցաւ մնայուն կեդրոնավայր մը ունենալու: ԻՀՏՄՄն Պաղտատի

մէջ գործող միակ հայկական միութիւնն էր որ ցարդ կեդրոն չունէր: Այս հարցով կը հետաքրքրուէին իրաքահայութեան կրօնական առաջնորդ գերաշնորհ Տ. Աւագ եպս. (աւելի ետք՝ արքեպիսկոպոս) Ասատուրեանը, ազգային կեդրոնական վարչութիւնը, վաքըֆի գործադիր մարմինը[8], եւ անշուշտ հարցին տէրը՝ ԻՀՏՄՄն: Մինչեւ յարմար տեղի մը ձեռքբերումը, Պաղտատի Հայ Երիտասարդաց Երկսեռ Միութեան վարչութիւնը ժամանակաւորապէս ԻՀՏՄՄին անհատոյց յատկացուց իր ակումբին կից նոր գնուած շէնքին մէկ մասը: Ասոր իբրեւ հետեւանք, ԻՀՏՄՄն նուազ դժուարութեամբ սկսաւ յառաջ տանիլ իր գործերը եւ աւելի մեծ կորովով լծուեցաւ իր նպատակներուն իրագործման:

Գերազանցիկ աշակերտներուն նուիրուած տարեկան այս հանդէսներուն միջոցով, հարիւրաւոր հայ մանուկներ ու պատանիներ արժանացած են գնահատանքի եւ պատիւի: Նոյնպէս եւ հարիւրաւոր մանուկներու եւ պատանիներու պատեհութիւն տրուած է ծանօթանալու հայ երգերուն, պարերուն, բանաստեղծներուն եւ գրագէտներուն ու անոնց գործերուն: ԻՀՏՄՄն քաջալերած է տաղանդաւորները, առիթ յառաջացուցած անոնց՝ բեմ բարձրանալու եւ երգելու, պարելու եւ արտասանելու կամ դերակատարելու, ինքնավստահութիւն ձեռք բերելու, արուեստը իւրացնելու՝ վերոյիշեալ հանդէսներուն մասնակցելով:

Բարեսիրական, կրթական, մշակութային եւ դաստիարակչական աշխատանքներու կողքին, ԻՀՏՄՄն շօշափելի ծառայութիւն մատուցած է նաեւ հայ օրիորդաց եւ տիկնանց ընդհանրապէս:

Յառաջացնելով զանազան յանձնախումբեր՝ կարուձեւի, ընկերային աշխատանքներու, տօնավաճառներու պատրաստութեան եւն., կազմակերպելով դասընթացքներ՝ կարի, տարատեսակ ձեռագործներու, հայկական կերակուրներու պատրաստութեան, վարսայարդարման, ծաղկաշինութեան, մարզանքի, հայերէն լեզուի եւն. ԻՀՏՄՄն առիթ եւ միջոց տուած է տասնեակ հայուհիներու՝ օգտուելու այս դասընթացքներէն:

Յիրաւի, տարիներու ընթացքին ան հանրային հաւաքական աշխատանքի վարժեցուցած է մեծ թուով հայուհիներ, որոնցմէ շատեր այնուհետեւ նուիրուած են ազգօգուտ ծառայութեան, միանալով յանձնախումբերու, կազմակերպելով եւ աջակցելով տօնավաճառներու կայացման, ստանձնելով միութենական պարտաւորութիւններ, լծուելով ձեռնարկներուն անհրաժեշտ վարագոյրի ետեւի թէ նախապատրաստական աշխատանքներու (հանդէսներու տարազները կարել, փորձերու ատեն սնունդ ապահովել եւն.): Ասոնց գերագոյն երջանկութիւնը եղաւ հայ մանուկներու, կարօտեալներու, ինչպէս նաեւ հայ մշակոյթին թիկունք կանգնելու մտահոգութեան բաւարարումը: Եղան ոմանք որ այս փորձառութեան որպէս արդիւնք կարուձեւը կամ վարսայարդարումը դարձուցին իրենց ասպարէզը:

[8] Որ կը զբաղէր ազգին նուիրուած կալուածներու հոգածութեամբ:

Տարիներու ընթացքին ԻՀՏՄՄն կազմակերպած է ցուցահանդէսներ, որոնցմէ յիշատակութեան արժանի է 1980ի ցուցահանդէսը, ուր ցուցադրուեցան հայ կնոջ մատներու, ձեռարուեստի նուրբ աշխատանքները: 1988ին տեղի ունեցաւ հայկական տարազներու ցուցահանդէսը, ուր ցուցադրուեցան հայկական պատմական, արքայական թէ ազգային ժողովրդական տարազներ: Այս ցուցահանդէսը կրկնուեցաւ 1998ին, խանդավառելով հայ թէ օտար ներկաները: 1993ի ցուցահանդէսին ներկայացուեցան Հայաստանի տարբեր գաւառներու հայկական նրբաստեղծ ձեռագործներ:

Տարեկան հանդէսներով չգոհացաւ ԻՀՏՄՄն: Ճիշտ է որ ամռան արձակուրդի սկիզբէն՝ Յունիսէն սկսեալ, շաբաթական փորձերով - շուրջ երկուքուկէս ամիս տեւողութեամբ - երեխաները կը պատրաստուէին հանդէսներուն, սակայն հանդէսին աւարտէն անմիջապէս ետք երեխաները կը ցրուէին: Մնայուն դաստիարակութիւն պէտք էր, որ երեխաները կապէր հայկականութեան, հայ քրիստոնէական արժէքներուն եւ մշակոյթին:

Այս մտահոգութեամբ էր որ Փետրուար 1985ին, ԻՀՏՄՄն յանձն առաւ սկիզբ դնել «Կիրակնօրեայ հաւաք»ին եւ վարել զայն՝ այս ձեւով ապահովելու հայօճախին նոր սերունդի կրօնաազգային դաստիարակութիւնը: Իրարայաջորդ պատերազմներու պատճառաւ երկրին մէջ տիրող տնտեսական ծանր պայմաններուն բերմամբ յառաջ եկած սղութեան ազդեցութիւնը թեթեւցնելու մտադրութեամբ, հայերէն ուսուցող վարժարաններու կարիքաւոր աշակերտութեան երթեւեկութեան ծախսին մասնակցեցաւ ան, կատարեց նիւթական օժանդակութիւն, տրամադրեց ուտեստեղէն, հագուստեղէն եւ դպրոցական գրենական պիտոյքներ՝ կարիքաւոր հայ աշակերտներու:

«Կիրակնօրեայ հաւաք»ը ստեղծելու գաղափարը յղացաւ իրաքահայ թեմի կրօնական առաջնորդ Տ. Աւագ արք. Ասատուրեան. ատիկա իր յոյսն ու ցանկութիւնն էր: Սրբազան հօր եկեղեցանուէր ու ազգօգուտ փափաքին ու կրթական գործունէութեան ընդառաջ գացին եւ գաղափարին ու կեանքի կոչման բանիւ եւ գործով սատար հանդիսացան իրարայաջորդ բոլոր ազգային վարչութիւնները:

Առաջնորդ սրբազան հօր այս տրամադրութենէն քաջալերուած, եւ մօտէն ծանօթ ըլլալով ծնողքներու դիմագրաւած նեղութիւններուն եւ արտայայտած մտահոգութիւններուն՝ հայ փոքրերու դժուարութիւններուն լեզուի եւ քրիստոնէական դաստիարակութեան մէջ, ԻՀՏՄՄն նաեւ ընդառաջեց սրբազան հօր փափաքին, որոշում կայացուց յանձն առնել այս հայրենանուէր աշխատանքը գործնականացնել:

Արդարեւ, ԻՀՏՄՄն բուռն թափով գործի լծուեցաւ 1984ի վերջերը: Յատուկ յանձնախումբ մը կազմուեցաւ յանձինս Անահիտ Ազայեանի, Շաքէ Արծիւեանի, Արուսեակ Մելքոնեանի, Սօնա Պոսթանեանի, Վիւա եւ Այտա Պօղոսեաններու եւ Նորա Ստեփանեանի՝ տարեկան ուղեցոյց-ծրագիր մշակելու, սրբազան հօր հովանաւորութեան ներքոյ, եւ այլ վարչական աշխատանքներ տանելու:

Զանազան պատրաստութիւններէ յետոյ «Կիրակնօրեայ հաւաք»ը կեանքի կոչուեցաւ 17 Փետրուար 1985ին՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ առաջնորդարանի հին դահլիճը ունենալով իբրեւ առաջին հաւաքավայր:

Հաւաքը սկսաւ շատ համեստ թիւով՝ միայն 25 աշակերտ-աշակերտուհիներով, որոնք տեղաւորուեցան մէկ դասարանի մէջ: Շուտով, սակայն, աշակերտութեան թիւի աճին եւ փոքրերու տարիքի ու գիտելիքի մակարդակի տարբերութիւններուն պատճառաւ կարիքը զգացուեցաւ տարբերակուած զանազան դասարաններ ունենալու: Սրբազան հօր եւ ազգային կեդրոնական վարչութեան կարգադրութեամբ «Կիրակնօրեայ հաւաք»ին յատկացուեցաւ եկեղեցւոյ կից նախկին դարմանատան շէնքէն մաս մը, պատշաճ կահաւորանքով:

Աշակերտութեան թիւի յարատեւ աճման պատճառով, քանի մը տարի ետք այդ դասարանները եւս այլեւս փոքր, նեղ եւ անյարմար նկատուեցան տեղաւորելու բոլոր մանուկ-պատանիները: 1990ի վերջերը «Կիրակնօրեայ հաւաք»ը փոխադրուեցաւ նորակառոյց իր երկյարկանի շէնքը, որ կառուցուած էր ազգային առաջնորդարանի բակէն ներս եւ ունէր հինգ դասարաններ: Շէնքը աւելի մեծ, օդասուն ու լուսաւոր էր, յարմարութիւններով օժտուած: 1995ի Յունիսին շէնքին պայմանները դարձեալ չբաւարարեցին (շէնքը փոքր էր): Պատկան մարմինները ստիպուեցան դասարաններէն մէկքանին փոխադրել եկեղեցւոյ շրջաբակէն ներս գտնուող ուրիշ սենեակներ՝ կարենալ բաւարարելու համար աշակերտներու թիւի շարունակուող յաւելումը: Քանի մը տարիներու ընթացքին դասարաններու թիւը բարձրացաւ եօթի, իսկ աշակերտութեան թիւը անցաւ 300ը: Ուսուցչական կազմը (բոլորը իգական) շուրջ 18ն էր, իսկ իրենց տարիքը կը տարուբերէր 25էն 50ի միջեւ: Ոմանք փորձառու ուսուցիչ-դաստիարակներ էին, ուրիշներ՝ սկսնակներ, որոնք սակայն, իրենց ոգեւորութեամբ, խանդավառութեամբ եւ սորվելու ու սորվեցնելու փափաքով եւ նուիրումով իրենց մասնակցութիւնը բերին ազգակերտման այս գործին:

«Կիրակնօրեայ հաւաք»ը տարբեր էր ուրիշ տեղերու մէջ հիմնուած ու գործող կիրակնօրեայ վարժարաններէն: Անոր շեշտը միայն կրօնադաստիարակչական ուսուցում չէր: Անիկա հայոց դպրոց մըն էր, ուր հայ լեզուն, պատմութիւնը, կրօնը, գրականութիւնը, երգը (հոգեւոր, ազգային եւ մանկական), հայկական մոթիֆներով գծագրելն ու ներկելը մաս կը կազմէին տարեկան իր ծրագրին: Ուրիշ տեղեր փոքրերը այս դասանիւթերը կ'անցնէին դպրոցական գրասեղաններուն ետին, բայց Պաղտատի մէջ հայ փոքրերը զրկուած էին ասոնցմէ եւ հարկաւոր էր այդ բացը գոցել «Կիրակնօրեայ հաւաք»ի անուան տակ:

«Կիրակնօրեայ հաւաք»ի կենսագործունէութեան վերջին տարիներուն, աշակերտները սկսան նաեւ պատարագի երգեցողութեան դասեր առնել: Փոքրերուն կը տրուէին նաեւ եկեղեցական գիտելիքներու, բարոյական պատմուածքներու դասեր: Ամէն բանէ առաջ, սակայն, «Կիրակնօրեայ հա-

ւաքը» եւ անոր պատասխանատուները ի մտի ունէին զարգացնել հայ մանուկին ու պատանիին շնորհքը, ու զայն դարձնել օրինակելի զաւակը Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ՝ կրթուած ու գիտակից:

Սկիզբէն եւեթ, «Կիրակնօրեայ հաւաք»ի պատկան մարմինները նպատակ ունէին դպրոցական սեղմ մթնոլորտ չստեղծել, որպէսզի փոքրիկը կաշկանդուած չզգայ ինքզինք, հաճոյքով յաճախէ ու ազատ շրջանակի մէջ սորվի, լսէ, գծէ, ներկէ եւ տեսնէ իրեն հրամցուած նիւթերն ու առարկաները: Ան՝ աշակերտը, կանոնաւորապէս կը մտնէր եկեղեցի՝ լսելու Հայ Եկեղեցւոյ աղօթքներն ու շարականները, խրատուելու խորիմաստ քարոզներէն եւ ընդհանրապէս երկիւղածութեամբ կապուելու հայ եկեղեցւոյ խորհուրդին, սրբութիւններուն ու հաւատալիքներուն:

Ուսուցման համար կ'օգտագործուէին դասագիրքեր, սրբանկարներ, նշանաւոր գրողներու նկարներ, Հայաստանի քարտէս, պաստառներ, սրբանկարներ, պարբերականներ, որոնք պատրաստուած էին մասնաւորապէս Հայ Եկեղեցւոյ կիրակնօրեայ վարժարաններու համար եւ որոնք մեծ մասամբ կը հայթայթուէին սրբազան հօր կողմէ, կամ ազգային առաջնորդարանի կարգադրութեամբ: Կրօնի, մանկապատանեկան պատմուածքներու մեծ թիւով պատկերազարդ գիրքեր (որոնց թիւը ժամանակի ընթացքին անցաւ 150ը) գնուած էին արտասահմանէն, եւ երեխաները կը քաջալերուէին կարդալու զանոնք: Այսպէսով, «Կիրակնօրեայ հաւաք»ը մեծապէս քաջալերեց հայերէն գիրք կարդալը, հայ գիրքը մտցուց հայ տուներէն ներս եւ իրաքահայ նոր սերունդին ծանօթացուց հայ գրականութիւնն ու հայ մշակոյթը, սատարելով հայեցի դաստիարակութեան սրբազան գործին, հայապահպանութեան:

«Կիրակնօրեայ հաւաք»ի տօնացոյցը կ'ընդգրկէր ազգային եւ կրօնական յիշատակելի առիթներ, ինչպէս՝ Նոր Տարի, Ս. Ծնունդ, Վարդանանք, Ապրիլ 24 եւն.: Ասոնք յատուկ հանդէսներով կը նշուէին: «Կիրակնօրեայ հաւաք»ը նաեւ իր մասնակցութիւնը կը բերէր եկեղեցական տօներու արարողութեանց՝ Վարդանանքի, Ծաղկազարդի, Թարգմանչաց եւն.:

Քաջալերուելով Պաղտատի «Կիրակնօրեայ հաւաք»ի փորձի յաջողութենէն, հերթաբար Մուսուլի, Պասրայի, Քերքուքի մէջ եւս հիմնուեցան «Կիրակնօրեայ հաւաք»ի մասնաճիւղեր՝ շրջաններու փոքրերուն ալ ազգային-կրօնական դաստիարակութիւն տալու համար: Սրբազան հօր կարգադրութեամբ, մեծ թիւով գիրքեր, նկարներ եւ այլ լսատեսողական իրեր տրուեցան անոնց, որպէսզի իրենց գործն ալ յաջող ընթանայ: Շրջաններու ուսուցչուհիներէն ոմանք այցելեցին Պաղտատ եւ հետեւեցան «Կիրակնօրեայ»ի մէջ ուսուցուած դասերուն՝ փորձառութիւն ձեռք ձգելու համար:

«Կիրակնօրեայ հաւաք»ի բոլոր այլատեսակ ծախսերը՝ տպագրութեան, պատճէնահանման, սնունդի, պտոյտներու, մաքրութեան, գոյքերու, գրքերու գնման եւն., ամբողջութեամբ կ'ապահովէր ազգային առաջնորդարանը: Եղած են նաեւ նուիրատուութիւններ ծնողքներէ եւ անհատներէ:

2003ի գարնան, սակայն, ԻՀՏՄՄի ծաւալուն գործունէութիւնը մեծ հարուած ստացաւ, երբ Մարտին տեղի ունեցաւ Մ. Նահանգներու յարձակումը Իրաքի վրայ: Տապալեցան պետութիւնը, շատ ուրիշ բաներ, ներառեալ «Կիրակնօրեայ հաւաք»ի գործունէութիւնը, որ դադրեցաւ: Երկրին մէջ ստեղծուեցան սուր եւ անապահով պայմաններ ու արտագաղթը ստացաւ աննախընթաց թափ եւ աճ:

Կը յուսայինք եւ կ'ակնկալէինք որ վատթար կացութիւնը ըլլայ ժամանակաւոր: Սակայն վիճակը տակաւ բարդացաւ: Աշակերտութիւնը եւ ուսուցչական կազմը մեծ մասամբ ցրուեցան աշխարհի չորս ծագեր, իսկ կացութիւնը մնաց անորոշ:

2003-17 շրջանի քաոսային վիճակը սառեցուցած է բնականոն կեանքը Իրաքի բնակչութեան, ժողովուրդին, հասարակայնութեան, ընկերութեան: Արտագաղթի բերմամբ Իրաքի հայօճախը տակաւ փոքրացած, ամփոփուած ու նօսրացած է: Ընկերային եւ մշակութային հայ կեանքը՝ սառած:

Կը վերադառնա՞յ «Կիրակնօրեայ հաւաք»ը կեանքի՝ հրատապ հարցում մը, որ ցարդ պատասխան չունի:

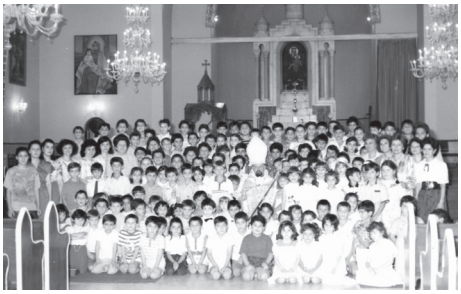
«Կիրակնօրեայ հաւաք»ի 1985-2003 շրջանի ժրաջան աշխատանքը փորձեց կենաց ու հայ խօսքը ցանել եւ սերմանել հայ մանուկներու սրտերուն մէջ՝ որպէսզի ան աճի հոն ու դառնայ փարոս, առաջնորդելու նոր սերունդը դէպի լոյսի աղբիւր:

Այսօր, Իրաքի (մանաւանդ Պաղտատի) մէջ հայկական միութիւնները կը գործեն, կ'աշխատին պահպանել, գոյատեւել եւ շարունակել հայկական ընկերային, մարզական եւ մշակութային կեանքը, զարկ տալ անոր, սակայն այս աշխատանքը կ'ընթանայ շատ դանդաղ եւ անորոշ կերպով ու աւելի սահմանափակ ծիրով: Որքա՞ն պիտի տեւէ այս վիճակը՝ յայտնի չէ: Յստակ է, սակայն, որ Իրաքի հայօճախը քայքայուած է եւ անոր բարելաւման հաւանականութիւնը՝ բաւական տկար: Մաղթենք եւ յուսանք որ կեանքը հրաշքով մը կը վերադառնայ իր բնականոն վիճակին եւ հայ գոյութիւնը Իրաքի մէջ կը վերագտնէ իր բեղուն եւ արդիւնաւէտ ընթացքը:

Դրուագներ ԻՏՀՄՄի եւ «Կիրակնօրեայ Հաւաք»ի ձեռնարկներէն

Iraqi Armenian Organizations and Unions and their Social, Philanthropic and Cultural Role in the Iraqi Armenian Community
(Summary)

Shake Ashjian
shake_ashjian@yahoo.com

In order to help the Armenian refugees who settled in Iraq after the Genocide, a number of supporting boards were founded; the modified their service aims and objectives in line with the changing nature of the needs of the poor.

The Iraqi Armenian Board for the Needy was founded in 1926. Its main purpose was to uplift the economic condition of needy families and support their educational needs.

The Iraqi Women's Cultural Union was founded in 1961 to contribute to the tuition of students studying in various schools and help with their nutrition and clothes. In 1974 after all private and community schools were nationalized in Iraq, the Women's auxiliary organized teen-age festivals and cultural events to preserve Armenian cultural heritage and educate the upcoming generation of the community. It organized crafts and traditional dance sessions and in 1985 started the Sunday School Program. Currently the Needy Supporting Body addresses the financial needs of the poor.

Պաղտատի Հայ Երկսեռ Երիտասարդաց Միութիւնը

Վարանդ Պետրոսեան
vasaian@yahoo.com

Աւելի քան 90 տարուան կեանք ունեցող Պաղտատի Հայ Երկսեռ Երիտասարդաց Միութիւնը (ՊՀԵԵՄ) կը հանդիսանայ իրաքահայ համայնքի ազգապահպանման կարեւորագոյն ապաքաղաքական օճախներէն մին: Այստեղ կը ներկայացնենք այն բեղմնաւոր եւ ազգապահպան կենսագործունէութիւնը, որ իրագործուեցաւ շնորհիւ նուիրուած եւ հաւատքով լի անոր անդամ-անդամուհիներուն:

Զեկոյցին համար օգտուած եմ մանաւանդ *Յուշամատեան ՊՀԵԵՄ (1926-1976) 50ամեակի*ն հատորէն, «Իրաքահայ թեմի համառօտ պատմութիւն» անտիպ աշխատութենէն, եւ միութեան վաստակաւորներու բանաւոր յուշերէն ու վկայութիւններէն:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ա) Ասքանազեան Միութիւն եւ Թատերասիրաց Միութիւն

ՊՀԵԵՄի հիմնադրութեան եւ կազմութեան գաղափարը կու գար 1924էն եւ թերեւս ալ անկէ իսկ առաջ:

Միութեան նախակարապետն է Պաղտատի «Ասքանազեան Միութիւն»ը (ԱՄ), աշակերտական միութիւն մը, հիմնուած 1885ին, վաստակաշատ ուսուցիչ Միհրան Սվաճեանի նախաձեռնութեամբ: Միութիւնը ատենին սատարած էր իրաքահայ մտաւորական եւ ընկերային կեանքին:

ԱՄը ունէր ներքին կանոնագիր մը որուն համաձայն կը կառավարուէր իր գործունէութիւնը: Սկիզբը անոր անդամակցութիւնը սահմանափակուած էր աշակերտներով, սակայն աւելի ետք ոչ-աշակերտներ եւս կ'ընդգրկուին ԱՄի շարքերը: ԱՄը կ'ունենայ հատընտիր գիրքերով գրադարան մը, որ կը գտնուէր Պաղտատի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ շրջափակին մէկ անկիւնը: Աւելի ետք, գործունէութեան ծաւալման հետ, եկեղեցւոյ կից տուներէն մէկը կը յատկացուի միութեան, ուր կը հաստատուին իր սրահը, թանգարան-գրադարանը եւ լսարանը:

ԱՄը իր գործունէութիւնը կը շարունակէ Պաղտատի մէջ մինչեւ առաջին աշխարհամարտի սկիզբը: Յետպատերազմեան տարիներուն, անդամներէն ոմանք կը ջանան վերակազմել զայն: Կարճ ժամանակ մը, ԱՄը կաղալով կը գործէ, սակայն 1922ին Իրաքի հայոց ազգային քաղաքական ժողովին որոշմամբ վերջնականապէս կը լուծարուի:

Մեծ Եղեռնէն ետք, երբ իրաքահայ համայնքին թիւը զգալիօրէն կը մեծնայ հայրենի բնօրրանէն տեղահանուած հայ գաղթականութեան հոսքով, Իրաքի մէջ կը սկսին ձեւաւորուիլ հայկական կազմակերպութիւններ՝ նոր սերունդը կրթելու եւ փոխանցելու հայրենիքի վառ տեսլականը:

1924ին կը հիմնուի Թատերասիրաց Միութիւնը (ԹՄ) նախաձեռնութեամբ Աւետիս Յովհաննէսեանի[1], որ կը կազմակերպէ ներկայացումներ, գրական-գեղարուեստական երեկոներ ու ձեռնարկներ Պաղտատի եկեղեցւոյ եւ դպրոցի շրջափակէն ներս: ԹՄի տրամադրութեան տակ կը դրուի լուծարուած ԱՄի գրադարանը:

ԹՄի կ'օժանդակեն երիտասարդներ: Սակայն, ԹՄը կը դադրի գործունէութենէ՝ շուրջ երկամեայ գոյութենէ ետք, օրուան ազգային քաղաքական ժողովին խիստ որոշմամբ: ԹՄի կազմութիւնն ու գործունէութիւնը խթան մը կ'ըլլան Պաղտատի հայ երիտասարդութեան որ աւելի ծաւալուն ու նպատակասլաց միութիւն մը յառաջացնէ: Տակաւ, պաղտատաբնակ հայ երիտասարդութեան մէջ կ'ամրապնդուի գաղափարը՝ հիմնելու երիտասարդական միութիւն մը, որ իրենց բարոյական եւ ֆիզիքական կեանքը արժեւորող եւ սատարող ձեռնարկ-միութիւն-հաւաքավայր մը ըլլայ:

բ) *Պաղտատի Հայ Երկսեռ Երիտասարդաց Միութիւն*

Այս գաղափարը կեանքի կոչելու համար գաղափարապաշտ եւ նախանձախնդիր վեց երիտասարդներ՝ Արտաշէս Մկրտիչեան, Խիկար Մովսէսեան, Յովհաննէս Մ. Յովհաննէսեան, Յովհաննէս Ս. Յովհաննէսեան, տոքթ. Գարեգին Սահակեան եւ Արամ Տիւզեան, կը գումարեն առաջին հաւաքոյթը 22 Յուլիս 1926ին: Այս թուականը, յետագային, պիտի համարուէր ՊՀԵԵՄի հիմնադրութեան թուականը:

Նախաձեռնող այս ժողովը նոյնհետայն կոչ կ'ուղղէ համակիր մտաւորական երիտասարդութեան, հրաւիրելով զանոնք՝ խորհրդակցական ժողովի մը, հիմը դնելու առաջադրուած միութեան, ծրագիր-կանոնագիրը կազմելու եւ կեանքի կոչելու զայն:

Այս հրաւէրին հիմամբ, ամիս մը ետք առաջին հանդիպումէն - 25 Յուլիս 1926ին, Պաղտատի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ բակին մէջ – տեղի կ'ունենայ ժողովը, ներկայութեամբ 26 անձերու, որոնց շարքին՝ հանրա-

---

[1] ՊՀԵԵՄի երկարամեայ ատենապետ Աւետիս Յովհաննէսեան եղած է հայ մշակոյթի, գրականութեան եւ արուեստի անձ, իր յարատեւ աշխատանքի, հաւատքի եւ կամքի շնորհիւ կանգուն մնացած է ՊՀԵԵՄը: Ծնած է 1903ին, Պաղտատ: Նախնական կրթութիւնը ստացած է տեղի Ս. Թարգմանչաց վարժարանը, ապա՝ Հնդկաստանի King's Collegը: Պաղտատ վերադարձին, ղեկավարած է անգլիացիներու կազմած հայկական սկաուտական շարժումը: 1924ին Գ. Մելքոնեանի, Բ. Յովհաննէսեանի, Գ. Սիւրմէնեանի եւ այլոց հետ կը հիմնէ ԹՄը: 1974ին, երբ առողջական պատճառներով կը քաշուի գործունէութենէն, ՊՀԵԵՄի ընդհանուր ժողովը զինք կը հռչակէ ցկեանս պատուոյ նախագահ: Մահացած է 1977ին:

ճանաչ դէմքեր, ինչպիսիք են բժիշկ Կարապետ Մելքոնեան, Յակոբ Չօպանեան, Գալուստ Սիւրմէնեան, Մարգար Սոսոյեան, Նուարդ Քեթէնճեան եւ ուրիշներ: Այս ժողովը կը համարուի ՊՀԵԵՄի հիմնադիր ժողովը:

Հիմնադիր այս ժողովէն ետք կը գումարուին տասնմէկ խորհրդակցական ժողովներ, որոնց ընթացքին կը մշակուի միութեան ծրագիր-կանոնագիրը, կ'որոշուին միութեան անուանումը՝ Պաղտատի Հայ Երկսեռ Երիտասարդաց Միութիւն, եւ՝ անդրանիկ վարչութիւնը: Այս ժողովներուն ընթացքին հարց կը դրուի միութեան երկսե՞ռ, թէ՞ միայն երիտասարդ այրերէ անդամակազմ ունենալու մասին: Կ'որոշուի որ միութիւնը ըլլայ երկսեռ[2]: Հուսկ, 2 Դեկտեմբեր 1926ին կը հրապարակուի առաջին վարչութեան կազմը՝ Արտաշէս Մկրտիչեան, Գարեգին Սահակեան, Տիգրան Տէր Եղիայեան, Յովհաննէս Տէր Յովհաննէսեան եւ Արամ Տիւզեան:

Այնուհետեւ ծրագիր-կանոնագիրը[3] կը վաւերացուի ազգային քաղաքական ժողովի 30րդ նիստի ընթացքին (9 Նոյեմբեր 1926), որմէ ետք միութիւնը պաշտօնապէս կը վաւերացուի Իրաքի ներքին գործոց նախարարութեան կողմէ 13 Մարտ 1927ին, թիւ 4047 հրամանագրով:

Այսպէսով, պետութեական իրաւական վաւերացումով, ՊՀԵԵՄը կ'ազատի օրուան քաղաքական ժողովին տեղի եւ անտեղի պահանջքներէն, միջամտութիւններէն եւ ենթակայութենէն ու կ'առնէ անկախ կարգավիճակ: Յիրաւի, ՊՀԵԵՄը եղաւ իրաքահայ առաջին կազմակերպութիւնը, որ ունեցաւ իր բացարձակ անկախութիւնը, բան մը զոր չունեցան իր նախորդները, քանի որ բոլոր միութիւններն ու կազմակերպութիւնները կը վաւերացուէին ազգային քաղաքական ժողովին կողմէ եւ հաշուետու էին անոր, ըստ ատենի օրէնքի: Արդարեւ համայնքին բոլոր ձեռնարկները կախեալ էին ազգային քաղաքական ժողովէն:

Սկզբնական շրջանին միութեան հիմնադիր ժողովին գրանցուած էին 26 անդամ-անդամուհիներ: Այս թիւը տակաւ կ'աճի յաջորդող տարիներուն, թէ՛ բնիկ պաղտատաբնակ եւ թէ՛ եկուոր-գաղթական հայերով:

Միութեան հիմնադիրներէն Տիւզեան ՊՀԵԵՄի հիմնադրութեան 25ամեակին առթիւ, միութեան հիմնադրութեան պատմականին մասին գրութեան մէջ կը նշէ հետեւեալը.-

> Հիմնադիր ժողովներուն մասնակցեցան բազմաթիւ երիտասարդ ազգայիններ, սակայն այս մասնակցողներէն շատեր եղան, որոնք միութեան անդամ ալ չարձանագրուեցան: Թերահաւատներու թիւը շատ էր, իսկ յաջողութեան հաւատացողներուն թիւը՝ քիչ: Կը յիշեմ մտաւորական կարծուածներ, որոնք կրնային իրենց քաջալերանքով օգտակար հանդիսանալ, սակայն միշտ կը կրկնէին այն յանկերգը թէ Պաղտատի մէջ ոչ մէկ բան չի յաջողիր, արմաւէն զատ ուրիշ բան

[2] Տարակարծութեան պատճառը այն էր, որ այդ ժամանակ դպրոցները երսեռ չէին, մտայնութիւնն ալ տարբեր էր:

[3] Որուն գլխաւոր նպատակ էր՝ «Սատարել իր անդամներու եւ հայ հասարակութեան մտաւոր, մշակութային, բարոյական եւ ֆիզիկական զարգացման»:

չի բուսնիր: Շառաչիւն ապտակ մը չէ՞ այդպիսիներու ճակատին Երիտասարդացի 25 տարուան յարատեւ գոյութիւնը, ինչպէս նաեւ այլ օգտակար միութիւններու եւ ձեռնարկներու յաջողութիւնը: Կարելի է ամէն բան յաջողցնել Պաղտատի մէջ եւ ուրիշ վայրերու մէջ եւս, պայմանաւ որ գործի գլուխ գտնուողները ըլլան անձնուէր, անշահախնդիր եւ ձեռնհաս, եւ ունենան հեռուէն կամ մօտէն քաջալերողներու փաղանգ մը[4]:

Սկիզբէն եւեթ անկախանալով ազգային քաղաքական ժողովէն, նորընտիր առաջին վարչութիւնը[5] իր առաջին ջանքերը կեդրոնացուց յարմար հաւաքավայր մը ապահովելու աշխատանքներուն վրայ, միաժամանակ, իր գործունէութեամբ կրցաւ իր պաշտօնավարութեան ընթացքին յաջող եւ պատուաբեր ձեւով կատարել իր ստանձնած կենսական պարտականութիւններն ու յանձնառութիւնները:

Անդամներու ջանքերով, միութիւնը փոխառութեամբ կրցաւ անհրաժեշտ գումար ձեռք բերել՝ իր առաջին կեդրոնատեղին վարձելու համար[6]:

Վարձուած կեդրոնատեղին նախապէս սրճարան-թէյարան մըն էր՝ *չայխանա* անունով ծանօթ, Պաղտատի ԱլՍալիհիյա թաղամասին մէջ[7]: Կեդրոնատեղիին բացումը կատարուեցաւ 27 Նոյեմբեր 1928ին, հովանաւորութեամբ Պոլսոյ նախկին պատրիարք Զաւէն արք. Տէր Եղիայեանի:

Միութիւնը մնաց այս կեդրոնին մէջ մինչեւ 1952, երբ դարձեալ վարձակալութեամբ տեղափոխուեցաւ Պաղտատի կեդրոնական Փարք ԱլՍա'ատուն թաղամաս[8], ուր շարունակեց գործել մինչեւ երբ նոյն հողամասը՝ 3610 քառ.մ. տարածութեամբ եւ կառոյցներով (մեծ թատերասրահ, ժողովասրահներ, ճաշարան եւ մեծ պարտէզ) դարձաւ իր սեփականութիւնը՝ միութեան անդամներու եւ բարեկամներու ներդրած գումարներուն եւ ջանքերուն շնորհիւ[9]: Ներկայիս, միութիւնը կը գործէ այս կեդրոնին մէջ:

---

[4] *Գոյամարտ շաբաթաթերթ*, 2, Օգոստոս 1951:

[5] Սկզբնական շրջաններուն վարչութիւնը կ'ընտրուէր ընդհանուր ժողովէն, մէկ տարուան համար. աւելի ետք պաշտօնավարութիւնը կը վերածուի երկամեայ, իսկ վարչականներուն թիւը կը բարձրանայ հինգէն եօթի, ապա՝ իննի:

[6] Այդ գումարը հաւաքուեցաւ օրուան քանի մը տասնեակ անդամներու կողմէ, պայմանաւ որ փոխատուները իրենց գումարները վերստանան երբ միութիւնը նիւթապէս ի վիճակի ըլլայ:

[7] Կեդրոնատեղին հայաբնակ շրջաններէ հեռու էր, բայց վարձքը յարմար եւ նպաստաւոր: Կառոյցը քանի մը սենեակ ունէր եւ համեստ սրահ մը: Աւելի ետք անոր կողքը կառուցուեցաւ թենիսի, վոլիպոլի եւ պասքեթպոլի խաղադաշտ մը:

[8] Վարձուած այս նոր վայրը 1952ին, հայաբնակ շրջաններուն աւելի մօտ էր եւ աւելի յարմարաւէտ պայմաններով օժտուած:

[9] Հողամասը եւ կեդրոնը սեփականութիւն դարձաւ 8 Մայիս 1973ին, փոխան 17,000 իրաքեան տինարի: Ներկայիս կեդրոնը կը գտնուի Պաղտատի կեդրոնին շատ մօտ, խառն բնակչութիւն ունեցող թաղամասի մէջ:

ՊՀԵԵՄի ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՓՈՒԼԵՐԸ

ՊՀԵԵՄի 90ամեայ պատմութիւնը կարելի է բաժնել հինգ շրջաններու.-

ա) *1926-50**ականներ՝ Հիմնադրութեան եւ Թատերական ու Մարզական Կեանքի Բեղուն Շրջան***

1) Թատերական կեանքի պատմութիւնը կը սկսի միութեան կազմութեան առաջին իսկ տարիներէն, երբ առաջին վարչութեան նշանակած թատերական յանձնախումբը կը յաջողի ներկայացնել *Մաշտի ի բաւ* օփերան Օհան Ծատուրեանի բեմադրութեամբ[10], 20 Մարտ 1927ին, «Ռոյալ սինամա»յի սրահին մէջ: Այնուհետեւ կը բեմադրուին *Դրօշակի համար, Սեւ հողեր, Մագնիսը, Էյլի եւ Մաճնուն, Տրդատ* եւ այլ թատերախաղեր:

1934ը կը հանդիսանայ ՊՀԵԵՄի թատերական կեանքի անկիւնադարձը, երբ Պաղտատ կ'այցելէ վաստակաւոր դերասան Մանուէլ Մարութեանը: Ան թատերական խումբը ղեկավարելով կը բեմադրէ *Քորրատրօ, Շերլոք Հոլմս, Աւազակներ, Օթելլօ* եւն.: Մարութեան դարձեալ կ'այցելէ Պաղտատ՝ 1937-38ին, ապա նաեւ 1946-47ին: Ան երկրորդ այցելութեան կը ներկայացնէ *Տրիլբի*, Ռաֆֆիի ծննդեան 100ամեակին նուիրուած *Խաչագողները* եւ *Օթելլօն*: Իսկ երրորդ այցելութեան՝ *Մարսիլիոյ բեռնակիրը, Տասնեօթը տարեկանները* եւ *Էրիկան*[11]:

Յիրաւի, 1933-47 շրջանը կը համարուի ՊՀԵԵՄի թատերական կեանքի ամէնէն բեղուն շրջանը, որուն ընթացքին ի յայտ կուգան նոր ուժեր՝ Տրդատ Առաքելեան, Արտաշէս Պալասանեան եւ ուրիշներ, որոնք կը շարունակեն Մարութեանի թատերական գործը, կը կազմակերպեն եւ կը ներկայացնեն բազմաթիւ սիրուած եւ հռչակաւոր թատերախաղեր:

Թատերական առումով յիշատակելի է վարչութեան հրաւէրով 1957ին Պէյրութէն, Ժորժ Սարգիսեանի ղեկավարութեամբ, Պաղտատ ժամանած Համազգայինի Գասպար Իփէկեան թատերախումբը, որ յաջորդաբար կը ներկայացնէ *Ոսկի աքաղաղը*, *Փառքի վաշխառուները* եւ *Տուն փեսան*:

Այս հրաւէրով, ՊՀԵԵՄը կը հանդիսանայ Իրաքի առաջին հայ միութիւնը, որ Միջին Արեւելքի հայագաղութներուն միջեւ նման մշակութային կապ եւ գործակցութիւն կ'իրականացնէ:

2) Մարզական կեանքը նոյնպէս, առաջին օրերէն իսկ միութեան նպատակները իրագործելու միջոց մը կը դառնայ, որուն համար կը կազմուին մարզական այլազան խումբեր:

---

[10] Պաղտատահայ Ծատուրեան, դերասանական ձիրք ունեցող անձնաւորութիւն էր, իսկ օփերան՝ թիֆլիսահայ կեանքէ առնուած դրուագ մը: Ներկայացումը կը կատարուի արեւելահայերէն:

[11] Իր պաղտատեան ելոյթներուն մասին տե՛ս՝ Մանուէլ Մարութեան, *Երբ իջնում է վարագոյրը, Ա. հտր.*, Թեհրան, տպ. Ալիք, 1969, էջ 159-75. նաեւ՝ *Ի՞նչ է պատահում բեմի վրայ, բեմի ետեւ եւ բեմից դուրս*, Անթիլիաս, տպ. ԿՀՄՏԿ, 1986, էջ 207-9, 235-6. նաեւ՝ *Բեմական ընկերներս*, Անթիլիաս, տպ. Կաթողիկոսութեան հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1986, էջ 54-56, 153-54, 260-62:

Առաջին տասը տարիներուն՝ 1926-36, միութիւնը զարկ կու տայ թենիսին: Արդարեւ, միութեան կեդրոնին վարձումէն անմիջապէս ետք կը կառուցուի թենիսի խաղադաշտը, որ ծառայած է նաեւ մարզական այլ խաղաձեւերու՝ կռփամարտի, փինկ-փոնկի եւն.:

1930էն ետք Արշակ Եսայեանի եւ Նուարդ Քեթէնճեանի ջանքերով կը կազմուին զանազան մարզական խումբեր, հետեւեալ մարզախաղերուն համար.- բարձրացատկ, ձողացատկ, գունտ նետել, 100մ. վազք, 100մ. արգելարշաւ, երկար եւ դանդաղ հեծանիւի վազք, պասքեթպոլ, վոլի-պոլ, փինկ-փոնկ, թենիս, լող, մարմնամարզ եւն.: Այս մարզախումբերը կը մասնակցին հանրապետական մրցումներու, որով ՊՀԵԵՄի մարզականը կը դասուի Պաղտատի առաջնակարգ մարզական ակումբ-ներու շարքին:

ՊՀԵԵՄի մարզական կեանքը կը շարունակուի մինչեւ 1959, երբ վարչութիւնը պետութեան նոր օրէնքին հիմամբ կը լուծարէ զայն եւ անդամները կը փոխանցէ ՀՄԸՄին, որ հիմնուած էր 2 Դեկտեմբեր 1949ին:

*Բ) 1950**ականներ՝ Պարախումբի եւ Կոմիտաս Երգչախումբի Հիմնադրութեան Շրջան եւ Միութենական Կեանքի Նոր Վերելք***

1) Պարսկահայ Ալպերթ Բուռնութեանի եւ Մարի Գառախանեանի ղեկավարութեամբ 1951ին կը կազմուի Միութեան առաջին **պարախումբը**, որ իր անդրանիկ ելոյթը կ'ունենայ 29 Ապրիլ 1951ին: Սակայն երկար կեանք չ'ունենար, քանի որ պարուսոյցը ժամանակաւոր կեցութեամբ կը գտնուէր Պաղտատ: Պարախումբը երկսեռ էր եւ երիտասարդներէ բաղկացած: Խումբին պարացանկը կ'ընդգրկէր հայկական եւ օտարազգի ժողովրդական պարեր: 1966ին, վարչութեան որոշումով կը կազմուի նոր պարախումբ՝ ղեկավարութեամբ իրաքահայ Յակոբ Մալխասեանի:

Պարախումբին կողքին կը կազմուի Քնար ժողովրդական նուագախումբը: Համոյթը ելոյթ կ'ունենայ 29 Օգոստոս 1967ին «Սինամա Ուալմասրահ» թատերասրահին մէջ եւ մեծ ընդունելութիւն գտնելով հայ եւ օտար շրջանակներու կողմէ, ելոյթ կ'ունենայ նաեւ յաջորդ տարին, Օգոստոսին, «Ալխուլտ» պետական մեծ սրահին մէջ:

Պաղտատի լաւագոյն խումբերէն մին համարուող այս պարախումբը, իր տարեկան ելոյթներով կը գոյատեւէ մինչեւ 1969: Անոր շունչով, յետագային կը շարունակուին պարախումբերու ելոյթներ նոր ուժերով: ...Մեծ եւ օգտակար այս ձեռնարկը, կարճատեւ կեանք կ'ունենայ: Խումբի վերջին տարուան անդամներուն՝ մեներգողներուն, նուագախումբին եւ աշխատողներուն ընդհանուր թիւը հասած էր 70ի: Բոլոր մասնակիցները հայեր էին, իսկ փորձերը տեղի կ'ունենային ՊՀԵԵՄի սրահին մէջ:

2) **Կոմիտաս երգչախումբ**...

ՊՀԵԵ Միութեան 90ամեայ պատմութեան ընթացքին Կոմիտաս քառաձայն երգչախումբը, ղեկավարութեամբ Կարապետ Քիշմիշեանի, իր իւրայատուկ տեղը ունի իրաքահայ մշակոյթի պատմութեան մէջ:

Երգչախումբը հիմնուած է 1953ին նախաձեռնութեամբ Կարապետ Քիշմիշեանի[12] եւ Գէորգ Չօպանեանի: Երգչախումբին առաջին համերգը տեղի ունեցած է 15 Մայիս 1954ին, «Ֆէյսալ Բ.» պետական սրահին մէջ:

1957ին երգչախումբը կը միանայ ՊՀԵԵՄին եւ կը կոչուի ՊՀԵԵՄի Կոմիտաս Երգչախումբ: Նորոգուած թափով, երգչախումբը աւելի քան յիսուն տարի հայաշունչ ոգիով հայ երգը հրամցուց ոչ միայն Պաղտատի հայութեան, այլեւ ելոյթներ ունեցաւ Իրաքի հայաշատ այլ քաղաքներու մէջ եւս:

Յիշատակութեան արժանի է որ Պաղտատ գտնուելու ժամանակ, հայ երգի մեծ վարպետ Բարսեղ Կանաչեան ներկայ գտնուած է Կոմիտաս Երգչախումբի բոլոր համերգերուն եւ հովանաւորած զանոնք: Ան՝ Կոմիտաս Երգչախումբին մասին խօսելով, իմիջիայլոց կը վկայէ. «*Արտասահմանի մէջ չեմ լսած այնքան լաւ երգուած խմբերգեր, որքան Քիշմիշեանի ղեկավարած երգչախումբին խմբերգերը*»[13]:

գ) 1970ականներ. Միութեան Հիմնադրութեան Յիսնամեակին Նուիրուած Փառահեղ Հանդիսութիւններ եւ Յուշամատեանի Հրատարակում

1970ականներուն սկիզբը միութեան ընդհանուր ժողովը նշանակեց կեդրոնական յանձնախումբ մը յանձինս Լիպարիտ Ազատեանի, Շաքէ Արծիւեանի, Յովհաննէս Կէյիկեանի եւ Պարոյր Յակոբեանի որոնք կազմեցին յիսնամեակի հանդիսութիւններու յայտագիրը եւ նշանակեցին ենթայանձնախումբեր՝ պատշաճօրէն կազմակերպելու հանդիսութիւնները, որոնք ծրագրուած էին եւ կազմակերպուեցան 1976ի վերջերը:

Յիսնամեակի այս հանդիսութիւնները ընդգրկեցին միութեան գործունէութեան բոլոր մարզերը.- գրական-գեղարուեստական, ժողովրդական երգի եւ պարի, թատերական, Կոմիտաս Երգչախումբի փառահեղ երեկոներ... իսկ աւարտին՝ հանդիսաւոր փակման երեկոյին, պարգեւատրուեցան 50 տարիներու ընթացքին իրենց մեծ ներդրումը ունեցած եւ ծառայութիւնը բերած ՊՀԵԵՄի անդամները եւ բարեկամները:

ՊՀԵԵՄի յիսնամեակին առթիւ ամէնայն հայոց կաթողիկոս Վազգէն Ա. վեհափառ միութեան ուղղած կոնդակին մէջ կը նշէ.-

---

[12] Կարապետ Քիշմիշեան իրաքահայ գաղութի եւ հայ մշակոյթին ծառայած է բարձր ճաշակով եւ մեծ նուիրումով: Ծնած է 1929ին, Պաղտատ: Արուեստագէտի բնածին կարողութիւններով օժտուած այս երկրաչափը 1953ին, Պաղտատի մէջ, կը կազմէ կանոնաւոր քառաձայն երգչախումբ: Քիշմիշեան իր մահկանացուն կնքեց Երեւան, 21 Սեպտեմբեր 2016ին: Երգչախումբը իր վերջին ելոյթը տուաւ 2005ին, իր հիմնադրութեան 50ամեակին առթիւ, ղեկավարութեամբ հիմնադիր խմբավարին կրտսեր զաւկին՝ Արա Քիշմիշեանի:

[13] Հրազդան, «Վաստակաւոր խմբավար-երգահան Բարսեղ Կանաչեանի հետ», *Ազդակ*, 3 Հոկտեմբեր 1966: Կանաչեան 1960ին կը հաստատուի Պաղտատ, իր դստեր մօտ: Հոն կ'ունենայ դրուագային գործունէութիւն մը (*Բարսեղ Կանաչեան 1885-1967. Կեանքի մը երաժշտացումը*, աշխ.՝ Անդրանիկ Տագէսեան, Հայկազեան Համալսարանի հրատ., Պէյրութ, տպ. Համազգային, 2017, էջ 6, 38, 514):

Մենք երջանիկ ենք այսօր, յատկապէս ողջունելու յիսուն տարիներու բեղմնաւոր գործունէութիւնը ՊՀԵԵ Միութեան, որ իրաքահայ կեանքի ամէնավառ ու ամէնակենսունակ արտայայտութիւններէն մին կը հանդիսանայ, իր հոգեւոր ու ազգային առողջ ոգիով, իր բազմամեայ մշակութային եւ ազգային ծաւալուն գործունէութեամբ[14]:

Միութեան յիսնամեակին առթիւ, տօնակատարութիւններէն ետք հրատարակուեցաւ յուշամատեան-հատոր մը[15]:

*դ) 1970**ականներ՝ Գրական Խմբակի Հիմնադրութիւն եւ Գործունէութիւն***

1970ականներուն սկիզբը միութեան վարչութիւնը կը նախաձեռնէ միութեան մէջ գրական-գեղարուեստական կեանքը աշխուժացնելու գործունէութեան: Կը կազմուի գրական խմբակ մը համալսարանական երիտասարդներէ՝ Վարդան Ասոյեան, Պետրոս Թովմասեան, Արաքսի Շաղոյեան, Յակոբ Սահակեան եւ Արա Տմպէքճեան: Խմբակին խորհրդական կը նշանակուի Պաղտատի հայոց վարժարանի հայոց լեզուի եւ պատմութեան ուսուցիչ լիբանահայ Մուշեղ Քարաքաշեան, իսկ վարչական պատասխանատու՝ Պարոյր Յակոբեան:

Գրական այս խմբակին աշխատանքն ու ներդրումը մեծ նշանակութիւն, դեր եւ ազդեցութիւն ունեցաւ յետագայ տարիներուն միութեան երիտասարդական աւիւնի զօրացման վրայ: Արդարեւ, այս խմբակին գործունէութեան շնորհիւ երիտասարդութիւնը մեծ թափով մխրճուեցաւ ստեղծուած յանձնախումբերու աշխատանքներուն եւ աւելի պայծառացուց ու երիտասարդացուց միութիւնը:

Գրական խմբակը կազմակերպեց գրական-գեղարուեստական եւ արտասանական երեկոներ, շաբաթական դասախօսութիւններ, ամառնային ամէնամեայ ժողովրդական «Զանազան զարմանազան» խաղերու մրցոյթներ, թատերական կենդանի պատկերներ, դաշտապտոյտներ, պարահանդէսներ, հրապարակեց *Խօսնակ* (հայերէն) եւ *Ալ-Ֆուք* (արաբերէն) ամսաթերթերը:

*ե) **Միութենական Կեանքը** 1990**ականներուն. Յանձնախումբերու Յառաջացում եւ** 75**ամեակի Նշում***

1991ի Քուէյթի պատերազմէն ետք քաղաքական անկայուն պայմաններու բերումով, միութեան ջանադիր եւ աշխուժ ուժերէն շատեր արտագաղթեցին: Անոնց մեկնումը բացասական ազդեցութիւն ունեցաւ միութեան գործունէութեան ծաւալին վրայ: Այդուհանդերձ, անոնց մեկնումը երբեք

---

[14] *Յուշամատեան. Պաղտատի Հայ Երկսեռ Երիտասարդաց Միութիւն, 1926-1976*, խմբ.՝ Լիպարիտ Ազատեան, Պարոյր Յակոբեան, Պաղտատ, Համազգայինի Վահէ Սէթեան Տպարան (Պէյրութ), [ա.թ.], էջ 11:

[15] Տե՛ս նախորդ ծանօթ.ը:

պատճառ չդարձաւ որ մնացող աշխուժ եւ հաւատաւոր երիտասարդները չշարունակեն գործունէութիւնը կրկնակի ջանքերով:

1991ի երկրորդ կէսին կազմակերպուեցան հայոց պատմութեան (հին եւ նոր շրջաններու) շաբաթական պարբերականութեամբ մէկ-մէկուկէս ժամեայ դասընթացքներ, ղեկավարութեամբ գրական խմբակի երկարամեայ առաջնորդ դէմքերէն Պետրոս Թովմասեանի: Աւելի ետք կազմուեցաւ պատմութեան յանձնախումբը, որուն շուրջ հաւաքուեցան հին եւ նոր դէմքեր: Երիտասարդ եւ տարեց սերունդի պատկանող այս անհատները հետեւելով այս ձեռնարկներուն՝ մօտէն ճանչցան հայպատմութիւնը, զրահաւորուեցան հայ նորագոյն պատմութեան գիտելիքներով եւ տեղեկութիւններով, իրազեկ եղան մեր արդար Դատին:

Դասընթացքներէն բացի, պատմութեան յանձնախումբի աշխատանքները ընդգրկեցին հարց-պատասխանի երեկոներ եւ երեխաներու դաստիարակչական հաւաքոյթներ: Յանձնախումբին աշխատանքները անխափան շարունակուեցան միչեւ 2003: Վերջին քանի մը տարիներուն Պետրոս Թովմասեանին փոխարինեց միութեան երկարամեայ անդամ հայ ժողովուրդի պատմութեան քաջ գիտակ Վահագն Պետրոսեանը: Հայոց պատմութեան դասընթացքներուն հետեւեցաւ աւելի քան 150 հոգի:

1990ականներուն նաեւ յատկանշական է մեծ բարերարուհի Ռեճինէ Իսկենտէրի[16] կողմէ միութեան կտակուած Նորաշէնի շրջանի մարզադաշտը: Մարզադաշտի յանձնախումբի տքնաջան աշխատանքին շնորհիւ (վարչական պատասխանատու Նուպար Մուրատեանի եւ Վարդգէս Սիմոնեանի ղեկավարութեամբ), մարզական կեանքը վերակենդանացաւ, որով զարկ տրուեցաւ երիտասարդներուն աւելի ամուր կապուելու միութեան ազգանուէր աշխատանքներուն:

Նոյն 1990ականներուն ղեկավարութեամբ Շաքէ Աւագեան-Արամեանի կազմակերպուեցան նաեւ հայոց լեզուի դասընթացքները, որոնք արդիւնաւէտ եղան աշակերտներուն: Շաբաթական դրութեամբ այս դասընթացքները շարունակուեցան շուրջ տաս տարի. կը դասաւանդուէին հայոց լեզու, քերականութիւն եւ գրականութիւն: Մասնակիցները բաժնուած էին հայախօս եւ ոչ-հայախօս, հիմնականին մէջ երիտասարդ-երիտասարդուհիներ խումբերու: Բոլոր դասաւանդութիւնները տեղի կ'ունենային միութեան կեդրոնատեղիին մէջ, յատուկ տրամադրուած սենեակներու մէջ:

Յիշատակի արժանի է նաեւ նոյն տարիներուն կազմուած մանկապատանեկան Սոխակ Երգչախումբը՝ օրդ. Սիրվարդ Քէշիշեանի ջանքերով

---

[16] Ռեճինէ Իսկենտէր (Ռեճինէ Կարապետ Մկրտիչ Աբրահամեան, 1886, Պաղտատ--1967, Պաղտատ), իրաքահայ բարերարուհի, իր նուիրատուութեամբ կառուցուած է Ս. Կարապետ եկեղեցւոյ զանգակատան ներքեւը: Կտակած է կալուածներ Պաղտատի Նորաշէն թաղամասին մէջ (ծերանոց մը եւ եկեղեցի մը կառուցելով, ինչպէս նաեւ ՊՀԵԵՄիութեան եւ ՀԲԸՄի նուիրած է հողամասեր):

(1993-94), ապա ղեկավարութեամբ Արա Քիշմիշեանի (1995-97): Սոխակը իր գեղեցիկ եւ նրբաճաշակ ելոյթներով քաղցր տպաւորութիւններ ձգեց իրաքահայութեան վրայ:

Յիշարժան է նաեւ գիտական յանձնախումբին յառաջացումը 1990ականներուն: Այս յանձնախումբին շնորհիւ ՊՀԵԵՄը եղաւ Իրաքի միակ հայկական կազմակերպութիւնը, որ ամէնամեայ դրութեամբ գումարեց բարձր մակարդակի գիտաժողովներ - միութեան սրահին մէջ – մասնակցութեամբ տարբեր գիտական մասնագիտութիւններով վկայեալ իրաքահայերու: Մասնակիցները կը ներկայացնէին իրենց ուսումնասիրութիւնները՝ մեծ թիւով ներկայ հանրութեան: Այս ծրագրին պատասխանատու անդամներ նշանակուած էին Անուշաւան Արշակեան, տոքթ. Վահագն Դաւիթեան, Խաչիկ Մելքոնեան, Սեդա Մելքոնեան եւ վարչական ներկայացուցիչ՝ Յակոբ Սիմոնեան:

1998ին վերակզմուեցաւ միութեան պարախումբը, որ 2000ին վերանուանուեցաւ «Մասիս Պարախումբ», ղեկավարութեամբ միութեան վարչական անդամ, պարի մասնագէտ՝ Արա Եսայեանի: Պարախումբը հայկական պարի բարձրաճաշակ կատարումներու երեկոներ հրամցուց հասարակութեան, նոյնիսկ Իրաքէն դուրս՝ Հալէպ եւ Պէյրութ: Մատղաշ երիտասարդ-երիտասրդուհիներէ կազմուած այս պարախումբին վերջին ելոյթը տեղի ունեցաւ 28 Մայիս 2018ին, Հայաստանի Ա. Հանրապետութեան հարիւրամեակին առթիւ:

2001ին իրականացաւ նաեւ միութեան անդամներու երկար տարիներու փափաքը՝ լողաւազանի կառուցումը: Ծրագիրը իրականացաւ միութեան ընդհանուր ժողովին որոշմամբ եւ նշանակուած յանձնախումբին (Վահէ Յարութիւնեան, Վարանդ Պետրոսեան, Յակոբ Սիմոնեան, Վաղինակ Վահանեան եւ Սարգիս Տէր Սարգիսեան) տքնաջան աշխատանքներով ու անդամներու եւ բարեկամներու առատաձեռն նուիրատուութիւններով: Լողաւազանի բացման հանդիսութիւնը տեղի ունեցաւ 15 Յուլիս 2001ին, միութեան 75ամեակին նուիրուած միջոցառումներուն ընթացքին[17]: Լողա-

[17] Միութեան 75ամեակին առիթով կազմակերպուցան հանդիսութիւններ, գրական գեղարուեստական երեկոյ, Մասիս պարախումբի երգի-պարի ելոյթ, թատերական եւ Կոմիտաս երգչախումբի երեկոներ: Փակման պաշտօնական գրական գեղարուեստական երեկոյին յուշավահանակներով պարգեւատրուեցան միութեան հին անդամներ, ժրաջան աշխատողները եւ բարեկամներ, ընթերցուեցաւ առաջնորդ Աւագ արք. Ասատուրեանի օրհնութեան գիրը, ուր իմիջիայլոց կ'ըսուէր. «*Գրել երիտասարդացի վերաբերմամբ կը նշանակէ մեր վկայութիւնը բերել երեք քառորդ դարեայ հայ մշակոյթի բազմաճիւղ երեսներուն նուիրեալ ու տարբեր տարիներու պատկանող այն ազնիւ մշակներու անդուլ աշխատանքի, նուիրումի բարձր գիտակցութեան, զոհաբերութեամբ առլցուն, աննկուն կամքի, հայօրէն գոյատեւման յամառ աշխատանքի, հասպարակամութեամբ ծառայելու*

ազանը հայ ընտանիքներուն եւ երիտասարդներուն համար միութեան շուրջ -երախմբեց եւ նոր ուժեր համատեղեց Պաղտատի հայ համայնքէն:

զ) 2003. Պատերազմ եւ Քաղաքական Դժնդակ Պայմաններ

2003ին Իրաքի պատերազմին ծանրածանր պայմաններուն բերումով, արտագաղթի հոսքը ա՛լ աւելի շատցաւ, ձեռնհաս ուժերը առաւել նօսրացան: Այնուամենայնիւ, մնացողներ չընկճուեցան: Անոնք հնարաւոր բոլոր միջոցներով եւ կարելիութիւններով, շարունակեցին եւ կը շարունակեն աշխատանքը, վառ պահելով ՊՀԵԵՄի առաքելութիւնը:

Վերջին տարիներուն միութիւնը կազմակերպեց Կոմիտաս երգչախումբի հիմնադրութեան 50ամեակին (ղեկավարութեամբ Արա Քիշմիշեանի), Հայաստան Հնարապետութեան անկախութեան, Հայոց Ցեղասպանութեան 100ամեակին եւ ՊՀԵԵՄի հիմնադրութեան 90ամեակին նուիրուած երեկոներ, ինչպէս նաեւ մշակութային եւ ըն-տանեկան այլ ձեռնարկներ:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

ՊՀԵԵ Միութեան բազմամեայ գործունէութեան եւ նուիրեալ անդամներու անուններուն ծաւալուն աշխատանքներուն անդրադառնալը քանի մը էջերու մէջ՝ անհնար է:

ՊՀԵԵՄը կազմակերպած է գրական-գեղարուեստական երեկոներ, դասական, ժողովրդական եւ աշուղական երգի եւ նուագի երեկոներ[18], հրապարակային դասախօսութիւններ, մանուկներու հաւաքներ եւ երեկոներ[19], տիկնաց օժանդակ մարմինի աշխատանքներ եւ իգական սեռի համար ձեւագիտութեան եւ ձեռագործի դասընթացքներ[20], ընտանեկան եւ երիտասարդական պարահանդէսներ, բարեսիրական ձեռնարկներ, դաշտագնացութիւններ, հայ համլասարանկաններու հաւաքներ եւ երեկոներ նուիրուած շրջանաւարտներուն[21], հարց-պատասխանի ձեռնարկներ, պատի պարբերաթերթերու հրատարակումներ[22], ներքին եռամսեայ *Հրապոյր* ամսագրի հրատարակութիւններ[23], շաբաթական շարժապատկերի ցուցադրութիւններ եւ *թոմպալա*յի խաղարկութիւններ, ցուցահանդէսներ եւ այլ ընտանեկան, ընկերային եւ դաստիարակչական ձեռնարկներ:

ՊՀԵԵՄի բեղուն գործունէութեան մէջ իրենց մեծ դերը եւ մասնակցութիւնը ունեցան այնպիսի մտաւորական եւ կարկառուն դէմքեր, ինչպիսիք

հայ ժողովուրդի ազնիւ իտէալներու իրականացման խնդիր եւ գիտակ դառնալու ազգային իրաւունքներու վերափրացման հոգսերու կապակցութեամբ»:

[18] Յիշատակելի է Տիգրան Գասապեանի ունեցած մեծ դերը:

[19] Յիշատակելի են Սոնիկ Յարութիւնեանի եւ Շաքէ Սիմոնեանի ջանքերը:

[20] Յիշատակելի են Շաքէ Սապոնճեանի եւ Ատրինէ Օհաննէսեանի ջանքերը:

[21] Յիշատակելի են Անդրանիկ Արամեանի եւ Հայկազ Սարգիսեանի ջանքերը:

[22] Յիշատակելի են Պետրոս Շամլեանի եւ Ռոստոմ Տէր Ղուկասեանի ջանքերը:

[23] Յիշատակելի են Ալիս Աշճեանի, Պետրոս Թովմասեանի, Պարոյր Յակոբեանի, Սօսի Պետրոսեանի եւ Վարանդ Պետրոսեանի ջանքերը:

են՝ բանաստեղծ Լեւոն Գարմէն[24] (1915-1966), տոքթ. Բաբկէն Փափազեան (1914-1990), Լիպարիտ Ազատեան (ծն. 1915-2005) եւ ուրիշներ...:

The Baghdad Armenian Mixed Youth Union
(Summary)

Varant Bedrosian
vasaian@yahoo.com

One of the most important non-partisan unions of the Iraqi Armenians is the Baghdad Armenian Mixed Youth Union. Through its cultural, athletic, social, scientific and educational programs the Union aims at preserving Armenian heritage.

The Union was founded in 1926 and was the first absolutely independent organization as it did not seek the endorsement of the Iranqi Armenian national authorities and was not accountable to them.

The Union has crossed through five stages: a) 1926-1950s, the active period of athletic, theatrical and cultural events, b) 1950s-60s, founding of the Komitas choir (conductor Garabed Kishmishian) and the dance ensemble (director Hagop Malkhasian), c) 1970-80s, 50th anniversary celebrations of the Union, commemorative book publication, establishing of the literary group and youth and social activities, d) 1990s, years of migration, establishing Armenian history classes, 75th anniversary celebrations, inauguration of the swimming pool, e) post-2003, the period of political instability , migration parallel to ongoing activities.

[24] Լեւոն Գարմէն, միութեան մասին վկայած է. «*...Միութեան դռները եւ Երիտասարդացի անդամները առանց սակարկութեան եւ վարանքի փուին իրենց գերագոյնը, փուին որովհետեւ ունէին խոր եւ հաստատ համոզում, որ պաղտատահայ կեանքին համար, մղուած հասարակական եւ ազգային մտահոգութենէ, անհրաժեշտ էր այս միութեան յարատեւումը: ՊՀԵԵ Միութիւնը իր հարուստ պատմութեամբ եղած է գաղութիս "ազգային եւ մշակութային փիրական դէմքը", ...ան գործած է ... առանց ընդհատումներու աւելի քան 90 տարի*»: Միութեան երկարամեայ անդամ, վարչութեան նախկին ատենապետ եւ ազգային կեդրոնական վարչութեան նախկին նախագահ Պարոյր Յակոբեան կը վկայէ. «*Մեր ազգային ինքնութեան պահպանման նպաստող ամէնէն կարեւոր նախաձեռնութիւնն էր այս, որ իրականացաւ յետեղեռնեան Իրաքի մէջ հաստատուած գաղափարապաշտ հայորդիներու անխոնջ աշխատանքին շնորհիւ: ...Առանց Երիտասարդացի.... իրաքահայ պատմութիւնը մեծ բաց մը պիտի ունենար*»:

Գոյամարտ Թերթը՝ Հայելի Իրաքահայ Գոյերթին

Նորա Բարսեղեան
norapar@hotmail.com

ՄՈՒՏՔ

Մամուլին դերը - միաժամանակ թէ՛ դրական եւ թէ՛ ժխտական - միշտ ալ անուրանալի եղած է ժողովուրդներու կեանքին մէջ, իբրեւ միշտ ալ ազդու, ցնցիչ, կարեւոր, ուղղորդող, կարծիք արտայայտող եւ ձեւաւորող, կեցուածքներ փոխանցող, գաղափարաբանութիւն կոփող:

Յաճախ, մամուլի էջերուն մէջ գրուած լոկ տողեր, նոյնիսկ տող մը, գլխիվայր փոխած են դէպքերու ընթացքը, խաղաղութիւնը վերածած խառնակութեան, անարդարութիւնը բացայայտած ու արդարութեան տնօրինում պարտադրած: Լսած ենք այս մասին, տեսած ենք ու ականատեսը կ'ըլլանք այս իրողութեան շօշափելի դրսեւորումներուն:

Կա՛յ դեռ աւելին. մամուլին՝ դպրոց, պատմութեան գիրք, տեղեկութեան աղբիւր, գաղափարական հնոց, բազում հարցերու պատասխան տալու, հանրագիտարան ըլլալու հանգամանքը: Այս մէկը շատ աւելի տիրական կարելի է նկատել հայութեան պարագային: Արդարեւ, Ցեղասպանութենէն մազապուրծ սերունդներ հայերէն սորված են հայ թերթէն, ականատես եղած ենք թերթը ամէնօրեայ հացի նման սպասողներու, ականջալուր եղած ենք զրոյցին երկու անձերու, որոնք թերթի լուր մը կը մեկնաբանեն, տեղեկութիւն կը փոխանակեն, յօդուած կը վերլուծեն...: Գիտենք, որ յատկապէս գաղութներու պարագային, երբ պատմաբաններն ու տեղեկահաւաքները կը բացակայէին – յատկապէս Ցեղասպանութեան առաջին տարինե-

րուն - հայ պատմութիւնը կարելի էր կարդալ միմիայն թերթէն, մօտիկ թէ հեռուր գաղութներու մասին լուրեր կ'իմացուէին մամուլէն: Մամուլ՝ ուր ամէնօրեայ թէ կցկտուր տեղեկութիւններու մէջէն գաղութի կազմաւորումն ու կազմութիւնը կ'արտացոլէր, սփիւռքահայ կառոյցներու ծնունդը կը վկայուէր, սփիւռքահայ կեանքի հարցեր ու լուծումներ կը տողանցէին:

ԳՈՅԱՄԱՐՏԻՆ ԾՆՈՒՆԴՆ ՈՒ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԸ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԿԵՐ

8 Նոյեմբեր 1948: Իրաքահայ կեանքին մէջ կը ծնի գաղութի խօսափողն ու հայելին ըլլալու կոչուած իւրօրինակ կառոյց մը՝ *Գոյամարտ* շաբաթաթերթը, իբրեւ հիմնադիր ունենալով Արամ Տիւզեանը (դեղագործ), Լեւոն Գարմէնը (Ստեփանեան, բանաստեղծ), Մարգար Սոսոյեանը (ազգային գործիչ), Յակոբ Տէր Ներսէսեանը (գործիչ), տոքթ. Բաբգէն Փափազեանը (կրթական մշակ, բժիշկ, ՀՅԴ կարկառուն դէմք, մտաւորական): Իրաքի օրուան ՀՅԴ կեդրոնական կոմիտէին[1] որոշումով թերթին արտօնատէրն ու պատասխանատուն կը դառնայ Տիւզեան, խմբագիրներ՝ Գարմէն եւ տոքթ. Փափազեան: Թերթը ունեցած է բաւական ընդարձակ շրջանակի աշխատակիցներ եւ գրողներ՝ տոքթ. Գ. Ասթարճեան, բժիշկ Ս. Գանձապետեան, Դաւիթ Թադէոսեան, Հ. Իզմիրլեան, Յակոբ Իրազեկ, Վարդան Մելքոնեան (Պասրա), Ռ. Մոմճեան (Պաղտատ) Արամ Սերոբեան, Շահան Սեւեան, Գալուստ Սիւրմէնեան (Պաղտատ), Մարգար Սոսոյեան, Հայկ Օհանեան, Մեսրոպ քհնյ. Օրջանեան (Մուսուլ), տոքթ. Գուրգէն Փափազեան եւն.: Կան եւ այլ ծածկանուններով աշխատակիցներ՝ «Եւրո-

[1] Իրաքի մէջ ՀՅԴն վերակազմուեցաւ 1918ին:

պացի» (հաւանաբար արտատպումներու հեղինակ), «Արմէն Սէզա», «Միրաք ջան», «Սլաք» («Իմ անկիւնէս» բաժինի ստորագրող), «Մ. Սասնիկ», «Լեւոն Շահունի», «Յ. Հէնրի» (*Գոյամարտի* պատմուածքներ), «Լ. Կապուտանցի», «Կապարճակիր», «Օշին», «Բոռ» (Տոմսեր), «Դէտ» եւն.:

Թերթը կը փակուի 26 Օգոստոս 1954ին (Զ. տարի, թիւ 42/302)՝ կառավարական հրամանով: Արդարեւ, իրարայաջորդ իրաքեան կառավարութիւններ կը փորձեն խուսափիլ հայերուն պատճառով թուրքերուն հետ որեւէ հարց ունենալէ, մանաւանդ որ Իրաք հիմնադիրներէն էր «Պաղտատի ուխտ»ին, որուն հիմնադիրներէն էր նաեւ Թուրքիան: Այդ ծիրին մէջ է, որ 1954ին փակուեցաւ *Գոյամարտը*: Հաւանաբար կար նաեւ այն մտահոգութիւնը, որ ազգային ուղղութիւն ձեւաւորող-ամրացնող օղակ եղող դեր կը կատարէր թերթը եւ Հայ Դատի հետապնդման վրայ կը դնէր շեշտը: Թերթին վերջին թիւին մէջ ոչ մէկ ակնարկ կայ անոր փակման:

Գոյամարտը կրկին կեանքի կը կոչուի նոյն ծաւալով (40x50սմ) եւ կը վերահրատարակուի 22 Փետրուար 1958ին, արտօնատիրութեամբ Նիկողոս Ալեքսանդրեանի, խմբագիրներ՝ Գարմէնի ու տոքթ. Բ. Փափազեանի: Բայց եւ այնպէս, եր-կար կեանք չ'ունենար ան եւ վերջնականապէս կը փակուի նոյն տարուան 4 Սեպտեմբերին (Ա. տարի, թիւ 28)[2]:

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Գոյամարտը շաբաթաթերթ էր, իւրաքանչիւր էջ կը բաղկանար 6 սիւնակներէ, թէեւ միշտ չէ, որ նեղ սիւնակներով էջադրուած է ան. երբեմն կը հանդիպինք զոյգ սիւնակներով, նոյնիսկ երեք սիւնակներով գրութիւններու էջադրումներու: Հրատարակութեան առաջին երկարատեւ փուլին (շուրջ 7 տարի՝ 1948-54) թերթը եղած չորս-էջանի, վաճառման գինը՝ 25 ֆիլս, իսկ երկրորդ փուլին էջերուն թիւը բարձրացած է 8ի, գինը՝ 50 ֆիլսի: Հետաքրքրական է, որ առաջին փուլի վերջին թիւը 6 էջերէ բաղկացած է, իսկ ընդհանրապէս պատահած է, որ էջաքանակը աւելնայ՝ յատուկ առիթով լոյս տեսնող նիւթերու պատճառով:

Թերթը միայն հայերէն լոյս տեսած է, շատ սակաւ կը հանդիպինք արաբերէն-անգլերէն ծանուցումներու: Խմբագրականներու ներկայութիւնը - յաճախակի - տիրական է, նաեւ՝ ընթերցողին կեանքն ու առօրեան յուզող, մերթ՝ ազգային հարցերու, համահայկական խնդիրներու, Հայաստանի թէ Սփիւռքի տարբեր գաղութներու մտահոգութիւններու վերաբե-

---

[2] *Գոյամարտի* թիւերը, թէեւ քիչ մը վնասուած, սակայն ընդունելի վիճակի մէջ, վերջերս կարելի եղաւ բնագրային վիճակով հասցնել *Ազդակի* խմբագրատուն: Ժամանակի մաշումի գործօնը իր հետքը ձգած է առաջին թիւերուն վրայ: Այդուհանդերձ կարելի եղաւ փրկել համարները եւ թուայնացնել զանոնք, իսկ այսօր անոնց թուայնացած տարբերակը տրամադրելի վիճակի մէջ է:

րող, մերթ՝ գաղութին յատուկ, մերթ՝ ներքին քաղաքական, ընկերային, տնտեսական տագնապներէ բխած նիւթերու արծարծումներով յագեցած: Առաջին էջին վրայ ուշադրութիւն կը գրաւեն խմբագրականն ու «Տոմս» սիւնակը, քաղաքական կամ հայկական կարեւոր լուրերը, երկրորդ էջին վրայ՝ յօդուածներն եւ գրական ստեղծագործութիւնները, երրորդին՝ գաղութի կեանքին, Հայաստանի, գաղութներու վերաբերող լրատուութիւնը, մեկնաբանութիւնները, իսկ վերջին էջը տրամադրուած է քաղաքական եւ շրջանային լուրերու, հոգեհանգիստ-շնորհաւորագիր եւն. ծանուցումներու:

Հրատարակութեան երկրորդ փուլին բաւական էջեր տրամադրուած են թերթօններու. էջերուն աւելի ըլլալը առիթ տուած է արտատպումներու, մարզական լուրերու, վերլուծական աւելի երկար յօդուածներու: Յատկապէս գաղութին ձեռնարկներուն վերաբերող ծանուցումներուն ընդմէջէն կ'արտացոլան իրաքահայութեան աշխուժ կեանքը, հետաքրքրութիւնները, Իրաք հրաւիրուած հիւրերը, մէկ խօսքով՝ իրաքահայ կեանքը իր բազմազանութեամբ: Վերջին էջին վրայ կայ նաեւ *Գոյամարտի* կատարուած նուիրատուութիւններու բաժին՝ «*Գոյամարտի* ֆոնտ» խորագիրին տակ:

*Գոյամարտի*ն էջերը բաւական հարուստ են արտաքին թէ ներքին կեանքի տեղեկութիւններով: Կարելի չէ մանրամասնօրէն անդրադառնալ անոր բովանդակութեան բոլոր ծալքերուն: Ուստի, զեկոյցիս նպատակն է, 1948-49ին լոյս տեսած համարներէն յատկանշական մէջբերումներ կատարելով, լուսարձակ բանալ նման թերթի մը հրատարակութեան կարեւորութեան վրայ, արտացոլել հոն տեղ գտած նիւթերը, յատկապէս սեփական թղթակցութիւնները, խմբագրականները, յատուկ գրութիւնները: Զեկոյցիս նպատակն է նաեւ արժեւորել *Գոյամարտը* իբրեւ իրաքահայ պատմութեան սկզբնաղբիւր, մանաւանդ որ հոն շեշտակի ներկայութիւն է իրաքահայ գաղութին կեանքը՝ անցեալին թէ տուեալ թուականներուն:

*ԳՈՅԱՄԱՐՏ*Ի ՆԱԽՈՐԴՆԵՐԸ

Ի. դարու առաջին տասնամեակին իրաքահայերը աշխուժ չէին թերթի հրատարակութեան առումով: Կատարուած են թերթի հրատարակութեան փորձեր, որոնցմէ առաջինը եղած է դպրոցական *Փունջ* շաբաթաթերթը (1890-92)՝ իրաքահայ հանրածանօթ դաստիարակ Միհրան Սվաճեանի նախաձեռնութեամբ եւ ջանքերով: Հոն տեղական լուրերու կողքին տեղ գտած են աշակերտական շարադրութիւններ եւ ստեղծագործութիւններ:

Անկէ ետք կարճ ժամանակ մը կը հրատարակուի *Տիգրիս*ը, որուն սեփականատէրը կը մահանայ 1954ին[3]:

---

[3] Խմորատիպ, ազգային, գրական, հասարակական այս կիսաշաբաթաթերթը խմբագած եւ հրատարակած է Գուրգէն Փափազեան, 1922-23ին (Մ. Բաբլոյեան, *Հայ պարբերական մամուլը*, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1986, էջ 149):

Իրաքի մէջ 1960ականներուն լոյս կը տեսնէ Ազգային Միացեալ Վարժարանին *Մաշտոց* տարեգիրքը: Հոն բաւական հարուստ տեղեկութիւններ կան դպրոցին եւ անոր գործունէութեան մասին, նաեւ՝ աշակերտական գրութիւններ ու ստեղծագործութիւններ[4]: 1974ին ան կը դադրի հրատարակուելէ՝ սեփական դպրոցներու պետականացումին պատճառով: 2003ին, Ազգային Վարժարանի վերսկսումէն ետք, կը սկսի լոյս տեսնել Պաղտատի հայկական ազգային վարժարանի *Տաթեւ* տարեգիրքը:

Ազգային առաջնորդարանը եւս ունի իր պարբերաթերթը՝ *Կանթեղ* (2008ականներ), որ հիմնականօրէն հայերէն (կարգ մը էջեր արաբերէն) լոյս կը տեսնէ, բաւական կանոնաւոր պարբերականութեամբ: Իրաքի ՀԲԸՄը եւս ունէր իր պաշտօնաթերթը՝ *Միութեան ձայնը*, որ լոյս տեսած է քառամսեայ պարբերականութեամբ: Պաղտատի Հայ Երկսեռ Երիտասարդաց Միութիւնը եւս ունէր իր *Լրատուն*, որ նոյնպէս լոյս տեսնելէ դադրեցաւ՝ անոր հրատարակութեան լծուածներու արտագաղթին պատճառով: Տարբեր ժամանակներու եւ առիթներով մարզական միութիւններ, ինչպէս՝ ՀՄԸՄը, Նահատակ Օհան Մարզական Միութիւնը (ՆՕՄՄ) ունեցած են որոշ հրատարակութիւններ, որոնք սակայն երկար կեանք չեն ունեցած՝ գաղթի եւ մարդուժի նօսրացումին պատճառով[5]:

Կարելի է հետեւեցնել, թէ Իրաքահայ հրատարակութիւններու ընթացքը ընդհանրապէս կաղացած է մտաւորականներու եւ գրողներու արտագաղթին պատճառով:

*ԳՈՅԱՄԱՐՏ*Ի ՀԻՄՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐՆ ՈՒ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

*Գոյամարտ*ի գրեթէ ոչ մէկ թիւէ կը բացակային Իրաքն ու իրաքահայութիւնը: Այդ թուականներուն, աւելի քան այսօր, շեշտակիօրէն կ'երեւին հիւրընկալ երկրի պատասխանատուներուն նկատմամբ ակնածանքը, յարգանքը եւ թերթին էջերուն մէջ անուղղակիօրէն, երբեմն ալ թերեւս ոչ-անհրաժեշտաբար այդ ղեկավարներու տուրք տալու երեւոյթը: Իզուր չէ, որ *Գոյամարտ*ի առաջին թիւին առաջին էջին կեդրոնը, գլխագրուած յատուկ շնորհակալութիւն կը յայտնուի «Իրաքի բարեխնամ կառավարութեան *Գոյամարտ*ի հրատարակման բարեհաճ արտօնութեան համար»[6]:

Բնական է այս մէկը. վերիվարոյ նոյնն է պարագան Սփիւռքի միւս հայ թերթերուն, որովհետեւ անմխիթար վիճակի մէջ եղած հայութիւնը պիտի չմոռնար - այսօր ալ չի մոռնար - որ Միջին Արեւելքի կարգ մը երկիրներ ինչպիսի՛ ապահով ապաստանարան եղան Ցեղասպանութենէն մազա-

[4] **Ծխ**. Այս մասին տե՛ս՝ այս հատորի Յաւելուածին մէջ ներկայացուած նիւթը:

[5] ՆՕՄՄը հրատարակեց *Սկաուտին ձայնը* ամսագիրի միայն հինգ թիւ:

[6] *Գոյամարտ,* 8 Նոյեմբեր 1948, էջ 1:

պուրծ հայ խլեակներուն: Կայ նաեւ այն, որ պետութեան պատկան մարմինները - թէկուզ հայերէնով լոյս տեսնող թերթ էր *Գոյամարտը* – բնականաբար կը հետեւէին անոր, կարգ մը անձերէ թարգմանութիւններ կը պահանջէին, որպէսզի կարելի ըլլայ հսկել թերթին ընթացքին: Ուստի, երկրի ղեկավարին/ղեկավարութեան նկարը, անոր ուղղուած շնորհաւորութիւններ, անոր անձնական կեանքին վերաբերող լրատուութիւններ կրնային բաւական դրական անդրադարձ ունենալ թերթին վրայ՝ յաչս Իրաքի:

Իրաքահայութիւնը տիրական ներկայութիւն է թերթին էջերուն մէջ: Եթէ պիտի սերտենք իրաքահայ կեանքն ու պատմութիւնը, *Գոյամարտը* հիմնական աղբիւրներէն մէկը կրնայ ըլլալ անպայման, եւ ասիկա՝ ոչ միայն տեղեկութեան իմաստով, այլեւ մտայնութեան, մթնոլորտի, իրավիճակի: Իրաքահայ դպրոցներուն ծնունդը, կազմաւորման դժուար ընթացքը, ներկայ վիճակը, ձեռնարկներու լրատուութիւնն ու անոնց յայտարարութիւնները, ծանուցումներ՝ հայ բժիշկներու, առեւտրականներու, տարբեր նախաձեռնութիւններու, ժողովներու հրաւէրներ կը գրաւեն թերթին էջերը: Հոն կը տեսնենք նաեւ հայկական տարբեր միութիւններու, երիտասարդական կառոյցներու պարզած պատկերը, անոնց գոյատեւման համար ի գործ դրուող ճիգերը, ահազանգումներ, զգուշացումներ՝ հայկական արժէքներուն կառչած մնալու, հայկական դպրոցը կանգուն պահելու, ապազգային վարքագիծէ հեռանալու եւն., մահազդեր, հոգեհանգիստներ, շնորհակալիքներ, պսակադրութիւններ, հարցազրոյցներ՝ թէ՛ տեղական հարցերու եւ իրադարձութիւններու, թէ՛ տարբեր գաղութներու, թէ՛ մշակութային-գրական կեանքին վերաբերող: Թերթին էջերուն կան նաեւ այլ գաղութներու լուրեր, յատկապէս՝ միջինարեւելեան երկիրներու համայնքներէն, իրաքահայ կրթականշակութային, քաղաքական, ընկերամարզական իրադարձութիւններն ու խնդիրները, ուսուցիչի/քահանայի կարիքի յայտարարութիւններ, օտար ափերու վրայ մայրենիին կառչելու կոչ, խաչբառ, նամակատուփ, իրաքահայութեան եւ այլ գաղութներու միջեւ կապեր ու յարաբերութիւններ, միասնականութեամբ գաղութին երթը շարունակելու կոչեր, գաղութին մասին թիւեր ու տուեալներ...:

Օրինակ, թերթին ընդմէջէն կ'իմանանք, որ Իրաքի Հապպանիէի ռատիօկայանէն կը սփռուէր Հայկական Ժամ. «*Ուրախութեամբ կը յայտնենք, որ ինչպէս Սուրիոյ, Լիբանանի եւ Եգիպտոսի մէջ, Իրաքի մէջ եւս հայկական ռատիոժամ հաստատուած է: Ամէն Ուրբաթ, 5 Մարտէն [1954] սկսեալ, տեղական ժամով 5:15-5:30*»[7]:

Հրատարակուած են նաեւ յատկանշական թուականներու, դէպքերու եւ դէմքերու յատկացուած էջեր, որոնց համապատասխան ալ առաջին էջին վրայ գրեթէ միշտ ներկայ եղած է տուեալ նիւթով խմբագրական մը:

[7] *Գոյամարտ*, 4 Մարտ 1954, էջ 1:

Մէկ խօսքով, քար առ քար գաղութին կառուցումը կարելի է տեսնել *Գոյամարտի*ն մէջ, կարելի է կարդալ Պաղտատի, Մուսուլի, Քերքուքի, Ֆաօի, Հապպանիէի, Մարգիլի, Քէյթրիի, Հաւրեզքի, Պասրայի, Սլէխի եւ այլ շրջաններու մէջ ապրող հայութեան մասին, գտնել անոնց վերաբերող պատմական տուեալներ, այդ թուականներուն հոն գործող անձերու անուններ, կառոյցներուն պատկերը եւն.:

Թերթին առաջին խմբագրականը՝ «Մուտք» խորագիրով, կէսով – աւելի ճիշտ երկու երրորդով - ընթեռնլի է, որովհետեւ անոր կեդրոնական բաժինը պատռած է: Կարելի է հասկնալ միտք բանին, թէ՝ *Գոյամարտ*ը եկած է փակելու բաց մը, որ զգալի էր իրաքահայ գաղութին մէջ, որովհետեւ «*իրաքահայութիւնը իր փարիներու ճիգին եւ ինքնակառուցման աշխատանքին ընթացքին զրկուած էր մամուլէն*»[8]: Նման նախաձեռնութեան մը դիմուած է նաեւ հաւատալով հայ մամուլին ունեցած անուրանալի դերին՝ ժողովուրդը հայօրէն կազմաւորելու եւ իր հայրենիքէն դուրս՝ օտար ափերու վրայ հասակ նետող նոր սերունդներուն հայկական դիմագիծ փոխանցելու: «*Հայ մարդը գաղթաշխարհին մէջ, իր պահեստի զինամթերքը ի սպաս դրած է ինքնապահպանման գործին՝ դաստիարակչական, մշակութային, հասարակական մեր բոլոր աշխատանքները կը ծգտին հայկական դիմագիծի անաղարտ պահպանման միայն, այս ճիգին մէջ առաւելագոյն դերը վերապահուած է մամուլին, որ հարազատ ցոլացումն է մեր գործին, տարուած այն տեսակէտէն, որ երբ կը ձեռնարկուի Գոյամարտի հրատարակութեան, ի մտի ունինք այն, որ իրաքահայութեան ազգային ու հասարակական գործունէութիւնը տարիներէ իվեր մնացած է անարձագանգ՝ պարզապէս մամուլի չգոյութեան հետեւանքով*»[9]: Խմբագիրը կը գրէ, թէ թերթին հրատարակութեամբ կը միտին նաեւ երիտասարդութեան մէջ սէր արթնցել հայ գիրին ու լեզուին նկատմամբ, ինչպէս նաեւ հայեցի շունչ ու դաստիարակութիւն փոխանցել, ծանօթացնել հայկական արժէքները:

Թերթը հրապարակած է նաեւ իր հանգանակը՝ 8 կէտերու մէջ.-

1. Կատարել մեր քաղաքացիական պարտականութիւնը.
2. Ծանօթացնել մեր ժողովուրդն ու անոր մշակոյթը արաբ ժողովուրդին եւ փոխադարձաբար.
3. Սատարել հայապահպանման գործին.
4. Մատնանշել թերիները ազգային, հասարակական կեանքին մէջ, եւ դարման առաջարկել անոնց.
5. Յատուկ ուշադրութիւն դարձնել մեր մատաղ սերունդի դաստիարակութեան.
6. Ամէն բանէ վեր նկատել արդարութիւնն ու ճշմարտութիւնը.
7. Հեռու պահել հայ ժողովուրդը օտար գաղափարախօսութիւններէն.

[8] *Գոյամարտ*, 8 Նոյեմբեր 1948, էջ 1:

[9] Նոյն:

8. Այս ամէնը իրականացնելու համար հեռու կենալ կիրքէ, նախապաշարումէ, կանխակալ կարծիքէ ու անհատական գձուձ հաշիւներէ[10]:

Հետաքրքրական է, որ նոյն թիւին մէջ իսկ թերթին զօրակցող մը (Սօ. Էսօ.)՝ կ'ողջունէ անոր ծնունդը. «Գոյամարտը *առաջին տպագիր թերթն է մեր գաղութին մէջ, ասիկա քիչ պատիւ չէ զայն հրատարակողներուն, որոնց պէտք է տրուի մեր բոլորանուէր օժանդակութիւնը՝ նիւթական եւ բարոյական:* Գոյամարտը *պէտք է դառնայ ամէնուս գուրգուրանքին առարկան. մէկ խօսքով մեր թերթը: ...անոր հրատարակութեամբ նոր շրջան մը պիտի բացուի մեր գաղութի պատմութեան համար: Վստահ ըլլանք որ այդ շրջանը պիտի ըլլայ շինիչ եւ փայլուն:* Գոյամարտի *յենարանը առողջ է եւ ամուր, զայն հրապարակ հանողները իրենց ձեռնարկին պատասխանատուութիւնը լիովին ունին, շատ հասկնալի է, որ այդ հրատարակութիւնը մեծ զոհողութիւն եւ յոգնութիւն կը պահանջէ, ապոնց փոկալու ուժը կը կարծեմ թէ ապահովուած ըլլալու է*»[11]: Գիտակցելով, որ *Գոյամարտի*ն շարունակականութիւնը ապահովելու համար պէտք է նիւթապէս նեցուկ կանգնիլ անոր, իր ողջոյնի գիրին զուգահեռ, ան կը կատարէ մէկ տինարի նուիրատուութիւն՝ «*այն համոզումով, որ շատեր պիտի հետեւին օրինակիս, այս ձեւով աւելի ամուր կռուան մը հաստատելու ասկէ յետոյ մեր սիրելի թերթի գոյութեան եւ յարատեւման համար*»[12]:

Զօրակցութենէն բացի կայ այլ կարծիք մը՝ *Գոյամարտի*ի հրատարակութեան մասին. նամակագիր մը՝ Ս. Փ., կը տեղեկացնէ, որ 1948էն 30 տարիներ առաջ Իրաքի մէջ սկսած է լոյս տեսնել *Տիգրիս* շաբաթաթերթը, խմբագրութեամբ տոքթ. Գուրգէն Փափազեանի, սակայն պարագաներու բերումով չէ կրցած երկար ապրիլ: Ան կոչ կ'ուղղէ համայն իրաքահայութեան՝ թերթին շուրջ համախմբուելու, կամրջումի ծառայեցնելու զայն, ձեռք ձեռքի տալու անոր պահպանման ի խնդիր՝ «*սա գաղթաշխարհին մէջ անվթար պահելու համար մեր նախնիքներէն մեզ աւանդ թողուած ժառանգութիւնը*»[13]: Նոյն գրութեան մէջ կը կարդանք. «*Իրաքը ո՛չ Սուրիոյ կը նմանի, ո՛չ Եգիպտոսի, մենք աւելի կղզիացած ենք, աւելի կտրուած մայր երկրէն եւ հետեւաբար, զուրկ անոր հոգեկան ու մտաւոր կենսարար սնունդէն*»[14]: Ուստի, ան կոչ կ'ուղղէ իրաքահայութեան՝ ընդհանրական շահերը ամէն բանէ վեր դասելու, ազգային գոյութեան մեծ շէնքը կառուցելու ամուր ու կուռ հիմերու վրայ՝ յուսալով, որ *Գոյամարտը* կ'ըլլայ ջահակիրը այդ շարժումին: «*Ամէնքս ալ նոյն ծառի, նոյն բոյնի պտուղներն*

[10] Նոյն:

[11] *Գոյամարտ*, 8 Նոյեմբեր 1948:

[12] Նոյն:

[13] *Գոյամարտ*, 8 Նոյեմբեր 1948:

[14] Նոյն:

ենք, կը բաւէ, որ միեւնոյն աւիշը կայ մեր երակներուն մէջ: Եկէք միանանք, ազգային մեծ ափրուշանին վրայ զոհաբերենք մեր եսերը, մեր նախասիրութիւնները, փոխանակ զիրար քաշքշելու, իրար չէզոքացնելու, մէկն ու մէկալը քննադատելու, ձեռք ձեռքի տա՛նք կերտելու համար մեր ազգային գոյութեան մեծ շէնքը, ամուռ եւ կուռ հիմքերու վրայ»: Ան նաեւ կը կարեւորէ այն դերակատարութիւնը, զոր *Գոյամարտը* պէտք է ունենայ գաղութային կեանքին մէջ՝ արաբերէնի ոչ-գիտակ հայութեան ծանօթացնելու իրաքեան քաղաքական, մշակութային, ընկերային եւն. առօրեան:

Այլ ազգային մը՝ «Կապուտանցի» ստորագրութեամբ, «Գոյամարտ» անունը կը կապէ հայութեան գոյամարտին[15].

> Պարագաներու աննպաստ դասաւորման հետեւանքով դարձած ենք գաղութահայ, ենթակայ ճակատագրական նշանակութիւններ ունեցող զանազան անպատեհութիւններու, որոնցմէ գլխաւորը՝ այլասերումն է, որը թէեւ գաղութէ գաղութ կը տարբերի, սակայն, բոլորի վերջաւորութիւնը նոյնն է: Ահա այս աղաղակող վտանգին ի տես է, որ գիտակից հայութեան կողմէ տեղի կ'ունենայ *գոյամարտը*՝ գաղութներու մէջ, ազգային հասարակական զանազան ձեռնարկներու միջոցով՝ հոգեկան եւ ֆիզիքական այլասերումէ փրկելու համար «մնացորդաց»ը: …. Մեր խոր համոզումով այդ գիտակցութեամբ ալ իրաքահայ կեանքին մէջ կարեւոր բաց մը լրացնելու մտահոգութեամբ է, որ քանի մը գաղափարական երիտասարդներ, նիւթական եւ բարոյական ամէն զոհողութիւն յանձն առած, կ'ուզեն *Գոյամարտի* միջոցով օգտակար ըլլալ այս գաղութին[16]:

Գոյամարտի նկատմամբ վստահութիւնը բաւական մեծ է, նաեւ՝ անկէ եղած ակնկալութիւնը: Պասրայէն ընթերցող մը կը գրէ.

> Քառորդ դարէ իվեր ակնդէտ կը սպասէինք գալուդ, հաւատացած էինք, որ պիտի գայիր անպատճառ:… Առաքելութեանդ բարձրութիւնը եւ կենսականութիւնը, բարեկամներու եւ համակիրներու գուրգուրանքն ու քաջալերութիւնը ապահովուած է այժմէն իսկ…: «Ծնողացդ» հետ մէկտեղ հեռաւոր եւ մօտաւոր բարեկամներդ առջեւդ բաց ձգած են իրենց յարկերու դռները, ներս մտիր համարձակ եւ ինքնավստահ կերպով, եւ դուն ամէնուրեք պիտի արժանանաս սրտաբաց ընդունելութեան եւ սիրալիր վերաբերմունքի: Հեռու չէ նաեւ այն օրը, որ ինքզինքդ պիտի գտնես մեր գաղութի ազգային հասարակական գործերու առաջնորդողի դիրքերուն վրայ … քալէ անսայթաք: Նպատակներուդ վսեմութիւնը կը պահանջէ անաչառութիւն, վճռականութիւն եւ յարատեւութիւն, որոնք արդէն ընտրած ես որպէս նշանաբան[17]:

Ուշագրաւ է «Մամուլ» ընդհանուր խորագիրին տակ տեղ գտած յօդուածը, ուր անդրադարձ կը կատարուի տեղական թերթի մը կողմէ *Գոյա-*

---

[15] Իդէպ, Պէյրութի մէջ, Հաճնոյ Հայրենակցական Միութեան մէկ թեւը կը կոչուէր «Գոյամարտ»:

[16] *Գոյամարտ*, 16 Նոյեմբեր 1948:

[17] *Գոյամարտ*, 9 Դեկտեմբեր 1948:

մարտի հրատարակութեան առիթով եղած արձագանգին: Արդարեւ, «Հայերը Իրաքի մէջ. ինչպէս հաստատուեցան եւ ինչպէս կ'ապրին» խորագիրին տակ կը կարդանք, որ քաղաքի արաբերէն լաւագոյն օրաթերթերէն *Էլ-Շա'ապ* 12 Նոյեմբեր 1948ի թիւին մէջ յատուկ յօդուածով մը անդրադարձած է *Գոյամարտի* հրատարակութեան եւ խօսած ընդհանրապէս իրաքահայութեան մասին: «*Ասիկա գեղեցիկ քայլ մըն է, որ կ'առնեն մեր հայ եղբայրները, եւ որուն համար կը մաղթենք ամէն յաջողութիւն: Միեւնոյն ատեն կը յանձնարարենք, որ սոյն թերթին մէջ տեղ տրուին արաբերէն լեզուով գրուած մաս մը յօդուածներու, որպէսզի ան աւելի հասկնալի նպաստած ըլլար այն նպատակին, որուն համար լոյս կը տեսնէ*»[18]:

Թերթը կը գրէ, որ իրաքահայութիւնը Իրաքի մէջ կը վայելէ քաղաքացիական ամէն իրաւունք, անոր թիւը կը հասնի 15,000ի, եւ իրաքահայերը հիմնականին մէջ կը բնակին Պաղտատի, Մուսուլի, Պասրայի եւ Քերքուքի մէջ:

> Յիշեալները Իրաք ապաստանեցան ազատուելով 1915ի օսմանեան կառավարութեան արհաւիրքներէն եւ վայելեցին իրաքցիներու հոգատարութիւնը եւ աջակցութիւնը, եւ որուն համար միշտ ալ արտայայտած են իրենց երախտագիտութիւնը: Հայերը Իրաքի մէջ ունին իրենց յատուկ եկեղեցիները եւ ազգային վարժարանները, ուր իրենց մայրենի լեզուի կողքին կը դասաւանդեն կրթական նախարարութեան ամբողջական դասընթացքը եւ իրենց աշակերտները կը ներկայացնեն ամավերջի կառավարական քննութեանց:
>
> Յիշենք նաեւ որ յիշեալ հայերէն մաս մը ընդառաջ երթալով Սովիէթ կառավարութեան կոչին՝ վերադառնալու հայրենիք, մեկնեցան Հայաստան: Անոնց թիւը 800ի մօտ էր: Սակայն շատ աւելի բազմաթիւ են այն հայերուն թիւը Իրաքի մէջ, ինչպէս ուրիշ երկիրներու, որոնք չեն փափաքիր հայրենիք վերադառնալ եւ հպատակիլ Սովիէթ կանոններուն: Հայերու մեծամասնութիւնը այստեղ ընտրած է ազատ ասպարէզը, սակայն քիչ չէ թիւը անոնց, որոնք կը ծառայեն կառավարական կամ զանազան պաշտօնատուներու մէջ[19]:

Եւ առաջին թիւերուն մէջ իսկ կը սկսի արտացոլալ իրաքահայութիւնը: Արդարեւ, կը հաղորդուի, որ Պաղտատի ազգային վարժարանը նոր շէնք պիտի ունենայ, որովհետեւ հինը՝ քաղաքին եկեղեցւոյ կից գտնուողը, ոչ մէկ յարմարութեամբ օժտուած է: «*Այժմ ուրախ ենք յայտարարելու, որ Ազգային իշխանութիւնը զայն իբրեւ «խան» վարձու տալով ձեռնարկած է ազգային գերեզմանատան կից Սվաճեանի ազատ մասին վրայ դպրոցական արդիական շէնքի մը կառուցման, երկյարկանի 16 դասարաններով: Երկու յարկերն ալ վերջացած են արդէն, որոնց վրայ, ինչպէս կը տեղեկանանք, ծախսուած է մօտ երեք հազար փինար՝ ազգային սնտուկէն եւ ազ-*

[18] *Գոյամարտ*, 2 Դեկտեմբեր 1948, էջ 3:

[19] Նոյն:

գայիններու նուէրներէն»[20]: Կոչով կը դիմուի բոլորին, որ տակաւին կմախքի վիճակի մէջ եղած շէնքին կառուցումը ամբողջացնելու համար նեցուկ կանգնին եւ օժանդակեն սկսուած նուիրական գործի կեանքի կոչման:

Շատ հետաքրքրական յօդուած մը՝ «Պաղտատի հայ գաղութը 1915էն առաջ» խորագրեալ, լոյս տեսած է 2 Դեկտեմբեր 1948ի թիւին մէջ՝ բժիշկ Գուրգէն Փափազեանի ստորագրութեամբ: Այնտեղ անդրադարձ կը կատարուի Պաղտատի հայ գաղութի պատկերին՝ 1915էն առաջ, իսկ աւարտին բաղդատական մը՝ այդ տարիներուն գաղութին պատկերին եւ 1948ականներուն տիրող կացութեան միջեւ, որ անմխիթարական է, ըստ յօդուածագիրին.

> 1913-1915ին Պաղտատի հայ գաղութը կը բաղկանար մօտաւորապէս եօթանասուն ընտանիքներէ, յիսունը՝ բնիկներ, մնացեալը եկուորներ Խարբերդէն, Տիգրանակերտէն, Կեսարիայէն, Բաղէշէն, Սղերդէն: Եկուորները բոլորն ալ արհեստաւոր են: ... Այն լաւ օրերուն բարի էին նաեւ տեղացի հայերը, հիւրասէր, նուիրաբերող ու ազգասէր. աւելորդ է ըսել, որ իրենց ազգասիրութիւնը կը կայանար գուրգուրալ հայ վարժարանին ու հայ եկեղեցիին վրայ եւ այնքանն ալ արդէն գնահատելի ու գովելի էր մայր հայրենիքէն խիստ հեռու ինկած այդ փոքրիկ գաղութին համար: Հակառակ փոքր գաղութ մը ըլլալուն, Պաղտատի հայերը ունէին երկու եկեղեցի եւ երկու նախակրթարան, մին Զապէլեան (աղջկանց), միւսը Թարգմանչաց (մանչերու): Աշակերտ-աշակերտուհիներուն թիւը կը հասնէր 100ի: 1913-1914 թուականներուն ազգային վարժարաններու տնօրէնն էր պր. Սեպուհ Փափազեան, շնորհիւ իր թելադրութեան ու շնորհիւ այդ ատենուան թաղականութեան եռանդուն անդամներուն, հանգուցեալ Խաչիկ Պետրոսեանի, Սարգիս Իզմիրեանի, Յակոբ Ստեփանեանի առաջին մանկապարտէզը բացուեցաւ 1913 Նոյեմբերին, որուն որպէս վարիչ հրաւիրուեցաւ Պուլկարիայէն տիկին Փերուզ Փափազեան: Պաղտատի համար մեծ նորութիւն մըն էր մանկապարտէզի բացումը, որը մեծ յաջողութիւն գտաւ: Պետութիւնն անգամ այն թուականներուն դեռ մանկապարտէզներ բացած չէր: ...Պաղտատի հայ թեմը կապուած էր Էջմիածնայ ու մինչեւ այսօր ալ կը շարունակէ կապուած մնալ Մայր Աթոռին: ... 1915ի հայկական մեծ ողբերգութեան ընթացքին Պաղտատի փոքրիկ հայ գաղութն ալ իր զոհերը տուաւ. դէպի Ռաս Էլ Այն, Տէր Զօր աքսորուեցան այքի զարնող հետեւեալ ազգայինները՝ Միհրան Սվաճեան, Գառնիկ Գույումճեան, Դաւիթ Թադէոսեան, Նշան Փափազեան, Բարսեղ Կիւլպենկեան, Գրիգոր Իսքանտէրեան, դերձակ Խորէն, դեղագործ մը, որուն անունը կը վրիպի յիշողութենէս: Յիշեալներու աքսորը երկար չտեւեց, բնիկ պաղտատցի, մեծահարուստ, խելացի ու ազդեցիկ տիկին Սառա Թադէոսեան, դիմեց գերման հրամանատար Ֆոն Տէր Կոլց փաշային եւ շնորհիւ այդ վերջինի միջամտութեան, աքսորուածները կրկին Պաղտատ վերադարձուեցան, բացի հինգ հոգիէ, որոնք յափտենապէս իրենց աչքերը փակած էին աքսորավայրին մէջ[21]:

---

[20] *Գոյամարտ*, 16 Նոյեմբեր 1948, էջ 3:

[21] *Գոյամարտ*, 2 Դեկտեմբեր 1948, էջ 1:

Ապա այդ օրերուն հետ բաղդատելով՝ Փափազեան կը գրէ.

Երեսուն եւ երեք տարի վերջ, երբ կը բաղդատեմ Իրաքի հայ գաղութի ներկայ վիճակը հին օրերու փոքր գաղութին հետ, այնքան ալ մխիթարական չեմ գտներ: Քերքուք, Մուսուլ, Պասրա, Հապպանիէ, Խանիքին իրենց վարժարաններուն համար ուսուցիչ կը խնդրեն ու չեն կրնար գտնել, արտասահմանէն բերելն ալ խիստ մեծ դժուարութիւններու կը հանդիպի, մօտ քսան տարի է: Քերքուքի նման կարեւոր գաղութ մը առանց քահանայի կը մնայ ու հայ ննջեցեալը կը թաղուի ասորի քահանայի մը կողմէ[22]:

9 Դեկտեմբեր 1948ի խմբագրականը՝ խորագիրով, կը գրէ այն մասին, որ իրաքահայութիւնը պատմութեան ամէնէն անծանօթ գաղութներէն կը հանդիսանայ: «*Ճիշդ է, որ կան հատ ու կտոր տեղեկութիւններ, անոնք հիմնական արժէք չեն ներկայացներ. Նոյնիսկ հարեւանցի գաղափար անգամ չեն տար մեզի, թէ ե՞րբ սկիզբ առած է մեր գաղութը, որո՞նք եղած են անոր առաջին հայ բնակիչները, ճշգրտօրէն ո՞ր կողմէն անոնք մուտք գտած եւ ապա ի՞նչ ձեւով ընթացած է անոր քանի մը դարու պատմութիւնը*»[23]: Դիտել տալով, որ անտարակոյս, նիւթերը չեն պակսիր, խմբագրականը կը շեշտէ նման աշխատանքի մը կարեւորութիւնը՝ հաստատելով, որ գաղութի պատմութիւնը գրի առնողը պէտք է նկատի ունենայ երկու բաժին՝ սկզբնական թուականներէն մինչեւ Ա. համաշխարհային պատերազմը եւ տարագրութեան շրջանը, իսկ երկրորդ շրջանը պէտք է ընդգրկէ համաշխարհային Ա. պատերազմէն մինչեւ ներկայ օրերը:

Իրաքի հայոց ծագումին մասին այլ գրութիւններ եւս տեղ գտած են թերթին մէջ, սակայն անոնք իրենց ուսումնասիրութեան առանցքը դարձուցած են բաւական հին ժամանակները՝ 1600ականներէն սկսեալ: Հետաքրքրական տուեալներ կան հոն ալ, սակայն չենք ուզեր տարածուիլ, պարզապէս կը նշենք այս մասին՝ ուսումնասիրողներուն կամ հետաքրքրուողներուն համար իբրեւ ընթերցման նիւթ յուշելու[24]: 13 Յունուար 1949ի խմբագրականին մէջ՝ «Թող թիւերը խօսին» խորագիրով, լուսարձակի տակ կ'առնուի իրաքահայութեան վիճակագրութեան հարցը, որ տարիներէ իվեր անտեսուած է, եւ այդ ուղղութեամբ ոչ մէկ լուրջ աշխատանք կատարուած ազգային իշխանութեան կողմէ: Կոչ կ'ուղղուի՝ այս աշխատանքին ձեռնարկելու եւ ակնարկութիւն կը կատարուի, որ գաղութին թիւը մօտաւորապէս 15 հազար է:

2 Դեկտեմբեր 1948ի թիւին մէջ այլ լուրով մը կը հաղորդուի, որ Իրաքի *լիւա*ներու (շրջաններ կամ նահանգներ) կրթական տնօրէնները ատենէ մը իվեր կը պահանջէին, որ հայ դպրոցներու կրօնի եւ հայերէնի ուսուցիչ-

---

[22] Նոյն:

[23] «Մեր գաղութի պատմութիւնը» *Գոյամարտ*, 2 Դեկտեմբեր 1948, էջ 1:

[24] *Գոյամարտ*, 20 եւ 27 Յունուար 1948, երկու մասով:

ներն ալ ունենան երկրորդական վարժարանի վկայական: Այս առնչութեամբ ուսումնական խորհուրդը եւ թաղականութիւնը դիմած է Իրաքի կրթական տնօրէնին, որ հրահանգած է տնօրէններուն՝ հայոց վարժարաններուն մէջ այդ ուսուցիչներուն համար այս հարցով դժուարութիւններ չստեղծել:

Քերքուքի հայութեան մասին գրութեան մէջ, Վարդան Մելքոնեան կը նշէ, որ Ա. համաշխարհային պատերազմի նախօրեակին հազիւ քանի մը տուն հայեր կը բնակէին Քերքուքի մէջ. ասոնք մեծ մասով հայ կաթողիկէ եկեղեցւոյ կը հետեւէին: Իսկ 1917էն սկսեալ, հայերուն թիւը օրըստօրէ կը շատնայ: Ըստ Մելքոնեանի, 1949ի Քերքուքը ունի «*բարգաւաճ հայ գաղութ մը, մօտ 1600 անձերով*», հայ համայնքին մեծագոյն մասը կ'աշխատի նաֆթային ընկերութեան մէջ, ունին եկեղեցի մը եւ վարժարան մը՝ 260 երկսեռ աշակերտներով: Մելքոնեան ցաւ կը յայտնէ որ անոնք չունին մնայուն քահանայ, որուն պակասը խիստ զգալի է[25]:

13 Յունուար 1949ի թիւին մէջ կարեւոր տեղեկութիւններ կան Զախոյի հայ կեանքին մասին: Ս. Ասպետունիի ստորագրութիւնը կրող գրութեան մը մէջ նշուած է, որ շրջանի բնակչութիւնը կազմուած է առաւելաբար քիւրտերէ եւ արաբ քրիստոնեաներէ, հրեաներէ եւ փոքրաթիւ հայերէ:

> Զախոյի հայ բնակչութիւնը մինչեւ անցեալ տարի, ներգաղթէն առաջ, կը հասնէր 200-250 տունի: Համաշխարհային պատերազմէն ետք հայ գաղթականութեան ալիքները՝ հասած արաբ պետութեան մինչեւ այս բարձունքները, ինչպէս միւս վայրերուն մէջ, հոս ալ վայելած է միշտ հիւրընկալ երկրի ասպնջական ու հոգածու վերաբերումը: Եկուորները մեծ մասով ...քրտախօս են: Օժտուած հայ ցեղի բնորոշող առաքինութիւններով, ասոնք ալ կարճ ժամանակի մէջ իրենց աշխատասիրութեամբ ու շինարար ոգիով կրցան բարելաւել ու հաստատուն հիմերու վրայ դնել իրենց տնտեսական դրութիւնը: Զախոյաբնակ հայութեան գլխաւոր զբաղումներն են երկրագործութիւնը, առեւտուրը, փայտահատութիւնը եւ յատկապէս ջուլհակութիւնը: Իրենց տնտեսութեան զուգընթաց կազմակերպեցին նաեւ ազգային ներքին կեանքը. հիմնեցին եկեղեցի ու դպրոց, ունեցան անոնցմով զբաղող մարմիններ ու ժողովներ: Հրճուանքով հաստատած եմ, որ քրտական տարազին տակ գերազանցօրէն ու անվթար կերպով հայ մնացած է հայու հոգին, յուզումով ականատես եղած եմ մեր ցեղային հնաւանդ կապերուն ու յատկանիշներուն այդքան յամառօրէն փարումին: Զախոցի մանուկը անչափ երկիւղածութիւն ունի դէպի հայ եկեղեցիին, անյագ ծարաւ ունի հայ խօսքին, հայ ուսման[26]:

Գրութեան հեղինակը կ'ահազանգէ թէ այդ մանուկները զրկուած են ազգային դաստիարակութենէ, որովհետեւ ուսուցիչ չկայ, ուստի եւ ազգա-

[25] *Գոյամարտ*, 30 Դեկտեմբեր 1948:

[26] *Գոյամարտ*, 13 Յունուար 1949:

յիններն ու պատասխանատուները կը հրաւիրէ լուրջ մտահոգութեան առարկայ դարձնելու Զախոյի դպրոցին վիճակը:

3 Մարտ 1949ի թիւին մէջ կը կարդանք ուշագրաւ յօդուած մը՝ Ա. Ս. ստորագրութեամբ, Ֆաօի հայկական կեանքին մասին.

> Պատառ մը հաց ճարելու հոգէն տարուած, 14 տուն հայ ընտանիքներ իրենք զիրենք քարշ տուած են մինչեւ Ֆաօ, Իրաքի հարաւային ծայրագոյն շրջանը, որ իր կլիմայական խստութեամբ անտանելի է, մանաւանդ ամառուան ամիսներուն: … Կեդրոնէն հեռու ըլլալու եւ երթեւեկութեան դժուարութեանց պատճառով, այս ափ մը հայերը զրկուած են ազգային դիմագիծը պաշտպանելու բոլոր միջոցներէ, նոյնիսկ կրօնական պաշտամունքի եւ հոգեկան մխիթարական պարզ արարողութեան մը կարօտը կը քաշեն: Անուրանալի է սակայն, որ վերջին երեք տարիներուն ընթացքին Պասրայի հայոց հոգեւոր հովիւը միքանի այցելութիւններ բարեհաճած է տալու Ս. Ծնունդի եւ Յարութեան տօներու առթիւ, իսկ նոր սերունդը բացարձակապէս զրկուած է մայրենի լեզուի ուսուցումէն. միակ մխիթարական պարագան այն է, որ իրենց տարրական կրթութիւնը կը ստանան պետական դպրոցին մէջ, հետեւաբար հայերէնի բացարձակ պակասը եւ շրջապատի ազդեցութիւնը հայ մանուկին հայերէն պարզ խօսակցութիւնն անգամ ցաւալիօրէն խաթարած են[27]:

Ֆաօի բնակիչը կը գրէ, որ քանի մը ժամ հայերէն դասաւանդելու ճիգերն ալ տեղ չեն հասած՝ ծնողներու անտարբերութեան եւ նիւթական տագնապին պատճառով:

14 Յուլիս 1949ի թիւին մէջ նիւթ կայ Խանիքինի մասին, ուր կ'ապրին 16 հայեր: 6 Հոկտեմբերի թիւին մէջ անդրադարձ կը կատարուի Հապպանիէի հայոց նորակառոյց դպրոցի բացման:

20 Յունուար 1949ին անդրադարձ կայ հայ կնոջ դերին, յատկապէս իրաքահայ կնոջ, որ սեփական տան կեանքի սահմաններէն դուրս պէտք է գայ եւ մասնակից դառնայ հայ կեանքին՝ «*որ ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ իր սեփական տան ընդլայնումը*»:

Իրաքահայութիւնը հանդիսացած է նաեւ այն գաղութը, որ իր օժանդակութիւնը բերած է յատկապէս իր շրջակայքի հայ գաղութներուն: Վառ օրինակներ են Լիբանանի հայ ազգային բուժարանին (Ազունիէի) համար կատարուած հանգանակութիւնները, որոնցմէ մէկը պարահանդէս մըն է՝ ի նպաստ բուժարանին: «*Մեր պարտքն է օգնել մեր հիւանդ ազգակիցներուն, օգնել հայ թոքախտաւորներուն: Իրական բարեգործութիւն մըն է, ազգասիրական պարտականութիւն մը եւ անդորրութիւն մը խղճի*»[28]:

Անդրադարձ կայ նաեւ Պաղեստինի հայոց յատկացուած օգնութեան: Իզուր չէ, որ Երուսաղէմի թեմէն Եղիշէ վարդապետ *Գոյամարտի* առաջին էջով սրտի խօսք-կոչ ուղղած է իրաքահայութեան՝ իր լուման չխնայելու

---

[27] *Գոյամարտ*, 3 Մարտ 1949:

[28] *Գոյամարտ*, 17 Մարտ 1949:

«անոնց, որոնք իրենց հայու հերոսական կեցուածքով ամիսներէ իվեր հրազէններու եւ ռումբերու կարկուտին ներքեւ, բռնած բաժակն արցունքներու եւ արիւնին, կեցան ի խնդիր եւ ի պաշտպանութիւն ազգային եւ կրօնական մեր ժառանգութեան եւ իրաւանց, ի խնդիր մեր պատուին, որ տարիներէ իվեր, սուրբ երկրին մէջ եղած է միշտ բարձր եւ արժանավայել ու ապահոված մեզի այն բոլորը, զոր ունինք այսօր իբրեւ ազգային հարստութիւն»: Եղիշէ վարդապետին կոչը կ'ըլլայ՝ բանալ սրտերը աներկմիտ ու առատ, *«ողորմութիւն չէ, որ պիտի տաք, այլ ազգային պարտականութեան տուրքը՝ բախտէն զարնուած պաղեստինահայ ձեր արիւնակիցներուն: Մի՛ թողուք զիրենք անօթութեան եւ մերկութեան սպառնալիքին տակ եւ իրենց դիակներուն հետ անմխիթար: Գիտցէք, թէ արուեստական մահեր եւ աղէտներ չեն կրնար սպանել ժողովուրդները, եթէ անոնց չէ պակսած զոհողութեան ոգին եւ իրարու հետ ըլլալու բարեմասնութիւնը: Տուէ՛ք պատուական եղբայրներ Իրաքի հայութեան, եւ թող Տէրը վարձահատոյց ըլլայ ձեզի: Տուէ՛ք կատարած ըլլալու համար ձեր պարտականութիւնը Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց ազգապարծան աթոռին նկատմամբ եւ անոր կամարներուն ներքեւ ապաստանած մերազն ժողովուրդի գոյութեան ի խնդիր: Բովանդակ սփիւռքի հայութեան հետ միասին, Իրաքի հայութիւնը եւս խղճի եւ արեան մեծ պարտականութիւն մը ունի Պաղեստինի աղէտահար ու շուարած զանգուածին հանդէպ, ու կը հրաւիրուի սիրով այդ անյետաձգելի պարտքը կատարելու»*[29]:

16 Նոյեմբեր 1948ին «Պաղեստինի հայ գաղութը» խորագիրը կրող խմբագրականով լուսարձակի տակ կ'առնուի այն, որ ժողովուրդը ապաստանած է Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանք, որովհետեւ հայեր թէ արաբներ տեղահանուած են իրենց տուներէն, ուստի տեղեկութիւն ունենալն ու անտարբեր մնալը համազօր է ոճիրի: *«Մեր աշխատանքն ու օգնութիւնը ձեւական ըլլալու չէ, նախ մեր աւագ պարտականութիւնն է օգնութեան հասնիլ մեր աղէտեալներուն եւ ապա մեր սէրն ու սիրտը դնել կատարուելիք աշխատանքին մէջ՝ շօշափելի արդիւնք մը ձեռք բերել կարենալու համար»*[30]*:*

10 Փետրուար 1949ի խմբագրականը կը կրէ «Պէտք է պահել երիտասարդացը»[31] խորագիրը, ուր կը շեշտուի ՊՀԵԵՄի կարեւորութիւնն ու անոր ունեցած դերակատարութիւնը իրաքահայ թատերական, գրական, գեղարուեստական եւ մշակութային կեանքին մէջ: Լուսարձակի տակ կ'առնուի այն, որ լոկ գնահատական խօսքերով եւ ծափահարութիւններով կարելի չէ պահել կառոյց մը. *«Երիտասարդացի շուրջ համախմբուած*

[29] *Գոյամարտ*, 9 Դեկտեմբեր 1948:

[30] *Գոյամարտ*, 16 Նոյեմբեր 1948:

[31] Խօսքը Պաղտատի Հայ Երկսեռ Երիտասարդաց Միութեան մասին է:

փարրերը իրենց գնահատանքը գործնականի վերածելով՝ 23 փարի ամբողջ կանգուն պահեցին այս միութիւնը»[32]: Խմբագրականին մէջ կը հաստատուի. «*Բոլոր դժուարութիւնները եւ հարցերը ունին մէկ պատասխան եւ մէկ լուծում.- այն է զոհաբերութիւն, նորէն զոհաբերութիւն, եւ միշտ զոհաբերութիւն, առանց որուն մեր բոլոր ցանկութիւնները, մեր ծրագիրները եւ մեր բոլոր մտահոգութիւնները կը դառնան անարժէք ու սնամէջ արտայայտութիւններ*»[33]:

1949 տարին նաեւ դէպի Հայաստան ներգաղթի տարիներէն էր, իսկ իրաքահայութիւնը անմասն չէր հայրենադարձէն: 3 Մարտ 1949ի խմբագրականը՝ «Երկաթէ վարագոյրին ետեւ», յատկացուած է այս նիւթին եւ Խորհրդային Հայաստանի մէջ տիրող կացութեան, ՀՅԴի դէմ եղած մօտեցումին: «*200 միլիոն ժողովուրդ Սովիէթ Ռուսիոյ մէկ ծայրէն միւսը, կամազուրկ կ'ապրի՝ քարշ տալով իր ֆիզիքական գոյութիւնը՝ երկիւղով եւ անորոշութեամբ, թէ իւրաքանչիւր պահ կամ վայրկեան ... ամէնատես եւ ամէնազօր աչքը կրնայ իր ակնարկը յառել այս կամ այն ուղղութեամբ եւ արմատախիլ ընել հոն գոյութիւն ունեցող կեանքը*»[34]:

Ապա շեշտը կը դրուի հայրենիքի նկատմամբ սիրոյ զգացումը միշտ վառ պահելու վրայ, որովհետեւ այդ սէրը անսակարկ է: «*Բայց կ'ըսենք հաստատ եւ որոշ, որ համայնավար յափշտակիչները մտան մեր երկրէն ներս եւ արիւնոտ ձեռքերով խեղդեցին՝ դարերէ իվեր երազուած եւ հայ ժողովուրդի անսահման զոհաբերութեամբ եւ խտացած պայքարներու շնորհիւ ծնած **Մանուկ Ազատութիւնը***»[35]: Խմբագրականը դիտել կու տայ, որ հայ մարդը իր սեփական հողին վրայ իրաւատէր չէ, այլ կամազուրկ ստրուկ, որուն արտօնուած չէ մտքի անկախութիւն, երազ եւ անձնական դրոշմ ունենալ:

Իրաքի հաւատարիմ քաղաքացիութեան եւ պարտականութիւններուն ու իրաւունքներուն գիտակից համայնքի մէկ դրսեւորումը կը տեսնենք 10 Մարտ 1949ի խմբագրականին մէջ՝ «Մեր համայնքին համար կենսական խնդիր մը» խորագրեալ: Հոն լուսարձակի տակ կ'առնուի իրաքեան խորհրդարանին մէջ հայկական ներկայացուածութեան անհրաժեշտութիւնը: Ասկէ շուրջ 70 տարի առաջ բարձրացուած այս կարեւոր խնդրին առնչութեամբ կը կարդանք.

> Ազգային ներքին կեանքի տեսակէտէն՝ գաղթաշխարհին մէջ, համեմատաբար, ամէնէն կազմակերպուած եւ խաղաղ գաղութը կը հանդիսանայ մեր գաղութը: Մենք ունինք Ընդհանուր, Կրօնական եւ Քաղաքական ժողովներ: Ունինք մեր

[32] *Գոյամարտ*, 18 Փետրուար 1949:

[33] Նոյն:

[34] *Գոյամարտ*, 3 Մարտ 1949:

[35] Նոյն:

թաղական խորհուրդներն ու հոգաբարձութիւնները: Ունինք Ուսումնական Կեդրոնական խորհուրդը, աղքատախնամ տիկնանց մարմինը: Հասարակական կեանքին մէջ ունինք Կարօտելոցը, Բարեգործականը, Երիտասարդաց միութիւնները եւ անոնց օժանդակ մարզականները: Իւրաքանչիւրը աշխատած է ու կ'աշխատի իր կարեաց սահմաններուն մէջ օգտակար հանդիսանալ մեր ժողովուրդին՝ Զախոյէն Պասրա, Հատիթայէն Խանաքին: Համատարած ներդաշնակ գործունէութիւն մը, որմէ ցարդ դժգոհելու պատճառներ գրեթէ շեշտուած կերպով չենք ունեցած: Այս մխիթարական երեւոյթին կարեւոր պատճառը այն է, որ կառավարութեան բարեացակամութեան շնորհիւ ունեցանք օրէնք ու կանոնագիր, որ տասնեակ տարիներէ իվեր ուղեցոյց հանդիսացած է մեր գործերուն եւ քայլերուն: … Այսօր գոյութիւն ունի կարեւոր խնդիր մը, որի վրայ է, որ ուշադրութիւն կ'ուզենք հրաւիրել պատկան մարմիններուն եւ մեր ընթերցողներուն: Այո՛, այս երկրին մէջ երեսփոխանական ժողովին մէջ մեր հայութեան ներկայացուցիչ ունենալու խնդիրն է, ինչպէս ամէնքս ալ գիտենք, այս խնդրով մենք անտեսուած ենք եւ հաշուի չենք առնուած: Մենք դասուած ենք Իրաքի ամբողջ քրիստոնէութեան կարգին եւ մեր ձայնը արժէք չէ ունեցած, որովհետեւ այդ տեսակէտէն քրիստոնեայ միւս համայնքները աւելի թիւ ներկայացուցած են: Մեր իրաւունքը ձեռք բերելու նպատակով երբեմն երբեմն կողմնակի եւ անհատական աշխատանք կատարուած է, բայց միշտ ալ աշխատանքը ապարդիւն մնացած է[36]:

Այս խմբագրականին մղիչը այն է, որ ընտրական օրէնքի բարեփոխման հարց առաջադրուած էր խորհրդարանին մէջ, ուստի հայութիւնը յարմար կը նկատէ, որ բացատրուի, թէ հայութիւնը իր լեզուով, կրօնքով, սովորութիւններով եւ աւանդութիւններով բոլորովին տարբեր է քրիստոնեայ միւս համայնքներէն, առանձին միաւոր է, ուստի եւ պէտք է ունենայ առանձին ներկայացուցիչ:

ԱՌԱՋԻՆ ԱՄԵԱԿ

*Գոյամարտ*ի առաջին տարուան առիթով թերթին խմբագրակազմի անդամները եւ աշխատակիցները տեսակ մը հաշուետուութիւն կատարելու պէս, խմբագրական եւ յօդուածներ հրատարակած են 10 Նոյեմբեր 1949ի թիւին մէջ: Յատկանշական է այն, որ հոն տեղ գտած միտքերը, մտահոգութիւնները, Սփիւռքի մէջ հայ մամուլ հրատարակելու, նիւթական, մարդուժ, կարելիութիւններ յառաջացնելու, հայ մամուլի գործիչ ըլլալու դժուարութիւնները համասփիւռքեան են, ոչ միայն իրաքահայ այս թերթին յատուկ:

«Նոր տարուայ սեմին» խորագիրով խմբագրականին մէջ կը նշուի, որ տարուան մը թաւալումին առաջին զարմացողները եղած են իրենք՝ խմբագրակազմի անդամները, որ կրցան հասնիլ 52րդ թիւին, որովհետեւ

[36] *Գոյամարտ*, 10 Մարտ 1949:

իրենց կարողութիւնը բաւական համեստ է, իսկ իրենք անփորձ, ինչ որ մնայուն ներքին սարսափ մը կու տար եւ կը շարունակէ տալ:

Ճամփայ ելանք, համոզուած որ անհրաժեշտութիւն մըն էր թերթը, որ իրապէս գոյութեան կռիւ մը կար մղելիք, ամէն կողմէ բարձրացող ու հետզհետէ աւելի ահարկու դարձող, ուծացման կլանող ալիքներու դէմ: Ճամփայ ելանք մեր համեստ օժանդակութիւնը բերելու Սփիւռքի հայութեան ինքնապահպանման գոյապայքարին: Այսօր, երբ յետադարձ ակնարկ մը կը նետենք ու կը թղթատենք Գոյամարտի 52 թիւերը, կը նկատենք պարզօրէն, որ մեր ճիգերը չեն կրցած հասցնել զայն մեր փափաքած բարձրութեան: Կը գիտակցինք մեր թերիներուն եւ կը տեսնենք թերթին պակասները[37]:

Կը նշեն դժուարութիւնները՝ նիւթական, խմբագիրներու եւ սրբագրիչներու, վարժ գրաշարներու փաղանգի անհասողութիւն, որոնց պատճառով ալ կարելի չէ եղած թերթին էջաքանակը աւելցնել եւ զայն երկօրեայ կամ եռօրեայ դարձնել, հակառակ շատերու բոլորանուէր աջակցութեան: Խմբագրութիւնը՝ հաստատելով, որ թերթին հանգանակը կը մնայ նոյնը, կը գրէ.-

Կը սկսինք նոր տարին հաստատ կամքով եւ հաւատքով, որ պիտի կարենանք հետզհետէ սրբագրել մեր թերիները, նպաստաւորել մեր պայմանները եւ թերթը հասցնել մեզ գոհացնող բարձրութեան մը: ...Անցնող տարուայ ընթացքին ջանացինք գործադրել զայն: Մազաչափ մ'իսկ չշեղեցանք մեր ուղեգիծէն: Խուսափեցանք թերթը պայքարներու կրկէս դարձնելէ, սակայն ըսինք մեր խօսքը անկեղծութեամբ ու վճռակամութեամբ, երբ համոզուած էինք մեր տեսակէտերուն ճշտութեան, երբ վստահ էինք, որ այդ կը պահանջէր գաղթահայութեան շահը, ու պիտի շարունակենք լսելի ընել մեր ձայնը ամէն անգամ որ փորձեր կատարուին խաթարելու մեր ազգային դիմագիծը, ամէն անգամ որ մեր հանրային գործունէութեան մղում տուող միութիւններ, կազմակերպութիւններ եւ լրացուցիչ տարրերը, մեր օրերու դժուարին պայմաններուն համար անբաւարար ճիգ ու աշխատանք ցուցադրեն, ըլլայ հոս, ըլլայ այլուր, ինչպէս նաեւ ամէն անգամ երբ տեսնենք, որ անհատական եսն ու փառամոլութիւնները չեն ստորադասուիր ազգային ու հասարակական շահին: Սակայն ինչպէս անցեալ տարի, դարձեալ պիտի շարունակենք գնահատել ամէն փորձ, ամէն ճիգ ու աշխատանք, որ կը թափուի միայն ու միայն հայ ժողովուրդի գերագոյն շահերու պահպանման համար, եւ կամ կը ծառայէ հայ մտքի եւ մշակոյթի տարածման ու բարձրացման[38]:

Խմբագրականին մէջ կը կարդանք նաեւ, որ թերթը ջանացած է իրաքահայութիւնը ծանօթացնել միւս գաղութներուն եւ հակառակը, ջանացած է արտայայտիչը ըլլալ իրաքահայ անկեղծ զգացումներուն՝ դէպի կառավարութիւն: «*Ահա մեր ձգտումները: Սակայն չեն իրականանար անոնք*

[37] *Գոյամարտ*, 10 Նոյեմբեր 1949:

[38] Նոյն:

եթէ չըլլայ մեր ընթերցողներուն ու աշխատակիցներուն բոլորանուէր քաջալերանքն ու գուրգուրանքը թերթին հանդէպ: Չզլացուեցաւ ափիկա մեզի անցնող տարուայ ընթացքին, կը հաւատանք, որ չպիտի զլացուի եւ այս տարի»[39]՝ կ'եզրափակէ խմբագրականը:

Ա. Տ. (Արամ Տիւզեան) ստորագրութիւնը եւ «Տարի մը առաջ» խորագիրը կրող գրութեան մէջ կը նշուի, որ Իրաքի մէջ թերթ հրատարակելու գաղափարը միշտ ալ գոյութիւն ունեցած է, սակայն չէ իրականացած, որովհետեւ մեծ դժուարութիւններ էին հայ տառերու, հայ տպարանի չգոյութիւնը, մտաւորականներու սակաւութիւնը, յօդուածագիրներու ցանցառ ըլլալը, բաւարար թիւով ընթերցող չունենալը, նիւթական ծանր բեռը եւ զայն իրենց ուսերուն առնողներուն բացակայութիւնը: Այս բոլորը նկատի ունենալով թերթի հրատարակութիւնը միշտ ալ նկատուած է «երազատեսներու» գաղափար:

> Սակայն քանի մը տարիներէ իվեր պայմանները քիչ մը աւելի նպաստաւոր կը թուէին: Յ. Տ. Ն. փոքր տպարան մը հաստատած էր աւելի ստուար հայերէն տառերով, քանի մը նոր մտաւորականներ ուրիշ վայրերէ Պաղտատ հաստատուած էին, հայութեան թիւը աւելի ստուարացած էր: Կարճ խորհրդակցութենէ մը յետոյ Բ. Փ.ի հետ վճռեցինք գործը գլուխ հանել, մեր շուրջ բոլորուեցան Լ. Ս. եւ ուրիշներ Պաղտատի մէջ շաբաթաթերթ մը հրատարակելու հաստատ վճռակամութեամբ: Արտօնութեան ստացումը եւ այլ սկզբնական աշխատանքներ բաւական երկար տեւեցին, մինչ այդ Բ. Փ. քաղաքէս հեռացած էր արդէն, իր զինուորական պարտականութիւնը կատարելու համար: Հետեւաբար, իմ եւ Լ. Ս.ի ուսերուն վրայ մնաց թերթի հիմնադրութեան, խմբագրական եւ վարչական բոլոր աշխատանքները եւ չնախատեսուած ահաւոր դժուարութիւնները.[40]:

Ան լուսարձակի տակ կ'առնէ հիմնական երկու դժուարութիւն՝ փորձառու հայ գրաշարներու պակասը, խմբագրական եւ վարչական գործերու մէջ իրենց անփորձութիւնը:

> Երբ տարի մը յետոյ կը նայիմ ետեւ՝ սկզբնական շրջանի դժուարութիւններու հանդէպ մեր ցոյց տուած տոկունութեան եւ յամառութեան, զարմանքով կ'ուրախանամ, որովհետեւ մեր շրջապատը շատ ալ յոյս չունէր այսքան յարատեւութեան վրայ: Բայց գործին սէրը եւ ձախողելու պարագային գաղութին ունենալիք վնասը եւ բարոյական բեկումը, մեզ մղեցին գործը գլուխ հանելու ամէն գնով: Անոնք որոնք կը տեսնէին դժուարութիւնները եւ անոնք որոնք նախանձով կը դիտէին այս ձեռնարկին գլուխ հանուիլը, կը գուժէին շուտով դադրիլը եւ կը հաւաստէին որ 2-3 ամիսէն աւելի կեանք չի կրնար ունենալ: Իրապէս ալ ո՞վ յանձն կ'առնէր անձնական եւ հանրային յոգնեցուցիչ աշխատանքներէ յետոյ, մինչեւ ուշ գիշերներ մնալ թերթի սրբագրութեան եւ այլ աշխատանքներու համար որպէսզի թերթը միւս առաւօտ կարելի ըլլայ մամուլին յանձնել: Սակայն

[39] Նոյն:

[40] *Գոյամարտ*, 10 Նոյեմբեր 1949:

յուսահատեցուցիչ էր երբ հակառակ մեր ճիգերուն դարձեալ տարրական սխալներ սպրդած կ'ըլլային[41]:

Ա. Տ. կ'արձանագրէ, որ որոշ չափով լուծուած է գրաշարութեան խնդիրը, նաեւ շնորհակալութիւն կը յայտնէ բոլոր օգտակար դարձողներուն, թերթին առաքելութեան հաւատացողներուն:

«Մի ամեայ ջահակիր» խորագիրը եւ «Կապուտանցի» ստորագրութիւնը կրող յօդուածին մէջ լուսարձակի տակ կ'առնուին *Գոյամարտի* օգտակար դերակատարութիւնը, հրատարակութեան ձեռնարկողներուն զոհողութիւնն ու անտրտունջ պայքարը՝ միայն ժողովուրդին ու գաղափարին ծառայելու առաջադրանքով: Նշելով, որ գրութիւնը գովասանական չէ, այլ խորհրդածութիւն մը՝ յօդուածագիրը կը գրէ.

Երեսուն տարիներէ իվեր կ'ապրինք այս երկրին մէջ եւ սակայն, իւրաքանչիւր շրջան անտեղեակ է միւսի ապրած կեանքի եւ ներքին մտահոգութիւններուն, ո՛վ գիտէր, թէ ինչ վիճակի մէջ էր ազգային կեանքը Քերքուքի մէջ, ինչպէս կ'ապրէր Զախոյի բուռ մը հայութիւնը, տնտեսական ի՞նչ կացութիւն կը ներկայացնէր Հաւրեզքը եւ կամ կրթական պատկերը ինչ էր Պասրայի եւ Հապպանիէի մէջ, եւ վերջապէս, մշակութային եւ ազգային հասարակական կեանքի հասկացողութիւնը ի՞նչ մակարդակի վրայ կը գտնուէր՝ մայրաքաղաքի հայութեան մէջ: Ո՛չ մէկ ընդհանուր կապ, ոչ մէկ հայելի, հարազատօրէն տալու համար այս գաղութի դիմագիծը իր լաւ եւ վատ կողմերով: Այս տխուր կացութիւնը, երեսուն տարիներ շարունակ: Մեր գաղութի տխուր պատկերին մէկ էջն էր միայն այս: Կայ աւելին. խոշոր բաց մըն էր նաեւ մեր ապրած երկրի ընդհանուր կացութեան եւ զանազան մարզերու մէջ արձանագրած վերելքին մասին լայն գաղափար չունենալը: Մէկ խօսքով, իւրաքանչիւր շրջան իր ներքին կեանքէն դուրս, այլ խնդիրներու նկատմամբ կը մնար անհաղորդ:

Շնորհիւ Գոյամարտի ծնունդին, պատկերը բոլորովին փոխուած է: Այսօր անապատի մէջ աշխատող համեստ հայ բանուորն անգամ ոչ թէ գիտակ է միայն մեր ներքին ազգային հայկական կեանքի ու այս երկրի անցուդարձերուն, այլեւ չափով մը տեղեակ է նաեւ այլ գաղութներու ազգային կեանքէն ալ, շնորհիւ թերթի «Հայ կեանք» բաժինին, որ թէեւ շատ ժլատ է, սակայն, գաղափար մը կու տայ գլխաւոր անցուդարձերու մասին: Պէտք է խոստովանիլ, որ եթէ նկատի չունենանք պատահական թղթակցութիւնները, արտասահմանն ալ շատ բան չէր գիտեր մեր մասին, իսկ հիմա, ուրախութեամբ կարելի է յիշատակել, որ նոյնիսկ մեր կեանքի որոշ երեւոյթներու մասին լոյս տեսած գրութիւններ, պարբերաբար կ'արտայայտուին արտասահմանի կարգ մը թերթերու կողմէ, այս գաղութը լաւագոյնս ծանօթացնելու համար իրենց ընթերցողներուն…[42]

Յօդուածագիրը կ'աւելցնէ, որ թերթը արաբական գրականութիւնը կը ծանօթացնէ հայ ընթերցողին, իսկ պատասխանատուները կը գիտակցին թերթին թերութիւններուն եւ կը փորձեն լուծել զանոնք:

---

[41] Նոյն:

[42] *Գոյամարտ*, 10 Նոյեմբեր 1949:

Նոյն թիւին մէջ հրատարակուած է «Մեր հարցարանը», որ ընթերցողներուն կարծիքն ու ցանկութիւնները գիտնալու նպատակ կը հետապնդէ: Խմբագրութիւնը պատրաստած է հարցարանը՝ խնդրելով ընթերցողներէն, որ ամբողջացուի եւ ուղարկուի խմբագրատուն:

Նոյն առիթով գրութիւն մը ունի ՍՕ-Է-ՍՕն՝ «Առաջին տարին ... » խորագիրով, ուր եւս լուսարձակի տակ կ'առնուի այն, որ *Գոյամարտ*ը Սփիւռքի հայութեան ազատ եւ առողջ մտածող հայ մեծամասնութեան եւ գաղութին ճնշող մեծամասնութեան միջեւ լաւագոյն կապը եղաւ «*համազգային այն կարգ մը հրատապ խնդիրներուն, որոնք մեր գաղութի հայ հասարակութեան քով պատահական ընթերցումներու նիւթ էին. աչքառու կերպով նուազ քանակով սփացուած թերթերու եւ հրատարակութիւններու միջոցով*»[43]: Կը նշուի, որ թերթը ընթերցող հասարակութիւնը օրը օրին ծանօթացուց ընկերային, գրական, ազգային, քաղաքական տարբեր հարցերու:

> Եւ երբ որպէս գործին մօտիկ ու գիտակ՝ աւելցնեմ, որ այս ամէնը կը կատարուի առանց նիւթական որեւէ ակնկալութեան, առանց որեւէ փառաբանութեան ու գովասանքի խօսք լսելու, այն ատեն կատարուած նիւթական եւ բարոյական զոհողութիւնը աւելի կը բարձրանայ, աւելի շքեղ կերպով կը ներկայանայ մեր աչքին առջեւ: Այս ուղղութեամբ կրնամ շատ մը շօշափելի փաստեր ներկայացնել, բայց կը զգուշանամ ինքնասիրութիւնները վիրաւորելէ թերթ հրատարակողներուն, որոնք գիշեր ու ցերեկ, անտես առնելով իրենց անձնական, ընտանեկան կեանքն ու ընկերային հաճոյքները, նոյնիսկ այս հաճոյքները ապահովող անձնական գործն ու զբաղումը, անվճար կերպով լծուած են թերթի հրատարակման աշխատանքին:
>
> Հայ իրականութեան մէջ բացառիկ է այս իրողութիւնը եւ անոր համար ալ Գոյամարտի ապագայի վերաբերմամբ մեր ակնկալութիւնները յուսադրիչ են եւ քաջալերական: Հոն ուր կայ անշահախնդիր զոհաբերութիւն, հոն գործի յաջողութիւն եւ յարատեւութիւն ապահովուած է[44],

կը գրէ ՍՕ-Է-ՍՕ՝ դիտել տալով, որ թերթ հրատարակելը կը պահանջէ միջավայր, ընթերցող զանգուած, հմտութիւն, ազգային, քաղաքական ու ընկերային հարցերու պաշար, փորձառութիւն, ինչ որ ունի *Գոյամարտ*ը: Ան կը շեշտէ, որ թերթին կողքին պէտք է կանգնիլ նաեւ նիւթական պարտականութիւն կատարելով, որպէսզի ապահովուի անոր գոյատեւումն ու յարատեւումը:

Թերթի զանազան թիւերուն մէջ նկատելի են զայն կանգուն պահելու նպատակով նիւթական աջակցութիւն կատարելու ակնարկութիւններն ու կոչերը: Ուշագրաւ է 13 Մայիս 1954ի թիւին մէջ *Գոյամարտ*ի վարչութեան գրած «Հայ մամուլի տարածումը» խորագիրը կրող գրութիւնը, յատկապէս՝ անոր հետեւեալ հատուածը. «*Անգրագէտ ազգային մը Պրն. Կ. Գոյամար-*

[43] Նոյն:

[44] Նոյն:

փին բաժանորդ է: Երբ ըսին իրեն Պ. Կ. ինչու՞ համար թերթ կը սփռանաս, քանի որ կարդալ չգիտես, ան պատասխանեց «նախ ես իմ հայ թերթը կը սփռանամ որպէս պարծանք ազգիս, ես չեմ կարդար, բայց կարդացողի մը կու տամ, որ կարդայ եւ լսեմ, բացի այդ, ըսաւ՝ անոր փարեկան վճարումը շաբաթական մէկ քոքաքոլայի արժէքն է, միայն, ինչու՞ չքաջալերեմ»[45]: Վարչութիւնը դրուատիքով կ'անդրադառնայ թերթի գործակալներուն եւ ընթերցողներուն անխոնջ աշխատանքին, յատկապէս յիշելով Մուսուլի գործակալը՝ Սիմոն Աբրահամեան, որուն ջանքերով բաժանորդներուն թիւը կրկնապատկուած է երեք ամսուան ընթացքին:

ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴ

Մեր զեկուցումին կիզակէտը 1948-49 թուականներն էին, սակայն, կ'արժէ նաեւ ընդհանուր ակնարկ մը նետել թերթի վերահրատարակութեան առիթով լոյս տեսած երկու գրութիւններու վրայ, որոնք պատկերը կու տան ստեղծուած վիճակին:

Կ. Սասունիի ստորագրութիւնը կրող «Մամուլի դերը հայ սփիւռքի մէջ» խորագրեալ յօդուածին մէջ *Գոյամարտի* վերահրատարակութենէն մեկնած՝ լուսարձակի տակ կ'առնուի յատկապէս հայկական իրականութեան մէջ թերթի մը դերակատարութիւնը. «*Հեռաւոր եւ կղզիացած հայ գաղութներու մէջ հայ օրաթերթ մը կամ շաբաթաթերթ մը այդ գաղութին ամէնօրեայ թարմ դպրոցն է, մատենադարանն է, հետաքրքրութիւնները գոհացնող միակ աղբիւրն է, ժողովուրդին միտքը լուսաւորող եւ անոր ուղղութիւն տուողն է: Դեռ աւելին, այդ գաղութի գրական զարկերակն է, նոր սերունդէն գրիչ բռնող եւ նոր մտաւորական սերունդի մը ազատ բեմն է: Գաղութէ գաղութ մշակութային եւ ազգային ապրումներու կամուրջն է, որ հեռաւոր անջրպետները կը կամարէ: Ամէնօրեայ թարմ հացն է, որ սփիւռքի հայ զանգուածներուն ամէն տեսակի հոգեկան եւ մտաւոր վիթամին կը բաշխէ*»[46]: Սասունիի համաձայն՝ պետութեան մը բազմաճիւղ հաստատութիւններու կատարած պարտականութիւնները միանգամայն կը ստանձնէ հայ մամուլը, որ աւելի յարգելի է, քան ոսկիի ու ադամանդի շլացնող դէզերը:

Ապա Սասունի հետաքրքրական կերպով կը շարադրէ սփիւռքահայ իրականութեան մէջ լուսաւորուող հայ մամուլի ներկայացուցիչները, որոնք յատկապէս կը փայլատակեն Պէյրութի, Գահիրէի, Աթէնքի, Փարիզի եւ Պոստոնի մէջ, սակայն փոքր աստղեր կան նաեւ հայ ժողովուրդի աշխարհով մէկ սփռուած իրականութեան մէջ:

> Այսօր Իրաքի հայութիւնը ամբապէս կազմակերպուած գաղութ մըն է, ունի իր ազգային մարմինները, եկեղեցիները, դպրոցները եւ հանրային բազմակողմա-

[45] *Գոյամարտ*, 13 Մայիս 1954:

[46] *Գոյամարտ*, 22 Փետրուար 1958:

նի կեանքը: Գոյամարտը կենսական դեր մը ունի կատարելիք այդ գաղութին մէջ, եկեղեցիի եւ դպրոցի հաւասար: Ան բոլորին թերթն է, անոր ձայնը պիտի լսուի եկեղեցիի եւ դպրոցի զանգակներուն հետ եւ իր արձագանգը պիտի ունենայ հայ բազմութիւններու սրտին մէջ, ամէն օր խորհելու նստելով հայ մարդուն հետ, որ սովոր է ազգին ու աշխարհին չարն ու բարին իր կշիռքով զարկելու[47]:

«Վերադարձդ բարի» խորագիրով գրութիւնը ստորագրած Գ.Վ. կը նշէ, որ *Գոյամարտ*ին բացակայութիւնը ականակալուածէն աւելի երկար տեւեց, եւ այս տարիներուն ընթացքին արժէքաւոր հովանաւոր տէրերը թերթին անոր վերադարձին ականատես ըլլալու արժանի չեղան:

Տարիներով բացակայեցիր եւ հիմա կը վերադառնաս ա՛լ աւելի կազդուրուած, աւելի՛ զօրացած ոգեկան կարողութեամբ եւ գաղափարով: Ծանր պարտականութեան լծուելու եկար կրկին, եւ մենք լիայոյս ենք որ քեզ վրայ դրուած պարտականութիւնը բարեխղճօրէն պիտի կատարես, առանց շեղելու քու հիմնական նպատակներէն: Անցեալին՝ դուն յաջողեցար բարեկամներու հսկայական բանակ մը ունենալ: Դու՛ն, բարեմիտ եւ պարտաճանաչ բարեկամի շնորհքներով օժտուած, մէկիկ-մէկիկ այցելեցիր եւ մուտք գործեցիր անոնց յարկերէն ներս, սիրոյ եւ համակրանքի խոր զգացումներ ապահովելով քեզի եւ գոյութեանդ հետ կապուած կենսական նպատակներու շուրջ: Այսօր, այդ միեւնոյն բարեկամներդ եւ անոնց հետ շա՛տ շատերը, վստահ եմ, որ անհամբեր կը սպասեն այցելութեանդ, անգամ մը եւս վայելելու քեզմէ ճառագայթուած մտքի եւ հոգիի ազնիւ եւ մաքուր զգացումները...[48],

կը գրէ Գ.Վ.՝ շեշտելով, որ իրենք մեծ հաւատք ունին թերթին յաջողութեան հանդէպ:

ԵԶՐԱՓԱԿՈՒՄ

Կարդալ մամուլը, կը նշանակէ ընկղմիլ ծով տեղեկութիւններու մէջ, հանդիպում ունենալ գրական յատուկ ու երբեմն միայն թերթերուն էջերուն վրայ մնացած արժէքաւոր երկերու հետ, ապրիլ տուեալ գաղութի հայութեան կեանքը, վերապրիլ պատմութիւնը՝ ոգեկոչումներուն ընդմէջէն, կարդալ ու ջյագենալ, կարդալ ու զարգանալ, կարդալ ու աւելին գիտնալ, սակայն երբեք՝ ամբողջականը, որովհետեւ անկարելի է ամէն բան ընկալել եւ ամէն բան գտնել այնտեղ:

*Գոյամարտ*ն ալ նոյնն է, մամլոյ ամբիոն մը, որ իր գոյութեան ողջ ընթացքին եղած է խօսափողը իրաքահայութեան, կապը՝ բնիկ ժողովուրդին, իրաքեան քաղաքական, ընկերային, մշակութային կեանքին եւ հայութեան միջեւ, մղիչ ուժը՝ իրաքահայութեան իրաւունքներուն տէր կանգնելու, կոչը՝ հայկականութեան կառչած մնալու, պահանջողը՝ հայութեան պահպանման ի խնդիր ոչինչ խնայելու:

[47] Նոյն:

[48] Նոյն:

Արժէք է *Գոյամարտը*, Սփիւռքի գոյերթին կենդանի վկայութիւն՝ սփիւռքահայ պատմութեան մէջ իր տեղով ու դերով: Սփիւռքի պատմու-թիւնը, յատկապէս՝ իրաքահայութեան, շատ բան կը պարտի անոր հիմնադիրներուն, յօդուածագիրներուն, աշխատակիցներուն, գրաշարներուն, տպագրիչներուն, տարբեր իմաստով զայն պահողներուն, անոր յարատեւման համար աչքի լոյս ու մտքի հարստութիւն իսպաս դնողներուն, որովհետեւ անոնք գիտակցեցան, արժէքն ու կարեւորութիւնը մամուլին, պայքարեցան թերթին համար, գիշերներ լուսցուցին, որպէսզի առաւօտները թերթը՝ տաք հացի նման, դրուի ընթերցողի սեղանին:

Գոյամարտը մէկ ներկայացուցիչն է սփիւռքահայ մամուլին, կարեւոր հայելին է իրաքեան կեանքին, հոն են շօշափելի տուեալները, տարբեր տարիներու քաղաքական, ընկերային, տնտեսական, մշակութային, ազգային կեանքի պատկերն ու տիրող մտայնութիւնը, մարտահրաւէրները, որոնց մէկ գլխաւոր բաժինը այսօր եւս կայ: Այս կը նշանակէ, որ հոն կայ պատմութիւն եւ պատգամ՝ կառչելու հայերէն լեզուին, գրականութեան, մշակոյթին եւ արժէքներուն: Հայոց գոյատեւումը կ'երաշխաւորուի *Գոյամարտ*երով, ուստի այսօր եւս պէտք է տէր կանգինք աշխարհատարած հայութեան իւրօրինակ ներկայացուցիչները հանդիսացող հայ մամուլի իւրաքանչիւր օրկանի, որովհետեւ հայապահպանման եւ հայոց պատմութեան շարադրման երկար շղթային մէջ հիմնական օղակ է մամուլը:

The *Koyamard* Weely Reflecting Iraqi-Armenian Life
(Summary)

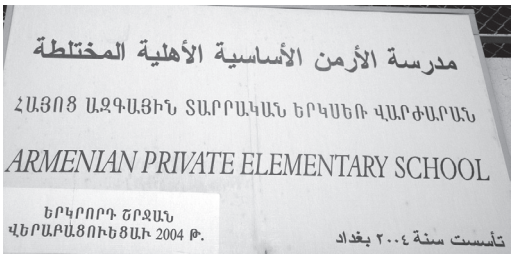
Nora Parseghian
norapar@hotmail.com

On November 8, 1948 the *Koyamard* weekly was inaugurated in Baghdad. It was founded by Aram Duzian, Dr. Papken Papaziana, Levon Karmen (Sdepanian), Markar Sosoyan, and Hagop Der Nersesian. The newspaper was published following a decision of the Central Committee of the Tashnag Party Iraq Chapter.

The weekly was closed down on August 26, 1954 by the state. Publication resumed for a short period in 1958, but it closed for good in August 1954 following a state decision. During this second period individuals like Nigoghos Alexandrian, Levon Karmen, and Dr. Papazain were heavily involved in its publication.

The paper, based on the weekly's materials, depicts a partial panorama of the life of the Iraqi Armenian community: its national concerns, its cultural, athletic, religious and social activities, its relations with neighbouring Armenian communities, intra-Armenian conflicts, the ups and downs the community went through, the pol;itics it had to adopt to navigate safely, etc.

The paper assesses the weekly as a most significant source for the study of the Iraqi Armenian community of that period.

Հայոց Ազգային Տարրական Երկսեռ Վարժարան

Արամ Քեթենճեան
ketenjian@hotmail.com

Իրաքի մէջ, 1852էն սկսեալ, հայերը ունեցած են «Թարգմանչաց» դպրոցը, ապա 1901ին՝ «Զապէլեան» աղջկանց վարժարանը: 1917ին վերոյիշեալ երկու վարժարանները իրարու միանալով կը յառաջացնեն «Ազգային Թարգմանչաց եւ Զապէլեան Երկսեռ Վարժարան»ը:

Թուրքի եաթաղանէն ճողոպրած հազարաւոր հայ գաղթականներու Իրաք մուտքով, նոր ընթացք կ'առնէ իրաքահայ դպրոցը:

1921ին Պաղտատի Կիլանի Քեմփին մէջ հաստատուած հայեր համեստ դպրոց մը կը հիմնեն Պաղտատի կեդրոնը գտնուող ազգային գերեզմանատան մէկ կողմը: Յետագային այլ դպրոցներ եւս կը բացուին, որոնք 1949ին կը միանան առաջինին: Միացեալ այս դպրոցը կը կոչուի «Ս. Թարգմանչաց եւ Սվաճեան Միացեալ Վարժարան», աւելի ծանօթ՝ «Ազգային Միացեալ Վարժարան» (ԱՄՎ) անունով:

1949էն իվեր որպէս ԱՄՎի տնօրէն յաջորդաբար պաշտօնավարած են Յակոբ Տէր Յակոբեան, Գրիգոր Մարաշլեան, Խալիլ Աքայ, Գալուստ Սիւրմէնեան, Կարապետ Յարութիւնեան, տոքթ. Վարդան Ալեքսանդրեան, Կարապետ Սերոբեան եւ Գառնիկ Աւագեան:

1960ականներուն ԱՄՎը, որ կ'ընդգրկէր մանկապարտէզէն մինչեւ երկրորդական բաժին, աւելի քան 1400 երկսեռ աշակերտութիւն ունենալու կողքին, հասած էր յառաջդիմութեան բարձր աստիճանի եւ առաջնակարգ տեղ կը գրաւէր Պաղտատի դպրոցներուն մէջ:

Այս գնահատելի վիճակին մէջ էր ան, երբ 1974ին, պետական հրամանով, Իրաքի մէջ դադրեցուեցան-պետականացուեցան բոլոր համայնքապատկան ազգային դպրոցները, հետեւաբար նաեւ՝ ԱՄՎը եւ հայաշատ կեդրոններու բոլոր անձնական դպրոցները:

Այս անարդար հրամանէն նուազագոյնը տուժելու նպատակով, իրաքահայոց առաջնորդարանը յատուկ ջանքերով կարողացաւ արտօնութիւն ձեռք բերել վերոյիշեալ վարժարաններուն մէջ հայերէն լեզու եւ կրօն դասաւանդելու: Այսպէսով, այդ երկու դասանիւթերուն դասաւանդումը արտօնուեցաւ, իւրաքանչիւրը շաբաթական երկու դասապահ:

Կացութիւնը եւ արտօնութիւնները մնացին այս վիճակին մէջ մինչեւ 2003ի պատերազմը եւ իշխանութեան փոփոխումը, որուն հետեւանքով լուծուեցան ու անհետացան Իրաքի փոքրամասնութիւններուն վերաբերող շատ մը իրաւազրկիչ որոշումներ, ինչպիսին էր սեփական դպրոցներու պետականացման հրահանգը:

Այս առիթէն օգտուելով, Իրաքի հայոց առաջնորդարանը 2004ի Սեպտեմբերին ազգային նախակրթարան բանալու բացառիկ արտօնութիւն մը ստացաւ: Դպրոցաշէնքը հանդիսացաւ նախկին ԱՄՎի այն մասը, որ 1962ին կառուցուած էր Գալուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկութեան նիւթական օժանդակութեամբ: Նոր կարգավիճակով, վարժարանին արտօնատէրը դարձաւ Իրաքի հայոց թեմի առաջնորդ գեր. Տ. Աւագ արք. Ասատուրեան, որ միաժամանակ կը ստանձնէ տնօրէնի պաշտօնը:

Վերջապէս, երեսուն տարիներու ակամայ դադարէ մը ետք, վերաբացուած դպրոցին զանգը կը հնչէ 15 Հոկտեմբեր 2004ին, երբ, սակայն, դպրոցը հիմա ունէր նախկին 1400ի փոխարէն ընդամէնը 161 աշակերտ եւ կը գործէր իբրեւ մանկապարտէզ ու նախակրթարան միայն:

Վարժարանը առաջին տարեշրջանէն իսկ օժտուեցաւ 30 համակարգիչներով, գրադարանով, կենսաբանութեան եւ տարրաբանութեան արդիական տարրալուծարաններով:

Սրբազան հօր յանձնարարութեամբ, 2005ին տնօրէն կը նշանակուի ԱՄՎի նախկին փորձառու տնօրէններէն, Պաղտատի Համալսարանի վարչագիտութեան եւ տնտեսագիտութեան բաժանմունքի շրջանաւարտ Գառնիկ Աւագեանը: Վերջինիս արտասահման մեկնումէն ետք, 2012ին տնօրէնի պաշտօնը կը ստանձնէ Պաղտատի Համալսարանի գիտութեան բաժնի կենսաբանութեան ճիւղի շրջանաւարտ Ալպէր Չոլաքեան:

Առաջնորդի, ազգային կեդրոնական վարչութեան եւ կրթական յանձնախումբի[1] համախորհուրդ որոշումով 2007-08 կրթաշրջանին, նախակր-

[1] Կրթական յանձնախումբը առաջնորդարանին առընթեր գործող կազմ մըն է, շարունակութիւնը 1960ականներուն յառաջացած ուսումնական խորհուրդին, որուն հիմնական պարտականութիւնը եղած էր հսկել կրթական, բարոյական եւ հա-

թարանի դասարաններուն կողքին կը բացուի առաջին միջնակարգի դասարանը, ապա յաջորդող երկու տարիներուն կը բացուին երկրորդ եւ երրորդ միջնակարգ դասարանները եւ դպրոցը կը բարձրանայ միջնակարգ վարժարանի մակարդակին ու կը վերակոչուի «Հայոց Ազգային Տարրական Երկսեռ Վարժարան»:

Յատկանշական է, սակայն, որ սկիզբէն եւեթ, արտագաղթի հետեւանքով, վարժարանին աշակերտութեան թիւը զգալիօրէն կը սկսի նուազիլ. բաւարար է ըսել, որ եթէ վերաբացման տարին՝ 2004ին, դպրոցը իր նախակրթարանի վեց դասարաններով ունէր 161 աշակերտ, ապա 2012ին՝ միջնակարգ բաժինով մէկտեղ (ինը դասարան), ունէր 115 աշակերտ, իսկ 2016ին՝ աշակերտութեան թիւը նուազած էր 77ի:

Վերաբացուած վարժարանին տնօրէնութիւնն ու ուսուցչական կազմը դասաւանդութեան կողքին, ամէնայն նուիրուածութեամբ կատարած են այլ պարտականութիւններ եւս, ինչպէս օրինակ՝ ազգային առիթներով (Թարգմանչաց, Վարդանանք, Հայոց Ցեղասպանութիւն), կազմակերպած են գրական-գեղարուեստական ձեռնարկներ, ամանորեայ հանդէսներ, զանազան մրցոյթներ եւն.: Միւս կողմէ, մայրենի լեզուի դասատուներ մասնակցած են Հայաստանի Հանրապետութեան կրթութեան եւ գիտութեան նախարարութեան կազմակերպած վերապատրաստման դասընթացքներուն, իսկ տարիներու ընթացքին իրաքահայ տասնեակ փոքրիկներ մասնակցած են ՀՀ Սփիւռքի նախարարութեան «Արի Տուն» ծրագրին:

Վարժարանը ունի *Մաշտոց* պատկերզարդ տարեգիրքը, որ կ'արտացոլացնէ դպրոցին ուսումնական կեանքն ու գործը:

Իրաքի Հայոց Տարրական Երկսեռ Վարժարանը ներկայիս իրաքահայ համայնքի ազգապատկան միակ դպրոցն է, մինչ Իրաքի տարածքին գտնուող հայաշատ կեդ-

---

յեցի դաստիարակութեան խնդիրներուն, ապահովել կարիքաւոր աշակերտներու կրթաթոշակները:

րոններու պետական դպրոցներու մէջ (Պասրա, Զախօ, Էրպիլ, Հաւրեզք եւ Ալզրուկ) շաբաթական երկուքական ժամ հայոց լեզու եւ կրօն կը դասաւանդուի:

Քայլերգ Ազգային Վարժարան (2004)

Արամ Քեթենճեան

Սուրբ եկեղեցւոյ վեհ շուքին ներքոյ,
Դու վերածնեալ վարժարան հայոց.

Հայ մշակոյթի դու անմար փարոս.
Խաւար մտքերու կանթեղը լուսոյ.
Կամարներուդ տակ հնչեց հայ լեզուն,
Եւ Մաշտոցը սուրբ, ապրեցաւ այնտեղ.

Աւա՛ղ քո կեանքի երեսուն տարին,
Զոհ վատ օրինաց՝ մտաւ խորը քուն.

Բայց որդիքդ արի, ջանքերով բարի,
Մեր գիրկը բերին, քե՛զ անգին դպրոց,

Հայ հողէն ծորած Տիգրիսի ափին,
Դու մեր հինաւուրց, բայց մի՛շտ նոր դպրոց:

Անսպառ սնունդ զաւակացդ բարի,
Եւ հոգիներու դրախտ երկրային:
Իսկ Կոմիտասի հոգին տառապեալ,
Հանգիստը գտաւ, կտուրիդ ներքեւ...

Զանգըդ ղօղանջող, ակամայ լռեց
Եւ սերունդ մ'ամբողջ անսահման տուժեց:

Ո՛վ վերազարթնած ու վերածաղկած
Սրտի մէջ ապրող, վարժարա՛ն հայոց:

Armenian Elementary Mixed National School
(Summary)

Aram Ketenjian
ketenjian@hotmail.com

Against the backdrop of a brief historical preview of Armenian education in Iraq, the article focuses on the developments of the Baghdad Mixed Armenian School post-1974, the year when the school was appropriated by the state.

The community leadership succeeded in negotiating with the authorities and was granted the right to teach Armenian language and religion in the school. These restricted conditions continued for some 32 years until, in 2004, after the deposition of President Saddam Hussein, the school was returned to the community. It opened its doors in October 2004 as an elementary school with a student population of 167 in contrast to the year 1962, when it was a secondary school with a student population of 1400. In each of the following years the school added a class and currently has been transformed into an intermediate school notwithstanding its reduced student population which in 2016 had dwindled to 77.

The article highlights certain aspects of the school, its activities and the support it received in previous years from the Diaspora ministry of the Republic of Armenia.

Պաղտատահայ Մշակութային Գոհարը. Կոմիտաս Երգչախումբը

Արամ Քեթենճեան[1]
ketenjian@hotmail.com

Ներկայացնել Կոմիտաս քառաձայն երգչախումբը՝ ըսել է խօսիլ իրաքահայութեան վերջին քանի մը տասնեակ տարիներու ընթացքին հայ մշակոյթը պահող ամրակուռ սիւներէն մէկու եւ իր խմբավար Կարապետ Քիշմիշեանի մասին: Երգչախումբը, որպէս ձեռնարկ, եղաւ լաւագոյնը իր մարզին մէջ, ոչ միայն Պաղտատի Հայ Երկսեռ Երիտասարդաց Միութեան (ՊՀԵԵՄ), այլեւ ամբողջ իրաքահայութեան համար:

Հիմնուելով ՊՀԵԵՄի *Յուշամատեան*ին մէջ տեղ գտած Քիշմիշեանի գրութեան վրայ, կ'իմանանք որ 1953ին, ան՝ Գէորգ Չօպանեանի հետ միասին, երգեցիկ խումբի մը կազմութեան համար անդամներու անուանացանկ մը պատրաստած է, ապա նոյն տարուան Սեպտեմբերին՝ երկուքով հիմը դրած են երգչախումբին:

Երգչախումբին առաջին ելոյթը, ղեկավարութեամբ ջութակահար Քիշմիշեանի, տեղի ունեցած է 15 Մայիս 1954ին «Ֆէյսալ Բ.» սրահին մէջ, 28 երիտասարդ-երիտասարդուհիներու մասնակցութեամբ: Առաջին այս ելոյթին երգացանկը կազմուած է մանաւանդ Բարսեղ Կանաչեանի ստեղծագործութիւններէն:

Քիշմիշեան, շարունակելով իր յուշերը, կը գրէ.- «*...Առաջին համերգէն եւրք Պաղտատի հայութեան մօտ գտած ընդունելութիւնը եւ անոր գուրգուրանքը մղիչ ուժ կը հանդիսանան շարունակելու սկսուած գործը: Երկրորդ համերգէն եւրք, 1955ին պրն. Կանաչեանը հրաւիրուեցաւ Պաղտատ եւ կազմակերպութեամբ Իրաքի Հայ Կարօտելոց Խնամակալութեան, նոյն*

[1] Անդամ «Կոմիտաս» երգչախումբի՝ 1977-2000:

փարուան Դեկտեմբերին համերգ մը տուաւ: Կազմուած խումբի առանցքը մեր երգչախումբը եղաւ, որուն միացան նաեւ տեղւոյս Կանաչեանի հին սաները...»[2]:

Պէտք է նշել որ, Կանաչեան Պաղտատ կեցութեան իր առաջին շրջանին քառաձայն երգչախումբ մը կազմած էր, որուն անդամներէն եղած էր նոյնինքն Քիշմիշեան:

Յիշատակութեան արժանի է այն, որ 1957ին Կոմիտաս երգչախումբը առաջին անգամ կը մասնակցի Ս. Զատիկի պատարագին, որ նորակառոյց եւ նորօծ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ առաջնորդանիստ եկեղեցիին մէջ մատուցուած առաջին պատարագը կ'ըլլայ:

Նոյն տարին, երգչախումբը պաշտօնապէս կը միանայ ՊՀԵԵՄին ու կը կոչուի ՊՀԵԵ Միութեան Կոմիտաս Երգչախումբ:

Քիշմիշեան ճիգ ըրած է որ «*...ժողովուրդին հրամցուած երգերը մեկնաբանուին հայկական ոգիով, անշուշտ իմ կարողութեանս ներած սահմանով...*»[3]:

Եւ իրօք, Քիշմիշեան ամէնայն նուիրուածութեամբ, ճաշակով ու բծախնդրութեամբ, երբեմն խստութեամբ եւ կարգապահութեամբ կը կատարէր ազգօգուտ այդ նուիրական գործը: Նոր երգի մը ուսուցման պարագային, նախ կ'անդրադառնար անոր պատմականին, բառերուն եւ իմաստին, ապա հմտօրէն կը սորվեցնէր զայն:

Կոմիտաս երգչախումբին երգացանկին մաս կազմած է հայ երգը իր բոլոր սեռերով՝ գեղջկական, ժողովրդական, քնարական, հայրենասիրական, դասական եւ աշուղական: Նաեւ՝ Հայ Եկեղեցւոյ պատարագն ու շարականները: Այնպէս որ, երգչախումբին բոլոր անդամները կը հաղորդուէին հայ երգին ամբողջական եւ խորունկ գիտակցութեամբ, եռանդով ու մեծ խնդութեամբ, իբրեւ քաղցր պարտականութիւն զայն կը փոխանցէին ունկնդիրներուն, միաժամանակ ըմբոշխնելով հայրենիքը իր ամբողջ գեղեցկութեամբ:

Երգչախումբը իր երկարատեւ գործունէութեան ընթացքին կատարած եւ մեկնաբանած է նաեւ արաբական տասնեակ մը երգեր, որոնց շարքին լիբանանեան եւ իրաքեան քառաձայն երգեր:

Ուշագրաւ է որ երգչախումբին անդամներուն մէջ եղած են անձեր, որոնք հայերէն գրել չէին գիտեր: Այդպիսիները երգը անգիր ընելու նպատակով՝ բառերը կ'ընդօրինակէին անգլերէնով կամ արաբերէնով:

---

[2] *Յուշամատեան. Պաղտատի Հայ Երկսեռ Երիտասարդաց Միութիւն, 1926-1976*, խմբ.՝ Լիպարիտ Ազատեան, Պարոյր Յակոբեան, Պաղտատ, Համազգայինի Վահէ Սէթեան Տպարան (Պէյրութ), [ա.թ.], էջ 80-2:

[3] Նոյն, էջ 82:

Աւելի քան 46 տարիներ Կոմիտաս երգչախումբի համերգերը յաջորդեցին իրարու, մեծաւ մասամբ ՊՀԵԵՄի բեմէն, Պաղտատի մէջ: Երբեմն եղան ելոյթներ նաեւ Իրաքի Պասրա եւ Քերքուք քաղաքներուն մէջ:

Կոմիտաս երգչախումբի գոյութեան տարիներուն, ընդհանուրը շուրջ 400 անդամ-անդամուհիներ միացած են համոյթին: Իւրաքանչիւր համերգին երգչախումբը բեմ բարձրացած է 70-90 անդամներով:

Երգչախումբի վերջին ելոյթը տեղի ունեցաւ 2000ին, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ, Հայոց Ցեղասպանութեան 85րդ տարելիցին նուիրուած յուշատօնի հանդիսութեան:

Յատկանշական է որ Իրաքի թեմի առաջնորդ, գերաշնորհ Աւագ արք. Ասատուրեան 1960ականներուն, իր ուսանողական տարիներուն, երեք տարի մաս կազմած է երգչախումբին:

Առաջնորդ սրբազանին դիմումին ընդառաջելով, 1979ին Վազգէն Ա. ամէնայն հայոց կաթողիկոսը, հայրապետական կոնդակով պարգեւատրեց Կարապետ Քիշմիշեանը Ս. Սահակ-Ս. Մեսրոպ առաջին կարգի շքանշանով, իսկ 1994ին՝ Կոմիտաս երգչախումբի հիմնադրութեան քառասնամեակին, այլ կոնդակով մը պարգեւատրեց խմբավար Քիշմիշեանը եւ երգչախումբի բոլոր անդամները: Իդէպ, երգչախումբի քառասնամեակին շնորհաւորական իր խօսքին մէջ, ՊՀԵԵՄի ատենի վարչութիւնը խումբը նկարագրած էր իբրեւ «Անլռելի զանգակատուն»:

Երգչախումբի յիսնամեակը տօնելու նպատակով՝ Քիշմիշեանի որդին՝ Արա Քիշմիշեանը, երէց երգողներէն ոմանց եւ երիտասարդ ուժերու մասնակցութեամբ խումբը վերակազմեց եւ 2005ին ճոխ յայտագրով համերգ մը ներկայացուց ՊՀԵԵՄի սրահին մէջ:

2006ին Քիշմիշեան ընտանիքը կը հաստատուի Հայաստանի Հանրապետութիւն, որով գէթ առայժմ կը դադրի իրաքահայ Կոմիտաս երգչախումբին երթը:

Այսօր, խումբը չկայ այլեւս: Ոչ եւս են անդամներէն շատ շատեր ...ոչ եւս է նաեւ երգչախումբին հիմնադիրն ու ղեկավարը՝ Կարապետ Քիշմիշեանը, որը յետ երկարատեւ հիւանդութեան մահկանացուն կնքեց Երեւանի մէջ 2016ի Սեպտեմբերի 21ին:

Gomidas Choir: The Baghdad Armenian Cultural Jewel
(Summary)

Aram Ketenjian
ketenjian@hotmail.com

The article is a short historical overview of the birth and performances of the Gomidas Choir, which is considered to be the Baghdad Armenian Cultural jewel.

The choir was initiated by Garabed Kishmishian (died in 2016) and Kevork Chobanian in the early 1950s. After preparing a list of potential participants, Kishmishian and Chobanian launched the choir in September 1953, and it held its first public performance on May 15, 1954, with 28 members. During the next 46 years the number of choir members grew to 90, some of whom could not write in Armenian. All in all some 400 Iraqi Armenian youngsters were members of the choir.

The choir performed Armenian songs (particularly those of Parsegh Ganachian and Gomidas and Armenian *sharagan*s), as well as Iraqi and Lebanese Arabic songs. The article assesses the impact the choir had on the cultural life of the community and the aspect it added to the community's identity.

The last performance of the choir was held in 2000 on the occasion of the 85th anniversary of the Armenian Genocide. Attempts to revive the choir through the celebration of its 50th anniversary in 2005 in a public performance did not lead to the result intended as in 2006 the Kishmishian family was repatriated to the Republic of Armenia.

Dikran Garabed Ekmekjian (1879--1952) A Man for All Seasons

Arda Arsenian-Ekmekji[1]
ARDA.EKMEKJI@haigazian.edu.lb

Although the subject of this paper, Dikran Garabed Ekmekjian, was neither born nor died in Iraq, yet for thirty years, between 1919 and 1948, he had a tremendous impact on the constitutional and administrative development of Modern Iraq. This paper highlights the main milestones of this impressive gentleman, who was instrumental in bringing many diverse religious and ethnic groups of Iraq to work harmoniously together in and for Iraq.

Dikran Garabed Ekmekjian was born in Aleppo, Syria in 1879, as the third son of Garabed Ekmekjian and Hripsimé Tahhan. His father, together with other eight personalities, were the founders, in 1855, of the Armenian Evangelical Church in Aleppo and later among the elders of what came to be known as the Emmanuel Church.[2] In line with the Protestant tradition of the family, Dikran was sent to study in the Sidon Evangelical School for Girls & Boys (Gerard)[3] and later to the Preparatory School of the Syrian Protestant

[1] **Editor's Note**.- *Arda Arsenian-Ekmekji is the Dean of Arts and Sciences and Professor of Archeology and Intercultural Studies at Haigazian University (www.haigazian.edu.lb), Beirut, Lebanon. She is the wife of Jacques Ekmekji, grandson of Dikran Ekmekjian and son of Lucy, writer of the memoirs.*

[2] Varti Keshishian, *Յուշամատեան հայ աւետարանական Էմմանուէլ մայր եկեղեցւոյ (The Armenian Evangelical Emmanuel Mother Church: A Commemorative Volume* (*published on the 100th anniversary of the Armenian Genocide*), Aleppo, 2015, p. 42.

[3] The Sidon Evangelical School was founded by the Presbyterian Missionaries, Rev. William King and Dr. George Ford, first as a school for girls (SESG) in 1862 and later for boys (GERARD) in 1881. Both schools were founded in Old Sidon. SESG taught home economics, sewing and childcare, while GERARD offered technical training in carpentry, blacksmithing, sewing, shoemaking and building. (http://www.neigb.edu.lb/school.htm). The current National Evangelical Institute for Girls and Boys in Sidon (NEIGB) is the union of these two pioneer schools in the area.

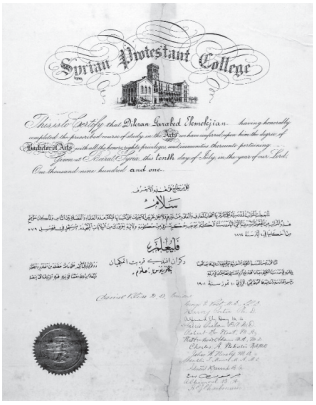
College (SPC) in Beirut,[4] from where he graduated in 1897. He then joined the SPC later, the American University of Beirut (AUB) where he obtained his BA diploma in 1901, signed by the founder of the University, Rev. Daniel Bliss.

In 1905, thanks to his fluent command of languages, he was appointed as translator in the Sudan government (under British rule) at Halfa first; then he was transferred to Wad Medani, Singa and finally to Port Sudan in 1915. He then joined, as head clerk, the Wellcome Research Laboratories in Khartoum until 1918.[5]

In the meantime, in 1910 he married Azniv Mukhtarian, born in Alexandria, and a graduate of the American School of Girls in Beirut (1907).

In 1918, as the British Mandate in Iraq was seeking for experienced administrative personnel (and probably former graduates of the SPC as expressed by King Faisal then),[6] a request was made to the Sudan Government to "lend" them Dikran Ekmekjian to come and work in Iraq. Ekmekjian, leaving his wife and two daughters in Alexandria for a while, moved to Baghdad.[7]

This temporary "loan" lasted for thirty years, and between 1918 and 1948, Ekmekjian held numerous positions in the Iraqi government having thus a great impact in the judicial and administrative development of the country. His first post was that of head clerk in the Judicial Department. After Prince Faisal was proclaimed as King of Iraq in 1921, Ekmekjian was appointed as Secretary of the Ministry of Justice, a position which he held until 1924.[8] It was in 1923, while he still held this position, that King George V of Great

Syrian Protestant College

His BA Degree from the Syrian Protestant College

[4] The Syrian Protestant College (later known as the American University of Beirut) was founded by the Presbyterian Missionaries of New England, USA in 1866. Its first President was the Rev. Daniel Bliss (www.aub.edu.lb).

[5] *American University of Beirut Alumni Directory,* 1951, p. 41.

[6] Brian Van De Mark, *American Sheikhs: Two Families, Four Generations, and the Story of America's Influence in the Middle East, A History of the American University of Beirut and its Two Founding Families*, Prometheus Books, NY, 2012, p. 94.

[7] Unpublished memoirs of Lucie Ekmekjian, third daughter of Dikran Ekmekjian, referred to hereafter as *Memoirs.*

[8] د. صلاح عبد الهادي الجبوري، "*هكذا تأسست وزارة العدلية سنة ١٩٢١* "، *ملاحق جريدة المدى اليومية لأخبار* / ١٤-٢-٢٠١٦.
(http://almadasupplements.com/news.php?action=view&id=14863#sthash.qpOPZZ4k.dpbs).

Britain conferred upon him the title of *Member of the British Empire.*[9]

Between 1925 and 1929, Ekmekjian was appointed as the Secretary of the Cadre Commission, the monarchical constitution of March 21, 1925 introduced by the British, and amended on July 29, 1925 and later on October 27, 1943.[10] It is important to mention here the role played by Lady Gertrude Bell (14 July 1868--12 July 1926) in this commission. This famous British writer, traveler, diplomat was instrumental in establishing and helping administer the modern state of Iraq.[11] In a photo featuring the Constitution committee, Ekmekjian features standing behind Lady Bell.[12]

It is not clear whether Lady Bell had any influence in nominating Ekmekjian to be the recipient of the MBE, nor is it certain how well she knew the Ekmekjian family. However Lucy, Dikran's daughter mentions an interesting episode in her memoirs:

> In 1919, he (Dikran – A.E.) decided to remain in Iraq and sent for his family, which was then staying in Alexandria with my mother's family. So first we went to Aleppo to say goodbye to my father's family. From Aleppo, we were supposed to go by carriages to Baghdad which was a long and tedious trip. During that time Sir Barham Carter, the British ambassador told my father that he will ask from Lady Gertrude Bell's group, which was going to Baghdad by cars, to pass by Aleppo and pick us up. Luckily, Miss Bell accepted. On the assigned day, she sent us a Ford car. How astonished were the people when they saw for the first time a car in their neighborhood of Aleppo. They all rushed to the streets and balconies shouting and waving. The convoy moved then to Deir Zor, Kirkuk, Mosul and finally Baghdad.[13]

It is through these same memoirs that we get an insight into the diplomatic character of Ekmekjian, who seems to have been quite a man for all seasons. In a reference about the list of invitees to attend a dinner in the Ekmekjian residence in 1929, we read:

> I remember one day my father came home and told my mother that Emir Majid Arslan,[14] his friend from Beirut, had arrived to Baghdad and that he had invited him

---

[9] "King George V Birthday 1923 Honors", *The London Gazette*, Supplement, June 1, 1923, pp. 3943-45, June 29, 1923, pp. 4605-10.

[10] *AUB Directory*, p. 41;
صلاح عبد الهدى الجبوري, "كيف وضع اول دستور عراقي", *جريدة المدى اليومية* ٢٠١٣/١/١٣.

[11] Liora Lukitz, *A Quest in the Middle East - Gertrude Bell and the Making of Modern Iraq*, I.B. Tauris, 2006.

[12] Ibid.5 photo 7.

[13] *Memoirs,* p. 1.

[14] Majid Arslan (1908--1983), Lebanese Druze Leader, national political figure with a role in Lebanon's independence. He ran for parliament in 1931.

to dinner. Together with the Emir were also invited: Abdel Muhsen Saadoun,[15] Jamil Madfa'i,[16] Bilal Baban,[17] Naji Sweidi[18] and others.[19]

Baghdad 1933, Dikran Ekmekjian with wife Aznive Moukhtarian and five daughters, Lilly, Lucie, Aida, Nahid and Hilda

What truly makes this gathering remarkable is the fact that Ekmekjian, an Armenian, had gathered around him a Druze leader: Arslan; a Kurdish Leader: Baban and three Sunnis, each of which will assume at some time the position of Prime Minister in Iraq.

In addition, Ekmekjian had also good relations with the Shiite Community of the time. His daughter reminisces:

> I remember when we were young, he used to take us almost every Friday at dawn to the plantation of Hajji Naji Al Lami, which was close to Baghdad. He was the sheikh of the village and used to cherish my father a lot to the extent that he allowed his wives to sit with my mother and father.[20]

Hajji Naji Al Lami was one of the most prominent Shiite landlords of the time with whom Lady Gertrude Bell used to frequently meet and receive advice on how to deal with the diverse communities of Iraq.[21]

Although Ekmekjian was raised as a Protestant, he was very close to the Armenian Apostolic Church and according to his daughters, they often hosted priests who came for lunch or dinner at their home. He also played a very important role in acquiring a piece of land to resettle the Armenian refugees:

> In 1922, The Armenians were deported from Armenia and some of them arrived as refugees to Baghdad. The Church asked from my father to request from King Faisal to donate a piece of land to them so that they can build houses on them. King Faisal

---

[15] ʻAbd AlMuḥsin Saʻdūn or Abd AlMuhsin AlSaadoon (1879--1929), second Prime Minister of Iraq and served on 4 different occasions as Prime Minister between 1922 and 1929 when he died (or committed suicide) (http://www.ibtesamah.com/showthread-t_110237.html).

[16] Jamil AlMidfai (1958--1890) was an Iraqi politician. He served on five separate occasions as Prime Minister between November 1933 and September 1953.

[17] Minister of Defense, Head of Kurdish Baban Clan from Suleymaniyah.

[18] Naji AlSuwaidi (1882--1942), sixth Prime Minister of Iraq who served between November 1929 and March 1930;

توفيق السويدي، *مذكراتي نصف قرن من تاريخ العراق والقضية العربي*, بيروت، 2010.

[19] *Memoirs,* p. 3.

[20] Ibid.

[21] https://www.nytimes.com/2014/06/27/world/middleeast/gertrude-bell-sought-to-stabilize-iraq-after-world-war-i.html?_r=0 .

> responded positively to my father's request and gave them deserted lands on the boundaries of Kirkuk. When they settled there, each family built a small house for itself and planted the lands. After a year, the Armenian town had become a paradise on earth.[22]

Ekmekjian's relationship with King Faisal must have been quite close and friendly. In a picture dated 1920 from the archives of the then Minister of Finance, Sir Sassoon Eskell,[23] Dikran Ekmekjian appears seated with this prestigious group which was on a tour duty of Baghdad. According to the family grapevine, the King had often whispered to Ekmekjian that had he been a Muslim, he would have appointed him as minister.

The second chapter of Ekmekjian's career in Baghdad is linked to the Iraqi Railway where he served between 1930 and 1939 as Secretary of the Railway Department[24] and later until 1948 as secretary of the Board of Management of the Iraqi State Railways.[25]

It is to be reminded here that the Berlin-Baghdad Railway was a 1600 km. line built from 1903 to 1940 to connect Berlin with Baghdad.[26] In 1936, after Iraq had gained independence from the British in 1932, the state bought all former lines in Mesopotamia from the United Kingdom and completed the missing lines.[27]

Ekmekjian must have been in office at that time and witnessed the takeover from the British and the establishment of the National Iraqi railway. What exactly was his role in this transition remains to be studied through the local and British archives of the period. However, it is certain that the post-British era required an administrator with highly competent skills in order to face the political, financial and social challenges facing the Iraq Railway.[28]

However he must have had a prestigious position enjoying certain benefits, since we read:

> When he (Ekmekjian – A.E.) was the director of the Iraqi Railway, he used to have a private compartment in the train. During the feasts, he used to take us to some

---

[22] *Memoirs*, p. 2.

[23] https://en.wikipedia.org/wiki/File:King_Faisal_group-shot.jpg .

[24] ابراهيم خليل العلاف, "ارمن العراق روية تاريخية،" *الحوار المتمدن*, ٢٠١/٢/٢٥ http://m.ahewar.org/m.asp?u=%C7%C8%D1%C7%E5%ED%E3+%CE%E1%ED%E1+%C7%E1%DA%E1%C7%DD

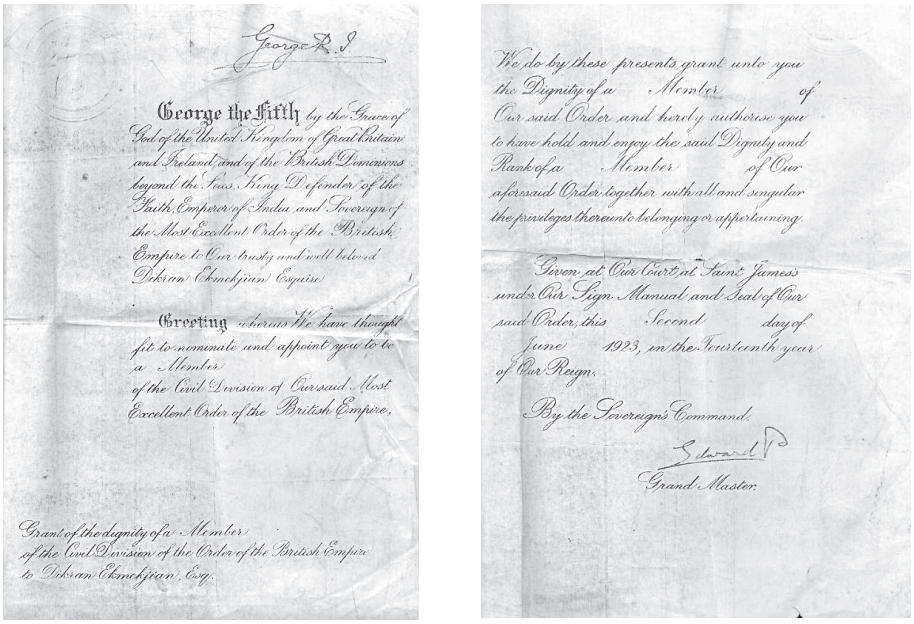
[25] *AUB Alumni Directory,* p. 41.

[26] André Chéradame, *The Baghdad Railway*, London, Central Asian Society, 1911.

[27] Benno Bickel, "Zeittafel Bagdadbahn," in Jürgen Franzke (Hrsg.), *Bagdadbahn und Hedjazbahn. Deutsche Eisenbahngeschichte im Vorderen Orient*, Nürnberg 2003, pp. 160-2.

[28] http://www.trainsofturkey.com/w/pmwiki.php/History/CIOB; http://www.wikiwand.com/en/Baghdad_Railway#/After_World_War_I .

of the Iraqi cities like Mosul, Kirkuk and Basra. We used to take the train at night, sleep in the 'wagon-lits' and reach at our destination early morning. After spending the whole day visiting, we would return back to Baghdad at night. How much we waited for these outings.[29]

George R. I.

George the Fifth by the Grace of God of the United Kingdom of Great Britain and Ireland and of the British Dominions beyond the Seas King Defender of the Faith Emperor of India and Sovereign of the Most Excellent Order of the British Empire to Our trusty and well beloved Dikran Ekmekjian Esquire

Greeting whereas We have thought fit to nominate and appoint you to be a Member of the Civil Division of Our said Most Excellent Order of the British Empire

Grant of the dignity of a Member of the Civil Division of the Order of the British Empire to Dikran Ekmekjian Esq.

We do by these presents grant unto you the Dignity of a Member of Our said Order and hereby authorise you to have hold and enjoy the said Dignity and Rank of a Member of Our aforesaid Order together with all and singular the privileges thereunto belonging or appertaining

Given at Our Court at Saint James's under Our Sign Manual and Seal of Our said Order this Second day of June 1923 in the Fourteenth year of Our Reign

By the Sovereign's Command

Edward R

Grand Master

Dikran Ekmekjian is standing next to Bernard Bourdillion in fez (Lukitz, *A Quest*)

Every summer, Ekmekjian would take his family composed of five daughters[30] to the cool mountain resorts of Lebanon, especially to Hammana, in order to escape the scorching heat of Baghdad. It is there that he reconnected with his old friends from Sidon, the AUB and made new friends. Hence the house of "Ammo Dikran", or Uncle Dikran as he was known, became the home away from home, the warm hearth for many of the Lebanese and Syrian teachers, especially the young women, who traveled to teach in Baghdad.

Each one of them who had a problem at the Ministry of Education (al maaref), used to come for help from Ammo Dikran. The one he cherished most was Salwa Massouh

[29] *Memoirs,* p. 3.

[30] Dikran and Aznive Ekmekjian had five daughters. (A son, Berge died at the age of one). The two elder ones, Lilly and Lucy married their cousins Yervant and George Ekmekji from Aleppo. Aida married Armen Kouyoumjan and thus became member of one of the oldest Iraq Armenian families. The Kouyoumjians were related to the Iskenderians, Sethians and other "*Bagdadts*i" families. His fourth daughter married the Editor-in-chief of *the Iraqi Times*, George Reid-Anderson (Andy), while the youngest married a Lebanese Greek Pharmacist, Theodore Hembekides, owner of the College pharmacy located near the AUB.

(later Khanachet), the daughter of one of his best childhood friends from the Sidon days. There were other teachers as well like Millia Malik, Charles Malek's sister,[31] Eugenie Abu Chedid, Grace Nukkho, Eleanor Kamar, and many others. On Christmas Eve, they all used to gather in our house. My cousin[32] used to play the accordion, and all of us used to sing Christmas Carols till morning.[33]

In 1948, Ekmekjian, after working for thirty years in Iraq with the British Mandate and under three kings: Faisal I (1885--1933), Ghazi (1912--1939) and Faisal II (1935--1958), retired from the Iraqi railway and left his beloved adopted country for Lebanon. In Beirut, he resided in the apartment building of his eldest daughter Lilly Ekmekji in Ras Beirut where he eventually passed away in 1952. He is buried, with his wife, in the Armenian Evangelical cemetery, adjacent to the Anglo-American cemetery in Furn-el Chebak, Beirut.

It is certain that Dikran Ekmekjian, although not an Iraqi by birth, had a great impact on the formation of modern Iraq.[34] First in laying the judicial, constitutional foundations of independent Iraq and later in developing the administrative and economic infrastructure of the railway system. It is probably fortunate that he left Baghdad before seeing the gradual deterioration of a country and nation for which he was so genuinely devoted and committed.

George V award of Member of the British Empire Award, June 1923

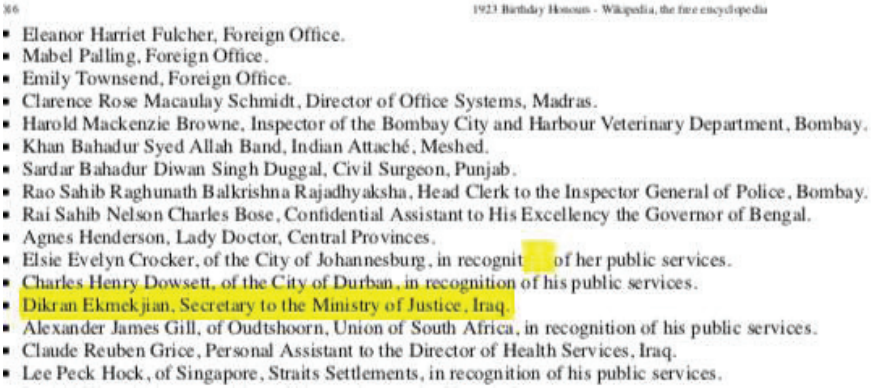
[31] Charles Malik (1906--1987) was a Lebanese academic and diplomat. He headed the commission for the drafting of the Universal Declaration of Human Rights in 1948 (*The Challenge of Human Rights. Charles Malik and the Universal Declaration,* edited by Habib C. Malik, Oxford, 2000).

[32] Noubar Ekmekji.

[33] *Memoirs,* p. 4.

[34] آرا اشجيان, "لأرمن في العراق ماضياً وحاضراً",
http://ara-ashjian.blogspot.com/2007/07/blog-post.html

Future research by the writer of this article will include further investigation into the archives of the British Foreign service to understand better the deliberations which led to the nomination and awarding of the Member of the British Empire title to an Armenian in Baghdad in 1923. Additional investigation will be required to clearly comprehend Dikran Ekmekjian's role in the Iraqi Railway internal administrative management. However, until then, it is certain to conclude here, that Dikran Ekmekjian was a prominent Armenian working in Baghdad and who had established excellent relations with the Armenians, the British, the Sunnis, the Kurds and the Shiites of Iraq, a task described by today's diplomatic language as almost an impossible mission. He, furthermore, had maintained a balanced, healthy relationship with his *alma mater*, his Syrian and Lebanese friends, representing them as a freelance ambassador in whichever country that he worked. Dikran Ekmekjian must have truly been a Man for all seasons and all tasks.

3/6 1923 Birthday Honours - Wikipedia, the free encyclopedia

- Eleanor Harriet Fulcher, Foreign Office.
- Mabel Palling, Foreign Office.
- Emily Townsend, Foreign Office.
- Clarence Rose Macaulay Schmidt, Director of Office Systems, Madras.
- Harold Mackenzie Browne, Inspector of the Bombay City and Harbour Veterinary Department, Bombay.
- Khan Bahadur Syed Allah Band, Indian Attaché, Meshed.
- Sardar Bahadur Diwan Singh Duggal, Civil Surgeon, Punjab.
- Rao Sahib Raghunath Balkrishna Rajadhyaksha, Head Clerk to the Inspector General of Police, Bombay.
- Rai Sahib Nelson Charles Bose, Confidential Assistant to His Excellency the Governor of Bengal.
- Agnes Henderson, Lady Doctor, Central Provinces.
- Elsie Evelyn Crocker, of the City of Johannesburg, in recognit of her public services.
- Charles Henry Dowsett, of the City of Durban, in recognition of his public services.
- Dikran Ekmekjian, Secretary to the Ministry of Justice, Iraq.
- Alexander James Gill, of Oudtshoorn, Union of South Africa, in recognition of his public services.
- Claude Reuben Grice, Personal Assistant to the Director of Health Services, Iraq.
- Lee Peck Hock, of Singapore, Straits Settlements, in recognition of his public services.

The London Gazette, Supplement, June 1, 1923, number 32830, pp. 3943-45

Տիգրան Կարապետ Էքմէքճեան (1880-1951)
(Ամփոփում)

Արտա Արսէնեան-Էքմէքճի
ARDA.EKMEKJI@haigazian.edu.lb

Զեկոյցը կը ներկայացնէ Տիգրան Էքմէքճեանի կենսագործունէութիւնը: Պետական պաշտօնատար մը, որ ծնած էր Հալէպ 1880ին, ուսանած է Սայտայի մէջ եւ Պսակաւոր Արուեստից վկայականով վկայուած Սուրիական Փրոթեսթընթ Քոլէճէն (յետագային՝ Էյ. Եու. Պի.), 1901ին: 1905-18 ան գործած է Սուտանի մէջ, ապա պաշտօնակոչուած է Իրաքի դատական գրասենեակին մէջ գործելու: 1921-24՝ ան արդարադատութեան նախարարութեան քարտուղարն էր, իսկ 1925-29՝ ծառայեց Cadre Commissionի մէջ: 1930ին ան կը նշանակուի երկաթուղիներու գրասենեակի քարտուղար, իսկ 1939-48՝ Իրաքի պետական երկաթուղիի վարչական մարմնի քարտուղար: Էքմէքճեան կը մահանայ 1951ին, Պէյրութ:

A Photographer: Hovhannes Krikor Choukassizian (1914--1994)

Armine Choukassizian

INTRODUCTION

This is a short review on my father and his photographic career. I constructed it mostly based on my memories, personal eyewitness accounts (as my father used to take me to his studio and I used to run it in his short absences) and a lot of information that come from my mother who spent at least a month at her maternal grandparents' villa in Sivas where she was highly pampered.

SIVAS, MY FATHER'S BIRTHPLACE, HIS FAMILY AND THE GENOCIDE

Sivas, Sepastia in Armenian, a province (*vilayet)* of Turkey, was located at the eastern part of the Central Anatolia region of Turkey. It was the second largest province in Turkey by territory and adjacent to the province of Yozgat to the west, Malatya to the southwest and southeast, Kahramanmaraş to the south, Erzincan to the east, Giresun to the northeast, and Ordu to the north.

Map of Sivas, Turkey

Sivas has most of the climate of the Central Anatolian Region with hot and dry summer months, and cold and snowy winter seasons. Its northern part shares the Black Sea climate whereas the eastern portion shares the climate of the Eastern Anatolian higher region. Sivas was part of the Silk Road and the Persian Royal Road ran through Sivas.

My father, Hovhannes Tchoukhassizian was born in Sivas in 1914, but he never knew Sivas, because when is birthplace, Sivas he was much too young to remember anything. He was the only son of Krikor, son of Hagop, a wealthy landowner who also had a fabrics shop in downtown Sivas.[1] It seems Hagop used to come home by 2:00 o'clock and let his son take over until almost 5:30 p.m. After his father Krikor was imprisoned in 1915 my father's grandmother Yaghout Ansourian raised him up. Hovhannes had three paternal aunts: Hayganoush, my mother's mother, Parantsem and Armenouhi. They all lived in a two-storeyed villa in Sivas.

Choukassezians' house in Sevaz

Hagop[2] passed away after two days of his son Krikor's imprisonment. By special permission Krikor was released from prison to bury his father, and then went back to prison.

Every day around noon time with the help of a worker who carried the bundle Yaghout used to take food in a bundle to her son - her "*Yavroum*". This went on for a while, but Yaghout was thinking of some way to save her son by getting him out of prison. She took an appointment to see the *vali* of Sivas, Muammar *effendi* and tried to bribe him by questioning that now that her son was in prison and her husband was dead, who was going to be responsible for all the property and the workers, and furthermore she had two unmarried daughters at home. The *vali* dismissed her indirect offer by stating that it was possible for her son to be released from prison if he accepted the true faith, i.e. Islam.

Hagop Choukassezian, a photo taken by the Abdullah Brothers in Istanbul

The next day Yaghout told her son about her encounter with the *vali* and the latter's suggestion. In response, Krikor pointed with his index finger at the row of cells next to his and said: "*Marig* (grandmother), my

[1] I was told that a section of the railway crossed through his lands.

[2] Hagop was married twice. He had a son, Dikran-Zaven from his first wife.

fate is the same as that of every single one in those cells."

Grandma Yaghout continued to provide food for her son for a few more days, until one day she saw that the doors to the cells were all open. When she asked for the reason, she was told that very morning they all had been "moved" from there.[3] It seems the usual procedure was to take the prisoners for a few meters and then shoot them dead. Until her last days every time Yaghout mentioned her son Krikor's name her eyes immediately welled up.

A NEW BEGINNING IN BEIRUT: SETTLEMENT AND EDUCATION

The next thing Yaghout had to do - once her only son was gone forever - was to get out of Sivas. She bribed Turkish officials so that they would let her along with her two daughters and her grandsons, Hovhanness and Garabed leave Turkey.[4] The details of this venture are not known at all. Indeed, it is unclear how much time did it take until their arrival and settlement in Beirut nor the places and challenges the family faced on their route to Beirut, which should have taken a few years at least.

The graduating class of the Armenian National School (Next to Surp Neshan Church), 1932. Hovhannes is the second from right, in the standing row

Eventually, they all ended up in Beirut, somewhere close to the downtown area, the *Serail* and the Surp Neshan Church. Hovhanness was sent to the orphanage in Jbeil. He then was transferred to Beirut where he went the Surp

[3] The mass arrest of Armenian intellectuals of Sivas was carried on April 1, 1915. By July 5, 48,000 Armenians were deported from Sivas.

[4] Garabed was repatriated to Armenia in 1947, had a son Papgen and a daughter Ani.

Neshan Elementary School where he always was a diligent student interested in Armenian language and literature, in creative writing, in drawing, and in music, wrote a few poems, joined the church choir, and took violin classes. After graduating from the elementary school in June 1932 he continued at the Djemaran where he also was among the good students.

A PHOTOGRAPHY APPRENTICE

At the age of seventeen, in 1931 my father went to the well-known photographer Abel (Mihran Dadikozian, Rodosto, 1880--Beirut, 1964).[5] Abel's studio was on the top floor of a building in Bab Edriss, downtown Beirut. My father approached him to learn photography only to be told that he would do the cleaning of the premises and carry buckets of water some forty steps. To Abel's amazement, my father agreed to the deal. My father's lunch break at Abel's was from 1:00 to 2:00, and it used to take him ten minutes to run home which was somewhere near the *Serail* and then back again to Abel's studio. When Abel decided to liquidate his business, he took my father to Hratch, another Armenian photographer in Bab Edriss, and told him that he was introducing him to a truly promising young man. Hratch accepted my father. It seems Hratch used to estivate in Dhour el Shweir where he had a studio in summer and used to go up Thursday afternoon and come down to Beirut Monday morning. My father was asked to run the studio during his boss's absence. However, sometimes my father was asked to go up to Dhour el Shweir and be responsible for running that studio too. This arrangement gave my father the opportunity to gain further experience in photography and how to deal with people.

My father's love and devotion for his grandmother were exceptional. And the feelings were mutual. He was well aware that his grandmother's health was gradually failing, and that she was quite unable to cook for her two daughters and her grandson. One day in 1933, at lunch time he found himself at Yaghout's deathbed. His Grandmother blessed him and gave him three pieces

[5] During the Genocide Abel was exiled to Der Zor with his family. After the Armistice, he returned to his birthplace but had to flee to Greece after the Kemalist takeover of the area. In the mid-1920s Abel settled in Beirut and launched his photographic studio. He was a nationalist figure, party member and promoted Armenian culture among the Lebanese Armenian refugees of the time.

of advice: don't lie, don't steal, and if you happen to drink water from somebody's hands, don't forget it.

MARRIAGE AND DEPARTURE FOR IRAQ

In 1937, at the age of 23, my father got married to my mother Azniv Sirkedjian, born in 1901 in Istanbul. After attending the Istanbul Women's college she graduated with a BA, then came to Beirut (probably in the early 1920s), studied at AUB, took a break, was recruited by the Near East Relief Society in Beirut, resumed her education in medicine in AUB and in 1936 graduated as a women's and Children's disease doctor.

The wedding took place in the Armenian Evangelical Church in Zahle, as the Orthodox Church refused to grant permission since the couple were first cousins. Indeed, my mother was the paternal aunt of my father.

My mother with the Near East Relief Medical Staff in Beirut in 1925

After graduation in October 1936 she had left for Baghdad where she opened a clinic and was recruited by the government as the official doctor for state schools for girls in Baghdad.[6]

After the wedding they departed for Baghdad, where my mother had a job already and used to work. With the financial support of my mother soon my father opened his studio in Baghdad, where their two daughters were born, Armine (born in 1940) and Sona (born in 1943).[7] After graduating from the 9th grade in a local American high school,[8] Baghdad, my father, who highly

[6] She was the one to start the filing system there.

[7] We were both baptized in Jerusalem together.

[8] We had not attended Armenian school but we used to speak Armenian at home, mother taught us read and write Armenian.

appreciated education, sent me to Beirut, where I studied in the School of Nazareth for four years and then to BCW in 1957 majoring in English. I graduated in 1961 and then received my MA in 1966 in literature from AUB and was the first Armenian woman to hold an MA in literature from AUB. As for my sister, she graduated from the Baghdad American High School, came to Beirut and majored in history at BCW and graduated. She got her MA in ancient history from AUB in 1960.

As we had settled in Beirut and were to stay in Beirut, in 1972 my father bought an apartment in Sanayeh. In 1985, my mother, due to old age came to live with us in Beirut, she died in Beirut in 1991. My father stayed in Baghdad and continued his work there. He remarried on April 25, 1992 and died in 1994 in Baghdad. Unfortunately we could retrieve nothing but his camera. All his photo archive in the studio was lost. Nor we could retrieve the visitor's notebook of the studio, which he took pride in as there were elaborate acknowledgments on his photographic skills written by renowned figures, including president Saddam Hussein.

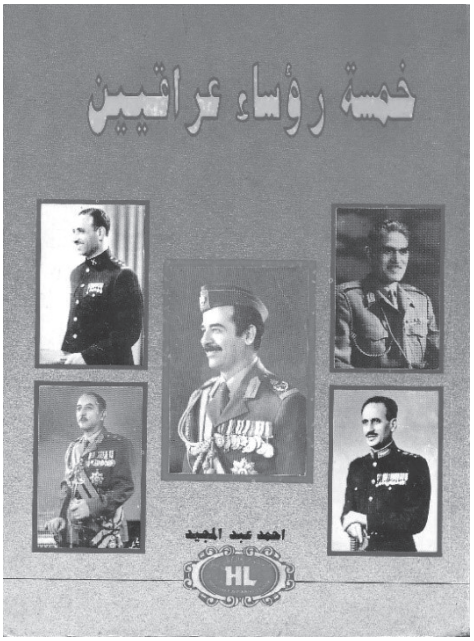
My father and I in the early 1940s

HIS ART, STUDIO, CUSTOMERS AND HIS PASSIONS

My father took black and white portraits of individuals, and wedding photos. He took pictures mainly in his studio. He did not trade in cameras, nor in films. His main concentration was on taking photos. His utmost interest was to reflect the facial expression of the individual. He had had several apprentices who were no achievers. The first quality my father looked for in any apprentice was how gifted the young boy was in photography, or his eagerness to learn, and secondly how careful he was about details. He stated that he had only two apprentices who actually became professional photographers: One of them opened a studio in Basra (Keghvart), and was doing quite well, but then suddenly fell ill and died. The second apprentice opened his own studio in Baghdad (Partough).

My father's studio, "Studio Jean Babel" was on Rashid Street, i.e. the main street of Baghdad for many years. It was centrally located in the city. He had a well-equipped spacious studio with a first class Hasselblad lens ("objectif" in French) and projectors or lights which he had taught his employees how to manipulate. On the upper floor of the studio, he had stacks of all sizes of photographic paper (which he used to buy from Beirut) with different degrees of sensitivity to light. He used to use different sorts of photographic paper for

the production of different pictures. He used to do the retouching of the photos on that floor. The dark room, on the ground floor was a large room a little on the narrow side at one end. It had two red bulbs on opposite sides of the room. It had two taps for running water and a large sink. It also had a long table on which lay the "cuvettes" – the shallow basins used for developing and washing the prints of the photographs. On two walls facing each other were many brown glass bottles where different powders - such as low sulfides were kept. Before actually developing or making the final printing, several small samples of the photograph were made which he had to see, and if the apprentice got the "green light" from him, he would go on to do the final developing. No photograph ever left my father's studio without getting his final approval. It happened that even if the owner of the photograph came to collect his picture and my father had not actually seen the final product, the person had to come a second time to collect his picture. According to him, the success of the final product i.e. the portrait depended on three factors: the facial expression, the lighting, and the actual printing.

He took pictures of anyone who wished to have his picture taken. He gave meticulous attention to everyone regardless of status.

My father opened the studio at 9 every morning and kept it closed on Sundays. He came home at nine, exhausted, after he retouched the photos.[9] He used to watch TV and listen to BBC.

In the early 1970s, after almost 35 years working in his studio, he relocated to a new studio Saddam Hussein offered him on the same street.

In 1989, Ahmad AbdelMajid published a book in Arabic called *Five Iraqi Leaders.* It was sort of the memoires of my father and his encounter with five Iraqi figures who had led the country, namely Abd el Karim Kassem (21 November 1934-9 February 1963),[10] Abd el Salam Aref (21 May 1921-13 May

[9] Our home was opposite Qasr Abdin, previously owned by Ekmekdjian.

[10] When taking the official photograph of General Abdel Karim Qasem, Hovhannes had to notify the ruler that he has to lift his right arm and not the left!

1966), Abd el Rahman Aref (14 April 1916-24 August 2007), Ahmad Hassan Bakr (1 July 1914-4 October 1982), Saddam Hussein[11] (28 April 1937-30 December 2006). The book includes as well the portraits of personalities recognized for their achievements in politics, the arts and other spheres.

One instance I remember is when all the roads leading to Rashid Street would suddenly be closed and the shop owners would suspect that some trouble was afoot. And then it was revealed that the President was on his way to my father's studio to have his picture taken.

Prior to my father Arshag was the renowned photographer of Baghdad. When after the revolution of July 14, 1958 Abdel Karim held office, by official decree my father was appointed the main photographer. It was then that his star shined further.

HOBBIES, READING HABITS AND SUMMER TIME

My father was politically active in his own way. He was not a member of any political party or an outspoken sympathizer, but in his very own way he was quite political. Three times Iraqi president, Saddam Hussein sent some high placed person to inform my father that if he only joined the Iraqi Baath party, the party would support and promote him. His answer was the same all three times: "I have my lens and my lights, nothing else."

He was deeply traumatized by the Armenian genocide and never lost an occasion or an opportunity to express his hatred of the Turks and their cruelty in destroying a whole generation of Armenian children and killing their intellectuals.

As word had reached the Turkish embassy in Baghdad of the existence in Baghdad of someone who always spoke ill of the Turks, one day the Turkish consul along with a Turkish employee at the Turkish embassy came to my father's studio. The consul introduced himself and my father told him "Buyurunuz". The man took a seat and the employee remained standing next to him. An awkward silence followed until the consul asked my father: "Why are you always speaking ill of us? ... We were only trying to move the Armenians to much safer places".

Nonplussed, my father replied: "That's just it: moving to safer places. And where were these safer places you moved the Armenians? Your people were not deported. Whereas we the Armenians lost a million and a half in some very atrocious circumstances. You killed our intellectuals, massacred the people ...

[11] In his youth Saddam Hussein was a very handsome young man and he well knew it. He was tall, erect, and attractive with an imposing look. He used to love to have his picture taken.

pillaged thousands and thousands of Armenian villages and cities.... On the other hand, the Arab nation was kind to us by welcoming us with open arms..."

My father was the only Christian to have his studio shut the day following the Armenian Christmas, i.e. January 7 and also on Easter Monday, because for Armenians both days are remembered as days of commemoration for the dead. Furthermore, every year on April 24 he used to attend mass as well as the memorial service that followed it. However, he did not attend community activities and events.

My father had three hobbies for the Sunday forenoon. He visited the shops of Persian rug dealers, had a good look around, and then asked for prices, and finally made some kind of choice.[12] Over the years he had become a good connoisseur of all types of Persian rugs and would advise people on the choice of their rugs. Eventually he had also picked up some basic Persian.

His second hobby, which occupied him a little less than his first one, was to take very good care of his car – a metallic blue 1958 model Pontiac[13] called "Strato Chief" with wide metal bumpers and which the Lebanese had nicknamed *الدبابة* the 'tank'. Being heavy, of course it used to consume a lot of gas.

His third hobby which occupied him less than his first two was to visit the goldsmiths and silversmiths shops in Baghdad as he appreciated their art work.

Hovhannes and his brother Garabed, standing with their wives, their two aunties are seated (a photo taken prior to 1946)

In a way and of course with some degree of exaggeration there was only one writer for him, and that was Taniel Varoujan (30 April 1884--26 August 1915) of the village of Perknig, *vilayet* of Sivas. He used to enjoy reading Varoujan's poetry and actually recited a few lines and verses from here and there. He used to receive regularly *Nayiri,* the literary weekly published in Beirut and edited by the late Antranik Dzarougian (Gürün, 1913, *vilayet* of Sivas–1989, Paris). It is said that Dzarougian was distantly related to the Choukassizians. My parents

[12] The rugs gave him aesthetic pleasure. He used to throw them on the ground and enjoy the combination of colors, weaving and design.

[13] He had bought a red ford in 1956-57, a Pontiac in 1958 and a Buick a year later.

used to read the weekly *Nayiri* from beginning to end and then discuss some of its contents. In those days the weekly was published on off white paper.

In the summertime my parents used to estivate for more than two months in the apartment in the building they owned in the village of Bhamdoun,[14] in Mount Lebanon. Usually the summers we spent in Bhamdoun were uneventful and the members of the family spent time together except for a few afternoon and evening visits to neighbours and friends. During his stay in Lebanon, my father used to take us all in his car to various places up and down the country so that we would really get to know Lebanon. Sometimes he used to take us on shorter rides in his car. We used to enjoy these rides very much, because we all used to sing in the car. And inevitably the ride would be followed by stopping somewhere to have something to eat.

However, one summer an incident cut short my parents' stay in Lebanon. Around 11:30 a.m. the doorbell to the apartment rang and I opened the door. Two men from the Iraqi embassy in Beirut stood in front of me and asked me if my father was at home. I replied in the negative and then they asked me when he would be home. I replied "by 2 o'clock." My father arrived in his car and parked it in the driveway and by 2:30 the doorbell rang once again. My father opened the door and I stood next to him. It was the same two men I had seen earlier. They had come from Beirut with a message for my father: President Saddam Hussein wished to have a new portrait and had sent word to my father to return to Baghdad as soon as possible. My parents' summer vacation was over, and so were all our plans for future outings. In a little over two weeks my parents were on their way back to Baghdad.

One ride on a late spring Sunday afternoon in Iraq took us to the other, smaller side of the city, i.e. al-Karkh, as we crossed one of the bridges on the Tigris. There also were short car rides in the evenings that would usually take us to the bank of the river Tigris, as it flows along its muddy banks. There used to be strings of electric light bulbs all over the place. It was almost like daylight, and the light used to shimmer in the river. Both banks used to be lined with beautiful two-storied villas and there used to be many strollers on the pavement, and there also used to be some young men peacefully riding colorful wooden barks on the river.[15]

---

[14] Bhamdoun's weather was close to that of Iraq. It is dry and rarely misty. My father bought it in 1965.

[15] In September 2012, I was in Baghdad for a few days, and I was shocked by the terrible devastation I saw everywhere. War-ravaged Baghdad was - and sadly still is - in a truly pitiful state with no electricity, as generators provide some electric current. Gone were the long strings of electric bulbs lighting the banks of the Tigris! People were living - and they still do today - under the constant fear of another imminent explosion.

Krikor and his parents, a photo taken in Sivas in early 20th Century

Beside these short rides, there were longer ones which would last for the greater part of the day. One such ride took us to Taq Kasra, or the Arch of Ctesiphon, the remains of a Sasanian Persian monument, located on the eastern bank of the Tigris about 35 kms. south-east of Baghdad.

Sometimes my father used to stop the car and ask us all to get out so that we could all have some grilled *masgouf*.[16]

EXHIBITIONS

The Iraqi government organized an exhibition of some of my father's portraits in black and white on July 17, 1988 at the Saddam Art Centre in Baghdad celebrating fifty years of my father's portrait photography, of presidents, political personalities and intellectuals. The same exhibition was transferred to the Iraqi Cultural Centre on Tottenham Court Road in London, where it was exhibited between 29 November and 22 December 1989. In London my father visited photo and portrait galleries. He died of cancer, in Baghdad in 1994.

CONCLUSION

Hovhanness Krikor Tchoukhassizian was a kind man, a man of arts, who wished to be a writer, a person for whom his profession was just everything and who with his dedication to his work and determination achieved a good and lasting reputation. His motto in life was "Work twenty-five hours a day."

[16] An Iraqi national dish, a true delicacy. *Masgouf* is a fresh water fatty carp which is buttered and skewered around a wood fire.

Լուսանկարիչ Յովհաննէս Չուքասըզեան (1914--1994)
(**Ամփոփում**)

Արմինէ Չուքասըզեան

Հայ լուսանկարիչները հանրածանօթ եղած են ամբողջ Միջին Արեւելքի մէջ վերջին երկու դարերուն: Իրաքահայ լուսանկարիչները բացառութիւն չեն այս առումով:

Զեկոյցը լուսարձակի տակ կ'առնէ իրաքի մէջ գործած լուսանկարիչ Յովհաննէս Չուքասըզեանի (1914--1994) կենսագործունէութիւնը:

Չուքասըզեան ծնած էր Սվազ, Սեբաստիա եւ Ցեղասպանութեան իբրեւ որբ ապաստանած Պէյրութ, ուր աշակերտած էր նշանաւոր լուսանկարիչ Ապէլին, ապա՝ Պապ Իտրիսի այլ նշանաւոր լուսանկարիչի մը՝ Հրաչին, մինչեւ 1937: Այդ թուականին կը տեղափոխուի Պաղտատ, ուր իր սթիւտիօն կը հիմնէ եւ կը գործէ իբրեւ դիմանկարի սեւ-ճերմակ լուսանկարիչ: Չուքասըզեան 1958էն մինչեւ իր մահը՝ 1994, կը դառնայ պալատական լուսանկարիչ եւ պետական պաշտօնական լուսանկարիչը այդ ժամանակահատուածին Իրաքի բարձրագոյն հինգ յաջորդական պարագլուխներու:

Զեկոյցը կ'անդրադառնայ նաեւ Չուքասըզեանի կնոջ, որ առաջին վկայեալ կին բժշկուհիներէն էր Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանին, 1936ին: Տիկին Չուքասըզեան իր այդ մասնագիտութեամբ կը նշանակուի Պաղտատի աղջկանց վարժարաններու բժշկուհի:

THE PHILANTHROPIC ACTIVITY OF THE CALOUSTE GULBENKIAN FOUNDATION IN IRAQ (1957-1973)

Editorial team

One of the world's largest philanthropic[1] foundations, the Calouste Gulbenkian Foundation came to life in 1956, thanks to the last will and testament of Calouste Sarkis Gulbenkian (1869--1955), an Armenian philanthropist, an oil magnet, nicknamed "Mr Five Per Cent". Gulbenkian played a major role in making the petroleum reserves of the Middle East available to Western development and is credited with being the first person to exploit Iraqi oil.[2]

Established in perpetuity, the main purpose of this "open to the world" Foundation, is to improve the quality of life through art, charity, science and education. In conjunction with cultural activities, the Foundation fulfils its mission through innovative programs. It is committed to full independence and preservation of its heritage, particularly the vast art collection amassed by Mr. Gulbenkian during his lifetime, as displayed in the Foundation's Museum. Its main priority is defined as the development of a society that provides equal opportunities and that is sustainable.

Through its Armenian Communities Department (ACD) this Portugal-based Foundation is very active in the Armenian community worldwide (both in Armenia and the Armenian Diaspora). ACD distributes scholarships in the form of grants and bursaries to Armenian and Armenian Studies students. It actively supports programs for the preservation and vitality of the Armenian language, particularly Western Armenian. It also assists Armenian organizations and individuals to undertake initiatives in the fields of education, culture, academic research, media and humanitarian aid, especially in the Diaspora.

The Calouste Gulbenkian Foundation was instrumental in awarding grants and supporting extensively the development and growth of Iraq, both state and society. A georeferenced list of major grants associated with building projects awarded by the Foundation to Iraq from 1957 to 1973 is listed below. The list

[1] The foundation's endowment was €2.9 billion in 2017 1nd had a revenue of €169.5 million in 2017.

[2] For an extensive overview of the foundation, kindly refer to: https://gulbenkian.pt/en/; https://en.wikipedia.org/wiki/Calouste_Gulbenkian ; https://gulbenkian.pt/en/the-foundation/overview/ .

does not include all funded projects.[3] The last grants were awarded one year after the nationalization of the Iraq Petroleum Company Limited in which the Foundation, through the Partex Company, had a 5% stake.[4]

1) March 5, 1957 - June 12, 1961: AlMansoor Primary and Secondary Schools, Mansour, Baghdad. Grants awarded to the Tassissia Private School Association for the construction and refurbishment of two schools, in the total amount of US$ 196,000.
2) March 7, 1957 - December 19, 1962: Ramzi School, Aadhamiyah, Baghdad. Grants awarded to the Women's Temperance and Social Welfare Society for the construction and fit out of an educational and rehabilitation center for disabled children, in the total amount of US$ 182,000.
3) September 23, 1957, Gulbenkian building, AlHikma University, Zaafaraniyah, Baghdad. Grant awarded to the AlHikma University for the construction of new facilities for technical and scientific studies, in the amount of US$ 140,000.

The Central Library of Bab al-Muadham

4) August 24, 1958 - January 13, 1971: Sha'ab International Stadium, Baghdad. Grants awarded to the Ministry of Youth of Iraq and the Municipality (*Mutasarrifiya*) of Baghdad for the construction and fit out of the stadium, in the total amount of US$ 3,603,366.
5) April 5, 1959 - December 14, 1967: National Gallery of Modern Art, Baghdad. Grants awarded to the Municipality of Baghdad and the Ministry of Culture and Guidance for the construction and fit out of the building, in the total amount of US$ 326,074.
6) March 22, 1961 - March 27, 1962: Gulbenkian Laboratory of Petroleum and Natural Gas, College of Engineering, University of Baghdad. Grants awarded to the University of Baghdad for the construction of an oil drilling

[3] The information is used with the permission of the Calouste Gulbenkian Foundation, Lisbon.

[4] http://timemapper.okfnlabs.org/arquivosfcg/the-philanthropic-activity-of-the-calouste-gulbenkian-foundation-in-iraq-1957-1973 .

laboratory, chemical laboratory, electrical machines laboratory and electrical communications laboratory, in the total amount of US$ 20,552.

7) July 17, 1961 - June 12, 1961: Mobile libraries for the Ministries of Education and Information. Grants awarded to the Ministries of Education and Information of Iraq for the acquisition of 3 mobile libraries, in the total amount of US$ 26,308.

8) March 27, 1962 - May 12, 1967: Headquarters of the Iraqi Engineers Association, Baghdad. Grants awarded for the construction of the building, in the total amount of US$ 210,000.

9) May 9, 1962: Laboratory, Cancer Research Centre, Baghdad. Grant awarded for the construction of a laboratory, in the amount of US$ 280,000.

10) June 27, 1962 - January 7, 1964: Auditorium, Red Crescent Society (Women's Branch), Baghdad. Grants awarded for the refurbishment and fit out of an auditorium, in the total amount of US$ 5628.

11) December 19, 1962 - July 12, 1972: Fine Arts Institute, Baghdad. Grants awarded to the Ministry of Education of Iraq for the construction of the building, in the total amount of US$ 622,360.

12) December 19, 1962 - December 14, 1966: Headquarters of the Iraqi Artists Society, Mansour, Baghdad. Grants awarded to the Iraqi Artists Society for the construction of the building, in the total amount of US$ 84,000.

13) June 25 - December 11, 1963: Educational TV Centre, Baghdad. Grant awarded to the Ministry of Education of Iraq for the installation and the technical equipment of an educational TV center, in the total amount of US$ 140,000.

14) September 27, 1963 - July 28, 1970: Assembly Room and Library of the Association of Iraqi Economists, Mansour, Baghdad. Grants awarded to the Association of Iraqi Economists for the construction of an assembly room and library, in the total amount of US$ 54,320.

15) December 11, 1963: College of Economics and Administration, University of Basra. Grant awarded to the Municipality of Basra for the construction of the building, in the total amount of US$ 280,000.

16) April 15, 1964 - September 7, 1970: Antiquities Museum, Nasiriya. Grants awarded to the Directorate-General of Antiquities of Iraq for the construction and fit out of the building, in the total amount of US$ 183,400.

17) September 17, 1964 - December 14, 1965: Saint Raphael Hospital, Baghdad. Grants awarded for the fit out of the building, in the amount US$ 53,192.

18) December 15, 1964 - May 21, 1968: Ethnographic Museum (Costumes Museum), Baghdad. Grants awarded to the Ministry of Culture and Guidance of Iraq for the construction of the building, in the total amount of US$ 140,000.

19) December 15, 1964: College of Medicine, University of Basra. Grant awarded to the University of Basra for the construction of the building located next to the Training Hospital of Shat al-Arab, in the amount of US$ 280,000.

20) December 15, 1964 - May 10, 1965: Bookmobile/Visual Education Units. Grants awarded to the Ministry of Culture and Guidance of Iraq for the acquisition of 3 "Pilgrim" mobile units, in the total amount of US$ 61,900.

21) December 15, 1964 - January 15, 1969: School, Cultural Centre and Lodging Centre for Vagrants, Mansour, Baghdad. Grants awarded to the Anti-Vagrancy Society for the construction of a school, cultural center and a lodging center for vagrants, in the total amount of US$ 56,107.

22) March 30, 1965 - July 18, 1967: Mobile X- Ray Units. Grants awarded to the Ministry of Health of Iraq for the acquisition of 4 mobile units, in the total amount of US$ 213,136.

23) December 14, 1965 - February 20, 1968: Youth Centre with playing fields and a children's public library, Khark, Baghdad. Grants awarded to the Municipality of Baghdad for the construction and fit out of a youth center, playing fields and a children's public library, in the total amount of US$ 411,600.

24) December 14, 1965: Accommodation for orphans and poor children, Kirkuk. Grant awarded to the Child Welfare Society in Kirkuk for the project and its construction, in the total amount of US$ 56,000.

25) March 14, 1966 - February 20, 1968: Central Library of Bab AlMuadham. Grants awarded to the Directorate-General of AlAwqaf for the construction of the building, in the total amount of US$ 159,600.

26) December 14, 1966 - September 23, 1969: Auditorium and Library, AlMustansiriya University, Baghdad. Grants awarded for the construction and fit out of an auditorium and a library, in the total amount of US$ 406,000.

27) December 14, 1966 - April 3, 1969: Oriental Institute, AlHikma University, Baghdad. Grant awarded to the AlHikma University for the construction of the building, in the total amount of US$ 178,000.

28) December 14, 1966 - May 11, 1968: Gulbenkian Emergency Hospital, Mosul. Grants awarded to the Municipality of Mosul for the construction and fit out of the building, in the total amount of US$ 420,000.

29) December 14, 1966 - February 21, 1967: Hospital/Clinic, Hatra, Mosul. Grants awarded to the Municipality of Mosul for the construction of the building, in the total amount of US$ 69,566.

Accommodation for orphans and poor children, Kirkuk and the Fine Arts Institute building

30) December 14, 1966 - May 9, 1973: College of Agriculture and Forestry Auditorium, University of Mosul, Hamam Al-Alil, Mosul. Grants awarded to the University of Mosul for the construction and fit out of an auditorium, in the total amount of US$ 229,690.

31) May 12, 1967: Chest Diseases Clinic, Arbil. Grant awarded to the Municipality of Arbil for the construction of the building, in the total amount of US$ 33,600.

32) May 31, 1967: Maternity Hospital, Suleimaniyah. Grant awarded to the Ministry of Health of Iraq for the completion of the building, in the total amount of US$ 168,000.

33) July 4, 1967 - October 29, 1970: Headquarters of the Iraqi Scientific Academy, Waziriyah, Baghdad. Grants awarded for the construction and fit out of the building and refurbishment of its exterior, in the total amount of US$ 382,088.

34) August 29, 1967 - August 13, 1969: Headquarters of the Iraqi Petroleum Workers and Employees Union, Harthiyah, Baghdad. Grants awarded for the construction and fit out of the Union Headquarters and Research Centre, in the total amount of US$ 201,600.

35) January 8, 1968 - September 7, 1969: Cultural Centre, Ramadi. Grant awarded to the Municipality of Ramadi for the construction of the building, in the total amount of US$ 140,000.

36) January 8, 1968 - December 23, 1970: Child Welfare Centre and Clinic, Iraqi Women Graduates Association, Al-Thawra, Baghdad. Grant awarded for the construction of a Child Welfare Centre and Clinic, in the total amount of US$ 67,200.

37) March 28, 1968 - April 21, 1971: Djebaish Hospital, Nasiriya. Grants awarded to the Municipality of Nasiriya for the construction of the building, in the total amount of US$ 131,040.

38) March 28, 1968 - July 27, 1971: Emergency Hospital, Basra. Grant awarded to the Municipality of Basra for the construction and fit out of the building, in the total amount of US$ 386,400.

39) March 28, 1968 - December 11, 1969: Antiquities Museum, Mosul. Grant awarded to the Directorate-General of Antiquities of Iraq for the construction of the building, in the total amount of US$ 280,000.

40) March 28, 1968: Scientific Research Centre, Baghdad. Grant awarded to the Ministry of Planning of Iraq for a scientific research center project, in the total amount of US$ 322,000.

41) March 28, 1968: Physiotherapy laboratory, Bar Hebraeus Hospital, Baghdad. Grant awarded to the Archdiocese of the Syrian Orthodox Church for a physiotherapy laboratory, in the total amount of US$ 56,000.

42) August 28, 1968 - October 29, 1970: Maternity Hospital, Kerbala. Grants awarded to the Municipality of Kerbala for the construction of the building, in the total amount of US$ 89,600.

43) September 4, 1968 - December 11, 1969: Cancer Patients Convalescence Home, Mansour, Baghdad. Grant awarded to the Iraqi League for Cancer Treatment for the construction of the building, in the total amount of US$ 168,000.

44) October 9, 1968 - February 19, 1970: Library and Lecture Hall, Teachers Union, Mansour, Baghdad. Grant awarded for the construction of a library and lecture hall, in the total amount of US$ 140,000.

45) November 26, 1968 - October 29, 1970: Education Hall, Najaf. Grant awarded to the Municipality of Kerbala for the construction of the building, in the total amount of US$ 151,460.

46) November 26, 1968: Vocational Rehabilitation Centre. Grant awarded to the Ministry of Work and Community Affairs of Iraq for the construction of the building, in the amount of US$ 280,000.

47) November 26, 1968 - July 7, 1971: Girls Orphanage, Mosul. Grant awarded to the Islamic Philanthropic Society of Mosul, for the construction of the building in the total amount of US$ 86,925.

48) April 15, 1969 - February 2, 1972: Training Hospital, Baghdad. Grants awarded to the Red Crescent Society in Iraq for the building of a training hospital that included nursing, first aid, civil defense and a blood bank, in the total amount of US$ 432,000.

49) September 7, 1969: Auditorium, Doctors Union, Mansour, Baghdad. Grant awarded to the Iraqi Doctors Union for the construction of an auditorium for scientific, medical and clinical conferences, in the total amount of US$ 84,000.

50) September 7, 1969 - December 31, 1971: Emergency Training Hospital, Al-Thawra, Baghdad. Grant awarded to the Ministry of Health of Iraq for the construction of the building, in the total amount of US$ 290,912.

51) December 11, 1969 - October 29, 1970: National Library, Baghdad. Grant awarded to the Ministry of Culture and Guidance for the construction of the building, in the total amount of US$ 1,540,000.

52) December 11, 1969 - March 28, 1972: Children's Music School, Baghdad. Grant awarded to the Ministry of Culture and Guidance for the construction of the building, in the total amount of US$ 44,800.

53) April 22, 1970 - April 19, 1973: Maternity-Training Hospital, Diwaniyah. Grant awarded to the Provincial Authority (Muhafedhat) of Diwaniyah for the construction of the building, in the total amount of US$ 307,295.

54) October 29, 1970 - April 19, 1973: Modern Village Project, Qasrê, Iraqi Kurdistan, Arbil. Grants awarded to the Ministry of Northern Affairs towards a pilot project for the establishment of a modern village at Qasrê in Iraqi Kurdistan, in the total amount of US$ 213,222.

55) July 12, 1971: Auditorium and Conference Room, University of Mosul. Grant awarded to the University of Mosul for the construction of an auditorium and conference room, in the total amount of US$ 280,000.

56) July 12, 1971 - April 19, 1973: Maternity Wing, Republican Hospital, Arbil. Grants awarded to the Provincial Authority of Arbil for the construction of the building, in the total amount of US$ 213,000.

57) July 12, 1971 - April 19, 1973: Headquarters of the Kurdish Scientific Academy, Baghdad. Grants awarded for the construction of the building, in the total amount of US$ 168,550.

58) July 27, 1971 - July 25, 1973: Headquarters of the Geologists Union, Mansur, Baghdad. Grants awarded to the Iraqi Geologists Union for the construction of the building, in the total amount of US$ 107,340.

59) April 19, 1972: Children Library, Kirkuk. Grant awarded to the Municipality of Kirkuk for the construction of the building, in the total amount of US$ 121,600.

60) May 7, 1967 - January 6, 1971: Gymnasium, Library, Museum and Audio-Visual Hall, Military College, Baghdad. Grants awarded for the construction and fit out of a gymnasium, library, museum and audio-visual hall, in the total amount of US$ 980,000.

Գալուստ Կիւլպէնկեան Հիմնարկութեան
Բարեսիրական Գործունէութիւնը Իրաքի մէջ (1957-1973)
(Ամփոփում)

Խմբագրութիւն

Տեղեկատուութիւնը կը ներկայացնէ համառօտ ցանկը աշխարհի մեծագոյն բարեսիրական հիմնարկութիւններէն հանդիսացող Գալուստ Կիւլպէնկեան Հիմնարկութեան (ԳԿՀ) ծաւալած բարեսիրական գործունէութեան՝ Իրաքի մէջ, 1957-73 շրջանին:

1956ին իբրեւ բարեսիրկան հիմնարկութիւն հիմնուելէ տարի մը ետք, ԳԿՀն արդէն իսկ կը լծուի շինարարական-բարեսիրական ծաւալուն գործունէութեան Իրաքի մէջ, աջակցելով պետութեան եւ բնակչութեան ընկերային, տնտեսական, մշակութային եւ կրթական վերելքին սատարող շինարարական խոշոր ձեռնարկներու իրագործման:

Արաբագիր Իրաքահայ Գրողներ
(Համառօտ Ակնարկ)

Միհրան Մինասեան
mihran.min@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Հայ եւ արաբ ժողովուրդներու դարաւոր յարաբերութեանց ուշագրաւ երեւոյթներէն է արաբերէնով ստեղծագործած հայ, կամ ծագումով հայ գրողներու փաստը: Սոյն գրողներու ձգած աւանդը բազմազան է ու բազմաբնոյթ՝ գրական անդաստանէն ներս: Անոնք մշակած են գրականութեան գրեթէ բոլոր սեռերը՝ բանաստեղծութիւն, վէպ, պատմուածք, թատրերգութիւն, մանկագրութիւն եւն.: Անոնցմէ շատեր կատարած են պատմագրական եւ բանասիրական ուսումնասիրութիւններ, գիտական հրատարակութեամբ լոյս ընծայած հին ձեռագիրներ, զբաղած են արաբերէն լեզուի ուսումնասիրութեամբ, քերականագիտութեամբ, պատրաստած բառարաններ, համալսարանական դասագիրքեր, մշակած են հոգեւոր եւ մեկնողական գրականութիւն, հեղինակած են ուղեգրութիւն, յուշագրութիւն, օրագրութիւն, գրած են մարզական, առողջապահական-բժշկագիտական, տնտեսագիտական, իրաւագիտական բնոյթի գիրքեր: Կան նաեւ ռազմարուեստի, քաղաքաշինութեան, կարուձեւի, ֆութպոլի, մասնութեան, տարբեր լեզուներու ուսուցման եւ բազմաթիւ այլ թեմաներու անդրադարձած հեղինակներ, նաեւ՝ մեծաթիւ թարգմանիչներ, թերթերու խմբագիրներ, թղթակիցներ, հրապարակագիրներ եւն.: Մէկ խօսքով՝ անոնք գրականութիւն մշակած են իր բոլոր սեռերով ու տեսակներով:

Պիտի հաստատել սակայն, որ այս գրողները միշտ չէ որ պահած են իրենց կապը հայութեան արմատներուն հետ կամ ծանօթ եղած են հայերէնին: Անոնցմէ շատեր ուծանալով, ընդգրկած են արաբերէն լեզուն եւ ժամանակի ընթացքին կորսնցնելով մայրենին ու իրենց ազգային դիմագիծը՝ բոլորովին կտրուած են հայ կեանքէն ու իրականութենէն եւ դարձած արաբական ընկերութեան մէկ մասնիկը: Այդուհանդերձ պէտք է շեշտել նաեւ, թէ անոնցմէ շատեր, իւրացնելով հանդերձ արաբերէն լեզուն, պահած են իրենց ոգեկան կապը Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ եւ հայութեան հետ ու հաւատարիմ մնացած անոնց:

Ամէն պարագայի, ինչ ալ ըլլան անոնցմէ շատերուն պատկանելիութեան զգացումն ու մօտեցումը, եւ ինքնութեան հարցը ինչ դրսեւորում ալ ունեցած ըլլայ անոնց կենսագործունէութեան մէջ, այդ գրողները ե՛ն ու կը մնան մէկ մասնիկը հայ ժողովուրդին: Անոնք, եթէ ոչ իրենց ազգային լեզուով, ապա արաբերէնով ստեղծած են մնայուն գործեր ու աւանդ ձգած գրական հարուստ ժառանգութիւն մը, որ արժանի է յատուկ սերտողութեան ու բացայայտումի: Այս գրողներուն շնորհիւ արաբական երկիրներ ապաստանած հայը իր հիւրընկալ ժողովուրդին կը ներկայանայ նոր՝

մտաւորականի դիմագիծով: Ծանօթ է, որ այդ երկիրներու հայութիւնը տասնամեակներու ընթացքին տեղաբնիկներուն կողմէ շահած է պարկեշտ ու վարպետ արհեստաւորի անուն եւ համարուած է հմուտ մեքենագէտ, ոսկերիչ, լուսանկարիչ, վաճառական եւ՝ երկրի ամէնէ՛ն գործունեայ ու հաւատարիմ տարրերէն, եւ ահա այդ բոլորին կու գայ միանալու նաեւ հայ մտաւորականի կերպարը, որ այս պարագային կը ստեղծագործէ ո՛չ թէ իր հայկական նեղ շրջապատին համար, այլ աւելի լայն՝ համաարաբական ծիրով, ու կը յաջողի մաս կազմել տեղացի լաւագոյն մտաւորականներու հոյլին:

Երբ կը գրենք ասոնց մասին, շատ յաճախ մեծ դժուարութեան կը հանդիպինք անոնց ազգային պատկանելիութիւնը ճշտելու խնդրով, ու եթէ աղբիւրները յիշատակած չըլլային այդ մասին, ապա ոչ ոք պիտի գուշակէր որ, օրինակ, Պահնամ Բ. Պուննի պատրիարք մը, Ռազզուք Տաուտ Ղաննամ մը կամ Հասսուն մը կրնային հայեր եղած ըլլալ:

Միշտ չէ սակայն, որ աղբիւրները յիշած են հայ գրողներու ազգային պատկանելիութիւնը, ու այդ թերեւս անոր համար, որ այդ մէկը կարեւոր չեն նկատած կամ այդ մասին տուեալ չեն ունեցած իրենց տրամադրութեան տակ, եւ կամ ալ դիտմամբ անտեսած են զայն, առաջնորդուելով նեղազգայնական ու համայնքային հաշիւներով:

Մեզի համար անհասկնալի է օրինակ, թէ ինչպէս զուտ հայկական անուն-ազգանունով իրաքահայ Մովսէս Տէր Յակոբեան մը, հայ կաթոլիկ առաջնորդ ապա՝ պատրիարք Լուիս Պաթանեան մը, կամ նոյն համայնքի վարդապետ Ներսէս Սայէղեան մը, կամ ամէն առիթով որպէս հայ կաթոլիկ համայնքի զաւակ յիշատակուած Եա'քուպ Սարգիս մը կրնան օր մը յայտնուիլ *քաղդէացի* եւ *աշուրի* հեղինակներու յատուկ մատենագիտական հատորի մը մէջ[1]:

Արաբագիր այս հայ գրողներուն ընդհանուր թիւը, մօտաւոր հաշուումներով, կը հասնի 500ի: Այս մեծ հոյլին մէջ իրենց ուրոյն տեղը ունին իրաքահայ գրողները, որոնց թիւը, ոչ-ամբողջական հաշուառումով, կը մօտենայ հինգ տասնեակի:

Ստորեւ, առանձին-առանձին ներկայացնենք զանոնք, այսինքն անոնք որոնք ծնած ու ապրած են Իրաքի տարածքին, կամ ծնած են Արեւմտեան Հայաստանի թէ այլ վայրերու մէջ եւ Հայոց Ցեղասպանութեան հետեւանքով ապաստանած են Իրաք ու երկար տարիներ ապրած եւ ստեղծագործած են հոն՝ դառնալով այդ երկրի քաղաքացիները:

Կը կարծենք, որ արաբագիր իրաքահայ գրողներու թիւը չի սահմանափակուիր հոս ներկայացուած անուններով, եւ կրնան գտնուիլ տակաւին այլ հեղինակներ եւս որոնք ցարդ անծանօթ կը մնան մեզի:

---

[1] الأب حبيب هرمز النوفلي، معجم *الكتّاب الكلدو آشوريين*، Պաղտատ، 2003، էջ 52-53، եւ 55-56 :60

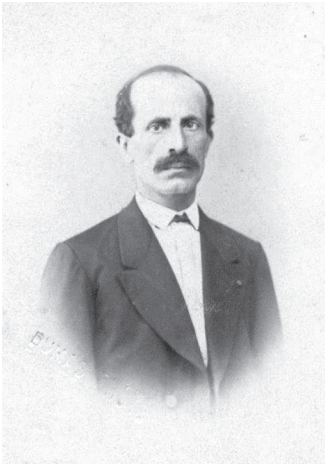
Առանձնայատուկը՝ իրաքահայ գրողներուն պարագային այն է, որ անոնց մէջ մեծ է թիւը պատմագրութեամբ եւ բանասիրութեամբ զբաղածներուն, որոնցմէ շատերը տուած են մնայուն գործեր, ինչպէս՝ Եա'քուպ Սարգիս, հայր Ներսէս Սայէղեան եւ Ռազզուք Ֆարաճ Ռազզուք: Մասնաւոր յիշատակութեան արժանի են Իրաքի մէջ պատմուածքի սեռը առաջին անգամ մշակողներէն, ծանօթ պատմուածագիր-վիպագիր ու թատերագիր Էտմոն Սապրին, նաեւ այլ պատմուածագիր մը՝ Գառնիկ Ճորճ Մինասեանը, երկու շատ յայտնի թարգմանիչներ՝ Ամմասիի Ուազիրեան-Ապտուլ Մասիհ Ուազիր(եան)ն ու Եուսէֆ-Յովսէփ Ապտուլմասիհ Սարուաթ-Սուրուեանը, նաեւ շատ ծանօթ թարգմանիչ մը՝ բժ. Գրիգոր Ասթարճեանը, ով հայ ժողովուրդի պատմութիւնն ու մշակոյթը ծանօթացուցած է արաբին եւ արաբինը՝ հայուն, եւ շատ ուրիշ հետաքրքրական անուններ:

Կան նաեւ իրաքցի քանի մը գրողներ, որոնց հայ ըլլալու մասին թէեւ կարծիք յայտնուած է, բայց խուսափեցանք զանոնք ընդգրկելէ այս աշխատութեան մէջ, որովհետեւ անոնց ազգային պատկանելիութիւնը հաստատող գրաւոր աղբիւրներ պակսեցան մեզի: Այդպիսիներէն անցողակի յիշենք կարեւոր զոյգ անուններ՝ Քորքիս եւ Միխայիլ Աուուատ բանասէր ու մատենագէտ եղբայրները, որոնց համար իրաքահայ մեր բարեկամ հանգուցեալ բժ. Զօհրապ Նախըշքէրեան կը պնդէր, թէ անոնք հայեր են՝ Ճիճի-Գէորգ (كيورگيس-جيجي) գերդաստանէն: Կայ նաեւ Հասսուն (حسّون) ազգանունով բամաթիւ իրաքցի գրողներու պարագան՝ քոյր եւ եղբայր Սալիմ եւ Փոլինա Հասսունները (سليم وبولينا حسّون), Ճամիլ Հասսունը (جميل حسّون), Ապտուլլահ Հասսունը (عبد الله حسّون), Ղանիէ Հասսունը (غنية حسّون), Մուճիպ Հասսունը (مجيب حسّون) եւ ուրիշներ: Կը դժուարանանք ըսելու, թէ անոնք ազգականական-ազգակցական որեւէ առնչութիւն ունի՞ն արդեօք հալէպահայ նշանաւոր գրող Ռըզքալլահ Հասսունի (رزق الله حسّون) ու անոր ազգական՝ հայ կաթոլիկներու Անտոն Հասուն պատրիարքին հետ:

Սոյն աշխատասիրութեամբ նկատի առած ենք արաբերէն լեզուով որեւէ տեսակի կամ ծաւալի գրականութիւն մշակած իրաքահայեր, նոյնիսկ եթէ անոնք հեղինակած ըլլան միակ յօդուած մը կամ պատրաստած ըլլան միակ թղթակցութիւն մը: Մերը փաստագրումի փորձ մըն է այդ արժէքները մէկտեղելու, հայութեան ծանօթացնելու եւ զանոնք իրեն վերադարձնելու ուղղութեամբ, նաեւ՝ մոռացութեան բովէն հանելու արդէն իսկ մոռցուած կամ մոռցուելու դատապարտուած բազում անուններ:

Մեր օգտագործած աղբիւրները բազմազան են՝ կենսագրական բառարաններ, արաբերէն գիրքերու եւ մանաւանդ իրաքեան հրատարակութիւններու յատուկ զանազան մատենագիտական ցուցակներ, Իրաքի ու Պաղտատի մասին բազմատեսակ աշխատութիւններ, արաբական տպագրութեան պատմութեան հատորներ, արաբական եւ մանաւանդ իրաքեան թերթերու եւ հանդէսներու հաւաքածոներ կամ անոնց մատենագիտական ցուցակները, հայերէն սակաւաթիւ աղբիւրներ եւն.:

Աւելցնենք, որ իրաքահայերու այս խումբին մէջ չենք ներգրաւած ԺԲ. եւ ԺԳ. դարերուն շրջան մը Մուսուլ եւ Պաղտատ ապրած իսլամական կրօնքի գիտակ՝ «ֆաքիհ» եւ «ալէմ» երկու իսլամացած հայեր, որոնք ենթադրաբար կրնան հեղինակութիւններ ձգած ըլլալ - ինչպէս է պարագան միջնադարու «ֆաքիհ»ներու եւ «ալէմ»ներու մեծ մասին: Այդ երկու հայերն են Ալֆաքիհ Մուսա Ալ-Արմանին (الفقيه موسى الأرمني) եւ Սանքար Իպն Ապտուլլահ Ալ-Արմանի Ալ-Հալապի Ալ-Զէյնին, ծանօթ՝ Ալ-Ալաաֆթի անունով (سنقر بن عبد الله الأرمني الحلبي الزيني المعروف بالعلافتي), յիշուած նաեւ՝ Սանքար Իպն Ապտուլլահ Ալ-Զէյնի Ալաուլտին Ապու Սայիտ Ալ-Արմանի Ալ-Քատայի Ալ-Հալապի (سنقر بن عبد الله الزيني علاء الدين أبو سعيد الأرمني القضائي الحلبي) անունով

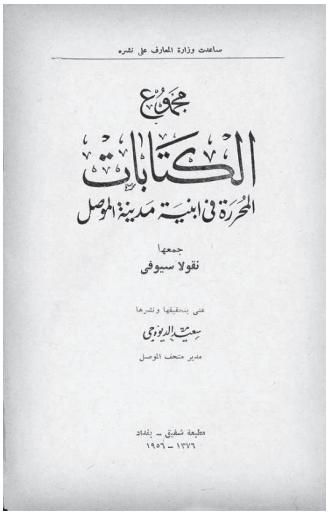
Ա.- 1- Նիքոլա որդի Եուսէֆ-Յովսէփի Սիուֆի (نقولا بن يوسف سيوفي)

Ծնած է Դամասկոս, 12 Ապրիլ 1829ին: Ուսանած է լազարիստ հայրերու Դամասկոսի վարժարանը, տիրապետած արաբերէնի եւ ֆրանսերէնի, ապա նաեւ՝ թրքերէնի ու իտալերէնի: 1862ին հաստատուած է Պէյրութ: Ապտուլ Քատէր Ալ-Ճազայիրիի, 1866ին շնորհիւ ստացած է ֆրանսական քաղաքացիութիւն եւ Սեպտեմբեր 1873ին նշանակուած Պաղտատի ֆրանսական հիւպատոսարանի Ա. թարգման, ապա Հալէպի, Դամասկոսի եւ 5 Դեկտ. 1889ին՝ Բ. կարգի հիւպատոս Մուսուլի, ու պաշտօնի վրայ մնացած մինչեւ հանգստեան կոչուիլը՝ 30 Մարտ 1893, որմէ ետք անցած է Պաապտա-Լիբանան, ուր մահացած է 20 Յունուար 1901ին:

Եղած է հմուտ պատմաբան եւ արաբական հին դրամներու լաւագոյն մասնագէտ:

Հրատարակած է հետեւեալ գիրքերը.

1- *لائحة تتضمن ما ارتكبه البروسيون في فرنسا من المظالم والسرقات والقساوات أثناء حرب 1870* (Յուլիս 1870ի պատերազմի ընթացքին Ֆրանսայի մէջ բրուսիացիներու գործած անարդարութիւններուն, գողութիւններուն եւ խստութիւններուն), Պէյրութ, 1871:

2- *مَجمُوع الكتابات المُحرَرة في أبنية مدينة الموصل*

(Մուսուլ քաղաքի շէնքերու վիմագիր արձանագրութիւններու ժողովածու), հաւաքեց՝ Նիքոլա Սիուֆի, հրատարակութեան պատրաստեց Սահիտ Ալ-Տիուաճի, Պաղտատ, տպ. Շաֆիք, 1956, 261+3 չհամարակալուած էջ:

Երկը կը բաղկանայ երկու հատորներէ: Առաջինը այս հրատարակուածն է՝ վիմագիր արձանագրութիւններու ժողովածուն, զոր հեղինակը աւարտած է 1881ին, իսկ երկրորդը՝ ֆրանսերէն - բացատրականն ու մեկնաբանութիւնը, յագեցած պատմական դէպքերու յիշատակումով - ունի Notes historiques et explicatives: Sur les inscriptions de la ville de Mossul վերնագիրը եւ կը մնայ անտիպ:

Սիուֆի այս գործին մէջ հաւաքած է Մուսուլի մզկիթներու, մեսճիտներու, իջեւանատուներու (խաներու), շուկաներու, պալատներու, ուխտատեղիներու, տապանաքարերու, բնակելի տուներու, քաղաքի պարիսպին ու անոր դռներուն, ինչպէս նաեւ պարիսպէն դուրսի կառոյցներու վրայ արաբերէն վիմագիր արձանագրութիւնները ու դասաւորած զանոնք ըստ թաղերու: Ներգրաւուած է նաեւ Սինճարի շրջանէն երկու արձանագրութիւն, ընդամէնը՝ 647 արաբերէն վիմագիր արձանագրութիւն: Ըստ ձեռագիրը հրատարակութեան պատրաստած պատմաբան ԱլՏիուաճիի, Սիուֆիի հաւաքած արձանագրութիւններուն կարեւոր մասը գոյութիւն չունէր արդէն 1950ականներուն, իսկ միւս մասը պահպանուած էր մասամբ:

Երախտաշատ այս գործը ցարդ կը մնայ անգերազանցելի եւ Մուսուլի միջնադարեան պատմութեամբ հետաքրքրուողներուն լաւագոյն սկզբնաղբիւրը, որ այժմ առաւել արժէք կը ստանայ քաղաքին կործանումէն ու պատմական բազմաթիւ յուշարձաններու նորօրեայ աւերումէն ետք:

3- *رحلة نيقولا سيُوفي 1873 بيروت-حلب-كردستان-الموصل-بغداد*

(Նիքոլա Սիուֆիի ուղեւորութիւնը 1873. Պէյրութ-Հալէպ-Քուրտիստան-Մուսուլ-Պաղտատ), հրատ. պատրաստեց՝ Թայսիր Խալաֆ, հրատ.՝ Ալ-Թաքուին հրատ., Դամասկոս, 2009, 101 էջ: 1874ին մասառմաս լոյս տեսած է Պէյրութի *الجنان* հանդէսին մէջ, որմէ վերածուած է հատորի:

4- Վերոնշեալ ուղեգրութեան մէջ, խօսելով Պաղտատի արաբերէն բարբառին մասին, Սիուֆի ըսած է թէ Պաղտատ հասնելէն ետք սկսած է հաւաքել այդ լեզուին օտարամուտ բառերը, եւ թէ արդէն հաւաքած է 250 բառ: Անծանօթ կը մնանք գործին եւ հրատարակութեան ճակատագիրին:

Սիուֆի ունի նաեւ ֆրանսերէն բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններ, որոնցմէ կ'առանձնանայ սապիաներու (մկրտականներու) կրօնքին նուիրուած հատոր մը՝ Etudes Sur la religion des Soubbas խորագրով (Փարիզ, 1880, XI, 211 էջ), որուն ռուսերէն թարգմանութիւնը տպուած է Թիֆլիս, 1889ին իսկ արաբերէնը՝ 2009ին: Այս գործը կը համարուի յիշեալ համայնքին մասին պատրաստուած առաջին գիտական աշխատասիրութիւնը, ԺԷ. դարուն Եւրոպա կատարուած նման մասնակի փորձէ մը ետք: Ֆրանսերէն եւ ռուսերէն հրատարակութիւնները վերատպուած են բազմիցս:

Սիուֆի հնագիտական եւ դրամագիտական ուսումնասիրութիւններով աշխատակցած է Փարիզի գիտական հանդէսներուն, իսկ 1881ին Մուսուլի մէջ ֆրանսերէն երեք հատորներով հրատարակած է իսլամական դրամ-

ներու պատկերազարդ ընդհանուր ցուցակ մը, որուն յաջորդած է 1891ին նոյնպէս Մուսուլ տպուած անոնց լրացուցիչ հատորը:

Բ.- Պատրիարք Իգնատիոս Պահնամ Բ. Պուննի ԱլՍըրիանի Ալքաթոլիքի (البطريرك اغناطيوس بهنام الثاني السرياني الكاثوليكي)

Ծնած է Մուսուլ, 15 Օգոստոս 1831ին: Որդին է սարկաւագ Ապտուլ Քարիմի, որդի՝ մահտէսի Մուրատի, որդի՝ Ապտուլ Ահատ Քուրքճիի: Ընտանիքը ունեցած է պարսկահայ ծագում: Նախակրթութիւնը ստացած է Մուսուլի մէջ. 1846ին ղրկուած է Հռոմ՝ Փրոփականտի Վարժարան, ուր մնացած է ինը տարի եւ ստացած փիլիսոփայութեան ու աստուածաբանութեան դոկտորայի աստիճանները: Ծանօթ եղած է ասորերէնի, արաբերէնի, թրքերէնի, եբրայերէնի, լատիներէնի, իտալերէնի եւ անգլերէնի: 1856ին ձեռնադրուած է կուսակրօն քահանայ՝ ասորի կաթոլիկ համայնքին: 9 Մարտ 1862ին եպիսկոպոսական աստիճան ստանալով՝ նշանակուած է Մուսուլի առաջնորդ՝ Քորելլոս Պահնամ անունով: Նոյն համայնքի Փիլիպոս պատրիարքին հետ այցելած է եւրոպական քանի մը մայրաքաղաքներ: Ուղեւորուած է նաեւ Կ. Պոլիս, Եգիպտոս, Սուրիա, Լիբանան եւ այլ երկիրներ: 14 Յունուար 1870ին ընտրուած է Վատիկանի Արեւելեան Ծէսերու Յանձնաժողովի անդամ, իսկ 12 Հոկտեմբեր 1893ին՝ կաթոլիկ ասորիներու պատրիարք: Առաւելաբար իր ջանքերուն շնորհիւ է, որ գումարուած է արեւելեան պատրիարքներու համագումարը 1894ին: Վախճանած է Մուսուլ, 13 Սեպտեմբեր 1897ին[2]:

Հրատարակած է հետեւեալ գիրքերը.-

1- *خدمة القداس السرياني* (Ասորական պատարագի ծառայութիւնը), տպուած է Մուսուլ, տպարան ԱլԱսրիէ, 1864ին. ինք հատորը հրատարակութեան պատրաստողն է[3]:

2- *الدرّة النفيسة في بيان حقيقة الكنيسة* (Եկեղեցւոյ իսկութիւնը բացայայտող թանկարժէք մարգարիտը), Ա. տիպ.՝ 1864, Բ. տիպ.՝ 1865, Գ. տիպ.՝ 1867

---

[2] رفائيل بطي، "تاريخ الطباعة العراقية"، مجلة *لغة العرب*، Պաղտատ، السنة 4، الجزء 4، تشرين الأول 1926، էջ 200-201:

[3] كوركيس عواد، معجم *المؤلفين العراقيين، المجلد الأول*، Պաղտատ، 1969، էջ 128.՝ նաեւ النوفلي، էջ 10:

(322 էջ): Երեքն ալ տպուած են Մուսուլ, Տոմինիքեան հայրերու տպարանին մէջ[4]:

3- *كلندار الكنيسة السريانية لابرشية الموصل السريانية* (Մուսուլի ասորական թեմի Ասորի Եկեղեցւոյ տօնացոյց), տպուած է Մուսուլ, Տոմինիքեան հայրերու տպարանը, 1877ին, 254 էջ[5]: Վերնագիրը այլ տեղ տարբեր յիշուած է՝ *كلندار السنة لأبرشية الموصل السريانية* (Մուսուլի ասորական թեմի տարուան տարեցոյցը)[6]: Բացառուած չէ որ ըլլայ ասորերէն գիրք եւ ոչ՝ արաբերէն:

Պահնամ Բ. պատրիարք հեղինակած է նաեւ անգլերէն հատոր մը:

Գ.- Հայր Ներսէս Ծ. վրդ. Տիգտանեան (الأب نرسيس دكدانيان)

Հայ կաթոլիկ եկեղեցական, որ անդամակցած է Զմմառու միաբանութեան: Ծնած է Մերտին 1835ին: Ուսումը ստացած է Յիսուսեաններու Պէյրութի վանքին մէջ եւ կուսակրօն քահանայ ձեռնադրուելով՝ 1881ին պաշտօնի կոչուած է Տէր Զօր ու Մերտինէն գալով՝ քաղաք մտած է 12 Մայիս 1881ին: 1901ին նշանակուած է Պաղտատի հայ կաթոլիկ առաջնորդի օգնական, իսկ 1903ին կարգուած է տեղւոյն պատրիարքական փոխանորդ եւ համայնքի մեծաւոր ու հոն, իր հսկողութեամբ, հիմնած է դպրոց մը, որ երկարատեւ կեանք չէ ունեցած: Հոկտեմբեր 1905ին Պաղտատէն անցած է Տէր Զօր, ապա որպէս ժողովրդապետ ծառայած է Տարսոնի մէջ եւ 31 Հոկտեմբեր 1908ին առաջնորդական փոխանորդի պաշտօնով հասած է Մարաշ, բայց տեղացիներուն հետ անհամաձայնութիւններու պատճառով 30 Մարտ 1909ին մեկնած է Այնթապ: Վախճանած է Դամասկոս, 4 Յունիս 1910ին[7]:

Հրատարակած է հետեւեալ գիրքը.-

القائد المانوس لخادم النفوس (Հոգիներու ծառայութեան մտերիմ ղեկավարը), թարգմանութիւն՝ լատիներէնէ եւ հայերէնէ: Տպուած՝ Պէյրութ, տպարան ԱլԹիճարիէ, անթուակիր (Տէր Զօրի պատրիարքական փոխանորդ եղած

---

[4] النوفلي، ج 10. նաեւ՝ عواد، معجم، *المجلد الأول*، էջ 128. նաեւ՝ بطي، "تاريخ الطباعة العراقية"، էջ 200:

[5] عواد، معجم، *المجلد الأول*، էջ 128. նաեւ՝ النوفلي، էջ 14:

[6] بطي، "تاريخ الطباعة العراقية"، էջ 202:

[7] «Թեմերէ լուրեր», *Աւետիք*, Պէյրութ, Յունուար 1933, էջ 89-90. նաեւ՝ Գր[իգոր] Հ. Գալուստեան [Կիլիկեցի], *Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ հերոս Զէյթուն*, հրատ.՝ Մարաշի Հայրենակցական Միութեան կեդրոնական վարչութեան, Մ. Նահանգներ, Նիւ Եորք, տպարան Կոչնակ, 1934, էջ 645. նաեւ՝ Արշակ Ալպօյաճեան, *Իրաքի հայերը*, խմբ. եւ հրատ. պատր. Վարդան Գրիգորեան, Երեւան, Մատենադարան, 2003, էջ 55-56, 82:

المطران اثناسيوس اغناطيوس نوري، "دير الزور - نبذة تاريخية في انشاء الحكم فيها"، مجلة *المسرَّة*، بيروت، السنة 15، كانون الثاني-شباط 1939، ج 60، էջ 1. նաեւ՝

الأب لويس شيخو، "خطبة في اللغة العربية وانتشارها في مدارس بيروت عموماً..."، بيروت، المطبعة الكاثوليكية، 1925، رقم 73، էջ 23:

տարիներուն՝ 1881-1901), 136 փոքրադիր էջ: Հոգեւոր, մահամերձներու վրայ կարդացուող աղօթքներու ժողովածու-գիրք մըն է:

Տիգտանեան վրդ. հեղինակած է նաեւ Տէր Զօրի հայ կաթոլիկ առաքելութեան մասին ֆրանսերէն հետաքրքրական հատորիկ մը՝ *Notice sur la Mission Arménienne Catholique de Deir-Elzor (Syrie),* Rochefort, imp. Ch. Théze, 1891, 24 էջ:

Դ.- Ոսկան Պէյ Մարտիկեան (أوسكان بك ماردیكیان)

Ծնած է Երզնկա, 1865ին: Ուսումը ստացած է ծննդավայրին եւ Կ. Պոլսոյ մէջ, ապա աշխատած է Օսմանեան Կայսրութեան եւրոպական եւ ասիական զանազան կեդրոններու մէջ որպէս Հանրային Պարտուց վարչութեան պաշտօնեայ: 1913ին դարձած է թղթատարական եւ հեռագրական նախարար ու կատարած է կարեւոր բարեփոխումներ. շրջան մը փոխանորդաբար վարած է նաեւ ելեւմտական նախարարութիւնը: Պաշտօնէ հրաժարած է համաշխարհային Ա. պատերազմի յայտարարութենէն ետք, դէմ ըլլալով կայսրութեան պատերազմի մասնակցութեան, ու անցած է Եւրոպա: Աւելի ետք, Իրաքի նորաստեղծ պետութեան կողմէ, որպէս մասնագէտ հրաւիրուած է Պաղտատ ու դարձած ելեւմտական ընդհանուր քննիչ ու բարեկարգած է երկրին ելեւմտական համակարգը: Իրաքեան կառավարութիւնը բարձր գնահատելով իր ծառայութիւնները իրեն շնորհած է Պէյ տիտղոսը: Իրաքէն անցած է Սուրիա, Լիբանան, Պաղեստին ու Եգիպտոս: Մահացած է Գահիրէ-Հելուան, 1947ին[8]:

Հայերէնէն բացի՝ տիրապետած է ֆրանսերէնի, թրքերէնի, արաբերէնի, պարսկերէնի, անգլերէնի ու գերմաներէնի: Իրաքի իր պաշտօնավարութեան շրջանին օսմաներէնէ արաբերէնի թարգմանած է իրաւաբանական կարգ մը բնագիրեր[9]:

Ե.- Իրաւաբան Քերոբ Սէթեան (المحامي كيروب ستيڤان)

1890ին շրջանաւարտ եղած է Կ. Պոլսոյ Իրաւաբանական Համալսարանէն: Պաղտատ գտնուած է 1914էն առաջ, որովհետեւ այդ թուականին հոն ծնած է իր դուստրը՝ Աննան, որ կը համարուի Իրաքի մէջ գործած առաջին վկայեալ բժշկուհին:

1915ին Աստուածածնայ Կիրակի օրը, բազմաթիւ այլ պաղտատահայերու հետ ձերբակալուած է տեղի օսմանեան իշխանութեան կողմէ ու քանի մը օր ետք աքսորուած Մուսուլ, բայց քաղդէացիներու պատրիարքին մի-

---

[8] Գ[ալուստ] Սիւրմէնեան, *Երզնկա,* Գահիրէ, տպարան Սահակ-Մեսրոպ, 1947, էջ 465-66. նաեւ՝ *Սուրիական ալպում,* Գ., Հալէպ, տպ. Արարա, 1929, էջ 34. նաեւ՝ «Հանգիստ Ոսկան պէյ Մարտիկեանի», *Միտն,* 1947:8, ԻԱ., էջ 319-20:

[9] د. سيَّار الجميل، "الأرمن العراقيون: الخصوصية والجاذبية والأسرار الحيوية"، *مجلة "أريك"*، القاهرة، آذار 2011، էջ 3:

ջամտութեամբ վերադարձուած է Պաղտատ, ուր մնացած է Պատերազմական Ատեանի բանտին մէջ[10]:

Սէթեան շրջան մը եղած է Պաղտատի ելեկտրական ընկերութեան ընդհանուր տնօրէն եւ հեղինակած է արաբերէն գիրք մը, որուն վերնագիրը անծանօթ կը մնայ մեզի:

Զ.- Ալպէր Գասպարխան (ألبر كسبار خان)

Պաղտատի հայ կաթոլիկ համայնքէն: Առաւելաբար Գասպարխան ընտանիքի նիւթական միջոցներով կառուցուած է Պաղտատի հայ կաթոլիկ եկեղեցին:

Մամուլի մէջ տպած է հետեւեալ գործերը.-

1- "التجارة في بغداد" (Վաճառականութիւնը Պաղտատի մէջ), *لغة العرب* ամսագիր, Պաղտատ, Գ., թիւ 9, Մարտ 1914, էջ 485-89. շար.ը՝ թիւ 10, էջ 509-18, հետեւեալ վերնագիրով՝ " بيان ما خرج من البضائع من بغداد الى اوروبا واميركة في سنة 1912" (Ցուցակ 1912ին Պաղտատէն Եւրոպա եւ Ամերիկա առաքուած ապրանքներու):

2- "حالة التجارة في بغداد في سنة 1913" (Պաղտատի վաճառականութեան վիճակը 1913ին), *لغة العرب* ամսագիր, Պաղտատ, Գ., Մայիս 1914, թիւ 11, էջ 586-89:

Է.- Յակոբ Ներսէսեան (ياكوب نرسيسيان)

Արաբերէն լեզուի քաջահմուտ մասնագէտ: 1902-14՝ աւագ թարգման Պաղտատի անգլիական հիւպատոսարանին[11]: Եղած է ՀԲԸ Միութեան Պաղտատի մասնաճիւղի ատենապետ եւ սերտ յարաբերութիւններ մշակած Պաղտատի արաբ մտաւորական շրջանակներուն հետ: Հայոց Ցեղասպանութեան տարիներուն, թուրքերու կողմէ, 25 այլ պաղտատահայերու հետ, աքսորուած է Ռաս Ուլ Այն ու շրջան մը ետք՝ վերադարձած, բայց անգլիացիներու կողմէ Պաղտատի գրաւումէն (11 Մարտ 1917) ամիս մը առաջ կրկին ձերբակալուած է ու այլեւս չէ վերադարձած[12]:

Մամուլի մէջ Ներսէսեանէն մեզի ծանօթ է լեզուաբանական հետեւեալ յօդուածը միայն.-

"اصل لفظة الرزق" ("Ալռըզըք" բառին արմատը), *لغة العرب* ամսագիր, Պաղտատ, Ը., Փետրուար 1912, էջ 302-03:

---

[10] «Տեղեկագիր Պաղտատի հայոց կացութեան մասին», *Ազգ*, ԺԱ., թիւ 145-919, 28 Յունիս 1917, էջ 2 եւ թիւ 148:

[11] «Իրաքի հայ գաղութը», *Ամէնուն տարեգիրքը, Դ. Տարի*, Կարօ Գէորգեան, 1957, Պէյրութ, էջ 451-2:

[12] ՀԲԸՄ Գահիրէի արխիւներ, Միութեան Պաղտատի մասնաճիւղի վարչութենէն Գահիրէի Կեդրոնական վարչութեան, 7 Հոկտ. 1917, թիւ 1:

Ը.- Եա'քուպ Սարգիս (يعقوب سركيس)

Ծնած է Պաղտատ, 21 Օգոստոս 1876ին (ըստ այլ տուեալի՝ 1871ին), ուր անցուցած է ամբողջ կեանքը: Սեռած է 1830ին Հալէպի երկրաշարժներէն խոյս տալով Պաղտատ ապաստանած հայ կաթոլիկ համայնքէն վաճառականի մը ընտանիքէն:

17 տարեկանին կորսնցուցած է հայրը: Կրթութիւնը ստացած է Քարմէլեան հայրերու Պաղտատի Ս. Յովսէփ բարձրագոյն վարժարանին մէջ, ուրկէ շրջանաւարտ եղած է 15 Սեպտեմբեր 1892ին, յետոյ կարճ ժամանակով ուսուցչութիւն ըրած է նոյն վարժարանին մէջ, ապա քարտուղարութիւն՝ վաճառատան մը մէջ: Պարապած է նաեւ երկրագործութեամբ ու զբաղած հօրմէն ժառանգած հսկայ հողատարածքներու մշակմամբ, յաճախ ամիսներ անցընելով գիւղերու մէջ, պետեւիներու վրաններու տակ:

Զբաղած է պատմագրութեամբ, բանասիրութեամբ ու խորացած է առաւելաբար Իրաքի եւ Պաղտատի պատմութեան մէջ, դառնալով այդ թեմաներու լաւագոյն քանի մը մասնագէտներէն մէկը: Իր գործերը ցարդ լայնօրէն կ'օգտագործուին Իրաքի պատմութեամբ զբաղող ժամանակակից պատմաբաններու կողմէ:

Սարգիս բազմաբեղուն բանասէր է: Աշխատակցած է աւելի քան 25 հանդէսներու եւ թերթերու՝ ստորագրելով հարիւրէ աւելի գիտական յօդուածներ:

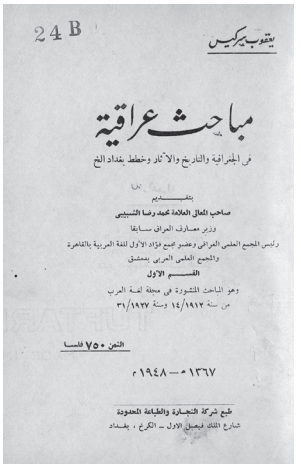
Գրել սկսած է մօտ 40 տարեկանին: Ունի ուսումնասիրութիւններ նուիրուած Իրաքի ու մանաւանդ Պաղտատի տեղագրութեան շուրջ եւ եւն.՝ անոր թաղամասերուն, մզկիթներուն, պատմական յիշատակարաններուն, գերեզմանատուներուն եւ այլ կառոյցներու, աշիրէթներու, տնտեսութեան, վաճառականութեան եւն.ի մասին: Իր հետաքրքրութիւններուն մէջ կ'իյնան նաեւ արաբ մատենագիրները, հին ձեռագրերը, լեզուաբանութիւնը:

Իրաքի ու Պաղտատի նուիրուած գործերուն կողքին, Սարգիս չէ մոռցած նաեւ պապենական հայրենի Հալէպը ու յաճախ անդրադարձած է անոր պատմութեան:

Կեանքի վերջալոյսին փորձած է առանձին հատորներով հրատարակել մամուլի էջերուն ցրուած իր յօդուածները, եւ առ այդ լոյս ընծայած է *Լուղէթ ալԱրապ* հանդէսին մէջ տպած 37 յօդուածներու ժողովածուն, որ կազմած է իր*مباحث عراقية في الجغرافية والتاريخ وخطط بغداد* (Իրաքեան ուսումնասիրութիւններ աշխարհագրութեան, պատմութեան, հնութիւններու եւ Պաղտատի տեղագրութեան շուրջ եւն.) ժողովածուին առաջին հատորը, տպուած Պաղտատ, 1948ին: Երկրորդ հատորը եւս տպուած է իր խմբագրութեամբ Պաղտատի մէջ 1955ին, իսկ յետմահու՝ 1981ին, լոյս տեսած է երրորդ հատորը:

Վերոնշեալ երեք հատորները չեն ներկայացներ սակայն իր գործերուն ամբողջութիւնը. տակաւին պէտք է հրատարակել մէկ կամ երկու հատոր

եւս՝ ունենալու համար իր պատմաբանասիրական վաստակին ամբողջական ժողովածուն:

24 B

يعقوب سركيس

مباحث عراقية

في الجغرافية والتاريخ والآثار وخطط بغداد الخ

بقلم

صاحب المعالي العلامة كمد رضا الشبيبي

وزير معارف العراق سابقا

رئيس المجمع العلمي العراقي وعضو مجمع فؤاد الأول للغة العربية بالقاهرة

والمجمع العلمي العربي بدمشق

القسم الأول

وهو المباحث المنشورة في مجلة لغة العرب

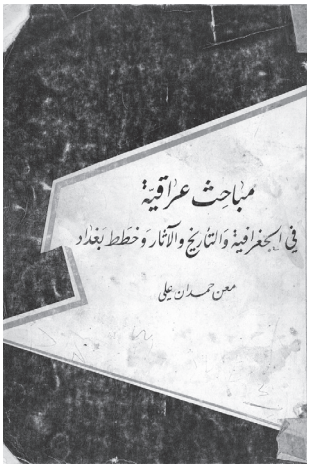
من سنة ١٤/١٩١٢ وسنة ٣١/١٩٢٧

الثمن ٧٥٠ فلسا

١٣٦٧ هـ — ١٩٤٨ م

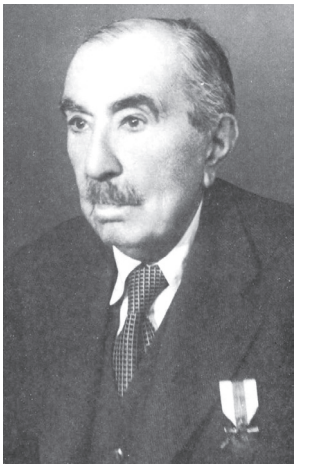
طبع شركة التجارة والطباعة المحدودة

شارع الملك فيصل الأول ـ الكرخ ، بغداد

مباحث عراقية

في الجغرافية والتاريخ والآثار وخطط بغداد

معن حمدان علي

Սարգիս տէրը եղած է տպագիր ու ձեռագիր գիրքերով եւ պատմական փաստաթուղթերով բացառիկ հարստութեամբ գրադարանի մը, որ համարուած է Միջին Արեւելքի անհատական լաւագոյն գրադարաններէն մէկը: Տիգրիսի ափին՝ Մարպաա թաղամասի իր ընդարձակ տուն-գրադարանը երկար տարիներ դարձած է հաւաքավայրը Իրաքի մտաւորականութեան եւ ի մասնաւորի՝ պատմութեան սիրահարներուն:

Ձեռագիրերու իր հաւաքածոն ընդգրկած է 327 հին ձեռագիր, ընդորում՝ 236 արաբերէն, 66 օսմաներէն, 18 պարսկերէն եւ 7 ասորերէն եւ քարշունի (արաբատառ ասորերէն) լեզուներով:

Ձեռագիրերու իր հաւաքածոն ունի իր տպագիր ցուցակը՝ *فهرست مخطوطات خزانة يعقوب سركيس المهداة إلى جامعة الحكمة ببغداد* (Ցուցակ Եա'քուպ Սարգիսի ձեռագիրերուն որոնք նուիրուած են Պաղտատի Ալհիքմէ Համալսարանի գրադարանին), կազմեց՝ Քորքիս Աւուաւտ, Պաղտատ, տպարան ԱլԱանի, 1966, 224 էջ:

Պատմագիտական գործերը շարադրելու ժամանակ, Սարգիս յաճախ օգտուած է պատմական փաստաթուղթերու եւ հին ձեռագրերու իր անձնական հարուստ հաւաքածոյէն եւ լաւագոյնս «խօսեցուցած» է զանոնք, բայց ոչ միայն ինք, այլ նաեւ ուրիշներ հրապարակումներ կատարած են իր հաւաքածոյի գանձերէն:

Մահէն ետք իր եղբայրը հաւաքածոն նուիրած է Քարմէլեան Միաբանութեան Պաղտատի Ալհիքմէ Համալսարանին, որուն պետականացումէն ու փակումէն ետք՝ Յուլիս 1971ին, ձեռագրերը փոխանցուած են Պաղտատի Պետական Թանգարանին:

Այս բոլորէն ետք, զարմանալի չի թուիր, եթէ աւելցնենք, որ ան Դեկտեմբեր 1949ին արժանաւորապէս ընտրուած է պատուոյ անդամ Իրաքի Գիտութիւններու Կաճառին (Ակադեմիա)[13]:

Մահացած է Պաղտատ, 23 Դեկտեմբեր 1959ին:

Սարգիս հրատարակած է հետեւեալ գիրքերը.-

1- *تلّو، أي تل هوارة* (Թելլօ, այսինքն Թէլ Հուարա), Պաղտատ, 1931:

2- *شهداء حلب* (Հալէպի նահատակները), 2րդ մաս, Հարիսա-Լիբանան, 1934, էջ 223-72:

Նախապէս նոյն վերնագիրով տպուած էր 1818ի Հալէպի յոյն կաթոլիկ համայնքի նահատակներուն նուիրուած փաստաթուղթերու ժողովածու մը, զոր կազմած, թարգմանած ու ծանօթագրած էր Ակակիոս եպս. Քուսա: Սարգիս իր մօտ գտնուող եւ թեմային հայող 33 անտիպ փաստաթուղթերը դասակարգելով ու ծանօթագրելով պատրաստած է հրատարակութեան, որ կազմած է նախորդ հատորի շարունակութիւնը: Էջաթիւերն ալ առաջինին շարունակութիւնը կը կազմեն:

3- *التتن والقهوة في العراق مع كلام على بعض النقود العثمانية وغيرها* (Թիւթիւնն ու սուրճը Իրաքի մէջ եւ խօսք՝ օսմանեան կարգ մը դրամներու եւայլնի մասին), Պաղտատ, 1941:

4- *كمرك بغداد في عهد السلطان مراد الرابع وخلفه السلطان ابراهيم من سنة 1049 إلى سنة 1056 هـ (1639-1646 م)* (Պաղտատի մաքսատունը սուլթան Մուրատ Դ.ի եւ անոր յաջորդ սուլթան Իպրահիմի ժամանակ, հիճրէթի 1049-1056 թթ. (քրիստոնէական 1639-1646)), Պաղտատ, 1942:

5- *مباحث عراقية في الجغرافية والتاريخ والآثار وخطط بغداد الخ* (Իրաքեան ուսումնասիրութիւններ աշխարհագրութեան, պատմութեան, հնութիւններու եւ Պաղտատի տեղագրութեան շուրջ), Ա. հատոր, Պաղտատ, 1948: Պաղտատի *لغة العرب* ամսագրի էջերուն՝ 1912-14 եւ 1927-31ին լոյս ընծայած յօդուածներուն ժողովածուն է այս հատորը:

Բ. հատոր՝ Պաղտատ, 1955, 488 էջ: 1935-48՝ զանազան հանդէսներու եւ թերթերու մէջ տպած ուսումնասիրութիւններուն ժողովածուն:

Գ. հատոր՝ Պաղտատ, 1981, 392 էջ: Հատորը կազմած եւ հրատարակութեան պատրաստած է Մաըն Հըմտան Ալի (معن حمدان علي): Կ'ընդգրկէ տարբեր հանդէսներու մէջ տպուած Սարգիսի ուսումնասիրութիւնները:

6- *أصول أسماء مدن وقرى عراقية* (Իրաքեան քաղաքներու եւ գիւղերու տեղանուններու ստուգաբանութիւն), հեղինակներ՝ Քորքիս Աւուաատ եւ Եա'քուպ Սարգիս, Լոնտոն, ԱլՈւարրաք հրատ., 2009՞, 136 էջ: Կ'ընդգրկէ աւելի քան 121 տեղանունի ստուգաբանութիւն:

Մամուլի էջերուն Սարգիսէն մեզի ծանօթ են աւելի քան 120 ուսումնասիրութիւններ, որոնց մէկ մասը տեղ գտած է իր երկերու եռահատորին մէջ, իսկ միւսները՝ ոչ տակաւին: Գաղափար մը տալու համար իր

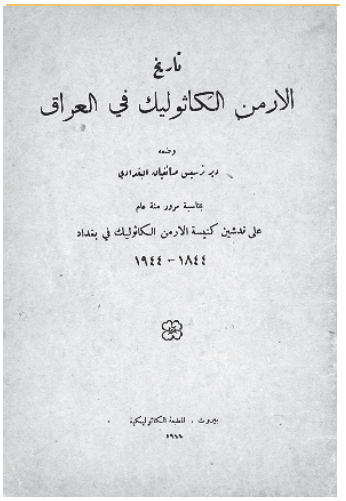
[13] *مجلة المجمع العلمي العراقي*، Պաղտատ، العدد 2، ١ أيلول 1955، էջ224:

հետաքրքրութիւններուն մասին, կու տանք քանի մը յօդուածի վերնագիր, առանց յիշելու թէ ո՛ր հանդէսներուն մէջ տպագրուած են անոնք.
1- "خواطر في المنتفق وديارهم" (Յուշեր Մունթաֆէքի ու շրջակայքի մասին). իր առաջին յօդուածն է, տպուած 1912ին:
2- " صفحة من تاريخ البصرة والمنتفق من رحلة للمستر توماس هوويل البريطاني خلال سنة 1787-1788م" (Էջ մը Պասրայի եւ Մունթաֆէքի պատմութենէն առնուած անգլիացի միսթր Թոմաս Հոուիլի ուղեգրութենէն 1787-1788թթ.):
3- "منارة جامع سوق الغزل" (Սուք ԱլՂազըլի մզկիթին մինարէն):
4- "اليزيدية" (Եզիտիութիւնը):
5- "هولاكو في بغداد" (Հուլաղուն Պաղտատի մէջ):
6- "صاحب رحلة اول شرقي (عراقي) الى اميركة" (Դէպի Ամերիկա առաջին արեւելքցիի (Իրաքցիի) ուղեւորութեան հեղինակը):
7- "اسكندر بن سانوس في حلب و"سفر" في بغداد" (Սանոսի որդի Իսքենտէրը Հալէպի եւ Սաֆարը՝ Պաղտատի մէջ): Նիւթը կը վերաբերի հալէպահայ նշանաւոր Խոճա Պետիկի տոհմի անդամներուն:
8- "ماء النجف في القرون الأخيرة ونهر الهندية" (Ալ Նաճաֆի ջուրը վերջին դարերուն եւ ԱլՀընտիէ գետը):
9- "كلمة في القهوة وأول مقهى ذكر بناؤه في بغداد سنة 999 هـ. - 1590 م" (Խօսք՝ սուրճի մասին եւ առաջին սրճարանը որուն կառուցումը յիշատակուած է Պաղտատի մէջ հիճրէթի 999՝ 1590 քրիստոնէական թուականին):
10- "الجراد في تأريخ بغداد" (Մառախը Պաղտատի պատմագրութեան մէջ):
11- "الملاحة التجارية في العراق" (Իրաքի վաճառականական նաւարկութիւնը):
12- "موضع مقتل المتنبي" (Ալ Մութանապպիի սպանութեան վայրը):

Թ.- Հայր Ներսէս Վարդապետ Սայէղեան (دير نرسيس صائغيان)

Ներսէս որդի Եուսէֆի (Յովսէփ) որդի Անթուն Եղիայի որդի Պետրոսի Ասլանեան, մայրը՝ Ռեճինա, դուստր Եուսէֆ Սամըան Ղանիմէի: Արմատներով ամդեցի է[14]: Ծնած է Պաղտատ, 11 Մարտ 1878ին: Կրթութիւնը ստացած է տեղւոյն ԱլԻթթիհաք Ալքաթոլիքի վարժարանին մէջ, ապա շարունակած է զայն Զմմառի մէջ, ուր կուսակրօն քահանայ ձեռնադրուած է 24 Փետրուար 1901ին: Պաղտատ վերադառնալէ ետք երկար տարիներ հովուած է տեղւոյն հայ կաթոլիկ համայնքը ու անոր վարժարանին մէջ դասաւանդած է կրօնագիտութիւն, եկեղեցական երգեցողութիւն եւ եկեղեցական պատմութիւն:

[14] كامل سلمان الجبوري، *معجم الأدباء من العصر الجاهلي حتى سنة 2003 م، الجزء 6*، Պէյրութ، 2003، էջ 354:

تاريخ
الارمن الكاثوليك في العراق
وضعه
دير زسيس صاليان البغدادي
بمناسبة مرور مئة عام
على تدشين كنيسة الارمن الكاثوليك في بغداد
١٨٤٤ - ١٩٤٤
بيروت ، المطبعة الكاثوليكية
١٩٥٥

Եղած է քաջահմուտ լեզուաբան ու ծանօթ՝ հայերէնի, արաբերէնի, ֆրանսերէնի, արամէերէնի ու լատիներէնի: Մաս կազմած արաբերէն հանրածանօթ *لغة العرب* ամսագրի խմբագրակազմին: 17 Օգոստոս 1930ին ստացած է վարդապետական աստիճան[15]:

1920ականներու սկզբնաւորութեան վարած է ՀԲԸՄ Պաղտատի մասնաճիւղի ատենապետութիւնը: Ունեցած է արաբերէն ձեռագիրերու կոկիկ հաւաքածոյ մը:

Սայէղեան վարդապետ զբաղած է պատմագրութեամբ: Իր հետաքրքրութիւններու դաշտը եղած է Իրաքը, մանաւանդ՝ Պաղտատը, բայց ի տարբերութիւն Եա'քուպ Սարգիսի եւ արաբագիր այլ իրաքահայ պատմաբաններու, ան զբաղած է առաւելաբար Իրաքի ու մանաւանդ Պաղտատի քրիստոնեաներու եւ մասնաւորաբար տեղւոյն հայութեան անցեալի պատմութեամբ: Ունի ուսումնասիրութիւններ նուիրուած Իրաքի պատմութեան եւ քրիստոնեայ հին կամ անհետացած ընտանիքներու անցեալին: Իր գործերը ունին մնայուն արժէք, ցարդ կը պահեն իրենց թարմութիւնը եւ լայնօրէն կ'օգտագործուին ժամանակակից պատմաբաններու կողմէ:

Քաջածանօթ մասնագէտ էր նաեւ արեւելեան (արաբական) երաժշտութեան, զոր ժառանգած էր երաժիշտ հօրմէն:

Հայր Սայէղեան վախճանած է Պաղտատ, Փետրուար 1953ին:

Հրատարակած է հետեւեալ գիրքերը.-

1- *نَسَب آل عيسائي* (Այսայի տոհմի ծագումնաբանութիւնը), Պաղտատ, 1944[16]: Այլ տեղ տպագրութեան թուական յիշուած է 1940ը:

2- *تاريخ الأرمن الكاثوليك في العراق* (Իրաքի հայ կաթոլիկներու պատմութիւն), Պէյրութ, Կաթողիկէ Տպարան, 1944, 49 էջ:

3- *نَسَب آل مسيّح* (Մըսայյէի տոհմի ծագումնաբանութիւնը), Պաղտատ, 1957:

4- *السياسي الأديب يوسف غنيمة، ١٨٨٥-١٩٥٠: من اركان النهضة العلمية في العراق الحديث: حياته، آثاره، عصره* (Քաղաքական գործիչ եւ գրող Եուսէֆ Ղանիմէ, 1885-1950. Արդի Իրաքի գիտական զարթօնքի ռահվիրաներէն, կեանքը, գործերը, ժամանակը): Իր այս անտիպ գործը Ղանիմէի զաւակը՝ Հարէս, ամբողջացուցած է ու լոյս ընծայած Պաղտատի մէջ, հրատ.՝ Տար Ալհուրրիէ, 1991 (1990՞), համակարգչային տպագրութիւն, 358 էջ:

5- "الدرة اليتيمة في تاريخ اسرة غنيمة" (Ղանիմէ ընտանիքի պատմութեան եզակի մարգարիտը): Անտիպ է[17]:

---

[15] *مجلة لغة العرب*، بغداد، السنة 8، الجزء 9، أيلول 1930، ջ. 720-721 :

[16] Կորկիս Աւադ, *معجم المؤلفين العراقيين، المجلد الثالث*، Պաղտատ، 1969، ջ. 393:

Արաբական պարբերական մամուլի էջերուն իրմէ մեզի ծանօթ են մօտ 25 ուսումնասիրութիւններ, որոնցմէ շատերը կ'առնչուին հայութեան եւ հայ եկեղեցիին: Յիշենք քանի մը հատը.-

1- "عيد التجلي في الكنيسة الارمنيَّة" (Վերափոխման տօնը Հայ Եկեղեցւոյ մէջ), *المشرق* երկշաբաթաթերթ, Պէյրութ, Ե., թիւ 15, 1 Օգոստոս 1902, էջ 709-715:

2- "ترجمة السيد المفضال دير ارسين ايدنيان" (Վարք՝ երջանկայիշատակ Տէր Արսէն Այտընեանի), *المشرق* երկշաբաթաթերթ, Պէյրութ, Զ., թիւ 1, 1 Յունուար 1903, էջ 24-28:

3- "عيد انتقال العذراء في الكنيسة الارمنيَّة" (Պայծառակերպութեան տօնը Հայ Եկեղեցւոյ մէջ), *المشرق*, Պէյրութ, Զ., թիւ 16, 15 Օգոստոս 1903, էջ 752-55:

4- "اسرة بدروس آغا كركجى باشى" (Պետրոս աղա Քիւրքճի Պաշիի ընտանիքը), *لغة العرب* ամսագիր, Պաղտատ, Գ., թիւ 5, Նոյեմբեր 1913, էջ 247-52: ԺԸ.-ԺԹ. դարերուն Պաղտատ ապրած բնիկ համատանցի հայ կաթոլիկ Քիւրքճի Պաշի գերդաստանին պատմութիւնն է՝ իւրաքանչիւր անդամի մասին առանձին յիշատակութեամբ:

5- "الاسر الكرجية في حاضرة البلاد العراقية" (Վրացի ընտանիքները Իրաքի մէջ), *لغة العرب* ամսագիր, Պաղտատ, Գ., 1914, էջ 90-101:

6- "اربع اسر، بلا اثر" (Չորս ընտանիք առանց հետքի), *لغة العرب* ամսագիր, Պաղտատ, Գ., թիւ 7, Յունուար 1914, էջ 360-65, եւ՝ թիւ 8, Փետրուար 1914, էջ 424-28: Ուսումնասիրութիւնը ի միջի այլոց կը խօսի Պաղտատ հաստատուած ջուղայեցի Մարգար աղայի եւ պոլսեցի Արթին Եարըմճի կամ Եարմճեան ընտանիքներուն մասին:

7- "بعض الاسماء والالفاظ الارمنيّة، عند نصارى الديار العراقية" (Հայերէն կարգ մը անուններ ու ըսելածեւեր Իրաքի քրիստոնեաներուն մօտ), *لغة العرب* ամսագիր, Պաղտատ, Գ., թիւ 10, Ապրիլ 1914, էջ 540-43:

8- "صفحة من تاريخ التطعيم الواقي من الجدري في العراق وايران" (Էջ մը Իրաքի եւ Իրանի մէջ ծաղկախտի դէմ պատուաստի պատմութենէն), *لغة العرب* ամսագիր, Պաղտատ, Է., թիւ 3, Մարտ 1929, էջ 204-09: Ուսումնասիրութիւնն է Պետրոսի որդի Յովհաննէս Մուրատեան պոլսեցի կաթոլիկ հայուն՝ 1809ին առաջին անգամ Պաղտատի եւ Իրանի մէջ ծաղկախտի դէմ պատուաստումներ կատարելու մասին:

9- "صفحة منسية من تاريخ نادر شاه" (Մոռցուած էջ մը Նատիր Շահի պատմութենէն), *لغة العرب* ամսագիր, Պաղտատ, Է., թիւ 5, Մայիս 1929, էջ 379-83, թարգմանուած է արամէերէնէ:

10- "الاسر المنقرضة- بيت قره قاش" (Անհետացած ընտանիքները. Քարաքաշ ընտանիքը), *لغة العرب* ամսագիր, Պաղտատ, Ը., թիւ 5, Մայիս 1930, էջ 364-

---

[17] رفائيل بطي، "يوسف رزق الله غنيمة"، *عراقيون*، Պաղտատ، السنة 10، العدد 2810، 30 أيار 2013، էջ 14:

67: Կը խօսի համանուն ասորի ընտանիքին մասին, որ խնամիական կապեր ունեցած է հայ ընտանիքներու հետ:

Սայէղեան պատմաբանասասիրական յօդուածներով աշխատակցած է նաեւ Վիեննայի *Հանդէս ամսօրեայ*ին եւ Պէյրութի *Աւետիք*ին:

العراق

ژ.- Ռազզուք Տաուտ Ղաննամ (رزُّوق داوود غنَّام)

Բնիկ մերտինցի, հայ կաթոլիկ համայնքէն[18]: Ծնած է 1882ին (ըստ այլ աղբիւրի՝ 1880): 1930-58՝ վեց անգամ ընտրուած է Իրաքի խորհրդարանի անդամ, որպէս քրիստոնեայ համայնքներու ներկայացուցիչ: Կը համարուի իրաքեան պարբերական մամուլի ռահվիրաներէն: Իր հրապարակագրական կարողութիւններուն համար զինք կոչած են «Իրաքեան մամուլի նահապետ»:

Ղաննամ արաբերէնի կողքին տիրապետած է անգլերէնին, ֆրանսերէնն եւ թրքերէնն լեզուներուն: 1908ի օսմանեան սահմանադրութենէն ետք, երկու ուրիշներու հետ, հիմնած է «Գիտական Ազգային Ընկերութիւն»ը Իրաքի մէջ: Առաջին աշխարհամարտի տարիներուն, իրաքցի այլ ազգայնականներու հետ աքսորուած է Կեսարիա, եւ Պաղտատ վերադարձած է 1916ին, մօտ երկու տարուան աքսորէ ետք[19]:

Մէկն է Իրաքի ազգայնական գործիչներէն, որոնք ժողովուրդին մէջ ջանացած են արթնցնել ազգային ոգի ու դիմադրել նուաճող օտարին, աշխատիլ երկրի անկախութեան ի խնդիր[20]:

Մահացած է 1965ին:

Հեղինակած է հետեւեալ գիրքը.-

1- *الأزمة الاقتصادية في العراق: سببها وأثرها في حياة الشعب والدولة* (Տնտեսական տագնապը Իրաքի մէջ. պատճառն ու ժողովուրդի կեանքին եւ պետութեան վրայ անոր ազդեցութիւնը), Պաղտատ, 1949, 36 էջ:

---

[18] دير نرسيس صائغيان، *تاريخ الأرمن الكاثوليك في العراق*، Պաղտատ، المطبعة الكاثوليكية، 1944، էջ 43:

[19] فؤاد صالح السيد، معجم *السياسيين المثقَّفين في التاريخ العربي والإسلامي*، Պէյրութ، الطبعة الثانية، 2014، էջ 281:

[20] د. يوسف عزّ الدّين، "اليقظة الفكرية في العراق 1908-1922"، *مجلة المجمع العلمي العراقي*، Պաղտատ، العدد 3-4، 1 تشرين الأول 1981، էջ 306:

Խմբագրած կամ հրատարակած է հետեւեալ հինգ թերթերը, որոնց էջերուն լոյս ընծայած է բազմաթիւ յօդուածներ, մեծ մասամբ՝ Պաղտասին առնչուող.-

1- *العرب* (ԱլԱրապ), թերթ, Պաղտատ, խմբագրած է զայն 1920էն առաջ. կանոնաւոր կերպով հրատարակուած է մինչեւ 1946՞:

2- *العراق* (Իրաք), օրաթերթ, Պաղտատ. քաղաքական, գրական, ընկերային, բարոյախօսական եւ տնտեսական թերթ: Առաջին թիւը լոյս տեսած է 1 Յունիս 1920ին: Մեծ տեղ յատկացուցած է Իրաքի լաւագոյն բանաստեղծներու ստեղծագործութիւններուն: Որդեգրած է ազատական ուղղութիւն:

3- *تقويم العراق* (Իրաքի տարեցոյցը), հրատարակութիւն՝ *Իրաք* օրաթերթի: Լոյս տեսած է իւրաքանչիւր տարեմուտի: Բնութագրուած է որպէս «փոքրիկ հանրագիտարան», ուր յօդուածներ հրատարակած է Իրաքի պատմութեան, աշխարհագրութեան, քաղաքական, ընկերային, տնտեսական, գիտական եւ գրական կեանքին մասին: Տուած է նաեւ նախորդ տարուայ կարեւոր իրադարձութիւններու ամփոփ պատմութիւնը:

4- *العراق المسائي* (Երեկոյեան Իրաք), թերթ, Պաղտատ, 5 Հոկտեմբեր 1923էն[21]: Իր հրատարակած *Իրաք* թերթի երեկոյեան յաւելուածն է:

5- *صوت العراق* (Իրաքի ձայնը), Պաղտատ, 1950:

ԺԱ.- Բժիշկ Սամուէլ Գանձապետեան (د. صموئيل غنزابديان)

Իրմէ մեզի ծանօթ է միակ յօդուած մը.-

1- "البلاء الأكبر (الورم)" (Մեծագոյն պատուհասը (ուռեցքը)), *النجم* ամսագիր, Մուսուլ, Ա. տարի, թիւ 7, 1929, էջ 321-25 եւ շարունակութիւնը՝ թիւ 8, էջ 373-75:

ԺԲ.- Բժ. Գրիգոր Աբրահամի Ասթարճեան (الدكتور كريكور أبراهام استارجيان)

Արաբերէն ստեղծագործած հայ գրողներու մեծ հոյլին մէջ առանձնայատուկ ու եզակի դէմք է Ասթարճեան, զոր կարելի է համարել իսկական կամուրջ հայ եւ արաբ ժողովուրդները զիրար կապող եւ ծանօթացնող:

Ան յատուկ մշակուած եւ երկար շունչով աշխատուած չորս հաստափոր հատորներով իրագործած է գեղեցիկ ծրագիր մը՝ նախ հայ ժողովուրդի պատմութիւնն ու մշակոյթը ներկայացուցած է արաբին, երկու ստուար հատորներով, ապա նոյնը ըրած է հայ ընթերցողին՝ ծանօթացնելով արաբական պատմութիւնն ու մշակոյթը, կրկին երկու ստուար հատորներով: Այս երկասիրութեամբ ան դարձած է այդպիսի յանդուգն աշխատանք իրագործած առաջին եւ ցարդ միակ անձնաւորութիւնը:

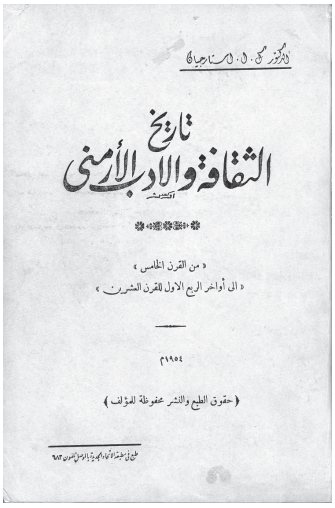
Ասթարճեան ծնած է Մարաշ, 17 Նոյեմբեր 1885ին: Նախակրթութիւնը ստացած է տեղւոյն Կեդրոնական Վարժարանին մէջ, ապա՝ պետական

---

[21] فيليب دي طرَّازي، *تاريخ الصحافة العربية*، Պէյրութ، الجزء الرابع، 1929 ؟، էջ 82:

լիսէին, որմէ ետք 1905ին մեկնած է Պոլիս՝ բժշկութիւն ուսանելու: Եըլտըզի դէպքէն ետք, երկու ամիս բանտարկուելէ յետոյ, աքսորուած է Դամասկոս, ուր մտած է նորաբաց բժշկական համալսարանը, զոր աւարտելէ ետք 1909ին՝ փորձառական շրջանի մը համար մեկնած է Պոլիս եւ հոն է որ ստացած է բժշկական վկայականը 1913ին: Մինչ այդ, որպէս բժիշկ, մասնակցած է պալքանեան պատերազմին: 1914ին պետական բժիշկի հանգամանքով մեկնած է Մուսուլ, ուր, Ցեղասպանութեան տարիներուն, մեծապէս օգտակար եղած է աքսորական հայերուն: 1916-22՝ ապրած է Զախօ, ապա վերադարձած Մուսուլ եւ երկար տարիներ պարապած է բժշկութեամբ, միաժամանակ եղած է տեղւոյն թաղական խորհուրդի երկարամեայ անդամ եւ ատենապետ: Տիրապետած է հայերէն, արաբերէն, ֆրանսերէն, թրքերէն եւ քրտերէն լեզուներուն:

1953ին Ասթարճեան հաստատուած է Պաղտատ, իսկ 26 Նոյեմբեր 1959ին վերջնականապէս գաղթած է Պէյրութ, ուր եւ մահացած է 4 Մարտ 1983ին:

Հրատարակած է հետեւեալ գիրքերը.-

1- *تأريخ الأُمّة الأرمنيّة* (Հայ ազգի պատմագրութիւն), Մուսուլ, տպարան ԱլԻթթիհատ Ալճատիտէ, 1951, 404 էջ: Երկասիրութիւնը հայ ժողովուրդի պատմութիւնն է՝ Ք.ա. Է. դարէն մինչեւ Ի. դարու Ա. քառորդը: Գիրքին մէջ, Ասթարճեան հայ ժողովուրդի ծագման պատմութենէն ետք, խօսած է Արտաշէսեան Հարստութեան, Արշակունիներու, արաբական արշաւանքներու, Բագրատունիներու եւ Կիլիկեան Թագաւորութեան մասին ու հասած մինչեւ Ի. դարասկիզբ՝ Հայոց Ցեղասպանութիւն, ինքնապաշտպանական մարտեր եւ Հայաստանի Հանրապետութեան հռչակում:

2- *تاريخ الثقافة والأدب الأرمني من القرن الخامس إلى أواخر الربع الاول للقرن العشرين* (Հայ մշակոյթի եւ հայ գրականութեան պատմութիւն Ե. դարէն մինչեւ Ի. դարու առաջին քառորդի վերջերը), Մուսուլ, տպարան ԱլԻթթիհատ Ալ-Ճատիտէ, 1954, 527 էջ:

3- *آلام وأحلام* (Ցաւեր ու երազներ), Պաղտատ, 1957, 181 էջ: Բժիշկներու եւ հիւանդներու կեանքէն վերցուած պատմուածքներու ժողովածու:

Արաբերէնով թարգմանաբար լոյս տեսած է նաեւ հայերէնով տպուած իր յուշերու հատորը հետեւեալ վերնագիրով՝ *مذكرات الدكتور استرجيان 1885-1980*[22] (Բժիշկ Ասթարճեանի յուշերը 1885-1980), Թրիփոլի (Լիբանան), հրատարակիչ՝ Մաքթապէթ ԱլՍաէհ, 2006:

[22] Ամփոփուած իր *Յետադարձ ակնարկ* հատորէն:

Հայ գրականութենէն թարգմանութիւններ տպած է արաբական զանազան թերթերու մէջ, հրատարակած է նաեւ հայութիւնը պաշտպանող այլեւայլ յօդուածներ:

Հայերէնով հրատարակուած են իրմէ հետեւեալ հատորները.-

1- *Ընդարձակ ընդհանուր արաբական պատմութիւն, 2500 (Ն.Ք.)-1918,* Պէյրութ, Տպ. Սեւան, 1961, Ժ+579 էջ, պատկերազարդ:

2- *Պատմութիւն արաբական գրականութեան եւ մշակոյթին. Նախիսլամական դարերէն մինչեւ քսաներորդ դար,* Պէյրութ, Տպ. Սեւան, 1970, 680 էջ, պատկերազարդ:

3- *Յետադարձ ակնարկ կեանքի մը պայքարի իննսուն տարիներու վրայ,* Պէյրութ, Տպ. Սեւան, 1975, 132 էջ:

ԺԳ.- Լիոն Լորանս Այսայի (ليون لورنس عيسائي)

Ծնած է Պաղտատ, 6 Ապրիլ 1886ին: Փոքր տարիքին կորսնցուցած է հայրը: Կրթութիւնը ստացած է Քարմէլեան հայրերու Պաղտատի Ս. Յովսէփ բարձրագոյն վարժարանին մէջ եւ 1900ին սկսած է դասաւանդել նոյն վարժարանին մէջ: Երկու տարի անց, աշխատած է վաճառականական տան մը մէջ, ապա՝ պարապած է վաճառականութեամբ: Աւելի ետք, Պաղտատէն տեղափոխուած է Քերքուք: 1925էն սկսած է աշխատիլ Իրաքի նաֆթի ընկերութեան մէջ:

Աշխատակցած է արաբերէն բազմաթիւ թերթերու[23]: Մահացած է 1941ին[24]:

Առանձին հատորներով հրատարակած է հետեւեալ երկերը.-

1- *التقويم الأدبي* (Գրական տարեցոյց), Պաղտատ, 1905:

2- *تقويم[هلال الزوراء لسنة 1910* (Ալ-Զաուրաայի[25] 1910 տարուան կիսալուսինը [տարեցոյց]) Պաղտատ, տպարան Ալ-Շահապանտար, 1910, 32 էջ[26]:

3- *تقويم هلال الزوراء لعام 1911 م* (Ալ-Զաուրաայի 1911 տարուան կիսալուսնի տարեցոյց), Պաղտատ, տպարան Ալ-Ասատապ, 1911, 43 էջ: Եւրոպական, արեւելեան, հիճրի եւ եբրայական տոմարներ:

4- *كوكب الفيحاء، أو دليل البصرة لعام 1911 م* (Ալ-Ֆայհայի[27] մոլորակը կամ 1911 տարուան Պասրայի ուղեցոյցը), Պաղտատ, 1911:

---

[23] *مجلة لغة العرب*، بغداد، السنة 6، الجزء 7، تموز 1928، ص 488، بقلم الأب أنستاس ماري الكرملي:

[24] عواد، معجم، *المجلد الثالث*، ص 676-677:

[25] Պաղտատ քաղաքի անուններէն:

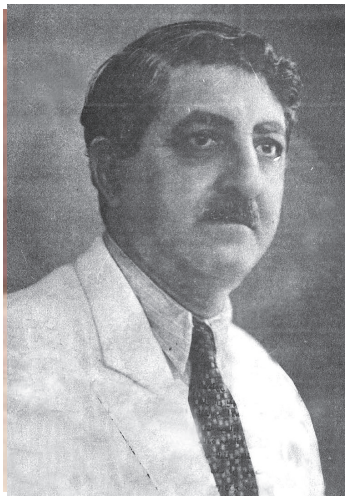
[26] عبد الحميد العلوجي - كوركيس عواد، *جمهرة المراجع البغدادية*، بغداد، 1962، ص 220:

[27] Իրաքի Պասրա քաղաքի անուններէն:

5- *مجالي القلم* (Գրիչին տարածքները), Մուսուլ, տպարան Ալ-Քիլտան, 1935: Յօդուածներու ժողովածու:

Խմբագրած է շաբաթաթերթ մը՝ *بستان الاخبار* (Լուրերու այգին), Պաղտատ, 1903:

Մամուլի էջերուն հրատարակած է տասնեակ յօդուածներ նաֆթի, հաշուակալութեան, վաճառականութեան, ընկերային հարցերու եւ այլ թեմաներու շուրջ:

ԺԴ.- Ամմասիի Ուազիրեան-Ապտուլ Մասիհ Ուազիր(եան) (عبد المسيح وزيريان- عمسيح وزير(يان)

Ծնած է Մերտին 1889ին, ուր ստացած է նախնական եւ երկրորդական կրթութիւնը, ապա շարունակած է զայն Այնթապի Կեդրոնական Թուրքիոյ Գոլէճին մէջ: Մերտինի մէջ, շրջան մը ուսուցչութիւն ընելէ ետք անցած է Լիբանան եւ Շուէյֆաթի մէջ, 1913ին, լոյս ընծայած է *مدرسة التهذيب* թերթը, միաժամանակ գիտութեանց ուսուցիչ եղած է Այն Անուպ, Մուխթարա, Շուէյֆաթ եւ այլ վայրերու մէջ[28], իսկ Ա. Աշխարհամարտի յայտարարութեան հետ անցած է Գահիրէ: Նոր կազմաւորուող իրաքեան կառավարութեան հրաւէրով, որպէս թարգման, մեկնած է Պաղտատ եւ 1921էն՝ սկսած է աշխատիլ պաշտպանութեան նախարարութենէն ներս, որպէս թարգման: Օգոստոս 1933ին ստանձնած է նախարարութեան թարգմանութեան գրասենեակի տնօրէնի պաշտօնը, զոր վարած է մինչեւ մահը:

Մեծ է իր դերը զինուորական եզրերու արաբերէն հոմանիշներ ստեղծելու ուղղութեամբ: Իրաքի կառավարութեան յանձնարարութեամբ արաբերէնի թարգմանած է բազմաթիւ դաշնագրերու եւ օրէնքներու բնագրեր:

Մշակած է գրական տարբեր սեռեր. գրած է պատմուածքներ, բանաստեղծութիւններ, գրականագիտական յօդուածներ ու կատարած է թարգմանութիւններ: Հիմնադիրներէն է Պաղտատի «Գրչի Ակումբ» ընկերակցութեան: Բարեկամական սերտ կապեր մշակած է բազմաթիւ արաբ գրողներու հետ, ինչպէս նաեւ հնդիկ մեծ փիլիսոփայ Ռապինտրանաթ

[28] Սիսակ Վարժապետեան, *Հայերը Լիբանանի մէջ*, հտր. Ա., Բ. տիպ., Պէյրութ, Համազգայինի Վահէ Սէթեան տպարան, 1982, էջ 257:

Թակորի, որուն կարգ մը գործերը թարգմանած է արաբերէնի: Մահացած է Պաղտատ, սրտի կաթուածով, 20 Սեպտեմբեր 1943ին[29]:

Իր սկզբնական շրջանի գործերուն մէջ ստորագրած է «Ապտուլ Մասիհ Ուազիրեան» ձեւով, ապա վերածած է «Ապտուլ Մասիհ Ուազիր»ի:

Կը համարուի 1920-40ին գործած Իրաքի լաւագոյն թարգամանիչը, որուն համար կոչուած է «Արդի Իրաքի թարգմանիչներու ռահվիրայ»:

Հրատարակած է հետեւեալ հատորները.-

1- *تعليم القطعة* (Զօրագունդի ուսուցումը), թարգմանութիւն, Պաղտատ, հիճրէթի 1339/1920:

2- *محاربتي في العراق، أو خواطر طونزند* (Պատերազմիլս Իրաքի մէջ կամ Թաունզենտի յուշերը), հեղինակ՝ Չարլզ Թաունզենտ, թարգմանութիւն անգլերէնէ, Պաղտատ, տպարան Տար ԱլՍալամ, 1923, 592 էջ[30]: Այլ տեղ վերնագիրը տրուած է՝ *التأهب للزحف على بغداد: محاربتي في العراق، أو خواطر طونزند* (Պաղտատի վրայ յարձակումի պատրաստութիւն. պատերազմիլս Իրաքի մէջ կամ Թաունզենտի յուշերը)[31]:

3- *الثورة العربية* (Արաբական յեղափոխութիւնը), հեղինակ՝ Լորընս օֆ Ըրեպիա, թարգմանութիւն անգլերէնէ, Գահիրէ, տպարան ԱլԱսրիէ, 1928:

4- *نوادر المُطرّنين* (Մոռացկոտներուն հետաքրքրական անեկդոտները), Պաղտատ, 1938: Լոյս ընծայած է ծածկանունով:

5- *عبد الرحمن ناصر* (Ապտուլ Ռահման Նասէր), հեղինակ՝ Ժոզէֆ Մաքիպ, թարգմանութիւն անգլերէնէ, Պաղտատ, տպարան ԱլԹաֆիտ, 1939:

6- *الصنم المحطَّم وعجوز تتصابى* (Կործանուած կուռքը եւ Երիտասարդացող պառաւը), երկու պատմուածքներու ժողովածու, Պաղտատ, տպ. Շաֆիք, 1972, 95 էջ: Զայն իր մահէն ետք հրատարակած է իր դուստրը՝ Ինասը:

7- *المعجم العسكري* (Զինուորական բառարան), ուր տեղ գտած են շուրջ 30,000 բառեր ու եզրեր, ընդ որում նաեւ զինուորականներու աստիճանները, որոնք մինչեւ այդ չէին ունեցած իրենց արաբերէն հոմանիշները եւ կը գործածուէին ֆրանսերէն կամ թրքերէն տարբերակով: 1950ականներուն, Արաբական Լիկայի ստեղծած յատուկ յանձնախումբի մը միջոցաւ, երբ մտածուած է նոյնացնել արաբական բանակներու կողմէ գործածուող զինուորական եզրերը, Ուազիրի այս բառարանը հիմք ծառայած է այդ աշխատանքին: Ինք ծրագրած էր երեք մասով հրատարակել զայն՝ 'գրպանի', 'ամփոփ' եւ 'ընդարձակ': Գործէն լոյս տեսած են միքանի պրակներ միայն:

8- «Անգլերէնէ արաբերէն բառարան» որուն մէկ մասը միայն հրատարակած է ան, իսկ ամբողջութիւնը՝ Բ. աշխարհամարտի բռնկումէն առաջ

---

[29] حارث يوسف غنيمة، *البروتستانت والإنجيليون في العراق*، بغداد، مطبعة الناشر المكتبي، 1998، էջ 179.
՝նաեւ رشيد الرماحي، "68 سنة على رحيل عبد المسيح وزير"، *عراقيون*، بغداد، السنة 8، العدد 2162، 16 حزيران 2011، էջ 2:

[30] كوركيس عواد، *معجم المؤلفين العراقيين، المجلد الثاني*، Պաղտատ، 1969، էջ 346:

[31] العلوجي-عواد، էջ 232:

յանձնուած է Իրաքի պետական տպարանին՝ հրատարակութեան համար, որ տպած է գործին մէկ մասը միայն: Հեղինակի ձեռագրին կորուստով՝ գործը մնացած է անաւարտ[32]:

9- Սկսած է գրել իր մտերիմ Մաըրուֆ ԱլՌուսաֆիի կենսագրութիւնը, միախառնելով զայն անոր բանաստեղծութիւններուն, բայց կիսաւարտ թողած է գործը[33]:

Խմբագրած է երկու հանդէսներ.-

1- *مدرسة التهذيب* (Կրթութեան դպրոց) թերթ, Շուէյֆաթ-Լիբանան, առաջին թիւը՝ 1 Յունուար 1913: Դադրած է 11 Նոյեմբեր 1918էն առաջ[34]:

2- Գլխաւոր հիմնադիրներէն է Իրաքի պաշտպանութեան նախարարութեան *المجلة العسكرية* (Զինուորական հանդէս) ամսագրին, որ սկսած է հրատարակուիլ 1924ին Պաղտատ: Ինք այդ ամսագրին աշխատակցած է երկար տարիներ:

Պարբերական մամուլի էջերուն իրմէ տեսած ենք աւելի քան 25 գործեր: Կը նշենք կարեւորները.-

1- "الى جلالة الملك فيصل المعظم" (Բարձրապատիւ Ֆէյսալ թագաւորին), *العراق* օրաթերթ, Պաղտատ, Բ., թիւ 362, 3 Օգոստոս 1921, էջ 2: Ի պատիւ Ֆէյսալ թագաւորին 1 Օգոստոս 1921ին Պաղտատի հայոց եկեղեցւոյ մէջ հայութեան սարքած շքեղ հանդիսութեան ընթացքին իր արտասանած բանաստեղծութիւնն է:

2- "النسبية او نظرية انشتين" (Յարաբերականութիւնը կամ Այնշթայնի տեսութիւնը), *العراق* օրաթերթ, Պաղտատ, 1 Յունուար 1923ի բացառիկ թիւ[35]: Այնշթայնի տեսութեան մասին արաբական մամուլի մէջ տպագրուած առաջին յօդուածն է:

3- Պաղտատի *اليقين* հանդէսի 6րդ թիւով (1923) սկսած է հրատարակել Համուրապիի օրէնսգիրքի արաբերէն թարգմանութիւնը, զոր կատարած է Մորկանի հրատարակութենէն: Համուրապիի գործին արաբերէն առաջին թարգմանութիւնն է:

4- "العربي" (Արաբը), բանաստեղծութիւն, հեղինակ՝ Թակոր, թարգմանութիւն, *الاعتدال* ամսագիր, ԱլՆաճաֆ, 1933, թիւ 1:

ԺԵ.- Արուսեակ Արիստակէսեան (اروسياك ارسداكسيان)

Մամուլի մէջ հրատարակած է հետեւեալ յօդուածը.-

1- "حفلة مدرسة الارمن" (Հայոց վարժարանի հանդէսը), *العراق* օրաթերթ, Պաղտատ, Բ., թիւ 363, 4 Օգոստոս 1921, էջ 3: Պաղտատի հայոց մանչե-

---

[32] الرماحي، էջ 3:

[33] رفعة عبد الرزاق محمد، "عبد المسيح وزير صفحات مطوية"، *عراقيون*، Պաղտատ، السنة 8، العدد 2162، 16 حزيران 2011، էջ 5:

[34] طرّازي، էջ 118:

[35] *المقتطف*، القاهرة، المجلد 62، الجزء 3، 1 آذار 1923، էջ 295. նաեւ՝ الرماحي، էջ 2:

րու եւ աղջկանց ազգային վարժարաններու ամավերջի հանդէսին թղթակցութիւնն է:

ԺՋ.- Յակոբ Գաբրիէլ (آكوب كبرئيل)

Մասնագիտութեամբ իրաւաբան: Հայ առաքելական: Ապրած է Պասրա քաղաքը, ուր կառուցած է ծերանոց մը՝ բոլոր համայնքներուն յատուկ:

Հրատարակած է հետեւեալ հատորը.-

1- *عجائب الزمان في صرح عروس البلدان* (Երկիրներու հարսի նկարագրութեան ժամանակի հրաշալիքները), տպուած Պասրա, տպարան ԱլՔազիմիէ, 1928, 110 էջ: Պատմական եւ ընկերային բովանդակութեամբ վիպակ: «Երկիրներու հարս»ը, հոս՝ Իրաքն է: Հեղինակը խօսած է Իրաքի վրայ օտար տիրապետութեան մասին, հասնելով մինչեւ անգլիացիներու կողմէ անոր գրաւումը, մղելով որ իրաքցիներ անդրադառնան իրենց տխուր ներկային: Վէպին հերոսը՝ Պահլուլ, արեւմուտք մեկնելով, հիացած է անոր զարգացումով եւ անդրադարձած՝ իր երկրին յետամնացութեան:

ԺԷ.- Եուսէֆ-Յովսէփ Գազանճեան (يوسف قزانجيان)

Մամուլի մէջ տպած է հետեւեալ յօդուածը.-

1- "دار للعجزة" (Ծերանոց), *المفيد* (ԱլՄուֆիտ) օրաթերթ, Պաղտատ, 22 Յունիս 1922: Պաղտատի մէջ ծերանոց հիմնելու առաջարկ է:

ԺԸ.- Պատրիարք Իգնատիոս-Լուիս Պաթանեան (البطريرك لويس بطانيان)

Ծնած է Մերտին, 15 Փետրուար 1899ին: 12 տարեկանին ղրկուած է Քափուչիններու միաբանութեան Կ. Պոլսոյ վանքը, 1915ին անցած է Հռոմ, ուր ստացած է փիլիսոփայութեան եւ աստուածաբանութեան դոկտորայի աստիճանները, իսկ 29 Յունիս 1921ին ձեռնադրուած է կուսակրօն քահանայ: Ութը տարի Գահիրէի մէջ ծառայելէ ետք, որպէս առաջնորդ անցած է Պաղտատ, ուր հիմնած է մայրապետերու վանատուն մը: 29 Հոկտեմբեր 1933ին ձեռնադրուած է եպիսկոպոս, 1938էն սկսեալ ծառայած է Պէյրութի մէջ: 6 Դեկտեմբեր 1952ին նշանակուած է Հալէպի հայ կաթոլիկներու առաջնորդ եւ պաշտօնի վրայ մնացած է մինչեւ 1959: 3 Սեպտեմբեր 1962ին ընտրուած է հայ կաթոլիկ համայնքի պատրիարք եւ կոչուած է Իգնատիոս: 1974ին հրաժարած է պաշտօնէն: Վախճանած է Հռոմ, 29 Հոկտեմբեր 1979ին[36]:

Հրատարակած է հետեւեալ գործերը.-

1- *رسالة رعائية* (Թուղթ հովուական), Պաղտատ, 1934[37]: Այլ տեղ վերնագիրը տրուած է՝ *رسالة راعوية*[38]:

---

[36] الأب يوسف قوشاقجي، "نبذة تاريخية عن أبرشية حلب للأرمن الكاثوليك"، *نشرة الأرمن الكاثوليك*، Հալէպ، عدد خاص، 1991، էջ 113-117:

[37] عواد، معجم ، *المجلد الثالث*، էջ 74:

2- *العائلة بموجب قلب الله* (Ընտանիքը՝ ըստ Աստուծոյ սրտին): Լոյս տեսած է հաւանաբար 1934ին, Պաղտատ, 15 էջ: Հովուական թուղթ է, ուղղուած Մերտինի եւ Իրաքի հայ կաթոլիկ կղերին ու ժողովուրդին[39]:
3- *منشور إلى الاكليروس والشعب الارمني الكاثوليكي في أبرشية بغداد* (Յայտարարութիւն Պաղտատի թեմի հայ կաթոլիկ կղերին եւ ժողովուրդին), Պաղտատ, 1935[40]:

ԺԹ.- Արմէն Փանէֆեան (آرمين بانيفيان)

Մամուլի մէջ հրատարակած է հետեւեալ յօդուածը.-
1- "غادة الكاميليا" (Քամելիազարդ գեղուհին), *البلاد* օրաթերթ, Պաղտատ, 31 Մարտ 1930, թիւ 119:

Ի.- Քերոբ Գույումճեան (كيروب قيومجيان)

Երկրաչափ: Ծնած է 1907ին: 1990ին ողջ էր ու կ'ապրէր Փարիզի արուարձաններէն մէկուն մէջ:

Հրատարակած է հետեւեալ գիրքը.-
1- *التعليم المهني في العراق* (Արհեստագիտութեան ուսուցումը Իրաքի մէջ), Պաղտատ, 1961:

Ունի մամուլի էջերուն տպուած գործեր եւ անգլերէն հատոր մը:

ԻԱ.- Անիս Ուազիր(եան) ((أنيس وزير(يان))

Ծնած է Մերտին 1908ին: Փոքր եղբայրն է գրող Ապտուլ Մասիհ Ուազիր(եան)ի: Հետաքրքրական անձնաւորութիւն մըն է իր հեղինակած ու թարգմանած գիրքերուն բովանդակութեանց տեսակէտէն:

Նախ մտած է Կ. Պոլսոյ Զինուորական Վարժարանը, ապա անցած Իրաք եւ թագաւորական կարգերու շրջանին բարձր պաշտօններ վարած բանակին մէջ՝ դառնալով գնդապետ եւ գաղտնի սպասարկութեանց ընդհանուր տնօրէնի տեղակալ: 1958ին դատուած է, բայց ազատ արձակուած: Մահացած է Պաղտատ 1968ին[41]:

Հրատարակած է ինքնագիր կամ թարգմանական հետեւեալ գիրքերը.-
1- *قتال الشوارع* (Փողոցներու կռիւները), թարգմանութիւն, Պաղտատ, 1938:
2- *مفكرة جيب في التدريب والادارة لآمر سَرِية بندقات* (Գրպանի յուշատետր մարզումի եւ վարչական գործերու յատուկ հրացանակիրներու գունդի հրամանատարին համար), թարգմանութիւն, Պաղտատ, 1939:
3- *الدفاع عن جسر الكرخية* (Ալ-Քարախիէ կամուրջին պաշտպանութիւնը), Պաղտատ, 1939:

---

[38] النوفلي، էջ 53:
[39] *مجلة المشرق*، تمُّوز-أيلول 1934، էջ 480:
[40] عواد، معجم، *المجلد الثالث*، էջ 74:
[41] غنيمة، էջ 180:

4- *الدفاع عن الدّور* (Տուներու պաշտպանութիւնը), թարգմանութիւն, Պաղտատ, 1950:
5- *قتال الشوارع-الدفاع عن الدُور* (Փողոցի կռիւը. տուներու պաշտպանութիւնը), թարգմանութիւն, Պաղտատ, 1950:
6- *أمراض القلب* (Սրտի հիւանդութիւնները), թարգմանութիւն, հեղինակ՝ Ալթուն Էլ Պլեքսլի, Պաղտատ, 1961:
7- *ملحوظات لآمر سَرِية بندقيات* (Դիտողութիւններ հրացանակիր զինուորներու հրամանատարին), Պաղտատ:
8- *الخنجر والصليب* (Դաշոյնն ու խաչը), հեղինակ՝ Տէյվիտ Ուելքիրսըն, Բ. տիպ՝ Պէյրութ, հրատարակիչ՝ Մարքազ ԱլՄաթպուաթ, 1968, 299 էջ:

Ունի նաեւ քանի մը անտիպ երկեր:

ԻԲ.- Մովսէս Տէր Յակոբեան (موسيس دير هاكوبيان)

Ծնած է Մուսուլ 1912ին: 1937ին աւարտած է Պաղտատի Համալսարանի բժշկութեան ճիւղը: 1944ին Մուսուլի Նինուէ թաղին մէջ հիմնած է իր սեփական բուժարանը: Ողջ էր 1972ին ու կ'ապրէր Պաղտատ: Հրատարակած է հետեւեալ գիրքերը.-
1- *حالة العراق الصحية في ربع قرن* (Իրաքի առողջապահական վիճակը քառորդ դարու ընթացքին), Մուսուլ, տպարան ԱլԻթթիհատ, 1948, Բ. տիպ՝ Պաղտատ, 1981, 264 էջ:
2- *أهمية الاحصاء مع المستوى الصحي* (Վիճակագրութեան կարեւորութիւնը առողջապահական մակարդակի վրայ), Մուսուլ, 1953:
3- *أعراض شائعة لأمراض ضائعة* (Կորսուած հիւանդութիւններու ընդհանրացած ախտանշաններ), Պաղտատ, ԱլՌաշիտ հրատ., 1981, 107 էջ:
4- *كتاب في نصف قرن* (Հեղինակներ կէս դարու մէջ), 1948:

Հրատարակած է նաեւ.-
1- "أهمية الاحصاء في رفع المستوى الصحي" (Վիճակագրութեան կարեւորութիւնը առողջապահութեան մակարդակի բարձրացման համար)՝ *محاضرات الموسم الثقافي لجمعية المعلمين في الموصل* (Մուսուլի Ուսուցչաց Միութեան մշակութային տարուան դասախօսութիւնները) հատորին մէջ, Մուսուլ, 1956, էջ 36-54:

Յօդուածներով աշխատակցած է նաեւ հայ մամուլին ու հայերէն հրատարակած է երկու գիրք:

ԻԳ.- Ճորճ Արթին Մուրատ (جورج أرتين مراد)

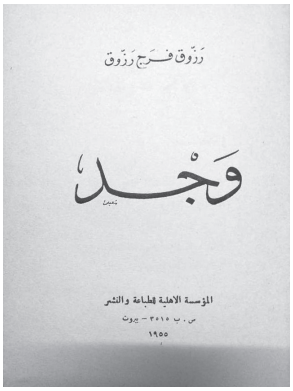
Ծնած է 1913ին: Հրատարակած է հետեւեալ գիրքերը.-
1- *المبادىء الضرورية في تعلم اللغة الانكليزية* (Անգլերէն լեզուի ուսուցման կարեւոր սկզբունքները), 10րդ տպագրութիւնը՝ Պաղտատ, 1959:
2- *أقسام وأمراض وعاهات الجسم البشري* (Մարդկային մարմնի մասերը, հիւանդութիւններն ու ախտերը), Պաղտատ, 1953:

3- *القواعد الانكليزية المبسطة* (Անգլերէնի պարզեցուած քերականութիւն), Ա. տիպ՝ Պաղտատ, 1955, Բ. տիպ՝ Պաղտատ, 1957:
4- *البيت الجديد* (Նոր տունը), հեղինակ Մարկոտի Այ Քոթս եւ Պահիէ Քարամ, թարգմանութիւն, Ա. հատոր՝ Պաղտատ, 1967, Բ. հատոր՝ 1968:
5- *سجين زاندا* (Զենտայի բանտարկեալը), հեղինակ՝ Անթոնի Հոպ, թարգմանութիւն, Պաղտատ, 1967: Գեղարուեստական գործ է:

ԻԴ.- Դոկտ. Ռազզուք Ֆարաճ Ռազզուք Թերզիպաշեան (الدكتور رزُّوق فرج رزّوق ترزيباشيان)

Դոկտ. Ռազզուք Ֆարաճ Ռազզուք Եուսէֆ Հաննա Ափոշ աղա Իպն Իլիաս աղա Թերզիպաշեան: Ծնած է ԱլԱշշար, Պասրա, 6 Փետրուար 1919ին: Հօրեղբօրորդին է գրող Էտմոն Սապրի Ռազզուք Թերզիպաշեանի[42], հայ կաթոլիկ համայնքէն: Նախնիները գաղթած են Տիարպեքիրի շրջանէն: Աւարտած է Պաղտատի Մանկավարժական Բարձրագոյն Վարժարանը 1944ին: «Իլիաս Ապու Շապաքէն եւ իր բանաստեղծութիւնը» թեմայով 1955ին Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանէն ստացած է արաբական գրականութեան մագիստրական կոչում, իսկ 1963ին «ԱլԹաղրայիի հեղինակութիւնները» թեմայով դոկտորական աստիճան՝ Լոնտոնի Արեւելագիտութեան եւ Ափրիկեան Ուսումնասիրութիւններու Հիմնարկէն: Արաբական գրականութիւն դասաւանդած է նախ՝ Պասրայի Մանկավարժական Բարձրագոյն Վարժարանին, ապա՝ Պաղտատի Պետական Համալսարանի գրականութեան հիմնարկին եւ Աղջկանց Համալսարանին մէջ: Հանգստեան կոչուած է 1984ին, բայց շարունակած է դասաւանդել:

Մտերիմներէն եղած է արաբական գրականութեան ծանօթ դէմքերէն Նազէք ԱլՄալաիքէի եւ Պատըր Շաքէր ԱլՍայեապի ու անոնց հետ հիմնած է գրական ընկերակցութիւն մը:

Ղեկավարած է մագիստրականի 15 եւ դոկտորականի 10 ուսանողի ատենախօսութիւններ: Մահացած է Պաղտատ, 14 Յունուար 2003ին:

Հրատարակած է հետեւեալ գիրքերը.-

---

[42] باسم عبد الحميد حمودي، "أدمون صبري... قاص الأجيال الماضية"، *عراقيون*، السنة 12، العدد 3357، 7 أيار 2015، ج 2:

1- وَجْد (Ուաճըտ), բանաստեղծութիւններու ժողովածու, Պէյրութ, հրատ.՝ ԱլՄուասսասէ ԱլԱհլիէ Լիլթիպաա Ուալնաշըր, 1955, 64 էջ:
2- *إلياس أبو شبكة وشعره* (Իլիաս Ապու Շապաքէն ու իր բանաստեղծութիւնը), հրատ.՝ Տար ԱլՔիթապ ԱլԼուպնանի, Պէյրութ, տպ. Տար ԱլՔաշշաֆ, 1956, մագիստրականի համար մեքենագրուած օրինակը՝ 326 էջ, Բ. տիպ՝ Պաղտատ, հրատ.՝ Իրաքի մշակոյթի նախարարութեան, 1986, 288 էջ:
3- *المحفوظات المدرسية للصفوف الابتدائية* (Նախակրթարանի կարգերու դպրոցական արտասանութիւններ), Պէյրութ, տպարան Տար ԱլՔաշշաֆ, 1957ʼ, 80 էջ: Ընտրութիւն եւ կազմում, համահեղինակ:
4- *أبو عمرو الشيباني* (Ապու Ամրօ ԱլՇիպանի), Պաղտատ, տպարան ԱլՄաարէֆ, 1968, 32 էջ:
5- *المسافر* (Ուղեւորը), Պաղտատ, տպարան ԱլԱտիպ, 1971, 81 էջ: Բանաստեղծութիւններու ժողովածու:
6- *شعر أبي سعد المخزومي* (Ապու Սաըտ ԱլՄախզումիի բանաստեղծութիւնը), Պաղտատ, տպարան ԱլԻման, 1971, 80 էջ: Միջնադարու արաբ մոռցուած բանաստեղծի մը մասին ուսումնասիրութիւն, ձեռագիր գործերու գիտական հրատարակութիւն եւ ծանօթագրութիւններ: Գործերը հաւաքած է միջնադարու տարբեր հեղինակներու մօտ եղած նոյն բանաստեղծի երկերու մէջբերումներէն:
7- *مئة قصيدة من الشعر الإنجليزي* (Հարիւր քերթուած անգլիական բանաստեղծութենէն), ընտրութիւն, թարգմանութիւն եւ կենսագրականներ: Պաղտատ, հրատ.՝ Տար ԱլՍաքաֆէ Ուալֆունուն, 1978, 114 էջ:
8- *روائع الكتب* (Լաւագոյն գիրքերը), համահեղինակ:
9- "حقائق الاستشهاد"- (Նահատակութեան ճշմարտութիւնները): Հրատ.՝ Իրաքի մշակոյթի եւ տեղեկաւուութեան նախարարութեան, Տար ԱլՌաշիտ հրատարակչատուն, Պաղտատ, 1982, 116 էջ: Մատենագիր الطغرائي- ԱլԹաղրայիի գործին հրատարակութիւնն է:
10- *"نصوص مختارة من كتاب "المعجم العربي" لهيوود"* (Ընտիր հատուածներ Հիուտի 'ԱլՄուջամ ԱլԱրապի' գիրքէն), համահեղինակ:
11- *بلاد الرافدين* (ԱլՌաֆիտէյնի երկիրը):
12- *نازك الملائكة والتجربة الشعرية* (Նազէք ԱլՄալաիքէն եւ բանաստեղծական փորձառութիւնը):

Ունի անտիպ հատոր մը՝

1- "المنزل الأول" (Առաջին բնակարանը), հրատարակած բանաստեղծական առաջին հատորէն (1955) առաջ գրած բանաստեղծութիւններու ժողովածուն[43]:

1944էն սկսեալ արաբական մամուլի մէջ լոյս ընծայած է բազմաթիւ բանաստեղծութիւններ, թարգմանութիւններ, ձեռագրագիտական-պատմա-

[43] Տե՛ս՝ իր *المسافر* հատորը, էջ 77:

գիտական յօդուածներ, միջնադարու արաբ մատենագիրներուն մասին ուսումնասիրութիւններ, ձեռագրացուցակներ եւն.:

Շատեր գրած են իր մասին, անդրադառնալով մանաւանդ իր գրական-բանաստեղծական շնորհներուն եւ զինք նիւթ դարձուցած մագիստրական եւ դոկտորական ատենախօսութիւններու:

ԻԵ.- Էտմոն Սապրի Ռազզուք Թերզիպաշեան (أدمون صبري رَزُّوق ترزيباشيان)

Ծնած է Մուսուլ քաղաքին մօտակայ Քարաքոշ գիւղը 1921ին: Հօրեղբօրորդին է գրող Ռազզուք Ֆարահ Ռազզուքի[44], հայ կաթոլիկ համայնքէն: Նախակրթութիւնը ստացած է ծննդավայրին մէջ, ապա անցած Պաղտատ: 1951ին աւարտած է Պաղտատի Պետական Համալսարանի առեւտուրի եւ տնտեսագիտութեան ճիւղը, ապա աշխատած է Իրաքի կեդրոնական դրամատան եւ պետական այլ գրասենեակներու մէջ: Իր ձախակողմեան գաղափարներուն համար 1963ին ձերբակալուած է ու բանտարկուած:

Ծանօթ եղած է ռուսական, ֆրանսական, անգլիական, գերմանական ու սպանական գրականութեանց, տիրապետած է անգլերէնին ու անկէ կատարած բազմաթիւ թարգմանութիւններ: Իր հետ կատարուած հարցազրոյցի մը ընթացքին յայտնած է, թէ կը գրէ Մաքսիմ Գորկիի ազդեցութեամբ[45]:

Սխալ չ'ըլլար՝ եթէ զինք համարենք գեղարուեստական գրականութիւն մշակած առաջին իրաքահայ գրողը եւ արաբագիր բովանդակ հայ գրողներուն լաւագոյններէն մէկը: Գրական ասպարէզ իջած է 1940ականներուն: Առաջին պատմուածքը հրատարակած է "ماكو جارة" վերնագիրով 1948ին:

Արտադրած է առատ եւ աւելի քան երկու տասնամեակի տեւողութեամբ, բացի կարճ ընդմիջումէ մը. սովորութիւն ըրած է տարին հրատարակել պատմուածքներու մէկ կամ երկու ժողովածուներ, որոնց արդիւնքը եղած է աւելի քան 20 հատոր գիրքերու իր դիւանը, որոնցմէ հինգը՝ թատրերգութիւններ:

---

[44] حمودي، "أدمون صبري... قاص الأجيال الماضية"، էջ 2:

[45] "القاص ادمون صبري وهموم القصة والترجمة"، حاوره عبد البطاط، *مجلة البيان*، الكويت، الرقم 106، 1 كانون ثاني 1975، էջ 2:

Ընտանեկան համեստ ծագում ունեցող այս անձը ընդհանրապէս պատկերած է իրաքեան ընկերութեան խոնարհներուն կեանքը: Գրած է աղքատ դասակարգի մասին, անոնց ցաւերուն, դժուարութիւններուն, թշուառութեան ու երազներուն մասին:

Իր "شجار" պատմուածքը նիւթ ծառայած է 1957ին նկարահանուած سعيد أفندي (Սայիտ էֆենտի) գեղարուեստական ֆիլմին (բեմադրիչ՝ Քամերան Հուանի), որ ցուցադրուած է բազմաթիւ երկիրներու մէջ ու երկար ատեն համարուած է իրաքեան լաւագոյն գեղարուեստական ֆիլմը: Նոյն պատմուածքին հիմամբ ստեղծուած է նաեւ تحت موس الحلاق (Սափրիչի շեղբին տակ) ֆիլմաշարը: Թարգմանած է նաեւ պատմուածքներ պուլկարացի, ռումանացի եւ լեհ գրողներէ, ինչպէս նաեւ ամերիկացի Արսքէն Քալիուտի գործերը[46]: Երկար տարիներ ապրած է Իրաքի Պասրա քաղաքը:

Իր գործերէն քանի մը հատը թարգմանուած են ռումաներէնի, իսկ Ապտուլ Քարիմ Ճերմանոս թարգմանած է զանոնք հունգարերէնի: Ունի նաեւ ռուսերէնի եւ պուլկարերէնի թարգմանուած գործեր:

Մահացած է ինքնաշարժի արկածէ՝ 28 Մարտ 1975ին, երբ Պաղտատ կը վերադառնար Քարաքոշէն, ուր մեկնած էր հարազատներու տեսութեան:

Մեզի ծանօթ են իրմէ պատմուածքներու, վիպակներու, թատերգութիւններու եւ թարգմանական պատմուածքներու 25 ժողովածուներ: Յիշենք քանի մը հատը.-

1- حصاد الدموع (Արցունքներու հունձքը), Պաղտատ, հրատ.՝ Շարիքէթ ալՆաշր Ուալթիպաա ալԻրաքիէ, 1952, 63 էջ: Պատմուածքներու ժողովածու, կը համարուի իրաքցի գրողներու արտադրած պատմուածքի սեռի առաջին ժողովածուներէն մէկը:

2- المأمور العجوز وقصص أخرى (Ծերունի պաշտօնեան եւ այլ պատմուածքներ), Պաղտատ, տպարան Տար ալՄաարիֆէ, 1953, 84 էջ: Յառաջաբանը՝ դոկտ. Սալահ ալՏին ալԹահիի: Ընկերային կեանքէ առնուած եօթը պատմուածքներու ժողովածու:

3- قافلة الأحياء (Ողջերու կարաւանը), Պաղտատ, տպարան Տար ալՄաարիֆէ, 1954, 58 էջ: Պատմուածքներու ժողովածու:

4- شجار: المقتبسة منها قصة فيلم سعيد أفندى (Կռիւ. որմէ քաղուած է Սայիտ Էֆենտի ֆիլմին պատմութիւնը), Պաղտատ, տպարան ալՈւմմէ, 1957, 40 էջ:

---

[46] "القاص ادمون صبري"، էջ 1:

Երեք պատմուածքներու ժողովածու, որոնցմէ առաջինին հիմամբ ստեղծուած է *سعيد أفندي* (Սայիտ էֆենտի) ֆիլմը որ կը համարուի Իրաքի մէջ արտադրուած առաջին գեղարուեստական ֆիլմը:

5- *هارب من الظلم. أقاصيص انسانية* (Անարդարութենէն փախած. մարդկային պատմուածքներ), Պաղտատ, տպարան ԱլՆըճում, 1960, 72 էջ:

6- *ليلة مزعجة. أقاصيص ظريفة* (Անհանգստացնող գիշեր մը. Հետաքրքրաշարժ պատմուածքներ), Պաղտատ, տպարան ԱլՍաքաֆէ, 1960, 51 էջ: Եօթը պատմուածքներու ժողովածու:

7- *خبز الحكومة* (Կառավարութեան հացը), Պաղտատ, տպարան ԱլՍաքաֆէ, 1961, 56 էջ, պատմուածքներու ժողովածու:

8- *زوجة المرحوم* (Հանգուցեալին տիկինը), Պաղտատ, տպարան ԱլՈւաֆաա, 1962, 42 էջ, վիպակ:

9- *عندما تكون الحياة رخيصة* (Երբ կեանքը աժան կ'ըլլայ), Պաղտատ, տպարան Տար ԱլՃըմհուրիէ, 1968, 87 էջ, պատմուածքներու ժողովածու:

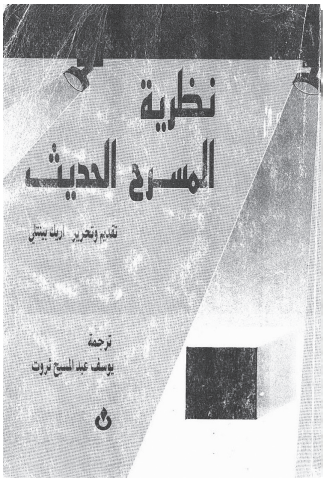
10- *حكايات عن السلاطين* (Պատմութիւններ սուլթաններու մասին), Պաղտատ, տպարան Տար ԱլՃահէզ, 1969, 52 էջ: Ունի ենթավերնագիր՝ «Քաղաքականութեան դաս մը»: Իշխանաւորներու մասին չորս պատմուածքներու ժողովածու է, Բ. մասը՝ Պաղտատ, տպարան ԱլՍաըտուն, 1973, 56 էջ:

11- *أقاصيص بلغارية* (Պուլկարական պատմուածքներ), թարգմանութիւն: Տպուած է 1975էն առաջ:

12- *ادمون صبري دراسة ومختارات* (Էտմոն Սապրի. ուսումնասիրութիւն եւ հատընտիր), կազմեց՝ Ֆաուզի Քարիմ, հրատ.՝ Իրաքի մշակոյթի եւ արուեստի նախարարութեան, Պաղտատ, 1979: Կ'ընդգրկէ իր գործերու ընտրանին:

Իրն է նաեւ *ابو هيلة* (Ապու Հէիլա) ֆիլմին բեմագիրը:

Ձգած է բազմաթիւ անտիպներ:

ԻԶ.- Եուսէֆ-Յովսէփ Ապտուլմասիհ Սարուաթ-Սուրուեան (يوسف عبد المسيح ثروة-سورويان)

Ծնած է Տիարպեքիր 1921ին, ուրկէ 1925ին անցած է Իրաք եւ բնակած Պաքուպայի ԱլՀուետէր գիւղը: Շրջանաւարտ է Պաղտատի Մանկավարժական Համալսարանէն, ուսուցչութիւն ըրած Պաքուպայի մէջ, աւելի ետք՝ եղած Իրաքի Ուսուցչական Միութեան նախագահ: Անդամակցած է Իրաքի Գրողներու Միութեան: Ունեցած է ձախակողմեան հակումներ:

Կեանքի վերջին տարիներուն, ամբողջ տասը տարի, վարած է խմբագրութիւնը *الثقافة*

الاجنبية (Օտար մշակոյթ) հանդէսին, զոր հրատարակած է Իրաքի մշակոյթի եւ լրատուութեան նախարարութիւնը:

Սարուաթ բեղուն արտադրող մըն էր: Ան լոյս ընծայած է ինքնագիր եւ թարգմանական 26 հատոր, մեծ մասամբ գրականագիտական բնոյթի, ինչպէս նաեւ նոյնանման գործերու թարգմանութիւններ: Իրմէ մեզի ծանօթ են արաբական մամուլի էջերուն տպած աւելի քան 125 ինքնագիր եւ թարգմանական յօդուածներ, օտար գրողներու կենսագրականներ, անոնց գործերու ծանօթացում, գրականագիտական, գրաքննադատական, գրախօսական, վերլուծական էջեր եւն.:

Շատեր զինք համարած են ոչ միայն Իրաքի լաւագոյն թարգմանիչներէն մին, այլեւ Ի. դարու Իրաքի մշակութային զարթօնքի ռահվիրաներէն, որ իր անջնջելի հետքը ձգած է երկրի մշակութային կեանքին վրայ:

Սարուաթ մահացած է 18 Յունուար 1994ին: 2008ին Պաղտատի մէջ իրեն նուիրուած յատուկ հանդիսութեամբ յարգուած է իր յիշատակը:

Յիշենք իրմէ քանի մը հատոր.-

1- *أضواء على الأدب الغربي* (Լուսարձակներ արեւմտեան գրականութեան վրայ), Պէյրութ, հրատ. Տար Ալֆաթէպ ԱլԱրապի, հաւանաբար 1956, 176 էջ:

2- *القاعدة والاستثناء* (Կանոնն ու բացառութիւնը), հեղինակ՝ Պերթոլտ Պրեխթ, թարգմանութիւն, 1958:

3- *في الأدب والنقد الأدبي* (Գրականութեան եւ գրաքննադատութեան մասին), թարգմանութիւն, Պաղտատ, տպարան ԱլՈւաֆաա, 1959:

4- *فن الأدب* (Գրականութեան արուեստը), Պէյրութ, հրատ. Տար Ալֆիթապ ԱլԱրապի, 1960, 174 էջ:

5- *أعلام القصة الغربية* (Արեւմտեան պատմուածքի տիտանները), հեղինակ՝ Հենրի եւ Տանա Թոմաս, թարգմանութիւն, Ա. եւ Բ. հատորներ, Դամասկոս, հրատ. Տար ԱլՌուուատ, [1965]:

6- *أقطاب المدرسة الرومانسية: روسو، غوته، شلر* (Ռոմանթիք դպրոցի տիտաններ. Ռուսօ, Կէօթէ, Շիլլէր), թարգմանութիւն, Դամասկոս, ԱլՌուուատ հրատ., [1965], 143 էջ:

7- *مسرح اللامعقول وقضايا أخرى* (Անհեթեթի թատրոնը եւ այլ հարցեր), Պէյրութ, Ալֆարապի հրատ., 1975, 205 էջ:

8- "نظرية المسرح الحديث"- (Արդի թատրոնի տեսութիւն), հեղինակ՝ Էրիք Փենթլի, թարգմանութիւն անգլերէնէ, Պաղտատ, հրատ.՝ Իրաքի մշակոյթի նախարարութեան, Ա. տիպ՝ 1975, 474 էջ. Բ. տիպ՝ 1986, 474 էջ:

9- *المسرحية في الادب الانكليزي* (Թատրոնը անգլիական գրականութեան մէջ), հեղինակ՝ Նիքոլ, թարգմանութիւն, Պաղտատ, հրատ. Տար ԱլՌաշիտ, 1980:

10- *مسرح اللامعقول وقضايا اخرى* (Անհեթեթի թատրոնն ու այլ հարցեր), Պաղտատ, տպարան ԱլՆահտա, 1985, 204 էջ:

ԻԷ.- Ինաս Ապտուլմասիհ Ուազիր(եան) (إيناس عبد المسيح وزير(يان))

Ծնած է 1922ին: Դուստրն է գրող Ապտուլ Մասիհ Ուազիրի: 1944ին շրջանաւարտ եղած է Պաղտատի Մանկավարժական Համալսարանէն՝ արաբական գրականութեան մասնագիտութեամբ, որմէ ետք արաբերէն լեզու եւ արաբական գրականութիւն դասաւանդած է պետական կարգ մը վարժարաններու մէջ, մինչեւ 1972: Առաջին գրութիւնը տպած է Պաղտատի *الطيَّارة* հանդէսին մէջ՝ 12 տարեկանին, ապա աշխատակցած է արաբական եւ իրաքեան զանազան հանդէսներու եւ թերթերու: Նպաստած է դպրոցական հանդէսներ հիմնելու աշխատանքին[47]: Ողջ էր 1984ին:

Առանձին հատորով հրատարակած է իր հօր պատմուածքներու անտիպ ժողովածուն՝ *الصنم المحطَّم وعجوز تتصابى* (Կործանուած կուռքը եւ Երիտասարդացող պառաւը), Պաղտատ, տպարան Շաֆիք, 1972, 95 էջ:

ԻԸ.- Գարեգին Վարդանեան (كراكين وارتانيان)

Ծնած է Մուսուլ 1922ին, ուր ստացած է նախակրթութիւնը, ապա 1959ին Միացեալ Նահանգներէն ստացած է ճարտարագիտութեան համալսարանական վկայական, իսկ 1974ին՝ Անգլիայէն մագիստրական վկայական՝ «Տիզէլ» ճարտարագիտութեան գծով: 1951-61՝ որպէս ճարտարագէտ աշխատած է ամերիկեան կարգ մը ընկերութիւններու մէջ: Իրաք վերադառնալէ ետք, 1963ին կառուցած է «Մեշին» գործարանը, 1964ին՝ Պաղտատի քաղաքապետարանի դիմացը գտնուող շատրուանն ու Քութի կարի գործարանի շէնքը եւ ուսեստեղէններու եւ կաթնամթերքի գործարանը Համալսարանի Երկրագործութեան մասնաճիւղին մէջ: Դասաւանդած է Մուսուլի Համալսարանին մէջ: 1974ին Անգլիոյ մէջ ստացած է մեքենագիտութեան վերաբերող գիւտի մը մենաշնորհը, ապա երկրորդ մենաշնորհ մը՝ շաքարեղէգը կտրատելու իր հնարած գործիքին համար: Ունի նաեւ այլ գիւտեր: 1959ին ինքնաշարժի արկածի հետեւանքով անդամալուծուած է իր մէկ ձեռքը: 1986ին կոչուած է հանգստեան, բայց տարի մը ետք վերադարձած է Երկրագործական Համալսարան:

1987ին հրատարակած է արհեստագիտութեան վերաբերող հատոր մը, որուն վերնագիրը անծանօթ կը մնայ մեզի[48]:

ԻԹ.- Յարութիւն Մաթիկեան (ماتيكيان هارتيون)

Հրատարակած է հետեւեալ գիրքը.-

1- *دليل السواح في العراق 1955* (Իրաքի զբօսաշրջիկներու ուղեցոյց 1955), Պաղտատ, 1955:

Լ.- Միքայէլ Խաչիկ (ميخائيل خاجيك)

---

[47] غنيمة، էջ 180:

[48] د. عمر محمد الطالب، *موسوعة أعلام الموصل في القرن العشرين*.

Հրատարակած է հետեւեալ գիրքը.-

1- *معرض بشير فون كركوك يقدّم كلمات الاغاني الاثورية* (Քերքուքի Պաշիր Ֆոն ցուցասրահը կը ներկայացնէ աշուրական երգերու բառերը), Քերքուք, 1968:

ԼԱ.- Գառնիկ Ճորճի Մինասեան (كارنيك جورج ميناسيان)

Պատմուածագիր, վիպագիր, թարգմանիչ ու խմբագիր: Ծնած է մօտաւորապէս 1915-20ի միջեւ: Ապրած է Իրաքի Պասրա քաղաքը, արհեստով՝ վարպետ լուսանկարիչ:

Կը համարուի պատմուածքի սեռը մշակող իրաքցի առաջին ու լաւագոյն գրողներէն մէկը. բոլոր անոնք որոնք կը գրեն իրաքեան պատմուածքի ծննդոցին մասին, անխուսափելիօրէն կ'անդրադառնան իր գործերուն: Իրաքցիի մը գրած առաջին պատմուածքը տպուած է 1945ին, իսկ իր "الضحية" (Զոհը)՝ (տպուած՝ *بريد الجمعة* թերթին մէջ, Իրաք, 5 Դեկտ. 1947) պատմուածքը անոր յաջորդած առաջիններէն է:

Իր վիպակներէն մէկուն յաջորդած անախորժութիւններուն պատճառով ենթարկուած է հետապնդումներու ու քանի մը տարի ստիպողաբար ապրած է Պահրէյն:

Մահացած է Իրաքի Սալահ Ալ-Տին քաղաքը:

Հրատարակած է հետեւեալ գիրքերը.-

1- *سهاد البريئة* (Անմեղ Սուհատը), Պաղտատ, տպարան Ալ-Ռաշիտ, 1948, 54 էջ, պատմուածքներու ժողովածու:

2- *دموع عذراء* (Կոյսի մը արցունքները), Պաղտատ, տպարան Ալ-Ռաշիտ, 1949, պատմուածքներու ժողովածու:

3- *نورية* (Նուրիէ), Պաղտատ, տպարան Ալ-Ռապիթա, անթուակիր (հաւանաբար 1949 կամ 1950), 57 էջ[49], վիպակ:

Վիպակին հերոսը երկար տարիներ երազած է ամուսնանալ զարգացած աղջկայ մը հետ, որ եւրոպացի կիներու նման սիրահար ըլլայ ընթեր-

[49] عمر الطالب، "ببلوغرافيا القصّة العراقيّة"، *المورد*، Պաղտատ، 1978، էջ 345:

ցանութեան, բայց ծնողներուն ստիպումով ամուսնացած է միայն նախակրթարան աւարտած Նուրիէի հետ ու եռամսեայ կենակցութենէ յետոյ յուսահատութիւնը զինք մղած է գինովութեան ու հաճոյալի կեանքի: Օր մըն ալ, տուն վերադարձին, տեսած է կինը այլ մարդու մը հետ:

Վիպակին հրատարակութենէն ետք, գլխաւոր հերոսուհիին հարազատները մահուամբ սպառնացած են Գառնիկին, պատուոյ դատ բացած իր դէմ ու ենթարկած հետապնդումներու, որուն հետեւանքով ան ստիպողաբար հեռացած է Իրաքէն, ապաստանած Պահրէյն: Պասրայի ատենի օրաթերթերը լայնօրէն արձագանգած են յիշեալ դատավարութեան[50]:

4- *عاشقان* (Զոյգ սիրահարներ), գեղարուեստական արձակ, անթուակիր:

5- *5 أيام في قطر* (5 օր Քաթարի մէջ), հաւանաբար Պահրէյն, 1953: Գրքոյկ մըն է, ուր նկարագրած է Քաթար՝ իր ուղեւորութիւնն ու հանդիպումները կարգ մը անգլիացիներու եւ տեղացի ընտանիքներու հետ[51]:

Եգիպտական, սուրիական, իրաքեան եւ քուէյթեան մամուլի էջերուն հրատարակած է տասնեակ պատմուածքներ, յօդուածներ, գրախօսականներ ու թարգմանութիւններ:

Խմբագրած ու հրատարակած է հետեւեալ թերթը.-

الخميلة (Ալխամիլէ) գրական-գեղարուեստական եւ մասամբ քաղաքական շաբաթաթերթը, Պահրէյն: Առաջին թիւը՝ 29 Հոկտեմբեր 1952: Տպուած է ԱլՄուայէտ տպարանին մէջ, իւրաքանչիւր թիւը՝ 4 էջ: Կը համարուի Ծոցի երկիրներու առաջին գրական-գեղարուեստական ու մշակութային թերթը, որ իրեն կապած է գրասէր երիտասարդութիւնը: Գեղարուեստի կողքին զբաղած է նաեւ ընկերային հարցերով եւ լայն տեղ տուած կիներու կրթական մակարդակի բարձրացման եւ յարակից հարցերու:

Ունեցած է ազատական-ձախակողմեան թեքում եւ մասամբ նպաստած է համայնավարական գաղափարներու ներմուծման՝ Պահրէյն եւ Ծոցի երկիրներ: Թերթը դադրած է 1954ի սկզբնաւորութեան, նիւթական դժուարութիւններու պատճառով, որմէ ետք խմբագիրը վերադարձած է Իրաք[52]:

ԼԲ.- Արթին Լեւոն Զարէցեան (آرتين ليفون زاريتسيان)

---

[50] باسم عبد الحميد حمودي، "كارنيك جورج ميناسيان قاص البصرة وصحفي البحرين"، *جريدة الزمان*، Պաղտատ، 4 تشرين أول 2013:

[51] شذى توما مرقوس، *كُتَّاب القِصَّة القَصِيرَة والقَصِيرَة جِدًّا"، الجزء الثاني*. նաեւ՝ خالد البسَّام، *رجال من جزائر اللؤلؤ*، الطبعة الثانية، 2007، Պէյրութ، էջ 107:

[52] عبد النبي الشعلة، ""الخميلة" في ملاذ المحبَطين والطامِحين"، جريدة *البلاد* الالكترونية، 13 تشرين أول 2019. و""الخميلة" أول صحيفة ثقافية في الخليج العربي"، جريدة *الخليج*، ԱՄԷ، 26 تشرين أول 2004. նաեւ՝ حمودي، "كارنيك جورج ميناسيان القَاصّ الأَرْمَنِيّ مِنْ البَصْرَة وصُحُفي البَحْرين"، *الزَمَن*، بَغْداد، 7 تشرين أول 2013. նաեւ՝ نبراس المعموري، "كارنيك جورج يَرْفَعُ الرَايَةَ البَيْضاء أَمَامَ عبد الناصر"، *جريدة البيِّنَة الجديدة*، 16 كانون أول 2012. նաեւ՝ مرقوس.

Ծնած է Մուսուլ, 1927ին: Դասախօս Պաղտատի Պետական Համալսարանի ճարտարագիտութեան բաժանմունքին: Ողջ էր մօտաւորապէս 2008ին ու կ'ապրէր Սիտնի-Աւստրալիա:

Հեղինակակից է գիտական հետեւեալ հատորին.-

1- *مقاومة المواد* (Նիւթերու դիմադրականութիւնը), Պաղտատ, 1964:

ԼԳ.- Արթին Տենպէքճեան (آرتين دنبكجيان)

Իրմէ մեզի ծանօթ է հայ աշուղական գրականութեան նուիրուած հետեւեալ յօդուածը.-

1- "آشوغ... او شعراء الأرمن المغنون" (Աշուղ... կամ հայ բանաստեղծ երգիչները), *التراث الشعبي* ամսագիր, Պաղտատ, թիւ 2, 1 Հոկտ. 1963, էջ 229-31:

ԼԴ.- Շուքրի Կարապետ Պետրոսեան (شكري كرابيت بيدروسيان)

Իրաքահայ հրապարակագիր, անդամ Իրաքի Լրագրողներու Միութեան[53]:

ԼԵ.- Արամ Քարիպեան (Ղարիպեան՞) (آرام كربيان)

Իրաքահայ ծանօթ բարերար Սիմոն Ղարիպեանի քեռորդին:

Հրատարակած է հետեւեալ յօդուածը.-

1- "أهمية النوعية في تطور الصناعة في العراق" (Որակի կարեւորութիւնը Իրաքի ճարտարարուեստի զարգացման մէջ), *اتحاد الصناعات* հանդէս, Պաղտատ, Բ., թիւ 1, Յունիս 1961, էջ 27-29:

ԼԶ.- Սուատ Սերոբ Քենտիրեան (سُعاد سيروب كيندريان)

Բնիկ սղերդցի, ապրած է Մուսուլ: Քոյրն է արաբագիր Իզապէլ Սերոբի: Իր միւս քոյրը՝ Սալուա Սերոբ Քենտիրեան, ծնած՝ Մուսուլ, հեղինակն է անգլերէն հատորի մը, տպուած՝ Պաղտատ 1952ին:

Սուատ հրատարակած է հետեւեալ գիրքը.-

1- *طِفلك وخبرته العملية* (Մանուկդ եւ իր գործնական փորձառութիւնը), թարգմանութիւն, հեղինակ՝ Էրնեսթ Օզպորն, Պաղտատ, 1967:

ԼԷ.- Իզապէլ Սերոբ Քենտիրեան (ايزابيل سيروب كيندريان)

Բնիկ սղերդցի, ապրած է Մուսուլ: Քոյրն է արաբագիր Սուատ Սերոբի:

Հրատարակած է հետեւեալ գիրքը.-

1- *مرشد التفصيل والخياطة لملابس السيدات والأوانس والطالبات* (Կիներու եւ ուսանողուհիներու հագուստներ ձեւելու եւ կարի ուղեցոյց), Պաղտատ, 1963:

ԼԸ.- Խաչիկ Կարապետ Այտնճեան (خاجيك كرابيت آيدنجيان)

---

[53] د. نورا أريسيان، "أدباء وكتاب عرب من أصول أرمنية"، *المعرفة*، العدد 580، 1 كانون ثاني 2012، էջ 269:

Հրատարակած է հետեւեալ գիրքը.-

1- *الريح والأوراق- فلسفة الحياة* (Հովն ու տերեւները. կեանքի փիլիսոփայութիւնը), Քերքուք, 1962, բանաստեղծութիւններու ժողովածու:

ԼԹ.- Վիքթոր Սեմէրճեան (فكتور سَمَرجيان)

Հրատարակած է հետեւեալ գիրքը.-

1- *بين الماضي البغيض والحاضر الزاهر* (Գարշելի անցեալին եւ ծաղկուն ներկային միջեւ), պատմուածքներու եւ յօդուածներու ժողովածու, Պաղտատ, տպարան ԱլՍաքաֆէ, 1961, 66 էջ:

Խ.- Բժիշկ Վարդան Ալեքսանդրեան (الدكتور وارطان الكسندريان)

Հրատարակած է հետեւեալ գիրքը.-

1- *جواد سليم* (Ճաուատ Սալիմ), Պաղտատ:

Մամուլի մէջ իրմէ մեզի ծանօթ է նաեւ միակ յօդուած մը.-

1- "بحث اجتماعي عن الهوايات الشعبية في العراق: هواية الحدائق في العراق" (Ընկերաբանական հետազօտութիւն Իրաքի ժողովրդական սիրողական զբաղումներուն մասին. պարտէզներու սիրողական զբաղումը Իրաքի մէջ), *ԱլՊալատ* օրաթերթ, Պաղտատ, թիւ 793, 1967, էջ 3:

ԽԱ.- Սեդա Սարգիս Մեսրոպ Օհաննէսեան (سيدا سركيس مسروب او هانيسيان)

Հեղինակած է հետեւեալ հատորը.-

1- *تقييم الخدمات التعليمية في محافظة بغداد/الرصافة* (Պաղտատ/ԱլՌասաֆէ Նահանգին մէջ կրթական ծառայութիւններու արժեւորում), որպէս աւարտաճառ ներկայացուած է Պաղտատի Պետական Համալսարանին, 2008, 115 էջ:

ԽԲ.- Ֆիլիփ Սիմոն Փոլատեան (فيليب سيمون بولاديان)

Հեղինակած է հետեւեալ հատորը.-

1- *أثر تغيير استعمالات الارض في بعض شوارع مدينة بغداد على كفاءة الاستعمالات المجاورة لها: منطقة دراسة: شارع الامام الاعظم والكرادة داخل* (Պաղտատ քաղաքի կարգ մը թաղերուն մէջ հողի օգտագործման փոփոխութիւններուն հետեւանքները շրջակայ տարածքներու օգտագործման կարողականութեանց վրայ. Ուսումնասիրութեան շրջանը՝ ԱլԻմամ ԱլԱազամ եւ ԱլՔարրատէ Տախէլ փողոցներ), որպէս մագիստրականի աւարտաճառ, ներկայացուած է Պաղտատի Պետական Համալսարանին, 1985, 281 էջ[54]:

[54] *بغداد في الكتب والرسائل الجامعية. مشروع ببليوغرافي*، Պաղտատ، ٢٠١٢، էջ 65:

ԽԳ.- Համբարձում Աղպաշեան (هامبرسوم اغباشيان)

Ծնած է 1948ին, Պաղտատ, ուր ստացած է կրթութիւնը Սարա քեմփի ազգային վարժարանին, ապա՝ ԱլՇարքիէ պետական երկրորդական վարժարանին մէջ, իսկ 1969ին աւարտած է Պաղտատի Պետական Համալսարանի ճարտարագիտութեան բաժինը: 1989ին ստացած է անգլերէն լեզուի դասընթացքի վկայագիր: 2012-15ին Մ. Նահանգներու մէջ հետեւած է քաղաքագիտութեան եւ պատմութեան դասընթացքներու:

1981ին համահիմնադրներէն եղած է Ալ-Դէլլ երկրաչափական ընկերութեան, որ գործած է մինչեւ 2003: Իրաքի եւ Մ. Նահանգներու մէջ աշխատած է նաեւ այլ ընկերութիւններէ ներս: Երկար տարիներ վարած է ՀԲԸՄիութեան Իրաքի մշակութային եւ թատերական յանձնախումբերու պատասխանատուի պաշտօնը[55]: Ծառայած է նաեւ ազգային այլ կառոյցներու մէջ, ինչպէս՝ իրաքահայ ուսումնական խորհուրդի եւն.: Մ. Նահանգներու մէջ եւս ճաւալած է ազգային-մշակութային գործունէութիւն: Ներկայիս կը բնակի Քալիֆորնիա:

Հեղինակն է անգլերէն երկու եւ հայերէն մէկ հատորներու: Կ'աշխատակցի հայերէն եւ անգլերէն թերթերու:

Հայոց Ցեղասպանութեան, պատմութեան եւ իրաքահայութեան պատմութեան առնչուող աւելի քան մէկ տասնեակ յօդուածներ հրատարակած է ելեկտրոնային الكارديني՝ Ալ-Քարտինիա եւ արաբերէն *Ազդակի* կայքերուն մէջ:

Արաբերէնով հրատարակած է *التاريخ الحديث للعراقيين الأرمن* (Իրաքահայերու արդի պատմութիւնը), Լոս Անճելոս, տպ. Երեւան, 2021, 412 էջ:

[55] **Ծխ.**- Տե՛ս՝ իր յօդուածն ու կենսագրութիւնը այս հատորին մէջ:

ԽԴ.- Բժիշկ Պասէլ Ռազզուք Ֆարաճ Ռազզուք (الدكتور باسل رزُّوق فرج رزُّوق)

Որդին է ծանօթ գրող Ռազզուք Ֆարաճ Ռազզուքի: Անասնաբուժ: 2004ին Պաղտատի Համալսարանի անասնաբուժութեան բաժանմունքէն ստացած է բարձրագոյն ուսման վկայական իսկ 2010ին նոյն բաժանմունքէն մագիստրական կոչում: 2010-20՝ դասախօսած է Պաղտատի Համալսարանի անասնաբուժութեան բաժանմունքին մէջ: Պաշտօններ վարած է նաեւ պետական անասնաբուժական քանի մը հիմնարկներէ ներս:

Առանձին հատորով հրատարակած է.-

1- *مرض السارس الوبائية والتشخيص وآليات الإصابة* (Համաճարակային սարս հիւանդութիւնը, անոր ախտաճանաչումն ու վարակման գործօնները), Պաղտատ, Պաղտատի Համալսարանի հրատ., բարձրագոյն կրթութեան վկայականի համար Պաղտատի Համալսարանի անասնաբուժութեան բաժանմունքին ներկայացուած ատենախօսութիւն, 2004, 53 էջ:

2- *عزل جرثومة Proteus vulgaris من اصابات المجاري البولية في الانسان والاغنام وتقييم بعض مستضداتها في تمنيع الارانب*

Պաղտատ, 2010, 111 էջ: Մագիստրական աստիճան ստանալու համար 2010ին Պաղտատի Համալսարանի անասնաբուժութեան բաժանմունքին ներկայացուած ատենախօսութիւն:

Մամուլի մէջ եւս ունի իր մասնագիտութեամբ յօդուածներ, ինչպէս.-

1- "دراسة معدلات نفاذية Proteus vulgaris و Salmonella typhimurium لأغشية قشرة بيض المائدة في درجات حرارة مختلفة"

(վերնագիրը անգլերէնով՝ "Study of Penetration of Salmonella typhimurium and Proteus vulgaris through Table Egg Shell Membranes at Various Temperatures"), համահեղինակ, *مجلة الأنبار للعلوم البيطرية* հանդէս, Անպար (Իրաք), Ե., թիւ 1, 2012, էջ 50-55:

2- "تأثير التمنيع بمستضدي الخمل ومتعدد السكريد الشحمي لجرثومة المتقلبة الشائعة (Proteus vulgaris) في التغيرات المرضية النسجية لبعض الأعضاء الداخلية"

(վերնագիրը անգլերէնով՝ "Immunization effect of Proteus vulgaris fimbrial and lipopolysaccharide antigens in histopathological changes in some internal organ"), *مجلة بغداد للعلوم* հանդէս, Պաղտատ, ԺԱ., թիւ 3, 2014, էջ 1448-54:

ԽԵ.- Արա Եսայեան (آرا يسايان)

Ծնած է Պաղտատ: Հեղինակած է «Իրաքի իրականութիւնը» օփերէթը ու բեմադրած զայն: Այս գործը բարձր գնահատուած է բոլորին կողմէ:

ԽԶ.- Լէյս Նալպանտեան (ليث نالبانديان)

Ծնած է Պաղտատ: Այժմ կ՛ապրի Ֆրանսա: Գիտական, հոգեւոր եւ ընկերային թեմաներ շօշափող յօդուածներով կ՛աշխատակցի արաբական մամուլին:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Ինչպէս տեսանք, ունինք հոյլ մը արաբագիր իրաքահայ գրողներ, որոնցմէ քանի մը հատը՝ համաարաբական մակարդակով: Եթէ այդ հեղինակներուն մէկ մասը կը պատկանի նախաեղեռնեան իրաքահայ հին գաղթօճախին, ապա մեծամասնութիւնը Հայոց Ցեղասպանութենէն ետք ձեւաւորուած նոր գաղթօճախի զաւակներ են, կարեւոր մասով Տիարպեքիր նահանգէն աքսորականներ, որոնց մէջ մեծ է թիւը յատկապէս մերտինցի հայ կաթոլիկներուն, որոնք իրենց բնօրրանին մէջ իսկ կորսնցուցած էին մայրենին ու որդեգրած արաբերէնը:

Կը կարծենք, որ սխալած չենք ըլլար եթէ ըսենք, որ իրաքահայեր արաբական գրականութեան տուած են աւելի՛ն՝ քան ինչ որ տուած են հայ գրականութեան. ու այդ զարմանալի չէ, եթէ նկատի ունենանք, որ անոնց մօտ ընդհանրապէս տիրապետած էր արաբերէնը, իսկ հայերէնը չունէր այն մակարդակը, զոր ունէին օրինակ՝ Սուրիոյ, Լիբանանի կամ Եգիպտոսի հայերը:

Հետաքրքրական է, որ իրաքահայերու մշակութային նպաստը կը տարածուի նաեւ երկրէն դուրս, ամբողջ արաբական աշխարհին վրայ: Անոնք իրենց գիրքերը հրատարակած են ոչ միայն Իրաքի, այլեւ Սուրիոյ եւ Լիբանանի մէջ, միաժամանակ աշխատակցած են Իրաքէն դուրս լոյս տեսնող բազմաթիւ թերթերու եւ հանդէսներու եւ իրենց գործունէութիւնը տարածուած է մինչեւ Արաբական Ծոցի երկիրներ, ինչպէս՝ Պահրէյն, ուր իրաքահայ մըն է, որ հիմը կը դնէ Ծոցի երկիրներու առաջին գրական-մշակութային թերթին...:

Հետաքրքրական այլ երեւոյթ մը եւս. իրաքահայ արաբագիր հեղինակները իրենց ստեղծած գործերու որակով ու վայելած դիրքով աւելի՛ մնայուն արժէքներ տուած են, քան թուային մեծ առաւելութիւն ունեցող սուրիահայերը, լիբանանահայերը կամ եգիպտահայերը. թէպէտ այդ երկիրներու հայերուն մէջ ալ գտնուած են արաբագիր հեղինակներ, որոնց գրական վաստակը աւելի համեստ եղած է, քան բուռ մը իրաքահայերունը:

Iraqi Armenian Authors Who Wrote in Arabic
(Summary)

Mihram Minasian
mihran.min@gmail.com

In the introductory section, the author offers a general overview of Armenian authors who have written in Arabic, stating that their number may reach 500. These have published studies on manuscripts and history as well as on spiritual and religious topics, have done research on the Arabic language, written on economics, arts, the history and art of war, urbanism, the English language, etc. They have written novels, short stories, poetry and plays. Others have been translators, editors and essayists.

Against the backdrop of this broad picture the author focuses on Iraqi-Armenian authors who have written in Arabic. While the majority of these authors had been born in Western Armenia and had taken refuge in Iraq because of the Armenian Genocide during WWI, others were born in Iraq.

The author lists 46 Iraqi-Armenian authors, gives brief biographical information about each, lists their works and concludes that, indeed, these Iraqi Armenians have left their impact on Iraqi historiography, philology and literature.

Among these are Ya'coub Sarkis (1875--1959), who wrote extensively on Iraqi topography, history, culture and the history of old Iraqi families; Fr. Nerses Sayeghian (1878--1953), who wrote extensively on Baghdad Armenians and Christians; Razzuk Dawud Ghannam (1882--1965), editor of five newspapers, who was an Iraqi MP five times as a representative of the Christian minorities; Dr. Krikor Astardjian (1885--1953), who wrote voluminous books on Arab history, culture, and literature; Abdul Masih Wazir(ian) (1889--1943), one of the best translators in Iraq, and his brother Anis (1908--1968), who contributed to military literature; the poet and scholar of Arab medieval literature Dr. Razzuk Faraj Razzuk Terzibashian (1919--2003); his nephew, novelist and playwright Edmon Sabri Razzuk Terzibashian (1921--1975); one of the first Iraqis to initiate the short story genre in Iraq, the prolific Yusef-Hovsep Abdul Masih Sarwat-Suruian (1921--1994); Karnig George Minasian (1915/20--?), who was a forerunner in Iraqi short story writing and the first to publish a literary magazine in the Arab Gulf countries; Dr. Basel Razzuk Faraj Razzuk, author of veterinary articles; operetta composer Ara Yesayan; and so many others.

Իրաքահայութեան Նպաստն Իրաքեան եւ Միջազգային Մշակոյթին

Արծուի Բախչինեան
artsvi@yahoo.com

Իրաքի երբեմնի բազմամարդ հայօջախը, Մերձաւոր Արեւելքի այլ հայ համայնքների պէս, ի տարբերութիւն ուրիշ արաբահայ համայնքների (Լիբանան, Եգիպտոս, Սիրիա), թէեւ ապրել է պակաս լիարժէք մշակութային կեանքով, սակայն տասնամեակների ընթացքում ծնունդ է տուել ազգային եւ իրաքեան մշակոյթին ծառայող գործիչների մի ոչ-մեծ, սակայն ներկայանալի համաստեղութեան:

Իրաքահայ մշակոյթի պատմութիւնն իր ամբողջութեան մէջ տակաւին ամէնայն մանրամասնութեամբ ուսումնասիրուած չէ: Ցայսօր սոյն թեմայով ամէնից մանրակրկիտ աշխատանքը կատարել է Սեդա Օհանեանը՝ *Իրաքի հայ համայնքը 20րդ դարուն* աշխատութեամբ, որտեղ մօտ 60 էջ նուիրուած է իրաքահայ կրթամշակութային կեանքին[1]: Աւելի վաղ հրատարակուած *Հայ Սփիւռք* հանրագիտարանում եւս հակիրճ անդրադարձ կայ Իրաքի հայութեան մշակութային կեանքին[2]: Թեման առաւել կամ պակաս չափով շօշափուել է նաեւ Իրաքի հայերին նուիրուած այլ աշխատութիւններում եւս:

Չցանկանալով կրկնել մինչ այժմ առկայ եւ շրջանառուող տեղեկութիւնները, սոյն հաղորդման մէջ, հիմնականում ցայժմ չօգտագործուած աղբիւրների հիման վրայ (թէեւ որոշ անունների անխուսափելի կրկնութիւններով) կը ներկայացնենք վերոյիշեալ աղբիւրներում չյիշուած (կամ թռուցիկ յիշուած), հիմնականում Ի. դարի երկրորդ կէսից գործած եւ գործող.- ա) այն իրաքահայերին, որոնք նպաստել են Իրաքում մասնաւորապէս կատարողական եւ բեմական արուեստների զարգացմանը, բ) Իրաքում ծնուած եւ աշխարհի այլեւայլ երկրներում իրենց մշակութային գործունէութիւնը ծաւալած հայ անհատներին:

Իրաքի հայ գաղթօջախի բազմադարեան պատմութիւնը վայրիվերումներով շարունակւում է մինչ օրս: Նրա նորագոյն պատմութիւնը սկիզբ է առել Ցեղասպանութիւնից յետոյ, երբ երկիր են հասել կոտորածներից մազապուրծ հազարաւոր հայեր: Մշակութասէր ոգին մշտապէս վառ է եղել անգամ թուրքական եաթաղանից նոր-նոր շունչ քաշող հայութեան մնացորդացի մէջ, ուստիեւ մեծ արհաւիրքի տասնամեակը հազիւ բոլո-

---

[1] Սեդա Տաճատ Օհանեան, *Իրաքի հայ համայնքը 20րդ դար*ուն, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, 2016, էջ 157-214:

[2] *Հայ Սփիւռք հանրագիտարան*, Երեւան, Հայկական Հանրագիտարան հրատ., 2002, էջ 272-73:

րած՝ 1926ին, Իրաքում ապաստանած հայերը ստեղծել են իրենց առաջին մշակութային միութիւններից մէկը: Խօսքն Իրաքի հայութեան կարեւորագոյն կազմակերպութիւններից՝ Պաղդադի Հայ Երկսեռ Երիտասարդաց Միութեան (ՊՀԵԵՄ) մասին է, որը կազմաւորման առաջին իսկ շրջանում ծաւալել է թատերական եւ այլ գործունէութիւն՝ տասնամեակներ շարունակ հանդիսանալով մասնաւորապէս իրաքահայ բեմական կեանքի կազմակերպիչը: Վերագտնելով ֆիզիկական ապահովութիւնը՝ Իրաքում ապաստանած հայութիւնը սկսել է համախմբուել, դառնալ համայնքային միաւոր եւ ուժ, ստեղծել իր գաղութային ենթակառոյցները, եւ արդէն ցեղասպանութիւնից յետոյ երկրորդ սերունդը սկսել է ընդգրկուել տեղական եւ ազգային հանրային կեանքին՝ մշակութային, կրթական, մարզական եւն.[3]:

Իրաքից մեզ յայտնի առաջին հայ արուեստագէտը 1890ականներից Բաղդադում հիմնաւորուած պոլսահայ ուդահար **Սիսակ Զարբհանէլեանն** է (1885–1960), որը նշանաւոր է եղել ողջ Միջին Արեւելքում, յօրինել է բազմաթիւ եղանակներ, ստեղծել «Ուդի մեթոդ» ուսումնական ձեռնարկը[4]:

Ի. դարի առաջին կէսին, ընդհուպ մինչեւ 1960ականների սկիզբը, ինչպէս առհասարակ Իրաքում, այնպէս էլ տեղի հայ համայնքում, մշակութային կեանքն աչքի չի ընկել հարստութեամբ: Կազմակերպուած մշակութային միջոցառումները կրել են մասնաւոր եւ պատահական բնոյթ[5]: Մշակութային կեանքի ոչ-հարուստ լինելը երբեմն փոխհատուցուել է հիւր արուեստագէտների ելոյթներով: Տակաւին 1934ի Փետրուարի 8ին Բասրայում համերգով հանդէս է եկել համբաւաւոր երաժիշտ Քեմանչիստ Ռուբէնը

---

[3] Օհանեան, էջ 217:

[4] Յիցիլիա Բրուտեան, *Հայ երաժշտական մշակոյթի աշխարհասփիւռ ընձիւղները*, Երեւան, «Անահիտ» հրատ., 1996, էջ 238:

[5] Անգամ 1956ին իրաքահայ Յարութիւն Տեմպէքճեանը, անդրադառնալով տեղական ուժերով ներկայացուած մի թատերական բեմադրութեան, գրել է. «*Քանիցս շեշտած էինք ասկէ առաջ, թէ Պաղտատի հայ գաղութին մէջ գեղարուեստական կեանքը մեռած է, ու կարօտը կը քաշեն նման ձեռնարկներու: ...Կը յուսանք, որ տեղական կազմակերպութիւնները ու մասնաւորաբար արտասահմանի մեր արուեստագէտները պէտք եղած լրջութեամբ նկատի կ'առնեն այս պարագան եւ մեզ առիթը կ'ընծայեն նման գեղարուեստական վայելքներ ըմբոշխնելու, վստահ ըլլալով միանգամայն, թէ միշտ ալ պիտի գտնեն անվերապահ քաջալերանք*»: (Յարութիւն Տեմպէքճեան, «Նամուս'ի ներկայացումը Պաղտատի մէջ», *Արաքս*, Աղեքսանդրիա, 17 Նոյեմբեր 1956): Մէկ տարի անց էլ գրուել է, որ բաղդադահայ թատերասէրները «*զգալիօրէն կը կարօտին իրական թատրոնի վայելք մը ունենալու, դժբախտաբար այս ուղղութեամբ շատ քիչ գործ տարուած է մեր միութիւններու կողմէ*» (Թղթակից, «Իմ անունս վաղահաս է՝ Պաղտատի մէջ», *Ազդակ*, 22 Ապրիլ 1957. նաեւ՝ տոքթ. Բ. Փափազեան, «Տիկ. Զեփիւռ Շանթի երգահանդէսը Պաղտատի մէջ», նոյն, 22 Դեկտեմբեր 1957):

(Կարախանեան)[6]: Աւելի ուշ, Իրաքում ելոյթներ են ունեցել լիբանանահայ երաժիշտներ Բարսեղ Կանաչեանը, Զեփիւռ Շանթը, Արփինէ Փեհլիւանեանը՝ ընկերակցութեամբ յայտնի դաշնակահար Պօղոս Ճելալեանի, ինչպէս նաեւ Բէյրութի Համազգայինի «Գասպար Իփէկեան» թատերախումբը[7] եւն.:

Սիրայք Զաքարեան

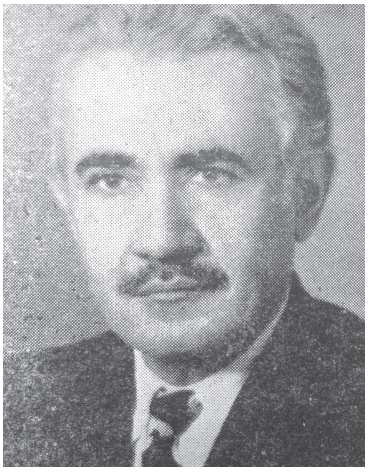
Իրաքահայ արուեստագէտները մշտապէս ձգտել են ընդլայնել մշակութային գործունէութեան սահմանները՝ հայրենակիցներին եւ իրաքցիներին հաղորդակից դարձնելով նրանց ցարդ անծանօթ մնացած արուեստի տեսակների: Բաւական է նշել, որ Բաղդադում 1955 Սեպտեմբերի 9ին հայ եւ օտար շրջանակների մէջ առաջին անգամ ՊՀԵԵՄն է հայկական ուժերով կազմակերպել թատերապարի (բալէտ) երեկոյ: Միջոցառմանը մասնակցել են 10-15 տարեկան հայ եւ օտարազգի պարմանուհիներ: Բալէտային համարները ղեկավարել է նրանց ուսուցչուհին՝ տիկին Լինան (ազգութիւնը մեզ յայտնի չէ): Հայ եւ այլազգի հանդիսատեսի համար աղջիկները յաջողութեամբ ներկայացրել են մենապարերից եւ խմբապարերից կազմուած յայտագիր: Ժամանակի մամուլի վկայութեամբ. «*Փոքրիկ պարուհիներուն մէջէն յաջողագոյն ելոյթը ունեցաւ Օր.* ***Սիրայք*** (վստահաբար՝ Սիրայգ - Ա.Բ.) ***Զաքարեան****, որ իր գեղեցիկ պարով հմայեց բոլոր ներկաները եւ օրուան թագուհին հոչակուելով՝ արժանացաւ մեծագոյն պարգեւին: Օր. Ս. Զաքարեան, որ մեծ սէր*

---

[6] «Քեմանչիստ Ռուբէն Պասրայի մէջ», *Արաքս*, 24 Փետրուար 1934: Ըստ այս աղբիւրի՝ Ռուբէնը, ի թիւս իր կատարած հայկական, անգլիական, ֆրանսիական ստեղծագործութիւնների, ինչեցրել է նաեւ իր յօրինած «Ֆէյսալի Քայլերգ»ը, հաւանաբար յատուկ գրուած Իրաքի Ֆէյսալ թագաւորի համար: Ստեղծագործութեան տպագրուած լինելու կամ նրա ձեռագրի գտնուելու վայրը մեզ անյայտ է. նրա յայտնաբերումն ու շրջանառումն, անշուշտ, մեծ չափով կը լրացնի հայ-արաբական երաժշտական կապերի պատմութիւնը:

[7] Թղթակից, «Իրաքահայ նամականի (սեփական թղթակցութիւն 'Ազդակ'ի)», *Ազդակ*, 21 Նոյեմբեր 1957: Նոյնի, «Իրաքահայ նամականի. տիկին Զեփիւռ Շանթի երգահանդէսը», *Ազդակ*, 22 Նոյեմբեր 1957. նաեւ՝ «Լիբանանահայ երգչուհի Արփինէ Փեհլիւանեան պիտի երգէ Պաղտատի մէջ», *Ազդակ*, 15 Յունուար 1968:

ունի պարի, եւ իր այդ գիշերուան ցուցադրութիւններով ցոյց տուաւ արտակարգ յատկութիւններ, շատ մեծ ապագայ կը խոստանայ, եթէ յայտնի վարպետներու խնամքին յանձնուի»[8]: Սակայն ինքնին հասկանալի է, որ Բաղդադի պայմաններում բալէտի պարուհու գործունէութիւն, այն էլ 1950ականներին, գործնականում անհնար էր: Սիրայգ Զաքարեանը յետագայում նուիրուել է բժշկագիտութեանը: Այսօր մի շարք գիտական ուսումնասիրութիւնների հեղինակ այս իրաքահայուհին աշխատում է Միացեալ Թագաւորութեան Բժշկական Հետազօտութիւնների Ազգային Հիմնարկում (Միլ Հիլ, Լոնդոն):

Արամ Պապուխեան

1940ականների վերջից սկսել է աշխուժանալ նաեւ իրաքահայ երաժշտական կեանքը[9]: 1940ին հիմնուած Բաղդադի Գեղարուեստի Վարժարանի (ԲԳՎ) երաժշտութեան բաժանմունքի ուսուցիչների եւ ուսանողների մեծ մասը եղել են հայեր[10]: Արդէն 1947 Ապրիլի 1ին ԲԳՎ համոյթը Թագաւորական Բժշկական Քոլէջում ներկայացրել է սենեկային երաժշտութեան համերգ՝ ուսուցչապետ Ուոլթըր Ջենքէի ղեկավարութեամբ: Մայիսի 9ին համերգը կրկնուել է, սակայն՝ ի պատիւ ՊՀԵԵՄի: Մասնակցել են նաեւ հայ երաժիշտներ **Արամ Պապուխեանը** (ջութակ) եւ **Հ. Գույումճեանը** (թաւջութակ): Պապուխեանը (1923, Բաղդադ–1995, անդ) Իրաքում գործիքային երաժշտութեան զարգացնողներից էր: Տակաւին 1938ին ընդունուել է Բաղդադի Երաժշտանոցի ջութակի բաժինը: 1947ին շրջանաւարտ լինելով՝ նշանակուել է օգնական ուսուցիչ նոյն երաժշտանոցում: 1956-58՝ կատարելագործուել է Հռոմում: Եղել է Բաղդադի «Սթամից» կլառնէտի եւ լարային նուագախմբի առաջին ջութակը, ելոյթներ ունեցել Իրաք այցելած բազմաթիւ խմբերի հետ: Մասնակցել մի շարք փառատօների Եգիպտոսում, Իտալիայում, Ալժիրում: 1978ին ընտրուել է Իրաքի Երաժշտական Միութեան նախագահ: Երաժշտագիտական յօդուածներ է հրատարակել Իրաքի մամուլում: Ընտրուել է Իրաքի Ազգային Երաժշտական Յանձնաժողովի անդամ, հիմնել գեղարուեստագէտների

[8] Յրթ. Օ. Տեմպէքճեան, «Իրաքահայ կեանք», *Արաքս*, 15 Հոկտեմբեր 1955:

[9] Իրաքահայ երաժիշտներին հակիրճ անդրադարձել է երաժշտագէտ Յիցիլիա Բրուտեանը սփիւռքահայ երաժշտական մշակոյթին նուիրուած իր հատորում, էջ 238-40:

[10] Օհանեան, էջ 197:

արհմիութիւն, 1978ին Բասրայում տեղի ունեցած գեղարուեստագէտների համագումարում ընտրուել է երաժշտական մարմնի նախագահ: Իրաքի կառավարութեան կողմից ուղարկուել է Լեհաստան՝ երաժշտագիտական ուսումնասիրութիւնների: Որպէս դերասան նկարահանուել է «Սիրոյ քննութիւն» իրաքեան շարժանկարում, դասաւանդել նաեւ երաժշտանոցի թատերական բաժնում, զբաղուել նկարչութեամբ. 1956ին Ռաւեննայում մասնակցել նկարչութեան մրցոյթի եւ արժանացել է շքանշանի[11]:

Վարդան Մանուկեանեան

1952ի տուեալով Բաղդադի սիմֆոնիկ նուագախմբի (ղեկավար՝ Սանտօ Ալբօ) կազմում եղել են 12 հայեր: Նրանցից աչքի են ընկել երեք մենակատարները՝ 16ամեայ ջութակահար **Վարդան Մանուկեանը**, որը կատարել է Բախի կոնցերտը, **Սիլվա Պօղոսեանը**, որը նուագել է Բեթովէնի դաշնամուրի կոնցերտը եւ համայնքի միակ ֆլէյտահար **Տիգրան Քուզուճեանը**, որը նուագակցել է տիկին Մոհլըրին[12]: Այս անուններից ճանաչման է արժանացել Վարդան Մանուկեանը (1936, Բաղդադ–12 Յուլիս 2007, Իսպանիա): Նոյն 1952ին Մանուկեանն ուղարկուել է ուսանելու Փարիզի Երաժշտանոցում, այնուհետեւ կատարելագործուել է Նիւ Եորքի Ջիւլիըրդ երաժշտական դպրոցում՝ հայազգի հռչակաւոր ջութակի ուսուցիչ Իւան Գալամեանի եւ Ջիւլիըրդի լարային քառեակի անդամների մօտ: Վերադառնալով Իրաք՝ 1956ի Ապրիլի 17ին Բաղդադի Սիմֆոնիկ Ընկերակցութեան նախաձեռնութեամբ «Ֆէյսալ Բ.» սրահի մէջ տեղի է ունեցել նրա եւ դաշնակահարուհի **Պէաթրիս Օհաննէսեանի** համատեղ համերգը: Այն արժանացել է Իրաքի մամուլի, մասնաւորապէս *Iraq Times*ի դրուատանքին[13]: Յետագայում Մանուկեանն հանդէս է եկել Լոզանի սենեկային եւ շուէյցրական Ռոմանդիայի նուագախմբերում: Հաստատուելով ԱՄՆում՝ աշխատել է Նորթ Քարոլինա Արուեստի Դպրոցում, եղել Ուիսքանսընի

[11] Յ. Տեմպէքճեան, «Իրաքահայ երաժշտագէտ եւ երաժշտական մարմնի նախագահ Արամ Պապուխեան», *Քուլիս*, Իսթանպուլ, 15 Յունիս 1978, էջ 29:

[12] «Արուեստագէտներ Վ. Մանուկեան, Ս. Պօղոսեան եւ Տ. Քուզուճեան կը փայլին Իրաքի մէջ», *Ջարթօնք*, 21 Յունիս 1952. նաեւ՝ «Վարդան Մանուկեանի մեծ ապագայ կը նախատեսեն», *Արաքս*, 23 Յուլիս 1955:

[13] Յրթ. Տեմպէքճեան, «Հայ կեանքը Իրաքի մէջ (սեփական թղթակցութիւն Արաքսի)», *Արաքս*, 23 Յունիս 1956:

Մադլէն Այլենդ Երաժշտական Ճամբարի գեղարուեստական ղեկավարը եւ Ուիսքանսընի Մեդիսըն Համալսարանի երաժշտական դպրոցի ջութակի ուսուցչապետ: Ձայնագրել է ձայնասկաւառակներ, գրել «Ջութակի արհեստագիտութեան հիմքերը» քառահատոր աշխատութիւնը, որը հրատարակուել է անգլերէն եւ իսպաներէն: Ամէն ամառ նա նուագել եւ ուսուցանել է նաեւ Իսպանիայում: Մասնագէտների կարծիքով՝ Մանուկեանը Ուիսքանսընի Երաժշտական Կենտրոն է բերել միջազգային կարգավիճակ եւ միջազգային կարգի գեղարուեստականութիւն:

Պէաթրիս Օհաննէսեան

Իրաքահայ երաժիշտներից եւ իրաքեան երաժշտութեան միւս կարեւոր դէմքն վերոյիշեալ Պէաթրիս Օհաննէսեանը (1927, Բաղդադ–2008, Բլումինգթըն, ԱՄՆ), որն Իրաքի առաջին մենակատար դաշնակահարուհին էր եւ առաջին կին երգահանը: Նա եղել է ԲԳՎի առաջին շրջանաւարտուհին դաշնամուրի ճիւղում, Իրաքի կառավարութեան կողմից ուղարկուել Լոնդոն՝ կատարելագործուելու: 1952ին, աւարտելով Լոնդոնի Արքայական Երաժշտանոցը, վերադարձել է Բաղդադ եւ ԲԳՎում աշխատել որպէս դաշնամուրի ուսուցչուհի: Լինելով հանդերձ կայացած արուեստագէտ եւ մանկավարժ՝ նա յետագայում Ֆուլբրայթ կրթաթոշակով մեկնել է ԱՄՆ, հետեւել Նիւ Եորքի Ջիլիըրդ երաժշտական դպրոցի դասընթացին: Օհաննէսեանն առաջին իրաքցի երաժիշտն է, որ նուագել է Քարնըգի Հոլում: 1960ին վերադառնալով ծննդավայր՝ որպէս դաշնամուրի ուսուցիչ պաշտօնավարել է Բաղդադի Երաժշտանոցում եւ դարձել գլխաւոր մենակատար դաշնակահարը: Ելոյթներ է ունեցել ձայնասփիւռով, շրջել եւրոպական եւ միջինարեւելեան բազմաթիւ երկրներում, 1961ին Թեհրանի Միջազգային Երաժշտական Փառատօնում ներկայացրել է Իրաքը: Եւրոպական երգահաններ ի ստեղծագործութիւնների շարքում Օհաննէսեանը մշտապէս տեղ է տուել Կոմիտասի եւ այլ հայ երգահանների (Ալան Յովհաննէս, Մ. Ասլանեան) ստեղծագործութիւններին[14]: Ունեցել է բազմաթիւ աշակերտներ, այդ թւում՝ Սաբահ Պետրոսը (այժմ՝ Կանադայում), Լաման Բաքրին (այժմ՝ Անգլիայում), Ֆուադ Ռիդան (այժմ՝ ԱՄՆում) եւ այլք: 1980ին, Իրաքի պա-

[14] «Դաշնակահարուհի օր. Պէաթրիս Օհաննէսեանի նուագահանդէսը», *Արեւ*, 9 Նոյեմբեր 1965:

տերազմի տարիներին Օհաննէսեանը յօրինել է առաջին արեւմտեան ոճի ստեղծագործութիւնն Իրաքում: Այն գրաւել է Իրաքի պետական այրերի, ներառեալ նախագահ Սադամ Հուսէյնի ուշադրութիւնը: Երբ հեղինակին հարցրել են, թէ ինչ է ցանկանում իր ծառայութիւնների դիմաց՝ նա խնդրել է աւելի լաւ որակի դաշնամուր, ինչը նրան նուիրուել է: 1994ին մշտապէս տեղափոխուել է ԱՄՆ: Նրա մահուան առթիւ Էրբիլից շէյխ Աուաթ ալ Բարզենջին գրել է. «*Այսօրուայ Իրաքում... մահը դարձել է սովորական առօրեայ երեւոյթ: Այդուհանդերձ, մենք ցնցւում ենք՝ իմանալով որոշ մարդկանց մահուան մասին, քանի որ ենթադրում ենք, որ նրանք անմահ են, եւ Պէաթրիսը, անշուշտ, այդպիսի մարդկանցից էր: Նա մեր երկրի ժառանգութեան մի մասն էր եւ կը մնայ այդպիսին*»[15]: 2008ին լոյս է տեսել Հոլի Ուինդըլի անգլերէն մենագրութիւնը Օհաննէսեանի մասին[16]:

Նշուած անունները ջութակի եւ դաշնամուրի միակ հայ վարպետները չեն եղել Իրաքում: Իրաքի սիմֆոնիկ նուագախմբի գործուն հիմնադիրներից է եղել **Արամ Թաճիրեանը** (1925, Ստամբուլ–2011, Ֆրանսիա): Միքանի տարի նա եղել է այդ նուագախմբի առաջին ջութակը, այնուհետեւ հիմնել է «Ռուբայ Բաղդադ ալՈւաթարի» լարային քառեակը: Դաշնակահարուհի, ԲԳՎի շրջանաւարտ **Սիլվա Գազանճեանը** Իրաքի կառավարութեան հաշուին ուսման է ուղարկուել Ֆրանսիա եւ աւարտելուց յետոյ տարիներ շարունակ պաշտօնավարել նոյն ԲԳՎում[17]:

Վերոյիշեալ Պապուխեանի ուսանողն է եղել **Նուպար Նշան Փանոս Բշտիկեանը** (ծն. 1932, Բաղդադ): 1950-54՝ եղել է Բաղդադի Ֆիլհարմոնիկ Միութեան «Հայդն» լարային քառեակի անդամ: 1958-59ին կազմել է «Զանազան երաժշտութիւն» նուագախումբը **Լորիս Չօպանեանի** հետ: 1954ից անդամակցել է Բաղդադի Բարոկկօ երաժշտութեան համոյթին (ղեկավար՝ Հանս-Գիւնտէր Մոմմէր), իսկ 1960-65՝ եղել է Բաղդադի Լարային Քառեակի անդամ: 1950ից Բշտիկեանը եղել է Իրաքի Ազգային սիմֆոնիկ նուագախմբի անդամ եւ նրա առաջին ջութակը (1960, 1971, 1973, 1974, 2003): Այս համոյթի կազմում ելոյթներ է ունեցել Լիբանանում, Յորդանանում, ԱՄԷում, ԽՍՀՄում եւ ԱՄՆում: 1950ականներից ջութակի մասնաւոր դասեր է տուել բազմաթիւ աշակերտների Գեղարուեստական Ինստիտուտում եւ թատերապարի ու երաժշտութեան դպրոցում: Նրա հայ աշակերտներից **Աննի Մելքոնեանը** եւ **Լեւոն Զարացեանը** անդամակցել

---

[15] http://www.legacy.com/guestbooks/startribune/beatrice-ohanessian-condolences/113666728?page=3#sthash.WL2clCkp.dpuf (այցելութիւնը կայքէջ՝ 14.02.2017):

[16] Holly Windle, *Baghdad Barcarolle: How Beatrice Ohanessian Became Iraq's Foremost Classical Pianist*, Nodin Press, 2008:

[17] Յ. Օ. Տեմպէքճեան, «Իրաքի Գեղարուեստական Վարժարանին մէջ. Ն. Վ. Ֆէյսալ թագաւոր Արուեստագէտներու Միութեան պատուոյ նախագահ», *Քուլիս*, թիւ 271, 1 Ապրիլ 1958, էջ 16:

են Բաղդադի ազգային սիմֆոնիկ նուագախմբին: Իրաքի երաժշտական կեանքին զուգահեռ Բշտիկեանը գործուն մասնակցութիւն է ունեցել նաեւ տեղի հայ համայնքի երաժշտական կեանքին: Իդէպ, նրա դուստրը՝ երգչուհի, խմբավար, երգահան, դաշնակահարուհի, Իրաքի Երաժշտական Միութեան անդամ **Շաղիկ Վարդանեանը** (ծն. 1969, Բաղդադ), ղեկավարել է Բաղդադի «Սայեաթ Նովա» երգչախումբը եւ պարախումբը:

Քաղաքացիական ճարտարագէտ **Կարապետ Քիշմիշեանը** իտալացի ուսուցչի մօտ սովորել է ջութակ: Նպատակ չունենալով խորանալ երաժշտութեան մէջ՝ բժ. Բաբկէն Փափազեանի պնդմամբ եւ առաջնորդութեամբ հիմնել է «Կոմիտաս» հայկական երգչախումբը: Ժամանակակցի վկայութեամբ. «*Հայ համայնքը, դիւանագէտների համայնքը եւ արաբ էլիտան լցւում էր Հայ Երիտասարդական ակումբի դահլիճը՝ ունկնդրելու «Կոմիտաս» երգչախմբին, որն, անշուշտ, փարուայ մշակութային իրադարձութիւնն էր... հարստացնելով հայ համայնքի եւ Իրաքի մշակութային կեանքը*»[18]: Նոյն աղբիւրը վկայակոչում է միքանի իրաքահայ երաժիշտների՝ դաշնակահարուհի **Գլեդիս Պօղոսեանին** (արժանացել է Իրաքի Պատուոյ շքանշանին), ջութակահար **Հայկ Պալեանին** (յետագայում աշխատել է Լոս Անջելըսի սիմֆոնիկ նուագախմբում), կլառնէտահար **Արթինին** (յայտնի որպէս «Քրնաթաչի Արթին», որի ելոյթներին Բաղդադի ռադիոյով ունկնդիրներն ամէն շաբաթ սպասել են անհամբերութեամբ[19]) եւ **Լորիս Չօպանեանին**: Վերջինս (ծն. 1933, Մուսուլ) երաժշտութեամբ զբաղուել է վաղ մանկուց: Նրա հայրը՝ նաւթի ճարտարագէտ եւ սիրող երաժիշտ Յովհաննէս Չօպանեանը, որը նուագել է դաշնամուր, ֆլէյտա եւ ջութակ, որդու հնգամեակի առիթով գրել է «Օ՛, Լորիս» մէկ անձի համար նախատեսուած երաժշտախաղը, որը Լորիսը երգել է Քերքուքում, հօր ղեկավարած նուագախմբի հետ: Տաս տարի հանդէս գալով «Կոմիտաս» երգչախմբում՝ Չօպանեանը միաժամանակ դասական կիթառ է սովորել **Ժաք Չագըրեանի** մօտ, եւ 1955ից պարբերաբար կիթառի ելոյթներով հանդէս է եկել Բաղդադում: 1960ին տեղափոխուելով ԱՄՆ՝ շարունակել է երաժշտական ուսումը, որտեղ կայացել է որպէս երգահան եւ կիթառահար:

Ջութակահար **Արամ Զարացեանը** (ծն. 1966) բարձրագոյն կրթութիւնն ստացել է Կիեւի Պետական Երաժշտանոցում: 1986ին, դեռեւս երրորդ դասարանում նա մասնակցել է Մոսկուայի Չայկովսկու անուան Միջազգային Մրցոյթին[20]:

---

[18] Henry D Astarjian, *The Struggle for Kirkuk: The Rise of Hussein, Oil, and the Death of Tolerance in Iraq*, Westport, Conn., Praeger Security International, 2007, էջ 132:

[19] Նոյն:

[20] Բրուտեան, էջ 240:

Աֆիֆա Էստեֆան

Ուշագրաւ իրողութիւն է, որ իրաքահայ արուեստագէտները նպաստել են նաեւ բուն իրաքեան երաժշտարուեստի զարգացմանը: Այս առումով յիշարժան են Իրաքի ժողովրդական երգարուեստում իրենց խոր հետքը թողած երեք հայազգի երգչուհի: Ժամանակագրօրէն առաջինը «Իրաքի կեռնեխ» հռչակուած **Աֆիֆա Իսքանդար Էստեֆանն** է (1921, Մուսուլ–2012, Բաղդադ): Հայ հօր եւ յոյն մօր զաւակ այս արուեստագիտուհին երգել է հինգ տարեկանից: 12 տարեկանում ամուսնացել է հայի հետ (հաւանաբար Ստեփանեան ազգանուամբ): Նրա երգացանկն ընդգրկել է մօտ 1500 երգ: Էստեֆանը հանդէս է եկել նաեւ որպէս դերասանուհի՝ մասնակցելով բազմաթիւ արաբալեզու թատերախաղերի:

Երգչուհի **Շաքէ Թորեանը** 1950ականների վերջերին արաբական աշխարհի համբաւաւոր երգչուհիներից էր: Ծնուել է Պաղեստինի Նազարէթ գիւղում, ուսանել Բէյրութի Ջիւնիըր Քոլէջում (ներկայիս Lebanese American University): Հազուագիւտ կոնտրալտօ ձայնով այս երգչուհին, ձայնամարզութեան դասեր անցնելուց յետոյ երգել է Յորդանանի եւ Կիպրոսի ձայնասփիւռի կայաններում: Իրաքի Ֆէյսալ Բ. թագաւորի թագադրութեան առթիւ հրաւիրուել է երգելու արաբական դասական գործեր: Ունեցել է արաբական դասական երգերի շատ ճոխ երգացանկ: Մշտապէս արժանացել է արաբական թերթերի խոր գնահատումին, որոնք դրուատել են արաբերէնի իր քաջիմացութիւնը[21]:

1968ից է սկսուել երգչուհի **Սեդա Յակոբեանի** (ծն. 1950, Բասրա) ստեղծագործական կեանքը: «Իրաքի ջերմ ձայնը» եւ «Իրաքի Ֆայրուզը» անուանուած Սեդան գործակցել է արաբական աշխարհի ականաւոր երգահաններ Թարըք ԱլՇիբլիի, Ֆարուք Հիլալ Խամմաշի, Էլիաս Ռահբանիի եւ Ահմէդ Քասիմի հետ: Նա առաջին իրաքցի երգչուհիներից էր, որ արաբական երգերը կատարել է եւրոպական երաժշտական գործիքների նուագակցութեամբ: Ելոյթներ է ունեցել ոչ միայն արաբական երկրներում, այլեւ Եւրոպայում եւ այլուր: 1997ին տեղափոխուել է Քաթար: Այժմ բնակւում է Կանադայում: Ամուսնացած է բեմադրիչ Էմադ Բահջաթի հետ, ունի

[21] «Երգչուհի Շաքէ Թորեան», *Հայրենիք*, 29 Մայիս 1959:

երկու դուստր, որոնցից **Նովա Էմադը** շարունակում է մօր գործը՝ դասական իրաքեան երգերը կատարելով արդիական (օրինակ՝ հիփ-հոփ) մեկնաբանութեամբ: Միւս դուստրը՝ **Նայիրէն**, բեմադրիչ է եւ լուսանկարիչ:

Հայեր են կանգնած նաեւ Իրաքի փոփ երաժշտութեան ակունքներում: Ծնունդով պոլսահայ ջազ երաժիշտ **Գրիգոր Քելէկեանը** (**Գրեգոր**, 1898, Կ.Պոլիս--1972, Մալենտէ, Գերմանիա), որը 1930ականների սկզբին Եւրոպայում եւ ԱՄՆում յայտնի էր դարձել իր «Grégor et ses Grégoriens» ջազ նուագախմբով[22], 1958ին հաստատուել է Բաղդադում, բացել պարի սեփական ստուդիա: Այստեղ ուսուցանել է դեռեւս 1938ին Ստամբուլում պարաստեղծ Արտաշէս Փանոսեանի հետ համատեղ ստեղծած *պաշպաշա* (գլուխ գլխի) կոչուող պարերգը (զէյբէկ պարի տարրերը՝ յարմարեցուած ամերիկեան ջազային երաժշտութեանն ու պարին): *Պաշպաշան* արժանացել է Իրաքի պաշտօնական մամուլի եւ հանրութեան ուշադրութեանը[23]:

1999ին հիմնուած «UTN1» կամ «Unknown to No One» արեւմտեան ոճի փոփ խմբի հիմնադիրներից երկուսը հայեր են՝ **Արթ** (**Արթին**) **Յարութիւնեանը** եւ **Շանթ Կարապետեանը**: Արաբերէն եւ անգլերէն երգեր կատարող այս խումբը, ստեղծուած լինելով Սադամ Հուսէյնի վարչակարգի օրօք, կարողացել է հեռարձակել իր երաժշտութիւնը միայն այն բանից յետոյ, երբ կատարել է Հուսէյնի տարեդարձին նուիրուած մի երգ:

---

[22] Քելէկեանի գործունէութեան վաղ շրջանի մասին տե՛ս՝ *Michael Dregni Django: The Life and Music of a Gypsy Legend*, Oxford University Press, 2006, էջ 73:

[23] Յ. Մերկէրեան, «Ճազի թագաւորը Կրեկոր աշխարհը յեղաշրջել կը սկսի «Պաշպաշա»յով», *Քուլիս*, 1 Մարտ 1958, էջ 12-13:

Իրաքահայ շարժանկարիչ եւ դերասան **Գարլօ Յարութիւնը** (Տէրամէրեան, 1931, Բուենոս Այրէս–25 Մարտ 2016, Լոս Անջելըս), 1957ին աւարտել է Բաղդադի Պետական Համալսարանի գեղարուեստի հիմնարկը, ապա ուսումը աւարտել է Հունգարիայում, 1965ին: Եղել է Իրաքի պետական հեռատեսիլի աշխուժ գործիչներից, մի շարք շարժանկարների բեմադրիչ եւ դերասան: Մասնակցել է շարժանկարի փառատօների Մոսկուայում, Գերմանիայում եւ այլ երկրներում: 2006ին հեռացել է Իրաքից, 2008ին հաստատուել ԱՄՆում: Իր մահից յետոյ իրաքցի արաբ գրող եւ լրագրող Ալի Հուսէյնը նրա մասին ասել է. «*Գարլօ Յարութիւն իրաքցի ազնուական մըն է, իր մասնակցութիւնը բերած է Իրաքի մշակոյթին, եւ իր եղերը թողած հսկայական շարք մը արուեստի աշխատանքներ*»[24]:

Ազատուհի Սամուէլ

Իրաքի արաբալեզու թատրոնի եւ շարժանկարի պատմութեան մէջ իր անունն է թողել դերասանուհի **Ազատուհի Սամուէլը** (Լաչինեան, ծն. 1942): Տասնեակ թատերական բեմադրութիւնների մէջ կենտրոնական դերեր ստանձնած Ազատուհին, որ յայտնի է որպէս իրաքեան թատրոնի «սուրբը», մասնակցել է իրաքցի հեղինակների թատերախաղերի բեմադրութիւններին («Փոթորիկը», «Արմաւենին եւ հարեւանները», «Մեռելների յեղափոխութիւնը»): Թատերական բեմի վրայ վերջին անգամ երեւացել է 2006ին՝ մասնակցելով Քազէմ Նասսարի բեմադրած «Պատերազմի կանայք» թատերգութեանը:

Իր ծննդավայր Իրաքում է իր գործունէութիւնը կինոյում սկսել բեմադրիչ, շարժանկարահան **Շիրակ** (**Շաուն**) **Խոճայեանը**, որը Բաղդադում ունեցել է սեփական կինօստուդիա: Հրաժարուել է նկարահանել Սադամ Հուսէյնի մի հանդիպումը, որի համար բանտարկուել է: Ապա տեղափոխուել է ԱՄՆ, որպէս *մոնտաժող* մասնակցել միքանի շարժանկարի ստեղծմանը: 2009ին նկարահանել է *ARAGIL, the White Stork* վաւերագրական շարժապատկերը Հայաստանի արագիլների մասին:

[24] Վկայութիւնները՝ ամերիկաբնակ իրաքահայ Համբարձում Աղպաշեանի:

Իրաքում գործել են նաեւ տարբեր երկրների պարարուեստի գործիչներ, այդ թւում - Խորհրդային Հայաստանից եւ ԽՍՀՄ այլ վայրերից - նպաստելով բուն իրաքեան պարային մշակոյթի զարգացմանը: Լիբանանից **Ժոզէֆ Խուրին** (ասորա-հայկական ծագումով, այժմ՝ ԱՄՆում) որոշ ժամանակ ղեկավարել է Բաղդադի Երաժշտանոցի պարային բաժինը: Բալէտմայստէր, բեմադրիչ, լիբրետիստ, Ռուսաստանի եւ Հայաստանի արուեստի վաստակաւոր գործիչ **Մարկ Մնացականեանը** (1932–2011) բեմադրութիւններ է իրականացրել Բաղդադում՝ ԷլՍարաֆի «Կախարդական թեւերը» (1973)՝ «Հազար ու մի գիշերներ»ի մոտիւներով, որի համար պարգեւատրուել է Իրաքի տեղեկատուութեան եւ մշակոյթի նախարարութեան ոսկէ մեդալով: Երեւանցի պարող **Վարդգէս Ռաշիդեանը** (1922–2000) 1974–76՝ աշխատել է Բաղդադի պարի պետական խմբում, շրջել գիւղէ-գիւղ, ծանօթացել արաբ ժողովրդի պարարուեստին[25]: Մոսկուայի թատերական արուեստի պետական հաստատութեան ուսուցչապետ, Ռուսաստանի արուեստի վաստակաւոր գործիչ **Գենադի Մալխասեանցը** (1937–2008) 1985-87՝ աշխատել է Իրաքում, «Աշտար բալէտ» խմբում բեմադրել Բաշիրի «Ալբայարէկ» պարային ներկայացումը (1986), իսկ Բաղդադի բալէտի դպրոցում՝ «Խաղալիքների կառնաւալ» ներկայացումը Չայկովսկու երաժշտութեամբ:

Գենադի Մալխասեան

Սոյն յօդուածի երկրորդ մասում կ'անդրադառնանք նաեւ միջազգային մշակոյթին իրաքահայութեան բերած նպաստին, Իրաքում ծնուած ու տարբեր երկրներում համբաւի հասած հայ արուեստագէտների՝ դարձեալ կենտրոնանալով քիչ-ծանօթ եւ անծանօթ անունների վրայ:

Նախ նշենք, որ թէեւ Իրաքից Խորհրդային Հայաստան հազարաւոր հայեր են ներգաղթել, սակայն, ի տարբերութիւն, ասենք, եգիպտահայ հայրենադարձների, նրանց մէջ մշակութային աչքի ընկնող գործիչներ չեն եղել: Իրաքահայութիւնը, որ Հայաստանի գիտութեանը տուել է Գրիգոր Գուրզադեանի պէս մեծանուն գիտնականի, մշակոյթի բնագաւառում տուել է համեստ անուններ՝ ի դէմս գեղանկարիչ **Նուէր Սաֆարեանի** (ծն.

[25] Իրաքում նրա գործունէութեան մասին տե՛ս՝ Ս. Դիլանեան, «Պարուսոյցը Սովետական Հայաստանից», *Հայրենիքի ձայն*, 1975, թիւ 35. նաեւ՝ Կարէն Գէորգեան, *Պարարուեստը հայ մամուլի էջերում (1910-1982 թթ.), I մաս*, Երեւան, «Տիգրան մեծ», հրատ., 2014, էջ 425:

1939, Քերքուք, հայրենադարձուել է 1964ին) եւ բանաստեղծ, թարգմանիչ **Նորիկ Լեւոնեանի** (ծն. 1947, Բաղդադ, հայրենադարձուել է 1971ին), որը կատարում է գրական թարգմանութիւններ արաբերէնից:

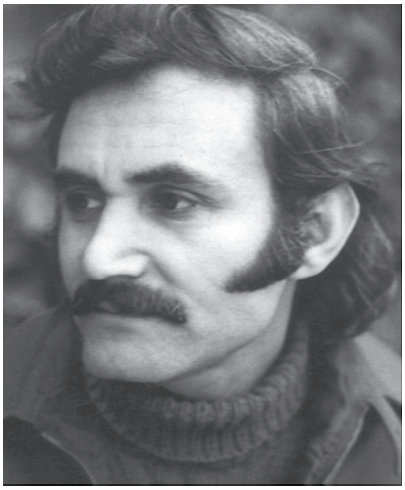

Հրանդ Մարգարեան

Յատկապէս գեղարուեստական հակումներ ունեցող իրաքահայերը նախընտրել են արտագաղթել Արեւմուտք: Թատերագիր, բանաստեղծ, թատերագէտ, գրաքննադատ, գիտնական, բեմադրիչ եւ դերասան **Հրանդ Մարգարեանը** (ծն. 1938, Բասրա) այսօրուայ սփիւռքահայ ականաւոր մտաւորականներից է: Աւարտել է Բաղդադի Գիտութիւնների Քոլէջը, 1962ին անցել Ամերիկա, որտեղ վկայուել է տարրաբանութեան եւ արհեստագիտութեան կառավարման մէջ, եղել տարրաբանութեան ուսուցչապետ Նիւ Եորք Նահանգի Պետական Համալսարանին մէջ: Ուսմանը զուգահեռ ստացել է թատերական կրթութիւն ամերիկեան մասնագիտական դպրոցներում: Պատանութեան տարիներից մուտք է գործել թատերական կեանք, առաջին անգամ բեմ բարձրանալով 1956ին, Մարգիլում՝ Յակոբ Պարոնեանի *Մեծապատիւ մուրացկանների*ի բեմադրութեան մէջ, իսկ որպէս բեմադրիչ առաջին բեմադրութիւնը՝ իր հեղինակած Բարեկենդանի սքէչը, կատարել է 1958ին, Բաղդադում: Թատերական գործունէութիւն է ծաւալել նաեւ ԱՄՆում, 1967ին հիմնել է եւ ցայսօր ղեկավարում է «Մասիս» թատերախումբը (յետագայում՝ «Համազգայինի Թատերախումբ»), 2005ին՝ Նիւ Ջըրզիի «Համազգայինի Պատանեկան Թատերախումբ»ը: Հեղինակ է 27 հայերէն եւ անգլերէն թատերախաղերի, ղեկավարել է 55 թատերական ելոյթներ, կատարել 55 դեր: Այստեղ աւելորդ չէ յիշել, որ Մարգարեանի ամերիկաբնակ դուստրը՝ **Երազ Մարգարեանը** (**Մեսչեան**), «Զուլալ» ձայնային եռեակի անդամներից է:

Ծնունդով իրաքահայ շարժանկարի բեմադրիչներ ենք ունեցել Լիբանանում՝ ի դէմս **Գարի Կարապետեանի** եւ **Հենրի Սարգսեանի**: Վաղամեռիկ կինօբեմադրիչ, լիբանանեան կինոյի «նոր ալիքի» կենտրոնական դէմք Գարի Կարապետեանը (1936, Բաղդադ–Բէյրութ՞), որի իսկական անունն էր Կարապետ Պետրոսեան, 1959ից աշխատել է լիբանանեան հեռատեսիլում որպէս արաբական ալիքի բեմադրիչ, նկարահանել է տասնեակի չափ շարժանկարներ, որոնց թւում՝ 1964ին պաստառ բարձրացած «Կարօ (մի հայ երիտասարդի արկածները)»: Իսկ **Հենրի** (**Յարութիւն**) **Սարգսեանը** (ծն. 1938, Մուսուլ-՞) ուսանել է Բաղդադի

Պետական Ակադեմիայի թատերարուեստի բաժնում, յետագայում աշխատել է Սիրիայում եւ Լիբանանում, 1973ին նկարահանել Սփիւռքի հայալեզու մելոդրամաներից մէկը՝ «Երազի ճամփով»ը:

Մարտիկ Մարթին

Ամերիկեան շարժանկարի պատմութեան մէջ իր անունն է թողել ծնունդով իրաքահայ բեմագրող, դերասան, բեմագրութեան դասախօս **Մարտիկ Մարթինը** (1936, Իրան–2019, Լոս Անջելըս): Նա թէեւ ծնուել է Իրանում, սակայն վաղ հասակից բնակուել է Բաղդադում եւ մշտապէս յիշւում է որպէս Իրաքից: Եղել է ամերիկացի հռչակաւոր բեմադրիչ Մարթին Սքորսեզիի բեմադրած եւ Ռոբըրթ Դը Նիրոյի գլխաւոր դերակատարմամբ նկարահանուած «Չար փողոցներ» (1973), «Նիւ Եորք, Նիւ Եորք» (1977) եւ «Մոլեգին ցուլը» (1980) շարժանկարների բեմագրերի համահեղինակը: Վերջինը ԱՄՆի գրողների արհեստամիութեան կողմից համարուել է 101 լաւագոյն կինօբեմագրերից մէկը: Մարթինի վերջին աշխատանքը կինոյում Ֆաթըհ Աքինի «Սպին» հայապատում շարժապատկերի (2015) բեմագիրն էր: Ինչպէս մի առիթով ասել է Սքորսեզին. «*Այն, որ մենք* (Մարթինի հետ - Ա.Բ.) *արագ ընդհանուր լեզու գտանք՝ շատ բանով կապուած է մեր արմատներին: Իմ ընտանիքը եկել է Սիցիլիայի մի գիւղից, Մարտիկը՝ Հայաստանից: Մեզ՝ հեռու փոքր տեղերից եկածներիս, շատ յարմար էր միասին լինելը*»[26]:

ԱՄՆում է գործել նաեւ բեմադրիչ **Հիքմէթ Լաբիբ Աւետիսը** (Իշխան Աղանիկեան, ծն. Բաղդադ, բանաստեղծ Աւետիս Գրիգոր Աղանիկեանի ընտանիքում): 1955ին աւարտել է Բաղդադի Պետական Համալսարանը, ապա տեղափոխուել Լոնդոն եւ իվերջոյ՝ ԱՄՆ: Եղել է տասնեակ անկախ շարժանկարների բեմագրող, բեմադրիչ եւ արտադրիչ:

Հունգարիայի հայ համայնքում ճանաչուած է շարժանկարահան եւ լուսանկարիչ **Յարութիւն Պալապանեանը** (ծն. 1934, Բաղդադ), որը 1959ից բնակւում է Բուդապեշտում: Իր ստեղծագործական կեանքի ընթացքում նկարահանել է 100ից աւելի վաւերագրական եւ կարճամետրաժ շարժանկարներ: 1967-71՝ աշխատել է նաեւ «Հայֆիլմ» կինօստուդիայում՝

---

26 http://ru.hayazg.info/%D0%9C%D0%B0%D1%80%D0%B4%D0%B8%D0%BA_%D0%9C%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B8%D0%BD (այցը կայքէջ՝ 12.02.2017):

որպէս շարժանկարահան մասնակցելով եօթ փաստագրական ֆիլմի: Ստեղծել է հունգարահայութեան կեանքը պատկերող բազմաթիւ լուսանկարներ, 2012ին Վեսպրէմ քաղաքում բացել է «Հայաստանն Առաջին Քրիստոնեայ Պետութիւն» ցուցահանդէսը[27]:

Յիշենք նաեւ, որ բեմի եւ շարժանկարի գործիչներից Իրաքում են ծնուել նաեւ իրանահայ թատրոնի եւ իրանական շարժանկարի դերասան **Թունի Ամատունին** (Յարութիւն Թորոսեան, 1921, Նահր Օմար–1991, Թեհրան), անգլիաբնակ գրող, թատերագէտ եւ անգլիական թատրոնի նորարար բեմադրիչ **Յովհաննէս Փիլիկեանը** (1942, Մուսուլ–2018, Լոնդոն), նրա եղբայրը՝ **Խաչիկ Փիլիկեանը** (1939, Մուսուլ–2019, Լոնդոն), որը Իտալիայում եւ Անգլիայում հանդէս է եկել որպէս երգիչ եւ նկարիչ, Ֆրանսիայում բնակուող շարժանկարիչ եղբայրներ **Ալէն** եւ **Շարլ Բէրբէրեանները** (ծն. 1953 եւ 1959, Բաղդադ), ԱՄՆում բնակուող բեմադրիչներ **Ապօ Աւետիսեանը** (ծն. Բաղդադ) եւ **Արմէն Օհաննէսեանը** (ծն. 1972, Բասրա), որը «Աւուրա» շարժանկարով 2005ին մասնակցել է Երեւանի «Ոսկէ Ծիրան» միջազգային կինօփառատօնին: Նշենք նաեւ, որ իրաքահայ բժշկի զաւակ է այսօր անգլիական շարժանկարում որոշակի ճանաչում ունեցող դերասան **Էնդի Սերկիսը** (Սարգսեան, ծն. 1964, Լոնդոն)՝ հանրածանօթ Քինգ Քոնգի վերջին դերակատարը: Իրաքահայի դուստր է նաեւ կանադացի դերասանուհի, բանաստեղծ եւ ընկերային գործիչ **Մեսսուն Ազարիան**:

Էնդի Սերկիս

1960ից ԱՄՆում է բնակուել Իրաքում ծնուած **Աշոտ Պապուրեանը** (1939–2020), որը 1960ականներին Աշ Րայան անունով հանդէս է եկել որպէս *քանթրի* երգերի կատարող, թողարկել ձայնապնակ, այնուհետեւ զբաղուել բեմական մոգութեամբ՝ ելոյթներ ունենալով տարբեր *շոու*երում: 1985ին Չիքագոյում բացել է «Աշի Մոգութեան Խանութը», որի վրայ գրուած է «Մոգական աշխարհի լաւագոյն ապրող առասպելը, որը հայ է եւ ունի մոգութեան սեփական խանութը»: Նրա մասին է Բրայըն Գերսթէնի *Չարմանալի պարոն Աշը* կարճամետրաժ վաւերագրութիւնը:

[27] Յակոբ Ասատրեան, «Հունգարիայի հայերը», *Օրեր եւրոպական անկախ ամսագիր*, Պրահա, 2016:5-8, էջ 36:

Իրաքահայեր են նաեւ նկարիչներ **Աւետիս Քալայեանը** (Շուեդիա, ծն. 1954), **Արտաշը** (Կակաֆեան, ծն. 1940), որի անունը տեղ է գտել *Լառուս* հանրագիտարանում եւ ԱՄՆում բնակուող **Վարդան Մալաքեանը** (ծն. 1947, Մուսուլ): Վերջինս ամերիկեան հռչակաւոր «Սիսթըմ Օֆ Ը Դաուն» խմբի անդամներից Տարօն Մալաքեանի հայրն է: Նկարել է եօթ տարեկանից, իր առաջին ցուցահանդէսը բացել Իրաքում Չեխոսլովակիայի դեսպանատանը: 1975ին, խոյս տալով Սադամ Հուսէյնի վարչակարգից՝ հաստատուել է ԱՄՆում: Այստեղ աշխատել է որպէս պարուսոյց, իսկ 1993ին բացել «Արկա» ցուցասրահը:

Ռիթա Մովսէսեան

1989ից Աւստրիայում է բնակուում երգչուհի **Ռիթա Մովսէսեանը** (ծն. 1968, Բաղդադ): Վանեցի արմատներով Ռիթան աւստրիացի ամուսնուն ծանօթացել է Բաղդադում, ամուսնացել են տեղի հայկական եկեղեցում եւ տեղափոխուել Զալցբուրգ: Աշխատում է Գերմանիայի Լաուֆն քաղաքի քաղաքապետարանում որպէս մշակութային ծրագրերի պատասխանատու: Յատկանշական է Մովսէսեանի հայանպաստ գործունէութիւնը. 2003ին Զալցբուրգում աւստրիաբնակ երաժիշտ Կարէն Ասատրեանի «Արմինիըն Սփիրիթ» խմբի հետ կազմակերպել է համերգ՝ նուիրուած Գիւմրիին՝ ի նշան երախտագիտութեան աւստրիական կարմիր խաչի՝ Հայաստանի երկրաշարժի աղէտեալներին ցուցաբերած օգնութեան: 2015ին այդ խմբի հետ համատեղ ունեցել է համերգաշար՝ ներկայացնելով նաեւ հայ գրականութիւնը, լեզուն եւ մշակոյթը[28]:

Իրաքցի եւ ծնունդով իրաքահայ արուեստագէտ-մտաւորականների մասին սոյն հաղորդումն աւարտենք մի հետաքրքրական գործչի դիմանկարով: Խօսքը ֆրանսիական գերիրապաշտութեան ականաւոր մասնագէտ **Սարան Ալեքսանդրեանի** (1927–2009) մասին է[29]: Ինչպէս յետեղեռնեան շրջանի արեւմտահայերի մեծ մասը, նա աշխարհ է եկել Մերձաւոր Արեւելքում, տուեալ պարագայում՝ Բաղդադում, սակայն իր ընտանեկան հանգամանքներով ու կեանքի ուղիով նա խիստ տարբերւում է իր

[28] Յակոբ Ասատրեան, «Աւստրիայի հայերը», *Օրեր*, 2016:5-8, էջ 29:

[29] Նրա մասին մանրամասն տե՛ս մեր յօդուածը՝ Արծուի Բախչինեան, «Սիւրռէալիզմի հայազգի հետազօտողը», *Ազգ*, 10 Փետրուար 2017:

սերնդակից հայերից: Նրա մայրը՝ Մարգերտ Կոլէնը, փարիզցի ֆրանսուհի էր: Հայրը՝ ատամնաբուժ Վարդան Ալեքսանդրեանը, ծառայել է Իրաքի թագաւոր Ֆէյսալ Ա.ին[30]: Վեց տարեկանից բնակուել է Փարիզում, մայրական տատի՝ Սանդրին Կոլէնի մօտ: Պատերազմի ժամանակ ապրել է Պէէյրա Լը Շատօ գիւղում, որտեղ էլ 16ամեայ հասակում ծանօթացել է աւստրիացի նկարիչ եւ գրող Ռաուլ Հաուսմանի հետ եւ ընդգրկուել դադայիստների եւ գերիրապաշտների խմբի մէջ: 1947ին ծանօթացել է գերիրապաշտութեան «հօր»՝ Անդրէ Բրետոնի հետ, դարձել նրա քարտուղարը: Կարճ ժամանակ անց հեռանալով գերիրապաշտներից՝ ընկերների հետ կազմել է «Contre-groupe H» գրական խումբը: Սակայն գերիրապաշտութիւնը կարեւոր դեր է ունեցել Ալեքսանդրեանի համար: Նա մշտապէս գրել է գերիրապաշտների մասին՝ անգամ նրանցից հեռանալուց յետոյ: Հրատարակել է մօտ 50 գիրք, որոնցից առաւել նշանակալից են մենագրութիւնները Սալվադոր Դալիի (1969), գերմանացի նկարիչներ Հանս Բելմէրի (1971) եւ Մաքս Էռնստի (1986), ռումին-ֆրանսիական նկարիչ Վիկտոր Բրաունէրի (2004) մասին, «Անդրէ Բրետօնն իր իսկ խօսքերով» (1971), «Սէրը ազատագրողները» (1977), «Երազի հարուստ երկիրը» (1980), «Գերիրապաշտ արուեստը» (1985), «Տարփական գրականութեան պատմութիւն» (1989), «Լիւբա» (2003) եւ ուրիշ հատորներ: 1990ին հրատարակած «Արկած ինքդ քո մէջ» ինքնակենսագրական գրքում Ալեքսանդրեանը, պատմելով Բաղդադի իր մանկութեան մասին, արեւելեան քաղաքի մթնոլորտի ենթախորքում ներկայացրել է նաեւ իր հայկական շրջապատը՝ տարբեր լեզուներով խօսող հօրը, «կարճահասակ եւ ամրակազմ» հայրական տատիկին, նոյնպէս ատամնաբուժ Խաչիկ հօրեղբօրը, Վարդանուշ հօրաքրոջը եւ նրա որդի Մկոյին, որը յետագայում դարձել է յայտնի վիրաբուժ[31]...

---

[30] Իդէպ, Բաղդադ կատարած իր առաջին այցելութեան ժամանակ Վարդանի յաճախորդն է եղել անգլիացի հռչակաւոր վիպասանուհի Ագաթա Քրիսթին, որը համակրական զգացումներ է տածել անգլիախօս բժշկի եւ նրա կնոջ հանդէպ: Երկրորդ աշխարհամարտից յետոյ կրկին այցելելով Իրաք՝ Քրիսթին Ալեքսանդրեան ամուսիններին հրաւիրել է իր պատուին կազմակերպուած ընդունելութեանը (Alexandrian, "Un Enfance a Bagdad," *Nos Terres d'enfance: l'Arménie des Souvenirs*, կազմ.՝ Անահիտ Տէր Մինասեան եւ Հուրի Վարժապետեան, Editions Parenthèses, 2010, էջ 40): Իդէպ, Քրիսթիի «Բաղդադի դարպասը» վէպի դրուագային հերոսուհիներից է իրաքահայ տիկին Փենթէմեանը. չի բացառւում, որ այս հանգամանքը պայմանաւորուած է իրաքահայ Ալեքսանդրեանների հետ արձակագրուհու ծանօթութեամբ...

[31] Alexandrian, էջ 37-54:

Սարան Ալեքսանդրեան

1995ին Ալեքսանդրեանը հիմնադրել է «Գերազանց անյայտ» գրական հանդէսը: 2006ին լոյս է տեսել Քրիստոֆ Դոֆինի «Սարան Ալեքսանդրեան կամ կարծեցեալի մեծ մարտահրաւէրը» կենսագրական գիրքը: Ծնունդով իրաքահայ գրող-արուեստաբանի վերջին աշխատութիւնը՝ «Գերիրապաշտ նկարիչները», լոյս է տեսել իր մահուան տարում՝ 2009ին, ֆրանսերէն եւ անգլերէն:

Ամփոփելով՝ կարելի է յանգել հետեւեալ եզրակացութիւնների.-

Ա. Իրաքահայ համայնքը, թէեւ կատարողական արուեստների ոչ-հարուստ պատմութեամբ, այնուամենայնիւ, ունեցել է համայնքային թատերաժշտական կեանք եւ բեմարուեստի գործիչների ներկայանալի մի բազմութիւն, որը կազմում է Միջին Արեւելքի հայութեան եւ մասնաւորապէս Իրաքի մշակութային կեանքի պատմութեան մի անքակտելի մասը:

Բ. Իրաքահայերը մասնաւորապէս աչքի են ընկել դասական երաժշտութեան ասպարէզում՝ դառնալով գործիքային երաժշտութեան կատարման եւ ուսուցման ռահվիրաներ Իրաքում: Համայնքային շրջանակներից դուրս գալով՝ իրաքահայ երաժիշտները մուտք են գործել բուն իրաքեան գեղարուեստական միջավայր (յատկանշական է ժամանակի մամուլի խօսքը՝ «*Մանուկեան գաղութին պարծանքը դարձաւ թէ՛ տեղացիներուն եւ թէ՛ օտարներուն քով*»[32]): Չբաւարարուելով տեղական կրթութեամբ, նրանք յաճախ կատարելագործուել են Եւրոպայում եւ ԱՄՆում, սակայն վերադարձել են եւ զարգացրել սիմֆոնիկ երաժշտութիւնը (Սիլվա Պօղոսեան, Սիլվա Գազանճեան, Արամ Պապուխեան, Վարդան Մանուկեան, Պէաթրիս Օհաննէսեան): Գնահատելի է հայերի կողմից Իրաքում մինչեւ անգամ թատերապար (բալէտ) ներկայացնելու փորձը եւ առաջին իրաքեան դասական երաժշտական ստեղծագործութեան յօրինումը:

Գ. Դասական երաժշտութիւնից բացի իրաքահայերը նպաստել են նաեւ բուն արաբական մշակոյթին. յատկապէս երգարուեստի զարգացման մէջ մեծ է երեք հայազգի երգչուհիների (Աֆիֆէ Իսքանդար Էստեֆան, Շաքէ Թորեան, Սեդա Յակոբեան) աւանդը: Իրաքեան արաբալեզու թատրոնում եւ շարժանկարում իր հետքն է թողել դերասանուհի Ազատուհի Սամուէլը (Լաչինեան):

[32] Տե՛ս՝ ծնթ. 12:

Դ. Արեւմուտքի տարբեր երկրներում (ԱՄՆ, Միացեալ Թագաւորութիւն, Ֆրանսիա) մշակութային կեանքի տարբեր ոլորտներում (թատրոն, շարժանկար, երաժշտութիւն, նկարչութիւն, արուեստաբանութիւն) ականաւոր անուններ են դարձել Իրաքում ծնուած մի շարք հայեր, ինչը կրկին ապացուցում է հայ ազգի կենսունակութիւնը, արեւմտեան քաղաքակրթութեանը ներգրաւուելու եւ նոր խօսք ասելու կարողութիւնը:

The Contribution of the Iraqi Armenians to the Iraqi and International Culture (Summary)

Artsvi Bakhchinyan
artsvi@yahoo.com

The Iraqi Armenian community has been culturally active for decades and has given birth to a number of cultural figures.

Among these are the first woman composer of Iraqi, the pianist Beatrice Ohannessian, head of the Iraqi Music Union Aram Babukhian, singers Afifa Iskandar and Seta Hagopian, and the Komitas Choir. Armenian theater groups were active both in Baghdad and Basra. Hrant Markarian is a well-known playwright and actor. Actress Azaduhi Samuel (Lachinian) has attracted pan-Iraqi fame. Iraqi photographers, like Arshag Yanekian, Antranik Manoukian, and Tsolag Hovsepian have acquired national fame too.

American scenarist Mardig Martin was born in Iraq as were the renowned Lebanese director Garry Garabedian, director and writer Hovhanness Piligian and his brother painter-singer Khachig (both living in the UK). The Iranian actress Tuny Amaduni has Iraqi Armenian origins; so do the French philosopher Saran Alexandrian and painter Arshag. Soviet Armenian dance masters Mark Mnatasakanian, Gennady Malkhasiants and Vartkes Rashidian have been instrumental in developing the art of dancing in the Iraqi Armenian community.

مساهمة الأرمن في الحياة العراقية منذ بداية القرن العشرين والشخصيات العراقية الأرمنية البارزة

آرا سركيس آشجيان
ara_ashjian@yahoo.com

ملخص البحث

يتضمن البحث مساهمة الأرمن في الحياة العراقية في مجالاتها المختلفة والشخصيات الأرمنية العراقية البارزة منذ بداية القرن العشرين والتي خدمت العراق بانجازاتها.

ومن مجالات الحياة في العراق التي أسهم الأرمن في تطويرها الطب، والصيدلة، والتصوير الفوتوغرافي والسينمائي والصحفي، والرسوم التشكيلية، والتمثيل والاخراج السينمائي والمسرحي، والموسيقى والعزف على البيانو والعود والكمان والتلحين والمقام العراقي.

ويتضمن البحث أيضاً اسهامات الأرمن والشخصيات العراقية الأرمنية في مجالات التربية والفكر والمعرفة والتأليف الأدبي والمسرحي والتاريخي واللغوي والترجمة والكتابة الصحافية، الى جانب وجود ممثلين للأحزاب العراقية من الأرمن. وبرز ايضا طلبة أرمن متفوقون في التحصيل العلمي والدراسي.

كما يتضمن البحث اسهامات الأرمن والأندية الرياضية الأرمنية في الحياة الرياضية العراقية من خلال الرياضيين والمدربين والمحكمين الأرمن الذين حققوا انجازات باهرة في المسابقات المحلية والدولية، فضلاً عن اسهام الأرمن في تجارة الاستيراد والتصدير والصياغة وميكانيك السيارات وصنع المأكولات. وامتلك الأرمن المحلات للخياطة الرجالية والنسائية الراقية والصناعات المختلفة، مثل صناعة الكاشي الموزاييك والحواشي المزخرفة والصناعات الموسيقية والمأكولات وصناعة العجلات (الربلات)، وشركات المقاولات العامة والنقل والسياحة واداروا المرافق العامة. وبرز من الأرمن المدراء العامون والموظفون البارزون في الوزارات والمحامون والاساتذة الجامعيون والمهندسون والمصممون المعماريون والخبراء الماليون. كما برز الأرمن في مجال السياسة والدبلوماسية والحياة العامة ومجال البر والاحسان، والمجال العسكري، والطيران المدني ومجالات أخرى، وكان لهم دور كبير في تطوير هذه المجالات بما يخدم تطور العراق وازدهاره.[1]

المهجرون الأرمن في العراق في أعقاب الإبادة الأرمنية

ان وجود الارمن في بلاد ما بين النهرين يرجع الى ازمنة موغلة في التاريخ، بيد ان التاريخ المعاصر لوجود الارمن في العراق يعتبر بداية القرن العشرين. ففي أعقاب الإبادة الأرمنية لعام 1915، وصل الآلاف من المهجرين الأرمن الناجين من الإبادة إلى العراق عبر إيران في عام 1918.

[1] ولا تنحصر المجالات التي برع فيها الأرمن في المجالات المشار إليها في هذا البحث، وإنني في بحث مستمر للكشف عن شخصيات عراقية أرمنية أخرى مبدعة في هذه المجالات أو مجالات أخرى، وربما أتطرق إليهم بعد التدقيق والتحقق من المصادر التي ذكرت عنهم، أو يتطرق إليهم باحث آخر، في بحوث مقبلة.

وقد اصبح المهجرون الأرمن جزءا لا يتجزأ من نسيج الشعب العراقي ونالوا جميع أنواع الدعم والمساعدة ووفرت لهم سبل الحياة الكريمة من قبل أبناء الشعب العراقي المضياف، مما كان له الأثر الكبير في تخفيف آلامهم وتجديد الأمل في أفئدتهم بحياة جديدة حرة وسعيدة. وسيتذكر الشعب الأرمني هذا الفضل للعرب عموما والشعب العراقي خاصة إلى أبد الدهر.

ولم يبخل أولئك المهجرين بأي علم وجهد من أجل رفعة العراق والشعب العراقي، وشاركوا اخوانهم العرب العراقيين في الميادين كافة لبناء الدولة العراقية الفتية المستقلة حديثا آنذاك والتي تشكلت عام 1921 بتتويج الملك فيصل الاول ملكا على العراق، وبذلوا ما بوسعهم في سبيل تقدمها وازدهارها، فاشتهر منهم اطباء وصيادلة ومهندسين ومدراء عامين ومحاضرين في عدة كليات وكانوا موضع ثقة الحكومات المتتالية وطبقات الشعب العراقي كافة.[2]

الأطباء الأرمن

عرف الدكتور هارتيون مراديان الذي لقب بـ "لقمان العراق الأرمني" للاعتقاد السائد بشفاء جميع المرضى الزائرين له، وكان أول طالب عراقي يوفد إلى الخارج للدراسة على نفقة الدولة عام 1921 أرمنياً، واسمه ارستاكيس، وقد أوفد إلى مدرسة البنغال البيطرية في الهند لدراسة الطب البيطري.[3] وكانت أول طبيبة عراقية عينتها وزارة الصحة، أرمنية، هي الدكتورة آنة ستيان،[4] رئيسة قسم الأمراض النسائية في كلية الطب بجامعة بغداد. ومن الأطباء المعروفين الدكتور كريكور استارجيان، وله مؤلفات بالعربية عن التاريخ والثقافة الأرمنية، والدكتور موسيس دير هاكوبيان مؤلف كتاب (حالة العراق الصحية في نصف قرن، دار الحرية، بغداد،1981)، وقد قدم له الدكتور حنا خياط أول وزير للصحة في الدولة العراقية الحديثة التي تأسست عام 1921، وكانت الطبعة الاولى من هذا الكتاب قد ظهرت سنة 1948. والدكتور موسيس دير هاكوبيان كان يعمل طبيبا في الوقاية الصحية لمنطقة مدينة الموصل، وقد ألف هذا الكتاب بعد اطلاعه على تقارير الامراض السارية، فدرس تطورها وتحرى عن مصادرها.[5]

كما برز الدكتور هاكوب جوبانيان (1889-1983)، الذي منح، بمرسوم ملكي، درجة الأستاذية في عام 1942، تقديراً لخدماته وعمله الدؤوب، وحصل على وسام ملكي عراقي عام 1954، تقديراً لخدماته في مجال الطب،[6] والدكتور كارنيك هوفهانيسيان الاختصاص في علم الأمراض، والدكتور ارتين قنطارجيان الاختصاص في أمراض

---

[2] سيتا داجاد أوهانيان، *الجالية الأرمنية في العراق في القرن العشرين*، معهد التاريخ في مجمع أكاديمية علوم أرمينيا، يريفان، أرمينيا، 2016، (الكتاب باللغة الأرمنية) ص 252.

[3] *مجلة ألف باء*، 1986/1/22، بغداد.

[4] *صحيفة الجمهورية*، 1992/3/4، بغداد، ص 3.

[5] ابراهيم خليل العلاف، "أرمن العراق ..رؤية تاريخية"، *الحوار المتمدن*، العدد: 5443، 25 شباط فبراير 2017. http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=549546&r=0

[6] *مجلة كانتيغ، مجلة دورية تصدر عن مطرانية الأرمن الأرثوذكس في العراق*، السنة السادسة، العدد 19، 2005، ص 39.

الأعصاب والتدريسي في كلية الطب، والدكتور محروس سيروب دير اوهانيسيان الجراح الاختصاص والمحاضر في مستشفى الكندي التعليمي، والدكتور بوغوص بوغوصيان، والدكتورة آيدا قنطارجيان وهي من مؤسسي كلية الطب بالجامعة المستنصرية عام 1975، وغيرهم.

المصورون الأرمن

أدخل الأرمن إلى العراق، إلى جانب فنون أخرى، فن التصوير الفوتوغرافي. وعرف المصور زورا بابل دوناطوسيان، وهو أول مصور عراقي أرمني. وعرف المصور السينمائي خاجيك ميساك كيفوركيان، وهو من أوائل الرواد في مجال التصوير السينمائي ومن الرواد القلائل في تقنية التصوير في العراق والوطن العربي،[7] والمصور الصحفي الرائد امري سليم لوسيان شيخ المصورين الصحفيين العراقيين[8] الذي صور ملوك وزعماء وفناني العراق ووثق تاريخ العراق بالصور الفوتوغرافية الصحفية بما يزيد على 10 ملايين صورة. وكان الزعيم عبد الكريم قاسم قد اختاره ليرافقه في جولاته ليوثق أحاديثه مع الناس.[9] كما عمل في ديوان الرئاسة العراقية وصور الرئيس السابق صدام حسين عندما كان نائباً لرئيس الجمهورية العراقية بما 300 صورة.

يزيد الى 300 صورة.

كما عرف المصورون الفوتوغرافيون هوفهانيس كيومجيان، صاحب ستوديو "Eldorado للتصوير"، وارشاك يانكيان، صاحب ستوديو "ارشاك" مصور البلاط العراقي الذي نال تقدير الملك فيصل الأول في عام 1930 ورافقه في جولته إلى إيران،[10] ونجتيه توروسيان صاحب ستوديو "أصلان" في بغداد، وجان-هوفهانيس كريكور جوخاسزيان، صاحب ستوديو "بابل". وعُرف المصور جان باعتباره المصور الخاص لملوك ورؤساء العراق، إذ إن أولى الصور الرسمية للأمير عبد الإله، والملك فيصل الثاني، وعبد الكريم قاسم، وعبد السلام عارف، وعبد الرحمن عارف، وأحمد حسن البكر، وصدام حسين حملت توقيع أستوديو "بابل". وعرف في البصرة شيخ المصورين البصريين كرابيت هارتيون صاحب أقدم محل للتصوير في البصرة، وهو محل "كارو للتصوير".

---

[7] صحيفة *الجمهورية*، العدد 8669، 1994/2/13، بغداد، الصفحة الأخيرة.

[8] صحيفة *الجمهورية*، العدد 9776، 1998/5/23، بغداد.

[9] علي حسين، "العمود الثامن:الحاج.. أرمني !!"، صحيفة *المدى* (النسخة الالكترونية)، العدد 1929، 2010/10/10، بغداد.

ارتبطت بعلاقة صداقة مع المصور الصحفي الراحل أمري سليم (أبو رافي) الذي كان يزوره الصحفيون للحصول على الصور النادرة التي كان يمتلكها في أرشيفه عن أحداث العراق وشخصياته السياسية والأدبية والفنية ونشرها في الصحف والمجلات العراقية. وقد عرفني بالقائمين على منتدى آل الشعرباف الأدبي العريق في بغداد، وعلى رأسهم الدكتور حكمت آل الشعرباف، ووضعت على قائمة المحاضرين في المنتدى، فألقيت محاضرتي الموسومة بـ(أرمينيا والأمة العربية) في الخامس من تموز-يوليو 2001 (إقرأ المحاضرة المنشورة على شبكة الأنترنت).

[10] صحيفة *كوجناك*، العدد 31، 3 آب-أغسطس 1940.

وفي الموصل، عرف المصورون هارتيون غازاريان، ونصري دكاكيان، وافيديس ماكاريان، وهاكوب كريكور بنجويان الذي كان يصور كل المناسبات الرسمية آنذاك في المتصرفية والمخيمات الكشفية والزيارات الرسمية في الموصل.[11]

وأود هنا أيضاً الإشارة إلى المصور السينمائي أنترانيك زاديك بابازيان الذي أسس قسم الأخبار والبرامج السياسية في التلفاز العراقي، وكان مصورا مرافقاً لخمسة رؤساء جمهورية عراقيين، ومرافقاً لنائب رئيس الجمهورية طه محي الدين معروف، وصدام حسين أثناء توليه لمنصب النائب لرئيس مجلس قيادة الثورة. ونظراً للخبرة الواسعة التي كان يمتلكها هذا المصور، والذي درب جميع المصورين لقسم الأخبار والبرامج السياسية في التلفاز العراقي، فقد تم تعيينه أستاذاً محاضراً في قسم التصوير السينمائي بأكاديمية الفنون الجميلة.

الفنانون الأرمن في مجالات الفن الشكيلي والتمثيل والإخراج والموسيقى

وفي مجال الفنون، برز الفنان الرائد بهجة عبوش الذي أنجز صورة عماد يسوع المسيح في سقف كنيسة الأرمن الأرثوذكس في بغداد، وأقيم معرض شامل لأعماله في المتحف الوطني للفن الحديث في بغداد،[12] والفنان التشكيلي ارداش كاكافيان[13] الذي كتبت موسوعة *لاروس* الفرنسية عنه وعن الفنان التشكيلي العراقي جواد سليم في العام 1975، والرسام التشكيلي يرجان بوغوصيان وهو من رواد السرياليين العراقيين،[14] والفنان جون نقاشيان ويصنف من الجيل الثاني للريادة التشكيلية العراقية.[15]

وبرزت آزادوهي صاموئيل (لاجينيان)، وهي اول امرأة عراقية تقف على المسرح العراقي وأول طالبة في قسم المسرح في معهد الفنون الجميلة، بعد ان حصدت جوائز وشهادات واسماء والقاب، وتعد من الجيل المسرحي الاول في العراق، وهي "قديسة المسرح" و "راهبة المسرح العراقي"، كما يسمّيها النقاد والصحافيون العراقيون.[16]

كما عرف المخرج والممثل القدير كارلو هارتيون (ديراميريان)، والفنانة والمخرجة سيتا هاكوبيان.

---

[11] د. سيار الجميل، "الأرمن العراقيون (2/3): حذاقة الصنّاع وعظمة المشاهير- الأرمن العراقيون.. الخصوصيّة والجاذبيّة والأسرار الحيويّة!"، رأي/ كُتاب *إيلاف، صحيفة (إيلاف)* الألكترونية، الخميس 21 أكتوبر 2010. http://elaph.com/Web/opinion/2010/10/604269.html

[12] *صحيفة الثورة*، العدد 8335، 1993/11/4، بغداد، الصفحة الأخيرة؛ *مجلة ألف باء*، العدد 1616، 1999/9/15، بغداد، ص 25.

[13] انتمى إلى جماعة بغداد للفن الحديث الذي أسسه الفنان الرائد جواد سليم وتأثر بتجربته، كما تأثر بتجربة الفنان الكبير حافظ الدروبي. نال جوائز عديدة وبرز في السبعينيات على مستوى الوطن العربي وأوروبا.

[14] رازميك سيمونيان، *الأرمن في بلاد العرب*، عمان، الأردن، 2004، ص 83.

[15] شكل الفنان جون نقاشيان مع الفنان أرداش كاكافيان ثنائياً يدنو من الغرائبية وسحر الخيال التصويري في تناول الثيمة والاشتغال على السطح الجمالي للوحة. تكمن فرادته ليس على صعيد الرسم العراقي، بل على صعيد التشكيل العربي وجرأته كونه فنانا يغوص في أعماق السؤال الإنساني ويفرد له اهتماماً خاصاً دون الوقوع في التزويق الشكلي (كريم النجار، الذاكرة والوجوه في أعمال الفنان جون نقاشيان. http://www.adabfan.com/composition/315.html)

[16] حسام السراي، "أزادوهي صموئيل: راهبة المسرح العراقي"، *الأخبار*، العدد 2694، 17 أيلول 2015، بغداد. http://www.al-akhbar.com/node/242234

وفي الموسيقى، برز كريكور برصوميان وآرام بابوخيان وبابكين جورج وآرام تاجريان ونوبار بشتيكيان، وعازف الكمان والملحن آرام تاجريان، وهو مؤسس فاعل للفرقة السيمفونية الوطنية العراقية وعازف الكمان الأول فيها لسنوات عديدة، وقد أسس فرقة رباعي بغداد الوتري التي كانت تضمه مع نوبار بشتيكيان وحسين قدوري ومنذر حافظ.[17]

وفي مجال المقام العراقي، برز اسم الأب نرسيس صائغيان البغدادي الذي امتاز بوفرة معلوماته عن المقام وجميع قراء المقام العراقيين يرجعون إليه لمعرفة أدق المعلومات عن المقام العراقي. وكان سيساك زاربهانيليان موسيقاراً واحد فلاسفة الموسيقى الشرقية وعازفاً بارعاً على العود والكمان وألف قطعاً موسيقية، مستخدماً فيها مقامات صعبة لم يجرؤ موسيقار غيره على التقرب منها.

كما عرفت بياتريس اوهانيسيان (1927-2008)، وهي تكاد تكون أجمل من عزف على آلة البيانو في العراق، وكانت رئيسة لقسم البيانو في معهد الفنون الجميلة في بغداد، وتخرج على يديها الكثير من الطلاب الذين أصبحوا فيما بعد عازفين معروفين،[18] وهي أول عازفة بيانو ومؤلفة للموسيقى الكلاسيكية في العراق،[19] وتعد مفخرة عراقية.[20]

وبرز نوبار مالخاصيان، وهو أستاذ قانون ومن مشاهير عازفي القانون في العشرينيات والثلاثينيات من القرن الماضي، وكان يدرس في معهد الفنون الجميلة ببغداد.[21]

مبدعو الأدب والكتابة والتربية الأرمن

في مجال الأدب، برز الكاتب والباحث يعقوب سركيس الذي ألف *مباحث عراقية*،[22] وكان ضليعاً بتاريخ العراق الحديث. وعرف الكاتب يوسف عبد المسيح ثروت، وعبد المسيح وزير الذي جاء إلى العراق مع الملك فيصل الأول وكان من رجال الفكر والمعرفة ووضع القاموس العسكري ومؤلفات أخرى.[23]

---

[17] List of Iraqi Armenians, *Wikipedia*, the free encyclopedia, Music; http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Iraqi_Armenians

[18] "بياتريس اوهانسيان"، *صحيفة الصباح الجديد*، 20 مارس 2015، بغداد. http://newsabah.com/newspaper/41917

[19] "أول عازفة بيانو ومؤلفة للموسيقى الكلاسيكية في العراق"، *صحيفة الصباح الجديد*، 9 سبتمبر 2014، بغداد. http://newsabah.com/newspaper/17952

[20] شميران مروكل، "عازفة البيانو بياتريس اوهانيسيان مفخرة عراقية"، معكم (مجلة ثقافية، اجتماعية، الكترونية). http://maakom.com/site/article/2278

[21] الموسيقار سالم حسين الأمير، "تأسيس معهد الفنون الجميلة في بغداد"، 04/08/2013، http://www.watar7.com/News_Print.php?ID=60

[22] يعطي يعقوب سركيس نبذة عن ألكمرك في بغداد (خلال القرن السابع عشر)، فيذكر أن موظفيه كانوا من الأرمن. انظر مقالته: "كمرك بغداد في عهد السلطان مراد الرابع وخلفه السلطان إبراهيم"، *مباحث عراقية*، *الجزء الثاني*، ص ص 231-242; الأب د. بطرس حداد (ترجمها عن الايطالية وعلّق عليها)، *رحلات سبستياني الى العراق في القرن السابع عشر*، 2004، بغداد، ص 31 (حاشية).

[23] رازميك سيمونيان، ص 83.

أما في مجال التربية، فبرز الأستاذ والمربي الفاضل مهران سفاجيان (1847-1915) الذي دعي إلى بغداد ووصلها في أواخر العام 1876 لتدريس اللغة الأرمنية في مدارسها. ودعي في ما بعد ليحاضر في مدرسة السلطانية ومدرسة الأليانس لليهود، وكان يحاضر في اللغة الفرنسية عام 1908 في مدرسة الجعفرية (ابرز مدارس بغداد آنذاك) واعترف بفضله وخدماته الجليلة تلامذته، ومنهم صادق البصام الذي أصبح في العهد الملكي وزيراً للتربية ثم العدل وغيرهم.[24] وقد أمضى سفاجيان مدة أربعين سنة في مجال التربية والتعليم في بغداد حتى اعتقلته السلطات التركية في عام 1915، خلال حملة الإبادة الأرمنية، أثناء قيامه بالتدريس ونفته مع عشرة شخصيات أرمنية بارزة إلى الموصل، ومن ثم إلى رأس العين، حيث توفي متأثراً بمرض التيفوئيد لينضم، مع شخصيات ومفكرين آخرين من الأرمن العراقيين، إلى قافلة الشهداء للإبادة الأرمنية.[25]

وأول مدرسة للبنات افتتحت، من قبل الطائفة الأرمنية في العراق عام 1901، وكذلك أول روضة منفصلة عن الابتدائية سنة 1913.[26] وأول طالب عراقي حصل على مجموع 599 من 600 في الامتحانات العامة للدراسة الإعدادية (الصف السادس العلمي) كان زافين بانوسيان، وذلك في العام الدراسي 1982-1983. وبعد سنتين، أي في العام الدراسي 1984-1985، جاءت الطالبة ريتا مومجيان من مدينة البصرة ثانية على العراق في الامتحانات العامة للدراسة الإعدادية (الفرع العلمي).

وكانت مارال محروس دير اوهانيسيان الطالبة الوحيدة في الدراسة المتوسطة للمدارس العراقية التي اجتازت بنجاح اختبارات الذكاء للتسريع من الصف الأول إلى الصف الثالث المتوسط في العام الدراسي 1991-1992، وبذلك كانت الوحيدة التي حق لها أداء امتحانات التسريع للصف الثاني المتوسط التي اجتازتها بمعدل عام مقداره 93.55%، وكان أعلى بكثير من المعدل المطلوب للتسريع (75%).

الرياضيون الأرمن

وفي الرياضة حصل جيرايرا كايايان على أول بطولة لكمال الأجسام في العراق عام 1949[27]، ومثل جورج تاجريان العراق في ثلاث بطولات اولمبية في رياضة الدراجات

---

[24] Vartan Melkonian, *An Historical Glimpse of the Armenians in Iraq*, Basra, 1957, ص 7.

[25] أثناء الإبادة الأرمنية نفت السلطات العثمانية العلامة والعالم الفاضل انستاس الكرملي إلى الأناضول. وقد بذل قس أرمني من الأناضول جهودا حثيثة لإعادته إلى بغداد التي تكللت بالنجاح. ويشكر البغداديون جهود الأرمن لارجاع العلامة الكرملي إلى بغداد.

د. سالم الآلوسي، في محاضرة ألقاها في جمعية الشبيبة الأرمنية في بغداد في العام 1994.

[26] نجم الدين علي مردان، "رياض الأطفال في الجمهورية العراقية - تطورها ومشكلاتها وأسسها التربوية والنفسية،" أطروحة ماجستير في التربية وعلم النفس مقدمة لجامعة بغداد، 1970/9/26.

[27] *كتاب جمعية الشبيبة الأرمنية في بغداد*، صادر لمناسبة مرور 50 عاماً على تأسيسها، بغداد، 1976، ص 108 (باللغة الأرمنية). وأقيمت أول بطولة في العراق لرياضة بناء الأجسام بتأريخ 1949/11/12 على قاعة النادي الملكي في الاعظمية (حالياً نادي الاعظمية في ساحة عنتر) فاز بالمركز الأول في هذه البطولة جرايرا كايايان جمع 247 نقطة. حكم هذه البطولة صبري الخطاط ومحمد جعفر سلماسي واوانيس ياسيان. ومن القدماء الذين مارسوا هذه الرياضة في الأربعينيات من القرن الماضي الدكتور يوسف النعمان وعباس غانم الدباغ وصباح العبدي واوانيس ياسيان وناصر الغافقي وارشافيل أغا باب. وثاني بطولة أقيمت لرياضة الكمال الجسماني وتحت إشراف الاتحاد العراقي لرفع الإثقال أقيمت بتاريخ 20 /9/ 1952 على قاعة نادي الامير في

وحصل على بطولات عالمية في سباق الدراجات للمسافات الطويلة. كذلك برز اسم بطل المصارعة كريكور عجميان،[28] والحكم الدولي اوهانيس يسايان في المصارعة وكمال الأجسام، والبطل الدولي في رمي الثقل والقرص أسدور أوميد ملكونيان، وكان ترتيبه السادس عالمياً، الى جانب الحكم الدولي في بناء الأجسام كاريكين سيمونيان الذي حصل على الوسام الفضي الذي يمنح للشخصيات الرياضية التي خدمت رياضة بناء الأجسام وكرست خبرتها من أجل تطويرها. وكان كاريكين سيمونيان أول حكم آسيوي يدير ثمانية أوزان في بطولة آسيا التي جرت في طوكيو عام 1989، كما رشح من قبل الاتحاد الدولي للعبة لنيل لقب رجل الشهر عام 1990 وكان من بين خمسة محكمين "عرب" ينالون هذا الوسام.[29]

كما حصلت الأندية الرياضية الأرمنية على بطولات عراقية عديدة وساهم لاعبوها في المنتخبات الوطنية العراقية في مختلف الألعاب الرياضية للنساء والرجال.

وبرز اســـم انترانيك دكريس نهابيديان مدرب المنتخب الوطني العراقي برفع الإثقال للمعاقين لكلا الجنسين لعدة سنين، وهو حائز على درع أحسن مدرب عراقي، وأعد المنتخب العراقي لبطولات عربية وإقليمية وأســـيوية و عالمية، وحققت فرقه ميداليات ذهبية وفضية وبرونزية، وصنع العديد من الأبطال العراقيين المعاقين.

وكرمت ممثلية اللجنة الاولمبية الوطنية العراقية في محافظة كركوك رئيس نادي الأرمن الرياضي سركيس نيغوص تقديراً لجهوده الكبيرة في خدمة الحركة الرياضية في كركوك.[30]

كما جدد الاتحاد العراقي بالبليارد ثقته بمدربي المنتخب الوطني شـــانت هرانت وعامر عبد الحســـين لقيادة منتخبي النســـاء والرجال خلال الدورات المقبلة.[31] وتعد هوري خاجيك من بين ابرز الأســـماء اللامعة التي أثبتت جدارتها خلال البطولات المحلية بالكرة الطائرة، لاســـيما بعد آن تم اختيارها كأفضـــل لاعبة في بطولة أقامها الاتحاد العراقي المركزي للكرة الطائرة، وقد قدمت مســـتوى متميزاً مع فريقها النادي الأرمني، إلى جانب زميلتها مارال فاهي.[32]

باب المعظم وكانت نتائج البطولة كالآتي الأول كاظم عبدكه من نادي الهواة الرياضي الثاني اوانيس ياسيان من نادي الشبيبة الأرمنية الرياضي الثالث محمود مصطفى من نادي الكاظمية الرياضي. راجع:
(*رياضة وشباب*) "تستعرض تأريخ رياضة بناء الأجسام ونشأتها وتطورها وأبرز منْ مارسها من الأبطال،" 12 حزيران 2010. http://www.sport-andyouth.net/news.php?action=view&id=3653

[28] كانت القوة البدنية لهذا الرياضي مضرب المثل لدى البغداديين بقولهم للشخص الذي يتباهى بالبطولة: قابل أنت كريكور عجميان؟ (هل أنت كريكور عجميان؟) (د. سالم الآلوسي).

[29] *صحيفة الثورة*، 5 تشرين الثاني 1992، بغداد.

[30] "اولمبية كركوك تكرم رئيس نادي الأرمن الرياضي"، *واع*، 2011/2/26. http://al-iraqnews.info/new/sport-news/50147.html

[31] إكرام زين العابدين، "بغداد أولاً في بطولة العراق بالبولينغ"، *المدى الرياضي*، 11 أيلول 2011، بغداد. https://almadapaper.net/view.php?cat=52802

[32] سميرة الداغستاني، "هوري خاجيك لاعبة المنتخب والنادي الأرمني بالكرة الطائرة إدارة النادي الأرمني تسعى لبناء فرق النادي مجدداً والطائرة النسوية في العراق تعاني"، *المؤتمر الرياضي*، العدد 2323، 28 تموز-يوليو 2011.

المبدعون الأرمن في مختلف القطاعات العامة والخاصة

كان فوسكان ماردیكيان (اوسكان أفندي) وزيراً للبريد والبرق في الدولة العثمانية، وبناء على دعوة وجهت له من قبل الحكومة العراقية في عشرينيات القرن الماضي أصبح خبيراً مالياً في وزارة المالية العراقية وطوّر النظام المالي في العراق وترجمها من التركية إلى العربية. كما عرف ستراك بوغوصيان مفتشاً عاماً للمصرف العثماني.

وعمل ابكار هوفهانيسيان (1908-1975) مديراً عاماً للمواصلات ووكيلاً للوزير والذي منح، تقديراً لخدماته، وسام الرافدين من الدرجة الثالثة. أما فاهي سيفيان، فكان مسؤولاً مالياً في بغداد أثناء حكم الدولة العثمانية، وعيَّن في خمسينيات القرن الماضي موظفاً بدرجة مدير عام في وزارة الري، وقد أسهمت جهوده والإجراءات الطارئة التي اتخذها في إنقاذ مدينة بغداد وضواحيها من أسوأ فيضان تعرضت له بغداد في العام 1954.[33]

وزاول سيمون غريبيان التجارة في بغداد والبصرة، وأصبح شخصية معروفة في الأسواق الدولية. وعمل في تجارة الاستيراد والتصدير، وصدر، بشكل أساس، التمور العراقية، وأسس لهذا الغرض مصنعاً للتمور في البصرة. كما أسس في خمسينيات القرن الماضي مصنعاً لإنتاج الصوابين والزيوت النباتية مع التاجر الأرمني المعروف اسكندر ستيبان ماركاريان. وأممت الحكومة العراقية هذين المصنعين في العام 1963.[34]

ومنذ ستينيات القرن الماضي صار اسم فاروجان كريكور خاجيكيان في مدينة البصرة رمزاً من رموز الوكالات البحرية، وكان معاوناً للمدير العام في الشركة العامة للنقل البحري.

وفي مدينة الموصل، برز اسم عائلة جقماقجيان، وكان جدهم ميناس جقماقجيان تاجراً للخيول بين العراق والهند وتوارث المهنة الأبناء عن الآباء. وبرز اسم هايك طوقاتليان في تجارة السيارات، وكان احد المهاجرين الأرمن الذين وصلوا إلى الموصل بعد الإبادة الأرمنية. بيد أنه أصبح واحداً من اكبر التجار، وأسس مؤسسة وشركة عالمية باسم انترناشيونال للحاصدات والجرارات، ومن بعدها اخذ وكالة شركة مارسيدس الألمانية.[35] وبرز في الموصل أيضاً اسم سيروب كندريان في مجال المقاولات العامة.

وفي نجارة الموبيليات عرف يزنيك فارتانيان، وهو أول من أحضر ونجر الموبيليات في الموصل، وكذلك النجار كريكور جونيان. وفي مجال النقل والسياحة أسس آرتين نرسيس آرزيفيان أول شركة نقليات منتظمة في مدينة الموصل في عشرينيات القرن الماضي. وفي مجال النقل، عرف كراج ارتين الذي تخصص بنقل

---

[33] لقد استقيت أسماء بعض الشخصيات الواردة في هذه الفقرة من الأوراق المكتوبة بخط اليد للفنان الرائد الموسيقار آرام بابوخيان. وقد كتب، بناء على التماسي له، أسماء أهم الشخصيات الأرمنية العراقية التي عاصرها أو قابل أناس تحدثوا عنها له (تحمل الأوراق المكتوبة التاريخين 1989/12/29 و 1990/1/3).

[34] أوهانيان، ص 123.

[35] د.سيار الجميل، "الأرمن العراقيون (2/3): حذاقة الصنّاع وعظمة المشاهير- الأرمن العراقيون.. الخصوصيّة والجاذبيّة والأسرار الحيويّة!".

المسافرين والبضائع إلى اربيل وكركوك والسليمانية ودهوك وبغداد.[36] وفي مجال ميكانيك السيارات عرف إسراييل بيليكيان مع أول ظهور أو استيراد للسيارات إلي العراق في عشرينيات القرن الماضي، وكانت السيارات دايمتي وشوفرليت كندي هي من أوائل السيارات التي استخدمت.[37]

وفي كركوك، فضل الأرمن الأعمال الحرة، بل أن بعض الأعمال والمهن، كالتصوير الشمسي والكهربائي أصبحت حكرا عليهم. ومن اشهر المصورين صاحبا ستوديو اراكس وستوديو الكواكب. كذلك اختص الأرمن في تصليح السيارات وأجهزة الراديو وصنع الباسطرمة والمأكولات، وامتلكوا المحلات للخياطة الرجالية والنسائية الراقية.[38]

وبرز ليفون أوهانيسيان كأبرز مدير لخزائن مصرف الرافدين، إذ عاصر تأسيس هذا المصرف في مطلع الأربعينيات من القرن الماضي، وبقي محتفظاً بمسؤوليته حتى منتصف السبعينيات. ويذكر العاملون في الجهاز المصرفي العراقي بالتقدير والاحترام أيضاً اسم بابكين ملكونيان مدير ومؤسس القسم الدولي لمصرف الرافدينً.

وفي مجال الهندسة، برز المهندس آغوب آلاشان، والمهندس المعماري كالوست هوفهانيسيان، والمهندس المعماري ماريروس كافوكجيان الذي كان من المهندسين المعماريين البارزين في الموصل من 1941-1946، وقد وضع المخططات الهندسية لضواحي الموصل واربيل والعمادية، وعرف المهندس ليون خاجيك مصمم خرائط بغداد ومدينتي الصدر والشعلة،[39] والمعماري خاجاك ماراشليان.

الضباط والسياسيون ونواب البرلمان والدبلوماسيون الأرمن

وعرف الضابط سيروب تافيت في المجال العسكري، وتوباليان في مجال الطيران المدني.[40]

ويتذكر طلبة الكلية العسكرية وكلية الضباط الاحتياط العراقية ضابطاً لامعاً ومحاضراً مميزاً هو الضابط الشيوعي العقيد بدري ستراك الذي شارك في حرب عام 1948 في فلسطين، وكان ضمن تنظيم الضباط الاحرار، الذي فجر ثورة تموز-يوليو 1958، وقد اعتقل في عام 1969 واطلق سراحه بتدخل من الحزب الشيوعي العراقي.

تدرج في المراتب العسكرية، حتى وصل الى رتبة عقيد، وعين آمراً للكلية العسكرية، واستاذاً في كلية الاحتياط. كان على اطلاع واسع في شؤون السياسة

---

[36] سعد الدين خضر، "مسيحيون معماريون وصيارفة وأطباء وتجار وصيادلة أثروا التنوع ألاثني والفكري والاجتماعي منذ تأسيس الدولة العراقية"
(http://www.karemlash4u.com/vb/showthread.php?t=84022)

[37] سمير عبد الله الصائغ، "كريكور آرتين نرسيس أرزيفيان يتحدث لـ(الزمان) عن تاريخ الأرمن في الموصل: التآلف الاجتماعي يفجر الطاقات الثقافية"، *صحيفة الزمان* (النسخة الالكترونية)، 2010/4/28.

[38] وجدي أنور مردان، "من دفاتر أيام زمان- زيارة جديدة لمدينة كركوك القديمة، الحلقة الأخيرة"
(http://www.alturkmani.com/makalaat/mindafater3.htm)

[39] ابراهيم هلال العبودي، "مساح رائد ساهم في تخطيط مدينتي الصدر والشعلة: بغداد المعاصرة بنيت على عوالم من الآثار"، 27 أيلول 2011، بغداد
(http://www.alsabaah.com/ArticleShow.aspx?ID=14259)

[40] د. سالم الآلوسي.

والاقتصاد، ولديه دراسات بشأن تطوير الانتاج الزراعي في البلد، وقد ساهم في اقتراح مشاريع لتطوير الزراعة في البلد، وكذلك بشأن اقامة حزام اخضر لمدينة بغداد، قام بتقديمها للجهات الرسمية ذات العلاقة. وقد تبنت وزارة الزراعة المشروع في حينها، على اعتباره من نتاج مراكز بحوثها سارقة جهوده الفكرية.

كما برز الكاتب اليساري آرا خاجادور، الذي كان ممثلاً للحزب الشيوعي العراقي في حركة الأنصار لدعم المقاومة المسلحة الفلسطينية،[41] والمناضل والشاعر ميناس ميناسيان وكريكور بدروسيان، الذي كان عضوا للجنة المركزية للحزب الشيوعي العراقي منذ عام 1945، وكان موسيقاراً.

وفي سنة 1923، طلبت الجبهة الوطنية في الموصل من الشخصية الوطنية المعروفة الدكتور كريكور أستارجيان الذي كان يرتبط بعلاقات واسعة بأعيان ووجهاء مدينة الموصل أن يلتقي جموع الأكراد في عقرة، والعمادية، ودهوك، وزاخو مخاطباً فيهم للتصويت في صالح انضمامهم إلى وحدة العراق. ولدى عودته إلى مدينة الموصل التقى المتصرف عبد العزيز القصاب، وسلمه أوراق خطاباته وبدوره شكره المتصرف لدوره الوطني النبيل.

وبرز اسم اسكندر ستيبان ماركاريان الذي انتخب في عام 1947 في البرلمان العراقي ممثلاً لجميع المسيحيين في بغداد،[42] ومثل غرفة تجارة بغداد في المؤتمرين الدوليين للتجارة المنعقدين في ايطاليا في العام 1939 وفي نيويورك في العام 1949.[43] وبرز قنصلا بلجيكا الفخريين في العراق يروانت تيرفيشيان وسيمون غريبيان، وقنصل النرويج الفخري في العراق آرام سيمرجيان.

في عام 2009، مثل الأرمن في المجلس الوطني لكوردستان العراق، المؤلف من 111 نائباً، آرام شاهين باكويان، وهو من الحزب الديمقراطي الكوردستاني بزعامة رئيس إقليم كوردستان العراق مسعود بارزاني.[44] وفي عام 2013، أعلن عن فوز المهندس يروانت نيسان أمينيان بالمقعد المخصص للأرمن. ويروانت أمينيان هو عضو الهيئة الإدارية لطائفة الأرمن الأرثوذكس في محافظة دهوك ايضاً.[45] وبرز نوفاك بطرسيان عضواً في مجلس محافظة البصرة.

الشخصيات النسائية العامة

ومن الشخصيات النسائية الأرمنية العراقية العامة سارة اسكندريان-تاتيوسيان (1889-1960) التي عرفت من قبل أهل بغداد باسم سارة خاتون، أو سارة الزنكينة أو

---

[41] آرا خاجادور، "بين قاسيون وأرارات- مرثية لفاروجان سلاطيان"
(http://www.saotaliassar.org/Writer/AaraKchajador/FarujanSalatian.htm)

[42] آرشاك آلبوياجيان، *الأرمن العراقيون*، هيئه للنشر وحرره فارتان كريكوريان، معهد ماشدوتس للمخطوطات القديمة –الماديناتاران، يريفان، أرمينيا، 2003، ص 42 (باللغة الأرمنية).

[43] أوهانيان، ص 253.

[44] "Armenian Elected to Iraqi Kurdistan Parliament"
(http://asbarez.com/68924/armenian-elected-to-iraqi-kurdistan-parliament/)

[45] "يروانت أمينيان يفوز بمقعد الأرمن في انتخابات برلمان أقليم كردستان العراق"، *ملحق أزتاك العربي للشؤون الأرمنية*، 30/09/2013. (http://www.aztagarabic.com/archives/10224)

الثرية، وسمي حي كمب سارة في بغداد باسمها وكانت المالكة الحقيقية له، وعرفت بأعمال البر والإحسان.[46]

وبرزت ريجينة اسكندريان (1883-1976) التي أوقفت عدداً من الأراضي للطائفة شيدت على إحداها على نفقتها الخاصة داراً للمسنين عام 1970، وهي المؤسسة الأهلية الأولى التابعة للطائفة وتعد أول دار للمسنين في بغداد لأبناء الطوائف المسيحية، وكنيسة القديس كرابيت عام 1973،[47] وشيدت على الثانية مدرسة ثانوية.

إسهامات الأرمن في الصناعات المختلفة

أدخل الأرمن إلى بغداد المأكولات غير المألوفة لأهلها، وصناعة الكاشي الموزاييك والحواشي المزخرفة، وصناعة الآلات الموسيقية، وصناعة الصابون وتطويره، وصناعة العجلات (الربلات) والتصوير الفوتوغرافي. ويمتهن الأرمن الصناعات الدقيقة والصياغة وميكانيكية السيارات. كما أن أول محل في العراق لكي الملابس بالبخار افتتحه الأرمني توماس ميمريان، وقد سماه مكوى توماس ميمريان[48].

الأثرياء والمحسنون الأرمن البارزون

كان الثري ورجل الأعمال والإحسان الأرمني كالوست كولبنكيان (1869-1955) يحتفظ بنسبة 5 بالمائة من مجموع أسهم شركة النفط العراقية (IPC) التي طورها، حتى عام 1972 حينما جرى تأميمها من قبل الحكومة العراقية. وقد أنشأت مؤسسة كولبنكيان، التي تهتم بشكل أساس بالمشاريع الثقافية والفنية في العالم، ملعب الشعب الدولي وقاعة الشعب في بغداد،[49] كما منحت الزمالات الدراسية للطلبة في العراق ودول العالم كافة، بغض النظر عن ديانتهم أو قوميتهم أو طائفتهم. كما أهدت المؤسسة أعداداً كبيرة من الكتب والمناهج الدراسية للجامعات والكليات والمعاهد ودور العلم العراقية، وساهمت في بناء مدينة الطب في بغداد التي أسّسها الزعيم عبد الكريم قاسم، وقد شرع في تنفيذها في عام 1961. وتم افتتاح المدينة عام 1970، وعدت في مقدمة المؤسسات الصحية في العراق والشرق الاوسط إلى جانب كونها تمثل صرحا علميا وذلك لوجود الملاكات الطبية الاستشارية التعليمية فيها وتحملها العبء الاكبر في تهيئة جيل من الاطباء.[50] وعرف المحسن الكبير سيمون غريبيان (1878-1961) الذي

---

[46] راجع مقالتي تحت عنوان: "سارة خاتون .. غيرة العراق التي واجهت الطغيان العثماني" (http://ara-ashjian.blogspot.com/2006/12/blog-post_10.html http://www.azad-hye.org/article.php?op=details&id=129).

[47] أعد التصاميم لدار المسنين وكنيسة القديس كرابيت وأشرف على انجاز الأعمال المهندس اسماعيل شاهينيان.

[48] كان المكوى عجباً عند أهل بغداد وأجرة الكي روبية واحدة وهو مبلغ محترم جداً في تلك الأيام.

[49] ماجد الأعظمي، كولبنكيان وليس كوبلكيان، صحيفة الصباح، العدد 531، 2005/4/23، بغداد.

[50] "مدير عام دائرة مدينة الطب الدكتور حسن محمد عباس التميمي لـ (البينة الجديدة): مدينة الطب هي الصرح الطبي الاول في العراق ومن الصروح الطبية على مستوى الشرق الاوسط" https://albayyna-new.net/content.php?id=15217; "مدينة الطب في بغداد" https://mawdoo3.com/%D9%85%D8%AF%D9%8A%D9%86%D8%A9_%D8%A7%D9%84%D8%B7%D8%A8_%D9%81%D9%8A_%D8%A8%D8%BA%D8%AF%D8%A7%D8%AF

برز بأعماله الخيرية الكثيرة، منها مساعدته في توفير الإقامة لعدد كبير من المهجرين الأرمن بعد الإبادة الأرمنية وتوفير فرص العمل لعدد منهم في مصـــنعه للتمور في البصـــرة. وســـاهم في بناء كنيســـة القديس كريكور المنور في بغداد، وهي الصـــرح المعماري والهندسي الرائع وأحد المعالم السياحية البارزة لمدينة بغداد، وحاز غريبيان على أوسمة عديدة من الحكومة البلجيكية.

كما عرف المحسن آرشاك تاتيوسيان الذي تبرع بمبلغ كبير للكنيسة الأرمنية وساهم، بشكل فاعل، في بناء بناية "سوق الأرمن" على قطعة ارض تابعة للكنيسة (إلى جوار السوق العربي ومقابل المصرف المركزي العراقي) ضمن سوق الشورجة الكبير الذي يمثل عصب الحياة للاقتصاد العراقي. ويشتهر "سوق الأرمن" بجودة بضائعه، ومنها الملابس والعطور المستوردة، ويتألف من طابقين سفلي وأرضي، فضلاً عن الطابقين الأول والثاني، ويضم مكاتب ومحلات تجارية وحجرة للمؤن.

20th Century Iraqi Armenian Personalities and Their Contribution to the Iraqi State (Summary)

Ara Ashjian
ara_ashjian@yahoo.com

Armenians made an outstanding contribution to the development of Iraq in the 20th century. Their input was particularly significant in the fields of medicine, pharmacy, photography, cinema, media, painting, performing arts, theater, music, education, literature, play writing, linguistics, translation, historiography, and athletics. They had a strong input in the state's trade, export and import, crafts (like goldsmithery, and tailoring), car mechanics, cuisine, local industry, tourism, mosaics and ornamentation, and public service.

They were the first to found schools for women in Iraq in 1901 and the first to separate kindergarten from elementary education.

Armenians held high positions in the state administration too. They were granted general directorship positions, became officers, university professors, lawyers, architects, engineers, political, diplomatic and military figures and philanthropists.

Աւագ Արք. Ասատուրեանի Առաջնորդական Գործունէութիւնը

(1979-2019)

Վլադիմիր Պօղոսեան
vlad.poghosyan@mfa.am

ՄՈՒՏՔ

Սոյն աշխատութեան նպատակն է փաստական նիւթերի, սկզբնաղբիւրների, հայալեզու մասնագիտական գրականութեան միջոցով, համեմատական վերլուծութեամբ, ա-ռարկայական դիրքերից, տեսական, պատմական կրօնագիտութեան, ինչպէս նաեւ եկեղեցական գրականութեան վերլուծութեան միջոցով ուսումնասիրել, արժեւորել եւ լուսաբանել Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցու Իրաքի հայոց թեմի առաջնորդ Աւագ արքեպիսկոպոս Ասատուրեանի կեանքն ու երկարամեայ հոգեւոր գործունէութիւնը:

Մերօրեայ արագ փոփոխուող աշխարհակարգն իր կնիքն է դնում հասարակութեան հոգեւոր կեանքի եւ եկեղեցու գործունէութեան վրայ: Հոգեւոր դաշտ են ներթափանցում նորանոր շարժումներ, որոնց էութեան համակողմանի վերլուծութիւնը եւ իմաստաւորումը կիրառական մեծ նշանակութիւն ունի ազգի հոգեբանական ինքնութեան վերարտադրութեան համար: Այն մի կողմից կարող է նպաստել եկեղեցու հասարակական դերի ծայրայեղութիւններից զերծ եւ առարկայական արժեւորմանը, միւս կողմից՝ կարող է իր լուման բերել կրօնական արտացոլման մակարդակային եւ որակական փոփոխութիւնների տեսական ուսումնասիրութեան գործին:

Փաստ է, որ գրեթէ բոլոր սփիւռքեան հայօճախների նման Իրաքում մեծ է Հայ Եկեղեցու, առաջնորդարանի եւ հոգեւոր առաջնորդի ներկայութիւնը, դերը, ինչպէս նաեւ ազդեցութիւնը հայ համայնքի կեանքում: Իրաքահայ համայնքի ազգային-եկեղեցական կեանքը ղեկավարւում է հայոց առաջնորդարանի եւ ազգային կենտրոնական վարչութեան կողմից:

Այս ենթահողի վրայ, աշխատութիւնը նպատակ ունի լուսաբանել Հայ Առաքելական Եկեղեցու եւ իրաքահայ համայնքի հոգեւոր առաջնորդ Աւագ սրբազան Ասատուրեանի գործունէութիւնը:

ԻՐԱՔԻ ՀԱՅՕՃԱԽԸ

Իրաքահայ համայնքը ձեւաւորուել է դեռեւս Է. դարում, իսկ ԺԹ. դարում հայ բնակչութեան թիւը Իրաքում կազմում էր շուրջ 6000[1], համայնքը յատկապէս ստուարացել է Հայոց Ցեղասպանութիւնից փրկուած գաղթականների հաշուին:

Պատմաբանների մեծամասնութիւնը հաստատում է, որ դեռեւս 1920ականներին, Իրաքում հաստատուել է շուրջ 90,000 հայ, իսկ ըստ բանասէր Կարօ Գէորգեանի՝ 1957ին իրաքահայ համայնքի թիւը հասնում էր 17-18,000ի, որից 11,000ը բնակւում էին մայրաքաղաք Պաղտատում, իսկ մնացեալը՝ Պասրայում, Մուսուլում, Քերքուքում, Զախոյում, Հապպանիէում, Աւզրուկում, Տհոքում եւ այլ փոքր քաղաքներում ու աւաններում[2]: 1980ից Իրաքում սկսուած եւ մինչ օրս շարունակուող պատերազմական իրադրութիւնը անխուսափելիօրէն իր բացասական ազդեցութիւնը պէտք է թողնէր նաեւ Իրաքի հայօճախի թուաքանակի անկման վրայ: Արդէն իսկ 2009ի տուեալներով Իրաքում բնակւում էր շուրջ 16,000 հայ[3]: Պատերազմական իրավիճակից ելնելով, ներկայիս համայնքը ենթարկւում է ներքին լուրջ փոփոխութիւնների. ձեւաւորւում են հայկական նոր բնակավայրեր՝ հիմնականում պետութեան հիւսիսային քրտաբնակ շրջաններում:

Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ Աւագ արքեպիսկոպոս Ասատուրեանը Հայ Եկեղեցու եպիսկոպոսաց դասի միակ հոգեւորականն է, ով 38 տարի անընդմէջ Իրաքի հայոց թեմի պատգամաւորական խորհրդի կողմից միաձայն ընտրուել է (1980, 1984, 1988, 1992, 1996, 2000, 2004, 2008, 2012, 2016 թուականներին) Իրաքի հայոց թեմի առաջնորդ:

Ստորեւ հանգամանալից կ'անդրադառնանք թեմի առաջնորդի հոգեւոր, կրթական, գիտական, քարոզչական, եկեղեցական, եկեղեցաշինական գործունէութեանը, որը յիրաւի իր անջնջելի կնիքն է դրել իրաքահայ համայնքի պատմութեան հոլովոյթում:

ԱՒԱԳ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՍԱՏՈՒՐԵԱՆ

Բարձրաշնորհ տէր Աւագ արքեպիսկոպոս Ասատուրեանը (աւազանի անունով Վազգէն) ծնուել է 1942ին, Պաղտատում: Պաղտատի Ալհիքմա Համալսարանի քաղաքային ճարտարագիտութիւն բաժանմունքում ուսանելուց յետոյ կրթութիւնը շարունակել է Լայլ քաղաքի Պենետիքթեան Համա-

---

[1] Արշակ Ալպոյաճեան, *Պատմութիւն հայ գաղթականութեան. հայերու ցրւումը աշխարհի զանազան մասերը, Ա., Քրիստոսէ առաջ Զ. դարէն մինչեւ ԺԱ. դար Քրիստոսի*, Գահիրէ, տպ. Սահակ Մեսրոպ, 1941, էջ 2:

[2] Կարօ Գէորգեան, «Իրաքի հայ գաղութը (կազմութեան շրջանէն մինչեւ մեր օրերը)», *Ամէնուն տարեգիրքը, 1957, Դ. Տարի*, Պէյրութ, 1957, էջ 415:

[3] Հայաստանի Հանրապետութեան Սփիւռքի նախարարութիւն, «Իրաքի հայ համայնք», *Հայկական Սփիւռք տարեգիրք*, 2009, Երեւան, Պոլիգրաֆ Բիզնէս հրատ., 2009, էջ 257:

լսարանի փիլիսոփայութեան բաժանմունքում եւ ստացել է պաքալաւրի աստիճան[4]: Այնուհետեւ արժանանալով Գալուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկութեան կրթաթոշակին, Վազգէն Ասատուրեանը հինգ տարի ուսանել է ԱՄՆի Նիւ Օրլիընզի Թուլէյն Համալսարանում եւ ստացել փիլիսոփայութեան մագիստրոսի աստիճան: 1973ին փիլիսոփայութեան դոկտորականի ձեռքբերմանը զուգահեռ Թուլէյնի Համալսարանում դասաւանդել է փիլիսոփայութիւն:

Երկարամեայ ու հիմնաւոր կրթութիւնը յետագայում պէտք է նպաստէր իր հոգեւոր, համայնքային ասպարէզում եւ միջեկեղեցական յարաբերութիւններում գործօն աշխատանքներ իրականացնելուն:

Վազգէն Ասատուրեանը ինչպէս հոգեւոր, այնպէս էլ իր աշխարհական կեանքի ընթացքում զբաղուել է կրթական աշխուժ գործունէութեամբ: Նա 1970-73՝ զբաղեցրել է ԱՄՆի Տիթրոյթի ՀԲԸՄ «Արարատ» ճամբարի փոխտեսուչի պաշտօնը, եղել է երեխաների հայեցի դաստիարակութեան պատասխանատուն, այնուհետեւ 1973-76՝ աշխատել է ՀԲԸՄ Նիւ Եորքի մասնաճիւղում որպէս Արեւելեան Շրջանի վարիչ-քարտուղար, միաժամանակ հայերէն դասաւանդել առաջնորդարանում եւ ՀԲԸՄ մասնաճիւղում:

Վազգէն Ասատուրեանի եկեղեցական գործունէութիւնը սկսում է 1974 Փետրուարից, երբ Նիւ Եորքի Ս. Վարդան մայր տաճարում, ձեռամբ գերաշնորհ Թորգոմ արքեպիսկոպոս Մանուկեանի, նա ձեռնադրուեց սարկաւագ:

Այս ժամանակահատուածում Աւագ Ասատուրեանը շուրջ երկու տարի ղեկավարել է Ուեսթչեսթըրի հայկական երգչախումբը, ինչպէս նաեւ դասախօսել Ս. Էջմիածնի Գէորգեան Հոգեւոր Ճեմարանում: 1977 Մայիսին մայր աթոռ Ս. Էջմիածնում՝ ձեռամբ տէր Յուսիկ արքեպիսկոպոս Սանթուրեանի, ձեռնադրուել է կուսակրօն քահանայ եւ անմիջապէս Օգոստոսին վերադարձել ԱՄՆ՝ նշանակուելով Նիւ Ճըրզիի Էլպերոն քաղաքի Ս. Աստուածածին (այժմ Ս. Ստեփանոս) եկեղեցու հոգեւոր հովիւ[5]:

1977-79՝ հովուական ծառայութեան ընթացքում նա Էլպերոն քաղաքում մասնակցել է ազգային եկեղեցական խորհրդի ժողովներին՝ ներկայացնելով Հայ Եկեղեցու ԱՄՆ արեւելեան թեմը: Այս ժողովները բախտորոշ եղան Աւագ Ասատուրեանի համար, յետագայում աւելի լայնօրէն ուսումնասիրելու միջեկեղեցական յարաբերութիւնների պատմութիւնը եւ իր գործօն մասնակցութիւնը բերելու Մերձաւոր եւ Միջին Արեւելքում միջկրօնական երկխօսութիւններին: Սրբազան հայրը մեծ աշխուժութիւն է ցուցաբերել նաեւ

---

[4] *Երախտամատեան առ Աւագ արքեպիսկոպոս*, խմբ.՝ Վ. արք. Հերկէլեան, Շ. Աշճեան-Արծիւեան, Ա. Սրկ. Քեթէնճեան, հրատ.՝ առաջնորդութիւն Իրաքի հայոց, Պաղտատ, 2017, էջ 38:

[5] Նոյն, էջ 55:

էքիւմենիզմի ոլորտում: Նա մասնակցել է տարբեր միջազգային կրօնական գիտաժողովների եւ էքիւմենիք համաժողովների:

1978 Փետրուարին, Վազգէն Ա. կաթողիկոսի Պաղտատ այցելութեան ժամանակ ստացել է վարդապետութեան աստիճան՝ ձեռամբ տէր Պսակ արքեպիսկոպոս Թումանեանի: Իսկ 1979 Մարտին Վազգէն Ա. կաթողիկոսի կողմից նշանակուել է Իրաքի հայոց թեմի առաջնորդական տեղապահ: 1980 Հոկտեմբերին, պաշտպանելով «Փրկագործութեան պատմութեան ընթացքը» թեմայով թեզը, Օշականի Ս. Մեսրոպ եկեղեցում ստացել է ծայրագոյն վարդապետութեան աստիճան՝ ձեռամբ տէր Սիոն արքեպիսկոպոս Մանուկեանի:

Իր ատենախօսութեան մէջ հեղինակը կրօնագիտական, դաւանաբանական վերլուծութեան է ենթարկել Ընդհանրական Եկեղեցու կապադովկեան, աղեքսանդրեան, անտիոքեան հայրերի (Բարսեղ Կեսարացի [շուրջ 330-79], Գրիգոր Նիւսացի [շուրջ 335-95], Գրիգոր Նազիազանցի [շուրջ 330-89/90]), ինչպէս նաեւ Հայ Եկեղեցու հայրերի դիրքորոշումը Քրիստոսի փրկագործութեան վերաբերեալ: Յատկանշական է, որ երիտասարդ հոգեւորականը իր թեզում փորձել է ներկայացնել Հայ Եկեղեցու քրիստոսաբանական լուծումների հիմքում ընկած Քրիստոսի իրական փրկագործութեան, անձնաւորման վարդապետութիւնները, որոնց համաձայն Աստուած Բանը եւ մարդը իրենց բնութենական իսկութեամբ կատարելապէս միաւորուելով՝ կազմում են աստուածամարդկային անխառն եւ անբաժանելի մէկ բնութիւն եւ մէկ անձ, որ «աստուածամարդկային միացեալ անձով է իրական դառնում քաւութիւնը եւ փրկագործութիւնը»:

1982 Փետրուարին, ձեռամբ ՆՍՕՏՏ Վազգէն Ա. կաթողիկոսի, Ս. Էջմիածնում օծուել է եպիսկոպոս: 1993 Դեկտեմբերին ստացել է արքեպիսկոպոսի աստիճան՝ երջանկայիշատակ Վազգէն Ա. կաթողիկոսի կողմից:

1996 Յունիսին աստուածաբանութեան մագիստրոսի աստիճան է ստացել Ս. Վլատիմիր ճեմարանում՝ որպէս Ս. Ներսէսի ուսանող: 1998 Նոյեմբերին, պաշտպանելով դոկտորական թեզ, Աւագ սրբազանը ստացաւ փիլիսոփայական գիտութիւնների դոկտորի տիտղոսը եւ Հռոմի Ս. Խաչ Հայրապետական Համալսարանի Summa Cum Laude գերազանցութեան վկայականը:

ՎԱՐՉԱԳԷՏ ԹԵՄԱԿԱԼ ԱՌԱՋՆՈՐԴԸ

1980-90ականներին, թեմակալ առաջնորդը ձեռնամուխ է եղել եկեղեցաշինական, դպրոցաշինական, համայնքային կեանքի աշխուժացման աշխատանքներին:

Կրօնական, քարոզախօսական, առաջնորդական բնագաւառներում Աւագ սրբազանը կազմակերպել է ամուսնացեալ քահանաների համար նախատեսուած հնգամեայ դասընթացներ, որոնց շրջանաւարտները, քահանայ ձեռնադրուելով, ծառայում են Իրաքի հայոց թեմում:

Պէտք է հաստատել, որ քահանաների պատրաստման ծրագիրը շարունակւում է. սրբազանը ցայսօր ձեռնադրել է 4 կուսակրօն եւ 8 ամուսնացեալ քահանաներ: Աւագ արքեպիսկոպոս Ասատուրեանը հանդիսանում է 16 հոգեւորականի հոգեւոր հայր: Վերոյիշեալներից երկուսը՝ Վահան Յովհաննիսեանը եւ Տաթեւ Յակոբեանը, Գարեգին Բ. կաթողիկոսի ձեռամբ օծուել են եպիսկոպոս եւ ներկայումս հանդիսանում են Ֆրանսիայի եւ Ռումինիայի հայոց թեմերի առաջնորդները:

Թեմական առաջնորդի անմիջական ջանքերով հիմնուել են կիրակնօրեայ դպրոցներ՝ թեմական եկեղեցիներում եւ այլ ծխերում: Չնայած Իրաքի հայ համայնքի թուաքանակի նուազման, այսօր էլ այդ դպրոցները կատարում են իրենց նոփրական առաքելութիւնը՝ իրենց յարկի տակ ընդունելով, հայեցի դաստիարակելով եւ կրթելով աւելի քան 300 հայ երեխաների:

Սրբազան հօր ջանքերով հիմնադրուել եւ շուրջ միքանի տասնամեակ հրատարակուել է առաջնորդարանի *Կանթեղ* եռամսեայ պաշտօնաթերթը, ինչպէս նաեւ երկամեայ պարբերականութեամբ հրատարակուող *Տաթեւ* տարեգիրքը[6]:

Ի թիւս այլ ծրագրերի, առաջնորդը վերակազմակերպել է առաջնորդանիստ եկեղեցու երգչախումբը, ինչպէս նաեւ 4 այլ եկեղեցիների երգչախմբերը: Թեմական առաջնորդի եւ թեմական խորհրդի ջանքերով Իրաքի հայոց թեմը իր կալուածները կարողացաւ վերածել եկամտաբեր: Դրանք դարձան յարկաբաժիններ, պանդոկներ, առեւտրական կենտրոններ եւ բնակելի շէնքեր, որոնցից ստացուած եկամուտը օգտագործւում է կրօնական, դաստիարակչական եւ մշակութային ծրագրերի իրականացման նպատակների:

Ելնելով վերոգրեալից կարելի է հաստատել, որ առաջնորդարանը այս շահեկան քայլի շնորհիւ դարձել է ինքնաբաւ կառոյց:

1997 Նոյեմբերին սրբազան հօր ջանքերով առաջնորդարանում բացուել է «Ծայրագոյն Վարդապետ Մեսրոպի Թանգարան»ը[7], որտեղ ներկայացուած են ձեռագրեր, կոնդակներ, սրբազան իրեր, սրբանկարներ, զգեստներ:

1986ին նա հիմնադրել է Հայ Եկեղեցասիրաց Կազմը (ՀԵԿ): Տարբեր տարիքի աւելի քան 200 մարդ մասնակցում է ՀԵԿի կողմից կազմակերպուած միջոցառումներին, մասնակցում Ս. Գրքի ուսումնասիրութեան եւ Հայ Եկեղեցուն նոփրուած դասախօսութիւններին: Սա եւս մէկ կարեւոր աշխատանք է՝ որը ծառայում է համայնքում հայապահպանութեան, ազգապահպանութեան:

---

[6] Իրաքահայ համայնքի ներկայ դժուարին կացութեան պատճառով այս երկու պարբերականները դադարեցրել են իրենց գործունէութիւնը:

[7] *Երախտամատեան*, էջ 127:

Հարկ է նշել, որ իւրաքանչիւր տարի Աւագ արքեպիսկոպոս Ասատուրեանը Մեծ Պահքի Կիրակի օրերին դասախօսութիւններ է կարդում սուրբգրային, եկեղեցական եւ հոգեւոր թեմաներով՝ նպատակ ունենալով զօրացնել իրաքահայ երիտասարդութեան եւ մանուկների ազգային ինքնագիտակցութիւնը եւ հոգեւոր դաստիարակութիւնը:

Աւագ արքեպիսկոպոս Ասատուրեանի եւ Իրաքի հայոց թեմի ազգային կենտրոնական վարչութեան կողմից կառուցուել են Սրբոց Նահատակաց Եկեղեցին (1986-90), Պաղտատի չորս հայկական եկեղեցիները ընդլայնուել են նոր կառոյցներով, Պաղտատի Ս. Աստուածածին եկեղեցու համար կառուցուել է աւելի մեծ համալիր (1990-2000), Իրաքի հիւսիսային շրջանի հայաբնակ Աւզրուկ գիւղում կառուցուել է Ս. Վարդան եկեղեցին (1999-2000), 2001ին կատարուել է Մուսուլի եկեղեցու հիմնարկէքը: Եկեղեցիին կառուցումը աւարտել էր, բայց նաւակատիքը չէր կատարուել երբ 2015ին թիրախաւորուեց եւ ռմբակոծուեց Իսլամական Պետութեան ահաբեկիչների կողմից:

1980-98՝ կառուցուել են ութ շէնքեր, որոնցից ստացուած եկամուտը ուղղուում է առաջնորդարան[8]: Հայ բարերարների կողմից Իրաքի հայոց եկեղեցուն կտակուած տասը կալուածքներ դարձել են ազգապատկան շէնքեր (1980-2000): Առաջնորդարանի միջոցներով 1999-2001՝ կառուցուել են նաեւ մի շարք մշակութային կենտրոններ, որոնք ընդգրկում են լսարաններ, թանգարան, գրադարան, սրահներ եւ ծերանոց: 2015ին օծուել է Հաւրեզք գիւղի Ս. Սարգիս նորակառոյց եկեղեցին, իսկ 2016 Հոկտեմբերին կատարուել է Քերքուք քաղաքի նորակառոյց Ս. Աստուածածին եկեղեցու օծման արարողութիւնը: Ներկայումս շարունակւում են Էրպիլ քաղաքի հայկական եկեղեցու կառուցման աշխատանքները[9]:

Ամփոփելով նշենք, որ բարձրաշնորհ հօր առաջնորդութեան տարիներին Իրաքում կառուցուել եւ օծուել է վեց եկեղեցի: Ներկայումս համայնքում գործում են 8 հայկական եկեղեցիներ, ուր իւրաքանչիւր տարի հովուական այցելութիւններ է կատարում թեմակալ առաջնորդը:

ԳԻՏՆԱԿԱՆ ԿՐՕՆԱԽՈՐԸ

Աւագ արք. Ասատուրեանը նաեւ ծաւալել է գիտական աշխուժ գործունէութիւն: Դեռեւս 1980ից *Էջմիածին* ամսագրում տպագրուել են սրբազանի բազմաթիւ գիտական յօդուածներն ու քարոզները: Առաջնորդ սրբազանը հրատարակել է Աւագ Շաբաթի արարողութիւնների վերաբերեալ երկու

[8] *Երախտամատեան*, էջ 127-131:

[9] Այն աւարտուեց, իսկ նաւակատիքը կատարուեց Ապրիլ 2019ին:

գիրք[10], որտեղ բացատրւում է Աւագ Շաբաթուայ աստուածաբանական նշանակութիւնը:

Աւագ սրբազան Ասատուրեանը հեղինակ է Ս. Գրիգոր Նարեկացու, Ս. Ներսէս Շնորհալու եւ Ս. Գրիգոր Տաթեւացու կենսագրութիւնների վերաբերեալ երեք անգլերէն յօդուածների, որոնք հրատարակուել են 16 հատորանոց կրօնական հանրագիտարանում (Նիւ Եորք, Մեքմիլըն հրատ., 1986):

2017ին Պէյրութում տպագրւում է թեմակալ առաջնորդի փիլիսոփայական գիտութիւնների թեկնածուական աստիճանի հայցման համար աշխատասիրած ստուարածաւալ աշխատութիւնը՝ նուիրուած աստուածաբան, իրաւագէտ, փիլիսոփայ, սուֆիզմի հիմնադիրներից՝ Ապու Համիտ Մուհամմատ Իպն Մուհամմատ ԱլՂազալի աստուածաբանական եւ կրօնափիլիսոփայական մտորումների վերլուծութեանը[11]:

ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ, ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԻՉԸ

Որպէս համայնքի հոգեւոր առաջնորդ եւ Իրաքի հոգեւոր առաջնորդների դասի ներկայացուցիչ, Աւագ եպիսկոպոս Ասատուրեանը Իրաքում հաստատուած տարբեր հաւատքների առաջնորդների հետ միասին 1984-88՝ բազմաթիւ հանդիպումներ են ունենում Յովհաննէս Պօղոս Բ. Պապի, Վատիկանի տարբեր կոմիտէների անդամների, Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհրդի (ԵՀԽ) քարտուղարի, միջազգային Կարմիր Խաչի յանձնախմբի, Քենթըրպըրիի եւ տարբեր երկրների եկեղեցիների յանձնախմբերի հետ՝ նպաստելու Իրաքի եւ Իրանի միջեւ խաղաղութեան հաստատմանը:

Աւագ սրբազան Ասատուրեանը Կիպրոսում մասնակցել է ԵՀԽի Միջեկեղեցական Օգնութեան եւ Ծառայութեան Համաժողովի խորհրդակցութիւններին: Սրբազանը այդ ժողովում ընտրուել է ղեկավարման եւ ծրագրման յանձնախմբի անդամ: Նրա ջանքերով, ժողովի որոշման ձեւակերպման մէջ ներառուել է նաեւ 1915ի Հայոց Ցեղասպանութեան հարցը:

1991ին Պարսից Ծոցում ստեղծուած տագնապալի իրավիճակի պատճառով Աւագ արքեպիսկոպոս Ասատուրեանը, որպէս պատուիրակութեան անդամ, հանդիպումներ է ունեցել Յովհաննես Պօղոս Բ. պապի (արդէն 5րդ անգամ), ԵՀԽի անդամների, Կաթոլիկ Եկեղեցու Եպիսկոպոսական Խորհրդի եւ եւրոպական երկրների բարձրաստիճան պաշտօնատարների հետ: Նա Նիւ Եորքում հանդիպել է նաեւ ՄԱԿի գլխաւոր քարտուղարի հետ:

---

[10] *Աւագ Շաբաթ*, Էջմիածին, մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի տպարան, 1988. նաեւ՝ *Աւագ Շաբաթ (Գործնական)*, Էջմիածին, մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի տպարան, 2015:

[11] Archb. Avak Vazken Asadourian, *The Moral Quest of Abu Hamid AlGhazali as Delineated in Mizan Al'Amal (The Criterion of Action)*, Beirut, Pomigravure Printing House, 2017:

1991-2000՝ բազմիցս մասնակցել է Ամմանում գումարուած Պարսից Ծոցի պատերազմների քննարկմանը նուիրուած Միջին Արեւելքի Եկեղեցիների Խորհրդի ժողովներին:

1992-95՝ այցելել է Շուէտի, Դանիայի Սկովտիայի, Զուիցերիայի եւ Անգլիայի եկեղեցիներ՝ այս եկեղեցիների առաջնորդների կամ եկեղեցիների խորհուրդների նախաձեռնութեամբ:

Վերոյիշեալ բոլոր հանդիպումների գլխաւոր նպատակն է եղել պահպանել եւ պաշտպանել Իրաքի պատերազմի բովում յայտնուած քրիստոնեայ փոքրամասնութիւնների համայնքները, նրանց շահերը եւ իրաւունքները միջազգային ատեաններում:

Անշուշտ գնահատելի է այն փաստը, որ չնայած 1980ականներին սկսուած եւ մինչ օրս շարունակուող Իրաքի պատերազմական, ահաբեկչական, անապահովութեան մթնոլորտում, սրբազան հայրը եղաւ այն եզակի հոգեւորականներից, ով թողնելով ԱՄՆ խաղաղ եւ հանգիստ պայմանները, անսաց Վազգէն հայրապետի հրաւէրին եւ ստանձնեց իրաքահայ թեմի առաջնորդութիւնը, մինչ օրս պատուով կատարելով այդ դժուարին առաքելութիւնը եւ իր ներկայութեամբ, հայրական խորհուրդներով մշտապէս զօրավիգ լինելով եւ ապահովութիւն ու վստահութիւն ներշնչելով իրաքահայ համայնքին:

Արձանագրենք նաեւ, որ 2015ին նոյնպէս Աւագ սրբազան բաց նամակով դիմել է Ուէյլզի արքայազն Չարլզին՝ խնդրելով եւ յորդորելով նրան չմասնակցել Թուրքիայի Հանրապետութեան ղեկավարութեան կողմից կազմակերպուող Ապրիլի 24ի Կալիփոլիի 100ամեակին նուիրուած միջոցառումներին[12]:

Աւագ արքեպիսկոպոս Ասատուրեանի երկարատեւ, աւանդապահ, եկեղեցանուէր առաքելութիւնը արժեւորել է ՆՍՕՏՏ Գարեգին Բ. կաթողիկոսը՝ հայրապետական սրբատառ կոնդակով շնորհելով Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցու «Սուրբ Ներսէս Շնորհալի» պատուոյ բարձր շքանշանը:

Իր անխոնջ աշխատանքը ըստ արժանւոյն գնահատել է նաեւ հայրենի իշխանութիւնը՝ ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսեանի հրամանագրով Հայաստանի Հանրապետութեան անկախութեան 20րդ տարեդարձի առթիւ վերջինիս կողմից Աւագ արքեպիսկոպոս Ասատուրեանը Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցուն երկարամեայ ծառայութեան, հոգեւոր արժէքնե-

[12] Մանրամասն տե՛ս՝ https://www.aysor.am/am/news/2015/03/10/%D5%AB%D6%80%D5%A1%D6%84%D5%AB-%D5%A9%D5%A5%D5%B4%D5%AB-%D5%A1%D5%BC%D5%A1%D5%BB%D5%B6%D5%B8%D6%80%D5%A4-%D5%A1%D5%BD%D5%A1%D5%BF%D5%B8%D6%82%D6%80%D5%B5%D5%A1%D5%B6/916984 :

րի պահպանման գործում ունեցած նշանակալի աւանդի համար պարգեւատրուել է «Հայրենիքին Մատուցած Ծառայութիւնների Համար» 2րդ աստիճանի մետալով:

Ի թիւս բազում շքանշանների, պատուոգրերի, շնորհակալագրերի, Ա-ւագ արքեպիսկոպոս Ասատուրեանը պարգեւատրուել է նաեւ Իրաքի նախկին նախագահի կողմից՝ «Հայրենասիրութեան Համար» շքանշանով:

Այս օրերին Իրաքի հայ ազգային կենտրոնական վարչութեան նախաձեռնութեամբ տպագրման է պատրաստւում պատկերազարդ հատոր՝ նուիրուած Հայ Եկեղեցու եւ Իրաքի հայ համայնքի բազմավաստակ առաջնորդ Աւագ արքեպիոսկոպոս Ասատուրեանին:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ-ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Ամփոփելով Աւագ արքեպիսկոպոս Ասատուրեանի կեանքն ու գործունէութիւնը կարելի է հաստատել, որ վերջինս իր ողջ գիտակից կեանքն ապրել է յանուն իր հաւատացեալ թեմի, ի նպաստ հաւատաւոր հայորդիների եւ Հայ առաքելահաստատ Եկեղեցու: Ուստի, առաւել քան երբեւէ մենք կարիքն ունենք սրբազան հօր նման լուսաւոր, առաքինի եւ եկեղեցանուէր, ազգային, հոգեւոր գործիչների, ի դիմաց համաշխարհայնացման ներկայ մարտահրաւէրների եւ ի պահպանումն ազգային ինքնութեան, Հայ Եկեղեցու բարօրութեան:

Կարող ենք վստահ պնդել, որ Աւագ սրբազանի վեհ բարոյական նկարագիրը եւ անմնացորդ նուիրուածութիւնն իր հոգեւոր առաքելութեանը, ինչպէս նաեւ ճշմարիտ քրիստոնեայի պահուածքն ու կեցուածքը լաւագոյն օրինակ են մատաղ սերնդի դաստիարակման եւ բարեկրթման համար:

Սրբազան հայրը անձնուրացաբար եւ մեծագոյն նուիրումով ծառայում է Հայ Եկեղեցում, հայոց պետականութեանն ու հայ ժողովրդին՝ յանուն վերջինիս բարգաւաճման եւ հոգեւոր վերածնունդի:

The Iraqi Armenian Prelacy during the Prelature of Arch. Avak Asadurian (Summary)

Vladimir Poghosyan
vlad.poghosyan@mfa.am

The religio-national life of the Iraqi Armenian community is headed by the Iraqi Armenian Prelacy, which was established in 1944. and its National Central Committee.

The paper, based on theoretical as well as theological history and ecclesiastical literature methodology, assesses the importance of the Prelacy and its impact on the community's life. A parallel comparative study of other minorities has given further understanding to the valuable experience of this religious institution.

In this context, the paper aims at analysing and accordingly evaluating the role of the prelacy and focuses on the decades-long activities of Prelate Arch. Avak Asadurian in promoting spiritual, social, educational, scientific, and church-building functions.

Իրաքի Հայօճախը
2000-2017 Շրջանին

Սարգիս Քոթունեան
aline_koko2004@yahoo.com

ՄՈՒՏՔ

Վերջին չորս տասնամեակներուն, իրաքահայ համայնքը դիմագրաւեց մարդածին լուրջ աղէտներ:

Ա) Իրաք-Իրան ութամեայ դաժան պատերազմը, որ խլեց կեանքը 130 հայ զինուորագրեալներու: Արաբական աշխարհին մէջ Ծոցի առաջին պատերազմը՝ Իրաքի եւ Իրանի զինուած ուժերու միջեւ մղուած պատերազմը տեւեց 22 Սեպտեմբեր 1980էն մինչեւ 1988ի Օգոստոսը: Ասոր յաջորդեց Օգոստոս 1990ին Իրաքի կողմէ Քուէյթ ներխուժումէն ետք Ծոցի երկրորդ պատերազմը իր միքանի երեսակներով՝ Իրաքի դէմ շղթայազերծուած պատերազմ, տնտեսական շրջափակում, միջազգային պատժամիջոցներ:

Սակայն համայնքը ամէնածանր հարուածը կրեց 2003էն ետք, երբ ամերիկեան զօրքերը ներխուժեցին Իրաք եւ տապալեցին 1979էն իվեր իշխանութեան գլուխ կանգնած Սատտամ Հուսէյնը, եւ 1963էն իվեր երկիրը ղեկավարող Պաաս Կուսակցութեան վարչակարգը:

2003ը բեկումնային տարի եղաւ Իրաքի հողին վրայ ապրող բոլոր ժողովուրդներուն կեանքին մէջ: Բացառութիւն չէր նաեւ հայ համայնքը: Համայնքի զաւակներէն զոհուեցան 45 հայորդիներ՝ ահաբեկչական յարձակումներու պատճառով եւ առեւանգուեցան 32 ուրիշներ, որոնց ճակատագիրը ցարդ կը մնայ անյայտ:

Պատերազմէն ետք, Իրաքի հայօճախը ցմրուր խմեց իրաքեան բեմը յուզող բազմաբնոյթ դառնութիւնները եւ տառապեցաւ այդ տագնապներուն յառաջացուցած քաղաքական, տնտեսական, ընկերային, կրթական թէ ապահովական խնդիրներով, բոլոր մակարդակներու վրայ: Այս կացութիւնը պատճառ դարձաւ որ Իրաքի տարբեր վայրերու մէջ բնակող մեծ թիւով հայ ընտանիքներ ձեռք առնեն գաղթականի ցուպը եւ բնակութիւն հաստատեն Լիբանանի, Յորդանանի, որոշ եւրոպական երկիրներու, ԱՄՆի եւ Հայաստանի մէջ: Միեւնոյն ժամանակ ծայր առաւ Իրաքի նախապէս հայաշատ քաղաքներէն հայութեան տեղաշարժը դէպի համեմատաբար աւելի ապահով վայրեր՝ ի մասնաւորի հիւսիսային Իրաքի ինքնավար Քիւրտիստանի տարածքը: Այստեղ նոր համայնքներ յառաջացան կամ հիները վերակազմուեցան, կառուցուեցան նոր եկեղեցիներ եւ դպրոցներ:

2003էն մինչեւ օրս Իրաքի քրիստոնէական եկեղեցիները յաճախակի թիրախ դարձած են մոլեռանդ իսլամիստներու, հոն՝ ուր ծայրայեղականներու ձեռքը հասած է...: Վերջին շրջանին Իրաքի քրիստոնեաներու դէմ իրականացուած բռնութիւններէն թերեւս ամէնաողբերգականն ու ամէնա-

արիւնալին, 2010 Հոկտեմբեր 31ին Պաղտատի Ասորի Կաթոլիկ Եկեղեցիին՝ Փրկարար Տիրուհիի եկեղեցիին (كنيسة سيدة النجاة), դէմ կատարուած ահաբեկչական գործողութիւնն էր, որուն զոհ գացին 58 եւ վիրաւորուեցան 78 հաւատացեալներ:

Յաջորդող տարիներուն վիճակը ոչ միայն չբարելաւուեցաւ, այլեւ շատ աւելի վատթարացաւ երբ վրայ հասան 2014ի իրադարձութիւնները ու երբ Տաէշ[1] ահաբեկչական, ծայրայեղական խմբաւորման զինեալները յաջողեցան իրենց վերահսկողութեան տակ առնել Իրաքի խոշորագոյն քաղաքներէն Մուսուլը: Այս գրաւումին իբրեւ հետեւանք շրջանի խառն ազգաբնակչութիւնը, ներառեալ՝ հայ ընտանիքները, հեռացան շրջանէն եւ բնակեցան Պաղտատ, իսկ ոմանք անցան հիւսիսային Իրաքի նուազ անապահով վայրեր:

Ցաւօք, մինչեւ օրս Իրաքէն արտագաղթի մեծ թափը կը շարունակուի, պարագայ մը՝ որ մեծ հարուած հասցուց իրաքահայ թեմին եւ համայնքին ծաւալած աշխատանքներուն, իրագործումներուն:

Ստորեւ պիտի փորձենք համառօտ պատկերացում մը տալ Իրաքի հայօճախին ազգային-եկեղեցական կեանքին մասին, մերթընդմերթ համեմատելով ներկայ իրավիճակը 2003էն առաջի եւ պատերազմէն անմիջապէս ետքի տուեալներուն հետ[2]:

Ա- ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ԹԻՒ

Իրաքահայ գաղութին մեծամասնութիւնը կը բնակի մայրաքաղաքին մէջ Պաղտատ, ուր կը գտնուի առաջնորդարանը: Հայեր կան նաեւ Պասրա, Քերքուք եւ Մուսուլ քաղաքներուն մէջ: Քրտական ինքնավար մարզին մէջ հայեր հաստատուած են Էրպիլ, Տհոք, Զախօ, Սուլէյմանիա քաղաքներուն եւ Ալզրուկ ու Հաւրեզք աւաններուն մէջ:

1990ականներուն, իրաքահայութեան թիւը 20,000-22,000 կը հաշուէր, սակայն 2002-03ին կ'ենթադրուէր, որ այդ թիւը իջած է 18,000ի՝ արտագաղթի պատճառով: 2003էն մինչեւ 2010ականներ, արտագաղթողներու թիւը կը կազմէր մօտաւորապէս 3000 անձ (ասոնցմէ 1500ը Սուրիա գաղթած է, շուրջ 1000ը՝ Հայաստան, իսկ 500ը՝ Յորդանան), հետեւաբար, գաղութին թիւը մօտ 15,000 կը հաշուէր՝ 2010ականներուն:

---

[1] Յապաւումն է Իրաքի եւ Շամի Իսլամական Պետութիւն արաբերէն բառակապակցութեան:

[2] Պաշտօնի բերմամբ, հասողութիւն ունենալով Պաղտատի (առաջնորդարանի) մկրտութեան, պսակի ու մահուան տոմարներու տուեալներուն, օգտուած ենք անոնցմէ՝ առաւել վաւերական դարձնելու համար մեր զեկոյցը: Իրաքի միւս հայաբնակ քաղաքներու եւ աւաններու տուեալներուն համար իբրեւ աղբիւր դիմած ենք տեղի թաղականութիւններուն, որոնք սիրայօժար տրամադրեցին տուեալները: Շնորհակալութիւն կը յայտնենք բոլոր աջակիցներուն:

Իսկ այսօրուան մօտաւոր տուեալներով (քանի որ վիճագրական յստակ տուեալներ չկան), իրաքահայ գաղութը կը հաշուէ շուրջ 6500-7000 անձ:

Ստորեւ բերուած աղիւսակը կ'ամփոփէ եւ կու տայ Իրաքի հայութեան բնակչութեան մօտաւոր թուաքանակը: Աղիւսակին մէջ նշուած թիւերը առնուած են Իրաքի հայաշատ շրջաններու թաղականութեան տոմարներէն՝ 2017 Մայիսի դրութեամբ, ի բացառութիւն Պաղտատէն, ուր հայ բնակչութեան թուաքանակը անյայտ է, քանի որ տուեալները օրըստրէ կ'ենթարկուէին փոփոխութեան՝ մայրաքաղաքին մէջ շարունակուող ու նորովի թափ առնող արտագաղթին պատճառով:

Իրաքի հայօճախին թուաքանակը 2017 Մայիսի տուեալներով			
Շրջան	**Անձ**	**Շրջան**	**Անձ**
Աւգրուկ	276	Պաղտատ	3995
Զախօ	750	Պասրա	242
Էրպիլ	370	Սուլէյմանիա	15
Հաւրեզք	334	Սումէյլ	48
Մուսուլ		Տհոք	379
Շաքաւտալ	24	Քերքուք	100
Ընդհանուր			6533

Պէտք է յստակեցնել, որ վերոյիշեալ թիւերուն մէջ առկախ ձգած ենք Մուսուլի հայութեան թուաքանակը, քանի որ Մուսուլի հայ ընտանիքները հեռացած են շրջանէն: Յիրաւի, անոնցմէ մաս մը արտագաղթած է Իրաքէն, մաս մը մինչեւ օրս կը բնակի Պաղտատ, իսկ մեծ մաս մըն ալ հաստատուած է Իրաքի հիւսիսային հայաշատ շրջանի աւելի ապահով վայրեր, բաժնուած հետեւեալ ձեւով.-

Մուսուլէն տեղահանուած հայերու 'նոր' բնակավայր		
Շրջան	**Ընտանիք**	**Անձ**
Պաղտատ	4	15
Զախօ	27	94
Հաւրեզք	29	83
Էրպիլ (Էն-Քաւա)	34	101
Տհոք	19	70
Ընդհանուր թիւ	109	348

ԻՐԱՔԻ ԹԵՄԸ, ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԿԱՌՈՅՑԸ ԵՒ ՕԺԱՆԴԱԿ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԸ

1- Իրաքի հայոց թեմը էջմիածնական է, թեմին առաջնորդն է գերաշնորհ տէր Աւագ արք. Ասատուրեանը: Ան, իր պաշտօնին կողքին ազգապատկան անշարժ գոյքերու՝ *վաքֆի* լիազօրն է:

2- Իրաքի Հայ Առաքելական Եկեղեցիին պատկանող համայնքի ազգային-եկեղեցական ղեկավար մարմինն է ազգային կեդրոնական վարչութիւնը, որ կ'ընտրուի ուղղակի Պաղտատի հայութեան քուէներով, քառամ-

եայ շրջանի մը համար: Վարչութեան կեդրոնը Պաղտատի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ առաջնորդանիստ եկեղեցին է: Շրջաններուն մէջ իւրաքան-չիւր համայնք ունի իր թաղական խորհուրդը, որոնցմէ իւրաքանչիւրը հաշ-ուետու է ազգային կեդրոնական վարչութեան:

3- Ազգային կեդրոնական վարչութեան ներկայ դիւանը (ընտրուած 2015 Յուլիսին՝ քառամեայ շրջանի մը համար), կը ներկայացնէ հետեւեալ պատկերը.- Մելքոն Մելքոնեան (ատենապետ), Սարգիս Չոլաքեան (փո-խատենապետ), Սարգիս Քոթունեան (ատենադպիր), Կարապետ Գա-լուստեան (հաշուապահ), Գէորգ Գատոյեան (գանձապահ), Գրիգոր Տէր Յակոբեան եւ Վարդան Վարդանեան՝ խորհրդատուներ:

Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ առաջնորդադանին առընթեր գործող մարմիններ.-

Հայ առաքելական եկեղեցւոյ առաջնորդարանի բազմազան գործունէ-ութիւնները լիովին կատարելու նպատակով ազգային կեդրոնական վար-չութիւնը տարիներու ընթացքին կեանքի կոչած է զանազան բնոյթի մար-միններ, որոնք կը գործեն առաջնորդարանի հովանաւորութեամբ:

Ստորեւ առաջնորդադանին առընթեր գործող մարմինները.-

1- Չքաւորաց Օժանդակ Մարմին (ՉՕՄ).-

Չքաւորաց Օժանդակ Մարմինը 1922էն իվեր տարբեր անուններով կը գործէ. սկիզբը՝ 1922էն մինչեւ 1926, կոչուած է Հայ Ազգային Աղքատախ-նամ Մարմին, 1926էն մինչեւ 1990՝ Տիկնանց Աղքատախնամ Մարմին, իսկ 1990էն ցայսօր՝ Չքաւորաց Օժանդակ Մարմին:

Մարմնին անդամուհիները մինչեւ օրս կը շարունակեն յատուկ հոգա-տարութեամբ, կանոնաւորաբար այցելել նիւթապէս անապահով ընտա-նիքներու, ի մասնաւորի բազմազաւակ այրի կանանց, հիւանդներու եւ բո-լոր անօգնական ծնողաց, տեղւոյն վրայ ծանօթանալու իրենց ապրելա-կերպին, կարիքներուն եւ ըստ այնմ օգնութիւն ցուցաբերելու նպատակով:

ՉՕՄի գործունէութիւնը շեշտուեցաւ 1990էն իվեր, երբ պատերազմի հետեւանքով երկիրը շրջափակման մէջ էր: Իսկ անոր կենարար օժանդա-կութիւնը ա՛լ աւելի շեշտուեցաւ 2003ի պատերազմէն ետք:

Ստորեւ՝ աղիւսակը կ'ամփոփէ վերջին 15 տարիներու ընթացքին ՉՕՄին կատարած օժանդակութիւնները:

Չքաւորաց Օժանդակ Մարմնին կատարած յատկացումները՝ 2002-16			
Տարի	Վճարուած գումար	Տարի	Վճարուած գումար
2002	49.034.500 միլիոն ի.տ.	2011	74.525.000 միլիոն ի.տ.
2003	41.070.250 միլիոն ի.տ.	2012	80.350.000 միլիոն ի.տ.
2007	49.696.000 միլիոն ի.տ.	2013	82.750.000 միլիոն ի.տ.
2008	36.863.750 միլիոն ի.տ.	2014	82.870.000 միլիոն ի.տ.
2009	45.916.750 միլիոն ի.տ.	2015	77.000.000 միլիոն ի.տ.
2010	78.000.000 միլիոն ի.տ.	2016	80.500.000 միլիոն ի.տ.

2- Հայ Եկեղեցասիրաց Կազմ (ՀԵԿ).-

1986ին կը հիմնուի Հայ Եկեղեցասիրաց Կազմը՝ Իրաքի հայոց թեմի առաջնորդ Աւագ արք. Ասատուրեանի ջանքերով: 1993ին ՀԵԿը կը դառնայ առաջնորդարանին առընթեր մարմին: Կ'աշխատի գաղութի զաւակներուն մեկնաբանել Ս. Գիրքը ու բացատրել Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ պատմութիւնը, դաւանանքը եւ անոր ընդմէջէն՝ հայ ժողովուրդի պատմութիւնը:

Կազմը ունի տարբեր մակարդակներու բաժնուած դասարաններ, պարմանուհիներու դպրաց դաս՝ "Շարական" անունով, որ իր մասնակցութիւնը կը բերէ եկեղեցական առօրեայ եւ տօնական արարողութիւններուն:

Ցաւօք, ՀԵԿի գործունէութիւնը ներկայիս կը կաղայ՝ երկրի աննպաստ պայմաններուն պատճառով, եւ եթէ 2003ի պատերազմէն առաջ ՀԵԿը ունէր 389 տարբեր տարիքի անդամ-անդամուհիներ, այսօր կը գործէ 75 մասնակիցներով:

3- Առաջնորդադանին առընթեր գործող այլ մարմիններ.-

Գ/3- Եկեղեցապան մարմին.
Գ/4- Կրօնական ժողով.
Գ/5- Դպրաց դասի յանձնախումբ.
Գ/6- Կալուածոց եւ շինարարական յանձնախումբ.
Գ/7- Ազգային բնակարաններու յանձնախումբ.
Գ/8- Կրթական յանձնախումբ.
Գ/9- Հաշուեքննիչ յանձնախումբ.
Գ/10- Երթեւեկի յանձնախումբ.
Գ/11- Հանդէսներու եւ հիւրասիրութեան յանձնախումբ.
Գ/12- Բժշկական յանձնախումբ:

Նկատի ունենալով գերաշնորհ Տ. Աւագ արք. Ասատուրեանի եկեղեցանուէր եւ արդիւնաշատ գործունէութիւնն ու վաստակը անցած տարիներու ընթացքին՝ թեմիս պատգամաւորական ժողովը 2012 Մայիսին վերընտրած է սրբազան հայրը՝ իններորդ անգամ, քառամեայ շրջանի մը համար: Արդարեւ, գերաշնորհ հայրը 1980էն իվեր կը վարէ Իրաքի հայոց թեմի առաջնորդական պաշտօնը եւ կը հովուէ իրաքահայ հօտը:

Թեմէն ներս գործող եկեղեցիները.-

- **Պաղտատի Ս. Աստուածածին եկեղեցի**.- կառուցուած 1630-40ին: Կը համարուի Իրաքի ամէնահին եկեղեցիներէն մէկը: Եկեղեցին ուխտատեղի է ոչ միայն հայերուն, այլեւ միւս քրիստոնեայ եւ այլ դաւանանքներու պատկանող ժողովուրդներուն: Հոգեւոր հովիւն է արժ. Տ. Մեսրոպ քհնյ. Գաբրիէլեան:

▪ **Պաղտատի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ առաջնորդանիստ եկեղեցի**.- կառուցուած է 1957ին: Եկեղեցւոյ կից 18,000 քառ.մ. տարածութեամբ կը գտնուի հին գերեզմանատունը: Հոգեւոր հովիւն է հոգեշ-նորհ Տ. Նարեկ Ա. քհնյ. Իշխանեան:

▪ **Պաղտատի Ս. Կարապետ եկեղեցի**.- կառուցուած է 1973ին, ազգային ծերանոցի շրջաբակէն ներս, Պաղտատի Նորաշէն հայաշատ թաղամասին մէջ՝ նպատակ ունենալով գոհացնել Ծերանոցի բնակիչներուն եւ շրջանի համայնքի զաւակներուն հոգեւոր պահանջքները: Հոգեւոր հովիւն է հոգեշնորհ Տ. Գէորգ քհնյ. Արշակեան:

▪ **Պաղտատի Ս. Նահատակաց եկեղեցի**.- կը գտնուի ազգային նոր գերեզմանատան 100,000 քառ.մ. տարածքով հողաշերտին վրայ, պատմական Պաքուպա քաղաք տանող ճամփուն՝ Շաուրա ում-Ճատըր շրջանին մէջ: Կառուցումը աւարտած է 1986ին:

▪ **Պասրայի Ս. Աստուածածին եկեղեցի**.- կառուցուած է 1736ին: Հոգեւոր հովիւն է հոգեշնորհ Տ. Պետրոս աբղ. Ազարեան:

▪ **Մուսուլի Ս. Էջմիածին եկեղեցի**.- կառուցուած է 1968ին: Ծայրայեղ իսլամականներու ահաբեկչական գործողութիւններուն հետեւանքով եկեղեցին փակուած է ներկայիս: Հաստատապէս գիտենք, որ եկեղեցին ՏԱՀԷԾ ահաբեկչական ծայրայեղական խմբաւորման զինեալներու կողմէ պղծուած է եւ գործածուած՝ իբրեւ բանտ եւ դատարան: Ինչ կը վերաբերի Մուսուլի ազատագրուած շրջանին մէջ գտնուող նորակառոյց հայկական եկեղեցիին, ապա վերջին տարիներու զարգացումներուն պատճառով տակաւին անոր նաւակատիքը, օծումը չէր կատարուած: Ըստ՝ վերջերս անձամբ Մուսուլ այցելած Մուսուլ շրջանի թաղական խորհուրդի ատենապետ Անդրանիկ Կիւլիզեանի բանաւոր եւ պատկերներով հաղորդած ամէնաթարմ լուրերուն, Մուսուլի նորակառոյց այս եկեղեցին ՏԱՀԷԾի զինեալներու կողմէ պայթումներու ու կրակոցների թիրախ դարձած է, ու մեծ վնասներ կրած:

Մուսուլի կիսաքանդ հայոց եկեղեցին

▪ **Քերքուքի Ս. Աստուածածին նոր եկեղեցի**.- 2016 Հոկտեմբեր 14ին կատարուեցաւ Քերքուքի հայ համայնքի նորակառոյց եկեղեցւոյ օծումը: Եկեղեցին կառուցուեցաւ պետութեան միջոցներով, ազգա-պատկան

հողատարածքի վրայ: Այցելու հոգեւոր հովիւն է Տ. Արթուն քհնյ. Խալաթեան:

- **Էրպիլի** (**Էն Քաւա**) **ծուխը**.- նոր եկեղեցւոյ կառուցման աշխատանքները արդիւնաւոր ընթացքի մէջ են, թէեւ ժամանակ մը գործը յապաղեցաւ երկրին եւ շրջանին մէջ տիրող վտանգաւոր եւ տնտեսական ծանր պայմաններուն բերումով, սակայն 2014-15էն իվեր աշխատանքները վերսկսած են: Հոգեւոր հովիւն է Տ. Արթուն քհնյ. Խալաթեան:
- **Տիոքի Ս. Ներսէս Շնորհալի եկեղեցի**.- 2008ին ամբողջացաւ Իրաքի հիւսիսային շրջանի Տիոք քաղաքի եկեղեցւոյ կառուցումը, բարերարութեամբ քրտական շրջանի ֆինանսներու նախարար Սարգիս Աղաճանի: Հոգեւոր հովիւն է արժ. Տ. Մասիս քհնյ. Շահինեան:
- **Հաւրեզքի նորակառոյց Ս. Սարգիս եկեղեցի**.- նորակառոյց եկեղեցւոյ օծումն ու անուանակոչումը տեղի ունեցաւ 2015 Սեպտեմբերին, եւ նուիրուեցաւ Հայոց Ցեղասպանութեան 100ամեակին: Հոգեւոր հովիւն է արժ. Տ. Տիրան քհնյ. Սարգիսեան:
- **Աւզրուկի Ս. Վարդան եկեղեցի**.- 2000ին եկեղեցւոյ հիմնարկէքը կատարուելէ մէկ տարի անց՝ 29 Ապրիլ 2001ին, կատարուեցաւ օծումն ու անուանակոչումը եկեղեցիին, ձեռամբ Իրաքի հայոց թեմի առաջնորդ գերշ. Տ. Աւագ արք. Ասատուրեանի: Այցելու հոգեւոր հովիւն է արժ. Տ. Տիրան քհնյ. Սարգիսեան:
- **Զախոյի Ս. Աստուածածին եկեղեցի**.- կառուցուած է 1932ին: Հոգեւոր հովիւն է արժ. Տ. Մամբրէ քհնյ. Հմայակեան:

Եկեղեցիներու դպրաց դասեր.-

Իրաքի թեմի հայ առաքելական եկեղեցիներուն մէջ մատուցուած պատարագի եւ տօներու առիթով կազմակերպուած հանդէսներուն, բազմաձայն երգեցողութիւնը կը կատարուի դպրաց դասերու կողմէ, որոնց անդամներուն թիւը սկսած է տակաւ նօսրանալ: Օրինակի համար, մինչեւ 2003ի պատերազմը, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ առաջնորդանիստ եկեղեցւոյ Զուարթնոց դպրաց եւ սարկաւագաց դասերը բաղկացած էին 67 երկսեռ անդամներէ, ներառեալ՝ 12 սարկաւագներ: Իսկ այսօր այդ դասը կը բաղկանայ 27 երկսեռ անդամներէ, ներառեալ՝ 4 սարկաւագներ:

Իրաքի հայաշատ շրջաններու եկեղեցիներուն մէջ եւս գոյութիւն ունին մնայուն դպրաց դասեր, որոնցմէ կը կարեւորենք յիշել.-

- **Պասրայի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ դպրաց դասը**, որ կը բաղկանայ 15 երկսեռ անդամներէ, որոնցմէ 4ը Ս. Սեղանի սպասարկողներ են:
- **Զախոյի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ դպրաց դասը**, որ այսօր ունի երկու երգչախումբեր, առաջինը մանկական՝ բաղկացած 40 երկսեռ անդամներէ, իսկ աւագներու խումբը՝ բաղկացած է 7 անդամներէ:

- **Տիոքի Ս. Ներսէս Շնորհալի եկեղեցւոյ դպրաց եւ սարկաւագաց դասերը**, կը բաղկանան 42 երկսեռ անդամներէ, որոնցմէ 16ը Ս. Սեղանի սպասարկողներ են (3 սարկաւագ, 3 կիսասարկաւագ, 4 աստիճանաւոր դպիրներ նաեւ 6 փոքրիկներ):

Տիկ. Ռեճինէ Կարապետ Իսկենտէր Վաքըֆի գործադիր մարմին.-

Պաղտատի մէջ կը գործէ Ռեճինէ Կարապետ Իսկենտէրեանի ողջութեան, կտակով թողած հողամասի մը վրայ 1970ին կառուցուած հայօճախին ազգային ծերանոցը, որ պատիւ բերող, մարդասիրական տիպար հիմնարկ մըն է: Բարերարը ծերանոցը կոչած էր իր վաղամեռիկ դստեր՝ Մելինէի Դանիէլ Աղեքսանդրեանի անունով: Ծերանոցի կառուցումէն երկու տարի ետք՝ 1972ին, ծերանոցի շրջաբակին մէջ կը կառուցուի Ս. Կարապետ եկեղեցին:

Ծերանոցը առաջնորդարանին կապուած չէ: Կը կառավարուի յատուկ կանոնագրով մը, ունի իր ուրոյն գործադիր վարչութիւնն ու խնամակալ յանձնախումբը եւ իր յատուկ ծրագրերով կը գոյացնէ իր պիւտճէն: Ներկայիս 19 ծերեր կը բնակին ազգային ծերանոցին մէջ:

Համայնքի կարիքաւորներու պատսպարանի կառուցում.-

1960ականներու վերջաւորութեան Պաղտատի Նորաշէն թաղամասի ազգային վարժարանը փակուելէ ետք, դպրոցաշէնքը երկար տարիներ գործածուեցաւ որպէս պատսպարան համայնքիս կարիքաւորներուն:

Թէեւ քանիցս հիմնական նորոգութեան ենթարկուած էր, սակայն շէնքը ժամանակի ընթացքին բոլորովին հինցած ըլլալուն, ամբողջովին քանդուեցաւ եւ բարեսիրական հաստատութեան մը օժանդակութեամբ, տեղը նոր շէնք մը կառուցուեցաւ, կրկին պատսպարելու համայնքիս կարիքաւորները: Շէնքին շինարարութիւնը սկսաւ 2006ին եւ լրացաւ 2007 Մարտին: Ներկայիս 15 ընտանիք կը բնակի այդ շէնքին մէջ:

Քրիստոնեայ համայնքապետերու խորհուրդ.-

2010 Փետրուար 9ին հիմնուեցաւ եկեղեցական մարմին մը՝ «Իրաքի Քրիստոնեայ Համայնքապետերու Խորհուրդ» անուան տակ, որ կը բաղկանայ պետութեան կողմէ պաշտօնապէս ճանչցուած քրիստոնեայ 14 համայնքներու կրօնապետերէ: Այս 14 համայնքները կը գոյացնեն 28 առաջնորդութիւն եւ եկեղեցական համայնք: Խորհուրդին կ'անդամակցին երկու պատրիարքներ եւ 26 արքեպիսկոպոսներ, եպիսկոպոսներ ու համայնքապետեր:

Խորհուրդին նպատակն է ուսումնասիրել-քննարկել եկեղեցիներու եւ հաւատացեալներու հետ կապուած բոլոր հարցերը, անոնց պահպանման, բարելաւման եւ բարգաւաճման համար միջոցներ ձեռնարկել եւ հայթայթել, ինչպէս նաեւ զօրացնել հաւատքը հաւատացեալներուն հոգիներէն

ներս, յատկապէս երկրի մէջ տիրող անապահով եւ դժնդակ պայմաններուն տակ:

Ժողովականները իրենց առաջին ընտրական ժողովին, միաձայնութեամբ ընտրած են թեմիս բարեխնամ առաջնորդ գերշ. Տ. Աւագ արք. Ասատուրեանը որպէս խորհուրդի ընդհանուր քարտուղար՝ երեք տարուայ ժամանակաշրջանի համար: 2017ի սկիզբներուն, սրբազան հայրը երրորդ շրջանի մը համար վերընտրուեցաւ նոյն պաշտօնին:

Եկեղեցաշինական աշխատանքներ.-

Հակառակ իրարայաջորդ պատերազմական իրավիճակներուն, այնուամէնայնիւ վերջին 15 տարիներու ընթացքին տարբեր միջոցներով ու ծրագրերով եւ ձեռամբ Իրաքի հայոց թեմի առաջնորդ գերաշնորհ Տ. Աւագ արք. Ասատուրեանի եւ համագործակցութեամբ Իրաքի հայոց թեմի կեդրոնական ազգային վարչութեան (թեմական խորհուրդ), կատարուած են եկեղեցաշինական աշխատանքներ, օծուած են նորանոր եկեղեցիներ, կատարուած են նոր եկեղեցիներու հիմնարկէքներ, կատարուած են շինարարական նորոգութիւններ, որոնցմէ կարեւորագոյնները կը ներկայացնենք ստորեւ.-

ա) 2008ին ամբողջացաւ Իրաքի հիւսիսային շրջանի Տհոք քաղաքի եկեղեցւոյ կառուցումը, բարերարութեամբ քրտական շրջանի ֆինանսներու նախարար Սարգիս Աղաճանի: Ուրբաթ օր, Սեպտեմբերի 5ին, ձեռամբ թեմիս բարեխնամ առաջնորդ գերշ. Տ. Աւագ արք. Ասատուրեանի ինչպէս նաեւ Եգիպտոսի առաջնորդ գերշ. Տ. Աշոտ եպս. Մնացականեանի եւ Դամասկոսի առաջնորդ Գերշ. Տ. Արմաշ եպս. Նալպանտեանի կատարուեցաւ եկեղեցւոյ օծման ծէսը: Նորօծ եկեղեցին անուանակոչուեցաւ Ս. Ներսէս Շնորհալի:

2- Էն Քաւա-Էրպիլի նոր եկեղեցիին կառուցման աշխատանքները կը գտնուին արդիւնաւոր ընթացքի մէջ:

3- Աւզրուկ զուտ հայկական գիւղի եկեղեցին բարենորոգումի ենթարկուեցաւ: Ս. Սեղանի օծումը կատարուեցաւ 4 Սեպտեմբեր 2015ին: Հայոց Ցեղասպանութեան 100ամեակին առթիւ:

4- 9 Սեպտեմբեր 2015ին, կատարուեցաւ Հաւրեզք զուտ հայկական գիւղին նորակառոյց եկեղեցւոյ օծումը, որ նուիրուեցաւ Հայոց Ցեղասպանութեան 100ամեակին: Եկեղեցին անուանակոչուեցաւ Ս. Սարգիս:

5- 2016 Հոկտեմբեր 14ին կատարուեցաւ Քերքուքի հայութեան նորակառոյց եկեղեցւոյ օծումը: Եկեղեցին կառուցուեցաւ պետութեան միջոցներով, ազգապատկան հողատարածքի վրայ, եւ անուանակոչուեցաւ Ս. Աստուածածին:

6- Օգոստոս 2015ին կատարուեցաւ բացումը Հայ Նահատակի նորակառոյց շէնքին՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ առաջնորդանիստ եկեղեցւոյ շրջաբակին մէջ:

7- Տեղի ունեցան խաչքար-յուշակոթողի հանդիսաւոր զետեղումներ, օրհնումներ եւ բացումներ՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ առաջնորդանիստ եկեղեցւոյ բակին մէջ, Մելինէ Դանիէլ Աղեքսանդրեան Ազգային Ծերանոցի բակին մէջ, ինչպէս նաեւ Իրաքի հայաշատ շրջաններու եկեղեցիներուն մէջ, իբացառեալ Մուսուլէն եւ Էրպիլէն:

8- Իրաք-Իրան պատերազմին պատահած ռմբակոծումներուն հետեւանքով՝ Պասրայի Ս. Մարիամ Աստուածածին եկեղեցին եւ յատկապէս առաստաղը վնասուած էր: Առաջնորդ սրբազան հօր ջանքերով՝ բարերար Սարգիս Աղաճանը հոգալով նորոգութեան ծախսերը կարելի եղաւ վերանորոգել եկեղեցւոյ ներքին մասը, իսկ փայտեայ Ս. Սեղանը փոխարինուեցաւ մարմարակերտ սեղանով պահպանելով հին սրբապատկերը: Ս. Սեղանի օծումը կատարուեցաւ 2008 Օգոստոս 21ին, ձեռամբ թեմիս առաջնորդ գերշ. Տ. Աւագ արք. Ասատուրեանի:

Իրաքի հայկական վարժարաններ.-

Իրաքահայ գաղութի ամէնէն հին վարժարանը կը համարուի Պաղտատի Ս. Թարգմանչաց վարժարանը, որ հիմնուած էր 1852ին: 1901ին, Պաղտատի բարերարներէն՝ Յովհաննէս Իսկենտէրեան, իր տունը կը յատկացնէ համայնքին՝ օրիորդներու վարժարան բանալու համար՝ ի յիշատակ իր մահացած աղջկան՝ Զապէլի: Վարժարանը կը կոչուի Զապէլեան:

1917ին, Ս. Թարգմանչաց եւ Զապէլեան վարժարաններու միացումով կը կազմուի Պաղտատի առաջին երկսեռ հայկական վարժարանը: 1921ին, Պաղտատի Կիլանի թաղամասին մէջ վարժարան կը բացուի, որ 1936ին կը կոչուի Սվաճեան վարժարան:

1948ին, Թարգմանչաց եւ Սվաճեան վարժարանները կը միացուին եւ կը կազմեն Հայոց Ազգային Միացեալ Վարժարանը:

1974 Սեպտեմբերին Իրաքի բոլոր վարժարանները կը պետականացուին: Նոյն տարին պետութեան արձակած հրամանագիրով, երբ բոլոր ոչ-պետական, սեփական եւ համայնքային վարժարաններու արտօնագիրերը չեղեալ համարուեցան, յիշեալ երկու դպրոցները արդէն դադրած էին: Միայն երկրորդական եւ այլ հայաշատ շրջաններու պետականացուած մեր վարժարաններուն մէջ, առաջնորդարանի գրաւոր դիմումին ընդառաջե-լով (ուր բացատրուած էր համայնքի ինքնուրոյն պարագան) արտօնուե-ցան լեզուի եւ կրօնի դասաւանդութիւնները՝ շաբաթը երկու պահով:

2003ին երկիրի իշխանութեան եւ վարչակարգի փոփոխութեան հետեւանքով առաջնորդարանը դիմում կատարեց եւ վարժարանը նոր արտօնութիւն ստացաւ՝ կրկին համայնքի անունով:

15 Հոկտեմբեր 2004ին, ազգային վարժարանի վերաբացման առաջին զանգերը հնչեցին (առաջինէն մինչեւ վեցերորդ դասարաններով): Վարժարանը վերանուանուեցաւ Հայ Ազգային Տարրական Երկսեռ Վարժարան: Դպրոցը սկսաւ 161 երկսեռ աշակերտներով: 2006ին աւելցուեցան

միջնակարգի երկսեռ դասարաններ, իսկ 2009-10 կրթաշրջանին վերաբացուեցաւ մանկապարտէզը:

2016-217 կրթաշրջանին, Պաղտատի Ազգային Վարժարանի եւ մանկապարտէզի աշակերտութեան թիւը 91 էր:

Կարեւոր է յիշել, որ դպրոցին մէջ ուսումը անվճար է, առաջնորդարանը կը հոգայ դպրոցի ու երթեւեկութեան առնչուող բոլոր ծախսերը, որպէսզի՝ մէկ կողմէ թեթեւցուցած ըլլայ տնտեսական ծանր բեռը ծնողնե-րէն, միւս կողմէ՝ քաջալերած հայ աշակերտները՝ յաճախելու հայկական կամ ազգային վարժարաններ, սորվելու հայերէն եւ պահելու հայկական ինքնութիւնը:

Իրաքի միւս հայաշատ շրջաններուն մէջ, ոչ մէկ հայկական դպրոց կը գործէ ներկայիս, սակայն Պասրա, Քերքուք, Էրպիլ եւ Զախօ հայաշատ շրջաններուն մէջ, յատուկ կարգադրութիւն եղած է, որ մեր զաւակներուն դասաւանդուին հայոց լեզու ու կրօն՝ պետական դպրոցներու մէջ:

Կարեւոր է յիշել, որ Իրաքի պատմութեան մէջ առաջին անգամ, 2003ի պատերազմէն յետոյ, մշակուած երկրին սահմանադրութեան մէջ կը յիշուի հայոց լեզուն: Արդարեւ, Իրաքի մէջ գործածուող այլ լեզուներու կողքին յիշատակուած է հայոց լեզուն եւ անոր դասաւանդումը պաշտպանուած է սահմանադրութեամբ:

Կիրակնօրեայ վարժարաններ

1985էն, մինչեւ 2003 Պաղտատի մէջ ունէինք կիրակնօրեայ վարժարան: Ան Իրաքի Հայ Տիկնանց Մշակութային Միութեան ամէնացայտուն ձեռքբերումներէն էր: Այն ժամանակաշրջանին, կիրակնօրեայ այդ վարժարանին մէջ 400է աւելի հայ մանուկներ կը ստանային կրօնա-ազգային, հայրենասիրական դաստիարակութիւն: Սակայն 2003ի պատերազմէն ետք կիրակնօրեայ վարժարանը դադրեցաւ երկրիս տագնապալի կացութեան բերումով:

Ներկայիս միայն Էրպիլի եւ Տհոքի հայաշատ շրջաններուն մէջ կիրակնօրեայ վարժարաններ կը գործեն: Տհոքի կիրակնօրեայ վարժարանը որ կը գործէ 2009էն իվեր, տարիքի համաձայն ունի երեք բաժանումներ.- Թարգմանչաց դասարան (38 աշակերտ), Մեսրոպ Մաշտոց դասարան (18 աշակերտ), Վարդան Մամիկոնեան դասարան (22 աշակերտ): Տհոքի մէջ, 2008էն իվեր, հաստատուած են նաեւ տարբեր տարիքներու Ուրբա-թօրեայ դասընթացքներ: Այս ձեռնարկը ցարդ կը գործէ:

Էրպիլի կիրակնօրեայ վարժարանը որ կը գործէ շրջանի Հայ Մշակութային Միութեան, տարիքային խմբաւորումով ունի երեք բաժանում-ներ՝ 35 աշակերտներով:

Կանթեղ *եռամսեայ պարբերաթերթ*

2000ին, Իրաքի հայոց առաջնորդարանին կողմէն լոյս տեսաւ *Կանթեղ* եռամսեայ պարբերաթերթը, եւ հակառակ երկրի մէջ տիրող անապահով պայմաններուն, պարբերաթերթի հրատարակութիւնը շարունակուեցաւ մինչեւ 2009ի վերջերը, որմէ ետք ան դադրեցաւ լոյս տեսնելէ:

Իրաքի մէջ գործող միութենական հաստատութիւններ

Համայնքի ազգային կեանքը կը վարուի կրօնական, բարեգործական, մշակութային, մարզական, երիտասարդական բազմատեսակ միութենական հաստատութիւններու կողմէ: Ստորեւ կը յիշատակենք Իրաքի մէջ ներկայիս գործող հայկական միութենական հաստատութիւնները, որոնց գործունէութիւնը էական ազդեցութիւն ունեցած էր եւ ցարդ ունի՝ իրաքահայութեան ներքին ամէնօրեայ կեանքին վրայ:

- Իրաքի Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւն (ԻՀԲԸՄ)՝ հիմնուած 1911ին:
- Պաղտատի Հայ Երկսեռ Երիտասարդաց Միութիւն (ՊՀԵԵՄ), հիմնուած 22 Յուլիս 1926ին:
- Պաղտատի Հայ Մարմնակրթական Ընդհանուր Միութիւն (ՀՄԸՄ), հիմնուած 1949ին:
- Իրաքի Հայ Տիկնանց Մշակութային Միութիւն (ԻՀՏՄՄ), հիմ-նուած 1961ին:
- Էրպիլի Հայ Մշակութային եւ Ընկերային Միութիւն (ՀՄԸՄ), հիմնուած 2012ին:

Երկրի մէջ տիրող եւ այլ պատճառներու բերումով, դադրած են գործելէ հետեւեալ կազմակերպութիւնները.-

- Պասրայի Հայ Երկսեռ Երիտասարդաց Միութիւն, հիմնուած 4 Ապրիլ 1931ին: 2016էն իվեր դադրած է գործելէ:
- Նահատակ Օհան Մարզական Ակումբ, հիմնուած 2000ին: 2012էն իվեր դադրած է գործելէ:
- Դադրած են գործելէ նաեւ՝ Քերքուքի Նահատակ Մասիս եւ Մուսուլի մարզական ակումբները:

Հաշուի առնելով երկրիս մէջ տիրող քաղաքական ծանր, ու ինչպէս կը թուի, անծայր տնտեսական վիճակը եւ անկէ յառաջացած վերջին տարիներու զարգացումները, որոնք բացասաբար ազդած են միութենական գործունէութեան վրայ, եւ հաւատալով որ աչքի լոյսի պէս պէտք է պահել ու պահպանել մեր մշակութային արժէքները ու Իրաքի հայութեան կեան-քէն ներս գործող բոլոր կառոյցները, առաջնորդարանը նիւթապէս նեցուկ ու զօրավիգ կանգնած է Իրաքի մէջ ներկայիս գործող միութենական հաստատութիւններուն:

Ստորեւ աղիւսակը կ'ամփոփէ ազգային կեդրոնական վարչութեան վերջին վեց տարիներուն ընթացքին կատարած նիւթական օժանդակութիւնները՝ Իրաքի մէջ գործող միութենական հաստատութիւններուն.-

Իրաքի հայոց ազգային կեդրոնական վարչութեան նիւթական օժանդակութիւնը՝ Իրաքի հայկական միութիւններուն (2011-16)	
Տարի	**օժանդակութեան գումար**
2011	14,350,000 միլիոն ի.տ.
2012	21,400,000 միլիոն ի.տ.
2013	37,000,000 միլիոն ի.տ.
2014	57,000,000 միլիոն ի.տ.
2015	48,000,000 միլիոն ի.տ.
2016	62,200,000 միլիոն ի.տ.
	Ը. Գ./ 239,950,000 **միլիոն ի.տ.**

Մասնակցութիւն ՀՀ Սփիւռքի նախարարութեան ծրագիրերուն.-

Վերջին տարիներուն, ազգային կեդրոնական վարչութեան եւ ի մասնաւորի կրթական յանձնախումբի բաղձանքն եղած էր, որ հայ երիտասարդ-երիտասարդուհիներ Հայաստան այցելելով՝ կապուին իրենց արմատներուն ու մօտէն ծանօթանան հայկական աւանդութիւններուն, առաւել եւս՝ մասնակցին հայոց լեզուի իմացութեան մակարդակի բարձրացման նպաստող Սփիւռքի նախարարութեան նախաձեռնած ծրագիրերուն: Իրաքի հայօճախը իր մասնակցութիւնը բերած է եւ կը շարունակէ մասնակցիլ՝ ՀՀ Սփիւռքի նախարարութեան կազմակերպած հետեւեալ ծրագիրերուն.-

- ՀՀ Սփիւռքի նախարարութեան եւ Համաշխարային Հայկական Քոնկրէսի կազմակերպած՝ «Լաւագոյն Մայրենի Ուսուցիչ»ի մրցոյթին:
- ՀՀ կրթութեան եւ գիտութեան նախարարութեան կազմակերպած ուսուցիչներու վերապատրաստման ծրագիրին:
- ՀՀ Սփիւռքի նախարարութեան կազմակերպած՝ «Արի Տուն» ծրագրին:
- ՀՀ կրթութեան եւ գիտութեան նախարարութեան կազմակերպած՝ Համահայկական Մանկապատանեկան Նկարչական Մրցոյթ–Փառատօներուն:

Հայոց Ցեղասպանութեան 100ամեակին առթիւ կատարուած միջոցառումներ

Իրաքի հայոց թեմի առաջնորդ գերաշնորհ Տ. Աւագ արք. Ասատուրեանի եւ Իրաքի ազգային կեդրոնական վարչութեան հրաւէրով 2013ին սկիզբին ստեղծուեցաւ Հայոց Ցեղասպանութեան 100ամեակի միջոցառումները համակարգող կեդրոնական յանձնաժողով, որուն որոշումով եւ նախա-

ձեռնութեամբ տեղի պիտի ունենային Հայոց Ցեղասպանութեան հարիւրամեակին առթիւ Իրաքի մէջ կազմակերպուելիք եւ կայանալիք բոլոր ձեռնարկները, ամբողջ տարուան ընթացքին:

Հաստատօրէն, իրաքահայերը, ինչպէս բոլոր հայերը աշխարհի շուրջ, Ցեղասպանութեան 100րդ տարելիցին առթիւ իրականացուցին բազմաթիւ միջոցառումներ, որոնք կրկին անգամ եկան հաստատելու Իրաքի հայօճախին յարատեւ կենսունակութիւնը եւ ազգապահպան գործունէութիւնը, գօտեպնդուած նախ եւ առաջ իր մայր եկեղեցիով եւ տարաբնոյթ հասարակական կազմակերպութիւններով:

Հայոց Ցեղասպանութեան 100րդ տարելիցին ընդառաջ ձեռնարկներու ծիրէն ներս կազմակերպուեցան բազմաթիւ միջոցառումներ, որոնք արձանագրուեցանիրաքահայ գաղութին պատմութեան եւ տարեգրութեան գանձարանին մէջ: Կը կարեւորենք յիշել հետեւեալ երկուքը.-

Բողոքի լուռ քայլարշաւ դէպի թրքական դեսպանատուն

Ապրիլ 23ի առաւօտեան ժամը 10ին սկսաւ Պաղտատի հայութեան բողոքի քայլարշաւը դէպի թրքական դեսպանատուն:

Աւելի քան 500 ցուցարարներ (որոնցմէ շուրջ 100ը իսլամ համակիրներ եւ Ցեղասպանութեան մարզի մէջ իսլամ գործիչներ), գլխաւորութեամբ Իրաքի հայոց թեմի առաջնորդ գերշ. Տ. Աւագ արք. Ասատուրեանի, ազգային կեդրոնական վարչութեան, քահանայ հայրերու եւ միութիւններու վարչութիւններու անդամներու, քալեցին դէպի թրքական դեսպանատուն:

Այսպիսի միջոցառում առաջին անգամ տեղի կ'ունենար Իրաքի հայութեան պատմութեան մէջ:

Մայիս 23. «Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչումը. քայլ դէպի միջազգային խաղաղութիւն» միջազգային գիտաժողով

Հայաստանի Հանրապետութենէն մասնակցեցան դոկտոր-պրոֆեսոր ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Աշոտ Մելքոնեան, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, դոկտոր-պրոֆեսոր Նիքոլայ Յովհաննիսեան, լիբանանցի գիտնական դոկտոր Սալէի Զահիէտտին, նաեւ Հայաստան բնակող իրաքահայեր՝ Հայկական Հարցի գործիչ Արա Աշճեան եւ դոկտոր Սեդա Օհաննէսեան:

Համահայկական մրցանակաբաշխութեան 2րդ կարգի մրցանակի յանձնում իրաքահայ թեմին.-

Իրաքի հայ համայնքը արժանացաւ համահայկական ամէնամեայ մրցանակաբաշխութեան 2015ի՝ «Իրաք լաւագոյն հայ համայնք», երկրորդ կարգի մրցանակին՝ Հայրենիք-Սփիւռք գործակցութեան զարգացման նպաստելու, հայապահպանութեան, հայ մշակոյթի զարգացման եւ տարածման համար ունեցած նշանակալի աւանդին համար, ի մասնաւորի երկրի դժուարին պայմաններուն մէջ Հայոց Ցեղասպանութեան 100րդ

տարելիցին նուիրուած տարատեսակ միջոցառումներու կազմակերպման, ինչպէս նաեւ առաջնորդարանի, եկեղեցւոյ, համայնքային կառոյցներու եւ հայոց դպրոցի՝ հայապահպանութեան եւ ազգային արժէքներու տարածման գործին մէջ ստանձնած դերին ու կատարած առաքելութեան համար:

Իրաքի մէջ ՀՀ դեսպանութիւն

Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Իրաքի Հանրապետութեան միջեւ դիւանագիտական յարաբերութիւնները հաստատուած են 2000ին: Կիրակի 25 Փետրուար 2001ին տեղի ունեցաւ Պաղտատի մէջ ՀՀ դեսպանատան պաշտօնական բացումը: Արարողութիւնը գլխաւորեց ՀՀ արտաքին գործոց նախարար Վարդան Օսկանեանը:

2003ին Իրաքի մէջ սկսած պատերազմի հետեւանքով երկու երկրներու դեսպանութիւնները դադրեցուցին իրենց գործունէութիւնը: 2010 Հոկտեմբերին ՀՀն վերաբացաւ իր դեսպանութիւնը Իրաքի մէջ: Այնուհետեւ եւ մինչեւ 26 Յունիս 2014 Մուրատ Մուրատեանը հանդիսացած է Իրաքի մէջ ՀՀ արտակարգ եւ լիազօր դեսպանը, իր կողքին ունենալով ՀՀ դեսպանութեան արտակարգ դեսպանորդ եւ լիազօր նախարար Ռուբէն Խարազեանը:

2014 Յուլիս 3էն իվեր այդ պաշտօնը կը վարէ ՀՀ արտակարգ եւ լիազօր դեսպան Կարէն Գրիգորեանը: Կցորդի հանգամանքով իր կողքին եղած են յաջորդաբար՝ Ստեփան Գէորգեան, Աղուան Այվազեան, իսկ ներկայիս՝ Սմբատ Խաչատուրեան:

ՀՀ դեսպանութիւնը իր բացման առաջին օրէն իսկ յաջողած էր շարք մը ոլորտներու մէջ նոր որակ հաղորդել Իրաք-Հայաստան երկկողմ գործակցութեան եւ իրականացնել բաւական ծաւալուն, նպատակայարմար ծրագիրներ: Դեսպանատունը, մանաւանդ վերջին տարիներուն, կարողացած էր ամրացնել համայնքին կապը ՀՀ յարակից կառոյցներու հետ:

Իրաքի հայերը մասնակից՝ Իրաքի քաղաքական կեանքին

Տասնամեակներու ընթացքին եւ մինչեւ օրս Իրաքի խորհրդարանին մէջ հայ ներկայացուցիչ չենք ունեցած: Յիշատակելի է որ Իրաքի թագաւորական վարչակարգի ընթացքին՝ 1921-58, խորհրդարանի հայ կաթոլիկ պատգամաւոր մը եղած է, որ ներկայացուցած է Իրաքի քրիստոնէութիւնը: Յաջորդող հանրապետական վարչակարգի տարիներուն ոչ մէկ հայ գտնուած է խորհրդարանին մէջ, նոյնիսկ ոչ մէկ հայ թեկնածութիւն դրած է խորհրդարանի անդամութեան:

2003ին ստեղծուած նոր կարգերը իրենց հետ բերին նոր ըմբռնումներ: Նոր սահմանադրութեան մէջ ուստիեւ՝ այլեւայլ հարցերու կողքին, խորհրդարանին մէջ ներկայացուելու հրամայականը:

Առաջին խորհրդարանական ընտրութիւններուն ոչ մէկ հայ թեկնածու կար, իսկ երկրորդին՝ կար Ժաք Ատնան Նասրին, որ արաբական ցանկի մը վրայ իր թեկնածութիւնը դրած էր, սակայն ան յաջողութիւն չունեցաւ:

2014ի երրորդ խորհրդարանական ընտրութեանց համար ներկայացուեցան երեք հայեր՝ Ժաք Ատնան Նասրի (արաբական ցանկի մը վրայ), Ալեքս Թերճանեան (այլ արաբական ցանկի մը վրայ) եւ Լալա Օհաննէս Յովակիմ Պետրոսեան (քրիստոնեաներու ցանկի մը վրայ): Տիկ. Լալա Պետրոսեանը կը սեպուի առաջին հայ տիկինը, որ որպէս թեկնածու կը մասնակցի իրաքեան խորհրդարանի ընտրութիւններուն: Սակայն երեք թեկնածուներն ալ յաջողութիւն չունեցան:

Չորրորդ խորհրդարանական ընտրութիւնները տեղի պիտի ունենային 2018ին: Ըստ օրէնքի՝ խորհրդարանի անդամներու թիւը սահմանուած էր 328ի, որոնցմէ 320 աթոռ բաժնուած էր Իրաքի 18 նահանգներու վրայ, փոքրամասնութիւններուն յատկացուած էին մնացեալ 8 աթոռները, որոնցմէ 5ը՝ քրիստոնեաներուն: Եւ քանի որ նախորդ խորհրդարանական ընտրութեանց չկրցանք համոզել մեր քրիստոնեայ եղբայրները, որ անոնց հինգ աթոռներէն մէկը հայերուն տրուի, յառաջիկայ ընտրութենէն առաջ լուրջ աշխատանք տարուեցաւ այդ ուղղութեամբ: Դժբախտաբար, սակայն, մեր ջանքերը կրկին յաջողութեան չհասան՝ Իրաքի ներքին քաղաքական խմբակցութիւններու անհամաձայնութեան պատճառով[3]:

2018ի խորհրդարանական ընտրութեան մասնակցեցան հայազգի անհատներ, որոնք միացան իսլամ թէ քրիստոնեայ ցանկերու, սակայն յաջողութիւն չունեցան:

Յիշատակելի է, որ երկրի այլ շրջաններու մէջ, իրաքահայութիւնը մասնակից է երկրի քաղաքական գործընթացին՝ տուեալ շրջաններուն մէջ

---

[3] Իրաքի հայոց թեմի առաջնորդը եւ թաղական խորհուրդը, իրենց բոլոր ուժերով ձգտեցան, որ իրաքահայերը իրենց ձայնը ունենան խորհրդարանին մէջ, բարձրացնելու համար գաղութս հետաքրքրող եւ յուզող հարցերն ու խնդիրները, անոնց լուծումներ գտնելու ակնկալիքով: Յատկապէս՝ երբ այսօր եւ առաջին անգամ կը դիմագրաւենք գոյատեւման բազմապիսի մարտահրաւէրներ, որոնք կ'ահազանգեն Իրաքի հայօճախին լինելութեան սպառնացող վտանգներուն ահագնութիւնը եւ անոր գոյատեւման կապուած ցաւալի վիճակները:

Իրաքահայ պատկան մարմինները թակեցին տեղական, կրօնական, աշխարհական, յեղափոխական կուսակցութիւններուն եւ ընտրութեան մասնակցող բոլոր քաղաքական ուժերուն դռները: Գործընթացը յառաջ տարուեցաւ համատեղ ջանքերովը Իրաքի հայոց թեմի առաջնորդ Տ. Աւագ արք. Ասատուրեանի, ՀՀ դեսպանութեան արտակարգ դեսպանորդ եւ լիազօր նախարար՝ Կարէն Գրիգորեանի, ազգային կեդրոնական վարչութեան եւ նուիրեալ անձերու:

Իրաքի Հանրապետութեան նախագահ Մուհամմատ Ֆուատ Մասում խոստացաւ իր աջակցութիւնը բերել, այս առնչութեամբ ամէնայն հայոց կաթողիկոս Գարեգին Բ. յղեց նամակ... դժբախտաբար, սակայն - ինչպէս ըսինք - ճիգերը չարդիւնաւորուեցան:

ներկայացուցչական-իրաւական հանգամանք ունեցող հայ անձնաւորութիւններու միջոցով: Այդ ներկայացուցիչներէն են.-

- Իրաքի հիւսիսային Քրտական Ինքնավար Մարզի (ՔԻՄ) 111 տեղանոց խորհրդարանին մէջ այս երկրորդ անգամն է, որ հայ մը ընտրուելով կը ներկայացնէ շրջանի հայութիւնը: Նախկին խորհրդարանի պատգամաւորն էր աւզրուկցի Արամ Շահէն Բագոյեանը, որ ատենին եղած էր Զախոյի հայկական թաղական խորհուրդի անդամ: Այսնուհետեւ ՔԻՄի նոր խորհրդարանի հայ ներկայացուցիչ ընտրուած էր Երուանդ Էմինեանը: Ան միեւնոյն ժամանակ, ընտրուած էր Քրտական Ինքնավար Մարզի խորհրդարանի հայերու կողմէ պատգամաւոր: Ան միաժամանակ անդամ է Տհոք շրջանի հայկական թաղական խորհուրդին: 2018ի ընտրութիւններուն հայութեան ներկայացուցչական միակ աթոռին մրցակցեցան վեց հայ թեկնածուներ՝ Վահիկ Քամալ Սարանեան (Սողոմոնեան), Էտկար Յակոբ, Մուրատ Մարտիրոս Վարդան, Արամ Պուզուն, Նուպար Սիփան եւ Երուանդ Ամինեան: Քուէարկութեան արդիւնքներով Վահիկ Քամալ Սարանեան ընտրուեցաւ Քիւրտիստանի խորհրդարանի երեսփոխան չորս տարուան ժամանակամիջոցով:

- Անցեալ տարիներուն Պասրայի թաղական խորհուրդի անդամ Նո-վաք Պետրոսեանը ընտրուեցաւ Պասրայի նահանգապետարանի խոր-հուրդի մօտ փոքրամասնութիւններու ներկայացուցիչ: Իբրեւ այդպիսին ան պաշտօնավարեց մինչեւ 2017 Օգոստոս: Սակայն նահանգային ընտրութիւններու չկայացման պատճառով ան կը շարունակէ պաշտօնա-վարել:

- Զախոյի թաղական խորհուրդի ատենապետ՝ Իշխան Մելքոն Սարգիսեան, 2014ին ընտրուեցաւ հայերու կողմէ Տհոքի նահանգապետարանի քրիստոնէութեան խորհուրդի անդամ: Սակայն նահանգային ընտրութիւններու չկայացման պատճառով ան կը շարունակէ պաշտօնավարել:

Իրաքի հայոց թեմին մէջ տեղի ունեցած ծիսակատարութիւնները (1989-2016)				
Ծէս	1989-95	1996-2002	2003-09	2010-16
Մկրտութիւն	1268	773	510	173
Թաղում	662	639	591	288
Պսակ	545	305	292	75
Ապահարզան	----------	10	23	38

ՅԵՏ ԳՐՈՒԹԵԱՆ

Իրաքի մէջ փոքրամասնութիւններուն ապագան ընդհանրապէս, եւ հայութեան ապագան մասնաւորապէս մտահոգիչ է: Անոնց դիմաց կան եր-կու էական խնդիրներ՝ ապահովութեան եւ արտագաղթի:

Իրաքի հայութեան բնակչութեան թիւը 2003ի 18-20,000էն այժմ նուազած է վեց կամ եօթ հազարի եւ կրնայ յառաջիկայ տարիներուն վերջնականօրէն զերոյանալ՝ եթէ առաջքը չառնուի:

Ինչպէս կը տեսնենք, Իրաքի մէջ ամէնօրեայ կեանքը վտանգի տակ է, հսկայական մտահոգութիւններ կան եւ անապահովութենէն մղուած մարդիկ կ'արտագաղթեն:

2003ի պատերազմէն ետք ու անոր յաջորդող ահաւոր վիճակին որպէս արդիւնք, Իրաքի մէջ գործող բոլոր մշակութային ու մարզական միութիւնները ապրեցան ու որոշ չափով դեռ կ'ապրին անկայուն վիճակ, իրենց գործունէութիւնը կրած է շեշտակի ու մտահոգիչ անկում, մինչ արտագաղթի պատճառով անոնց անդամներուն թիւը ուշագրաւ կերպով սկսած է նուազիլ: Եթէ անցեալին միութենական հաստատութիւններու մէջ կային տաղանդաւոր կարողութիւններով օժտուած անձինք, այսօր անոնք հեռացած են երկրէն ու շարքերը նօսրացած են: Յստակ է որ գաղութը կը կարօտի մարդուժի: Անցնող տարիներու ընթացքին հազարաւոր մարդիկ գաղթեցին տնտեսական ու անապահով պայմաններու բերմամբ:

Բնականաբար, լուծումներու մեծ մասը մեզմէ կախեալ չէ, այլ բացարձակապէս կախեալ է Իրաքի մէջ քաղաքական պայմաններու զարգացումէն: Իրավիճակը աւելի կը բարդանայ, երբ օրըստօրէ աւելի ու աւելի կը դժուարանայ ազգային գոյապահպանութիւնը՝ մեզ շրջապատող նման իսլամական միջավայրի մէջ, ուր կրօնամոլութիւնը արմատացած ու հաստատուած է շատերու միտքերուն մէջ, եւ դարձած սովորական ու 'բնականոն' իրավիճակ:

Ապագայի լաւատես տեսանկիւնէն եթէ նայինք՝ կրնանք ըսել թէ այն պարագային երբ լուծուին առկայ բարդ խնդիրները եւ ներկայ իրավիճակը արմատական փոփոխութիւններու ենթարկուի, մեր մէջ մեծ հետաքրքրութիւն եւ հարցեր պիտի յառաջանան, թէ հնարաւոր պիտի ըլլա՞յ վերականգնել ինչ որ կորսնցուցինք, ոչ միայն կառոյցներու իմաստով այլ մանաւանդ մարդուժի իմաստով:

Սակայն այդ ժամանակ Իրաքի հայօճախը շատ նօսրացած պիտի ըլ-լայ եւ հետեւաբար հարց է՝ կարելի պիտի ըլլա՞յ մնացողներէն առողջ համայնքային իրավիճակ մը վերակառուցել, կարելի պիտի ըլլա՞յ եղածը ետ վերադարձնել... մտահոգիչ հարցումներ, որոնք կարիքն ունին լուրջ ուսումնասիրութեան եւ գործնական նախապատրաստական քայլերու:

The Iraqi Armenian Community between 2000 and 2017
(Summary)

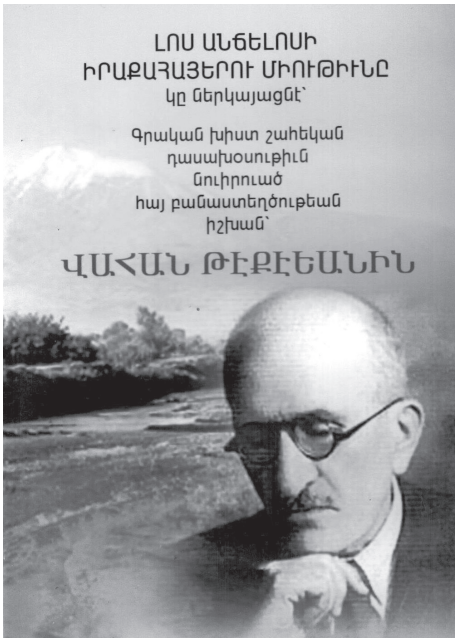
Sarkis Kotounian
aline_koko2004@yahoo.com

Against the backdrop of the three wars that hit Iraq as of 1980, their terrible socioeconomic, political, security, and instability implications, the occupation of large portions of north-western Iraq by ISIS and the proclamation of the Autonomous Region of Kurdistan (ARK) in northern Iraq, the author focuses on the condition of the Armenian community of Iraq. The paper reports how the Iraqi Armenian community has responded to the multiple challenges it has faced during the last three and a half decades, specifically during the second half of that period.

The paper notes that the 2003 invasion of Iraq was devastating as it drove further instability and insecurity and generated a new wave of migration to the United States and Canada, while a small number of around 1000 Armenians tried to settle in Armenia. This outflow and the prevailing insecurity and political instability alongside socioeconomic hardships depleted the community in every sense and made it almost impossible to revive any community life.

The report highlights the condition of the Armenian churches, public spaces, outlets, schools and cultural organizations, and notes that alongside an intense outflow from the country a number of Armenians were forced to resort to internal migration and settled in the relatively stable areas of the ARK, where a new community life started to take shape at a very basic, primary level.

Notwithstanding the budding community life in the ARK, the renovation of ruined churches, the election of a number of Armenians to local governmental positions or membership on municipal councils as well as the active support of the Armenian embassy in Baghdad and collaboration between Iraqi Christian minorities in addition to the support of the Iraqi Central government, the author notes that the community has been exhausted and consumed in every sense, and warns that unless strong, supportive measures are taken, the community may never be able to recover.

Իրաքահայերը Միացեալ Նահանգներու Մէջ

Խաչիկ Ճանոյեան
janoyan@aol.com

ՄՈՒՏՔ

Հայ ժողովուրդը իր դարաւոր պատմութեան ընթացքին, միշտ ալ ունեցած է հայրենիքէն հեռու ապրող օճախներ, որոնք ոչ միայն պատուաբեր կեանք մը ունեցած են, այլեւ՝ իրենց ապրած երկիրներուն ալ մեծապէս նպաստած եւ մեծ օրինութիւն եղած, սակայն անոնց մասին յաճախ շատ քիչ կամ բնաւ տեղեկութիւններ արձանագրուած են, որով անոնց յիշատակը եւ պատմութիւնը յաւերժ կորած է:

Այստեղ պիտի ներկայացնենք Իրաքի հայօճախի պատմութեան վերջին 100 տարիներու մէկ երեսակը՝ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու արեւմտեան ափին ապրող, Իրաքէն եկած հայերու պատմութիւնը:

Անշուշտ այս պատմութիւնը թէեւ Մ. Նահանգներու հայօճախին պատմութեան մաս կը կազմէ, այդուհանդերձ, ան չի դադրիր Իրաքի հայութեան մէկ էջը ըլլալէ:

ՀԱՄԱՌՕՏ ԱԿՆԱՐԿ ԻՐԱՔԱՀԱՅ ՏԵՂԱՇԱՐԺԻ ԵՒ ԱՐՏԱԳԱՂԹԻ

Իրաքէն ԱՄՆ գաղթի զանգուածային ալիքը սկսաւ 1960ականներէն եւ կը շարունակուի մինչեւ այս գրութեանս ժամանակը՝ 2017: 1915ի Մեծ Եղեռնէն ետք, Իրաք ապաստան գտած հայերէն խումբեր կայք հաստատեցին Մուսուլ, Պաղտատ, Պասրա, Քերքուք, Սուլէյմանիա քաղաքները: Իսկ բաւական մեծ թիւ մըն ալ հաստատուեցաւ Զախօ, Հաւրեզք, K1, K3[1], Հապպանիա աւաններու մէջ, փաստօրէն՝ Իրաքի ամբողջ տարածքին, հիւսիսէն հարաւ, արեւելքէն արեւմուտք:

[1] Իրաք-Իրանի սահմանին գտնուող Խանիքին քաղաքէն ելած նաւթը (որ Սուրիա կը ղրկուէր մեծ խողովակներով եւ կը տնօրինուէր անգլիական ընկերութեամբ մը), մինչեւ Սուրիա հասնիլը չորս կայաններ ունէր՝ K1, K2, K3, K4 անուններով: Հայերը կ'աշխատէին K1 եւ K3ի մէջ, անգլիացիներու մօտ: Շուրջ 180-200 հայ ընտանիք կ'ապրէր այս երկու քաղաքներու մէջ:

Մեծ Եղեռնէն ետք, առաջին ներքին գաղթը սկսաւ 1920ականներու երկրորդ կիսուն եւ տեւեց մինչեւ 1950ականներ: Այս շրջանին, Իրաք հաստատուած հայեր գիւղերէն քաղաքներ անցան: Արդարեւ, մեծ թիւով հայեր Զախոյէն, Հաւրեզքէն, Պաքուպայէն, Սուլէյմանիայէն աւելի մեծ աւաններ ու քաղաքաներ տեղափոխուեցան: Միւս կողմէ Քերքուքի, Մուսուլի, Հապպանիայի, Սուլէյմանիայի քաղաքաբնակ մեծաթիւ հայեր դէպի մայրաքաղաք՝ Պաղտատ եկան եւ հոն հաստատուեցան[2]:

1925-50 տարիներուն, հայերը տնտեսապէս աւելի բարօր վիճակ մը ունեցան[3]: Բնիկ պաղտատահայերը որոնք 350 տարի առաջ՝ Շահ Աբասի օրերէն Պարսկաստան տարուած (որոնք մանաւանդ Արարատեան դաշտի հայերն էին), եւ որոնցմէ մաս մը աւելի ետք Իրաք տեղափոխուած էր, իրենց զաւակները Մեծն Բրիտանիա կը ղրկէին ուսում առնելու համար[4]:

Իսկ 1945էն մինչեւ այսօր եւս, Իրաքի հայ ուսանողներու մեծ թիւ մը Մ. Նահանգներ եկաւ ուսում առնելու համար: Ասոնց մեծ մասը Իրաք չվերադարձաւ. շատ փոքր թիւ մը միայն Իրաք դարձած է[5]:

Անոնք որոնք Մ. Նահանգներ մնացին, ամէն տարի մէկ-երկու օր իրենց ընտանիքներով կը հաւաքուին նախկին իրաքահայերու հետ, եւ իրարու հետ ընկերական ժամանակ կ'անցընեն, քանի մը ձեռնարկներ կը կազմակերպեն, եւ այդ ձեռնարկներէն գոյացած գումարը ազգային նպատակի մը կը յատկացնեն: Այս երիտասարդներէն ոմանք յետագային մեծանուն բարերարներ եղան, գիտնականներ եւ բարձր մակարդակի դիրքեր գրաւեցին:

---

[2] Գիւղերէն քաղաք, յետոյ քաղաքներէն մայրաքաղաք հայերուն տեղաշարժը հետեւանք էր աշխատանքային աւելի լաւ առիթներ որոնելու ճիգին: Պարզ է, Պաղտատի մէջ շատ աւելի գործ կար քան գիւղերը կամ փոքր քաղաքները: Նաեւ այն՝ որ այդ օրերուն միայն Պաղտատի մէջ համալսարան կար, իսկ հայերը սկսած էին իրենց զաւակները համալսարան ղրկել: Պաղտատէն արտագաղթը մեծ համեմատութեամբ տեղի ունեցած է, բայց գիւղերէն, փոքր քաղաքներէն միշտ նոր հայ գաղթականներ կու գային փոխարինելով Պաղտատէն մեկնողները:

[3] 1925-50ականներուն, հայերը քիչ-շատ արմատաւորուեցան իրենց ապրած քաղաքներուն մէջ եւ որպէս արհեստաւորներ (սափրիչ, մեքենագէտ, կօշկակար, դերձակ, ատաղձագործ), համարձակ քայլերով՝ գործի, տունի եւ ունեցուածքի տէր եղան:

[4] Մեծն Բրիտանիա կը ղրկէին, քանի որ Իրաքի մէջ մինչեւ 1958 բրիտանական ներկայութիւնն ու ազդեցութիւնը մեծ էին: Մանաւանդ անգլիական մշակոյթը, կենցաղը եւ լեզուն հայերուն մօտ շատ մեծ ազդեցութիւն ունէր:

[5] Իսկ 1945էն ետք, իրաքահայերու փոքր թիւ մը իրենց զաւակները Մ. Նահանգներ սկսաւ ղրկել: Այդ ուսանողները աւարտելէն ետք Իրաք չէին վերադառնար՝ ԱՄՆի մէջ աւելի լաւ գործի եւ կենցաղային պայմաններու հնարաւորութեան պատճառով: Այդպիսիք են, օրինակ, Քերքուքէն եկած Յովնանեան եղբայրները, Պաղտատէն՝ Մելքոնեանները, Իսկենտէրեանները, Այվազեանները, Մուսուլէն՝ Ասթարճեանները եւն.:

14 Յուլիս 1958ին, Իրաքի մէջ տեղի ունեցած յեղափոխութեամբ տապալեցաւ իշխող թագաւորական վարչաձեւը եւ հաստատուեցաւ Իրաքի Հանրապետութիւնը: Այս յեղափոխութենէն ետք բրիտանացիները հեռացան Իրաքէն, մինչ Սովետական Միութիւնը, Եւրոպան եւ Մ. Նահանգները սկսան թափանցել Իրաք:

Յեղափոխութեամբ յառաջացած Իրաքի նոր հանրապետութեան առաջին օրերէն իսկ Իրաքի մէջ քաղաքական անկայունութիւն մը յառաջացաւ: Քաղաքական այս թոհուբոհին մէջ քանի մը իշխանաւորներ եւ իշխանութիւններ փոխուեցան, ներքին եւ արտաքին պատերազմներ, պայքարներ եւ եղբայրասպան կռիւներ տեղի ունեցան եւ կը շարունակեն տեղի ունենալ: Համայնավարութեան, Նասէրական Շարժումի, Իսլամ Եղբայրներու Շարժումի եւ Պաաս Կուսակցութեան իշխանութիւններու տարիներուն Իրաք արեան ծով դարձաւ: Քիւրտը՝ արաբին դէմ, սիւննի իսլամը՝ շիիթ իսլամին դէմ, աղքատը՝ հարուստին, իսլամը՝ քրիստոնեային դէմ, հակառակութիւնները ու բռնութիւնները դադար չառին... մինչեւ Սատտամ Հուսէյնի իշխանութեան գլուխ գալը:

Հուսէյնի իշխանութեան գլուխ անցնելով ներքին քաղաքական անկայունութիւնը նուազեցաւ՝ բռնակալութեան շրջանի մը հաստատումով: Իրաքի յեղափոխութենէն ետք, մեծ պետութիւններու նոր բախումներու եւ շահերու մրցակցութիւն յառաջացաւ Իրաքի մէջ (Սովետական Միութիւն, Եւրոպա, Ֆրանսա, Իրան, Թուրքիա, Արաբական Միացեալ Էմիրութիւններ, Եգիպտոս, Սէուտական Արաբիա եւ մանաւանդ Իսրայէլ), բոլորը իրենց շահերուն համար երկիրը քարուքանդ ըրին: Ապա ծայր առաւ Իրաքի ու Իրանի ինամեայ (Սեպտեմբեր 1980-Օգոստոս 1988) պատերազմը, ապա՝ Քուէյթ ներխուժումը (2-4 Օգոստոս 1990): Ասոնց յաջորդեցին Իրաքին՝ Քուէյթէն արտաքսումի պատերազմը (2 Օգոստոս 1990-28 Փետրուար 1991), ամերիկեան ուժերու գրաւումը Իրաքի (19 Մարտ 2003ին սկսած ներխուժումը տեւեց շուրջ մէկ ամիս եւ աւարտեցաւ Իրաքի գրաւումով՝ Մ. Նահանգներու կողմէ եւ Սատտամ Հուսէյնի իշխանութեան տապալումով) եւ վերջին տարիներուն - 2010ականներէն իվեր - իսլամ ծայրայեղականներու մինչեւ օրս շարունակուող պատերազմը[6]:

---

[6] Ահաբեկչական այս կազմակերպութիւնը հիմնուած էր 1999ին եւ մասնակցած ամերիկեան-արեւմտեան զօրքերու դէմ իրաքցիներու ըմբոստութեան: Իսլամ ծայրայեղականները յաջողեցան հիմնել իրենց պետութիւնը՝ Իրաքի եւ Շամի Իսլամական Պետութիւն (ISIS, Տաէշ) անունով: Յունիս 2014ին անոնք հռչակեցին իրենց խալիֆայութիւնը եւ յաւակնեցան աշխարհի բոլոր իսլամներու վրայ տարածել իրենց իշխանութիւնը: Կազմակերպութեան հանդէպ համաշխարհային հակադրութիւնը զօրացաւ երբ 2014ի սկիզբին ան արեւմտեան Իրաքէն դուրս քշեց Իրաքի օրինական իշխանութիւնը եւ գրաւեց Մուսուլը, Սինճարի շրջանը եւ սպառնաց մայրաքաղաք Պաղտատին: 2014ի կիսուն միջազգային ընտանիքը պատերազմի լծուեցաւ Տաէշի դէմ՝ Սուրիոյ եւ Իրաքի մէջ: Ռուս զօրքեր իրենց կարգին

Ի տես այս շարունակական անկայունութեան, որուն հետեւանքներէն էին տնտեսական անկումը, կեանքի եւ ինչքի անապահովութիւնը, իրաքեան ապագայի հանդէպ անվստահութիւնը, իրաքահայեր անգամ մը եւս (երրորդ անգամ) գաղթի ճամփան բռնեցին, հայրենի հողէն, ապա եւ Իրաքի փոքր քաղաքներէն եւ փոքր գիւղերէն ետք, անցան Պաղտատ, ապա Պաղտատէն սկսան մեծ ալիքներով գաղթել դէպի Մ. Նահանագներ, Քանատա, Աւստրալիա, եւրոպական երկիրներ:

Գաղթականներու մաս մըն ալ անցաւ Հայաստան: Արդէն, 1947ի ներգաղթի օրերէն շուրջ 180 իրաքահայ ընտանիքներ Հայաստան ներգաղթեր էին[7], իսկ 1960էն իվեր, մօտ 200 հայեր Հայաստան տեղափոխուեցան: Մ. Նահանգներ գաղթող իրաքահայերուն մեծ մասը երկրի արեւմտեան ափերը հաստատուեցաւ: Անոնք Քալիֆորնիոյ Լոս Անճելըս քաղաքը հաստատուեցան, քանի որ այս քաղաքին կլիման արեւոտ է, Իրաքի կլիմային նման, ուր շատ քիչ ձիւն կը տեղայ: Փոքր թիւով իրաքահայեր հաստատուեցան Քալիֆորնիոյ զանազան այլ քաղաքներ, ինչպիսիք են Ֆրեզնօն, Սան Ֆրանսիսքօն, Սան Տիէկօն, Մոտեսթօն եւ Սան Խոզէն:

ԱՆՉԱ, ԻՐԱՔԱՀԱՅ ԱՐՏԱԳԱՂԹՈՂՆԵՐՈՒ ԸՆԿԵՐԱ-ԱՍՊԱՐԷԶԱՅԻՆ ԴԻՄԱՊԱՏԿԵՐ, ԵՒ ՀԱՄԱՐԿՈՒՄ՝ ՆՈՐ ՄԻՋԱՎԱՅՐԵՐՈՒ

Իրաքէն Մ. Նահանգներ արտագաղթած հայերուն մեծ մասը Լիբանանի մէջ գործող ANCHA (American National Committee of Homeless Armenians) մարդասիրական կազմակերպութեան միջոցաւ հասաւ Մ. Նահանգներ: Այս իրաքահայերը, Պէյրութի ԱՆՉԱի գրասենեակը արձանագրուելէ ետք, շուրջ վեց-եօթ ամիս Պէյրութ կը սպասէին մինչեւ իրենց մեկնումի փաստաթուղթերը պատրաստուէին յիշեալ գրասենեակին ջանքերով, որմէ ետք օրինաւորապէս կը գաղթէին Մ. Նահանգներ[8]:

ծանր հարուած հասցուցին կազմակերպութեան սուրիական թեւին: 2017ին կազմակերպութիւնը կորսնցուց իր մեծագոյն քաղաքը՝ Մուսուլը, ապա՝ իր 'մայրաքաղաք'ը՝ Րաքքան, բայց շարունակեց գերիշխել փոքր տարածքներու վրայ: Եռամեայ այս պատերազմէն ետք, 23 Մարտ 2019ին Տաէշ կորսնցուց Տէր Զօրը եւ շրջակայ կարգ մը տարածքներ: 27 Հոկտեմբեր 2019ին Տաէշի ղեկավարը (2013էն իվեր)՝ Ապու Պաքր էլՊաղտատիին, սպանուեցաւ: Սակայն իսլամ ծայրայեղականներու այս կազմակերպութիւնը, անոր մնացորդները կղզեակներ գոյացնելով կը շարունակեն իրեն գործունէութիւնը (https://en.wikipedia.org/wiki/Islamic_State_of_Iraq_and_the_Levant):

[7] Համլէտ Սարգսեան, «1946-1948թթ հայրենադարձութեան աշխարհագրութիւնը եւ ժողովրդագրութիւնը», *«1946-1948թթ. հայրենադարձութիւնը եւ դրա դասերը. հայրենադարձութեան հիմնախնդիրն այսօր» համահայկական գիտաժողով[իր] զեկուցումների ժողովածու*, Երեւան, Լիմուշ, 2008, աղիւսակ, էջ 55:

[8] Պէյրութի մէջ ծանօթ էին Աննա (Anna) եւ Տելիւքս (Delux) պանդոկները որոնք այս գաղթականներուն կացարաններն էին: Պէյրութի մէջ իրաքահայերու սպասման

Իրաքահայ այն գաղթականները, որոնք ԱՆՉԱի ջանքերով կը հասնէին Մ. Նահանգներ, երկիր մուտքի ատեն օդակայանէն իսկ կը դիմաւորուէին ԱՆՉԱի ներկայացուցիչներէն: Անոնց կը տրուէր տուն ու տեղ: Նոյն ներկայացուցիչները կ'աջակցէին որ գաղթական իրաքահայերը օգտուին պետական նպաստներէ, մինչեւ որ ընտելանալով նոր կեանքին՝ լծուէին աշխատանքի, ինքնաբաւ դառնային եւ կարենային առանց պետական նպաստներու ապահովել իրենց կենսապրուստը: ԱՆՉԱի ներկայացուցիչներուն կողքին իրաքահայ գաղթականներուն մեծապէս օգնեցին եւ օգտակար դարձան նախապէս Մ. Նահանգներ հաստատուած Ռումանիայէն, Երուսաղէմէն, Եգիպտոսէն եկած հայեր՝ նորահաստատ իրաքահայերէն ոմանց իրենց մօտ պաշտօնակոչելով կամ աշխատանքի լծելով:

Իրաքահայ այս գաղթականներուն մեծ մասը բանուոր, արհեստաւոր եւ կամ նիւթապէս համեստ ընտանիքներ էին, որոնք Մ. Նահանգներ գալով նոր կեանք մը սկսան: Շատեր Մ. Նահանգներու մէջ լծուեցան Իրաքի մէջ իրենց աշխատանքային ասպարէզէն տարբեր ասպարէզներու, որդեգրելով բոլորովին նոր գործեր:

Իրաքէն եկած այս գաղթականներուն մէկ մասը, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան կամ անոր քոյր կազմակերպութեանց մաս կազմող անդամներ եւ համակիրներ էին, որոնք Մ. Նահանգներ հասնելէ ետք անմիջապէս մաս կազմեցին ՀՅԴ միաւորներուն, միաժամանակ ծառայեցին հայ առաքելական եկեղեցիներու մէջ եւ իրենց նպաստը բերին այդ հաստատութեանց աշխուժ գոյատեւումին: Յիշենք, թէ այս գաղթականներուն մեծ մասը Մ. Նահանգներ եկաւ նիւթական շատ համեստ պայմաններով, քանի որ Իրաքէն շատ դժուար էր օտար/միջազգային դրամանիշ դուրս հանել[9]:

այս վեց-եօթ ամիսներուն ԱՆՉԱն փոքր գումարով մը կ'օգնէր անոնց, մինչեւ փաստաթուղթերու ամբողջացումը: ԱՆՉԱն ծնունդ առաւ Բ. համաշխարհային պատերազմէն յետոյ: Սան Ֆրանսիսքօ ապրող մեծահարուստ հայ մը՝ Ճորճ Մարտիկեան, որ Գերմանիա հաստատուած ամերիկեան բանակին ուտեստը մատակարարելու յանձնակատարն էր, ծանօթ էր ամերիկեան բարձրաստիճան պաշտօնատարներու եւ երկրի նախագահին: Իր միջնորդութեամբ եւ խնդրանքով, սովետական բանակին մէջ ծառայող հայերը, որոնք գերի էին գերմանական բանակի կայաններու մէջ, որպէս քրիստոնեաներ, բերուեցան Մ. Նահանգներ: Անոնց թիւը կը հասնէր շուրջ 4000-5000ի: Ասոնք տեղաւորուեցան Մոնթեպելլոյի շրջանը: ԱՆՉԱն շարունակեց գործել, քրիստոնեաներն ու իրենց երկիրներու մէջ խտրականութեան հետեւանքով անապահով կեանք ունեցողները բերելով Մ. Նահանգներ: Յետագային ԱՆՉԱն անցաւ Յունաստան, Իտալիա եւ օգնեց Սովետական Միութենէն արտագաղթել ուզողներու Մ. Մահանգներ տեղափոխումին:

[9] Իրաքէն արտագաղթողին կամ արտասահման ճամփորդողին պետութիւնը միայն փոքր գումար մը կ'արտօնէր դուրս հանել: Այդ գումարէն աւելի մեծ գումարի յայտնաբերումը մեկնողին քով՝ կը նկատուէր դրամի մաքսանենգութիւն, տնտեսական ոճիր, որուն համար շատ խիստ պատիժ սահմանուած էր:

1960էն իվեր Իրաքէն Լոս Անճելըս գաղթի հոսքը մերթ աշխուժ, մերթ դանդաղ՝ անընդհատ շարունակուեցաւ: Իրաք-Իրան պատերազմի օրերուն, իրենց զաւակները առաւելաբար զինուորագրութենէն եւ պատերազմէն փրկելու համար, իրաքահայեր շատ միջոցներու դիմեցին: Քուէյթի պատերազմին, եւ մանաւանդ - ամէնէն ահռելին - 2003ին Մ. Նահանգներու՝ Իրաքը գրաւելու օրերուն, ժողովուրդն ու մանաւանդ քրիստոնեաները դժուարագոյն օրեր ապրեցան Իրաքի մէջ[10]: Այդ թուականէն՝ 2003էն իվեր, Իրաքի հայութիւնը ճարահատ ու յուսահատ, երկրէն դուրս ելաւ դէպի եւրոպական երկիրներ, Սուրիա, Հայաստան, Թուրքիա եւ Մ. Նահանգներ:

Արտագաղթող այս հայերու մեծագոյն բախտաւորութիւնը եղաւ այն, որ անոնք իրենց տուները տասնապատիկ արժէքով կրցան ծախել եւ պաշտօնապէս իրենց ողջ հարստութիւնը կրցան դուրս հանել երկրէն: Ասիկա պատճառ դարձաւ, որ 2003էն ետք Իրաքէն դուրս եկող հայերը աւելի բարօր կեանք մը ունենան իրենց հաստատուած նոր երկիրներուն մէջ, բաղդատմամբ իրենց նախորդներուն: Ասոնք կրցան հաստատուիլ իրենց ուզած երկիրները ու մանաւանդ՝ միանալ արտասահման բնակող իրենց հարազատներուն:

Իրաքէն եկած այս հայերը Մ. Նահանգներ հասնելու առաջին օրերուն – ինչպէս ըսինք - մաս կազմեցին Լոս Անճելըսի ազգային համահայկական միութիւններուն եւ հաստատութեանց: Իրաքի մէջ ազգային կեանքը զուտ կամաւոր, սիրայօժար ծառայութիւն կ'ենթադրէ, որուն հետեւանքով ալ Իրաքահայերուն մօտ շատ ուժեղ զարգացած է կամաւոր ծառայութեան ոգին: Ճիշտ այս պատճառով է որ Իրաքէն եկած հայերը նախապէս ազգային կեանքի մաս կազմած ըլլալով, Մ. Նահանգներու մէջ շատ արագ մխրճուեցան եւ շատ շուտ շաղուեցան ազգային կեանքի միաւորներուն եւ իրապէս ալ գնահատանքի արժանացան: Շատ կարճ ժամանակի ընթացքին իրաքահայերը սկսան ղեկավար դիրքերու վրայ ըլլալ Լոս Անճելըսի ազգային կեանքին մէջ: Անոնք իրենց նիւթական եւ բարոյական նուիրումով արժանացան իրենց ծառայած կազմակերպութեանց ամէն տեսակի գնահատանքներու: Այսօր Լոս Անճելըսի մէջ ապրող, Իրաք ծնած հայութեան թիւը - բաղդատմամբ ուրիշ երկիրներէ եկած հայերուն - ամէնէն քիչերէն է, սակայն անհամեմատ մեծ է անոնց մասնակցութիւնը լոսանճելըսահայ կեանքին: Արդարեւ, Իրաքէն եկած հայերը Լոս Անճելըսի ազգային կեանքի, բարերարներու, մտաւորականներու, հասարակական գործերու մէջ ուշագրաւ փաղանգ մը կը կազմեն:

[10] Այդ շրջանին իսլամներուն ատելութեան պատճառը այն էր որ, ոչ-իսլամ – առաւելաբար քրիստոնեայ - Ամերիկան իրենց երկիրը քարուքանդ կ'ընէր, իսկ իրենք իրենց ոխը Իրաքի քրիստոնեաներէն կ'առնէին՝ առեւանգումներով, կողոպուտներով, սպանութիւններով եւն.:

ԻՐԱՔԱՀԱՅ ՆՈՐԱԿԱԶՄ ՄԻՈՒԹԻՒՆՆԵՐ՝ Մ. ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒ ՄԷՋ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

ա) *Քալիֆորնիոյ Հայ Երիտասարդաց Միութիւն եւ Լոս Անճելըսի Իրաքահայերու Ընտանեկան Միութեան*

Իրաքէն ժամանած հայերու Մ. Նահանգներու մէջ հիմնած առաջին միութիւնը կը հանդիսանայ Քալիֆորնիոյ Հայ Երիտասարդաց Միութիւնը (ՔՀԵՄ), հիմնուած Հոլիվուտի մէջ, ուր - Մելրոզ փողոցին վրայ – հաստատուած է ՔՀԵՄի կեդրոնը: ՔՀԵՄը հիմնուած էր մօտաւորապէս 1972ին: Միութեան հիմնադիրներէն էին Բաբկէն Յովասափեան, Նիկողոս Նիկողոսեան, Յարութիւն Բարսեղեան, Խաժակ Մարալեան եւ ուրիշներ: ՔՀԵՄը շատ աշխուժ գործունէութիւն ունեցաւ իր թատերախումբով, երգչախումբով եւ ընկերային ձեռնարկներով, որոնք յատուկ մթնոլորտ մը յառաջացուցին մանաւանդ իրաքահայ լոսանճելըսաբնակներուն կեանքին մէջ: Իրաքէն եկած հայերու մեծ մասը ՔՀԵՄի ձեռնարկներուն կը մասնակցէր հին ծանօթներ, բարեկամներ, ընկերներ տեսնելու եւ Իրաքի իրենց հարազատներէն լուրեր ստանալու համար: Դժբախտաբար այդ միութիւնը լուծուեցաւ:

15 Ապրիլ 1979ին, Կլենտէյլի մէջ, Իրաքէն եկած հայեր, առանց գաղափարական կամ միութենական խտրութեան, գլխաւորութեամբ Խաչիկ Ճանոյեանի, իրար մօտ գալով հիմը դրին Լոս Անճելըսի Իրաքահայերու Ընտանեկան Միութեան (ԼԱԻԸՄ)[11]: Այս միութեան առաջին գործը եղաւ հիմնել շաբաթօրեայ ձրիավարժ վարժարան մը որ մինչեւ այսօր կը գործէ[12]. ցարդ աւելի քան 1600 հայ փոքրիկներ անվճար հայերէն լեզու, երգ, ասմունք եւ պար սորված են այս վարժարանին մէջ[13]: Եւ քանի որ ԼԱԻԸՄը ոչ մէկ տեսակի խտրութիւն կը դնէ եւ նպատակ կը հետապնդէ ողջ հայութեան ծառայութիւն մատուցել՝ ան մեծ ընդունելութիւն գտաւ: Յատկանշական է որ շաբաթօրեայ այս վարժարանին աշակերտութեան աւելի քան 95 տոկոսը իրաքահայերու զաւակներ չեն, այլ մեծն Լոս Անճելըսի հայօճախի զաւակներ են ընդհանրապէս:

38 տարիներու ընթացքին այս միութիւնը ունեցած է 54 մեծ պարահանդէսներ, ամսական եւ եռամսեայ փոքր խրախճանքներու երեկոներ, 21 գիրքերու գիւնեձօներ եւ գրական երեկոներ, պատուած իրաքահայ բազմաթիւ ազգային-կրօնական-մշակութային-միութենական ղեկավարներ:

Իրաքի տագնապալի տարիներուն, մանաւանդ 2003ը յաջորդող տասնամեակին, ԼԱԻԸՄը մօտ տաս տարի - տարեկան դրութեամբ - շուրջ 6-7000 տոլար ղրկած է Պաղտատի ՀԲԸՄիութեան՝ կարօտեալ ընտանիքներու օգնութեան համար:

---

[11] Տե՛ս՝ https://www.facebook.com/Iraqi-Armenian-Association-820866941261745/; https://www.facebook.com/iaba2017/ :

[12] https://www.facebook.com/armschoolglendale/about/ :

[13] Պարապմունքին տեւողութիւնը շաբաթական երկուքուկէս ժամ է:

2004ին, ընդառաջելով Իրաքէն եղած թախանձագին աղերսներուն, միութեան պատասխանատուները որոշեցին օգնութեան ձեռք երկարել Իրաքի այն հայերուն, որոնք կը փափաքէին Հայաստան հաստատուիլ, այսպէսով փրկած ըլլալ զիրենք եւ իրենց զաւակները Իրաքի մէջ շարունակուող անապահովութենէն, անհեռանկար կեանքէն:

Մէկ տարուան մէջ ԼԱԻԸՄը կրցաւ 135 հայրենակիցներ Հալէպի ճամփով, օդանաւով Հայաստան տեղափոխել եւ տարի մը ամբողջ ապահովել անոնց օրապահիկը: Հայաստանի մէջ յարմար պայմաններ յառաջացնելու համար, ԼԱԻԸՄի ներկայացուցիչը նախապէս Հայաստան երթալով կահաւորուած բնակարաններ վարձած էր նոր գաղթականներուն: Իրաքահայ նոր գաղթականները, Երեւան հասնելնուն՝ օդակայանէն կը դիմաւորուէին ու կը տարուէին իրենց համար կահաւորուած վերոյիշեալ վարձուած բնակարանները: ԼԱԻԸՄի Երեւանի պաշտօնեան նոր հաստատուած իրաքահայ ընտանիքներուն փոքրերը դպրոց տեղաւորելու, անոնց խնդիրներուն լուծումներ գտնելու, զանոնք նոր կեանքին ու պայմաններուն ընտելացնելու եւ կարիքները հոգալու պաշտօնակոչուած էր: ԼԱԻԸՄը կը հոգար այդ պաշտօնեային ամսական թոշակը:

Յիրաւի, Հայաստան տեղաւորուած այս 135 իրաքահայերը, ամբողջ մէկ տարի ո՛չ Հայաստանի իշխանութեանց, ո՛չ՝ Հայ Եկեղեցիին, ո՛չ ՀԲԸՄիութեան եւ ո՛չ ալ այլ որեւէ հաստատութեան կամ կազմակերպութեան հոգածութեան կարիքը զգացին: Այս 135 իրաքահայերուն հետեւեցան մօտ 400 իրաքահայեր, որոնք իրենց տուները ծախելով Հայաստան հաստատուեցան եւ կ'ապրին իրենց սեփական դրամով եւ գործով՝ հայրենի հողին վրայ, կը սատարեն հայրենի տնտեսութեան, մշակոյթին եւ կենցաղին վերելքին:

Լոս Անճելըսի մէջ, երկրորդ անգամ, դարձեալ կազմուեցաւ Քալիֆորնիոյ Հայ Երիտասարդաց Միութիւնը, որ շուրջ 38 տարի առաջ փակուած էր այն պատճառաբանութեամբ, թէ՝ նման 'հայրենակցական' միութիւններ Լոս Անճելըսի օճախը կը պառակտեն: Փակումը դժբախտաբար սխալ որոշում մըն էր, որովհետեւ նոյնինքն որոշումը առնողները իրենց որոշումէն տաս տարի ետք անդրադարձան որ ոչ մէկ միութիւն կրնայ հայօճախը պառակտել մինչեւ ա՛յն ատեն երբ այդ միութեան նպատակը Քալիֆորնիոյ հայօճախին ծառայելն է: Այսպէսով, մօտ քսանհինգ տարի առաջ (1990ականներուն) Կլենտէյլ հայահոծ քաղաքին մէջ, կազմուեցաւ Քալիֆորնիոյ Հայ Երիտասարդաց Միութիւնը, հաստատեց իր կեդրոնը (սեփականութիւն ՀՅԴ Հայ Կրթական Հիմնարկի), շուտով յառաջացուց իր 'Կոմիտաս' երգչախումբը, կազմակերպեց դասախօսութիւններ:

Իրաքէն ժամանած վերջին գաղթականներուն մէջ նշմարելի է համալսարանաւարտ սերունդի մը ներկայութիւնը: Հնարամիտ, ճարպիկ ու գործունեայ երիտասարդութիւն մը, որ կրնայ նոր լիցք հաղորդել Լոս Անճելըսի հայօճախին:

բ) Իրաքի Հայ Բարեգործական Միութիւն, Պաղտատի Թարգմանչաց Վարժարանի Սանուց Միութիւն եւ այլ Միութիւններ

2014ին Լոս Անճելըսի արուարձաններէն Սան Ֆերնանտօ Հովիտին մէջ, հիմը դրուեցաւ Իրաքի Հայ Բարեգործական Միութեան, որուն անդամները առաւելաբար Իրաքի ՀԲԸՄիութեան անդամներ եւ համակիրներ էին: Միութիւնը առաւելաբար ընկերային ձեռնարկներ, տարեկան պարահանդէս ու խրախճանքներ կը կազմակերպէ: Իրաքէն եկած ՀԲԸՄիութեան անդամները հաւաքելու, զանոնք եւ անոնց զաւակները հայ պահելու ազնիւ նպատակին համար, միութիւնը ունի վարչութեան կողքին տիկնանց յանձնախումբ մը, երիտասարդներու եւ կրտսերներու յանձնախումբեր[14]:

Լոս Անճելըսի մէջ կը գործէ նաեւ Պաղտատի Թարգմանչաց Վարժարանի Սանուց Միութիւնը, որ տարեկան պարահանդէս, ընկերային հաւաքոյթ եւ ուսուցիչներուն նուիրուած համեստ ձեռնարկ մը կը կազմակերպէ: Ասոնց հասոյթը կը յատկացուի Լոս Անճելըսի հայ կամ ոչ-հայ մարդասիրական կազմակերպութիւններու: Սանուց միութեան նպատակն է Թարգմանչացի նախկին սաները իրարու հետ մշտական կապի մէջ պահել:

Նոյնանման նպատակով փոքրիկ խմբակներ գոյութիւն ունին, ինչպէս՝ Մուսուլի Ազգային Վարժարանի Սանուց խումբը, Պաղտատի Նորաշէն թաղի Հայկական Վարժարանի Սանուց Միութիւնը եւ Իրաքի ՀՄԸՄիութեան նախկին անդամներու համախմբումը: Այս վերջիններն ամէն քանի մը տարին անգամ մը հաւաքոյթ մը կը կազմակերպեն:

Հակառակ անոր որ վիճակագրական թիւ չունինք ի ձեռի, մեր համեստ հաշուարկով ներկայիս Լոս Անճելըսի մէջ կ'ապրին Իրաքէն եկած 3-4000 հայեր, որոնց մեծ մասը պաշտօնեաներ են զանազան հաստատութիւններու մէջ, ոմանք կը զբաղին զանազան այլեւայլ աշխատանքներով: Լոս Անճելըսի իրաքահայերու փոքր խումբ մը ձեռնարկած է անձնական աշխատանքի եւ մտած սեփական գործարքի ոլորտ:

Իրաքէն Մ. Նահանգներ հաստատուած հայերու մեծ մասը Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ զաւակներ են: Կան եւ փոքրաթիւ մաս մը, որ մաս կը կազմէ հայ կաթողիկէ եւ աւետարանական եկեղեցիներուն:

Իրաքահայերու բաւական մեծ թիւ մը բարեկեցիկ ըլլալով, իր նիւթական նպաստը կը բերէ ազգային կեանքին: Յատկանշական է նաեւ այն, որ Իրաքէն արտագաղթած հայերը ու՛ր ալ գացած ըլլան, ու՛ր ալ հաստատուած՝ իրենց նայուածքը միշտ սեւեռած կը պահեն մեր յաւիտենական հայրենիքին, խորապէս համոզուած ըլլալով, որ հայը օտարութեան մէջ - ազգային տեսակէտով - որքան ալ ծաղկուն եւ բարգաւաճ կեանք ունենայ, ուշ կամ կանուխ պիտի ենթարկուի այլասերումի եւ ձուլումի. վկայ՝ հայու դարաւոր պատմութիւնը: Եւ ճիշտ ասոր համար է, որ իրաքահայը ու՛ր ալ ըլլայ՝ կը

[14] Մ. Նահանգներու մէջ գործող թէ՛ Հայ Երիտասարդաց Երկսեռ Միութիւնը եւ թէ՛ Իրաքի ՀԲԸՄը կը պահեն իրենց իրաքեան սկզբնանունները:

հաւատայ, թէ իր միակ փրկութիւնը մայր հայրենիք՝ Հայաստան, հաստատուիլն է:

Մ. Նահանգներու մէջ իրաքահայ նոր սերունդի բաւական մեծ տոկոս մը սկսած է հայերէն խօսիլ: Յիրաւի, Իրաքէն աւելի հոս՝ Մ. Նահանգներու մէջ, ամերիկաբնակ իրաքահայերը՝ Լիբանանէն, Հայաստանէն եւ Պարսկաստանէն եկած մեծաթիւ հայերու հետ շփուելով Իրաքի մէջ ապրած օրերէն աւելի հայերէն կը խօսին: Իրաքի մէջ շատ քիչ առիթ կար հայերու հետ շփուելու եւ խօսելու: Նոյնպէս, պէտք է ըսել, որ ամերիկաբնակ իրաքահայերը, նամանաւանդ երիտասարդները շատ աշխուժ մասնակցութիւն կը բերեն ազգային-եկեղեցական, բարեսիրական, մարզական, մշակութային կեանքին. պատասխանատու պաշտօններու վրայ բազմաթիւ իրաքահայերու կը հանդիպինք, ինչպէս նաեւ՝ բարերարներու եւ գործիչներու:

The Iraqi Armenians of Los Angeles
(Summary)

Khachig Janoyan
janoyan@aol.com

The post-Genocide migration of Iraqi Armenians starts as early as the 1920s. During the early 1920s some 7000 Armenians who had taken refuge in Iraq were repatriated to Soviet Armenia. Repatriation has continued ever since though with different rhythms and intensity. As of the 1960s Iraqi Armenian migration heads towards the West, particularly to the USA and in smaller numbers to the UK. The exodus is still going on.

Against the backdrop of both domestic and overseas migration of Iraqi Armenians, the paper focuses on the reasons for this migration and the profile of the migrants; it also highlights their settlement, particularly in the Los Angeles region. The paper underlines the collective activities of the Iraqi Armenians in Los Angeles, their cohesion, and the founding of an exclusively Iraqi Armenian society that aims at socially and financially supporting newcomers as well as the schools and unions in Iraq.

Յաւելուած

- Վարդան Մելքոնեան, «Իրաքահայոց հին մշակոյթը»
- Marlen Melkonian-Setrakian, "A profile of the Baghdadtsi Armenians"
- Նիւթեր Հայաստանի Հանրապետութեան Ազգային Արխիւէն [1933-1935]
- Յովհաննէս Պօղոսեան, «Իրաքի տպաւորութիւններ» [1938]
- Նիւթեր Հայաստանի Հանրապետութեան Ազգային Արխիւէն [1944-1947]
- Հաղորդագրութիւն, «Իրաքահայ կրթական կեանք. Ազգային Միացեալ Վարժարանը (1950-60)»
- Անդրանիկ Տագէսեան, «Ազգային Միացեալ Վարժարանի *Մաշտոց Տարեգիրքը* (1965-66)»
- Նիւթեր Հայաստանի Հանրապետութեան Ազգային Արխիւէն [1955-1986]
- Auswärtiges Amt, Politisches Archiv, Berlin, "Էրզրումէն Մուսուլ աքսորուող գաղթականներու լուսանկար, Մայիս 1915"

Իրաքահայոց Հին Մշակոյթը[1]

Վարդան Մելքոնեան

Պատմահայր Հերոդոտոսին համաձայն, քրիստոնէական թուականէն շատ տարիներ առաջ, հայեր առեւտրական կապեր մշակած էին ամէնուրեք արտաշխարհ: Ըստ որում, անոնք կը ճամփորդէին Հայաստանէն մինչեւ Նինուէ ու Բաբելոն՝ Եփրատ ու Տիգրիս գետերու վրայէն, լաստերով ու ցամաքային ուղիով, արտածելով Հայաստանի ընտիր ու պատուական համեղ գինի, ընկուզեղէն, փայտեղէն, ցորեան, ձի եւն.:

Հետեւաբար, ակնյայտ է թէ հայեր Հայաստանէն մինչեւ Միջագետք կու գային վաճառականական նպատակով, եւ այդ պարագային, կարելի է ընդունիլ, որ միքանի հայեր գտնուէին Իրաքի որոշ քաղաքներուն մէջ, որպիսիք են Մուսուլ, Պաղտատ, Պասրա, եւն.: [Հետեւաբար,] Քրիստոսէ շատ ժամանակ առաջ, հայեր արդէն մուտք գործած էին Միջագետք, սակայն եւ այնպէս գաղութ մը չէին կազմեր անոնք, քանի որ երթեւեկողներ էին միայն եւ մեծ թիւով ալ մնայուններ չկային հոնտեղ:

Իսկ երբ Հայաստանի վերակենդանութեան խնդիրը անյոյս վիճակ ունեցաւ, եւ դժպիհ ոտնձգութիւններ յաճախ պատահեցան Մայր Հայրենիքին մէջ, հայերէն ոմանք աւելի ապահով եւ առատ վայրեր որոնեցին եւ շարժեցան դէպի հոն:

Այս արտատարածութեան խնդիրը աւելի ի յայտ կու գայ Միջագետքի մէջ, մանաւանդ սուլթան Մուրատ Դ.ի Պաղտատի գրաւումէն (25 Դեկտեմբեր 1638) յետոյ երբ հայեր սկսեցին գալ եւ հաստատուիլ Պաղտատի մէջ: [Սուլթան Մուրատ Պաղտատը գրաւած էր] աւանդականօրէն զօրավար Գոգնազարի ձուլած հրետին միջո-

---

[1] Նիւթը լոյս տեսած է ամերիկահայ *Պայքար* օրաթերթի 23 Յունուար 1953ի եւ յաջորդող թիւերուն մէջ: Հակառակ անոր պակասաւորութեան, զայն կը հրատարակենք՝ իր շահեկանութեան համար, փոքր յապաւումով: Նոյն նիւթին մասին Մելքոնեան աւելի առաջ՝ Եղիա Տօլպագեանի *Ամէնուն նոր տարեցոյցը Զ.-Է. տարի 1941-42*, (Պէյրութ, տպ. Լուսարձակ, 1941) հատորին մէջ լոյս ընծայած էր «Հայ մշակոյթը Իրաքի մէջ» վերանգրեալ նիւթ մը (Պասրա, 1 Մայիս 1940 թուակիր): Այստեղ այս երկուքը կ'ընդելուզենք:

Վարդան Մելքոնեան ծնած է Պասրա, 14 Փետրուար 1892ին, ուսանած է Պաղտատի Ս. Թարգմանչաց վարժարանը եւ լրացուցած High British School for Boysը: Եղած է Միջագետքի մէջ քաղաքական սպայի անձնական օգնական, վարած է բարձր պաշտօններ անգլօ-իրանեան, Իրաքի նաֆթային, Խանիքին նաֆթային ընկերութեանց, ապա նաեւ՝ Իրաքի նաւահանգիստի ընդհանուր տնօրէնութեան մէջ, Պասրա: Հաւատարիմ եւ բեղուն աշխատութեանց համար վարձատրուած է բրիտանական ընդհանուր ծառայութեան եւ յաղթութեան շքանշաններով: Եղած է Պասրայի հայոց թաղականութեան եւ վարժարանի ուսումնական խորհուրդի անդամ: Հեղինակ, գրող, աշխատակցած է Պասրայի *Times*ին (Wox Mundi ծածկանունով), Լոնտոնի *Massis*ին, Պոմպէյի *The Iran League Quarterly*ին, Պոստոնի *Hairenik Weekly*ին, *Հայաստանի Կոչնակ*ին, *Անահիտ*ին եւն.: Անդամ՝ Լոնտոնի Բրիտանական Արքայական Ասիական Ընկերութեան: Ունի յօդուածներ, ինչպէս՝ «Պասրայի անցեալն եւ հայերը» (*Հայրենիք ամսագիր*, ԺԸ. տարի, 1940:6, էջ 106-14), «Իրաք եւ հայերը» (*Հայրենիք ամսագիր*, ԻԴ. տարի, 1946:4, էջ 111-2):

ցաւ, եւ որ առ ի վարձատրութիւն այս իր (Գոգնազարի) մեծասքանչ գործին, հայերուն արտօնուեցաւ գալ եւ հաստատուիլ Միջագետքի մէջ: Ահա այս թուականէն յետոյ հայ գաղութը հիմ դրաւ Իրաքի մէջ. եկուորները կը կազմէին թրքահայ, ռուսահայ եւ պարսկահայ տարրեր:

Արդ, ժամանակի հոլովոյթով՝ Հայաստանէն, Թրքահայաստանէն եւ Պարսկաստանէն որոշ հայեր սկսեցին գաղթել Պաղտատ, ուր ընդհուպ կազմուեցաւ հայ գաղութ մը: Պէտք է նշել որ ամէն նորեկ հայ բերաւ իր հետ իր սեփական բարբառը, որ ժամանակի ընթացքին, միախառնուելով կազմեց Պաղտատի եւ Պասրայի իւրայատուկ հայ լեզուն: Այս բարբառը մինչեւ այսօր ալ կը խօսին բնիկ պաղտատցի եւ պասրացի հայերը երբ իրար գան:

Այս կապակցութեամբ ստորեւ կը զետեղենք Պաղտատի եւ Պասրայի հայուն զրուցած հին լեզուին բառա-իմաստարանը, որ հեռու է լիակատար ըլլալէ: Այսուհանդերձ, կը սիրենք յուսալ, որ անիկա մի մեծ նորութիւն եւ շահեկանութիւն պիտի ստեղծէ հայ գաղութային ընդհանուր գրականութեան կալուածին մէջ:

Բառա-իմաստարան[2]	
Ա.	ջարդել - յօշոտել, մանրել
Ա - է, օրինակ լաւ ա, լաւ՝ աղէկ է, ինքն ա – ինքն է	ջէպ - գրպան
ադամորթի - մարդ	ջըհուտ - հրեայ
ագրուգ - գորտ	ջընջխել - ջախջախել
աղբէր - եղբայր	ջոգ - զատ, ուրիշ
ամմէ - հօրաքոյր:	ջոգել – զատել, ընտրել
ամմու - հօրեղբայր	ջորապ - գուլպայ
անել - ընել	ջուխտ - զոյգ
անկաճ - ականջ	ջրալի - հիւթեղ, ջրոտ
անկաճմտուկ - ականջմտուկ	ջրի - թեթեւ, նօսր, թեթեւսոլիկ
անում - անուն, անումդ ի՞նչ ա՝ ի՞նչպէս կը կոչուիք	**Ռ.**
աշխարք - աշխարհ	Ռաւենտ, ռեւենտ - խաւարծիլ
աշքարա - յայտնի, պարզ	ռասդի – եղբայրասէր, ծաղիկի անուշաբոյր տեսակ մը
աջի - աղջիկ	ռաստ - յարմար, պատեհ, շիտակ
առաբանէ - կառք	ռաստ գալ - պատահիլ
առջինեկ - անդրանիկ զաւակ	ռենգ - գոյն
ասել - ըսել, ի՞նչ ես ասում՝ ի՞նչ կ'ըսես կոր	ռէֆ – դարակ
ասսու - Աստուծոյ, ասսու մար՝ Աստուծոյ համար	ռուպեան – քարիտիս
ատա - ծօ՛	**Ս.**
արար - ամբողջ, արար աշխարք՝ ամբողջ աշխարհ	Սաաթ - ժամացոյց, ժամ
	սապահի - առաւօտ
	սար - լեռ
	սեւ - խափշիկ
	սեւ ջուր – սուրճ
	սէբր - համբերութիւն

[2] Այս ցանկին աւելցուցած ենք Տօլպագեանի վերոյիշեալ հատորին մէջ Մելքոնեանի արձանագրած 110 բառերը եւս:

արանք - ճեղք, բացուածք, ինչպէս դուռի արանք
արարմունք - գործ, բարք, վարք, գործելակերպ
արուն - արիւն
արունլուայ - արիւնթաթախ
արցունք - արտասուք
աքլոր - աքաղաղ

Բ.

Բադբադ - բադ
բալլիք - բանալի
բակլէ - բակլա
բան - գործ, էսի քո բանդ չի՝ ասիկա քու գործդ չէ
բաստոն - գաւազան
բարակ - նիհար
բարականալ - նիհարնալ
բարակցաւ - թոքախտ
բելլէմ - մակոյկ
բերենքսիվար - վերը վար դարձած, վերի մասը հակառակ կողմը դարձած, ինչպէս՝ գաւաթը բերենքսիվար դիր
բելքէթ - միգուցէ, հաւանաբար
բուն - բոյն
բունգ - ճիշտ, իսկական, ուժեղ, թունդ, խիստ, ինչպէս բունգ տաքին՝ խիստ տաքին, բունգ պաղին՝ խիստ պաղին
բուռ - ափ

Գ.

Գնացիմ – գացի

Ե.

Եան – անոր, իրեն
եարէ – վէրք
եղ – իւղ
Եորղան – վերմակ

Զ.

Զատ – կերակուր, զատ էմ ուտում՝ կերակուր կ'ուտեմկոր

Է.

Էδ – այծ
էղունգ- եղունգ
էն կամ էնի – այն, անիկա
էս կամ էսի – այս, ասիկա
սլընգալ - դատարկապորտ պտտիլ
սուրէթ - պատկեր, դէմք
սուրուլիկ - սրածայր, բարակածայր
սրսըփալ - սարսափիլ, դողդղալ

Վ.

Վագըթ - ժամանակ
վարդիւր - վարդավառ
վարժատուն - վարժարան
վարմումք - վարք, վարուելակերպ
Վարժատուն – վարժարան
վեր կաց – ելիր
վոնց – ինչպէս, վո՞նց էս՝ ի՞նչպէս ես
վրէ, վրէն – վրայ

Տ.

Տալում էմ – կու տամ կոր
տախտեղ - պղպեղ
տակահանց, տակահանցի – գաղտնի, ծածուկ, գողտուկ
տակից տակ - գաղտնի, ծածուկ
տայի - քեռի, մօրեղբայր
տայիր - շուրջ, բոլորտիք
տատմէր - մանկաբարձ
տաքցուց - ջերմ, տենդ
տեղ - վայր
տեղեր – անկողին
տերեճէ - աստիճան
տեֆթէր - տետրակ
տըմպըլպազ - թմբկահար
տինջ - լաւ, առողջ
տկլոր - մերկ
տուգ – փլիկ, աղեկար
տուքքան – կրպակ, խանութ
տղէ - տղայ
տոշապ – արմաւի ռուփ
տուեցիմ եան – տուի անոր, տուի իրեն
տուտ - ծայր, գագաթ
տուպէ - ապրանքի հարթառ
տուտ – ծայր, գագաթ

Ց.

Ցածսիրտ - հեզահամբոյր, խոնարհ
ցաւագար - հիւանդոտ
ցուց - ցոյց
ցուց տալ - ցուցնել

էրթալ – երթալ
էրթում էմ – կ'երթամ կոր
էրխա – երեխայ
էրնէպ – նապաստակ

Ը.

Ըստեղ կամ էստեղ – այստեղ, հոս
ըստոնք – ասոնք
ըսքեմրի – աթոռ
ընտոնք կամ էնտոնք – անոնք

Թ.

Թիաթրօ - թատրոն

Ի.

Ինձ մար – ինձ համար
ինչի – ինչու, ինչի ես լաց ըլլում՝ ինչու՞ կու լաս

Լ.

Լաղար – նիհար
լամփէ – ճրագ
լաց ըլլիլ – լալ
լուս – լոյս

Խ.

Խաղ կանչել – երգել
խելէ – մօրաքոյր
խըեար – վարունգ
խընգըռանէ – բզէզ
խմած ա – գինով է
խռել – խոթել

Կ.

Կահվէ – սուրճ
կասսապ – մսագործ, մսավաճառ
կաւուն – սէխ
կուշ – թռչուն, կուշի նման՝ թռչունի պէս, շատ արագ

Հ.

Համով – համեղ
համմամ – բաղնիք
հայվան – կենդանի, անասուն
հեր – ամէն, հեր բանի մէջ գլուխդ մի խոհիր՝ ամէն բանի մէջ քիթդ մի խոթեր
հերիք չի – բաւական չէ
հէր – հայր
հիմի կամ հիմիկան – հիմա:

Ձ.

Ձեռքիս ջուր ածա – ձեռքիս ջուր թափէ

Փ.

Փայ - բաժին
փամփ - ափով գլխու վրայ հարուած, փամփել՝ ափով գլխու վրայ հարուած իջեցնել, կամ զարնելու նշան ընել որպէս ծաղրանք
փելլել - փայլիլ
փելլուն - փայլուն
փեհփեհել - շոյել, շողոքորթել
փեռ - փետուր, փեռ թափել՝ գտնել
փէտ - փայտ
փըլաւ – եփած բրինձ
փընթի - աղտոտ, անմաքուր, փընթի հարուստ՝ շատ հարուստ
փըսուս - պատրուգաւոր թիթեղեայ ճրագ
Փիռ – փայտ
փիս - գէշ, անպիտան
փորիցաւ, փորցաւ - աղերս, աղաչանք, խնդրանք
փորհարինք - փորքշուք
փուխ անել - մորթել երեխայի խօսած, մատնանշան անել
փուրփուր - փրփուր
փոփոք – ընկոյզ
փռըշտալ - փռնգտել
փրթել - մեծ մեծ ջարդել՝ խօսիլ
փրթոշ - բրթուշ

Ք.

Քամակ - կռնակ
քառճիկ - թռչունի ստամոքս
քաւոր - կնքահայր, պսակի խաչ բռնող
քաւորկին, քաւորկնիկ - կնքամայր
քեա - խրալ
քերթել - քերելով, սկրթելով մաքրել
քէֆ - ուրախութիւն
քընար - քունար
քըցել - ձգել, նետել
քթուել - փնտռտուք կատարելով մաքրել
քինթ – քիթ
քիպրիթ – լուցկի
քո - քու

ձու – հաւկիթ
ձուիր – ամորձիք

Ճ.

Ճանավառ – բզկտող անասուն
ճիրեան – եղնիկ

Մ.

Մանեկամ վրէդ – փնտռեցի քեզ
մար – համար
մարմիլիկ – մողէզ
մեզ – սեղան, մեզի վրէն՝ սեղանի վրայ
մենծ – մեծ
մէ – մը, մէկ, մէ կլաս ջուր տուր ինձի՝ գաւաթ մը ջուր տուէք ինձ
մըսաֆըր – հիւր
մում – մոմ
մուր – մելան

Շ.

Շալղամ – շողգամ
շատտ – գետ
շէքեր – շաքար
շոռպէ – ապուր

Չ.

Չաղ – գէր
չայ – թէյ

Պ.

Պազար – շուկայ
պաղ կամ պաղչէ – պարտէզ
պապ – հայր
պատամ – նուշ
պարտապանաց - մեծ, խոշոր, անճոռնի
պլիկ - դրամ, ստակ
պնդի - թանձր
պշտել - յանդիմանել, սաստել
պողազ - կոկորդ
պոյ – հասակ
պոպոք – ընկոյզ
պորտտ տեղը ինկա՞ւ – փափաքդ կատարուեցա՞ւ
պռունկ - շրթունք

Ջ.

Ջան - հոգի, սիրելի
ջանը գովալ - ինքզինքը գովել
քոնթորմոնթոր - կոշտ, խորտուբորտ
քուր - քոյր
քոքսուիլ - մօտենալ մէկու մը որմէ հեռացած էր ինքնիրեն ժամանակ մը առանց պատճառի, քիթը խոթել մօտենալու համար
քուլլէ - մժեղարգել
քուչէ – փողոց: քուչի տղայ՝ փողոցի տղայ
քօմէք - օգնութիւն, սատար, օգնական
քօռ - կոյր

Օ.

Օգուց, օգուցի, հոգուց, հոգուցի - վաղը
օլըրել - ոլորել, դարձնել
օխչեր – ոչխար
օխչերի ձագ – գառնուկ
օղորթ, ըղորթ - ճիշտ, ճշմարիտ, իրաւ
օղօղ - ուղեղ
օյունմուսուլ - ծիծաղաշարժ, անճոռնի, այլանդակ
օշօշ - շուն, փոքր երեխայի խօսած՝ մատնանշած ատեն
օսկոր - ոսկոր
օրել - օրօրել

Ֆ.

Ֆալ - բախտ
ֆալ բանալ - բախտ տեսնել՝ լսել
Ֆանօս - լապտեր
Ֆապրիգէ - գործարան
Ֆէլլահ - հողագործ, մշակ
Ֆընգ - վայելում
Ֆընգ ընել- վայելել
Ֆըր - պտոյտ
Ֆըրրալ - Ֆըր անել, Ֆըրրել, Ֆըր ուտել՝ դառնալ, պտտիլ, դարձնել
Ֆիզզա - պոռչտուք
Ֆիթ - տրտում, գրգռուք
Ֆիթ տալ - դրդել, գրգռել
Ֆիթիլ - պատրոյգ
Ֆուրչէ, Ֆըրչէ - խոզանակ, վրձին
Ֆրէնկ - կաթոլիկ

Մինչ այդ, ժամանակի ընթացքին, Պաղտատի հայ գաղութը սկսաւ բազմանալ եւ դպրոցի մը կարիքը խիստ զգալի դարձաւ: Սակայն եւ այնպէս, տիրող վիճակը թոյլատու չէր տակաւին վարժարան մը հիմնելու: Հետեւաբար դասաւանդութիւնը կը կատարուէր տուներու մէջ վասն առ ի չգոյէ լաւագոյնին:

Շատ չանցած՝ այս եղանակի դասաւանդութիւնը անգործնական գտնուեցաւ, ուստի վարժարանի մը կարիքը օրուան հրատապ եւ կարեւորագոյն խնդիրներէն մին դարձաւ: Այս առնչութեամբ, անմիջապէս որոշուեցաւ որ երկու յառաջադէմ հայեր՝ Պաղտասար Դաւիթեան եւ Մանուէլ Տիլանեան էջմիածին ղրկուին. առաջինը՝ ձեռնադրուելու որպէս քահանայ եւ միւսը՝ ուսուցիչ: Ահա 1848-49 թուականներուն այս պատուական հայրենակիցները Էջմիածին կը մեկնին Պաղտատի քանի մը երեւելի ազգասէրներու հաշուին:

Առաջինը ձեռնադրուեցաւ քահանայ նորառեալ անունով՝ Մեսրոպ Դաւիթեան: Իսկ երկրորդը՝ Մանուէլ Տիլանեան որ շրջանաւարտեց որպէս ուսուցիչ, միասին Պաղտատ վերադարձան: Այդ ժամանակ, նախապատրաստական վարժարան մը բացուեցաւ Պաղտատի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ շրջաբակին մէջ Հայկական Կրթարան անունով, ուր կ'աւանդէին հայերէն քերական, դասական հայերէնով սաղմոս Դաւթի, Ս. Գիրք, թուաբանութիւն եւն.:

Կրթական մակարդակը բարձրացնելու նպատակով՝ պոլսեցի Մեսրոպ Ծ. վրդ., որ խիստ ազգասէր եւ կրթասէր անձ մըն էր եւ Պաղտատի թեմին առաջնորդն էր միաժամանակ, անմիջապէս ձեռնարկեց դրամի հանգանակութեան եւ լաւագոյնս յաջողեցաւ իր վեհ եւ անխոնջ ջանասիրութեամբ կառուցանել Պաղտատի մէջ, Ս. Թարգմանչաց Վարժարան, Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ գաւիթին մէկ կողմը, 1852ին: Մանուէլ Տիլանեան կարգուեցաւ որպէս տնօրէն Մեսրոպ վրդ.ի ղեկավարութեան տակ: Վարժարանը ունէր չորս դասարաններ, ընդարձակ սրահ մը եւ մանկապուրակ մը: Վարժարանին ծրագիրը բարենորոգումներու ենթարկուեցաւ: Այժմ այնպիսի դասեր սկսան աւանդուիլ վարժարանին մէջ ինչպէս պատուելի Գրիգոր Դպրի Փեշտըմալճեանի *Քերականութիւն հայկազեան լեզուի* (1835), թուաբանութիւն, աշխարհագրութիւն, Նարեկ, Եղիշէ, քիչուկ մը ֆրանսերէն, թուրքերէն եւ արաբերէն:

Երբ Նասրէտտին Շահ պիտի այցելէր Պաղտատ 1871ի աշնան ուխտի երթալու Քերպելա-Նեճէֆ՝ շիի իսլամներու Երուսաղէմը, Մանուէլ Տիլանեան մեծ եռանդով կը սկսի գրաբար հայերէնով բանաստեղծութիւն մը հիւսել եւ եղանակաւորել զոր կը սորվեցնէ իր աշակերտներուն երգելու համար, Շահին դիմաւորելու ժամանակ՝ ձօնուած նորին վեհափառութեան: Մեր լաւագոյնը չխնայեցինք այս թանկագին երգը ճարելու 1949ին երբ կը գտնուէինք Պաղտատ: Ցաւալի է ըսեմ, որ մեր աշխատութիւնը չունեցաւ իր սպասելի դրական արդիւնքը: Այսուհանդերձ, ստորեւ կը նշանակենք երգին առաջին երկու տողերը միայն, որ հազիւ մեր յիշողութեանը մէջ դրոշմուած է մեր անտիական հասակէն ի վեր.

Նասրէտտին Շահ,

Հզօր մեր արքայ.

Այն ժամանակուայ կուսակալը՝ Միտհատ փաշան, մեծ պատրաստութիւններ կը տեսնէ եւ յատուկ իջեւան մը կը կառուցանէ Մեճիտիէ դղեակին մօտերը շահին հիւրասիրութեան համար, փողոցին երկու կողմերը պատուոյ զինուոր կանգնեցնելով:

Վերոյիշեալ թուականի աշնան, Նասրէտտին շահը կը ժամանէ Պաղտատ: Մանուէլ Տիլանեան իր համազգեստեալ աշակերտներով, հայ համայնքին երեւելի-

ները եւ քահանան կը փութան գնալ նորին վեհափառութեան դիմաւորութեան՝ բարի գալուստ մաղթելու համար, նախապէս որոշուած վայրը, ուր կը գտնուէին նաեւ տարբեր համայնքներու յարանուանութեանց ներկայացուցիչները: Հայ աշակերտները մեծ ոգեւորութեամբ եւ խանդավառութեամբ բարեւի կը կենան եւ կ'երգեն "Նասրէտտին շահ"ը: Այնքան մելանուշ եւ քաղցրանուշ կը հնչէ հայկազեան երգը շահին, որ մեծ հետաքրքրութիւն կը պատճառէ անոր:

Երբ շահը այցի կու գայ հայոց առաջնորդարանը՝ հայ աշակերտները բարեւի կեցած դարձեալ կը գեղգեղեն "Նասրէտտին շահ"ը: Ան շատ կը փափաքի գիտնալ այդ երգին պարունակութիւնը, որ իրեն մեծ հետաքրքրութիւն պատճառած էր: Շէնշող երգին բովանդակութիւնը կը հաղորդուի անոր: Շահը կը հրճուի եւ որպէս գնահատանք, մէկ թուման կը վարձատրէ ամէն մի աշակերտին, ոչ միայն այդ երգին համար այլ նոյնպէս եւ առաւել, անոնց կանոնաւոր եւ զինուորանման տողանցքին համար: Բարեկեցիկ աշակերտները նուիրեցին իրենց մէկ թումանը Մանուէլ Տիլանեանին որպէս յիշատակ:

* * *

Մանուէլ Տիլանեան կատարեց իր կրթական վսեմ պարտականութիւնը մեծ պարտաճանաչութեամբ մինչեւ 1873 թուականը երբ իրեն յաջորդեց սղերդցի Իսրայէլ Խաչատուրեան որ հազիւ երեք տարուայ ծառայութեան կարճ շրջան մը ունեցաւ:

Մինչ այդ, դժգոհութեան ձայներ սկսեցին յաճախադէպ ըլլալ Թարգմանչաց վարժարանի մէջ աւանդուած դասերու հանդէպ, որովհետեւ անոնք չէին կրնար գոհացնել աշակերտներուն օրուան պահանջը: Հետեւաբար խիստ կարիքը կար վարժարանին մակարդակը միանգամայն բարձրացնելու: Ատիկա ընելու համար ալ, հարկ էր կարող տնօրէն մը ունենալ: Պաղտատի հայ համայնքին իշխանութիւնը առաջնորդին՝ Մաղաքիա Ծ. վրդ. Տէրունեանին միջոցաւ անմիջապէս դիմում կատարեց Պոլսոյ պատրիարք՝ Ներսէս եպս. Վարժապետեանին ուսեալ եւ կարող տնօրէնի մը համար:

Ահա 7 Դեկտեմբեր 1876ին Միհրան Հրաչեայ Սվաճեան Բերիոյ եւ Տիգրանակերտի ճամփայով կը հասնի Պաղտատ, ուր կը ստանայ մեծ ընդունելութիւն: Նոյն ամսու 12ին կը կատարուի պաշտօնական բացումը վարժարանին Թարգմանչացի մէջ, ուր Սվաճեան մեծ ոգեւորութեամբ եւ հայրենասիրութեամբ կը խօսի ժողովուրդին՝ մանուկներու կրթութեան եւ դաստիարակութեան մասին, խանդավառութիւն ու հիացում պատճառելով ներկաներուն, որոնք հոգեկան հմայքով մտիկ կ'ընէին անոր թանկարժէք խօսքերուն: Արդիւնքը եղաւ բեղմնաւոր երբ բազում աշակերտներ հաւաքուեցան անոր շուրջ եւ Թարգմանչացը սկսաւ նոր ու առողջ կեանք մը ապրիլ:

Պր. Սվաճեան Պոլսոյ Նուպար-Շահնազարեան վարժարանի փայլուն շրջանաւարտներէն մէկն էր, որ միանգամայն տիրացած էր գրաբար եւ աշխարհաբար հայերէնի, ֆրանսերէնի եւ թուրքերէնի: Թարգմանչաց վարժարանի ուսմանց յայտագիրը հիմնովին բարեփոխեց՝ առաջին կարգի վրայ մակարդակը դնելով: Աշակերտութիւնը յառաջդիմեց հսկայաքայլ եւ ժամանակ պատահեցաւ որ օտար վարժարաններու տարբեր յարանուանութեան (իսլամ, կաթոլիկ) աշակերտներէն ոմանք սկսեցին Թարգմանչացը յաճախել իրենց դաստիարակութեան համար: Այդ շրջանին, այս կրթական հաստատութիւնը կը վայելէր մեծ համբաւ՝ մրցանիշը ուրիշ վարժարաններէն գլած անցած ըլլալով: Թարգմանչացի շրջանաւարտները ժամանակի ընթացքին բարձրաստիճան պաշտօններու տիրեցին: Վերապրողներ կը հաստատեն այս ճշմարտութիւնը մինչեւ այսօր:

Մարմնակրթարանի մը խիստ կարիքը ըլլալով, պր. Սվաճեան Թարգմանչացի կողքին մարմնամարզարան մը հաստատեց եւ կահաւորեց զայն ամէնավերջին գործիքներով, ուր աշակերտութիւնը պատկան ժամերուն ֆիզիքական մարզանքներ կատարեց: 1883ի նախօրեակին՝ Թարգմանչաց վարժարանը որոշ ազգային աւագանիի մը պատճառով փակուեցաւ եւ աշակերտութիւնը տառապեցաւ տառացիօրէն հայեցի դաստիարակութենէ զրկուած ըլլալով: 1883ին Փիլիպպոս եպս. Նաճարեան Պաղտատի առաջնորդ կը կարգուի, իսկոյն կը հրաւիրէ Թովմաս Զաւզաւաճեանին իբր ուսուցիչ՝ հայ երեխաներուն դաս տալու համար: Շատ չանցած՝ պր. Սվաճեան մեծ պատկառանքով կը վերադառնայ Թարգմանչաց:

* * *

Ժամանակի ընթացքին, Թարգմանչացի շէնքը հիննալով՝ կարիք եղաւ վերանորոգելու զայն: Հանգանակութեամբ եւ նուիրատուութեամբ 700 օսմ. ոսկի գոյացաւ, որուն միջոցաւ վերաշինուեցաւ Թարգմանչացը աւելի մեծ եւ աւելի շատ սենեակներով՝ պարփակելով մանկապարտէզ մը եւ մեծղի ու ընդարձակ սրահ մը, 22 Ապրիլ 1906ին:

1909ին Թարգմանչաց վարժարանին մէջ, հայոց պատմութենէն բացի կը դասաւանդուէին ֆրանսերէն, օսմաներէն, անգլերէն եւ արաբերէն:

* * *

Աշակերտները օժանդակելու եւ քաջարելու համար, Թարգմանչացը երկու տարբեր տեսակ տպաթղթէ բարենիշներ, մէկը բարի վարուց եւ միւսը բարի ուսմանց, պատկան աշակերտ-աշակերտուհիի կը շնորհէր, իւրաքանչիւր բարենիշ համազօր ըլլալով որոշ նիշի քանակութեան: Ան կը փոխանակէր բարենիշը տետրակի մը, մատիտի մը, եւն.ի հետ ...:

Իսկ ամավերջի վերջին քննութեանց մէջ, այն ուսանողը որ առաջինը հանդիսանար իր կարգին որպէս մրցանակ ոսկի խաչ եւ երկրորդ հանդիսացողն արծաթ խաչ, իսկ երրորդ եւ չորրորդ եղողը գիր կը ստանար:

Դպրոցական հանդէսներ եւ ներկայացումներ կը տրուէին ժամանակէ ժամանակ Թարգմանչացի սրահին մէջ, ուր հայ ժողովուրդը ամբողջութեամբ կու գար լսելու աշակերտներուն շնորհալի գեղգեղն ու արտասանութիւնը:

Գրադարանի խիստ կարիքը ըլլալով՝ պր. Սվաճեան մեծ ճիգեր ըրաւ եւ յաջողեցաւ Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ շրջանակին մէջ Թարգմանչացի մօտ ակումբ մը կանգնեցնել Ասքանազեան Ընկերութիւն անունով, 1885ին: Մեծ ապսպրանքներ եղան Պոլիս եւ Վենետիկ եւ շատ չանցած՝ բիւրաւոր պիտանի եւ օգտակար հայերէն (մեծ մասով) եւ ֆրանսերէն գիրքեր զարդարեցին գրադարանը: Այս հաստատութիւնը ծառայեց ոչ միայն իբրեւ գրատուն այլ նոյնպէս եւ ակումբ, որ պահեց իր ներկայութիւնը մինչեւ 1922 թուականը երբ, ցաւօք լուծուեցաւ:

1917ին, երբ անգլիացիք գրաւեցին Պաղտատը Ս. Թարգմանչաց եւ իգական Զապէլեան վարժարանները միացան եւ եղան երկսեռ:

...Ատենօք հայերը առաջնակարգ տեղ կը գրաւէին ոսկերչութեան, վաճառականութեան, սեղանաւորութեան, ժամագործութեան, դերձակութեան, լուսանկարչութեան, պղնձագործութեան եւն. մէջ, Պաղտատ:

Այլազան Սովորութիւններ

Միջագետքի մեջ սովորութիւն կար անձրեւը դադրելէն յետոյ եւ որպէս թէ ամպերը քշելու եւ արեգակը դուրս բերելու համար, հայ մանուկները կ'երգէին.-

Արեւ, արեւ, դուրս էկէ, *Ոսկի դանակ բերեր ա,*
Նանդ, բարդ էկեր ա, *Պապի ծակը խրեր ա:*

Ասոր արտասանութեամբ մէյ մըն ալ արեւը կը ծագէր դուրս գալով թուխ ամպերու տակէն լոյս սփռելով արար աշխարհ որպէս թէ լսած ըլլար երեխաներուն աղերսը:

Երեխային փոքր հասակէն կը սովրեցնէր մայրը ըսելու հետեւեալը քնանալէ առաջ, որ խիստ իմաստալից է իր էութեամբ.

Չորս գլոխ աւետարան,	*Գլոխս դնեմ բարձին,*
Չորս կողմս պահապան,	*Հոգիս տամ Հոգին Սուրբին:*

Պէտք է շեշտել որ երեխան կը քնանար խաղաղ եւ հանգիստ:

Տղան աղջիկը ձանձրացնելու համար կ'արտասանէր հետեւեալը.

Աղջիկ, աղջիկ,	*Կաւրուի կրծիկ,*
Շան պոլոճիկ,	*Մկան պոչիկ:*

Իսկ աղջիկն ալ ի պատասխան կ'ըսէր.

Տղայ, փղայ, շուն	*Ծառի վրէն բուն:*
Ուրքերդ նագշուն,	

Տնեցի ճամփորդի մը ետեւէն թասով ջուր կը նետեն որպէսզի շուտով վերադառնայ:

Նոր ոտքի ելած երեխան եթէ յանկարծ տակէն՝ աչքերուն մէջէն նայի, հիւր գալու նշան է:

Եթէ շունը սռնայ՝ դժբախտութեան նշան է տնեցիներուն համար. շուտով կը լռեցնեն զայն:

Գիշեր ժամանակ տան կաթսան ուրիշին փոխ չեն տար, որովհետեւ տան առատութիւնը կը քիչնայ:

Կ'ըսուի թէ գիշեր ատեն տուն ալելը լաւ չէ, իբր թէ տնեցիք իրարու ետեւէ կը մահանան:

Յատկանշական է հետեւեալ [քառատող] երգ-ոտանաւորը, գրուած 1905-1906 թուին, Պաղտատ, Ստեփան անուն անձին Հայ Եկեղեցին թողնելուն առիթով: ...Հեղինակին անունը անյայտ կը մնայ ...: [Երգը] այնքան ուշագրաւ դարձաւ ժամանակին որ երգուեցաւ ամէն հայու տունը.-

Ստեփան, Ստեփան, ուր փախար,
Եկեղեցիդ ուրացար,
Մի ժամանակ դու էիր,
Անգութ ու լիրբ դու էիր,
Շորջէ կոչուած թաղումը,
Դեղարանի մէջումը,
Ֆռնուզեցի Կարապետ,
Քեզ եղաւ ճիշտ Կարապետ,
Իբրեւ տնանկ մուրացար,
Խոր փոսի մէջ դու ինկար:
Դեղագործ Արթէնի քով,
Սպասաւոր դու էիր:
Ասոր անոր ետեւումը,
Հայհոյութիւններ անում:
Աղտոտ ու լիրբ ու անպէտ:

Քեզ տաշեց նման ծուռ փէտ,
Սորվեցուց քեզ ամէն բան,

Հինգ անգամ օրը կ'աղօթես,
Լաց ու կոծով կ'անցունես,

Ստեփան, Ստեփան, Ստեփան,
Աղօթասէր չար խափան,

Լոյս հաւատքով չարէն փախար,
Երկնից սրտերը դու գիտցար,

Մի ժամանակ դու այսպէս,
Անցնում էիր տխրապէս,

Սեւ սուգի շորերով,
Պտոյտ կ'ընէր Արթէնով,

Յանկարծ մի օր Ստեփանը,
Մերկացաւ իւր կրօնը,

Անգութ, տխմար ու մոլոր,
Դարձած էիր մի սեւ աքլոր,

Յուլիս ամսի քսանհինգին,
Օր Կիրակի ժամ իննին,

Կարապետ, Կարապետ, ու՛ր գացիր,
Աշակերտդ շատ լացիր,

Անէծք, անէծք քո գլխուդ,
Մեծ ցաւ իջնէ ոտքերուդ,

Միշտ կը խաբէր իր մարմին,
Պատ լռելով Մարիամին,

Ի՞նչ ըրաւ քեզ հայ ազգը,
Քեզ ի՞նչ տուաւ տէր հայրը,

Սուրբ կրօնիդ ոտնակոխ,
Ստացար մի գումար փող,

Երջանկութիւն չունենաս,
Կտոր մը հացի դու կարօտ մնաս,

Նա քեզ պատուեց պատուական,
Կրեցիր դուն ազատ խաչ:

Ճշմարտապէս ծոմի պէս,
Չոր հաց ու չամիչ կ'ուտես:

Դու տղայ ես անխափան,
Իբրեւ մի գանձ պատուական:

Բարի հոգի ունեցար,
Չար գործերէն հեռացար:

Գիշերները թաց աչքիդ,
Աղօթում էիր ցաւապէս:

Կ'աղօթէր մի բերնով,
Կապուած է իր սրտով:

Սիրահարուած երգերը,
Կ'երգէր Շորջէ կոչուած թաղերը:

Մոռցար աղօթք ու բոլոր,
Առար շատ ոսկի կլոր:

Ձեռն տուաւ խուլ թուքիին,
Եղաւ արարած յետին:

Բայց այժմ նա ուրացաւ,
Գնաց կաթոլիկ դարձաւ:

Թող պապանձի քու լեզուդ,
Վայ կաթոլիկ ըլլալուդ:

Կը կռուէր միշտ Հոռոմին,
Մէ քիչ կը սիրէր Ռէջինին:

Օգնեցին քեզ ոչ ոքը,
Դու չգիտցար քո յարգը:

Ձեռիդ բռնես մի բուռ հող,
Գլխուդ տանես վարդ բիրտ հող:

Քաղց ու ծառաւ դու կենաս,
Հինգ փարայի կարօտ մնաս:

A Profile of the Baghdadtsi Armenians

Marlen Melkonian-Setrakian

Being a *Baghdadtsi* myself, I will reflect upon the *Baghdadtsi*s of Iraq to depict their profile in broad lines by highlighting aspects of their origins, professions, lifestyle, education, and special dialect of spoken Armenian as well as presenting some names of prominent figures of the community.

As to sources used for these few pages, I have made use of personally kept notes of discussions with elderly individuals, some diaries and self-witnessing. In particular I would like to mention the name of Daoud (David) Effendi Tateossian, a highly respected gentleman of the old community, whom I have had the privilege of knowing since my childhood and from whose knowledge of *Baghdadtsi* history I benefitted immensely. Hence this presentation is a sort of written and oral history.

The term *Baghdadtsi* was given to those Armenians who were born and living in Baghdad for several generations before WWI and the arrival of the survivors of the Armenian Genocide in 1915.

When our elders were asked about their origins and dates of arrival in Baghdad, their reply was "we have always been here". The presumption was that Armenians being people of commerce, their travels allowed them to discover new lands while traveling by the two rivers, the Tigris and the Euphrates, which start in Armenia and reach down to Mesopotamia, Iraq today. Others spoke of a link with Jerusalem. Still others traced their origins to the ancient city of Ani, as in 1069 it was destroyed by an earthquake and groups of survivors travelled to other places. One route brought them to Nakhichevan and Karabagh, from where they later moved down to New Julfa in Iran, from where a large number of families travelled on and settled in Baghdad. References were also made to the presence of Armenians in the courts of the Abbasid Caliphs in Baghdad. Particular mention was made of an Armenian accounts keeper of Caliph Haroun AlRashid. It was also rumoured that both his mother and wife were of Armenian origin.[1] Likewise, mention was made of another Armenian woman from Baghdad by the name of Shajarat AlDur, who later became the first Islamic queen in Egypt. Further, others referred to their beginnings in Baghdad when it fell under Ottoman rule in 1634, taking pride in claiming that the Ottoman army was led by an Armenian called Geok Nazar. It was at this time that a large number of Armenians immigrated and settled in Mesopotamia.

As to the professions practiced by the Armenians, first and foremost they were basically in commerce of all sorts. There was a class of wealthy merchants dealing with gold, precious stones, silk, rugs, furs and all other fineries. Next to them, there was a class of artisanal workers, goldsmiths, tailoring masters and specialists in embroidering with golden and silver threads catering to the needs of the wealthy class of the country.

By the end of the 18th century and the beginning of the 19th century, there were already some young Armenian men working in Basra and Baghdad for foreign enterprises and branches of British banks.

---

[1] **Editor's Note.-** Though historically not true, the narrative reflects the self-perception of the *Baghdadtsi*s and their self-esteem.

In Basra there were a few who occupied posts as clerks in the East India Shipping lines. By the 19th century, a few young Armenian men, namely from the Gharibian family (Basra), the Tateossians (Thadeus) in Baghdad and others, held positions in the British, Belgian and French Consulates.

Besides the community in Baghdad, another Armenian community began forming in Basra. The Armenians of Basra at first worked mostly carrying merchandise from the ships arriving at the port of Basra from the Far East and other countries. In time, they became clearing agents and distributors of that merchandise both to Baghdad and to Persia. The Armenians of Basra were referred to by the *Baghdadtsi*s as *Basrawi*s, though they spoke the same *Baghdadtsi*s dialect and kept the same traditions. Most of them had family ties in Baghdad, and in time, here too, a class of wealthy merchants appeared.

As to their residential areas in Baghdad, they first settled in neighbourhoods known as AlMaydan, AlShorja and AlMur'aba in the heart of Baghdad. Here our first two churches were erected. The Armenians lived closely with local Arab neighbours. Later, towards the end of the 19th century, many well-to-do families moved into larger homes with beautifully decorated interiors and surrounded by gardens on the banks of the river Tigris. Though keeping their old Armenian traditions over the years, they adapted to many of the local Arab everyday customs and colouring, culinary taste, folk music and other. Thus, the *Baghdadtsi*s created their own style of living and traditions which were strictly guarded and passed down from generation to generation. For example, name days (*anvanagochutyun*) were lavishly celebrated with receptions and music but preceded first by a candle lighting ritual led by the priest. Likewise there was a tradition of a special dress for a newly married bride to wear when entering the church for the first time after her wedding day, etc.

As to the Baghdaddtsi dialect of spoken Armenian, this was basically the Eastern Armenian dialect with a lot of words and expressions taken from the Arabic, Persian and Turkish languages added. Here is a sampling of a few expressions:

Էսօրը ինչի ժամումը չիր = Why were you not at church today?
Էգուցի ինչ զատ ենք էփում = Tomorrow what dish are we going to cook?
Մաննիկս եմ կորցրեր ու չեմ գտնում = I have lost my ring and am not finding it
Քարշի եախի խալքը = the people of the facing river bank
Շանց պուր ընծի նոր ֆըսթանըդ/նաֆնուֆդ = Show me your new dress
Ախր ոնց կ'ըլնի = After all, how could it be?
Պալամչիքը =the boatmen
Պաղմանչին =the gardener
Շաթթը = the river
Ապերեցի = I crossed the river
Օղո՞րթ = Really?

Regarding education, some families sent their sons to study in English schools in Calcutta and Bombay in India, as well as the Armenian school in Calcutta, the *Martasiragan Djemaran*. Another destination was Constantinople, where a few young girls attended the famous *Tebrotsaser* School for Girls. Later, in the 1930s and on, some young men attended universities in Britain, France and Germany for their specialization in medicine, dentistry, pharmacy and other fields. Later on, others attended the American University of Beirut as well as Beirut College for Women (currently LAU).

... Naturally the political changes in Iraq touched the lives of all the citizens of the country. Many Armenian families became owners of thriving new enterprises of all sorts. With the arrival of the British mandate in the new country of Iraq, much changed and new administrative rules of law and order were implemented whereby Armenian youth, especially those with the knowledge of English, found good employment opportunities. One such domain was the oil industry sector; another was the insurance sector, where several educated young Baghdadtsi men were employed. New specialized stores such as opticians, special luxury items, pharmacies, etc. were opened. The first music store importing all sorts of musical instruments and with a large showroom was founded by a *Baghdadtsi*, Vartan Iskenderian. Others started factories for cement, vegetable oil, etc. There was also a class of *mellakeen*, landowners of vast areas. There were a few who owned river steamships, called *Douba*s, and others that carried goods and petroleum by-products.

As for the *Baghdadtsi* women, who had lived closely with Arab neighbours and mastered the Arabic language, there emerged from among them women of wisdom and experience who were highly respected by both communities. An elderly lady would win the title of *Hajjiya*, judge. Neighbours with all sorts of troubles and problems would come to her to consult and get guidance, and her word was highly valued. The lady could even permit herself to make remarks to a clergyman for anything that reached her ear regarding his misbehaviour or sermon.

Due to the 1915 Armenian Genocide, waves of the survivors started arriving in Iraq. Although the British mandate rulers settled them in refugee camps in tents, the *Baghdadtsi* community embraced them and organized itself to render help on all levels. Many *Baghdadtsi* families adopted young orphan girls who later married into *Baghdadtsi* families.

Among the prominent members of the *Baghdadtsi*s, mention should be made of Archbishop Zaven Der Yeghiayan (1868-1947), Mrs. Sara Tateossian, Mrs. Regina Tanielian, Mrs. Arsiné Minas (a landowner and benefactor), Simon Gharibian, Aram Gharibian (industrialist and landowner), Skender Stephan (industrialist and landowner), several members of the Iskenderian, Tateossian, Sethian, Bedrosian, and Ovanesoff families, the Melkonian brothers and many other families.

Խումբ մը պաղտատահայեր, 1937ին: Առաջին շարք, խոտին վրայ նստած, ձախէն 2րդն ու 3րդը՝ Սարա Թադէոսեանի դուստրերը, ապա՝ Օհաննէսեան, ապա՝ Նոէլ Պապիկեան, ապա՝ անծ., ապա՝ Էօժէն Տէր Եղիայեան, ապա՝ անծ., ապա՝ Էլիզ Տէր Եղիայեան: Աթոռներու նստած, ձախէն 2րդը՝ Թիւրապեան, 7րդը՝ տիկ. Պօղոսեան, կեդրոնը պատրիարք Տէր Եղիայեան, աջին՝ Սարա Թադէոսեան, իր ետին՝ աջին՝ տիկ. Ովսաննա Պօղոսեան, ապա՝ անծ., ապա՝ տիկ. Թիւրապեան, ապա՝ տիկ. Հերմինէ Գույումճեան, շարքին վերջինը՝ Րեճինա Դանիէլեան: Ոտքի, ձախէն 2րդը՝ Մկրտիչեան, ապա՝ ատամնաբուժ Պետրոսեան, 7րդը՝ Սեդրակ Պօղոսեան, ապա՝ տոքթ. Պապիկեան, 10րդը՝ Ալեքսան Տէր Եղիայեան, մօրուքաւորը՝ Վարդան Թօփալեան, իր աջին՝ Թորոս Գույումճեան, Թօփալեանի ձախին՝ Կարապետ եւ Յովհաննէս Մելքոնեաններ: Նկարին ամէնէն ձախծայրը՝ Օհաննէսեան (պարսկահայ): Իրմէ մէկ առաջ՝ Ծաղիկ Յակոբեան, նկարին ամէնէն վերը՝ Հայկ Շիշմանեան:
(Նկարը տրամադրուած է տիկ. Մարլէն Մելքոնեան-Սեդրաքեանի կողմէ)

[1932][1]

[Մուսուլ,] 15 Հոկտեմբեր 1932

[Ըստ Մուսուլի քահանայ, սղերդցի Տ. Գրիգոր տէր Յակոբեանի, Մուսուլի հայերը] նոյնիսկ Պաղտատի հետ ոեւէ կապ չունին, որուն առաջնորդ Ռուբէն Տէր Մանասեան, չ'այցելեր Մուսուլ եւ չի թղթակցիր քահանային հետ: Մուսուլ կան 300 հայ ընտանիքներ Կիլիկիոյ եւ Փոքր Ասիոյ զանազան շրջաններէն: Եկեղեցին ազգ[ապատկան] կալուած է, դպրոցը՝ ոչ: Բայց նոր դպրոց մը շինելու սիրուն գաղափարը ունին, եթէ դրամ կարենան հայթայթել: Մեծ մասով մեքենագէտ, ինքնաշարժի վարիչ կամ մեքենաներ[ու] կազմածներ ծախող, կարաժի տէր, բժիշկ, դերձակ եւն. գործով կը զբաղին: Մինչեւ հիմա կուսակցական նեղմիտ կռիւները ջլատած են ազգային կեանքը, բայց Հոկտ[եմբեր] 1էն սկսած նոր հոգաբարձութիւն եւ թաղականութիւն կազմուած է, բոլոր ուժերու եւ հոսանքներու աջակցութեամբ եւ համագործակցութեամբ: Ես անշուշտ պիտի աշխատիմ այս ներդաշնակութիւնը [պահել]...: Դպրոցը ունի մօտաւորապէս 200 ուսանողներ, եւ ապագայ կը խոստանայ, քանի որ մանկապարտէզի մէջ 100էն աւելի են եւ հետզհետէ ալ կու գան: Հոգաբարձութեան անդամներէն մէկն է Պ. Միհրան Փիլիկեան, Արմաշի Խասկալ գիւղացի Օհանէս Աղա Փիլիկեանի որդին եւ Սիմոն աղա Սիմոնեանի փեսան: ... Ես դպրոցին բարձր կարգերուն կ'աւանդեմ անգլիերէն, հայերէն եւ թուաբանութիւն: Կեանքը խիստ աժան է, չըսելու համար ձրի: Բայց ազգային գրական գեղարուեստական կեանք չկայ: Ահա անոր ալ նայելու եմ: Մուսուլի մէջ վերջերս կազմուած է նաեւ ՀԲԸՄի մասնաճիւղ մը: Պէտք է օժանդակեմ նաեւ անոր գործունէութեան: Առ այդ Ձերդ Ս. Օծութեան ուշադրութիւնը կը հրաւիրեմ, խոնարհաբար, մեր բազմաթիւ անտէր գաղթականներուն վրայ, որոնցմէ շատեր դեռ կը մնան արաբներու մօտ: Ազատուելու յոյսով Մուսուլ կու գան, միքանի օր կը սպասեն եւ եթէ հայոց կողմէ ընդունելութիւն չգտնեն կը ստիպուին վերադառնալ իրենց տեղերը լալով, ողբալով եւ զղչալով, նոյնիսկ անիծելով, որ իրենք հայ ծնած են: Կ'արժէ այս հարցը մօտէն ուսումնասիրել եւ կորուստէ փրկել մեր բեկորները: ...

[1] Մուսուլի ազգային երկսեռ վարժարանի ուսուցիչ Կ. Յարութիւնեանի՝ Բաբկէն աթոռակից կաթողիկոսին հասցէագրած նամակէն:

[1933][2]

[Մուսուլ,] 16 Յունուար 1933

Վեհափա՛ռ Տէր, իմ կողմէս Ձեզի ուղղուած Հոկտ[եմբեր] 15 թուակիր նամակիս ընդառաջելով Պ. Զէնեան մեզի ղրկեց 7 (եօթը) օրինակ «Քրիստոնէական»[3] եւ օրինակ մըն ալ նուէր դպրոցին, ինչ որ կը յայտնէր իր 25 Հոկտ[եմբեր] 1932 թուակիր... նամակով:

... Ես ալ շատ հանգիստ եմ մարմնով, բայց մտքով՝ ոչ, քանի որ Ձեզմէ եւ Պէյրութէն հեռու եմ: Գէթ այն մխիթարութիւնը ունիմ, որ Արաբիոյ այս անլուր եւ մթին անկիւնին մէջ կը ծառայեմ յօգուտ ազգային մանկտւոյն դաստիարակութեան: Ունինք 225 երկսեռ ուսանողներ, շատ սիրուն փոքրիկներ եւ մեծեր, որոնք կը սորվին իրենց մայրենի լեզուն՝ մնալու համար հայ գաղութներու մէջ: Անոնց մէկ մասին ծնողքը գրել կարդալ ալ չեն գիտեր, նոյնիսկ հայերէն չեն գիտեր, քանի որ 1914-1918ի շրջանին հանդիպած են, բայց մեծ գուրգուրանք ունին դպրոցին հանդէպ «Քրիստոնէական»ը գնահատուեցաւ ..., եւ ուսանողներ մեծապէս կ'օգտուին անկէ:

Յունուար 1, 1933, Կիրակի կ.վ. ժամ 2ին մանկապարտէզի հանդէս մը ունեցանք, հայկական պարերով, երգերով, արտասանութիւններով: Հայերը մեծ մասով ինքնաշարժի վարիչներ, նորոգողներ կամ կազմած ծախողներ են: Կան նաեւ բժիշկներ, դերձակներ, հացագործներ, կառավարական պաշտօնեաներ եւն.: Դպրոցը վարձուած շէնք մըն է, բայց նոր գետին մը գնուեցաւ, քանի մը ամիս առաջ, որուն վրայ սեփական դպրոցի շէնք մը պիտի շինուի, եթէ կարենան հայթայթել:

Հ.Բ.Ը.Միութիւնը բաւական զօրաւոր է հոս: 66 օրինակ օրացոյց եկաւ Փարիզէն, երկու օրէն սպառեցաւ, մէկ հատ իսկ չմնաց, հակառակ անոր, որ դեռ ուզողներ ալ կան:

Արդէն 5-6 ամիս յետոյ Պէյրութ պիտի վերադառնամ...Պէյրութ յառաջդիմելու եւ ինքնազարգացումի շատ առաւելութիւններ ունի քան Մուսուլ:

... Էրպիլ ... 8-10 տուն հայեր կան:

... Քերքուք յետամնաց գիւղաքաղաք մըն է: Ունի երկու առաւելութիւններ. ա. Պաղտատէն շոգեկառքի գիծը հոն կը վերջանայ, որով երթեւեկը դիւրին է: ...բ. ... անգլիացի եւ ամերիկացի մասնագէտներ այս օրերուն կարգ մը կէտերու մէջ 500 մինչեւ 5000 մեթր խորութեամբ քարիւղի հորեր փորել տալով կը պատրաստեն, բազմաթիւ հայեր ալ կ'աշխատին ընկերութեան մէջ, դպրոցը ունի 105 ուսանող, երկսեռ, քահանան է Տ. Մեսրոպ Օրջանեան՝ 1905-8, Արմաշ գտնուած:

---

[2] Յարութիւնեանի՝ Բաբկէն աթոռակից կաթողիկոսին հասցէագրած նամակէն:

[3] Խօսքը՝ Բաբկէն աթոռակից կաթողիկոսի հեղինակած *Քրիստոնէական ըստ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ վարդապետութեան յատկապէս պատրաստուած մեր ազգային վարժարաններու եւ կիրակնօրեայ դպրոցներու ուսուցիչներուն եւ ուսանողներուն համար,* 264-էջանի, փոքրաձաւալ երկին մասին է որ լոյս տեսած էր Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութենէն:

[1934-35][1]

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ ՄԻԱՄԵԱՅ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

Քաղաքական ժողովս պատիւ ունի ներկայիս տալու 1934 Օգոստոսէն մինչեւ 1935ի Յուլիս 31 տարուայ ընթացքին ունեցած իր գործունէութեան տեղեկագիրը պատկառելի ժողովիդ:

Յուսալի է, որ նկատի կ'առնէք առաջնորդական աթոռի թափուր մնալը այս շրջանին, որուն հետեւանքով տեղապահութեան պարտականութիւնները ծանրանալով առաջնորդարանի հաշուապահ-քարտուղարի վրայ, կարգ մը հարցեր տակաւին մնացած են առկախ եւ կամ կը սպասեն կարգադրութեան՝ ժողովիս կամքէն անկախ պատճառներով:

1. Քաղաքական ժողովի կազմը.- Տարւոյն սկիզբը ժողովս կազմուած էր հետեւեալ անձերէն.- տիար Կարապետ Մելքոնեան՝ ատենապետ, Տիրան Գանթարճեան՝ ատենադպիր, Նշան Յակոբեան՝ գանձապահ, Աղեքսանդր Սեթեան, Աղեքսանդր Ստ. Մարգարեան, տոքթ. Յակոբ Չօպանեան, Մարգար Սոսոյեան:

Սոյն կազմի մէջ միայն մէկ փոփոխութիւն է տեղի ունեցած. այդ թուականէն, տոքթ. Չօպանեանի բացակայութեամբ եւ անոր փոխարէն հերթաբար հրաւիրուեցան տեարք Թորոս Գույումճեան եւ Դաւիթ Ռշտունի, որոնց հրաժարումով քաղաքական ժողովի կազմին է հրաւիրուած՝ հերթաբար եկող երրորդ անձը՝ տիար Արտաշէս Մկրտիչեան, որը ընդունելով հրաւէրը՝ քաղաքական ժողովս կը բաղկանայ ներկայիս հետեւեալ անձերէն.- Կարապետ Մելքոնեան՝ ատենապետ, Արտաշէս Մկրտիչեան՝ ատենադպիր, Նշան Յակոբեան՝ գանձապահ, Աղեքսանդր Սեթեան, Ստեփան Մարգարեան, Մարգար Սոսոյեան, Տիրան Գանթարճեան:

Վերոյիշեալ անդամներէն Պ. Նշան Յակոբեան Յուլիս 15ին արձակուրդով մեկնած է Եւրոպա:

2. Կրօնական Ժողով.- Տարւոյն սկիզբը կրօնական ժողովը կը բաղկանար հետեւեալ հոգեւորականներէն.- Իսկական անդամներ՝ Տ. Զաւէն արք. Տ. Եղիայեան, Տ. Ղուկաս քհնյ. Տ. Ղազարեան, փոխանդամներ՝ Տ. Խաչատուր քհնյ. Դարմանեան, Տ. Գրիգոր քհնյ. Տ. Յակոբեան:

Վերջերս հիւանդութեան պատճառով Տ. Զաւէն արք. մեկնած է Լիբանան, իսկ Տ. Խաչատուր քհնյ. իր առողջական վիճակը պատճառաբանելով հրաժարած է կրօնական ժողովի փոխանդամութենէ:

Որովհետեւ երկրորդ փոխանդամ Տ. Գրիգոր քհնյ. Տ. Յակոբեան կը նստի Մուսուլ, կարելի չէ եղած գումարել կրօնական ժողով, եւ այս պատճառով երեսի վրայ մնացած են կարգ մը կարեւոր բնոյթ ունեցող հարցեր, զորօրինակ՝ Քերքուքի առաջնորդական փոխանորդի ընտրութեան վաւերացումը:

Ուստի փափաքելի է, որ պատկառելի ժողովդ առաջին առթիւ կատարէ նոր ընտրութիւն՝ լեցնելու համար Տ. Խաչատուր քհնյ.ի հրաժարումով թափուր մնացած փոխանդամութիւնը:

---

[1] Հինգշաբթի, 1 Օգոստոս 1935ին Պաղտատի մէջ գումարուած Իրաքի հայ առաքելական համայնքի ընդհանուր ժողովի Բ. օրուան Ա. նիստէն քաղուած: Զայն կը կարդայ քաղաքական ժողովի ատենապետ Կարապետ Մելքոնեան (ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4421, թթ. 21-53, բնագիր, ձեռագիր):

3. Աղեքսանդր Մարգարեանի Կտակը.- Պատկառելի ժողովիդ հրահանգով քաղաքական ժողովս Օսմանեան Դրամատունէն ետ է ստացած սոյն ֆոնտէն զուտ մնացած գումարը եւ գնած թ. 12/1/1 տունը՝ տիկ. Ծաղիկ Աբգար Յովհաննէսեանէ 675 տինար փոխարժէքով: Տունը ազգին վաքըֆ ընելու վերջնական գործողութիւնը կը լրանայ մօտ օրէն:

Այս ֆոնտի հաշւոյն ներկայ վիճակը առանձինն տրուած է կցեալ ցուցակով մը:

4. Ազգային Տուրք.- Ընդհանուր ժողովիդ կողմէ որդեգրուած որոշման մը համաձայն, սոյն տուրքը գանձուելու ձեռնարկուած է ներկայ տարուայ սկիզբէն:

Ծանօթ.– Իբր բացառութիւն ժողովս պարտաւորիչ չէ ըրած ազգային տուրքի գանձումը Քերքուքի առաջնորդական փոխանորդի վերջին ընտրութեան առթիւ՝ վէճի լուրջ պատճառ մը վերցուցած ըլլալու համար:

5. Պիւտճէ.- 1935-36 տարւոյ կրթական եւ եկեղեցական հաստատութեանց նախահաշիւները կցուած են ներկայ տեղեկագրին, 1934-35ի համապատասխան հաշիւներով միասին:

6. Հանգուցեալ Սարգիս Դաւիթեանի Տեղագին եւն.- Իբր ժառանգութիւն մնացած կալուածները աճուրդ են դրուած եւ կարճ ժամանակէն կարելի պիտի ըլլայ գանձել ազգի առնելիքը՝ որ է 277,695 տինար:

7. Եկեղեցական Աղքատախնամ Մարմին.- Եկեղեցւոյ հոգաբարձութեան եւ աղքատներու խնամատարութեան համար ժողովս ընտրած է վերոյիշեալ մարմինը հետեւեալ ազգայիններէն.- Տիկ. Մարգարիտ Մինասեան, Թորոս Գույումճեան, Գասպար Պօղոսեան, Յովհաննէս Մելքոնեան:

8. Թատերասիրաց Միութիւն.- Քանի մը տարիներէ իվեր սոյն միութիւնը թերացած էր կանոնագրով իր վրայ ծանրացող պարտականութեանց մէջ, այդ առթիւ քաղաքական ժողովիս կողմէ եղած յիշեցումի մը ի պատասխան, միութեան օրուայ վարչութիւնը առաջարկեց ջնջել ներկայացում եւ հանդէս կազմակերպելու իր պարտականութիւնները եւ միութեան տալ գրադարանական բնոյթ:

Քաղաքական ժողովս խնդիրը քննութեան ենթարկելէ յետոյ լուծեց յիշեալ Թատերասիրաց Միութիւնը եւ գրադարանի հոգը յանձնեց գրադարանական նոր յանձնախումբի մը՝ միեւնոյն սենեակը իրենց տրամադրութեան տակ դնելով:

9. Մէյտանի Ս. Աստուածածին Եկեղեցին.- Եկեղեցական մարմինը վերջերս այցելած է սոյն եկեղեցին եւ հոն ականատես է եղած անպատշաճ երեւոյթներու եւ գտած է, որ եկեղեցին երկար ժամանակէ իվեր թողուած է անխնամ վիճակի մէջ:

Խնդիրը քննուեցաւ ժողովիս կողմէ եւ հաստատուեցաւ, որ այս տխուր երեւոյթներու պատճառն է եկեղեցւոյ լուսարար Գրիգոր Կարապետեանը: Ժողովս ըստ այնմ որոշեց փոխել լուսարարը, ինչպէս նաեւ առաջին առթիւ հոն ղրկել քահանայ մը, որ տեղւոյն վրայ հսկէ եկեղեցւոյ պայծառութեան վրայ եւ գոհացում տայ ուխտաւորներու հոգեւոր պահանջներուն:

10. Շրջաններու Առաջնորդական Փոխանորդի եւ Թաղականութեանց Ընտրութիւն.- Ինչպէս պատկառելի ժողովիդ անցեալ տարուայ նիստին տեղեկացուցած ենք, ժամանակին հրահանգ տրուած էր Պասրայի, Մուսուլի եւ Քերքուքի շրջաններուն, որպէսզի կատարեն առաջնորդական փոխանորդի եւ թաղականութեան ընտրութիւնները՝ տրուած ըլլալով իրենց Իրաքի բոլոր քահանաներուն ցանկը:

Ուրախ ենք ըսելու, որ Պասրան եւ Մուսուլը խաղաղ կերպով եւ առանց դժուարութեան կամ միջադէպի կատարած են իրենց ընտրութիւնները. Պասրան ընտրելով արժանապատիւ Տ. Խորէն քհնյ. Գասապեանն եւ Մուսուլը՝ արժանապատիւ Տ.

Գրիգոր քհնյ. Տ. Յակոբեանը, որպէս առաջնորդական փոխանորդ՝ իւրաքանչիւրը իրենց շրջանի քահանան:

Դժբախտաբար Քերքուքը սակայն իր թաղական խորհրդին հետ ընտրած է արժ. Տ. Ղուկաս քհնյ. Տ. Ղազարեանը, առանց նախապէս ստանալու յիշեալին հաւանութիւնը: Տ. Ղուկաս քհնյ.ն, սակայն նկատի ունենալով իր առողջական վիճակը եւ ընտանեկան պարագաները, չկարողացաւ ընդունիլ Քերքուքի առաջնորդական փոխանորդի պաշտօնը եւ այդ թուականէն իվեր քաղաքական ժողովը իր բոլոր նիստերուն մէջ ունեցած է Քերքուքի առաջնորդական փոխանորդի խնդիր:

Նկատելով, որ գաղութիս մէջ քահանաներու թիւը շատ սահմանափակ էր, անցեալ Փետրուարին Տ. Խաչատուր քհնյ. Դարմանեան Քերքուք ղրկուեցաւ աշխատելու, որ տեղւոյն ազգայինները համաձայնութեան գան եւ իրենց քուէները կեդրոնացնեն արժ. Տ. Մեսրոպ քհնյ. Օրջանեանին վրայ՝ տեղւոյն հոգեւոր հովիւ: Այս փորձն ալ սակայն իր արդիւնքը չունեցաւ եւ Քերքուքի ընտրութեանց մօտ մէկ տարուայ յապաղումը ծանրացուց այդ գաղութի արդէն իսկ ոչ-խաղաղ վիճակը:

Քաղաքական ժողովս համոզուած ըլլալով սակայն, որ արժ. Տ. Խաչատուր քհնյ. Դարմանեան Քերքուքի բոլոր ազգայիններուն համակրանքը կը վայելէր, առաջարկեց իրեն, յանուն Քերքուքի գաղութի խաղաղութեան եւ ազգային գերագոյն շահերու եւ արժանապատուութեան պաշտպանման ընդունի իր թեկնածութիւնը դնել Քերքուքի առաջնորդական փոխանորդութեան պաշտօնին: Ամէն դիւրութիւն եւ աջակցութիւն խոստացուեցաւ Տ. Խաչատուր հօր, բայց ան անխախտ մնաց իր մերժումին մէջ, նախ պատճառաբանելով, որ իր ընտրութեամբը Քերքուքի գաղութի ներքին կեանքը պիտի չհանդարտէր, երկրորդ, որ իր առողջական վիճակը թոյլ չէր տար այդ պաշտօնը գոհացուցիչ կերպով տանելու: Այս երկու պատճառաբանութիւններն ալ սակայն բացարձակապէս անհիմն էին, որովհետեւ Տ. Խաչատուր քհնյ. քաղաքական ժողովի նիստերէն միոյն մէջ ըրած իր արտայայտութեանց ընթացքին ըսաւ, որ ինք կ'ընդունի դնել իր թեկնածութիւնը, պայմանաւ, որ ժողովս ապահովէր իրեն Քերքուքի բոլոր ընտրեալներու[sic!] քուէները:

Տ. Խաչատուր քհնյ.ի սոյն դիրքը պարտաւորեց քաղաքական ժողովիս միաձայնութեամբ կայացնել որոշում մը, որով ան 21 Յունիս 1935 թուականէն սկսեալ Պաղտատի քահանայից դասէն դուրս կը նկատուի եւ կը զրկուի հոգեւոր հասոյթի իր բաժինէն՝ ցնոր տնօրինութիւն:

Մինչայդ Քերքուքի թաղականութիւնը համաձայնութիւն գոյացուցած էր ժամանակէ մ'իվեր Իրաք գտնուող, բայց թեմիս քահանայից դասին չպատկանող արժ. Տ. Յակոբ քհնյ. Բարսեղեանին հետ առաջնորդական փոխանորդութեան իր թեկնածութիւնը դնելու համար: Ժողովս, սակայն նկատի ունենալով, որ յիշեալ քահանային առողջական վիճակը, ինչպէս նաեւ այն պարագան, որ ան թեմիս չէր պատկաներ, ընդառաջ չգնաց Քերքուքի թաղականութեան առաջարկին, բայց Տ. Խաչատուր քհնյ.ի վերջնական եւ անխախտ մերժումը պարտադրեց մեզ հրահանգել Քերքուքի ընտրական յանձնախումբին, որ ձեռնարկուի ընտրական աշխատանքներուն: Ընտրութիւնը կատարուեցաւ 23/6/1935ին կանոնաւոր եւ խաղաղ կերպով, որուն կը հսկէր քաղաքական ժողովիս ատենադպիր տիար Արտաշէս Մկրտիչեան:

Առաջնորդական փոխանորդ ընտրուեցաւ արժ. Տ. Յակոբ քհնյ. Բարսեղեան:

Տ. Յակոբ քհնյ. Բարսեղեան, սակայն մինչեւ օրս չէ կարողացած մեկնիլ իր պաշտօնատեղին, որովհետեւ կրօնական ժողով կարելի չէ եղած գումարել իր պաշտօնը վաւերացնելու համար:

Հոս դարձեալ Տ. Խաչատուր քհնյ. Դարմանեան խիստ տխուր դեր մը կատարեց՝ անմիջապէս հրաժարելով կրօնական ժողովէն՝ դժուարացնելու համար վաւերացումը, որովհետեւ գիտէր, որ սոյն ժողովի անդամներէն ամէնապատիւ Տ. Զաւէն արք. Տ. Եղիայեան քաղաքէս բացակայ էր եւ ինքը՝ Տ. Խաչատուր քհնյ. Դարմանեանը, պիտի հրաւիրուէր ժողովի՝ իր փոխանդամի հանգամանքովը՝ Քերքուքի ընտրութիւնը վաւերացնելու համար: Իր այս երկրորդ եւ խիստ տգեղ արարքէն յետոյ, քաղաքական ժողովս վերջ մը տուած ըլլալու համար Քերքուքի վէրքոտ խնդրոյն, կրօնական ժողովի Բ. փոխանդամ Տ. Գրիգոր քհնյ. Տ. Յակոբեանը տեղս հրաւիրեց՝ ստանձնելով իր ճամփածախսն ալ, բայց այս վերջինս պատասխանեց, որ իր զբաղմանց պատճառով չէր կրնար ընդունիլ եղած հրաւէրը:

Տ. Խաչատուր քհնյ. Դարմանեան այժմ մեկնած է քաղաքէս, թողլով այնպիսի ժամանակ մը, երբ առաջնորդական տեղապահ արժանապատիւ Տ. Եղիշէ քհնյ. Համբարձումեան տաս օրուայ արձակուրդով Պարսկաստան գացած էր, հակառակ այս վերջնոյն հրահանգին, որ մինչեւ իր վերադարձը չմեկնի:

11. Առաջնորդական Ընտրութիւն.- Ինչպէս պատկառելի ժողովիդ անցեալ տարուայ նիստերուն տեղեկացուցած էինք, առաջնորդի խնդրի շուրջ ժամանակին գրուած է էջմիածնայ Մայր Աթոռին: Ամէնայն Հայոց կաթողիկոսին մեզի ներկայացուցած եպիսկոպոսներէն Տ. Գարեգին եպս. Խաչատուրեանին ժամանակին դիմած ենք եւ մերժուած, նոյնպէս մերժում ստացած ենք Գէորգ արք. Արսլանեանէ:

Նկատելով, որ էջմիածնայ Մայր Աթոռին հետ թղթակցութիւնը շատ ժամանակ կը խլէր մեզմէ, միքանի անուններ տուինք Երուսաղէմի Ս. Աթոռին, խնդրելով միեւնոյն ժամանակ, որ անոնց մատչելի չըլլալու պարագային, մեզի ներկայացնէ յարմարագոյն թեկնածուներու ցանկ մը, որոնցմէ կարողանայինք տեղապահի ընտրութիւն մ'ընել, առաջնորդի ընտրութիւնն ու վաւերացումը ձգելով յետագային:

Երուսաղէմի Ս. Պատրիարքը պատասխանեց մեզի, որ առանց Ս. Էջմիածնայ Մայր Աթոռի հրահանգին, իրենք ո՛րեւէ որոշում անցընելու պատրաստ չեն: Վերջերս կրկին էջմիածնէն խնդրած ենք, որ պատշաճ հրահանգը տրուի Երուսաղէմի Ս. Աթոռին, որ թեկնածուի մը հետ համաձայնութիւն կայանալու պարագային, կարողանանք բանակցութեան մտնել վերջնական կարգադրութեան մը համար: Մինչեւ օրս, սակայն էջմիածնէն պատասխան առած չըլլալով, առաջնորդի ընտրութեան հարցը կը մնայ առկախ:

12. Վարժարաններ.-

Ա. Ազգային Թարգմանչաց Երկսեռ Վարժարան.- Սոյն վարժարանը 1934-35 կրթաշրջանին ունեցած է 251 աշակերտ, որոնց 157ը աղջիկ, իսկ 94ը մանչ, չորս դասարաններու բաժնուած: Ուսուցչական կազմը եղած է հետեւեալը.-

Տիար Արսէն Կիտուր, տնօրէն եւ ուսուցիչ հայերէնի, աշխարհագրութեան եւ պատմութեան:

Պ. Գրիգոր Մարաշլեան, ուսուցիչ հայերէնի, թուաբանութեան ու հայոց պատմութեան:

Արժ. Տ. Եղիշէ քհնյ. Համբարձումեան, [ուսուցիչ] կրօնի:

Պ. Իսկենտէր Դիլանեան, [ուսուցիչ] անգլերէնի:

Տիկ. Մաթիլտ Գազանճեան.- հայերէն, գծագրութիւն, կրօն, ձեռագործ եւ իրազննութիւն:

Եուսուֆ էֆ. Նաում.- թիւ, աշխարհագրութիւն, իրազննութիւն, մարզանք:

Կրթական նախարարութեան կողմէ ուսուցիչ մը՝ արաբերէն լեզուի, արաբ պատմութեան եւ արաբերէն երգի համար:

Պ. Կարապետ Բզգճեան, ընդհանուր հսկիչ եւ երաժիշտ-ուսուցիչ, որը իր վճարումը կը ստանայ եկեղեցւոյ հասոյթներէ:

Վարժարանի ուսման ծրագիրը, որքան որ կարելի է, թէ՛ դասերու տեսակով եւ թէ՛ բովանդակութեամբ յարմարցուած է պետական վարժարաններու ծրագրին, այնպէս որ փորձով տեսնուած է, որ մեր չորրորդ կարգը աւարտողներէն յաջողագոյնները կարողացած են կառավարական թէ ամերիկեան կամ լատինական 5րդ դասարանները ընդունուիլ, իսկ միւսները՝ 4րդ դասարան:

Թէեւ ուսման ծրագիրը յարմարցուած է պետական վարժարաններու ծրագրին, հայեցի դաստիարակութեան ոչ-լաւ ուժ տրուած է եւ եօթ դասարաններուն մէջ շաբաթական 238 դասերէն 98ը հայերէն, 108ը արաբերէն եւ 32ը անգերէն է:

Բ. Թարգմանչաց Մանկապարտէզի Բաժին.- Մանկապարտէզը անցեալ տարեշրջանին ունեցած է մօտ 300 մանկտիք՝ 3 վարժուհիներու խնամքին տակ:

Գ. Սվաճեան Վարժարան (քեմփ).- Ունեցած է [անընթ.] երկսեռ աշակերտութիւն՝ մանկապարտէզի 3 դասարաններով եւ նախակրթարանի մէկ դասարանով՝ 4 ուսուցչուհիներու խնամքին տակ:

Անցեալ տարի կրթական նախարարութեան պարտադրումով, այս վարժարանի նորոգութեան համար ծախսուած է մօտ 60 տինար, բայց այժմ ան մտած է կառավարական վարժարաններու ցանկին մէջ:

Սոյն վարժարանի այս տարուայ ծախսն է մօտաւորապէս 244.957 տինար, մէջը ըլլալով 50.856 տինար նորոգութեան բացառիկ ծախսը: 244.957 տինարէն մօտ 145 տինարը միայն կարելի եղած է գոցել կրթաթոշակներով, ուրեմն այս վարժարանը «Թարգմանչաց» վարժարանի պիւտճէէն կը խլէ տարեկան մօտ 99 տինար:

Քաղաքական ժողովս նկատի ունենալով այս պարագան, ինչպէս նաեւ սոյն վարժարանի մակարդակի բարձրացումը, որը ազգային կալուածներու [եկամուտներու] ներկայ վիճակովը կարելի պիտի չըլլայ իրագործել, անցեալ տարի գաղափարը յղացաւ եւ որոշեց «Սվաճեան» վարժարանը որոշ պայմաններով յանձնել ՀԲԸ Միութեան: Երկու կողմէն համաձայնութիւն գոյացած է եւ քաղաքական ժողովս կը սպասէ սոյն միութեան վաւերացման՝ գործադրութեան դնելու համար համաձայնութիւնը: Համաձայնագրին պատճէնը կցուած է սոյն տեղեկագրին:

13. Աղքատախնամ եւ Եկեղեցական Մարմին.- Սոյն մարմինը խիստ օգտակար գործունէութիւն ցոյց տուած է իր գոյութեան տարեշրջանին, տեղւոյս քահանաներուն հետ խորհրդակցաբար եկեղեցական պայծառութեան եւ կանոնաւորութեան համար կարգադրութիւններ ընելով:

Աղքատախնամ մարմինը կարգ մը ազգասէր ընկերներու օժանդակութեամբ 38 տինար եւ 477 ֆ. հաւաքած է, որը յատկացուած է մնայուն եւ պարբերական աղքատներու: Սոյն տիկնանց օժանդակ մարմինը հաւաքած է միեւնոյն ժամանակ հագուստեղէն եւն. եւ բաժնած կարօտ աղքատներու:

Աղքատախնամ մարմնի վերոյիշեալ օժանդակ տիկիններն եղած են հետեւեալները, որոնց գործունէութիւնը մասնաւոր գնահատութեան եւ շնորհակալութեան արժանի է.- Տիկնայք Մարգարիտ Մինասեան, Ռոքսանէ Պօղոսեան, Վարդուհի Թիւրապեան, Սիրանուշ Գոյումճեան, Աննա Չօպանեան, օրդ. Սիւզի Միքայէլեան:

Եկեղեցական մարմինը իր գործունէութեան շրջանին ապահոված է, միեւնոյն ժամանակ, կարգ մը մնայուն եւ պարբերական նուիրատուութիւններ, ինչպէս 26 մետաքսեայ շապիկ՝ տիկ. Մարիամ Մելքոնեանէն, ամսական պարկ մը ալիւր՝ տիկ. Սենեքերիմ Քեշիշեանէ (նշխարի համար), սաղաւարտ մը՝ տիկ. Մաթիլտ Գազանճեանէ, սկիհի ծածկոց մը՝ տիկ. Անթառամ Տ. Եղիայեանէ, Ս. Յակոբայ

մասունք կրող Ս. Խաչ մը՝ ամենապատիւ Տ. Զաւէն արք. Տ. Եղիայեանէ, սկիհի տակի փռոց մը՝ օրդ. Մարի Մարկոս Իսկենտէրեանէ:

[1935][2]
ՀԱՏՈՒԱԾ՝ ԻՐԱՔԻ ՀԱՅ ԼՈՒՍԱԻՈՐՉԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻ Բ. ՕՐՈՒԱՆ ՆԻՍՏԻ ԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵՆԷՆ (2 ՕԳՈՍՏՈՍ 1935)

«Սվաճեան» Վարժարանին համար քաղաքական ժողովի եւ Հ.Բ.Ը.Միութեան միջեւ գոյացած պայմանագիրը

«Սվաճեան» վարժարանին համար քաղաքական ժողովի եւ ՀԲԸՄիութեան միջեւ գոյացած պայմանագրութիւնը, որ կը բաղկանայ 14 յօդուածներէ քաղաքական ժողովի պրն. ատենապետի կողմէ կարդացուեցաւ:

Պ. Կ. Մելքոնեան.- Ես կը փափաքիմ նախքան վիճաբանութեանց սկսիլը, լուսաբանութիւններ տալ թէ ի՛նչ պայմաններու տակ եւ ի՛նչպէս ներկայ պայմանագրութիւնը յղացանք:

Անցեալ տարեշրջանին սկիզբը համերաշխութեան եւ եղբայրակցութեան խօսքեր շատ եղան եւ քաղաքական ժողովս յոյս ունէր, որ տեղւոյս հայ համայնքին մէջ պիտի կարողանայ համերաշխութիւն տարածելով ապահովել աջակցութիւնը ընդհանուր հայ համայնքին, սակայն քաղաքական ժողովի այս ուղղութեամբ տարած աշխատանքները չիրականացան եւ եղան ապարդիւն:

Տարուան սկիզբը պիւտճէն քննելու ատեն քաղաքական ժողովը հարկ տեսաւ աշակերտներու ամսաթոշակները բարձրացնել եւ այս ուղղութեամբ գրաւոր քանիներու դիմում կատարուեցաւ, սակայն դժբախտաբար դժուարութիւններու հանդիպեցանք: …դպրոցի տարեկան մուտքը 150 տինար է,… ելքը 300 տինար, այս բացը գոցելու մտահոգութեամբ, օր մը պատահմամբ ՀԲԸՄիութեան նախագահ … տոքթ. Թոփալեանի հետ խօսակցութեան ժամանակ յղացանք «Սվաճեան» դպրոցը ՀԲԸՄիութեան յանձնելու գաղափարը, եւ այս գաղափարը առաջարկեցի քաղաքական ժողովին, որը մեծամասնութեամբ համաձայնեցաւ եւ բանակցութեան մտանք ՀԲԸՄիութեան տեղւոյս մասնաճիւղի նախագահին հետ եւ մշակեցինք պայմանագիրը, որը սակայն յետաձգուած է առ ի գործադրութիւն, մինչեւ որ ՀԲԸՄիութեան տեղւոյս մասնաճիւղը կառավարութեան կողմէ հաստատուի:

Պ. Ատենապետ.- *խօսքը ուղղելով քաղաքական ժողովի ատենապետին՝* քաղաքական ժողովի Պ. ատենապետ, դուք կը փափաքի՞ք այս պայմանագիրը վաւերացուի գաւառական ժողովին կողմէ:

Պ. Կ. Մելքոնեան.- Այո՛, եւ կ'ուզեմ ընդհանուր ժողովի անդամներու գաղափարը շօշափել այս պայմանգրութեան յօդուածներու շուրջ:

Տոքթ. Գ. Փափազեան.- Մենք չենք կրնար վաւերացնել պայմանագրութիւն մը միութեան մը հետ, որը կառավարութեան կողմէ ճանչցուած չէ:

Պ. Կ. Մելքոնեան.- Ճիշտ է այդ պարագան, սակայն ես կը սպասէի, որ ժողովականներէն մէկը առաջարկէր, որ այս պատկառելի ժողովին կողմէ դիմում կա-

[2] ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4421, թթ. 21-53, բնագիր, ձեռագիր:

տարուէր կառավարութեան մօտ եւ խնդրէր, որ բարեհաճին ՀԲԸՄիութեան տեղւոյս մասնաճիւղը հաստատել:

Տոքթ. Յ. Չօպանեան.- Մենք առայժմ չենք կրնար վաւերացնել այս պայմանագրութիւնը, որովհետեւ կրնայ պատահիլ, որ կառավարութիւնը ՀԲԸՄիութիւնը հաստատելու ատեն իր ծրագրին մէջ փոփոխութիւններ մտցնէ, որը կարողանայ ազդել վերոյիշեալ պայմանագրի վրայ:

Պ. Կ. Մելքոնեան.- Այս պայմանագրութիւնը կապ չունի ՀԲԸՄիութեան ծրագրին հետ:

Տոքթ. Յ. Չօպանեան.- Կարող է պատահիլ, որ ՀԲԸՄիութեան կանոնագրին մէջ կառավարութիւնը փոփոխութիւններ մտցնէ:

Պ. Կ. Մելքոնեան.- Ես կը ցաւիմ, որ այս ժողովի անդամներէն տակաւին մարդ կայ, որ 30 տարուայ անցեալ ունեցող ՀԲԸՄիութեան պէս բարենպատակ միութեան մը կանոնագիր-ծրագիրը եւ ի՛նչ նպատակի ծառայելը չի գիտեր:

Պ. Մ. Փիլիկեան.- Չեմ հասկնար, արդեօք մեզմէ կը պահանջուի որ ՀԲԸՄիութեան կանոնագի՞րը վաւերացնենք, թէ՞ այդ հաստատութեան հետ կնքուած պայմանգրութիւնը:

Տոքթ. Գ. Փափազեան.- Ես կ'առաջարկեմ, որ այս մասին վիճաբանութիւնը փակուի, որովհետեւ կրնայ սխալ հասկացողութեան տանիլ եւ պիտի խնդրէի, որ պայմանագրի ընթերցումը շարունակուի, որպէսզի իրազեկ ըլլանք յօդուածներուն: Իսկ յօդուած 2ի մէջ կը յիշուի. «ի պահանջել հարկին ազգային իշխանութիւնը ետ կրնայ պահանջել 30 մեթր տարածութեամբ հողամաս մը», ինչպէ՞ս կրնաք ետ պահանջել:

Պ. Կ. Մելքոնեան.- ՀԲԸՄիութիւնը իրաւունք չունի շէնք շինելու այդ հողամասին վրայ:

Տոքթ. Գ. Փափազեան.- Յօդուած 4րդ կ'ըսէ. «ի գիտութիւն ազգային իշխանութեան տարեկան տեղեկագիր մը միայն»: Միայն ի գիտութիւն գոհացուցիչ չեմ գտներ: Ազգային իշխանութիւնը իր վեթօն դնելու իշխանութիւն պէտք է ունենայ, ինչպէս նաեւ ուսուցիչներու ընտրութիւնը ազգային իշխանութեան հետ խորհրդակցաբար պէտք է կատարուի:

Պ. Կ. Մելքոնեան.- Ազգային իշխանութիւնը այս հաստատութիւնը ՀԲԸՄիութեան կը յանձնէ նկատի առնելով միայն արդիւնքը, այսինքն աշակերտներ հասցնել: Սոյն պայմանագրի մէջ կայ կէտ մը, որով ՀԲԸՄիութիւնը յանձն կ'առնէ կառավարական կրթական ընդհանուր քննիչի պարբերական այցելութիւնները առ ի գնահատութիւն կամ քննադատութիւն: Սոյն քննիչի տեղեկագրին մէկ պատճէնը պիտի հաղորդուի ազգային իշխանութեան: Ազգային իշխանութիւնները միջոցներ չունին աւելի լաւ հսկողութիւն կատարելու կրթական հաստատութեանց վրայ, որքան որ կառավարութեան կրթական նախարարութեան կողմէ նշանակուած ընդհանուր քննիչ մը: Ուսուցիչ մը այս է եղեր կամ այն, մեզ համար նշանակութիւն չունի, մեզի միայն կը հետաքրքրէ կրթական նախարարութեան ընդհանուր քննիչի տեղեկագիրը, որուն պատասխանատու է ՀԲԸՄիութիւնը:

Պ. Արսէն Կիտուր.- Ինծի կը թուի, թէ յարգոյ անդամներէն ոմանք սխալ կարծիքի մէջ են եղած, շատ պարզ է. ազգային իշխանութիւնը պայմանագրով մը կը յանձնէ պարզ հողամաս մը ՀԲԸՄիութեան, որը այդ հողին վրայ շէնք մը պիտի շինէ մասնաւոր յանձնառութիւններով դպրոցի համար, ապագային, եթէ ազգային իշխանութիւնը գտնէ, որ ՀԲԸՄիութիւնը իր գործունէութեամբ բաւարար չէ եւ եթէ ի վիճակի չէ դպրոցը ետ առնելու ՀԲԸՄիութենէն, այդ պարագային ազգային իշ-

խանութիւնը կրնայ դպրոց բանալ եւ մեր աշակերտութիւնը քաշել այդ հաստատութենէն, որով անգործութեան կը մատնուի:

Պ. Տ. Գանթարճեան.- Ի՞նչ ըսել կ'ուզէք «գետին կու տանք» ըսելով, մինչդեռ դպրոցի շէնքը կու տաք:

Պ. Կ. Մելքոնեան.- Հին շէնքը պիտի գործածեն՝ մինչեւ որ նորը շինեն, ազգային իշխանութիւնը միայն գետին մը կու տայ, իսկ վեց տարի յետոյ պիտի տեսնէ գեղեցիկ շէնք մը եւ աշակերտութեան ու դասարաններու աւելնալով տարուէ տարի, մինչեւ տասը տարի գեղեցիկ շէնք մը՝ դպրոցական կահկարասիներով, որպէս կատարեալ դպրոց մը ազգային իշխանութիւնը ետ կը ստանայ:

Պայմանագրութեան մնացեալ յօդուածներու մասին թեր ու դէմ վիճաբանութիւններէ յետոյ ժողովիս կողմէ իւրացուեցաւ:

Պ. Յ. Խաչանեան.- Այս պայմանագրութիւնը նկատի ունենալով, կ'առաջարկեմ, որ ժողովիս կողմէ դիւանի վրայ պարտականութիւն դրուի, որ կառավարութեան դիմէ եւ խնդրէ, որ ՀԲԸՄիութեան տեղւոյս մասնաճիւղը հաստատէ:

Պ. Կ. Մելքոնեան.- Կ'երկրորդեմ:

Տոքթ. Գ. Փափազեան.- Պիտի խնդրէի, որ այս խնդիրը յետաձգուի եւ վաղուան նիստի օրակարգին վրայ դրուի:

Ժողովը համաձայնեցաւ:

Պ. Յարութիւն Խաչանեանի առաջարկը ՀԲԸՄիութեան համար դիմում կառավարութեան որ վաւերացուի[3]

Պ. Ատենապետը ժամը 8 1/2ին յայտարարեց ժողովը վերաբացուած:

Տոքթ. Գ. Փափազեան.- Նկատելով, որ Ա.՝ ժողովս օրէնսդիր մարմին մըն է, Բ.՝ ՀԲԸՄիութիւնը չէ դիմած ու խնդրած աշխատելու իր վաւերացումին համար, Գ.՝ նախընթաց մը ստեղծուելով փողոցէն անցնող միութիւններ պիտի դիմեն եւ կառավարութենէն իրենց վաւերացումին համար ժողովիս միջամտութիւնը պիտի խնդրեն, ուստի Պ. Յ. Խաչանեանէն կը խնդրեմ, որ յետս վերցնէ իր առաջարկը:

Պ. Յ. Խաչանեան.- Կը հաստատեմ տոքթ. Փափազեանի ըսածները, միեւնոյն ատեն կ'առաջարկեմ սակայն, որ ազգին օգտակար եղող այսպիսի ձեռնարկի մը համար եթէ քաղաքական ժողովը ընդհանուր ժողովին օժանդակութեան պէտք ունենայ, այս վերջինը թող չզլանայ իր օգնութիւնը, ինչու որ երկու միացած ձեռքերու գործը չի կրնար մէկ ձեռքը կատարել: Կը կարծեմ, թէ իմ սա առաջարկը օրինաւոր է:

Պ. Կ. Մելքոնեան.- Այս հարցի մասին իբր բծախնդիր, կը քննադատեմ յարգելի տոքթորին առաջարկը, կը քննադատեմ նաեւ Պ. Յ. Խաչանեանը՝ իր առաջարկը ետ առնելու համար: ՀԲԸՄիութիւնը դիմելու պէտք չունի, ինչու որ աջէն ձախէն շատ յարձակումներու ենթարկուած ըլլալով, դիմելու մասին չէր կրնար մտածել ժողովի մը, որուն անդամներէն կարեւոր մասի մը կողմէն միշտ քննադատուած ու դատափետուած է: Աւելցնեմ նաեւ թէ այս խնդրի մասին բծախնդիր եղող Պ. Յ. Խաչանեան խնդրին հանդէպ այսպէս պէտք չէր վերաբերէր:

Տոքթ. Գ. Փափազեան.- Պ. Մելքոնեան թող թոյլ տայ ինձ ըսելու, թէ այս ժողովը վեր ըլլալով ամէն միութիւններէ, փողոցէն անցնող ամէն միութիւններու դիմումին չի կրնար ընդառաջ երթալ:

---

[3] Յաջորդ օրուան (3 Օգոստոս 1935) նիստին կը շարունակուի նիւթին քննարկումը: Այստեղ՝ ատենագրութեան այդ հատուածը:

Պ. Կ. Մելքոնեան.- ՀԲԸՄիութիւնը հայ ազգին համար օգտաշատ եւ նուիրական միութիւն մըն է, ուստի սխալ եւ վիրաւորական է տոքթ. Փափազեանի արտայայտութիւնը ՀԲԸՄիութեան հասցէին: Տրամաբանական չեմ գտներ տոքթ. Փափազեանի այն դիտողութիւնը, թէ ուրիշ միութիւններ ալ կրնան միեւնոյն ուղղութեամբ դիմել ժողովին: *Բարկութեամբ եւ բարձր ձայնով շարունակելով՝* Սխալե՛ր եմ. այս դիմումը ընելու ձեռնհասութիւնը ո՛չ թէ ընդհանուր ժողովին, այլ քաղաքական ժողովին կ'իյնայ: Քաղաքական ժողովը կ'ուզէ, որ այս դիմումը ըլլայ իր կողմէն, բայց իր մէկ-երկու անդամները կուսակցական նեղմիտ մտայնութիւնով հակառակ են ՀԲԸՄիութեան եւ հետեւաբար համամիտ չեն այս դիմումին: Ես հոս միայն ընդհանուր ժողովին համակրութիւնը կ'ուզեմ ունենալ:

Տոքթ. Գ. Փափազեան.- Ուրախ եմ, որ Պ. Կ. Մելքոնեան կը յայտարարէ, թէ այս դիմումը մեր ժողովին գործը չէ, ուրեմն խնդրեմ փակեցէք այս հարցը:

Պ. Կ. Մելքոնեան.- Կը փափաքիմ գիտնալ, թէ այս հարցի շուրջ քաղաքական ժողովի տարած աշխատանքները ընդհանուր ժողովին դիւր պիտի գա՞ն:

Տոքթ. Գ. Փափազեան.- Քաղաքական ժողովը ՀԲԸՄիութեան հետ բանակցութիւններ վարեց, բանակցութեանց արդիւնքը ընդհանուր ժողովին բերաւ, մենք ընդունեցինք եւ իւրացուցինք, ասկէ վերջ քաղաքական ժողովը լիազօրուած է գործադրելու պայմանագրութեան տրամադրութիւնները, բայց կ'առաջարկեմ, որ կառավարութեան դիմելու բեռը պատկառելի ժողովի ուսին չբեռցուի:

Պ. Կ. Մելքոնեան.- Տոքթ. Փափազեան երկու օրուայ ընթացքին խնդիրներու միայն վարդագոյն երեսները կրցաւ տեսնել, բայց ներքին սեւ երեսին անծանօթ է: Ես գիտէի, որ զինքը պիտի տարհամոզեն եւ արդարեւ դպրոցը ՀԲԸՄիութեան յանձնելու կը դժկամակի: Իսկ Պ. Սահակեանի կ'ուզեմ յիշեցնել ժողովրդի անունով եւ անոր օգտին համար իր խօսելու մասին: Լաւ գիտցէք, որ պաղտատցին իր երեխան դաստիարակելու ամէն միջոցներ ունի, իսկ «Սվաճեան»ը ՀԲԸՄիութեան յանձնելու մեր միակ նպատակը այն է, որ նիւթապէս անկարող ծնողքներու երախաները օգտուին: Ուրեմն ժողովրդին կը մնայ «ի խաչ հան» կամ «ովսաննա»ներ արձակելու վճիռը:

Պ. Գ. Սահակեան.- Ձեր կռնակինը ժողովուրդ, մերինը տախտակ չէ:

Պ. Կ. Մելքոնեան.- Պ. Սահակեան, դուք մէկ կողմէն կը խօսիք ժողովուրդի անունով եւ անոր օգտի մասին, իսկ միւս կողմէն ժողովուրդի շահը ոտնակոխ կ'ընէք: Անցեալ տարի աշակերտներու կրթաթոշակները երբ ստիպեալ որոշուեցաւ բարձրացնել, ամէնը սկսան դժգոհիլ եւ յայտնել թէ անկարող են, որուն կրնայ վկայել քեմփի մուխթար Պ. Միսաքը: Ես կը տեսնեմ, որ տոքթ. Փափազեանը իր քանի մը օրուայ տեղս գտնուելուն, ուրիշներու խօսուածներէն ազդուած կը պնդէ եւ կը պաշտպանէ թեզ մը, որը վստահ եմ, որ պիտի չպաշտպանէր այսպէս, եթէ տեղս ապրած ըլլար եւ հետեւած իրադարձութիւններուն:

Տոքթ. Գ. Փափազեան.- Կը մերժեմ Պ. Կ. Մելքոնեանի իմ հասցէին ըսած խօսքերը: Տարիքս քառասունը անց է եւ կը շեշտեմ, որ ունիմ այնպիսի ուժեղ անհատականութիւն մը, որ փոխանակ առաջնորդուելու ուրիշներէ, կրնամ առաջնորդել: Հետեւաբար Պ. Կ. Մելքոնեան կրնայ վստահ ըլլալ, որ ես ուրիշներու ազդեցութեան տակ եղող մարդ չեմ: Ներկայ հարցը այս կերպ երկարելով, ես կը տեսնեմ որ փոխանակ օգտակար ըլլալու, վնասակար հանգամանք մը կը ստանայ: Ինչպէս ըսինք, ՀԲԸՄիութեան հետ ըլլալիք որեւէ պայմանագրութեան իրաւասու է գործադիր մարմինը, հետեւաբար այս մասին իրենց արգելք հանդիսացող չկայ: Ուստի

ժողովը այս նեղ կացութենէն փրկելու համար ես կրկին կը խնդրեմ Պ. Յ. Խաչանեանէն, որ իր կողմէ տրուած այս օրակարգը յետս վերցնէ:

Պ. Յ. Խաչանեան.- Ես կ'անդրադառնամ, որ ասիկա քաղաքական ժողովի իրաւասութիւնն էր եւ սխալմամբ է որ այս օրակարգը դրած եղայ, հետեւաբար համոզուած ըլլալով, որ քաղաքական ժողովը այս առթիւ կարգադրութիւններ ընելու համար բացարձակապէս իր իրաւունքին մէջն է, իմ կողմէ այս օրակարգը յետս կը վերցնեմ:

Պ. Մ. Սոսոյեան.- Քաղաքական ժողովի մէջ բոլոր անդամներու կողմէ այս իմաստով որոշում մը չկայ:

Պ. Կ. Մելքոնեան.- Ես ինձ համար պատիւ կը համարեմ, որ քաղաքական ժողովի ներկայ կազմին - երկուքի բացառութիւնով - հինգ ընկերներուս լիակատար վստահութիւնը կը վայելեմ եւ ներկայ եղող հինգ անդամները հաւանութեան նշաններ ցոյց տուին:

Պ. Մ. Սոսոյեան.- Ինձ համար արժէք չունի այդ վստահութիւնը, երբ արձանագրութեան չէ անցած:

Պ. Արսէն Կիտուր.- Քաղաքական ժողովը իրաւունք ունի ձեռնարկներ եւ առաջարկներ բերելու ընդհանուր ժողովին: Ան վեցդասեան դպրոց մը բանալու համար խնդիրը բերած է, որ երէկ վաւերացուցինք: Քաղաքական ժողովը պէտք է կնքէր այդ պայմանագիրը, դիմումի խնդիրը կը մնայ, ասոր համար ալ կ'առաջարկեմ, որ ժողովուրդին համար օգտակար եղող այս գործին մէջ դիւանը իր օժանդակութիւնը բերէ:

Ժողովականներէն մէկքանիներու կողմէն դիտողութիւն եղաւ Պ. Կ. Մելքոնեանի մասին թէ կրքոտ եւ բարձր կը խօսի:

Պ. Յ. Խաչանեան.- Վերջ տալու համար վիճաբանութեանց, համոզուած եմ, որ առաջարկութիւնս յետս պէտք է առնեմ, իսկ այն առարկութեանց, թէ Պ. Կ. Մելքոնեան կրքոտ եւ բարձր կը խօսի՝ ըսեմ, թէ Պ. Կ. Մելքոնեան իր արտայայտութեանց մէջ ճիշտ է, ուրեմն մէկու մը նպատակը երբ ազգին ծառայել է, բայց չի լսուիր ու կը հակառակին իրեն, իհարկէ կը նեղուի եւ հետեւաբար բարձր ձայնով ու կրքոտ կրնայ խօսիլ: Հակառակողները 100ի մէջ 3-4 հոգի են միայն, իսկ միւսները հաճութեամբ կը լսեն:

Պ. Կ. Մելքոնեան.- Կը տեսնեմ, որ մեր ժողովականներէն մէկքանիները միշտ Դաշնակցութեան թաքթիքը քշելու կը հետամտին:

Տոքթ. Գ. Փափազեան.- Այստեղ կուսակցութիւնը գործ չունի. հոս հաւաքուած ենք ազգային շահերու պաշտպանութեանը համար:

Պ. Մ. Սոսոյեան.- Այս ժողովը ազգին կողմէ ընտրուած ժողով մըն է, կուսակցութեան խօսքեր պէտք չէ խառնել, ուստի կը բողոքեմ Պ. Կ. Մելքոնեանի վերագրումներու դէմ:

Պ. Գ. Սահակեան.- Մենք ժողովուրդի կողմէ ընտրուած եւ հետեւաբար ժողովրդային ներկայացուցիչներ ենք, ուստի ո՛չ թէ Դաշնակցութեան կողմէ, այլ հոս եկած ենք ժողովուրդին կողմէ:

Պ. Կ. Մելքոնեան.- Այո՛, կը կրկնեմ, դուք Դաշնակցութեան մարդերն էք եւ այստեղ եկած էք ո՛չ թէ ժողովուրդի կարիքները, այլ միայն ձեր կուսակցութեան տեսակէտերը նկատի ունիք: *Խօսքը ուղղելով ունկնդիրներէ մէկուն, որ գաւազանով եկած ու նստած էր, ըսաւ*

Պարոն հոս եկեղեցի է, ուստի հաճեցէք ձեր ձեռքի գաւազանը դուրս հանել:

Պ. *ափենապետի հրաւէրին վրայ ունկնդիր պարոնը գաւազանը դուրս հանեց:*

Պ. Կ. Մելքոնեան.- Կ'առաջարկեմ ոստիկան հրաւիրել եւ ժողովը դռնփակ շարունակել, ինչու որ ունկնդիրներէ շատերէն կը կասկածուի:

Պ. Ա. Մարգարեան.- Ունկնդիրներէ մէկքանիներուն վրայ զէնք տեսնուած է, ուրեմն ժողովը պէտք է դռնփակ շարունակել:

Տոքթ. Գ. Փափազեան.- Ո՛չ մի բան չկայ եւ ոչինչ չի կրնար պատահիլ, ուստի յայտնուած կասկածները անտեղի կը գտնեմ:

Պ. Մ. Սոսոյեան.- Ո՛չինչ բան չկայ, հետեւաբար տոքթ. Փափազեանի հետ կը կրկնեմ թէ յայտնուած կասկածները անտեղի են:

Պ. Կ. Մելքոնեան.- Օտա՜, ոստիկաններ կանչէ: Թող խուզարկութիւն կատարուի ունկնդիրներու վրայ, որու ատեն պիտի տեսնէք, թէ մեր կասկածները անտեղի չեն:

Այս միջոցին ունկնդիրներէ հինգ վեց հոգիներ անձայն դուրս ելան ժողովասրահէն:

Տոքթ. Գ. Փափազեան.- Ոստիկաններու ներկայութեան եւ անոնց սպառնալիքին տակ այս ժողովը չի կրնար շարունակուիլ:

Պ. Կ. Մելքոնեան.- Սակայն այս ժողովը չի կրնար ձեր սպառնալիքին հպատակիլ:

Ասոր վրայ ժողովականներէն փասնեւմէկ հոգիներ ինչպէս՝ տոքթ. Յ. Չօպանեան, Տիրան Գանթարճեան, տոքթ. Գուրգէն Փափազեան, Դանիէլ Շահինեան, Միսաք Պաւուկեան, Վարդան Մելիքեան, Գարեգին Տ. Ղազարեան, Մարգար Սոսոյեան, Գէորգ Բորիազեան, Գառնիկ Գանթարճեան, Յովհաննէս Կիւրճեան, ոտքի կեցան՝ մեկնելու համար:

Ոստիկաններ հասած էին այդ ատեն:

Պ. Կ. Մելքոնեան.- Կը խնդրեմ տեարք ժողովականներէ, որ չմեկնին, ինչու որ ստիպուած պէտք է առաջնորդի ընտրութիւն կատարենք:

Ժողովը պահ մը ընդհատուեցաւ, որու ատեն ատենապետ Պ. Թորոս Գույումճեան շատ յոգնած ըլլալը յայտնելով ատենապետութիւնը յանձնեց Բ. ատենապետ Պ. Յ. Խաչանեանի, որը պաշտօնի անցնելէ յետոյ յորդորեց տեարք երեսփոխաններուն, որ հանդարտին եւ դռնփակ շարունակուի նիստը, իսկ ունկնդիրներէն խնդրեց, որ քաշուին, որպէսզի ժողովը դռնփակ շարունակէ իր նիստը:

Ոստիկանները առանց միջադէպի եւ հանդարտ դուրս հանեցին ունկնդիրները:

Պ. Կ. Մեքոնեան.- *Հեռանալու վրայ եղող ժողովականներուն ուղղելով խօսքը ըսաւ.*- Եթէ դուք կ'երթաք, մենք ալ իրաց այս կացութեան առջեւ ստիպուած բացառիկ օրակարգի հարց պէտք է դնենք առաջնորդի ընտրութեան հարցը, ուստի կը խնդրեմ յարգելի երեսփոխաններէն, որ չցրուին ու շարունակուի նիստը:

Վերոյիշեալ փասնեւմէկ տեարք երեսփոխանները «ոստիկաններու ներկայութեան եւ դռնփակ ժողովին չենք մասնակցիր» ըսելով մեկնեցան: Իսկ տեարք Լեւոն Մելքոնեան եւ Գ. Սահակեան ժողովականի աթոռներէն քաշուելով, անցան ունկնդիրի աթոռներուն վրայ եւ ինքզինքնին յայտարարեցին ձեռնպահ:

Մնացեալ երեփոխանները՝ արժանապատիւ Տ. Եղիշէ քհնյ. Համբարձումեան, արժ. Տ. Ղուկաս քհնյ. Տ. Ղազարեան, տեարք Թորոս Գույումճեան, Յարութիւն Խաչանեան, Արսէն Կիփուր, Կարապետ Մելքոնեան, Աղեքս. Սեթեան, Աղեքսանդր Սփ. Մարգարեան, տոքթ. Ստեփան Իզմիրլեան, Յակոբ Պոնճուքեան, Աղեքսանդր Տ. Եղիայեան, Միհրան Փիլիկեան, Յովհաննէս Սիմոնեան, թուով փասներեք հոգիներու ներկայութեամբ շարունակուեցաւ նիստը՝ նախագահութեամբ արժ. Տ. Եղիշէ քհնյ. Համբարձումեանի: Ատենապետի պաշտօնը կը վարէր

Բ. ափենապետ Պ. Յարութիւն Խաչանեան, իսկ ափենադպրի պաշտօնը կը վարէր Բ. ափենադպիր՝ Պ. Արսէն Կիտուր:

Պ. Ատենապետ.- Քանի ժողովս դռնփակ է եւ դուք պարոնայք Լեւոն Մելքոնեան եւ Գ. Սահակեան ձեռնպահ էք եւ ունկնդիրի հանգամանքին մէջ, կը խնդրեմ ձեզմէ որպէսզի ժողովս առանձին թողուք:

Անոնք մեկնեցան[4]:

3 Օգոստոս 1935, ժամ՝ երեկոյեան 9.15

Բարեգործականի վաւերացման մասին կառավարութեան ըլլալիք դիմումին շուրջ ոմանց բռնած խիստ ընթացքը սփիւռեց քաղաքական ժողովի ափենապետ ... Կարապետ Մելքոնեանին, որ պահանջէ ամէն անդամի կարծիքը այդ մասին:

Վիճաբանութեան ընթացքին փեղի ունեցած խօսակցութիւններէն յետոյ, ժողովի անդամներէն հետեւեալները մեկնեցան, անպատշաճ կերպով ժողովի վիճաբանութիւնը խանգարելով.- փիար փոքթ. Գ. Փափազեան, փոքթ. Յ. Չօպանեան, Գ. Սահակեան, Լեւոն Մելքոնեան, Տիրան Գանթարճեան, Գառնիկ Գանթարճեան, Գէորգ Բորիազեան, Միսաք Պաւուկեան, Դանիէլ Շահինեան, Յովհաննէս Կիւրճեան, Վարդան Մելիքեան, Գարեգին Տ. Ղուկասեան, Մարգար Սոսոյեան:

Ասոնց մեկնումէն յետոյ ժողովի դիւանը վստահեցաւ, որ ներկաները մեծամասնութիւն կազմելով ժողովը կարելի է շարունակել:

Ժողովի անդամներէն փիար Կարապետ Մելքոնեան նկատել տուաւ, որ զանազան պարագաներ նկատի առնելով, պարտաւորուած կ'առաջարկէ, որ անմիջական կերպով ընտրուի առաջնորդ մը թեմիս համար:

Առ այդ ժողովը համաձայն գտնուելով, առաջնորդական փեղապահ եւ ժողովիս նախագահ արժանապատիւ Տ. Եղիշէ քհնյ. Համբարձումեան ներկայացուց ընտրելեաց հետեւեալ եռանուն ցանկը.

Գերպտ. Տ. Ռուբէն եպս. Մանասեան

Արժ. Տ. Եղիշէ քհնյ. Համբարձումեան

Արժ. Տ. Ղուկաս քհնյ. Տ. Ղազարեան

Կատարուեցաւ քուէարկութիւնը ըստ օրինի գաղտնի կերպով եւ ընտրութեան արդիւնքը եղաւ հետեւեալը.-

Գերպ. Տ. Ռուբէն եպս. Մանասեան 10 (տասը) քուէ

Արժ. Տ. Եղիշէ քհնյ. Համբարձոմեան 3 (երեք) քուէ

Արժ. Տ. Ղուկաս Տ. Ղազարեան 1 (մէկ) քուէ:

Ուստի ներկայիս կը հաստատուի, թէ ըստ օրինի կատարուած ընտրութեան հետեւանքով թեմիս առաջնորդ ընտրուած է գերապատիւ Տ. Ռուբէն եպիսկոպոս Մանասեան:

Դիւան՝ Ազգային ընդհանուր ժողովոյ Իրաքի հայոց՝

Ատենադպիր՝ Արսէն Կիտուր Ատենապետ՝ Յարութիւն Խաչանեան

Նախագահ՝ Եղիշէ քհնյ. Համբարձումեան

Ստորագրուած հետեւեալներէ՝

Կարապետ Մելքոնեան, Թորոս Գույումճեան, Աղեքսանդր Ս. Մարգարեան, տոքթ. Ստեփան Իզմիրլեան, Միհրան Փիլիկեան, Յովհաննէս Սիմոնեան, Տ. Ղուկաս քհնյ. Տ. Ղազարեան, Աղեքսանդր Տ. Եղիայեան, Իսկենտէր Սեթեան, Յակոբ Պոնճուքեան:

[4] Ահա՝ դռնփակ շարունակուող նիստին տեղեկատուութիւնը:

Իրաքի Տպաւորութիւններ[1]

Յովհաննէս Պօղոսեան

...Գ. ՊԱՂՏԱՏԻ ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԸ

Պաղտատ այսօր կը հաշուէ մօտ կէս միլիոն բնակչութիւն: Հայութիւնը կարելի է նկատել հինգհազար, հազար ընտանիքի հաշուով: Նոյնքան մըն ալ հայութիւն գոյութիւն ունի Իրաքի միւս քաղաքներուն կամ շրջաններուն մէջ, ինչպէս՝ Մուսուլ, Քերքուք, Հաւրեզք, Զախօ եւն.:

Պաղտատի հայութիւնը երկու հատուածներէ կը բաղկանայ այսօր. հին գաղութը եւ նոր գաղթականները, որոնք իրաքեան հպատակ դարձած ըլլալով, այլեւս 'տեղացի' կը համարուին:

Հին գաղութը հազիւ հարիւր ընտանիք է: Հինէն գաղթած Նոր Ջուղայէն, կամ Թուրքիոյ զանազան շրջաններէն: Օրինակ՝ Կեսարիայէն եւ Թալասէն հոն եկած հաստատուած են Գույումճեաններ եւ Թիւրապեաններ: Մուսուլի փոքրաթիւ հին գաղութը Տիգրանակերտի եւ Սղերդի շրջանէն է:

Նոր Ջուղայէն եկածները պէտք է նկատել բու՛ն հին գաղութը, որ ...երեքհարիւր տարիներէ իվեր պահպանած է իր հայկական դիմագիծը, հայերէն – եւ շա՛տ լաւ հայերէն – կը խօսի իր տուներէն ներս, պահած է երկու եկեղեցիները, կալուածներ եւ հասոյթ ապահոված է անոնց՝ տարեկան մօտ երկուհազար տինար կամ անգլիական ոսկի արժէքով: Առաջնորդարանը եւ դպրոցները գլխաւորաբար այս հասոյթներով կը հոգացուին: Յիշենք մասնաւորապէս Իսկենտերեաններու կողմէ *վաքֆ* եղած Ում ուլ Ատամի ագարակը Տիգրիսի ափին, Թադէոսեաններուն *վաքֆը*.. եւ ուրիշներ: Հնագոյն ընտանիքներէն են նաեւ Մինասեան, Յովհաննէսոֆ, Մելքոնեաններ: Նորագոյն հաստատուածներէն յիշենք ...տոքթ. Թոփալեանը: Բոլորն ալ կալուածատէրեր են, ոմանք ընդարձակ հողամասեր ունին, որոնք այսօր լաւ գին կ'արժեն, շնորհիւ բազմաթիւ շինութեանց եւ քաղաքին ընդարձակման: Հին գաղութը ունեւոր է եւ լաւագոյն յարաբերութիւններ մշակած տեղացիներու հետ: Իրաքի կառավարութիւնը լաւագոյն վերաբերմունք ցոյց կու տայ առհասարակ հայոց ...Ֆէյսալ թագաւոր իր կողմէն ցոյց տուած է մեծ համակրանք մերայնոց եւ իր օրովն է որ վաւերացուած է հայոց *սթաթին*: Տէր Ռուբէն սրբազան Մանասեան որ մեծ դեր մը ունեցած է արքայական պալատին եւ տեղական կառավարութեան հետ բարուօք յարաբերութեանց ստեղծման եւ պահպանման մէջ, կ'ըսէր ինձ թէ երբ երիտասարդ Ղազի թագաւորին գահակալութեան առթիւ գացած է շնորհաւորել զինք, նոր վեհապետը ըսած է հետեւեալ խօսքը. «հայրս շատ կը սիրէր հայ ժողովուրդը, ես ալ իր օրինակին պիտի հետեւիմ»:...

Նոր գաղթականութիւնը մնացորդն է այն վաթսունհազար հայ խլեակներուն, որոնք Տէրր Զօրէն կամ Տիարպեքիրի եւ Վանի շրջանէն, ջարդերէ եւ տարագրութեան տարիներուն բոլոր սարսափներէն ճողոպրելով եկած են Մուսուլ եւ ապա հոսած դէպի հարաւ, Պաղտատ եւ Պասրա: Անոնք Թուրքիոյ ամէն կողմէն են,

---

[1] Սփիւռքահայ առաջին տասնամեակներու խմբագիր, Յովհաննէս Պօղոսեան (1889-1972), Իրաք կատարած իր այցելութեան տպաւորութիւնները կը հրատարակէ՝ «Իրաքի տպաւորութիւններ» վերնագրին տակ, Եգիպտոսի *Արեւ*ի 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20 եւ 21 Փետրուար 1939 թիւերուն մէջ: Այստեղ մանր յապաւումներով կը վերատպենք շահեկան երկու գլուխներ:

Պրուսա, Գոնիա, Կեսարիա, Սեբաստիա, Խարբերդ, Մուշ, Վան: Օր մը ներկայ ե-
ղայ հարսանիքի մը, որ տեղի կ'ունենար նորեկ ընտանիքներու միջեւ: Բազմութիւնը
հաւաքուած էր տան մը բակին մէջ, որ չորս կողմէն գոց ըլլալուն ընդարձակ սրահի
մը վերածուած էր: ... Նոր գաղթականութիւնը տուն տեղ եղած է, գործ եւ խանութ
շտկած, շատեր բարեկեցիկ են եթէ ոչ ունեւոր: Ոմանք դեռ մեծ ցնցումէն չեն
վերականգնած, կը քաշքշեն իրենց գոյութիւնը Կէյլանի եւ այլ գաղթակայաններու
մէջ, ուր սակայն թիթեղէ խրճիթներ չկան, ինչպէս Սուրիոյ եւ Լիբանանի մէջ: Այժմ
երկու կէտերու վրայ Պաղտատի գաղթականները հողեր գնած են եւ կը շինեն իրենց
բնակարանները: Այս հողերէն մէկը տէր Ռուբէն սրբազանի նախաձեռնութեամբ
գնուած Մուատամի կողմն է, քաղաքին հիւսիսը, միւսը՝ Հենետիէի զինուորական
գետիններուն մօտ, տիկին Սարայէն գնուած, Պաղտատի հարաւակողմը:

Մէյտանի մէջի եկեղեցին կը կոչուի Ս. Աստուածածին, պզտիկ մատուռ մըն է,
ունի Քառասուն Մանկանց գերեզման մը, որ ուխտատեղի է թէ՛ հայերու եւ թէ՛
տեղացիներու համար:

Միւս եկեղեցին՝ Ս. Երրորդութիւն, որուն բակին մէջ է առաջնորդարանը, կը
գտնուի Շորժա, կամ Րաս ԷլԿրէյ թաղին մէջ: Շինուած է մօտ ութսուն տարի առաջ,
Մեսրոպ վարդապետի մը օրով: Բաւական ընդարձակ է, բակին մէջ կը գտնուի նաեւ
ազգային վարժարանը՝ մանկապարտէզ եւ նախակրթարան, ուր կը յաճախեն մօտ
500 աշակերտներ: Այս վարժարանին ոսկեդարը եղած է Միհրան Սվաճեանի տնօ-
րէնութեան շրջանը (1876-1916): Մ. Սվաճեան... հասցուցած է երկու սերունդ, ազ-
գասէր եւ հայախօս, որ այսօրուան հին հայ գաղութն է: Սվաճեանի անունը յարգելի
է ամէնուն համար, իր կիսանդրին կանգնուած է եկեղեցիի բակին մէջ, դպրոցի
մուտքին առջեւ եւ իր անունով կը կոչուի Պաղտատի գաղթականի վարժարանը,
զոր Իրաքի Բարեգործական Միութիւնը կը յանձանձէ մօտ 500 տինարի պիւտճէով:

Դժբախտաբար Պաղտատի հայ գաղութին երկու հատուածներուն - հինին եւ նո-
րին - միջեւ բացուած է, տարիներ առաջ, խրամատ մը, որ անանցանելի չէ, եթէ
գտնուի կամուրջ մը, զանոնք իրարու մօտեցնելու համար: Հին հայ գաղութը, աւան-
դապահ, նախանձախնդիր իր եկեղեցիներուն եւ ազգային գործերուն, գուրգուրոտ՝
իր ժառանգած կալուածներուն, վրայ, նոր գաղթականութեան «խուժում»ին մէջ
նշմարած է «վտանգ» մը՝ այս բոլորին համար... նոր գաղթականութեան առաջնոր-
դութիւնը ստանձնած է Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը...:

Պայքարը որ ստեղծուած է հինին եւ նորին միջեւ կը յիշեցնէ քիչ մը Եգիպտոսի
հայ գաղութին վիճակը 1896էն յետոյ երբ Թուրքիայէն եկած գաղթական հայութիւ-
նը ուզած է ձեռք անցընել ազգային գործերը....: Սա տարբերութեամբ՝ որ հոս [Ե-
գիպտոսի մէջ] պայքարը մղուած է գէշ զէնքերով: Բարեբախտաբար Իրաքի կառա-
վարութեան բարեացակամութեան շնորհիւ հայերը ունեցած են օրէնքով հաստատ-
ուած կանոնագրութիւն մը, որուն համաձայն հին թէ նոր գաղութի պատկանողները
հաւասարապէս իրաւունք ունին ընտրելու եւ ընտրուելու, միայն թէ՝ վարչական մար-
միններու մէջ հին գաղութի պատկանողներէ, այսինքն Պաղտատի մէջ ծնած հայերէ
որոշ թիւ մը պէտք է գտնուի:

Երեսփոխանական վերջին ընտրութեանց առթիւ նոր գաղութը իր ներկայացու-
ցած թիւին պատճառով շահած է մեծամասնութիւնը եւ ազգային գործերուն տիրա-
ցած, որուն վրայ հին գաղութը ձեռնթափ եղած է եւ մղուած անտարբերութեան:
Նորերը իվիճակի չեն ազգային գործերու ծանրութիւնը առանձինն տանելու: Երկու
հատուածներուն միջեւ սրտբաց գործակցութիւն մը անհրաժեշտ է դա՛րձեալ իշաի
ազգային գործին: Ու ասիկա - ըստիս – կարելի է, երբ առաջնորդին անձին շուրջ

մղուող տգեղ պայքարը – արծարծուած դուրսէն եւ այժմ մեղմացած – վերջ գտնէ բոլորովին, որովհետեւ տէր Ռուբէն սրբազան կը վայելէ պետական շրջանակներու եւ հին գաղութին համարումն ու վստահութիւնը, եւ իրաքցիի իր հանգամանքովը կրնայ դեր մը կատարել հոս, մինչդեռ նոր առաջնորդի մը գալը նոր խնդիրներու եւ նոր վէճերու տեղի կրնայ տալ:

Հին եւ նոր գաղութին միջեւ ուրիշ միութեան գիծ մը կրնար ըլլալ տէր Զաւէն .. պատրիարք, որուն ոչ միայն նախկին իշխանութիւնը այլեւ իր ընտանեկան շրջանակին ունեցած դիրքը իրեն իրաւունք կու տայ եւ պարտականութիւն՝ այդ գեղեցիկ դերը կատարելու: Դժբախտաբար տէր Զաւէն պատրիարք զրկուած է ձայնէ եւ չի կրնար խօսիլ, բայց իր յորդորները, զոր կ'արտայայտէ գրաւոր կերպով, անլսելի չեն մնար մասնաւորապէս նոր գաղթականութեան մօտ:

... Հին հայ գաղութին մօտ հարիւր ընտանիքները կը պատկանին չորս կամ հինգ գերդաստաններու, որոնց մէջ նահապետական կենցաղը կը տեւէ տակաւին: Ասոնք կ'ամուսնանան իրարու մէջ եւ բոլորն ալ իրարու ազգական են: Հակառակ ասոր, պաղտատցի հայը հուժկու է կազմով եւ առողջ՝ առհասարակ: Երբեմն այս ընտանիքներու պատկանողները կ'երթան եղեր մինչեւ Պասրա կամ Պարսկաստան, աղջիկ առնելու համար: Այժմ հին գաղութէն ներս կը թափանցէ - կամաց-կամաց - նոր գաղութը եւ փոխադրած ամուսնութիւնները կը շատնան, ինչ որ կը նշանակէ - վերջիվերջոյ - միախառնումը հին եւ նոր գաղութներուն:

Հին հայ գաղութին կեանքը մնացած է աւանդական եւ խորապէս հայկական: Կիներու մօտ մանաւանդ՝ եկեղեցասիրութիւնը եւ հաւատքը կենդանի ու վառ կը մնան: Իրենց ընտանեկան հաճոյքը կը կազմեն «էթ հոմ»ի հաւաքոյթները, անգլիականէն փոխ առնուած, բայց քիչ մը չափազանցուած: Իւրաքանչիւր ընտանիք ամիսը երկու անգամ իր օրը ունի, ուր գիշերները կը հաւաքուին դրացիներ կամ ազգականներ եւ միասին թէյ առնելով մէկտեղ, շատեր սեղաններու շուրջ, առաւելապէս թղթախաղով կ'անցընեն իրենց ժամերը՝ մինչեւ կէսգիշեր եւ աւելի ուշ: Դժբախտաբար նոր սերունդը անզգալաբար անձնատուր կ'ըլլայ խաղամոլութեան: Թերութիւն մը որ ... կրնայ սրբագրուիլ, եթէ թղթախաղը իր տեղը տայ տարբեր ժամանցներու:

...Ը. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏՔԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ

Քերքուքէն Մուսուլ պիտի երթայինք ինքնաշարժով: Մօտ չորս ժամուան ճամփայ մը: Քարիւղի հորերուն դաշտը անցանք ու մտանք բլրակներու բաւիղի մը մէջ: Այստեղ հողը կարծես վարէն եկած ճնշումի մը հետեւանքով բարձրացած է եւ կազմած ուռեցքներ, որոնք կը նմանին Սուրիոյ բնիկներուն գիւղերուն մէջ տեսած տուներուա, հողէ գմբէթներ՝ քովէ քով շարուած:

Յետոյ ճամփան կը հարթուի ու կը մտնենք դաշտի մը մէջ, որ պիտի երկարի մինչեւ Էրպիլ, մինչեւ Մուսուլ: Էրպիլէն առաջ կը հանդիպինք Ալթուն Քէօփրիւ կոչուած տեղը, ուր երկաթեայ կամուրջ մը նետուած է Զապ գետին վրայ: Մինչեւ Էրպիլ գրեթէ գիւղ չկայ: Մեր աջ կողմը կը բարձրանան Րեւանտուզի լեռները ձիւնապատ գագաթներով, որոնք սեպաձեւ կողեր ունին մարմարեայ պարիսպներու նման: Քիչ յետոյ, հեռուն կը տեսնուի Էրպիլը, իր նշանաւոր բերդով, բարձրաւանդակի մը վրայ: Ասիկա պատմական Արբելան է...

Էրպիլ գիւղաքաղաք մըն է... Հոս քանի մը հայ ընտանիքներ կ'ապրին միայն: Պ. Փանոս Աբրահամեան, Իզմիթի շրջանէն, ունի ճաշարան մը, Պ. Յովհաննէս Գաբիկեան՝ պանդոկ մը: Երկուքն ալ հիւրասէր հայրենակիցներ են, որոնք իմ մէջ կը կարծեն գտնել հեռաւոր հայրենակիցներու կողմէ եկող պատգամաւոր մը:

... Մուսուլ մօտ հարիւրհազար բնակչութիւն ունի, աւելի լայն փողոցներով՝ քան Պաղտատը: Ու աւելի մաքուր ըլլալու երեւոյթը ունի բաղդատաբար: ... Հայութիւնը կը հաշուէ 250 ընտանիք, եկած քիչ մը Թուրքիոյ ամէն կողմէն, Տիգրանակերտէն մինչեւ Պրուսա: Հայերը առհասարակ արհեստաւոր են: Մուսուլի դերձակները ամբողջութեամբ գրեթէ հայեր են: Կան նաեւ պետական պաշտօնատանց մէջ աշխատողներ, իբրեւ մասնագէտ եւ երկրաչափ: Ոմանք ինքնաշարժի գործով կը զբաղին եւ *շոֆէօր*ներուն (վարորդ – Ա.Տ.) մէջ հայերը մեծ թիւ կը կազմեն: Քերքուճ-Մուսուլ թղթատարական երթեւեկի գործը կատարողը հայ մըն է 17 տարիէ իվեր:

Հոս հանդիպեցայ ... հայրենակիցներու, որոնց մէջ յիշեմ մասնաւորապէս Ուզունեան եղբայրները եւ Պ. Ճինիվիզեանը, որոնք գինիի մեծ գործարան մը ունին՝ «Հատեպա» վաճառանիշով: Ոչ միայն Մուսուլի, այլեւ Պաղտատի ու Իրաքի այլ քաղաքներուն գինիի եւ քոնիաքի գլխաւոր հայթայթիչը այս տունն է:

Հայերը ունին հին եկեղեցի մը, բայց այժմ շինելու վրայ են նոր մը, որուն կից է նորաշէն վարժարանը, մօտ 300 աշակերտներով:

Այս հայութիւնը մնացորդն է այն գաղթականութեան որուն թիւը վաթսունհազար է եղած պատերազմի տարիներուն եւ որոնք պարտկուելէ յետոյ Նեպի Եունուսի շուրջը, դաշտին վրայ զարնուած վրաններու տակ, հոսեր են դէպի հարաւ, դէպի Պաղտատ եւ Պասրա եւ ապա, զինադադարէն յետոյ՝ վերադարձած Կիլիկիա, կամ Հայաստան: Հայ գաղթականութեան կենդանի վկան է նաեւ՝ պատերազմէն յետոյ վաչկատուններու եւ անապատներու մէջէն հայ կիներ եւ որբ տղաք հաւաքելու գործին ... անձնուէր կերպով ծառայած Պ. Սարգիս Չաքմաքճեան, այժմ ծերունի մը, որուն աչքերը չեն տեսներ այլեւս: ...Իր բնակարանը միաժամանակ գաղթականներու ապաստանարան եւ ապա խնամատարական գրասենեակ եղած է տարիներով:

...Տարագիրներու բազմութիւնը ապրած է Նեպի Եունուսի եւ Ճաղճաղ գետակին միջեւ տարածուած դաշտին վրայ: Մեռած են հազարներով ու հազարներով: Ու անոնց մարմինները նետուած փոսի մը մէջ, ուրկէ այժմ դուրս կը ցցուին - ժամանակի ընթացքին փոսը բացուած ըլլալով - անոնց ոսկերոտիքը, բողոքելով կարծես՝ զիրենք այդպէս լքած ըլլալնուս համար: Նեպի Եունուսի բարձունքին տակ, Մուսուլի մուտքին առջեւ, հորի մը քով, պզտիկ փոս մըն է ան, ուր կը լճանայ անձրեւի ատեն, իսկ ամառ եղանակին՝ քովի հորէն քաշուած ջուրը կը վազէ անոր մէջ, կարծես այդ ոսկորները ոռոգելու համար: Այս հորը կը թուէր ըլլալ – ինձ համար – լեցուած հայ ժողովուրդին արցունքով:

Հորէն անդին, երկուհարիւր մեթր հեռաւորութեան մը վրայ, կը վազէ Ճաղճաղ գետակը, որ կ'երթայ խառնուիլ Տիգրիսի: Այս տարածութեան վրայ իւրաքանչիւր քայլ կը կեցնէ քեզ՝ անհուն տրտմութեամբ մը, որ մօտիկ անցեալէն կու գայ: Ի՞նչ ողբերգութիւն՝ այս հողաշերտին վրայ: Ինձ ընկերակցող բարեկամներէս մէկը՝ Պ. Միհրան Փիլիկեան, որ այդ շրջանէն վերապրող մըն է, կը պատմէ թէ ինչպէս հայ գաղթական կիները ահուդողով կ'երթային լուացք ընելու Ճաղճաղի եզերքը, ուր վաչկատուներ կու գային երբեմն իրենցմէ աւարներ տանելու: Ինքն ալ ենթարկուած է անոնցմէ մէկուն յարձակումին, ու այդ առթիւ մայրը վախէն մեռած է...:

Բաժնուելէ առաջ այս վայրէն, կ'իջնեմ փոսին մէջ՝ ուխտաւորի մը երկիւղածութեամբ: Ոսկորները իրարու վրայ շարուած են, խաւ խաւ, կարծես մարդիկը վրայէ վրայ լեցուած ըլլային, սպանդէ մը յետոյ: Ծնկոսկրներ, թեւոսկրներ, ուսոսկրներ դուրս կը նային հողէն: ...Կը քաշեմ ոսկորի մը ծայրէն. փոքրիկի մը թեւոսկրն է: Կը կոտրի մէջտեղէն, աղմուկով մը, որ հեծեծանքի մը նման կ'արձագանգէ հոգիիս մէջ ու կը խղճահարիմ:...

[1944][1]

28 Սեպտեմբերի 1944
Պաղտատ

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ԻՐԱՔԻ ԱԶԳ. ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆԻ՝ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌԻ ՀԱՄԱՐ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԱԾ, ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿ ՓՐՈՖ. ԱՇՈՏ ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆԻ ԹԵՄՄ ԱՅՑԵԼՈՒԹԵԱՆ ԱՌԹԻՒ

Իրաքի հայ գաղութը ունի 4 հոգեւոր կեդրոններ՝ Պաղտատ, Մուսուլ, Քերքուք, Պասրա: Կեդրոնական իշխանութիւնը կը գտնուի Պաղտատ: Մուսուլի, Քերքուքի եւ Պասրայի մէջ կան մէկական եկեղեցի, որոնք ունին իրենց հոգեւոր հովիւները, ունին նաեւ նախակրթարան դպրոց: Այս շրջանները կը կառավարուին ժողովուրդի կողմէ ընտրուած թաղական մարմինով: Ասոնցմէ միայն Պասրան ունի կալուածներ, իսկ Մուսուլ, Քերքուք իրենց եկեղեցական եւ կրթական ծախսերը կը հայթայթեն համայնքի աշխատանքով ու նուէրներով:

Իրաքի թեմի մէջ կան հետեւեալ հոգեւորականները՝ ամէն. Տ. Զաւէն արք. Տէր Եղիայեան եւ գեր. Տ. Ռուբէն արք. Մանասեան (երկուքն ալ անպաշտօն), քահանաներ՝ արժ. Տ. Գրիգոր Ա. քհնյ. Տէր Յակոբեան (առաջնորդական տեղապահ), Տ. Խաչատուր Ա. քհնյ. Դարմանեան (Պաղտատ), Տ. Մեսրոպ քհնյ. Օրջանեան (Մուսուլ), Տ. Խորէն քհնյ. Գասապեան (Քերքուք), Տ. Ղուկաս քհնյ. Տէր Ղազարեան (Պասրա) եւ Տ. Սուքիաս քհնյ. Սեդրակեան (Զախօ-Մուզի շրջան), արժ. Տ. Եղիշէ քհնյ. Համբարձումեան (հաշմանդամ, Պաղտատ):

Պաղտատի մէջ ունինք երկու եկեղեցի՝ Ս. Երրորդութեան եւ Ս. Աստուածածնայ, վերջինս փոքր ու հին ըլլալով որպէս ուխտատեղի կը գործածուի:

Իրաքի հայ բնակչութիւնը անցեալ տարի կազմուած վիճակագրութեան մը համաձայն հետեւեալն է.

	արական	իգական	գումար
Պաղտատ	3824	3802	7626
Մուսուլ	1687	1653	3340
Քերքուք	640	620	1260
Պասրա	728	693	1421
[Ընդհանուր]	6879	6768	13647

Իրաքի գաղութը նախապէս կը կառավարուէր ազգային սահմանադրութիւնով: Նախորդ պատերազմի հետեւանքով, երբ հոծ գաղթականութիւն մը եկաւ Իրաք, ինչպէս այլ տեղեր, Իրաքի մէջ եւս տեղի ունեցաւ եկուորի եւ բնիկի իրաւասութեան խնդիր ազգային գործերու վարչութեան շուրջ: Պայքարը տեւեց քանի մը տարիներ. վերջապէս Իրաքի կառավարութիւնը հայ համայնքի համար պատրաստեց նոր օրէնք եւ կանոնագրութիւն, որը Իրաքի փարլամենտի ու վեհափառ թագաւորի կողմէ վաւերացուելէ յետոյ, գաղութս սկսաւ կառավարուիլ անոնցմով, սկսեալ 1932 թուէն:

[1] ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4445, թթ. 1-6, բնագիր, ձեռագիր:

Պաղտատի եկեղեցին եւ կեդրոնի դպրոցը ունին սեփական կալուածներ, որոնց հասոյթով, դպրոցական թոշակներով եւ եկեղեցւոյ հոգեւոր եկամուտներով կը կառավարուին այս երկու հիմնարկները:

Ասկէ քանի մը տարի առաջ ազգի տնտեսական վիճակը մխիթարական չէր, այնպէս որ պաշտօնէութեան ռոճիկները ատենին վճարել հնարաւոր չէր. ուրախ ենք յայտնելու, որ վերջերս տնտեսական վիճակը բարուօքուած է եւ պաշտօնէութեան ռոճիկները ոչ միայն օրը օրին կը վճարուին, այլեւ սղութեան պատճառով անոնք ռոճիկները գրեթէ կրկնապատիկ կը ստանան:

Յիշուած այս վերջին տարիներու մէջ կալուածներու կարեւորագոյն մասը նորոգուած եւ հիներուն վրայ միքանի կարեւոր շինութիւններ աւելցուած ըլլալով, պիւտճէի բարձրացում ունեցան, որով եւ կարելի եղած է ազգի տնտեսական կացութիւնը բարուօք վիճակի հասցնել:

Պաղտատ քաղաքի հարաւային ծայրամասի մէջ ընդարձակ հողամաս մը ունինք որպէս գերեզմանատուն, որու մէկ մասին վրայ ծրագրուած է հիմնել նոր եկեղեցի եւ դպրոց ու առաջնորդարան, որու յաջողութիւնը ժողովներու մտահոգութեան առարկան է:

Կեդրոնի վարժարանը 400 երկսեռ աշակերտներով մինչ այժմ նախակրթարանի 6 դասատուներ ունէր, այս տարի միջնակարգի վերածուելով, Ա. դասատունը հիմնուեցաւ:

Պաղտատի արուարձաններէն Կիլանի քեմփ, Նորաշէն եւ Ալէխի թաղամասերն եւս ունին իրենց նախակրթարանները:

Իրաքի թեմը 1939 թուէն իվեր կը կառավարուի տեղապահով մը, յանձին արժ. Տ. Գրիգոր Ա. քհնյ. Տէր Յակոբեանի: Նախկին առաջնորդն էր, ինչպէս Ձեզ յայտնի է, գեր. Տ. Ռուբէն արք. Մանասեան, որ վերոյիշեալ ազգային պայքարի ընթացքին որպէս կաթողիկոսական պատուիրակ, Ս. Էջմիածնէն ժամանեց տեղս 1929 թուի վերջերը, ու ձեռք առաւ տեղւոյս ազգային գործերը: Ան ազգային պայքարի ընթացքին կառավարութեան մօտ, նախ աշխատեցաւ ջնջել հայոց սահմանադրութիւնը եւ երբ կառավարութիւնը ձեռնարկեց համայնքիս համար օրէնքի մը պատրաստութեան, ան բնաւ չաշխատեցաւ անոր մէջ մտցնել այնպիսի յօդուածներ, որոնցմով պաշտպանած ըլլար հայրապետական իրաւունքներն ու մեր ազգային շահերը: Համայնքին համար կառավարական օրէնքը հրատարակուեցաւ 1932ին, բայց Ռուբէն սրբազան այս օրէնքը եւս առկախեց եւ ընտրութիւնները ձգձգեց եւ 2-3 տարի իր կողմէ նշանակուած ժողովներով ան ժամանակ անցուց:

1934ին, երբ ընտրութիւն եղաւ, Ռուբէն սրբազան չընտրուեցաւ ու գլուխը առաւ գնաց Երուսաղէմ: 1935ին, օրուայ իր մարդոց մասնակի եւ կողմնակի աշխատանքներու շնորհիւ, ընդհանուր ժողովի 30 անդամներէն միայն 10ի քուէով առաջնորդական աթոռին բերուեցաւ[2]. 1939ին, երբ իր առաջնորդական շրջանը բոլորեցաւ, Տ. Ռուբէն սրբազան այլեւս չընտրուեցաւ ու ան այդ թուականէն իվեր այստեղ կը մնայ անպաշտօն:

Տարիներ առաջ, իր առաջնորդութեան շրջանին, Պաղտատի արուարձաններէն Ալէխի թաղին մէջ, փոխարժէքը ազգին սնտուկէն վճարելով, 6000 քառ. մեթր գետին գնուեցաւ: Ըստ տեղական օրէնքի, այդ հողը գնած պէտք էր ըլլալ անձ մը ու ապա կտակած ազգին, որով որպէս ազգին պետն ու վստահելին, որոշուած էր

[2] Այս մասին տե՛ս ատենագրութիւնը՝ նախորդ էջերուն մէջ:

այդ փոխանցումը կատարել իր միջոցով, բայց Ռուբէն սրբազան ազգի այս վստահութիւնը չարաչար գործածելով, երկար ատեն ձգձգեց փոխանցումի գործողութիւնը ու վերջը թէեւ ազգին փոխանցեց, բայց անոր խնամակալութիւնը վերապահեց իրեն, որը համազօր էր իւրացումի: Այս իրողութիւնը Իրաքի բարեխնամ կառավարութիւնը օրէնքի հակառակ եւ զեղծում նկատելով, օրինական միջոցներով պարտադրեց իրեն կատարել փոխանցումը, ազգի օրուայ նախագահին ու մեր անձնական ջանքերով եւ միջամտութեամբ Ռուբէն սրբազան զերծ կացուցուեցաւ օրինական պատիժէ եւ պատասխանատուութենէ:

Աւելորդ կը նկատենք երկար մանրամասնութիւններ թուել Ռուբէն սրբազանի անձի եւ գործերու մասին, տրուած ըլլալով, որ ատենին պարբերաբար տեղեկագրուած է Ս. Աթոռոյդ:

Գաղութս, որ նախորդ ընդհանուր պատերազմէն յետոյ եկած հայութեամբ բազմացած է եւ Իրաքի պետութիւնը պետութեանց շարքին մէջ իր կարեւոր տեղը գրաւած, անհրաժեշտ է, որ ունենայ իր կուսակրօն բարձրաստիճան առաջնորդը: Առ այդ նորին բարձր սրբազնութենէդ կը խնդրենք Ռուբէն սրբազանի տեղէս փոխադրութիւնը եւ արժանաւոր առաջնորդական թեկնածուներ ներկայացնել առաջնորդի ընտրութեան համար:

Որդիական ամէնախորին յարգանքներով եւ հայցելով Ձերդ Բ. սրբազնութեան հայրական օրհնութիւնները

Առաջնորդական տեղապահ հայոց Իրաքի
[Արժ. Տ. Գրիգոր Ա. քհնյ. Տէր Յակոբեան]
28 Սեպտեմբերի 1944, Պաղտատ

Ելք եւ Մուտք Պաղտատի Ս. Եկեղեցւոյ եւ Վարժարանի, 1943-44		
	Մուտք Ի. Տ.	Ելք Ի.Տ.
«Րաս էլ Քարիէ» համար 22 եւ 24 եւ 18 եւ 12 մեծ խանշէնքերու համար 238, 174, 19 եւ 11, 1 մեծ տներու եւ այլ շէնքերու վարձքերէ	17538	3850
Եկեղեց. հոգեւոր հասոյթներէ՝ պսակ, մկրտ. եւն.	700	...
Վարժ. ուսանողական կրթաթոշակներէ	800	...
Զանազան հասոյթներէ՝ նուէր եւն.	500	...
Քահանաներու եւ եկեղց. պաշտօնէից տարեթոշակ		1060
Վարժ. ուսուցիչներու տարեթոշակ		1400
Կալծկ. շինութիւնք, վերանորոգութ.		550
Պետութեան կալուածատուրք		250
Առաջնորդարանի եւ վարժ. զանազան ծախսերու		350
Չքաւորներու օգնթն. եւ նպաստ		150
Բաշէտ պողոտայի վրայ շինուած նոր շէնքի շինութեան		2000
Կշիռ		

[1946][3]

25 ՄԱՐՏ 1946ԻՆ, ԱՕՔՍԷՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐՈՒ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒԱԾ ԳԱՂՏՆԻ ՏԵՂԵԿԱԳՐԷՆ

Իրաքի հայ համայնքը բաղկացած է շուրջ 15 հազար հոգուց: Հիմնական մասը բանուորներ են: Տեղաբաշխուած են Բաղդադում (շուրջ՝ 10 հազար), Մուսուլում, Քերքուքում, Բասրայում եւ այլուր:

Բաղդադում գործում են միքանի հայկական տարրական դպրոցներ եւ Կոմիտասի անուան երգչախումբը:

Հայոց եկեղեցին ուժեղ է: Դաշնակները մեծ ազդեցութիւն ունեն, որոնք հայերի մէջ վարում են անգլիամէտ պրոպագանդա:

[1947][4]

1947 ՕԳՈՍՏՈՍԻ 25ԻՆ ԻՐԱՔՈՒՄ ԽՍՀՄ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԵԱՆ ՀԱԽԱՏԱՐՄԱՏԱՐ Ա. ՍՈՒԼԹԱՆՈՎԻ ԳԱՂՏՆԻ ԶՐՈՅՑԸ ԻՐԱՔԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐ ԴՈԿՏՈՐ ՖԱՔԻԼ ՋԱՄԱԼԻ ՀԵՏ

Այսօր ես այցելեցի դոկտոր Ջամալին, որպէսզի զրուցեմ հայերի հայրենադարձութեան մասին (համապատասխան պատգամը արտաքին գործոց նախարարութիւն ուղարկուել էր մէկ օր առաջ):

Իմ ներկայութեան կարդալով այս տարի Իրաքից հայերի մասնակի հայրենադարձութեան մասին պատգամը, դոկտոր Ջամալը կէսկատակ ասաց. «հրեաներին ե՞րբ էք կանչելու»: Նոյն տոնով ես նրան պատասխանեցի, որ «Սովետական Միութեան դռները ոչ մէկի առաջ փակ են, բայց ես եկել եմ որոշակի հարցով, իսկ պաղեստինեան եւ հրէական հարցերը նախարարը հաճոյք կ'ունենայ քննարկելու ՄԱԿի սեպտեմբերեան ընդհանուր ժողովի ժամանակ» եւ խնդրեցի նրան՝ ուշադրութիւնը կենտրոնացնել այս տարի Իրաքից Խորհրդային Հայաստան հայերի հայրենադարձութեան գործում Իրաքի կառավարութեան աջակցութեան վրայ:

Յետոյ ասացի, որ քանի որ ամառային եղանակը աւարտւում է, Խորհրդային Հայաստանից Իրաք ժամանած ներկայացուցիչները այս տարի կը հասցնեն կազմակերպել միայն մասնակի հայրենադարձութիւն (մօտ 300 ընտանիք կամ 1000 մարդ):

Դոկտոր Ջամալը յոյս յայտնեց, որ «բնականաբար, կը հայրենադարձուեն միայն այն հայերը, որոնք ցանկութիւն են յայտնել մեկնել Խորհրդային Հայաստան եւ որ իրաքահպատակները գրաւոր կերպով կը ծանուցեն իրաքահպատակութիւնից հրաժարուելու մասին»: Ես հաստատեցի նրա ասածը եւ յայտնեցի, որ արդէն

[3] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 150, թ. 34: ֆ. 326, ց. 1, գ. 89, թ. 52:

[4] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 188, թթ. 1-2:

կամաւոր ցուցակագրուել են հայրենադարձութեան կոմիտէի մօտ 7-8 հազար իրաքահայեր, որոնք ցանկանում են վերադառնալ իրենց հայրենիք եւ հենց նրանցից էլ կը սկսենք հայրենադարձութիւնը:

Այնուհետեւ, նախարարի ուշադրութիւնը հրաւիրեցի մեր պատգամի այն կէտերի վրայ, որոնցում խօսւում է այն մասին, որ մենք յուսով ենք հայրենադարձուող հայերի իրաքահպատակութիւնից դուրս գալու փաստաթղթերի ձեւակերպման գործում Իրաքի կառավարութեան աջակցութեան վրայ:

Խնդրեցի նախարարին, որ նա կազմակերպի իմ հանդիպումը վարչապետ Սալէհ Ջաբրի հետ, որպէսզի կարողանամ ներկայացնել հարցը, որպէսզի նա կարողանայ յանձնարարականներ տալ համապատասխան նախարարութիւններին՝ անհրաժեշտ աջակցութեան համար:

Դոկտոր Ջամալը խոստացաւ վարչապետին զեկուցել այդ մասին:

Ա. Սուլթանով

[1947][5]

[ՆԱՄԱԿ՝ ԱՄԷՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ Տ. Տ. ԳԷՈՐԳ Զ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ՝ ԻՐԱՔԻ ՀԱՅՈՑ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ ԴԻՒԱՆԷՆ]

N 508, 5 Յուլիսի 1947
Պաղտատ

Վեհափառ Տ. Տ. Գէորգ Զ. Կաթողիկոս Ամէնայն Հայոց
Էջմիածին

Կը հաստատենք ձերդ վեհափառութեան գրած մեր 20 Հոկտեմբեր 1946 թ. եւ N 333 նամակը, որով կ'իմացնէինք, թէ Իրաքի կառավարութիւնը մերժած էր վաւերացնել Իրաքի հայոց առաջնորդութեան համար ձերդ վեհափառութեան կողմէ ներկայացուած եւ Իրաքի հայոց ընդհանուր ժողովի կողմէ միաձայնութեամբ ընտրուած թեկնածուի՝ գեր. Տ. Ներսէս եպս. Աբրահամեանի ընտրութիւնը: Այս առթիւ խնդրած էինք Ձերդ Վեհափառութենէն արտօնել մեզի դիմել Մեծի Տանն Կիլիկիոյ վեհափառ կաթողիկոսին եւ անկէ թեկնածու խնդրել՝ մեր գաղութի առաջնորդութեան համար:

Դժբախտաբար եւ մեզի անծանօթ պատճառներով, վերջին մօտաւորապէս տասը տարիներու ընթացքին, ձերդ վեհափառութեան գրած մեր նամակներն ու հեռագրերը մնացին անպատասխան եւ մենք որեւէ ձեւով չենք կրնար այս իրողութիւնը մեկնաբանել:

Երբ ձերդ վեհափառութեան գրած մեր վերջին նամակի պատասխանը ուշացաւ (մինչեւ օրս ալ չստացուեցաւ), ճարահատ դիմեցինք Մեծի Տանն Կիլիկիոյ վեհափառ Գարեգին կաթողիկոս Յովսէփեանի եւ խնդրեցինք իր հայրական աջակցութիւնը տալ եւ միջամտութիւն ընել մեր առաջնորդական խնդրով, ձերդ վեհափառութեան հաւանութիւնը ձեռք բերելով, իր թեմէն մեզի թեկնածու ներկայաց-

[5] Մակագրութիւն՝ «Զեկուցել Վեհափառին»: Եզ[նիկ]. Վ[րդ]. «16.VIII. 47» (ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4452, թթ. 3-5, բնագիր, ձեռագիր):

նելու համար: Ատեն մը վերջ, հարկ եղաւ մեր խնդրանքը կրկնել եւ ահա թուէս մօտ մէկուկէս ամիս առաջ, վեհափառ Գարեգին կաթողիկոսէն ստացանք նամակ մը, որով կ'իմացնէր մեզի, թէ ընդառաջ երթալով մեր խնդրանաց, դիմած էր ձերդ վեհափառութեան եւ եթէ ստանար ձերդ վեհափառութեան հաւանութիւնը, պիտի ջանար յարմար թեկնածու մը ներկայացնել՝ մեր գաղութի առաջնորդութեան համար:

Այս ուրախալի լուրը ստանալէ վերջ, քաղաքական ժողովս որոշեց դիմել ձերդ վեհափառութեան եւ խնդրել, որ փութացնէիք ձերդ վեհափառութեան հաւանութիւնը Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսին, որպէսզի Ան իր կարգին իր նպատակադրած թեկնածուն կարենայ իմացնել մեզ՝ յառաջիկայ Օգոստոսէն առաջ, երբ այդ թուականին մեր ընդհանուր ժողովը պարտաւոր է իր հերթական նիստը գումարել եւ իմիջիայլոց զբաղիլ առաջնորդութեան խնդրով:

Լաւագոյն է, որ ձերդ վեհափառութեան հաւանութիւնը հեռագրով հաղորդուի Մեծի Տանն Կիլիկիոյ վեհափառին: Երախտապարտ պիտի ըլլանք, եթէ այս մասին հեռագրով իրազեկ պահէք նաեւ մեզ:

Օրը օրին ստացած ենք ձերդ վեհափառութեան հեռագիր ու նամակ-շրջաբերականները, որոնք կը վերաբերէին ներգաղթի արձանագրութեանց, հոգեւոր ճեմարանի համար բարերարներ գտնելու եւ Ս. Էջմիածնի միաբանութեան եւ հոգեւոր ճեմարանի համար յիշատակուած իրերու գիները Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդին հաղորդելու համար:

Շրջաբերական գրութիւններն ու կոնդակները մեր եւ մեզի ենթակայ շրջանի մէջ գտնուած միւս եկեղեցիներու բեմերէն կարդալ տուինք հայ հասարակութեան:

Անհրաժեշտ կերպով պէտք կը զգանք իմացնել, որ ձերդ վեհափառութեան հրամաններն ու թելադրութիւնները կրնան արդիւնաւորուիլ, եթէ ոչ լիովին, գոնէ մասամբ, երբ մենք Իրաքի գաղութին համար ունենանք գործունեայ, լեզուագէտ եւ վարչագէտ առաջնորդ մը, որ իր պաշտօնի բերմամբ, իր աստիճանով եւ դիրքով կարենայ ազդել եւ արդիւնաւորել ձերդ վեհափառութեան հրահանգներն ու փափաքները:

Անկախ ձերդ վեհափառութեան հրահանգներէն, մենք ունինք տեղական խիստ կենսական խնդիրներ, որոնց վերաբերմամբ ըլլալիք կարգադրութիւնները բացառաբար կապուած են առաջնորդի պաշտօնէն, անձէն եւ ազդեցիկ գործունէութենէն: Այս նկատառումներով է, որ ամէն բանէ առաջ, ինչպէս երէկ, նմանապէս այսօր եւ վաղը մեզի համար խիստ կարեւոր է կարգադրուած տեսնել մեր առաջնորդութեան խնդիրը:

Հարկ է նշել նաեւ, որ մեր գաղութը քահանաներու մեծ կարիք ունի: Մեր ունեցած քահանայ հայրերէն ոմանք յառաջացեալ տարիքի բերմամբ ուշ կամ կանուխ ստիպուած են հանգստեան կոչուիլ: Չանոնք փոխարինողներ չունինք. երբ ունենանք բարձրաստիճան հոգեւորական առաջնորդ մը, այն ատեն անիկա դիւրութեամբ պիտի կարենայ մեզի դիմող թեկնածուներու մէջ յարմարագոյնները ընտրել եւ ձեռնադրել:

Ներգաղթի արձանագրութիւնները մեր գաղութի մէկ ծայրէն միւսը վաղուց վերջացած են. արձանագրուողները անհամբեր կը սպասեն մեկնումի արտօնութեան:

Ներգաղթի արձանագրութեան յանձնաժողովը մեզի ենթակայ մարմին մը չէ թէեւ, բայց մենք ընդառաջելով ձերդ վեհափառութեան հրահանգին, նախ ուզեցինք մեր գաղութի հարուստներէն հանգանակիչ յանձնաժողով մը կազմել,

դժբախտաբար ձախողեցանք: Մեր երկրի օրինաց համաձայն, որեւէ հանգանակութեան համար անհրաժեշտ է ունենալ պետական արտօնութիւն, որ ձեռք բերելու համար դիմած ենք Իրաքի բարեխնամ կառավարութեան: Արտօնութիւնը ձեռք բերելնուս պէս գործի պիտի անցնինք: Արդիւնքի մասին ատենին պիտի տեղեկագրենք ձերդ վեհափառութեան:

Եկեղեցիներու եկամուտը.- Մեր գաղութի եկեղեցիները միշտ ալ պակաս պիւտճէով կը վարեն իրենց գործերը եւ յաճախ պարտքի տակ կը մնան: Այս իրողութիւնը հաշուի առնելով կրնանք ըսել, որ որեւէ աւելորդ գումար գոյութիւն չունի Ս. Էջմիածնի անունով Ամերիկա փոխադրելու համար: Եթէ ունենանք իսկ, այս երկրէն Ամերիկա տոլար եւ ընդհանրապէս Սթերլինկ շրջանէն - Իրաքէն - դուրս գումար փոխադրել՝ պետական հսկողութեան ենթակայ է:

Կը կարծենք, թէ այս քանի մը հակիրճ տեղեկութիւններով կրցանք մօտաւոր գաղափար մը տալ ձերդ վեհափառութեան՝ մեր վիճակի եւ գաղութի ընդհանուր կացութեան, գործերուն եւ կարիքի վերաբերմամբ: Անգամ մը եւս կրկնենք՝ եթէ մեզի յաջողուի ունենալ կարող եւ յարմար առաջնորդ մը, այն ատեն մեր գործերը աւելի կը կանոնաւորուին, կ'արդիւնաւորուին եւ զարկ կը ստանան ու ձերդ վեհափառութեան հրահանգներն ալ օրը օրին եւ հնարաւորութեան սահմաններու մէջ կը գործադրուին եւ ընթացք կը ստանան:

Մատչելով ի համբոյր հայրական Ս. Աջոյդ, մնամք խոնարհաբար
Դիւան Իրաքի հայոց քաղաքական ժողովի

[1947][6]

N 564, 8 Հոկտեմբեր 1947
Պաղտատ

Նորին Ս. Օծութիւն Տ. Տ. Գէորգ Զ. Ս. Կաթողիկոս Ամէնայն Հայոց
Ս. Էջմիածին

Նորին Ս. Օծութիւն,

12 Յուլիս 1912 թուին Մուսուլ եկած եմ, որպէս հայոց հոգեւոր հովիւ եւ առաջնորդական փոխանորդ ծառայելէ յետոյ, 1939 թուի վերջերուն, Իրաքի հայոց թեմական ժողովի կողմէ ընտրուած առաջնորդական տեղապահ:

Ներկայիս ձերդ Ս. Օծութեան կը ներկայացնեմ ութ տարուայ պաշտօնավարութեանս տեղեկատուութիւնը:

Առաջին մէկքանի ամիսներու մէջ, տեղւոյն պայմանները, վարչական եւ յարաբերական գործերը ուսումնասիրելով զբաղուած, իհարկէ չէի համարձակեր հիմնական եւ աչքի ինկող գործերու միջամուխ ըլլալ:

Ա. Վերջին 7-8 տարիներ[ուն], Պաղտատի մէջէն անցնող Տիգրիսի ջրերը տարուէ տարի աւելնալով, Կեդրոնի Ս. Երրորդութեան եկեղեցին եւ շրջափակը, գետի մակարդակէն ցած լինելուն, Ապրիլ ամսէն յետոյ կը բարձրանային ջրերն (մղում-ծծում), որու պատճառով բարեպաշտ ժողովուրդը կը զրկուէր կրօնական պաշտամունքէ եւ դպրոցի աշակերտութիւնը՝ կանոնաւոր դասաւանդութենէ. այս վիճակը կը տեւէր ամիսներ: Այս անպատեհութեանց առաջքն առնելու համար, քաղաքական ժողովի եւ սրտցաւ ազգայիններու հետ ջանքերս միացուցած, ի գին

[6] ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4452, թթ. 6-8, բնագիր, ձեռագիր:

բարոյական եւ նիւթական զոհողութեանց, 600 քռ. մեթրէ աւելի տարածութիւնը՝ եկեղեցւոյ ներսն ու շրջափակը, մէկ մեթր խորութեամբ լեցնելով, եկեղեցւոյ ներսը նորոգուեցաւ, գետինը սալայատակուեցաւ՝ տեղական մաքուր սալիկներով: 1946ի ամառը կէս մեթր եւս լեցունելով, նորոգուեցաւ եկեղեցւոյ ներքեւը:

Բ. Քաղաքիս կարեւոր հրապարակներու վրայ գտնուող մէկքանի եկեղեցապատկան շէնքեր, որոնց շինութիւնը քանի մը տարիներէ իվեր անտեսուած եւ անուշադիր էր թողուած, վերաշինուեցան եւ այսօր հասութաբեր կալուածներ են դարձած եկեղեցւոյ եւ ազգային վարժարանաց համար:

Գ. Քաղաքիս Մէյտան կոչուած թաղի մէջ, մօտաւորապէս 600 տարուայ հնութիւն ունեցող Ս. Աստուածածնայ եկեղեցին, որ տեղւոյս ամէն ազգի եւ դաւանանքի պատկանող ժողովուրդներու համար սրբանուէր ուխտատեղի է ճանաչուած, առաստաղն ու պատերը խարխուլ, փլփլած եւ աններկայանալի վիճակ ունէր. անցեալ 1942 թուին վերաշինելով, եկեղեցական լուսավառութիւն հաստատեցինք, իւղաներկեցինք եւ եկեղեցւոյ եւ ուխտավայրի վիճակին բերինք: Նոյն տարուայ Նոյեմբերին, հաւատացեալներու խառն բազմութեան ներկայութեան, հանդիսաւոր Ս. Պատարագ մատուցինք: Բարեպաշտ հաւատացեալներ, իտես եկեղեցւոյ զգեցած փայլուն վիճակին եւ ոգեւորուած մեր յորդորներով, տեղւոյն վրայ մասնակից եղան նուիրատուութեանց:

Դ. Քաղաքիս ծայրամասի վրայ գտնուող հայ թաղամասը (Կիլանի քեմփ) բնակող հայ ընտանիքներ, 20 տարիներէ իվեր հողատիրոջ հետ անհամաձայնութիւն, վէճ ու դատավարութիւն ունեցեր եւ երկու կողմեր իզուր հազարներ են ծախսեր: Ժողովուրդը ճարահատ դիմեց եւ խնդրեց մեր միջամտութիւնը: Հրաւիրեցինք հողատէրն եւ համոզելով զինքը՝ կարգադրեցինք խնդիրը այնպէս, որով երկու կողմերն ալ գոհ մնացին եւ այդ գետիններու վրայ նոր ու պատշաճ փլանով շինուեցան ու կը շինուին կանոնաւոր եւ բնակութեան յարմար տուներ՝ լայն փողոցներով, որը այսօր կը կազմէ կոկիկ հայ թաղամաս մը:

Ե. Տեղապահութեանս առաջին տարին, պիւտճէի մէջ 350 իրաքեան տինարի բաց կար, որ գոյացած էր ուսուցիչ եւ այլ պաշտօնեաներու տարուէ տարի բարդուած ռոճիկի պահանջէն: Պաշտօնեաներ շարունակ 4-5 ամսառոճիկներ պահանջով էին: Սակայն ուրախ եմ յայտնելու, որ փակուած է այդ բացը եւ բոլորը ամսէ ամիս կը ստանան իրենց ռոճիկը՝ կանոնաւոր կերպով:

Քաղաքական ժողովը ի քաջալերութիւն եւ ի գնահատութիւն մեր ծառայութեանց, ատենին դիմեց կրօնական ժողովոյ նախագահ ամէնապատիւ Տ. Զաւէն Ս. արք. Տէր Եղիայեանի եւ խնդրեց վարձատրել մեզ աւագութեան տիտղոսով. սրբազան հայրը ընդառաջելով եղած խնդրանքին, ինձ շնորհեց աւագութեան տիտղոս, որու իսկական գրութիւնը կը կցեմ միասին:

Տեղւոյս հայ համայնքի գրեթէ երկու երրորդը արդէն արձանագրուած է հայրենիք ներգաղթելու համար եւ առաջին կարաւանը կը հասնի Հայրենիք: Ժողովուրդի կանոնաւորութեան եւ հանգիստ ճամփորդութեան համար մեր կարողութեան սահմանին մէջ, չենք խնայած ոչ մի ջանք ու աշխատանք:

Վեհափառ Տէ՛ր, միակ բաղձանքս լինելով ի ձեռին ունենալ նորին Ս. Օծութիւն ամէնայն հայոց հայրապետական սրբազան կոնդակը՝ իմ աւագութիւնը նշող, կու գամ խոնարհաբար խնդրելու ձերդ վեհափառութենէն անոր շնորհումը:

Իմ բոլոր միջոցներով եւ կարողութիւններով, ուխտած եմ յետ այսու եւս աշխատիլ, օգտակար դառնալու համար Ազգիս եւ մեր Ս. Եկեղեցւոյ:

Մատչելով ի համբոյր Ս. Աջոյդ, մնամ խոնարհ ծառայ՝

Առաջնորդական տեղապահ հայոց Իրաքի
[Արժ. Տ. Գրիգոր Ա. քհնյ. Տէր Յակոբեան]

[1947][7]

[ԻՐԱՔԻ ՀԱՅՈՑ ԹԵՄԸ]

N 564, 8 Հոկտեմբերի 1947
Պաղտատ

Իրաքի հայոց թիւն է 14-15 հազար անձ, որու մօտաւորապէս 10 հազարը արձանագրուած են Հայրենիք ներգաղթելու համար:

Պաղտատի եւ շրջանի մէջ կան 7-8 հազար հայեր, մնացեալները կ'ապրին Մուսուլ, Պասրա, Քերքուք, Հաւրեզք եւ շրջանները:

Պաղտատ ունի երկու եկեղեցիներ՝ Ս. Աստուածածնայ, որ 6-700 տարուայ հնութիւն ունի եւ Ս. Երրորդութեան, ուր կը կատարուին եկեղեցական ծէսերն ու արարողութիւնները:

Քաղաքիս «Ս. Թարգմանչաց» մայր դպրոցէն զատ՝ մանկապարտէզ, նախակրթարան եւ միջնակարգ բաժիններով եւ 400 երկսեռ աշակերտութիւն, [գոյութիւն ունին] «Սվաճեան» դպրոց[ը]՝ 500 աշակերտներով եւ նախակրթարանի աստիճանով, Նորաշէնի 250 աշակերտ եւ Սլէխի 170 աշակերտ նախակրթարանները:

Նորաշէնի եւ Սլէխի թաղամասերու մէջ սեփական դպրոցի շէնքեր կառուցուած են մեր օրով եւ մեր ջանքերով, ազգապատկան գետիններու վրայ:

Թեմիս մէջ ունինք եօթը քահանաներ միայն

Արժ. Տ. Խաչատուր Ա. քհնյ. Դարմանեան՝ կը կրէ լանջախաչ, Պաղտատ
Արժ. Տ. Գրիգոր Ա. քհնյ. Տէր Յակոբեան կը կրէ լանջախաչ, Պաղտատ
Արժ. Տ. Եղիշէ քհնյ. Համբարձումեան կը կրէ լանջախաչ, հաշմանդամ նստած
Արժ. Տ. Մեսրոբ քհնյ. Օրջանեան կը կրէ լանջախաչ, հոգեւոր հովիւ՝ Մուսուլ
Արժ. Տ. Գեղամ քհնյ. Փաշայեան հոգեւոր հովիւ՝ Պասրա
Արժ. Տ. Խորէն քհնյ. Գասապեան [կը կրէ] լանջախաչ, հոգեւոր հովիւ՝ Քերքուք
Արժ. Տ. Սուքիաս քհնյ. Սեդրակեան հոգեւոր հովիւ՝ Զախօ

Քահանաներու կարիք ունինք, բայց ցաւալի է, որ ոչ քահանաներ կը ճարուին եւ ոչ ալ թեկնածուներ:

Մատչելով ի համբոյր Ս. Աջոյդ՝ խոնարհաբար
Առաջն.-տեղապահ հայոց Իրաքի
[Արժ. Տ. Գրիգոր Ա. քհնյ. Տէր Յակոբեան]

[7] ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4452, թ. 9, բնագիր, ձեռագիր:

Իրաքահայ Կրթական Կեանք
Ազգային Միացեալ Վարժարանը[1]

ՎԱՐԺԱՐԱՆԻՆ ՇԷՆՔԸ

Ազգային գերեզմանատան մէկ կողմը գոյութիւն ունեցող Սվաճեան վարժարանի հիւղականման սենեակներուն տեղի 1948ին կառուցուեցաւ 18 սենեակնոց վարժարանի ներկայ շէնքը: Նոյն տարին անոր մէջ մէկտեղուեցան քաղաքի Թարգմանչաց եւ Կիլանի քեմփի Սվաճեան վարժարաններու աշակերտութիւնը, եւ վարժարանը կոչուեցաւ «Ս. Թարգմանչաց եւ Սվաճեան Ազգային Միացեալ Վարժարան»:

Յաջորդ տարի շէնքին վրայ աւելցան չորս դասարաններ, որոնց համար ծախսուած 800 տինարին 600 տինարը վճարեց հանգուցեալ Սենեքերիմ Քեշիշեանը:

Երեք տարի առաջ շէնքին կից շինուեցան սրահ մը եւ 6 դասարաններ եւս, իսկ այժմ Գալուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկութեան կողմէ դպրոցի խաղավայրի մէկ մասին վրայ կը շինուին մեծկակ սրահ մը, ընդարձակ *վերանփա* մը եւ վրան դասարաններ՝ միջնակարգ-երկրորդականի կարգերու յատկացուելու համար:

Այսպէսով Ազգային Միացեալ Վարժարանը կ'ունենայ մանկապարտէզի, նախակրթարանի եւ միջնակարգ-երկրորդականի համար առանձին յարկաբաժիններ:

Բայց այսքանով մնալու չէ. ծրագիր եւ մտածում կայ ընդարձակ հողի մը վրայ շինել մեծկակ շէնք մը ու միջնակարգ-երկրորդականը փոխադրել հոն, որպէսզի ունենայ նաեւ յարմարութիւն գիշերօթիկներու համար, որպէսզի շրջաններու ազգային նախակրթարաններու շրջանաւարտ աշակերտները եւս կարելի ըլլայ ընդունիլ: Եւ օր մըն ալ - ոչ ուշ - զայն վերածել համալսարանի, գոնէ մինչեւ BA աստիճանին:

ՎԱՐԺԱՐԱՆԻՆ ՄԱԿԱՐԴԱԿԸ

Քաղաքի Ս. Թարգմանչաց Վարժարանին մէջ միջնակարգի հիմքը դրուած էր դեռ 1946ին, այնպէս որ երբ երկու վարժարանները միացուեցան, ան արդէն ունէր միջնակարգի երեք կարգերն ալ, թէեւ սակաւաթիւ աշակերտներով:

1954-55ին հիմը դրուեցաւ երկրորդական - գիտական - չորրորդ դասարանին, յաջորդ տարին՝ հինգերորդին, որով 1956ին վարժարանը դարձաւ լրիւ երկրորդական: 1955-57ին բացուեցաւ նաեւ երկրորդականի առեւտրական ճիւղ:

ՎԱՐԺԱՐԱՆԻՆ ԾՐԱԳԻՐԸ

Մինչեւ 1926 թուականը Թարգմանչաց Վարժարանին մէջ դասերը հայերէնով կ'աւանդուէին, այն ատենները արաբերէնը կ'աւանդուէր որպէս լեզու միայն, ինչպէս ներկայիս է հայերէնը:

1926ի ամառը, ուսումնական անձնաւորութիւններէ բաղկացած բազմամարդ ժողով մը գումարուեցաւ առաջնորդարանին մէջ, եւ դպրոցին ծրագիրը մեծ մասով արաբերէնի վերածուեցաւ, որմէ յետոյ վարժարանը սկսաւ պետական վարժարաններու հետ համընթաց քալել: Այսօր մեր վարժարանին մէջ պետական ծրագիրը կը գործադրուի նոյնութեամբ, աւելին ըլլալով՝ մեր նախակրթարանի մինչեւ երրորդ դասարանի աշակերտութեան շաբաթական կը տրուին 10-12, իսկ անկէ բարձրերուն՝ 8ական պահ հայերէն լեզուի, կրօնի ու պատմութեան դասեր:

---

[1] Իրաքահայոց առաջնորդարանի թիւ 7 հաղորդագրութենէն քաղուածաբար հրատարակած է *Զարթօնք*, իր 14 Դեկտեմբեր 1960ի թիւին մէջ:

ՎԱՐԺԱՐԱՆԻՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆԸ

Ազգային Միացեալ Վարժարանը, հակառակ 1000է աւելի աշակերտութիւն, եւ մանկապարտէզի, նախակրթարանի ու միջնակարգ-երկրորդականի բաժիններ ունենալուն, սկիզբէն եւեթ կը կառավարուի մէկ տնօրէնով միայն: Անոնք երեքն ալ միատեղ ըլլալուն եւ պիւտճէի խնայողութեան համար, ազգային իշխանութիւնը ամէն տարի կը նշանակէ յանձնախումբ մը, որպէս վերահսկիչ վարժարանին:

1944էն մինչեւ 1948 Թարգմանչացի ու 1948-50՝ Ս. Թարգմանչաց-Սվաճեան Միացեալ Վարժարանի տնօրէնն էր հանգուցեալ Յակոբ Տէր Յակոբեանը[2], որուն մեկնելէն յետոյ տնօրէնութեան պաշտօնը ժամանակ մը տարաւ փոխտնօրէն Գրիգոր Մարաշլեան: 1952-55ին Ազգային Միացեալ Վարժարանի տնօրէնն էր Գ. Սիւրմէնեան, անցած երեք տարիներուն սակայն, վարժարանը կառավարուեցաւ այցելու եւ խորհրդատու տնօրէնութիւններով, տնօրէնութեան պայմանները լրացնող եւ ազատ մէկը չգտնուելուն պատճառաւ:

Կրթշրջն.	Մանկպ.	Նախկրթ.	Միջնկրգ.	Երկրրդկն.	Գումար
1951-52	98	650	29	-	720
1952-53	195	650	49	-	894
1953-54	217	655	72	-	944
1954-55	200	629	79	4	912
1955-56	214	657	74	12	957
1956-57	203	621	78	40	1012
1957-58	212	681	69	56	1017
1958-59	210	689	128	36	1063
1959-60	240	665	157	34	1097
1960-61	225	704	178	41	1148

Վարժարանին 1956-57 ուսումնական տարիէն սկսեալ պետական քննութեանց մէջ յաջողածներուն թիւը				
Կրթշրջն.	Նախկրթ.	Միջնկրգ.	Երկրրդկն.	Գումար
1956-57	31	13	4	48
1957-58	96	24	34	154
1958-59	82	19	16	117
1959-60	64	15	11	90

[2] Պէտք է նշել, որ Պաղտատի Զապէլեան վարժարանի առաջին տնօրէն կը հանդիսանայ Սվաճեան: Իրմէ ետք այդ պաշտօնը կը ստանձնէ Պոլսէն հրաւիրուած Թերեզա Շալճեան (1908-11), ապա Վիքթորիա Ս. Փափազեան՝ մինչեւ դպրոցին միացումը Ս. Թարգմանչաց վարժարանին: Այնուհետեւ տնօրէն կը դառնան յաջորդաբար.- Սերովբէ վրդ. Սամուէլեան (առաջնորդ թեմի), Սիսակ Գոյումճեան (մշեցի), Սարգիս Փայթոնճեան (Խարբերդի Եփրատ Գոլէճի շրջանաւարտ), դոկտ. Մենտիլճեան (Կ.Պոլիսէն), Սեպուհ Փափազեան, Արսէն Կիտուր, Վարդան Իսկենտերեան, Կարապետ Թաթոլեան (աւագ ուսուցիչ), Գրիգոր Գարայեան եւ Տէր Յակոբեան (Դիւան թեմական խորհուրդի, «Իրաքահայ կեանք. Միհրան Սվաճեան բազմերախտ ուսուցիչը», *Արարատ*, 11 Հոկտեմբեր 1960):

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒԹԵԱՆ ԹԻՒԸ

1948ին, երբ երկու վարժարանները միացան, աշակերտութեան թիւն էր շուրջ 650, որմէ յետոյ տարուէ տարի սկսաւ աւելնալ այդ թիւը: Այսօր հասած է 1148ի: Ցոյց տալու համար աշակերտութեան այս յարաճուն աճման ընթացքը, այսու կու տանք անոր վերջին տարիներուն թիւերը:

ՎԱՐԺԱՐԱՆԻՆ ՊԻՒՏՃԷՆ

Վարժարանին պիւտճէին մուտքի գլխաւոր գլուխը եղած են ծնողներէ գանձուած աշակերտական կրթաթոշակները, իսկ ելքինը՝ ուսուցչական կազմի եւ պաշտօնէութեան ռոճիկները, որոնք երկուքն ալ տարուէ տարի աճած են, եւ դպրոցը տարեկան մէկ-երկու հազար տինար բաց տուած է, իսկ այդ բացը գոցուած է ազգի սնտուկէն:

Վարժարանը 1957-60 տարիներուն շունչ քաշեց, երբ Գալուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկութիւնը երեք տարի (տարեկան 5000ական տինարով) օգնութեան հասաւ վարժարանի պիւտճէին: Այդ տարին կարելի եղաւ թէ՛ վարժարանի աշակերտութեան փոխադրութեան համար երկրորդ ինքնաշարժ մը գնել, եւ թէ՛ 200է աւելի չքաւոր ծնողներու զաւակները ձրի ընդունիլ դպրոց:

ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ ԱՅՍ ՏԱՐԻ

Այս տարի վարժարանը կը գտնուի ուսումական խորհուրդի վերահսկողութեան տակ, պատասխանատու տնօրէնն է ազգային խորհուրդի ատենապետ տոքթ. Վարդան Աղեքսանդրեանը:

Աշակերտութեան թիւը հասած է 1148ի: Վարժարանը կ'ապրի բնական կեանք մը եւ կը յուսացուի տարեվերջին լաւ եւ յաջող հունձք մը ունենալ:

Պաղտատի Հայոց Ազգային Միացեալ Վարժարանի *Մաշկոց Տարեգիրքը* (1965-66)

Անդրանիկ Տագէսեան
Adakessian#haigazian.edu.lb

Մեքենագիր-բազմագրուած այս տարեգիրքը կը հաշուէ 80 չթուագրուած թերթ, 21x30 չափի: Բոլոր գրութիւններն ու նկարները տպուած են անզոյգ էջերուն վրայ: Տարեգիրքը կը հաշուէ շուրջ 253 լուսանկար եւ գծանկար:

Նկատի առնելով տարեգիրքին բովանդակած տուեալներուն արժէքը՝ կը ներկայացնենք վարժարանին եւ համայնքին վերաբերող տեղեկութիւնները[3]:

Տարեգիրքի առաջին էջի «Մեր խօսքը» գրութենէն կը հաստատուի որ 1965-66ի տարեգիրքը առաջինը չէ դպրոցին պատմութեան մէջ, նաեւ թէ՝ դպրոցը ունի աշակերտական *Կայծ* ձեռագիր, պատի ամսաթերթը, զոր 1965-66 կրթաշրջանին հիմնադրած է ու կը ղեկավարէ ուսուցիչ Բաղդասար Յարութիւնեան, աջակցութեամբ Ալեքսան Գասպարեանի, Հերմինէ Լուսարարեանի եւ Սեզար Չեքիճեանի: Մէկէջեայ եւ մէկ օրինակով հրապարակուող *Կայծ*ին մէջ կը ներկայացուէին աշակերտնե-

[3] Տարեգիրքին տպագրութիւնը աւարտած է 10 Մայիս 1966ին, Պաղտատի «Շահինեան տպարան»ին մէջ:

րու շարադրութիւններ, բանաստեղծութիւններ, տեղեկութիւններ դպրոցին մասին, ներքին գործունէութիւն եւն.:

Վարժարանը ունէր քառամեայ ուսումնական խորհուրդ, տնօրէնն էր Կարապետ Սերոբեան[4], ունէր հովանաւորութիւնը Իրաքի ազգային կեդրոնական վարչութեան:

Միջնակարգ-Երկրորդական բաժնի ուսուցիչներն էին.- ՊՊ. Սայիտ Ապտըլհը սէյն, Րամզի Շըմմաս Թովմա, Զոհէր Ճեմիլ, Բաղդասար Յարութիւնեան (հայերէնի աւագ ուսուցիչ), Ապտ Պեթթի (օգնական տնօրէն), Սամի Ռըֆաի, Ապտըլ Ըլտա Սատըք, Հաքըմ Սեմերճի, օրդ. Անիթա Գազանճի, տիկ. Վալանթին Զուլէմեան, օրդք. Սամիա Ճըպուրի, Փըտուր Ճըրճիս, Ֆաթմա Շամմա, Արուսեակ Ռաշիտեան (8 այր եւ 5 կին)[5]:

Նախակրթարանի բաժնի ուսուցիչներն էին.- ՊՊ. Մըխայիլ Գորգիս, Մանսուր Իսրայէլ, Բաբկէն Խաչատուրեան, Ափրէմ Խոշապա, Բենիամին Հատտատ, օրդք. Զեփիւռ Աբրահամեան, Զապէլ Ադամեան, տիկք. Մարգրիտ Աղապապեան, Անժէլ Աշճեան, Քատմիէ Ապտըլհըլի, օրդք. Սեդա Ասատուրեան, Տիգրանուհի Աւետիսեան, Սաթենիկ Գասպարեան, Նուէր Գէորգեան, տիկք. Ֆերիտէ Եուսուֆ, Սապրիէ Թաւուտի, օրդք. Մարիամ Թովմասեան, Թերեզա Կարապետեան, Ճեմիլէ Իսա Կուպի, տիկք. Սուատ Հասան, Պետրիէ Հարիրի, Արաքսի Մարաշլեան, Րիթա Մկրտիչեան, օրդք. Շամիրամ Մուրատեան, Շնորհիկ Պասմաճեան, Սեդա Պետրոսեան, Խալիտա Սալման, տիկ. Հայկուհի Սերոբեան, օրդք. Ալիս Տէր Աւետիքեան, Ալիս Քեհիայեան (5 այր եւ 25 կին)[6]:

---

[4] Ան նախորդ տասնմէկ տարիներուն վարած էր օգնական տնօրէնի պաշտօնը եւ առաջին տարին էր որ կը պաշտօնավարէ իբրեւ տնօրէն:

[5] Ըստ այլ տուեալի անոնց թիւը 17 էր, 7 ուսուցչուհի եւ 10 ուսուցիչ. ուսուցիչներէն 8 մնայուն էին, 9՝ այցելու:

[6] Ըստ այլ տուեալի անոնց թիւը 33 էր:

Իսկ մանկապարտէզի բաժնի ուսուցիչներն էին.- օրդ. Մարիամ Աւետեան, տիկ. Մարիամ Եսայեան, օրդք. Անահիտ Զատիկեան, Զմրուխտ Մարգարեան, Շաքէ Մուրատեան, Սօնա Յովսէփեան, Աշխէն Սիմոնեան, Փերսափէ Վահանեան (8 կին)[7]:

Պաշտօնէութիւնը.- ՊՊ. Գառնիկ Աւագեան, Դանիէլ Գալուստեան, Կարապետ Մանուկեան, Մկրտիչ Տէր-Մկրտիչեան, տիկք. Արաքսի Մէյմարեան, Լուիզա Սայատեան:

Վարժարանը ունէր իր տարրալուծարանը[8], գրադարանը[9], խոհանոց-ճաշարանը, դարմանատունը[10]: Վերջինս ամէնամեայ քննութենէ կ'անցընէր աշակերտութիւնը (կը պահուէին իւրաքանչիւր աշակերտի ամէնամեայ առողջական եւ ֆիզիքական տուեալները), կը հոգար նաեւ աշակերտութեան եւ ուսուցչակազմին առողջական կարիքները:

Երկրորդական Ե. (աւարտական) դասարանի աշակերտներն էին.- Արաքսի Աւագեան, Ռազմիկ Աւագեան, Մանուշակ Բենիամինեան, Ալեքսան Գասպարեան, Արմէն Գերասիմեան, Եփրէմ Գոլսուզեան, Արփիկ Գրիգորեան, Վարդանուշ Դերձակեան, Արմէն Իշխանեան, Ասպետ Խաչատուրեան, Մինաս Խզարճեան, Արմէնուհի Կարապետեան, Յարութիւն Հիլալեան, Գեղամ Ղազարեան, Յովհաննէս Մարկարոսեան, Արմիկ Մարկոսեան, Վաղարշակ Մարտիրոսեան, Հրանդ Մկրտիչեան, Անդրանիկ Յարութիւնեան, Վրէժ Շահպազեան, Իսկուհի Շաղոյեան, Սեզար Չեքիճեան, Արմէն Պալըգեան, Նազիկ Պապայեան, Պետրոս Պետրոսեան, Վահան Պետրոսեան, Զապէլ Պէյլէրեան, Պօղոս Պօղոսեան, Հրանդ Րեհանէ, Սարգիս Սար-գիսեան, Վահէ Սարգիսեան, Անահիտ Սեֆէրեան, Արաքսի Սիմոնեան, Նորայր Սմբատեան, Արծրունի Քեթէնճեան, Րաֆֆի Քերիմեան (8 տղայ եւ 5 աղջիկ):

1965-66 ԿՐԹԱՇՐՋԱՆԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Կրթաշրջանը կը սկսի 13 Սեպտեմբերին՝ վերաքննելիներու քննութեամբ, արձանագրութիւնները՝ 16 Սեպտեմբերին, դասերը՝ 23 Սեպտեմբերին (մանկապարտէզ, նախակրթարան), 27 Սեպտեմբերին (միջնակարգ, երկրորդական): Կանոնաւոր դասաւանդութիւնները ծայր կ'առնեն Հոկտեմբեր 4ին: Տարեսկիզբին կ'արձանագրուին 1330 աշակերտներ՝ 63 աշակերտ աւելի նախորդ տարիէն[11]: Մանկապարտէզ

---

[7] Ըստ այլ տուեալի անոնց թիւը 7 էր:

[8] Որ 1965-66 կրթաշրջանին հարստացած է նոր պիտոյքներով:

[9] Որ 1965-66 կրթաշրջանին ճոխացած է նոր գիրքերով՝ Գ. Կիւլպենկեան Հաստատութեան յատկացուցած 2000 տոլարով:

[10] Կիւլպենկեան դարմանատուն.- Ազգ. Կեդրոնական Վարչութեան դիմումին ընդառաջելով Գալուստ Կիւլպենկեան Հաստատութիւնը 1964ին կը ձեռնարկէ Պաղտատի մայր եկեղեցւոյ եւ վարժարանին կից կառուցումը Կիւլպենկեան դարմանատան: 1964-65 տարեշրջանին, մասնակի ժամանակով, ամսական 50 տինար վարձատրութեամբ, կը հրաւիրուի ոչ-հայ բժիշկ մը, որ տարեշրջանի աւարտին կը դադրի գործելէ: 1965-66 տարեշրջանին տոքթ. Մովսէս Տէր Յակոբեան սիրայօժար յանձն կ'առնէ իբրեւ բժիշկ գործել դարմանատան մէջ, իսկ դարմանատան դեղօրայքը կը հայթայթէ Լեւոն Շահոյեան: Դարմանատունը կը պաշտօնակոչէ նաեւ հիւանդապահուհի մը:

[11] Որուն հետեւանքով թերեւս, նախակրթարանին մէջ կ'աւելնան երկու դասարաններ, իսկ միջնակարգ-երկրորդականին մէջ՝ մէկ:

կ'արձանագրուին 287 աշակերտ (133 աղջիկ, 154 մանչ), նախակրթարան՝ 833 (384 աղջիկ, 449 մանչ), իսկ միջնակարգ-երկրորդական՝ 200 (91 աղջիկ, 109 մանչ):

Երկրորդականի եւ միջնակարգի աշակերտութեան թիւ[12]					
Աւարտական Ե. (ար./իգ.)		Երկրորդ. Դ.	Միջն. Գ.	Միջն. Բ. (ա-բ)	Միջն. Ա. (ա-բ)
24/11		8/9	16/16	14/11+12/11	17/17+14/16
Նախակրթարանի աշակերտութեան թիւ					
Զ. (ա-բ-գ-դ)	Ե. (ա-բ-գ-դ)	Դ. (ա-բ-գ-դ)	Գ. (ա-բ-գ-դ)	Բ. (ա-բ-գ-դ)	Ա. (ա-բ-գ-դ)
12/18+11/17+15/16+13/16	23/15+16/15+14/17+19/10	20/20+22/19+20/19+19/19	16/15+23/16+20/11+2/9	17/14+18/14+19/15+17/17	16/15+23/16+21/16+17/15
Մանկապարտէզի աշակերտութեան թիւ					
Կոկոն (ա-բ-գ)		Ծիլ (ա-բ-գ)			
27/24+27/26+29/22		21/20+18/18+20/19			

Վարժարանին պաշտօնէութիւնը կը հաշուէր.- երկու գրագիր, 1 գրադարանավար, մէկ գանձիչ, մէկ հիւանդապահուհի, 13 տնտես, երկու վարորդ: Վարժարանը տարին միքանի անգամ կը հիւրընկալէր կրթական տնօրէնութեան քննիչներ:

Վարժարանին ներքին կեանքին առումով պէտք է արձանագրել որ 1965-66 կրթաշրջանին գոյութիւն ունեցած են արաբերէն-անգլերէն-հայերէնի գրական յանձնախումբեր, կազմակերպուած են արտադպրոցական պտոյտներ (տեսարժան թէ պատմական վայրեր), նոր տարուան, Վարդանանց, Եղեռնի, մարզական մրցումներ, դպրոցը ունեցած է նաեւ սկաուտական շարժում:

Նկատի առնելով որ աշակերտութեան մէկ մասը կարիքաւոր ընտանիքներու զաւակներ եղած են, վարժարանը յառաջացուցած է որդեգրումի քաղաքականութիւնը, որով 92 սանի կրթաթոշակը մասամբ հոգացած է Գ. Կիւլպենկեան Հաստատութիւնը (1289 տինար), 63 սանի՝ Ի.Հ. Տիկնանց Միութիւնը (1025 տինար), 25 սանի՝ ՀԲԸՄիը (385 տինար), ՊՀԵԵՄը յատկացուցած է 263 տինար, 5 սանի՝ ազգային կեդրոնական վարչութիւնը (75 տինար), իսկ կրթական նախարարութիւնը յատկացուցած է 300 տինար: Վարժարանը ունեցած է նաեւ ձրիավարժ աշակերտներու խումբ մը՝ 238 հոգի[13]:

Վարժարանին տարբեր դասարաններու աշակերտներ մասնակցած են պետական քննութեանց, հետեւեալ արդիւնքներով.-

Նախակրթարան, Զ. կարգէն մասնակցած է 88 աշակերտ, որոնցմէ 77ը յաջողած են (87,5 տոկոս).

Միջնակարգ Գ. կարգէն մասնակցած է 22 աշակերտ, որոնցմէ 20ը յաջողած են (91 տոկոս).

Երկրորդական Ե. կարգէն մասնակցած է 23 աշակերտ, որոնցմէ 10 յաջողած են (43,5 տոկոս):

[12] Բացի աւարտական կարգէն, միւս դասարաններուն թիւերը տուած ենք լուսանկարներու հիմամբ:

[13] Կարիքաւոր աշակերտներու կրթաթոշակ հոգացած են նաեւ.- Ժիրայր Գաբրիէլեան, Լեւոն Շահոյեան, Ղարիպ Պօղոս, Լիլի Քերիմ, Վահէ Սարգիսեան, Ճորճ Թիֆանկեան, Գարեգին Սանոսեան, Աննա Չօպանեան, Սապրի Ղազի, տոքթ. Հասրաթ Միքայէլեան՝ յառաջացնելով 582 տինար:

[1955][1]

10 ՆՈՅԵՄԲԵՐ 1955ԻՆ, ՀՄԱՅԵԱԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՀԻՆՏՈՅԵԱՆԻ ԵՒ ԲԱԲԿԷՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՎԱՐԺԱՊԵՏԵԱՆԻ ՁԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ ՎԱՁԳԷՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ

Իրաք.- Նոյեմբեր 3ին Պաղտատ հասանք եւ առաջնորդարան իջանք: Հոս կը գտնուի նաեւ եկեղեցին. ամբողջ շրջաբակը եկեղեցիով միատեղ կարծես երկար տարիներով լքուած վիճակ մ'ունի, մանաւանդ եկեղեցիի ներքին մասը իրապէս խղճալի վիճակ մ'ունի: Հոս միայն Կիրակի օրերը ժամերգութիւն եւ Ս. Պատարագ կը մատուցուի: Քաղաքի ուրիշ մէկ մասին մէջ կառուցուած է նոր եկեղեցի մը Անթիլիասի կաթողիկէին մեծութեամբ եւ ճարտարապետութեամբ, սակայն դեռ կիսաւարտ է: Այս նոր եկեղեցիի կից կը գտնուին դպրոցը, մանկապարտէզն ու գերեզմանատունը. բոլորն ալ լաւ վիճակի մէջ: Պաղտատի մէջ ունին շուրջ հազար աշակերտութիւն, ինչպէս նաեւ հասութաբեր կալուածներ, որոնք եթէ լաւ օգտագործուին գոհացուցիչ եկամուտ մը կրնան ապահովել եկեղեցիին եւ դպրոցին համար: Դժբախտաբար հոս գաղութը գրեթէ երկուքի բաժնուած է. տեղացի հարուստ դասակարգը ազգային եւ եկեղեցական գործերէ ձեռք քաշած է: Միւս կողմէ քահանայական դասը անձնապաստան եւ անյոգ դարձած է, մասամբ ալ չէզոքացած է հաւանաբար իր "խեղճութեան" պատճառով. միակ ադեցիկ քահանան (Տէր Գրիգորը)՝ այժմ անկար է եւ հիւանդագին որեւէ գործ ընելու, հաւանաբար շուտով մահը՝ եկեղեցին եւ գաղութը ազատէ անոր խաղերէն: Հոս ալ խորապէս պէտք կը զգան առաջնորդի մը, սակայն ինչպէս միշտ եւ ամէն տեղ, հոս եւս ամէն տեսակ կարողութիւններով եւ շնորհներով օծուն եկեղեցական մը կ'որոնեն առանց իրենց պայմանները նկատի ունենալու:

Հոս կարելիութիւնը չունեցանք ժողովուրդին խօսելու, այլ միայն քանի մը ազգայիններու, որոնց ըրի նաեւ դիտողութիւնս եկեղեցիի անկերպարան վիճակի մասին: Արդարացան պատասխանելով թէ նորակառոյց եկեղեցիի աւարտումէն ետք պիտի նորոգեն:

Ահաւասիկ, վեհափառ Տէր, մեր տեսածն ու դիտածը Իրանէն եւ Իրաքէն ներս. ապահովաբար վեհիդ կողմէ փոխանորդաբար կամ իբր ներկայացուցիչ ղրկուած հոգեւորական մը, խելահաս, խորագէտ եւ չէզոք մը, փրկարար դեր մը կատարէ երկու երկրներէն ներս, ուր տեսակ մը պայման է, որ առաջնորդը երկրին հպատակ ըլլայ, բայց ոչ կաթողիկոսական նուիրակը կամ ներկայացուցիչը:

[1] Ֆ. 823, ց. 1, գ. 18, թթ. 50-52:

[1958][2]

1958 ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ 12ԻՆ ԻՐԱՔՈՒՄ ԽՍՀՄ ԴԵՍՊԱՆ Գ. ԶԱՅՁԵՒԻ ԶԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ ԽՍՀՄ ԱԳ ՆԱԽԱՐԱՐԻ ՏԵՂԱԿԱԼ Վ. ԿՈՒԶՆԵՑՈՎԻՆ

Այժմ Իրաքի Հանրապետութիւնում բնակւում է շուրջ 18 հազար հայ, որոնցից՝ 8-10 հազարը Բաղդադում, 3-4 հազարը՝ Բասրայում, 2-2,5 հազարը Քերքուքում, 1,5 հազարը Մուսուլում եւ նրա շրջակայ այլ բնակավայրերում:

Իրաքի Հանրապետութիւնում բնակուող հայերի մօտ 60%ը Իրաք են ժամանել 1914-1918թթ. Թուրքիայից, 30%ը՝ Հայաստանից եւ միայն 10%ը են տեղացի [բնիկ] բնակիչները:

Հայկական գաղութը բաղկացած է հետեւեալ խաւերից.- 65%ը բանուորներ ու մանր արհեստաւորներ են, 15%ը՝ առեւտրականներ եւ 20%ը՝ մտաւորականներ (բժիշկ, մանր աստիճանաւորներ եւն.):

Հայ համայնքի բոլոր գործերը ղեկավարում է եկեղեցական խորհուրդը, որը բաղկացած է 27 հոգուց: Այն ընտրւում է համայնքի ընդհանուր ժողովի կողմից՝ 4 տարի ժամանակով: Բաղդադում, Բասրայում եւ Քերքուքում գործում են հայկական դպրոցներ:

Եկեղեցական խորհրդի նախագահը *մուխտար* Յովհաննէս Սեմէրջեանն է, որը սննդի խոշոր խանութի սեփականատէր է եւ տեղի յետադիմական Դաշնակցութիւն Կուսակցութեան աշխուժ գործիչ:

Իրաքում Նուրի Սաիդի ահաբեկչական վարչակարգի տիրապետութեան ժամանակ Դաշնակցութիւն Կուսակցութիւնը տեղի հայ բնակչութեան մէջ վարում էր ԽՍՀՄի դէմ թշնամական աշխատանք: Դաշնակները աշխուժօրէն գործակցում էին իրաքեան ոստիկանութեան հետ՝ մատնելով նրանց դեմոկրատական հայեացքներ ունեցող անձանց եւ ահաբեկում էին իրենց ոչ-դուրեկան մարդկանց:

Դաշնակների գլխաւոր ղեկավարներից մէկը բժիշկ Բաբկէն Փափազեանն է, որն աշխատում է Բաղդադի երկաթգծի հիւանդանոցում:

Դաշնակների թիւը կազմում է մօտ 500-600 հոգի: Հայ համայնքի բոլոր ղեկավար օղակները մինչեւ այժմ գտնւում են նրանց ձեռքում: Նրանց ձեռքում էին եկեղեցին, հայոց դպրոցները եւ ակումբները Բաղդադում եւ Բասրայում:

Դաշնակները հրատարակում էին հակախորհրդային *Գոյամարտ* շաբաթաթերթը: Թերթը ֆինանսաւորւում էր ամերիկացիների կողմից: Թերթի էջերում հրատարակւում էին չարամիտ հակախորհրդային յօդուածներ՝ ամերիկացի տէրերի պատուէրով:

Օգոստոսի վերջերում, դեմոկրատ հայ հասարակութեան պահանջով, Իրաքի կառավարութիւնը փակեց *Գոյամարտ* թերթը:

Իրաքում առաջադիմական ուժերի աշխուժացման շնորհիւ, դաշնակները՝ հանդիսանալով Նուրի Սաիդի վարչակարգի աշխուժ գործակիցները, վերակառուցեցին իրենց գործունէութիւնը, սկսեցին աւելի զգուշ գործել եւ անցան ընդյատակ:

[2] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 23, թթ. 1-3:

Ժողովրդավարօրէն մտածող հայերի առաջադէմ հակադաշնակցական գործունէութիւնը ղեկավարում է յեղափոխութիւնից յետոյ հիմնուած Հայկական Կոմիտէն, որը բաղկացած է 7 հոգուց:

Կոմիտէի նախագահը Մկրտիչ Սեդրակեանն է: Նա ծնուել է 1906ին Թուրքիայում, աւարտել է Բաղդադի Քոլէջը, «Արեւմուտք-Արեւելք» ինքնաշարժի փոխադրամիջոցների ընկերութեան ղեկավարներից մէկն է:

Բաղդադում ԽՍՀՄ դեսպանատան բացուելուց յետոյ Հայկական Կոմիտէն զգալիօրէն աշխուժացրեց իր աշխատանքները՝ ուղղուած հայ համայնքը դաշնակների ազդեցութեան տակից դուրս բերելու եւ դեմոկրատական ու Սովետական Հայաստանի նկատմամբ հայրենասիրական ոգով դաստիարակելու ուղղութեամբ:

1958 Նոյեմբերի 29ին հայկական կոմիտէն կազմակերպեց երեկոյթ՝ նուիրուած Հայկական ԽՍՀ 38ամեակին:

Հայկական կոմիտէի հետ սերտ գործակցում է Հայոց Երիտասարդական Կոմիտէն՝ Կուրբէկեան եղբայրների ղեկավարութեամբ (Անդրանիկ Կուրբէկեան, 32 տարեկան եւ Ստեփան Կուրբէկեան, 29 տարեկան):

Հայկական կոմիտէն դիմել է Իրաքի կառավարութեանը՝ խնդրելով պաշտօնապէս թոյլատրել առաջադիմական տրամադրուած հայերի հրատարակել դեմոկրատիկ հայկական թերթ, կազմակերպել հայկական ակումբներ Բաղդադում եւ Իրաքի այլ քաղաքներում:

Հայ բնակչութեան մէջ, յատկապէս աշխատաւորութեան եւ մտաւորականութեան մի մասի, նկատւում է մեծ ձգտում դէպի Սովետական Հայաստան:

Այդ պատճառով, հայերի առաջադէմ մասը խնդրում է փոփոխել Սովետական Հայաստան ներգաղթելու եւ ԽՍՀՄ քաղաքացիութիւն ստանալու մինչ այժմ գործող կարգը: Յատկապէս անշահեկան դրութեան մէջ են այն հայերը, որոնք չունեն բարեկամներ Խորհրդային Միութիւնում, չնայած նրանցից շատերը հայրենասիրական տրամադրութիւններ ունեն Խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ եւ ցանկութիւն ունեն մեկնել ԽՍՀՄ:

Դեսպանատունը հայկական կոմիտէի ղեկավարների եւ առաջադէմ հայ հասարակութեան հետ պահում է մշտական կապ:

Իրաքի Հանրապետութիւնում
ԽՍՀՄ դեսպան Գ. Զայցեւ

[1961][3]

[1961 ՅՈՒՆԻՍԻ 13, ԻՐԱՔՈՒՄ ԽՍՀՄ ԴԵՍՊԱՆԱՏԱՆ ԳԱՂՏՆԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ ԻՐԱՔԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՄԱՍԻՆ 1961, ՅՈՒՆԻՍԻ 1Ի ԴՐՈՒԹԵԱՄԲ]

ՀԱՅԵՐԻ ՔԱՆԱԿԸ ԻՐԱՔՈՒՄ

Հայ եկեղեցու հաշուարկով Իրաքում հայերի ընդհանուր թիւը հասնում է 21-22 հազարի:

[3] Գործեր – ֆ. 326, ց. 2, գ. 29, թ.5, Ֆ. 709, ց. 1, գ. 88, Ֆ. 709, ց. 1, գ. 174: Ֆ. 326, ց. 1, գ. 198:

Իրաքի հիմնական քաղաքներում նրանք տեղաբաշխուած են հետեւեալ կերպ. Բաղդադ՝ 12,000, Մուսուլ՝ 2200, Բասրա՝ 2000, Քերքուք՝ 1200, Զախօ՝ 500:

Բացի այդ, փոքրաթիւ համայնքներ, մօտ 50-100 մարդ, կան Հաւրեզքում, Սուլէյմանիայում, Էրբիլում, Խանիկինում եւ մնացած բնակավայրերում:

Իրաքահայութեան հիմնական շերտը կազմում են հայ-գաղթականները, որոնք Իրաք են ժամանել 1914-1918 թթ. Թուրքիայից եւ Իրանից: Գաղթականների մէջ կան հայ-դաշնակցականներ, որոնք փախել են Հայաստանից 1921ին բուրժուա-ազգայնամոլական դաշնակցական կառավարութեան տապալումից յետոյ:

Բացի գաղթականներից, Իրաքում բնակւում են այսպէս կոչուած բնիկ իրաքահայեր, որոնք հիմնականում բնակւում են Բաղդադում եւ Բասրայում: Գրեթէ բոլոր իրաքահայերը ընդունել են իրաքահպատակութիւն:

Բնիկ իրաքահայերին բնորոշ է առեւտրով զբաղուելը. նրանց մէջ կան շատ խոշոր վաճառական միլիոնատէրեր (Ղարիբեան, Գիւլբենկեան եւն.): Հայկական միջավայրում շատ են նաեւ ատամնաբուժները եւ այլ մասնագէտներ:

Պէտք է նշել, որ բնիկ իրաքահայերը իրենց մի քիչ հեռու են պահում հայ-գաղթականներից, ինչը պայմանաւորուած է նրանով, որ իրենք իրենց զգում են "իրենց տանը", նրանք ունեն տեղացի բնակչութեան բոլոր իրաւունքները, ի տարբերութիւն գաղթականների: Ուշագրաւ է, որ բնիկ իրաքահայերը իրենց շատ զգուշ ու անգործունեայ են պահում եւ աշխուժ մասնակցութիւն չունեն հայ գաղութի ներսում տարբեր խմբաւորումների միջեւ տեղի ունեցող քաղաքական պայքարին: Աշխուժ դաշնակների մէջ գրեթէ չկան բնիկ իրաքահայեր եւ գրեթէ չեն մասնակցում գաղութի դեմոկրատական հայեացքներ ունեցողների գործունէութեանը:

Մեր հետ զրոյցների ժամանակ գաղթական հայերը բացատրում են, որ բնիկ իրաքահայերի զգուշաւորութիւնը բացատրւում է նրանով, որ նրանք չեն ցանկանում իրենց վրայ հրաւիրել կառավարութեան ուշադրութիւնը եւ հարուածի տակ դնել իրենց հարստութիւնն ու բարեկեցիկ կեանքը:

Թուրքիայից Իրաք գաղթած հայերը բաժանւում են վանեցիների, զէյթունցիների, իսկենդերունցիների եւ այլ մանր խմբաւորումների: Հայրենակցական միութիւնները նախկինում աւելի վառ բնոյթ էին կրում, անգամ կայացած էին: Բայց այժմ այդ հայրենակցական խմբաւորումների միջեւ եղած սահմանը աստիճանաբար անհետանում է: Բայց գաղութի ներսում տարբեր խմբաւորումների միջեւ քաղաքական պայքարի սրումների ժամանակ խմբերի առաջնորդները ձգտում են հայրենակցական միութիւնների ազդեցիկ անձանց միջոցով այս կամ այն հայրենակցական խմբաւորմանը իրենց կողմը գրաւել: Մասնաւորաբար, դաշնակցական պարագլուխները փորձում են պահպանել եւ ամրացնել հայրենակցական միութիւնները, որպէսզի իրենց մարդկանց միջոցով այդ միութիւններին ենթարկեն իրենց: Գլխաւորապէս, հայ համայնքի բարձրագոյն մարմինների ընտրութեան ժամանակ, դաշնակցականները շահագրգռուած են հայրենակցական խմբերի ձայները իրենց կողմը գրաւել՝ ապահովելով իրենց ուզած մարդկանց ընտրութիւնը: Վանեցիներից Արամ Յարութիւնեանն է, զէյթունցիներից՝ դաշնակցական մուխտար Յովհաննէս Սեմէրջեանը:

Իրանից Իրաք գաղթած հայերը հիմնականում Ուրմիա քաղաքից են եւ նրա շրջակայքից: Նրանց միջից ամէնաազդեցիկը դաշնակցական Սայադեանն է:

Բաղդադում հայերը հիմնականում բնակւում են երկու հայկական ճամբարներում՝ Քեմփ Գիլանում եւ Սարա Խաթունում, ինչպէս նաեւ Բաթաունի եւ Ազիմիա շրջաններում:

Բասրայում հայերը բնակւում են նաւահանգստի մօտ տեղակայուած հայկական ճամբարում:

ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ԿԱԶՄԸ

Իրաքահայութեան մէջ զգալի քանակ է կազմում մանր, միջին եւ խոշոր բուրժուազիան: Յատկանշանական է, որ եթէ հայերը կազմում են Բաղդադի ողջ ազգաբնակչութեան մօտ 1%ը, ապա ողջ առեւտրի շրջանառութեան մէջ այն կազմում է ոչ-պակաս քան 15-20%: Բացի խոշոր խանութների տէրերից ու համասեփականատէրերից, շատ են նաեւ մանր կրպակատէրերը, կարի արհեստանոցների տէրերը եւն.: Հարկ է նշել, որ Բաղդադի, Բասրայի, Մուսուլի եւ Քերքուքի լուսանկարչատների, դեղատների եւ վարսաւիրանոցների մեծ մասի տէրերը հայեր են:

Բայց, հայ բնակչութեան մեծ մասը, եւ Բաղդադի քեմփ Գիլան եւ Սարա Խաթուն հայկական ճամբարների բնակիչների մեծ մասը բանուոր-արհեստաւորներ են (ներկարար, որմնադիր, փականագործներ, ելեկտրագէտներ եւն.), որոնք աշխատում են փոքր վերանորոգման արհեստանոցներում, շինարարութեան վրայ եւ Բաղդադի շատ թէ քիչ խոշոր ձեռնարկութիւններում:

Քեմփ Գիլանի ճամբարի մօտակայքում տեղակայուած են ինքնաշարժների վերանորոգման մանր արհեստանոցներ, որոնց տէրերը, որպէս կանոն, հայեր են:

Իրաքի հիւսիսում եւ Մուսուլի մօտակայքում կան միքանի գիւղեր, որոնց հիմնական բնակիչները հայեր են, որոնք զբաղւում են գիւղատնտեսութեամբ:

Զախօ քաղաքում ապրող հայերը բնորոշ են նրանով, որ զբաղւում են յատուկ կտորի մշակմամբ, որն օգտագործւում է քրդական ազգային հագուստի պատրաստման համար, այնուհետեւ մաքսանենգ ճանապարհով այն վաճառում են Թուրքիայում ապրող քրդերի[4]:

Քանի որ Զախոյի շրջակայքում գիւղատնտեսութիւնը պակաս-արդիւնաւէտ զբաղմունք է եւ քրդական հագուստի համար պատրաստուող կտորից ստացուող վաստակը մշտական բնոյթ չունի եւ միքանի այլ պատճառներով, Զախոյի հայերը միջնորդել են զանգուածաբար Խորհրդային Հայաստանի գիւղատնտեսական շրջաններ ներգաղթելու համար:

Բոլոր իրաքահայերը գերազանց տիրապետում են արաբերէն լեզուին եւ համեմատաբար աւելի թոյլ՝ հայերէնին: Հայերի մեծ մասը, յատկապէս մեծահասակները, տիրապետում են թուրքերէն լեզուին: Առեւտրականների մեծ մասը, մտաւորականները եւ երիտասարդութեան մեծ մասը տիրապետում է անգլերէն լեզուին:

Զախօ քաղաքի եւ շրջակայքի հայերը բոլորովին չեն տիրապետում հայերէնին, նրանք խօսում են արաբերէն եւ քրդերէն:

Այդ շրջանում հայկական դպրոցի բացակայութեան պատճառով հայերը չեն տիրապետում հայերէնին:

---

[4] **Ծխ**.- 1952ին Զախոյի մէջ կը բնակէին շուրջ 130 հայ ընտանիքներ, որոնք եկած են Սղերդի Տըհէ նահանգէն եւ քրտական Շեմտինան ցեղախումբին աջակցութեամբ հաստատուած հոն: Արհեստով բոլորն ալ շալագործ էին եւ կրցած բարեկեցիկ ու խաղաղ կեանք մը յառաջացնել: Քրտախօս էին, կենցաղով պահած հայկական աւանդութիւնները: Ունէին հողաշէն եկեղեցի եւ դպրոց, որ կը բաղկանար երկու սենեակէ, 80 երկսեռ աշակերտներէ՝ հայերէնի եւ արաբերէնի մէկական ուսուցիչով (Անցորդ մը, «Զախոյի գաղութը», *Զարթօնք*, 16 Մայիս 1952:

Իրաքահայ բանուորական խաւի վրայ մեծ է համայնավարների ազդեցութիւնը:

Մանր-առեւտրական բուրժուազիայի միջին մասը, բարձր վարձատրուող աստիճանաւորները եւ միջին մտաւորականութիւնը համակրում է դեմոկրատներին. դեմոկրատական շարժմանը մասնակցում է միայն բուռն յեղափոխական վերելքի ժամանակ: Իսկ յետադիմութեան աշխուժացման եւ դեմոկրատների համար պայմանների վատացման ժամանակ վերոյիշեալները դադարում են խառնուել քաղաքական կեանքին, հեռանում են դեմոկրատներից՝ վախենալով վարկաբեկուել իշխանութիւնների մօտ:

Բարձր պետական եւ կառավարական հաստատութիւններում հայեր չկան: Իրաքի բանակում հայերը ծառայում են բոլորի հետ հաւասար պայմաններով, նաեւ զբաղեցնում են սպայական պաշտօններ:

Իրաքի անվտանգութեան մարմիններում եւ ոստիկանութիւնում հատուկենտ հայեր են ծառայում:

ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՂԵԿԱՎԱՐ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԸ

Եկեղեցին հանդիսանում է այն կենտրոնը, որտեղ խտացուած են հայ համայնքի ղեկավարները: Եկեղեցին կատարում է համայնքի անդամների քաղաքացիական դրութեան գրանցումը - ամուսնութիւն, ամուսնալուծութիւն, ծնունդ, մահ, ղեկավարում է հայոց դպրոցական գործը, զբաղւում է տարատեսակ վէճերի քննութեամբ եւ հայ համայնքի անդամների այլ գործերով, որոնք դուրս են գալիս համայնքի հետաքրքրութիւնների շրջանակներից: Այդ պատճառով *Եկեղեցական Խորհուրդը*, որը ընտրւում է համայնքի կողմից 4 տարի ժամանակով, միաժամանակ հանդիսանում է բարձրագոյն վարչական մարմին հայ համայնքի համար:

Եկեղեցական Խորհուրդը ընտրւում է գաղտնի քուէարկութեամբ: Չեւականօրէն համայնքի բոլոր չափահաս անդամները իրաւունք ունեն մասնակցելու Եկեղեցական Խորհրդի ընտրութիւններին: Ընտրարշաւի սկզբում համայնքի բոլոր չափահաս անդամները պէտք է գրանցեն իրենց ձայները եւ որոշակի գումար մուծեն համայնքի դրամարկղ: Այդ գումարի չափը որոշում է Եկեղեցական Խորհուրդը եւ երբեմն այդ գումարի չափը այնպիսին է լինում, որ համայնքի չունեւոր ու աղքատ անդամները չեն մասնակցում ընտրութիւններին:

Այս հանգամանքը օգտագործւում է քաղաքական հակառակորդ խմբաւորումների կողմից, ինչպէս նաեւ առանձին շահագրգիռ անձանց կողմից ձայներ գնելու համար: Շահագրգիռ խմբաւորումներ եւ առանձին անձինք ոչ միայն կատարում են գրանցման մուծումները, այլեւ իրաքանչիւր ընտրողի տալիս են որոշակի գումար, որպէսզի իրենց օգտին քուէարկէ: Մասնաորապէս կաշառքի միջոցից լայնօրէն օգտւում են դաշնակցականները: Համայնքի առաջադէմ մասը, ընտրողներին իրենց կողմը գրաւելու համար նիւթական օգնութիւն են ցուցաբերում աղքատներին, որոնք բնականաբար համակրում են դեմոկրատներին:

Շատ մեծ, իսկ երբեմն որոշիչ դեր է խաղում Եկեղեցական Խորհրդի ընտրութեան գործում երկրի ներքաղաքական իրավիճակը:

Եկեղեցական Խորհուրդը կազմուած է հետեւեալ անձանցից.-

Նախագահ՝ բժիշկ Վարդան Ալեքսադրեան

Քարտուղար՝ Գրիգոր Մելքոնեան

Անդամներ՝ Կիրոն Գոյումջեան, բժիշկ Հրայր Իզմիրցի, Կիրոն Մանուէլեան, Լեւոն Շիշմանեան, Արթին Գաբրիէլեան եւ Նշան Յակոբեան: Եկեղեցական Խոր-

հրդի անդամներից կազմւում են դպրոցական եւ համայնքի նիւթական արժէքների գործերով զբաղուող յանձնախմբեր:

Նորացուած Եկեղեցական Խորհուրդը, բժիշկ Վարդանեանի գլխաւորութեամբ, վերջինիս պնդմամբ եւ միւսների հաստատմամբ, ամբողջովին կազմուած է Էջմիածնի կողմնակիցներից եւ աշխատանքներ է տանում Իրաքում Էջմիածնի օգտին:

Դաշնակցականները եւ նրանց ազդեցութեան տակ գտնուող որոշ ունեւոր հայեր անընդհատ աշխատանքներ են տանում Իրաքի հայոց եկեղեցին Էջմիածնից անջատելու եւ ամերիկեան հետախուզութեան կողմից ստեղծուած Անթիլիասի կաթողիկոսութեանը միացնելու ուղղութեամբ: Այս ուղղութեամբ աշխուժ գործողութիւններ ծաւալեցին յատկապէս 1955-56ին, դեռեւս հին թագաւորական վարչակարգի օրօք: Սակայն եւ այն ժամանակ Էջմիածնի աւելի մեծաթիւ եւ ուժեղ կողմնակիցներին յաջողուեց թողնել Իրաքի հայոց եկեղեցին Էջմիածնի ենթակայութեան տակ: Ինչպէս նշում են տեղի հայերից ոմանք, այդ հարցում դրական դեր խաղացին բնիկ իրաքահայերը, որոնք Էջմիածնի կողմնակիցներ են: Եկեղեցական Խորհրդի այժմեան նախագահ բժիշկ Վարդանեանը բնիկ իրաքահայ է, արտայայտում է նրանց ցանկութիւնները եւ օգտւում նրանց աջակցութիւնից:

Հարկ է նշել, որ համայնքի տարբեր խաւերի մէջ լուրեր են պտտւում, որ բժիշկ Վարդանեանի աշխուժ գործունէութիւնը պայմանաւորուած է նրանով, որ նա ձգտում է հաստատուել այդ պաշտօնում: Նոյնիսկ եթէ եկեղեցու նոր գլուխ ընտրուի, ապա նա մտադիր է պահպանել համայնքի գլխաւոր ղեկավարի դերը:

Ելնելով այն բանից, որ 1960ի աշնանը լրացել է Եկեղեցական Խորհրդի լիազօրութիւնները, դաշնակցականները 1961ի սկզբից պահանջում են նոր ընտրութիւններ: Այդ պահանջից նրանք չեն հրաժարւում եւ համապատասխան աշխատանքներ են տանում նոր ընտրութիւնների ուղղութեամբ:

Այս դէպքում դաշնակցականները ուզում են օգտուել Իրաքի ներքաղաքական իրավիճակից, որը բարեյաջող է իրենց համար: Այն պայմաններում, երբ Կասէմի կառավարութիւնը բացայայտ բռնաճնշումներ է գործադրում համայնավարների եւ միւս դեմոկրատական ուժերի վրայ, աստիճանաբար կրճատում է բոլոր առաջադէմ կուսակցութիւնների ու հասարակական կազմակերպութիւնների գործունէութիւնը արհեստաւորական համադաշնութիւնների եւ այլ ընտրութիւնների ժամանակ աջակցելով յետադէմ տարրերին, ապահովելով նրանց յաղթանակը, դաշնակցականները յոյս ունեն, որ կառավարութեան կողմից նմանատիպ օգնութիւն կը ցուցաբերուի նաեւ իրենց: Այն դէպքից յետոյ, երբ Իրաք այցելելու համար Էջմիածնի ներկայացուցիչ Հայկ Առաքելեանին չտրուեց մուտքի վիզա, եւ երկրի ներսում տիրող իրավիճակի պայմաններում, դաշնակցականները կարող են վախեցնել իշխանութիւններին, որ կարող է մեծանալ համայնավարների ազդեցութիւնը իրաքահայերի վրայ եւ յանձն կ'առնեն աջակցել իշխանութիւններին հայ համայնքի առաջադէմ մասի դէմ պայքարում:

Եկեղեցական Խորհրդի անդամների նոր ընտրութիւններին կողմ են նաեւ որոշ ոչ-դաշնակցականներ, որոնք շահագրգռուած են ղեկավար աթոռներ գրաւել համայնքի ղեկավար կազմում:

Այդպիսի դէմքերից է, առաջին հերթին, Մկրտիչ Սեդրակեանը, նրան աջակցող Յովհաննէս Իսպիրեանը, Պորտոյեանը եւ միքանի այլ անձինք: Ձգտելով ցանկացած գնով համայնքի կեանքում ղեկավար դեր ստանձնել, որպէսզի յետա-

գայում դա օգտագործեն իրենց հարստացման համար, Մկրտիչ Սեդրակեանը այժմ աջակցում է դաշնակցականներին եւ վնասում է ընդհանուր գործին:

Մի կողմից, որպէս շահագրգիռ մարդ, որը ձգտում է պահպանել իր դիրքը համայնքի կեանքում եւ միւս կողմից, հաշուի առնելով, որ նոր ընտրութիւնները կարող են յաջողութիւն բերել դաշնակցականներին, բժիշկ Վարդանեանը ձեռք է առնում բոլոր միջոցները, որպէսզի դա տեղի չունենայ: Այդ նպատակով նա օգտագործում է կառավարութեան շրջաններում իր ունեցած բոլոր կապերը, մասնաւորապէս, արդարադատութեան նախկին նախարար Մուստաֆա Ալիին եւ այժմեան նախարար Ռաշիդին:

Իրաքի կառավարութիւնը չի ցանկանում թոյլատրել հայոց Եկեղեցական Խորհրդի ընտրութիւններ, նաեւ այն պատճառով, որ վախենում է տարբեր տիպի զանգուածային միջոցառումներից, ինչը հնարաւորութիւն կը տայ հաւաքուել խմբերով եւ կարծիքներ փոխանակել երկրում տիրող քաղաքական իրավիճակի մասին:

Հիւպատոսարանի կապը բժիշկ Վարդանեանի եւ հայկական համայնքի շատ այլ անդամների հետ մենք օգտագործում ենք, որպէսզի կարողանանք ազդեցութիւն ունենալ համայնքի գործերի վրայ եւ դէպքերը զարգացնենք մեր ուզած ուղղութեամբ:

ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

Իրաքում կան 7 ուղղափառ եւ 1 կաթոլիկ հայոց եկեղեցիներ:

Բաղդադում՝ 1 կաթոլիկ եկեղեցի, մօտ հազար ծխականներով եւ 3 ուղղափառ եկեղեցիներ: Բասրայում՝ 1, Քերքուքում՝ 1, Մուսուլում՝ 1 եւ Զախոյում՝ 1 եկեղեցի:

Ինչպէս յայտնում է բժիշկ Վարդանեանը, Բաղդադի բոլոր հիմնական քահանաները Էջմիածնի կողմնակիցներ են, Քերքուքի քահանան եռանդուն դաշնակցական է, կարճ ժամանակում նա իբրեւ քահանայ պատրաստուել է դաշնակցականների կողմից Բէյրութում եւ յատուկ ուղարկուել Քերքուք: Բասրայի քահանայ Խորէնը դաշնակցական չէ, բայց նրանց ճնշման տակ յարմարուել է նրանց եւ սկսել է նրանց աջակցել: Մուսուլի քահանայ Խաչատուր Գասպարեանը, Հայաստանի հայրենասէր է եւ հակադաշնակցական: Մուսուլի դէպքերի մասին յետադէմ հոգեւորականների Իրաքի մամուլում լոյս տեսած նամակը Գասպարեանը ստորագրել է ճնշման տակ եւ ոչ թէ իր համոզմունքներով:

Խաչատուր Գասպարեանը նշանակուել է նաեւ Զախոյի քահանայ, դաշնակցականները չընդունեցին նրան, բայց բժիշկ Վարդանեանի խնդրանքով Իրաքի կառավարութիւնը նրան հաստատեց Զախոյի քահանայ:

ԴՊՐՈՑՆԵՐ (1961 Յունիսի 1ի դրութեամբ)

Իրաքահայ համայնքի կողմից իր ղեկավար մարմինների վրայ դրած կարեւորագոյն խնդիրներից մէկը հայ երեխաների համար հայկական դպրոցներում կրթութիւն ստանալը ապահովելն է: Դպրոցը այն կենտրոնն է, որտեղ հայ երեխաները փոքր հասակից ստանում են ազգային դաստիարակութիւն եւ սովորում են մայրենի լեզու:

[…[5]]

[5] Զանց առնուած հատուածը տե՛ս՝ այս հատորին մէջ, էջ 459:

Իրաքում Գիւլբենկեան Հիմնարկութեան նախագահը բժիշկ Վարդանեանն է: Այս հիմնարկութեան կենտրոնը գտնւում է Լիսաբոնում:

ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԴԵՐԸ ԵՐԿՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔՈՒՄ

Չնայած չընդհատուող հակասովետական փրոփականտին, որն իրականացնում են դաշնակցականներն ու միւս յետադիմական տարրերը, համայնքի ճնշող մեծամասնութիւնը համակրում է Խորհրդային Հայաստանին, այն համարելով հայերի հայրենիքը:

1958ի հակակայսերապաշտական ապստամբութիւնից յետոյ, Իրաքի Հանրապետութիւնում դեմոկրատական միութիւնների համաժողովրդական վերելքի շրջանում, հայ համայնքը եւ յատկապէս երիտասարդները, աշխուժ մասնակցութիւն ունեցան դեմոկրատական շարժման մէջ:

Յայտնի հասարակական գործիչներից հարկ է նշել Իրաքի Աշխատաւորական Արհմիութիւնների Ընդհանուր Համադաշնութեան նախկին ղեկավար Արա Խաչատուրին, Դեմոկրատների Երիտասարդական Միութեան անդամ Յաբէթ Իսկանդարեանին:

Միաժամանակ, պէտք է նշել, որ տեղի հայերը շատ զգայուն են երկրի քաղաքական կեանքի փոփոխութիւնների նկատմամբ: Մասնաւորաբար, իշխանութիւնների կողմից հետապնդումների խստացման ժամանակ, տեղացի հայերից շատերը հեռացան աշխուժ քաղաքականութիւնից՝ ցուցաբերելով աւելորդ զգուշաւորութիւն ու նեարդայնութիւն:

Հիւպատոսական բաժնի աշխատակիցների հետ զրոյցի ժամանակ ներկայացուցիչները փորձում էին դա բացատրել նրանով, որ լինելով գաղթական-եկուորներ ուրիշ երկրներից, հայերը չեն կարող իրենց զգալ ինչպէս տանը, այդ պատճառով նրանք ստիպուած են լինել զգուշաւոր, որպէսզի Իրաքի իշխանութիւնների զայրոյթը չշարժեն հայ համայնքի նկատմամբ:

Հայ առեւտրական եւ այլ բուրժուազիայի ներկայացուցիչների մէջ կան բուրժուա դեմոկրատներ – ռամկավարների եւ ինչակների կողմնակիցներ (սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցութեան տարատեսակ): Չնայած որեւէ կազմակերպութիւն, որը կը միաւորէր ռամկավարներին ու ինչակներին Իրաքում չկայ:

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Իրաքի իշխանութեան պաշտօնական թոյլտուութեամբ ստեղծուել եւ երկար ժամանակ է ինչ գոյութիւն ունի Հայկական Բարեգործական Միութիւնը:

Կանոնադրութեան համաձայն, ընկերութիւնը զբաղւում է միայն համայնքի կարիքաւոր անդամներին նիւթական օգնութիւն կազմակերպելուն, գործակցում է հայոց դպրոցների ճիշտ գործառոյթները ապահովելուն, ինչպէս նաեւ նպաստում է դպրոցները պահելու համար միջոցներ հայթայթելուն:

Միութիւնը քաղաքականութեամբ չի զբաղւում, բայց չնայած դրան այդ միութեան գոյութիւնը ունի մեծ քաղաքական նշանակութիւն: Առաջին հերթին այն պատճառով, որ այն միաւորում է բացայայտ հակադաշնակցականներին կամ չէզոքներին: Բացի այդ, միութիւնն ունի իր ակումբը (Սաադուն փողոցի վրայ), որտեղ ամէն օր հաւաքւում են համայնքի առաջադէմ տրամադրուած անդամները, կարդում են թերթեր, այդ թւում նաեւ՝ հայկական, կարծիքներ են փոխանակում եւն.:

Այժմ միութիւնը եւ իր ակումբը աշխատում են շատ զգուշ, որպէսզի առիթ չտան իշխանութիւններին իրենց մեղադրել քաղաքական գործունէութեան մէջ: Աննշան վրիպակը կարող է օգտագործուել իշխանութիւնների կողմից, որպէսզի մեղադրեն միութեանը՝ կանոնադրութիւնը խախտելու մէջ եւ դադարեցուի նրա գործունէութիւնը:

Բարեգործական Միութեան (Ջամիաթ ԱլԽայրիյա) վարչութիւնը բաղկացած է հետեւեալ անդամներից.-

Նախագահ՝ Ժիրայր Գաբրիէլեան, տղամարդու վերնաշապիկ արտադրող փոքր գործարանի տէր է: Խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ ունի հաւատարիմ (*կոռեկտ*) տրամադրուածութիւն:

Ընկերութեան անդամներ՝ Մկրտիչ Սեդրակեան (նաեւ՝ նախագահի տեղակալ), Մարտիրոս Իսկանդարեան շինարարական կապալառու, ընդունում է շինարարական պատուէրներ, Յովհաննէս Իսպիրեան՝ կարուճեւի արտադրամասի սեփականատէր եւն.:

Հարկ է նշել, որ Բարեգործական Միութեան ազդեցիկ գործիչների միջեւ ծաւալուող մշտական պայքարը՝ ղեկավար դիրք գրաւելու համար, զգալիօրէն թուլացնում է միութեան դերը համայնքի անդամներին առաջադէմ ոգով դաստիարակելու գործում:

Բաղդադից բացի Բարեգործական Միութիւն կայ նաեւ Քերքուքում:

1961 Մարտին բժիշկ Վարդանեանը ներքին գործերի նախարարութիւնից ստացաւ պաշտօնական թոյլտուութիւն՝ հիմնելու Հայ Կանանց Մշակութային Միութիւն: Այս պահին պայքար է տարւում այդ միութեան կազմակերպչական ձեւակերպման ուղղութեամբ: Միութեան նախագահի պարտականութիւնները ժամանակաւորապէս դրուած է հիմնադիր յանձնախմբի անդամ Սիրանուշ Գույումջեանի վրայ: Հայկական այլ դեմոկրատական միութիւններ չկան:

Համայնքի հիմնական մասը, առաջին հերթին աշխատաւորական խաւը, ինչպէս նաեւ միջին խաւից շատերը (առեւտրականներ, վարչարարներ, մանր սեփականատէրեր եւն.) մշտապէս ապրում են այն յոյսով ու երազանքով, որ իրենք վերջիվերջոյ ձեռք կը բերեն իրական հայրենիք յանձին Խորհրդային Հայաստանի:

Իրաքի հանրապետութիւնում ԽՍՀՄ դեսպանատան բացուելուց անմիջապէս յետոյ տեղի հայ համայնքը սկսեց եռանդով հետաքրքրուել մշտական բնակութեան նպատակով զանգուածաբար Խորհրդային Միութիւն գաղթելու հնարաւորութիւններով ու պայմաններով:

Մշտական բնակութեան կամ իրենց ազգականների հետ հանդիպելու համար Խորհրդային Հայաստան մեկնել ցանկացողներին մեր կողմից ներկայացուող պահանջները շատերի մօտ առաջ բերեցին դժգոհութիւն, յատկապէս նրանց՝ ովքեր բարեկամներ չունեն Խորհրդային Հայաստանում:

Արտասահմանի համար տրուող հայերէն ձայնասփռումները, որոնք Իրաքում կանոնաւոր ձեւով լսում են գրեթէ բոլոր հայերը (մի տող ջնջուած է - Գ.Ա.) կը նախապատրաստեն պայմաններ՝ Խորհրդային Միութիւն հայերի զանգուածային ներգաղթի համար:

Տեղի հայերի վրայ հայրենասիրական ոգու բարձրացման համար մեծ դրական ազդեցութիւն է գործում Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցչի ժամանումը Իրաք, նրանց հանդիպումներն ու շփումը տարբեր խաւերի ներկայացուցիչների հետ: Գրող Հրաչեայ Քոչարի եւ Խորհրդային Հայաստանից ժամանած երկու զբօսաշրջական խմբերի հանդիպումները տեղի հայերի հետ շատ դրական դեր խա-

ղացին: Խորհրդային Միութեան եւ Խորհրդային Հայաստանում հայերի ապրելակերպի մասին տեղի հայերին ճիշտ պատկերացումներ տալու համար որոշակի դրական դեր են խաղում տեղի հայերի Խորհրդային Հայաստան այցելութիւնները:

Օգտագործելով դեսպանատան աշխատակիցների անձնական շփումները Միացեալ Խորհրդի նախագահ Վարդան Ալեքսանդրեանի, Բարեգործական Միութեան անդամ Սեդրակեանի, Մարտիրոս Իսկանդարեանի եւ այլոց հետ, կապերը տարբեր խաւերի ներայացուցիչների եւ երիտասարդների հետ, դեսպանատունը մշտական ազդեցութիւն ունի հայ համայնքի վրայ՝ նպատակ ունենալով խթանել դեմոկրատական շարժման աճին եւ Խորհրդային Միութեան նկատմամբ հայրենասիրական զգացումների աճին: Այս նպատակներով մեր կողմից կազմակերպուեց բժիշկ Վարդանեանի եւ համայնքի այլ անդամների հանդիպումներ դեսպանի, ժամանակաւոր հաւատարմատար Վաւիլովի եւ դեսպանատան այլ աշխատակիցների հետ:

Դեսպանատան կողմից կազմակերպուող պաշտօնական ընդունելութիւնների ժամանակ հրաւիրւում են նաեւ հայ հասարակութեան ներկայացուցիչներ:

ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆՆԵՐԸ ԻՐԱՔՈՒՄ

Իրաքում դաշնակցականների քայքայիչ գործունէութիւնը Խորհրդային Միութեան դէմ, ինչպէս նաեւ ներքին դեմոկրատական ուժերի դէմ իրականացւում է դաշնակցական կենտրոնական կոմիտէի ղեկավարութեամբ հետեւեալ կազմով.-

1. Բաբկէն Փափազեան, 48 տարեկան, բժիշկ, աշխատել է Բաղդադի երկաթուղային հիւանդանոցում, Ադէլ Ալ-Ակիբբա փողոցի վրայ ունի մասնաւոր բուժարան: 1959ին փախել է Լիբանան:

2. Լեւոն Ստեփանեան, 43-45 տարեկան, Ռաշիդ փողոցի վրայ ունի մանկական ապրանքների խանութ, նախկինում ղեկավարում էր *Գոյամարտ* դաշնակցական թերթի թղթակիցների բաժինը:

3. Բաբկէն Մելքոնեան, 45 տարեկան, Բրիտիշ Բանկի ծառայող:

4. Հասրաթ Միքայէլեան, 46 տարեկան, ատամի արհեստագէտ, մասնաւոր բուժարան ունի Բաղդադում:

5. Նիկողոս Ալեքսանդրեան, Ալի Մուստաֆայի գործընկերը դեղերի մատակարարման գործում, *Գոյամարտի* նախկին խմբագիրը:

6. Գրիգոր Ասթարճեան, 58-60 տարեկան, բժիշկ, ունի մասնաւոր բուժարան, 1959ին փախել է Լիբանան:

7. Գալուստ Սիւրմէեան, 65-67 տարեկան, կաշուէ պայուսակների ու ճամպրուկների գործարանի սեփականատէր: Նախկին դաշնակցական սպայ, հայկական դպրոցների վարորդ է աշխատում:

Բացի այդ, աշխուժ քայքայիչ աշխատանքներ են տանում մուխտար Յովհաննէս Սեմէրջեանը (համայնքի աւագ), մուխտար Աբրահամ Յարութիւնեանը (Քեմփ Գիլանի հայկական ճամբարի աւագ), Յակոբ Չօպանեանը, բժիշկ, հայերի մեջ յայտնի է որպէս մասոնական ակումբի անդամ, Ազատ Սիմոնեանը եւն.:

Իրաքի դաշնակցականների պարագլուխը Բաբկէն Փափազեանը, վախենալով դեմոկրատական ուժերի կողմից հնարաւոր բռնաճնշումներից, 1959ին փախաւ Լիբանան: Վերջին ժամանակներս (մէկ տող ջնջուած է – Գ.Ա.) դաշնակներին, ստանում է նրանցից ցուցումներ: Բէյրութից ստացուող տեղեկութիւնների համաձայն, Փափազեանը վերջերս վերադարձել է ԱՄՆից եւ Իրաքում դաշնակցական-

ների համար ստեղծուած բարենպաստ պայմանների հետեւանքով, մօտ ժամանակներս պատրաստւում է վերադառնալ Բաղդադ:

[1986][6]
ՀԱՏՈՒԱԾ՝ 1986 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ 13Ի ԻՐԱՔՈՒՄ ԽՍՀՄ ԴԵՍՊԱՆ Վ. ՄԻՆԻՆԻ ԳԱՂՏՆԻ ՋԵԿՈՒՑՈՒՄԻՑ՝ ԽՍՀՄ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ

Իրաքում բնակւում են շուրջ 20,000 հայեր եւ շուրջ 300 սովետական քաղաքացիներ՝ իրաքցիների կանայք: Հայերը հիմնականում բնակւում են Բաղդադում, Մուսուլում, Բասրայում եւ Զախոյում: Հիմնականում աշխատում են սպասարկութիւններում եւ երկրի քաղաքական եւ տնտեսական կեանքում զգալի դեր չեն խաղում:

Մայիս 19, 1915. Էրզրումէն շուրջ 10 քլմ. դուրս, դէպի Մուսուլ ճամփուն վրայ, հայ գեղջուկ աքսորեալներ ժամանակաւոր կայքի մը մէջ (աղբիւր՝ Auswärtiges Amt, Politisches Archiv, Berlin, Botschaft Konstantinopel 169, J. No. 3426, Scheubner-Richter to Wangenheim, Erzerum, May 22, 1915, report No. 13, secret)

[6] Ֆ.326, ց. 8, գ. 33, թ. 3:

Համառօտ Կենսագրութիւն Հեղինակներու

Համբարձում Աղպաշեան ծնած է Պաղտատ, 1948ին, ֆռնուզցի ծնողքէ: 1969ին պսակաւոր տիտղոսով վկայուած է Պաղտատի Համալսարանի ճարտարագիտութեան ճիւղէն: Հետեւած է British Councilի դասընթացքներուն: Եղած է վարչական անդամ Պաղտատի ՀԲԸՄ-ՆՕՄՄի եւ Իրաքի ազգային կեդրոնական վարչութեան կրթական յանձնախումբին, աշխատակցած է *Միութեան ձայնը* պարբերականին, եւ անդամակցած՝ առաջնորդարանի *Կանթեղ* պարբերաթերթի խմբագրակազմին:

2007ին ընտանեօք հաստատուած է Մ. Նահանգներ, ուր հետեւած է քաղաքական գիտութիւններու ուսման: Հիմնադիրներէն է Իրաքահայերու Բարեգործական Միութեան: Կ'աշխատակցի *Նոր օր*, *Ասպարէզ* եւ *Մասիս* թերթերուն: Հեղինակած է *Turkish Intellectuals who have Recognized the Reality of the Armenian Genocide* (2015), *Յուշամատեան Իրաքի ՀԲԸՄի (1911–2011)* (2016) եւ*التاريخ الحديث للعراقيين الأرمن* (2021) գիրքերը:

Արա Աշճեան ծնած է Պաղտատ, 1960ին: 1983ին աւարտած է Պաղտատի Համալսարանի քաղաքային ճարտարապետութեան բաժինը: 1988ին՝ մագիստրականը՝ Պաղտատի Արհեստագիտութեան Համալսարանէն:

Հայոց պատմութեան, Հայ Եկեղեցւոյ, Հայոց Ցեղասպանութեան, արցախեան շարժման եւ իրաքահայութեան մասին տուած է դասախօսութիւններ եւ դասընթացքներ Իրաքի հայ եւ արաբ միջավայրին: Աշխատակցած իրաքեան եւ սփիւռքեան թերթերու, համացանցին: 2008ին ստեղծած է եւ ցարդ կը համակարգէ Իրաքի Հայերու Դիմատետրի խումբը: Մաս կազմած է առաջնորդարանի *Կանթեղի* եւ Իրաքի ՀԲԸՄի *Միութեան ձայնը*ի խմբագրակազմերուն, հրատարակած է *Լրաքաղ* ամսաթերթը: Համահիմնադիրն է առաջնորդարանի Հայ Եկեղեցասիրաց Կազմին: 1999ին պարգեւատրուած է նախագահին կողմէ՝ մամուլի մէջ իր հրատարակած յօդուածներուն առթիւ: 2000-03՝ գործած է Իրաքի մէջ ՀՀ դեսպանատան մէջ: 2007էն հաստատուած է ՀՀ եւ կը գործէ իր մասնագիտութեամբ:

Հրատարակած է Պաղտատի Արուեստագիտութեան Համալսարանի *دليل الجامعة التكنولوجية 2007-2006*: գիրքը, խմբագրած է իրաքցի երկու հետազօտողներու (*علاء الشريف وفكرت البغدادي*) հեղինակած գիրքը՝ *100 عام على الإبادة الأرمنية ـ حقائق ووثائق عن الجريمة الكبرى بحق الشعب الأرمني والإنساني:*

Շաքէ Աշճեան (**Արծիւեան**) ծնած է Պաղտատ, 1945ին: 1962-66՝ յաճախած է Պաղտատի Համալսարանի լեզուներու քոլէճ: 1969ին մագիստրականով վկայուած է Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի անգլերէնի ճիւղէն, իբրեւ Կիւլպենկեան սան: 1972–2009 դասախօսած է Պաղտատի Համալսարանի արուեստից քոլէճի անգլիական եւ ամերիկեան գրականութեան բաժնին

մէջ: Դասաւանդած է նաեւ Մուսթանսըրիա Համալսարանը: Գրած եւ հրատարակած է *Ծանօթանանք գրականութեան* դասագիրքը, եղած է գիտական խորհրդատուն 30 ուսանողի գիտական ուսումնասիրութիւններուն:

1982-2011՝ ատենապետած է Իրաքի Հայ Տիկնանց Մշակութային Միութիւնը: 1985ին եղած է իրաքահայ թեմի Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Կիրակնօրեայ Հաւաքի հիմնադիրներէն եւ գործած իբրեւ տնօրէնուհի մինչեւ 2003: Անդամ է ՊՀԵԵՄի եւ Ազգային Վարժարանի ուսումնական խորհուրդին: 2010ին արժանացած է Գարեգին Բ. վեհափառի Ս. Սահակ-Ս. Մեսրոպ շքանշանին: 2011ին հաստատուած է ՀՀ:

Դոկտ. Ապտ էլՀալիմ Ուաֆա Մահմուտ ծնած է Կիզա 1977ին: 2013ին պաշտպանած է դոկտորական՝ «Պենկալի տնտեսական եւ ընկերային կացութիւնը իսլամական գրաւումէն մինչեւ մոնկոլական արշաւանք» նիւթով: Իր առաջին դոկտորականը (2007) նուիրուած էր Հնդկաստանի Կուժարաթ սուլթանութեան քաղաքական եւ մշակութային պատմութեան: 2011–12՝ պաշտօնավարած է Գահիրէի Համալսարանի պատմութեան ամբիոնը:

Գիտական հետաքրքրութեանց ծիրը կ'ընդգրկէ կանանց իրաւունքներու, Հնդկաստանի իսլամական պատմութեան հին աղբիւրներու, հնդիկ աղանդներու, հնդիկ մտածողութեան, իսլամական ճարտարապետութեան, սուֆիզմի, եոկայի եւ միջմշակութային ազդեցութիւններու հարցեր: Հեղինակն է *Islamic History Encyclopedia* (2010–2011)ի զանազան բառայօդուածներու: Ունի մէկ գիրք՝ *Economic and Social Status in Bengal from the Islamic Conquest up to the Mughal Invasion* (2014).

Արժանացած է 2007–08 կրթաշրջանի «Իսլամական Պատմութեան Լաւագոյն Դոկտորական Աշխատանքը»ի մրցանակին:

Փրոֆ. Ճոն Արմաճանի դասախօս է Սընթ Պենետիքթ Քոլէճի խաղաղութեան բաժանմունքին եւ Միննըսոթայի Սընթ Ճոնզ Համալսարանին մէջ: Դոկտորականը պաշտպանած է Քալիֆորնիայի Համալսարանին մէջ (Սանթա Պարպըրա), կեդրոնանալով իսլամական եւ միջին արեւելեան ոլորտին վրայ: Աստուածաբանութեան մագիստրական թեզ պաշտպանած է Փրինսթընի Աստուածաբանական Ճեմարանին մէջ, ապա տարի մը խորացած է քրիստոնէութեան եւ իսլամի մէջ՝ Թիւպինկէնի Էպերհարտ Քարլս Համալսարանը, Գերմանիա:

Հեղինակն է *Dynamic Islam: Liberal Muslim Perspectives in a Transnotional Age* (2004), *Modern Islamist Movements: History, Religion, and Politics* (2012) գիրքերուն: Համախմբագիրն է *Historical Dimensions of Islam: Pre-Modern and Modern Periods; Essays in Honor of R. Stephen Humphreys* (2009) հատորին: Ներկայիս կ'աշխատի երկու գիրքի վրայ՝ *The Armenian Diaspora and Modern Political Systems: Religious and Ethnic Minorities in their Historical Contexts* եւ *Shia Islam and Modern Politics: Iran, Iraq, and Lebanon.*

Փրոֆ. Արտա Արսէնեան-Էքմէքճի տեսուչն է Հայկազեան Համալսարանի արուեստից եւ գիտութեանց բաժանմունքին: Դասաւանդած է Հայկազեան եւ Պէյրութի Ամերիկեան համալսարաններուն (ՊԱՀ) մէջ, ստանձնելով բազմաթիւ վարչական եւ ակադեմական պաշտօններ:

Գործօն է նաեւ քաղաքացիական հասարակութեան եւ մարդասիրական կազմակերպութեանց մէջ: Անդամ էր Ընտրական Բարեկարգումի Ազգային Յանձնախումբին (Պութրոսի Յանձնախումբ) եւ՝ Լիբանանի մէջ Ընտրարշաւի Վերահսկիչ Յանձնախումբի: Ներկայիս կ'ատենապետէ World Visionի Լիբանանի Խորհրդատու Մարմինը, նաեւ՝ Հայ Աւետ. Կրթական Խորհուրդը, անդամ է Կիլիկիա Թանգարանին եւ խորհրդական՝ ՊԱՀի թանգարանի բարեկամներու ընկերակցութեան: Անդամ է *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ի խմբագրութեան (1998): Հրատարակած է *Towards Golgotha, the Memoirs of Hagop Arsenian, a Genocide Survivor* (2015), *Confessionalism and Lebanese Electoral Law* (2012), եւ *The Relevance of Intercultural Studies in the 21st Century*, *Proceedings of the Symposium*, Religion, Education and Contemporary Concerns, Vol. 2 (2020) հատորները:

Դոկտ. Գոհար Աւագեան ծնած է 1964ին, Վրաստան: 1987ին աւարտած է Երեւանի Խաչատուր Աբովեանի անուան Մանկավարժական Հիմնարկը, հայոց լեզուի եւ գրականութեան մասնագիտութեամբ: 2009ին թեկնածուական պաշտպանած է «Միքայէլ Պապաջանեանի հասարակական-քաղաքական գործունէութիւնը» նիւթով: Հեղինակ է շարք մը գիտական յօդուածներու: 2013ին՝ *Հայոց Ցեղասպանութիւնը Օսմանեան Թուրքիայում* եռահատոր փաստաթուղթերու ժողովածուի կազմման համար արժանացած է ՀՀ նախագահի Ա. մրցանակին: Կազմած է *Լիբանանահայ համայնքը 1915-1990 թուականներին (ըստ արխիւային փաստաթղթերի)* (2017) եւ *Իրաքահայ համայնքը 1915-1990 թուականներին (ըստ արխիւային փաստաթղթերի)* (2018) հատորները:

1987էն կը պաշտօնավարէ ՀՀ Ազգային Արխիւն մէջ, ներկայիս իբրեւ գիտահետազօտական բաժնի վարիչ: Աւագեան բազմիցս մեկնած է Սփիւռքի տարբեր հայօճախներ՝ մշակելու համար տեղի հայկական հաստատութիւններու արխիւները, որոնց շարքին՝ Կիլիկիոյ Հայոց Կաթողիկոսութեան Անթիլիասի արխիւատունը:

Դոկտ. Արծուի Բախչինեան ծնած է Երեւան, 1971ին: 1988-93՝ ուսանած է Երեւանի Պետական Համալսարանի (ԵՊՀ) բանասիրական հիմնարկի հայոց լեզուի եւ գրականութեան բաժինը: 1996ին պաշտպանած է թեկնածուական: 1996-97՝ եղած է Ուփսալայի (Շուէտ) Համալսարանի աֆրօ-ասիական լեզուներու հիմնարկի հրաւիրեալ հետազօտող: Ներկայիս գիտաշխատող է ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան հիմնարկի սփիւռքի եւ գաղթավայրերի բաժինին մէջ:

1990էն պատմաբանասիրական, սփիւռքագիտական, մշակութաբանական յօդուածներով եւ թարգմանութիւններով կ'աշխատակցի Հայաստանի եւ Սփիւռքի հանրային եւ գիտական մամուլին: Հեղինակ է տասնեակ մենագրութիւններու: Հրատարակած է *Հայերը համաշխարհային պարարուեստում* (2016), *Հայերը Չինաստանում. հայ-չինական պատմամշակութային առնչութիւնները* (2017), *Հայ-ճապոնական պատմական եւ մշակութային առնչութիւններ* (2017, 2018), *Երուանդ Թօլայեան. Կավոջ-նամէ* (2019), *Եւգենիա Արիստակեան. յուշեր գաղութահայ կեանքից* (2019) հատորները: Երեւանի մէջ ներկայացուցիչն է *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին, որուն կ'աշխատակցի 1998էն:

Նորա Բարսեղեան ծնած է Լիբանան: Աւարտած է Սուրէն Խանամիրեան Ազգային Քոլէճը: Բարձրագոյն կրթութիւնը ստացած է Համազգայինի Հայագիտական Բարձրագոյն Հիմնարկին (ՀՀԲՀ) մէջ, իսկ մագիստրականը՝ ԵՊՀի մէջ, մասնագիտանալով լրագրութեան մէջ:

Լիբանահայ *Ազդակ* օրաթերթին մէջ սկսած է աշխատիլ ՀՀԲՀն աւարտելէն ետք՝ նախ իբրեւ թղթակից, ապա էջի խմբագիր, ներկայիս՝ պատասխանատու խմբագիր:

Ստորագրած է ընկերային, ազգային, մշակութային եւ քաղաքական բնոյթի յօդուածներ *Ազդակ*ի, ինչպէս նաեւ սփիւռքահայ տարբեր թերթերու մէջ: Խմբագրած եւ հրատարակութեան պատրաստած է գիրքեր: Կատարած է տարբեր նիւթերով ուսումնասիրութիւններ, ինչպէս նաեւ գործակցած է սփիւռքահայ թերթերու հետ:

Անուշ Բեժանեան աւարտած է ԵՊՀ ռոմանագերմանական բանասիրութեան բաժանմունքը: 2007ին պաշտպանած է «Իրաքահայերը Սատտամ Հուսէյնի տապալումից յետոյ. արտագա՞ղթ, թէ՞ հայրենադարձութիւն» մագիստրականը Հայաստանի Ամերիկեան Համալսարանի (ՀԱՀ) քաղաքագիտութեան ամբիոնէն: 2008-10՝ ուսանած է Հարաւային Քարոլայնայի Համալսարանը, ստանալով միջազգային յարաբերութիւններու մագիստրոսի աստիճան: Եռանդուն գործունէութիւն ծաւալած է զուիցերիական «Կազա» մարդասիրական հիմնադրամին եւ «Առաքելութիւն Հայաստան» բարեգործական հասարակական կազմակերպութեան մէջ:

Շրջան մը պաշտօնավարած է ՀՀ Սփիւռքի նախարարութիւն: 2011-17՝ պաշտօնավարած է ՀԱՀի մէջ, իբրեւ հաստատութենական հետազօտութիւններու պատասխանատու: 2012ին հայերէն թարգմանած եւ հրատարակած է Վահագն Տատրեանի *Հայոց Ցեղասպանութիւնը ազգային եւ միջազգային իրաւունքի երկակի հիմնախնդիր* աշխատութիւնը: 2013ին հեղինակած է «Սփիւռքի մասին տեսութիւնների համառօտ ակնարկ» յօդուածը: 2020ին լոյս տեսաւ իր *Կորսուած հնարաւորութիւններ. իրաքահայերի հայրենադարձութիւնը 2003-2008թթ.* մենագրութիւնը:

Դոկտ. Վարդան Դեւրիկեան ծնած է Կիրովական (այժմ Վանաձոր), 1964ին: 1981-86՝ ուսանած է ԵՊՀ բանասիրական հիմնարկը: 1989ին պաշտօնակոչուած է Մաշտոցի անուան Հին Ձեռագրերու Ինստիտուտ Մատենադարան: 1991-92՝ եղած է «Գթութիւն» բարեգործական միութեան *Լուսաւորիչ* թերթի խմբագիրը: 1996ին պաշտպանած է թեկնածուական՝ «Ղեւոնդ Ալիշանը եւ հայ հին գրականութիւնը» նիւթով: 2013ին պաշտպանած է դոկտորական՝ «Հայ միջնադարեան գանձերը եւ ‘գանձարան’ ժողովածուն» նիւթով:

1993-99՝ եղած է *Էջմիածին* ամսագրի փոխխմբագիր, իսկ 2002-09՝ խմբագիրը, 1997-2009՝ եղած է նաեւ Էջմիածնի ձեռագրատան վարիչը: 2009-15 եղած է ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղեանի անուան գրականութեան հիմնարկի փոխտնօրէն գիտական գծով: 2015էն տնօրէնն է հիմնարկին:

Փրոֆ. Արման Եղիազարեան 2013էն վարիչն է ԵՊՀ սփիւռքագիտութեան ամբիոնին: 2006ին պաշտպանած է թեկնածուական, իսկ 2013ին՝ դոկտորականը: 2020էն՝ փրոֆեսոր: 2005–08 իբրեւ գիտահետազօտող աշխատած է ԵՊՀ պատմական աշխարհագրութեան եւ քարտէսագրութեան աշխատանոցին մէջ: 2008-13՝ վարիչն էր ՀՀ Սփիւռքի նախարարութեան հայրենադարձութեան եւ հետազօտութեան բաժանմունքին:

Անդամ է *Համշէն-Պոնտոս* եւ *Շրջանային հարցեր* պարբերաթերթի խմբագրակազմերուն: 2011ին արժանացած է ՀՀ ԳԱԱի պատմութեան հիմնարկի 2011ի տարուան լաւագոյն գիտահետազօտութեան մրցանակին:

Եղիա Թաշճեան պսակաւոր քաղաքագիտութեան տիտղոսով վկայուած է Հայկազեան, իսկ մագիստրոս քաղաքագիտութեան տիտղոսով՝ Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանէն:

Քաղաքական շրջանային հարցերու հետազօտող-վերլուծաբան, 2010ին հիմնած է the New Eastern Politics առցանց կայքը: Իր “The Origin, Success and Failure of the Lebanese Armenian ‘Third Force’ During the Intra-Communal Cold War (1956–1960)” ուսումնասիրութիւնը լոյս տեսաւ *Armenians of Lebanon II* (2017) գիրքին մէջ: Եղած է օգնական հետազօտող Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոնին: Ներկայիս՝ շրջանային համադրողն է Փարիզի Women in War Միտքի Կեդրոնին:

Մասնակցած է շարք մը միջազգային գիտաժողովներու՝ Պէյրութի, Ֆրանքֆուրթի, Ուփսալայի, Վիեննայի, Նիւ Տելիիի եւ Երեւանի մէջ, ներկայացնելով փոքրամասնութեանց, շրջանային ապահովութեան նիւթեր: Մագիստրականի իր թեզը նուիրուած էր Իրանի եւ Ծոցի շրջանին մէջ Չինաստանի աշխարհաքաղաքական շահերուն: Ան սիւնակագիր է *Armenian Weekly*ի եւ կը վարէ «Թուրքիան այսօր» յայտագիրը՝ Վանայ ձայնէն:

Պետրոս Թովմասեան ծնած է Պասրա, 1954ին: Աւարտած է Պաղտատի Հայոց Ազգային Միացեալ Վարժարանը 1971ին: 1976ին վկայուած է իբրեւ երկրաչափ՝ Պաղտատի Համալսարանի երկրաչափական բաժանմունքէն, ստանալով քաղաքային ճարտարագիտութեան պսակաւոր գիտութեանց վկայական: Հայոց պատմութիւն դասաւանդած է Իրաքի, Յորդանանի, Մ. Նահանգներու, Միացեալ Թագաւորութեան եւ Հոլանտայի մէջ:

Հեղինակ է շարք մը գիրքերու՝ *Հայկական Լեռնաշխարհը եւ Միջագետքը* (2006), *Արարատ-Ուրարտու Աստուածաշունչի ընդմէջէն* (2012), *Աբբասեան Խալիֆայութեան վերջին պատմաշրջանը եւ հայութիւնը (991–1258թթ.) (հայկական ծագումով աբբասեան խալիֆաները)*, (2016), *Վարագավանքը պատմութեան քառուղիներուն* (2018), *Նարեկայ վանքը պատմութեան քառուղիներուն* (2019):

Պետրոս Թորոսեան ծնած է Պէյրութ, 1994ին: 2019ին պաշտպանած է մագիստրականը՝ «In Search of Haven and Seeking Fortune: The Economic Role of Ottoman Armenian Migrants in Brithish-Occupied Egypt (1882-1914)» նիւթով: Ներկայիս դոկտորական ուսման կը հետեւի պատմութեան մէջ՝ Մ. Նահանգներու Ըրվայն Համալսարանը: Մասնակցած է Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոնի կազմակերպած գիտաժողովներու: Գիտական հետաքրքրութիւններու ծիրը կ'ընդգրկէ ԺԹ. դարու Օսմանեան Կայսրութեան պատմութիւնը, կրթական համակարգը, որբախնամ գործունէութիւնը, ուսանողական-երիտասարդական շարժումները: 2018էն կ'աշխատակցի *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին: Կազմած եւ ծանօթագրած է *Հայ իրականութիւնը մեթր Հրաչեայ Սեդրակեանի գրիչէն հատորը* (2019):

Խաչիկ Ճանոյեան ծնած է Մուսուլ, սղերդցի հօրմէ եւ մշեցի մօրմէ: Աւարտած է Պաղտատի Համալսարանի լեզուագիտական բաժինը, 1966ին: 1968-72՝ հետեւած եւ աւարտած է Պէյրութի ՀԲԸՄ Երուանդ Հիւսիսեան Հայագիտական Հիմնարկի դասընթացքները, պաշտօնավարած է Յովակիմեան Մանուկեան Երկ. Վրժ.ին մէջ: 1972ին պաշտօնակոչուած է Պաղտատի Թարգմանչաց-Սվաճեան Վարժարան, անցած Արժանթին դառնալու խմբագիրը *Լուսաբաց* եռամսեայի: Հիմնադիրներէն է ՀԲԸՄ Մարի Մանուկեան վարժարանին, *Սարդարապատ* կիսամսեայի (1975): Տեղափոխուելով Լոս Անճելըս, հիմնած է Իրաքահայերու Միութիւնը (1979) եւ Կլենտէյլ-Փասատինայի ԹՄՄի եւ ՀԵԸի մասնաճիւղերը:

Աշխատակցած է *Շարժում*, *Սեւան*, *Զարթօնք*, *Արեւ*, *Նոր աշխարհ*, *Նոր օր*, *Նոր կեանք*, *Նոր Հայաստան*, *Նոր հայ*, *Հայարուեստ* թերթերուն, մաս կազմած լիբանանահայերու եւ սուրիահայերու օգնութեան միջգաղութային մարմնին, Հայաստան Համահայկական Հիմնադրամի տեղական մասնա-

ճիւղին: Արժանացած է գնահատագիրերու, ինչպէս՝ ՀՀ Պատուոյ Քաղաքացիի եւ Գարեգին Բ. վեհափառի Ս. Ներսէս Շնորհալի շքանշանին:

Դոկտ. Արտակ Մաղալեան ծնած է 1977ին Երեւան: 2003ին աւարտած է ԵՊՀ մագիստրականը: 2003էն գիտաշխատող է ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան հիմնարկին մէջ: 2007ին պաշտպանած է թեկնածուական՝ «Արցախի մելիքութիւնները եւ մելիքական տները XVII-XIX դդ.» նիւթով:

Հեղինակ է շուրջ 70 պատմագիտական յօդուածներու: Մասնակցած է շարք մը միջազգային եւ հանրապետական գիտաժողովներու: Հեղինակն է *Արցախի մելիքութիւնները եւ մելիքական տները XVII–XIX դդ.* (2007, ռուսերէն՝ 2012), *Նադիր Շահի դարաշրջանի պատմագրական յուշարձանները* (2010) գիրքերուն: 2016ին լոյս ընծայած է ԺԹ. դարու պատմագիր Միրզա Ադիգէօզալ Բէկի *Ղարաբաղ-Նամէ* աշխատութեան հայերէն թարգմանութիւնը:

Միհրան Մինասեան ծնած է Հալէպ: Երկրորդական կրթութիւնը ստացած Ազգային Քարէն Եփփէ Ճեմարանէն:

Արհ. Պետրոս արք. Միրիաթեանի համահեղինակութեամբ հրատարակած է *Հալէպցիներու ապստամբութիւնը կուսակալ Խորշիտ փաշայի դէմ (1819-1820) - Աբրահամ արք. Քիւփէլեանի օրագրութիւնը* արաբերէն հատորը 2008ին: Կ'աշխատակցի *Հասկ Հայագիտական Տարեգիրք*ին, *Բագինի*ն, իսկ 1981էն՝ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին եւ յօդուածներու ժողովածու գիրքերու՝ հայ հնատիպ գիրքին, հայ պարբերական մամուլի մատենագիտութեան, հայերէն ձեռագրերուն, Հայոց Ցեղասպանութեան պատմութեան, հայ լուսանկարչութեան, յուշամատեաններու մասին պատմաբանասիրական ուսումնասիրութիւններով: Գրի առած է Հայոց Ցեղասպանութենէն վերապրողներու վկայութիւններն ու ազգագրական-բանահիւսական հսկայական նիւթ:

Անդամ է Սուրիոյ Արաբ Գրողներու եւ Հայաստանի Գրողներու միութեանց: 2012էն կ'ապրի ՀՀ, կը պաշտօնավարէ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի եւ Հայոց Ցեղասպանութեան Թանգարան-Հիմնարկին մէջ:

Մելիք Յովսէփեան ծնած է 1994ին: 2014ին աւարտած է ԵՊՀ պատմութեան հիմնարկը, իսկ 2016ին մագիստրականով վկայուած նոյն հիմնարկի սփիւռքագիտութեան բաժնէն: 2019ին պաշտպանած է թեկնածուական:

2014-16՝ միաժամանակ ուսանած է Հայաստանի Պետական Տնտեսագիտական Համալսարանի արտադրական ձեռնարկութիւններու կառավարման բաժինը: Հեղինակ է գիտական յօդուածներու, եւ համահեղինակ՝ *Հայրենիք-Սփիւռք յարաբերութիւնները. 1918 թուականից. մինչեւ մեր օրերը* գիրքին: Գիտական հետաքրքրութիւններու շրջանակը է Հայրենիք-Սփիւռք յարաբերութիւններն են:

Փրոֆ. Վահրամ Շեմմասեան վկայուած է University of California, Los Angelesէն, պաշտպանելով “The Armenian Villagers of Musa Dagh: A Historical-Ethnographic Study, 1840–1915” դոկտորականը (1996): 2006էն վարիչն է California State University, Northridgeի ժամանակակից եւ դասական լեզուներու եւ գրականութեան բաժանմունքի հայագիտութեան բաժնին: Հեղինակ է *The Musa Dagh Armenians: A Socioeconomic and Cultural History, 1919–1939* (2015) եւ *The Armenians of Musa Dagh: From Obscurity to Genocide Resistance and Fame, 1840-1915* (2020) հատորներուն: 2010ին պարգեւատրուած է ՀՀ Սփիւռքի նախարարութեան Ուիլիըմ Սարոյեան շքանշանով՝ Սփիւռքի մէջ հայագիտութեան եւ հայ մշակոյթին զարգացման իր բերած նպաստին համար: 2017ին արժանացած է Ծիծեռնակաբերդի Հայոց Ցեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտի Ֆրանց Վերֆէլ պատուանշանին՝ առ ի գնահատանք Մուսա Լեռան մասին իր գիտաշխատութիւններուն:

Ռաֆայէլ Հաննա (**Յովհաննէս**) **Ումուտեան** ծնած է Զահլէ, Լիբանան, 1945ին: Բարձրագոյն ուսումը ստացած է Սէն Ժոզէֆ Համալսարանի դրամատնային գիտելիքներու կեդրոնին մէջ:

1958էն մաս կազմած է Հայ Կաթողիկէ Երիտասարդաց Միութեան շարժումներուն: Հիմնադիրներէն է Զալքայի Ս. Խաչ եկեղեցւոյ ժողովրդապետութեան (1977) եւ մասնակիցներէն՝ եկեղեցւոյ կառուցման:

1994–2000՝ ներկայացուցիչը հայ կաթողիկէ համայնքը Լիբանանի Քարիթասի գերագոյն մարմնին մէջ: Անդամ եղած է եղած է Ճինիշեան (1994–2002, 2005–11) եւ Գարակէօզեան հիմնարկներու Պէյրութի խորհրդատու մարմիններուն (2008էն իվեր): Հիմնադիր-անդամ է Երեւանի Ֆինանսիստների Եւ Բանկիրների Համահայկական Ընկերակցութեան (2010):

Հայոց Ցեղասպանութեան 100ամեակի Լիբանանի Կեդր. Մարմնի անդամ էր եւ արժանացած ՀՀ Սփիւռքի նախարարութեան շնորհակալագիրին: Արժանացած է Պենեդիկտոս ԺԶ. պապի Մեծն Սուրբ Գրիգոր Ասպետ Քահանայապետական շքանշանին, (2012):

Արմինէ Չուքասըզեան ծնած եւ հասակ առած է Պաղտատի մէջ: Ան առաջին լիբնանանցի կինն է որ վկայուած է Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի (ՊԱՀ) անգլիական գրականութեան բաժնէն, մագիստրական վկայականով: Աւելի ետք, 1998ին վկայուած է նաեւ Լոնտոնի Համալսարանի Քուին Մէյրի Քոլըճէն, դարձեալ մագիստրականի վկայականով:

1968–2000՝ պաշտօնավարած է ՊԱՀի գրադարանին մէջ, միաժամանակ անգլիական գրականութիւն դասաւանդած տարբեր համալսարաններու, ներառեալ՝ Հայկազեան Համալսարանի մէջ:

Չուքասըզեան խոհագրութիւններ, բանաստեղծութիւններ եւ պատմուածքներ կը գրէ անգլերէն եւ ֆրանսերէն լեզուով եւ կը կատարէ թարգ-

մանութիւններ: Իր բանաստեղծութիւններու եւ պատմուածքներու գիրքը՝ *Memories and Cities*, լոյս տեսաւ 2015ին:

Վարանդ Պետրոսեան ծնած է 1959ին, Պաղտատ: Նախնական եւ երկրորդական կրթութիւնը ստացած է Պաղտատի Հայոց Ազգային Միացեալ Վարժարանը: Բարձրագոյն ուսումը ստացած է Պաղտատի Համալսարանի գիտութեանց քոլէճի՝ երկրաբանական բաժանմունքէն, 1981ին: Իրաք-Իրան պատերազմի տարիներուն որպէս ծառայած է Իրաքի բանակին:

Եղած է Պաղտատի Հայ Երկսեռ Երիտասարդաց Միութեան վարչութեանց կազմի երկարամեայ անդամ, որպէս ատենադպիր, իսկ 1978էն իվեր անոր գրական-գեղարուեստական եւ մշակութային ձեռնարկներու կազմակերպիչ մարմիններու եւ Միութեան *Լրատու* ներքին պարբերաթերթի խմբագրութեան անդամ: Դասախօսութիւններ տուած է հայոց պատմութեան, Հայոց Ցեղասպանութեան եւ արցախեան հերոսամարտի նիւթերով:

2003ին, իրաք-ամերիկեան պատերազմի աւարտէն ետք, վերջնականապէս ընտանեօք տեղափոխուած է Հայաստանի Հանրապետութիւնը:

Դոկտ. Գայիանէ Պօղոսեան ծնած է Երեւան, 1961ին: 1978-83՝ ուսանած է ԵՊՀ կենսաբանութեան հիմնարկի կենսաբնագիտութեան բաժինը: 1994ին պաշտպանած է թեկնածուական: 1983էն իվեր կը պաշտօնավարէ է ԵՊՀ կենսաբանութեան հիմնարկին մէջ որպէս դասախօս:

2001–09՝ բժշկութեան պատմութիւն դասաւանդած է Երեւանի Մ. Հերացիի Անուան Պետական Բժշկական Համալսարանին մէջ, միաժամանակ ուսումնասիրած է հայ միջնադարեան բնագիտական ձեռագրերը:

Հեղինակ է երկու դասագիրքերու եւ բազմաթիւ գիտական յօդուածներու: Հայ միջնադարեան բնագիտական մտքի պատմութեան մասին զեկոյցներով մասնակցած է գիտաժողովներու՝ Երեւանի, Վիեննայի, Լոնտոնի, Թուրքմենիոյ, Ռումանիոյ եւ Լիտվայի մէջ:

Դոկտ. Վլադիմիր Պօղոսեան ծնած է Երեւան, 1985ին: 2006ին աւարտած է ԵՊՀ աստուածաբանութեան բաժանմունքը: 2011ին պաշտպանած է թեկնածուական: 2007–11՝ եղած է ԵՊՀ կառավարման խորհուրդի անդամ: 2008–12՝ աշխատած է ՀՀ Սփիւռքի նախարարութեան համահայկական, միջազգային եւ եկեղեցական կառոյցներու հետ կապերու վարչութեան բաժինը, 2012–14՝ եղած է բաժնին վարիչը:

2013–14՝ ուսանած է ՀՀ արտաքին գործերու նախարարութեան Դիւանագիտական Ակադեմիան: 2016-19՝ պաշտօնավարած է Լիբանանի մօտ ՀՀ դեսպանութեան մէջ, իբրեւ դիւանագիտական կցորդ, այնուհետեւ՝ 3րդ քարտուղար: Դասաւանդած է ԵՊՀ, Եւրոպական Կառավարման Տարածաշրջանային Ակադեմիային, Հայկազեան Համալսարանին եւ Մեծի Տանն

Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան դպրեվանքին մէջ: Մասնակցած է միջազգային գիտաժողովներու, համաժողովներու: Ունի գիտական յօդուածներ:

Ներկայիս կը պաշտօնավարէ Հնդկաստանի Հանրապետութեան մօտ ՀՀ դեսպանութեան մէջ իբրեւ 3րդ քարտուղար, հիւպատոս:

Մարլէն Մելքոնեան-Սեդրաքեան Ծնած է Պաղտատ, բնիկ պաղտատցի ծնողքէ: Հետեւած է Ֆիլատելֆիոյ Թեմփըլ Համալսարանի առեւտրական վարչագիտութեան ուսման. 1972ին աւարտած է Beirut College for Womenը (ներկայիս LAU), մասնագիտանալով գրադարանագիտութեան մէջ:

Որպէս գրադարանագէտ մշակած է Լիբանանեան Համալսարանի իրաւագիտութեան բաժանմունքի (1972-74), Center of Economics, Financial and Social Research and Documentationի գրադարանը (1974-77), *Նահար* օրաթերթի արտօնատէր եւ խմբագիր Ղասսան Թուէյնիի անձնական գրադարանները (1978), մասնակցած է UNICEFի վաւերագրական (1983), ՄԱԿի Ժընեւի Կեդրոնի գրադարաններու վերակազմակերպումի աշխատանքներուն, 1991ին եղած է հիմնադիրը Մոնթրէալի ԹՄՄ Կեդրոնի «Վազգէն Արք. Քէշիշեան» գրադարանին: Հիմնադիր անդամ է մանկապատանեկան Գիրքերու Միջազգային Խորհուրդի Լիբանանի Մասնաճիւղին:

Անդրանիկ Տագէսեան ծնած է 1960ին, Պէյրութ: 2011ին պաշտպանած է դոկտորականը՝ «Democracy and Integration in Multicommunal Polities: The Armenians and the Kurds in Lebanon» նիւթով: 1993-2016՝ պատասխանատու քարտուղար, իսկ 2017էն պատասխանատու խմբագիրն է *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին, անդամ՝ *Հայագիտական Հարցեր* (2014), *Ցեղասպանագիտական Հանդէս* (2018), *Բազմավէպ* (2019) պարբերականներու խմբագրակազմերուն: 2011էն տնօրէնն է Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոնին: Կազմած եւ խմբագրած է Լիբանանի, Սուրիոյ եւ Յորդանանի հայերուն նուիրուած գիտաժողովներուն (2017-2019), *Բարսեղ Կանաչեան (1895-1967). կեանքի մը երաժշտացումը* (2016), *ՀԲԸՄ Համբնի որբանոցը* (1919-1920) (2020) հատորները: Արմէն Իւրնէշլեանի հետ կազմած է *Լիբանանահայ գիրքը 1894-2012. մատենագիտական ցանկ,* (2013) հատորը: Ունի մենագրութիւններ, ինչպէս՝ *Լիբանանի Հայօճախը, Գիրք Ա., Համարկումին Խաչուղիները (1920-2005)* (2015):

Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն ժողովրդավարացումը, մարդկային իրաւանց, ինքնութեան, համարկումի, Սփիւռքի մշակոյթի եւ պահպանման, Միջին Արեւելքի հայօճախներու պատմութեան հարցերը: 1993էն կ'աշխատակցի *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին:

Դոկտ. Սօնա Տօնիկեան ծնած է Երեւան: Աւարտած է ԵՊՀ արաբագիտութեան ամբիոնը՝ մասնագիտանալով արաբական բանասիրութեան եւ իսլամագիտութեան մէջ: 2002ին պաշտպանած է թեկնածուական: 2009–

16՝ եղած է ԵՊՀ արաբագիտութեան ամբիոնի տնօրէն: Ներկայիս կը շարունակէ պաշտօնավարել նոյն ամբիոնին մէջ:

Գիտական հետաքրքրութիւններու շրջանակը կ'ընդգրկէ արաբական գրականութիւնը, իսլամական դիցաբանութիւնը, իսլամական իրաւունքը: Հեղինակ է մէկ մենագրութեան, դասագիրքի, ուսումնական ձեռնարկի եւ բազմաթիւ գիտական յօդուածներու:

Դոկտ. Հիլմար Քայզէր դոկտորականը պաշտպանեց Ֆլորանսի (Իտալիա) European University Instituteի մէջ, 2001ին: Մասնագիտացած է Օսմանեան Կայսրութեան վերջին շրջանի ընկերատնտեսական պատմութեան մէջ, իմասնաւորի՝ Հայկական Ցեղասպանութեան: Բազմաթիւ մանրամասնեալ, խորացուած ուսումնասիրութիւններ ունի Հայոց Ցեղասպանութեան որոշակի երեսակներուն մասին, ինչպէս՝ *At the Crossroads of Der Zor. Death, Survival, and Humanitarian Resistance in Aleppo, 1915–1917* (2002), *The Extermination of Armenians in the Diarbekir Region* (2014) հատորները: Տոնըլտ Պլոքսհամի խմբագրած *The Oxford Handbook of Genocide Studies* գիրքին մէջ (2010) հրատարակած իր "Genocide at the Twilight of the Ottoman Empire" յօդուածէն ետք, հրատարակեց "the Armenian Deportees in the Hauran and Karak Districts During the Armenian Genocide" յօդուածը՝ Անդրանիկ Տագէսեանի խմբագրած *Յորդանանի Հայերը* հատորին մէջ (2019), իսկ վերջերս՝ "The Ottoman Fourth Army's Orphanage Policy, 1915-1918" ուսումնասիրութիւնը՝ Mehmet Beşikçiի, Selçuk Akşin Somelի եւ Alexandre Toumarkineի խմբագրած *Not all Quiet on the Ottoman Front: Neglected Perspectives on a Global War, 1914-1918* հատորին մէջ:& ot

Սարգիս Գրիգոր Քոթունեան, ծնած է Պաղտատ 1960ին: Նախնական եւ երկրորդական կրթութիւնը ստացած է տեղի Հայ Ագգային Միացեալ Վարժարանին մէջ: Բարձրագոյն ուսումը ստացած է Պաղտատի Համալսարանի գիւղատնտեսութեան մասնաճիւղէն, զոր աւարտած է 1982ին: Զօրակոչուած է բանակ եւ Իրաք-Իրան պատերազմի տարիներուն ծառայած է որպէս բանակային:

1976-90ականներ, աշխատած եւ մաս կազմած է ՊՀԵԵՄ երիտասարդական զանազան յանձնախումբերու: 1995էն աշխատած է առաջնորդարանի առընթեր Հայ Եկեղեցասիրաց Կազմի (ՀԵԿ)ի յանձնախումբերուն մէջ, սկիզբը որպէս ընկերային յանձնախումբի պատասխանատու, ապա՝ գրական յանձնախումբի, եւ 1997ին՝ մարմնի վարչութեան անդամ մինչեւ 2003: 2011-17՝ եղած է ՊՀԵԵՄի վարչութեան անդամ որպէս ատենադպիր: Միաժամանակ՝ ստանձնած է գրական-գեղարուեստական յանձնախումբերու եւ մշակութային ձեռնարկներու պատասխանատուութիւնը:

2014էն ստանձնած է ազգային կեդրոնական վարչութեան ատենադպիրի պաշտօնը:

Դոկտ. Սեդա Օհանեան ծնած է Պասրա, վասպուրականցի ծնողքէ: Նախնական ուսումը ստացած է Պասրայի Հայ Ազգային Վարժարանը, երկրորդականը՝ տեղական, իսկ բարձրագոյնը՝ գիշերօթիկ ուսումնական հաստատութեանց մէջ: Գործօն մասնակցութիւն բերած է Պասրայի Հայ Կարօտեալոց Խնամակալութեան, Հայ Երկսեռ Երիտասարդաց Միութեան (ՀԵԵՄ) աշխատանքներուն: Պաղտատի մէջ անդամակցած է ՀԵԵՄ գիտական եւ մշակութային յանձնախումբին, անոր հրատարակած *Լրատու* պարբերաթերթի խմբագրակազմին, իսկ 2000–04՝ առաջնորդարանի *Կանթեղ*ին:

2004ին հաստատուած է Հայաստանի Հանրապետութիւն, 2011ին մագիստրականով վկայուած ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան հիմնարկէն, իսկ 2015ին պաշտպանած է թեկնածուական եւ դարձած գիտաշխատող նոյն հիմնարկի Սփիւռքի եւ գաղթօճախներու բաժինին մէջ: Հեղինակն է, *Իրաքի հայ համայնքը 20րդ դարուն* (2016) եւ Միջագետք (*Իրաք)ի գաղթօճախը վաղնջական ժամանակներէն մինչեւ XX դար* (2020) հատորներուն:

Արամ Քեթէնճեան ծնած է Պաղտատ, 1958ին: Նախնական եւ երկրորդական կրթութիւնը ստացած է Պաղտատի Ազգային Միացեալ Վարժարանը: 1980ին աւարտած է Պաղտատի Վարչակառավարման եւ Տնտեսագիտութեան Համալսարանը: Եղած է ՊՀԵԵՄի *Լրատու* միամսեայի ապա առաջնորդարանի *Կանթեղ* եռամսեայի խմբագրակազմերու անդամ: 1996ին ձեռնադրուած է սարկաւագ, 1988-2009՝ պաշտօնավարած է թեմի առաջնորդարանին մէջ, դասաւանդած է հայերէն, ստանձնած վարժարանի *Մաշտոց տարեգիրք*ի խմբագրութիւնը, մասնակցած է ՀՀ կրթութեան եւ գիտութեան նախարարութեան կրթական խորհրդաժողովներու: 2018ին ընտրուած է անդամ իրաքահայ թեմի կեդրոնական վարչութեան: Արժանացած է Գարեգին Բ. կաթողիկոսի Հայրապետական Օրհնութեան գիրին:

Ունի բազմաթիւ յօդուածներ ու բանաստեղծութիւններ՝ սփիւռքահայ թէ հայրենի մամուլին մէջ, եղինակ է բանաստեղծական չորս հատորներու՝ *Նշոյլ հրճուանքի* (2011), *Կարօտ ու բերկրանք* (2013), *Մասունքներն ենք Արարափի* (2015) եւ *Երկիր ու երկինք* (2017):

His Honour Christopher Young

Christopher Young is a retired English Judge. He travelled widely in Eastern Anatolia in 1996, where he became interested in Armenian history. He visited several ruined Armenian towns and churches in the region. In retirement, he studied Byzantine history at Kings College London.

Encouraged by his friend Professor Dickran Kouymjian to study the life of HFB Lynch, author of *Armenia; Travels and Studies* at Oxford University, Young visited Lynch's archive in Yerevan, and was befriended by present members of the Irish-Armenian Lynch family, who controlled western trade in Baghdad, and navigation of the River Tigris in the 19th Century.

Հիմնական Տեղեկութիւններ Իրաքի Մասին

Հայկական Լեռնաշխարհէն սկիզբ առնող Եփրատ եւ Տիգրիս գետերը հոսելով հարաւ՝ ժամանակակից Իրաքի տարածքը – հիւսիսէն հարաւ - բաժնած են երեք մասերու, եւ կեդրոնական մասը՝ ստորին ու կեդրոնական Միջագետքը դարձուցած մարդկութեան քաղաքակրթութեան առաջին բնօրրանը: Յիրաւի, ժամանակակից Իրաքը, իր 437,072 քառ. քլմ. տարածքով կ'ընդգրկէ պատմական Բաբելոնը եւ սուրիական ու արաբական անապատներուն մէկ մասը: Ան կրողն է նախիսլամական՝ սումէր, աքատ ու ասորեստանեան, ինչպէս նաեւ իսլամական քաղաքակրթութեանց եւ յետիսլամական մշակոյթներու:

Արդարեւ, Նորբաբելական Կայսրութեան անկումէն ետք Միջագետքը ենթարկուեցաւ պարսկական եւ յունական իշխանութեանց: Գ. դարէն սկսեալ արաբներու հաստատուելով շրջանի ժողովրդագրութիւնը տակաւ փոխուեցաւ, իսկ Է. դարու արաբական արշաւանքները կործանեցին Սասանեան Կայսրութիւնը:

Աբբասեան Խալիֆայութեամբ, Թ. դարուն իսլամական ոսկեդարի կեդրոն դարձած Պաղտատը Ժ. դարէն սկսեալ ապրեցաւ տեղքայլ-նահանջի շրջան՝ պուէյհիտ եւ սելճուք ներխուժումներուն հետեւանքով: 1258ի մոնկոլ ներխուժումը կործանեց Աբբասեան Խալիֆայութիւնը եւ շրջանը վերածեց թուրք-մոնկոլ իլխանութեան գաւառի, որ աւելի՛ կորսնցուց իր փայլքը թիւրքմէն քարաքոյունլուներու իշխանութեան շրջանին եւ 1401ին՝ Լենկթիմուրի արշաւանքին հետեւանքով: 1508ին շրջանին մեծ մասը անցաւ սէֆեան Իրանի իշխանութեան տակ, իսկ 1639էն՝ Օսմանեան Կայսրութեան: Հարիւրամեակ մը՝ 1747-1831, մեմլուքները իբրեւ ինքնավար շրջան կառավարեցին տարածքը Օսմանեան Կայսրութեան ծիրին մէջ:

Ա. համաշխարհայինի աւարտին, Օսմանեան Կայսրութեան պարտութեամբ եւ Սայքս-Փիքոյի համաձայնութեամբ Միջագետքի տարածքի նորաձին Իրաք պետութիւնը մտաւ բրիտանական հոգատարութեան: 1922ին ազգայնականներու ըմբոստութեամբ յառաջացաւ իրաքաբրիտանական պայմանագիրը, որով հռչակուեցաւ Իրաքի հաշէմական թագաւորութիւնը 1933ին: 1958ի զինուորական յեղաշրջումով Իրաք անցաւ հանրապետական վարչակարգի: Զինուորական յաջորդական յեղաշրջումները դադրեցան Պաաս Կուսակցութեան ու Սատտամ Հուսէյնի բացարձակատէր իշխանութեան շրջանին, եւ 1968էն երկիրը ապրեցաւ յարաբերաբար կայուն տասնամեակ մը, եթէ հաշուի չառնենք հիւսիսիրաքեան Քիւրտիստանի ըմբոստութիւնը:

1978ի իրանեան յեղափոխութենէն սկսեալ, մանաւանդ 1980ականներէն իվեր, Իրաքի պատմութիւնը կը հաշուէ անընդհատ պատերազմներ.- Իրան-Իրաք պատերազմ (Սեպտեմբեր 1980-Յուլիս 1988), Իրաքի ներխուժում Քուէյթ եւ Իրաքի դէմ միջազգային ընտանիքի առաջին պատերազմ

(Օգոստոս 1990-Փետրուար 1991), ամերիկեան առաջնորդութեամբ Իրաքի դէմ երկրորդ պատերազմ (2003-2007):

Յաջորդող տարիներուն, մինչ ակնկալելի էր որ Իրաք կարենար մտնել վերականգնումի եւ խաղաղութեան հանգրուան՝ ժողովրդավար (դաշնակցային խորհրդարանական) վարչակարգի անցման գործընթացը ծնունդ տուաւ քաղաքացիական պատերազմի, նոր քանդումի եւ աւերի: Ռազմաքաղաքական եւ տնտեսաապահովական քաոսային այս տասնամեակին իսլամ ծայրայեղական (ՏԱԷՇ) գրաւումները հիւսիս-արեւմտեան եւ կեդրոնական Իրաքին, եւ հիւսիսարեւելեան քրտական Իրաքի ինքնավարութեան հռչակումը երկիրը իրողապէս բաժնեցին երեք մասի:

Թուրքիոյ, Իրանի, Մ. Նահանգներու, Ռուսաստանի, արեւմտեան պետութիւններու բացայայտ եւ շարք մը այլ պետութիւններու քօղարկեալ միջամտութիւններով շիի-սիւննի-քիւրտ-փոքրամասնական բնակչութեան բաժանարար գիծերը[1] առաւել շեշտաւորուեցան, տեղի ունեցաւ Սինճարի եզիտիներու ցեղասպանութիւնը եւ քրիստոնեայ փոքրամասնութիւններու մեծաթիւ փախուստը երկրէն: 2017ին կարելի եղաւ ՏԱԷՇը վտարել երկրէն, թէեւ ան կը շարունակէ ռազմական որոշ անկայունութիւն պարտադրել՝ փոքրածաւալ ռազմական գործողութիւններով:

Տասնամեակներէ իվեր շարունակուող այս քաոսային վերիվայրումները Իրաքը վերածեցին յետամնաց, կիսաւեր, խեղճուկ, իր անցեալի թանգարանային ու հանքային հարստութիւններէն կողոպտուած երկրի, իսկ ժողովուրդը՝ աղքատ ու գաղթական, հակառակ որ ան ունի նաֆթի աշխարհի երրորդ մեծագոյն պահեստները (143,1 միլիար տակառ):

Իրաքի մղձաւանջային նահանջը կը շարունակուի, հակառակ արձանագրուած ահեղ կորուստներուն եւ երկրի բարեշէն ուժերու ջանքերուն:

[1] 2015ի տուեալներով, Իրաք կը հաշուէր 24 միլիոն արաբներ (14 միլիոն շիի եւ 9 միլիոն սիւննի), 4,7 միլիոն սիւննի եւ 500,000 ֆայիլի քիւրտեր, 200,000 քաքայիներ, 3 միլիոն սիւննի թիւրքմէններ, 1 միլիոն խափշիկներ, 500,000 քրիստոնեաներ (քաղդէացի-սիրիաք-ասորի-հայ), 500,000 եզիտիներ, 250,000 շապաքներ, 50,000 գնչուներ եւն.:

Համառօտ Ուրուագիծ Իրաքի Հայօճախին

Հայ-իրաքեան առնչութիւնները կ'երթան հազարամեակներու խորքը՝ երբ Եփրատն ու Տիգրիսը Հայկական Լեռնաշխարհի ջուրերը եւ այդ ջուրերուն վրայ տիկերով նաւարկող լեռնաշխարհի բնիկները բերին Միջագետք: Հայոց պատմութիւնը վկան է Հայաստան-Միջագետք նախաուրարտական, ապա միջպետական (Ուրարտու-Ասորեստան, Արշակունեաց Հայաստան-Պարթեւաստան, Մարզպանական եւ Բագրատունեաց Հայաստան-Արաբական Խալիֆայութիւն) եւ յետ-պետական երկարատեւ տաք ու պաղ, հակադիր եւ բարեկամական, զօրացող ու թուլցող բայց երբեք չընդհատած բնակչային, քաղաքական, տնտեսական, մշակութային թէ այլ օղակումներու:

Վերոնշեալ յարաբերութիւնները նոր փուլ կը մտնեն Օսմանեան Կայսրութեան կողմէ 1630ականներուն Պաղտատի գրաւումով: Նոր պայմաններուն բերումով, արաբական արեւելքի կարգ մը շրջաններու մէջ բնակող հայ միաւորները կը վերածուին նորակառոյց հայ եկեղեցիներու շուրջ ձեւաւորուող խմբաւորումներու, կը յառաջացնեն յարատեւութեան գործօններ, կը համարկուին տեղաբնիկ հաւաքականութիւններուն եւ իրենց իւրօրինակ ինքնութիւններով կը դառնան նկատառելի տեղական հայօճախներ:

Արդարեւ, Միջագետքի հայութեան նոր շրջանի պատմութեան սկիզբը կ'աղերսուի Պաղտատի Ս. Աստուածածին եկեղեցիին կառուցման (1630ականներ), որուն շուրջ փոքրաթիւ գաղութը կը գոյատեւէ՝ դիմագրաւելով հանդերձ տնտեսական, ժողովրդագրական վերիվայրումներ, համաճարակ ու ռազմաքաղաքական անապահովութիւն, կ'արձանագրէ նորջուղայեցի հայ վաճառականներու, տիգրանակերտցի թէ արեւմտահայ այլ վայրերէ եկած ձեռնհաս հայերու ներհոսքն ու արտահոսքը, դպրոցի հաստատումը, եւ մայր հողին ու մօտակայ թէ հնդկահայ գաղութներու հետ հաղորդակցական ցանցի յառաջացումը:

Ի. դարասկիզբին շրջանի տեղայնացած հայութիւնը մէկտեղուած էր Պասրայի, Մուսուլի, Զախոյի եւ մանաւանդ Պաղտատի մէջ: Փոքրաթիւ այս գաղութը թուային մեծ աճ արձանագրեց Հայոց Ցեղասպանութենէն մազապուրծ վասպուրականցի տասնեակ հազարաւոր հայերու ժամանումով: Ասոնց մէկ մասը Վանի ազատագրումով, ապա եւ զինադադարին վերադարձաւ պապենական ծննդավայր, սակայն միառժամանակ ետք նոր ալիքներ հասան Մուսուլ, ապա՝ Պաղտատ: 1920ականներու սկիզբին գաղթականութեան մաս մը Խորհրդային Հայաստան ներգաղթելով գաղութին թիւը նուազեցաւ մեծապէս:

Այնուհետեւ Իրաքի հայօճախը ապրեցաւ կայունացման եւ կայացման հանգրուան մը բրիտանական, ապա եւ հաշէմական թագաւորութեան շրջանէն մինչեւ 1950ականներու աւարտը: Այդ տասնամեակներուն հայօճախին թիւը աճեցաւ, դրացի երկիրներէ հայեր հաստատուեցան Իրաք, ուր

նաֆթի մեծաքանակ արտադրութեան պատճառով երկիրը ծաղկում եւ տնտեսական վերելք կ'ապրէր:

1930ականներուն ներհիրաքահայ հակասութիւնները կը սրին հին ու եկուոր հայերու, աւանդական ուժերու եւ կուսակցութեանց, ինչպէս նաեւ ներեկեղեցական խնդիրներով: Այս հակադրութիւնները յարաբերաբար կը նուազին նոր հաւասարակշռութիւններու յառաջացումով՝ 1950ականներուն: Կը կայանան նաեւ հայ կաթողիկէ եւ աւետարանական համայնքները, կ'ամրապնդուի կրթական կառոյցը, կը ձեւաւորուին Իրաքի տարբեր քաղաքներու հայօճախներու միջեւ եկեղեցա-կրթական եւ մշակութային ու միութենական ցանցեր: Կը յառաջանան նաեւ արաբական արեւելքի հայօճախներու անդրսահմանային յարաբերութիւններ:

Այնուհետեւ հայօճախին վերելքն ու վայրէջքը ուղղակիօրէն կը համապատասխանեն Իրաքի տնտեսա-ապահովական կացութիւններուն եւ արտաքին յարաբերութիւններուն: 1950ականներուն Իրաք կը դիմագրաւէ զինուորական յեղաշրջումներու հանգրուան մը: Թագաւորականէն խորհրդարանական համակարգի անցումը կ'ապակայունացնէ երկիրը մինչեւ Պաաս Կուսակցութեան ստանձնումը երկրի իշխանութեան: Այդուհետեւ - հակառակ բռնապետական համակարգին[1] - հայօճախը կ'ապրի վերելքի նոր հանգրուան մը մինչեւ 1974 երբ կը պետականացուին հայկական վարժարանները: Իսկ 1980ականներէն, Իրաքի ժողովուրդին հետ իրաքահայութիւնն ալ կը դիմագրաւէ ողբերգութիւնները իրարայաջորդ պատերազմներու եւ կը կրէ անոնց տնտեսական-ընկերային-հոգեբանական հետեւանքները, կ'ունենայ մարդկային զոհեր՝ իրաքեան բանակի շարքերէն, իսկ աւելի ետք՝ ահաբեկչութեան պատճառով:

Հայօճախը իր պատեանին մէջ ամփոփուած գործելու կողքին սերտ յարաբերութիւններ զարգացուցած է եւ համարկուած Իրաքի քրիստոնեայ փոքրամասնութիւններուն, այլ փոքրամասնութիւններու, մեծամասնական մահմետական համայնքներուն հետ եւ դրսեւորած հաւատարիմ ու օրինակելի քաղաքացիի ընթացք:

Իրաքահայ մշակութային դրսեւորումները՝ մամուլ, հրատարակութիւններ, պարախումբ, երգչախումբ, թատերախումբ, գրականութիւն համապատասխանած են տեղայնական հնարաւորութեանց եւ հայօճախին ժողովրդագրական պատկերին:

Իրաքահայ ազգային-մշակութային կեանքը իւրայատուկ օրինակ է բջիջէն, մանր ու փոքր, տարերային խմորումներէ գոյացած միաւորներու, որոնք տակաւ ծաւալած են ու դարձած գլխաւոր դերակատարները հայօճախին: Իրաքահայ կենսագործունէութիւնը կ'արտացոլացնէ նաեւ ընթացքը պատերազմի-սահմանափակումներու-արտագաղթի հետեւանքով տկարացած, ապա նուազ ուժերով եւ նուազ տարողութեամբ վերականգնած

[1] Նշենք որ 1930ականներու սկիզբին եւս հայեր ենթարկուած են բռնութիւններու:

գործունէութեանց: Հայօճախը իր մէջ ներուժ գտած է ճկունութեամբ վերաձեւելու կրթական-միութենական գործունէութիւնները՝ ըստ երկրին ներքին տուեալներուն եւ զարգացումներու:

Հայօճախը կը դրսեւորէ նաեւ ժողովրդագրական իւրօրինակ տեղաշարժ՝ ծայրամասերէ դէպի մայրաքաղաք հոսքով, ուրկէ նկատառելի կը դառնայ արտահոսքը 1960ականներու սկիզբէն: Միւս կողմէ, 2000ականներէն նկատելի կը դառնան ներքին տեղաշարժերը՝ անապահով վայրերէ դէպի նուազ անապահով շրջանները Քիւրտիստանի Ինքնավար Մարզին:

Մատնանշելի են նաեւ Խորհրդային Հայաստանի ապա եւ Հայաստանի Գ. Հանրապետութեան հետ հաստատուած կապերը, բարձրագոյն ուսման համար հոն մեկնած իրաքահայ ուսանողներու պարագան, ինչպէս նաեւ դրացի արաբական երկիրներու հայօճախներուն հետ յառաջացած ներմիութենական յարաբերութիւններու կենարար օգուտները:

Յատկանշական են նաեւ հայօճախին նպաստը պետականակերտումին. իրաքահայեր մասնակցած են բանակի, վարչակառավարման համակարգին մշակումին, տնտեսութեան զարգացումին, կարեւոր իրագործումներ կատարած թեթեւ ճարտարարուեստի յառաջմղման մէջ, ինչպէս նաեւ գիտութեան, արուեստի, երաժշտութեան, գրականութեան, բանասիրութեան, լուսանկարչութեան, մարզաշխարհի ծաղկումին՝ նպաստելով երկրին ընդհանուր վերելքին ու բարգաւաճումին: Այս նպաստը կը զգենու նաեւ հաստատութենական բնոյթ՝ Գալուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկութեամբ:

Այսօր, սակայն, Իրաքի տակաւին շարունակուող անապահով ու անկայուն կացութիւնը հարցականներու տակ կը պահէ նախապատերազմեան յարաբերաբար ինքնաբաւ իրաքահայութեան վերականգնումը՝ նօսրացած քրիստոնեայ ու ոչ-իսլամ այլ փոքրամասնութեանց, սիւննի-շիի բեւեռացուած յարանուանութեանց, քաղաքական արեւելումներով տարանջատուած համայնքներու, ինքնավարուած քիւրտերու եւ տեղահանուած մեծաթիւ բնակչութեան մը համապատկերին իտես:

Համառօտ Մատենագիտութիւն

همبارتسوم اغباشيان, *التاريخ الحديث للعراقيين الأرمن, 2021.*

دير نرسيس صائغيان, *تاريخ الارمن الكاثوليك في العراق بمناسبة مرور مئة عام على تدشين كنيسة الارمن الكاثوليك في بغداد 1844-1914*, المطبعة الكاثوليكية, بيروت, 1944.

الدكتور ح. الهاشمي, *الارمن العراقيون: التاريخ, الثقافة, الهوية*, دار روزنامة, سويسرا, 2016.

سيزار الجميل, "الارمن العراقيون – الجذور والاغصان – الخصوصية والاسرار الحيوية, ايلاف للنشر المحدودة, (صحيفة الكترونية), 21-10-2010.

أحمد عبد المجيد , *خمسة رؤساء عراقيين*, 1989, بغداد-العراق.

Henry D. Astarjian, *The struggle for Kirkuk: The Rise of Hussein, Oil, and the Death of Tolerance in Iraq*, Praeger Security International, 2007.

M. Guyumjian, *Souvenir of the Independence of Armenia in Aid of Armenian Orphans in Mesopotamia, 28 May 1920*, Baghdad.

V. Melkonian, *An Historical Glimpse of Armenians in Iraq*, The Times Press, Basra, 1957.

Աշոտ Գ. Աբրահամեան, *Համառօտ ուրուագիծ հայ գաղթավայրերի պատմութեան, իտր. Ա. եւ Բ.*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1964:

Լիպարիտ Ազատեան, «Իրաքահայ գաղութը երէկ եւ այսօր: Պատմական ակնարկ», *Յառաջ*, Փարիզ, 20, 21, 23-24 եւ 26 Փետրուար 1991:

Յակոբ Աթիկեան, *Համառօտ պատմութիւն հայ գաղթավայրերու*, Անթիլիաս, տպ. կաթողիկոսութեան հայոց մեծի տանն Կիլիկիոյ, 1986:

Արշակ Ալպոյաճեան, *Պատմութիւն հայ գաղթականութեան, հայերու ցրուումը աշխարհի զանազան մասերը, Բ.*, Գ., Գահիրէ, տպ. Նոր աստղ, 1955, 1961:

Արշակ Ալպոյաճյան, *Իրաքի հայերը*, խմբ. եւ հրատ.՝ Վ. Գրիգորեան, Մատենադարան, Երեւան, 2003:

Համբարձում Աղպաշեան, *Յուշամատեան Իրաքի Հ.Բ.Ը.Մ.ի*, խմբ.՝ Մենար Պետրոսեան, Քալիֆորնիա, Yerevan Printing, 2016:

Մխիթար Գէորգեան «Վասպուրականէն Պաղտատ եւ Պասրայի անապատները», *Հայրենիք ամսագիր*, ԽԳ. տարի, 1965:2, 3, 4:

Կարօ Գէորգեան, «Իրաքի հայ գաղութը», *Ամէնուն տարեգիրքը*, տպ. Մշակ, Պէյրութ, 1957, էջ 403-61:

Գէորգ Ասթարճեան, *Յետադարձ ակնարկ կեանքի մը պայքարի իննսուն տարիներու վրայ*, տպարան Սեւան, Պէյրութ, 1975:

Ժիրայր Գաբրիէլեան, *Կեանքս...ինչպէս որ ապրեցայ*, մատենաշար եւ խմբ.՝ «Նայիրի» շաբաթաթերթի, [ա.տ.], Լիբանան, 2003:

Զաւէն Պատրիարք Եղիայեան, *Պատրիարքական յուշերս. վաւերագիրներ եւ վկայութիւններ*, Գահիրէ, Նոր աստղ, 1947:

Պետրոս Թովմասեան, *Աբբասեան Խալիֆայութեան պատմութեան վերջին պատմաշրջանը եւ հայութիւնը (991-1258 ԹԹ.) (հայկական ծագումով աբբասեան խալիֆաները)*, Երեւան, հրատ. ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստուտ, 2016:

Զօրա Իսկենտէրեան, *Յուշեր պատմութեան համար*, Պէյրութ, տպ. Սեւան, 1974:

«Իրաք», *Հայ Սփիւռք Հանրագիտարան*, գլխ. խմբ.՝ Յովհաննէս Այվազեան, Երեւան, հայկական հանրագիտարան հրատ., 2003, էջ 268-73:

Մաշտոց Տարեգիրք, Ազգ. Միաց. Վարժարան, 1965-1966 Պաղտատ-Իրաք:

Հայոց Ազգային Տարրական Երկսեռ Վարժարան, Մաշտոց տարեգիրք, երկրորդ շրջան, Դ. եւ Ե. տարի, 2007-2008 եւ 2008-2009, հրատ. առաջնորդարան հայոց Իրաքի, Պաղտատ, Իրաք:

Հայոց Ազգային Տարրական Երկսեռ Վարժարան, Մաշտոց տարեգիրք, երկրորդ շրջան, Ժ. եւ ԺԱ. տարի, նուիրուած Հայոց Ցեղասպանութեան հարիւրամեակին (1915-2015), հրատ. առաջնորդարան հայոց Իրաքի, 2015:

Հարիւրամեայ յուշամատեան Հայ Օգնութեան Միութեան, 1910-2010, խմբ.՝ Թաթուլ Սոնենց-Փափազեան, Պէյրութ, Համազգային Վահէ Սէթեան հրատ., 2010:

Յովիկ Մելիքսէթեան, *Հայրենիք-Սփիւռք առնչութիւնները եւ հայրենադարձութիւնը (1920-1980 թթ.)*, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի հրատ., 1985:

Լիպարիտ Ազատեան, *Տիգրիսեան յիշատակներ*, Նաւասարդ հրատ., Լոս Անճելըս, 1990:

Վ. Մինասեան, *Յուշամատեան Պասրայի Հայ Երկսեռ Երիտասարդաց Միութեան*, Պասրա, 1997:

Նիկոլայ Յովհաննիսեան, *Արաբական երկրների պատմութիւն*, Երեւան, Զանգակ հրատ., 4 հատոր, 2003-7:

Վարդան Մելքոնեան, *1930-1955. Քսանհինգամեակ Մարգիլի Հայ Ազգային Վարժարանի*, տպ. Արամազդ, Պէյրութ, 1955:

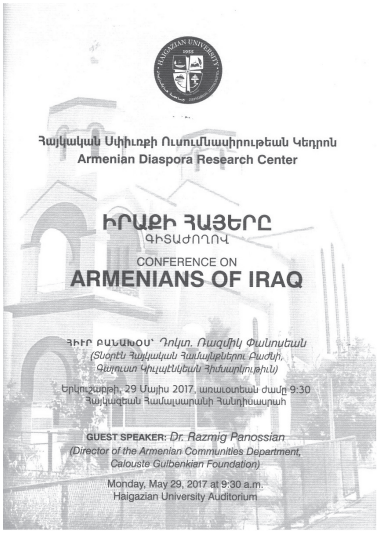
Յուշամատեան Պաղտատի Հայ Երկսեռ Երիտասարդաց Միութիւն, 1926-1976. 50Ամեակ, խմբ.՝ Լիպարիտ Ազատեան, Պարոյր Յակոբեան, հրատ.՝ Պաղտատի Հայ Երկսեռ Երիտասարդաց Միութեան, Պաղտատ, տպ. Համազգայինի Վահէ Սէթեան տպարան, Պաղտատ [1976]:

Լեւոն Շահոյեան, *Երբ հրաշքներ կային...*, Սեւան հրատ., Պէյրութ, 1973:

Սեդրաք Պաղտոյեան, *Երբ դրախտը դարձաւ դժոխք...արհաւիրքի եօթը տարիներ, կեանքը զոր ապրեցայ տարագրութեան մէջ, 1915-1922,* խմբ.՝ Մարկ Նշանեան, Քալիֆորնիա, Ապրիլ հրատ., 2007:

Գ. Վարդանեան, *Տոմար ազգային, Վասպուրականէն մինչեւ Իրաք*, հրատ.՝ «Ամարուքեան», Լոս Անճելըս, 1992:

Ե. Վարդանեան, *Անապատէ անապատ*, Մխիթարեան տպարան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1923:
Սերովբէ Կարնեցի, *Ուղեգրութիւն Բաղդադից Էջմիածին*, 1812թ., աշխ.՝ Հ. Ն. Խաչատրեան եւ Լ.Գ. Խաչերեան, Երեւան, Հայաստան հրատ., 1968:
Տոքթ. Մովսէս Տէր Յակոբեան, *Իրաքահայ կեանքէն, Ա. հատոր. Մուսուլ հասնող հայ գաղթականութիւնը 1915-1918 (ընդելուզուած Գրիգոր Ա. քահանայ Տէր Յակոբեանի ինքնակենսագրութեամբ)*, Պէյրութ, տպ. Սեւան, 1971:
Սեդա Տաճատ Օհանեան, *Իրաքի հայ համայնքը 20րդ դարուն*, Մեսրոպ արք. Աշճեան մատենաշար 152, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, 2016:
Սեդա Տաճատ Օհանեան, *Միջագետք (Իրաք)ի գաղթօճախը վաղնջական ժամանակներէն մինչեւ XX դար*, Մեսրոպ արք. Աշճեան մատենաշար 200, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, 2020:
Օրէնք Հայ Լուսաւորչական (Օրթոդոքս) Համայնքի, Պաղտատ, Իրաքի հայոց առաջնորդարան, 1931:
«1946-1948թթ. հայրենադարձութիւնը եւ դրա դասերը. Հայրենադարձութեան հիմնախնդիրն այսօր» համահայկական գիտաժողով, զեկուցումների ժողովածու, Երեւան, ՀՀ Սփիւռքի նախարարութեան հրատ., Լիմուշ, 2008:

«Իրաքի Հայերը» Գիտաժողովը Աւարտեց Իր Աշխատանքները

Հայկազեան Համալսարանի Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոնի կազմակերպած «Իրաքի հայերը» գիտաժողովը աւարտեց իր աշխատանքները:

Երկուշաբթի, 29 Մայիս 2017ի առաւօտեան պաշտօնական բացման հանդիսութեան ներկայ էին Լիբանանի եւ Իրաքի հայոց առաքելական թեմերու առաջնորդներ գերշն. Շահէ սրբ. Փանոսեան եւ գերշն. Աւագ արք. Ասատուրեան, գերյարգելի Գէորգ եպս. Ասատուրեան՝ օգն. եպս. Պէյրութի հայ կաթողիկէ պատրիարքական թեմին, Հայկազեան Համալսարանի նախագահ վեր. Դոկտ. Փօլ Հայտօսթեան, Լիբանանի մօտ Հայաստանի Հանրապետութեան արտակարգ եւ լիազօր դեսպան տիար Սամուէլ Մկրտչեան, ՀՀ Ազգային Արխիւի տնօրէն դոկտ. Ամատունի Վիրապեան, Սփիւռքի նախարարութեան ներկայացուցիչներ, Իրաքի հայոց ազգային կեդրոնական վարչութեան փոխատենապետ Սարգիս Չոլաքեան, իրաքահայ հիւրեր, կուսակցութեանց եւ մշակութային միութիւններու ներկայացուցիչներ, լիբանահայ մամուլի պատասխանատու խմբագիրներ, լիբանահայ մշակութային դէմքեր, Միջին Արեւելքի հայօճախներու պատմութեամբ հետաքրքրուող մտաւորականներ:

Կեդրոնի տնօրէն դոկտ. Անդրանիկ Տագէսեան բացման խօսքով[1] բարիգալուստ մաղթեց ներկաներուն եւ բեմ հրաւիրեց Գ. Կիլպենկեան Հիմնարկութեան հայկական համայնքներու բաժինի տնօրէն, դոկտ. Ռազմիկ Փանոսեանը:

[1] **Ծխ**.- Խուսափելու համար անհարկի կրկնութենէ, շատ ամփոփ կը ներկայացնենք պաշտօնական խօսքերը, եւ զանց կ'ընենք զեկոյցներուն նիւթերն ու զեկուցողներուն անունները:

Դոկտ. Փանոսեան ամփոփ ներկայացուց Հիմնարկութեան հիմնումը, դերը, անդրադարձաւ ծաւալած գործունէութեան եւ անցած ուղիին, Միջին Արեւելքի մէջ կատարած տնտեսական-մշակութային նպաստներուն եւ առանձնացուց անոր Իրաքի մէջ կատարած ներդրումները:

Վեր. Դոկտ. Փօլ Հայտօսթեան բարիգալուստ մաղթեց արտասահմանէն ժամանած հիւրերուն եւ լիբանահայ ներկաներուն: Ան առանձնացուց Իրաքի հայոց առաքելական թեմի առաջնորդ գերշն. Աւագ արք.ի ներկայութիւնը, աւելցնելով նաեւ թէ «*կարելի չէ ... մոռացութեան մատնել այն ցաւը, փոփոխութիւններն ու կորուստները որ Իրաք ու իր համայնքները կրեցին վերջին երկու տասնամեակներուն...*»: Վեր. Հայտօսթեան նշեց որ կեդրոնի մայիսեան այս գիտաժողովները սկսած են դառնալ սկզբնակէտ նոր տրամախօսութեանց եւ ուսումնասիրութեանց, բարեմաղթանքներ կատարեց ու շնորհակալութիւն յայտնեց բոլոր անոնց որոնց ջանքերով գիտաժողովը ընթացք կ'առնէ: Ապա հրաւիրեց Աւագ արք.ը իր սրտի խօսքը փոխանցելու:

Սրբազան հայրը ողջունելէ ետք ներկաները, բարձր գնահատեց կեդրոնի նախաձեռնութիւնը՝ նուիրուած Իրաքի հայութեան, որոնք վերջին քառասնամեակին «*անցան չորս պատերազմներէ, ահաւոր արգելափակումէ, տնտեսական տագնապներէ, ապահովութեան աննկարագրելի բացակայութենէ, ներքին եւ արտաքին արտագաղթէ*»:

Ապա սկիզբ առին գիտաժողովի նիստերը: Գումարուեցան ութ նիստեր, որոնց ընթացքին կարդացուեցան 34 զեկոյցներ՝ Ֆիլիփինէն, Մ. Նահանգներէն, Հայաստանի Հանրապետութենէն, Իրաքէն, Եգիպտոսէն, Սուրիայէն, Պէյրութէն ժամանած փորձագէտներէ ու մասնագէտներէ: Զեկոյցները խմբաւորուած էին ըստ բնագաւառներու.- 1) Անցեալ պատմութիւն 2) Նախաեղեռն, Ցեղասպանութիւն, գաղթավայրեր եւ գաղթականութեան աջակցութիւն 3) Հայկական կեանքի կերտում 4) Իրաքահայ նպաստ 5) Հայաստան եւ իրաքահայութիւն, 6) Իրաքահայերը այսօր:

... Նիստերը վարեցին դոկտորներ Արտա Էքմէքճի, Նանօր Գարակէօզեան, Զաւէն Մսըրլեան, Արմէն Իւրնէշլեան, Ժոզէֆ ԷլԱղա, Անդրանիկ Տագէսեան, եւ Եղիկ Թաշճեան ու Պետրոս Թորոսեան:

Գիտաժողովին թերեւս կարելի էր աւելի արծարծել մերօրեայ խնդիրները: Ան յատկանշուեցաւ թէ՛ փորձագէտ՝ հայօճախին մէջ գործօն դեր ստանձնած գործիչներու, թէ՛ մասնագէտներու եւ թէ՛ երիտասարդ հետազօտողներու մասնակցութեամբ, իրիկնային զոյգ դասախօսութիւններով..: Շահեկան էր նաեւ դոկտ. Օհանեանի Իրաքի հայօճախին նուիրուած մենագրութեան շնորհանդէսը:

Գիտաժողովին մասնակիցները կը տիրապետէին իրենց արծարծած նիւթերուն: Զեկոյցները կը զանազանուէին նիւթի բնոյթով, մեթոտոլոժիով թէ՝ յառաջացման եղանակով, երբեմն նաեւ՝ ենթակայականութեամբ: Ոմանք դաշտային հետազօտութեան, բանասիրական ուսումնասիրութեան, արխիւային պրպտումներու, իսկ ուրիշներ՝ փաստաթուղթերու վերլուծութեան վրայ հիմնուած էին: Անոնք, մանաւանդ իրաքահայերու պարագային, կը դրսեւորէին իրաքահայ համախոհութեան մը առկայութիւնը:

Ջերմ, ազատ, անմիջական քննարկումներու եւ վերլուծումներու ընդմէջէն լուսարձակի տակ առնուեցան իրաքահայ անցեալին ու ներկային հայող շատ հարցեր, իրագործումներ: Գիտաժողովը իւրօրինակ երախտիք եւ ճանաչում էր հայօճախին կատարած հայկական եւ մարդկային ճիգերուն:

Գիտաժողովի տեւողութեան զեկուցաբերներուն կողքին ներկայ եղան ունկնդիրներ, իրաքահայ, Միջին Արեւելքի հայօճախներու ժամանակակից պատմութեամբ եւ ընդհանրապէս Սփիւռքի ուսումնասիրութեամբ զբաղող փորձագէտներ, հետազօտողներ, մտաւորականներ, շաղախուեցան նոր մտածումներ, հաստատուեցան նոր ծանօթութիւններ եւ յարաբերութիւններ, որոնք կը ծառայեն սփիւռքագիտութեան: Ակնկալելի է, որ յառաջիկային լիբանահայ համալսարանաւարտներ զեկոյցներ ներկայաց-

նեն, խտացնելով շարքերը Միջին Արեւելքի մէջ հայկական նիւթերով հետաքրքրուող եւ ուսումնասիրող արհեստավարժ մասնագէտներու եւ սիրողական փորձագէտներու:

Կեդրոնի կազմակերպած վերջին չորս գիտաժողովները Լիբանանի, Սուրիոյ, Յորդանանի եւ Իրաքի հայօճախներուն բեւեռուող լուսարձակներ են, որոնք նոր եւ հրատապ այժմէականութիւն կու տան Միջին Արեւելքի սփիւռքագիտութեան զարգացման, մղելով առնչուող հայութիւնը իր պատմութիւնը, դէպքերն ու զարգացումները շրջանի պարունակով, Միջին Արեւելքի անդրսահմանային հայեցակարգով դիտելու եւ ընկալելու:

Բարերար տիար Երջօ Սամուէլեանի նուիրատուութեամբ կեանքի կոչուած Հայկազեան Համալսարանի Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոնը շնորհակալ է Գալուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկութեան հայկական համայնքներու բաժնին, որ նիւթական կարեւոր աջակցութեամբ մը սատարեց գիտաժողովին: Կեդրոնը շնորհակալ է նաեւ բոլոր միւս նուիրատուներուն՝ տիկ. Մարլէն Մելքոնեան-Սեդրաքեանին, տիար Խաչիկ Ճանոյեանին եւ Լոս Անճելըսի Իրաքահայ Ընտանիքի Ընկերակցութեան, զեկուցողներուն, որոնք իրենց մասնակցութեամբ հարստացուցին գիտաժողովը, ինչպէս նաեւ ունկնդիրներուն, որոնք յատուկ մթնոլորտ յառաջացուցին եւ աւելի ծաւալուն դարձուցին գիտաժողովին անմիջական արդիւնքները...:

Հայկազեան Համալսարանի
Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոն

Content of the Book

The book is the compilation of the proceedings of the conference entitled "Armenians of Iraq". The conference was organized by the Haigazian University-based Armenian Diaspora Research Center and was held at Haigazian University on May 29-31, 2017.

The book includes the program of the conference, the opening words, the papers presented, 2 additional papers and their English summaries, an appendix, biographies of the contributors, a selected bibliography, a brief narrative of both the Iraqi Republic and the Armenian community of Iraq, and the conference press release.

The 31 papers presented during the conference were the following:

- Bedros Tovmassian, "The Last Era of the Abbasid Caliphate (991--1258) and Caliphs of Armenian Descent"
- Dr. Gayane Poghosyan, "An Armenian Manuscript Written in Baghdad, in the 18th Century"
- Dr. Artak Maghalyan, "Serovpé Garnetsi and Other Travelers on 19th Century Iraqi Armenians"
- Christopher Young, "Anglo-Armenian Links in 19th Century Iraq"
- Dr. Wafa Mahmoud Abd ElHalim, "The Chakmakjians of Mosul (18th-20th Centuries)"
- Dr. Hilmar Kaiser, "Ottoman Rule and Genocide in Mosul Province"
- Dr. Seta D. Ohanian, "The Arrival of the Armenian Refugees from Van in 1918 and their Settlement in the Refugee Camps of Baquba and Nahr Omar"
- Dr. Antranik Dakessian, "The Baquba Orphans. the List of the Orphans and some Demographic Features"
- Prof. Vahram L. Shemmassian, "The Repatriation of Armenian Refugees from Iraq to Soviet Armenia 1921-1925"
- Dr. Wafa Mahmoud Abd El Halim, "Mrs. Sara Iskenderian (Sara ElZangina)"
- Prof. Jon Armajani, "The Iraqi Constitution and the Armenians"
- Dr. Seta D. Ohanian, "The Basra Armenian Community, its Past and Present"
- Bedros Torosian, "Aspects of Armenian Community Life in Kirkuk in the 1930s: The Beginnings of a Rural Refugee Community in an Urbanizing Territory"
- Yeghia Tashjian, "The Armenian Community in Iraqi Kurdistan"
- Melik Hovsepyan, Arman Yeghiazaryan, "The Committee of Cultural Relations with Diaspora Armenians and the Iraqi Armenians"
- Anush Bezhanyan, "Armenian State Foreign Policy in the Context of the 2003 Iraq War"

- Dr. Sona Tonikyan, "Republic of Armenia-Iraqi Armenian Community Relations between 1991 and 2015"
- Dr. Vardan Devrikyan, "The Armenian Prelacy of Iraq"
- Raphael Oumoudian, "The Catholic Armenian Community of Iraq"
- Dr. Gohar Avagyan, "The Armenian Schools of Iraq (1918-1974)"
- Hampartsoum Aghbashian, "The AGBU Chapter of Iraq"
- Shake Ashjian, "The Iraqi Armenian Board for the Needy"
- Varant Bedrosian, "The Baghdad Armenian Mixed Youth Union"
- Nora Parseghian, "The *Koyamard* Weely Reflecting Iraqi-Armenian Life"
- Prof. Arda Arsenian-Ekmekji, "Dikran Garabed Ekmekjian (1879--1952): A Man for All Seasons"
- Armine Choukassizian, "The Photographer: Hovhannes Krikor Choukassizian (1914--1994)"
- Mihram Minasian, "Iraqi Armenian Authors Who Wrote in Arabic"
- Artsvi Bakhchinyan, "Iraqi Cultural Life and Iraqi Armenian Cultural Figures"
- Vladimir Poghosyan, "The Iraqi Armenian Prelacy during the Prelature of Arch. Avak Asadurian"
- Sarkis Kotounian, "The Iraqi Armenian Community between 2000 and 2017"
- Khachig Janoyan, "The Iraqi Armenians of Los Angeles"

The two additional papers are:

- Aram Ketenjian, "Armenian Elementary Mixed National School"
- Aram Ketenjian, "Gomidas Choir: The Baghdad Armenian Cultural Jewel"

The book is the fourth volume of a series which will feature aspects of the Armenian communities in Middle Eastern countries.

الكتاب في سطور...

يغطّي هذا الكتاب مؤتمر "الأرمن في العراق" الذي نظّمه "مركز الأبحاث للشتات الأرمني" في "جامعة هايكازيان"، الذي انعقد في حرمها بين 29 و31 أيار 2017. وقد شارك فيه 31 اختصاصياً وأكاديمياً حضروا من الفيليبّين، الولايات المتحدة، أرمينيا، سوريا، العراق ولبنان.

ويحتوي الكتاب برنامج المؤتمر والمحاضرات الـ31 الّتي أُلقيت وخلاصاتها، بما فيه السّيرة الذاتية للمحاضرين، ببيليوغرافيا عن تاريخ الأرمن في العراق، صوراً من المؤتمر وأخيراً البيان الصحافي.

في عودة إلى المحاضرات، لقد تتطرّقت تباعاً إلى المواضيع التالية: "الحقبة الأخيرة للخلافة العبّاسية (991-1258) والخلفاء من جذور أرمنية" (بيدروس طوماسيان)؛ "مخطوطة أرمنية كُتِبَت في بغداد في القرن الثامن عشر" (الدكتور كيانى بوغوصيان)؛ "سيروبى كارنيتسي ورحالة آخرون الذين كتبوا عن الأرمن في العراق" (الدكتور ارداك مغاليان)؛ "علاقات إنكليزية-أرمنية في العراق في القرن التاسع عشر" (القاضي كريستوفر يانغ)؛ "آل جقماقجيان من أهل الموصل" (الدكتور وفاء محمود عبد الحليم)؛ "الإبادة والحكم العثماني في ولاية الموصل" (الدكتور هيلمر كايزر)؛ "وصول اللاجئين الأرمن من فان في سنة 1918 واستقرارهم في مخيمي بعقوبة ونهر عمر" (الدكتور سيتا هوفهانيسيان)؛ "لوائح اليتامى الأرمن في مخيّم البعقوبة: نظرة ديموغرافية" (الدكتور انترانيك داكسيان)؛ "عودة اللاجئين الأرمن من العراق وتوطينهم في أرمينيا السوفياتيّة بين عامي 1921 و1925" (البروفيسور فاهرام شماسيان)؛ "الست سارة اسكندريان (سارة خاتون أو سارة الزنكينة)" (الدكتور وفاء محمود عبد الحليم)؛ "الدستور العراقي والأرمن" (البروفيسور جون ارماجاني)؛ "الأرمن في البصرة منذ القدم إلى الآن" (الدكتور سيتا هوفهانيسيان)؛ "بعض خصائص حياة الأرمن في الكركوك في 1930: بدايات مجتمع اللاجئين الريفيين في إقليم آخذ في التمدّن" (بيدروس طوروسيان)؛ "الأرمن في كردستان العراق" (يغيا طاشجيان)؛ "لجنة العلاقات الثقافية مع الشتاة الأرمني والأرمن العراقيّين" (الدكتور ارمان يغيازاريان ومليك هوسيبيان)؛ "السياسة الخارجية للدولة الأرمنية من محور حرب العراق في سنة 2003" (انوش بيجانيان)؛ "العلاقات بين جمهورية أرمينيا والأرمن العراقيّين بين 1991 و 2015" (الدكتور صونا دونيكيان)؛ "مطرانيّة الأرمن في العراق" (الدكتور وارطان ديفريكيان)؛ "الأرمن الكاثوليك في العراق" (رفائيل أومورديان)؛ "المدارس الأرمنيّة في العراق بين 1918 و1974" (الدكتور كوهار افاكيان)؛ "الجمعية الخيريّة العموميّة الأرمنيّة في العراق" (همبارسوم اغباشيان)؛ "لجنة الأرمن العراقيّين للمعوذين" (شاكي اشجيان)؛ "اتحاد الشباب العراقيين المختلط" (فارانت بدروسيان)؛ "اسبوعية *كويامارد*: مرآة الحياة العراقيّة الأرمنيّة" (نورا برسيخيان)؛ "المصوّر أوهانيس كريكور تشوكاسيزيان، 1914-1994" (ارمينه تشوكاسيزيان)؛ "ديكران قرهبت اكمكجيان، 1879-1952: الرجل المناسب لكل الفصول" (البروفيسور آردا ارسينيان-اكمكجي)؛ "الكتّاب الأرمن العراقيّون الذين كتبوا باللغة العربيّة" (مهران ميناسيان)؛ "أرمن عراقيّون في الثقافة العراقية" (ارتزفي باخشينيان)؛ "الأبرشية الأرمنيّة العراقيّة في عهد الأرشمندريت افاك اسادوريان" (الدكتور

فلاديمير بوغوصيان)؛ "وضع الأرمن العراقيّين بين 2000 و2017" (سركيس كوطونيان)؛ "الشتات الأرمني العراقي في لوس أنجلوس" (خاتشيك جانويان).

كما ويضم الكتاب محاضرتين إضافيّتين حَمَلَتا العنوانين التاليين: "المدرسة الوطنيّة الابتدائيّة المختلطة" (ارام كتنجيان)؛ "الكورا كوميداس: جوهرة الثقافة الأرمنيّة في العراق" (ارام كتنجيان).

وهنا تجدر الملاحظة إلى أنّ الكتاب هو المجلّد الرابع من سلسلة "الشتات الأرمني" التي تصدر تباعاً عن "مركز الأبحاث للشتات الأرمني" والتي تُعنى بتسليط الضوء على واقع الأرمن في دول الشرق الأوسط.

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱՏԱՆ ԳՐԱՑԱՆԿ

LIST OF BOOKS PUBLISHED BY HAIGAZIAN UNIVERSITY PRESS

1) *Armenians of Lebanon: From Past Princesses and Refugees to Present-Day Community,* edited by Aida Boudjikanian, Beirut, 2009, 35$:
2) Alfred de Zayas, J.D., Dr. Phil., *The Genocide Against the Armenians 1915-1923 and the Relevance of the 1948 Genocide Convention*, Beirut, 2010, 10$ (սպառած):
3) *Towards Golgotha: The Memoirs of Hagop Arsenian, A Genocide Survivor*, translated and annotated by Arda Arsenian Ekmekji, Beirut, 2011, 30$:
4) Dr. Zaven Messerlian, *Armenian Participation in the Lebanese Legislative Elections 1934-2009,* Beirut, 2014, 25$:
5) Dr. Vahram L. Shemmassian, *The Musa Dagh Armenians: A Socioeconomic and Cultural History 1919-1939,* Beirut, 2015, գին՝ 50 եւ 60$:
6) *Towards Golgotha: The Memoirs of Hagop Arsenian, A Genocide Survivor*, translated and annotated by Arda Arsenian Ekmekji, 2nd ed., Beirut, 2015, 30$:
7) *Հաճնոյ հերոսամարտի 90ամեակի գիտաժողովի նիւթեր եւ վաւերագրեր ու լուսանկարներ*, կազմ. եւ խմբ.՝ Անդրանիկ Տագէսեան, Պէյրութ, 2013, 10$:
8) *Լիբանանահայ գիրքը 1894-2012. մատենագիտական ցանկ,* աշխ.՝ Անդրանիկ Տագէսեան եւ Արմէն Իւրնէշլեան, Պէյրութ, 2013, 20$:
9) *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԼԳ./Haigazian Armenological Review, Vol. 33*, 2013, 20$:
10) *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԼԴ./Haigazian Armenological Review, Vol. 34*, 2014, 20$:
11) *Հայկազեան Համալսարան. Հայ Տպագրութեան 500-Ամեակի Ձեռնարկներ. 5 Մայիս 2012-22 Մարտ 2013*, Պէյրութ, 2014:
12) *Հայկական անդրսահմանային տարածականութիւնը եւ արդի հաղորդակցական միջոցները, գիտաժողովի նիւթեր, (15-17 Մայիս 2013)*, խմբ.՝ Անդրանիկ Տագէսեան, հրատ. Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոն, Հայկական Սփիւռք Ա., Պէյրութ, 2014, 10$:
13) *Հարիւրամեակ Հայոց Ցեղասպանութեան. հետեւանքներ եւ յառաջադրանքներ, գիտաժողովի նիւթեր (31 Յունուար-1 Փետրուար 2015)/Armenian Genocide Centennial: Addressing the Implications. Proceedings of the Conference (January 31-February 1, 2015)*, կազմ. եւ

խմբ.՝ Անդրանիկ Տագէսեան/Compiled and edited by Antranik Dakessian, 10$:

14) *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԼԵ./Haigazian Armenological Review, Vol. 35*, 2015, 20$:
15) Անդրանիկ Տագէսեան, *Լիբանանի հայօճախը. Գիրք Ա., համարկումին խաչուղիները (1920-2005)*, 2015, 10$:
16) Յակոբ Ա. Եագուպեան, *Քննադատական մտածողութիւնը լիբանանահայ վարժարաններու մէջ*, Պէյրութ, 2016:
17) *Իմ ընտանիքիս պատմութիւնը*, կազմ.՝ Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Ուսմանց Ընկերակցութիւն, խմբ.՝ Ա. Տագէսեան, Պէյրութ, 2016 (սպառած):
18) *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԼԶ./Haigazian Armenological Review, Vol. 36*, 2016, 20$:
19) *Բարսեղ Կանաչեան (1885-1967). կեանքի մը երաժշտացումը*, աշխ.՝ Անդրանիկ Տագէսեան, Պէյրութ, 2017, 20$:
20) *Լիբանանի հայերը (Բ.) գիտաժողովի նիւթեր (14-16 Մայիս 2014)/Armenians of Lebanon (II) Proceedings of the Conference (14-16 May 2014)*, խմբ. Ա. Տագէսեան, Պէյրութ, 2017, 20$:
21) Roupen Avsharian, *On the Record. Armenian Deputies in the Lebanese Parliaments, Volume I, 1922-1972*, 2017, Beirut, 30$:
22) Roupen Avsharian, *On the Record. Armenian Deputies in the Lebanese Parliaments, Volume II, 1972-2017*, Beirut, 2017, 30$:
23) *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԼԷ./Haigazian Armenological Review, Vol. 37*, 2017, 20$:
24) *Սուրիոյ հայերը. գիտաժողովի նիւթեր (24-27 Մայիս 2015)/Armenians of Syria: Proceedings of the Conference (24-27 May 2015)* (2018), խմբ. Ա. Տագէսեան, Պէյրութ, 2018, 30$:
25) Aghop Der-Karabetian, *Armenian Ethnic Identity in Context: Empirical and Psychosocial Perspective*, Beirut, 2018, 20$:
26) *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԼԸ./Haigazian Armenological Review, Vol. 38*, 2018, 20$:
27) Hagop Babiguian, *The Adana Massacres: An Eyewitness Account,* translated and annotated by Dr. A. B. Gureghian, foreword (and Overview) by Dr. A. B. Gureghian, Beirut, 2018, 10$.
28) *Յորդանանի հայերը. գիտաժողովի նիւթեր (22-24 Մայիս 2016)/Armenians of Jordan: Proceedings of the Conference (22-24 May 2016)* (2019), խմբ. Ա. Տագէսեան, Պէյրութ, 2019, 30$:
29) *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԼԹ./Haigazian Armenological Review, Vol. 39*, 2019, 20$:

30) *The Symbolism of Water in Religion, Proceedings of an interreligious conference on water and Religion*, Religion, Education and Contemporary Concerns, vol. 1, edited by Wilbert van Saane, Beirut, 2019, 10.000LL:
31) *Հ.Բ.Ը.Միութեան Հաճընի որբանոցը, 1919-1920/The AGBU Hadjin Orphanage, 1919-1920,* Introduction, translation and annotation by Antranik Dakessian, Պէյրութ, 2020:
32) *The Relevance of Intercultural Studies in the 21st Century*, *Proceedings of the Symposium*, Religion, Education and Contemporary Concerns, Vol. 2, edited by Arda Ekmekji, Beirut, 2020, 10.000LL:
33) *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. Խ./Haigazian Armenological Review, Vol. 40*, 2020, 20$:
34) *Ալիս Քիփ Քլարք, Նամակներ Կիլիկիայէն (օրագրութիւն),* թարգմ., ներած. եւ ծանօթ.՝ Անդրանիկ Տագէսեան, հրատ. Հաճնոյ Հայրենակցական Միութեան, Պէյրութ, 2020:
35) *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Յոբելեանական Հատոր (1970-2020)*, 2020, 20$:
36) *Իրաքի հայերը. գիտաժողովի նիւթեր (29-31 Մայիս 2017) /Armenians of Iraq: Proceedings of the Conference (29-31 May 2017)*, խմբ. Ա. Տագէսեան, Պէյրութ, 2021, 30$:
37) هرانت دينك, *امتان قريبتان... جاران بعيدان*
translated into Arabic by Dr. Alexan Keshishian, Beirut 2012, 10$:
38) د. نورا أريسيان, *100 عام على الإبادة الأرمنية:100 شهادة عربية (بمناسبة الذكرى المئوية للإبادة الأرمنية)*, HAIGAZIAN UNIVERSITY PRESS, Beirut 2015, 10$:

Իրաքի Հայերը

Armenians of Iraq

Տպաքանակ՝ 300

Գին՝ Լիբանան 30,000L. Ոսկի

Արտասահման 30 Տոլար

Տպագրութիւն՝ Rouhana Chemaly, Daroun s.a.l.

Haigazian University

Armenian Diaspora Research Center

P.O.Box 111748 Beirut Lebanon

Fax: 01349230/1, 03712058

Email: adakessian@Haigazian.edu.lb